Blago

Rebeka Vest

Crno jagnje i sivi soko

Biblioteka
BLAGO

Rebeka Vest

CRNO JAGNJE I SIVI SOKO

Putovanje kroz Jugoslaviju
(Celovita verzija)

S engleskog prevela
Ana Selić

MONO & MANANA
Beograd, 2004

CRNO JAGNJE I SIVI SOKO
Rebeka Vest

Naslov originala

Black Lamb and Grey Falcon

Copyright ©2001 The Estate of the late Dame Rebecca West

Izdavač
Mono &Manana

Za izdavača
Miroslav Josipović
Nenad Atanasković

Prevod
Ana Selić

Lektor / korektor
Dobrila Đuričić

Tehnički urednik
Nenad Đuričić

Štampa
Bakar, Bor

Tiraž
1500

ISBN 86-813-59-8

Mojim prijateljima u Jugoslaviji,
koji su sada svi mrtvi ili porobljeni

Καί την ποθανην πατρίδα παράσχου αύτοϊς,
Παραδείσου πάλιν ποιων πολίτας αντονς.

Podari im otadžbinu za kakvom čeznu,
i načini ih ponovo građanima raja.

Sadržaj

PROLOG

PROLOG

PUTOVANJE

PUTOVANJE

HRVATSKA

ZAGREB I

ZAGREB II

ZAGREB III

ŠESTINE

DVA ZAMKA

ZAGREB IV

ZAGREB V

ZAGREB VI

ZAGREB VII

DALMACIJA

SUŠAK

SENJ

RAB

SPLIT I

SPLIT II

SALONA

TROGIR

SPLIT III

BROD

KORČULA I

KORČULA II

DUBROVNIK (RAGUZA) I

EXPEDICIJA

I. CAVTAT

II. PERAST

III. KOTOR

IV. KUĆI PORED GRUDE

DUBROVNIK II

HERCEGOVINA

TREBINJE

PUT

MOSTAR

BOSNA

PUT

SARAJEVO I

SARAJEVO II

SARAJEVO III

SARAJEVO IV

SARAJEVO V

SARAJEVO VI

SARAJEVO VII

ILIDZA

TREBEVIĆ

TRAVNIK

JAJCE I

JAJCE II

JAJCE III

JEZERO

PUT

SARAJEVO VIII

SRBIJA

VOZ

BEOGRAD I

BEOGRAD II

TOPOLA

FRANCŠTAL

FRUŠKA GORA

BEOGRAD III

BEOGRAD IV

BEOGRADV

BEOGRAD VI

BEOGRAD VII

BEOGRAD VIII

BEOGRAD IX

MAKEDONIJA

SKOPLJE I

SKOPLJE II

SKOPLJE III

MATKA

SKOPSKA CRNA GORA

MANASTIR NEGDE ISPOD SKOPSKE CRNE GORE

BARDOVCI

NEREZI

PUT

OHRID I

OHRID II

OHRID III

OHRID IV

POPODNE U STRUGI

SVETI NAUM

OHRID V

PUT

BITOLJ I

KAJMAKCALAN

BITOLJ II

PUT

SKOPLJE

NOĆ UOČI ĐURĐEVDANA I

NOĆ UOČI ĐURĐEVDANA II

STARA SRBIJA

KOSOVO POLJE I

GRAČANICA I

PRIŠTINA

KOSOVO POLJE II

KOSOVSKA MITROVICA I

KOSOVSKA MITROVICA II

PEĆ I

PEĆ II

CRNA GORA

PUT

KOLAŠIN

PODGORICA

SKADARSKO JEZERO

CETINJE I

CETINJE II

BUDVA

EPILOG

EPILOG

BIBLIOGRAFSKA BELEŠKA

BIBLIOGRAFSKA BELEŠKA

FOTOGRAFIJE

FOTOGRAFIJE

HRONOLOGIJA

HRONOLOGIJA ŽIVOTA I STVARALAŠTVA REBEKE VEST

J’exige un vrai bonheur, un vrai amour, une vraie contrée où le soleil alterne avec la lune, où les saisons se déroulent en ordre, où de vrais arbres portent de vrais fruits, où de vrais poissons habitent les rivières, et de vrais oiseaux le ciel, où la vraie neige découvre de vraies fleurs, où tout sort est vrai, vrai, véritable. J’ai ai assez de cette lumière mome, de ces campagnes stériles, sans jour, sans nuit, où ne survivent que les bêtes féeroces et rapaces, où les lois de la nature ne fonctionnent plus.[1]

Žan Kokto, *Vitezovi okruglog stola*

Fluellen: I think it is in Macedon where Alexander is born. I tell you, captain, if you look in the maps of the world, I warrant you sali find, in the comparisons between Macedon and Monmouth, that the situations, look you, is both alike. There is a river in Macedon; and there is also moreover a river at Monmouth: it is called Wye at Monmouth; but it is out of my brains what is the name of the other river; but ‘tis ail one, 'tis alike as my fingers is to my fingers, and there is salmons in both.[2]

Šekspir, *Kralj Henri V*

PROLOG

Pridigoh se sa ležaja i doviknuh kroz otvorena vrata u pravcu druge kabine:

„Dragi, znam da ti je bilo vrlo nezgodno da uzmeš odmor u ovo vreme i da zapravo uopšte nisi želeo da ideš u Jugoslaviju. Ali kada stignemo, videćeš zašto je bilo toliko važno da krenemo na ovaj put, i to baš sada, za Uskrs. Sve će ti postati jasno čim stignemo tamo."

Nije bilo nikakvog odgovora. Moj muž je zaspao. Možda je tako bilo i najbolje. Nisam više bila u stanju da ga uveravam kako sam sigurna da nas voz vodi u zemlju u kojoj je sve shvatljivo, gde je način života tako otvoren i jasan da uklanja svaku nedoumicu. U mraku, spustih se ponovo na ležaj čudeći se što Jugoslaviju doživljavam kao otadžbinu. Jer bila je 1937. godina, a ja sam je prvi put videla 1936. Jasno sam pamtila i kada sam prvi put čula ime „Jugoslavija"; bilo je to samo dve i po godine ranije 9. oktobra 1934.

Tada sam ležala u jednoj londonskoj bolnici. Oporavljala sam se od operacije izvedene na nov, čudesan način. Jednog jutra bolničarka je ušla u moju sobu i dala mi injekciju veoma nežno, šaleći se ne baš uspešno, ali ipak otklonivši nelagodnost tog teškog trenutka. Potom sam uzela knjigu i pročitala sonet Žoakena di Belea[3] koji počinje stihovima „*Heureux qui, comme Ulvsse, a fait un beau vovagef*"[4] Rekla sam samoj sebi: „Ovo je jedna od najlepših pesama na svetu" i okrenuvši se na drugu stranu, dok sam još uvek razmišljala kako je to zaista jedna od najlepših pesama na svetu, odjednom shvatih da je svetlo upaljeno i da pored mog kreveta stoji druga bolničarka. Ono što mi je izgledalo kao trenutak trajalo je dvanaest časova. Odneli su me u sobu koja se uzdizala visoko iznad londonskih krovova, seckali me tri i po sata, i ponovo me vratili dole. Bila sam samo malo pospana i nisam osećala nikakav bol, u stvari, još sam bila ispunjena zadovoljstvom koje je pesma pobudila u meni, još sam čula glas koji mi je govorio kroz vreme bogatom muzikom svoje sažetosti: „*Et en quelle saison Revoiray-je clos de ma pauvre maison, Qui m 'est une province, et beaucoup d 'avantage?*"[5]

Rekli su mi da će sve biti vrlo lako; ali pre operacije moje nesvesno ja, koje je jedna plašljiva luda, zamišljalo je da će sve biti kao u kameno doba, i ja sam se mnogo bojala. Prekorevala sam sebe što nisam zapazila da vasiona ubrzano postaje sve blagonaklonija prema svojim bićima. Ali to ipak nije bila cela istina. Ranu od operacije osećala sam kao komad leda privezan uz telo. I stoga, da bih skrenula misli, zatražila sam da mi u sobu donesu radio. Tako sam prvi put shvatila koliko život može biti nezanimljiv, a ljudski prohtevi naopaki. Posle slušanja svih tih razgovora i kojekakvih emisija ne bi me iznenadilo ni da čujem da

neki kućevlasnici zahtevaju od opštinskih vlasti da im pune kante za smeće umesto da ih prazne. Pa ipak, na raznim stanicama uvek je bilo dosta dobre muzike, i ja sam naučila da se u potrazi za njom, poput akrobate na trapezu, prebacujem s jednog programa na drugi.

Jedne večeri, međutim, okrenula sam pogrešno dugme i začula muziku drugačiju od one koju sam tražila, nadzemaljsku, nastalu u olujnim oblacima iz kojih se spušta na zemlju i odzvanja u ljudskim ušima, ponekad ih zaglušujući, no uvek čuvajući svoj osnovni ton. Spiker je govorio kako je tog jutra na ulicama Marselja ubijen kralj Jugoslavije. Počeo je novi čin tajanstvenog komada u kome, u ovom životu, igramo ulogu, i bilo mi je jasno da je sveopšta tragedija neizbežna. Znanje skupljeno tu i tamo govorilo mi je koja je strana sila počinila ovo nedelo. Izgledalo je da je rat neminovan, i on bi svakako i izbio vrlo brzo da jugoslovenska vlada nije sprovela gvozdenu kontrolu nad svojim stanovništvom, i da se, i tada i potom, nije uzdržala i od najmanjeg provokativnog čina prema svojim neprijateljima. Tu uzdržanost, koja je bila jedan od najizuzetnijih državničkih poteza u posleratnoj Evropi, nisam, naravno, mogla da predvidim. Zamišljala sam stoga sebe obudovelu i bez dece, što je još jedan vid arhaičnog javljanja nesvesnog, jer sam istovremeno znala da ćemo u sledećem ratu mi, žene, jedva imati priliku da se plašimo za naše voljene, pošto će vazdušni napadi bez prethodne objave rata slati deliće svih nas neraskidivo sjedinjene na drugi svet. Ali u tom trenutku to mi nije padalo na pamet, i ja pozvah sestru, a kad je ona stigla, povikah: „Uključite mi telefon! Moram odmah da razgovaram sa svojim mužem. Dogodilo se nešto strašno. Ubijen je kralj Jugoslavije.“ „O Bože!“ rekla je ona. „Poznavali ste ga?“ „Ne" odgovorila sam. „Pa zašto onda kažete da je strašno?“ upitala je.

Njeno pitanje podsetilo me je da reč „idiot“ potiče iz grčkog i označava osobu usredsređenu samo na svoj privatni svet. Idiotizam je ženski nedostatak: okrenute svom privatnom životu, žene slede svoju sudbinu kroz tamu duboku poput one koju stvaraju nenormalne ćelije u mozgu. Idiotizam, međutim, nije gori od muškog nedostatka ludila; muškarci su toliko opsednuti javnim poslovima da vide svet kao pri mesečini: ona otkriva obrise svakog predmeta, ali ne i detalje bitne za njegovu suštinu. Rekla sam: „Ubistva dovode do drugih događaja.“ „Zaista?“ upitala je. „Zaista“, uzdahnula sam i pomislila na svoj dotadašnji život obeležen pokoljima kraljevskih porodica, povicima prodavaca novina koji su mi trčeći ulicom saopštavali da se neko opet latio smrtonosnog oružja da bi ispisao novu stranicu istorije. Prisetila sam se kako sam, kad mi je bilo pet godina, gledala svoju majku i njenu rođaku; stajale su jedna uz drugu čitajući novine raširene na stolu u krugu svetlosti koju je bacala gasna lampa; nabori njihovih širokih belih

bluza i dugih crnih sukanja bili su kao isklesani od kamena, sleđeni njihovim užasom. „Sećate li se carice Elizabete od Austrije“, rekoh bolničarki, trideset šest godina potom. „Bila je vrlo lepa, zar ne?“ upita ona. „Jedna od najlepših žena svih vremena“, rekoh. „Ali, zar nije bila luda?“ upita ona. „Možda“, rekoh, „možda, ali sasvim malo, i to na kraju. Bila je bez sumnje izuzetno pametna. Dokazala je svoju veličinu pre nego što je navršila tridesetu.“ „Kako?“ upita ona. Na njenu nesreću započeh priču o Habzburzima o kojima podosta znam, a onda videh da joj je dosadno i pustih je da ode i ostavi me u tami u kojoj sam jasno videla Elizabetino ljupko, trouglasto lice.

Kako je to bila velika žena! Na ranim slikama ima onaj isti izraz strastvene namrgođenosti karakterističan za mladog Napoleona: ona zna da u njoj postoji vrelo života i plaši se da joj svet neće dozvoliti da se iskaže i obavi svoju plodotvornu misiju. Na kasnijim slikama ima izraz koji Napoleon nikada nije imao. Svet joj nije dopustio da se iskaže i vrelo života usahlo je u gorčini. Ipak, Elizabeta je postigla nešto izuzetno, nešto što Napoleonu nikada nije pošlo za rukom. Kad joj je bilo šesnaest godina, došla je kao Vitelsbahova sa skromnog, seoskog dvora u Minhenu da se uda za mladog cara Austrije i postane vladarka-zatočenica bečkog dvora, najvažnijeg dvora od kad je Francuska revolucija uništila Versaj i Tiljerije. Takva promena slomila bi većinu drugih žena. No, samo pet godina kasnije ona je, sa Francom Jozefom, obišla Lombardiju i Veneciju, što je na mnogo načina predstavljalo čudo. Bilo je to, pre svega, čudo hrabrosti, jer su njega i njegove činovnike tamo duboko mrzeli zbog okrutnosti i nesposobnosti. Ova mlada žena sedela je uzdignute glave u pozorištima u kojima bi zavladala grobna tišina onog časa kada bi ona ušla, i gde su svi bili odeveni u crninu da bi je uvredili; isto tako ponosno je šetala ulicama koje su se pred njom praznile kao da je kužna. Ali čim bi se našla licem u lice s nekim Italijanom, uvek bi joj dolazile prave reči i gestovi kojima je, gotovo preklinjući, otkrivala svoju istinsku prirodu: „Pogledajte me, ja sam carica, ali nisam zla. Oprostite meni, mom mužu i Austriji za zlo koje smo vam naneli, i dozvolite da se volimo i zajednički gradimo mir među nama.“

Sve to je, naravno, bilo uzalud. Njene uspehe austrijski činovnici poništavali su gotovo istog časa hapšenjima i zlostavljanjima. Bilo je neizbežno da ove dve provincije pripadnu novom italijanskom kraljevstvu. Ali Elizabetina blagost nije bila automatska, ona je razmišljala kao liberal i kao carica. Znala je da postoji prava spona između Austrije i Mađarske, i da je ona narušena rđavim upravljanjem. Stoga je naredne godine krenula na put po Mađarskoj, što je takođe bio čin hrabrosti, jer je i Mađarska, poput Lombardije i Venecije, bila nezadovoljna. Naučila je i mađarski, mada je to jedan od najtežih jezika, negovala

prijateljstvo sa mnogim uglednim Mađarima, i upoznala se sa prirodom ustupaka koje su Mađari tražili. Njeni planovi bili su privremeno obustavljeni kada se razdvojila od Franca Jozefa i pet godina provela putujući po svetu. Ali kada je 1866. Pruska porazila Austriju, vratila se da teši svog muža i naterala ga da stvori Dvojnu monarhiju i Mađarskoj da autonomiju. Samo zahvaljujući tome je Austrougarska uspela da dočeka i dvadeseti vek; Elizabeta je bila umna i pokretačka snaga tog poduhvata. To je bila državnička veština. Ništa od onog što je Napoleon stvorio nije bilo tako trajno i sazdano na tako plemenit način.

Trebalo je da Elizabeta nastavi svoju misiju i zaleči i neke druge rane koje su trovale carstvo. Morala je da reši probleme slovenskog stanovništva koje je živelo pod habzburškom vlašću. Sloveni su narod svadljiv, hrabar, umetnički nastrojen i intelektualan, koji duboko zbunjuje sve druge narode. Došli su iz Azije na Balkan početkom hrišćanskog doba i primili hrišćanstvo pod uticajem Vizantije. Kasnije su u Bugarskoj, Srbiji i Bosni stvorili veličanstvena kraljevstva koja su obećavala mnogo, ali su bila uništena kada su Turci u 14. veku krenuli na Evropu, pokorivši ih sve osim onih na zapadnim rubovima poluostrva. Sloveni iz tih krajeva živeli su pod okriljem velikih sila – Venecije, Austrije i Ugarske što je bila sumnjiva privilegija, jer su služili kao kmetovi i oruđe koje se moglo neštedimice trošiti u borbi protiv Turaka. A onda su svi potpali pod austrougarsku vlast: i Česi, i Hrvati, i Slovenci, i Slovaci, i Dalmatinci. Ugnjetavali su ih podjednako, pre svega zato što su Austro-Nemci snažno, instinktivno mrzeli sve Slovene, posebno Čehe, koji su im – obdareni i izuzetno inteligentni – bili najveći takmaci na tržištu rada. Kada su Srbija i Bugarska zbacile turski jaram u 19. veku i postale slobodne države, reakcionarne stranke u Austriji i Ugarskoj uplašile su se da će Sloveni pod austrougarskom vlašću, ako im se daju slobode, tražiti ujedinjenje sa Srbijom, čiji je zaštitnik bila Rusija. Stoga su ih tlačili, kažnjavajući ih svim raspoloživim ekonomskim i ostalim merama, obrušavajući se s posebnom mržnjom na njihov jezik. To je dovelo do ogromne unutrašnje nestabilnosti koja je, kako je svakom normalnom čoveku moralo biti jasno, direktno pretila imperiji. Austrougarska je mogla biti sačuvana, a rat 1914. izbegnut, da je Elizabeta postupila sa Slovenima kao sa Mađarima. Ali, posle svoje tridesete godine, ona nije više ništa učinila za carstvo.

Njen rad je prekinut zato što je njen brak, koji je bio sredstvo preko koga je delala, prestao da bude podnošljiv. Iz podataka koji su nam dostupni izgleda da Elizabeta nije mogla da se pomiri sa paradoksom koji je čest u životima izuzetno ženstvenih žena. Bila je svesna da se, kod njenog pola, izvesne osobine smatraju poželjnim: očekivalo se da budu lepe, nežne, ljupke, ponos svoga doma, da mogu da rađaju i podižu decu. Verovala je da poseduje bar neke od tih vrlina i da je njen

muž zbog toga voli. Izgledalo je da joj je on pružio neporecivi dokaz ljubavi uzevši je za ženu protiv volje svoje majke, nadvojvotkinje Sofije. Elizabeta je smatrala da joj on, ako je voli, mora biti i prijatelj. I u tome je bila njena greška. Jer njen muž, kao mnogi drugi ljudi, kolebao se između ljubavi prema životu i ljubavi prema smrti. Iz ljubavi prema životu voleo je Elizabetu. Iz ljubavi prema smrti voleo je svoju užasnu majku, predavši joj vlast nad Elizabetom koju je ona strašno zloupotrebila.

Nadvojvotkinja Sofija je ličnost od univerzalnog značaja. Bila je tip žene koji muškarci poštuju samo zbog toga što donosi smrt, osoba koju bi kakav muški odbor smesta postavio za nadzornicu bolnice. Nije imala nijednu žensku vrlinu. Naročito joj je nedostajala nežnost. Nije zabeleženo da je ikada uputila ijednu ljubaznu reč šesnaestogodišnjoj devojci koju je njen sin doveo svojoj kući, namenivši joj ogromni teret veličine; naredila je da joj nadbiskup na venčanju uputi ponižavajuću besedu u kojoj je podseća da je niko i ništa, da se izdigla znatno iznad svog položaja te da stoga treba da pruži sve od sebe. Sofija je svoju ćudljivost i ludost posebno ispoljavala u pitanjima politike, podstičući time devojčinu instinktivnu mudrost. Tupavo je gurala nos u sve državne poslove, upropašćujući svaku pametnu raspravu poput životinje koja upornim gaženjem pretvara travu ispred kapije u blato, i podrivala je osnove carstva tvrdoglavo se suprotstavljajući svemu i vređajući svakog. Bila je lično odgovorna za nesrećne sudbine pojedinih ljudi: jedna od njenih žrtava bio je i seljački filozof Konrad Dojbler. Bila je, u stvari, obična ženturača. Nije učinila ništa da reformiše srednjovekovni način života u austrijskim palatama. Elizabeta je stigla u Beč sredinom 19. veka, ali i u zimskom i u letnjem dvorcu, Hofburgu i Šenbrunu, morala je da vrši veliku nuždu iza paravana postavljenog u hodniku, pred kojim je patrolirao stražar. Nadvojvotkinja Sofija pobrinula se da je zlo koje je počinila nadživi tako što je Elizabeti oduzela decu i zabranila joj bilo kakav uticaj na njihovo vaspitanje. Jedna devojčica umrla je dok je bila pod Sofijinim starateljstvom; lečio ju je lekar u koga Elizabeta nije imala nimalo poverenja. Nesrećna priroda prestolonaslednika Rudolfa – nemirna, nedisciplinovana, netaktična i nezasita – dokaz je da nije bila sposobna da se pobrine ni za njihovu dušu.

Pošto je Franc Jozef izgubio Elizabetu podredivši je Sofiji i pokazavši da ljubav nije nužno i dobra, ugađao joj je i bio pažljiv, dobrodušno finansirajući njena putovanja i zamkove koje je gradila i srdačno je dočekujući kada bi se vraćala kući. Činilo se da mu ona ništa ne zamera. Uvela je glumicu Katarinu Šrat u njegov život kao da stavlja cveće u sobu koja je užasno prazna i pusta. Ipak, morala ga je mrzeti kao Habzburga nad Habzburzima, kao centar jednog maloumnog sistema,

kada je 30. januara 1889. godine, Rudolf pronađen mrtav u svojoj streljani u dvorcu Majerling, pored tela sedamnaestogodišnje devojke po imenu Marija Večera. Taj događaj je i danas obavijen tajnom. Marija Večera bila je tada već godinu dana Rudolfova ljubavnica, i smatra se da su se njih dvoje dogovorili da umru zajedno zato što je Franc Jozef tražio da se rastanu. Ali u tu priču je zaista teško poverovati. Marija Večera bila je debela i sasvim obična devojka, prepuna vulgarnih strasti podstaknutih lošim francuskim romanima; za sobom je već imala aferu s jednim engleskim oficirom u Egiptu. Čini se neverovatnim da je Rudolf koji je takođe imao mnoštvo avantura, mogao jednoj takvoj osobi pridavati neki poseban značaj, jer je njihova veza već trajala godinu dana, a on je noć pre dolaska u Majerling proveo sa jednom glumicom za koju je bio posebno vezan. Mnogo je verovatnije da je sebi oduzeo život ili da je bio ubijen (njegova oproštajna poruka mogla je biti krivotvorena) zbog nevolja koje su mu donela njegova politička ubeđenja.

O tome se dosta zna, jer je Rudolf za list *Noje viner tagelblat* napisao mnoštvo anonimnih članaka i uputio bezbroj pisama uredniku lista, darovitom Jevrejinu Moricu Šepsu. Oni otkrivaju Rudolfa kao vatrenog liberala i čoveka koji je mrzeo habzburški sistem. Mrzeo je ekspanzivni militarizam Nemačke i prorekao da će Nemački savez uništiti Austriju; poštovao je Francusku i njenu veliku kulturnu i demokratsku tradiciju. Antisemitizam ga je dovodio do besa. Svoj najbolji članak napisao je protiv grupe aristokrata koji su posle jedne pijanke prošli praškim getom razbijajući prozore dok se policija pretvarala da ništa ne primećuje. Užasavala ga je korupcija u bankama i sudovima, nedostatak integriteta među visokim činovnicima i političarima, i, najviše od svega, sama Austrougarska. „Kao običan posmatrač“, pisao je, „voleo bih da znam kako jedan star i otporan organizam kao što je Austrougarska može da traje tako dugo, a da se ne raspara po šavovima.“ Rudolf je nameravao da se pozabavi problemom Slovena, koji se u međuvremenu dodatno komplikovao. Turci su bili isterani iz Bosne i Hercegovine, ali je Bosni ta sloboda bila oduzeta Berlinskim mirom, a Austrougarska je dobila pravo da je okupira. Sloveni su bili ogorčeni, a Srbija uvređena; reakcionarima je to bio razlog više da brane austrijske i mađarske privilegije. Rudolf je vrlo brzo pokazao svoj stav; kada ga je Franc Jozef proizveo u pukovnika, izabrao je da služi u jednom češkom puku, tada stacioniranom u Pragu, sa oficirima koji su pripadali srednjoj klasi.

Kako god događaj u dvorcu Majerling bio objašnjen, on je morao pretvoriti Elizabetino nestrpljenje u odnosima s Bečom u mržnju. Ona je u svakom pogledu bila na gubitku. Zbog neprijateljskog uticaja nadvojvotkinje Sofije, Elizabeta nikad nije imala prisan odnos sa svojim sinom, mada je između njih postojalo snažno

intelektualno razumevanje, a Habzburzi su upropastili sve ono što joj nisu dopustili da spase. Iz dinastičkih razloga Rudolf je bio prisiljen da se oženi dosadnom belgijskom princezom, namrštenim detetom zlatne kose i sitnih očiju, sa tako konzervativnim shvatanjima kao da je bila pripadnica nekog engleskog muškog kluba. Bila je i bukvalno dete: u vreme udaje nije čak imala ni fizičke znake zrelosti. Zbog propusta u izuzetno komplikovanoj mašineriji dvorskog protokola, ona i njen mladi muž, tada dvadesetdvogodišnjak, poslati su na medeni mesec u jedan udaljeni zamak koji ih je dočekao bez slugu i nepripremljen. Nesretno započet brak bivao je sve gori, i muž i žena trpeli su mučenje i mučili jedno drugo. Ali Rudolfova nesreća nije bila samo posledica nepravdi koje su mu naneli Habzburzi, već i situacije u kojoj su se oni sami nalazili. Sobari su vršljali, špijuni slali dopise, policija je zastrašivala i gunđala, svi su znali gde se svako u svakom trenutku nalazi; Franc Jozef ustajao je svakog dana u četiri ujutru i proučavao državne papire po dvanaest i četrnaest časova; niko nije obraćao nikakvu pažnju na zlo koje je podrivalo same osnove carstva. Rudolf je učinio ono što je svaki pametan član porodice morao učiniti - pokušao je da popravi situaciju. Možda je pripremio neki preambiciozan plan koji je otkriven pa se ubio ili je bio ubijen, ili se, obeshrabren, toliko nalivao pićem da mu se na kraju učinilo sasvim prirodnim da se ubije zbog jedne punačke, lake sedamnaestogodišnje devojke. Bio je mrtav, a Austrougarska imperija nije imala ni direktnog ni zadovoljavajućeg naslednika.

Elizabeta je živela još devet godina posle sinovljeve smrti, pustim životom osobe koja nema čime da se bavi. A onda je, možda i za kaznu što je okrenula leđa slovenskom pitanju, ključu za istočnu Evropu, pala kao žrtva zapadnog problema. Jer novine koje su moja majka i njena rođaka gledale pri svetlosti gasne lampe nisu bile u pravu kada su tvrdile da je Lukeni[6], čovek koji ju je ubio, bio ludak. Tačno je da je on izjavio da se zarekao da će ubiti prvu osobu kraljevskog roda na koju naiđe, i da je otišao u Evijan da bi nožem usmrtio vojvodu od Orleana, ali je zakasnio te se vratio u Ženevu i umesto njega ubio Elizabetu. Ova zakletva je, svakako, bila sumanuta, jer ko je mogao imati ikakve koristi od smrti ove dve osobe? Ali, Lukeni ipak nije bio lud. Mnogi ljudi nisu u stanju da iskažu ono što im je na duši samo zato što im njihova okolina nije podarila odgovarajući rečnik; ali njihove naizgled besmislene tvrdnje često su zasnovane sa sasvim tačnom opažanju činjenica.

Postoji razdoblje u drevnoj istoriji koje oni koji žele da razumeju svoje bližnje nikako ne smeju smetnuti s uma. U 4. veku veliki broj hrišćana pridružio se raskolnicima poznatijim pod imenom donatisti. Oni su se borili protiv crkve tvrdeći da samo pravedan sveštenik može prinositi svete darove i da se, tokom

Dioklecijanovih progona, najveći broj sveštenika poneo kukavički, te time i nedostojno svog poziva. Oni su bulaznili: jer ako je prema hrišćanskom učenju Isus Hristos jedini istinski prinositelj svetih darova, onda je nezamislivo da se odnos koji je on propisao može narušiti zbog mana koje imaju njegovi zastupnici, a u mnogim slučajevima njihove priče su bile čisto preterivanje. Ali, iako su ti ljudi uglavnom govorili gluposti, oni nisu bili ludi. Oni su se bunili na jedini način koji im je bio dostupan da bi ukazali na nesreću koja ih je zadesila zbog privrednog sloma Zapadnog rimskog carstva. Pošto nije postojala ekonomska literatura nisu stekli rečnik koji je odgovarao njihovoj nesreći, pa su morali da koriste onaj koji im je podarila crkva; galamili su oko svetih tajni, jer su vrlo pametno uočili da će Zapadno rimsko carstvo propasti i da će oni nestati zajedno s njim.

Sa Lukenijem je bio isti slučaj. On je počinio svoje besmisleno delo svestan onog što je možda najveća nevolja našeg doba. Bio je Italijan rođen u Parizu, od roditelja koji su bili prinuđeni da napuste rodnu zemlju zbog siromaštva, i koji nisu mogli da se izdignu iz unižene klase tuđinaca; drugim rečima, pripadao je onoj urbanoj populaciji za koju nijedna tada postojeća vlast nije predvidela nikakva rešenja: lutali su naokolo, bez korena, a često i bez posla, lišeni moći da upravljaju svojom sudbinom. Bilo je stoga sasvim logično da će on poželeti da iskaže svoje nezadovoljstvo tako što će ubiti Elizabetu, jer Beč je bio arhetip velikog grada koji stvara upravo takvu populaciju. Bečki sjaj plaćala je izrabljivana seljačka klasa, toliko saterana u tesnac da je bez obzira na cenu slala svoje sinove u fabrike i svoje kćeri u sluškinje. Prosjaci na bečkim ulicama koji su, kako bezazleni ljudi veruju, nastali kao posledica Senžermenskog mira, potomci su armije stare koliko i XIX vek. Lukeni je svojim bodežom rekao simbolu moći: „Hej, a šta ćete sa mnom?“ On nije davao predloge, ali za to ga ne treba kriviti. Suština njegovog spora sa društvom ležala je upravo u tome što ga ono nije osposobilo da daje predloge, da oblikuje neke druge misli i osmišljava neka druga dela osim onih najnižih i najgorih. U zatvoru je dugo živeo, gotovo dočekavši ono doba kada su njemu slični ljudi stekli rečnik i ime, zaprepastivši svet farsom fašizma.

Tako je Elizabeta umrla, sa stravičnom lakoćom. Korseti koje je nosila celog života izobličavali su i sapinjali njeno lepo telo, ali je nisu zaštitili od ubičinog noža. Sečivo je bez prepreke stiglo do njenog srca. Njen carski položaj odeljivao ju je od emocionalnih i intelektualnih dostignuća, ali je tugu propuštao slobodno. Tako je bilo i posle njene smrti. U svom testamentu izrazila je želju da bude sahranjena na Krfu, ali je Franc Jozef naložio da je polože u habzburšku grobnicu, u Kapucinsku crkvu u Beču, kao petnaestu caricu po redu. U svojim strastvenim naporima da spreče ljude da čine ono što žele, Habzburzi se nisu ograničavali samo na žive. I Rudolf nije želeo da bude sahranjen među svojim precima, ali je

ipak morao da ustupi svoje telo. A predsednik vlade, grof Tafe, iako je lično posetio majku Marije Večere tražeći od nje da se ne moli na grobu svoje kćeri, neprestano je primao policijske izveštaje koji su pokazivali da ona ne namerava da odustane od svog neželjenog ponašanja, jer dvoru ono nikako nije moglo štetiti pošto je ceo Beč i inače znao kako je devojka umrla. To je bilo ono čemu je austrijska policija bila izuzetno vična. Ali u nekim važnijim poslovima, kao što je, recimo, bilo održavanje pripadnika kraljevskih porodica u životu, nije bila ni izbliza tako uspešna.

Posle toga Austrija je u očima Zapada postala mimo mesto. Prust je rekao da svako delo, ma kako banalno bilo, automatski postaje „divno“ ako se ponavlja dovoljno dugo: obična šetnja seoskom ulicom postaje „divna“ ako u njoj svake nedelje uživa osamdesetogodišnja starica. Franc Jozef je tako dugo ustajao iz svog vojničkog kreveta u četiri ujutru i potom radio po dvanaest i četrnaest časova na svojim državničkim papirima da je proglašen za „najdivnijeg“ vladara, gotovo jednako „divnog“ kao kraljica Viktorija, mada ništa nije ukazivalo da su se njegova tvrdoglava upornost i nedostatak mašte, zbog kojih je smatrao svojom dužnošću da svoj dvor očuva kao mrtvačnicu etikecije, a svoju imperiju kao vrhunski anahronizam, išta umanjili s protokom vremena. Bio je ubeđen da će uživati sveopšte odobravanje ne samo za života nego i posle smrti, jer kada neki starac nešto upropasti te se ono što je radio raspadne odmah posle njegove smrti, ljudi imaju običaj da kažu: „Ah, taj i taj bio je zaista divan! Sve je bilo u redu dok je bio živ, a vidi šta se događa sada kada je umro!“ Propast koja će nas sve progutati polako se uobličavala na njegovom dvoru; no Englezi to nisu zapažali, uglavnom zbog toga što su Austriju pre rata posećivali samo pripadnici naših viših klasa, koji u drugim zemljama nisu primećivali ništa osim konja, a austrijski konji bili su zaista izuzetni.

Kada je crveni sjaj nasilja potom ponovo blesnuo, činilo se kao da je posredi beznačajan, zanemarljiv užas. Bilo mi je deset godina 11. juna 1903, kada su Aleksandar Obrenović, kralj Srbije, i njegova žena Draga ubijeni u Dvoru u Beogradu, a njihova naga tela bačena sa balkona spavaće sobe na travnjak pred palatom. Tada su ubijena i dva kraljičina brata i dvojica ministara. Ubistva su bila delo grupe oficira od kojih tada nijedan nije bio poznat izvan Srbije, a glavne ličnosti nisu bile zanimljive. Aleksandar je bio mekušan mlađi čovek sa monoklom i sklonošću da izvodi dosta trapave eksperimente iz apsolutizma, a njegova žena, koja je, igrom slučaja, pripadala istom tipu kao Marija Večera, mada je u mladosti bila mnogo lepša, bila je na lošem glasu. Poticala je iz veoma ambiciozne porodice, a govorilo se da je htela da podmetne tuđe dete za naslednika prestola. Nema sumnje da su Srbi koji su se tek stotinjak godina ranije oslobodili turske

vlasti i bili svesni da velike sile stalno prete njihovoj nezavisnosti sa ogromnom zebnjom gledali na ovo dvoje ljudi. Taj zločin urezao mi se u pamćenje samo zbog svojih užasnih detalja. Zaverenici su dinamitom otvorili vrata palate i pri tom uništili električne instalacije. Tumarali su po mraku proklinjući, a njihova mahnita surovost bila je dobrim delom rezultat straha. Kralj i kraljica krili su se dva sata u tajnom ormanu u spavaćoj sobi, slušajući kako im se oni koji su ih tražili približavaju, potom udaljavaju, pa opet približavaju, dok ih najzad nisu otkrili. Slabunjavog kralja bilo je teško ubiti: dok su ga bacali s balkona smatrali su da je barem dvostruko mrtav, od metaka i udaraca sabljom, ali prsti njegove desne ruke čvrsto su se uhvatili za ogradu balkona i nisu je puštali; morali su ih odseći da bi konačno pao na zemlju; tamo je prstima leve ruke zgrabio busen trave. Mada je bio jun, jutarnja kiša padala je na njihova naga tela koja su ležala u cveću. Cela Evropa bila je zgrožena. Edvard VII povukao je svog poslanika, a gotovo sve ostale velike sile sledile su njegov primer.

To ubistvo bilo je u mojoj glavi samo poluizoštrena slika, tu i tamo prožeta užasom policijske poternice ili naslovne strane bulevarskih novina, viđenih pre mnogo godina. Ali, tada sam shvatila da se, kada su Aleksandar i Draga pali s balkona, s njima srušio i čitav moderan svet. Potrajalo je dok nije stigao do tla i slomio vrat, ali pad je započeo tada. Jer ova vasiona nije bezgrešno moralna, i nije istina da je besmisleno ubiti tiranina samo zato što će na njegovo mesto doći neko gori. Niko to nije rečitije opovrgnuo od naslednika Aleksandra Obrenovića. Kada je Petar Karađorđević stupio na presto, sve je bilo protiv njega. Bližio se šezdesetoj, a Srbiju nije video još otkako ju je, kao četrnaestogodišnjak, napustio sa svojim izgnanim ocem. Rastao je u Ženevi pod uticajem švajcarskog liberalizma i kasnije služio kao oficir u francuskoj vojsci. Nije imao nikakvog iskustva u državničkim poslovima, bio je skroman i povučen čovek, jednostavnih manira, srećno je živeo zanimajući se za knjige i brinući o vaspitanju svoje troje dece koja su ostala bez majke. lako je rekao zaverenicima da je spreman da se prihvati prestola ukoliko ga Aleksandar Obrenović napusti, izgleda da mu nije ni padalo na pamet da se to može odigrati na način znatno nasilniji nego što je iznuđena abdikacija. Uostalom, njegov omiljeni pisac bio je Džon Stjuart Mil. Karađorđevićevsko ubeđenje da je dinastija sveta vratilo ga je u Beograd, ali se lako može pretpostaviti da mu je bila potrebna sva moguća podrška da tu i ostane. Bio je okružen zaverenicima čijeg se zločina gnušao, a nije ih mogao ukloniti jer su neki od njih bili među najsposobnijim i najboljim ljudima u Srbiji; bio je prinuđen da vlada novom zemljom koja se uvećavala, rastrzana brojnim unutrašnjim i spoljnim nevoljama, koje je morao svakodnevno da rešava sa tako

strašnim kritičarima oko sebe, više nego sposobnim da ponovo učine ono što već jednom behu učinili.

Ali, Petar Karađorđević bio je veliki kralj. Radeći polako i trezveno, postao je jedan od najboljih liberalnih državnika u Evropi, a kasnije, tokom balkanskih ratova, u kojima su Turci isterani iz Makedonije i Stare Srbije[7], pokazao je i da je izuzetan vojnik. Međutim, Evropi nikad nije bilo namenjeno manje sreće. Mada je već imala mnogo više teritorije od one kojom je mogla dobro upravljati, Austrija je želela još: njena politika je bila *Drang nach Osten*[8], prodor na Istok. Taj put, međutim, prečila je Srbija, država vojnički moćna, koja se čak mogla udružiti sa Rusijom da bi je napala. Previranje je zahvatilo sve slovenske narode u carstvu, jer je slobodnim Srbima išlo dobro, i Austro-Nemci mrzeli su ih više nego ikad. Situacija je postala još složenija nego u Rudolfovo doba, jer je carstvo Slovenima zadalo priličan udarac: Austrougarska je prestala da se pretvara da su Bosna i Hercegovina samo provincije u kojima privremeno upravlja, te ih je i formalno anektirala. Sloveni su se obratili Srbiji za pomoć, a Srbija je – što je prirodno za mladu zemlju – počela da daje hvalisava obećanja.

Situacija je postala složenija i zbog karaktera čoveka koji je nasledio Rudolfa na položaju prestolonaslednika – nadvojvode Franca Ferdinanda od Este. Ovaj nedopadljivi melanholik uznemirio je sve slojeve stanovništva predloživši, bez imalo državničkog dara, da carstvo postane trojna monarhija u kojoj će Sloveni imati posebnu kraljevinu. Reakcionari su smatrali da je to samo izraz njegovog snažnog neprijateljstva prema caru i njegovom konzervativizmu; Sloveni su odbili, izjavivši da bi radije bili slobodni, poput Srbije. Austrija je reagovala na novonastalu situaciju neobičnim strahom. Načelnik austrijskog generalštaba Konrad fon Hecendorf govorio je u ime mnogih svojih sunarodnika i gotovo cele svoje klase kada je tražio da se protiv Srbije povede preventivni rat, pre nego što ona bude sasvim spremna za samoodbranu. On i njemu slični ne bi tako razmišljali da Aleksandar Obrenović nije bio ubijen i da nije ustupio svoje mesto boljem čoveku, koji je napravio jaku i uređenu Srbiju.

A onda je 28. juna 1914. austrougarska vlada dozvolila Francu Ferdinandu da otputuje u Bosnu i u svojstvu generalnog inspektora vojske održi manevre na granici sa Srbijom. Čudno je da je on to želeo, i da mu je vlada to dopustila, jer je bio Vidovdan, godišnjica Kosovske bitke iz 1389. godine, srpskog poraza od Turaka posle koga je usledilo njihovo petovekovno ropstvo. Taj poraz poništen je u Balkanskom ratu kada je Srbija ponovo zauzela Kosovo, i nije bilo taktično podsećati Srbe da deo njihovog naroda jedna strana sila i dalje drži u ropstvu. Ali želja Franca Ferdinanda bila je ispunjena i on je stigao u Sarajevo, prestonicu Bosne, gde mu je policija pružila nedovoljnu zaštitu, mada je bila upozorena da se

na njega priprema atentat. Srbinu iz Bosne po imenu Princip, koji je duboko mrzeo austrijsku vlast, nije bilo nimalo teško da puca na njega dok se vozio ulicom, i pri tom slučajno ubije i njegovu ženu. Treba imati na umu da je on bio Srbin, a ne Srbijanac. Hrvati su Sloveni katoličke vere, a Srbi Sloveni pravoslavne vere koji žive na području južno od Dunava, između Jadranskog mora i Bugarske, i severno od grčkih planina. Srbijanci su podanici Srbije, i mogu biti i Hrvati, kao što podanik nekadašnje austrijske provincije Hrvatske može biti i Srbin. Ali, Princip je doneo svoj pištolj iz Beograda, i mada ga je dobio od običnog čoveka a ne od predstavnika vlasti, Austrougarska je to iskoristila kao razlog da objavi rat Srbiji. Ostale zemlje zauzele su strane i Veliki rat[9] je počeo.

Tog ubistva se uopšte ne sećam. Svaki detalj Elizabetine smrti zabeležen je jasno u mom pamćenju, o masakru u Beogradu zadržala sam nejasnu sliku, ali ne mogu da se setim da sam išta pročitala o Sarajevskom atentatu, ili da sam čula ikoga da o njemu priča. U to vreme bila sam potpuni idiot, osoba obuzeta svojim privatnim životom, i imala sam pune ruke posla. Ali moj idiotizam bio je kao moja anestezija. U tami koju je stvarao sekli su me i nisam osećala ništa, ali on nije mogao poništiti posledice. Bol je došao potom.

I tako sam te večeri 1934. godine ležala u krevetu i sa strahom gledala radio-aparat, mada mi nije više mogao reći ništa značajno; potom sam razgovarala telefonom sa svojim mužem, kao što svako ko je u srećnom braku čini u ozbiljnim trenucima; postavljala sam mu pitanja iako sam znala da ni on, ni bilo ko drugi, na njih ne može odgovoriti, i nalazila veliku utehu u njegovim rečima. Bila sam veoma uplašena, jer mi je izgledalo da ova ubistva ubrzavaju dolazak propasti, ili je dovoljno jasno nagoveštavaju. Da Rudolf nije umro, rešio bi slovensko pitanje u okviru Austrougarskog carstva i obuzdao njegove imperijalističke ambicije, a onda možda ne bi bilo rata. Da Aleksandar Obrenović nije ubijen, Srbija možda nikad ne bi ojačala toliko da izazove strah i ljubomoru imperije, a onda možda ne bi bilo rata. Ubistvo Franca Ferdinanda već je bilo rat. A Elizabetina smrt otkrila mi je zlo kojim je svet bio kažnjen posle rata – Lukenija, fašizam, vladavinu obespravljene klase koja traži prava, a ne može ih zamisliti drugačije osim kao golo nasilje, ubijanje, grabež, tlačenje.

A sada se dogodilo još jedno ubistvo. Ono je ponovo bilo vezano za jugoistočnu Evropu, za izvorište svih ostalih smrti. To mi se 1934. godine činilo čudnim, jer je tada izgledalo da je slovensko pitanje po završetku rata bilo rešeno na zadovoljavajući način. Česi i Slovaci imali su svoju prijatnu demokratsku državu koja je sasvim dobro funkcionisala, ako se ne računaju optužbe sudetskih Nemaca, u austrougarsko doba zasipanih privilegijama na račun njihovih slovenskih suseda. Slovenci, Hrvati, Dalmatinci i Makedonci bili su sada ujedinjeni

u novoj kraljevini Južnih Slovena, što ime Jugoslavija znači; i mada su Slovenci, Hrvati i Dalmatinci bili duhovno katolicizmom odvojeni od Srba, a Crnogorci čeznuli za svojom izgubljenom nezavisnošću, izgledalo je da ova država polako staje na noge. A onda se desilo novo ubistvo, još jedan preteći znak da se čovek sprema na podavanje bolu, na služenje smrti umesto životu.

Nekoliko dana kasnije moj muž mi je rekao da je video filmski žurnal koji detaljno prikazuje smrt jugoslovenskog kralja, i čim sam izašla iz bolnice odlučila sam da ga pogledam. Gledala sam ga na privatnoj projekciji, jer se u to vreme više nije prikazivao u bioskopima, i tako sam ga mogla videti nekoliko puta zaredom, piljeći u njega kao žena koja iz listića čaja na dnu šolje pokušava da dokuči svoju sudbinu. Najpre se video jugoslovenski ratni brod kako lagano uplovljava u marseljsku luku, koju dobro poznajem. Iza njega dizao se ogromni viseći most koji u meni uvek izaziva nelagodnost jer me podseća da u ovo mehanizovano doba razumem svoju okolinu koliko i neka primitivna žena koja veruje da u vodopadu prebiva duh, pa čak i manje, jer njeno verovanje, s poetskog stanovišta, može biti ispravno. Znam da nikakav veliki čelični pauk nije ovaj most izlučio iz svoje utrobe, ali nikakvo drugo objašnjenje mi se ne čini bolje, iako mi nije jasna svrha takvog napora. Ali čoveka koji silazi sa broda i ide ka keju mogu sasvim dobro da razumem, jer on za mene nije ništa novo. Ideja o tome šta je vođa uvek je postojala i bila sasvim jasna, a čovek koji je otelotvoruje ponekad se i rađa.

Njegovo lice je isuviše ispijeno bolešću da bi bilo mirno ili čak lepo, i u nekoj drugoj prilici odavalo bi suvu pedanteriju, neprirodnu za čoveka koji je tek prešao četrdesetu. Ali on izgleda kao veliki čovek, što ne znači da je i dobar ili mudar, već samo da ima onaj istorijski kvalitet koji potiče od snažne usredsređenosti na neko važno pitanje. Predmet njegovog razmišljanja bio je uzvišen, i sudeći po ozbiljnosti njegovog pogleda, bio je njime potpuno obuzet. Ne misli o njemu samo onda kada spoljni svet prestane da ga interesuje; pre bi se moglo reći da počinje da primećuje spoljni svet tek pošto njegova unutrašnja usredsređenost na trenutak popusti. Ali on nije rasejan; on posvećuje dužnu pažnju susretu Francuske i Jugoslavije. On zapravo u ovu priliku unosi naivnu ozbiljnost. Kada gospodin Bartu, francuski ministar spoljnih poslova, prilazi i pozdravlja ga, ta situacija izgleda kao da razdragani sveštenik, sasvim u skladu sa svojom ulogom, stoji pred oltarom u društvu izmučenog laika mističara. I on sam, povremeno, nekim pokretom glave ili jedva primetnim širenjem uzanih nozdrva, pokazuje da mu nešto u toj situaciji pričinjava zadovoljstvo.

Svaka njegova reakcija je odsečna, što je posledica dugotrajne budnosti. To je prirodno. Od dečaštva je bio vojnik, a od Velikog rata smrt mu je neprestano pretila iznutra, od tuberkuloze, i spolja, od Hrvata i Makedonaca koji su hteli da ga

ubiju, želeći samostalnost, a ne zajedničku državu sa Srbijom. Ali, strah nije njegova glavna briga. To je – sasvim izvesno – Jugoslavija. On izgleda kao čovek, kralj ili predsednik, kome vlast pripada po božanskom pravu, jer se njegove misli zaštitnički svijaju nad njegovom zemljom, uključujući i nebo nad njom. Kada čovek posmatra predsednika Ruzvelta siguran je da on misli o Americi; ponekad njegove misli mogu biti nežnije i blaže, ali one su uvek usmerene istom cilju. Ljudi koji su sreli Lenjina tvrde da je uvek mislio o Rusiji; čak i kada su njegove misli bile teške i nepopustljive, bile su jednako predane. Kod našeg kralja Džordža V prepoznajemo tu istu posvećenost.

Potom se kralj Aleksandar vozi dobro znanim ulicama čudnovato slabo čuvan, u čudnovato starinskim kolima. Iz njegovih pokušaja da svoju krutu ruku učini savitljivom, iz nepažljivog bleska njegovih pažljivih crnih očiju može se videti da klicanje gomile prima s detinjastom ozbiljnošću. To je dirljivo, kao radost devojke koja s puno poverenja prima komplimente na balu. Potom mu pitanje o kome razmišlja zakriljuje oči i suši usne. Opet razmišlja o Jugoslaviji, sa nostalgijom pisca koga su prekinuli u pisanju nove knjige. Možda misli: „*Heureux qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage...*“[10] A onda ga kamera napušta. Povlači se. Tonski snimak beleži promenu, zaprepašćenje koje se širi gomilom. Vidimo čoveka kako skače na papučicu automobila, vojnika kako zamahuje sabljom, drugog u čijoj ruci je revolver, slamnati šešir na zemlji, gomilu koja skače, koja nešto udara rukama i gazi nogama, a potom neku odećom prekrivenu masu na pločniku. Jedan mladić u džemperu pokušava da umakne ljudima koji ga gone, na njegovom prkosnom licu nema ni trunke straha, iako njegovo napregnuto telo odaje užasnu prestrašenost. Kadar koji obuhvata celu ulicu pokazuje gomilu ljudi raspršenih kao pod naletom opipljivog daha smrti.

Kamera se potom ponovo vraća na kola i mi opet vidimo kralja. On leži gotovo ispružen na leđima, u stanju u kome sam ja bila posle anestezije. Ne zna da se išta dogodilo, jer je još obuzet zadovoljstvom koje je u njemu pobudila nostalgija. Možda pita: „*Et en quelle saison Revoiray-je le clos de ma pauvre maison, qui mfest une province, et beacoup d'avantage?* “[11] Jasno je da umire, jer ono što se događa ne bi bilo moguće da strašno prisustvo smrti nije u ljudima uklonilo svaku suzdržanost. Miluju ga bezbrojne ruke. Te ruke pružaju se odasvud, preko zadnjeg sedišta, sa strane, kroz prozore, da, beskrajno nežne, pomiluju kralja na umoru. One su nežnije od lica, jer lica su Marte[12], u bliskoj vezi sa umom opterećenim mnoštvom briga, ali ruke iskazuju, mimo razuma, saosećanje živog tela prema telu koje umire, čistu, fizičku osnovu svakog sažaljenja. To su muške ruke, ali one su nežne poput ruku žena koje miluju svoju decu, one mu miluju obraz kao da ga

kupaju nežnošću. A onda ga nostalgija odjednom napušta. Njegova pedanterija nestaje. U miru je: više se ne mora čuvati smrti.

Potom kamera pokazuje nekog zvaničnika u cilindru i fraku kako izbezumljeno trči ulicom, pravi prototip onog podsmeha dostojnog sredovečnog čoveka otromboljenog, zabrinutog lica i istaknutog trbuha, kao u trudnice, iz koga se neće roditi ništa. Bio bi to predivan kraj za neku filmsku komediju. Onda ponovo vidimo ratni brod i luku, predsednika Republike kako stoji okružen mnoštvom ljudi; svi su oni sada naivno ozbiljni kako je na početku, dok je brod uplovljavao, bio samo jedan čovek. Razdragani sveštenik, uveren da u svojoj ruci sigurno drži svete darove, sada nije tu: i Bartu je već mrtav. Svi ti ljudi sada izgledaju onako kako je kralj izgledao prilikom dolaska, kao da znaju da iza pojavnosti postoji stvarnost koja se može ukazati svakog časa, strašna pričest koju će primiti ne pojedinačno, već kao narod. Kovčeg u kome leži čovek preko koga je taj užasan obred darovan Francuskoj spušten je na palubu i ratni brod ga odnosi od tih ljudi koji, puni užasa i strahopoštovanja, stoje u širokom krugu. Oni su zaprepašćeni što je pričest bila ovakva, ali kralj Jugoslavije oduvek je znao da ona ne može biti drukčija.

Nisam mogla da shvatim ovaj događaj koliko god puta da sam gledala film. Naravno, znala sam kako i zašto se ubistvo dogodilo. Lukeni je prilično uznapredovao. Kada je pre više od četrdeset godina ubio Elizabetu, morao je sam obaviti taj posao, morao se pomučiti putujući po Švajcarskoj u potrazi za svojom žrtvom, morao je da je ubije jednim malim dvoseklim bodežom, jer nije imao drugo zločinačko oružje, i morao je da plati za svoje zlodelo. Ali, Lukeni je danas Musolini, i razmere njegovih današnjih nedela svedoče o napretku zločina. U Elizabetinom slučaju jedan stanovnik grada lišen uporišta u društvu udario je na simbol moći, ali njegov savremeni parnjak udario je na samu moć, preuzimajući je i unizujući njenu suštinu. Njegov prestup nije u tome što je zbacio svog kralja, jer kraljevi i predsednici država koji ne mogu da očuvaju svoj položaj gube i pravo na njega. Njegov prestup je to što je postao diktator ne prihvatajući nijednu obavezu koju je civilizovani čovek nametao vladarima u svim ključnim razdobljima istorije, a kojom moć stiče dušu koja se može iskupiti. Takvo poništavanje jednog aspekta vlasti čini je golim nasiljem koje mora stalno i po svaku cenu nadmašivati sebe, jer nema alternativnu ideju, te stoga ni alternativno delanje. Dugotrajno, ropsko bitisanje na dnu lišilo je ovakvog varvarina uvida u to šta čovek čini kad prestane da bude nasilan, osim poneke smušene predstave o materijalnom napretku. On stoga ne može ni zamisliti da svoju snagu upregne u bilo šta drugo osim u stvaranje socijalnih službi koje veštački šire materijalno blagostanje među nižim pripadnicima društva, i to u malim dozama koje ih čine srećnim, ali i zavisnim; što

se tiče njegove druge žice, ona isključivo služi za izvođenje fantazija na temu grube sile. Prema svakom elementu u okviru države koji se opire ili za koga se sumnja da čuva svest o svojoj različitosti od vladajuće grupe, primenjuje se sva raspoloživa prinuda. Svi oni koji su izvan države smatraju se neprijateljima koje treba mrzeti i zlostavljati, a, u idealnim okolnostima, i pljačkati i ubijati. Takva agresivnost neizbežno vodi stvaranju ogromne oružane sile i potajnim eksperimentima sračunatim da se nanese šteta novim metodama ratovanja.

Kako je vreme proticalo, a Musolini usavršavao svoju spoljnu politiku, ti metodi počeli su da uključuju i logore u kojima su Hrvati i Makedonci koji su bili protiv stvaranja Jugoslavije, ili koji su, jednostavno, bili hulje, obučavani da koriste bombe i drugo oružje i finansirani da rezultate svog učenja primene protiv Jugoslavije, navodno radi ostvarenja svojih separatističkih ciljeva. Nema ubedljivijeg dokaza o zlu nanetom našoj civilizaciji od velikih gradova i njihovog nakota, jer nijedna država predratne Evrope nije imala ustanove u kojima su državljani neke strane zemlje obučavani kako da ubijaju sopstvene vladare. Postojanje takvih logora i potreba ljudskih bića da primene zanat koji su tu uspešno savladala objašnjavaju ubistvo kralja Aleksandra, ali ne otkrivaju prave razmere njegove podlosti. Jer, Italija je naredila svom satelitu, Mađarskoj, da sledi njen primer, te je tako osnovan zloglasni logor u Janka Pusti, nedaleko od jugoslovenske granice. Mada čast često izgleda kao sasvim veštačka kategorija, živeti u društvu koje je se odreklo više je nego mučno. Kada su Italijani poslali zlikovce iz svojih logora da ubiju kralja, potrudili su se da izgleda kao da su oni stigli iz Janka Puste: naterali su i ubicu iz Makedonije, koji je bio u vezi sa mađarskim logorom, da dođe u Marselj da bi tu bio ubijen, kako bi njegovo mrtvo telo poslužilo kao dokaz o mestu odakle su zaverenici došli. Mera neizbežne gluposti države kojom vlada fašistička filozofija bila je i činjenica da je zločin počinjen uludo, jer očekivanih posledica jednostavno nije bilo. Musolini je verovao da će se s kraljevom smrću Jugoslavija raspasti i postati lak plen za stranog zavojevača. Ali, da je nezadovoljstvo Hrvata bilo i hiljadu puta veće, i dalje bi važilo pravilo da ljudi svoje tirane radije ubijaju sami; i zaista, Jugoslavija je bila tako šokirana ubistvom da je postala jedinstvenija nego ikada. I tako rat nije izbio; nije se dogodilo ništa, osim što je niskost rata još dublje zadrla u mir, i što sada preti da poništi svaku razliku među njima.

Ali drugi učesnik ovog događaja ostao je potpuna misterija. Sa svakim novim gledanjem filma postajalo mi je očitije da on nije bio iznenađen svojim ubistvom. On ne samo što je znao da je ono moguće kao činjenica već ga je i u svome umu potpuno prihvatio kao celovit, izvestan događaj. U ovom pogledu bio je pametniji od sopstvene pameti. Ljudi od akcije, pogotovu ako su invalidi, često su

tvrdoglavo uporni i oholi kada su u pitanju njihova ograničenja, i njegovo lice nagoveštavalo je da su – s obzirom da je bio i bolesnik i vojnik – ove dve mane kod njega bile kombinovane. Sve što sam pročitala o njegovoj vladavini potvrđivalo je moje uverenje i otkrivalo ga kao krutog i sporog. Ali, opet, posedovao je veliku mudrost, zahvaljujući kojoj je dočekao sopstvenu smrt sa sasvim tačnom predstavom o tome šta znači umreti i šta su to kraljevsko držanje i patriotizam. Bilo bi to nerešiva zagonetka da ljudi nemaju drugih puteva, osim pameti, da dosegnu mudrost. On je svoju, očito, upio direktno iz kulture svog naroda. Možda je tu čudnovatu mudrost – na platnu tako konačnu kao čudnovato mentalno zdravlje Fransoaz Rozej[13] ili čudnovati narcisizam Grete Garbo – kralj Jugoslavije crpao iz Kraljevine Jugoslavije, od Južnih Slovena.

O tome nisam mogla ništa da zaključim, jer nisam znala ništa o Južnim Slovenima niti sam poznavala ikog ko je o njima išta znao. Jedino što sam znala bilo je da pripadaju balkanskim narodima koji su igrali neobičnu ulogu u istoriji britanske dobrote i milosrđa pre Prvog svetskog rata i nekoliko godina potom. Pre nego što su svaki za sebe i u različito vreme izvojevali nezavisnost tokom 19. i 20. veka, Južni Sloveni bili su hrišćanski podanici Turske ili Osmanske imperije, koja ih je neizmerno ugnjetavala i veoma lukavo huškala jedne na druge, da se ne bi zajednički digli na ustanak. Stoga je svaki od njih stalno optuživao svoje susede za zločine. Srbi su se, na primer, žalili na Turke, ali su isto tako bili spremni da optuže i Grke, Bugare, Vlahe i Albance za svako zlodelo pod kapom nebeskom. Stoga su Englezi čovekoljubivih i reformističkih sklonosti stalno putovali na Balkansko poluostrvo ne bi li utvrdili ko zapravo koga zlostavlja, a samom prirodom svoje perfekcionističke ideje sprečeni da prihvate užasnu pretpostavku da zapravo svako zlostavlja svakog, vraćali su se kući, svaki sa svojim balkanskim ljubimcem pri srcu, napaćenim i nevinim, uvek žrtvom i nikad krvnikom. Slična vrsta osobe posvećene dobročinstvima i odricanju, od koje se obavezno očekuje da ima mačku i papagaja, često je sebi za ikonu stavljala sliku Albanca, Bugarina ili makedonskog pravoslavca, koja je odavala svu snagu i neukus takve pobožne imaginacije. Bugari koje su volela braća Bakston, i Albanci koje je zastupala gospođica Daram, veoma su podsećali na sliku ser Džošue Renoldsa „Infant Samuel“.

Balkan je često pobuđivao takvu pobožnost kod osoba od kojih se to najmanje očekivalo. Priče tih balkanoljubaca o njihovim infantima Samuelima ličile su na sve samo ne na slike Džošue Renoldsa – pre, recimo, na one Jeronima Boša. Od njih su se zagrcnjivali i papagaji i mačke. Tako je 1912. godine izbila velika rasprava, sasvim neprimerena nivou svojih učesnika, o tome da li su Srbi kastrirali gospodina Prohasku, austrijskog konzula u Prizrenu. G. Prohaska, kao vrlo

revnostan činovnik, unapređivao je svoju antisrpsku politiku tako što je dopuštao da se pretpostavlja da je ona baš takva kakva je i bila. Gospođica Daram, rođena 1863. godine, ćerka člana Kraljevskog koledža hirurga, polaznica koledža Bedford i izlagač na izložbi akvarelista Kraljevskog umetničkog instituta, protivnica Srba koju je strasno čovekoljublje navelo da gotovo čitav život provede na Balkanu, izjavila je na opšte zgražanje šire javnosti da joj je grupa srpskih oficira na nekoj železničkoj stanici potvrdila da su oni lično obavili pomenutu operaciju na g. Prohaski. Interesantno je zamisliti kakvo bi, tim povodom, bilo stručno mišljenje člana Kraljevskog koledža hirurga. Žučna rasprava trajala je sve dok profesor Siton-Votson, koji nije imao svog ljubimca među balkanskim narodima ali je bio veliki protivnik Austrije, nije saopštio da je lično video izveštaj g. Prohaske o tom slučaju, iz koga sasvim jasno sledi da operacija o kojoj je reč, nikada nije ni bila izvršena. Teško je uopšte i zamisliti situaciju u kojoj ta blaga i uzvišena osoba prima saopštenja takve sadržine. Teško je zamisliti neku drugu ideju koju bi liberali strasnije zastupali i kojoj bi se dublje predali. Problemi Indije i Afrike nikada nisu rodili takvu džunglu divljačkih pamfleta kakvi su iznikli iz tragova liberala koji su, podstaknuti Gledstonovim primerom, posećivali evropsku Tursku.[14]

Nasilje je zaista bilo sve što sam znala o Balkanu; sve što sam znala o Južnim Slovenima. Svoje znanje crpla sam iz sopstvenog sećanja na ranije doba kada sam i sama bila sklona liberalizmu, iz listova opalih iz te džungle pamfleta, uvezanih kanapom i ćušnutih u najprašnjavije uglove starinarnica, a potom iz predrasuda Francuza, koji su koristili reč „Balkan“ kao sinonim za zlo i nasilje, za *rastaquoure* – varvarina koji je probisvet i protuva. U jednom pariskom hotelu, probuđena nedovoljno privatnim životom mojih suseda, začula sam tri šamara i potom ženski glas kako jecajući viče: „Balkanče! Balkanče!“ Drugom prilikom sam jedući rakove u bašti restorana u Nici, nedaleko od luke, začula pucnje: jedan mornar istrčao je iz obližnjeg bara, a vlasnica je izletela za njim vičući: „Balkanče! Balkanče!“ Mornar upravo beše ispraznio svoj revolver u ogledalo iznad šanka. A filmski žurnal koji sam gledala predočio mi je ogromnu plemenitost kralja koji je svakako bio Balkanac, ali koji se suočio sa nasiljem svojim unutrašnjim svetom od sasvim suprotne vrste, koji je nasilje rešeno da ga uništi uništavao sobom. Mora biti da sam potpuno zastranila prihvatajući rasprostranjenu legendu o Balkanu, jer da su Južni Sloveni doista bili nasilnici teško da bi ih Austrijanci, obožavaoci nasilja u imperijalnom obliku, ili fašisti, verni poklonici njegovog totalitarnog vida, toliko mrzeli. Pa ipak, bilo je nemoguće razmišljati i na tren o Balkanu kao o nežnom i blagom jagnjetu, jer ni Aleksandar Obrenović ni Draga Obrenović, ni Franc Ferdinand ni njegova žena ne behu umrli u postelji. Morala sam da priznam da

zapravo ništa ne znam o jugoistočnom delu Evrope; a pošto su iz tog područja stalno pristizali događaji koji su za mene predstavljali izvor opasnosti, koji su čitave četiri godine ugrožavali moju bezbednost i lišavali me mnogih blagodeti, to je značilo da ništa ne znam ni o svojoj sudbini.

To je bila prilična nevolja. Paskal je pisao: „Čovek je samo trska, najslabašniji stvor u prirodi, ali on je trska koja misli. Vasiona se ne mora naoružati da bi ga uništila. Da ga ubiju dovoljni su para, nekoliko kapi vode. Ali čak i kad bi ga sile vasione uništile, on bi ipak bio uzvišeniji od onog što ga je ubilo, jer on zna da umire i shvata kakvu prednost vasiona ima nad njim; a ona o tome ne zna ništa.“ On tako definiše jedini put za izuzetnu ljudskost. Moramo naučiti da spoznamo vrstu nadmoći koju vasionske sile imaju nad nama, a nju je, u mom slučaju, trebalo tražiti na Balkanu. Balkan je od mene bio udaljen svega dva-tri dana, pa ipak mi nikada nije palo na pamet da pređem taj put koji mi je mogao objasniti kako ću umreti, i zašto. I dok sam se čudila sopstvenoj inertnosti, pozvali su me da otputujem u Jugoslaviju i da u nekoliko gradova održim predavanja pred univerzitetskim i engleskim klubovima, što sam i učinila, u proleće 1936. godine.

Na nesreću, putovanje sam završila u Grčkoj gde sam od ujeda muve dobila tropsku groznicu, koju sasvim ispravno nazivaju i kostolomnom groznicom. Pri povratku, morala sam zastati da se odmorim u jednoj banji nedaleko od Beča. Pošto su moji domaćini bili ubeđeni da sam strašno bolesna, moj muž je morao doći po mene. Zatekao me je kako plačem u sobi, mada je grad bio prepun cveća, i, mada su, pošto je bio maj, žbunovi belog i ljubičastog jorgovana gusto oivičavali ulice, poput ljudi okupljenih za neku svečanu pocesiju, a kestenovi uzdizali svoje cvetne svećnjake sve do prozora soba na gornjim spratovima. Osećala sam se dovoljno dobro da izađem, ali sam sedela na stolici sa gomilom grubih platnenih haljina u krilu. Pokazivala sam ih, jednu po jednu, svome mužu, govoreći s velikim osećanjem krivice:

„Pogledaj šta sam im dopustila da učine!“ Te haljine kupila sam od seljanki u Makedoniji, a moj lekar Austrijanac naterao me je da ih dam na dezinfekciju, iako su bile sasvim čiste. Ali bolničarka koja ih je preuzela nije upamtila šta treba da učini s njima, i umesto da ih samo dezinfikuje, dala ih je na pranje. Bile su potpuno upropašćene. Boje koje su se držale godinama razlile su se i natopile predivno tkanje, a prekrasni vez bio je pretvoren u grozne mrlje. Čak i da sam se mogla vratiti i kupiti nove, kako sam u trenutku slabosti poželela da učinim, ostalo bi mi na savesti da nisam kako treba zaštitila rad tih žena, da ga nisam očuvala kao svedočanstvo, kao deo onoga što je kralj znao dok je umirao.

„Nemoj misliti da sam glupa“, rekoh svome mužu. „Ne možeš da razumeš zašto mislim da su ove haljine važne; nisi bio tamo.“ „Zar je tamo toliko lepo?“ upita on.

„Mnogo lepše nego što mogu da opišem“, odgovorih. „Kako to misliš? upita on. Nikako nisam mogla to da iskažem kako treba. Rekoh: „Pa, tamo ima svega. Osim onog što mi imamo. A to izgleda tako malo. „Hoćeš da kažeš da Englezi imaju veoma malo“, upita on, „ili Zapad u celini? „Zapad u celini, rekoh. „I ovo ovde.“ On pogleda bledožute barokne kuće među kestenovima i nasmeja se. „Betoven, Mocart i Šubert napisali su dosta muzike u ovom gradu, reče on. „Ali nijedan nije bio srećan, primetih. „A u Jugoslaviji, reče moj muž uz smešak, „svi su srećni. „Ne, ne“, rekoh. „Nisam tako mislila, ali...“ Ono što sam želela da mu saopštim nije se moglo izreći, jer je imalo bezbroj oblika i bilo je sasvim drugačije od onog što smo naviknuti da saopštavamo rečima. Nastavih, zamuckujući: „Mi na Zapadu nismo toliko bogati koliko mislimo. Ili, tačnije, imamo tako malo onoga što ljudi na Balkanu imaju u izobilju. Kad ih pogledaš, pomisliš da nemaju ništa. Žene koje su napravile ove haljine izgledale su kao da nemaju ništa. Ali da ovi maloumnici ovde nisu upropastili vez, video bi da narod čije je to delo ima više od nas.“ Videla sam plavo Ohridsko jezero, sarajevske džamije, stari grad na Korčuli, i činilo mi se da ne mogu da nađem reči za ono što sam htela da opišem prosto zato što to zapravo i nije bila istina. Nikada nisam sasvim sigurna u realnost onoga što vidim ako to vidim samo jednom; znala sam da će sve do onog časa dok mi se ono što sam videla ne ureže u Čula i pamćenje tako da uspostavi dokaze o svom nepobitnom objektivnom postojanju, postojati opasnost da ostane samo deo mog, privatnog sna. Zato u panici rekoh: „Moram da se vratim u Jugoslaviju, u ovo doba iduće godine. U proleće, za Uskrs.

PUTOVANJE

PUTOVANJE

Noć smo proveli u Salcburgu i ujutru smo stigli da posetimo kuću u kojoj se rodio Mocart; videli smo njegov pijanoforte, čije dirke nisu crno-bele već smeđe-bele. Za njim je sedeo kao dečak, diveći se njegovoj lepoti i zvucima koje je stvarao na njemu, okružen očevim besom zbog toga što mu je zapao tako zamoran, slabunjav, nerazuman sin, koji neće valjano da iskoristi svoj dar; okružen potom ravnodušnosću savremenika, koja će ga na kraju ubiti, i još daljom, toliko dalekom da mu nikako nije mogla pomoći, našom nemoćnom ljubavlju. Ljubav je ono što ljudskim bićima ne polazi baš najbolje od ruke. S tom tužnom misli otišli smo na železničku stanicu, gde smo nekoliko sati čekali voz za Zagreb, prestonicu Hrvatske. Kada je konačno stigao, našla sam se usred misterije nad misterijama. Jer voz je krenuo prethodne noći iz Berlina i bio prepun nemačkih turista koji su izgledali nesrećni; svi oni opredelili su se da putuju za Jugoslaviju, jer im je zakon u tom slučaju dozvoljavao da iz zemlje iznesu više novca nego inače. Zaista ne razumem ta nemačka pravila. Cela centralna Evropa kao da igra neku neverovatnu igru koju nikako ne umem da rastumačim.

Vagoni su bili toliko puni da smo uspeli da nađemo samo jedno slobodno sedište u prvoj klasi. Sela sam na njega, a moj muž se spustio na sedište sa koga je ustao neki mladić koji je otišao na ručak u vagon-restoran. Ostali putnici bili su postariji poslovni čovek i njegova žena, već dobro zašli u pedesete, i jedan industrijalac i njegova žena, višeg društvenog položaja i barem petnaest-dvadeset godina mlađi. Postariji poslovni čovek i njegova žena, kao uostalom i većina putnika u tom vozu, bili su odvratni: žena je imala telo krmače, a čovek je bio debeo i mlohav poput testa. Industrijalac je izgledao bolje i imao otvoren, veseo pogied, ali je i on bio teži nego što treba, dok je neka mađarska crta načinila njegovu ženu pravom smeđokosom lepoticom. Žena poslovnog čoveka neprestano je ustajala sa svog mesta i krajnje nesrećna izlazila na hodnik, žaleći se kako ona i njen muž nemaju austrijskih šilinga i zato ne mogu da jedu u vagon-restoranu. Toliko je jadikovala da smo pomislili da ona i njen muž satima nisu ništa okusili, pa smo joj dali tablu čokolade i neki keks, koje je pojela smesta i nekako odsutno. Jedući, objasnila nam je da ona i njen muž putuju na jedno dalmatinsko ostrvo, jer njen muž pati od nekog nervnog oboljenja koje mu remeti varenje i sposobnost da donosi odluke. Pokazala je na njega ostatkom čokolade od koga upravo beše odgrizla još jedno parče i rekla: „Ne može ništa da odluči! Pitaš ga hoće li da ide ili da ostane, a on ne zna.“ U njenim očima blistale su tuga i ljubav. Moj muž saosećajno reče kako je i sam imao neke tegobe sa živcima. Izjavi

čak, na moje iznenađenje, da je prošao kroz sličan period u kome mu je donošenje odluka predstavljalo problem. Otkrio je, dodade, da je sunce jedini lek.

Nije ni završio, a njene oči već su našle drugi predmet interesovanja, i ona uzviknu: „*Ach*, idemo kroz prekrasne planine! *Wunderbar*![15] *Fabelhaft*![16] *Ach*, ovo mora da su Dolomiti!“ „Ne, nisu Dolomiti“, reče moj muž. „To je dolina koja se pruža do Bad Gaštajna.“ A onda joj ispriča da je u 16. veku to bilo vrlo bogato i kultumo područje, jer su u njemu bili rudnici zlata. Pomenu i gradić Hof Gaštajn i opisa divne gotske grobove na kojima su uklesane scene iz procesa vađenja rude. Svi u kupeu slušali su priču iznenada ispunjeni ponosom i oduševljeno usklikujući; bili su kao deca kojoj je moj muž čitao legendu iz knjige o njihovoj slavnoj prošlosti. Činilo se da nalaze posebno, gotovo pobožno zadovoljstvo u svemu što je imalo veze sa gotikom, i bili su prosto opčinjeni nemačkim koji je govorio moj muž.

„Pa to je pravi nemački nemački!“ rekoše, kao da ga hvale što je dobar i pametan. A onda mu industrijalac reče: „A da li vi stvamo imate karte prvog razreda?“ Iznenađen, moj muž odgovori: „Naravno, evo ih.“ A industrijalac reče: „Onda možete da zadržite to sedište zato što mladić koji je pre vas sedeo tu ima kartu drugog razreda!“ Drugi se spremno saglasiše. „Da, da“, rekoše. „Morate ostati tu, jer on ima kartu drugog razreda.“ Žena poslovnog čoveka poskoči i zaustavi konduktera, objašnjavajući mu nešto uzbuđeno i pokazujući u našem pravcu. On je, i sam vrlo uzbuđen, sasluša pun razumevanja i obeća da će, pošto je ručak završen i pošto su putnici iz vagon-restorana počeli da se vraćaju, sačekati mladića i izbaciti ga. U tom trenutku žena poslovnog čoveka primeti da se penjemo uz padine prekrivene snegom ka vrhu prevoja i oduševljeno uskliknu. I ovaj prizor bio je *wunderbar* i *fabelhaft*, te je ceo kupe pao u toplu lirsku ekstazu. i sneg je, čini se, poput svega gotskog, u toj filozofiji bio označen kao legitimni predmet divljenja. Zbog toga su mi se strašno svideli. Ne samo da je to bio u zametku onaj osećaj koji je potpuno razvijen i lišen sentimentalnosti – stvorio muziku poput Betovenove, Bramsove ili Malerove, već je predstavljao i prijatan kontrast onome što nikako nisam volela. Da neko u kupeu prepunom Engleza izrazi svoje oduševljenje pejzažem kroz koji voz prolazi, njegovi saputnici ne samo da mu se ne bi pridružili u njegovom oduševljenju već bi osetili neodoljivu potrebu i da ubede sebe da u tom pejzažu postoji nešto posebno gadno i odvratno.

Mladić sa kartom drugog razreda vratio se kada je ova grupna rapsodija bila na vrhuncu. Stigao je minut-dva pre nego što ga je iko, čak i kondukter, primetio. Stajao je usred kupea i ne znajući da je njegovo sedište zauzeto, jer moj muž beše prišao prozoru. Žena poslovnog čoveka ga odjednom ugleda. „Oho“, uzviknu

značajno, i svi se tako ustremiše na njega da se on ukoči od zaprepašćenja; kondukter je morao da ga povuče za rukav da bi mu saopštio da pokupi svoj prtljag i nestane. Žestina koju je četvoro Nemaca ispoljilo bila je takva da nam je postalo jasno da je izazvana nečim drugim, a ne brigom za našu udobnost; verovatno mladićevim poreklom i karakterom, jer je bio feminiziran i očito sa juga. Njegovo ovalno maslinasto lice odavalo je spremnost da udovoljava drugima, a nosio je, sa suzdržanom koketnošću, odelo, košulju, kravatu, čarape, rukavice i šešir u različitim tonovima boje bele kafe. Nalepnice na njegovom koferu govorile su da je glumac ili pevač, a telo mu je bilo neprirodno utegnuto vežbom kao korsetom. Pred tim združenim napadom stajao je sasvim mirno, pognute glave i opuštenog tela, ne ravnodušno, već onako kako ga je fizičko vežbanje naučilo da primi udarac opuštenih mišića jer će tako pad lakše podneti. Izgledalo je da mu se ovako nešto ne događa prvi put, da je bio naviknut da bude predmet neprijateljstva sa zvaničnog mesta; odavao je pasivno i ne mnogo uzvišeno strpljenje; bio je uveren da će ovo preživeti i da će se izvući nepovređen. Bilo nam je vrlo neprijatno, ali nismo se osećali odgovornim, jer su Nemci bili ti koji su ispoljili žestinu; mladić se doista toliko razlikovao od njih da je bilo shvatljivo zašto su se poneli kao nosorozi u zoološkom vrtu u čiji kavez je neko pustio leoparda.

Kad je otišao, voz je već ulazio u Bad Gaštajn. Žena poslovnog čoveka bila je uznemirena, jer nije mogla da dobije ništa za jelo. Kad smo stigli, pokretna koiica sa kojih su prodavali čokoladu, kafu, pomorandže i sendviče opsluživala su drugi voz, i naš kupe nije uspeo da dođe na red. Ona reče da joj nije toliko zbog nje same, koliko zbog muža. Od doručka u Minhenu, nekih kobasica i kafe u Pasauu, i sendviča u Salcburgu, nije jeo ništa. PoŠto je i on pojeo malo čokolade i keksa koje smo joj dali, činilo nam se da za čoveka sa stomačnim tegobama i nije prošao tako loše. A onda je zaćutala; sedela je i mahala svojim kratkim nogama dok smo prolazili krož vrlo dugačak tunel ispod Tauema. Taj tunel nije granica. Još su bili u Austriji, a Nemačku su napustili rano tog jutra. Pa ipak, kada smo izašli iz tunela sve četvoro počeše da govore slobodno i brzo, kao da su se odjednom oslobodili straha. Industrijalac i njegova žena rekoše da idu u Herceg Novi, selo na obali južne Dalmacije. Žena je rekla kako joj je muž bio umoran od teškoća koje su se u njegovom poslu javile u poslednjih nekoliko meseci. On rukom dotače čelo i jeknu. Svi se nasmejaše zajedničkoj muci i počeše da pričaju kako im je odmor na koji idu neophodan, kakvi su im uslovi za penziju, kada moraju da se vrate u Nemačku, razgovarali su između sebe o tome gde im je dozvoljeno da putuju, koliko su novca mogli poneti da su odabrali neku drugu zemlju, i u kojim

novčanicama. Propisi koji su ih obavezivali očito su bili vrlo neprijatni i zapetljani, jer su se često zadržavali na detaljima i uzdisali zbog prepreka i maltretiranja.

Dugo su tako razgovarali. A onda je neko ušao i javio ženi poslovnog čoveka da ipak može da ruča u vagon-restoranu. Ona žurno izlete, a mi zaćutasmo. Malo sam čitala i potom zaspala, probudivši se upravo u trenutku kada je voz ulazio u Filah, ljubak austrijski gradić koji je ležao na reci. Žena poslovnog čoveka je s radošću otkrila da može kupiti kobasice za sebe i muža. Tokom celog putovanja proždrljivo je jela, trčeći niz hodnik po hranu i vraćajući se punih usta i grudi prekrivenih mrvicama. U njenoj pohlepi za hranom nije bilo sladostrašća. Trpala je u sebe da bi smirila nerve onako kako bolesni i umorni ljudi piju. Bila je vrlo prijatna i dopadljiva osoba: u stvari sušta dobrota i ljubaznost. Volela je mnogo svog muža, sa velikim zadovoljstvom donosila mu je hranu i pokazivala sve lepe predele kroz koje smo prolazili. Kada bi uspela da mu skrene pažnju na neki prizor, ne bi više gledala kroz prozor već u njegovo lice. Kada smo prolazili pored prelepog jezera Vorter, koje leži podno brda, skriveno njegovim senkama i smirajem dana tako da mu čovek može pripisati lepotu kakvu god poželi, ona je naterala svog muža da ga gleda, i gledala je u njega sve dok je on gledao jezero, a onda se okrenula nama i rekla: „Ne možete zamisliti koliko je nevolja imao!“ Mi rekosmo nešto saosećajno, a poslovni čovek se otvori. Ispriča kako poseduje jednu stambenu zgradu u Berlinu i kako se već šest meseci bori sa sasvim nepredviđenim i neobjašnjivim porezima. Nije rekao da je porez nepravedan. Očito je smatrao da je zakonit, ali zakoni su bili komplikovani, a nacistički sudovi su ih tumačili tako proizvoljno, da on nikad nije znao koliko će tačno morati da plati. Imao je i nevolja s nekim nezgodnim stanarima na koje su se ostali u zgradi žalili, ali koji su bili članovi nacističke partije. Nije razjasnio da li je neprijatne stanare pokušao da izbaci, pa su ga u tome sprečili nacisti, ili je bio isuvise uplašen da bilo šta pokuša.

Industrijalae i njegova žena uzdahnuše i rekoše da to razumeju sasvim dobro. Čovek je govorio veoma suzdržano i očito nije hteo da kaže kakvim poslom se tačno bavi da ne bi sebi stvorio probleme. Ipak je ozlojeđeno ispričao da su nacisti postavili za direktora njegove fabrike čoveka koji nije znao posao ali je kao član partije bio podoban za to mesto. Dodade da su nepredvidljivi porezi ipak ono što mu najviše smeta. Nasmeja se takvim apsurdnim okolnostima, jer je bio vedar i hrabar čovek; ali činjenica da nam nije detaljnije govorio o svojim brigama, iako je očito bio otvorene prirode, ukazivala je da je duboko uznemiren. Ubrzo zaćuta i zagrli svoju ženu. Izgledalo je da ih vezuju vrlo strastvena osećanja, velika fizička privlačnost, ali i iskustvo u trpljenju koje bi bilo mnogo prirodnije za znatno starije ljude. Da bi ga oraspoložila, njegova žena pričala je o smešnim stranama

Hilterismusa. Ispričala je kako ju je jednom frizerska pomoćnica koja joj je uvek uređivala kosu dočekala sa suzama u očima rekavši da nije siguma da će ikada više moći da radi, jer je verovatno pala na ispitu koji je bio uslov da zadrži posao. Žena joj je rekla: „Sigurna sam da ćete položiti, pa vi tako dobro radite svoj posao!“ Ali devojka je odgovorila: „Da, dobro radim svoj posao! Znam dobro da perem kosu, stavljam vodenu dobro, farbam dobro, ali stalno mešam Geringov i Gebelsov rođendan!“ Svi se nasmejaše i onda ponovo zaćutaše.

Poslovni čovek reče: „Ali mladi su listom za Hitlera. Za njih je sve svršeno.“

Ostali rekoše: „*Ja, das ist so!*“[17] a žena poslovnog čoveka poče: „Da, naši sinovi...“, i onda zaćuta.

Pod pritiskom vlasti oni su se raspadali emotivno i intelektualno, jadni Laokooni[18] pridavljeni propisima i pečatima. Bilo je jasno da su nacisti, dovodeći narod u takvo stanje, osigurali svom sistemu trajnost; ti ljudi nisu mogli da podrže neku drugu partiju koja se borila za vlast, a njihovi poslovi, koji su bili sasvim tipični, bili su u takvom haosu da nijedna normalna partija ne bi ni poželela da preuzme vlast u situaciji u kojoj bi svaki njen napor bio osuđen na neuspeh. Njihov jad kao da im je uništio svaku budućnost. Razmišljala sam kako bi, da je voz bio ispunjen građanima Zapadnog rimskog carstva iz 4. veka, žalbe bile sasvim iste. Dioklecijanove i Konstantinove reforme dovele su do visokih poreza, stvorile privilegovane činovnike i komplikovanu administraciju koja je stalno nešto zahtevala od građana, ne dajući im za uzvrat gotovo ništa. Invazija Gota spasla je stanovnike Zapadnog rimskog carstva. Ali, ovi ljudi nisu se mogli nadati takvom spasenju. Bilo je to kao priča o čoveku koji je došao kod doktora Abernetija žaleći se na tešku melanholiju, i umesto leka dobio savet da ode i pogleda čuvenog klovna Grimaldija. „Ali, ja sam Grimaldi“, rekao je čovek. Ti ljudi, koji nisu bili u stanju da donose odluke ili stvore uslove u kojima bi to bilo moguće, bili su Goti.

Bio je mrak kad smo prešli jugoslovensku granicu. Zgodni mladi vojnici u maslinastim uniformama, ravnih jagodica postavljali su nam pitanja blago, uporno i nezainteresovano. Dok smo kretali iz stanice industrijalac reče kroz smeh: „E, pa sad je gotovo sa dobrom hranom. Hrana u Jugoslaviji je užasna“. „*Ach*, čuli smo“, poče da jadikuje žena poslovnog Čoveka. „Šta ću ja sa mojirn jadnim mužem! Zar nema bar nešto dobro?“ To mi beše čudno, jer hrana u Jugoslaviji ima slovensku slast. Spremaju jagnjetinu i prasetinu kao bilo ko u svetu, imaju puno slatkovodne ribe i pripremaju je sasvim svežu, koriste povrće koje je dovoljno mlado, imaju mnogo tamnih i gustih, romantičnih čorbi, i vrlo dobro znaju da začini treba da budu pikantni i da ne preteraju u njima. Rekoh: „Ne treba uopšte da brinete. Hrana u Jugoslaviji je veoma dobra.“ lndustrijalac se nasmeja i odmahnu glavom. „Ne, bio sam ovde za vreme rata i bila je užasna.“ „Možda je bila tada“, rekoh. „Ali

ja sam bila prošle godine i hrana je bila divna.“ Oni svi odmahnuše glavom, smešeći se, kao da im je pomalo neprijatno. Shvatih da smatraju englesku hranu toliko lošijom od nemačke da moje mišljenje uopšte nije bilo vredno pažnje, i da misle da sam suviše priprosta i bezazlena da bih mogla tako ncšto da razumem. „Čuo sam“, usudi se moj muž, „da imaju vrlo dobru pastrmku.“ „*Ach*, ne!“ nasmeja se industrijalac, odmahujući svojom velikom rukom. „Oni to zovu pastrmkom, ali to je nešto sasvim drugo; to nije ni nalik na našu dobru nemačku pastrmku.“ Sedeli su, klimajući glavama i ljuljajući se, opčinjeni vizijom dobrog i ugodnog nemačkog života, dobre i ugodne nemačke hrane, i nemačkom nadmoći nad nenemačkim varvarstvom.

Nešto kasnije moj muž i ja smo pošli u vagon-restoran na večeru, koja je bila jugoslovenska i veoma dobra. Kada smo se vratili, poslovni čovek je pričao kako je jednom prilikom posle rata sedeo za stolom u svojoj kancelariji i video kroz prozor kako tela trojice ljudi, padaju sa krova; bili su to snajperisti spartakovaca[19] koje su ubile vladine trupe; kako ga je upropastila inflacija, tako da je čak prodao svog psa da bi imao šta da jede; kako je ponovo stekao bogatstvo, zahvaljujući ulaganjima u perspektivnu proizvodnju, ali da nikad nije mogao da u njemu uživa, jer se plašio boljševizma, i kako se prosto razboleo tražeći način da ga uloži u sigurno; a i sada je bio uplašen. Poslednje dvadeset tri godine proveo je u neprestanom strahu. Plašio se saveznika, plašio se spartakovaca, plašio se finansijskog sloma, plašio se komunista, a sada se plašio nacista.

Duboko uzdahnuvši, reče, očito misleći na nešto što nije ni pomenuo: „Pod nacistima je najgore to što obični građani nemaju nikakvu slobodu, a predstavnici vlasti nemaju nikakvog autoriteta.“ Bilo je čudno čuti takvu rečenicu od čoveka koji je bio toliko pasivan, koji je pričao o silama koje su ga mučile kao o nečemu čemu niko ne može da se suprotstavi, poput munje ili grmljavine. Izgleđao je kao sasvim apolitičan čovek. Dok se žalio na inflaciju, moj muž je pokušao da ga uteši da su muke koje su on i drugi ljudi trpeli u to vreme možda bile velike, ali da su bile od koristi za Nemačku; da je Helferihov[20] plan bio herojski, jer je izbrisao unuIrašnji dug i stvorio prostor za preduzetne ljude koji su ponovo uspostavili vrlo uspešnu industriju. Ali poslovni čovek, mada je i sam pripadao takvim preduzetnicima, nije pokazao nikakvu zainteresovanost za tu ideju. Izgleda da nikad nije ni pomislio da ono što država čini ima uzrok i neku drugu posledicu osim trenutne.

U tom trenutku ugledala sam ime stanice u kojoj smo se zaustavili i rekla mužu da pogleda u vozni red koji je držao u džepu da bismo znali koliko kasnimo. Ispostavilo se da kasnimo prilično, gotovo dva sata. Dok smo razgovarali, Nemci se odjednom uzrujaše. Kašnjenje je značilo da neće stići na vreme da u Zagrebu

uhvate voz za Split, grad na dalmatinskoj obali, dvanaest sati vožnje udaljen od Zagreba, i da će morati da prespavaju. Bilo je teško shvatiti zašto su se toliko uznemirili. Oba para trebalo je da ostanu u Jugoslaviji nekoliko sedmica, te gubitak jednog dana nije uopšte bio toliko strašan, a ujutru su mogli da troše svoje dinare do mile volje. Žena poslovnog čoveka dodatno je pogoršala napetost. Jer, bilo je sasvim moguće da stignemo u Zagreb i na voz za Split, ali ona nije bila sigurna da li treba ići dalje, jer je njen muž bio vrlo umoran. Ta odluka bila je za nju prava agonija; sedela je kršeći svoje jadne, crvene ruke. Nama se činilo sasvim prirodno da ostanu u Zagrebu, ali s njima to nije bio slučaj. Bila je tako nesrećna da smo joj dali nekoliko biskvita, koje je strpala u usta onako kako bi neka iscrpena osoba ispila gutljaj rakije. Drugi par odlučio je da prenoći, ali ni oni nisu bili u boljem stanju. Svest o sopstvenoj iscrpenosti potpuno ih je slomila; bili su zgromljeni, ječali su i jadikovali.

Shvatih da nikad neću razumeti Nemce. Nesreća ovih putnika bila je prosto neverovatna. Bilo je čudno da ih je kašnjenje voza do te mere smelo. Put od Berlina do Zagreba traje trideset časova, i niko normalan ne može očekivati da običan voz koji saobraća na toj liniji stiže na vreme tokom zime, pogotovo što najvećim delom puta prolazi kroz planine. Bilo mi je čudno što je ženi poslovnog čoveka strašno to što je njen muž, koji se još nije oporavio od ozbiljne bolesti, umoran posle vožnje koja je trajala ceo dan i noć. Osim toga, ako je već imala takav apetit, zašto nije ponela sa sobom kutiju biskvita i konzervu šunke? I kako to da ljudi poput dvojice muškaraca, koji su sasvim uspešno vodili prilično velike kompanije, nisu bili u stanju da podnesu jedno sasvim obično putovanje? Dok sam ih posmatrala s nerazumevanjem, iskrslo je još jedno pitanje koje ih je užasnulo. „A kakvi će biti hoteli u Zagrebu!“ uskliknu industrijalac. „Svinjci, pravi svinjci!“ „Oh, jadni moj muž!“ jeknu žena poslovnog čoveka. „Kad samo pomislim da će biti tako neudobno smešten sa ovakvim zdravljem!“ Usprotivih se rekavši da su hoteli u Zagrebu odlični; da sam ranije i sama odsedala u jednom starom hotelu koji je bio izuzetno udoban, a da postoji i nov, veliki hotel koji se po luksuzu sigumo može meriti sa američkim. Oni me, međutim, nisu slušali. „Pa zašto ste pošli u Jugoslaviju ako mislite da je ovde sve loše?“ upitah. „Ali“, rekao je industrijalac, „mi putujemo na jadransku obalu gde ima mnogo nemačkih turista, pa su hoteli stoga dobri.“

A onda je usledio vrhunac misterije. Pojavio se prvi jugoslovenski kondukter, prijatan Hrvat crvenog, ružnog lica. Nemci su mu pružili svoje karte i – gle čuda! Sve su bile za drugi razred. Moj muž i ja se zaprepastismo. U tom svetlu njihov napad na mladića odevenog u odeću boje bele kafe izgledao je potpuno neshvatljiv i nimalo prijatan. Da su bili zli, ono što su učinili bilo bi prirodno. Ali,

oni nisu bili loši, voleli su jedni druge, voleli su mir, sneg i svoju istoriju. Pa ipak nisu bili ni najmanje postiđeni onim što smo moj muž i ja doživeli kao ogromnu pokvarenost. Shvatih da bi, da sam im rekla: „Pa vi ste isterali onog mladića zato što je imao kartu drugog razreda“, oni klimnuli glavom i rekli: „Da“ i da bi, da sam nastavila i dodala: „A i vi sami imate karte drugog razreda“, čak propustili da uoče da između jedne i druge situacije postoji bilo kakva veza. Doista ne mogu da pojmim kakav je mentalni sklop osoba koje nisu u stanju da tu vezu vide.

I dok smo tako zurili, našli smo se usred nove misterije. Kondukter im je saopštio da moraju da plate razliku u ceni karte od granice. Razlika je bila neznatna, nekoliko maraka po osobi. Nemci su se bunili, rekavši da u Berlinu nije bilo postavljeno dovoljno vagona drugog razreda, ali kondukter je odgovorio da se to ne tiče ni njega ni jugoslovenskih železnica. Nemačke vlasti postavile su voz i ako on nije bio sastavljen kako treba, to je bila njihova greška. Jugoslovenske železnice jednostavno su prihvatale voz, a na njihovim linijama putnici su plaćali ona sedišta koja su koristili. Tada mu industrijalac namignu i pruži ruku s nešto novca. Hrvat je bio vrlo siromašan, ruka mu je krenula gotovo sama od sebe da prihvati ponudu. Ali ipak reče da se stvar ne može urediti tako, jer se može pojaviti inspektor i on će izgubiti posao; kompanija je u takvim stvarima bila vrlo stroga. Industrijalac je, smešeći se, insistirao. Gotovo poskočih sa sedišta, jer je kondukter u svom siromaštvu prosto goreo od želje da prihvati novac, dok su mu se istovremeno obrve izdizale u strahu od mogućih posledica. Nije bilo lepo dovoditi ga u iskušenje. Zapitah se kakvi su to ljudi koji se, ubeđeni da je Jugoslavija naseljena varvarima, usuđuju da se ponašaju mimo njenih zakona samo nekoliko časova pošto su prešli njenu granicu.

I dok sam se to pitala, konduktera najednom obuze bes. Njegovo crveno lice postade purpurno i on poče da viče. Nemci se nisu nimalo uzbudili, već počeše da skupljaju novac. Da je neko tako vikao na mene, ja bih uzvratila, ma koliko bila kriva. U tome su oni, međutim, bili superiorniji od mene. Ali, bili su jednako nerazumljivi i dok su pokušavali da plate razliku u kartama. Mogli su to da učine u markama, iznos je bilo daleko manji od onog koji su im dozvoljavali da iznesu iz zemlje, i onog što su zapravo izneli. Pa ipak, to im nikako nije uspevalo, zato što niko od njih nije znao gde je stavio novac. Preturali su po džepovima, tašnama i torbama, razmenjivali su sitniš između sebe, preračunavali su se i ispravljali pogrešan račun onog drugog, jadikujući sve vreme zbog onog što ih je snašlo, kao da ta situacija nije nastala isključivo njihovom krivicom.

Ustadoh i izađoh u hodnik. Bilo je uznemirujuće juriti kroz noć u vagonu punom nesrećnih petljanaca, koji su bili tako ljubazni i tako neshvatljivi, tako jasno predodređeni za propast, toliko drukčiju od svega dosad poznatog da niko

ko nije bio od njih nije mogao ni zamisliti kako bi se ona mogla izbeći. Činjenica da u teoriji ti ljudi nisu bili ništa drugo do izuzetno razumni i praktični, samo je povećavala zlokobni nagoveštaj koji se javio u meni. Sigurna sam da su oni sve svoje poslove obavljali izuzetno efikasno. Ali, to je samo značilo da je posle industrijske revolucije kapitalizam u društvu stvorio žlebove kojima se većina ljudi glatko kotrljala do svog utvrđenog odredišta. Kada bi čovek preuzeo upravljanje fabrikom, i fabrika bi preuzela njega, kada bi otvorio kancelariju, ona je postajala deo mreže koja obuhvata čitav svet i dokle god je poštovao opšta pravila nije mu se moglo dogoditi ništa; ali moglo se ispostaviti da izvan područja svoje struke takav čovek nije dorastao izazovima koje svakodnevni život postavlja njegovom prosuđivanju i inicijativi. Ovi ljudi spadali su u tu kategoriju. Njihova bespomoćnost bila je tim veća što su imali očiti dar za poslušnost. Na nivou uhodane trgovine i proizvodnje bili su toliko uspešni da je njihov neuspeh u svim drugim oblastima života bio utoliko ozbiljniji i neshvatljiviji. Sada, kada je kapitalizam prelazio u fazu opadanja i kada su se žlebovi kojima su se kotrljali potpuno izlizali, bili su slomljeni i pobeđeni, i njihova sposobnost da biraju kako će živeti i kakve će političke odluke donositi, bila je još manja nego ranije. Deca ovih petljanaca, i sama petljanci, neizbežno će podržati bilo koji sistem koji im ponudi priliku za isplativu poslušnost; sistem koji će izbrazdati društvo novim žlebovima namesto starih, a oni neće imati onaj instinkt odgovornosti i samoodržanja koji će moći da ih upozori ukoliko taj sistem bude vodio sveopštoj propasti. Govorila sam sebi da ljudi u kupeu nisu bitni ni tipični, ali znala sam da se zavaravam. Bili su poput svih arijevskih Nemaca koje sam srela; bilo ih je šezdeset miliona u srcu Evrope.

„Zagreb!“ povikaše Nemci i spustiše prtljag na sedišta. A onda počeše nesrećno da jadikuju, jer to još ne beše Zagreb, već Zagreb-Sava, predgrađe koje se nalazilo nekoliko kilometara od centra grada. Nagnuh se kroz prozor. Padala je jaka kiša i blato se presijavalo između železničkih pragova. Jedan postariji čovek, mršavog tela čvrsto umotanog u laki mantil, trčkarao je pored voza nežno dozivajući: „Ana! Ana! Ana!“ Držao je otvoren kišobran ne iznad svoje glave, već ispred sebe, u ruci koja je bila sasvim ispružena. Nije ga poneo za sebe, već za voljenu ženu koju je dozivao. Nije izgubio nadu ni kada je nije našao u celoj toj dugačkoj kompoziciji, već se okrenuo i hitro krenuo nazad, dozivajući i dalje s brižnom nežnošću: „Ana! Ana! Ana!“ Dok je voz izlazio iz stanice, on je i dalje trčkao, držeći kišobran još dalje od sebe. Zrak svetlosti sa ulične sijalice zablistao je na njegovoj sedoj kosi, na platnu kišobrana koje je bilo poderano na nekoliko mesta, na iskošenim crticama kiše koja je lila. Bila sam među ljudima koje sam mogla da razumem.

Hrvatska

ZAGREB I

Čekala su nas na kiši, na peronu pravog Zagreba, naša tri prijatelja. Tu je bio Konstantin, pesnik, Srbin, što će reći Sloven koji je pripadao pravoslavnoj crkvi, iz Srbije. Tu je bio Valeta, profesor matematike na Zagrebačkom univerzitetu, Hrvat, što će reći Sloven koji je pripadao katoličkoj crkvi, iz Dalmacije. Tu je bio Marko Gregorijević, kritičar i novinar, Hrvat iz Hrvatske. Svi su bili različiti, i duhom i telom.

Konstantin je nizak i debeo, s glavom najpoznatijeg satira iz Luvra, a oko nje kao da se širi aura od vinovog lista, mada pije vrlo malo. Opijen je onim što mu izlazi iz usta, a ne onim što u njih ulazi. Govori bez prestanka. Kada ujutru izlazi iz spavaće sobe već je upola rečenice, a uveče se povlači u sobu samo da bi dodao još koju. Dok govori, automatski pravi pokrete kojima ućutkuje druge, za svaki slučaj, da mu neko ne bi upao u reč. Gotovo sve što kaže je dobro, ponekad njegove reči teku kao pozorište senki u koloru, kao Hajneove *Firentinske noći*, a ponekad se kristališu u pričice čija je poenta nada, ljubav ili tuga, kao u Hajneovim stihovima. Od svih ljudi koje znam on najviše liči na Hajnea; i pošto je Hajne najjevrejskiji pisac, to znači da je Konstantin i Jevrejin, a ne samo Srbin. Njegov otac bio je lekar i simpatizer revolucije, koji je pre pedesetak godina pobegao iz ruskog dela Poljske i naselio se u bogatom provincijskom gradiću u Srbiji gde je postao jedan od vodećih ljudi u svojoj struci; ona je u Srbiji bila mnogo naprednija nego što se smatra. Majka mu je takođe poljska Jevrejka i poznata muzičarka. On je Srbin po izboru, ali ipak potpuni Srbin. Vrlo se hrabro borio u Prvom svetskom ratu, jer je čovek velike smelosti, i za njega je srpska istorija njegova istorija, a njegov život deo života Srba. Sada je činovnik u vladi, ali to nije razlog zašto veruje u Jugoslaviju. Za njega je država Srba, Slovenaca i Hrvata, sa sedištem u Beogradu, nužnost da bi se ti narodi mogli odupreti italijanskim i srednjoevropskim pritiscima sa zapada, i bugarskim, sa istoka, koji takođe mogu postati deo srednjoevropskog pritiska.

Valeta je rodom iz dalmatinskog gradića u kome su se Grci naselili nekoliko stotina godina pre Hrista; ima izuzetnu prefinjenost i mladalačku svežinu antičke skulpture. Vole ga gde god da ode, u Pariz, London, Berlin ili Beč, ali on je pravi Sloven, jer njegov šarm nema nijedan nedostatak karakterističan za druge narode. Ponekad odjednom prestane da se smeši i stisne svoje duge ruke u pesnice, spreman na mučeništvo zarad ideje. On je protivnik Jugoslavije; federalista je i veruje u autonomnu Hrvatsku.

Gregorijević liči na Plutona iz filmova o Mikiju Mausu. Lice mu je izbrazdano tugom zbog prepreka i nedostatka zahvalnosti s kojima se sudarao braneći

uzvišene principe u haotičnom svetu. Njegovo dugačko telo je kao Plutonovo i po svojoj rastegljivosti. Dok sedi u fotelji, srdžba protiv nepravdi koje se po njemu daju ispraviti izdužuje ga toliko da gotovo dotiče plafon, a očajanje zbog neke nepopravljive nepravde čini da splasne poput harmonike. Jugoslavija je Miki Maus koga ovaj Pluton služi. Deset godina je stariji od Konstantina, koji ima četrdeset šest, i trideset od Valete. To znači da je punih šesnaest godina pre rata bio aktivni revolucionar, boreći se protiv Mađara za pravo Hrvata da imaju svoju vlast i koriste svoj jezik. Za ujedinjenje Hrvata sa njihovom slovenskom braćom, Srbima, platio je siromaštvom, utamničenjem i izgnanstvom. Za njega je, stoga, Jugoslavija Nebesko carstvo na zemlji. Ko na nju tako ne gleda, pljuje na tih šesnaest godina patnje, ko diže ruku na nju, nasrće na slovensku svetinju. Stoga je za njega Konstantin, koji je još studirao u Parizu kada je Veliki rat počeo i koji je rođen kao slobodan Srbin, nedovoljno pobožan, jer Jugoslaviju shvata kao nešto sasvim prirodno. Između njih postoji ona razlika koja je postojala između hrišćana iz prva tri veka koji su se borili za svoju veru kada je ona izgledala kao izgubljena stvar, i hrišćana iz 4. veka, koji su se borili za nju onda kada je pobedila.

Za Gregorijevića Valeta je naprosto izdajnik. On je više nego čovek koji je skrenuo s pravog puta, on sam je sušta, neprikrivena izdaja. Mladost treba da prednjači u borbi protiv nepravedne vlasti, njena dužnost je da ukazuje i onu poslušnost Bogu koja je zapravo pobuna protiv tiranije. Gregorijević smatra da je Valeta izdao taj ideal, jer je za njega Jugoslavija vrhunac prkosa tiraniji Austrougarske imperije. Jedino bi neki čarobnjak mogao da ga ubedi da je Austrougarska prestala da postoji kada je Valeta imao šest godina, i da njemu, osim Jugoslavije, nije bio poznat nijedan drugi simbol nepravedne vlasti.

Stoje na kiši, tako različiti i tako isti. Pozdravljaju nas toplo, a u svojim srcima ne mogu da pozdrave jedan drugog, i nekako im se ne sviđamo, jer zbog nas stoje na kiši u društvu neprijatelja. Mi smo njihovi prijatelji, ali sačinjeni smo od drugačije građe. Konstantinova bogata strastvenost, Valetine snažne, suptilne, probrane radosti i tuge, i Gregorijevićeva smrknuta plemenitost doge, sve to je ista građa koja ima drugačiji oblik. Sedeći u našoj hotelskoj sobi i pijući vino, pokazali su da su sačinjeni od istog. Kada se vrata otvore, oni se trgnu i okrenu glavu pokretom koji je isti. Kada takvi neprijatelji krenu jedan na drugog, njihov korak mora biti identičan.

Moj muž ih sreće prvi put. Vidim da je opčinjen njihovom neobičnošću. Zadivljen sluša Konstantinov predivan francuski koji je sačuvao svu lepršavu blistavost njegove mladosti, kada je bio jedan od Bergsonovih najomiljenijih učenika i studirao muziku kod Vande Landovske[21]. Očaran je Konstantinom. Naginje se napred da bi čuo onu savršenu rečenicu koja nastaje kada

Konstantinovo oko zablista, kada mu svaka gusta, crna kovrdža zaigra na glavi, kada mu se usta horizontalno razvuku, a ruke zalepršaju kroz vazduh kao da razvezuje kravatu istini koja se guši. Konstantin je upravo pričao o Bergsonu; rekao je da oni koji ga smatraju isključivo filozofom potpuno pogrešno razumeju njegovu suštinu. On je bio čarobnjak koji je za svoju temu odabrao filozofiju. On nije analizirao fenomene, on je izgovarao inkantacije koje su prizivale razumevanje. „Mi studenti“, reče Konstantin, „nismo bili učenici velikog profesora, mi smo bili čarobnjakove kalfe. Radili smo čudne stvari koje uglavnom ne spadaju u akademski program. Nedeljom smo odlazili u šumu u Fontenblou, razgovarajući ponekad i po čitav dan, i pokušavajući da na osnovu sećanja rekonstruišemo šta je govorio. Jer, znate, na njegovom času nije bilo moguće hvatati beleške. Ako bismo ma i za trenutak sagli glavu da nešto pribeležimo, izgubili bi celinu misli, i ostatak predavanja bio bi potpuno nerazumljiv. To pokazuje da je bio čarobnjak. Jer u čemu je suština čarolije? U tome što ona, kada se izostavi jedna jedina reč, prestaje da deluje. To sam odmah prepoznao, jer u mom gradu, Šapcu, tri kuće stajale su jedna pored druge: u jednoj je živeo moj otac koji je bio najveći lekar u našoj zemlji, u drugoj sveštenik koji je bio najveći svetac u mojoj zemlji, a u trećoj starica koja je bila najveća veštica u mojoj zemlji, i ja sam kao dečko živeo u prvoj kući, a često sam odlazio u druge dve, pošto su me sveštenik i veštica veoma voleli, i tvrdim vam, u svakoj od tih kuća postojala je čarolija, i ja, za razliku od drugih ljudi, o tome znam mnogo.“

Jedna svetla linija išla je mračnom kartom Evrope koju smo znali; na jednom njenom kraju ležao je srpski gradić, meni nepoznat poput Ura, naseljen likovima iz bajki, a na drugom poznata ideja o Bergsonu. Moj muž beše opčinjen. On voli da saznaje nove stvari. Ali, u trenutku opet postade nesrećan. Valeta je rekao da je napravio plan da nam boravak u Jugoslaviji bude prijatan i da se nada da ćemo moći da odemo u planine, naročito ako volimo zimske sportove. Moj muž reče da veoma voli Švajcarsku i da uživa da ode tamo kada je umoran i prepusti se brizi vodiča. „Da, vodiči su vrlo dobri za nas koji smo suviše civilizovani!“ reče Konstantin. „Oni nas zaista osvežavaju, kad smo u njihovom društvu. Jer uspevaju tamo gde mi pravimo propuste. Mi možemo biti odgovomi za ono što volimo, za naše porodice i naše zemlje, i za stvari koje smatramo pravednim, ali kad ne volimo, ne možemo prikupiti potrebnu pažnju. To je ono što čine vodiči, koji imaju toliko mnogo pažnje, da naša pažnja nije ništa u poređenju sa njihovim mističnim poimanjem celokupnog svemira.“

„Daću vam“, reče on, „jedan primer. Jednom smo moja žena i ja krenuli na divan put. Ona je Nemica, znate, i obožava Getea, tako da je to pre bilo poklonjenje. Posetili smo kuće u Veneciji i Rimu u kojima je živeo, i ona je bila

toliko oduševljena, ne možete verovati, oduševljena duboko u sebi, da je intuicijom spoznala mnoge stvari. 'Eno kuće u kojoj je živeo!' viknula je u Veneciji, poskakujući u gondoli, i bila je u pravu. Posle izvesnog vremena stigli smo u Napulj i uzeli vodiča da bi se popeli na Vezuv, jer se i Gete peo na Vezuv. Sećate li se onog mesta gde kaže kako je bio na ivici malog kratera i kako se okliznuo? Moja žena je mislila na to, i iznenada joj je intuicija rekla da je jedan mali krater baš taj na kome se Gete okliznuo, pa je potrčala u tom pravcu pre nego što smo mogli da je sprečimo. Video sam, naravno, da može stradati, pa sam potrčao za njom. Potrčao je i vodič, mada mu ona nije bila ništa. I onda se iskazalo to mistično poimanje koje rađa stalna budnost od koje se sastoji vodičev život. U tom trenutku iz kratera, a i na više drugih mesta, pokuljala je lava. Ali vodič je u svakom trenutku tačno znao odakle će izbiti, i vodio nas je tamo-amo, vešto je izbegavajući. Na nekim mestima nismo se smeli zadržati duže od jedne sekunde; to se pokazalo kasnije kada smo utvrdili da su nam đonovi nagoreli. Tačno četrdeset pet minuta trčali smo tako, levo-desno, gore-dole, dok nismo stigli na sigumo; bio sam neizmerno srećan sve to vreme što je vodič radio ono što ja nisam bio u stanju, a što je bilo dobro!"

Dok je on pričao, moj muž me pogleda uznemireno. Iz Konstantinovog tona bilo je jasno da mu u toj priči ništa ne beše neobično osim vodičeve predanosti svojoj dužnosti. „Nisu li njeni prijatelji malo otkačeni?" očito se pitao. „Ima li ona nameru da ovako živi?" Ali razgovor je uzeo drugi, poslovniji ton, jer je trebalo je da razmotrimo naše planove. Trebalo je da se sretnemo najpre sa ovim i onim, a posle možda i sa ovim i onim... Beše očigledno da su se napeti odnosi između Srba i Hrvata prelamali i kroz naše planove. Jer taj i taj očigledno nije hteo da se sretne s tim i tim, a razlog je bio sasvim jasan. Oklevanje je, međutim, iznenada nestalo kada je počela rasprava o N.N., uredniku nekog lista. „Trebalo bi da se sretnete s njim, bilo bi vam vrlo zanimljivo", reče Valeta. „Da, on je izuzetno pametan", priznade Konstantin. „Ne", uzviknu Gregorijević. Neko vreme raspravljali su se na srpskom. A onda nam se Gregorijević okrenu i reče, ozbiljno i direktno: „N. N. je nepošten čovek, to je sve!" „On je vrlo pošten čovek", reče Valeta hladno. „Gregorijeviću, ti si jedan nemogućnjaković", reče Konstantin blago. „Neka naši gosti iz Engleske prosude sami", reče Pluton smrknuto.

Ispostavilo se da je pre nekoliko godina Pluton pozvao N. N. da ga podseti da se naredne sedmice navršava stogodišnjica izvesnog hrvatskog pesnika i upitao ga želi li članak o njemu. N. N. je pristao i Pluton mu je poslao članak: četiri stupca, plus dva citata o slobodi. Ali, članak je morao ići cenzoru, koji je tada bio Pluton. Pluton ga je vratio skraćenog za stubac i po i za oba citata. A onda ga je N. N., ako uopšte možemo da poverujemo, pozvao i rekao mu svašta, i od tada mu nije

prihvatio nijedan tekst. „Morao je da zna“, reče Pluton, viši nego inače, siv i pun bora, „da nisam mogao da učinim ništa drugo. Da bih bio dosledan sebi kao kritičaru, morao sam da napišem takav članak. Ali, da bih bio dosledan sebi kao cenzoru, morao sam ga skratiti. U kom svojstvu je, po njemu, trebalo da izdam svoje ideale?“ Dok je pričao o ovom događaju, naočare su mu blistale od pravedne ljutnje.

Tu priču sam mogla da razumem. Ona nije rezultat zbrke, već vrlo visokog i vrlo strogog osećanja za red. U njemu se prepoznaje ostatak onog starog odnosa prema položaju koji je nekad imao ceo svet, u vreme koje je možda bilo srećnije. Sada smatramo da će čovek oblikovati neki položaj prema sebi, prema svom temperamentu i načelima. Ali, tada se smatralo da će čovek prilagoditi svoj temperament i etička načela položaju, naravno ako je taj položaj od nekog značaja. U 3. i 4. veku hrišćani su uporno nastojali da za episkope biraju ljude koji nisu bili voljni da se prihvate tog položaja, a često nisu bili ni hrišćani, ali su imali sposobnosti potrebne za njega. Nekada su se izabranici toliko opirali da preuzmu dužnost da ih je pastva morala ustoličavati silom. Međutim, kada bi bili ustoličeni, svoju dužnost obavljali bi najčešće izuzetno dobro. Imali su osećaj za društvenu organizaciju, bili su svesni da episkopi, koji su tada preuzeli najveći deo civilne uprave u Rimskoj imperiji koja se raspadala, moraju raditi kako valja da bi sprečili potpuno društveno rasulo. Gregorijević je verovatno celog života bio svestan društvenog značaja pesnika patriota, a ovih, poslednjih, nesrećnih, dvadeset godina, i društvenog značaja cenzora. Zato mu se činilo da u svom javnom delovanju bilo kao pesnik, ili kao cenzor, mora biti dosledan, odnosno mora u oba svoja svojstva dati sve od sebe. To sam mogla sasvim dobro da razumem; ali bilo je kasno i nisam bila u stanju da to objasnim svom mužu; videh ga, s naporom otvorivši oči na trenutak, kako polako skida odeću, zamišljeno gledajući u zavese na prozoru; pitao se kakav će mu čudan grad one otkriti narednog jutra.

ZAGREB II

Ali, jutro nam je pokazalo da Zagreb uopšte nije čudan grad. Izgledao je toplo i udobno, kao dobro provetrena prostorija. U njemu su ljudi živeli hiljadu godina u uslovima prirodne, ako ne i političke ugodnosti. Osim toga, prepun je zgrada boje prepečenog hleba, kasarni, sudova i opštinskih ustanova koje su nesumnjivi znak nekadašnje austrougarske okupacije; a ona se uvek sastojala od radosnog uzimanja hrane, nedovoljnog kretanja po prijatnoj okolini, pijenja kafe sa šlagom i jedenja preslatkih kolača za malim stolovima ispod kestenova. Ali, Zagreb je na neki drugi način poseban. On nema svoju divnu reku, niti neki stožer oko koga se gradio; brdo na kome se nalazi Stari grad bilo je ono što se u 18. veku nazivalo „nevelikim uzvišenjem“. Ima svega nekoliko lepih zgrada, uključujući i gotsku katedralu, koja je bila prinuđena da se odene po pravilima 19. veka. Pa ipak, svojom bezizražajnom lepotom Zagreb prija poput Šubertove pesme; uživanje počinje lagano i nikad se ne završava. Ujutru smo mislili da je kiša po kojoj smo izašli razlog našeg neraspoloženja, ali potom smo utvrdili da smo zapravo srećni kao da šetamo po sunčanom danu kroz doista lep grad. On takođe ima i onu osobinu francuskih gradova da izgledaju mali, iako su u stvari prilično veliki. U Zagrebu živi sto pedeset hiljada ljudi, ali po načinu kako ti ljudi na ulici razgovaraju jasno je da svi znaju kome će se, i kada, roditi dete.To je divna pobeda duha nad urbanizacijom.

Na prostranoj pijaci, pod crvenim i belim suncobranima, stajali su seljaci, čvrsti i stasiti, njihova lica su nas čudila, jer su bila izražajna poput onih koja imaju vrlo kultivisani građani. Prvi put sam videla žene odevene na taj način: nosile su nešto što nisu bile ni suknje ni pantalone, već dve široke kecelje, jedna, koja je prekrivala prednji deo tela, i druga, koja je prekrivala zadnji, i koje su se preklapale sa strane, pokazujući vrlo smele, crvene vunene čarape. Bile su prava suprotnost onome što obično podrazumevamo pod terminom „seljanka“, kad ga koristimo u pogrdnom smislu, misleći na žene zatupljene stalnim trudnoćama i služenjem svojim klipanima u selima koja plivaju u blatu kada god dođe zima. Tu nošnju napravile su žene koje koračaju snažno i slobodno i u osmom mesecu trudnoće, i koje, ako treba, mogu i da igraju u blatu, šta god njihov klipan imao da kaže.

Pa ipak, život prema njima nije bio previše blag. Sve su pomalo govorile nemački, tako da smo mogli da saznamo cenu robe koju su prodavale. Mogli smo kupiti džak voća i povrća najbolje vrste za svega dva šilinga, za jednu petinu svote koju bismo morali dati u bilo kom zapadnom gradu. To je bio znak očajničkog, teškog siromaštva, jer roba koja se prodavala u gradskim prodavnicama koštala je

približno koliko i ona na Zapadu. Ipak, oni su delovali velikodušno, niko nije govorio o siromaštvu, niko nije prosio. To je bio znak da više nismo u srednjoj Evropi, jer u nekom nemačkom ili austrijskom gradu, gde su ljudi stajali dvaput bolje, žalopojke ne bi prestajale. Međutim, bilo je i znakova koji su pokazivali da srednja Evropa nije previše daleko. Tezge su bile prekrivene prekrasno izvezenim maramicama i stolnjacima izuzetne izrade, jer je u hitrim prstima slovenskih žena zarobljen đavo koji za njih čini čuda. Dezen je, međutim, bio užasan. Nije bio nimalo nalik onima koje sam viđala u drugim delovima Jugoslavije, u Srbiji i Makedoniji; nije bio čak ni kao šare na odeći seljanki koje su stajale pored tezgi, ma koliko da je njihov društveni položaj nizak. Bio je to grub naturalistički pokušaj da se predstavi cveće i voće na način karakterističan za viktorijanski berlinski vez. Drugim rečima, pokazivao je nemački uticaj.

Odjednom osetih kako me obuzima nestrpljenje. Nisam osetila ono oduševljenje kome sam se nadala dolazeći u Jugoslaviju. Da bih predahnula, otišla sam do stepenica podno spomenika koji je stajao usred trga. Čitajući natpis shvatih da je to spomenik hrvatskom rodoljubu Jelačiću i pomislih da Hrvati, ako i nisu uspeli da me razgale, ipak imaju čime da se pohvale. Jer to je jedan od najneobičnijih spomenika u svetu. On prikazuje Jelačića kako na konju predvodi svoje trupe sabljom pokazujući ka Budimpešti, kuda ih je doista i poveo u pobedničkom pohodu protiv Mađara 1848. godine. To nije nov spomenik, podignut pošto se Hrvatska oslobodila mađarske vlasti. Stajao je tu, na trgu, obeležavajući mađarski poraz u danima kada je Mađarska još gospodarila u Hrvatskoj, i nije bio rezultat mađarske velikodušnosti. Da bi se razjasnila ova misterija potrebno je znati čitavu hrvatsku istoriju.

Hrvati su slovensko pleme koje je car Iraklije pozvao da oslobodi dalmatinsku obalu i njeno zaleđe od Avara, gnusne horde, koja je iz svog uporišta na Dunavu upadala duboko u okolne teritorije. Oni su bili izazivači prve monetarne krize u svetu, jer su iz godine u godinu uzimali od svih susednih naroda ogroman danak u zlatu. To se događalo u 7. veku, kada je propadanje Zapadnog rimskog carstva već uveliko bilo u toku. Hrvati su potom ostali u tom području kao vazali carstva, a kada se ono raspalo, proglasili su svoju nezavisnost i imali svoje kraljeve koji su priznavali rimskog papu. O njima se iz tog perioda zna vrlo malo, osim da nisu bili varvari i da su mnogo šta preuzeli od veoma bogatog vizantijskog obreda. Poslednji njihov kralj krunisan je negde u doba normanskog osvajanja[22]. On nije ostavio poroda, pa je među hrvatskim plemićima izbila borba za prevlast. Mira radi plemići su priznali za svog vladara ugarskog kralja Kolomana, koji je smatrao da ima trostruko pravo na vlast: osvajanjem, izborom i nasleđem. Ovo poslednje pravo bilo je pomalo sumnjivo, ali prva dva nisu bila sporna. Na to treba obratiti

pažnju: na vreme kada se u ovim krajevima poštovala zakonitost. Naša je slabost što smatramo da ljudi udaljeni od nas postaju civilizovani tek onda kada dospeju u naš vidokrug, a da su pre toga bili obični divljaci.

Koloman je krunisan kao *Rex Hungariae Croatiae atque Dalmatiae.*[23] Dva veka su dva kraljevstva vodila nezavisan život udvoje pod jednom krunom. Narodi koji su živeli u njima nisu se mogli stopiti. Rasno nisu imali nikakve sličnosti: Ugri ili Mađari su poreklom iz udaljenih istočnih delova Azije, srodni Fincima, Bugarima i Turcima, a Hrvati su Sloveni, srodni Srbima, Rusima, Poljacima i Česima. Ni jedan ni drugi narod nije krotak; oba su strasno vezana za svoj jezik, a Mađari su žestoki i ratnički nastrojeni romantičari, dok su Hrvati žestoki i ratnički nastrojeni intelektualci. Ništa ih nije moglo zbližiti, ali njihov položaj u srednjoj Evropi učinio je dvojnu monarhiju poželjnom. Međutim, takvo rešenje nije bilo trajno. U 14. veku, kada se Kolomanova linija ugasila, Hrvati nisu hteli da prihvate kralja koga su Mađari izabrali, već su krunisali svog, u zagrebačkoj katedrali, a zajednica je obnovljena posle svega šest godina, pošto su Mađari prihvatili hrvatskog kralja. Ali, sin tog kralja bio je Luj Veliki, po krvi delimično Mađar, a po osećanjima u potpunosti. Hrvati su morali da se zadovolje drugim mestom.

Mnogi ljudi misle da su monarhije stabilniji oblik vlasti od republika, i da kod modernih demokratskih zemalja postoji posebna vrsta ćudljivosti. Zaboravljamo da su stabilne monarhije rezultat stabilne istorije ili znak genijalnosti koja je u politici jednako retka kao u književnosti ili u muzici. Monarhije koje nemaju te uslove pokazuju ćudljivost koja se graniči sa maničnošću. Kraljevske porodice nisu tako plodne kao obični ljudi, možda stoga što su princeze otimane za neveste pre nego što bi prošle pubertet, da bi se pretekli drugi kandidati za sklapanje korisnih saveza; ni u jednoj klasi, međutim, kvantitet ne daje uvek kvalitet. Ukoliko bi neki kralj posle smrti ostavio idiota za naslednika, ili ga pak ne bi ni imao, plemići su imali običaj da pošalju po nekog, često vrlo udaljenog čoveka, čija je slava ležala u nasilju, i izaberu ga za vladara da bi izbegli rat među sobom. Taj je vladao sa hladnoćom stranca, a u njegovim udovima možda je već tinjala ona genetska izdaja koja će ih, po njegovoj smrti, ostaviti bez gospodara. Bilo je, međutim, sigumo da će i njega pogoditi ona bolest koju posebno teško podnose kraljevi – siromaštvo; oklevanje koje osećamo kad treba da platimo porez na prihod samo je moderan izraz ljudske nesposobnosti, stare koliko i ljudski rod, da se prihvati nužnost učestvovanja u opštim troškovima. Tu se pokazivala tuđinska krv takvih vladara. Užasnut nesigurnim položajem u tuđoj zemlji, od plemića ne bi tražio mnogo, ali se kao kobac obrušavao na seljake, pljačkajući ih nemilosrdno i do poslednjeg marjaša. Od plemića je zahtevao da mu daju određenu sumu, ali nije uvodio nikakva pravila koja bi ih sprečavala da tu sumu uzimaju od seljaka, i tako

ne načinju sopstveno bogatstvo. Postojala je takođe još veća opasnost da će kralj tuđinske krvi praviti s drugim tuđinskim silama ugovore štetne po narod. Ta opasnost bila je doista vrlo velika. lako se danas smatra da su pregovori i pogodbe u cilju izbegavanja rata moderan izum, to nije tačno. Srednji vek bio je uvek spreman da odloži mač i potpiše sporazum, po mogućstvu u zamenu za gotovinu. Kralj stranog porekla bio je posebno sklon da proda deo svojih zemalja, zajedno s ljudima koji na njima žive, za svotu koja bi ga održala na vlasti.

Biti stanovnik ove planete nije baš najprijatnija stvar. Nikada nije ni bila, osim u nekim kraćim istorijskim periodima. Hrvatima je bilo posebno neugodno. Luj Veliki bio je Francuz, pripadnik kuće Anžuja; oženio se Elizabetom, koja je bila slovenskog roda i kćer bosanskog kralja. Luj je ostavio dve kćeri, i gotovo cela Mađarska i cela Dalmacija priznale su za kraljicu stariju, Mariju, koja je vladala pod regentstvom svoje majke. Ali, izvesni hrvatski i mađarski baroni bili su protiv nje i pozvali su za kralja rođaka njenog oca, kralja Šarla Napuljskog. Treba naglasiti da su ti hrvatski baroni bili čudna i bezbožna skupina, toliko su malo marili za svoj narod i toliko malo su ličili na njega da se opravdano može smatrati da su bili stranci. Cela ta teritorija bila je stalno na udaru osvajača koji su stizali iz Azije, pa se pretpostavlja da su mnogi od tih plemića potomci raznoraznih lutajućih razbojnika i silnika koji su iscrpenom stanovništvu otimali zemlju kako su se osvajači povlačili; neki od njih bili su sigumo italijanskog, nemačkog i gotskog porekla, a poneki i iz Azije. Šarl je krunisan za kralja Mađarske i Hrvatske, a četiri godine kasnije ubila ga je Elizabeta. Nasledio ga je sin Ladislav, jedan neverovatan pustolov. Suprotstavili su mu se Elizabeta, njena kći Marija sa svojim verenikom, još jednim strancem, Sigismundom od Luksemburga, sinom nemačkog cara Karla, kome su želele da predaju krunu. Potom je zemlja pola veka prolazila kroz agoniju pod tuđincima, koji su, medutim, u tom periodu istorije bili neizbežni. Ljudi su vrištali od bola. Mučeni su, zatvarani, izgladnjivani; nad njihovom dušom vršeno je ogromno nasilje. Ladislav, mada nikada nije bio krunisan, prodao je Dalmaciju Veneciji za sto hiljada dukata; i mada je Sigismund na kraju krunisan za kralja, nikada nije bio u prilici da povrati svoja prava i posede. Tako su nad brojnim, ratobomim, rasipnim, grubim, ali razmišljanju sklonim ljudima zavladali trgovci, a Hrvati iz Hrvatske behu odvojeni od svoje dalmatinske braće, prepušteni na milost i nemilost Mađarima.

Hrvati su se zamerili Sigismundu pošto se jedan broj njihovih plemića svrstao uz Ladislava. Tako više nije bilo posebnog krunisanja za Hrvatsku. Morala se zadovoljiti da ima samo *diplomu inaugurale*, dokument koji je sadržavao kraljevu zakletvu podanicima i privilegije koje namerava da im da. Ali suština je bila da se morala zadovoljiti. Mada raskomadana, Hrvatska je ipak bila vojnički dovoljno

jaka da se mogla pogađati. Tek je vremenom sve to počelo da gubi značaj, Turci su sa jugoistoka vršili sve veći pritisak. Godine 1453. zauzeli su Konstantinopolj. Godine 1468. zapretili su obalama Dalmacije. Od tada Hrvati i Mađari vode neprekidni gerilski rat za odbranu svojih teritorija. Godine 1526. Mađari su se sukobili s Turcima na Mohaču, ne pozvavši Hrvate u pomoć, zbog gordosti i surevnjivosti među vlastelom. Bitku su izgubili, a njihov kralj je ubijen. Hrvatska je ostala potpuno sama. Morala se osloniti na Austriju, na njenog tadašnjeg vladara Ferdinanda od Habzburga, kome je ponudila presto kao nasledni.

Nemci su oduvek mrzeli Slovene. Čak i više od toga: uvek su se s mržnjom odnosili prema njima. I Hrvati su to osetili na svojoj koži. Hrvatska je bila privredno upropašćena, jer su joj se Turci nalazili na severoistoku, istoku i jugoistoku, a Hrvati bili prepušteni na milost i nemilost Austriji. Koristeći svoju moć Austrija je pretvorila hrvatske zemlje u Vojnu krajinu, oblast u kojoj su svi muškarci između šesnaest i šezdeset godina činili stajaću vojsku koja je branila Austrijsko carstvo. Stanovništvu su date neke privilegije, uglavnom na papiru, ali baš zato što su bili izolovani od ostalih delova Evrope, ljudi su nastavili da žive u legalističkom srednjem veku i u svojim fikcijama. Njihovo siromaštvo bilo je strašno. Krajem 16. veka došlo je do seljačkog ustanka, koji je ugušen na najsuroviji način. Vođa tog ustanka pogubljen je tako što mu je na glavu stavljena kruna od usijanog gvožđa. Potom su, stisnuti između austrijske tiranije i turskih upada, Hrvati živeli u podjarmljenosti sve do 1670. godine, kada su hrvatske velmože skovale zaveru protiv Habzburga. Neobično je to što su ti tuđinci, poznati po svojoj ravnodušnosti prema interesima naroda, postali u vreme nesreće pravi nacionalisti.

Jstovremeno se među Hrvatima javlja jedna od najčudnijih strasti u istoriji: ogromna, neuništiva odanost Habzburzima. Zbog istorijskih veza sa Mađarskom, Hrvati su poslali svog bana za člana mađarske skupštine, koja je zasedala u izgnanstvu, a potom opet u Budimpešti, kada su Turci isterani iz grada. Ali, Hrvati su imali svoju nezavisnost: ratifikovali su svoje posebne ugovore, i to im niko nije mogao uskratiti. Tu moć iskoristili su da Habzburge učvrste na prestolu. Karlo VI nije imao sina i zbog toga je izdao Pragmatičnu sankciju uvodeći pravilo da se kuća Habzburga može nasleđivati i po ženskoj liniji. Naslednica je postala njegova kći Marija Terezija. Da se Hrvatska, koja je bila vojnički vrlo snažna, tome oduprla, drugi delovi carstva možda bi krenuli njenim stopama; ali Hrvati su ovu objavu spremno prihvatili. Uzvraćeno im je kao i obično. Mađarska aristokratija izgubila je svaki osećaj za zakonitost i poslušnost posle sto pedeset godina demoralizacije pod turskom vlašću. Marija Terezija pocepala je ustav da bi im udovoljila i dala im je Hrvatsku, ne kao *regnum socium,* pridruženu državu, već kao *partes adnexae,*

anektiranu teritoriju. Pošto je hrvatsko plemstvo uništeno, nije bilo nikog da povede bunu. Uvozne velmože osećale su mnogo veću bliskost sa Mađarima koji su im bili ravni po položaju nego sa seljacima koji su naseljavali njihove posede.

Za Hrvate je 18. vek protekao u znaku podređenosti Mađarskoj i nepokolebljive, bezumne i strasne ljubavi prema Austriji. Nesposobnost Austrije je rasla i dovela do krize iz 1848. Uza sve ostale ludosti, Franc I i Meternih došli su na nesrećnu ideju da zatvore mađarsku skupštinu na četrnaest godina, što je među Mađarima izazvalo pravu uzbunu. Mađarski nacionalizam je od posebne fele; ispoljava se prezirom i mržnjom prema nacionalnom osećanju bilo kog drugog naroda. To se pokazalo i kroz njihov neverovatan odnos prema pitanju jezika. Do besa ih je dovodilo to što nisu mogli da govore svoj jezik i što su morali da se služe nemačkim; ali im je bilo nezamislivo da njihovi susedi Hrvati, Srbi ili Slovaci žele da se služe svojim jezikom, ili, uostalom, bilo kojim drugim, a ne mađarskim. Žestina koju je čuveni mađarski patriota Lajoš Košut pokazao povodom ovog pitanja graničila se s ludilom, posebno zato što Košut nije imao ni kap mađarske krvi, već je bio čisti Slovak. Kad je preuzeo rukovođenje Nacionalističkom partijom, objavio je kao jedan od svojih glavnih ciljeva uništenje hrvatskog identiteta. Rekao je da će suzbiti hrvatski jezik mačem i doneo izborni zakon u kome se ime Hrvatske nije pominjalo nigde, a hrvatski okruzi bili su predstavljeni kao mađarski.

Tada su Hrvati još jednom pokazali koliko vole Austriju i koliko joj veruju. Poslali su izaslanike u Beč da od cara Ferdinanda zatraže dozvolu za razvod od Mađarske, ponude podvrgavanje Habzburzima i imenovanje mladog oficira Jelačića za bana Hrvatske. Car se poneo s lepršavom spetljanošću nemačkih turista u vozu. Pretila mu je kataklizma. Bio je okružen revolucionamo nastrojenim Bečlijama, nezadovoljnim Česima i nevemim Mađarima; jedini njegovi odani podanici bili su Hrvati. Ali, oklevao je da udovolji zahtevima poslanstva, čak bi ih i odbio da se nekim ljudima u dvorskim krugovima Jelačić nije dopao. Pošto je postavljen za bana, Jelačić je šest meseci širio antimađarska osećanja po Hrvatskoj, a potom je, u septembru 1848, na čelu pedeset hiljada hrvatskih vojnika prešao granicu i porazio mađarsku vojsku koja je žurila u pravcu Beča da pomogne revolucionarima. Niko ne može reći da Mađari nisu izuzetni vojnici, ali ovaj put Hrvati su bili barem jednako dobri, a imali su i tu prednost da je vođa njihovog protivnika bio ludak. Nisu čak morali da drže Mađare na odstojanju, jer je Košut u svom ludilu objavio da su Habzburzi zbačeni i da on vlada Mađarskom. Do tog časa program revolucionara bio je da dobiju autonomiju u okviru Austrije. Izlazak van okvira programa značio je da Rusija mora da se umeša. Oni koji se plaše boljševičke Rusije koja se meša u poslove

drugih zemalja, toliko beznačajne da nikada nisu bili krunisani uspehom, zaboravljaju da je carska Rusija dovela politiku spoljnog mešanja do tačke koju nijedna sila nikad nije prevazišla, izuzev današnjih fašističkih zemalja, i da je smatrala svojim pravom da brani dinastički princip ma gde on bio ugrožen. Posle Košutove proklamacije ruski car smesta je poslao sto osamdeset hiljada vojnika u Mađarsku. U leto 1849. Košut već beše pobegao u Tursku.

Jelačić i Hrvati spasli su Austrijsko carstvo. Za uzvrat nisu dobili ništa, osim ovog spomenika koji stoji na zagrebačkom trgu. Habzburzi su potom nastavili da se ponašaju samoubilački. Radili su sve da se carstvo raspadne, silovali vreme i začeli Sarajevski atentat. Umesto da Hrvatima daju autonomiju, zahtevali su njihovu potpunu podređenost centralnoj vlasti, oslobodivši ih mađarizacije samo da bi ih s jednakom surovošću podvrgli germanizaciji. A onda su ih, na kraju, potpuno izdali. Kada je stvorena Dvojna monarhija s ciljem da se Mađarska primiri, Hrvati su prosto predati Mađarima. Ne znam ni za jedan ružniji čin u istoriji. U njemu ima one niskosti koja se ponekad ispoljava u seksualnim navikama vrlo vulgamih i bestidnih ljudi: recimo, čovek ostavlja ženu i zavodi mladu devojku, zatim se miri sa ženom i, da bi joj udovoljio, izlaže devojku javnom poniženju. Pa ipak, Austrija nije zaboravila 1848. godinu i Lajoša Košuta. Ostavila je spomenik, kao podsetnik. Tako su hrvatski heloti stajali i vojnički pozdravljali svoje mađarske gospodare u senci spomenika hrvatskom generalu koji ih je poveo u pobedu nad mađarskom vojskom. To je najčudnija priča o suverenitetu za koju sam ikada čula.

Ali šta je ta priča značila za narod u Hrvatskoj, za ljude koje sam gledala, za ljude koji su mi prodavali robu na pijaci? Došla sam u Jugoslaviju zato što sam znala da prošlost gradi sadašnjost, i želela sam da saznam kako se taj proces odvija. Pa da počnem sada. Jasno je da on podrazumeva izvestan stepen ljudskog bola, koji traje stalno i svedoči o kontinuitetu patnje, zastrašujuće za svakog čoveka ušuškanog u sigurnost engleske ili američke prošlosti. Da li je trebalo da dođem na pijacu i, naoružana veštičjom magijom, dotaknem rame nekog seljaka i šapatom ga upitam: „Da li si ikada u životu upoznao mir?“ da sačekam njegov odgovor, prodrmam ga i pretvorim u njegovog oca i njemu postavim isto pitanje, i da nikada ne čujem odgovor: „Da“, koliko god daleko u prošlost išla? I hiljadu godina da se vratim u prošlost, uvek bih čula samo: „Ne, vladao je strah, neprijatelj je bio spolja, naši vladari iznutra, uz tamnice, mučenje, nasilnu smrt“.

Hrvatska istorija nikada nije stvorila nijednu veliku i divnu legendu kojom bi nadoknadila takve gubitke. Ona je beležila pojedinačna junačka dela kakva je malo koji narod mogao da nadmaši, ali ona se nisu uobličila u neuništivu sliku pobede kojoj je bilo moguće okrenuti se kao spasu u trenutku poraza. Hrvati su

uvek bili izuzetni vojnici; ali njihova najveća dostignuća utopljena su u trijumfe habzburških armija, koje su se trudile da se oni nikada ne uzdignu i ne istaknu, a njihova hrabrost i istrajnost najviše su se pokazale u sudarima sa Turcima, kojih je bilo mnogo, ali koji nisu rešavali ništa, te niti su zabeleženi u istoriji, niti su sačuvani u domaćem predanju. Jedina izuzetna vojna pobeda bila je uništenje mađarske vojske čiji je podsetnik bio spomenik Jelačiću, pobeda koja je jednako mogla biti i poraz. Ovđe se ponovo moramo vratiti analogiji sa seksualnim navikama pojedinih ljudi. Kako starimo, te osim početaka priča saznajemo i njihov kraj, shvatamo da je za ljude koji u njima učestvuju vrlo značajno da one stvarno budu priče, da se odvijaju po prepoznatljivom uzorku, da budu ili tužne ili srećne. Ljudi i žene koje sudbina slomi, koji u smrt odlaze nerado ali bez nekog primetnog žaljenja za životom, nisu oni koji su svoje supružnike izgubili prerano ili zbog podlosti, niti oni koji su izgubili bitke ili izneverili sami sebe i javno se osramotili, već su to osobe koje su bile odbačene ili postale žrtve impotentnih Ijubavnika, kao i osobe kojima nikad nije bilo dato da zapovedaju niti da se suoče sa mogućnošću da uspeju ili budu poražene. Umetnost nije igrarija već nužnost, i njena suština, forma, nije ukras, već pehar u koji se život može uliti, prineti usnama i okusiti. Ako naše postojanje nema oblik, ako događaji koji ga sačinjavaju ne dolaze u sećanje otkrivajući svoj smisao, onda se razmišljajući o sebi osećamo kao kad čitamo lošu knjigu. Svi mi znamo koliko je ovakva tvrdnja tačna, jer teško da je iko uspeo da izbegne neki period u svom životu u kome je glavna tema bila zamagljena detaljima, kada smo provodili vreme sa ljudima nedovoljno uobličenog karaktera; to, međutim, ne važi samo za pojedince, već i za narode. Šta bi bila Engleska da nije imala neizmernu Valhalu svojih kraljeva i junaka, da nije imala svoje elizabetansko i viktorijansko doba, hiljade trenutaka koji padaju na um, jednostavni poput ikona, čudesni jer nam omogućavaju da mislimo o tome da Engleska sada, i zauvek, može biti ono što je nekad bila? Šta bi bile Sjedinjene Američke Države da nisu imale onu ogromnu pobedničku volju i moć, istorijske događaje iz Rata za nezavisnost, velike državnike, pionire koji su išli na Zapad, sve ono u šta svaki Amerikanac može uroniti svakog časa i smesta ga oživeti? Možda teška istorija stvara ljude koji su teški u svim okolnostima, pošto nemaju takvih mogućnosti da se okrepe. „Ali možda“, reče moj muž, „to i nije mnogo važno.“

ZAGREB III

Ali, važno je. Mogao se uveriti, pre nego što je te večeri otišao da spava, da je ono što se događalo tim ljudima bilo i te kako važno. Dok smo stajali na stepenicama podno spomenika, prišao nam je Konstantin, probijajući se pažljivo kroz golubove koji prekrivaju ceo prostor trga na kome nema tezgi. Skupio je obrve u nemom prekoru upućenom paru golubova koji su, uprkos gužvi oko njih, baš tada osetili potrebu da iskazuju ljubav. „*Ah, les Croates*!“[24] promrmlja, vrteći glavom; i dok smo se smejali, nastavi: „Vidim da i vas dvoje upravo nameravate da se ogrešite o dobar ukus. Ne mnogo, ali ipak. Razmišljate da pođete gore, u Stari grad, a to je potpuno pogrešno. Tamo su vile i palate koje ne treba gledati izjutra. U smiraj dana, u sentimentalno predvečerje, otići ćemo i proviriti kroz kapije; videćete kolonade i zidove starije od rimskih, jer su podignuti u neoklasičnom stilu koji je bio u modi u Beču pre sto - sto pedeset godina, videćete naš mali, slovenski doprinos, jer ćemo u ograđenim baštama pred kućama videti stolice i stolove od kovanog gvožđa za kojima niko ne sedi, i odmah će vam biti jasno da su oni koji nisu tu likovi iz Turgenjeva. Ne možete posmatrati Austriju kakva je bila prekjuče, nas Slovene kakvi smo bili juče, ako nas posmatrate pri dnevnom svetlu. To je kao ovi golubovi. Ali, hajdemo u Katedralu; ona je tako lepa da se može gledati u svako doba.“

Krenusmo strmom ulicom ka trgu na kome je bila Katedrala i posle nekoliko minuta zastadosmo da pogledamo Nadbiskupsku palatu sa zdepastim okruglim tomjevima i vrhovima špicastim poput spravica za gašenje sveća; iza lažne fasade podignute u 19. veku nađosmo se u tami Katedrale čija je gotska unutrašnjost bila ukrašena rastinjem od kamena. Izgledala je kao da ju je skrojio neki seoski krojač, ali je zadržala meditativni integritet tame koji uzima u obzir svetlost, matematičku težnju ka nečem što je iznad matematike, koja je bila osnov prvobitnog plana, i u času našeg ulaska beše ispunjena verom koja ju je stvorila. Bila je Velika subota; veliki krst bio je skinut sa oltara i stajao uspravljen pred stepenikom, a modar, izmučeni Hristos treptao je pri svetlosti sveća postavljenih podno Njegovih nogu. Čuvala su ga dva vojnika jugoslovenske vojske u maslinastim uniformama, držeći puške kao da pored njih na odru leži neki zemaljski kralj. Gledajući ih, zadivljena jedinstvom zemlje koja se bori i veruje da ima moralno pravo da se bori, i koja bi odustala ili od borbe ili od vere ako bi smatrala da su u raskoraku, shvatih da su duboko dirnuti. Usne su im bile malo napućene, zubi stisnuti, i bili su zelenkasti u licu kao da im je muka. „Jesu li umorni? Da li moraju dugo da čuvaju krst?“ upitah oprezno. „Ne“, reče Konstantin, „samo sat ili dva. Onda ih smenjuju“. „Njihova osećanja su onda zaista takva“, nastavih, „i za njih je velika stvar što čuvaju

mrtvog Hrista?“ „Naravno“, odgovori on. „Hrvati su katolici kakve niste sreli ni u Francuskoj ni u Italiji; mislim da ste postavili to pitanje jer ne razumete Slovene. Da ne doživljavamo ozbiljno čuvanje mrtvog Hrista ne bismo slali vojnike da to čine, a i kad bismo ih slali, oni to ne bi činili; otišli bi i radili nešto drugo. Običaj bi nestao da nam nije značio mnogo.“ Dugo smo gledali Hrista koji je trepereo između dva momka pognutih glava, čija su se tela jedva primetno lelujala napred-nazad, poput plamičaka sveća u sobi u kojoj se vazduh gotovo uopšte ne miče. Nisam pogrešila. U Jugoslaviji su postojala osećanja koja nisu bila samo snažna i uzbuđujuća, već su imala i izvor dostojan poštovanja: rađala su se iz stvame pobožnosti, iz prave vere.

Potom smo naučili nešto o intelektualnom nivou u Hrvatskoj. U restoranu pored Katedrale čekali su nas na ručku jedan pesnik i dramski pisac, nalik na g. Pikvika, autor komada koji prevazilaze život, koji zapravo prevazilaze i umetnost, prema kojima *Otelo* deluje jadno i površno; s dramskim piscem bila je i njegova žena, koja je imala lepotu karakterističnu za Bem-Džonsa[25], i koja kao da je stisnutom pesnicom načinila rupice na svojim ljupkim obrazima. Pogledaše nas odsutno i rekoše da su našli pesme Vona Siluriste[26] u nekoj antologiji engleske poezije i da je on jedan od najvećih pesnika, i naručujući nam preobilan ručak u kome su centralno mesto zauzimali guščja džigerica i sos od jabuka, upletoše nas u vrlo komplikovan razgovor o književnosti. „Mislimo“, poče dramski pisac, „da su najveći pisci današnjice Džozef Konrad, Maksim Gorki i Džek London.“ Ustuknusmo. Pomislismo da ovi ljudi zapravo nemaju nimalo ukusa ako mogu smatrati Vona i Džeka Londona podjednako velikim piscima. Ali nismo bili u pravu. Dramski pisac je doista bio i pesnik i smatrao je da jedino poetska forma može da zadovolji najviše kanone umetnosti. Za njega pisci poput Šoa, Velsa, Pegija ili Žida nisu uopšte bili umetnici: oni su pisali o onome o čemu ljudi razgovaraju u kafanama, što nije loše ako je razgovor uspeo, ali nije ozbiljno, jer se bavi nečim običnim, svakodnevnim poput znojenja. Međutim, čista narativnost je izuzetno značajna forma, jer prikuplja iskustva koja ljudi poetskog dara mogu upiti i transponovati u višu formu; voleo je Konrada, Londona i Gorkog jer su prikupljali retka iskustva, o kojima su znali mnogo pošto su bila njihova lična i proživljena sa ogromnom osećajnošću. Ali dramski pisac i njegova žena pitali su se da nije Konrad možda ipak usamljen u svojoj kategoriji zbog osećanja za pravu tragiku koje prožima sva njegova dela. To osećanje se nikad nije izdiglo u poeziju, ali zar to nije neospomo prava pesnička tema tako da bi se gotovo moglo reći da je Konrad idejni vođa te pesničke armije?

„Ne“, neočekivano reče moj muž. „Konrad nema baš nimalo osećanja za tragično, već samo za neizbežno, a za njega neizbežno nikad nije bilo ispunjenje

principa kao što je grčko *ananke*[27], već *deroulement*[28], posledica nekog događaja.“ Primer za to, reče, jeste priča „Dvoboj“ u zbirci *Šestorica*, u kojoj je prvobitni događaj opšte mesto, koje ne uvodi nikakav princip, a neizbežne posledice su tako dalekosežne da su gotovo smešne. Tu nema nijednog faktora od onih koji se moraju javiti u ljudskom životu i koji, kad ih prepoznamo, u nama izazivaju osećanje kao da nam se otkriva nova faza naše sudbine. Žena dramskog pisca reče da je to tačno ali nevažno. Za nju osećanje tragičnog u Konradovim delima nije proizlazilo iz faktografskih elemenata, već iz ritma njegovog jezika. „C, c, c!“ reče Konstantin. „Velika simfonija mora imati svoje teme ali i emocionalnu boju koju joj daje orkestracija. I uostalom...“ Smatrao je da osećanje neizbežnog u umetničkom delu mora biti sasvim drugačije od naučnog koncepta kauzaliteta, jer ako je umetnost kreativna, onda svaki stepen mora biti nov, mora imati nešto više i biti iznad stepena koji mu je prethodio, i da veza između prvog i poslednjeg stepena mora biti kreativna u bergsonovskom smislu. Da bi omogućio toj kreativnosti da stvori nešto što je istovremeno i nepredvidljivo i neizbežno, umetnik se nikad ne sme služiti svojim likovima da bi njima dokazao neki moralni stav, jer će ih tako spustiti na nivo predvidljivog. „Da, to je ono što Tolstoj stalno radi“, reče dramski pisac, „a istovremeno nam stalno pokazuje da je veliki umetnik.“ „Meni se ne čini kao veliki umetnik“, rekoh. „Mislim da je mogao biti najveći pisac na svetu, ali je umesto toga izabrao da bude najveći izdajnik posle Jude.“ „To mislim i ja“, reče pesnik koji je u tom času seo za sto. „Doslovce!“

Za stolom prepunim boca ostali smo sve do pet. Raspravljali smo o Ničeovom odnosu prema muzici. U osam vratili smo se u isti restoran, gde smo večerali s urednikom, vođom jedne hrvatske partije koja se bori za autonomiju Hrvatske u okviru federacije, i njegovom ženom. Valeta je bio prisutan, ali ne i Konstantin. Urednik, koji je poreklom Srbin, ne bi nikada seo za isti sto sa ijednim predstavnikom jugoslovenske vlade. Ni Gregorijević nije došao, ne samo iz tog razloga, već i stoga što nikada ne bi seo za isti sto sa urednikom, koga je smatrao otelotvorenjem zla. Svratio je uveče na piće, i kada je čuo gde ćemo provesti veče, postao je Pluton kome je muka; smrknuo se, sav zelenkast poput gusenice, zbog grehova sveta. Ali, i urednik je bio spreman da umre za slovensku stvar; bio je čak u zatvoru zbog toga pre rata. I danas je u velikoj opasnosti, jer svoj pokret vodi sa pozicija predratnog engleskog liberala koji se grozi nasilja, i ne samo da napada jugoslovensku vladu zbog represivnih mera prema Hrvatskoj, već i one Hrvate koji u svojoj nasilnoj borbi protiv vlasti prihvataju italijansku i mađarsku podršku. Ne mari što tako rizikuje da izgubi jedine prijatelje koje ima. On je veliki gospodin, intelektualac i moralista, i delajući strpljivo, izgradio je sebe u čoveka od akcije.

Dok smo razgovarali o političkoj situaciji, našem stolu je hitro prišla prelepa mlada Ruskinja; mogla je ostati samo pola sata jer je morala da vidi kako ide njen komad o Puškinu koji je nekoliko večeri pre toga bio postavljen u Narodnom pozorištu i doživeo krah. Javila nam je da je ovaj neverovatni Uskrs upravo obeležila i vejavica. Pahuljice su se topile na njenoj zlatnoj kosi, savršenom licu i vitkom telu odevenom u crnu haljinu; od toga joj je i krv kolala jače, a topio se i krah: ona je blistala. „Kritike su užasne!“ uskliknula je, prosto se gušeći od ekstatičnog smeha tako karakterističnog za Ruskinje. „Ce *n 'est pas hien*, *ce n est pas mal c fest mediocre!*“[29] Smešeći se njenoj lepoti i njenoj meteorskoj brzini, urednik pokuša da joj povodom komada uputi nekoliko prekora. Drama je, reče, velika tajna i jedna od najtežih umetničkih formi. Svi genijalni pisci oprobali su se i u njoj, i on je pročitao većinu tih komada. Ovi ljudi, shvatih, imali su pravo na takve univerzalne opaske. Jer i urednik i njegova žena, osim matemjeg srpskohrvatskog, dobro su znali i engleski, francuski, nemački, italijanski, ruski, latinski i grčki.

Gotovo svi su bili loši, reče urednik. Drama zahteva usredsređenost na teme koje samom svojom prirodom traže ekspanzivnost, i jedino ljudi s velikim zanatskim darom mogu da se nose s takvim problemom. A pisac dodaje tim teškoćama ako, kao što je uradila ona, za temu odabere velikog čoveka, jer šta može biti neuhvatljivije od duše velikog čoveka? Duša velikog čoveka najčešće odbija da se se uklopi u okvire neophodne i za najprostije razumevanje. To je bilo posebno tačno za Puškina. Ko je od nas mogao da shvati Puškina? Na to urednik, njegova žena, Valeta i Ruskinja počeše da govore uglas, dok su im glave bile jedna uz drugu u kvadratu svetla koji je bio negde u sredini stola. Razgovor je počeo na francuskom, prešao na srpskohrvatski i završio se na ruskom. Moj muž i ja sedeli smo nezadovoljni i gotovo besni. Puškina smo poznavali samo u prevodu. *Evgenije Onjegin* bio nam je nešto između *Don Žuana* i Vintropa Makvorta Preda[30], a njegove priče voleli smo manje od onih Natanijela Hotoma[31]; očito smo grešili, a zbog nepoznavanja jezika nismo mogli da vidimo ono što je onima koji su mogli da vide bilo jasno poput razlike između mule i pobednika derbija.

Ali, Ruskinja ustade. Morala je da se vrati u pozorište i nadzire grupu ljudi koja u poslednjoj sceni komada plače pred Puškinovom kućom dok on umire. Bilo je jasno da je to stvarni razlog što odlazi, a ne izgovor. Ništa nije bolje ukazivalo na visok nivo kulture ovih ljudi od njihove sposobnosti da razgovaraju o delu jednog od njih sa potpunom objektivnošću. Ali pre nego što je otišla, još jednom je pokušala da se odbrani. Nakratko, njeno iskustvo se podudarilo s Puškinovim, i čak i ako je ono imalo dodira samo sa jednim delićem Puškina, bilo je vredno zabeležiti ga: možda je moglo poslužiti kao ključ cele njegove ličnosti. Gledajući

njenu lepotu mimo njene suštine, na onaj čudan način kako to muškarci čine, urednik reče začikujući je: „Ma šta kažeš, iskustvo! Jesi li sigurna da ga imaš u dovoljnoj meri? Misliš li da si dovoljno živela da možeš da pišeš?“ Mada je već bila udata i imala negde oko trideset godina, ona odgovori pomalo nesigurno, sluteći da će jednog dana možda imati šta da krije, ali s nevinošću koja je pokazivala da ne zna kakva ta tajna može biti: „O tome neću da raspravljam zato što veza između umetnosti i života nije baš tako prosta!“ A onda je ponovo obuze smeh: „Ponekad je ta veza između umetnosti i života više nego prosta! Zamisli, u toj grupi u poslednjoj sceni ima jedna žena koja uvek plače više od ostalih i svima daje ton, a to, ta njihova tuga, završetak komada čini prilično efektnim. Publika ne može da čuje šta glumci govore, ona samo hvata melodiju njihovih glasova. A ta žena, koja je pronašla pravi ton za veliku tugu, ona zapravo govori: ’O Bože! O Bože! Neka Puškin umre pre nego što poslednji autobus krene za moj kraj grada!’“ Okrenula se od nas smejući se, a zatim nam se ponovo obratila: „To je nešto što ne volim! Ruganje je neodvojivi deo glume; glumci moraju svakog naterati na plač osim sebe; a ako ne plaču, mora da se u sebi podsmevaju onima koji to čine!“ Zadrhtala je, poželevši da nikada nije napisala taj komad, da se nikada nije oprobala u pozorištu, kao dete koje je odabralo pogrešan rođendanski slatkiš. Pokretom ruke uklonila je tugu sa svojih usana i otišla, smejući se. Barem što se tiče razgovora, ovaj dan u Zagrebu bio je reprezentativan.

ŠESTINE

„Ovo je divno mesto“, reče moj muž narednog jutra. Bio je Uskrs i konobar je uz doručak doneo bojena uskršnja jaja kao poklon uprave hotela, a mi smo razmišljali kako je prethodni dan bio prijatan. „Naravno, Austrija je ovde učinila mnogo“, rekao je Englez, prijatelj mog muža iz Sitija. koji je takođe odseo u hotelu i pridružio nam se za doručkom. „Verovatno“, reče moj muž, a onda ustuknu. „Ne, šta to govorim? To je nemoguće, jer ovo nije nimalo nalik na Austriju. Austrijanci doista sede satima u kafeima i pričaju bez prestanka, ali oni nemaju ovu sumanutu, poliglotsku intelektualnu radoznalost, nemaju običaj da celu svetsku literaturu istresu na pod kao vreću što ona uostalom i jeste i traže neki delić koji najverovatnije i nije tu, već postoji samo u nekoj njihovoj predstavi o tome šta literatura jeste. U finim bečkim kućama često se priređuju zabave na kojima poznati pisci naglas čitaju svoje radove: pre nekoliko meseci proveo sam veče u kući jednog poznatog bečkog bankara slušajući Vildgansove[32] pesme. Tako nešto bilo bi nemoguće pred nekom grupom Jugoslovena, osim ako ih neko ne bi prethodno vezao i zapušio im usta.“

A onda su u sobu ušli Konstantin i Gregorijević, ovaj poslednji još pomalo hladan prema nama zbog društva u kome smo proveli prethodno veče. „Šta je Austrija učinila za vas?“ upita moj muž. „Ništa“, reče Konstantin. „Nije ni mogla. Šta može zemlja bez istorije da uradi za narod koji, kao Srbi, ima slavnu istoriju?“ „Ja sam mislio na Hrvatsku“, reče moj muž. Gregorijević progovori usplahireno, kao da je zatekao samog sebe kako se gleda u ogledalu: „Odgovor je isti.“ „Ali, Austrijanci imaju istoriju“, prigovori moj muž. „Ne“, reče Gregorijević, „mi smo njihova istorija. Mi Sloveni uopšte, a Hrvati posebno. Habzburzi su stekli svoje pobede preko Čeha, Poljaka i naročito preko Hrvata. Bez nas Austrijanci ne bi imali istoriju, i da nismo bili između njih i Turaka, Beč bi danas bio muslimanski grad.“ Englez se nasmeja, kao da je čuo neverovatnu izmišljotinu koja i sama zna koliko je izmišljena. Gregorijević ga pogleda kao što bi pogledao bogohulnika. „Zar je sitnica to što je tek juče rešeno da Evropa ne treba da bude islamizovana?“ upita on. „Šta hoće da kaže?“ upita Englez. „Da su Turci opsedali Beč 1683. godine i da su odbijeni“, reče moj muž, „i da bi, da nisu bili odbijeni, verovatno preplavili celu Evropu.“ „Zaista?“ upita Englez. „Da“, reče moj muž. „Ali, to nije bilo juče“, reče Englez. „Za ove ljude jeste“, reče moj muž, „i mislim da su u pravu. To je zaista bilo nedavno; taj udarac zbrisao bi celu našu zapadnu kulturu, i ne bi trebalo da zaboravljamo da su takve stvari moguće.“ „Ali, pitajte ih“, reče Englez, „zar Austrija nije mnogo učinila za njih na planu javne higijene.“ Gregorijević se, sav zelen, zagleda u dubine ogledala kao da se pita kako je moguće da uopšte još

odaje znake života pred pomorom koji se širi od tih površnih Engleza. „Vaš prijatelj koji se uopšte ne uzbuđuje pri pomisli da su minareti mogli zameniti bečke tornjeve, očigledno smatra da zbog klozeta koje su podizali, treba da zaboravimo da su Austrijanci za naše junake pravili podzemne tamnice? Jeste li sigurni“, upita kroz stisnute zube, „da zaista hoćete da prisustvujete misi u Šestinama? Možda to baš i nije ekspedicija po engleskom ukusu?“

Vozili smo se kroz predeo kakav sam često viđala na kineskim slikama: brdašca obrasla drvećem ličila su na ježeve uvaljane u prah-šećer. Na bregu se nalazila mala crkva, dupke puna, iznutra radosna kao bašta, blistajući od crvenih, zlatnih i plavih boja i jedinstvenog, grubog belog domaćeg platna i odjekujući od pesme. Žene su na glavama nosile crvene marame sa štampanim žutim listovima i paunovim perima, jeleci su im bili gusto ukrašeni vezenim cvetovima, a ispod belih sukanja nosile su debele crvene ili bele vunene čarape. Muškarci su im izgledali jednako divno u ovčjim kožusima sa ukrasima od našivene, bojene kože, lanenim košuljama spreda izvezenim pokrsticom i s dugmetima od novčića iz doba Marije Terezije ili tirkiznih grumenova, i pantalonama od domaćeg sukna, uvučenim u vrlo lepo izrađene čizme. Lepota ove odeće delovala je tim upečatljivije što nije bilo leto. Brokat maharadžine odore ili svilena odeća posetilaca Askota ne prelaze okvire razboritosti, jer za maharadžu uvek je pri ruci zlatni kišobran, a posetioci Askota uvek imaju u blizini neki zgodan zaklon; no ova odeća bila je napravljena za zimu u zemlji neasfaltiranih puteva, u kojoj sneg prekriva tlo dok se ne otopi, a blato može biti duboko do kolena; pokazivala je predivnu rasipnost, jer su sati i dani, možda čak i godine, bili utrošeni u tkanine, kožne ukrase i vez koji su bez žaljenja izlagani lošem vremenu. Rasipnosti je bilo i u pevanju tih prekrasno odevenih ljudi, koje je preobrazilo i samu službu. Zapadna duhovna muzika je gotovo uvek infantilna i uvek nešto traži, njena osećajnost sračunata je da otkloni bolest ili nesreću, i istovremeno je pomešana sa mazohističkim uživanjem u nezdravlju, a ovo pevanje odisalo je zdravljem i ispunjenošću.

Muškarci su stajali s desne strane u crkvi, a žene s leve. To je običaj i u pravoslavnoj crkvi, i on je sasvim na mestu. Pri ceremoniji koja ima za cilj da bude najsnažniji dodir sa stvamošću, muškarci i žene, koji uočavaju sasvim drugačije vidove stvarnosti, i treba da stoje odvojeno. Nije prikladno da stoje izmešani, kao u porodici, gde se uz velike teškoće i iz društvenih razloga trude da njihov pogled na stvamost izgleda isti. lz te razdvojene pastve uzdizala se muzika koja nije tražila apsolutno ništa, nije želela da podražava detinjstvo, nije se pretvarala da tuga blaži dušu i da bol prija, već je jednostavno iskazivala obožavanje. Ako postoji Bog koji je izvor sveg dobra, ovo je bio pravi način da mu se oda poštovanje; ako

postoji samo dobrota, i njoj je ovakvo poštovanje najbolje pristajalo. Njihova vera, poput njihove odeće, bila je neverovatna s obzirom na njihove prilike. Ti ljudi, odvajkada lišeni bogatstva i sigumosti, stajali su pred Tvorcem ne razmišljajući šta da traže, već šta da daju. Bili su kao voćnjak prepun jabuka ili polje zrelog žita obdareni ljudskom voljom, koju su koristili u skladu sa svojim obiljem.

Ali to nije bilo samo zbog njihove vere. Postoje ljudi koji su iste vere, a čija služba Božja ipak izgleda siromašna. Kada je Hajne rekao da je Katedrala u Amijenu mogla biti podignuta samo u prošlosti jer su ljudi tog doba imali ubeđenja, dok mi, moderni ljudi, imamo mišljenja, a za gradnju katedrale potrebno je nešto više od mišljenja, pustio je u opticaj poluistinu koja je nanela mnogo zla. Vrlo je važno ko su ti ljudi koji imaju ubeđenja. Ova služba bila je impresivna, jer je pastva bila sačinjena od ljudi sa izuzetnom vrstom zdrave snage. Po završetku službe izašli smo iz crkve i zastali na kapiji crkvenog dvorišta gledajući kako muškarci i žene gaze dubok sneg vraćajući se u selo, sa žestinom koja je bila samo opštiji oblik one specifične strasti koju su iskazali u crkvi. Ne, nisam se prevarila u onom što sam mislila da sam pronašla kod Jugoslovena.

„Zar nije predivna ova hrvatska nošnja?“ upita Gregorijević, dok su mu naočare blistale, a on sam, tako obuzet radošću, postao gotovo neprepoznatljiv. „Zar nisu lepe devojke koje je nose, i zar nisu mladići zgodni? I vrlo su pobožni. „Da“, rekoh. „Nikad nisam čula da neko tako oduševljeno peva na misi.“ „Nisam mislio na to“, odvrati on razdraženo. „Mislio sam na njihov pobožni hrvatski patriotizam.“ Ispostavilo se da stanovnici Šestina nisu nosili svoju divnu nošnju iz običaja, već po vrlo svesnom i odlučnom izboru. Inače su nosili običnu zapadnjačku odeću, ali oni su znali da je veliki hrvatski patriota Ante Starčević sahranjen na groblju njihove crkve i da je njemu sve što je hrvatsko vrlo drago. Otišli smo do njegovog groba i stajali pored njega u snegu, dok nam je Gregorijević, viši nego ikad, mada je bio nagnut preko ograde i povijen poput žalosne vrbe pričao kako je Starčević osnovao Stranku prava, koja je prkosila i Austriji i Mađarskoj i pokušavala da pregovorima izdejstvuje nezavisnost koju je zemlja izgubila osam stotina godina ranije. „Starčevićev moto je bio ’Hrvatskoj trebaju samo Bog i Hrvati’“, reče Gregorijević. „Punih trideset godina, u vreme kada su blesak, bogatstvo i trijumfalna okrutnost Mađarske 19. veka mogli lako navesti mlade Hrvate da zaborave svoju zemlju, on nas je učio da je zaboraviti tradiciju svog naroda ravno grehu gubitka duše.“ Odjednom postadosmo svesni tišine koja je obavijala snegom prekriveni svet; osetismo miris dima koji je dopirao iz seoskih dimnjaka u podnožju brega. „Vodili su me da ga vidim kad sam bio dete“, reče Gregorijević a glas mu beše uzbuđen kao kod nekog velškog

propovednika; „svima nam je ulivao snagu.“ Konstantin, onako okruglast i ležeran, objavi: „Majka mu je bila Srpkinja.“ „Ali je na venčanju bila primljena u Pravu Crkvu“, reče Gregorijević mršteći se.

Kretosmo dalje, i kad Konstantin i ja zagazismo u smetove na putu, mimoiđosmo se s trojicom ljudi, tamnih poput indusa, koji su nosili doboše i trube. „*Ohe!* Evo Cigana“, reče Konstantin, i mi im se nasmešismo, jer nam se odmah javila slika neke seoske kuhinje prepune ljudi odevenih u boje jarkije od prolećnih, spremnih da se, uz gromoglasan smeh, bace na brda jagnjetine i prasetine, i ispiju neizmerne količine vina. Ali, oni nas pogledaše smrknuto, a jedan od njih reče s mržnjom: „Da, mi smo Cigani.“ I Konstantin i ja ukopasmo se u snegu od zaprepašćenja, a onda ćuteći nastavismo dalje. U istočnim delovima Jugoslavije, u Srbiji i Makedoniji, Cigani su ponosni što su Cigani, a ostali ljudi, što će reći seljaci, jer drugih gotovo da i nema, poštuju ih zbog njihovih dobrih osobina, zbog sposobnosti da sviraju divnu muziku i igraju divne igre, što seljaci ne mogu, i zavide im što su pošteđeni tegoba i znoja koji čine seljački život vrlo mučnim; moj odnos prema onima koji ljudima mogu da pričine zadovoljstvo koje ja ne umern takođe je oduvek bio takav. I meni i Konstantinu bilo je nezamislivo da su Cigani mogli i pomisliti da ih preziremo, i da bismo, i da smo ih prezirali, to tako otvoreno pokazali.

Svet odjednom više nije bio tako divan. Sneg je naprosto bio sneg, a miris dima nije više izazivao zadovoljstvo. „Rekao sam vam, srednja Evropa je suviše blizu Hrvata“, reče Konstantin. „Oni su dobri ljudi, vrlo dobri ljudi, ali su opsednuti Zapadom. U Nemačkoj i Austriji preziru Cigane. Za to imaju nekoliko sasvim dobrih razloga. Umetnost Cigana ne izaziva poštovanje, jer je kapitalistički sistem unizio narodnu umetnost, i eksploatiše samo virtuoznost. Ako Listove vratolomije sviram dovoljno brzo, dum-dum-dum, i cigu-ligu-cigu-ligu, oni će o tome imati bolje mišljenje nego o muzici koju sviraju ovi ljudi, mada je ona u nekim okolnostima savršeno prikladna. Osim toga, Cigani su siromašni, a kapitalistički sistem prezire ljude koji ne stiču dobra. Zapad je takođe opsednut čistoćom, a Cigani smatraju da i prljavština treba da postoji, i u tome su možda i preterano liberalni. Mi Srbi nismo buržuji, i ne možemo da mrzimo Cigane ni iz jednog od ovih razloga, i, verujte mi, naš svet je mnogo prijatniji.“

Okrenuh se da pogledam Cigane koji su grabili uz brdo, pognuti pod naletima vetra koji je brisao njegovim rubom. Po izlasku iz crkve život je odjednom postao mnogo siromašniji. Bogatstvo službe bilo je u saglasju sa društvom u kome su seljaci i Cigani na ravnoj nozi, u kome nema lišavanja i potreba; a onda se odjednom ukazao preteći svet u kome je svima nedostajalo ponešto: ljudi s

novcem nisu imali umetnost, a umetnici nisu imali novca. Ovde je nešto tuđinsko i ubilačko zašlo u slovenski svet, i vrlina je nestala iz njega.

DVA ZAMKA

Da, nemački uticaj nadnosio se kao senka nad hrvatskim svetom. To smo videli još jednom, narednog dana. Gregorijević je planirao da nas, sa Konstantinom, Valetom i nekim mlađim lekarima Hrvatima, na Uskršnji ponedeljak povede u unutrašnjost. Koliko su Hrvati ogorčeni na Srbe videlo se i po tome što je, pošto smo bili u društvu Konstantina i Gregorijevića, vrlo malo Hrvata bilo voljno da se sretne s nama; Valeta, koji je došao samo zbog prijateljstva sa mnom, osećao se vrlo neprijatno, mada je to pokušavao da sakrije. Doktori su bili spremni da nam se pridruže zato što smo najpre nameravali da posetimo zamak u vlasništvu poznate mađarske porođice, koja ga je još koristila nekoliko meseci godišnje, a potom još jedan, koji je nekad pripadao istoj porodici, ali koji je Društvo za zdravstveno osiguranje pretvorilo u sanatorijum za tuberkulozne bolesnike. Tako su se mogli izgovoriti profesionalnim razlozima. Ali u noći između Uskrsa i Uskršnjeg ponedeljka sneg je padao bez prestanka, i ustavši u pravo arktičko jutro, pozvali smo Valetu telefonom da mu kažemo da sa lekarima ipak dođe na doručak, mada će ekspedicija očito morati da se otkaže. Bili su to divni mladi ljudi, svršeni studenti Zagrebačkog univerziteta, koji su se nadali da će nastaviti studije u Beču, Berlinu ili Parizu; vodili smo prijatan razgovor uz kafu i kuvana jaja, kada se vrata naglo otvoriše da propuste Gregorijevića. Smesta nam je bilo jasno da smo nešto zgrešili.

Vrlo je važno da čitalac razume Gregorijevića. Da nije onih malobrojnih kao što je on, istočni deo Evrope (a verovatno i onaj drugi), bio bi islamizovan, tradicija slobode nestala bi zauvek pod Habzburzima, Romanovima, ili Osmanskitn carstvom, a boljševizam bi bio čista anarhija, a ne sistem od koga nešto može još i ispasti. Takvi kao on ostavljaju veliki trag u istoriji, i to uvek u dobrom smislu. Njegova trenutna inkarnacija prekorno nam se obrati: „Zar još niste spremni?“ Pogledasmo ga zbunjeno, a moj muž reče: „Ali zar vreme nije suviše loše?“ On odvrati: „Nije baš sunčano, ali kraj u koji idemo nije nestao, zar ne? A ni sneg nije previše dubok.“ „Jeste li sigurni?“ upita moj muž sumnjičavo. „Sasvim sam siguran“, odgovori Gregorijević. „Pozvao sam telefonom jednog svog prijatelja generala, čija su specijalnost mehanizovane jedinice, i rekao mu marke naših automobila; smatra da ćemo moći da stignemo do oba zamka.“

Tu je, kao i u mnogim prilikama pre i potom, Gregorijević pokazao da maštovitost nije suštinska osobina Slovena, mada to na prvi pogled ne izgleda tako. On je pravi Sloven, i to na jedan vrlo dopadljiv način, ali uopšte nema mašte. On nikako ne može da shvati da se činjenice kombinuju u nešto što prevazilazi njihov prosti zbir. Nije nam, na primer, dopustio da u Zagrebu odemo u pozorište.

„Ne, neću vam uzeti karte“, rekao je suzbijajući indignaciju, kao da se svađa u kripti. „Ne dozvoljavam da uludo bacate novac. Pošto ne možete da razumete srpskohrvatski čak ni kada se govori sporo, a vaš muž ga uopšte ne razume, kako bi vam odlazak u pozorište koristio?“ Pod gledanjem predstave on je podrazumevao prikupljanje informacija koje autor namerava da saopšti gledaocima preko reči i gestova svojih likova; nije mu uopšte padalo na pamet da gestovi mogu biti putokaz za shvatanje reči, da izgled glumaca, ton njihovog glasa, kao i reakcije publike mogu baciti dovoljno svetla ne samo na komad već i na kulturu kojoj taj komad pripada. A sada je naumio da pođemo u ekspediciju u unutrašnjost zemlje da bismo saznali više o flzičkoj i političkoj geografiji, što je zadatak koji može biti obavljen u svim klimatskim uslovima osim onih koji su doista fizički nepodnošljivi. Pa ipak, slovenska strast je bila tu, da uznemiri engleskog ili američkog svedoka, jer je njen intenzitet bio od one vrste koja na Zapadu postoji samo kod vrlo maštovitih ljudi. Dok se nadnosio nad nama, siv, izbrazdan, i nalik na Plutona, prosto je treperio od silovitosti svojih misli: „Otići će a neće videti hrvatsku zemlju, i jednog dana možda će izneveriti Hrvatsku zato što to nisu učinili.“ Njegova ljubav prema Hrvatskoj imala je vulkansku žestinu, i nije bila nimalo umanjena njegovom svešću da bi ga neki drugi ljudi, koji su takođe voleli Hrvatsku, u nekom kriznom trenutku ubili bez milosti samo zato što je bio za zajednicu sa Srbima.

Ustadosmo i, postiđeni, uputismo se ka kolima; u početku je zaista izgledalo da vreme neće biti tako loše. Izašli smo iz grada po slaboj kiši, prolazeći pored mnoštva žena koje su žurile na pijacu. Glave su im bile povezane crvenim marama, imale su crvene šalove i bele suknje, u jednoj ruci nosile crvene kišobrane, dok su drugom zadizale suknje visoko, otkrivajući crvene vunene čarape i, povremeno, svoje vrlo čiste duge bele gaće od grubog platna, opšivene finim *broderie anglaise*[33]. U njihovim kretnjama bilo je nekog brojgelovskog humora, kao da učestvuju u predstavi koja prikazuje njihovu stilizovanu borbu sa prirodom; na njihovim licima nije bilo ni traga grubosti ili ružnoće. To je bilo posebno uočljivo na starijim ženama. Sloveni stare lepše od drugih naroda, jer s vremenom njihova koža sve više prianja uz kosti, umesto da se udaljava od njih i opušta. Taj niz seljanki koje se smeju protezao se, kao film, celim putem dok smo izlazili iz grada, a pošto smo izašli, nastavio se uz njihovo dobro raspoloženje, iako su naši automobili bacali prave zavese tečnog blata na obe strane puta i svi pešaci morali su da skaču u stranu, u dubok sneg, da bi im odeća ostala čista. Ali, žene su to okretale na šalu. U jednom selu u kome su sve kuće bile obojene u ljubičasto, u prekrasnom kontrastu sa snegom i sivim nebom, jedna lepa devojka, smejući se,

spustila je svoj kišobran ispred sebe kao da se štiti od nas; njena igra bila je izuzetno ljupka i smešna.

A potom više nismo sreli nikog. Sneg poče gusto da pada i da se zadržava. Neki ljudi na vratima jedne kuće nasmešiše se, mahnuše i teatralno zadrhtaše, pa zatvoriše vrata. Prođosmo kroz prostranu dolinu prekrivenu tamnim ogledalom poplave. Pod snegom koji je gusto padao bukova šuma izgledala je kao plesačka trupa nagih nimfi. A onda smo naišli na još jedan kineski pejzaž: brežuljci prekriveni šumom bili su ogmuti krznom od snega koje smo dugo gledali; za ovu priliku za nas je bio odmotan vrlo dugačak svitak. Tu i tamo svitak beše oštećen.

Drveće bi naglo nestalo i nije se videlo ništa do svile na kojoj je umetnik radio; brda su bila skrivena, postojala je samo izmaglica. Kad bi se povremeno razišla, ugledali bismo neki *Schloss*[34] boje maslaca i sa visokim tomjevima. Saznali bismo koja je austrijska ili mađarska porodica živela u njemu, i šta je bio sada: tekstilna fabrika, pogon za proizvodnju konzervi, oporavilište.

Bivalo je sve hladnije. Zaustavismo se u malom gradu i pođosmo u hotel gde smo se zagrejali šljivovicom, koja se u Jugoslaviji pije u bilo koje doba dana. Vlasnik je s ponosom govorio o svom gradiću, pričajući da na trgu imaju divan spomenik hrvatskim rodoljubima, i da je u blizini pronađen skelet preistorijskog čoveka. Rekosmo mu da znamo kako je do toga došlo. Gregorijević je nesretnika poveo na prijatnu vožnju po unutrašnjosti Hrvatske. Gregorijević je bio oduševljen; bilo je prosto tužno gledati ga tako zadovoljnog što su mladi Hrvati mogli za trenutak ostaviti po strani svoju mržnju prema Jugoslaviji i našaliti se s njim. Bio je još srećniji kada smo, pošto se pretvarao da je povređen, popili još jednu turu u njegovu čast. A onda krenusmo dalje, u još brdovitiji predeo, gde je sneg bio dublji. Na vrhu jednog prevoja naš automobil se zaglavi u smetu. Neki seljaci istrčaše iz obližnje kolibe i izvukoše nas za tili čas, smejući se naglas mašini koja se tako obrukala. Verovatno su jedva čekali da stignu do štale i ispričaju svojim konjima šta se zbilo.

Sneg je potom tako duboko prekrio brda da su stabla izgledala kao linije, a grane tanje od bilo koje crte koju je mogla izvući ljudska ruka. Na seoskim kućama u dolini nije se video nijedan detalj. Bile su samo kvadratne, meke, cme senke, oivičene čistim, belim krznom snega na krovovima. Iznad brda nalazio se sloj izmaglice koji je razdvajao cmo-beli donji svet i tamnosivo nebo. Nigde nije bilo nikakve boje osim one bledog zlata koje je poticalo iz tri izvora. Sneg je pao kad su vrbe već počele da listaju; grane su im bile suviše slabe da izdrže težinu snega, a listovi suviše sitni da bi se mogli razaznati, tako da je svako drvo izgledalo kao neko zlatnozeleno priviđenje naspram belog tla. Ptice su letele nad poljima, povremeno se dižući u vazduh kao da su ih, u igri, bacali nevidljivi divovi; grudi su

im bile bledozlatne. Tamo gde je sneg na ivici puta bio najdublji, otpadao je u komadima otkrivajući jagorčevinu. Cveće je bilo boje ptičjih grudi. Put je povremeno prelazio preko potoka na čijim su obalama rasle vrbe. Iz tog ugla sneg koji je ležao na njihovim granama ličio je na neko belo telo koje ležeći pati, na anđela koji je iz svoje nebeske tvrđave skočio u smrt.

Nije se video niko. Jedan konj, siv i jasno ocrtan naspram belog polja, beše se podao onoj erotičnoj panici karakterističnoj za njegovu vrstu: kolutao je očima ne samo u strahu već i u uživanju, tražeći utehu na način koji jasno pokazuje da zna da je ona moguća, i žudeći za onim čega se navodno grozi. Preskočio je preko niske živice i jurio putem pred nama, a sa imanja na udaljenijoj strani polja istrčao je jedan čovek, prekrasan u svom ovčijem kožuhu boje safira, ali je za sobom, ipak, pažljivo zatvorio kuću kao da to ne čini zbog hladnoće, već zbog požara koji preti da uništi sve. Kada je uhvatio konja i odvukao ga s puta, naš vozač mu doviknu reči zahvalnosti i izvinjenja; ali on se nije ni osvrnuo. Stajao je nepomično dok mu je konj gurao glavu u rame, halapljivo preterujući u svom strahu, a iz načina na koji je skupljao obrve i usne videlo se da je jedva svestan situacije koju je rešio, i da ne misli ni o čemu drugom osim o velikoj hladnoći. Svet je izgledao sjedinjen belinom snega koja se prostirala svuda, a zapravo je svaki konj, i svaki čovek, postojao samo za sebe, odvojen od ostalih, zarobljen u svojoj neprirodnoj privatnosti ledenim vazduhom koji štipa i peče.

Prošli smo kroz jedno selo, pusto kao da je bila ponoć a ne podne, i potpuno slepo: sva vrata i prozori behu zatvoreni. „Zamislite“, reče Valeta, „u ovim kolibama žive ljudi koji su svi odreda vojvode, vojvotkinje, baroni i baronese.“ Seljaci su ovde bogato dočekali cara kada se, zbog gluposti svojih plemića, tu našao umoran, ranjen, pogrbljen i sam posle celodnevnog lova, pa je sve seljake proglasio plemićima odlukom koja je bila sasvim punovažna. Nedaleko odatle ležao je i cilj našeg putovanja. Izađosmo iz automobila i nađosmo se pred masivnom kapijom, uz koju su se nalazile ekstravagantne štale, a iza njih „tereni“, onakvi kakvi su pravljeni u Engleskoj tokom 19. veka po ugledu na džordžijansku i regentsku školu hortikulture žbunasti, skupi i besmisleni; protezali su se sve do podnožja vrlo strmog brda nalik na glavu šećera, na Čijem se vrhu dizalo nešto poput Baliola[35]. Dok smo zurili, izmaglica se iznenada sjurila na nas i oko nas su poput konfeta zalepršale brojne pahuljice. Sasvim logično, nigde nije bilo ni žive duše.

„Pa gde su svi nestali?“ upita Gregorijević. Prišao je vratima portirske kućice i snažno zalupao, a kada se nečije iznenađeno lice pojavilo na jednom od gomjih prozora, on doviknu: „A gde je Nikolaj? Zašto nas nije dočekao?“ „Gore je u zamku“, reče vratar. „Mislio je da nećete doći.“ „Mislio je da nećemo doći!“

uskliknu Gregorijević. „A zašto je mislio da nećemo doći?“ Činilo se da ga duboko uznemiruje što ni Valeta, ni Hrvati, ni moj muž, ni ja ne možemo da shvatimo jednu tako normalnu stvar da čovek, ako hoće da poseti neki zamak, jednostavno krene i poseti ga, bez obzira na vremenske prilike, jer će zamak svakako biti tu, pošto on ne zavisi ni od kakvih vremenskih prilika; nama je još progledao kroz prste jer smo mi nekakvi intelektualci, pa se od nas i nije moglo očekivati da budemo dovoljno razumni. Oni su, međutim, bili sasvim prosti ljudi a govorili su iste besmislice. On ljutito reče: „Pa, dobro, poći ćemo gore i sami ćemo ga naći.“ Popeli smo se uz brdo nalik na glavu šećera hirovito projektovanim stazama i kamenim stepenicama, kroz borove koji su zbog snega na granama bili prugasti i cmo-beli poput zebri, dok je portir, koga nismo mogli videti od smetova, vikao put zamka: „Nikolaj! Nikolaj! Stigli su!“ Bilo mi je toplo jer sam imala bundu od veveričjeg krzna, ali muškarci su drhtali od zime u snegu koji im je dopirao do kolena. Na kraju smo izbili na stazu koja je obilazila neke zidine, i Nikolaj, jedan vrlo zgodan mlad seljak zlatne kose i plavih očiju oivičenih dugim trepavicama, ispusti metlu kojom je čistio stazu i pritrča Gregorijeviću uzvikujući: „Kako ste hrabri kad ste se usudili da krenete na put po ovakvom vremenu!“ „Gospode Bože“, reče Gregorijević, „šta je ovim ljudima? Otvaraj vrata, otvaraj vrata!“

Kada su se vrata otvorila, shvatili smo da očekivani vrhunac ovog strašnog arktičkog putovanja jednostavno ne postoji. Jer u zamku nije bilo ničeg što se i približno dalo meriti sa strašnom nepogodom, uznemirenošću konja i treperavim letom ptica, Gregorijevićem i njegovim narodom. Tvrđava stara šest stotina godina bila je ugrađena u zamak rađen u onom baronskom stilu koji više duguje literamoj nego arhitektonskoj tradiciji, a koju je začeo ser Valter Skot; i mada je porodica u čijem je vlasništvu bio očito bila neobično inteligentna i dovoljno slobodoumna da se odluči za hrvatsko rodoljublje, njeno bogatstvo nije joj donelo ništa drugo do podvrgavanje austrougarskom kulturnom uticaju. Kilometri zidova bili su od poda do tavanice prekriveni lovačkim trofejima. A oni, ni u kakvim okolnostima, ne mogu dati utisak ispunjenosti. Setih se priče o jednom mađarskom grofu koji je na samrtnoj postelji mrmljao: „A onda će Bog pitati: ’Grofe, šta si uradio u životu?’ a ja ću reći: ’Gospode, ubio sam mnogo životinja.’ ’Nedovoljno, nedovoljno’.“ Samo budale preziru lov, koji ne samo da pruža ogromno zadovoljstvo već je i najvredniji oblik obrazovanja svuda osim u potpuno mehanizovanim državama. Marmon, jedan on najinteligentnijih Napoleonovih maršala, objašnjava u svojim memoarima da je od svoje dvanaeste godine morao da lovi svakog dana od dva popodne do mraka, i da je zahvaljujući tome stekao takvu obuku da ga ni najveće nevolje s kojima se suočio u svojoj vojničkoj karijeri nisu mogle pokolebati. Ali izaći pred Boga samo s tim nije dovoljno, čak i da je

ono što smo gledali bilo rezultat prave vrste lova. Trofeji su ukazivali da je ovde posredi bio sport iz 19. veka, sasvim veštački, jer su seljaci gajili životinje koje su u vreme lova isterivane pred puške, a koliki fizički napor je takav lov zahtevao govori i to da je tipičan sportista tog doba, zabeležen na fotografijama, imao popriličan stomak.

Bila je tu i gomila najodvratnijeg mogućeg nameštaja od one vrste koja je bila popularna u Austrougarskoj u drugoj polovini 19. veka, čije su džinovske proporcije prevazilazile sve razumne proračune, jer je rađen u skladu sa vulgarnom idejom da je sve što je veliko i divno, i bio nagrđen rezbarijama koje su uništile svu plemenitost i jednostavnost drveta pretvorivši ga u ogavnu penu. Bilo bi zanimljivo saznati gde su sklonili nameštaj koji su zamenili ovim užasom. Jedna od najlepših izložbi u Beču, *Mobiliendepot*, u ulici Mariahilfe, napravljena je uglavnom od nameštaja iz doba Marije Terezije i njenog carstva, koji su car Franc Jozef i carica Elizabeta prognali na tavan da bi opremili svoje palate iz najboljih firmi na Totenhem kort roudu[36].

Bilo je tu i mnoštvo loših slika iz istog perioda: ogromnih ružičastih aktova od kojih bi nekom Ijudožderu smesta potekla voda na usta; ogromnih statičnih slika koje su pokazivale kakav bi ishod istorijski događaji imali da su njihovi protagonisti bili najpre napunjeni slamom; a jedna pripadnica porodice očito je preko svake mere uživala u amaterskoj umetnosti. Bila je to žena ogromne energije; pomodni portretista predstavio ju je, podarivši joj onu konjsku vitalnost karakterističnu za žene kojima se divio Edvard VII, kako stoji u balskoj haljini od ružičastog satena i pohotno miriše buket ugojenih ruža; njeni snažni udisaji gotovo da su ih izvukli iz kristalne vaze.Ta ogromna energija prekrila je metre i metre zidova slikama italijanskih seljančica koje drže tamburine, grančice limuna, ili amfore, praktično objašnjavajući značenje francuske reči *„niaiserie“*[37].

Bilo je tu i nekoliko portreta muških članova porodice, sjajno građenih muškaraca odevenih u belo-zlatne uniforme mađarskih generala, uzvišenih i uzdignutih verom da su savladali obred koji je služio dvostrukoj svrsi: da potvrdi njihovu ličnu superiornost i da očuva civilizaciju kakvu su oni znali; gledati te portrete bilo je jednako žalosno kao što bi bilo otići u tavansku sobicu u kojoj tavori neka gladna porodica i gledati slike nekih njenih članova koji su se proslavili igrajući na sceni kraljeve i careve. Neko bi rekao da je sve ovo, ma koliko jadno, ipak bilo superiornije od varvarskih početaka hrvatskog društva. Ali to nije bilo istina, jer su porodični portreti članova porodice s kraja 16. i u 17. veku prikazivali ljuđe ponosno uzdignutih glava i inteligentnih lica, koje su naslikali umetnici barem toliko uspešni i artikulisani kao naši slikari iz doba Tjudora. Oni su bili živi, materijalni dokaz da nemački uticaj nije bio ništa drugo do kvarenje.

To kvarenje išlo je vrlo duboko. U jednom trenutku odvojih se od svojih saputnika i uđoh u jednu spavaću sobu, da još jednom pogledam kroz prozor na čarobno malo jezero, okruženo drvećem, koje se nalazilo podno brega nalik na glavu šećera. Tu zatekoh Gregorijevića kako sedi na prozorskom udubljenju, leđa okrenutih prozoru, i sanjalački posmatra odvratni nameštaj i slike. „Bilo bi lepo živeti ovako“, reče bez imalo zavisti u glasu, ali s priličnim apetitom. To je bilo prvi put da sam ga čula da kaže nešto što je ukazivalo da uopšte razmatra neki drugi život od onog koji je vodio, posvećen bolu, opasnosti i lišavanjima; bilo mi je jasno da nije zavideo ljudima iz zamka na novcu, vatrama koje su ih grejale ili obrocima koje su jeli, već na kulturi. Nikada ranije nisam razmišljala o tome kolika je nesreća ljudi koje su nadvladali njihovi neprijatelji. Ovaj čovek se celog života borio da oslobodi Hrvatsku od mađarske vlasti; ali ga je baš ono što je bio ključni deo njegove pobune navelo da mađarske vrednosti pretpostavi hrvatskim. Morao je stalno ponavljati sebi i drugima da su Mađari uzimali za sebe uvek najbolje, ostavljajući Hrvatima otpatke, što je bilo tačno kada su u pitanju bile materijalne stvari. No um delatnog čoveka očito ne može da pravi fine distinkcije. Tako je on, na kraju i poverovao da Mađari imaju sve najbolje, i da je ovaj svet memljivih rogova, drugorazrednih slika i trećerazrednog nameštaja superiorniji od sveta u kome seljaci pevaju u crkvi sa istinskim žarom, zbog koga im naši pesnici zavide, svesni da su bez njega izgubljeni, i koji nose nošnju predivnu u poštovanju onih principa na kojima im naši slikari zavide, svesni da su propali ako ih instinktivno ne prepoznaju.

Na putu do sanatorijuma naša družina bila je tiša. Mladići su ogladneli, svi smo imali mokre noge, nebo je pretilo novim snegom, kuće su se proredile. Razumeli smo dovoljno jezik da shvatimo zabrinutost naših saputnika da ćemo, ako nam se automobili pokvare, morati prilično da pešačimo do prvog skloništa. Niko, međutim, nije krivio Gregorijevića. Svi su shvatali da nije mogao da postupi drugačije.

Tek posle sat i po stigli smo do sanatorijuma, lepog baroknog zamka podignutog na brdu, koji je nekada bio u vlasništvu iste one porodice kojoj je pripadao i prvi zamak, ali koji je bio napušten, jer je zemlja oko njega data seljacima na osnovu radikalnog programa agrarne reforme koji je jugoslovenska vlada donela posle rata. Poseta ovom zamku bila je manji promašaj, jer se ovde video pravi kvalitet Slovena. Čim smo došli do kapije, gomila ljudi nam je pohrlila u susret, i moj muž koji najviše uživa kad ga najmanje primećuju, nije uopšte shvatio da je zamak pretvoren u sanatorijum; bio je ubeđen da je reč o porodičnim slugama i čudio se kako je takva institucija uopšte opstala. Ali, to su sve bili pacijenti. Istrčali su svi zajedno – muškarci, žene i deca – neki u gradskoj

odeći, neki u narodnoj nošnji; jedan broj muškaraca nosio je muslimanske fesove, pošto osiguravajuće društvo koje vodi sanatorijum ima članove iz svih krajeva Jugoslavije. Niko od njih nije ličio na pravog pacijenta. Nisu imali onu bezazlenost koja se opaža kod svih osim kod najneobuzdanijih osoba smeštenih u engleskim institucijama skitnica i ekscentrika; nisu se pretvarali da vole uštirkane čaršave koji omeđuju njihov život, da vlast lekara i bolničarki nije teško prihvatiti i da je ona razumna. da je malo ševrdanja jedino odstupanje od bolničkih pravila koje im je potrebno, da su kao đaci u nedeljnoj školi koji se plaše svojih učitelja. Ovi ljudi stajali su pred nama, mrki, radoznali, kritični, jednaki nama, potpuno zreli.

To je, naravno, bilo i rezultat njihovih nacionalnih ubeđenja. Mnogi od njih došli su iz krajeva Jugoslavije u kojima nema ni traga klasnog društva, gde žive samo seljaci. Oni stoga nisu imali onaj osećaj koji ima radnik kada odlazi u bolnicu, svestan da se prepušta višem od sebe i da mu mora udovoljiti time što će se pretvarati da je bezopasan. Ali stvari su stajale drugačije i u ordinaciji: i teorija bolesti bila je sasvim različita od onih u zapadnoevropskim bolnicama. Sreli smo nadzomika, Srbina koji je dugo živeo u Hrvatskoj i delio hrvatska raspoloženja, i njegova tri pomoćnika Hrvata, koji su engleskom oku izgledali kao da nemaju baš ništa zajedničko sa medicinskom strukom. Ne želim da kažem da su bili suviše ležemi; naprotiv, izgledali su kao da sasvim dobro znaju svoj posao. Ali, za razliku od većine engleskih lekara, u njihovim glavama nije bilo slike blistavih bolničkih hodnika koji vode do ulice Harli[38] i plemićke titule, preko besprekornih krojača, učtivog ophođenja s pacijentima i usputnog predsedavanja raznim odborima. Oni su smatrali da sposoban lekar ne sme da se odrekne svog suštinskog kvaliteta snažne usredsređenosti na otkrivanje istine o fizičkim problemima, da mora što više da obuzdava sebe i ponaša se kao konvencionalna i neupečatljiva ličnost, potpuno suprotna od one koja svom cilju teži s velikim žarom. Ovi ljudi bili su tako jaki i svoji, da su delovali gotovo svadljivo. Mogli su sasvim lako biti i borci s bikovima.

Naravno, oni su i bili borci s bikovima. Bik je bio tuberkuloza. Formalnosti oko našeg prijema bile su okončane za tren oka. Da sam došla u posetu nekom sanatorijumu u Engleskoj, smrznuta i mokrih nogu, morala bih da uđem u direktorkinu kancelariju, i to bi potrajalo. Ovde smo se samo pozdravili, požurili do radijatora, seli na njih, skinuli cipele i prislonili stopala na topli metal, dok su lekari oko nas razgovarali o tauromahiji[39]. Da li nam je bilo poznato da je tuberkuloza velika nesreća Južnih Slovena? Nije ni mogla da ne bude, jer se zemlja naglo industrijalizovala. Seljaci su dolazili u grad ne znajući ništa o higijeni, privučeni platama koje su nominalno bile visoke, ali su zapravo bile nedovoljne da obezbede dobar stan i odeću; a bolničke službe bile su tako slabo razvijene da je

neki slučaj tuberkuloze sasvim lako mogao ostati neotkriven, i, u odsustvu lečenja, širiti zarazu. To nije bilo zato što su bili Balkanci. Rekli su to sa takvim plamenom u očima vidnim svakom ko je imao prilike da čuje kako Nemci i Austrijanci, sa ogromnim i prenaglašenim prezirom, izgovaraju reč *Balkanci.* Mi Englezi, rekli su, imali smo isto toliko tuberkuloze na početku 19. veka.

I sama sam, na prilično mučan način, stekla neko znanje o sanatorijumima; i gledajući oko sebe dok su oni razgovarali, shvatih da je ovaj istovremeno zastrašujući i odličan. Prva vrata koja smo otvorili pokazala su nam koliko je anahrona bila zgrada u kojoj je bio smešten. Odjednom se nađosmo u mrkloj tami, u strašnoj hladnoći podneva, u porodičnoj kapeli, sa pozlaćenom, baroknom Devicom bujnih grudi, pet-šest oblastih heruvima nad oltarom, i dva člana porodice isklesana u mermeru povrh svojih grobnica. Pastva koju su sačinjavale časne sestre – svaka malo jezgro u središtu velikog cmo-belog cveta – okrenu se na kolenima da vidi ko ulazi, a opatica, gestom gostoprimstva koji je bio u skladu sa tonom koji je davala Devica, predsedavajući iza oltara, prekide službu dok ne završimo posetu. Tako nešto verovatno nije bilo učinjeno nigde u zapadnoj Evropi u poslednjih tri stotine godina. Ne verujem da je lako napraviti bolnicu od zamka iz 17. veka, koji se prostire na tri sprata oko ogromnog dvorišta, čije su tavanice izuzetno visoke a podovi od kamena i mermera, i zaposliti u njemu ljude toliko u skladu sa dobom njegovog nastanka da ne bi bilo preterano pomisliti da je za njih sve što se doticalo higijene, čitav kontekst života u kome postoji reč nauka, bilo potpuno nerazumljivo.

Ali sve je bilo čisto, neverovatno čisto, čisto kao bojni brod. To je konačno bilo nešto, a možda i jedino, što bi engleske bolničke vlasti morale da prihvate. Pacijenti smešteni ovde bili su još jedan udar na sve zapadne teorije, kao što su bili i ljudi koji su nas dočekali pred zgradom. Očito behu obuzeti maštovitim poimanjem svoje bolesti, i niko nije ni pokušavao da se u to meša i kvari im zadovoljstvo. Bio je dan posete i u prostoriji koja je nekad bila velelepna primaća soba gospodarice zamka, ukrašena sladunjavim muralima nalik na italijanske s kraja 19. veka koji su prikazivali ostrva blaženih, bilo je dosta sveta; žene su sedele držeći maramice na usnama s tugaljivim patosom *la dame aux camelias*[40]*,* muškarci su imali izgled mladog Kitsa[41], zore pomešane sa sjajem sunčevog zalaska, a njihove porodice nisu ni pokušavale da ih trgnu iz te teatralnosti, gledajući ih sa odobravanjem, kako publika i treba da čini. Pacijenti koji nisu imali posetioce ostali su u svojim sobama da bi se odmarali; dok smo obilazili odeljenja, oni su ležali na krevetima, sa prekrivačima navučenim preko usta, a kroz otvorene prozore videlo se nebo, neravnomerno, ali ipak pravilno ocrtano varirajućom linijom snega. Drhteći su zurili u nas, očiju ogromnih iza prekrivača,

dramatično doživljavajući razliku između našeg zdravlja i svoje bolesti; u tamnom zraku njihovog istovremeno hipnotišućeg i hipnotisanog pogleda, neobičnost njihovog položaja paradoksalne obaveze da kao spas moraju prihvatiti hladnoću koju je njihovo telo doživljavalo kao neprijatelja, a da toplotu koja je bila izvor života odbacuju kao neprijatelja postajala je još očitija. Lekari koji su nas pratili primali su ovu atmosferu poetske intenzivnosti kao nešto sasvim normalno, nisu preterano gestikulirali, niti pričali nekakve prazne, optimističke priče kojima njihove kolege u Engleskoj kinje bolesnike sasvim svesne svog stanja. Njihova tolerancija bila je doista velika. Dok smo prolazili hodnikom koji je gledao na dvorište, u jednoj od dubokih niša u zidu u kojima su se nalazili prozori, opazismo senku koju su gotovo sigumo činile dve senke, združene snažnim osećanjem u jednu. „Da“, reče nadzomik, „ponekad se zaljubljuju, i to je dobro. To može da znači mnogo; ponovo im se javlja volja za životom, i onda im je bolje.“ To je bio odgovor na sve naše zapadne teorije. Pacijentima je bolje. Slobodni da igraju velike tragične uloge, osećali su radost koju osećaju veliki glumci tragičari. Činjenica da je ovde bilo dozvoljeno ono što nije dozvoljeno na Zapadu nije bila rezultat odsustva kontrole, ukusa ili znanja. Bilo je upravo obrnuto. Naši ljudi ne bi mogli da se nose sa pacijentima u čijem umu preovlađuju opasne misli o smrti i ljubavi; ovi lekari, međutim, imali su toliko snage da nisu morali svoje pacijente prisiljavati da se oslobađaju takvog balasta.

Oni sami živeli su vrlo bogato. Imali su onu moć koju ima naučnik čije znanje daleko nadmašuje jednostavne okolnosti u kojima dela. Pričali su o seljacima kao o lepim i snažnim životinjama koje se moraju silom naterati na lečenje da bi se u njihovim telima održao plamen života, bez koga će izgubiti i lepotu i snagu. Tako isto postupaju i kolonijalni administratori; ali ovi lekari voleli su lepotu sa neiskvarenim osećanjem nemehanizovanih ljudi, i mada su bili odeljeni od svojih pacijenata onim ogromnim prostorom koji odvaja univerzitetski obrazovanog čoveka od seljaka, taj prostor bio je premošćen svešću da su svi oni Sloveni i da su svima preci bili seljaci. Svaki od njih bio je čarobnjak koji je bacao čini da bi spasao svoju majku ili svog oca. To je ista ona situacija koja, pretpostavljam, postoji u socijalnim službama sovjetske Rusije. To se često smatra specifičnim rezultatom komunizma, ali je jasno da on postoji i širom Balkana, u baltičkim provincijama koje su nekad bile deo carske Rusije, i u Turskoj. Staro i novo ponekad stvaraju opojnu smešu. Lekari su bili očarani svojim rendgenskim odeljenjem i operacionom salom u kojoj su zabeležili priličan broj uspešnih kolapsa pluća, a bili su jednako očarani i dok su nas požurivali hodnicima, niz kameno stepenište tako staro da je bilo cmo kao gvožđe, i kroz drvena vrata, tako stara da su sijala poput stakla, do prostrane kuhinje; uz njen zaobljen svod lebdela je tama, a svetlost se

širila pored vatri koje su zavijale kao zimski vetar u šumi. Oko dugih masivnih stolova lepe časne sestre završavale su onaj posao koje žene obavljaju dva puta dnevno posle obeda, samo da bi ga odmah potom ponovo sebi napravile. Najlepšu od njih zatekli smo u ostavi velikoj kao polovina mog londonskog stana; stajala je pored stola prekrivenog kolačima od oraha i belanaca, i finog testa kakvo vole u svakoj slovenskoj zemlji; upravo beše uzela jedan. Progutala ga je naglo i suočila se s navalom muškog smeha, smešeći se vedro i zbunjeno, dok joj se nekoliko mrvica zadržalo na gomjoj usni. Tada se neko setio da je naš obed spreman.

Odveli su nas u lekarsku trpezariju i smestili za sto prepun starinskog obilja. Negde u blizini očito je tekla reka šljivovice. A onda, za početak, izneli su pred nas ogromne poslužavnike sa hladnim mesom kakvo verovatno nikada više neću okusiti. Bilo je tu prasetine, tako meke da se mogla mazati na hleb, teletine, šunke, kobasica i jezika, izvrsnih u svojoj jednostavnosti, kao i komada putera i starog sira. Sledile su palačinke punjene mesom, pečurkama i pilećom džigericom, a potom prolećna piletina sa ukusno začinjenim pirinčem, servirana na mladom povrću; izgledalo je da negde u blizini takođe teče i reka belog vina. Potom je stigao kompot od dunja, trešanja i bresaka, poslužen sa gomilom sitnih kolača, nalik na one koje je lepa časna sestra probala kad smo naišli. Jeli smo i pili preko svake mere. Valeta mi došapnu na uho: „Morate jesti, znate. Ako ne jedete, misliće da vam se ne dopada. Naš slovenski običaj je da iznosimo previše jela pred goste, malo iz hvalisavosti, ali više iz dobrih namera, a gosti pokazuju koliko su jaki time što jedu. Bojim se da smo zaista vrlo primitivni.“ Protiv tog običaja zaista nisam imala ništa, pogotovu što nas dok smo jeli niko nije prekidao, osim što je u jednom trenutku jedna časna sestra promolila glavu kroz vrata i nešto doviknula. Nadzomik se okrete jednom mlađem lekaru, koji skide kaput, zasuka rukave i istrča iz prostorije. „Dva pacijenta raspravljala su se o politici“, objasni nadzornik; „to nije dozvoljeno, ali se ponekad dešava. Nije, međutim, ništa ozbiljno, nemaju oružje. Slobodno nastavite, poslužite se. Svu hranu proizvodimo na zemlji koja pripada sanatorijumu ili je nabavljamo sa okolnih imanja, a spremaju je naše dobre časne sestre. I, da znate, pacijenti jedu isto. Ovo je, naravno, gozba za naše uvažene goste, ali oni uvek dobijaju dovoljno, jer hrana je jeftina i nemamo razloga da štedimo.“ „Da“, reče drugi lekar nazdravljajući mi, „naši pacijenti se otpuštaju desetak-petnaest kilograma teži.“

To je bila prava slovenska izjava. Ovi ljudi veruju da se život poboljšava ako mu se dodaje ono što je dobro, dok mi na Zapadu verujemo da život postaje bolji ako se iz njega ukloni ono što je loše. Za nas je zadovoljavajući pacijent onaj koji je, bar za neko vreme, nasilno lišen svih svojih osobina odrasle ličnosti. Za nas je

prihvatljiv onaj lekar kome su sve nezgodne osobine karakteristične za darovite ljude izbrušene prilagođavanjem društvenim standardima u blistavu, zaobljenu bezizražajnost. Za nas je najbolja bolnička hrana ona iz koje je uklonjeno sve što je toksično i uznemiravajuće, evnuška kaša kuvane ribe i barenih šljiva. A ovde, pacijent može biti odrastao, primitivan, tužan, defanzivan; ako želi da prebrodi krizu nekom svojom poetskom fantazijom ili strašću, utoliko bolje po njega. Lekar želi da utiče na klicu tuberkuloze, ne na pacijenta; a lekar može biti i sasvim običan čovek, pod uslovom da je čvrsto rešen da leči. Za njega je najbolja bolnička hrana ona koja je najukusnija za bolesnika; i tu nema nikakvog spora ako se to i činilo na prvi pogled, jer pile i kompot su standardna jela u bilo kojoj bolnici, ali ovde su uz to bili i dobri. Jedan od lekara mi nazdravi i ja nazdravih njemu, uživajući u opštenju sa tim svetom koji je dodavao umesto da oduzima. Pomislila sam na službu u Šestinama i njenu neobičnu atmosferu. Vemici u zapadnim zemljama staju pred oltar sa željom da oduzmu i od Boga i od sebe, da molitvom steknu dobrobit i da se, podražavajući decu, načine bezazlenim. Vemici u Šestinama došli su pred oltar s namerom da dodaju, da prospu dar svoje vere pred Boga, dodajući sebi, imaginativnim poimanjem, one božanske osobine o kojima su razmišljali da bi mogli da vemju. Rezultat je bilo ogromno, ubedljivo prirodno bogatstvo; a to je bilo ono što sam pronašla u Jugoslaviji kad sam je prvi put posetila. Naišla sam na zalihe bogatstva ogromne kao rubini Golkonde[42] ili zlato Klondajka[43], u svakom vidu osim stvamog, materijalnog obilja. U tom trenutku nadzomik nazdravi meni i mom mužu, i kada je rekao: „Radimo sve što možemo, ali mi smo siromašna zemlja“, to je zazvučalo tako smešno kao kad bogati ljudi pričaju svojim siromašnim rođacima o velikoj sumi koju moraju platiti za porez.

„Ali, kad ovde i u Šestinama ima toliko tog slovenskog obilja“, upitah sebe, „kako to da sam tako malo uživala u njemu otkako sam došla?“

No u tom trenutku desilo se nešto što je narušilo jedinstvenost ove prilike. Nadzomik je upravo govorio mom mužu kako mu je zadovoljstvo što može da nam poželi dobrodošlicu u Hrvatsku, kada se Gregorijević nagnu preko stola da ga ispravi. „U Jugoslaviju“, reče on tonom tutora koji podseća svog štićenika na principe istinitosti i preciznosti. Nastade tišina. „U Jugoslaviju“, ponovi. Strogost mu se još ocrtavala u obrvama koje je po navici skupio. Ali oči su odavale da je pogođen; tako izgleda stari pas koji se nada, iako zna da je to uzalud, da će ga mladi gospodar izvesti u šetnju. Posle kraće tišine, nadzomik reče: „Da, reći ću im da im želim dobrodošlicu u Jugoslaviju. Ko sam ja da, kao Srbin, odbijem uslugu jednom Hrvatu?“ Svi se potom ljubazno nasmešiše Gregorijeviću; ali za trenutak mogao se čuti pravi, žalosni krik siromaštva, krajnji rezultat određene vrste

politike. Takvu politiku dobro poznajemo iz lrske. Ona se hrani prošlim nepravdama. Ponosit narod stiče naviku da se opire stranom agresoru, a kada ga konačno istera, više ne pamti da dogovor rađa zadovoljstvo i da društvo koje je steklo mir može da teži ostvarivanju prijatnih ciljeva. On nastavlja da se bori, nalazeći dovoljno materijala u delićima nepravdi preostalih iz vremena tiranije, koji još nisu uklonjeni. Takva politika stvara rascep u zajednici. Plemenita osećanja, čista umetnost, apstraktne misli ističu kroz njega i gube se u nepovrat. Preostaju jedino uporni, nerastvorivi delovi, bezvredna zgura mržnje, predrasuda i zlobe koju ne može omekšati ni razgovor ni Ijubav. Taj proces nikad nije apsolutan, jer se svugde rađaju ljudi koji taj rascep zatvaraju svojom blagošću; ali on opstaje kao nešto što preti da osiromaši najdragocenija dobra života; i ja sam se u Hrvatskoj povremeno osećala jako siromašnom.

ZAGREB IV

Nema kraja političkim raspravama u Hrvatskoj. Nikada.

Hodajući pored pijace naišli smo na mozaik sačinjen od crvenih i zelenih listova kupusa, pomorandžine kore i sivog kamena. Skrenuh pažnju Valeti i Konstantinu na njegovu lepotu; mada sam bila naglašeno oduševljena, nisam uspela da prekinem njihovu veliku raspravu. Priznajem da moja ponuda možda i nije bila naročito zanimljiva, i zato sam, kad smo naišli na kavez sa sivo-ružičastim papagajem pred kojim su ležale karte sudbine, radosno uskliknula: „Hajde da vidimo kakva nam je budućnost!“ Ali Konstantin i Valeta baciše na pticu pogled u kome je tinjala nada da onaj drugi neće imati baš nikakvu budućnost. Platila sam dinar i ptica je odabrala kartu; dala sam je Valeti koji mi je vrati smejući se. „Vrlo pametna ptica! Kaže: ’Okruženi ste pogrešnim prijateljima i morate ih se smesta rešiti!’“ Mahnuo je kapom i uz smeh se izgubio u gomili. „Dok ne poslušate, doviđenja!“ viknu odlazeći. A zatim, uozbiljivši se da ne bismo pomislili da se stvarno naljutio, reče: „Doći ću do vas večeras, oko sedam.“

Svađali su se tokom celog ručka. Jutro smo proveli obilazeći grad s jednom gospođom Hrvaticom i Konstantinom, i dok smo jeli supu, pričali smo Valeti kako nam se dopala. Konstantin prasnu: „Meni se nije dopala. Ona nije pravi Sloven. Zar niste čuli šta je rekla na klinici? Rekla je da je sve jako dobro funkcionisalo u austrijsko vreme. Da, i to je rekla sa žaljenjem.“ „Pa, i jeste“, reče Valeta. „Jeste“, reče Konstantin, „ali ne treba da žalimo za tim. Nijedan pravi Sloven ne bi za tim žalio. To jest, nijedno pravo ljudsko biće ne bi to reklo, jer, ako je to ljudsko biće Sloven, ono zna da je biti Sloven ono što je važno, pošto je to oblik koji mu je darovao Bog, i koji treba da čuva. Austrijanci su vam ponekad ugađali, a i Mađari povremeno, samo da bi mogli da vas okreću protiv drugih Slovena. Dobrobit koja se tako stiče prljava je i kvari vaš slovenski lik. Bolje je nemati ništa, a biti slobodan čovek sa svojom braćom Slovenima.“ On zastade, ali Valeta je ćuteći nastavio da jede. „Zar ne misliš da je tako bolje?“ upita ga Konstantin. On jedva primetno klimnu glavom. „Pa, ako to ne osećaš dovoljno snažno, onda ga ne osećaš uopšte“, reče Konstantin malo glasnije. „Osećam to vrlo snažno“ reče Valeta, prilično tiho, a onda dodade, još tiše. „Za nas bi bilo bolje da budemo slobodni ljudi sa našom braćom Slovenima.“

Na trenutak Konstantin je izgledao zadovoljan i nastavio je da jede. A onda je bacio viljušku i nož. „Šta kažeš? *Bilo bi* bolje... Hoćeš da kažeš da nije tako?“ „Hoću da kažem da nije baš sasvim tako“, reče Valeta. „A kako to?“ upita Konstantin, spuštajući glavu kao bik. Valeta slegnu ramenima. Konstantin iznenada splasnu i žalostivo upita: „Pa zar mi, Hrvati i Srbi, nismo braća?“

„Jesmo“, reče Valeta. Govorio je tiho, ali ne, kako bi neko sa strane mogao pomisliti, iz neiskrenosti, već zbog dubokih osećanja. Bio je gotovo potpuno bled. „Ali u Jugoslaviji“, reče on s bolom, „nije tako. lli tačnije, izgleda kao da su Srbi starija braća a Hrvati mlađa, i po nekim zakonima kao što su, recimo, engleski, stariji dobijaju sve, a mlađi ništa.“ „A, znam šta misliš!“ jeknu Konstantin. „Misliš da sve pare odlaze u Beograd i da vam se vrlo malo vraća, dok mi preplavljujemo vašu zemlju srpskim činovnicima i ne dajemo Hrvatima važne položaje. Znam celu tu priču!“ „Možda znaš celu priču“, reče Valeta, „ali, znamo je i mi; i ne bi trebalo da se od nas očekuje da to ne primećujemo.“ „Ne tražim da to ne primećujete“, reče Konstantin gotovo ričući. „Kad ste bili pod Mađarima, niste imali nikakvih vaših para. Sve je išlo u Budimpeštu, zemljoposednicima i poreznicima, a vi ste dobili nešto pruga, da, i poneku bolnicu, i tu i tamo poneki put, ali to nije vredelo ni pola vaših para, a dobili ste i germanizaciju i mađarizaciju, i nasilje nad svojom dušom. Ali, sada ste deo Jugoslavije, deo Kraljevine Južnih Slovena, koja vam omogućava da zadržite svoju dušu, a da bismo očuvali tu kraljevinu moramo imati i vojsku i momaricu da bismo držali Mađarsku i Italiju na odstojanju, i moramo dati Srbiji mnogo onoga što nije imala, jer je Srbija ratovala s Turcima kad ste vi bezbedno sedeli iza naših leđa, i moramo mnogo učiniti za Bosnu, jer tamo Mađari nisu učinili ništa, i moramo učiniti sve za Makedoniju, jer su Turci bili tamo do 1912, i moramo isušiti močvare, sagraditi škole i napraviti vojne puteve, a to je i za vas kao i za nas, ali vi to nećete da vidite!“

„Da, vidimo“, reče Valeta, „ali ako hoćete da napravite jaku i civilizovanu Jugoslaviju, treba da podignete nivo srpskih škola do nivoa hrvatskih, a ne da spuštate hrvatske na nivo srpskih.“ „Sad je jasno da ne vidiš ništa“, jeknu Konstantin, „pa to je pitanje para! Važnije je imati dobre škole svugde nego da samo jedan deo zemlje ima odlične škole. Lanac je onoliko jak koliko je jaka njegova najslabija karika. Od kakve je vajde da dečaci i devojčice u Hrvatskoj mogu da razumeju hindustani i slikaju kao Rafael, ako mladi u Makedoniji po celu noć pucaju jedni na druge pošto ne umeju da rade ništa drugo?“ „Osećali bismo se bolje da naš novac odlazi za gradnju škola u Makedoniji direktno, a ne preko Beograda“, reče Valeta. „Morate nam oprostiti što sumnjamo da dobar deo ostaje u Beogradu.“ „Pa naravno da ostaje u Beogradu!“ reče Konstantin piskavo, mada mu je glas obično dubok. „Moramo napraviti prestonicu. Moramo napraviti prestonicu i zbog vas, zato što ste i vi Južni Sloveni! Svi zapadni Evropljani nas preziru što imamo prestonicu koja nije šik. Oni nisu u pravu; nema nikakvog razloga da imamo veliku prestonicu, jer mi smo seljačka država. Ali tim ljudima treba dati ono što žele jer su kao deca, njih impresioniraju veličina i sjaj. Zar se ne sećaš kako su nas pre rata austrijski ministri tretirali kao poslednje ništarije, jer je

Beč grad baroknih palata, a mi nismo imali ništa osim našeg jadnog grada u kome je bio turski garnizon do pre samo pedeset godina, mada ni to nije bilo bogzna šta, pošto smo se, kad je došlo vreme, na njih spustili kao malj?“

„Da se u Beogradu grade samo ministarstva i hoteli, mi Hrvati ne bismo imali ništa protiv“, reče Valeta. „Ali, kako čujemo, grade se i mnoge privatne kuće za ljude koji imaju veze sa politikom.“ „To nije istina, kunem se da to nije istina“, povika Konstantin. „Hoćeš da kažeš“, reče Valeta, „da su srpski činovnici pošteni?“ Konstantin se zaljulja u stolici. „Ja sam za poštenje“, reče, posebno naglašavajući š.

„Ja sam vrlo pošten čovek“. I to je istina: dugo vremena bio je nadležan za raspoređivanje ogromnih svota novca, ali nikad za sebe nije zadržao ni paru. „Moram da priznam, nastavi ozbiljno, „da u našoj Srbiji ima ljudi koji nisu pošteni. Ali, šta da radimo? U zemlji nema dovoljno onih kojima se mogu poveriti odgovorna mesta, mnogo nas je nestalo u ratu. „Devedest posto“, jeknu on, „devedeset posto naših studenata ubijeno je u ratu.“ I to je, saznala sam kasnije, bilo sasvim tačno. „A zašto onda ne uzmete nas Hrvate za činovnike?“ upita Valeta. „lma mnogo Hrvata koje se niko na svetu ne bi usudio da nazove nepouzdanim.“ „A kako da uzmemo vas Hrvate za činovnike?“ uzbuđeno reče Konstantin. „Niste lojalni!“ „A kako“, reče Valeta, potpuno bled, „možemo biti lojalni ako uvek tako postupate s nama?“ „Ali, pitam te“, s tugom reče Konstantin, „kako da postupamo s vama u međuvremenu, dok ne postanete lojalni?“

Bila je to apsolutno bezizlazna situacija; a bezizlaznost je rađala očajanje. Konstantin odgurnu tanjir i reče: „Valeta, reći ću ti šta je tvoj problem.“ „Ali mi ne vidimo da ijedan od vas ima neki problem“, umešah se ja. „Kad smo vas ostavili na klinici, ta gospođa odvela nas je u Etnografski muzej. Kakav dar imate vi Sloveni! Nikada nisam videla takvo bogatstvo šara, dovedeno do savršenstva na najrazličitijim predmetima. Na haljinama, uskršnjim jajima, stupama za pravljenje maslaca.“ Znala sam da je moja intervencija nedovoljna, ali to je bilo sve što sam mogla da učinim. To se uvek događa kada pokušavam da prekinem neku svađu među Slovenima. Oni za vreme svojih rasprava prosto usisaju iz vazduha svu raspoloživu energiju, i sve što je izvan njene orbite postaje sekundarno i trivijalno. „Reći ću ti šta je tvoj problem“, ponovi Konstantin, utišavajući me pokretom ruke. „Vi u Hrvatskoj ste advokati koliko i vojnici. Bili ste dobri advokati, i bili ste advokati stalno. Osam stotina godina vodili ste svoj *proces* protiv Mađarske. Prepirali ste se oko formulacija *diplome inaugurale* vaših kraljeva, borili se za vlast svoga bana, tesali argumente oko *regna socia* i *partes adnexaey* kreštali kao čavke o vašim pravima pod Dvojnom monarhijom, ispisivali silne tabake papira raspravljajući o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi. I tako ste postali više advokati a manje

vojnici, jer još od 18. veka niste ratovali sa Turcima, a samo kratko ste ratovali s Mađarima. Ali sada, praveći Jugoslaviju, to treba da radimo ne kao advokati, već kao vojnici, moramo razmišljati o spasavanju naših života na malo opštijem planu. Morate zanemariti vaša mala prava radi velikog prava, prava Slovena da budu zajedno; moramo žrtvovati sva naša prava da bismo zaštitili naše veliko pravo."

Valeta opet sleže ramenima. „Šta imaš protiv toga?" zaurla Konstantin. „Reći ću ti šta je tvoj problem. Ti si intelektualac, svi ste vi intelektualci u lošem smislu. Hvalite se što je Zagreb stari grad, ali to je velika šteta za vas. Svuda u Srbiji su novi gradovi, i mada mi imamo i pisce i pesnike i sve što treba, niko od njih nije živeo u gradu duže od jedne generacije. Ono što oni znaju jeste ono što zna svaki seljak. Oni znaju da čovek ne treba da radi protiv nečeg, već za nešto. Čovek ore zemlju, koja sigumo ne želi da bude orana, ali čovek poštuje njena pravila, te ne seje u leto i zimu, već u proleće. U gradu se to ne zna i može se živeti tako što se radi protiv svega, osim protiv automobila, voza i tramvaja s njima se ne upušta u dvoboj ovnovski pognute glave, ali s ostalim stvarima to nije slu čaj. I tako ste vi intelektualci. Lažna vrsta koja je uvek protiv. Bože, Bože, kako je lako biti intelektualac koji se protivi delatnom čoveku! On uvek može biti pametniji, uvek može pronaći i najmanju grešku. Ali, stvarati je mnogo teže. Mnogo je lakše biti kritičar nego pesnik." On iznenada odloži viljušku. „Ali, još je lakše biti loš kritičar. Da bi bio dobar kritičar, čovek mora ponekad nešto i da napravi, i da zna kako je to kad se napravi nešto dobro i kako je to kada se napravi nešto loše. Zato sam ja veliki kritičar. Ali sam i veliki pesnik. Ali vi Hrvati, vi niste pesnici, vi ne stvarate. Uvek ste mali i pametni, uvek ste protivni i zarađujete poene kao da se radi o igri." Bacio se na palačinke s džemom kao gladan vuk, a onda je, punih usta, opet zagrmeo: „Svi vi u Zagrebu ste isti. Svako veče sam u kafani i svi Hrvati mi govore, 'Odvratno je što ste vi u Beogradu sklopili taj trgovinski pakt s Italijom!' Kako mogu Hrvati, koji su uz italijansku pomoć ubili našeg kralja, koji urlaju kako su im seljaci strašno siromašni, da napadaju nas što smo se ponizili i sklopili trgovinski pakt sa Italijom da bi seljacima bilo malo bolje? *Ach,* uvek ste u svemu tako jezivi."

Neko vreme Valeta je ćutao. Priličan deo hrvatske argumentacije sastoji se u tome da se ne viče u restoranima i ne govori punih usta. „Hoćeš da kažeš da se ovde sasvim dobro vlada", reče najzad. „Da se niko bez razloga ne hapsi, baca u zatvor i divljački maltretira? Hoćeš da kažeš da u Hrvatskoj niko nije mučen otkako je postala deo Jugoslavije?" Drhtao je i takav užasan strah mu se ogledao na licu da je bilo jasno da se priseća zločina kojima je sam bio svedok, zbog kojih je u stomaku osećao mučninu. Konstantin gotovo viknu: „O Bože! To je njihova krivica", reče on, pokazujući palcem na mog muža i mene. „Englezi su licemeri,

oni se pretvaraju da se ljudima može vladati bez prisile, i da ima mnogo delova imperije u kojima vladaju samo ljudima koji žele da se njima vlada. U Kanadi i Australiji ne treba primenjivati silu, i zato se oni pretvaraju da je to opšte pravilo, mada se u lndiji, gde narod ne želi da se njime vlada, mnogi prebijaju i bacaju u zatvor. Ali ja ne krivim Engleze. To se mora činiti da bi jedan narod vladao nad drugim; i zato je pogrešno da jedan narod vlada nad drugim, i zato moramo imati Jugoslaviju, kraljevinu kojom vladaju Južni Sloveni, i zato se za Jugoslaviju moramo žrtvovati na svaki mogući način.“ „Vidim šta hoćeš da kažcš“, reče Valeta. „Treba da pustimo da nas Srbi muče, zato što nas u Jugoslaviji neće mučiti Italijani i Mađari.“ „O Bože, o Bože!“ povika Konstantin. „Drago mi je što nisam Hrvat već Srbin, jer mada sam ja vrlo pametan, Srbi nisu mnogo pametni Ijuđi; to im i nije bio posao, njihov posao bio je da isteraju Turke i sačuvaju nezavisnost od Austrijanaca i Nemaca, i njihova jača strana je da mogu otvoriti vrata udarcem glave. Veruj mi, u poziciji u kojoj smo, to je mnogo važnije. Ali, o moj Bože, znate li šta želim da učinim kad razgovaram sa Hrvatima? Poželim da legnem nasred ulice, smotam kaput i stavim ga pod glavu i kažem konjima i automobilima: ’Vozite slobodno, dosta mi je svega’. Ono što je užasno u ovom razgovoru to je da vi nikad ne grešite, ali da sam ja uvek u pravu, i možemo ovako razgovarati u beskraj, sve do trenutka kad vaša ispravnost, koja nikad ne greši, ne donese smrt svima nama.“ „Neki su već mrtvi“, reče Valeta.

ZAGREB V

Ostatak tog dana pokazao je da je Konstantin bio do izvesne mere u pravu: Hrvati su načeti austrijskim uticajem kao nekom ozbiljnom bolešću.

Kada nas je Valeta napustio pred kavezom s papagajem, Konstantin reče: „Sada moramo da požurimo, jer treba da obavimo još dve stvari. Moramo videti riznicu Katedrale i moramo otići do igračice koja je obećala da će igrati za nas u svom stanu.“ Hodao je pored nas smrknut, gledajući u zemlju, a onda nije više mogao da izdrži: „Ne znam zašto se gnjavite s tim mladićem, on je prosto Hrvat, tipičan Hrvat.“ U tišini stigosmo do trga pred Katedralom. A onda on opet ne izdrža: „Oni rade jezive stvari i teraju nas da radimo jezive stvari, ti Hrvati. Kad dela kroz Hrvate, Bog dela na užasan način. Ispričaću vam šta se dogodilo u ratu. Na jednom brdu u Srbiji tukli smo se sa Austrijancima cele noći. Povremeno je nama išlo dobro, a povremeno Austrijancima, na kraju je nama sasvim krenulo i kad su pošli u juriš, mi smo im doviknuli da se predaju, a oni su odgovorili kroz noć: ’Carski vojnici se ne predaju’, govoreći našim jezikom. Tako smo saznali da su to naša braća Hrvati, a pošto su naša braća, znali smo da govore ozbiljno; krenuli su na nas i mi smo morali da ih ubijamo, ujutru su svi bili mrtvi, svi oni, naša braća.“

U tom trenutku ružičastosmeđa fasada Katedrale ukaza se pred nama biistajući poput srebra. Konstantin je na vrhovima prstiju prišao klisaru i rekao da želimo da vidimo riznicu. Potom je nastala potraga za ključevima. Klisar, odeven u obične pantalone i košulju bez kaputa iznosio je oleandere koji su ukrašavali oltar tokom Uskrsa. Lice mu je bilo napregnuto od ogromnog fizičkog napora, a grane oleandera mahale su naokolo kao ruke neke zeljaste Sabinjanke. „Baš im treba dugo da pronađu ključ“, reče Konstantin umorno, naslonivši se na stub i gledajući gore u cvetne dekoracije. „Ne bih želeo da pomislite da Hrvati nisu dobri ljudi. Svi Sloveni su dobri ljudi. Oni su bili najbolji vojnici u Austrougarskoj. Svi, ama baš svi to kažu, na svim frontovima. Hej, šta je bilo sad?“ Prišao je sveštenik da kaže da su poslali po ključ i da će uskoro stići. Konstantin je otrčao do jednih malih vrata kroz koja je tokom narednih četvrt časa pet-šest ljudi neprestano ulazilo i izlazilo u opštoj strci vezanoj za nalaženje ključa. „Kao Srbin, za razliku od vas Engleza, ja ne mislim da je bitno da se ključ pronađe odmah“, reče Konstantin, „ali hoću da vam naglasim da ni u Zagrebu to nije moguće izvesti na brz, engleski način. Siguran sam, međutim, da vam ovde stalno govore: ’Nismo mi kao Srbi u Beogradu, mi smo ovde mnogo ažurniji, obavljamo poslove kao u Beču’.“ I to je bilo istina. To su nam stalno govorili i u bankama, i u hotelima, i u muzejima.

Sveštenik se najzad pojavi držeći ključ u ruci i povede nas kamenim stepenicama do riznice koja je imala ogromna, dobro osigurana vrata, postavljena

posle krađe diptiha od slonovače iz 10. veka, koji je potom pronađen u jednom muzeju u Klivlendu, u američkoj državi Ohajo. Potrajalo je dok vrata nisu bila otključana, jer je mehanizam bio složen. Sveštenik zatim uđe unutra i vrlo brzo istrča s peharom kojim se očito ponosio, mada je reč o ne naročito značajnom radu s kraja 16. veka. Iz nekog razloga svi hrvatski sveštenici, i u Hrvatskoj i u Dalmaciji, izuzetno vole neizrazite, renesansne radove. Vizantijske stvari cene zbog njihove starosti, kao i zbog toga što se kod njih nije štedelo na plemenitim metalima. Skoro sve srednjovekovne radove preziru, jer im ne izgledaju dovoljno rafinirani. Oduševljen, sveštenik je postavio pehar na mali, klimavi sto na odmorištu ispred riznice, i naterao nas da neko vreme stojimo pred njim i divimo mu se. Onda nas je uveo u riznicu rekavši da moramo da vidimo mitru ukrašenu draguljima, koja je pripadala jednom biskupu iz 16. veka. Pošto smo pogledali zbirku srebrnine, pokazao nam je i diptih, koji je lep, ali previše mali za rad koji ga krasi. Figure su zaista kao hijeroglifi u nekoj čarobnoj poruci, ali poruke nema, jer su figure nagurane tako da je diptih poput pesme u kojoj su sve reči spojene. Pokazali su nam i lažni diptih koji je lopov ostavio kada je ukrao pravi, tako da je krađa otkrivena tek posle nekoliko dana. To je doista čudno, jer je kopija, iako ima sve elemente originala, mnogo lošija, kako u pogledu vrednosti tako i u pogledu proporcija, i nimalo ne liči na njega. Verovatno je napravljena u nekom zanatskom centru u Italiji, a njen autor po svemu sudeći nikada nije ni video original, već je radio prema fotografiji.

Dok smo razgovarali o tome, sveštenik odjednom kriknu i istrča iz riznice, a Konstantin prasnu u smeh. „Setio se da je ostavio pehar na stolu“, objasni on. „Zašto se smejete? To je moglo da se desi bilo kome od nas“, rekoh. „Ali nije“, reče Konstantin. „Vaš muž ga ne bi zaboravio, jer je Englez. Vi biste ga možda zaboravili a možda i ne biste, jer ste žena, te samim tim i nemate do kraja definisanu ličnost. Ali ja bih to sigurno učinio, kao što je to učinio i sveštenik. No ja kao Srbin znam da bih to učinio, dok on kao Hrvat misli da je poput Nemca ili Engleza i da mu se to ne može desiti. Naravno da se smejem. To je jednako smešno kao i situacija s traženjem ključa.“

Kada se vratio, sveštenik nam je pokazao iluminirane psaltire i Biblije; u jednoj od njih naišli smo na nešto što je uvek prijatno na liberalnu i čovekoljubivu dušu koja je u crkvi pronašla savršeno zadovoljstvo i utočište u teškim vremenima. Na marginama svete knjige nepoznati crtač prikazao je gradove smeštene na zalivima u kojima bi bilo tako lepo zaplivati, doline u kojima se proleće smešilo četiri stotine godina i još se ne beše umorilo, ružičaste aktove čija su tela odisala zdravljem od čestih pasivnih vežbi. Da nismo okrenuli stranicu, ostali bismo u uverenju da je čovek koji je to nacrtao živeo u skladu sa svojim svetom. Međutim,

on je, s jednakom blagošću i umilnošću, ali i u nesrećnoj zbunjenosti, potom nacrtao lovca kako spava u šumi, a šumske proplanke ispunio sadržajem njegovih snova. U njima su srne okružile lovca postavljenog iznad vatre na ražnju i udisale prijatan miris pečenja, zečevi su jurili lovačke pse čije njuške behu oblivene penom od straha i trpali u korpe njihova beživotna tela; a crtač se svakim potezom četkice pitao: „Kakvog smisla imaju plavo more, proleće i lepota tela, dok postoje bol i okrutnost?“ Njegov glas dopro je za trenutak do nas iz prošlosti i odmah utihnuo, jer sveštenik nije želeo da gledamo knjige, već svečanu odeću. „Stvamo su lepe“, reče Konstantin. Odore su bile od vezenog damasta i štampanog somota, uglavnom italijanskog porekla, neke čak iz 16. veka. „Tako su strašno siromašne!“ rekoh. „Vas je teško zadovoljiti“, reče on. „Ne, nije“, rekoh, „ali u poređenju sa šarama koje smo videli u Etnografskom muzeju izgledaju suviše ograničeno i obično“.

Nisam laskala Konstantinu. Šare na odorama bile su onaj renesansni tip šara koje, kada čovek pokuša da ih nacrta, nerviraju svojom proizvoljnošću. Nisu ni naturalističke ni geometrijske; često se sastoje od cvetova skladnih boja, povezanih linijama koje ne grade nikakvu kompoziciju, a taj se nedostatak prikriva harmonijom boje. Slovenski vez ima šaru zasnovanu na jasnoj i snažnoj liniji, koja se razvija, tako da pri precrtavanju olovka ne zastaje; šare, kako bi Konstantin rekao, „sarađuju“ s njom. Slovenske šare, takođe, iako prate utvrđenu tradiciju, imaju veliku individualnost, dok italijanski dezeni slede ograničen broj utvrđenih šablona. „U pravu ste“, reče Konstantin dobroćudno. „Mi smo divan svet. Zato i želimo da budemo Sloveni i ništa drugo. Za nas je sve drugo jako siromašno. Ali, sada moramo da pođemo kod igračice; zbog nas je pozvala i čoveka koji će je pratiti, ne smemo da zakasnimo.“

Igračica je živela na poslednjem spratu moderne stambene zgrade. Pri jakoj svetlosti koja je dopirala kroz velike prozore pod njene vežbaonice bleštao je kao bazen, i mada njen pratilac još ne beše stigao, ona se kretala po njemu kao ptica koja leti nisko iznad vode, poput laste pred kišu. Napravila je okret u udaljenom uglu sobe i prišla nam, igrajući, da se pozdravi. Posedovala je onu vrstu snažne, mladalačke lepote koja ide ruku pod ruku sa oštrom hladnoćom. Oči su joj bile sjajne, a obrazi blistavi, kao da zapravo i nije tu, kao da na vrhovima prstiju žuri samom ivicom planinskog vrha prekrivenog snegom ka svojoj začaranoj, ledenoj palati. Imala je sve elemente lepote bitne za svoj zanat: ptičje stopalo koje imaju svi rođeni plesači, i koje je kod Njižinskog[44] bilo savršeno. Pre nego što nam je prišla, pokazala je desnom rukom pozlaćeni lovorov venac koji je visio na zidu. Dok ga je pokazivala desnom rukom, levu petu je pomerila malo unazad, i rezultat je bio savršenstvo. Prišla sam i pogledala venac; dobila ga je na nekom

berlinskom festivalu. „Zato smo i došli“, reče Konstantin. „Osvojila je drugu nagradu na velikom festivalu narodnih igara. To je velika čast.“

Moj muž reče: „Molim vas, recite joj da mislimo da joj je haljina predivna. Je li to hrvatska seljačka haljina?“ „*Ach*, ne!“ reče Konstantin. „Ali ne, o Bože, grešim, jeste.“ On se spusti na kolena i pogleda suknju. Bila ja od belog platna sa vrlo čisto izvezenim crvenim i belim cvetovima. „Da“, reče on. „To je haljina mladih hrvatskih seljanki, ali je prilagođena zapadnom konceptu. Učinjena je lakšom. Pa, dobro, videćemo. Stigao je i pratilac.“ Gledali smo devojčine noge kako se kreću kao da lebde, poput pene koju za sobom ostavlja vrtlog. Suknje su lepršale oko nje u smeru suprotnom od onog u kome su joj se kretale noge, a ona je smešeći se, pružala ruke nevidljivim partnerima da bi s njima podelila svoju dostojanstvenu opijenost. Dočaravala ih je ni iz čega, dok nisu postali gotovo vidljivi: otvoreni i srdačni momci koji su mogli šalom odgovoriti na njenu šalu; onda je odjednom postala stidljiva, a njena igra delikatnija, za tren oka smeh je nestao, a ona otkrila svoju čežnju za romansom. Povila se iz struka unazad, kao cvet pri udaru vetra, ali je iznenada, kao iz straha da vetar može dunuti prejako, prizvaia u pomoć smeh i snažno poskočila.

Kada je završila, zatapšali smo snažno, ali čim je otišla da se presvuče, Konstantin mi reče: „Bilo je grozno, zar ne?“ „Da, strašno“, rekoh, „ali to je najverovatnije zbog njene haljine“. Moj muž reče: „Ne znam šta hoćete da kažete. Meni se čini da smo gledali prilično dobru igru, mada ne i naročito maštovitu, ali ne razumem zašto bi je neko smatrao strašnom“. „Naravno da ne možete razumeti, ali vaša žena može, jer je bila u Srbiji i Makedoniji, i zna da je za slovenske žene prirodno da igraju. Ona zna da kod nas žena ne sme tako da igra. To je u suprotnosti sa našim idejama. Žena ne može da skače naokolo kao čovek da bi pokazala koliko je jaka, niti da se smeje kao muškarac da bi pokazala koliko je srećna. Ona ima drugi zadatak. Ona se mora kretati u teškoj odeći, nimalo lakoj, već teškoj, vrlo teškoj, tako da je sva ukočena, kao lice ikone, i kada igra, mora se kretati tako kao da se ne kreće, kao ikona podignuta pred narodom. To je nešto što ne možete razumeti, ali za nas to treba da bude tako. Mnoge stvari iz naše kulture su u skladu s tim.“ „Da li to svi tako svesno doživljavaju, ili ste to ovog časa formulisali na taj način?“ upita moj muž. „Sad mi je palo na pamet da to tako formulišem“, reče Konstantin smejući se, „ali to ne znači da nije tako, jer ja sam, kao Gete, demonski čovek, i moje reči su izraz samosvesti prirode. Vaša žena će vam potvrditi da je tako.“ „Da“, rekoh, „u pravu je. One vuku noge kao da su mrtve, ali to izgleda baš kako treba.“

Kada se igračica vratila, slovenske konvencije bile su još grublje narušene. Iz Like, područja u Dalmaciji koje leži na golim kraškim planinama, potiče jedna

posebna vrsta dobroćudnog i bezbrižnog gorštaka, koji je neverovatan koliko i likovi koje je, opčinjena Bajronom, kakva mlada dama s početka 19. veka crtala u svom bloku za skiciranje. Devojčina haljina bila je muška verzija njihove – odeće uzani gomji deo sa suknjicom istkanom od biljnog vlakna, dopunjena šarenicom i tipičnim muškim ličkim ukrasom – narandžastom kapom sa crnim obodom, čija joj je crna kićanka padala preko desnog uveta na vrat. Odeća joj je divno pristajala, a noge su joj bile savršene. Ali ritam njene igre bio je vrlo brz i pun skokova; bila je to zapravo muška igra, a ona je igrala kao devojka koja želi da istakne da je žensko tako što će igrati sasvim mušku igru. Završila je stojeći na vrhovima prstiju, s levom rukom oslonjenom o bok i prstom desne ruke na bradi, obrva koketno uzdignutih; nikada nisam videla nešto do te mere dvopolno.

Ova zbrkana igra, međutim, nije bila toliko žalosna zato što je varirala dva aspekta ljudske seksualnosti. Osećanje koje je u meni izazvala često mi se javljalo u Americi. Kada bi neki obojeni igrač primenio korak koji pripada „beloj“ igri. osetila bih mučninu; čak i ako se trenutak pre toga uvijao imitirajući seksualnu ekstazu, pa potom krenuo da se tupavo talasa poput Loui Fuler[45], ili da pravi čedne baletske skokove, ovo drugo izgledalo je mnogo nepristojnije; a često bih doživljavala isti šok kada bi beli igrači pozajmljivali izraz obojenih igrača. Nema ništa ružno u pokretu koji se zove „branje trešanja“ pod uslovom da ga izvode crnac ili crnkinja; igrač stoji rastavljenih nogu i povijenih kolena, i isteže tuke nagore, prstima berući nevidljive plodove negde iznad sebe. Ali ako tako nešto izvodi beli igrač to je prosto odvratno, pravi animalizam. To osećanje nesklada koje se graniči sa kulturnom izopačenošću obuzelo me je kada sam gledala prvi devojčin ples, bilo je nešto snažnije dok sam gledala drugi, a za vreme trećeg, kojim je htela da pokaže da može i više od običnog, narodnog plesa, postalo je gotovo neizdrživo. Treći je bio onaj bajati kabaretski štos, igra mehaničke lutke, najgori mogući kliše, ništa zabavniji od drugih ustajalih kabaretskih dosetki. Njena igra bila je za mene najteže takvo iskustvo. Ova Hrvatica je tako plemenita osoba da je, kada je radila nešto glupavo, izgledala mnogo glupavije nego pravi glupaci. Na kraju je pretrčala preko blistavog poda i stala, gole ruke oslonjene o zlatni venac, dok se njen ljupki lik ogledao pod njom. „Jednog dana nateraću ih da mi daju prvu nagradu“, rekla je uz smeh. „Sirotica“, reče Konstantin. „Trebalo bi da bude kao ikona, vaša žena će vam to objasniti.“

ZAGREB VI

Popeli smo se uz brdo da pogledamo arhaične skulpture pred crkvom svetog Marka, izmučenog duhovnog stecišta neprekidno obnavljanog od 13. veka.

„Ovaj stari trg je centar starog grada“, reče Konstantin. „Zagreb je srce Hrvatske, a Trg sv. Marka je srce Zagreba, i mislim da je samo jednom pao, i to pred Tatarima, pred kojima su padali svi. Ali, sada su ga preimenovali u Trg Stjepana Radića, velikog vođe Hrvatske seljačke stranke, koji je ubijen u Skupštini u Beogradu, 1928. godine. Ovde u Hrvatskoj kažu da smo to uradili mi, Srbi, kažu da je to smislio naš kralj Aleksandar“, reče Konstantin, a glas mu je gotovo prešao u vapaj, „ali to nije tačno. Ubio ga je ludi poslanik iz Crne Gore, koga je Radić optužio za korupciju. Crnogorci su homerovski narod, oni ne razumeju moderan život; smatraju da je u redu ubiti čoveka koji nasrne na tvoju čast. Ali Hrvati to ne znaju, jer oni ne vole da putuju; ne pada im na pamet da idu dalje od Dalmacije. I zašto bi kralj Aleksandar želeo da ubije Radića? On je vrlo dobro znao da bi, kada bi Radić bio ubijen, Hrvati poludeli i sa Italijanima i Mađarima skovali plan da ubiju njega. Što su i uradili. I to treba imati na umu kada se kralj optužuje za suspendovanje ustava. Kralj Aleksandar je oduvek znao da će biti ubijen. To je dokaz da vi, engleski liberali, nemate baš mnogo mašte, jer zaboravljate da je politika nekog vladara malo drukčija kada on zna da će biti ubijen.“

Dole u gradu sedeli smo i pili čokoladu u jednom restoranu. A onda Konstantin reče: „Hajde, moramo da idemo. Ne možete pustiti Valetu da čeka“. Pošto smo odseli u istom hotelu i pošto je izgledao umoran, ja mu rekoh: „Pođite i vi sa nama“. Ali on odbi. „Doći ću kasnije“, reče, a ja sam znala da se plašio susreta sa Valetom u holu hotela i činjenice da bi tada morao da prizna sebi da Valeta želi da se sretne s nama, ali ne i s njim. Mada izgledaju tvrdi i neosetljivi, Srbi ponekad bivaju vrlo pogođeni hladnoćom Hrvata. Neki moji prijatelji iz Francuske bili su na jednom međunarodnom kongresu u Zagrebu i zatekli se u društvu jednog sredovečnog srpskog diplomate u trenutku kada je neko objavio da Hrvatski komitet za dobrodošlicu neće pozvati srpske delegate na završni banket. Diplomata je briznuo u plač. Ova priča je utoliko tužnija što nijedan Hrvat koji smatra Srbe žandarmima koji ga tlače, ne bi poverovao u nju.

Kada stigosmo u hotel, Valeta nas je već čekao. Poveli smo ga u sobu gde smo pili šljivovicu, srećni što ga vidimo mada smo se tek nedavno rastali. Prišao je prozoru, otvorio zavese i napravio grimasu na sneg koji je padao ukoso između nas i električnih svetiljki. „Kakav smo vam užasan Uskrs podarili!“ nasmeja se i prinese čašu usnama, smešeći nam se s ozarenošću koja je obično dar izdajnika, ali je kod njega bila samo dobrota i iskrenost. Poče da se izvinjava za žučnost s

kojom je govorio za vreme ručka. „Nisam mogao da se uzdržim“, reče. „Znam da je Konstantin divan čovek, ali on je u potpunosti na strani Beograda, a vi ćete razumeti da mi ne možemo da se osećamo nikako drugačije. Bojim se da nećete videti šta su sve Hrvati morali da pretrpe pošto ste samo na proputovanju. Naravno, sve je bolje od 1931. godine naovamo, pošto nam je kralj vratio neku vrstu ustava, a otkako je umro, stanje se i dodatno popravilo. Ali, još je užasno.“

„Ne možete ni da zamislite“, reče on kada smo prišli bliže vatri držeći čaše na kolenima, „kakva je ovde cenzura. Znate li da je mali pamflet *Diktatura proletarijata*, koji je neka vrsta rasprave između Staljina, Šoa i Velsa, zabranjen? Zamislite koliko je to apsurdno! Naravno, to nije mnogo značajno, jer je reč o uvoznom i ne baš epohalnom delu, ali ono što jeste važno, to je da se naši velikani progone. Čuli ste za N. N.? On je dramaturg i daleko najbolji pisac koga imamo. Ali, on je komunista. I zato ne možemo da gledamo nijedan njegov komad u pozorištu. To ne pogađa samo nas, međutim, već i njega, jer je strašnu siromašan. A ne može nikako da zaradi; kada su mu neki ljudi organizovali predavanje u jednoj od naših većih sala, i kada su sve karte već bile rasprodate, policija je zabranila skup dvadeset četiri časa pre njegovog održavanja uz obrazloženje da neće moći da održi red u slučaju protesta. Što je potpuna besmislica. Mi Hrvati možemo praviti nerede raznim povodima, ali ne i zbog predavanja koje bi N. N. održao. Uopšte ne preterujem, sve to znači da veliki N. N. gladuje.“

„Ali, čekajte“, reče moj muž. „Da li je jugoslovenska vlada jedina koja ne želi da N.N. javno govori? Zar nije i Hrvatska klerikalna stranka protiv toga?“ Valeti bi neprijatno. „Da, to je tačno“, reče on. „Oni su protiv svakog komuniste, zar ne?“ „Da“, reče Valeta. „Znači kad se borite za slobodu govora i štampe, vi Hrvati borite se ne samo protiv Srba već i protiv svoje klerikalne stranke?“ „To je tačno“, složi se Valeta i tužno dodade: „Naša klerikalna stranka je vrlo nasilna“. Bila je to izuzetno blaga formulacija. Između Hrvatske klerikalne stranke i Boga teško da bi se mogla naći neka veza. To je partija za koju je bilo vezano mnogo izazivača zala i nevolja, jer je potekla od Stranke prava iz 19. veka koju je vodio Ante Starčević, i njenog naslednika, Stranke čistog prava, koju je vodio dr Josip Frank. Pobožnost ove dve stranke bila je vrlo isključive prirode, jer su one imale izrazito neprijateljski stav prema Jevrejima (što znači i prema liberalizmu) i pravoslavnoj crkvi (što znači i prema Srbima, jer su svi Srbi pravoslavni).

Kao dokaz protiv Austrougarske imperije treba istaći neurotičnu narav njenih pobunjenika. StanovniŠtvo carstva kao da je do te mere bilo omamljeno i izloženo lišavanjima da nije dizalo glas sve dok ga ne bi uzdrmao neki unutrašnji događaj. Već smo pomenuli da je Košut, mađarski rodoljub koji je bio bič za Slovene,

poreklom čistokrvni Slovak, bez ijedne kapi mađarske krvi. Isto tako je i Starčević, koji je mrzeo Srbe, imao majku Srpkinju, što je Konstantin pomenuo dok smo stajali kraj Starčevićevog groba. A dr Frank, čiji se antisemitizam graničio s ludilom, bio je Jevrejin. Takvi rodoljubi bili su so Austrougarskog carstva, koje je mrzelo svoje slovenske podanike. Oni su omogućavali carstvu da vlada u skladu sa onim paklenim savetom: *divide et impera.* Čuveni ban Kuen-Hedervari, čija je vlast nad Hrvatskom bila izuzetno okrutna, dao je Srbima velike privilegije da bi pobudio zavist Hrvata; tako je izbegnuta opasnost da se Srbi i Hrvati udruže protiv Mađara.

Kakve je to mentalne posledice izazvalo kod stanovništva može se videti na primeru jednog od mnogobrojnih suđenja kojima se Austrougarska osramotila u svom odnosu prema Hrvatskoj početkom 20. veka. Reč je o poznatom Zagrebačkom procesu na kome je suđeno pedeset trojici Srba iz Hrvatske, osumnjičenim da su sa slobodnim Srbima iz Srbije kovali zaveru protiv Austrougraske. Tu besmislenu optužnicu sastavili su ban baron Rauh, jedan sirovi glupak, i grof Erental, austrijski ministar spoljnih poslova, čovek čije je pravo mesto uz Judu i Fušea[46]; no što se tiče svedoka, nisu ih morali tražiti među Austrijancima i Mađarima. Gotovo svi od 270 ljudi pozvanih da svedoče u korist optužbe, bili su Hrvati, krivokletnici spremni da vlastima koje su i sami mrzeli predaju svoju braću Slovene, Srbe od kojih se osim po veri nisu ni u čemu razlikovali.

Antisrpska mržnja bila je pogonska snaga Hrvatske klerikalne stranke, a njen predmet se nudio prirodno. Srbi su uzvraćali svom snagom, i Srpska pravoslavna crkva nije se isticala tolerancijom prema katolicima. Kada je jedan od najvećih slovenskih rodoljuba 19. veka, ovaj put pacifista, biskup Štrosmajer, jednom prilikom izjavio da bi posetio Srbiju, srpska vlada bila je prinuđena da na svoju sramotu izjavi kako mu ne može garantovati ličnu bezbednost. Ali najveći uzrok antisrpskog raspoloženja nalazio se izvan Hrvatske, u samoj katoličkoj crkvi. U poslednjih šezdeset godina Vatikan je postao izrazito ultramontanski[47], i u njemu sve više preovlađuju Italijani; a posle rata pokazuje i sve veći strah od komunizma. Može li se onda od katoličke crkve doista očekivati da voli Jugoslaviju, državu u kojoj Hrvata, ranije tako zgodno utopljenih u austrijske i mađarske katolike, ima manje nego pravoslavnih Srba, za koje nije baš izvesno da gaje pravo neprijateljstvo prema boljševičkoj Rusiji?

Dva primera, jedan manje značajan a drugi značajniji, odslikavaju odnos katoličke crkve prema Jugoslaviji. U slovenskim zemljama mnogo godina postojala su omladinska gimnastička društva pod imenom „Soko“, napravljena po uzoru na slično društvo u Čehoslovačkoj, u kojima su se devojčice i dečaci učili fizičkim

vežbama, tradiciji i patriotskim dužnostima. To je model po kome su i fašisti napravili svoje organizacije „Balila“ i „Avangardisti“. Posle rata, katolička crkva organizovala je u Hrvatskoj i Sloveniji paralelna društva pod nazivom „Orao“. Teško je naći bilo koji drugi motiv za ovakav potez osim želje da se oslabi lojalnost mladih katolika prema njihovoj državi Jugoslaviji. Crkva nije imala zašto da se plaši da će sokolska društva promeniti verska opredeljenja svojih članova, pošto su Češki i hrvatski sokoli bili listom katolici. Mnogo ozbiljniji dokaz da katolička crkva radi u korist Italije a protiv Slovena bila je neosetljivost koju je pokazala prema nesrećnim pripadnicima slovenačkog naroda koji su na osnovu mirovnog ugovora pripali Italiji. Osim Nemaca u Tirolu, njih šest stotina hiljada bili su manjina sa kojom se u Evropi najgore postupalo. „Da li insekti koji preplave neku zgradu imaju nacionalnost? To je istorijska i moralna pozicija Slovena koji žive u našim granicama“, pisao je list *Popolo d'Italia*. Konkordat koji je 1929. godine potpisao papa Pije XI sa Musolinijem nije na odgovarajući način zaštitio verska prava slovenačke manjine, i Slovenci više nisu mogli da imaju svoju službu u crkvama, do čega im je bilo veoma stalo. Svi Sloveni izuzetno vole svoj jezik, i to je bio neprijateljski gest protiv njihove duše.

Stoga nije razumno očekivati da će Hrvat katolik voleti i razumeti Srbina pravoslavca ili čak nastojati da se ta mržnja, podsticana između njih u prošlosti, ukloni. „Zar vam se ne čini, Valeta“, reče moj muž, „da to vlada u Beogradu zna, i da katoličkoj crkvi pruža pomoć u kampanji protiv komunista da bi ova, za uzvrat, držala na uzdi antisrpska osećanja i hrvatski separatistički pokret?“ Valeta je oklevao. „Moguće je da je tako“, reče najzad, prebirajući svojim dugim prstima rese na jastuku. „Ima tu još nešto“, reče moj muž, „a to je sadašnji Konkordat.[48]“ On zastade. Godine 1937. svi srpski krajevi u Jugoslaviji podigli su se na oružje, jer je vlada potpisala Konkordat sa papom Pijem, kojim je katolička crkva favorizovana u odnosu na pravoslavnu crkvu. U svim mestima u kojima su katolici bili u većini, trebalo je da sve škole bez razlike budu katoličke; dete čija je majka katolikinja a otac pravoslavac trebalo je da bude katolik čak i ako je majka prihvatila muževljevu veru, za vojnike katolike trebalo je da bude mnogo lakše da ispoljavaju svoju veru nego za vojnike pravoslavce, i tako dalje. Pošto je Konkordat davao takve ustupke katolicima na račun pravoslavaca, vlada je činila sve da spreči da srpska i strana javnost dođu do teksta sporazuma. „Da“, uzdahnu Valeta, „taj nesrećni Konkordat. Niko od nas u Hrvatskoj nije za njega, znate“.

„Da, verujem da ga Hrvati ne žele“, reče moj muž, „ali vaša crkva ga želi. I zar mislite da bi vaša crkva ikad uspela da izdejstvuje takve ustupke od vlade u Beogradu da nije dala nešto za uzvrat? Gotovo sam siguran da je rekla beogradskoj vladi: ’Ako nam izađete u susret, pobrinućemo se da Hrvatska

seljačka stranka nikada ne postane prava pretnja Jugoslaviji'" Valeta se nesigumo zaljulja. „Neće biti, neće biti", promrmlja. „Ali zbog čega drugog bi beogradska vlada prihvatila taj tupavi Konkordat?" nastavi moj muž. „Ne znam", reče Valeta. „Pa, mislim da ste u pravu!" On ustade i priđe prozoru, razgrnu zavese i pogleda sneg koji je nadolazio iz mraka kroz svetlost uličnih svetiljki.

„Zar nije tragedija vaše situacije u tome", reče moj muž, „što prvi put otkrivate da vaša vera i vaša nacionalna pripadnost rade jedna protiv druge, i da izbegavate suočavanje s tom činjenicom tako što bacate krivicu na Jugoslaviju? Hrvati su, kao i svi drugi Sloveni, demokratski narod sklon razmišljanju. Dugo ste živeli pod Habzburzima, koje ste mogli okriviti čim bi bile ugrožene neke vaše lične slobode. Zbog velikog biskupa Štrosmajera, koji je bio na strani Hrvata, mogli ste da verujete da je katolička crkva najveći neprijatelj Habzburga, te samim tim i zaštitnik sloboda. A sada, kada Habzburga više nema, trebalo bi da vidite crkvu onakvu kakva ona zaista jeste: da nije uopšte demokratična, da nije sklona da podstiče razmišljanje, da je i najmanja opasnost od društvene revolucije uznemirava mnogo više nego bilo kakva represija monarhističkog ili totalitarnog porekla, i da nema ama baš nimalo razumevanja za slobodno izražavanje, osim ako to nije ono što njoj odgovara. Trebalo bi da se poduhvatite teškog zadatka i odlučite da li ćete se pomiriti s njenim predrasudama radi duhovnih blagodeti koje vam pruža. Ali vi odlažete tu odluku i dopuštate joj da baca krivicu za svako suzbijanje slobode govora i štampe na Beograd."

„Možda ste u pravu", reče Valeta vraćajući se i sedajući pored vatre. „Ovde nikad ništa nije jasno i jednostavno." „Zar nikad ne raspravljate o osnovnim principima?" upita moj muž. „Kako, na primer, hrvatski političari kao Maček, iz Hrvatske seljačke stranke, gledaju na pitanje socijalne revolucije?" „Ne razgovaramo o takvim stvarima, prerano je", reče Valeta. „Ali, ako žele osnivanje posebnog, autonomnog kantona, oni moraju znati i kakvo društvo nameravaju da stvore u njemu?" „Ne", odvrati Valeta, „smatra se da je prerano govoriti o takvim stvarima. Znam da je to pogrešno, naivno i glupo, ali to je ono što ljudi osećaju."

Tako su se hrvatske vođe uvek osećale. Na mom stolu ležala je gomila papira, rezultat mojih nekoliko nedelja dugih napora da utvrdim šta je zapravo želeo jedan od najvećih hrvatskih vođa, ubijeni Stjepan Radić. Ti napori nisu urodili plodom, osim što su potvrdili suštinsku istovetnost Slovena. Jer Radić je bio slika i prilika Tolstoja. Često je pričao besmislice, ali niko za to nije mario; svi su ga oduševljeno slušali. Imao je običaj da govori u detinjastim i nejasnim parabolama, a izlaganja su mu katkad trajala i po pola dana i doticala se stvari koje nisu imale baš nikakve veze s ljudskim iskustvom. Ali, publika ga je slušala kao mudraca i sveca, i bila spremna da za njega umre. Ono što je u njemu bilo specifično

hrvatsko bio je njegov uticaj na seljake. To je bilo nešto što je on lično stvorio. Pre rata bilo je moguće sresti sve hrvatske političare ako se obiđu sve zagrebačke kafane i restorani, ali Radić i njegov brat Anton, koji je bio gotovo jednako poznat, odlučili su da ne zalaze na takva mesta. To je trebalo da ih odredi kao pripadnike seljačkog pokreta i predstavi drukčijim od buržoazije. Ni u jednom drugom kraju Jugoslavije, osim u Hrvatskoj, to nije moglo biti od ikakvog značaja, jer je jedino u Hrvatskoj bilo buržoazije koja je uspela da se odvoji od seljaštva. U Srbiji, Bosni ili Makedoniji takva odluka bila bi dočekana s neodobravanjem i nerazumevanjem, jer tamo i najsiromašiji seljaci redovno odlaze u kafanu.

Osim zbunjenosti, Radić je malo šta drugo stvorio u glavama svojih sledbenika. Uvek je govorio kao da zaista ima plan zahvaljujući kome će hrvatski seljaci odmah početi bolje da žive, iako nema nijednog čoveka na svetu, uključujući i Staljina, koji može da tvrdi da će za našeg života ispraviti jednu od najgorih nepravdi: da se proizvođači hrane plaćaju manje od svih ostalih radnika. Jedini konkretan potez koji je Radić predložio bilo je ukidanje centralizovane jugoslovenske vlasti i stvaranje federalne države, što nije moglo nimalo uticati na položaj hrvatskih seljaka. Ostalo je bilo samo gomila nasiljem prožetih nedoslednosti. Možda niko osim sv. Avgustina nije sebi toliko često i tako snažno protivrečio.

Radić je podržavao Habzburge. Na početku rata održao je izvanredan govor u kome je pozvao Hrvate da brane cara, a posle rata osećanja mu se nisu bitno promenila. No, istovremeno je propovedao stvaranje hrvatske republike u okviru Kraljevine Jugoslavije, tvrdeći da je proletarijatu bolje u republici nego u monarhiji. I ne samo da je istovremeno bio i za Habzburge i za republiku već se i na prijateljskoj osnovi dopisivao sa Lenjinom, a potom otišao i na trijumfalan put po Rusiji. Mada je izražavao simpatije prema boljševičkim idejama, držao se strogo rasnih teorija, zbog kojih je prezirao mnoge stanovnike južnih delova Jugoslavije, i snažno kritikovao Srbe što su dopustili da ljudi poput Vlaha, pripadnika starog i poštovanja dostojnog balkanskog stočarskog naroda, budu postavljani na odgovorna mesta u vladi. Priča se, međutim, da nije otišao na put u Rusiju iz ideoloških razloga, već zato što je, kao i većina Slovena, voleo da putuje, i mada je živeo u Beču, Berlinu i Parizu (gde je studirao, jer je, poput Tolstoja, i sam bio pridošlica među seljake), i posetio London i Rim, nikada nije bio u Moskvi.

Taj put, šta god da ga je navelo na njega, nije mu pomogao da bolje definiše hrvatsku ideju, pogotovo što je ubrzo postao blizak prijatelj sa kraljem Aleksandrom, koga je čas kritikovao zbog mešanja u parlamentami život, a čas nagovarao da uvede vojnu diktaturu. U međuvremenu uskratio je Hrvatima svaku mogućnost da se žale da im Srbi ne dozvoljavaju učešće u vlasti, jer je naredio

hrvatskim poslanicima da ne zauzimaju svoja mesta u Skupštini u Beogradu, iako bi bilo mnogo pametnije da ih je pustio da to učine jer bi tako mogli, opstrukcijom i drugim merama, uticati da se dođe do kompormisa. O Radiću se može dobiti nekakva predstava ako se uporedi sa nekim irskim političarem koji poseduje Parnelov[49] magnetizam, koji je u isto vreme i zagovomik agrarne reforme, i stjuartovski legitimista, i republikanac, i simpatizer komunista, i zagovomik arijevske rasne teorije, i blizak prijatelj engleskog kralja; koji, zavisno od raspoloženja, ovom poslednjem preporučuje čas liberalizam a čas fašizam, i koji povlači irske predstavnike iz Sent Stivena[50], dok sam stalno odlazi u London. Nije nikakvo čudo što Radićeva partija nije nikada imala jasno definisan program, čak ni pod njegovim naslednikom Mačekom.

„Ovde“, reče Valeta, „ništa nema nikakav oblik. Kretanja koja su mi očigledna kad sam u Parizu ili Londonu, u Zagrebu postaju potpuno nezamisliva. Ovde ništa nije bitno osim srpsko-hrvatskih odnosa. A i oni, čini mi se, ne idu nikuda.“ „Ali to je veoma ozbiljno“, reče moj muž, „jer neka takva kretanja mogu se sručiti na vas, recimo iz Nemačke, i zbrisati srpsko-hrvatske odnose i svaku priliku za razgovor.“ „Potpuno ste u pravu“, reče Valeta. „Znam, znam to sasvim dobro. Ali mislim da se ne može učiniti ništa.“ I naravno da se ne može učiniti ništa. Veliko carstvo ne može svojim truljenjem doneti slobodu onim svojim perifernim delovima u kojima su podanici bivali sprečeni da raspravljaju o osnovnim životnim pitanjima. Jer kada imperijalni okvir nestane, oni su kao deca prepuštena sebi i svojim instinktivnim strahovima, antagonizmima i oduševljenjima, sve dok razum ne prevlada. Došla sam u Jugoslaviju da vidim istoriju u procesu njenog nastajanja. A ono što sam videla ukazivalo je da svet pun snažnih muškaraca i žena, bogate hrane i opojnog vina može postati pozorište senki samo zato što je jedna imperija propala; da jedan izuzetan čovek može sedeti pored vatre grejući ruke u uzaludnoj nadi da će iz njih isterati hladnoću koja ne boravi u telu. Valeta je vrlo određen čovek; on je za nežnost i dobrotu i beskompromisan je protivnik prostaštva, okrutnosti i gluposti; takav izbor napravio bi u ratu kao i u miru, jer njegova priroda nije plašljiva. Ali on mora da ima nešto vrlo određeno što će mu omogućiti da pokaže pravu vrednost svoje nežnosti, dobrote i beskompromisnosti. Toga, međutim, ovde nema i zato Valeta izgleda pomalo avetinjski dok sedi pored našeg kamina; a ja se pitam nije li Zagreb grad bez suštine, ništa materijalniji od snežnih pahuljica koje iz mraka naviru pod svejtlost uličnih svetiljki, koje ću videti kada on sledeći put priđe prozoru i razgme zavese. To je ono što je austrijska vlast ostavila Hrvatima u nasleđe.

ZAGREB VII

Politika, uvek samo politika. Usred noći, kad smo začuli kucanje na vratima naše sobe, opet je posredi bila politika. „Možda je telegram“, reče moj muž, i skočivši iz kreveta poče da tumara po mraku da bi našao prekidač za svetlo. To je, međutim, bio Konstantin. „Bojim se da sam došao kasno, prilično kasno. Sedeo sam u kafani i pričao sa ovim Hrvatima o političkoj situaciji u Jugoslaviji; neko to mora da im objasni, jer su apsolutno nemogući. Došao sam da vam kažem da idem za Beograd sutra vrlo rano ujutru, pre nego što vi krenete za Sušak, jer su mi telefonirali i tražili da se vratim, potreban sam im jer niko ne radi tako dobro kao ja. Ostavio bih vam pisamce, ali nešto moram da vam objasnim. Rekao sam neke ne mnogo lepe stvari o Radiću, koji je mrtav, i Mačeku, koji je živ –-bolje ogrnite nešto, jer će ovo potrajati –-ali želim da razumete da su oni pošteni iako nisu baš mnogo pametni i ne mogu da shvate da Jugoslavija mora da postoji. Ni jedan ni drugi ne bi primili novac od ltalijana ili Mađara. Oni i njihovi sledbenici pljunuli bi na ljude koji odlaze na terorističku obuku u logore u Italiji i Mađarskoj. Ti su ljudi sasvim drukčiji; evo na primer...“

Pa ipak smo se probudili u svitanje, i moj muž reče: „Nismo videli Meštrovićevu skulpturu velikog hrvatskog rodoljuba, biskupa Štrosmajera; ona je u parku odmah tu kod hotela. Hajde da je pogledamo.“ Tako smo se obukli u zoru, rekli „lzvinite“ čistačici koja je brisala pod u predvorju i pronašli biskupa sred tamnog žbunja i mutnog lovora u neosvetljeno jutro. Ali njegova lepota, čak i ovakva kako ju je prikazao čovek koji je više voleo grubu snagu, te je morao biti zbunjen njenom delikatnošću, bila je sama sobom svetlost. Meštrović je odstupio od svojih pravila i jednostavno reprodukovao biskupovu lepotu, dodajući joj i snagu, i napravivši mu, po uzoru na Mikelanđelovog *Mojsija,* rogove u gustoj, talasastoj kosi. Volela bih da znam da li je Meštrović ikad video svoj model; verovatno jeste, jer je Štrosmajer bio živ 1905. godine. Tada je imao devedeset godina.

Taj neverovatni čovek, neustrašivi kritičar austrougarske tiranije, tada se već punih pedeset šest godina neprekidno, herojski borio za slobodu Hrvata. Zahvaljujući svojim izvanrednim propovedima i učenim nastupima, u trideset šestoj godini postavljen je za biskupa u Đakovu, sedištu koje je obuhvatalo veliko područje imperije naseljeno Slovenima; odmah je iskazao snažnu podršku Hrvatima. Dokaz nepravdi koje su trpeli Hrvati bila je činjenica da je i pored toga što je prihod biskupije bio ogroman, siromaštvo i neznanje seljaka bilo tako neizmerno da je zaprepašćivalo strane putnike. Štrosmajer je na opšte zgražanje prihode biskupije trošio na Hrvate. Dok je Mađarska nastojala da ih mađarizuje,

zabranjujući im upotrebu sopstvenog jezika i uskraćujući im svako obrazovanje osim najelementarnijeg, on je izdržavao veliki broj srednjih škola i semeništa, u kojima je nastava bila na srpskohrvatskom; bogato je darivao mnoge južnoslovenske književnike i filologe, i Hrvate i Srbe i, što je najvažnije, insistirao je na pravu Hrvata i Slovenaca da imaju službu na svom, umesto na latinskom jeziku. To je bilo njihovo davnašnje pravo, koje su izborili od Rima još u vreme kada su ih, kao slobodne ljude, u 9. veku Ćirilo i Metodije preveli u hrišćanstvo. Osnovao je Univerzitet u Zagrebu, koji je bio potreban ne samo iz obrazovnih razloga već i da bi Hrvatima obezbedio društveni status; jer, u Austrougarskom carstvu kao u Nemačkoj ili u Sjedinjenim Američkim Državama univerzitetska diploma označavala je klasnu pripadnost: ona je bila mentalni ekvivalent kancelarijskog posla. Pošto su Hrvati imali univerzitet, nisu ih mogli prezirati kao obične seljake. Uspeo je da podstakne raspoloženje u korist Slovena u ostalim delovima Evrope, jer je bio prijatelj mnogih istaknutih Francuza, i dopisivao se sa lordom Aktonom i gospodinom Gledstonom, koji su ga veoma cenili.

U borbi koju je vodio celog života nije imao podršku nikakvog velikog autoriteta. Bio je potpuno sam. Mada ga je papa Lav XIII voleo i divio mu se, Ultramontanska partija koja je htela da crkvu učini italijanskom mrzela ga je, jer je bio jedan od trojice ljudi koji su glasali protiv doktrine o papinoj nepogrešivosti. U tom pogledu delio je mišljenje lorda Aktona, ali se nije slagao sa svojim neposrednim katoličkim susedima. Oni su ga mrzeli, jer je branio pravo Slovena da u bogosluženju koriste sopstveni jezik. Takođe su sa žaljenjem ustanovili da uopšte nije sklon predrasudama. Kada je poslao telegram sa bratskim pozdravima poglavaru Ruske pravoslavne crkve povodom hiljadugodišnjice slovenskog apostola Metodija, njegova katolička sabraća, naročito Mađari, ljutito su protestovali tvrdeći da je to uvreda Svete stolice. Osećanje da pripadaju univerzalnom bratstvu, sigurnost da će biti predivno dočekani i u najudaljenijoj zemlji nešto je najdragocenije što katolička crkva daruje svojim članovima. No, to nije važilo i za Štrosmajera. Izvan njegove biskupije oni od kojih je trebalo očekivati da mu budu braća primali su ga hladno i uvredljivo.

Austrougarska nije ništa mogla protiv Štrosmajera. Hrvati su ga obožavali, i nije bilo uputno izazivati nezadovoljstvo Slovena koji su živeli na granici sa Srbijom, slobodnom slovenskom državom. Ali ga je zato stalno ometala. Kada je došao da otvori Slovensku akademiju nauka i umetnosti u Zagrebu, ulice su bile ispunjene svetom koji je klicao, ali je vlada zabranila svako ukrašavanje. Bilo mu je potrebno petnaest godina da natera Beč da prizna Univerzitet u Zagrebu; njegov statut prihvaćen je tek pet godina pošto su bila prikupljena sva potrebna sredstva. Za vreme pregovora na kojima su utvrđeni uslovi pod kojima će se Hrvatska

podrediti Mađarskoj, pošto je ova dobila nov status u Elizabetinoj Dvojnoj monarhiji, Štrosmajer je bio izgnan u Francusku. Na vrhuncu nevolja koje je imao povodom slanja telegrama Ruskoj pravoslavnog crkvi, pozvan je u, kako se to sada zvanično nazivalo, mađarsku pokrajinu Sklavoniju, gde je car Franc Jozef prisustvovao manevrima; Franc Jozef iskoristio je priliku da ga javno uvredi, iako je Štrosmajer tada bio starac od sedamdeset godina. To je za njega bio težak udarac jer je, budući Austrijanac, voleo Austriju i želeo je da očuva Austrougarsku tako što će pomoći da Hrvati od pobunjenika na čijoj je strani pravda postanu njeni lojalni i zadovoljni podanici. Stalno je upozoravao cara na tačku na kojoj će se njegovo carstvo raspasti: na Sarajevo. Rekao mu je da će, ako Austrijanci i Mađari budu loše vladali u Bosni, nezadovoljstvo slovenskog stanovništva narasti do mere koju nijedna uprava neće moći da izdrži i vlast Habzburga će pasti.

Ali ono što je kod njega bilo zadivljujuće nije toliko njegovo junaštvo i snaga, koliko njegova radost. Štrosmajer, pošteđen mraka i strave, bio je dete svetlosti. Likom je podsećao na izduženog, kovrdžavog Romea sa Delakroaove slike *Romeo i Julija*, a Julija koju je prigrlio bila je milost. Svedočenja njegovih čuvenih evropskih posetilaca bila su vrlo iscrpna. Stranac koji bi posle noćnog putovanja stigao na malu stanicu daleko iza granice civilizacije, opisao bi kako ga je sačekao mlad sveštenik u pratnji sluge, „pandura sa dugim brcima, obučenog u husarsku uniformu“. Smestili bi ga u kočiju koju su vukla četiri šarena lipicanera, kakvi se još mogu naći u Španskoj školi jahanja u Beču. Prešli bi dvadeset dve milje za dva i po časa, a onda bi, nedaleko od malog trgovačkog grada, stigli do prave palate. Bila je podignuta u 19. veku, što je bilo dosta nezgodno, posebno ako se ima u vidu područje u kome se nalazila. Postoji teorija koja tvrdi da je kvarenje ukusa nekako povezano sa jačanjem demokratije, ali Austrougarska je to u potpunosti opovrgla, jer je tokom svojih poslednjih osam godina grozničavo stremila apsolutizmu i onom što su prodavala gospoda Mejpl, sa Totenhem kourt rouda. Ali, tu je bilo mnogo čega što je išlo uz bilo koju drugu palatu: veličanstven put oivičen jablanovima, koje je sam biskup zasadio kada je bio mlad, divan park, koji je sam biskup uredio, staklenici i zimske bašte na kakve putnik koji je krenuo na istok neće ponovo naići sve dok ne prođe Srbiju, Bugarsku i Rumuniju, i ne stigne do velikih imanja u Rusiji.

Gost bi doručkovao kraj otvorenog prozora kroz koji je ulazio miris bagremova: ponudili bi mu puter i kajmak sa obližnjeg imanja, bečku kafu i kiflice napravljene od brašna naručenog iz Budimpešte. Potom bi bio odveden u katedralu gde su bili okupljeni ponosni seljaci u narodnim nošnjama da prisustvuju službi na svom jeziku. Kasnije bi se vratili u palatu, pogledali galeriju slika u kojoj su bila dela koja je Štrosmajer prikupio za buduću galeriju u Zagrebu. Mala lična nota bila bi

dodata beleženjem njegovih reči da mu je vrlo drago što su carske vlasti otezale sa dozvolom za osnivanje muzeja, jer je tako mogao još malo uživati u njima. Posle izvrsnog ručka biskup bi izneo svoju kolekciju zlatnih i srebmih raspeća i pehara slovenske izrade, rađenih između 10. i 14. veka, ističući da su oni koji su ih napravili bili izuzetno civilizovani. A onda bi biskup poveo gosta da obiđu njegovo imanje, da mu pokaže lipicanere uzgajane za prodaju, švajcarske krave koje je naručio da bi poboljšao kvalitet domaće stoke, na kraju bi mu pokazao modernu oglednu mlekaru, a potom bi prošetao s njim svojim tamnim parkom. U jednom njegovom delu sačuvao je od seljaka deo prastare balkanske šume, a drvena ograda sprečavala je upade vukova koji su još harali tim područjem sveta. Pre večere gost bi se malo odmorio. Biskup bi mu poslao novine: *The Times*, *La Revue des Deux Mondes, Journal des Economistes*, *La Nuova Antologia* i druge.

Posle izvrsne večere, satima bi se razgovaralo, na izuzetan način, o pravim stvarima. Štrosmajer je odlično govorio nemački, italijanski, češki, ruski i srpski, a njegove francuske posetioce posebno je očaravala muzikalnost s kojom je govorio njihov matemji jezik. Ali, na latinskom se mogao najbolje iskazati. Bio je to njegov omiljeni jezik, i svi koji su imali prilike da ga čuju kako ga govori, čak i učeni predstavnici Vatikanskog saveta, bili su opčinjeni lepotom koju je taj jezik, inače ne naročito pogodan za fina osećanja, sticao u njegovoj interpretaciji. lz njega je izvirala čista lepota najstarijih latinskih himni. Poput prvih hrišćana i on je posedovao onu vatrenost neophodnu da bi se prevazišla specifična ograničenja tog jezika. Bila je to vatrenost koja je, kad je Štrosmajer bio u pitanju, vodila divnom, istinskom milosrđu prema svim zbivanjima. Pričao je o svojim voljenim Hrvatima i o pobedama izvojevanim u njihovu korist, o prijateljstvu sa velikim ljudima, onako kako peva ševa koja se vinula u vazduh; ali je i o svojim bitkama sa Rimom i Habzburzima pričao s jednakom radošću, poput sportiste koji se priseća svojih najznačajnijih takmičenja. Posetioci koji su mu stizali iz daleka da bi ga uverili u delikatnost njegovog položaja, odlazili su od njega potpuno preobraćeni.

To nije ličnost kakvu znamo iz života: on pripada svetu koji nam se ukaže onoliko dugo koliko note neke Mocartove arije odzvanjaju u našem uhu. Po našoj žalosnoj navici koja je, s obzirom na naše ljudsko iskustvo, neizbežna, na takve osobe gledamo sa sumnjom, tražeći zmiju sklupčanu ispod cveta. Gotovo svi smo iskusili šta znači biti opčinjen šarmom neke osobe, obećanjem da će sada, konačno, u njenom predivnom društvu, jednom zasvagda biti moguće živeti bez opreznosti, uz smeh i uzajamno darivanje, da bismo, potom, otkrili da taj šarm nije obećavao ništa, niti je značio bilo šta, osim da je organizam njegove majke izvrsno funkcionisao dok ga je nosila u utrobi. U stvari, takvi ljudi najčešće ne mogu ni da shvate velikodušnost, jer dobro varenje, koje je osnova njihovog

šarma, u potpunosti zadovoljava njihovu potrebu za srećom, te svoj život ne moraju ulepšavati nikakvim prijateljskim gestovima. No, uzdržavaju se od prezrivih komentara o ludostima jer im darovi velikodušnih mogu biti od koristi, ali čak ni tada ne mogu suzbiti svoj prezir prema onome što im izgleda kao nerazumna rasipnost, tupavo ometanje efikasnog mehanizma unapređenja ličnih interesa. Zato biografije šarmera vrve izdajstvima i okrutnošću najgore vrste. I zato nekako iščekujemo da mračne tajne Štrosmajerovog života konačno izbiju na videlo. Ali njih, naprosto, nema.

Izgleda da se duhovnom svetu okrenuo sa istom onom senzualnom radošću s kojom je birao pehare, italijanske slike, konje, krave, kafu i cveće. Odbacivao je okrutnost kao bolesnog konja, izdajstvo kao cikoriju u kafi. Njegovo epikurejstvo nije posustalo ni pred njegovom poslednjom i najvišom obavezom, mnogo težom od najstrožeg zaveta na uzdržavanje: više je voleo ljubav od mržnje, i zbog svog izbora je podnosio žrtve. Hrvati su bili njegovi jedini prijatelji, zbog njih je ostavio sve druge. Ali nije oklevao da se suprotstavi hrvatskim vođama zbog grešaka koje su mirisale na zlo i progone, kakvih ima u svakom oslobodilačkom pokretu. Mada je rizikovao sve da bi oslobodio Hrvate od austrougarske dominacije, nije tolerisao širenje mržnje prema Austrijancima i Mađarima među slovenskim stanovništvom, niti je dozvoljavao da se o caru Francu Jozefu govori loše. I mada je bio žestoki propagator katoličke vere, nije hteo da ima išta sa pokretom protiv pravoslavne crkve, koji je Hrvate okrenuo protiv Srba. Stvorio je sebi još jedan ogroman problem protiveći se antisemitizmu, koji se ovde morao javiti, jer je feudalni sistem držao seljake vezane za zemlju i time Jevrejima i bukvalno dao monopol na trgovinu i ostala zanimanja. Trideset šest godina je sa smeškom uskraćivao svojim prijateljima sve poslastice za kojima je čeznula zver u njihovim utrobama, izlažući se opasnosti da ih pretvori u neprijatelje, mada je prijateljstvo cenio iznad svega. Iz političkog haosa Hrvatske koji je rađao beskrajnu ogorčenost i siromaštvo koje sam opisala, ovaj čovek crpao je blagost i dobrotu.

„Njegov život bio je jedan od najlepših koje je zabeležila savremena istorija“ reče moj muž. Ostavili smo lepu statuu da se smeši na jakoj kiši.

Na železničkoj stanici zatekli smo dobrog Gregorijevića i Valetu, koji su došli da nas isprate. Stajali su jedan pored drugog na peronu, dva neprijatelja, dok je rana jutarnja kiša padala na podignute okovratnike njihovih kaputa. Valeta se nasmejao i promeškoljio zbog kapi koje su mu zašle za vrat, ali Gregorijević se samo pognuo pod pljuskom. „Ništa više nije kao nekada“, rekao je stoički; „čak su se i godišnja doba promenila.“ Nismo se začudili što je uporedio svoja politička razočarenja s vremenom. Prethodnog dana povezao ih je sa fenomenima koji su, kako je izgledalo, imali veze apsolutno ni sa čim, osim sa samima sobom.

Konstantin, moj muž i ja otišli smo na čaj u njegov mali stan na bregu iza Katedrale. Stan i Gregorijevićeva porodica bili su delo onog Boga čije tvorevine opisuje Čehov. Gregorijevićeva žena bila je visoka gotovo kao on, i gotovo jednako mršava; svaki čas prinosila je ruku glavi s takvom nekontrolisanom strepnjom da je potpuno pomerila prednji deo svoje frizure koja nam je bila poznata sa slika maloletnih članica kraljevskih porodica iz 19. veka; na kraju kosa joj se uzdizala zamršena više čela pod uglom od šezdeset stepeni u odnosu na fino, melanholično lice. To bi bilo komično da ona nije bila vrlo plemenita osoba i da gest nije nastao na početku njenog braka, u doba kada je Gregorijević bio mlad kao Valeta, kada je mađarski ban stolovao u Zagrebu, i kada je svako kucanje na vrata moglo značiti, a često je i značilo, da su policajci došli da ga uhapse.

Imali su i ćerku, nisku, punačku i vrlo veselu, što je za takav par bilo gotovo neverovatno. Kao da su dva veoma ozbiljna pisca rešila da rade zajedno i da je rezultat njihovog rada bila podrugljiva pesmica. Čuli smo za nju: želela je da se uda za mladog oficira, ali to nije mogla jer su pravila vojske zabranjivala da se oficiri žene devojkama čiji je miraz bio ispod izvesne granice, a banka u koju je Gregorijević uložio svoj novac privremeno je prestala da posluje. No ona se svejedno mnogo smejala i nosila haljinu sa sitnim žutim cvetovima. Ali to nisu bili jedini stanovnici ovog malog stana. Njemu je pripadala i jedna mala, bela pudlica, lepa i podšišana, ali stara i iznurena. Besno je lajala kad smo ušli; očito je navikla da se nedeljom popodne odmara i naša poseta bila je za nju remetilačka novina. Grčeći se od besa posmatrala je kako razgledamo dnevnu sobu i malu biblioteku odvojenu od sobe samo lučnim otvorom. Sobe su bile ispunjene teškim austrijskim nameštajem, kožnim jastucima i izvezenim tepisima, natopljene čudnovatom nostalgijom kao da tu žive mnogo stariji ljudi. Nekoliko stolova u biblioteci bilo je prekriveno stranicama iskucanim na pisaćoj mašini, mora da je bilo barem sedam stotina hiljada reči[51]. Gregorijević nam je rekao da je to rukopis njegove knjige o ratu, ali da je završio tek jednu polovinu i da je počeo da sumnja da li je s moralnog stanovišta ispravno da je uopšte napiše. Da bi otpočeo neki razgovor jer smo svi ćutali, moj muž pogleda po policama i, videvši da su knjige dosta stare, reče: „Mora biti da veoma volite vaše knjige?“ Gregorijević razmisli malo pa odgovori: „Ne.“ I razgovor ponovo stade.

„Ah! Ah! Ah!“ odjednom povika Konstantin pokazujući prstom u deo sobe iza naših leđa. Svi se okrenusmo kao po komandi i ugledasmo pudlicu kako se uneređuje na tepih. Jadno stvorenje protestovalo je zbog svog prekinutog odmora na jedini način koji mu je bio dostupan; ali prizor je ipak bio opscen jer je, zbog svojih penušavih belih loknica i ošišanih nogu, pseto ličilo na balerinu. Gregorijević i njegova žena krenuše ka njoj sa tragičnim izrazom na licu. Pudlica se

izdiže na zadnje noge i uhvati se Gregorijeviću za ruku, lajući slabašno u svoju odbranu, braneći svetost nedeljnog popodneva. Ali Gregorijević pognut nad njom svečano je prekorevao psa, kao da je dete, ili čovek koji je napravio prekršaj, dok ga je njegova žena tukla malim štapom koji je ćerka, sada ozbiljna, donela iz hodnika. Izraz Gregorijevićevog lica podsetio me je na reči koje je sv. Avgustin uputio jednom donatističkom biskupu koga je progonio: „Kada bi mogao sagledati svu tugu mog srca i moju brigu za tvoje spasenje, možda bi se i sam sažalio na svoju dušu“.

Pas je izveden u hodnik, ali stvar očito još nije bila okončana. Nasred tepiha ostali su rezultati pudličinog protesta. Trudili smo se da tome ne pridajemo preteran značaj, ali je bilo jasno da su Gregorijevići bili pogođeni našom neosetljivošću; kao da smo se zatekli kod njih u trenutku kad je njihov sin došao kući pijan ili noseći značku Hrvatske separatističke stranke, i da smo, umesto da budemo užasnuti, počeli da se smejemo. Atmosfera je bila napodnošljivo napeta. Tada je Konstantin, odjednom vrlo ozbiljan, prišao klaviru, poput zvaničnika koji u nepredviđenoj situaciji preuzima stvar u svoje ruke, i odsvirao prekrasan Bahov motet, koji priznaje činjenicu tragedije i ispituje je u svetlosti intuitivne izvesnosti da će se posle svega ipak ispostaviti da je svet razuman. Gregorijevići, utonuli jedno naspram drugog u fotelje, sedeli su ispruživši svoje duge udove, i klimajući glavom u taktu muzike, pokazivali da su iz poruke komada izvlačili trezvenu utehu. Tađa je u sobu ušla postarija služavka sa metlom i đubrovnikom. Odevena u seljačku nošnju, beše široko nasmejana zbog šale koju je pseća ćud priredila gospodi.

Dok je ona obavljala svoj posao, Konstantin je prešao na mirniju i manje transcedentnu muziku, odabravši Mocartovu sonatu, prigodniju za uspostavljanje zemaljske pristojnosti, a kada je napustila sobu, odsvirao je jedan kratak, trijumfalni Hendlov pasaž, i potom ustao. Madam Gregorijević mu se naklonila, kao da mu zahvaljuje što je razrešio užasnu katastrofu s taktom pravog džentlmena, a on je prihvatio naklon onako kako bi to učinio Hajne. Onda je počela da razgovara sa mnom o opštim stvarima, o izuzetno hladnom vremenu i kako se ono loše odražava na društveni život. U međuvremenu njen muž odveo je mog muža u stranu, navodno da bi mu pokazao sliku koja je prikazivala smrt jednog od prvih hrvatskih kraljeva, ali u stvari zato da bi mu rekao, glasom promuklim od indignacije, da je bio vlasnik pudličinog oca i majke i da nijedno od njih nikada ne bi ni pomislilo da se ponaša na takav način. „Ni ljudi ni životinje, ništa više nije kao nekad. Naši ideali, pomislite samo šta se desilo s našim idealima... Šta se desilo sa našim rodoljubima..

Međutim, za dragog Valetu politika nije sve. On je čovek od pera, on je pesnik. Šta bi mogao pružiti svetu samo kada bi bilo mira u Hrvatskoj! Ali, kako da bude mira u Hrvatskoj? Neki kažu da bi on mogao biti nametnut preko noći, kad bi jugoslovenski Srbi imali petlju da prihvate federalizam po uzoru na švajcarsku. To bi promenilo sumračnu prirodu hrvatske istorije, kod Hrvata bi stvorilo osećaj da su napokon u nečemu uspeli, njihov nacionalni život najzad bi dobio adekvatan oblik. To, međutim, nikako ne bi moglo da bude pravo rešenje. Pretpostavimo da Hrvatska dobije nezavisnost do koje joj je toliko stalo, a seljaci otkriju da su i dalje siromašni, iz toga bi se morao izroditi neki pokret usmeren na socijalnu revoluciju; a onda bi buržoazija i konzervativni seljaci pokušali da predaju zemlju nekoj stranoj sili, možda nacističkoj ili fašističkoj, da bi je izbegli. U tom slučaju bi, naravno, i katolička crkva bila zadovoljna što je Hrvatska napustila zajednicu sa pravoslavnom Jugoslavijom. Ali ako se to dogodi, neće biti više mira u Hrvatskoj ni za Gregorijevića ni za Valetu. Obojica su bili pravi Sloveni, i nijedan od njih ne bi mogao da podnosi stranu vlast, najpre zato što je strana, a potom zato što je fašistička. Odjednom mi se učiniše tako neobični i nevini, tako nalik na jugoslovenskog kralja Aleksandra iz prvog dela filmskog žurnala, dok stoji na brodu i marseljskom keju. Spustih prozor da bih ih videla bolje dvojicu mojih dragih prijatelja koji su jedan drugome neprijatelji, ali koje zajednička, herojska sudbina može načiniti mnogo bliskijim nego što sa mnom ikada mogu biti. Austrougarska imperija, koju neki žele da ponovo ožive, ostavila je strašno složenu situaciju u kojoj niko ne može biti u pravu i niko ne može grešiti, a budućnost nikako ne može biti srećna.

Dalmacija

SUŠAK

Voz je prolazio kroz krajeve tamne od poplava, a potom nije bilo više ničega osim nekog neodređenog nezdravog stanja; izmaglica je zemlju činila nevidljivom, a da ni sama nije bila vidljiva. Onda smo zašli u planine prekrivene dubokim, novim snegom. Drveće je imalo čudnovate geometrijske oblike; beli trouglovi spajali su vrh svake grane sa stablom. Videh jednu kako se lomi pod svojim teretom i pada u rasuti prah onoga što ju je skršilo. Doline koje sam prošlog leta upamtila kao kamene pustinje po kojima su bile razbacane stene veličine automobila, behu zaravnjene poput jezera i paperjasto bele. Bila sam ljuta, jer sam htela da i moj muž vidi šafran što je godinu dana ranije ležao pod drvećem posut mrljama ljubičaste sunčeve svetlosti koja je obasjavala i crvene sase iznikle oko žućkastog kamenja. Govorila sam sebi: „Sve će biti u redu kad stignemo u Dalmaciju, kada dođemo do obale.“ Ali u rano popodne ugledasmo Jadransko more preko golih brda, tu i tamo prekrivenih snegom, i ono nam se učini kao jedno od manje upečatljivih škotskih jezera. I nebo, i ostrva, i more bili su iste, modrikastosmeđe boje.

Pa dobro, priznajem. Krivica nije bila do tmurnog dana. Kakvo god da je vreme, obala severne Dalmacije ne može a da ne izgleda pusto. Ta pustoš je tako ogromna da se doživljava kao obilje, ono ophrvava um preteranošću svog siromaštva. Brda su gola. To odsustvo svega osim stena, koje mi Englezi možemo videti samo u kamenolomu, ovde je opšte. Ono je pejzaž. Preko tog golog kamena idu šine, ali je teško poverovati da one ikuda vode; čini se kao da su ih postavili očajnici iz želje da pobegnu od goleti u kojoj su bili osuđeni da umru. Ova brda zaista ne rađaju ništa do očajanje. Kiša spira njihove padine u potocima i odnosi zemlju umesto da je natapa i plodi. Seljaci skupljaju ono malo zemlje što se nataloži u podnožju i ponovo je nose gore, praveći terase; ali zemlje nema dovoljno, a terase bivaju nanovo sprane već sa sledećim pljuskom.

Čovek je zaista neodgovoran stvor. To je poruka golih dalmatinskih brda. Jer ona su nekad bila prekrivena šumom. Njih su najraniji stanovnici Dalmacije Iliri i Rimljani sekli s nevinom bezbrižnošću; i prvi slovenski doseljenici bili su nemarni, jer su stigli iz ogromnih, neuništivih, prvobitnih šuma Balkana. Potom su se punih tri stotine godina, otprilike u periodu od osvajanja Britanije pa do 1420. godine, Mađari sa Venecijancima borili za prevlast nad obalom, pa narod ovde nije ni mogao daleko odmaći u kultivaciji tla. Venecija je najzad prevladala, pokazavši potom sav nemar s kojim se egoista odnosi prema onome što pripada drugom.

Posekli su ono što je preostalo od dalmatinskih šuma da bi dobili građu za svoje brodove i stubove za svoje palate; a pustili su da propadne mnogo više nego

što su upotrebili. Venecijanska vlast bila je izuzetno neefikasna i znamo ne samo iz slovenskih optužbi već i iz procesa koje je Republika vodila protiv sopstvenih građana, da su niži činovnici krali ogromne količine građe i prodavali je za svoj račun; no dodatne količine, mnogo veće od stvarnih potreba, nisu prestajale da stižu na venecijanske dokove, gde su ostavljane da istrule. Na jednom ogoljenim planinama nije lako ponovo zasaditi drveće. Severni vetar, koji je ovde zimi izuzetno jak, nije nimalo nežan prema mladim zasadima; a osiromašeni seljaci zavisili su od koza, živahnih životinja koje nemaju nimalo razumevanja za teškoće ozelenjavanja. Siromašan seljak je često i lopov, a mlado drvo lakše je ukrasti nego staro. I tako, uprkos naporima jugoslovenske vlade, ostrva i dalmatinsko zaleđe blistaju kao neki monstruozni, džinovski kremen.

Gola brda i mladi ljudi koji viču, to su proizvodi ljudske neodgovornosti, neodgovorne vlasti. To je i prvi utisak o sevemoj Dalmaciji. Sreli smo našeg prvog mladog čoveka koji viče odmah pošto smo stigli u Sušak. Šetali smo malo po luci koja ima neku sivosmeđu, neupadljivu lepotu, a potom smo se odvezli u Trsat, selo u brdima, udaljeno dve-tri milje od Sušaka, koje zbog njegove crkve svake godine poseti nebrojeno mnogo sveta.

Sama crkva nije neka izuzetna ili posebno lepa građevina, ali je ispred nje vrlo prijatan trouglasti trg, oko koga rastu divlji kestenovi. Postala je slavna jer navodno leži na mestu na kome je Hristov, Marijin i Josifov Sveti dom boravio tri godine i sedam meseci, od 1291. do 1294, pre nego što je dospeo u Loreto[52], gde se i danas nalazi.

To je očaravajuća priča. Ona daje novo značenje izrazu „Nedokučivi su putevi Gospodnji“; slika te male kuće koja plovi kroz vazduh divan je primer kako religija i pored sve svoje beščulnosti može razgaljivati ljudsku dušu pričama u kojima kosmos ne mora uvek biti podvrgnut teretu nužnosti, što je i osnova svih čuvenih čuda. To je uvek žalostilo ljubitelje čvrstih činjenica. Jedan engleski sveštenik po imenu Justas koji je posetio Loreto početkom 19. veka zapisao je da je većina razumnijih pripadnika njegove vere vrlo uznemirena tom pričom i da „pretpostavljaju da je Sveta kuća bila koliba ili drvena kućica duboko u nedostupnoj šumi, neprimetna u zemlji koju je dvanaest vekova ratovanja, invazija i revolucija pretvorilo u pustinju“. No neće biti da je tako. Mesto na kome se Sveta kuća nalazila u Trsatu vrlo je blizu zamka u kome je u to doba živela porodica Frankopan. Moramo priznati da ljudi ponekad sasvim prosto lažu, a i potrebno je da to čine, jer jedino tako mogu pesnici koji ne znaju šta je poezija stvarati svoja dela.

Krenuli smo ka tvrđavi Frankopana, koja je istorijski ekvivalent štanda na Kaledonijskoj tržnici[53]. Ona se sastoji od mnoštva okruglih i četvrtastih tornjeva,

hramova, podzemnih tamnica, kuća i zidina zaraslih u žbunje i puzavice, više iz nebrige nego zbog bujnosti vegatacije. Najranije zidine su ilirske, a najviše ih je iz rimskog doba, iz vremena Julija Cezara. Popeli smo se na jednu rimsku kulu da odatle pogledamo Sušak, smeđ naspram plavog mora i tamne usekline koja se pružala od grada i presecala planinski venac nadvoje.

Bilo nas je sedmoro u maloj grupi koja je razgledala tvrđavu: nas dvoje, sredovečni Francuz sa ženom plavušom koja je govorila u sopranu, jedan nemački bračni par na medenom mesecu, izmučen i nesrećan, što se Nemcima danas često događa u kontaktu sa strancima, i tamnoput, zgodan, mladi Dalmatinac, iz nekog južnijeg obalskog grada, koji je bio na odmoru i koji se gotovo odmah izdvojio; samo se povremeno video u daljini, kao silueta na ivici neke okrugle kule koju smo upravo obišli, ili kao senka koja gazi oštro žbunje ispred ulaza u podzemne tamnice. Potpuno zaboravismo na njega kada u velikom čudu ugledasmo kuću u tvrđavi koju je početkom 19. veka napravio austrijski general, maršal Njudžent, inače rođen u Irskoj. Njudženti su imali isti onaj običaj kao i Englezi koji žive na Zapadnoindijskim ostrvima ili prvi naseljenici južnih država da svoje mrtve sahranjuju na svom imanju. No dok su ti izgnanici svoje mrtve pokopavali u baštama, Njudženti su ih smeštali u nišama u kući, iznad tla, postavljajući njihove kovčege uspravno iza mermemih ploča.

To me veoma začudi. Jedini ljudi za koje sam čula da su svoje mrtve sahranjivali u uspravnom položaju bili su stari Irci, koji su imajući na umu uvek samo jednu stvar, želeli da na Sudnji dan spremno sačekaju svoje neprijatelje; ali Njudženti su bili poreklom Englezi i sve do vremena kraljice Elizabete ne behu ni videli lrsku. No naše čuđenje ubrzo je bilo potisnuto novim. Baštovan nam je rekao da je među Njudžentima bio sahranjen i jedan stranac, neko koga je opisao u tako brzo izgovorenoj rečenici da ga nismo odmah razumeli. S nevericom ponovismo njegove reči: „ La *zia di Signore Bernard Shaw?“ „Si, signore.“* Osetismo potrebu da to još jednom proverimo, pa ponovismo na drugim jezicima: *„La tante de Monsieur Bernard Shaw?“ „Die Tante von Herrn Bernard Shaw?“ „Tetka gospodina Bernarda Šoa?“* To je trenutak koji se nekom pedantnom istraživaču posreći jednom u stotinu godina. Baštovan je na svako pitanje klimnuo glavom; a na grobu koji je doista imao aristokratsku eleganciju kakva bi bila bliska Šou pisalo je: „Džejn Šo“. No pre nego što smo mogli da saznamo kako je ona uopšte tu dospela, tamnoputi mladić iznenada se pojavi među nama vičući iz sveg glasa.

Iza nekih puzavica na zidu pronašao je obaveštenje da ulaznica za obilazak tvrđave staje pet dinara, a nama su naplatili deset. Dinar je otprilike koliko i jedan peni, i pretpostavljam da je postojalo neko objašnjenje za veću cenu, recimo, da je u međuvremenu tarifa bila promenjena. Njegova reakcija, međutim, bila je

tako jaka da je prevazilazila ljutnju koju većina ljudi oseti tokom celog života. *„Zehn dinar!“* povika on na nemačkom, verovatno da bismo ga i mi razumeli i podržali ga. *„Zehn dinar ist viel, zehn dinar ist zu teuer, ist viel zu teuer*!“[54] Potom je ponovo prešao na srpskohrvatski, da bi mogao da napadne baštovana nesputanom žestinom čoveka koji govori svoj matemji jezik. „Ti si Austrijanac“, vikao je na njega. „Ti si Italijan!“ Srdžba mu je tresla telo i sipala iz usta. Njegova ljutnja beše očito vrlo izgrađena, dragocena sposobnost usavršavana s ponosom. Bes je potpuno ovladao njime: nije više mogao da podnosi nepravednost tog mesta; morao je da napusti naše društvo. Upućujući glasne proteste nekome nevidijivom, skakao je sve više i više, kao da želi da dosegne svoje uzvike koji su se dizali u nebo; odjurio je od nas, od tvrđave Frankopana, u pravcu mesta na kome je kuća nevinosti boravila tri godine i sedam meseci, očito nedovoljno dugo.

„Luđak“, reče Francuz. „Strašno!“ reče njegova žena. „Divljaci“, reče nemački par. Nisu bili u pravu. On je jednostavno bio proizvod dalmatinske istorije: rimskog osvajanja Ilirije, pobede varvara nad Rimom; potom tri stotine godina sukoba između Mađarske i Venecije, Četiri stotine godina venecijanskog tlačenja, koje se uglavnom podudaralo sa ratovima protiv Turaka; nekoliko godina nade pod Francuzima koje su se završile Napoleonovom propašću; stotinu godina austrijske vlasti, zbrkane i loše. U takvom paklenom haosu čovek je morao besneti i vikati da bi preživeo.

Hajde da pokušam da razumem nesreću tih ljudi. Jer to je priča koju nijedan zapadnjak, ni Englez ni Amerikanac, neiskusivši išta slično, ne može znati. Hajde da razmotrimo ko su bili Frankopani. Tvrdi se da su bili italijanskog porekla i da su imali neke veze sa rimskom porodicom Franđipani; ali to je gotovo sigurno skorašnja izmišljotina. Oni su bili tipični dalmatinski plemići: nepoznatog porekla, verovatno tuđinci, koji su napali na Slovene iscrpene varvarskim najezdama, po svemu sudeći i sami varvarske krvi. Svoj uspon nisu dugovali ni vrlini ni nadmoćnoj kulturi, već izuzetnoj čvrstini s kojom su uspevali da postignu da uvek neko drugi bude obezglavljen, bačen kroz prozor ili ugušen. Stoga su neprestano živeli u užasnom strahu. Pretili su im oružani napadi iz Beča i Mađarske čim bi se i pomislilo da su skloniji jednoj od tih dveju strana. Njihova imanja bila su stalna potencijalna meta gusara. Njihovi sledbenici, čak i članovi porodice, i sami su živeli u stalnom strahu, i bivali često u iskušenju da kupe svoju sigumost izdajući svog gospodara njegovom najjačem neprijatelju; stoga gospodari nisu verovali nikom. Dosta se zna o izvesnom grofu Ivanu Frankopanu, iz 15. veka. Bio je najstariji od devetorice braće: ostalih osam kovali su zaveru protiv njega. Da bi se zaštitio, pribegao je smicalici uobičajenoj u to doba legalističkih podela: proglasio je za svog naslednika Mletačku republiku. Tako se njegovoj braći, a ni bilo kome

drugom, nije moglo isplatiti da ga ubiju. Ali kada je zauzeo tvrđave svoja dva brata, saznao je da su i oni pribegli sličnom rešenju: za svog naslednika proglasili su jednog mađarskog grofa. Ivan Frankopan pobegao je morem na ostrvo Krk, koje je bilo njegovo vlasništvo. A onda je poludeo. Uvrteo je sebi u glavu da mora imati neizmerno mnogo novca da bi se spasao od propasti. Svojim seljacima oteo je sve što su imali, do poslednjeg novčića. Ubijao je Ijude koji su stizali na ostrvo bežeći od Turaka i prisvajao njihovu imovinu. Da bi se oslobodili tog nesrećnog luđaka, užasnuti stanovnici konačno su predali ostrvo Veneciji.

Gola brda oko zamka govorila su šta je usledilo: četiri veka sebične eksploatacije. A onda je s francuskom okupacijom došla nada. Baštovan nam je ponosno pokazao lep, neoklasični hram iz 19. veka, koji ni za tren ne obmanjuje oko: sasvim je jasno da su njegovi graditelji pripadali poznijoj civilizaciji, naviknutoj da sluša orkestarsku muziku i pije čaj iz finih šolja. Na najvišoj tački građevine stoji krst, a dve ženske biste pozamašnih grudi sede sa strane: jedna je ostala bez glave od bombe koju je bacio jedan od D'Anunciovih[55] aviona, za vreme pohoda na Rijeku. Na frizu ovog hrama piše „Mir junacima"[56], poruka koju sam, sasvim nepotrebno, prevela svom mužu nekoliko puta, presrećna što mogu da primenim svoje inače oskudno znanje srpskog jezika. Taj spomenik koji želi mir junacima podignut je tokom francuske okupacije koja je Dalmaciji podarila osam godina mira. Osam godina od sveg ostalog vremena. Ni dan više.

Jer 1806. godine Napoleon je još imao nešto od svog mladalačkog genija. Pošto je zauzeo ovu teritoriju porazivši Austriju, osnovao je dve provincije Donju i Gomju Iliriju, koje su obuhvatale Hrvatsku, Dalmaciju i Sloveniju, i slovenska područja u zaleđu Trsta koja danas pripadaju Italiji. Želeo je da stvori civilizovanu slovensku državu i da joj vremenom priključi hrišćanske provincije u Turskoj, što je jugoistočnoj Evropi trebalo da donese stabilnost, pacifikuje je i okrene Francuskoj. Imenovao je maršala Marmona za guvemera ilirskih provincija, napravivši time odličan izbor. Jer mada je Marmon bio samozadovoljni pedant, bio je i izuzetno sposoban i častan čovek, koji je voleo Dalmaciju. Osećao je prema njoj tako duboku strast da stil njegovih memoara, koji se nadima od pompeznosti, postaje dečački živ kada piše o njoj, nazivajući je svojom. Zaljubio se u Slovene; branio ih od njihovih zapadnih kiitičara. Oni nisu lenji, pisao je s indignacijom, oni su gladni. Nahranio ih je i dao im u zadatak da izgrade predivne puteve uz Jadran, ponosno se šepureći svojim dostignućem. Oni nisu ni divljaci, tvrdio je; nikada nisu imali nikakve škole; pa im je izgradio mnoge. Kad je video da su duboko pobožni, podsticao je rad njihovih verskih institucija, mada je sam veru doživljavao uglavnom kao sredstvo da se pravila vojne službe učine još čvršćim.

Marmon bi proveo ceo život u očinskom služenju Dalmaciji da je njegova volja bila ono što je odlučivalo u toj fazi istorije. Ali, kako je vreme prolazilo, postizao je sve manje, i kada je 1811. godine dao ostavku, trgovina u zemlji bila je potpuno uništena, sudovi paralisani korupcijom, ljudi opljačkani porezima i bez ikakvih građanskih sloboda. Jer on je bio samo Marmon, dobar, pravedan i razuman čovek koga niko nije hteo da zove velikim. A Napoleonu, koji nije bio ni dobar, ni pravedan, ni razuman, niko nikada nije odricao veličinu.

Danas postoji jedna istorijska škola koja s gotovo erotičnim žarom tvrdi da je Napoleon bio nepresušni izvor dobrote i mudrosti. Ne znam kako takve tvrdnje mogu da prežive čitanje prepiske između njega i Marmona koja se tiče ilirskih provincija. Stil Napoleonovih pisama je neobično površan i neprijatan. On se obraća Marmonu poput neke homoseksualne kraljice: ruga mu se provokativno i drsko, mada je i iz sadržaja pisama jasno da ne postoji ništa što bi opravdalo takav stav. U to vreme Napoleon je, osim krune, zaboravio sve drugo što je imalo ikakve veze sa njegovom imperijom. Bio je potpuno ravnodušan prema sudbini vojnika koje je poslao u Dalmaciju, odbivši da pokriva troškove koje je Marmon smatrao nužnim da bi oni očuvali zdravlje na toj goloj obali surove klime, i ostao je potpuno hladan prema Marmonovoj želji da stvori čvrsto i lojalno stanovništvo koje bi uveo u okrilje civilizacije. Vremenom je potpuno prestao da odgovara na maršalova pisma, a njegov blagajnik gunđao je na svaki novčić koji je trebalo poslati u Dalmaciju. Konačno, ni iz kakvog drugog razloga osim iz potrebe da uvredi i ponizi, promenio je ustav provincija, spustivši položaj guvernera na običnog prefekta. Marmonu nije preostalo ništa drugo do da napusti položaj i vrati se u vojnu službu. A bio je rođeni kolonijalni administrator, što je jedna od najređih vrsta genijalnosti.

Ljudi koje je Napoleon poslao u Dalmaciju da zamene Marmona pokazuju čudovišne razmere njegove nemarnosti. Prvi je bio general Bertran, koji će se kasnije naći zajedno sa svojim carem u zatočeništvu. Svojim odnosom prema Dalmatincima sasvim je zaslužio takvu sudbinu. Narodu mistika, čiji je doživljaj hrišćanstva poseban, jer su ga morali braniti od islama, nametnuo je sitna i plitka pravila francuskog antiklerikalizma 18. veka. Tim istim misticima koji su takođe bili i vrlo dobri poznavaoci prava, iako Zapad nikada nije imao dovoljno znanja da to i shvati, naslednicima zakona i običaja stare tradicije fino prilagođene njihovim potrebama, nametnuo je novi lek za sve – Napoleonov kodeks. Ali, Bertran je ipak bio mnogo bolji od svog naslednika. Žuno, vojvoda od Abrantea, doživeo je vrhunac svoje karijere, koju nije mogao graditi ni na jednom drugom mestu, u guvernerskoj palati u divnom slovenačkom gradu Ljubljani. Na svečanom balu koji je jednom prilikom organizovao sišao je niz veliko mermerno stepenište pri

bleštavom sjaju svećnjaka potpuno go i sasvim lud. Ali, Fuše, vojvoda od Otranta, tek je trebalo da dođe: taj sveštenik otpadnik, jedan od najnemilosrdnijih kasapa Revolucije, i, u svojstvu ministra policije, najgori od svih izdajnika posle Jude. Mrzeo je Napoleona iako ga je voleo, nikada mu nije bio odan, ali nikada nije uspeo da ga izda do kraja. Tu je bila posredi neka odurna koketerija duha, neko gnojno izopačenje ljubavi. Pošto je njegov gospodar tada već bio poražen čovek, Fuše je stigao u Dalmaciju prepun odanosti i doista pokazao izvanrednu hrabrost. U toj dalekoj zemlji, dok se Napoleonova budućnost na Zapadu rušila, Fuše je preko dana bio vešt administrator koji je otezao sa obavljanjem svojih dužnosti, a noću je grozničavo pravio planove za evakuaciju. „Korak po korak, stoga, i bez gubitaka“, piše jedan od njegovih biografa, „on se povlači u Veneciju, prebacujući tamo sve što je pripadalo kratkovečnoj lliriji neoštećeno ili gotovo neoštećeno: njene činovnike, finansije i mnoštvo vrednog materijala.“ Divno, nema šta; ali nema načina na koji se „prebacivanje finansija i mnoštva vrednog materijala“ iz gladne zemlje, koja je dovela sebe do prosjačkog štapa spasavajući Zapad od turske invazije, može doživeti kao pošten čin.

Nisam se čudila što je mladić vikao dok je jurio putem, vikao kao da će poludeti, jer se svet nikada neće promeniti i izabrati put milosti, pravde i istine.

SENJ

Narednog jutra ustali smo rano, neverovatno rano da bismo, pre nego što se ukrcamo na naš mali parobrod, prešli most preko reke koja razdvaja Sušak od Rijeke. Ušli smo u grad kao iz sna, lošeg sna koji izaziva glavobolju. Prvobitno je bio zamišljen kao jedna sasvim zaokružena celina, izložena jakom suncu i kompaktna, kao bilo koja druga razmetljiva južna luka, ali je, iskasapljen mirovnim sporazumima, dobio nadrealan izgled. Na plan koji su razumni arhitekti napravili za razumne ljude nakalemljen je drugi, potpuno imbecilan, po kome visoki zidovi presecaju ulice i dele susedne zgrade tako da se od jedne do druge mora ići i po pola sata zaobilaznim putem i prolaziti kroz niz formalnosti. A na mestima gde nikako ne može biti granica, na sredini trga, na primer, ili na mostu koji povezuje delove istog keja, ljudi u uniformama izlaze pred vas tražeći pasoše, preteći kao likovi koje u snove šalje nečista savest.

„Ovo je“, reče moj muž dok smo lutali kroz preprečeni grad, „nanelo patnju brojnim ljudima“, i to je bilo sasvim tačno. Zbog toga je mnogo staraca reklo svojim sinovima: „Propali smo“; zbog toga je mnogo advokata saopštilo udovicama: „Bojim se da nećemo moći da učinimo ništa, baš ništa.“ Tu patnju je velikim delom stvorila engleska neefikasnost. Londonski mir, koji su saveznici i Italija potpisali 1915. godine, bio je sročen tako da privoli Italiju da pređe na savezničku stranu, obećavši joj gotovo celu, nekada austrougarsku, jadransku obalu, i sva ostrva osim jednog. To je bila zamisao lorda Oksforda i lorda Greja, i ovo je bio rezultat za koji se ima zahvaliti njima i engleskom ministarstvu spoljnih poslova. Jer oni su nametnuli novu stranu okupaciju slovenskom stanovništvu ovih krajeva, ljudima koji su čeznuli da ustanu protiv Centralnih sila na strani saveznika; a italijanska okupacija jadranske obale predstavljala je pretnju Srbiji koja je od svih saveznika podnela najveće žrtve. To su bili dovoljni razlozi zašto Dalmaciju nije trebalo davati Italiji, a nije bilo nikakvih drugih razloga da se to učini, jer je Italijana u tom području bilo zanemarljivo malo.

Srećom, Londonski mir bio je poništen u Versaju, uglavnom zahvaljujući Lojdu Džordžu i predsedniku Vilsonu. Ali, on je ispunio svoju svrhu. On je proširio granice italijanske pohlepe, podstakao njene mahinacije, zahteve i grabež. Italija je zatražila Rijeku pod izgovorom da je stanovništvo grada italijansko, a kao dokaz podnela je rezultate popisa koji je zaobišao deo grada u kome je živela četvrtina stanovnika. Stav Evrope sprečio je italijansku vladu da preduzme i neku akciju na osnovu takvih čudnovatih dokaza, ali je onda D’Anuncio sa svojim dobrovoljcima umarširao u Rijeku, što je bila avantura koja je izazvala anarhiju i krvoproliće, a po svojoj gluposti, nasilništvu i besmislenosti bila sasvim na nivou njegovih jadnih

dela. D'Anuncio je bio prinuđen da se povuče, ali teren za ucenu beše pripremljen. Jugoslavija je morala da kupuje mir, i 1920. godine prepustila je Italiji dalmatinsku prestonicu Zadar, tri ostrva i zaleđe Trsta, a potom je otpočela pregovore oko Rijeke, koji su okončani ovakvim stanjem.

Ženama je posebno teško dok razmišljaju o ovakvoj istoriji. Poverovaću da je feministička borba okončana i da su žene postale ravnopravne s muškarcima onda kada čujem da je neka zemlja zapala u haos i dospela na ivicu rata zbog ljubavi prema nekoj ćelavoj spisateljici. Pre mnogo godina, u vreme jedne posete Firenci, čudila sam se neverovatnim muškim privilegijama koje je uživao D'Anuncio. Naginjući se sa balkona u centru grada posmatrala sam tu trijumfalnu povorku. Zvona su zvonila, zastave su se vijorile; bacano je cveće, a klicanje je bilo ekstatično: a tamo dole, u daljini, majsko sunce odbijalo se o jedno jaje. Ovde u Rijeci ćelavom spisatelju bilo je dopušteno da razruši ceo jedan grad; ćelavoj spisateljici ne bi bilo dopušteno ni da ga podigne. Režeći, ukrcala sam se na mali parobrod koji je nas i dvadesetoro drugih putnika, uz otprilike isti toliki broj goveda i ovaca, nosio na jug, ka ostrvu Rab. Kretosmo kroz drhtavicu hladnih, raspršenih kapi.

Gola brda bleštala su kao oglodane kosti. Zaspala sam jer smo ustali jutros u šest. A onda me je muž prodrmao rekavši: „Hajde, moraš da se popneš na palubu. Stigli smo do Senja." Pođoh za njim i ugledah luku poput mnogih sličnih u Španiji i Italiji: ograđene zidinama, do grla zakopčane kuće toplih boja i dva-tri zvonika s mukom su se peli od pristaništa uzbrdo ka srušenoj tvrđavi. Jeknuh, prisetivši se da te građevine koje se penju uz brdo potvrđuju da je čovek ne samo neodgovoran već da ima i zversku prirodu, da su se ovde velike sile iz svog obilja narugale tuđem jadu, ne pokazavši pri tom ni zahvalnost ni milosrđe.

Senj je bio sedište uskoka. Uskoci nisu neka životinjska vrsta koju je izmislio Edvard Lir[57]. Oni su bili izbeglice. Izbeglice poput Jevreja, katolika i liberala koje je prognao Hitler. I oni su se, kao i današnji prognanici, suočili sa zalupljenim vratima pred sobom kada su se ona kroz koja su bili izgnani zatvorila za njima. Bili su isterani iz svojih domova, iz hrišćanskog bratstva, iz sveta vrline u zlosretni mikrokosmos u kome je postojao samo greh. Nekada su bili Sloveni neiskvarenog karaktera izbegli pred Turcima koji su nadirali preko Bugarske i Srbije u Bosnu. Predstavljali su neobičnu vojsku sastavljenu od muškaraca, žena i dece, koja je dugo vremena vodila gerilski rat. Konačno su se zaustavili na prelazu preko dalmatinskih planina, iznad Splita, velikog lučkog grada, i tokom pet godina, od 1532, bez ičije pomoći sprečavali turski prodor ka moru. A onda su im njihovi susedi hrišćani naredili da napuste taj položaj. Venecija, koja je upravo potpisala mir sa Turcima, i koja je Turskoj bila bolji prijatelj nego što to istorija želi da pamti,

ubedila je Austriju da bi bilo mudro da se kao znak dobre volje prelaz ustupi Turcima.

Uskoci su sišli na obalu i naselili se u Senju, učinivši pri tom izuzetan podvig. Do tada su već mnogo puta iskazali ogromnu hrabrost i odlučnost. No njihov novi poduhvat pokazivao je crte istinske genijalnosti. Neki među njima bili su poreklom sa obala južne Dalmacije, blizu granice sa Albanijom, ali većina je poticala iz unutrašnjosti. Bilo kako bilo, pomorski oficiri bili su među njima vrio retki. No, uskoci su vrlo brzo postali prava pomorska sila.

Njihov uspeh nije bila stvar obične neobuzdane smelosti. Oni su imali izuzetan brodograditeljski dar. Prilagodili su ga specifičnim osobinama dalmatinske obale: pravili su male i lake brodove poput onih kojima su stari Iliri dosađivali rimskoj floti, kojima su mogli ploviti i potocima, i koje su mogli izvući na obalu i tamo gde nije bilo pravog pristaništa. Dostigli su i zavidan stepen pomorske veštine koristeći sve prednosti svog položaja. Senj leži na mestu gde se kanal između obale i ostrva Krk proširuje na desetak i više milja i kroz koji severni vetar slobodno duva; kanal se tu susreće sa drugim, koji polazi od obale i ide, rubom ostrva, ka otvorenom moru, pa su na mestu gde se susreću talasi mnogo veći nego drugde. Tako je bilo i kad smo mi stigli u Senj: talas veći od ijednog koji smo dotada videli udario je o kej. Uskoci su koristili takvo more kao štit protiv svojih neprijatelja, dok su sami plovili njim bez ikakvih prepreka. Gonili su turske brodove Jadranom, pljačkali ih i potapali, s vremenom bivajući sve uspešniji. Njihov uspeh bio je utoliko čudniji što je gradić brojao jedva dve hiljade duša. Da su mletačku flotu vodili ljudi takvih sposobnosti, Turci bi bili isterani iz evropskih voda, što će reći i iz Evrope, već sredinom 16. veka.

Venecija je, međutim, bila u opadanju, ne toliko ekonomskom koliko duhovnom. Njene nesreće nisu bile posledica nedostatka mogućnosti, već rezultat loše i neodlučne politike.

Bila je rešena da pokuša da umiri Tursku na neki drugi način. Prestala je da je napada na moru. Ovakva kapitulacija velikih hrišćanskih sila uskocima je morala izgledati kao vrhunska izdaja. Stariji među njima, pa i oni srednjih godina, pamtili su da su zbog turskih zločina morali napustiti svoje nekadašnje domove; verovali su da se napadajući Turke ne svete samo za sebe, već i da tako služe Bogu i njegovom Sinu. Crkva je često blagosiljala njihova dela, a Grgur XIII im je čak poslao i priličnu novčanu pomoć. No, sada su ih tretirali kao neprijatelje hrišćanstva samo zbog toga što su napadali svoje neprijatelje. Bili su izdati ne samo duhovno već i kao ljudi od krvi i mesa. Od čega je trebalo da žive? Do tada su se izdržavali plenom sa turskih brodova, sasvim legitimno, jer su Turci bili ti koji su ih lišili imetka. Sada, međutim, to više nije bilo moguće. Hrišćanske sile nisu za

njih imale nikakvo rešenje. I tada, kao i danas, vladalo je opšte ubeđenje da će se izbeglice već nekako snaći. Uskocima nije preostalo ništa drugo do da se prkosno okrenu protiv Venecije i Austrije, i da uz turske napadaju i njihove brodove.

Ovakva priča o uskocima nije nimalo laskava. Punih trideset godina živeli su kao legitimni i disciplinovani ratnici protiv Turaka. Tek 1566. zabeležen je njihov prvi napad na jedan hrišćanski brod. Od tada, naravno, stvari kreću u sasvitm drugom pravcu. Uskoci su postali gangsteri mora. U njima su se javile sve osobine pljačkaša: odanost po cenu smrti, neizmerna hrabrost, okrutnost, pohlepa, i, što je vrlo čudno, rasipnost. Poput nekog čikaškog gangstera i uterivača dugova, koji godinama zarađuje ogromne svote a svoju udovicu ostavlja bez prebijene pare, tako su i uskoci, otimači najvećih blaga koja su ikada plovila morem, u starosti, ako bi je doživeli, zapadali u tešku bedu. Pljačkali su ih, kako to s lopovima često biva, pošteni ljudi. Priča se da su potkupljivali visoke austrijske činovnike, čak i u sedištu vlade, u Gracu; i da su jevrejski trgovci na grudima dama iz visokih krugova katkad mogli videti svoje dragulje otete negde na Jadranu. Tvrdi se da je to bio razlog što Austrijanci nisu učinili ništa da ih spreče u gusarenju. U svakom slučaju, sigumo je da su mletački činovnici često otkupljivali uskočki plen i prodavali ga u Veneciji, uz dobru cenu.

Senjani su vrlo brzo zapali u stanje potpunog moralnog haosa. Svake godine za Božić i Uskrs organizovali su pohode koje su finansirali svi članovi zajednice. Svi – i činovnici, i vojnici, i porodice, i sveštenici, i monasi – plaćali su svoj deo troškova i učestvovali u podeli plena. I crkva je dobijala svoj deo. To bi bilo smešno da ubistva nisu bila sastavni deo tih pohoda i da se varvarstvo nije širilo od srca do srca kao letnji požar u šumi. Od nekih njihovih kasnijih poduhvata čoveku se naprosto okreće u stomaku: živom čoveku bi vadili srce i jeli ga. Počinioci takvih dela nisu samo gubili svoju dušu, već su unižavali i ceo slovenski moral, pošto su dalmatinski seljaci znali kako su uskoci nastali i nisu ih mogli osuđivati. A zaraza se širila sve dalje. Svi zlikovci Evrope saznali su da na Jadranu ima dobre zabave, i najokoreliji su pohitali u Senj. Da renesansna Evropa nije bila baš sasvim moralna i nedužna svedoči i činjenica što su neki od tih avanturista pripadali imućnijim klasama. Kada je 1618. u Veneciji obešena jedna grupa uskoka, devetorica od njih bili su Englezi, od kojih su petorica bila gospoda u heraldičkom smislu, a jedan je pripadao jednoj od najviših plemićkih porodica.

Ponekad je vrlo teško videti ikakvu razliku između istorije i smrada tvora. I Venecija i Austrija koristile su uniženost ovih ljudi kao dodatne adute u svojoj igri prevara. Austrijanci su se pretvarali da žele da ih onemoguće, ali im je odgovaralo da oni stvaraju neprijatnosti Veneciji. Venecija ih je žrtvovala radi svog prijateljstva sa Turskom, koje je bilo lažno; ona nikad nije istinski plakala nad

turskim brodovima. Takođe joj se dopadalo da u uskocima ima legitimni i stalni izvor optužbi protiv Austrije. Neiskrenost obeju sila bila je potvrđena i njihovim odbijanjem da udovolje uskočkim zahtevima: čitavih pedeset godina Senjani su tražili da ih presele u neko područje u unutrašnjosti, gde bi se mogli izdržavati obrađivanjem zemlje ili vojničkom službom. Objašnjavali su, jadnici, da osim gusarenja, nemaju drugog načina da prežive, ali da će ga se odreći ako im se pruži bilo kakva druga prilika da dođu do hrane. Ali Venecija i Austrija, jedna još bogata, a druga svakim danom sve bogatija, pogađale su se i cenjkale oko uslova takvog preseljenja i na kraju digle ruke. Jednom prilikom dat je predlog da se prodaju borove i bukove šume koje su tada još rasle oko Senja i da se prihod upotrebi za gradnju tvrđava na austrijskoj granici u kojima bi uskoci bili naseljeni. Taj predlog je propao, jer nijedna od dve sile nije htela da prva plati početnu svotu koja je iznosila negde oko pedeset današnjih funti. Istovremeno, uskocima nije bilo dopušteno da odu ni u jednu zemlju koja je bila voljna da ih primi. Bilo im je strogo zabranjeno da se stave u stranu vojnu službu. Bili su zatočeni u gusarenje kao u tamnicu, od strane sila koje su se pretvarale da se gnušaju njihovih zločina.

Njihov problem je na kraju rešen za vreme čudnovatog rata između Austrije i Venecije, u kome su neki ljudi koju su želeli sukob iskoristili uskoke kao izgovor. Taj rat, bezrazložan i besmislen, trajao je tri godine i verovatno naneo strašne patnje izmučenim dalmatinskim seljacima. Ali srećom, mirovni sporazum morao se pozabaviti uskocima, jer su oni bili nominalni povod za rat. Mnogi su bili obešeni i pogubljeni, a ostali su prebačeni u unutrašnjost, kako su to gotovo pola veka i tražili. U načinu njihovog preseljenja, međutim, bilo je malo blagosti. Za njih nisu bile sagrađene nikakve čvrste tvrđave, niti sela kojima su se nadali, jer od tada im se gubi svaki trag. Neki tvrde da se njihovi potomci mogu naći u Alpima, na najjužnijem kraju Austrije; drugi pak kažu da veruju da su ih videli na obroncima planina u severnoj Italiji. Postoji osnovani strah da je njihovo seme bilo rasuto po kamenitom tlu. To je tužno, jer seme je bilo dragoceno.

Sišli smo u malu trpezariju da pojedemo jednostavan, prost, dobro začinjen ručak. Naspram nas sedeo je jedan mladić, zgodan i Ijut, sasvim nalik onom mladom čoveku koji je na Trsatu vikao do neba zbog deset dinara; zaista su bili od istog soja. Jer ovaj odgurnu tanjir besnim pokretom odmah pošto su ga doneli. „Ova supa je hladna“, povikao je, obrva skupljenih u debelu, ravnu liniju. „Ova supa je hladna kao more!“ Ali, on nije vikao na supu. Vikao je na Turke, Mlečane, Austrijance, Francuze, Srbe (ako je bio Hrvat) ili Hrvate (ako je bio Srbin). Dobro je što je vikao. Poštovala sam ga zbog toga. U svetu u kome su se divovi uvek udruživali da njegovom narodu na prevaru uzmu sve što je imao, njegovi preci su

preživeli jer su umeli da viču, odbiju hladnu supu, smrt, osudu na gusarenje, izgnanstvo na obronke dalekih planina.

RAB

More je bilo zeleno i tvrdo kao staklo; vrhovi talasa činili su *chevaux de frise*[58] između nas i horizonta čiste, vrlo blede zelene svetlosti i ostrva boje tamne bronze. Naše odredište, ostrvo Rab, ležalo je pred nama, planina golih kao na Krku, a obala zelenih kao samo proleće. Kad priđosmo bliže, moj muž reče: „To je samo žbunje, nisko drveće i žbunje“. Ali malo potom uskliknu: „Žbunje, kako da ne! Pomiriši samo! O ovome sam samo slušao, ali nisam verovao da zaista i postoji.“ Ostrvo je bilo udaljeno jedno pola milje, ali se miris mirte, ruzmarina i timijana širio na sve strane, blagotvoran poput sunčevih zraka. Kroz taj čarobni, nevidljivi oblak polako smo uplovljavali u rapsku luku, u jedan od najdivnijih gradova na svetu. Grad je vrlo mali i može se sagledati odjednom, kao da je u pitanju jedna jedina građevina, a pogled na njega izaziva ogromno zadovoljstvo. Zamislite da se nađete na mestu na kome se stalno čuje ista muzička tema, koja je drukčija svaki put kad se pomerite za koji korak, ali uvek izuzetna. U Rabu se nešto slično dešava sa vidom. Grad se prostire po prevoju koji gleda na luku. Napravljen je od kamena koji je ponekad srebrn, ponekad u podne ili pri zalasku sunca ružičast i zlatan, a u senci ljubičast ili plav, bivajući u osnovi uvek nepromenljivo beo. Njime dominiraju četiri zvonika, koji su se uzdižu na brdu, nejednako udaljeni jedan od drugog. Iz koga god ugla da se posmatra grad, zvonici stoje u savršenom skladu jedan sa drugim i sa gradom. Seli smo ispod jednog bora na obali i jeli pomorandže, a grad je ležao pred nama, kao iskaz koji nije bio besmislen, jer se nije sastojao u rečima. Tu smo se skinuli i plivali nekih pedesetak metara, a onda smo zastali i gazili vodu, jer grad je opet postao predivan iskaz. Sa svake tačke kanala koji ga deli od obližnjih ostrva, sa svake tačke na putu koji krivuda između seoskih imanja u unutrašnjosti ostrva i terasa sa maslinama i vodi prema golim planinama koje se uzdižu u sredini, grad se iskazivao na uvek nov i neočekivan način. A njegova izražajnost ostvarivala se najjednostavnijim sredstvima: jednim sivim, vodoravnim pravougaonikom, uz četiri manja, uspravna pravougaonika, koja su se izdizala sa njega. Nikada Euklidov jezik nije govorio tako sažeto i jasno.

Ovo ostrvo leži nadomak varvarizovanog doma Frankopana, u moru zagađenom užasnim delima Turaka i uskoka. Zaprepašćujuća istina je da u lepoti Raba nema nikakve slučajnosti; da u pukotini sred ovih golih krajeva i treba da postoji najprefinjenija i nimalo slučajna umetnost i elegancija. Mada Rab nije veći od sela, on je grad, centar kulture, maštarija koju je napravio čovek onda kada je mogao da svoj um i ruke posveti nečem višem od pukog preživljavanja. Uz luku leži otmeni beli trg, na kome su balkoni poduprti gredama u obliku tri lava koji

stoje jedan na drugom, kao ponos povrh ponosa, a fasade aristokratske po svojim proporcijama, dovoljno široke da ostave jak utisak, ali ne i previše, iz obzira prema susedima. Od trga ulice vode ili prema slemenu grada, ili duž njegovog donjeg ruba, a bogatstvo ulaza, prozora i stubova čini da svaka izgleda kao pristup u nečiju privatnu divotu. Na jednom ulazu kamen raste kao paprat oko stubova, opervažujući cvećem grb, a štit iznad njega uokvirava oblicima nežnim poput žitnog klasja. Iznad jednog drugog ulaza koji vodi u ozidanu baštu, Kupidoni drže lovor koji u cvetnim trakama pada sa štita i šlema na kome stoji orao. Jedan Kupidon drži svoju pletenicu od lovora pokretom koji otkriva ambicije renesanse. „Neka carstvo, moć i slava pripadaju ljudskom rodu." Svaki ulaz već počinje da pokazuje svoj petovekovni teret: na prvom su se stubovi malo razmakli, na drugom je otpao kamen ostavivši rupu kroz koju je jedan cvet promolio svoju jarko crvenu glavu. Ali ta pohabanost, koja nije nigde okaljana prljavštinom, bila je od one vrste koju bi neki veliki car dopustio u privatnijim delovima svoje palate.

Rapska katedrala pokazuje iste odlike te privatne divote. Na prevoju leži drugi mali trg, sa utvrđenjima na stenama koje na njegovom udaljenijem kraju padaju okomito sve do mora. Kroz visoke cvetove aloja koji stoje poput vojnika i njihove listove nalik na mačeve vidi se more i ostrva rasuta po njemu. Katedrala je podignuta na tom mestu, od naizmenično naslaganog ružičastog i belog mermera, ukrašena slepim lukovima pravih proporcija. Nije veća od neke privatne kapele i izgleda kao da nikada nije upoznala strance. To je, naravno, teorija. U okolnom svetu bio je užas, gusari, Turci; ovde, u zatvorenoj zajednici unutar zatvorene zajednice, ležao je mali grad na ostrvu. Čovek uređuje svoju kuću s izvesnom rasipnošću i samopouzdanjem kada zna da će mu samo poznati dolaziti u posetu, i katedrala je zato u isto vreme i gostoljubiva i elegantna. Po duhu je venecijanska, ali to ne znači da su je gradile venecijanske ruke: naše engleske i normanske gotske crkve vuku korene iz Francuske, ali ih nisu gradili Francuzi. Ona podseća na poput kosti belu arhitektonsku pozadinu Karpača[59] ili Belinija[60], na nežno uokviren svet koji je istovremeno pobožan i vedro razigran, pun obilja i jednostavan. Njenu unutrašnjost kao da je ukrasio neki tvorac maski, koji je sa ogromnim strahopoštovanjem misu shvatio kao masku nad maskama. Scena je uzdignuta visoko iznad posmatrača: šest visokih stepenika vode do hora gde sedišta sa heraldičkom pompom objavljuju da su oni koji tu sede sluge velikog gospodara, a još jedan red stepenica vodi do oltara koji je skriven i ukrašen visokim baldahinom.

To je deo starije crkve, podignute hiljadu godina ranije, u vreme kada su Sloveni bili nezavisni. Njegova elegancija gotovo da prevazilazi maštu. Šest potpornih stubova napravljeni su od *cipollino*[61] mermera, a krov je istesan od

jednog jedinog kamenog bloka, koji, zahvaljujući izuzetnim motivima i izradi, izgleda lagan poput plamička sveće. Šest lukova opervaženo je vencima urađenim mnogo finije nego oznake na patricijskim ulazima dole u gradu, kako i treba da bude, jer ovo je dom patricija nad patricijima. Krov baldahina je u obliku piramide i nežno je crven, a kupola iznad njega je nežno plava, što su boje koje krase kasniju Veneciju na slikama Paola Veroneza62. Zajednica koja je izgradila ovu crkvu bila je izuzetno civilizovana, a njen Bog nije bio onaj koga je ispunjavalo zadovoljstvom urlanje njegovih sledbenika i njihovo busanje u prsa, već njihova radost, postignuća, uzdržanost i dostojanstvo. Jedno vreme ostrvo Rab plaćalo je mletačkom duždu godišnji danak od deset funti svile. Ovom zgradom, Rabljani su, u najfinijoj svili, platili danak duždu nad duždevima.

Pošto je bilo podne katedralu su zatvarali. Izašli smo žmirkajući na sunce, koje je za trenutak zapalo za olujne oblake; jedna grupa žena nasmeši nam se i pozdravi nas na italijanskom, mada grad ni po čemu nije bio italijanski. Nisu pokazivale ni najmanji trag poznate latinske mekoće. Na licu im se ogledao onaj jasni, otvoren, nepopustljiv izraz tako karakterističan za Slovene, a tela im behu jednako nesavitljiva. Ali nisu bile od one proste rase koja je uzurpirala dom nežnijih bića, nestalih zbog svoje blagosti. Ti ljudi, a ne neki drugi, napravili su Rab. Nad vratima katedrale graditelji su postavili Bogorodicu koja drži svog mrtvog sina u naručju; i ona je bila nalik na ove žene. Nesavitljive kičme, visoko uzdignute brade, ona sedi i drži mrtvog Hrista. On je stvarno mrtav, jer da nije, zašto bi se inače dizala sva ta buka? Mrtav je kao ovčetina, kao odrano jagnje koje je jedna od žena držala u naručju poput bebe. Bogorodica je bila tužna kao sama tuga; njen sin je bio mrtav kao sama smrt. Tragedija je bila prihvaćena u potpunosti, nije bilo odbijanja da se prizna suština života, pretvaranja da je gorko slatko. Čovek ne sme da obmanjuje sebe ako je u opasnosti; jer kada se mač spusti, teško onom ko nije već razmišljao o smrti kao o činjenici.

Zvono iznad naših glava odbilo je vreme i ja se iznenađeno trgoh. Žene se nasmejaše dobrodušno, pospano; nešto kao podnevna vrelina spuštalo se na grad. To je bio najlepši od četiri rapska zvonika. Priča se, kao što se priča za mnoge druge stare zvonike, da su, kada je zvono liveno, građani došli u livnicu i u kazan za topljenje bacali svoje predmete od zlata i srebra. Njegov zvuk je zaista suviše blag za metal; mogao bi biti glas goluba koji je ostario, i postao veliki i mudar. Oslanjajući se leđima na zid jedne palate i gledajući gore na zvonik, moj muž reče: „Pogledaj ga. Napravljen je prema Euklidovim zakonima. Ima četiri sprata. Na najnižem su vrata. Na sledećem, svaki zid ima dva prozora između kojih je pregrada. Na sledećem su dva prozora sa po dva stuba između, a na najvišem je jedan prozor, pregrađen sa tri stuba. A iznad toga je balustrada od sedamnaest

stubova, od kojih je svaki peti malo čvršći. A povrh svega je toranj. Kako je čovek koji je sagradio ovaj zvonik pre sedam stotina godina znao da će ovi strogi oblici delovati na moj vid kao što bi radosna zvonjava zvončića delovala na moj sluh? To je morao biti čovek velikog znanja i veštine, taj koji je napravio ovo kameno obećanje nematerijalnog sveta, ovo geometrijsko otkrivenje vasione u kome nema nijednog ugla."

U unutrašnjosti ostrva, iza grada, nema otkrivenja. Postoji misterija, ali ona je u kamenu koji nije obrađen; ona je u strašnom, golom kamenu Dalmacije, u strašnoj zemlji koja ovde leži u tankom sloju i koja je korisna koliko i prašina, i u strašnim licima ljudi koji su kao raspeti Hristos. Terase su na sve strane. Tamo visoko na golim planinama vide se terase s maslinama; terase s maslinama su u udolinama; u usecima udolina su njive omeđene zidovima, gde usevi poput tek izniklog kukuruza ili trava deluju na posmatrača kao neverovatno obilje. Na tim poljima cme figure grozničavo rade. Svetlost koja se odbija od sivog neba pada na svaku terasu i njivu kao na pozornicu na kojoj svaki od likova u crnom odigrava svoju dramu teškog rada, razočarenja, muke. Dok smo prolazili kamenitim putem, žene su iz polja gledale gore, ka nama, lica izboranih od svih tegoba koje postoje na svetu. Uz njih jaganjci su skakutali radosno i nevino, a koze su skakutale radosno i nimalo nevino, dok su im pod kopitama ciklame ljubičasto blistale; činilo se da su životinje i biljke srećne što nisu ljudska bića, poput onih koji su gledali kugi u lice i uspeli da joj umaknu. Sa terasa s maslinama muškarci su gledali dole, ka nama, lica zgrčenih od ogromnog napora; a drveće pored njih, mada su ga letnje suše i slane zimske bure oblikovale u čudovišne vadičepe, izgledalo je srećno u poređenju s njima. Na putu smo sretali ljude koji su prosili ne osećajući se nimalo poniženim; glad beše potpuno ovladala njima. Njihove mršave ruke kao da su stalno bile isturene. Njihova odeća tražila je milostinju glasnije od njih samih, jasno pokazujući da su siromašniji i od najsiromašnijih, da su seljaci koji nemaju ni toliko da nabave seljačku odeću, da pokažu da u svom selu i oni imaju znanja i ukusa, i svoj pogled na stvari. Nosili su obične, crne krpe nerazaznatljivog porekla.

Ovde, u unutrašnjosti ostrva, stanovnici su govorili srpskohrvatski; pola sata od gradskih kapija sretali smo seljake koji su znali samo po koju italijansku reč. To su bili pravi Sloveni ispijenih tela, bez imalo popustljivosti u ponašanju, Sloveni čiji je izgled govorio da su intuitivno svesni da postoji stanje suprotno od onog u kome se oni trenutno nalaze, i koje im utoliko teže pada ukoliko je neprijatnije. U dnu svojih upalih očiju siromasi imaju sliku blagostanja, bolesnici znaju šta je zdravlje, i dok nesrećni plaču, miris siromaštva širi im nozdrve. Taj nepoznati način podnošenja bede učinio ih je u našim očima međusobno vrlo sličnim, ali među

njima su postojale velike razlike, strašne zato što su zavisile od geografije terena, a ona se ovde menjala i na samo stotinak metara. To smo zapazili prilikom naše prve šetnje po ostrvu. Išli smo kamenitim putem duž golih nižih padina prevoja koji se pružao u pravcu dubokog zaliva, a ljudi koji su tu radili na poljima i prosili bili su mršavi i usporeni, očito vrlo bedni. A onda smo stigli do sela koje je ležalo na čvrstoj zemlji pri obali; tu su ljudi mogli živeti i od mora i od bogatog zemljišta; bili su čvršći i odsečniji.

Tako je bilo tokom cele šetnje: bogati, siromašni, bogati, siromašni. U jednom trenutku zatekli smo se na obali zaliva gotovo potpuno okruženog kopnom, pregrađenog prekrasnom stenom oko koje očito nije bilo puta. Naišli smo na jednog starca u zakrpljenoj odeći koji je sedeo ispod bora i, na isturenom delu kopna koji je sa nekoliko kamenih blokova bio pretvoren u luku, čuvao nekoliko koza. Uneo se u našu nedaću kao da smo bili njegovi lični gosti. Bilo je nezamislivo da od nas zatraži ikakvu milostinju. Tada je naišao jedan ribar u malom čamcu na vesla. Prevezao nas je preko vode koja je slala prve odbleske sumraka prema selu na drugoj strani zaliva; naplatio je samo vožnju i ni za živu glavu nije hteo da primi više novca.

No kad smo odmakli otprilike pola milje od mesta na kome smo se iskrcali, opet smo se našli na zemlji ogoljenoj vetrom, gde smo sreli starca koji je ličio kao jaje jajetu na onog koga smo ostavili na jezičku kopna; zatražio je milostinju žalosno i bez imalo stida. Držao je buket poljskog cveća stojeći tako u sumraku s nadom da će naići neki turista, što je bilo gotovo bezizgledno, jer su jedini turisti na ostrvu bili sredovečni Nemci koji uopšte nisu izlazili iz grada. Čitav taj predeo bio je veoma siromašan. Sretali smo odrpane, utučene ljude i žene koji su žurili kroz sumrak bez žara, nogu olovnih od gladi. Pa ipak se baš tu negde pred nama ukazao prizor divne, raskošne ljudske sposobnosti za maštovitost, koja se, čak i kad je nužda sveže svojim uzama i oslepi, ipak otrgne i bira, mada se čini da nikakvog izbora ne može biti, i koja se čak i u siromaštvu usuđuje da nešto voli više od nečeg drugog i želi da njene boje budu jarke. Naišli smo na grupu ljudi koja nam je u svojoj zanetosti potpuno prečila put: gledali su nekog mladića koji se šepurio u novom odelu. Zurili su u odelo i opipavali ga, usklikujući u čudu, što je bilo sasvim razumljivo, jer iako je bilo skrojeno po zapadnjačkoj modi, odelo je bilo od smaragdno zelenog somota. Bio je sumrak, doba dana kada se boje istovremeno razlivaju i zgušnjavaju, kada cveće u baštama dobija čvršću teksturu i postaje blistavije; odelo je bilo poput lomače zelenog plamena oko koje su se tamne figure tiskale gotovo nematerijalne u svojoj ogromnoj radosti.

Narednog dana siromaštvo ostrva postalo nam je još očiglednije. Naša prva ekspedicija odvela nas je ka severnom kraju ostrva, koji je od zimskog vetra

zaštićen brdima; no ovaj put krenuli smo na jug, gde nema nikakvog zaklona od vetra koji divlja kanalom između Raba i susednog ostrva. Zemlja i ljudi ovde nisu samo tmurni, već i očajni. Većina kuća je prostrana, neke su gotovo prave tvrđave, jer običaji života na zemlji nalažu da porodice, ma kako velike i razgranate bile, žive pod jednim krovom. Ima nešto posebno strašno i poražavajuće u kućama koje su vrlo velike i vrlo siromašne. Na tamnim otvorenim vratima jednog takvog zdanja, koje ne samo da nije primalo svetlost već kao da je ispuštalo tamu, stajao je dečak od sedam-osam godina, Čekajući turiste sa cvećem u ruci. Moj muž zavuče ruku u džep, izvadi nekoliko novčića i pogleda ih da bi video kolika im je vrednost. Dečak zadrhta i ne izdrža: pruži ruku, zgrabi jedan novčić i pobeže u kuću. Nije uzeo sve novčiće, uzeo je samo jedan dinar, uplašivši se da će mu moj muž dati novčić od pedeset para. Kasnije smo naišli na slepog prosjaka, koji je čučao kraj puta u društvu jedne devojčice. Dali smo mu deset dinara, što je otprilike deset penija. Devojčica ga protrese i povika mu nešto na uvo, gurnu mu metalni novac u ruku da ga opipa, a onda ga ponovo protrese, ljuta što ne shvata kakva ga je ogromna sreća zadesila; ali on je nastavio da se vajka.

Ali najtužnije biće koje smo videli nije bio prosjak. Bila je to žena srednjih godina i dostojanstvenog izgleda, koja je sedela na kamenom zidu malo udaljenom od puta, u velikom očajanju. Kada smo se pola časa kasnije vratili istim putem, ona je i dalje sedela na istom mestu. I tu smo se susreli sa iznenadnom erupcijom maštovitosti i ljudske sposobnosti za smeh, čuđenje i izmišljanje. Na mestu gde se staza račvala naišli smo na grupu ljudi koji su ćaskali i svaki čas prekidali razgovor smejući se nestašlucima jaganjaca koje su poveli na pijacu. Razdragano su posmatrali kako bledožuto i cmo jagnje odskaču od zemlje praveći svojim mladim, gipkim telima gotovo potpuno zatvorene krugove i kako se njihove šašave prednje noge klate dodirujući šašave zadnje noge. Ovi ljudi očito nisu bili neosetljivi prostaci.

Onog dana kad smo napuštali ostrvo popeli smo se na njegov najviši vrh. Vodio nas je jedan učtiv i inteligentan čovek, odeven u rite, iako je živeo u velikoj kući i bio jedan od naslednika poprilično imanja. Na vrhu nas je sačekao predivan, čist, slani vazduh i jaka ali blagotvorna svetlost; jer tu nismo bili mnogo daleko od Grčke, gde je svetlost blagoslov, i gde se sve do sredine leta može u podne izaći bez naočara za sunce. Pred nama su ležala žutosmeđa ostrva u tamnoplavom moru. Na istoku ljubičastosive planine na obali dizale su se ka unutrašnjosti i belim oblacima, na zapadu dugačka, udaljenija ostrva pružala su se poput svitaka koje anđeli drže na svetim slikama. Naslonili smo se na kapiju; prvi put sam se nalazila na uzvišenju gde se nije moglo sesti a da se čovek ozbiljno ne povredi.

Dok smo se odmarali, pokušali smo da odgonetnemo zašto je ostrvo u takvom stanju. Nije bilo nijednog stvarnog razloga da bude tako siromašno. U ovom delu Jadrana ima dosta ribe, naročito odlične lokarde; može se proizvoditi ulje i vino, i gajiti kukuruz, a moguće je držati i ovce i svinje. Priča se da je stanovništvo suviše lenjo da radi. To nam je rekao jedan venecijanski Jevrejin koji je u gradu držao fotografsku radnju. „Radije će prositi nego da uzmu plug u ruke“ rekao je, i dok je to govorio naočare su mu blistale od samozadovoljstva; imao je ono karakteristično držanje nemačkih podanika Austrougarskog carstva koji mrze i preziru sve druge austrougarske podanike. Srbin koji je radio na Rabu kao lekar rekao nam je da ostrvljani ne mogu da rade uz ishranu kakvu imaju; setih se da je Marmon pisao u svojim memoarima da je lenjost Dalmatinaca bila sveopšte poznata, ali da je sasvim nestala kada su im, dok su gradili puteve pod njegovom komandom, davali dovoljno hrane.

Razlog melanholije ovog ostrva treba tražiti u prošlosti, a ne u sadašnjosti. Ono je tek danas, od rata naovamo, otkako je Dalmacija postala deo slovenske države, dobilo priliku da uživa u plodovima svojih darova; no katastrofa je u međuvremenu pogodila svetsko tržište tako da nijedna zajednica ne može živeti bez oskudevanja ukoliko nije prethodno napravila neke rezerve. Rab to nije bio u stanju da učini. Neki od faktora koji su ga u tome sprečili bili su dela Božja, koje čovek nije mogao izbeći. Kuga ga je opustošila. Ali hleb njegovim gladnim ustima otimalo je carstvo. Bezobzirnost i okrutnost od kojih boluje svaka sila kada vlada ljudima koji nisu njeni i koja ne čuva sebe dajući svojim podanicitna najveću moguću autonomiju, doneli su ostrvu glad i žeđ. Venecija je sprečila dalmatinske ribare da sebi obezbede život na jedini mogući način u doba kada nisu postojali hladnjaci: nisu mogli usoljavati ribu, jer je država imala monopol nad trgovinom solju, i so ne samo da je bila izuzetno skupa već je u nekim krajevima uopšte nije ni bilo. Osim toga, Venecija nije dozvoljavala razvoj brodogradnje u Dalmaciji. Njena politika očigledno je bila da ove krajeve drži u zavisnosti i siromaštvu. To je jednom prilikom otvoreno i priznala, naredivši da se unište sve masline i dudovi koji su gajeni zbog svilene bube. Kad su Dalmatinci zapretili da će se dići na ustanak, zakon je povučen, ali mnogo dudova bilo je već posečeno; potom se pobrinula da bude po njenom koristeći manje direktan put. Gotovo svi dalmatinski proizvodi, izuzev kukuruza, za koji je plaćana izvozna taksa od deset posto, morali su se prodavati u Veneciji po cenama koje je ona utvrđivala; ali svi oni koji su Veneciji iz nekog razloga bili potrebni – Austrija, Ankona, Napulj, Sicilija, Malta – mogli su prodavati svoje proizvode na dalmatinskoj obali. Takva neravnoteža izazvala je ozbiljne privredne poremećaje. To sveopšte uplitanje proizvelo je armiju *douaniers*[63], a ona je, za uzvrat, stvorila armiju krijumčara.

To su bili razlozi zašto je Rab bio siromašan; ali postojao je i jedan dodatan, zbog koga je bio još siromašniji. Nije nimalo neobično što ljudi i žene na dalmatinskim ostrvima imaju lica kao raspeti Hristos. Mletačka republika nije uvek s Turcima ratovala oružjem. Dugo vremena zadovoljavala se da slabi nasrtaje osvajačkih trupa potkupljujući velikim svotama činovnike i oficire na okupiranim teritorijama. Novac za to nije poticao iz Venecije. On je uziman od ljudi iz Dalmacije. Od ribe koja je trulila, poneka je ostajala zdrava, kada je taksa od deset procenata na kukuruz bila plaćena, a cena vune, vina i maslinovog ulja na venecijanskom tržištu oborena na najnižu moguću, prodavcu se ipak vraćalo ponešto. Od tog ostatka ostataka otiman je i poslednji dukat da bi se platio danak Turcima. Stanovnici Dalmacije odvajali su od svojih usta da bi spasli nas u zapadnoj Evropi od islama; a ironijom sudbine odbranili su nas tako uspešno da oni među nama koji bi da budu široki i slobodoumni, i koji, da bi se potvrdili kao takvi rastežu svoje umove i argumente do slaboumlja, mogu i ne trepnuvši da kažu da Dalmatinci možda i nisu morali toliko da se trude, jer islamizovan Zapad možda ne bi bio ništa gori od ovog danas. Njihova ludost se potvrđuje već samim načinom na koji izgovaraju reč „Balkan“: on sugeriše haos koji prkosi ljudskoj vrlini i inteligenciji i koji ih sprečava da ga preprave u ono što bi on u stvari trebalo da bude. To su potvrđivala i moja sećanja: bilo je dovoljno da zatvorim oči i da osetim miris prašine, letargiju, bes i beznađe makedonskog grada, nekada ponosa Evrope, koji je predugo bio pod Turcima. Zapad je kriv za mnoga zla, vulgaran je, površan i okrutan kada je u pitanju ekonomija, ali nikada nije upoznao takvu smrt kakva je bila u hrišćanskim provincijama pod osmanskom vlašću. Od toga su me spasli stanovnici Raba: ili bi trebalo da kažem da me spasavaju i sada. Žena koja je sedela na kamenom zidu živi u nemaštini, jer je njenim zlatom kupljena moja bezbednost od Turaka. Nemoćna i zbunjena stajala sam na visokoj planini i gledala ostrvo prekriveno terasama na kojima su moji spasioci, mali i crni poput mrava, trčali tamo-amo, pokušavajući da svoju sudbinu učine boljom.

SPLIT I

Od svih dalmatinskih gradova jedino Split liči na Napulj. Osim nekoliko dvorišta uz privatne kuće, u njemu nema ništa venecijansko, onog spoja raskoši i veličanstvensti i ogromnog materijalizma, koji čini da grad izgleda kao gordi duh koji se vratio među ljude podsećajući ih da je u velikom dugu. Split liči na Napulj jer je i on tragična i arhitektonski savršena mašina za mlevenje mesa: istorija je tu vekovima gonila ugnjetene ljude različitog porekla kroz zidove, podrume i odvodne sisteme urušenih palata, da bi ih izbacila na svetlost dana – uredne, uglancane i nalik jedne drugima, zaogrnute u savremena odela i savremene manire, prilagodljive kao ulje – iako će ih od ostalog sveta uvek odvajati tajna jezika i misli koje su zajednički stekli dok su iz naraštaja u naraštaj bivali potiskivani kroz tamu.

Split putniku otkriva svoje posebnosti onog časa kada stupi na njegovo tlo. Čim smo sišli sa velikog belog putničkog broda „Kralj Aleksandar“ kojim smo noću putovali od Raba, istorija grada sačekala nas je i sa leve i sa desne strane. Sleva je bila ribarska pijaca, na kojoj su brodići tezge; ljudi koji su očito spoj mornara i trgovaca donose tu ostrvske proizvode i, ukotvljeni pramcem ka keju, izlažu ih u gomilama. To su najčešće tužne hrpice oštećenih jabuka, sparušenog povrća i žućkastih komada sušene ribe, ali ljudi koji ih prodaju sasvim su drukčiji. Izgledaju izdržljivi poput svoje sušene ribe, dok snažni i ponosni stoje po strani. Obala hrani ljude drugim proizvodima, nerado im dajući ono što je neophodno za život, ali ipak im dopuštajući da žive. S naše desne strane bio je niz prodavnica, kafana i svaštarnica kakve krase svaku morsku luku. Kuće koje su se dizale nad njima behu stisnute između velikih korintskih stubova spoljne galerije Dioklecijanove[64] palate.

Jer Split je Dioklecijanova palata, koju je on podigao za sebe 305. godine kada je, posle dvadeset godina carevanja, abdicirao. Grad se proširio i izvan zidova palate, ali njegovo središte i dalje je unutar njene četiri kapije. Dioklecijan je na tom mestu podigao palatu da bi bio u blizini rimskog grada Salone[65], koji leži nedaleko od Splita, na blagim padinama između planina i ravnice pored mora. Na tom mestu prethodno se nalazilo grčko naselje Aspalaton, koje je dobilo naziv po mirišljavom žbunju koga i dan-danas ovde ima u izobilju. U sedmom veku Avari, ti divljački maroderi, koji su izazvali prvu monetarnu krizu u srednjem veku opljačkavši ogromno bogatstvo iz istočne i srednje Evrope, spustili su se i na Dalmaciju. Stigli su do Salone i razorili je ognjem i mačem. Pobili su većinu stanovnika, ali neki su uspeli da pobegnu na ostrva koja su im pružila kakvo-takvo utočište. Ono što su tada prepatili – hladnoća, glad i žeđ – još živi u narodnom

pamćenju. Vremenom su se izbeglice počele oprezno vraćati na obalu, ne našavši tamo nikakvo drugo sklonište osim Dioklecijanove palate. Tu su se smestili dok ne dođe vreme mira. I još su u njoj, jer mir nikada nije došao. Napadali su ih Huni, Mađari, Mleci, Austrijanci, a neki tvrde da mir nije došao ni kada su svi ti neprijatelji bili savladani; tokom vekova nesreće palata i begunci uspostavili su savršenu simbiozu. Palata ih je štitila, a danas su oni njena potpora. Posle rata bilo je ideja da se Split iseli i palata rekonstruiše tako što će se porušiti kućice uglavljene između njenih zidova i stubova, ali su stručnjaci vrlo brzo shvatili da će se, ako to učine, i palata srušiti. Tamni ljudi koji hitro koračaju ulicama grada uzvratili su kamenu na pomoći koju im je pružio.

„Hteo bih da odmah pođemo u palatu“, reče moj muž. „Trebalo je da.ponesemo knjigu sa gravirama Roberta Adama.[66]“ Ta pomisao pada na pamet mnogim ljudima koji posećuju Split. Adamova knjiga o Dioklecijanovoj palati jedna je od najzabavnijih priča o našem današnjem poreklu, lepa i sama za sebe, i počast svome autoru. Ovde je stigao iz Venecije 1757. godine i napravio seriju crteža s namerom da pokaže kakva je palata bila u doba kada je napravljena, ne bi li se stekla predstava „o privatnim zgradama iz starine“. Njegov rad zahtevao je ogromnu istrajnost i hrabrost, jer je svako pamćenje o prvobitnom izgledu palate nestalo vekovima pre toga. Pratio je stare zidine koje su prolazile kroz današnje građevine i time često izazivao sumnjičavost stanara i vlasti. Mletački providur grada bio je siguran da je Adam špijun i hteo je da ga protera, ali su zapovednik mletačkog garnizona, koji je igrom slučaja bio Škot, i jedan njegov oficir, Hrvat, bili dovoljno kultivisani da shvate Adamove namere, pa su mu obezbedili dozvolu da ostane i nastavi svoj rad pod nadzorom jednog vojnika.

Indirektni rezultati njegovog rada bili su vrhunska dostignuća džordžijanske arhitekture, njen akcenat na prostoru, raznolikosti i ljupkoj razmetljivosti; tako, recimo, u nekoj fasadi na trgu Portman ili u ulazu u ulici Portland plejs, možemo prepoznati rimsku Dalmaciju. Direktan rezultat bio je ova knjiga očaravajućih crteža – po kojima je Bartoloci[67] napravio gravire – a koji, iako relativno tačni, predstavljaju divan primer onog romantičarskog stava da umetnik ima isto toliko slobode u prikazivanju pejzaža koliko i ribar u opisivanju svog ulova. Planinski vrhovi Dalmacije prikazani su kao prepreke koje paraju crno, neprijateljsko nebo; rimske kupole i stubovi imaju natprirodnu zaobljenost nekog boga koji pati od zaušaka; vegetacija poput pešadije napada na ruševine, a seljaci u živopisnim kostimima živahnom gestikulacijom krase pozadinu: posebno sam zapamtila jednu sirotu ženu koja svakim delom svog tela, a posebno prsima, nastoji da proda kokoš dvojici Jevreja sa turbanima, koji su, kao i ona, nalik na stanovnike neke degradiranije Verone. Na nekim crtežima se u uglu mogu videti i Adam i

njegov francuski pomoćnik Kleriso, kako crtaju odeveni u divne troroge šešire i redingote, vrlo nalik na dvojicu mladića iz *Cosi fan tutte*[68]. Divno je naići na knjigu koja je lepa u lakšem smislu te reči, prijatna kao cvet ili slatkiš, jer to je osnova one ozbiljne i uzvišenije umetnosti koja nas čuva i hrani celog života.

„Da“, rekoh svom mužu, „grozno je što čovek ne može da se u potpunosti seti svih slika i crteža. Bilo bi divno imati knjigu ovde i uporediti kakav je utisak ostavila palata na jednog čoveka pre dva veka i kakav utisak ostavlja na nas, koji svoj pogled na arhitektum dugujemo uglavnom njemu.“ „Pa zašto je onda nismo poneli?“ upita moj muž. „Zato“, odgovorih, „što je teška kao kamen. Izmerila sam je jednom na vagi u kupatilu.“ „A zašto si to radila?“ upita moj muž. „Zato što mi je jednog dana palo na pamet da znam samo koliko sam ja teška, ili neki komadi mesa koje kupujem za ručak, i da uopšte nemam predstavu koliko teži nešto drugo“, rekoh. „Uzela šam je slučajno jer mi je bila pri ruci.“ „Pa“, reče moj muž, „počinjem da gubim veru u Fabra[69] i ostale prirodnjake kad pomislim koliko bi čudnovato tvoje ponašanje izgledalo nekom razvijenijem biću kad bi te posmatralo pod mikroskopom. Ali, reci mi, zašto je ipak nismo poneli, čak i ako je teška kao kamen. Mogli smo da platimo podvoz. A i uživali bismo u njoj. Zašto je nismo poneli?“ „Ne bi nam bila ni od kakve koristi“, rekoh. „Kako bismo nešto toliko teško nosili ulicama?“ „Pa to je bar prosto“, reče moj muž. „Iznajmili bismo kolica i gurali ih od mesta do mesta.“ „Ali, ljudi bi mislili da smo ludi!“ uskliknuh. „Da li bi?“ upita moj muž. „To je ono što me interesuje i zato sam i počeo ovaj razgovor. Ovi Sloveni smatraju normalnim mnoge stvari koje su nama čudne; izgleda da ih ne uzbuđuje nikakvo ponašanje, ukoliko, po njihovom uverenju, iza njega stoji stvama želja ili potreba. Pitam se da li bi i to s Adamovom knjigom primili kao nešto sasvim prirodno, jer mi zaista želimo da je baš ovde razgledamo.“ „Ne znam“, rekoh. „Ali eno Filipa Tomsona na ulazu u naš hotel; možemo pitati njega.“

Filip Tomson daje časove Splićanima koji žele da nauče engleski. On je čovek fine građe, izuzetnog dara opažanja i vrlo je određen i suzdržan, ali ne i kada se radi o Dalmaciji, koju voli više od svih drugih krajeva na svetu, ili o Splitu, koji voli najviše od svih mesta u Dalmaciji. Popili smo s njim jutarnju kafu i lepo i nepotrebno užinali na trgu ispred našeg hotela, koji bi bio poput neke venecijanske pjace da nije bilo crvenog gipsanog maltera i palmi; tada smo mu izneli naš problem. „Ovde bi to svakako smatrali vrlo čudnim, da idete tako ulicama, gurate knjigu u kolicima i povremeno zastajete da je pogledate; vrlo, vrlo čudnim“, reče Filip. „Očito ne razumete da smo mi ovde u Splitu uvek kao u izlogu. Nismo nimalo nalik na Srbe, koje uopšte nije briga šta rade, koji se smeju i plaču kad im dođe i prave zvezdu nasred ulice ako im je do razgibavanja. To je

jedan od razloga zašto ne volimo Srbe. Nama je samo po sebi razumljivo da ponosit čovek mora stalno paziti da se ne izloži kritici. Iz toga je nastala najizrazitija osobina Splićana, bespoštedno samoismevanje; jer bolje je rugati se samom sebi nego biti predmet tuđe poruge. Ali, drugi rezultat toga je i kruto, formalno ponašanje. Pretpostavljam da to nastaje i kada te stalno posmatraju ljudi koji misle da su bolji od tebe – Dalmatinci, Mađari, Venecijanci, Austrijanci."

„No sve to", nastavi Filip, „otkriva jednu čudnu stvar o Splitu. Da li ste primetili kako sam vam odmah odgovorio, kao da Split ima potpuno definisan karakter, i kao da mogu da govorim u ime svih njegovih stanovnika? Pa, i mogu. Ali, to je ipak čudno, jer stari Split bio je vrlo mali grad, ne veći od palate i nešto malo zgrada oko nje, a sve ovo što vidite kako se sada pruža po okolnim brdima i uz obalu je novo. Veliki deo stanovnika došao je ovamo posle rata, neki za poslom, neki kao izbeglice sa slovenskih teritorija koje su date Italiji. Vidite li onu lepu crnku koja upravo prelazi trg? Ona je jedan od mojih najboljih učenika i njena porodica je napustila Zadar[70] čim je predat Italiji, kao sve najuglednije gradske porodice. Zadar sada ima sasvim drukčiju istoriju i, kako čujem, sasvim drukčiju atmosferu. Ali Split je potpuno prihvatio, prosto upio u sebe, tu ženu i njenu porodicu, a i sve druge koji su izbegli. Oni se ne razlikuju od domaćih, a ja sam prisustvovao tom procesu. To se događalo postepeno, ali neizbežno. To je čudnovata pobeda za sistem ponašanja koji, koliko sam mogao da zaključim, nema nikakve veze sa ekonomičnošću. Jer ljudi ovde nisu bogati, ali postoji vrlo mnogo elegancije."

Grad doista nije bogat. Kasnije smo ručali sa Filipom u jednom restoranu koji, iako je bio vrlo mali, nije bio neki bistro, već mesto koje su posećivali lepi i dostojanstveni ljudi koji su se bavili gradskim profesijama ili trgovinom. Posle ručka poslužili su nam po dve palačinke sa džemom, kakve se jedu širom srednje Evrope. Balkan je nasledio recept od Vizantije, gde su ih zvali *palacountas.* Nismo mogli da pojedemo više od jedne, jer je ručak, što je uobičajeno u ovim krajevima, bio dobar i obilan. „Da li da spakujem palačinke da gospoda ponesu?" upita konobar. Rekli smo da ne treba. Ali, konobar je posumnjao u našu iskrenost. „Da li to kažu zato što su stranci", upita on Filipa, „pa ne znaju da mi s velikim zadovoljstvom to činimo za naše mušterije? Znam da se onima dole, u novim hotelima, to ne bi dopalo, jer su takve ustanove zasnovane na ekstravaganciji i rasipanju. Ali mi ovde nismo takvi, mi znamo da ono što nam je Bog podario kao hranu ne treba bacati, i zato gospoda ne treba da se stide." „Mislim da ne odbijaju vašu ljubaznu ponudu zato što se stide", reče Filip pritičući nam u pomoć. „Znate, oni su odseli u jednom od velikih hotela, i moraće tamo da obeduju, tako da im palačinke stvamo neće trebati."

Konobar prihvati to objašnjenje i udalji se, ali se ubrzo vrati. „Ali, ako gospoda ponesu palačinke“, nastavi on, „neće morati da naruče celu večeru. Mogu da traže samo supu i glavno jelo, a da pojedu palačinke u sobi.“ „Hvala vam na velikoj ljubaznosti“, reče Filip, odolevajući. „Moji prijatelji su, međutim, *en pension.*[71]“ „Ali bi lepo“, reče konobar, „ako gospođa noću ogladni da samo malo ispruži ruku i uzme parče hladne palačinke i ne ustajući iz kreveta.“ Nikako ne mogu da prihvatim da je bio u pravu, ali njegova fina učtivost je nešto što treba pamtiti, kao i njegov osećaj, ne histeričan ali ipak vrlo strastven, da je ekonomičnost vrlo važna. Tokom vekova, mnogo ljudi sa vrlo lepim manirima moralo je u Dioklecijanovoj palati naučiti da u određenim prilikama pritegne kaiš; a njihova okolina, koja i danas pokazuje tragove veličanstvenosti, morala je uticati na njihove manire.

Palata, naravno, nije neki izuzetan primer rimske arhitekture. Nije ni prineti Karakalinim kupatilima[72], Fommu ili Palatinu[73]. Ali ona na neverovatan način otkriva kontinuitet istorije. U nju se ulazi kroz kapiju stisnutu između svaštarnica na keju i stupa pravo u antiku. Ulazi se u dvorište rimske palate iz 4. veka oivičeno stubovima; pravo je ulaz u carske odaje, s leve strane je hram koji je bio Dioklecijanov mauzolej, a sada je katedrala, desno je Eskulapov[74] hram, baš onakav kako bi ga zamišljali neki dečak koji uči latinski i stare dame koje su pohađale Kraljevsku akademiju u vreme Alma Tademe[75]. Jedino su prostori između kolonada bili ispunjeni ljudima. Manje od jedne petine splitskog stanovništva, koje broji negde oko četrdeset četiri hiljade ljudi, živi u ovoj palati, na površini od oko devet jutara, no preostale četiri petine tiskaju se njom tokom celog dana, jer su prolazi koji vode kroz nju sa severa na jug i sa istoka na zapad najzgodniji put iz novih delova grada do luke. Oni koji žive u palati su svojim kućicama dupke ispunili strane tih ljudima ispunjenih prolaza u kojima vri kao u košnici, zatisnuvši i najmanji slobodan prostor koji su ostavili Dioklecijanovi arhitekti. Eskulapov hram, na primer, ne može se posmatrati iz prostora koji je prvobitno ostavljen pred njim upravo za tu svrhu: razmaci na toj strani peristila popunjeni su građevinama u gotskom venecijanskom stilu, čiji su istureni balkoni u istoj ravni sa frizom, a ulazi u visini postolja stubova.

Pa ipak, tu nema ni haosa ni vandalizma. Prigovoriti deci palate što su dograđivanjem našli načina da u njoj žive bilo bi jednako ružno kao žaliti ženu koja je podigla veliku i divnu porodicu jer je izgubila svoj devojački izgled. Svu tu dogradnju pratilo je veliko poštovanje. Ukoliko su stubovi stajali dovoljno čvrsto, bilo im je dozvoljeno da stoje i dalje; niko nije ništa uništavao da bi došao do građevinskog materijala. Palata je zato jedna jedinstvena arhitekturalna celina, tako očita oku posmatrača, kao što su to Templ[76] ili Grejevo svratište[77]. Postoji

samo jedna stvar koja je narušava, a koja nije bila posledica nužde. U sredini peristila u carskim odajama, u predivnom, nevelikom, otvorenom prostoru, postavljena je Meštrovićeva skulptura jednog biskupa iz 4. veka koji je Slovenima izborio pravo na bogosluženje na njihovom jeziku[78]. Niko ne može da kaže da li je skulptura dobra ili loša. Jedino što se u vezi s njom može primetiti iz položaja iz koga se može videti to je da je visoka oko osam metara. Veći promašaj teško da se može igde naći. On remeti arhitektonske proporcije palate, jer je biskupova glava u nivou kolonada, a prolaz u kome se skulptura nalazi širok je jedva nešto više-od desetak metara. Situacija je utoliko gora što se na obližnjem niskom zidu nalazi cma granitna sfinga iz Egipta, deo originalnih dekoracija palate, ali mnogo starija, starija čitavih hiljadu sedam stotina godina, iz velikog doba egipatske skulpture; i mada nije dugačka ni dva metra, njeno kompaktno savršenstvo čini da skulptura biskupa deluje nekako lomno, kao da nema pravu težinu, poput onih lutaka koje se nekad mogu videti kroz otvorena vrata spremišta u Nici, gde se čuvaju za sledeći kameval.

Putniku je teško da shvati zašto je Meštrović želeo da se skulptura postavi baš tu, i zašto su mu vlasti to dopustile. Ako je razlog tome bilo nacionalno osećanje, ako je on trebalo da označi trijumf Slovena nad Rimom, onda ovde niko ne zna dobro istoriju. Jer Dioklecijanova palata slavi ono doba kada su Iliri, starosedeoci Dalmacije, čija krv verovatno teče venama većine današnjih Dalmatinaca, uspešno upravljali Rimskom imperijom; ona je spomenik jednoj od najlepših osveta vremena. Rim je uništio staru ilirsku civilizaciju verovatno samo zato što je bio imperija i što mu se moglo. Ali kada su mu kasnije bili potrebni pravi vladari da ga brane od najezde varvara, Ilirija mu je dala trinaest takvih branilaca, od kojih samo jedan nije bio uspešan. Svi ostali zaslužili su titulu koja im je data, *restitutores orbis*[79] iako su bili svesni da svet, kakav su oni znali, ne može biti obnovljen. Od njih su najveći bili Dioklecijan i Konstantin; a neki kažu da je od njih dvojice Dioklecijan bio veći.

Njegov mauzolej mu odgovara na jedan sasvim izuzetan način. To je zgrada sa kupolom, osmougaona spolja i kružna iznutra. Njen plan je prilično rđav. Unutrašnjost joj je oivičena dvostrukim redom stubova, jednim povrh drugog, koji nemaju nikakvu drugu funkciju osim da podupiru svoje raskošne kapitele i friz i gutaju dragoceni prostor. Dioklecijan je stigao u Rim kada ruža sveta već beše precvala, a pravi stil bio zaboravljen. Prvobitno, mauzolej je verovatno bio potpuno mračan, jer su prozori napravljeni mnogo vekova kasnije. Zbog tame i nečeg zdepastog i orijentalnog u izgledu, mnogi su smatrali da ga Dioklecijan nije napravio ni kao hram ni kao mauzolej. Podozrevali su da je on, koji je pre svega bio vojnik i čovek izborom okrenut Istoku, bio sledbenik krvave, nimalo duhovne

ali vrlo dramatične religije, mitraizma[80], persijskog kulta veoma raširenog među rimskim legionarima, i da je zapravo hteo da sagradi imitaciju pećine, poput onih u kojima su njegovi saborci slavili boga koji je stigao sa Sunca. Ali građevina nije samo beskorisna i vlažna, ona je i čudno izvedena. Postoji nesklad između kapitela stubova i friza, jer su graditelji koristili ostatke starijih zgrada kao materijal, i morali su spajati delove najbolje što su mogli. Dioklecijan je učinio nešto slično sa Rimskom imperijom. Od ostataka društvenih i političkih struktura sačinio je novu i impresivnu građevinu.

U toj palati raznorodnih ostataka spojenih tako da izgledaju kao novi, taj carski stručnjak za improvizaciju morao je imati i uspešnijih trenutaka. Njegovi edikti pokazuju da je bio dovoljno inteligentan da shvati da njegov krpež nije preterano uspešan. Bio je veliki čovek potpuno poražen vremenom u kome je živeo. Verovatno je težio stvarnoj moći, da svojoj okolini podari sklad, a ne lažnoj, da naređuje i da bude slušan, i verovatno je morao znati da neće imati stvarnu vlast nad Rimom. Bilo bi mu lakše da je ono što su nas učili kada smo bili mladi bilo istina – da je nemoral doista bio ono što je Rim gurnulo u propast. Život, međutim, nije nikada tako jednostavan, a ljudska bića su retko kad tako moćna. Nema mnogo razlike u seksualnim odnosima koji su praćeni uzdržavanjem i onih koji to nisu, te to ne može biti odlučujući faktor u istoriji. Izuzetni ljudi mogu biti i askete i razvratnici, ali običan čovek teško prihvata i celibat i preteranu seksualnu slobodu. Sve što znamo o nemoralu Rima govori da je apsolutna vlast otrov i da su Rimljani, zapravo neumetnički narod, imali sklonost ka pornografiji i da su je zadovoljavali opisujući pojedince i porodice na koje je taj otrov uspešno delovao.

Da je opšti nemoral bio uzrok propasti Rimske imperije, Dioklecijan ga je mogao sprečiti; on je bio vojnik i znao je kako se koristi sila. Ali nevolje su bile poput korova – imale su dubok koren i širile se brzo. Rim je bio seljačka država, pa je postao feudalno-kapitalistička; zemljoposednici i industrijalci postali su tirani; buržoazija i proletarijat pobunili su se protiv tiranije. A onda je buržoazija postala tiranin. Otpacima je mogla potkupiti proletarijat, ali seljaštvo joj je postalo neprijatelj. Vojska je bila sastavljena od seljaka, jer je stanovništvo sa sela bilo zdravije. Stoga je u 3. veku došlo do sukoba između vojske i buržoazije. A onda su došli *restitutores orbis*, ilirski imperatori. Red je, tvrdi se, ponovo bio uspostavljen.

Ali ovaj, najveći od svih ilirskih careva, nije mogao a da ne zna da to nije istina: da je ono što se desilo bio, zapravo, samo stabilizovani haos. Njegovi edikti su bespogovornim, paradnim tonom zahtevali da svaki čovek u carstvu bude na svom mestu i obavlja svoju dužnost, da ispunjava ovu ili onu javnu obavezu i da za to dobija svoju privatnu nagradu. U njegovom planu bilo je genijalnosti. Ali to je

bila samo žonglerska veština održavanja ravnoteže, i ništa više. Ona nije uklonila nijedno od suštinskih zala rimskog društva. To se nije moglo ni očekivati, jer Dioklecijan je bio rođen suviše kasno da bi imao ikakve koristi od razmatranja osnovnih principa, što je rimska kultura činila u svojim boljim danima; proveo je ceo svoj život boreći se protiv nasilja, što ga je dovelo do preterane obuzetosti prinudom. Dvadeset i jednu godinu održavao je carstvo u stanju prividne ravnoteže. Ali proces truljenja nije bio zaustavljen. Putevi su propadali. Kopnom su harali razbojnici, a morem gusari. Poljoprivreda je bila upropašćena porezima i prinudnim radom, a plodna zemlja pretvorena je u pustaru. Cene su rasle, a vrednost novca padala; i da bi se održala ogromna i skupa mašinerija centralne vlasti, povećani su porezi koji su upropastili dobrostojeće slojeve stanovništva. Pretila je stalna invazija varvara, ali samo zato što je imperija svojim ekonomskim problemima bila oslabljena iznutra. Te probleme na početku 4. veka niko nije znao da reši, kao što ne zna ni danas, sredinom 20. veka.

Iz nekog razloga mnogi su pisali o Dioklecijanovom napuštanju položaja i povlačenju u rodnu lliriju kao o neprirodnom koraku koji zahteva posebno objašnjenje. Pobožniji među njima smatraii su da je imao grižu savesti zbog progona hrišćana, ali ništa nije netačnije od toga. Odmah pošto je izabran za cara, odabrao je da podeli vlast sa čovekom jednakim sebi, i dvojicom koji su društveno bili ispod njega, u sistemu vladavine koji se zvao tetrarhija. Jedan od njih, Galerije, odgovoran je za ono što će kasnije biti pogrešno nazvano Dioklecijanovim progonima. Ali sasvim je shvatljivo zašto je on baš tada poželeo da se odmori i vrati u svoju zemlju. Bilo mu je pedeset devet godina, i pre toga je čitavu godinu bio vrlo bolestan, a za njim je bila dvadeset i jedna godina vladanja. lmao je težak život. Poticao je sa sela, prijavio se u jednu od dve dalmatinske legije i od tada je nosio na svojim plećima rastući teret vojne i zakonodavne odgovornosti. Nasilje je tako inteligentnom čoveku moralo biti odvratno, ali je ipak vrlo često morao da mu pribegava. Da bi ga vojni savet izabrao za cezara, morao je da zarije mač u grudi saborca koji mu je mogao biti supamik. Zapravo, morao je tako često pribegavati nasilju da nije mogao a da kasnije ne strepi da će na kraju i sam pasti kao njegova žrtva. Društvo u kome se upravlja mačem nikada ne može biti stabilno, ako ni zbog čega drugog, onda stoga što mač prelazi iz ruke u ruku, od onih koji stare na mlađe.

U dvoranama njegove palate koje su morale biti vrlo hladne i lišene sunčeve svetlosti jer su imale samo otvore na krovu, nije mogao naći spokoj koji je tražio. Haos u svetu se uvećavao. Tetrarsi su se borili između sebe za vlast; neki su umrli i zamenili su ih drugi, ne manje ratoborni. Svojom gramzivošću izdelili su imperiju i onda su iznenada, neočekivano, uprljali svoje ruke Dioklecijanovom krvlju.

Dioklecijan je imao ženu po imenu Priska, i kćer Valeriju, koje je veoma voleo. Obe su postale hrišćanke. Nije poznato da se Dioklecijan tome usprotivio. Valeriju je udao u okolnostima koje jasno pokazuju psihološku razliku između antike i modemog doba. Kada je izabran za cara, najpre je podelio vlast sa Maksimijanom, a potom i sa dvojicom drugih generala, Galerijem i Konstantinusom Klorusom. Dioklecijan je usvojio Galerija, a Maksimijan Konstantinusa Klorusa, i oba usvojitelja dala su svoje kćeri za žene svojim usvojenicima, iako je to značilo da oni treba da odbace žene koje su već imali.

Valerijin brak morao je biti užasan; Galerije je bio nasilnik koga je preka narav gonila iz nevolje u nevolju, i bio je ogorčeni protivnik hrišćanstva. Ali ona je našla utehu u podizanju njegovog vanbračnog sina Kandidijana. Onda je Galerije umro, izdajući sa samrtne postelje edikt koji je okončao progone hriščana. Da joj muž nije ostavio veliko bogatstvo možda je Valerija tada mogla doživeti i malo sreće. No zbog toga je Galerijev naslednik, Maksimin Daja, želeo da je uzme za ženu, iako je već bio oženjen. Kada ga je odbila, lažno ju je optužio. Sva Valerijina imovina bila je konfiskovana, njeno domaćinstvo razoreno, neke njene prijateljice ubijene, a ona i dečak Kandidijan poslati su u izgnanstvo u Sirijsku pustinju. Žene zaista spadaju u zaštićen pol samo u nekom posebnom i ezoteričnom smislu.

Iz mračnih holova svoje palate Dioklecijan je zatražio milost od čoveka koga je njegova sopstvena tvorevina, tetrarhija, dovela na vlast. Molio je Maksimina Daju da dopusti Valeriji da se vrati u Aspalaton. Njegova molba bila je odbijena. Kasnije je izgledalo da je Valerija spašena, jer je Maksimin Daja umro, a ona i Kandidijan stavili su se pod zaštitu jednog od tadašnja Četiri cezara, Licinija, koji ih je najpre blagonaklono primio, što je bilo normalno s obzirom da je svoj uspon dugovao Galeriju. Izgledalo je da će kod njega biti zauvek bezbedni. Ali Licinije se odjednom okrenuo protiv njih i ubio dečaka samo zbog svoje okrutnosti i gluposti, i što je prolivanje krvi u tom trenutku bilo u modi. Preobučena u plebejku, Valerija je uspela da pobegne. Koliko god da je bio nežan otac, Dioklecijanu ovo možda i nije bio neki užasan udarac. Možda je to za njega bila samo senka, nagoveštaj nadolazećeg mraka koji će na kraju progutati sve. Jer Dioklecijan je dobijao pisma koja su zahtevala da poseti Licinija i njegovog saveznika, cezara Konstantina. Izgovarao se bolešću i starošću, ali pozivi su zloslutno učestali. Pretila mu je opasnost da bude umešan u sukob među tetrarsima. Pre ili kasnije jedna strana tražiće njegovu glavu. Umro je, verovatno sam popivši otrov, negde između 313. i 316. godine. Bilo bi bolje da je raniji datum tačan, jer u tom slučaju nije mogao saznati da je njegova kćer 314. godine pronađena u Solunu, gde su joj odsekli glavu a telo bacili u more.

Šta je Dioklecijan osećao dok je sve to preživljavao? Ogromnu patnju, naravno. Patnja je ono što ljudska bića osećaju mnogo češće nego što se priznaje; a to nije njihova krivica. To je ono što nam nameće istorija. Beskorisno je poricati užasnu prirodu naše ljudske sudbine. Dioklecijan je morao osećati jednu vrstu patnje zato što je bio zdrav seljak, i utroba mu se verovatno grčila poput zmije dok je razmišljao da li će njegova kći biti bezbedna; patio je takođe što je, mada seljak, bio rođen u civilizovanom svetu, jer se osećanja razvijena u civilizaciji bune na varvarska iskustva; patio je jer je strašno ići od jednog uspeha do drugog i na kraju se suočiti sa porazom na svakom planu. Njegov stalni uspon od jednog do drugog dostignuća na kraju su poništile bezlične sile koje bi, da je bio doista carska ličnost i pravi predmet obožavanja običnih ljudi, predvideo i zaustavio.

Kako je izdržao svu tu patnju? Ako je tražio utehu odlazeći u zdanje koje je kasnije postalo njegov mauzolej i ako je ono, kao što neki misle, bilo Jupiterov hram, tamo je nije mogao naći. Paganstvo, ako nije bilo ruralno i naivno animistično, ili urbano i kočnica ponesenima uspehom, verovatno je bilo samo prazna forma, čiji je najambiciozniji cilj stoicizam izuzetan čovek mogao dostići sam i doživeti kao nedovoljno postignuće. Ako je zgrada bila mitraistička pećina, onda je posmatrajući skulpturu boga koji biku reže grlo morao reći sebi: „Da, život je baš takav. Ja to dobro znam. Krv teče, život ide dalje. Ali zašto? Zar to nije odvratno?“ A Mitras mu nije odgovarao.

Moguće je da je Dioklecijan nalazio utehu u sekulamim delovima svoje palate, u njenom sjaju. Neki smatraju da ju je podigao iz istog razloga iz koga je podigao kupatila u Rimu: da bi zaposlio mnoštvo gladnih i besposlenih proletera. Ali da nije voleo veličinu i sjaj, takvi grandiozni javni radovi ne bi mu ni pali na pamet. A da je bio baš takav, pokazao je i dvorski ceremonijal uveden u njegovo vreme. Već nekih stotinu godina pre njega dvorski spektakl je bivao sve impresivniji, ali on ga je doveo do vrhunca. Dospeti do svete carske ličnosti bilo je sve teže, a oni kojima bi takva privilegija pošla za rukom morali su se klanjati pred njom pokazujući obožavanje kao pred najvećom svetinjom. Car, tada već središte nerazmrsive zbrke, stajao je u svojoj prebogatoj odori na kojoj je blistalo drago kamenje i zlato, a njegov posetilac, čak i ako je ista krv tekla njihovim venama, morao je kleknuti i usnama dotaći rub njegove odore.

Dioklecijan, koji je uveo taj ritual, morao je izvlačiti nekakvu utehu iz grandioznosti Aspalatona, velikog zida sa arkadama okrenutim moru, četiri dela palate od kojih je svaki bio veliki kao grad, sedamnaest kula osmatračnica, obilja mermera, kolonada koje iščekuju svečane povorke, zloslutnih prolaza koji kroz tamu vode do udaljenog boravišta veličanstva. Zbog odore krute od bogatog veza u koju je odenuto, telo katkad zaboravlja da nije neuništivo, zbog dijademe koju

nosi, glava ponekad smetne s uma da nije domislila neki veoma važan plan. U palati sazdanoj od srca planine da preči put vetru i kiši, čoveku se učini da je moguće pobeći od sudbine. No jedno pitanje moralo je najviše uznemiravati Dioklecijana dok je nastojao da nađe potporu u Aspalatonu. Ideju veličanstvenosti koja pomaže moći da bude nepobediva on nije uzeo od Rima, koji je posetio samo jednom. Uzeo ju je iz Persije, duboko impresioniran ogromnim palatama i njihovim nenametljivim i upečatljivim ceremonijalom. Ali on je u Persiju došao kao osvajač, onaj koji će uništiti sasanidske[81] kraljeve. Tako je sam dokazao da simbol na koji se oslanjao nije dovoljno siguran.

Posle smrti on je i dalje vladao palatom, iz groba koji se nalazio u središtu mauzoleja. Tridesetak godina kasnije jedna žena je pogubljena zato što je ukrala ljubičasti pokrov sa njegovog sarkofaga; bio je to čudan, ludački prekršaj, kritika s kojom bi se tada on već složio, jer su zidine carstva koje nije uspeo da obnovi popustile pred katastrofom koja se obrušila na njegov narod. Jadranskim morem harali su gusari Vandali, a Rim su u rasponu od šezdeset godina varvari opljačkali tri puta; Huni su pustošili Podunavlje, a Salona je bila prepuna izbeglica. Ali, ovde je zakratko postojala mala oaza sigumosti, gde se odvijao običan život, i gde se činilo da ima smisla praviti palatu kao sklonište. Ilirija je uvek bila poznata po svojim tkaninama. U Muzeju na Kapitolu u Rimu postoji skulptura imperatora Avgusta na čijem štitu je prikazan jedan llir; on nosi tuniku do kolena, bez pojasa i sa rukavima, ukrašenu trakama od ramena do poruba. To je najstariji prikaz dalmatika[82]. Papa je u 3. veku naredio da se svi mučenici sahranjuju u takvoj odeći, a danas je nose đakoni i biskupi u zapadnoj crkvi i engleski kraljevi na krunisanju. Kakve god krvave zamke istorija spremala, razboji u Iliriji nisu prestajali da rade. Priličan deo Aspalatona zauzimala je velika fabrika, u kojoj su žene tkale uniforme za rimsku vojsku i tkanine za građanstvo.

Ali neki drugi događaji su pokazali da palata nije bila sigumo sklonište. Sredinom 5. veka pojavio se još jedan genijalni Dalmatinac, Marselin, koji je lojalno služio vojsci tražeći zauzvrat da vlada Dalmacijom kao kraljevinom koja je bila u vazalnom odnosu prema imperiji. Moguće je da bi Rimsko carstvo preživelo kao federacija takvih malih zemalja, kojima bi vladali ijudi sa lokalnim ambicijama na bazi starih rimskih principa efikasnosti i javnog duha. Marselin je za svoje sedište izabrao Dioklecijanovu palatu, i hrabrošću, mudrošću i snagom kojom je branio svoj narod, ponovo je palatu učinio veiičanstvenom. Ali posle trinaest godina blagodeti stigao je na Siciliju, odakle je trebalo da predvodi pohod protiv Vandala u Africi. Tu je ubijen po nalogu nemačkog generala Ricimera, varvarina koji je iznutra podrivao Rimsko carstvo. Takvima nisu bili potrebni lokalni vladari koji će, uzdižući vojnički i ekonomski svoje krajeve, graditi i Imperiju; oni su želeli

da ona bude bespomoćno polje koje će gaziti međunarodne vojske. Poslednji *restitutor orbis* nije našao sigurnost u kojoj je mogao dovršiti započeti posao.

Nekoliko godina kasnije njegov nećak, koji se tako i zvao, Julijus Nepos, to jest, Julije Nećak, i koji je vladao Dalmacijom umesto svog strica, pozvan je da postane imperator Zapadnog carstva. Taj poziv nije bio nimalo ohrabrujući, jer je otprilike značio „dođi, dođi da te ubijemo“. No pošto je poziv uputio imperator Istočnog carstva, on se nije usudio da se ogluši o njega. Morao je odmah da ukloni svog suparnika, koga je utešio tako što ga je postavio za biskupa Salone. Hroničari koji su imali priličan dar za slikovitost opisali su ga kako trga carske oznake sa njegove odeće, a potom ga prepušta berberinu koji će mu obrijati teme i svešteniku koji će ga rukopoložiti. Bio je to praktičan korak, pošto njegov suparnik više nije mogao da mu se osveti. Julije Nećak nije ni dobio priliku da pokaže svoju sposobnost. Suočen s neizmernim morem varvara unutar carstva i na njegovim granicama, napravio je kobnu grešku: poslao je svog komandanta iz Dalmacije, Oresta, da upravlja Galijom. Taj Orest bio je ilirski avanturista koji je jedno vreme proveo i kao sekretar hunskog vođe Atile. Takva dužnost nikako nije mogla biti dobra preporuka. Ali on je sebi stvorio mesto u rimskom društvu oženivši se kćerkom jednog patricija, i tako se okrenuo protiv svog gospodara i proglasio svoga sina Romula za cara.

Julije Nećak vratio se u Aspalaton i živeo potom još pet godina. U međuvremenu, Oresta je ubio general Odoakar, varvarin koji je, diveći se mladosti i lepoti Romula i želeći da deluje kao sila iza prestola, rešio da ga podrži. Godine 480. dvojica dalmatinskih plemića, Viktor i Ovida, jeđan romanizovani llir a drugi varvarin, upali su u palatu i na prevaru ubili Julija. On je bio poslednji legitimno izabran car Zapadnog carstva. Njegove ubice nadale su se da će se svojim činom umiliti Odoakaru; varvarin Ovida želeo je da postane kralj Dalmacije i za to mu je bila potrebna careva podrška. Ali Odoakar je bio jednako prijateljski raspoložen prema regionalnim vladarima kao i Ricimer, i na kraju kaznene ekspedicije protiv Dalmacije ubio je Ovidu sopstvenom rukom. Odoakara je kasnije ubio Teodorik, kralj Ostrogota, koji ga je, potpisavši s njim mir, pozvao na banket gde ga je proburazio mačem, pobivši pri tom i sve njegove ljude. Ubistva, ubistva, ubistva, ubistva.

Negde u to vreme nestao je Dioklecijanov sarkofag. Oko sto sedamdeset godina stajao je on u sredini mauzoleja, kako su ga opisali posetioci s darom zapažanja. A onda odjednom više nije bio tu. Priča se da ga je grupa osvetoljubivih hrišćana bacila u more; tako nešto, međutim, mogla je učiniti samo neka ogorčena, progonjena manjina, a hrišćanstvo je još od Dioklecijanove smrti bilo zvanična religija Rimske imperije. Teško je verovati da su sarkofag uništili

Avari, jer su oni tek nekoliko vekova kasnije stigli do ove obale. Okolnosti pod kojima je sarkofag nestao verovatno su bile mnogo manje dramatične. Koliko god varvari ubijali, svakodnevni život u Aspalatonu nastavljao je da se odvija, čunkovi u tekstilnoj fabrici nisu prestajali da rade. Dioklecijanov mauzolej morao se čistiti i popravljati i sasvim je moguće da je vlasnik obližnjeg dvorišta jednog dana rekao: „Da, možete ga spustiti tu“, gledajući sarkofag sa poštovanjem i čudeći se što je i nehotice postao čuvar takvog blaga. Moguće je da se radnici koji su sarkofag tu privremeno odložili nisu vratili, da je neka opasnost zapretila gradu sa kopna ili mora, te su se oni, činovnici koji su ih poslali i vlasnik dvorišta pridružili braniocima. Potom su ljudi govorili o sarkofagu: „Hoće li ga skoro odneti?“; ali moguće je da su nesigurna vremena zahtevala da se dragocenosti iz hrama ne drže na jednom mestu. Moguće je, zatim, da je sarkofag ostao tu jer su neki ljudi zaboravili da prenesu drugim ljudima detalje vezane za njega, ili ih je u tome sprečila nasilna smrt, bekstvo iz grada ili neki drugi razlog, pa se poreklo sarkofaga polako zaboravilo, a on prestao da bude važan. Neka žena je potom jednog dana možda rekla: „Stvarno ne znam šta je to. Oduvek je bilo tu; pun je nekih starih stvari.“ Rekavši to, govorila je celu istinu. U njemu su zaista bile stare stvari: kosti Dioklecijana čoveka, odežda Dioklecijana cara, ideja o svetskom poretku koji ostalim narodima nameću nadmoćni narodi, za koje se smatra da znaju šta rade prosto zato što delaju. Vreme Aspalatona, palate velikog Obnovitelja Sveta, prošlo je. Aspalaton je postao Split, grad u kome su živeli obični ljudi, koji su mogli da uspostave red u svojoj kuhinji, radionici ili tekstilnoj fabrici, ali koje su nadmoćniji narodi, oni koji uspostavljaju red u svetu, u tome sprečavali na čudovišan način.

Siguma sam da će se jednog dana Dioklecijanov sarkofag pojaviti u podrumu neke zaboravne splitske porodice; a u tamnim dubinama dalmatinskog uma, na kojima počiva današnja filozofija Dalmatinaca, stari imperator postoji i dan-danas. Mi u Engleskoj imamo neistoričan odnos prema svom životu, zato što je svaka generacija osetila uzbuđenje koje izaziva neki prelomni, sasvim određen i nov istorijski događaj, dovoljno velik da se prepričava deci i unucima, a da se ne oseti potreba da se priča dopuni onim što su doživeli očevi i dedovi. U svim tim impresivnim trenucima centralna vlast igrala je uopšte uzev i ne tako tragično lošu ulogu, barem kada je naša zemlja u pitanju, a imala je i neke zasluge. Mi verujemo da centralna institucija koja kontroliše javne službe u zemlji teži da omogući običnom čoveku da održava red u svom delokrugu rada i života.

To, međutim, ne bi bio slučaj da je poslednji jasno određen istorijski događaj u engleskoj istoriji bilo povlačenje rimskih legija 420. godine, posle čega je usledio period unutrašnjeg haosa koji je bitka kod Hestingsa[83] nastavila da perpetuiše do

dana današnjeg, uz neprekidna nastojanja evropskih imperijalnih sila da nas okupiraju i nasele se na našoj teritoriji. Tada bi nam ideja o državi bila poput vina, divota u kojoj se sme uživati umereno, jer bi u suprotnom sledilo pijanstvo, nasilje, pobune i nemaština. Znali bismo da je neki stepen nacionalne organizacije potreban, i da je moć najizuzetniji luksuz, ali bismo smatrali kraljeve i državnike tvorcima nedaća i zla, zbog čijih smo neuspeha povremeno morali da napuštamo naše domove i bežimo u divljinu, gde bismo se hranili korenjem i bobicama. Možemo imati neku predstavu o tome koliko bismo bili drukčiji ako pomislimo šta bi za nas značila reč „kraljica“ da nismo imali Viktoriju i Elizabetu, čak i Anu, i da je Bodikeja[84] bila prelomna ličnost u našoj istoriji.

Tako je bilo sa Splićanima, i, uostalom, sa svim Dalmatincima. Oni su bili svesni Dioklecijanovog neuspeha da obnovi zemlju i cene koju su za to platili. Zato se oni instinktivno okreću protiv svake centralne vlasti kao protiv neprijatelja. Ljuti mladi ljudi trče naokolo vičući. Ali u njima teče i krv Ilira i krv Slovena; oni su istog roda kao Dioklecijan i drugi *restitutores orbis.* Oni su vrlo osetljivi na iskušenja koja rađa moć. I zato ne mogu da prestanu da razmišljaju o centralnim vlastima. Mladi ljudi ne mogu da sednu i naljute se na nešto drugo. Stranac će jako pogrešiti ako takav stav protumači kao neko ćudljivo varvarstvo. To je vrlo razumna reakcija na iskustvo, i ona im je pomogla da zaštite svoja prava pod imperijama koje su bile ili ravnodušne ili neprijateljski nastrojene prema njima. Ona će možda biti od ogromne koristi ljudskom rodu ako neko zlo zapreti da zavlada svetom.

SPLIT II

U 8. veku Dioklecijanov mauzolej pretvoren je u katedralu. I danas izgleda sasvim paganski, mada su je hrišćani u 13. veku opremili lepim zvonikom i fino izrezbarenim vratima na kojima je prikazano dvadeset osam scena iz Hristovog života, i nastavili da je ispunjavaju svetim predmetima sve dok nije počela da liči na ostavu. Poseduje izvanrednu predikaonicu koja datira iz istog perioda kao zvonik i vrata, sa krilatim životinjama, i dve grobnice iz 15. veka, od kojih jedna prikazuje *Bičevanje Hrista,* rad Đorđa Dalmatinca, koga oni koji žele da prikažu ovu obalu kao slovensku divljinu, oplemenjenu venecijanskom kulturom, nazivaju i Đorđom Orsinijem, samo zbog toga što je njegov sin ili nećak potom uzeo italijansko ime. Čovek ne može pogledati ništa u Datmaciji, čak ni *Bičevanje Hrista*, a da ne bude suočen sa borbom Slovena za oslobođenje. Cela istorija katedrale odiše njom; ovde je bio centar uglavnom uspešnog pokreta koji se borio za upotrebu slovenskog jezika u crkvi.

U Splitu su, međutim, živela dva crkvena dostojanstvenika koja su bila od značaja za ceo svet. Jedan je bio Toma Splitski, iz 13. veka, pisac izvrsne istorije svog doba i jedini stranac za koga se zna da se sreo sa sv. Franjom Asiškim i čuo njegove propovedi; drugi je bio nadbiskup Markantun de Dominis[85], koji je bio tipičan Sloven po tome što je istovremeno bio i mislilac i veoma naivan čovek. Rođen je na Rabu, u jednoj od tamošnjih divnih gotskih palata. Mada je bio nadbiskup, i mada je u mauzolej uveo sadašnji hor, on se zapravo najviše interesovao za nauku. Jednog dana, dok je držao propoved, gotovo pola veka pre Njutna, otkrio je Sunčev spektar. Dekartov rad počiva mahom na njegovom, a Gete ga pominje u svojoj knjizi o teoriji boja. Na nesreću, zainteresovao se i za pitanja vere, što je za renesansnog sveštenika bila kobna greška. Ubrzo je počeo da veruje u istinu protestantizma i zahvaljujući svom prijatelju ser Henriju Votonu, autoru pesme „Vi niže lepote noći“, koji je tada bio engleski ambasador u Veneciji, imenovan je za dekana Vindzora, majstora Savoje i vikara Vest Ajla, u Berkširu. Tada je objavio snažan napad na katoličku crkvu pod nazivom *De republica ecclesiastica*[86]. Ali progonile su ga sumnje i zaključio je da je pogrešio. U dirljivom prepuštanju slovenskom verovanju da ljudi zapravo nisu nerazumni, otišao je u Rim da o tome porazgovara sa papom. Papa je u međuvremenu umro i zamenio ga je drugi, mnogo manje tolerantan. Dominis je bačen u tvrđavu Sant’ Anđelo, u čijim je podzemnim tamnicama i umro. Kasnije ga je inkvizicija osudila kao jeretika, pa su mu iskopali telo i spalili ga na lomači, zajedno sa svim njegovim delima.

Ali mada je verski život Splita u istorijskim analima skriven njegovim nacionalizmom, moramo se prisetiti da najveći deo ljudskih aktivnosti ostaje nezabeležen. Splićani su veoma pobožni. Primetili smo to onda kada je Profesor došao da večera s nama. Profesor je veliki latinsta, bio je đak, asistent i blizak prijatelj Bulića[87], čuvenog naučnika koji se celog života bavio starinama Splita i Salone. Mada mu je gotovo sedamdeset godina, poseduje šarm vrlo mladog čoveka, jer on prima zadovoljstva radosno i bez i malo gorčine koju rađaju prošla razočarenja, i veruje da život može uvek napraviti jedan mali zaokret posle koga će sve zauvek biti prijatno. Njegovi maniri zadovoljili bi standarde bilo koje svetske prestonice, ali on istovremeno potpuno pripada svom okruženju. „Hvala, neću jastoga“, rekao nam je. „Siguran sam da je izvrstan, ali kao i mnogi drugi koji su morali da se u isto vreme oproste od dobrog zdravlja i života od akcije, imam slabu probavu.“ A onda je u supu sipao toliko bibera da je ona pocrnela. „Vidite“, reče, „kako se pažljivo hranim. Uvek stavljam mnogo bibera, jer je vrlo zdrav. Šta, niste znali? Verujte mi, čovek se ne može nadati da će živeti dugo ako ne uzima dovoljno bibera.“ Bila sam očarana, Opat Fortis[88], koji je obišao jadransku obalu u 18. veku, bio je zaprepašćen količinom bibera koju koriste Dalmatinci, kao i njihovim verovanjem u njega kao u lek.

Pošto je bio pravi sin svoje otadžbine, morao je, naravno, govoriti o nacionalizmu, a ono što je govorio samo mi je još jasnije pokazalo koliko je poslednja strana okupacija nametnuta Dalmaciji bila groteskna i nepravedna. Pred nama je bio čovek koji je bio ravan bilo kom oksfordskom profesoru; po svojim sklonostima on bi se u potpunosti posvetio istraživanjima. Ali je od rane mladosti i kroz ceo život bio aktivan član partije koja je organizovala pobune protiv austrijske vlasti, i nijedan pripadnik njegove velike i ugledne porodice nije tako duboko bio umešan u to kao on. „Jedan od moje braće“, rekao nam je, „bio je vrlo poznat dalmatinski rodoljub i doživeo nevolje o kojima su izvestile sve evropske novine. Bio je sveštenik, a Austrijanci su ga izgnali iz Dalmacije, iako je ovde imao svoju parohiju. Pa ipak nije propatio mnogo, jer ga je veliki biskup Štrosmajer uzeo u zaštitu i dao mu parohiju nedaleko od Zagreba.“

„Koliko je ta nesreća meni donela sreće!“ uskliknu on, blistajući. „Jer kad sam pošao na studije u Beč, biskup Štrosmajer pozvao me je da ga posetim. Bio je to najlepši događaj u mom životu. To se desilo vrlo davno, kada sam imao devetnaest godina, ali ništa nisam zaboravio. Soba u koju sam ušao učinila mi se svetla kao uskršnji oltar, ne toliko zbog svećnjaka koji su bili prelepi, već zbog društva. Bio je tu biskup Štrosmajer lično, neverovatno lep i elegantan, a tu je bilo i još dvadesetak ljudi, najvećih aristokrata našeg naroda, najvećih naučnika i

umetnika, istaknutih stranaca i žena izuzetne lepote i držanja. Biskup Štrosmajer bio je poznati poštovalac ženske, a i svake druge lepote.

„Ali, nemojte misliti da je to bila neka obična večera, od ovoga sveta. Taj veliki čovek svemu je davao svoj pečat. Prvo smo stajali dok je on za stolom lično očitao molitvu, na svom izuzetnom latinskom, kakvim ne govori nijedan drugi čovek, kako ga možda govore samo anđeli. A onda smo seli, i dok smo jeli, jedan mladi sveštenik čitao nam je delove Jevanđelja po Jovanu, a potom jednu Ezopovu basnu. Biskup je tada započeo razgovor koji je, bez obzira što je gostiju bilo mnogo, uključivao sve, i bio nezamislivo uman. On je, naravno, podsticao sve to, ali to se nije primećivalo. Izgledalo je kao da se sve odvija sasvim spontano. Bilo je to kao ptičji poj u šumi, u kome su note predstavljale iskaze mudrosti koje nijedan filozof ne može da dosegne. Avaj! Strašno je što je tako nešto postojalo, a sada ga više nema. Pretpostavljam da su svi oni koji su tu bili prisutni sada mrtvi, osim nekih žena; jer ja sam bio mnogo mlađi od svih. Ali to osećanje žala za onim što je prošlo stari su znali vrlo dobro, i iskazivali ga mnogo bolje od nas.“ Promrmljao je neke stihove na latinskom. Na karakteristično slovenski način nije rekao ništa o tome da li se, zbog svog porekla, na večeri osećao neprijatno. U bilo kojoj drugoj zemlji devetnaestogodišnjem mladiću, koji nije bogat i potiče iz provincijskog grada, bilo bi nelagodno u takvom prestoničkom društvu, kod jednog od najpoznatijih ljudi njegovog vremena. Ali i Srbi i Hrvati su vrlo demokratični. Među njima ima vrlo malo klasnih razlika, a Split, slobodan i drevan grad, nije se osećao nimalo inferiornijim od Zagreba, ma koliko ovaj bio veći ili bogatiji. Pa ipak, možda je odsustvo nelagodnosti bila pre svega zasluga biskupa Štrosmajera.

„Pričam gluposti, reče Profesor kada je, posle kraćeg ćutanja, ponovo počeo da govori, „ako ispada da mi je biskup Štrosmajer bio inspiracija, jer, istini za volju, ja nikada nisam bio posebno inspirisan. Ja nisam učinio ništa veliko, niti sam za tim osećao potrebu. Jer austrijske vlasti nikada nas nisu strašno proganjale, nikada nisu tražile od nas da budemo heroji; one su nas samo bockale iglicama, a mi smo se zadovoljavali time da budemo gospoda i filozofi. Najgore mi je bilo za vreme rata, a ni tada nije bilo neizdrživo.“ Ispričao je kako je, odmah pošto je Austrija objavila rat Srbiji, austrijska vlast pohapsila sve muškarce u Splitu koji joj nisu bili skloni. Što će reći sve ugledne i istaknute ijude, i poslala ih na put po Austriji i Mađarskoj, prikazujući ih kao srpske ratne zarobljenike. „Ja koji znam nemački kao maternji“, reče Profesor, „morao sam da stojim tamo dok su me predstavljali kao pravoslavnog sveštenika; to je bilo zbog moje brade. Neke okolnosti zarobljeništva bile su zaista vrlo neprijatne. Ali, hajde da se toga ne prisećamo, treba da pamtimo one lepe stvari koje nam je podario rat. Doneo nam je slobodu i mnoštvo prijatelja. Mnogo engleskih prijatelja. Jer ovde su došli mnogi engleski

mornari i vojnici posle rata i mi ih veoma volimo. Možda poznajete admirala Vilijema Fišera?“ „Ne“, reče moj muž, „ali poznajem njegovog brata, H. A. L. Fišera, rektora Nju koledža, koji je veliki istoričar i jedan od najdivnijih ljudi na svetu!“ „Pa i ovaj je! I ovaj je!“ povika Profesor. „Dolazio je ovde sa svojom flotom nekoliko puta, zavoleo sam ga kao brata. Verujte mi, on je poput nekog junaka iz prošlosti!“

Oči su mu blistale. Ovde, kao i u Srbiji, ima vrlo malo feminiziranih muškaraca, te čovek koji govori pohvalno o drugom čoveku ne izaziva nikakvo podozrenje; iz takvih reči ponekad izbija snažna ljubav koja povezuje druga s drugom, junaka s junakom. Profesor je dugo govorio o admiralu Fišeru, njegovim kvalitetima, mudrosti i strpljenju, njegovoj jednostavnosti, vedroj, homerovskoj lukavosti, i njegovom gromoglasnom smehu. „Ah!“ uzdahnu najzad. „Toliko sam pričao o svom prijatelju da sam, i ne primetivši, popio previše vina. To neće izaći na dobro ako ne popijem jednu veliku, jaku kafu. Je li kafa ovde jaka?“ „Bojim se da jeste“, rekoh, „vrlo je jaka.“ „A zašto se bojite?“ upita Profesor. „Što je jača to je zdravija. Zar niste znali?“

Pošto su Profesor i moj muž neko vreme pričali o svojim omiljenim izdanjima klasika, zaćutaše. Ja rekoh: „Pozvala sam Filipa Tomsona da svrati kasnije. Nije mogao da dođe na večeru jer ima čas, ali će doći u deset. Nadam se da će vam se svideti.“ „Nisam se upoznao s njim“, reče Profesor, „ali ga znam iz viđenja, i siguran sam da će mi se dopasti.“ „Da, on je vrlo šarmantan i osetljiv“, rekoh. „Nisam na to mislio“, reče Profesor. „Mislio sam da će mi se sigurno dopasti jer je vrlo pobožan katolik. Vrlo revnosno sledi sva pravila, i dok sam za vreme Velikog posta nekoliko puta svraćao u crkvu, zaticao sam ga kako se moli kao dete.“ Kada je Filip Tomson stigao, pozdravio ga je vrlo prijateljski ali suzdržano; kao da je osećao da ih vezuje neko zajedničko iskustvo, koje ipak ne mogu podeliti.

Da bismo započeli razgovor, pričali smo o tome šta planiramo da radimo u Splitu pre nego što krenemo dalje na jug. „Morate svakako otići u park na Marjanu, onom brdu ispod grada“, reče Filip. „Tamo, među borovima, divno je gledati more i ostrva.“ „Da“, rekoh, „bila sam tamo prošle godine i volela bih da pođem ponovo. Interesantno je da na crtežima Roberta Adama nema nijednog drveta. Verovatno su ga pošumili Austrijanci.“ „Ne“, uskliknu Profesor skočivši sa stolice. „Hoćete da znate ko je posadio drveće? Ja lično! Našao sam u arhivama neoborive dokaze da je na brdu nekad bilo drveća, koje su Mleci posekli za svoje galije. Tako sam dobio ideju, i osnovali smo društvo za pošumljavanje Marjana. Mnogi ljudi smatrali su to ludošću, a moja jadna žena dobijala je anonimna pisma u kojima je pisalo da me treba strpati u duševnu bolnicu. Ali, skupio sam novac, i verujte mi, novac su dali Dalmatinci. Ne, Austrijanci nisu ništa učinili za nas, a nisu

ni Venecijanci. Prihvatili smo venecijanski stil u arhitekturi, i to je sve; a možda ni to ne bih rekao ako bih hteo da budem sasvim precizan. Mnogo bi istinitije bilo reći da su i Venecijanci i Dalmatinci dobili inspiraciju za novi pokret iz istih izvora...“

Opet smo se vratili slovenskom nacionalizmu; ali smo se od njega potom udaljili zbog one stalne mistične preokupacije koja leži dublje u dalmatinskom umu. „Ne verujem da su Venecijanci ostavili ikakav dubok trag u životu naših ljudi“, reče Profesor, „osim možda kada je u pitanju njihova navika bogohuljenja. Zar ne mislite, gospodine Tomson, da je strašno slušati sve te kletve na ulici?“ „Da, strašno je“, reče Filip. „To pominjanje svetih imena, tako da čoveku prosto dođe da rukama prekrije uši.“ Zavrteli su glavama vrlo ozbiljno; bilo je neobično videti stranca rođenog u katoličkoj veri kako po žaru sustiže engleskog preobraćenika. Prepoznala sam u Profesoru onu istu snagu slovenske vere od koje su glasovi ljudi i žena koji su pevali u Šestinama bili tamni i blistavi; no činilo mi se da u njemu ta strast nije bila samo ublažena blagošću njegove prirode, već i da je bila osnažena dugim bolnim životom njegovog grada, načinom na koji se odrazio na njegovu tragediju, i njegovim odbijanjem da sa sebe otre tugu i gubitak kao nekakav tanak, otklonjiv nanos.

Čovek koji šeta Splitom odmah vidi da ovaj ozidani grad živi baš takav život, mnogo zgusnutiji nego što je slučaj s našim zapadnim gradovima, i da se neprestano upire da kroz pobožnost dosegne neko uzvišeno tumačenje svog iskustva. Sledećeg jutra Profesor nas je odveo do Zlatne kapije palate, koja je baš onakva kakva je bila i u Dioklecijanovo doba: vrlo lepa celina, prekrivena puzavicama, sačinjena od niša i stubića i jednih uzanih vrata, kojoj je modemo doba dodalo neprekinuti niz urednih i gipkih Splićana koji žure u pravcu luke. Nedaleko od kapije popeli smo se uz neke stepenice do vrata koja je otvorila jedna časna sestra. Išli smo potom drugim stepenicama i ušli u crkvu sagrađenu u zidovima palate. Stara je oko hiljadu i stotinu godina, i mada je naružena jezivim *bondieuseriesom*[89] današnje rimokatoličke crkve, ona je bezgranično dirljiva zbog svog vitkog kamenog pregradnog zida, zbog reljefa na njemu koji u oblicima svežim poput rose pokazuju veru koju su ljudi prihvatili kao blagotvornu magiju da bi odagnali užase života. Časna sestra je nešto govorila Profesoru, glasom tihim i ukočenim od čuđenja, rečima koje su i same bile sveže kao rosa. Pričala mu je kako je nastojnica malog reda koji čuva crkvu sv. Martina vrlo stara i bolesna, ali još pokazuje veliku snagu. Mada je govorila mirno, nije uzimala ništa zdravo za gotovo; možda je to ipak bio prvi put da su se bol i istrajnost pojavili na zemlji. Bila je od onih ljudi koji neće dopustiti da se neki događaj samo desi, već

će ga ispitati svom snagom svoje duše i pokušati da nasluti njegove posledice, tražeći, uprkos svemu, objašnjenje vasione koja je blaga kao sama ljudska blagost.

Kasnije tog jutra otišli smo u drugu crkvu, podignutu u čast device Marije u jednoj od kapija, zapravo iznad njenog luka. Nije posebno zanimljiva; takvih ima mnogo po južnoj Evropi – sivih, prilagodljivih linija, one zapravo blagom hvalisavošću poručuju da čovek, ako ima veru, ne mora biti snažniji od ljiljana da bi izdržao život. I ova, poput drugih malih crkava u dalmatinskim gradovima, pripada jednom bratstvu; izdržava je dvadesetak građana, koji je koriste kao versko središte i centar svojih milosrdnih delatnosti; tu su se venčali sa svojim ženama i krstili svoju decu, tu bivaju i biće sahranjeni. Ovu crkvu pokazao nam je jedan pripadnik bratstva, gipsar po zanimanju, koji je izašao s posla da bi udovoljio Profesoru. U radnoj odeći, isprskanoj gipsom, stajao je mirno i kruto kao paž u kući višoj od kraljevske, pokazujući podanicima prestonu sobu, očiti prenosilac tradicije koju smo uočili ranije tog dana.

Uočili smo je u Eskulapovom hramu koji se nalazi u dvorištu Dioklecijanove palate, naspram mauzoleja, i koji je sada krstionica. Ta promena ne bi iznenadila Dioklecijana, jer uvid u njegov kasniji život pokazuje nezadovoljstvo što su hrišćanski majstori odbili da mu naprave Eskulapovu statuu. Tu smo ugledali veliku kamenu ploču iz 10. veka sa grubim reljefom za koji neki tvrde da predstavlja obožavanje Hrista, a drugi poštovanje koje podanici odaju jednom hrvatskom kraIju. Nije važno šta reljef predstavlja. Važno je da se skulptor, poželevši da iskaže veličanstvenost, opredelio za vizantijski stil. Pošto je Zapadno rimsko carstvo propalo, Dalmacija je trideset godina uživala opasnu nezavisnost, a potom potpala pod Istočno rimsko carstvo – Vizantiju. To carstvo imalo je kao bitnu odliku potpuno jedinstvo crkve i države; car je imao apsolutnu vlast nad svojim podanicima samo zato što je iskazivao potpunu potčinjenost Bogu, a ceremonijal na njegovom dvoru bio je verski obred. Kamena ploča pokazuje da se takav koncept vladavine putem svetog baleta duboko urezao u pamćenje ljudi kojiina se vladalo, čak i na najudaljenijim granicama carstva.

Velika uljudnost ovog radnika, koliko god u osnovi bila instinktivna, bila je istovremeno uzdignuta umetnošću i disciplinom kao što se gardisti vežbom uzdižu iznad primitivne okrutnosti, pokazujući da je vizantijska tradicija osim rasprostranjenosti imala i druge oznake vitalnosti. Taj čovek je bio Sloven. To su potvrđivali njegova plava kosa, visoke jagodice i oči plave kao more. Vizantija je pustila nove korene u narodu koji je stigao na Balkan iz središnjih ruskih stepa kao varvarski, nedodirnut bilo kojim događajem iz prvih vekova hrišćanskog doba i naizgled jednako nepristupačan za hrišćanski uticaj kao bilo koji drugi narod na kugli zemaljskoj. Njegovi pripadnici ubijali su i mučili bez milosti; palili su i

uništavali bez ikakvog cilja. Stigli su na dalmatinsku obalu u rušilačkom pohodu, u društvu Huna i Avara. Ali Huni i Avari su ih porobili, a oni su se digli na ustanak. Ljuti mladi ljudi trčali su naokolo vičući. Čuo ih je vizantijski car Iraklije, koji im je obećao da će im, ako isteraju Hune i Avare, dopustiti da se nasele tu kao vazali Vizantije. Postavio im je još jedan uslov: da moraju postati hrišćani. Ko je mogao predvideti da će se iz ovog braka iz računa, sklopljenog između Slovena i crkve, roditi tako velika strast? Ko je mogao predvideti da će se horde ubica i marodera pretvoriti u zaljubljenike duhovnosti i intelektualizma, ljude koji veruju u magiju i postojanje stvarnosti iza pojavne, koji će oprobati svaki obred i voditi svaku raspravu koji im mogu otkriti istinu? Istorija ponekad deluje jednako nepredvidljivo kao i nasleđe, a njeni najmanje očekivani izdanci često su i najslavniji.

SALONA

Bio je to najtmurniji mogući Uskrs; i kada nas je Profesor poveo da vidimo ruševine velikog rimskog grada Salone, što bi trebalo da bude najlepši prizor na svetu, nismo doživeli ništa ni nalik na oduševljenje. Stubovi, stepeništa i sarkofazi Salone leže u dubokoj travi i cveću, pod visokim terasama sa maslinama koje gledaju na more i mnogobrojna ostrva, na mestu koje bi Horacije rado posetio sa slugom koji bi išao za njim, noseći korpu sa ručkom. Jedan od nesklada istorije leži i u tome da bi jedan rimski pesnik najviše uživao u pogledu na rimske ruševine, u njihovoj slikovitosti i podstreku koji daju moralizovanju. Ali mi nismo nimalo uživali, jer nas je oštra kiša grebla po licu sve vreme dok smo se vozili četiri milje dugim putem od Splita, a u Saloni je postala toliko okrutna da smo morali da se sklonimo u jednu kuću, zatrpanu mapama i natpisima, koju je sagradio veliki Bulić da u njoj stanuje dok je nadgledao iskopavanja i koja je, posle njegove smrti, pretvorena u muzej.

Nismo bili sami. Kuća je bila puna devojčica starih između dvanaest i šesnaest godina o kojima su se brinule dve-tri časne sestre. Bilo ih je mnogo prijatnije gledati, kao i bilo koji drugi sličan skup bilo gde u svetu, nego učenice neke engleske devojačke škole. Bilo je očigledno da sasvim mirno čekaju da odrastu. One su to očekivale, a to su očekivali i oni koji su se brinuli o njima. Niko nije oko toga paničio. Nije bilo ni nagoveštaja onih engleskih nastojanja da se deca učine bezličnom i poslušnom, i da ne pokažu nikakav znak da će ikada odrasti. Nijedna od devojčica nije imala dignutu bradu i ravnu kosu, agresivno ponosna svojom običnošću, nijedna od lepših među njima nije upadljivo naglašavala svoju ženstvenost. Ali u zemlji u kojoj ima malo homoseksualnosti, devojkama je lako da postanu žene.

Pitala sam se šta ove mile dušice uče u Saloni. Podozrevala sam da su sticale obrazovanje prepuno muških predrasuda. Bila sam, zapravo, sigurna da je tako pošto su ih vaspitavale časne sestre, žene koje su prihvatile muški pogled na svoju ulogu u životu i vasionu, i koje to pokazuju time što su jedine pripadnice svoga pola koje nose uniformu na način na koji to muškarci vole da čine. Plašila sam se da su na ovom mestu svojim štićenicama u glavu ulivale svu silu groznih muških gluposti. Verovatno su im pričale iste stvari o Rimljanima koje sam i ja slušala u školi: panegirike sumnjivih moralnih vrednosti za koje nisu postojali nikakvi dokazi. Jasno je da se o Rimljanima može reći dosta pozitivnog, a da se čovek ne ogreši o poštenje. To i sama mogu da posvedočim. Išla sam u školu u Škotskoj, i zbog čudnog odnosa koji u toj zemlji postoji prema ženskom rodu učila sam latinski, ali ne i grčki, što je glup, zaobilazni način za sticanje obrazovanja. Ali

zahvalna sam i za takav jednooki pogled na klasičan svet, mada mi ni latinski a ni drugi jezici nisu baš najbolje išli, i mada sam zaboravila gotovo sve što sam naučila. Latinski mi je omogućio da se snalazim u romanskim jezicima, dao mi je osećanje za prošlost, uvid u to da se društvene institucije kao što su, na primer, zakoni, ne događaju već stvaraju; to mi je omogućilo, i omogućuje mi, da prilično uživam i u književnosti. Volim da imam kolevku, možda bi se moglo reći da mi je kolevka potrebna; i kada je imam veoma uživam u latinskim stihovima. I dan-danas uzbuđena sam kad pročitam najčistiji izraz najstrašnije tuge:

Floribus Austrum
Perditus et liquidis immisi fontibus apros.[90]

Uverena sam takođe da se moderan um ne može razumeti u potpunosti bez uvida u latinsku književnost i u to kakva je bila evropska književnost pre nego što se susrela sa idejama sv. Avgustina.

Ali mi je žao što su moji učitelji, da bi mi podarili to zadovoljstvo i ta saznanja, našli za shodno da me uče da je Rimska imperija bila ogromna civilizacijska snaga koja je širila materijalno i moralno blagostanje celim antičkim svetom kojim je vladala, iako to nije moguće potkrepiti nikakvim činjenicama. Učena sam da to nije bilo nimalo slučajno, da je snaga njenog vojnog širenja proisticala iz intelektualne i moralne genijalnosti koja je omogućavala Rimu da stvori najbolji način života za narode koje je porobio. Takve tvrdnje čvrsto su ukorenjene u brojnim delima koja su napisali klasično obrazovani ljudi, vaspitani na istim predrasudama kao i ja, a često su i vrlo strastveno iskazane u delima ljudi koji nisu imali apsolutno nikakvog obrazovanja. Iz godine u godinu postajem sve kritičnija prema njima. Nemamo nikakvih stvarnih dokaza da narodi kojima je Rimska imperija nametnula svoju civilizaciju nisu imali sasvim dobre sopstvene civilizacije, bolje prilagođene njihovim uslovima i potrebama. Rimljani tvrde da nisu, ali našim potomcima biće teško da poveruju da su današnja francuska ili engleska kultura ikada postojale ako nacistima pođe za rukom da unište svaki trag o njima. Ako i ne znamo pouzdano, zahvaljujući genijalnim ljudima koji su se javili u Rimskoj imperiji, možemo barem pretpostaviti da je Rim, kada je uništio Kartaginu tri puta preoravši mesto na kome je stajala, uništio civilizaciju bar ravnu svojoj, ako ne i superiorniju. Veliko delo o istoriji Galije koje je napisao Kamil Žulijan tvrdi da su Rimljani, kada su došli u Francusku, zaustavili razvoj jedne visoke civilizacije. A Stžigovski ukazuje da su Rimljani bili ti koji su uneli haos među germanska plemena. Istraživanja objavljena u nekoliko poslednjih godina, koja su otkrila da su svi savremenici Rima, čak i nomadi, imali svoje zakone, pokazuju da bi ti narodi možda vrlo uspešno unapredili svoje društvene institucije da nisu morali da se brane od spoljnih nastojanja usmerenih da im donesu

boljitak. Rim je, po svemu sudeći, mogao da osvaja strane teritorije jer je njegov vojnički genije bio razvijen na uštrb onih njegovih osobina koje su ga doista mogle osposobiti za vladanje drugim narodima. Zato što ih nije imao, Rim nije mogao da razvije zadovoljavajući način političkog i ekonomskog upravljanja, zbog čega je i propao.

Sigurna sam da su devojčice učene da treba da se ponose što je Split naslednik rimskog grada. Ali ni ja niti bilo ko drugi ne može biti siguran da rimsko osvajanje Ilirije nije zapravo bilo ogromna nesreća, proces sasvim suprotan širenju civilizacije. Ilirija je imala svoju prošlost. Njena istorija bila je povezana sa grčkom, a imala je i dvostruke veze sa Makedonijom – prijateljske i neprijateljske. Majka i baba Aleksandra Makedonskog bile su ilirske princeze, a i on i njegov otac ratovali su protiv svoje otadžbine. O Iliriji iz rimskog perioda znamo veoma malo osim iz rimskih izvora, a čak i oni ukazuju na prilično razvijenu kulturu. Imali su vrlo sposobnu i hrabru kraljicu Teutu, koja se nije mogla toliko uzdići iz plemena odevenog u životinjsku kožu; i dok se ona i njeni podanici optužuju da su bili gusari, ispitivanja koja bi, da su njihov predmet bili Rimljani, bila prihvaćena kao verodostojna, pokazala bi da je gusarenje bio njihov odgovor na rimske pokušaje da osvoje jadranska ostrva. Teuta se takođe optužuje da je ubila dvojicu od trojice rimskih ambasadora poslatih da je pred njenim narodom okrive za rat na moru. No ima i onih koji tvrde da su ambasadore ubili razbojnici pre nego što su i stigli do Ilirije; a nešto vere treba pokloniti i Polibiju[91], Rimljaninu nad Rimljanima, kada objašnjava zašto je Senat jednom odlučio da zarati sa Ilirima:

> *Pošto su Rimljani izgnali Demetriosa Farskog iz Ilirije, potpuno su zanemarili jadransku obalu; s druge strane, Senat je po svaku cenu želeo da izbegne dugotrajni mir u kome bi Italijani omekšali, jer od Persijskog rata beše prošlo više od jedanaest godina, a i pohod na Makedoniju bio je okončan. Pohod protiv Dalmatinaca podstakao bi borbeni duh u ljudima i istovremeno dao lekciju Ilirima, primoravajući ih da se potčine Rimu. To su bili razlozi zašto je Rim objavio rat Dalmatincima; ali ostalim narodima rečeno je da je razlog drskost koju su pokazali prema ambasadorima.*

Devojčice iz Salone, pokušajte da ovo saberete na svojih deset prstiju. Rimu je bilo potrebno dve stotine pedeset godina rata da Iliriji donese mir. Usledilo je pedeset godina nemira, i sto godina mira, za koje sam sigurna da su ih Iliri mogli podariti sami sebi, jer su na kraju njihovi carevi morali postati vladari Rima. A onda su uronili u haos i katastrofu, čiji je najgori deo najezda varvara bio užas izazvan pre svega širenjem Rima. Da se Italija zadovoljila prostorom koji je zauzimala i da se razvijala na zdravoj ekonomskoj osnovi, i da je Iliriji bilo dopušteno da se sama bavi svojim poslovima, i jedna i druga zemlja mogle su se

mnogo uspešnije odupreti varvarskoj najezdi. Ne, zbir nije tačan. Prisetite se, kada vam časne sestre budu govorile da se čuvate obmana muškaraca koji vam se udvaraju, da je um muškarca mnogo manje lažljiv u ljubavi nego u drugim stvarima. Jer tek kada priča o vlasti i vojskama on izgovara čudne i opasne gluposti udovoljavajući avetima koje vrebaju u njegovoj duši. To je ono što vas može povrediti, jer na laži u ljubavi uvek možete uzvratiti istom merom, ali potčinjena žena malo šta može učiniti protiv muškarca koji njom vlada.

Ipak, bilo nam je vrlo lepo i časnim sestrama i ljupkim dušicama, Profesoru, mom mužu i meni kada smo izašli pošto je kiša prestala i prošetali kroz ruševine rimske Salone. Lišće maslina, sivo i srebrno, blistalo je na stidljivoj sunčevoj svetlosti, mokre ruševine behu tamnosive, srebrnosive behu visoke, špicaste aloje, zeleni čempresi gotovo crni, crne planine iza nas, srebrno more koje se prostiralo pred nama i siva ostrva po njemu; a cveće izlomljeno olujom ležalo je pod našim nogama kao komadići iscepkane, jarko crvene hartije. Profesor je bio srećan, kao ptica posle kiše. Čitao nam je natpise, dajući im ljupkost koju njihovo značenje nije imalo, jer je uživao u latinskom koji je sazrevao u njegovog duši još od mladosti, vodeći nas do kamenih patrljaka, postolja i stepeništa hramova, kupatila, crkava, gradskih zidina, gradske kapije, oštećenih mnogo više ratovima nego vremenom. Ovo mesto naizmenično su zauzimali Goti i Huni, pre nego što su ga Avari konačno uništili 639. godine. Iz tog razloga crkve u ovom gradu imaju veličanstvenost čuvenog bojnog polja. Stroga poruka crkve da je bolje ne biti varvarin čak i ako je pobeda na varvarskoj strani, bila je stavljena na probu u sudaru sa varvarima, u trenutku potpune izvesnosti da će varvarstvo pobediti. U krstionici katedrale još stoji prostorija u kojoj se nalazila voda. Još se vide stepenice kojima su nagi ljudi, tela sjajnih od svetog ulja i posrćući posle trodnevnog posta, silazili u svetu vodu, da u nju budu uronjeni tri puta, i potom podignuti iz nje, divni u svom verovanju da se smrt koja je oko njih zatvarala krug nekim čudom preobrazila u radost i spasenje. Sa hladne, najracionalnije moguće tačke gledišta mora se reći da nisu grešili. Varvari su ovde odneli apsolutnu pobedu; na ovom mestu oni su postupili sasvim u skladu sa svojom rušilačkom prirodom, njenim okrutnim žarom. Ali Profesorova blaga vrlina, produhovljena finoća gipsara u kapeli bratstva, pokazivali su da je soj krštenih ljudi nastavio da živi i da nije postao okrutan.

Časne sestre i treba da vodaju naokolo naše drage devojčice, po popришту čuda čiji su sastavni deo bile one same. Kad se približih jednoj od sestara, zapazih, kao i u nekim ranijim prilikama, da najveći broj pripadnica ženskih religioznih redova nisu prijatne za gledanje; prihvatile su lakovernost koja je za muškarce prirodna i neizbežna, jer oni ne mogu da žive bez potpore filozofskih sistema koji prevazilaze

čvrste činjenice, ali koji apsolutno ne odgovaraju ženama, jer se one rađaju s verom u neotkrivenu tajnu života i stoga mogu dopustiti sebi da budu skeptične. Plašim se da će njihove štićenice dobiti s hlebom istine i tanjir prepun koještarija. Učiće ih, na primer, da poštuju i slede one tvrdnje crkve koje ne odslikavaju stvarnost, već su rezultat muških opsesija njenih velikodostojnika, kao što je, na primer, ona da se crkva ne menja, da je odmah na početku stekla mudrost o svim stvarima, u večnosti i u vremenu, koju je potom postupno otkrivala, nikada ne protivrečeći sebi. Slobodni smo, naravno, da verujemo da bi crkva bila plemenitija institucija da se nije menjala; nema štete ako maštamo da bismo svi bili mnogo srećniji da nam tela zauvek ostaju mlada i lepa. Ali to je sanjarenje i ništa više, jer crkva se menja, a mi starimo. Za to je postojao dokaz, zapisan baš ovde, u mokrom, sivom kamenu.

„Pogledajte“, reče Profesor, „ovo je jedan od najinteresantnijih i najdirljivijih grobova.“ Jedan muž koji je u njemu sahranio svoju voljenu ženu u zapisu se hvalio kako ju je doveo svojoj kući kad joj je bilo osamnaest godina, i kako je pored nje živeo u čednosti pune trideset tri godine. Tuga njegovog gubitka morala je biti ublažena svešću da su svojim uzdržavanjem sledili pravi hrišćanski put. To je bilo doba kada je Teodor Regrut[92] besneo protiv paganstva zato što je Junona[93] imala dvanaestoro dece. Nekima je to umnožavanje božanstava moglo izgledati divno, poput rađanja novih sazvežđa, ali ovaj hrišćanin kriknuo je protiv „boginje koja se prasila poput krmače“; umro je zbog svog mišljenja, onemogućivši blažu presudu koje su vlasti htele da donesu time što je spalio njen hram. Negde u to vreme sv. Jeronim[94] je objavio da je jedina vrednost braka u tome što proizvodi device, odgovarao je udovice od ponovne udaje rečima kojima nas je podsećao da je Dalmatinac, i da stanovnici ove obale nikada nisu ublažavali stvari. „Dok si bila udata“, rekao je gospi Furiji, „upoznala si sve muke braka; pretrpavala si se, kao mesom prepelica, do gađenja. Tvoja usta osetila su svu gorčinu žuči, izbacivala si kiselu, nezdravu hranu, olakšavala ogroman stomak. Zašto bi ponovo stavljala u njega ono što ti je već škodilo? Pas njuši po onome što je povratio, a oprana krmača ponovo se baca u kal.“ Ovaj bračni par iz Salone, željan spasenja, verovatno je verovao ga makar delić spasenja neće mimoići, jer je dopustio crkvi da ga uzdigne u jalovosti.

Zaprepastili bi se da su znali da bi ih nekoliko vekova kasnije zbog takve bračne čednosti crkva progonila do smrti. Jer ovom obalom proširila se iz zaleđa Balkana puritanska jeres poznata pod imenima paulinizam, patarenstvo, bogumilstvo ili katarstvo, koja je varirala zavisno od mesta i vremena, strasno propovedajući razdvajanje ljudske duše od zla materije, ubeđena da se to najbolje postiže čednošću. Imala je tu prednost da se pozivala na ljubav prema ružnom, koja je

jedna od najneprijatnijih osobina ljudskog roda, i postala je ozbiljan suparnik pravovernim crkvama, koje s njom nisu ratovale samo argumentima, već i ognjem i mačem. Pošto je stavljala akcenat na čednost, crkvene vlasti obrušavale su se kao vukovi na bračne parove za koje se govorkalo da ne obavljaju svoje bračne dužnosti. Priča se da je čovek optužen kao jeretik morao da se opravda dokazujući da pije vino, jede meso, psuje i spava sa svojom ženom. Da je ovaj bračni par iz Salone živeo u svojoj bračnoj čistoti na ovom istom mestu pet ili šest stotina godina kasnije, njihov brak trajao bi mnogo kraće. Podelili bi sudbinu hrišćanskih mučenika koje su poštovali, ali bi tada bili proglašeni paganima ili nečim još gorim. No tu promenu u crkvi možda ne bi smatrali tako zaprepašćujućom kao onu koja je nastupila potom - potpunu ravnodušnost prema tome da li bračni parovi žive u celibatu ili ne, pod uslovom da, bilo s kim, začinju decu. Takvo zevanje na njihove trideset i tri godine čednosti bilo bi strašnije i od mučeništva.

Moglo je biti tužno gledati nežne dušice u plavim kaputićima i slamnatim šeširićima dok ih, među sarkofazima i po vlažnom danu, uvode u svet muških predrasuda. Ali Profesor nas je odveo do groba koji nam je pružio nadu da im se neće desiti nikakvo zlo, da će njihova ženska priroda bdeti nad njima. Latinski jezik natpisa bio je tako loš da je verovatno poticao iz vremena kada je drevni svet proživljavao svoju poslednju agoniju. U tom času, kada je zemlja drhtala a stubovi se tresli jedna dobra osoba podigla je spomenik u čast svog umrlog muža. Bio je tako snažan, rekla je, da je ona rodila blizance nekoliko meseci posle njegove smrti, a volela ga je veoma mnogo. A onda je ispružila ruku i divnim pokretom združila dva koncepta vasione: preporučila ga je milosti Isusa Hrista i Parki, moleći ih da ga štite od sveg zla. Učinila je što je mogla pre nego što je pala tama, rukovodeći se zdravim razumom i dobrim osećanjima, mada sa sklonošću da idealizuje muškost. Treba pretpostaviti da će i ove devojčice učiniti barem toliko, bez obzira čemu ih budu učili.

TROGIR

Parobrod koji za jedan sat stiže od Splita do Trogira bio je pun Nemaca, a moje čuđenje pred nemogućnošću da se sazna istina neprestano je raslo. Na osnovu onog što sam čitala i slušala, a i na osnovu parada koje sam gledala u Nemačkoj, bila sam ubeđena da su Nemci prelepi, atletski građeni ljudi, snažne volje, efikasni i zlokobno agresivni. Nemački turisti koje smo sretali svuda u Dalmaciji, u hotelima i na brodovima, međutim, bili su ili kruškoliki i debeli, ili preterano mršavi i nerazvijeni, a po pravilu su imali suvišne naslage na zatiljku, kao putnici bili su nesigumi, zbunjeni, nesposobni, ali nimalo neprijatni. Pretpostavljam da tu nije bilo nikakve kontradikcije, da je to bio dokaz da je Nemačka podeljena u dve nacije: privilegovanu pretorijansku gardu i zaplašene, neuhranjene i zanemarene ostale. Ovo su bili ostali. Ali i oni su bili iz Hitlerove Nemačke; jer brod je išao iz jedne male luke u drugu, gde je na svakom molu stajala grupa Dalmatinaca, visokih, vitkih, uspravnog i ponosnog držanja. Turisti su zurili u njih i pričali o njima kao o neobičnim i opasnim životinjama. Nemačka mržnja prema Slovenima narasla je i ojačala.

Preko mlečnobelog mora, u pratnji dva hidroaviona koji su se uzdizali i ponirali sa obe strane broda, stigli smo u Trogir, grad koji pokriva maleno ostrvo, odmah uz obalu, i koje leži u okrilju većeg ostrva. Trogir je jedan od onih zlatnosmeđih gradova, boje mrvičastog testa, karamela, najboljeg peciva, ili možda sosa koji nije potamneo. Stoji go i krakat, jer je ovaj nekad ozidani grad ostao bez svojih zidina. Saraceni[95] su ih srušili, a Venecijanci i Mađari nisu nikad dozvolili da budu ponovo sagrađene. Zato sada izgleda kao cvet čija je saksija slomljena, ali se njegovo korenje i zemlja još drže zajedno. Na keju stoje slovenizovane venecijanske palate, sa kamenim balkonima zaštićenim rešetkama nalik na haremske, pokazujući da ovde Zapad sreće Istok, donet ovamo vizantijskim uticajima i održan blizinom Turaka. Iza njih je dokaz da je život često u isto vreme sasvim lud i konzistentan, poput snova. *Satirikon* Petronija Arbitra[96] ostaje dugo u pamćenju kao grozničava jurnjava kroz grad prepun zavojitih uličica. A trogirske ulice skreću i prepliću se poput creva. *Satirikon* je i pronađen u Trogiru 1605. godine. Knjiga, naravno, nije tu bila napisana. Da jeste, sličnost između knjige i grada ne bi tada uopšte bila neobična. Ali delo je pronađeno baš ovde, mnogo vekova pošto je bilo izgubljeno. Takva podudarnost je izuzetna, kao što su izuzetni i boja grada i njegovi tornjevi.

Ali to nije i jedina podudarnost: jer Petronije Arbitar bio je po prirodi puritanac koji bi, da je rođen kasnije, verovatno postao pavlićanin, pataren, bogumil ili

katar, ili bi prihvatio bilo koju drugu jeres zasnovanu na persijskom maniheizmu, koja je tvrdila da je materija zla, a seks njena posebno opaka manifestacija.

Foeda in coitu et brevis voluptas est
Et taedet Veneris statim peractae.

Ružno je i kratko ljubavno zadovoljstvo, kaže on, a minula strast strašna dosada. Zato on moli svoju dragu da ne vode ljubav poput stoke, već da leže dođirujući se usnama i nikako drugačije, da bi izbegli fizički zamor i sramotu. Značenje ovih preporuka nalazi se u *Trimalhionovoj gozbi*, koja otkriva Petronija kao homoseksualca i čoveka koji se bojao impotencije pred ženama; moguće je da isto objašnjenje važi i za većinu sledbenika ovih jeresi. Ali, on je racionalizovao svoje motive, a to je učinio i Trogir. Bio je nepopravljivo jeretički grad.

Prvobitno je bio grčko naselje, potom rimski grad, a onda su ga u srednjem veku preuzeli lutajući pavlićani. U 12. veku uništili su ga Saraceni, a stanovništvo se raspršilo po selima na obali. Ti događaji, međutim, nisu prekinuli tradiciju jeresi, jer kada ih je mađarski kralj sabrao i ponovo naselio na ostrvu, ubrzo su potpali pod uticaj katarstva, koje se iz Bugarske brzo širilo Balkanskim poluostrvom i preko Bosne i Hercegovine stiglo do obale. Takvo povratništvo bilo je sasvim prirodno. Maniheizam[97] – jer sve te jeresi mogu se lako podvesti pod zajedničko ime svog roditelja – bio je prirodna reakcija poštenog i iskrenog uma na veru koja je ostarela, okoštala i počinila greh protiv Svetog duha, tvrdeći da se sve već zna i da je moguće napraviti sistem pravila koja garantuju spasenje. To je u osnovi bila reakcija protiv krajnjeg fatalizma koji je propovedao zoroastrizam[98], po kome je čovekova sudbina određena zvezdama a čovekova je jedina dužnost da je dostojanstveno ispuni. Mani je sa strašću stvorio mit o kosmosu kao poprištu moralne borbe: inspirisan hrišćanstvom profiltriranim kroz mnoštvo orijentalnih umova i kosmologijom koju je izmislio jedan aramejski astronom, tvrdio je da su na početku jedno pored drugog, ali odvojeni, postojali kraljevstvo svetlosti i kraljevstvo tame, ali da su se potom izmešali kada je kraljevstvo tame krenulo u napad na kraljevstvo svetlosti. Odatle je nastao današnji svet, koji je Mani vrlo adekvatno nazvao Mrljom. Dužnost svih ljudi koji su na strani svetlosti, poistovećenoj sa vrlinom i razumom, jeste da oslobađaju čestice svetlosti zarobljene u tami, koja je sinonim za porok i svirepost.

Taj koncept života je zapravo vrlo koristan. Ali, maniheizam je bio hendikepiran strogom bukvalnošću svog osnivača i njegovih sledbenika, koji su verovali da se ne radi o alegoriji već o čvrstim, materijalnim činjenicama. Kada su govorili o znacima Zodijaka kao kanalima kojima se spasene čestice svetlosti prenose na Sunce i Mesec, oni su doista verovali da sazvežđa obavljaju tu funkciju. Ta bukvalnost pretvorila je svakodnevni život vernika u pravu poteru za blagom,

nekad i prilično nedostojanstvene prirode. Ako je išta pripadalo kraljevstvu tame to je bio izmet. Zato su manihejski sveštenici, „odabrani“, sasvim javno uzimali velike doze purgativa. Takva navika bila je ne samo smešna već i opasna, jer su prolazili vekovi, a otvoreni i naivni srednjovekovni Evropljani počeli su je održavati da bi služili ljubavi prema neprijatnom, što je naša najgora osobina. Prirodan čovek, nepopravljen obrazovanjem, ne voli lepotu, uživanje ili mir; on ne želi da jede, pije i veseli se; nenaklonjen je vinu, ženama i pesmi. Više voli da posti, melanholično ječi, i bude sterilan. To je lako razumeti. Da bi svetkovao, čovek mora stvarati prijateljstva i trošiti novac, da bi se veselio, on mora negovati istrajnost, samoobuzdavanje i oštroumlje, da bi imao ženu i decu, mora preuzeti tešku obavezu da ih izdržava, i još težu da ih voli. Sve su to različiti oblici velikodušnosti, a prirodan čovek je zao. Njegova zloća prigrlila je manihejsku rutinu i hranila se njom sve dok se nije učinilo da će joj se s obožavanjem prikloniti cela Evropa, što bi se verovatno i dogodilo da se pravoslavna i katolička crkva nisu, stegnuta srca, okrenule protiv nje, koristeći u tome sva sredstva, uključujući i masovna ubistva.

Skloni smo da budemo na strani progonjenog zeca, ali ono što se zna o zapadnoevropskim jereticima ukazuje da je u ovom slučaju zec više iičio na nadmenog tvora. Izgleda da je u Langdoku jeres dobila nešto prijatniji oblik, ali najveći deo jeretičke Evrope pružao je užasan prizor: bezbrojna ljudska bića behu sasvim spremna na mučeništvo radi prava da izvode gluposti koje kao da je izmislio neki poludeli pogrebnik. Među njima je bilo i jedno posebno jezivo izopačenje poslednjeg pomazanja koje se zvalo „endura“. Sveštenik bi pitao svaku osobu na umoru da li želi da bude ispovednik ili mučenik. Ako bi ta osoba izabrala da bude ispovednik, tri dana ne bi dobijala ni hranu ni piće izuzev malo vode, a ako bi izabrala da bude mučenik, stavili bi joj jastuk na glavu izgovarajući određene molitve. Ukoliko bi preživela, postajala je sveštenik. Ovakvoj tupavoj proceduri često se pribegavalo i pri samoubistvima, čemu su ovi jeretici bili posebno skloni; ali pošto su verovali da će, ako umru u mukama, biti oslobođeni muka na drugom svetu, veći entuzijasti među njima gutali su u tu svrhu komadiće stakla. Ova vera pasivno je podsticala i ubistvo. Čuvarima bolesnih nalagano je da bolesniku na samrti ubrzaju smrt, a na koji način se to činilo može se videti iz jednog slučaja koji se dogodio u Francuskoj. Jedna žena podvrgla je enduri svoje malo unuče, bebu, a zatim je sprečila majku da doji dete, te je ono na kraju umrlo. Takva nekrofilija i izopačen stav prema seksu, koji je išao dotle da je zabranjivao da kći dotakne oca, čak i ako je on bio vrlo star a ona njegova negovateljica, bacali su milione u ushićenje. Čitava modema istorija može se direktno izvesti iz rasprostranjenosti ove jeresi po zapadnoj Evropi: iz njene

unutrašnje jetkosti, njenog davanja prvenstva mržnji nad ljubavlju i ratu nad mirom, njenoj hrabrosti pred smrću i kukavičluku pred životom.

Ali to nije mogla biti cela istina o tim jeresima. Takva u suštini plemenita vizija morala je proizvesti i nešto uzvišenosti, nisu sve njene čestice svetlosti mogle bez ostatka biti rastvorene u tami. No i to malo uzvišenosti utrto je u zemlju zajedno sa njenim promašajima; Huni i Avari nisu u razaranju bili ništa manje temeljni od pravovernih vojski koje su slate na albižane i katare, ali jeretici na Balkanu bili su pošteđeni potpunog uništenja zahvaljujući turskoj okupaciji, koja je njihove institucije uništila iz drugih razloga. Ovde u Trogiru očuvan je jedan uzorak manihejske kulture. Na popločanom trgu u centru grada nalazi se katedrala. Gradnja je počela u 13. veku na mestu gde je stajala druga, stara šest stotina godina, koju su spalili Saraceni, i trajala je nekoliko narednih vekova. Dugo je bila sedište patarena. Cela pastva pripadala je tajnoj veri, kao i barem jedan biskup koji je propovedao sa njenog oltara. Na ulazu u zvonik nalazi se portal koji je najveće i najčistije delo manihejske umetnosti koje sam ikada videla. Naravno, ima primeraka jeretičke arhitekture i u Francuskoj, ali oni su modifikovani tadašnjom, veoma razvijenom francuskom kulturom. A ovde je maniheizam u svom svežem i živom obliku bio nakalemljen na umirući i daleki izdanak rimske i vizantijske kulture.

Portal, rad vajara Radovana, Onog Koji se Raduje, iz 13. veka, smesta priziva u sećanje romane Dostojevskog. U njemu postoji ono isto osećanje ogromnog, uzajamno sukobljenog nereda, koji se pretače iz jednog oblika u drugi; i ako um, koji pokušava da shvati svaki od njih, uzmogne da pojmi njihovo pojedinačno značenje, reda ipak neće biti, već samo slutnje dolazećeg reda. Iznad vrata su mnoge scene iz Hristovog života koje nisu poređane hronološki: na početku je Njegovo krštenje, u sredini je razapinjanje na krst, a na kraju poklonjenje mudraca. Te scene urađene su s primitivnom radoznalošću, a istovremeno na visoko kultivisan način priznaju da ta radoznalost ne može u potpunosti biti zadovoljena. lzgleda kao da dete u umetniku pita: „Šta rade ovi smešni ljudi?“ dok suptilan čovek u njemu odgovara: „Ne znam, ali čini mi se...“ S leve i desne strane vrata nalaze se Adam i Eva, stavovi o našoj jadnoj i izopačujućoj sudbini; oni stoje na lavu i lavici, što su stavovi o životinjskom svetu i prirodi koju s njim delimo. U sledećem redu, u isprepletenoj zbrci, vajar je ostavio zapis o tome šta su ovca i jelen, nilski konj i kentaur, sirene i apostoli; a u sledećem nam prikazuje običnog čoveka svog vremena kako seče drva, obrađuje kožu, pravi kobasice, kolje svinju, nosi oružje. I za te ovozemaljske ljude i scene dete u umetniku pita, radoznalo kao i pre: „Šta rade ovi smešni ljudi?“ a čovek, oklevajući, odgovara: „Ne znam, ali čini mi se...“

Ovde se javlja i stav koji strogo razdvaja maniheizam od pravoslavnog hrišćanstva. Ako je običan čovek prožet česticama svetlosti, ili božanskog, kako su jeretici verovali, i ako je njihovo pronalaženje otežano njegovim delovanjem, onda svaki pojedinac i njegov poziv treba da budu podvrgnuti najstrožoj mogućoj analizi. Ali ako običan čovek ima dušu, prepoznatljivi deo njega samog, kako veruju pravoslavni hrišćani, koja je opterećena grehom zbog čovekovog pada i koja se može pročistiti verom, učešćem u svetim tajnama i sleđenjem izvesnih etičkih principa, onda nije potrebno analizirati pojedinca, već mu dati program koji će slediti. Ta razlika odgovara razlici između Zapadne Evrope i Slovena, o kojoj su mnogi od nas stekli svoje prve uvide preko Dostojevskog. Na Zapadu razgovor je mogućnost da se vreme prijatno provede ili da se razmene informacije; među Slovenima smatra se sramotnim da neka grupa ljudi, kada se nađe na okupu, ne udruži svoje iskustvo ne bi li svi zajedno napravili makar jedan korak u pravcu iskupljenja sveta. Na Zapadu ponašanje sledi utvrđene modele od kojih odstupaju samo vrlo slabi ili vrlo snažni i tvrdoglavi ljudi; Sloveni će oprobati razne vrste ponašanja samo da bi videli da li su od sveta tame ili od sveta svetlosti. Sloveni su, zapravo, predani raspravi i eksperimentu što Zapad smatra izlišnim, a s obzirom da to može biti i bolno, i morbidnim. Taj duh može se prepoznati u neobično impulsivnoj, istraživačkoj prirodi Radovanove imaginacije.

Ali ima još sličnosti između maniheizma i slovenstva, između Radovana i Dostojevskog. Kao prvo, odsustvo vrhunca. Pravoslavni hrišćani veruju da se priča o vaseljeni otkriva u planu koji je prijatan u delu sagledivih proporcija; veliki broj ljudi, koji nisu tako veliki da bi bili zapamćeni, ali su svi različiti, odigrava dramu koja počinje Stvaranjem, dostiže svoj vrhunac u Ovaploćenju, i teče potom ka svom kraju na Sudnji dan, dolaskom Carstva Nebeskog na zemlju. Manihejci su verovali da ogromna masa ljudi, u kojoj je pojedince vrlo teško razlikovati, pokušava da povrati zalutale čestice svetlosti, što je posao koji će dostići vrhunac tek pošto bude obavljen. To shvatanje ogleda se u Radovanovom delu u inspiraciji koja nema uzleta, i u odsustvu svetlosti i senke dok tretira svoju temu; u slovenskoj spremnosti da se beskrajno razgovara, da se ostaje po čitavu noć; u stalnom duhovnom uzbuđenju Dostojevskog koje nikad ne jenjava.

Sličnost takođe leži i u prividnom paradoksu u kome je snažna borba protiv zla istovremeno prožeta tolerancijom prema njegovoj prirodi. Mi na Zapadu to ne možemo da razumemo; mi smatramo da iskrena odbojnost prema zlu mora biti propraćena odbijanjem da se ono razmatra i željom da se ono uništi. Manihejci, međutim, smatraju da protiv tame, ukoliko ne hvata svetlost u svoje mreže, ne treba preduzimati ništa. U vreme kada kraljevstva tame i svetlosti još nisu bila pomešana, kraljevstvo tame nije činilo nikakav prekršaj. Takav stav može se uočiti

u Radovanovim vernim reprodukcijama nesavršenih oblika života, u nenormalnosti koju Dostojevski uzima kao temu. U Radovanovom radu postoji još jedna upadljiva sličnost. Nizovi u kojima je predstavio Mrlju stoje na leđima Jevreja, Turaka i pagana – onih koji su u potpunosti od sveta tame. Ovaj iskaz je jasan, nije propraćen nikakvim osećanjem nelagode što su ti ljudi, protivno principima ljudske pravde, predodređeni za patnju i bol. Kalvin je to priznao s agonijom, ali nje ovde nema, a Dostojevski se nikada nije požalio na Boga koji je stvorio haotični svet koji u svojim delima opisuje. To je možda rezultat toga što manihejci, poput Grka, nikada nisu smatrali Boga Tvorcem, već Uređivačem, ili čak Božanskom suštinom koja se i sama može uređivati.

Fanatizam katoličke crkve zaslužan je što je Zapad, u svom pogledu na takve stvari, potpuno pravoveran i nimalo manihejski. Katolička crkva je jednostavno fizički istrebila sve one zajednice koje nisu htele da se odreknu jeresi. Ali jugoistok Evrope bio je u stalnim previranjima, najpre zbog građanskih ratova i najezdi iz Azije, a potom zbog navale Turaka, tako da Istočna crkva, čak i da je bila spremna na to, nije mogla da ustanovi efikasnu mašineriju za progon jeretika. Tako su spoljne forme maniheizma vremenom nestale same od sebe, delimično i zbog komplikovane i fantastične prirode svoje legende i nimalo lepog i okrutnog izopačenja svog obreda; ali filozofija je ostala, ukorenivši se u narodu pre nego što su Turci zatvorili sve kapije između Balkana i ostalog sveta, da bi se proširila dalje na sever, u novu zemlju Rusiju, gde je posle nekoliko vekova, na zaprepašćenje Evrope, inspirisala čitavu generaciju giganata. Ruski pisci 19. veka bili su najnoviji izdanak filozofije koja je u sebi imala isuviše plemenitosti da bi mogla zauvek nestati.

Ali čovek se pita koliko je, u poređenju sa pravoslavljem, ova jeres mogla poslužiti kao uteha u opasna vremena: da li su trogirski manihejci, poput hrišćana iz Salone, u svojoj veri mogli naći čvrsto uporište. Manihejci su mogli tvrditi da su u tom pogledu prošli bolje, barem kada je u pitanju bila najezda varvara, jer su izbegli uništenje na način kakav još nije zabeležen u istoriji. Profesor nas je poveo od katedrale do mesta na kome se to odigralo. Izašli smo iz grada na kej kroz kapiju na kojoj i dalje stoji lepi kameni lav svetog Marka, znak venecijanskih poseda, na kome jaše trogirski svetac zaštitnik, sveti Đovani Orsini, koji je bio biskup u gradu negde u doba kada je Viljem I osvojio Britaniju; bio je izuzetan inženjer, a proglašen je za sveca jer je pomogao papstvu da istisne slovenski jezik iz bogosluženja. Preko kanala vodi most ukrašen mermerom u kome se ogledaju brojni čempresi. On povezuje Trogir sa kopnom, gde se podno okrutnih, golih krečnjačkih brda nalazi pravi mali raj puzavice pružaju svoje zelene izdanke preko crvenih zidova podignutih oko vrtova vila, a kroz kovano gvožđe kapija proviruju

okaljani, nelagodno ljubičasti cvetovi judinog drveta[99]. „Vidite koliko su bili blizu, toliko blizu da nije moglo biti bliže“ reče Profesor.

Mislio je na 1241. godinu, na vreme kada je Radovan upravo počinjao da radi na portalu, kada su Mongoli, nastojeći da prošire carstvo koje im je ostavio Džingis-kan, osvojili Rusiju i stigli čak do Mađarske, nagnavši kralja Belu i njegove plemiće u bekstvo. Dok je Bela uzaludno molio hrišćanske sile za pomoć, osvajači su nadirali ka Beču, a potom skrenuli ka Hrvatskoj, paleći, pljačkajući i ubijajući. Kralj Bela pokušao je da im se odupre kod Zagreba, poslavši svoju ženu, Grkinju, i troje dece da potraže utočište na obali. Oni su u panici lutali po planinama negde oko Splita i tvrđave Klis, kada im se pridružio i kralj, izbezumljen od straha. Teško da i naše vreme može roditi nešto odvratnije od najezde Mongola, od užasne smrti od ruke žutih ljudi, koji su se zbog svog stranog izgleda morali činiti poput demona. Tačno je da je uspostavljanje mongolskog carstva učinilo veliko dobro ljudskom duhu, jer je Evropi približilo kulturu Azije, ali, kao što je rekao Per Gint[100]: „Bog doista razmišlja o svojim ljudima, ali se ne može reći da je i ekonomičan!“

Praćen mnoštvom odrpanih i raspamećenih plemića, vojnika i sveštenika, koji su nosili telo svetog kralja Stefana Mađarskog i druge relikvije, kralj je išao gore-dole obalom. Split ih je veličanstveno dočekao, ali kralj je besom prestrašenog deteta odbio njihovu ponudu da mu pruže utočište. Takvo sklonište bilo je beskorisno. Oni to možda nisu znali, ali on je znao. Video je Mongole. Tražio je brod da ode na ostrva. Žuti konjanici ne mogu jahati morem. Ali, nijedan brod nije bio spreman. Gnevni kralj je sa svojom kraljicom i pratnjom stigao u Trogir, koji se nalazio nadomak nekoliko ostrva. Stigao je na jedno od njih, koje se i dan-danas zove „Kraljevo sklonište“. Neki od njegovih sledbenika pošli su za njim, ali je veći deo ostao u Trogiru, tako da je, kad je pala noć, grad bio i bukvalno prekriven telima zaspalih muškarca i žena. Iznureni od umora, gladi, straha, bacali su se na zemlju gde su se zatekli: na podove soba u palatama i u kolibama, u crkvama, pod Radovanovim portalom, na pločnik trga i po ulicama, na keju. Njihovo blago ležalo je uz njih. Svi čamci, kao i stenje svih ostrva, bili su takođe prekriveni usnulim telima.

Mongoli su stigli do obale. Ništa ih nije moglo zaustaviti. Ništa, osim mora. Verovali su da je kralj u Splitu ili u Klisu; na oba mesta bili su odbijeni. Sklonište koje su kralju ponudili Splićani i nije bilo tako slabo kako je mislio. Mongoli su bili navikli da za svoje operacije imaju neograničen prostor. Napad na utvrđenja sa prostora omeđenog morem ili sa neravnog terena predstavljao im je problem s kojim se dotada ne behu sreli. Ali, našli su put do Trogira i poslali glasnika koji je sa ovog mosta doviknuo sve one visokomoralne besmislice iza kojih su se agresori

odvajkada zaklanjali: „Počujte naredbu Kajdana, nepobedivog zapovednika vojske: ne učestvujte u tuđim zločinima, već nam predajte naše neprijatelje, da ne biste i sami postali saučesnici i našli smrt kada je sami niste zaslužili.“ Prenošenje ove poruke verovatno je bio vrhunski trenutak u životu glasniku, bilo da je izgovarajući je osećao izopačenu radost ili bol. Jer oni koji su ga čuli kažu da je govorio slovenskim jezikom kao Sloven. Bio je ili izdajnik ili zarobljenik. No šta god da je bio, ili je osuđivao na propast svoj narod koji je mrzeo, a ukus reči u ustima bio mu je sladak poput meda, ili je osuđivao na propast svoj narod koji je voleo, i reči su mu bile gorke, poput žuči.

Branitelji Trogira nisu odgovarali, jer im kralj tako beše naredio. A onda je istorija uzela tok koji događaji katkad uzimaju u našim pojedinačnim životima. Svi smo imali prilike da čujemo strašne reči posle kojih bi morala uslediti tragedija, ili reči posle kojih može postojati samo ljubav i sreća, a posle kojih se ne dešava ništa; život, nepromenjen, ide dalje, u vakuumu bez vrhunca. U istoriji, međutim, gurnuta stena obično negde pada. No u Trogiru to se nije dogodilo. Posle tog strašnog trenutka nije usledilo ništa. Glasnik je uzviknuo svoju poruku, branitelji su ćutali. i Mongoli su otišli. Smatra se da su, dok su razmatrali kako da pređu kanal, dobili glas da je njihov kan Ogodaj, sin Džingis-kana, umro u Aziji, i da je u toku rat oko prestola. Odjahali su natrag kroz južnu Dalmaciju, tu i tamo pljačkajući i ubijajući, spalili divni grad Kotor i nastavili dalje, kroz Bosnu, Srbiju i Bugarsku. Trogir je ponovo mogao slobodno da diše. Kralj se vratio sa svog ostrvceta, i sa svojim plemićima, vojnicima, sveštenicima, telom svetog Stefana i crkvenim dragocenostima krenuo natrag za Mađarsku. Ali kraljica je morala da ostane neko vreme u Dalmaciji, gde su njene dve kćeri, Katarina i Margareta, umrle od bolesti koju su dobile tokom bekstva. Njihovi grobovi mogu se videti u Dioklecijanovoj palati u Splitu.

Da li su se trogirski jeretici u tim časovima kada je mongolski mač visio nad njihovim glavama oslonili na svoju veru i našli u njoj uporište tajna je koju je vreme odnelo sa sobom. Ali može se zaključiti da im ona uopšte uzev nije nanela nikakve štete, jer su iz srednjeg veka ušli u renesansu razvijene umetnosti i široke ruke. Unutrašnjost katedrale, koja je dve stotine godina mlađa od Radovanovog portala, ima lepu formu i vrlo bogatu kupolu, a sačinjena je od toplosivog kamena. Tu je i krstionica, ružno nakinđurena i oivičena pločama: na svakoj je prikazan heruvim sa bakljom u ruci kako ulazi kroz masivna vrata koja se zatvaraju, što je možda trebalo da simbolizuje besmrtnost, ali što je najverovatnije bila posledica činjenice da je renesansa volela da prikazuje lepe male dečake. I svuda naokolo nalaze se divne palate u venecijanskom gotskom stilu, zgodno zbijene, zaogrnute elegancijom kao puzavicom, sa balkonima i

prozorima prekrivenim rešetkama. Najlepša od njih nalazi se preko puta katedrale; to je rezidencija porodice Čipčić i kuća u kojoj je pronađen *Satirikon.* Ovde u Trogiru događaji su uhvaćeni u bogatoj arhitekturi poput osa u slatkom simpu.

U dvorištu palate Čipčić nalaze se ukrasi sa pramca dva broda: jedan prikazuje ženu pobednicu a drugi ogromnog petla. Oba stoje na dugačkoj gvozdenog šipci, koju drži dugačka gvozdena ruka. Siloviti su, kao da su ih pravili očajni ljudi.

Jedan je pripadao brodu opremljenom u Trogiru, koji je pod zapovedništvom Luja Čipčića učestvovao u bitki kod Lepanta 1571. godine, a drugi je sa turskog broda koji je Čipčić zarobio. Ukrasi stoje od kada ih je on, po povratku, tu postavio. Još jednom smo imali prilike da se uverimo koliko Zapad duguje stanovnicima ove obale. Turska pomorska sila je kod Lepanta zauvek slomljena. Pobednička flota bila je sastavljena od sto četrnaest venecijanskih galija, sto tri španske galije, dvanaest koje je poslao papa, četiri koje je poslao vojvoda od Savoje, tri sa Malte, sedam brodova iz sedam dalmatinskih gradova, mada je tada ova obala već bila razorena i osiromašena. Čak su i Krk i Rab, iako gotovo uništeni, poslali po jedan brod. Doprinos Trogira bila je, takođe, veličanstvena ponuda učinjena iz siromaštva, jer Mlečani su od grada neprestano iznuđivali novac i druga dobra da bi podmićivali turske vojne i civilne činovnike, pa je često bivao u velikoj oskudici. Ne samo Rab, već i Trogir i svaka zajednica na ovoj obali, plaćali su sigurnost Zapada zlatom i krvlju.

Pošto je Trogir u vreme dok je bio pod mletačkom vlašću stvorio takvu lepotu i iskazao takvu hrabrost, posetilac može biti u iskušenju da pomisli da je strana vlast bila dobra za Dalmaciju. No onda bi bio poput posetilaca sirotišta koji pri pogledu na umivena dečja lica i njihove lepe ručne radove zaboravlja neizbežna zla života u takvoj instituciji. Strani gospodari pljačkali su imovinu stanovnika ove obale i uništavali njihov moral. „Hajdemo u Dominikansku crkvu“, reče Profesor, „da vidite kako smo bili divlji, strašni i divni u isto vreme.“ U toj finoj crkvi nalazi se nadgrobni spomenik koji je jedna plemenita udovica podigla svom ubijenom mužu. Na njemu je s pažnjom i poštovanjem dostojnim Bogorodice koja oplakuje Hrista isklesana ljutita lavica koja diže svoju meku i vlažnu njušku ka nebesima, nadajući se osveti. „To je krvna osveta u kamenu“, reče profesor. „Krvna osveta bila je ovde prokletstvo kao i na Korzici, jer nas je Bog načinio vrlo svadljivim ljudima, a Mađari i Venecijanci podsticali su našu neslogu, da se ne bismo ujedinili i da bi nas mogli lakše potčiniti.“

Takva politika postala je još uočljivija u 15. veku, kada je Trogir konačno potpao pod mletačku vlast. Izbeglice su oduvek stvarale velike probleme zemljama koje su ih primale. Kultura koju su donosili sudarala se sa onom koju su zaticali u svom

novom boravištu. Kada su Turci preplavili Balkansko poluostrvo, neki bosansko-hercegovački zemljoposednici prešli su u islam i tako zadržali svoju zemlju, ali oni koji nisu hteli da menjaju veru pobegli su na obalu. To su bili pravi feudalni gospodari od vrste koja je davno nestala iz zapadne Evrope, koji nisu razumevali ustrojstvo dalmatinskih gradova, gde su plemići i građani uživali različita prava, ali koja su, mada različita, bila poštovana s krajnjom doslednošću. Izbeglice nisu shvatale da se moraju učtivo ponašati sa prestupnicima koji su i zvanično imali niži društveni status, i da će se i plemići okrenuti protiv njih ako budu kršili ta pravila; neki od plemića koji su mrzeli građane stavili su se u ovim pitanjima na stranu izbeglica. To je dovelo do sukoba koji bi vremenom prestali da nije bilo Venecije: ona je u sukobu videla priliku da primeni svoj zli princip, *divide et impera.* Venecija je tajno podržavala svaku od zavađenih strana i namerno nije donosila zakone koji su mogli popraviti situaciju.

Pribegavala je i prostijim smicalicama. U 17. veku u Trogiru se rodio jedan izuzetan gospodin, pravi renesansno obrazovan čovek, Đovani Lucijus, ili Jovan Lučić, potomak izbeglica iz Bosne. Studirao je u Rimu i posvetio čitav život proučavanju hrvatske i dalmatinske istorije. Njegovo veliko delo *De Regno Dalmatiae et Croatiae*[101] još se smatra klasičnim: sakupio je mnoštvo originalnih dokumenata, jer se, iako je pisao s patriotskom strašću, rukovodio pre svega ljubavlju prema istini. Ali jedan od sukoba koji je Venecija podsticala bio je po njega poguban. Paolo de Andreis, član plemićke porodice koja je dugo bila Lučićev politički protivnik, i sam je bio istoričar koji je radio na sličnom delu. Niko ne može iz svoje kože, te je tako i on obavestio vlasti da Lučić pretražuje arhive da bi dokazao da su Mleci kršili drevne ustave dalmatinskih gradova. Jednom prilikom je mletački generalni providur došao u posetu Trogiru i poželeo da odsedne u palati Lučića, ali se Jovan Lučić izgovorio teškom bolešću svoje sestre. Andreis je ponovo otišao vlastima, optuživši ovaj put svog suparnika da je lagao. Lučić je smesta bačen u zatvor, među obične kriminalce, dok je grupa galiota izbacila njegovu porodicu iz palate koju je preuzeo providur. Lučiću je pretila kazna šibanjem, od koje ga je spasao trogirski biskup, moleći za njega u ime crkve. Uspeo je da izdejstvuje dozvolu da Lučić ode u Rim, gde je umro posle trideset četiri godine izgnanstva, što je za jednog patriotu bila prilično čudovišna kazna.

„Toliko nam je bio potreban mir, barem zakratko“, reče Profesor, „ali gotovo da ga nismo imali. A sada ću vas povesti da vidite ostatke režima koji nam je to obećao poštenije od svih. Ali, upozoravam vas, smejaćete se, jer nisu tako impresivni kako bi trebalo da budu.“ Poveo nas je oko grada, uz obalu, gde je trebalo da stoje zidine, ka severnom rubu ostrva. Stigli smo vrlo brzo jer grad je doista mali; može se obići za desetak minuta. „Dobro pogledajte!“ reče Profesor, i

mi stadosmo otvorenih usta, jer ono što smo ugledali beše začuđujuće za ovu zemlju koja veoma vodi računa o svojoj arhitekturi i stoga ne želi ništa što nije izuzetno, uzvišeno ili plemenito. Na jednom pustom prostoru, pored jednog srednjovekovnog tornja, stajao je mali hram bez krova, na postolju od grubo tesanog kamena, nimalo ne ličeći na mesto gde se podnose žrtve bogovima, živo asocirajući na popodne provedeno u parku. Gotovo da je bio podijum za orkestar. „Zar nije francuski?“ upita Profesor. „Tako čist, tako nemaran prema tragičnoj uzvišenosti ovog mesta i njegovoj prošlosti, tako veličanstven. Vidite, more se nekad nalazilo oko njega. Tek otkako je stvorena Jugoslavija isušene su močvare na obali koje su gradu donosile malariju, a to je zahtevalo da se produbi glavni kanal i da se more udalji od obale. Ali kada je maršal Marmon sagradio ovaj *belvedere*, on se nalazio posred talasa, i maršal je za vreme velikih vrućina sedeo tu sa svojim oficirima i igrao karte. To nam se čini vrlo zabavnim: to je tako lako i puno zadovoljstva. A ipak, Marmon je bio junak, veliki junak, i jedini strani vladar koji je prema nama bio dobar. I mada nam je teško da oprostimo osvajačima, možemo u našim srcima naći dovoljno prostora da priznamo da bi bilo dobro da su Francuzi ovde ostali duže.“

Vidikovac je doista veoma lep; odiše onim svetim francuskim duhom koji se blago i s poštovanjem odnosi prema sitnim stvarima iz života koje nisu svete. Mnogo je bolji, višestruko, od vlažne, drhtave njuške lavice koja se nada krvi. To iskustvo je prošao, i ostavio ga za sobom. U divnom zadovoljstvu kojim odiše ovo mesto, među stubovima, iznad zatalasanog Jadrana, mač je zauvek uvučen u koriee. Marmon je odista ovde morao biti veoma srećan, bar za izvesno vreme. Pošto nije mnogo mario za svoju ženu, odavde je, sa velike udaljenosti, mogao s njom postupati blago i dobro. Osim toga, obožavao je i mesto na kome je boravio, voleo je atmosferu slovenskih krajeva, a u poređenju sa Slovenima drugi ljudi činili su mu se nezanimljivi i bezlični. Voleo je takođe svoju samostalnost i moć, svoj položaj kolonijalnog administratora daleko od doma. „Naravno, on je bio veoma sujetan čovek“, reče Profesor prekornmo. Upitah se zašto: nikad nisam razumevala zašto se zamera sujetnim ljudima, osim ako sujeta ne znači i da su slepi za kvalitete drugih ljudi, što nikako nije pravilo.

Ali, ako Marmon nije bio sujetan, bio je gord. Mora da je bio vrlo zadovoljan sobom dok je igrao karte na ovom vidikovcu. Živeo je u skladu s razumom i vrlinom. Moglo mu je biti veoma vruće, ali zahvaljujući njegovom inteligentnom izumu bilo mu je mnogo manje vruće. Gradio je karijeru, i dok su mnogi drugi muškarci morali pribegavati nasilju i grabeži da bi ostvarili svoje ambicije, njemu je bilo dovoljno da bude uspešan i dobar: širio je mir, znanje i higijenu u zemlji koja je pre njegovog dolaska bila varvarska. Nije morao izdati sebe, jer se pošteno

suočio sa moralnim problemom neizbežnim za svaku imperiju. U svojim memoarima, koje je za čoveka od akcije napisao sasvim dobro, on priznaje da jedan narod ne može vladati stranom zemljom a da ne bude neiskren prema svojim podanicima; otvoreno kaže da je povremeno morao da vodi politiku i stvara nesporazume među svojim prijateljima ne bi li uspostavio autoritet Francuske. Možda mu je, dok je čekao da njegov saigrač odigra kartu, pogled ponekad pao na more koje se bleskalo ili planine boje lavlje dlake koje su podrhtavale od vreline, i možda je kao hipnotisan čuo svoj unutrašnji glas kako pita: „Šta ja radim, i da li to radim dobro?“ Njegov odgovor teško da je bio hvalisav: mogao je iskazivati ponos zbog procesa u kome je učestvovao, ali je morao biti skroman u pogledu razmera svog doprinosa. Svet je bio u haosu; to je bio njegov jedini prestup. Pošto je već neka sila, lična ili bezlična, čoveku podarila viziju reda, on je mogao popraviti svet i podariti mu uređen, blistav sklad. Marmon je uperio mač u ispupčeni, kameni postament i naredio mu da se uzdigne; podigao je svoj učiteljski štap i srušeni stub se uspravio. Ne bi tvrdio da je postigao manje, ali ni više od toga, i mogao je biti zadovoljan tačnim popisom svojih ograničenih nastojanja i postignuća.

Ali ovo mesto krilo je jednu dublju, tamniju mudrost. Na kraju grada stoji ovaj vidikovac sa svojih šest krhkih stubova. U centru Trogira stoji katedrala sa svojim portalom tamnim od Radovanovih predskazanja, s njegovom porukom da za čoveka nema nade, jer je on spoj tame i svetlosti, kao i sama vasiona; i da on mora nastojati da oslobađa svetlost a ne da ispravlja vasionu, jer je ona, zbog tog spoja, zla i mora nestati. To su teške reči, teške od nepodnošljive težine misticizma. One su mnogo teže, mnogo mističnije nego poruke pravoslavnog hrišćanstva. One pred čoveka stavljaju ogromnu obavezu da svoj život posmatra kao čin iskupljenja, dok mu istovremeno saopštavaju da je potpuno zatrovan prokletstvom, i da je jedino sredstvo kojim se može iskupiti takođe zatrovano; ali one ukazuju da je ta obaveza vredna prihvatanja i da će zapravo biti krunisana uspehom, samo zbog prirode apstrakcija koje su u pitanju, samo zato što je svetlost svetlost i stoga se mora voleti.

Marmonovo iskustvo je potvrdilo da ono što je Radovan verovao može doista i biti. Njegove kasnije partije karata na vidikovcu sigurno ga nisu činile srećnim. Napoleona su mnogi zvali najvećim čovekom, ali u svom zrelom dobu on se sasvim uklopio u manihejsku predstavu sveta. Najpre je bio vojnik svetlosti. Marmon je morao osećati da je sarađujući s njim isterivao tamu koju je propala Revolucija stvorila u Francuskoj, i koja je postojala u haotičnoj Evropi. Nije imao nijednog drugog razloga da voli takvo savezništvo. Jedan od najčudnijih primera ljudske iracionalnosti jeste taj da je većina ljudi koja je stvarno poznavala

Napoleona smatrala da je on neprijatan i pomalo dosadan čovek, dok ga mnogi drugi, koji su se rodili tek pošto je on umro i koji su se mogli oslanjati samo na svedočenja onih koji su ga znali, uporno obožavaju; ti krive Marmona da je bio hladan prema njemu i nezahvalan. Ali, kako Marmon objašnjava u svojim memoarima, on je znao Napoleona još od njegove mladosti i nikada ga nije voleo, a nije imao nikakvog razloga ni da mu bude zahvalan jer je zaradio svaki svoj vojnički čin konkretnim delima, koja bi bila nagrađena u bilo kojoj vojsci. Radio je s njim zato što su se i jedan i drugi zalagali za isti ideal nacionalnog reda.

A onda je tama odjednom pokuljala iz Napoleonove duše. Zrak je najpre bio beo, da bi odmah potom postao crn. U njegovim odnosima sa podređenima iskazivalo se isto ono uživanje u uzbudljivom neskladu, nimalo vezanom za glavnu temu, koji dobro poznajemo kao simptom seksualne degeneracije – nesposobnosti za ljubav. Sa izuzetnom preciznošću perceptivnog ali nemaštovitog čoveka, Marmon je zabeležio u svojim memoarima trenutak u kome je Napoleon poželeo da njime zadovolji svoj apetit, što je kod njega izazvalo samo uznemirenje i gađenje. Tokom pohoda 1809. godine Marmon se posle jedne uspešne i iscrpljujuće bitke vratio u štab da podnese izveštaj i zatekao Napoleona kako ljutito urla; gunđao mu je gotovo dva i po sata. Kada je otišao u kolibu u kojoj je bio smešten, bacio se na postelju očajan od umora i poniženja, a onda je na njegov užas soba počela da se puni ljudima. Odjednom je shvatio da su došli da mu čestitaju. Dva i po sata prigovaranja bio je Napoleonov način da začini Marmonovo unapređenje u maršala; tako bi i neki budalast, zaljubljen čovek započeo sa svojom draganom svađu pre nego što bi joj dao poklon. Ali Marmona je interesovala veština ratovanja u Francuskoj i uspostavljanje međunarodnog poretka koji bi Francuskoj najviše odgovarao. Nije mogao da shvati zašto je njegovo unapređenje iz jednog čina u drugi, u čemu nije bilo ničeg neprirodnog, što je bilo uobičajena stvar, moralo biti propraćeno neljubaznošću i potpunim prenebregavanjem njegovih osećanja. On se toga priseća suzdržano. Kada je pisao svoje memoare, Napoleon je već odavno pao. Ali iza tog učtivog izlaganja leži zbunjenost. Ako je Napoleon smatrao da sam dovoljno dobar da postanem maršal, što je odista prijatno, zašto nije mogao da tim povodom bude i prijatan? Marmon je svuda priželjkivao prijatnost. U njemu je prebivala svetlost koja je želela da uspostavi svoje kraljevstvo.

Kada je prvi put otišao u Dalmaciju, verovatno mu se činilo da svetlost koja postoji u njemu i Napoleonu teži da se oslobodi dugog zatočeništva koje je iskusila u tim tamnim krajevima. Jaka i mirna Ilirija koja izrasta iz rata i anarhije, dugih koliko i pamćenje, zasjala bi kao mesec u trenutku izlaska iza tamnog oblaka. U Napoleonovom životu postojao je period kada je izgledalo da čitava

Evropa trpi poraze od Francuske samo da bi se ponovo uzdigla i dobila besmrtni sjaj. Ali to se promenilo za samo nekoliko meseci. Kao da je nastupilo pomračenje; manihejci bi nepogrešivo prepoznali njegovu prirodu. lzgledalo je kao da u Napoleonu ne postoji ništa osim tame. Marmon je u svojim pismima Napoleonu predočavao njegov sopstveni koncept blistave llirije, dela preobražene Evrope, i tražio podršku za njegovo ostvarenje, u ljudstvu, novcu, rečima. Ali Napoleon je okrenuo glavu, zatvorivši oči kao da više ne može da podnese svetlost. Ignorisao je sve Marmonove zahteve i odgovarao pismima prepunim zlobe i gadosti, ili uopšte nije odgovarao.

U vidikovcu Marmon je verovatno sve teže mogao da se usredsredi na igru. Na kraju je, kao što znamo, bacio karte, odgurnuo stolicu i zauvek napustio Dalmaciju. I u njemu je bila greška. I on je bio čovek, i on je bio spoj dobra i zla, svetlosti i tame. Tako ni on nije celim svojim bićem žudeo da svetlost odnese potpunu pobedu; želeo je da tama i dalje postoji, i da ovaj svet, Mrlja, ne nestane zauvek. To je pokazao poput mnogih drugih razumnih ljudi sličnih njemu, koji su dopustili da Napoleon i dalje u svojim rukama drži svu moć, on, koji je davno prestao da bude razuman, i koji je tražio sramotu tamo gde je nekad tražio slavu. Napoleon je, protivno savetima svojih saradnika, krenuo na Španiju, na Rusiju, samo iz jednog razloga: da krene na dugo putovanje na čijem će kraju uroniti u noć. Ali promena u njemu nije izazvala nikakav užas u ljudima; naprotiv, njihova strast prema njemu dosegla je snagu orgazma, kao da je to bio vrhunac za koji je njegova slava bila samo priprema. Veliki ljudi pred kojima ljudski rod pada u ekstazu ne moraju biti dobri, čak ni daroviti; ali moraju pokazivati da su spoj svetlosti i tame koji je suštinska ljudska priroda; da time što u njima preovladava tama zapravo obećavaju da će svet, u svojoj nesavršenosti, postojati zauvek.

Pošto je Napoleon bezbedno vratio Evropu u stanje krajnje osujećenosti koje je ona pretpostavljala raju, sto godina se u Dalmaciji nije dogodilo ništa. Austrijska vlast bila je čist negativizam. Sloveni su vaspitavani u neprijateljstvu prema onima koji su govorili italijanski, potomcima rimskih naseljenika koji se nikada nisu stopili s njima, ili doseljenicima iz Venecije. Nije bilo nikakvog sklada; trgovalo se malo jer je austrijski železnički saobraćaj bio planiran tako da podstiče napredak Austrije i Mađarske, a da slovenske teritorije drži što dalje od Evrope. Trava je rasla po ulicama i trgovima Trogira. Ali tradicija bogatog građanskog života nije bila prekinuta. Posle rata Italijani su priželjkivali ovaj grad, kao i mnoge druge na dalmatinskoj obali, i jedne septembarske noći 1919. poslali su mali odred vojnika da ga zauzme. Grad je čuvalo osam jugoslovenskih vojnika, ali oni su uoči tog dana naivno prihvatili gostoprimstvo nekih simpatizera Italije i u tom času bili su u besvesnom stanju. Kada su se stanovnici probudili narednog jutra, shvatili su da

italijanski vojnici kontrolišu Trogir. U gradu je, međutim, bilo svega pet porodica koje su podržavale italijansku vlast; ostali su goloruki jurnuli na osvajače i razoružali ih. Jedna žena otela je mitraljez od četvorice vojnika, a masa je gonila ostale koji su se sakrivali u vrtove kuća, tukla ih pesnicama, skidala im šlemove i opasače. „Neću vam reći njihova imena“, reče Profesor, „jer je sramota da dame čine takve stvari, iako to nisu bile nikakve goropadnice već prave gospođe. No uveravam vas da su nosile imena koja su se vekovima isticala u analima Trogira i da je svaka od njih vrlo dobro znala šta su činili njeni preci.“

Sada je to veoma miran grad: u stvari, prazan grad, jer je i on poput Raba iskusio užase kuge, ali njegovo stanovništvo nikada nije moglo da se obnovi, pošto je malarija, koja je doskora ovde harala, za posledicu imala sterilnost. Ali on postoji. To treba uzeti k znanju, jer širom Evrope kruži legenda da od njega nije ostao ni kamen na kamenu. Nedaleko od katedrale postoji zasvođen prostor u kome je nekada bila sudnica. Njegova starost ne može se utvrditi, jer je sagrađen od delova starog grada koji su uništili Saraceni i od obližnjih rimskih naselja. Za vreme austrijske okupacije ležao je u ruševinama, a jugoslovenska vlada ga je obnovila i popravila urušeni krov. Pa ipak u antislovenskim krugovima zbog jednog neznatnog oštećenja on je postao simbol jugoslovenskog varvarstva. Na zidu iza kamenog stola za kojim su nekada u 15. veku sedele sudije, postavljen je krilati lav svetog Marka, okružen svecima i simbolima pravde. Svaki dalmatinski grad ima bar jedan takav simbol, neki na zidinama, a neki na kapijama ili na javnim zgradama, i on je uvek lep. Lav je po svemu raskošan, a svojom talasavom grivom podseća posmatrača da su Broncino[102] i Paris Bordone[103] prvi proslavili tip koji danas znamo, ne u zlatu ni u mesingu, već kao Me Vest[104]. Sudeći po fotografijama, lav u sudnici bio je posebno lep primerak svoje vrste, *lilium auratum*[105] u kamenu. Dok su Austrijanci vladali u Dalmaciji, šibali su ga vetar i kiša, ali ga je jugoslovenska vlada, svojim popravkama, najzad zaštitila.

Na nesreću, negde oko Božića 1932. godine neki trogirski mladići su malo više popili, što je dalo maha njihovim nižim osećanjima. U tom stanju prisetili su se da su Italijani pokušali da im otmu grad i da još nisu odustali od takvih planova; oštetili su ovog lava i još jednog, na lučkoj kapiji grada. Nisu ih potpuno uništili. Još stoje, u prepoznatljivom obliku, na zidovima muzeja. Bio je to jedan od onih incidenata koji pokazuju da čovek samo zahvaljujući ogromnoj sreći ne ide četvoronoške, i ništa više do toga. Italija je, međutim, to uzela kao povod da na neverovatan način pokaže svoje namere prema Dalmaciji. Širom Italije dva društva koja postoje samo da bi pravila slične nevolje *Dalmatia Irredenta* i *Pro-Dalmatia* organizovala su demonstracije protiv jugoslovenske vlade. Musolini je lično izjavio da u huliganskom delu pijanih mladića vidi ‚jasan izraz mentaliteta

mržnje koji ne krije svoje suprotstavljanje Italiji... To je pažljivo smišljen plan... Odgovornmi za to nalaze se u vladajućim krugovima... Trogirski lavovi su uništeni, ali i tako uništeni oni su snažniji nego ikada, živi simbol i sigurno obećanje“. Da bi očuvala mir, jugoslovenska vlada morala je da istrpi poniženje i što je još gore, da sledeći tradiciju nemilosrdnosti prema sopstvenom narodu, suzbije demonstracije protiv Italije koje su sasvim logično potom izbile širom Jugoslavije.

Razmere zla i apsurdnosti Musolinijevog istupa mogu se najbolje sagledati ako se zamisli da Velika Britanija organizuje demonstracije protiv Irske zato što su neki pijani momci u Korku uništili nekoliko engleskih zastava zaostalih iz vremena okupacije. Ali to još ne objašnjava svu nakaradnost italijanskog postupka, jer se moramo prisetiti da je venecijanska vlast nad Trogirom prestala sto četrdeset godina pre tog incidenta i da u to vreme nijedan Rimljanin niti stanovnik ijednog drugog italijanskog grada osim Venecije nije sudbinu jednog lava sv. Marka mogao iskreno doživeti kao ličnu stvar. To strašno krivotvorenje osećanja dovelo je do krivotvorenja činjenica. Celom Italijom i centralnom Evropom, a odatle i celim svetom, proširilo se uverenje da su stanovnici Trogira uništili sve istorijske lepote svog grada, Čak i ceo grad. „Šta, išli ste u Trogir?“ jedan izbegli nemački profesor upitao me je u Londonu posle moje prve posete Dalmaciji. „Ali to svakako nije vredelo truda, sada kada su ti varvari Jugosloveni sravnili sa zemljom sve što je bilo vredno gledanja. Ah, da ste ga samo mogli posetiti kad i ja, dve godine pre rata! Ne možete ni zamisliti kako je tada bio divan!“ Srednjovekovna Evropa bila je tupa, verovala je u jednoroge i sirene, i raspravljala o tome koliko anđela može stati na vrh igle. Ludost moderne Evrope ne nudi nam nikakve prijatnije dekorativne simbole, ne vodi nas u debatu o stvamim činjenicama, o različitim planovima postojanja. Iz loših motiva ona se pretvara da grad koji čvrsto stoji usred vode koja se oko njega kreće, njegove građevine i njegove porodice stare sedam vekova, više ne postoje.

SPLIT III

Iz *Histoire de Dalmatie* grofa Vojnovića[106] moj muž mi je čitao bajku o caru Dioklecijanu, koja se priča po celoj obali, u Bosni i Hercegovini i Cmoj Gori. To je ona nama poznata priča o kralju Midi[107]. Car je, kaže se, imao jedan mali fizički nedostatak koji je mogao sakriti od celog sveta, ali ne i od svog berberina, sitnicu u vidu magarećih ušiju i ovnujskih roščića. Tako ga je svaki berberin brijao samo jednom, a potom netragom nestajao. Jednog dana berberin, sin jedinac neke udovice, pozvan je da narednog jutra dođe da obrije cara. Njega spopade užas, ali majka mu reče da ne očajava; ona napravi kolač koji zamesi sopstvenim mlekom. A onda mu reče: „Dok budeš brijao cara uzmi malo ovog kolača." On tako i učini, a kada Dioklecijan oseti čudan miris kolača, zatraži da ga i sam proba. Kolač mu se dopade, ali ga je miris mučio. Činio mu se poznat, ali nikako nije mogao da se seti odakle. Najzad upita: „Čime je tvoja majka zamesila ovaj kolač?" „Svojim mlekom", odgovori berberin. „Onda smo mi braća i ja te ne mogu ubiti", reče car. Priča potom ima poznati nastavak: berberinu je pošteđen život, ali je zaklet na ćutanje. Tajna ga, međutim, muči i on je na kraju poverava trsci. Ali seoska deca od trske prave sviralu, koja carevu tajnu razglašava svaki put kad se u nju dune.

„Kako je karakteristično da su Sloveni očuvali ovu priču", reče moj muž; „ona prosto kipti od kritike ideje moći. Narodna mašta koja je stvorila takvu priču odgovorna je za postojanje cara kao veličanstva i korisnu ulogu koju on igra u zajednici; ona kaže da on može imati moć i da ga njegovi podanici moraju slušati samo onda ako je opšteprihvaćeno da je on biće iznad ostalih ljudi, koje nema nijednu od onih nižih osobina tipičnih za ljudski rod. Caru je zato dopušteno da u ime odbrane takvog svog položaja može činiti ono što bi se smatralo odvratnim kada bi ga činio pojedinac radi svojih ličnih interesa. Ali ovde progovara i priroda, kroz majku, koja je predivan simbol ženske lepote na način kako ju je video Strindberg[108]. Ona ruši ono što su muškarci sazdali prizivajući one prizemne činjenice života koje muškarci moraju da prenebregnu da bi se uzdigli. Ona dokazuje caru da je ipak pojedinac, i da su ubistva koja vrši da bi očuvao društveno korisne konvencije možda društveni čin, ali su ipak bratoubilaštvo. Ali ni ona ne pobeđuje, jer priča pokazuje da kada se konvencija jednom prekrši, njena propast postaje neizbežna: ono što zna berberin, uskoro će znati seoska deca, i anarhija je neizbežna. Priča je savršeno sročena, ali pokazuje da su je očuvale predrasude, a zbog tih predrasuda Slovenima će biti veoma teško da prihvate neku vlast i vode doista *rangess*[109] politički život.

„Pitam se šta je ta žena stvamo stavila u kolač", rekoh, „jer tu nije baš sve kako treba. Kako može obudovela majka odraslog momka uopšte imati mleka? Ali šta

je, zaboga, s našim prijateljima? Već je pola devet “ Bili smo u našoj sobi čekajući gospođu X. i njenog muža, gospodina X., koji treba da nas odvedu na dobrotvornu priredbu u gradu, na ples i večeru, gde je trebalo da se nađemo sa drugim prijateljima, gospođom i gospodinom A., i da s njima četvoro provedemo veče. „Da, nešto najverovatnije nije u redu“, reče moj muž; „rekli su da će doći u sedam.“ „Hajdemo onda dole, na večeru“, zatražih. „Ne“, reče moj muž, „jer ako to uradimo, naješćemo se, pošto je večera dobra, a onda ćemo opet morati da jedemo na priredbi, a mi smo slabašni i načeti zapadnjaci. Ako si gladna, sama si kriva za to; odbila si ponudu onog konobara i nisi ponela onu lepu hladnu palačinku.“ I zaista, samo nekoliko trenutaka kasnije gospođa i gospodin X. javili su da su stigli u hotel, ali su zamolili da ne silazimo, već da ih primimo u sobi pošto su hteli da s nama porazgovaraju o jednom delikatnom privatnom pitanju.

Čim su ušli, gospođa X., jedna izuzetna, vitka osoba sačinjena od mesečine i kao ugalj crnih senki, zbaci svoj teški kaput i on pade poput neke svečane deklamacije. I ona i njen muž, takođe izuzetno zgodan čovek, bili su u onom stanju uzbuđenosti koje asocira na italijanske opere. Uzbuđenje je bilo tragično ali ne i bolno, bilo je dobro odmereno, a ipak savršeno iskreno. Ono što je naglašavalo kao važno, osećalo se kao doista važno. Oboje počeše da se izvinjavaju što su nas pustili da čekamo, što nisu mogli da nam pruže dostojno gostoprimstvo. Ali jednostavno nisu mogli da prihvate plan koji je gospodin A. pripremio za to veče. Nikako nisu mogli. Neverovatno je da gospodin A. nije mogao da shvati da je to nemoguće. On nikada ne bi tako nešto predložio da nije bio pod tuđinskim uticajem, da se nije tek vratio iz Sjedinjenih Država, gde je proveo više godina, i da mu žena nije bila Čehinja. To ga je, naravno, u to nema sumnje, učinilo neosetljivim na stanje javnog mnjenja u Splitu,

Kada su X-ovi dva sata pre toga dobili pismo gospodina A., rekoše, hvatajući zalet, zgledali su se u užasu. Jer ono ih je stavilo pred dilemu. Gospodin A. nikada ne bi tako nešto predložio da nije želeo da nama izađe u susret. Da li je njihova dužnost stoga bila da zanemare šta bi splitsko javno mnjenje moglo reći da bi bili onako gostoljubivi kako to zahteva dalmatinska tradicija? Da bi doneli najbolju moguću odluku, otišli su do jednog prijatelja, sudije koji je imao devedeset godina, poticao iz vrlo stare splitske porodice i bio poznanik majke gospodina X. On im je rekao da je pitanje vrlo delikatno, ali da, kako mu se čini iz priče, mi izgledamo kao dovoljno razumne osobe i da stoga, po svemu sudeći, nećemo insistirati da oni povrede osećanja svog rodnog mesta. Sudija je dodao da, s obzirom da smo u vreme krunisanja56[110] u inostranstvu a ne u Engleskoj, verovatno pripadamo nekoj opozicionoj partiji, pa ćemo stoga možda biti i sasvim spremni da razumemo njihov stav. Gospodin i gospođa X. su potom otišli kod

gospodina i gospođe A., koju su prihvatili njihovo objašnjenje pošto su ga saslušali, i smesta su se izvinili, ali su svejedno morali da odu na priredbu, pošto su obećali da će biti članovi žirija u nekom takmičenju, a oni su pripremili altemativni plan za to veče koji bismo možda želeli da razmotrimo, ako nismo previše ljuti na svoje domaćine koji su zbog svoje časti morali da odstupe od prvobitnog aranžmana.

Mi se osetismo vrlo nedostojni sveg tog uzbuđenja i učini nam se da je delikatnost naših osećanja čudovišno precenjena. Tako su se mogle osećati dve krastave žabe da su Henri Džejms[111] iz svojih kasnijih dana ili Idit Varton[112] u svom najsuptilnijem izdanju insistirali da ih tretiraju kao ravnopravne sebi. „Da vam sipam malo brendija koji sam doneo iz Londona“, reče moj muž, a ja videh da se s velikom mukom trudi da pokaže kakav-takav rafinman, mada ne od vrste koja nam je bila pripisana. Otpijali smo brendi kao da nam je to jedina uteha u vrlo kriznoj situaciji. Onda su objasnili da je gospodin A. zaboravio da dobrotvornu priredbu, čiji je cilj nabavka lekova za siromašne pacijente, organizuju doktor i gospođa Y., Jevreji koji su emigrirali iz Zadra, dalmatinskog grada koji je predat ltalijanima, jedine istaknute pristalice Jugoslavije u gradu, i koji će možda koristiti prikupljena sredstva uz pomoć institucija koje treba ignorisati, jer ih je osnovala vlada. Sve važnije porodice u Splitu, koje su bile na nivou društvenog položaja X-ovih ili A-ovih, zato su bojkotovale priredbu. Mogao nas je povesti neko drugi, ako nam je to bilo važno. Ali bilo je apsolutno neizvodljivo, uveravaii su nas X-ovi u duetu koji je asocirao na ranog Verdija, da to budu oni.

Suzbismo želju da im kažemo da će jednog dana možda zaista imati nešto oko čega će morati da se brinu, i nagovestismo da ćemo, pošto smo to obećali jednom našem prijatelju, prijatnom vlasniku jedne radnje, ipak otići na priredbu. Tako smo i učinili i uživali u predstavi koju su mladi ljudi lepog izgleda s gracioznim neskladom izvodiii pred svojim divnim roditeljima, prizoru kakve smo viđali u nekim drugim mestima, na primer, u Ekseteru, Edinburgu, ili u Klivlendu, država Ohajo. Malo je institucija koje su univerzalne, i prijatno je gledati lepotu i čednost. Organizatori, doktor i njegova žena, bili su interesantni i dirljivi. Odudarali su od splitske tradicije ne zato što su bili Jevreji, već što su pripadali onom toplom, idealističnom i inteligentnom soju Jevreja koji veruju u sintezu i centralizaciju. Takvi po pravilu smatraju da su mržnja i glupost neke sasvim lokalne karakteristike, koje će uspešno ispraviti prava, opštija vlast. Taj optimizam je dopunjen njihovom sigurnošću da objedinjujuća, blagonaklona sila postoji u nauci. Oboje su učili engleski i dok su pričali o tome prosto su blistali. Činilo im se, mnogo očiglednije nego meni, da je to pravi put da se približe liberalizmu. Njihov radosni optimizam sastojao se i u uverenju da će siromaštvo, rat i beda nestati

onog časa kada se bude organizovao dovoljno veliki broj ovakvih dobrotvornih priredbi, kad dovoljno veliki broj ljudi bude učio strane jezike, i kada dovoljno veliki broj država iskaže spremnost na toleranciju. Ostaje mi da se nadam da će sa takvim bezazlenim pogledima u našem nimalo bezazlenom svetu, imati prilike da umru u svojim posteljama.

Četvoro naših prijatelja, X-ovi i A-ovi čekalo nas je u centralnoj kafani u gradu posle zabave, a mi smo ih, čim smo za to dobili priliku, upitali zašto su oni i njihova sredina protiv Jugoslavije. Odgovorili su najpre time što su izgledali vrlo lepi. Oči su im se raširile, a nozdrve uzdrhtale. Prirodno, gospođa A., koja je Čehinja, izdvajala se, i, poput nas, prosto štrčala. Kao da smo posmatrali trkačke konje u kasu, prekrasne trenirane životinje koje su demonstrirale svoju veštinu, a njihova je bila protivljenje. Morala sam sebe da podsetim da je ta usredsređenost na protivljenje u priličnoj meri doprinela spasavanju zapadne Evrope od Islama. Malo nas ima razloga da na tome zahvali onim običnijim i uočljivijim vrlinama, a mnogo više ovom zavereničkom romantizmu koji sam gledala pred sobom; a i oni sami dugovali su svoje postojanje baš njemu. Samo ih je on spasao od Rima i varvarskih najezdi, od Mađara i Venecijanaca, od Turaka i Austrijanaca. Takav stav, međutim, mora da je izluđivao vlasti koje nisu imale nameru da ih unište već da s njima sarađuju, i nije bilo nikakvo čudo što su se povremeno i ponašale kao da zaista žele da ih zbrišu sa lica zemlje.

„Navedite mi“, reče moj muž „neke konkretne stvari zbog kojih se protivite Jugoslaviji.“ „Beograd!“ uskliknuše gospodin i gospođa X. uglas. „Ova zemlja je“, reče gospodin X., „fantastično siromašna. Vi ne možete ni da zamislite koliko je siromašna većina siromašnih ljudi u našem gradu, i koliko su siromašni gotovo svi koji žive izvan grada. Vlada ne čini ništa za nas, već uzima porez i troši ga u Beogradu. Tamo podižu čitave kvartove novih kancelarija i nema nijednog ministarstva koje nije smešteno u pravoj palati. Zar je to pravedno, kada mi ovde gotovo da nemamo ni za hleb?“ „To je pre rata bila prava selendra“, reče gospođa X., „običan svinjarski grad. Smešno je bilo i pogledati ga, pogotovo za nekog ko je pre toga odlazio u Zagreb. A sada ga pretvaraju u nešto poput Ženeve, sa javnim zgradama od šest-sedam spratova, a sve to na naš račun “ „Ali zar ne smatrate da je to potrebno?“ upita moj muž. „Zato što je Srbija pre rata imala takvu prestonicu, austrijsko ministarstvo spoljnih poslova odnosilo se prema srpskim diplomatama kao da su poljski radnici koji su se drznuli da uđu u gospodarsku kuću sa nekim nezamislivim predlozima.“ „Ali Srbi nisu kao mi“, rekla je gospođa X. neodređeno. „Nisu kao mi, oni nemaju takvu tradiciju kao mi u Splitu. I kako Beograd ikada može postati tako lep grad kao naš Split?“

„Ja gledam na problem s malo drugačijeg stanovišta“, reče gospodin A., „jer sam dugo bio u Americi. Ne zaprepašćuje me toliko činjenica da se Dalmacijom vlada iz Beograda, jer sam mnogo godina živeo u Milvokiju i tamo su stvari išle dobro, mada se upravljalo u Vašingtonu, koji je mnogo dalje od Milvokija nego što je Beograd od Splita. A bio sam i u Vašingtonu, koji je fini grad, i znam da je potrebno da vlada velike zemlje ima impresivne zgrade. Moja primedba Beogradu sastoji se u tome da loše vlada. Znam da i u američkoj politici ima korupcije i zloupotrebe položaja, ali vi ne možete ni da pojmite kako je to ovde. Poenta nije u tome što novac odlazi u Beograd, već šta se tamo s njim događa. Završava u privatnim džepovima na najgori mogući način. Ima veliki broj ljudi u Beogradu koji su se tako obogatili. I to je jedina delatnost u kojoj su efikasni. Ne možete ni da zamislite koliko je vlast aljkava “

„Znači, stanje je gore nego pod Austrijancima?“ upita moj muž. Svi ga zaprepašćeno pogledaše. „Ni slučajno“, reče gospodin A. „Austrijanci su uvek bili efikasni. Oni su bili ubice. Pogledajte šta su ovde uradili sa železnicom!“ Uzvikivali su ljutito i s negodovanjem. „Zamislite samo“, reče gospodin X., „pruga je prestajala nedaleko od Splita, za svaki slučaj, da nikad ne bismo postali luka.“ „Mogli smo da idemo u Austriju samo preko Budimpešte“, reče gospođa X. „Za to su, naravno, krivi Mađari“, reče gospodin A. „Ali Austrija je to dopustila“, reče gospodin X. „Dopustila!“ uskliknu gospođa A., Čehinja. „Navedite mi jedan primer gde oni koji govore nemački nisu likovali ponižavajući Slovene. A u vašoj zemlji ima ljudi“, reče ona obraćajući se nama, „koji sažaljevaju nemačku manjinu u Čehoslovačkoj. Ima osoba koje su toliko milosrdne da bi skupljale i dobrovoljne priloge za ishranu beba aligatora.“

Ali moj muž nije odustajao. „Znači vi smatrate da su Austrijanci bili efikasni. U čemu? Samo u ubijanju?“ „U tome sigurno“, reče gospodin A., „ali su u vođenju svakodnevnih poslova bili daleko efikasniji nego naša današnja vlada. Uzmite, na primer, slučaj moje porodice. Nekoliko njenih članova su profesori univerziteta. Oni stariji, koji su penzionisani u doba Austrije, nisu imali nikakvih problema da dobiju penziju. Dobijali su platu, potom su otišli u penziju, ispunili su određene formulare i dobijali određeni iznos. Sasvim jednostavno. Ali sada je potpuni haos. Moj stric, profesor matematike, otišao je u penziju pre više meseci. Obavio je sve potrebne formalnosti, ali još nije dobio ni paru. Dokumenta iz Beograda još nisu stigla i jedini razlog je aljkavost.“ „I u mom poslu je situacija ista“, reče gospodin X. „Ja sam advokat, i to je naš porodični poziv, a neki od mojih starijih rođaka su sudije. Situacija je ista sa penzijama, sastancima, čak i datumima suđenja, sa svim što dolazi iz Beograda. Razvlačenje i aljkavost. A mi u Splitu na to nismo naviknuti, jer mi ovde obavljamo naše poslove možda jednostavno, ali svakako sa stilom.“

„Da“, reče gospođa A., „kada bi pustili nas Splićane da obavljamo svoje poslove sami, to bi bilo dovoljno.“

„Ali ima poslova koji su svakako vaši, ali koje ipak ne možete obavljati sami“, reče moj muž. „Niste mogli sami da se rešite Austrije, i ne možete sami da se branite ako ona poželi da se vrati, ili ako, recimo, Italija poželi da ponovo zauzme ove krajeve.“ Oni ga pogledaše zabrinutim, svetlim očima i rekoše: „Naravno, naravno.“ „I mada nešto novca u Beogradu završava u privatnim džepovima, što se neizbežno događa u svakoj novoj državi“, reče moj muž, „prilično odlazi i na sasvim legitimne stvari. Tu su, uostalom i Makedonija i Stara Srbija. Tamo još nisam bio, ali mi moja žena kaže da su napravljene revolucioname promene u odnosu na vreme kada su tamo vladali Turci, da je svojim očima videla stotine milja novih, dobrih vojnih puteva, čitava područja na kojima su isušene močvare i iskorenjena malarija, i mnogo škola i bolnica. Sve to košta.“ „Da, tamo nije bilo ničeg“, reče gospodin A. nimalo oduševljeno. „0ni su gotovo potpuni varvari“, reče gospođa X., nabirajući nos. „Jeste li ikad bili tamo?“ upita moj muž. Oni odrečno odmahnuše glavama. Put od Splita do Stare Srbije traje dva dana i vrlo je prijatan, a do srca Makedonije samo tri dana. „Nama nije lako da idemo na takva mesta“, reče gospođa X. „Mi ovde u Splitu imamo izvesnu tradiciju, tamo se ne bismo osećali prijatno.“

Kada smo se vratili u sobu, moj muž reče: „To je vrlo tužno. Toliki muškarci i žene živeli su i umrli za ideju Jugoslavije, zemlje Južnih Slovena; a ovi vrlo prijatni ljudi nezadovoljno gunđaju zato što je ona napravljena. Koliko mogu da vidim, ma kako Beograd bio loš, oni mu i ne dozvoljavaju da pokaže i neku svoju dobru stranu. Ovi ljudi su rođeni pobunjenici i očigledno vrlo dobro obučeni. I pri samom pomenu neke vlasti, oni počnu da viču kao da su videli zmiju otrovnicu, i odmah grabe štap da je ubiju, a pri tom nisu nimalo ćudljivi. To je šteta, jer se može dogoditi i da se susretnu sa vlašću koja, za razliku od ostalih, nije zmija otrovnica.“

„Osim toga, ne mogu da zamislim kako bi se ovi ljudi mogli uklopiti u bilo koju savremenu državu. Oni su u suštini deca slobodnih gradova. Jer svi ti gradovi, čak i kada su bili eksploatisani i tlačeni od neke spoljne sile, imali su povelje koje su im davale veliku unutrašnju slobodu. Pod mađarskom krunom uživali su istu siobodu, poput države u državi, kakvu je London imao pod Henrijem I. Venecija je neprekidno ugrožavala njihova prava, ali su oni većinu tih prava uspeli da odbrane. Morali su da daju ljude u venecijansku vojsku, njihova trgovina uništena je ograničenjima koja su im nametali spolja; ali su na neki način uvek bili i ostali gospodari u svojoj sopstvenoj kući. Oni zaista ne mogu da prihvate centralnu vlast osim kao zio: i kada su se rešili Austrije u njihovim glavama se verovatno začela

detinjasta ideja da su se zauvek oslobodili i centralne vlasti, i da će se vratiti u srednjovekovne uslove. Avaj! Avaj!“

„Pogledaj“, rekoh. „Posmatram trojicu ljudi koji razgovaraju na trgu. Tako su slikoviti, dođi da ih vidiš.“ Moj muž ugasi svetlo i sede pored mene na prozorski okvir. Trg je bio obasjan belom mesečevom svetlošću; senke su ležale na venecijanskim gotskim zdanjima i zatamnjujući detalje isticale opšti plan drevan, autentičan, izuzetan. Brodovi uz kej su spavali, jer od svih neživih stvari jedino brodovi mogu da spavaju; svetla im behu prigušena i usnula. lzmeđu ljuspastog stabla palme i razbarušene senke njenog lišća stajala su tri čoveka, od one brze, gipke, tajanstvene vrste koju smo uočili čim smo stigli u Split, potomci ijudi koji su tokom vekova ispunjenih gnevom živeli poput pacova i miševa u zidovima Dioklecijanove palate. Slušali smo njihove giasove koji su se povremeno dizali u lirskoj poruzi, i gledali kako prave gestove koji su ih uzdizali na pijedestal heroizma, jer su teret poruge i lanaca prebacivali na nekog ko nije bio tu. „Da, doista su divni“, reče moj muž. „Mada nemaju nekih uzvišenih ideja, oni su uzvišeni silinom svog bića, svojim upornim nastojanjem da utvrde sopstvene standarde i odrede konačne vrednosti dobra i zla. Vidi kako se pretvaraju kao da su iza njih, samo kad bi čovek mogao da vidi kako treba, krila čitave hijerarhije anđela i sam presto, dok se iza čoveka koga preziru nalazi samo prvobitna ljigava masa i haos. Ovi ljudi su sasvim drukčiji od nas. Nisu uopšte sentimentalni, ali su krajnje poetični. Kako ispituju sve, analiziraju, i donose sud iz koga se rađa silna strast, koja je njihova pokretačka snaga! Kako bih mrzeo da vladam takvim ljudima, njima koji ne žele da prihvate ideju vlasti, već je uporno ispituju, ali poput pesnika, kroz sopstveno iskustvo, što znači da odbacuju niz podataka koji se moraju uzeti u obzir ako postoji želja da se o njoj donese pravedan sud.“

Gledali smo trojicu ljudi sve dok njihova žestina nije posustala. Toliko su se smejali onom četvrtom, koji nije bio tu, da bi nastavak ruganja bio poput antiklimaksa. Noć je bila prepuštena usnulim brodovima, privremenoj, romantičnoj savršenosti venecijanskih arkada. „Ulazi u krevet“, reče moj muž, „da ti pročitam jednu drugu priču koju po Vojnoviću dalmatinski seljaci pričaju o caru Dioklecijanu.“ To je bila lepša priča. Ona prikazuje Dioklecijanovu kćer Valeriju kao očevu žrtvu, ne onakvu kakva je uistinu bila učesnica, po pravilima ovog sveta, uspelog braka, koji se potom neočekivano izmetnuo u suludu grešku već kao nekog ko ima sudbinu iz bajke. Priča kaže kako je imala gomilu prosaca od kojih je njen otac odabrao princa koga ona nije mogla da podnese. Stoga mu je otkazala poslušnost, i otac je baca u jednu od podzemnih tamnica palate. Ali Bog je bio na njenoj strani. Jednom godišnje nevidljive ruke otvarale su vrata njene tamnice i ona je prolazila ulicama grada odevena u odeću od zlata, u blistavoj kočiji koju su

vukli krilati konji. Njeno prisustvo bilo je blagoslov, jer svi koji bi uspeli da zaustave kočiju i zagrle je bili su srećni do kraja života. Kada je Dioklecijan čuo za to, poslao je stražu da rastera narod sa ulica, ali to nije bilo moguće. Ljudi su obožavali Valeriju i nisu hteli da se raziđu. Onda je Dioklecijan odlučio da je ubije. Ali zidovi njene tamnice se istopiše i on nije mogao da je nađe. Prema toj legendi ona i dalje živi i svakih sto godina dolazi onima koji je vole. Ne zna se koje godine u veku dolazi, ali nekako biva da se obično pojavljuje oko Božića. Dok u katedrali traje ponoćna misa, povorka duhova kreće krivudavim putem od Salone ka Splitu; lepa mlada Valerija u svojoj zlatnoj kočiji ide na začelju i dalje darujući doživotnu sreću onima koji je zagrle. Mora se primetiti da se ona nije izmirila sa autoritetom. Bila je u sukobu sa ocem paganinom, ali ne prisustvuje ni Božićnoj misi.

„Vidiš, priča zadire u same osnove ideje moći“, reče moj muž; „ona osporava pravo autoritetu da izriče kaznu. Jer moć tvrdi da zna kakav će život biti i kakav recept treba da ponudi, a autoritet tvrdi da taj recept može i da nametne. Ali Sloveni znaju, kao što to ova priča pokazuje, da je život, što će reći Valerija, u suštini nepredvidljiv, da on stvara događaje za koje nema odgovarajućeg recepta i da može biti klizav poput jegulje kad mudri ljudi pokušaju da ga kontrolišu; i oni znaju da je život, a ne moć i autoritet, ono što nam pruža radost, i to najčešće onda kada se to najmanje očekuje. Znajući Valeriju, oni ne mogu da poštuju Dioklecijana, ali oni su ti koji stvaraju Dioklecijana, koji su Dioklecijan; oni znaju sasvim dobro da su moć i autoritet nužni.“

BROD

Klizili smo obalom prema Korčuli na drugom belom parobrodu, i u jednoj luci primili, a u sledećoj iskrcali stariji od dva bračna para Nemaca s kojima smo putovali od Salcburga do Zagreba. Oni požuriše k nama usklikujući, neopisivo razdragani što nas vide, jer im je odmor bio takav da su bili neopisivo razdragani povodom svake stvari. Čovek više nije izgledao bolestan; činilo se da ga za ženu vezuje neko novo zadovoljstvo, kao da su bili na medenom mesecu. „Ovde je tako divno“, rekoše uz smeh, „da čovek zaboravi sve brige.“ Zlonamernost vasione bila je tako očita pri pogledu na ove Arijevce koji su cvetali u svom privremenom izgnanstvu iz Nemačke, dok su istovremeno širom Engleske, Francuske i Amerike Jevreji oplakivali svoju otadžbinu tugom vidljivom poput žutice. Još jedan gnevni mladi Dalmatinac posmatrao ih je dok su se iskrcavali. „Ja sam upravnik hotela na Hvaru“, reče on. Hvar je divan grad, koji se nalazi na istoimenom ostrvu. Poznat je po svom prekrasnom vazduhu, svežem i blagom poput onog koji čovek oseća nad lejama rascvetalih mža, a ime mu je za srpskohrvatski prilično neobično[113]. „Vaši prijatelji su svakodnevno dolazili sa nemogućim zahtevima. Čudni su ljudi ti Nemci. Sviđa im se da putuju pod uslovima pod kojima bi mi radije ostali kod kuće. Kakvo je zadovoljstvo putovati kad ne možeš da potrošiš koliko želiš? Ali oni ipak dolaze ovamo i broje svaku paru, a da im to uopšte nije neprijatno. To je u redu ako je čovek siromašan student u Zagrebu ili Beču, ili je bolestan pa mora da ide u banju. Ali za turistu to je vrlo nedostojanstveno.“ I ranije mi je zapala za oko sličnost između Slovena i Španaca, a ova izjava bila je potpuno u španskom duhu, taj ponosan odnos prema trošenju koji potiče ne iz imućnosti već iz nemaštine, taj koncept galantnosti kao stvari koja je sama po sebi dobra, u kojoj se uživa, kao i u istini, čak i na štetu sopstvenih ekonomskih interesa.

Gnevni mladi čovek namrgođeno pogleda beloplavu vodu nalik na mermier koja je brzo proticala pored našeg broda. „Čitao sam u velikoj Džeksonovoj[114] knjizi o Dalmaciji“ reče moj muž da bi ga utešio, „da su Hvarani dodatno zarađivali praveći slatko vino, prošek, tako što su destilovali ruzmarinovu vodu, pored toga pravili su veoma dobar insekticid od divljih hrizantema. Da li to rade i sada?“ „Ne baš“, odgovori mladić, ljutito skupljenih obrva. „Sada leti primaju turiste, a zimi razgovaraju o politici. Politika, politika, politika, dosta mi je politike. Zašto ne možemo malo da živimo u miru? Zašto stalno moramo da se sukobljavamo?“ Bio je ljut kao i onaj mladić koji se razgnevio na baštovana u Trsatu, ili onaj drugi, koji se naljutio zbog hladne supe na brodu za Rab, bio je ljut na njih. Moj muž pokuša da ga uteši govoreći kako se naš politički život u Engleskoj srozao, pominjao je čak

i naš nacionalni karakter, jer nemamo pravu opoziciju. „Ali ovde nema ničeg osim stalnih rasprava!“ povika mladić.

Pored nas stajao je sredovečan čovek odeven u skupo odelo, koji je rukom zaklanjao levu stranu lica. On priđe i nešto prilično oštro prigovori mladom upravniku hotela, koji nam se okrete i reče: „Ovaj čovek, rodom Hvaranin, kaže da nije u redu što vam sve to govorim, jer to vas može odvratiti od posete Hvaru, a on je zaista najlepše mesto na svetu. Nadam se da nisam to postigao?“ Sredovečni čovek ga prekide na nemačkom: „Da, ne bi trebalo da previše ozbiljno shvatate šta vam govori, jer mada smo mi Hvarani svadljivi, kao i svi Sloveni (to je prokletstvo bačeno na nas), to ipak ne menja izuzetnu lepotu Hvara. Ne smete propustiti da nas posetite, zaista ne smete.“ „Ne možemo doći sada“, reče moj muž, „jer danas treba da stignemo na Korčulu. Ali ćemo pokušati da u povratku zastanemo na Hvaru.“ „Da, to morate učiniti. Jer, iako ne želim da budem neučtiv prema našem bratskom ostrvu i iako je cela Dalmacija predivna, Korčula ima malo da pokaže u poređenju sa Hvarom.“ On poče da priča o glavnoj ulici, koja je široka i popločana mermerom, oivičena palatama iz 15. veka kojima je vreme dalo boju starog zlata; o starom venecijanskom skladištu oružja koje ima suvi dok za galije i iznad njega pozorište, prvo na Balkanu, koje je i sada isto kao i kada je bilo podignuto, u 17, veku, mada su se zavese u ložama istanjile i postale poput hartije, o franjevačkom manastiru koji se nalazi na poluostrvu prekrivenom borovima, u kome je slika *Poslednje večere* koju je Rotšild, engleski vojvoda, hteo da kupi za onoliko zlatnika koliko je potrebno da se prekrije celo platno, i o divnoj bašti koju je na brdu iznad grada napravio učenik našeg dragog profesora iz Splita, želeći da učini isto ono što je njegov učitelj učinio na Marjanu, što je najbolji mogući argument u prilog humanističkog obrazovanja. Dok je govorio, dolazile su mu rečenice koje su lepotu njegovog doma činile stvarnom, i tada mu se ruka spuštala, ne nalazeći više za potrebno da krije beleg boje crnog vina koji se pružao od leve slepoočnice do obraza i ružio mu lice; i kada je parobrod ušao u hvarsku luku i kada smo videli da je sve onako kako je i rekao, pustio je da mu ruka padne niz bok.

Kada su nas naši novi prijatelji napustili i kada smo bili negde na sredini kanala, uzela sam vodič, ali sam ga odmah spustila i rekla svom mužu neraspoloženo: „Ovaj vodič napisala je osoba mog pola koja ne samo da je bila imbecilna nego i nepokretna. Piše pogrešno gotovo o svakom mestu koje smo posetili, toliko pogrešno da ne samo što po svemu sudeći nije posetila ništa od onog što pominje nego nije ništa ni videla.“ „Mislim“, reče moj muž, „da malo preteruješ. Uostalom, nema potrebe da držiš pogled prikovan za vodič; mogla bi da gledaš ostrva, koja sada, kad na njima raste i poneko drvo, počinju da izgledaju stvamo lepo. Ali

pretpostavljam da si nervozna zato što se bližimo Korčuli, a ti ne želiš da je vidiš dok ne priđemo sasvim blizu.“ „Pa i ne želim“, priznadoh; „moram reći da sam zaista nervozna, jer nisam sigurna da će mi biti onakvo otkrivenje kakvo mi je bila prošle godine. Znaš, prošla sam tada pored nje na putu od Splita za Dubrovnik. Bejah zaspala na jednoj klupi na palubi, i kad sam se probudila, videla sam da stojimo uz kej malog grada opasanog zidinama, onog žutosmeđeg tona koje imaju neke pečurke i mali psi. Prekrivao je nisko, okruglasto poluostrvo, a nadvisivao ga je zvonik crkve, dižući se iznad njega kao tučak nad cvetom; njegove zidine bile su tako debele da se lako moglo pomisliti da su prave stene, da jedan prekrasni lav svetog Marka na njima nije potvrđivao da su umetničko delo“

„Na keju se nalazila gomila ljudi koja je bila mnogo muževnija nego što smo mi u zapadnoj Evropi naviknuti. Bilo je svega nekoliko žena, a muškarci su bili veoma zgodni, širokih ramena, dugih nogu i ravne kose, sa pokretima iz kojih se videlo da se ne stide da pokažu koliko su zadovoljni svojim izgledom, što je karakteristično samo za područja gde ima vrlo malo homoseksualnosti. Lica ljudi nisu bila okrenuta brodu. Svi su gledali u ulicu koja se strmo spuštala iz grada prema luci. Začuo se žamor, žaluzine svih kuća uz kej su se otvorile, a gomila se razdvojila da napravi prolaz. Ulicom su silazila četiri čoveka držeći nosila na kojima je ležala devojka od otprilike šesnaest godina. Vladala je takva tišina da se sasvim jasno čulo kako šljunak škripi pod njihovim nogama, a kada su stigli na kej, gomila se zatvorila ne prestajući da zuri u njih. To je verovatno velika tragedija koju preživljava ceo grad, jer devojka je bila izuzetno lepa, lepa kao Korčula, a bila je vrlo bolesna. Senke na njenom licu behu plavičaste. Vodili su je, rekao je jedan momar, u bolnicu u Dubrovnik, ali sam bila siguma da su to činili bez njene saglasnosti. Bilo je jasno da je u potpunosti izgubila volju za životom. Njene ruke ležale su mlitavo na crvenom prekrivaču; i dok su okretali nosila da bi ušli na brod, ona je otvorila oči i pogledala ga neprijateljski, mrzeći ga jer je bio nešto, a ona nije želela ništa. Gomila se za njom zatvorila kao neprobojni zid i zurila u nas kao da sa sobom odnosimo neki znamen ili čudo.“

„A onda se gomila opet razdvojila. Napravila je prostor za još četvoricu ljudi koji su nosili stolicu za koju je bila vezana jedna starica, toliko stara da gotovo nije izgledala živa. Delovala je kao da je sačinjena od blistave inteligencije i materije koja je bila tvrđa od kosti, poput vrlo starog i kvrgavog oklopa jastoga. Pogledala je parobrod s ogromnim apetitom. On je bio nešto, i time bolje nego ništa, jer ništa je bilo ono čega se plašila. Kada su nosači zastali da bi je uneli na brod ona se pridigla na stolici, kao iskrivljeni hijeroglif koji simbolizuje želju za životom, ispustivši glasan povik kojim se mazga, kada zastane nasred puta, tera da krene dalje.“

„Ta slika bila je vredna gledanja sama po sebi. Ali je izgledala i tako tipična za život u Jugoslaviji, na Balkanu, jer sam je mogla videti. U zapadnoj Evropi ili Americi teško da bih videla neku veoma bolesnu staricu ili devojku, osim ako mi nisu bliske rođake ili prijateljice, a onda bi mi moje interesovanje za njih kao pojedince skrenulo pažnju sa njihovih opštijih karakteristika. Mogla sam da naslutim, i jesam, iz mnoštva suptilnih znakova, da se apetit za životom javlja uzimanjem jela, i da ne zavisi od njegovog ukusa. Iskustvo često navodi i vrlo mlade ljude da steknu neprijateljski sud o životu, i ako se razbole dok svom silinom svoje mladosti još tako misle, ukoliko imaju dovoljno snažnu ličnost, zbog takvih misli mogu i umreti. Ali ako žive dovoljno dugo, njima ovlada neka vrsta naknadne snage, tajno jezgro vitalnosti. Finska reč *sisu* označava tu poslednju skrivenu zalihu snage u čoveku koja se ne da poraziti, koja preuzima vođstvo kada nestane hrabrost, a svest se zamrači, i pod uticajem te sile čovek hoće da živi bez obzira kako. To može značiti samo da skelet želi da zadrži odeću od mesa na koju je navikao, da se očna jabučica plaši da će ostati naga bez raznobojne zaštite vida; ali može i značiti da naše telo zna neki argument u prilog životu koji um još nije pojmio. Suština je da ovde u Jugoslaviji nisam morala da čeprkam po nanosima svakodnevice da bih našla aluzije na taj proces: jedna starica i jedna devojka otkrile su ga na ulici, dramatično i u prisustvu mnoštva ljudi. Taj kvalitet vidljivosti je ono što Balkan čini posebno očaravajućim, a prve nagoveštaje toga dobila sam na Korčuli. Zato je prirodno što sam uznemirena i što se bojim da mi grad neće biti tako lep kako sam očekivala, a da će mi život na Balkanu izgledati isti kao i bilo gde drugde.“

KORČULA I

Videli smo, međutim, da sam u pogledu Korčule bila sasvim u pravu. „Neka ti to bude dosta za sada“, reče moj muž. „A što se tiče tvojih želja da ti od danas svaki dan bude apokaliptično otkrivenje, ja bih na tvom mestu odustao od toga. Možda ti se, kad bi se ispunile, ne bi dopale.“ Razgovarali smo raspakujući naše stvari u sobi koju smo uzeli u hotelu na keju; možda je bio nekadašnja venecijanska palata, a možda ga je samo sagradio neko od rođenja naviknut na palate. Bio je to dobar hotel, ispunjen onom pokajničkom čistoćom koja se ponekad sreće na jugu; od ranog jutra do kasno uveče žene su klečale po njegovim hodnicima kao da se mole, ribajući i mrmljajući za sebe, stisnutih usta. Njime su se širili uobičajeni kuhinjski mirisi *Mare internuma*[115], odvratni samo mekušnim i duhovno načetim, jer potvrđuju da plemenite biljke mogu živeti i u bezvodnim i neplodnim krajevima, i da posle vekova nevolja i muka tamošnje žene još imaju snage da stave malo jakog začina u kuhinjski lonac, te da je potreban ogroman nasrtaj urbanog da bi se ljudskom rodu nametnulo prokletstvo čežnje za bljutavošću. Ostali gosti hotela bili su dvojica muškaraca, ozbiljni poput lovorom ovenčanih cezara, i njihove gospođe, obe u ogrtačima, koje su možda putovale iz istih tajnih i romantičnih razloga kao dona Ana i dona Elvira[116]: bio je to cvet sušačke trgovine vinom u društvu svojih supruga.

„Odspavaću jedno pola sata“, rekoh gledajući čiste, grube čaršave, plavičaste i blistave od temeljnog pranja. „A ja ću malo pogledati mape“, reče moj muž prilično sklon tom muškom obliku autohipnoze. Ali ni on ni ja ne učinismo ono što smo hteli, jer smo čuli kucanje na vratima, a potom i vest da nas dva gospodina iz grada, koje je njihov prijatelj iz Splita pismom obavestio o našem dolasku, čekaju dole. Nismo imali pojma ko bi ti ljudi mogli biti. Moj muž je zamišljao da su prijatni antikvari koji poput ostarelih golubova žive među ruševinama Korčule; u mojoj mašti bili su poput irskih zemljoposednika po kojima je popala buđ. Siđosmo đole i zatekosmo dvojicu vrlo zgodnih ljudi srednjih godina kako govore ženi vlasnika hotela da nam svakako spremi dobru ribu za večeru i posluži uz nju ono crno vino koje se pravi na ostrvu; izgledali su kao likovi na nekoj venecijanskoj slici koja je iznenada oživela: glave su im bile pognute i s pažnjom usredsređene na ono što su govorili, a žena je pratila njihove snažne i široke pokrete slušajući ih celim svojim telom. Jedan od njih imao je veliku glavu i krupno telo renesansnog kardinala, a drugi odbijajući, jasan, sitvelovski[117] pogled. Otpustiše ženu pokretom dostojnim Nacionalne galerije, i okrenuše se da nas pozdrave. Rekoše da će im biti drago da nam budu vodiči kroz grad i da možemo početi odakle god nam je volja. Zahvalismo im i rekosmo da izbor

prepuštamo njima. Gospodin sa sitvelovskim pogledom reče: „Možda biste voleli da posetite našu novu parnu pekaru."

Ni moj muž ni ja ne odgovorismo. Počesmo tužno da se preispitujemo zbog čega on smatra da bismo želeli da vidimo parnu pekaru. Mogli smo samo pretpostaviti da smo za njega predstavnici zapadne civilizacije opsednute mašinama i da je možda mislio da mi verujemo da oni u Dalmaciji ne jedu hleb, ili da jedu samo onaj pripremljen na gadan i primitivan način. Srećom, onaj koji je izgledao kao kardinal odbaci tu ideju rekavši otprilike sledeće: „Verujem da ste videli mnoštvo parnih pekara u svom životu; sigurno biste radije pogledali naše stare crkve i palate."

Šetali smo kejom koji ide oko malog poluostrva, prateći zidine, a onda kretosmo u grad, uz malu strmu ulicu, prepunu palata, balkona isturenih jednih u susret drugim ili povezanih mostićima. Grad je bio kao saće u kome je arhitektonsko bogatstvo kapalo na sve strane, napravljeno na način drag matematičarima. Ali duh koji ga je stvorio bio je pobunjenički, i med je prevreo u medovinu. Ljudi koji su nas pratili imali su fine manire, a iz nekoliko njihovih uzgrednih opaski shvatili smo da misle da nam se Koručula morala dopasti, jer su poznavali velike zapadne gradove, Berlin i Pariz, i smatrali ih prljavim; takođe smo shvatili da sami o sebi misle da nisu naročito izuzetni i fini, već pre jaki i zdravi. Grabili su snažno strmim ulicama pričajući usput šale iz istorije grada i propraćajući ih salvama smeha: potom su se izvinjavali što su grubo narušavali tišinu govoreći kako se grad nikada nije oporavio posle epidemije kuge u 16. veku u kojoj je umrlo pet hiijada od sedam hiljada njegovih stanovnika. Onaj koji je ličio na renesansnog kardinala smejao se snažno i gromko, i a njegova razdraganost povodom neke smešne stvari sjedinjavala se sa ogromnim životnim zadovoljstvom. Pošto nas je doveo do katedrale, koja je bila na malom trgu popločanom glatkim kamenom, zbog koga je izgledao kao da pripada nekom plemićkom domaćinstvu, on reče: „Ovde često šetamo i razgovaramo, uglavnom preglasno. To je nešto što se nikada ne menja, jer naše arhive prepune su žalbi sveštenika na galamu od koje jedva čuju sebe dok drže misu!" I opet se razleže njegov gromoglasan smeh. „A igrali smo i lopte", reče Sitvel; „i na to su se žalili." „A to vodi priči o Jakopu Faganu", reče „kardinal". „On je bio toskanski sveštenik iz 17. veka, veliki propovednik, ali i izuzetno prijatan za društvo. Admiral koji je zapovedao venecijanskom flotom poveo ga je sa sobom na jednu plovidbu, i kada su stigli ovde, svi mornari su se iskrcali, čak i admiral i njegovi prijatelji. Korčulani su ih pozvali da odigraju utakmicu. Niko nije bio takav igrač kao sveštenik: podigao je svoju mantiju i zatakao je za pojas, a Korčulani su listom navijali za njega. To je zgrozilo lokalne sveštenike i kad je došao Uskršnji post, odbili su da

dozvole ocu Jakopu da održi propoved u katedrali, mada je flota još bila ovde. Međutim, kada je naš biskup umro, admiral, koji je imao uticaja na papu, uzvratio je našim sveštenicima tako što je uredio da otac Jakopo postane novi biskup. A bio je i dobar biskup."

Trg je tada sigurno odzvanjao od smeha, smeha snažnih ljudi; ali je uvek znao da je uz svetlost postojala i tama. Iznad igrača dizala se katedrala, koja pomalo podseća na žirafu, jer je arhitekta znao da mora raditi na vrlo ograničenom prostoru; ali ona svoj neobičan izgled duguje pre svega uznemirenoj složenosti ornamentacije, prepune tragičnih slovenskih razmišljanja. Jer Korčula je, poput Trogira, pravi slovenski grad. Koliko su neobični ti ukrasi najbolje se može videti po skulpturi koja se diže iznad ulaznih vrata i rozete. Ona prikazuje bogato odevenu staricu, nimalo grotesknu, ali isuviše strastvenu da bi mogla biti, kako neki pretpostavljaju, mađarska kraljica iz 14. veka koja je priložila novac za izgradnju crkve. Ima one iste dostojevljanske kvalitete kao Radovanov portal u Trogiru. Možda je, baš da bi istakao tu notu metafizičke fantazije, jedan biskup iz 19. veka napravio od unutrašnjosti katedrale slagalicu, razmeštajući slobodno njene unutrašnje delove i dodajući užasnu predikaonicu, čvrstu poput činjenice. Ali spoljašnjost katedrale ima zagonetnu lepotu, možda zato što crkva stoji naspram ruševina jedne palate bez krova, čiji je divlji pogled dopirao sa prozora oivičenih mermernim gotskim ukrasima, još sumornijih zbog senki razbarušene kose sačinjene od lišća drveća koje je izraslo u uglovima gomjeg sprata probivši se ukoso kroz balkone.

„A šta je to?" upitah Kardinala. „Nažalost, to je kuća moje porodice. Spalili smo je u 16. veku da bi je dezinfikovali, jer je mnogo članova naše porodice umrlo od kuge; nikada nismo imali novca da je ponovo sagradimo. A sada ću vam pokazati još jednu crkvu koja treba da se vidi." Nalazila se u dnu jedne strme ulice: gotika se na njoj pretapala u renesansu, čije je proleće već prelazilo u toplo i pospano leto. Ovi ljudi mogli su gledati to leto s mnogo više zadovoljstva nego mi, jer nisu znali ništa o zimi koja je usledila kod nas, nisu znali za ulicu Ridžent[118]. Ali oni su bili oduševljeni ovom crkvom iz razloga koji nisu imali nikakve veze sa arhitekturom. Rekli su nam da se o njoj brine jedno bratstvo i počeše da nam objašnjavaju šta je to; no kada shvatiše da mi to već znamo, više nisu pričali o tome. Nisu nam rekli da mu i sami pripadaju, ali to je bilo očito. S opuštenošću ljudi koji strance vode po sopstvenoj kući, poveli su nas uz stepenice i mostom koji je vodio preko ulice do sobe u kojoj je bratstvo čuvalo svoju riznicu i arhivu. Tu smo seli, a oni su se smešili, blago i tajanstveno. Ovde su došli zbog čarolije, osećajući mistično, radosno zadovoljstvo zajedništva u bratstvu. Sama soba bila je neverovatna. U njoj je visilo dvadesetak vizantijskih ikona, sa pravim bojama

ikona, znači bojama plamena i dima; sa pravim porukama ikona, duhom koji se uzdiže iz materije u obliku vrlo određenog, ali ipak nematerijalnog plamena. Smešeći se svojoj istoriji, rekoše o njima: „Vidite, mi smo vrlo pobožni ljudi, svi, čak i mornari.“ Ove ikone su dobri katolici Korčule opljačkali iz pravoslavnih svetilišta na nekom od svojih gusarskih pohoda koje su možda zamišljali kao pomorska putovanja. „Mnogi dolaze ovde da ih kupe“, reče Kardinal i nasmeja se prekrivajući usta rukom, dok ih je, pun poštovanja, pretraživao pogledom koji je govorio da ih smatra vrednom magijom.

„Ali doći će dan kada više nećemo biti sirotinja koja je u iskušenju da se rastane sa svojim blagom“, reče Sitvel. „Niti će nam trebati turisti, mada je novac koji tako dolazi dobrodošao“, reče Kardinal; „moći ćemo da živimo poput ostalog sveta, od svog rada, kada budemo otklonili zla koja su nam naneli Venecijanci i Austrijanci. Mi nismo samo mornari, mi smo i brodograditelji. Ali, naravno, treba nam više drveta. Mi ga imamo prilično za prilike u Dalmaciji, više nego što se može naći na drugim ostrvima, ali to još nije dovoljno. Dođite da vidite šta radimo u tom pogledu.“ Prošli smo kroz gradsku kapiju koja vodi ka unutrašnjosti ostrva, sišli jednim predivnim kamenim stepeništem, i našli se u autobusu prepunom ljudi koje su naši vodiči poznavali, i koji su pokazivali da ih poštuju kao starije, ali da su im ipak jednaki. Autobus je išao u jedno selo na vrh planine koja se dizala na južnoj strani ostrva, a mi smo sišli u njenom podnožju i krenuli stazom u borovu šumu. Uskoro Kardinal zastade i stavi ruku na debelo stablo jednog visokog bora. „0ve borove“, reče, „zasadio je moj deda kada je bio gradonačelnik.“ U drugoj dolini zastade pored jednog tanjeg bora u nižoj, razređenijoj šumi, i reče: „Ovo drveće posadio je moj otac kada je bio gradonačelnik “ A još kasnije, u jednom useku koji se nastavljao u nelečenu golet, tamno žutosmeđe stenje prošarano tu i tamo žbunjem, naiđosmo na plantažu borova visokih jedva do struka. „Ovo je drveće koje sam posadio ja, sada kada sam gradonačelnik“, reče. Stajao je među rasadima šireći ruke nad njima i smejući se zadovoljno. „Zar nemam puno sirote, nejake dece? Ali, porašće “

Vraćajući se kroz gušću borovu šumu stigosmo do terase na kojoj su bili stolovi i klupe gde su ljudi mogli da sednu tokom svojih nedeljnih šetnji, i pošto smo bili umorni, jer smo krenuli na naš put rano izjutra, upitasmo da li možemo da se tu malo odmorimo. Sedosmo sa jedne strane stola, dok oni sedoše sa druge i počeše da pričaju o svojim planovima za pošumljavanje ostrva i o tome kako im je vlada pomogla. Potom su pričali o tome kako su Venecijanci posekli šume, i kako su Austrijanci malo učinili da ih obnove, i dok su pričali, ti ljudi koji su bili prave aristokrate, odjednom se preobraziše u obične, namrštene zaverenike. Ljutito su gunđali sebi u bradu, a donje usne su im se pućile. A onda Kardinal, postavši

iznenada ponovo plemenit, pogleda u nebo i uskliknu: „Sada je mnogo bolje, još je teško, ali glavna prepreka je uklonjena; slobodni smo i naš rad napreduje dobro. Jeste li ste odmorili? Hoćemo li natrag?“

Vratili smo se pešice, najpre pored zaliva oivičenog raskošnim, modernim vilama bogatih Hrvata, a onda putem koji bi izgledao prašnjav da nije prolazio pored spomenika koji je polaskao mom ponosu. Pored vrlo ljupkog polukruga sa sedištima od kamena, napravljenim u neoklasičnom stilu, nalazila se ploča zahvalnosti engleskim trupama, koje su okupirale ostrvo pošto su se poraženi Francuzi povukli, i ostale na njemu dve godine, sve dok mirom iz 1815., zajedno sa celom Dalmacijom, nije predato Austriji. Mi Englezi bili smo tada drukčiji soj. Gradili smo. Upravljali. Dali smo ovim ostrvima demokratske institucije da ih uživaju u potpunosti, sledili smo francusku tradiciju i izgradili dobre puteve i luke. Danas bismo podigli samo limene barake, a iz Dauning strita[119] bi nas terali da u strahu od revolucionarnih pokreta koji ne postoje maltretiramo domaće stanovništvo, stičući lošu reputaciju tlačitelja i ne uzbravši nikakve plodove tlačenja.

Nešto nas je promenilo. Život koji vodimo ne odgovara nam. Shvatila sam to nekoliko minuta kasnije, kada smo stigli u grad i sa našim vodičima posetili jedno brodogradilište na obali. Prošli smo kroz dvorište prepuno naslaganog drveta – te čiste, moralne supstance – i gazeći preko mekog prekrivača od strugotine, ušli smo u radionicu gde su stajala tri čoveka posmatrajući nedovršen trup motornog čamca. Rebra koja su s preklopom nalegala jedno na drugo bila su složena poput perja na ptičjem krilu, a oblik čamca bio je poput ptice u letu. Bilo je prosto šteta da tolika lepota bude skrivena pod vodom. Od trojice ljudi koji su stajali pred njom, jedan je držao nacrt, drugi je merio brod, a treći nešto govorio s autoritetom. Bili su vrlo lepi, s gustom, pravom, svetlom kosom i bronzanim telima, velikih usta i visokih jagodica koje su im zatezale mišiće na licu, imali su široka ramena i duge noge sa izraženim lukovima na stopalima. To su bili ljudi, mogli su začinjati decu svojim ženama i oblikovati materijal za svrhe koje su ih činile gospodarima njihovog sveta. Razmišljala sam od dvema vrstama ljuđi koje rađa Zapad: gradskom tipu koji bez stida nosi naočare, kao da su one znak kvaliteta a ne nedostatka, predebeo je i naduven, vozi kola ali ne zna da gospodari materijalom, pritiska dugmad i prekidače mada ne shvata kako rade i čemu služe, zarađuje kada stvari na tržištu idu dobro i gubi kada na tržištu krene loše; drugi tip je uobražen mlad čovek koji je nečiji sekretar ili radi u Ministarstvu spoljnih poslova, često je zlovoljan, ali zna da bude i zabavan, ima prijatan glas i vrlo je delikatan, zna dosta o francuskom slikarstvu, ali mnogo manje nego što se stvarno može znati. Razumem zašto ne možemo da gradimo, zašto ne možemo da

vladamo, zašto nemamo ponosa u međunarodnim odnosima. Nisu svi Englezi takvi, ali ih ima suviše mnogo u našim najprivilegovanijim klasama.

Neobično je i bolno naći se u svetu gde su muškarci još muškarci a žene zaista žene. Mnogo puta sam na Korčuli osetila strepnju, jer nisam videla ništa što je ukazivalo da će se kultura Dalmacije proširiti po svetu, a videla sam isuviše mnogo znakova da će zapadna kultura na kraju pobediti Dalmaciju. Preko puta brodogradilišta svratili smo da posetimo jednu stariju ženu: živela je u buržoaskoj verziji palate koja je četiri stotine godina bila u vlasništvu porodice njenog muža. Prošli smo kroz fino zasvođen prolaz do vrta gde smo ispod rascvetalih puzavica posmatrali ukrase na prozorima koji su od slanog vazduha dobili bogate oker i smeđe tonove. Bili smo zamoljeni da sačekamo dok ona ne obavi neki pobožni zadatak u svojoj privatnoj kapeli, punoj lukova i uglova i smeštenoj posred bujnog cveća, nedaleko od niše u zidu u kojoj su Triton i jedna nimfa našli pribežište. Na stepenicama koje su vodile u kapelu na listu novinske hartije ležalo je nekoliko sveća, kutija šibica i paketić sode za pranje. Za trenutak to mi se učini kao znak da je porodica bila u opadanju, ali gotovo istog časa se zapitah otkuda mi uopšte ideja da su palate ikada bile uredne. Svi istorijski zapisi govore o spoju izuzetnog i aljkavog; a urednost je dostignuće srednje klase, čija sklonost golom pročišćujućem protestantizmu beše ojačana paničnim prihvatanjem teorije o klicama. Bušeov[120] čuveni portret madam Pompadur[121] otkriva da je čak i ona – prototip državnog službenika – držala svoje stvari po podu. Nered na stepenicama kapele bio je prosto dokaz da ovo mesto još nije postalo muzej.

Domaćica je najzad izašla iz svoje kapele, praćena snažnim mirisima pobožnosti, nimalo slabijim ili modernijim od kuhinjskih mirisa koji su se širili našim hotelom. Bila je u godinama, ali ne i stara; videlo se da je nekad bila veoma lepa, i smesta je počela da flertuje s mojim mužem. Znala je sasvim dobro, ubeđena sam, i to od prvog trenutka kada joj je to postalo neophodno, da je stara za ljubav. Ali je znala da će mu ponavljanje metoda kojima je nekad očaravala srca i umove muškaraca pružiti isto ono zadovoljstvo koje bi osetio neki redovni posetilac pozorišta kada bi za njega čuvena stara glumica odigrala Juliju kojom se proslavila. Tako smo i mi još jednom s uživanjem i veseljem posmatrali kako njen glas, izraz lica i telo obećavaju njenim obožavaocima da je ne samo ona, već i čitav njen život, nešto beskrajno i nepredvidljivo lepo. Posle mnogo zadirkivanja i šale, negde u gradu oglasi se zvono, i mi svi zastadosmo slušajući ga.

Kada je zvonjava prestala, zavladala je tišina. Moj muž udahnu duboko, zagrejan i raspoložen njenim davnašnjim i sada bespolnim šarmom, kao vinom tako starim da je sav alkohol nestao iz njega, i reče: „Tako je lepa ova tišina.“ Ona prestade da glumi i reče mu, ne sentimentalno, već gotovo zlovoljno, prisećajući

se nekadašnjih radosti, kao neko ko je u mladosti veoma voleo konjske trke a sada više ne može ni da izađe iz kuće: „Previše je tiho. Volela sam kad su se naokolo deca smejala i plakala, pa onda opet smejala. Tako u kući treba da bude.“ Govorila je s potpunom sigurnošću, kao neko ko izražava mišljenje čitavog sveta. Kuća u kojoj ima dece bolja je od kuće u kojoj nema dece. Za nju je to bio aksiom, na tome je zasnovala čitav svoj život i ponos. Kao da je i sama bila dete, nežno dete koje je čudom izbeglo smrt, pa se sada hvališe da mu nikakvo zlo ne može nauditi. Život je provela uglavnom zaštićena, jer su u njenom svetu muškarci bili ponosni da budu očevi i zahvalno su se divili ženama što su bile ne samo tako lepo sazdane da je začinjanje dece s njima bilo uzbudljivo, već i dovoljno čvrste da ih mogu rađati i podizati, oni su smatrali da je majka koja ima mnogo dece ženski ekvivalent bogatog čoveka. Zato što je takav muški stav podsticao ono što je ona činila kao žena, njen ničim okrnjen ponos bio je lep poput cveta Ijiljana. Njeno iskustvo bilo bi drugačije da je rođena u društvu u kome su muškarci uglavnom izgubili želju za decom, ili su bili sprečeni da tu želju ostvaruju zbog siromaštva ili straha od rata. U takvom društvu bi je prilično, ako ne i pretežno, mrzeti zbog njenog pola. Njena utroba, koja joj je ovde bila amajlija, postala bi izvor opasnosti, koja bi se možda okrenula protiv same srži njene osnovne vrednosti i jednog dana navela njenog muža da pomisli da uživanje s njom možda i nije vredno cene koju treba platiti za njega. Strašno je što će takva sudbina, iako ju je ona izbegla, zadesiti mnoge žene njene krvi i njene vrste; a da je ta pretnja bila očita bilo je jasno iz mnogo čega što je rekla bez imalo strepnje, pričajući kako su njen muž i svi njegovi preci bili kapetani brodova, i kako su njeni sinovi delimično nastavili tu tradiciju, jer su bili agenti velikih parobrodskih kompanija.

Kardinal mi reče: „Izgledate vrlo umorno. Pre nego što vas povedem da upoznate moje roditelje, svratićemo u restoran na keju, gde se možete odmoriti,“ To mi se učini kao malo neobičan program, ali ispao je kako treba. Dok smo pili vrlo jaku kafu, njih dvojica pričali su o drveću: o mogućnostima da se napravi puno čamaca za prevoz turista, i o ribarskim brodovima, o nepravdi koju su Italijani počinili zauzevši ostrvo Lagostu[122], koje je ležalo nešto južnije, gde ima mnogo ribe. „Svi Sloveni su napustili ostrvo kad se saznalo za sporazum“, reče Sitvel. „A nisu ga mogli naseliti Italijanima“, reče Kardinal, ‚jer su idioti, gori od Austrijanaca. Pomislite samo, hteli su da kolonizuju ostrvo italijanskim ribarima i preimenovali su ga po italijanskom pilotu koji je stradao u ratu. Doći na tako glupavu ideju, a imati posla sa seljacima. Glupava gradska prevara.“ I on se grohotom zasmeja. „Vi ste naviknuti da u politici imate direktan odnos s ljudima“, reče moj muž. „To je za nas čudno. Ne obraćate se milionima, preko radija i novina, ili hiljadama i stotinama na raznim skupovima, već opštite lično.“ Kardinal

odvrati skromno: „Čovek radi ono što može, da ne bi bio uništen. Ali, hajdemo da se upoznate sa mojim ocem, on je u tim stvarima pametniji od mene.“

Vratismo se u grad, ali pre toga zastadosmo na još jednom mestu. Kardinal nas uvede u jedno dvorište sa dve divne natkrivene galerije. To je bilo sirotište. Između stubova virile su ozbiljne njuškice dece, nad kojima su bdele mlade časne sestre, bezizražajne i skrivene iza silnih nabora. Dolazak Kardinala izazvao je ciku i žagor među sirotanima i okrete i naklone časnih sestara, što je izgledalo kao pregrupisavanje anđela. Cela ustanova jeknula je od razočarenja kada smo se spremili da krenemo, a Kardinal nas potom žurno provede uz još jednu strmu ulicu i uvede u srednjovekovlje svog doma.

Dvorište je bilo tamno od sopstvenih senki i od sumraka, pomalo avetinjsko zbog bledog svetla koje se probijalo iz gornjih slojeva vazduha još obasjanih suncem do palate spaljene zbog kuge, s kojom se graničilo na jednoj strani. Palata je izgledala još nestvarnije nego kada smo je gledali sa trga pred katedralom. Jedno drvo koje je raslo na prozoru u prizemlju ličilo je na ženu zagledanu u dvorište, a sa spratova povrh drveća prekrivenog pupoljcima, pri ovom nejasnom svetlu, sivim poput persijske mačke, iz praznih prozorskih okvira kojima su nedostajale grede štrčale su grane nalik na akrobate koji traže trapez. Samo dvorište odisalo je nečim starijim čak i od palate, jer je bilo prepuno klesanog kamena; komadi sa natpisima i bareljefom bili su ugrađeni u zidove, a naokolo je bilo mnogo statua i delova statua, od kojih su neke bile rimske. Tu je bilo i mnoštvo rastinja, cveća koje se rasipalo iz cisterne od olova i jednog sarkofaga, biljaka sa debelim listovima i paprati bronzanih leđa, uz čitav niz saksija koje su visile sa kanapa vezanog između delova oštećenih skulptura. Podsetili smo se onog što se povremeno zaboravlja, kao i ovog proleća natopljenog vodom: da je ovo jug, naviknut na godišnja doba u kojima je trava čudo koje se pamti, i da je sve ono što može rasti u saksiji dragocenost i uteha. Na drugoj strani dvorišta, naspram ruševine, nalazila se druga palata, u venecijanskom gotskom stilu iz 15. veka, ali očuvana. Njena velika vrata bila su otvorena pokazujući jednu tamnu prostoriju iza koje je bila još jedna, osvetljena toplim, belim svetlom. Kardinal nas je vodio prema toj privatnoj, dobro čuvanoj unutrašnjosti. Kad zastadoh zadivljeno gledajući ukrase na cisterni od olova, on mi reče: „To je grb moje porodice. Ali sada više ne koristimo takve cisterne. Imamo modernije metode. Ovde ispod dvorišta napravljena je velika cisterna.“ Udari petom o zemlju, a na zvuk udarca jedna preplašena ptica prhnu iz žbuna i odlete svom gnezdu u srušenoj palati. „Drveće i voda“, reče Sitvel; „na ovom ostrvu oni su mnogo skuplji od zlata. Imaćemo ih koliko želimo u Jugoslaviji“, reče Kardinal.

Zastali smo opet pred ulazom da pogledamo veliki zvekir koji je možda napravio Đovani Bolonja[123]: na njemu je prikazan Neptun između dva uzdignuta delfina. Čiji god da je bio, rad je zaista divan. Istu vrstu divote našli smo i unutra, mada su proporcije, kao uostalom i svugde u gradu, bile ograničene nedostatkom prostora; nameštaj je rađen pod uticajem italijanskog i austrijskog stila 19. veka, i asocirao je na šinjone i krinoline, ali je bio grublji zbog materijala koji je korišćen: traka, ripsa, pliša i konjske strune. U drugoj sobi, za stolom pod lusterom sedela je gospođa sede kose, stara preko šezdeset godina, odevena u dugu somotsku haljinu. lz načina na koji nas je pozdravila bilo nam je jasno zašto nas je njen sin, pre nego što će nas dovesti u njenu kuću, odveo da predahnemo u kafani na keju. Društveni život u ovoj palati bio je krajnje formalan: od nas se očekivalo da odigramo svoju ulogu u predstavi izvedenoj s velikom veštinom, veštinom primanja ljudi s kojima čovek ima malo ili ništa zajedničko, ali koja ipak treba da bude prijatna i bez ikakve lažne prisnosti. To ukrštanje zamišljenih mačeva proteklo je glatko i lako. Stara gospođa najpre se obratila meni, majčinskim tonom koji je bio laskav ali ne i nepristojan, kao da je jaz godina između nas bio veći nego što je doista bio, ali ne i nepremostivo veliki. A potom se, poput gospođe u palati brodskog kapetana, obratila mom mužu, iz vrlo opravdanog razloga: ona je bila žena, a on je bio muškarac. Predstava koju je igrala, međutim, očito se s vremenom nije menjala: jer zbog razlika u društvenom statusu, iako je verovatno celog života primala kao sasvim normalno da je njena lepota praznik za oči muškaraca, smatrala je da svaki, pa i najmanji znak seksualnosti mora ostati rezervisan za njen najuži porodični krug. Udovica brodskog kapetana bila je verovatno čista poput snega, ali je sigurno bilo mnogo muškaraca koji su je gledali žaleći što nije njihova žena; ova gospođa, međutim, bila je do te mere supruga svoga muža, kraljica ove palate, da nije bila predmet čak ni tako nevinih želja, prepunih poštovanja. Pošto je odabrala da bude supruga i majka, bila je sušta ženstvenost, ali udaljena, uzvišena, gotovo apstraktna.

Njen muž bio je jednako uzvišen kao i ona; vitak čovek s bradom, s izvesnom vučjom opreznošću, neobičnom za čoveka njegovog tipa. Bio je kao lord Sesil[124] koji se kreće poput matadora. Odmah se izvinio, na italijanskom, što se, ušavši u sobu, svom sinu obratio na srpskohrvatskom. „Mislim“, rekao je, „da je bolje da razgovaramo na italijanskom, ali se nadam da to nećete shvatiti kao potvrdu italijanske laži da smo mi, stanovnici ove obale, po poreklu i jeziku Italijani. To je propaganda, i to lažna. Oni besramno poriču naše poreklo i naš jezik, i ne smeta im da u tu svrhu koriste bilo kakvu laž. Jedan nas je čak naterao da promenimo svoje ime. Mada smo čisti Sloveni, naše ime se završavalo na ’i’, što je karakteristično za italijanska, a ne za slovenska prezimena. U 16. veku odabrali

smo za prezime ime jednog člana naše porodice, velikog junaka koji je poginuo u borbi sa Turcima braneći Kandiju[125]. Tu okolnost koja nam je služila na čast Italijani su pokušali da pretvore u našu sramotu, svesno lažući da smo mi, jedna od vodećih porodica na ostrvu, italijanskog porekla. Nema gadosti kojoj oni neće pribeći."

U tom času uneli su bokal sa vinom i neke kolače, i mi ispismo po čašu jedni drugima u čast. Moj muž reče kako nam je izuzetno drago što smo mogli da ih upoznamo i posetimo njihov istorijski dom. Bilo je čudno što je njihov odgovor pokazivao da se kamenim znamenitostima svoje kuće ne ponose nimalo više nego papratima koje su rasle u njihovom dvorištu. „Nekada je", reče stari gospodin, sa sjajem u oku, „u našem dvorištu bilo ne samo biljaka, već i ptica." Njegov sin se nasmeja, a stara gospođa prinese maramicu usnama, s neodobravanjem odmahnuvši glavom. „Izgledale su divno u kavezima, a pevale su poput anđela", nastavi stari gospodin, naizgled strogo. „Ali mojoj ženi se to nije sviđalo. Nimalo. I zato ih više nema. Da ispričam tu priču, Jelice? Da, bolje da je ispričam. To je nešto što sigurno nisu nikada čuli; ne verujem da su ikada čuli da se neka žena tako loše ponela."

Bilo nam je očito dopušteno da saznamo omiljenu porodičnu šalu. „Zamislite samo", reče on pretvarajući se da je zgrožen, „jednog uskršnjeg jutra naše dvorište je, po običaju, bilo prepuno gostiju. Iznenada moja žena ustade i pođe od kaveza do kaveza otvarajući vratanca na njima i govoreći: 'Hristos voskrese, čitav svet se raduje, raduj se i ti, ptico, i idi svome domu! ' Pošto smo imali goste, nisam mogao da ustanem i prekorim je, a naši prijatelji sedeli su smešeći se, ubeđeni da je to neka ljupka, pobožna i prigodna komedija. Da li je ikada neka žena priredila tako nešto svome mužu? Pitam vas, gospodine, da li je vaša žena ikada tako nešto priredila vama?" Moj muž i svi mi, gledali smo je kroz smeh s divljenjem, a ona je samo slegla ramenima i rekla, nimalo se ne uzbuđujući: „Pa, nikako ne volim ptice u kavezima."

Za tren oka vratismo se opet sukobu Dalmacije sa istorijom. Stari gospodin reče: „Mislim da ćete uživati putujući kroz naše krajeve. Ali, morate nam unapred mnogo šta oprostiti. U mnogo čemu još smo varvari, a to je samo zato što smo previše dugo branili Zapad. Borili smo se sa Turcima, i opet smo se borili sa Turcima, i opet smo se borili sa Turcima. Stoga nismo mogli da zbacimo venecijansku tiraniju, pa nas je ona koristila kao svoju samrtnu postelju: naš život bio je odar na kome je polako umirala. Francuzi su bili bolji, ali oni su sa sobom doneli klicu revolucije. Dolazilo je do prilično tužnih događaja, naročito u Trogiru, gde je doktrina jakobinizma izazvala pobunu. A što se tiče vaših sunarodnika, njih pamtimo samo po dobru. Avaj, samo da nas taj nesrećni mir iz 1815. nije predao

Austrijskoj imperiji, toj nepotrebnoj tvorevini koja je mogla da prestane da postoji posle uništenja Turaka, i koja je preživela samo zato što se služila gadostima i nepoštenjem da bi držala u pokornosti svoje bolje podanike.“ „Austrijanci su bili gori ugnjetači od svih ostalih“, reče njegov sin, ‚jer Venecija je bila na umoru sve vreme dok je ovde vladala, i nije imala snage da podjarmi i naš duh. Ali Austrija se osećala savršeno zdravom sve do početka Velikog rata, i kada bi nas gazila, u njenoj čizmi bilo je puno snage.“ „Četiri generacije živeli smo pod Austrijom“, reče njegov otac, „i uvek smo se bunili protiv nje zbog tog, uvek istog razloga. Austrijanci nisu hteli da ponovo posade naše uništene šume zato što su bili bogati, a ne zato što su bili siromašni, nisu nam davali vodu, naplaćivali su porez na so, tako da naši ribari nisu mogli usoljavati ribu; i mrzeli su one među nama kojima je išlo bolje, ali koji su branili interese svojih lošije stojećih slovenskih sunarodnika.“ „Ženama je posebno teško“, reče njegova žena obraćajući se meni, „kada su muškarci neprestano obuzeti politikom.“

Stari gospodin pogleda je s nežnošću. „Moja žena se pretvara da je površna“, reče on, „ali je vema hrabroj tradiciji dalmatinskih žena, koja se posebno iskazala na Korčuli. Godine 1571, kada je onaj kukavički mletački providur pobegao odavde u Zadar, a svi naši ljudi se borili na moru, gamizon u kome su bile samo žene i deca odbranio je grad od zloglasnog turskog gusara Uliz Alije, koji, uzgred budi rečeno, i nije bio Turčin, već italijanski otpadnik. Moja žena je dostojna naslednica tih žena, jer je nikad nisam video da je uzmakla pred opasnošću.“ „Možda i nisam“, reče ona, „ali je sve to katkad bivalo prilično zamorno.“ Pa ipak sam videla da je ono što je on govorio bila istina. Njen uobičajeni izraz bio je onaj koji sam viđala na licima žena predratnih ruskih revolucionara, ili španskih liberala pod Alfonsom[126]. Obrva neznatno uzdignutih, tako da je prostor između njih bio gotovo potpuno gladak, a kapaka malo spuštenih: tako izgledaju ljudi koji očekuju da svakog časa mogu dobiti udarac u lice. Ali, njena brada je bila isturena, a usne su pokazivale odlučan smešak: ona se podsmevala svemu što bi moglo da joj zada udarac, sklonivši svoju dušu na mesto gde je niko nije mogao dotaći. Jeste li se ikada uplašili?“ upitah je. „Uvek je bilo razloga za to, s obzirom na ponašanje moga muža“, odgovori ona. „Hvala Bogu da sada, kada su mi sinovi porasli, imamo sigumost u Jugoslaviji.“

„lz njenih reči možete saznati šta Jugoslavija znači za nas Dalmatince“, reče stari gospodin. A onda zastade. Osetih da traži reči da iskaže nešto što mu je bilo na umu otkako nas je ugledao, a što mu se nikako nije dopadalo. „Drago mi je“, nastavi on, „što ste došli da vidite našu Jugoslaviju. Ali mislim da ste došli prerano. Ona je ono za šta sam se borio celog života, i ono što mora biti, i, kao što vam je moja žena već rekla, ona znači sigumost kakvu nikada nismo imali, od kako

postoji svet. Ali, morate imati na umu ono što je Kavur[127] rekao: 'Sada postoji Italija, ali još nemamo Italijane'. Tako je i sa nama. U Jugoslaviji imamo državni mehanizam, ali još nismo naučili da njime upravljamo. Ima mnogo ljudi među nama koji ne razumeju njene mogućnosti, koji nisu svesni..." ruke mu se nesrećno raširiše „šta bi ona trebalo da bude za nas Slovene." Poče ga govori polako, uzdržano, o hrvatskom nezadovoljstvu i o Mačekovom pokretu; iz nelagodnosti koju je pokazivao njegov sin i gašenju radosti kod njegove žene bilo je jasno da je ovo domaćinstvo još opsednuto neprijateljima i da je najbližu liniju opsade bilo teže podneti nego ostale, jer su neprijatelji bili od njihove sopstvene krvi. Ovi ljudi pamtili su da su Sloveni hiljadu godina, uprkos pretnjama carevina, i verovali su da ne mogu mrzeti svoje slovenske sunarodnike. Ali sada, gledajući ih kako kuju zaveru protiv Jugoslavije i pružaju priliku Italiji da im se opet nametne kao ugnjetač, činilo im se da ih moraju mrzeti, da ih moraju uništiti bez milosti, kao što su u prošlosti uništavali one svoje otpadnike koji su prelazili Turcima.

Stari gospodin nastavi: „Vi ćete to teško poverovati, ali ima onih među nama koji su toliko zabludeli da žele da otuđe Hrvate od Srba; zaista ima velikih razlika među nama, razlika u ponašanju koje su nesrećni rezultat onog što su oni propatili a mi nismo vekova pod turskim ropstvom. Ali mi nismo samo braća, oni su nam dali ogroman dar. Sećam se kako mi je pre mnogo godina vaš divni profesor Siton-Votson došao u goste i rekao mi: 'Vi ste ludi ako mislite da Sloveni mogu biti potpuno nezavisni, jedino čemu se možete nadati su sva građanska prava za Slovene u okviru Austrougarske imperije; ona je suviše jaka za bilo koju slovensku silu'. A onda se vratio početkom 1914., odmah pošto je Srbija pobedila Tursku u Balkanskom ratu, i rekao: 'Sada je druga situacija. Kad vidim šta su Srbi učinili protiv Turske, više nisam tako siguran da Srbi, Česi i Hrvati neće pobediti austrougarsku vojsku'. I govorio je istinu. Trijumf Srba dao nam je nadu. Zato mi je odvratno da zbog nebitnog pitanja manira ljudi preziru svoje oslobodioce." Govorio je kao pravi čovek od akcije, naviknut da donosi jasne odluke, naviknut na vrlo jasno sagledavanje činjenica neophodnih da bi se postigao kompromis. Ni za hiljadu godina on neće razumeti hrvatski svet razvodnjen nemačkim otrovom, platformu od oblaka za ličnosti koje lutaju bez uporišta, slovenski po suštini ali nedefinisanog sadržaja, koji nema vrhunca.

„Taj Mačekov pokret je", povika stari gospodin, „boljševički! Komunistički! Kakve su to gluposti oko socijalne revolucije? Ako ima posla, ljudi zarađuju plate i žive bolje. Kakav drugi ekonomski problem postoji? Ako budemo mogli da napravimo naše ribarnice i brodogradilište, onda će naši ostrvljani imati dovoljno novca i sve što im treba. Šta ima više o tome da se priča?" Pogledao nas je pogledom starog orla koji ima autoritet, ali nije i potpuno siguran da ne greši.

Znao je da ono što govori možda nije sasvim ispravno, ali nije znao u čemu je greška. Pomislili smo da se njegova nevolja sastoji u njegovim godinama, ali kad smo pogledali njegovog sina, videli smo na njegovom licu isti izraz. On reče, bez uobičajenog autoriteta: „To je sve zbog tih agitatora, kakav je bio i Musolini." Verovatno je aludirao na to da je Musolini, kada je bio socijalista, jednom organizovao štrajk lučkih radnika u Splitu. Ovi ljudi imali su bogato iskustvo.

Ali u jednom pogledu to iskustvo je bilo siromašno. Njihov život, videla sam, odvijao se uz mnogo prednosti imali su dara, tradicionalnu disciplinu, koja im je vekovima pomagala da se obračunaju sa kukavicama i izdajnicima, tako da se činilo da se rađaju hrabri i lojalni, sa posvećenošću javnim interesima zbog koje su često izgledali sveti poput sveštenika. Ali pri tom su ipak bili lišeni jednog uvida. Ideje Francuske revolucije nisu nikad razmatrane u ovom delu sveta. Jakobinska groznica samo je dotakla Dalmaciju u vreme dok je još bila pod venecijanskom vlašću, i Venecijanci, a potom i Francuzi, lečili su je drastičnim sredstvima. Godina 1848. donela je oživljavanje revolucionamih ideja u celoj Evropi, ali ne i u Dalmaciji i u Hrvatskoj, jer je ustanak u Mađarskoj pod Košutom dobio antislovenski karakter, pa su Hrvati morali da idu protiv svojih nacionalnih interesa i bore se za Habzburge i reakciju. Stoga niko u ovim krajevima nije ni razmatrao mogućnost da doktrina slobode, jednakosti i bratstva može biti jako dobar recept za održavanje mira u industrijskoj civilizaciji koja se širila. Nisu bili u stanju da razumeju one koji su verovali da ne može biti slobode, jednakosti i bratstva za svakog člana zajednice sve dok neki njeni članovi imaju ekonomsku moć nad ostalima, a koji sada traže preraspodelu takvog bogatstva. Ova porodica shvatila je svu tu buku kao modernu verziju nečeg što su kao korčulanski patriciji poznavali sasvim dobro: kao plebejsku pobunu. Oduprli bi joj se ne trepnuvši, jer su znali šta ljudi zaista hoće, i da se upiru svim silama da do toga dođu što je moguće pre. Njima je bilo potrebno drveće i voda. Nevini u svojim pogrešnim zaključcima, blistavi od dobrote i rodoljublja, ali zbunjeni bukom udaljenih nereda za koje ih njihovo podrobno poznavanje građanskih poslova ne beše pripremilo, otac, majka i sin sedeli su u belom krugu ispod velikog lustera, dok je tama u dvorištu oko njih postajala noć.

KORČULA II

Probudih se rano sledećeg jutra i začuh glas Elen Teri[128], kako govori onako kako je govoriia u Kraljevskom pozorištu u Edinburgu, kada sam bila mala. Glas joj se zapovednički podigao do uzvika: „Ubijte Klaudija!“, zapovesti koja uopšte nije bila loša s obzirom da je bila pravedna, ali je ipak otvarala izvesne probleme. Bilo je dobro da neko konačno kaže da se treba razračunati sa zlom, mada niko ko je znao sve, ko je shvatio celu misteriju dobra i zla, ne bi to rekao na takav način. Nešto u porodici koju sam posetila prethodne večeri podsetilo me je na te reči. Ponovo zaspah, a onda me probudi pevanje, malo pregrubo i suviše neobuzdano da bi bilo izraz radosti. Priđoh prozoru i ugledah grupu mladića kako stoji na keju, noseći zavežljaje. „To su verovatno regruti“, reče moj muž; „čekaju parobrod da ih preveze na obalu.“ „Da“, rekoh, „ovo je vreme kada počinje njihov rok. Pogledaj, izgledaju prilično pohabano za tako mlade, čiste ljude. Svi se trude da izgledaju najbolje, ali su ipak obukli staru odeću, a novu ostavili kod kuće. Hajde da se spremimo što pre i da ih gledamo dok se ukrcavaju.“

Dok smo izlazili iz hotela sa šoljicama kafe u ruci, beli parobrod već je obilazio poluostrvo, lep poput dame i pijan kao mornar. Bio je nagnut stranom okrenutom obali, jer je na njemu već bilo dosta mladića koji su se tu skupili da bi viđeli Korčulu. „To je parobrod koji odvozi regrute“, reče čovek koji je stajao pored nas, na engleskom naučenom u Americi. „Da“, rekosmo. „Odlaze da odsluže vojsku na kopnu“, nastavi on. „Da“, rekosmo. „Odlaze da odsluže svoj vojni rok za Jugoslaviju“, reče on. „Ali oni su dobri Dalmatinci, dobri Hrvati. Pesme koje pevaju su protiv vlade.“ Imao je gotovo odsutan osmeh poruge koja mu je s vremenom postala karakterna crta, a razlog zbog koga se prvi put javila bio je davno zaboravljen. Setih se onog što mi je Konstantin jednom rekao. „Mi Sloveni volimo užasno“, rekao je, „i događa se da kad nešto duboko proživljavamo imamo užasan izraz na licu. A pošto volimo užasno, zadržavamo taj izraz i on postaje osmeh, grimasa, maska koja ne znači ništa. To je ono što se desilo boljševicima. Revolucija je postala grimasa.“ I ovde je razvojni put verovatno bio isti.

Dok se brod približavao, začusmo kako mladići koji su se naginjali preko ograde pevaju one iste ljutite pesme pune nade kao i mladići na keju, i kada je pristao uz kej njihova pesma stopila se u jednu. Neki od onih na brodu nisu mogli da sačekaju da se postavi most i doviknuvši ljudima na keju da se pomere, skakali su sa ograde na kej, tela punih kozje živosti, a lica mirnih, tvrdoglavih i upalih. Protrčaše pored nas i vratiše se za tren oka noseći gotovo metar dugačke vekne pod miškom, stojeći mirno, ushićeni što su na pragu nove avanture, iza mladića sa Korčule, koji su bili uznemireniji, jer za njih avantura još ne beše počela, a

neraspoloženje njihovih porodica predstavljalo im je dodatnu prepreku. Ono što je te dve grupe stapalo u jednu bila je pesma nezadovoljstva koja je kao tamni oblak lebdela iznad njih. Vratismo se u hotel da uzmemo kifle s buterom, i kada smo ponovo izašli, brod već beše uzeo svoj novi teret i otisnuo se od obale. Bio je nekoliko stotina metara udaljen od kopna, pijaniji nego ikad, gazeći još dublje zbog većeg tereta, koji je sad pevao glasnije nego ikad, mašući preko ograde svojim tužnim rođacima koji su išli duž keja ka okruglim kulama na najisturenijoj tački poluostrva, ne bi li ga videli još jednom, kada izađe iz zaliva i uđe u glavni kanal; hodali su unazad poput rakova, iskrenutih glava, da ne propuste nijedan pogled na svoje voljene. Očito ih je mnogo više mučila ona neodređena agonija utrobe nego agonija uma, ili pak srca, koju osećaju ljudska bića kad njihov podmladak kreće na put preko mora, koju je sveti Avgustin opisao u svojim *Ispovestima*, pišući kako je njegova majka Monika tugovala kada je on krenuo brodom iz Afrike za Italiju. Pošto se brod više nije video, gomila se vraćala; ljudi su hodali vrlo brzo, pognutih glava, a neki su brisali nos.

Pored nas se nađoše Kardinal, Sitvel i jedna lepa gospođa, Sitvelova žena. Na našu žalost ova gospođa nije govorila nijedan drugi jezik osim srpskohrvatskog i ruskog, koji je naučila u caričinom internatu u Crnoj Gori, ali je ta činjenica bacala neobično svetlo na italijanske argumente da Dalmacija pripada njima i na stvarnu orijentaciju Dalmacije. Odveli su nas do motornog čamca vezanog na keju, i mi kretosmo kroz plavobelo i vetrovito jutro na put oko ostrva.

Sada je grad Korčula izgledao kao zlatareva igračka, kornjača napravljena od plemenitih metala, koja stoji na poluostrvu kao na izložbi, a mi smo brektali pored vila iz predgrađa, ružičastih i belih poput bombona od badema. Prođosmo pored dva-tri mala rta i stigosmo do zaliva dovoljno prostranog da bude otmen i dovoljno uskog da bude privatno vlasništvo. Na njegovom ulazu bilo je pristanište i stenje, a iza njih terase sa maslinama i bademi koji su se pretapali u žbunje i pustoš. Jedna staza vodila je kroz tu pustoš do sela u brdu, i Kardinal nam reče kroz smeh da stanovnici tog sela neprestano dosađuju vlastima da im naprave bolji put do ovog zaliva. „Mi ih pitamo: ’Zašto? Imate vrlo dobar put do grada!’ A oni odgovaraju: ’Ali Korčula nije *naša* luka. Ovaj zaliv treba da bude *naša* luka.’ Vidite, mali svet je isti kao i veliki svet, a oba su šašava.“

U tom, a zatim i u sledećem zalivu, malo smo zaustavili čamac. Zelena voda je blistala, čista kao led, ali blaga. „Možemo li negde kupiti zemlju?“ upitasmo. „Možemo li da kupimo kuću?“ To bi bila ludost. Put od Londona trajao bi dva dana i dve noći vozom i brodom, a ne verujem da bi ijedno od nas dvoje stvarno naučilo jezik s kojim smo se sreli tako pozno. Ali predivna divljina ovih zaliva, vazduh ispunjem mirisom soli i žbunja spečenog suncem, i pogled na mali,

savršen grad, činili su ovo mestom gde je scenografija već sama po sebi bila drama. „Da, možete kupiti zemlju i sazidati kuću“, rekoše. „Ali jedna stvar će vam stalno nedostajati“, reče Kardinal ne želeći da obmanjuje stranca. „Voda. No, možda biste mogli da sagradite veliku cisternu, jer ovde zimi uvek pada kiša. To je nevolja, sve se uvek vrti u krug. Ljudima ovde treba voda ako hoće da zarade novac. A pošto nemaju novca, ne mogu da sagrade cisterne. I tako ne mogu da zarade više. Ali, to će se s vremenom ipak srediti.“

Uputismo se ka naspramnoj obali koja je izgledala kao ostrvo. Bilo je to poluostrvo Pelješac. Korčulani su još govorili o vodi. „Doživeli smo jedno prilično razočarenje“, reče Sitvel. „Na Pelješcu postoji izvor koji tamošnjim stanovnicima nije neophodan, pa smo mislili da sakupimo novac i postavimo cevi preko kanala da bismo doveli vodu na ostrvo. Ali avaj, otkrili smo u poslednjem trenutku da povremeno, a naročito za vreme suše, kada nam je najviše potrebna, voda postaje slana.“ „Vi iz Engleske“, reče Kardinal, „ne možete ni zamisliti koliko smo bili razočarani. Pa ipak, ne smemo se žaliti. Kada dođe do najgoreg, pošalju nam brod sa vodom iz Splita.“ Dok smo se bližili obali, voda ispod kobilice postajala je bledozelena tamo gde je poniruća sunčeva svetlost nailazila na pesak. lskrcali smo se na malom kamenom molu, gde ribari iz jednog broda sa jedrom boje rđe pozdraviše naše prijatelje onako kako su u srednjem veku, dok je podela bila prava, plebejci, koji su ipak bili slobodni ljudi, pozdravljali plemiće. Kretosmo stazom uz obalu pored malih kuća i bašta, kada Kardinal reče: „Ovo je mesto u kome žive svi brodski kapetani kada odu u penziju.“ Brodski kapetani su razumni ljudi. U ovom selu nije bilo ničeg što nije bilo kako treba. Velika tradicija je tiho i postupno sve u njemu dovela do savršenstva. Svaka kuća bila je lepa, i svaka bašta. Bile su male, i na njih nije bilo potrošeno neko veliko bogatstvo; gotovo sve su bile nove, a ne nasleđe prošlog savršenstva.

Čak je i mala pošta bila izuzetno lepa. Staza koja je vodila do nje prolazila je kroz skroman i minijaturan, ali ipak zvaničan vrt, a zgrada je bila sagrađena od dalmatinskog kamena, domaćeg poput sira i prekrasnog poput mermera. Hodnik u njoj, prohladan, čist i fino zasvođen, bio je pregrađen visokim stalkom od bojenog gvožđa, izuzetne izrade, napravljenim za cveće koje zahteva posebnu negu. Pojavila se jedna dostojanstvena i uzdržana žena koja je sa Kardinalom ozbiljno porazgovarala o nekoj stvari, i usput, s nepogrešivim ukusom, napravila za mene jedan buketić. Ljudi koji su prolazili ulicom, kao i kuće pored kojih smo prošli usput, ličili su na nju. Čovek se ovde osećao potpuno opušteno jer je veština dobrog življenja u ovim krajevima bila tako uspešno savladana da je postala normalna. Kad bismo kupili onaj zaliv na Korčuli, mi ne bismo znali kakvu kuću da sagradimo i morali bismo o tome mnogo da razmišljamo, a naš uspeh,

ako bi ga i bilo, bio bi slučajan; morali bismo da razmišljamo i o tome kakvu baštu želimo. A ove ljude je njihova kultura učila kako da žive najbolje što mogu na mestu koje im je bilo dom.

Uđosmo potom u baštu jedne veće i bogatije kuće koja je bila prazna, i sa jednog narandžinog drveta Kardinal mi uzbra grančicu na kojoj je bilo i cveta i ploda. „Ona pripada“, reče on gledajući njenu pustoš, „nekim Hrvatima koji su je kupili da bi je pretvorili u hotel, a da su pri tom smetnuli s uma da nemaju novca ni da je renoviraju ni da je upropaste.“ Mada je bio veoma praktičan, govorio je o tom ne tako malom propustu, kao da tu niko nije kriv, kao da je vlasnike ta nesrećna omaška u proceni zadesila poput malih boginja ili gubitka vida. Nosila sam moj skiptar od narandžinog drveta na putu do crkve, male, najmanje moguće crkve, nad kojom se uzdizao jedan čempres širok koliko jedna njena trećina i viši od nje za jednu čevrtinu svoje visine, iako je bio sasvim prosečne veličine. Ma koliko mala, crkvica je već na prvi pogled bila izuzetna: odmah se videlo da su katedrale njene starije sestre. Stajali smo na travnjaku diveći se njenoj minijaturnoj veličanstvenosti, a Kardinal, koji je znao da mu je svugde sve dozvoljeno, prišao je zvoniku koji je bio odvojen, i povukao konopac. Dok su duboki tonovi još treperili u vazduhu, Kardinal pokaza na put iza naših leđa i reče: „Pogledajte! Ovako nešto danas se retko viđa.“

Jedan stari gospodin, uredan i čist, krenuo je u šetnju; imao je velike bakenbarde koji su se na njegovom sjajnom, ružičastom licu spajali sa brkovima; bio je odeven u kratak kaput i mornarske pantalone. lzgledao je kao otvoren i razuman čovek, ali vreme ga je maskiralo, jer, kada nas ugleda, prestade da razgovara s nekim svojim fantomima, dok je pod teretom godina posrtao kao pijan. „Zdravo![129]“ reče Kardinal, pozdravivši ga na slovenski način. „Zdravo!“ odgovori starac, kao sa druge strane provalije. „Rekao sam vam da svi stari brodski kapetani dolaze ovde da žive. Evo jednog od njih; a po njegovim bakenbardima iz doba Franca Jozefa možete zaključiti da je bio u austrijskoj momarici. Mislim da su ti bakenbardi na starcima jedina stvar iz Beča koja mi se zaista dopada “ Gledali smo starca kako nesigurno odlazi, i kako, čim nas je zaboravio, nastavlja razgovor sa svojim nevidljivim sagovornicima. „Neka se Bog smiluje na nas“, reče Kardinal. „Jugoslavija mora da postoji, ali je gotovo sigurno da se zbog nje poneka dobra duša oseća izgubljeno.“

Nastavili smo vožnju čamcem po bledosmaragdnoj vodi nedaleko od obale i kuća sa baštama koje bi, da nisu bile jednostavne i asketske, zbog svog savršenstva izgledale poput kulisa. A onda, udaljivši se malo od obale, videsmo kako se iznad tog ruba plodnosti, posle terasa sa maslinama i bademima, dižu gotovo potpuno gole litice, s nešto žbunja, a povrh njih prostire nova zaravan sa

maslinama, bademima i ponekim crnim čempresom, po kojoj su bila rasuta sela i crkve. Povrh nje dizali su se goli vrhovi o koje se, kao o ogledalo, odbijalo podnevno sunce. A potom je nestalo plodne zemlje. Pod liticama bile su padine prekrivene žbunjem, čiji sam opojni miris osećala uprkos grani s pomorandžinim cvetovima koja mi je ležala u krilu. Sledila je šuma čempresa, koja je iako tamna i čiste forme predstavljala ekstravagantan prizor, obilje nečeg čega po pravilu nema. Planine su potom padale u jedan zaliv u vidu gole stene, a na ravnoj obali nalazio se prijatan gradić. „To je Orebić“, reče Kardinal. „Pogledajte, na molu je napisano ’Živeo i dobrodošao na Jadran.’ To je pozdrav koji je grad uputio našem jadnom kralju Aleksandru kada je brodom prošao ovuda na putu u svoju smrt u Marselju. Nije imao vremena da tu zastane, pa su mu na ovaj način odali počast.“ Promrmljasmo nešto gledajući natpis, pokušavajući da ne vidimo drugi, ispisan rukom nekog smelog mladića na steni iznad grada. „Živeo Maček!“ pisalo je na njoj. Živeo Maček, neprijatelj Jugoslavije, zaštitni znak ekonomske borbe koja kod naših prijatelja nije budila nikakve simpatije prosto zato što ih za takve događaje ništa nije pripremilo, iako su imali razumevanja za Hrvate koji su kupovali hotele nemajući novac da ih otvore, kao i za stare austrijske brodske kapetane.

Korčula je s one strane kanala izgledala mala i nežnozlatna. Krenusmo ka njoj preko mora koje je sada bilo svetlije smaragdno, između ostrvaca veoma sličnih razbacanim delićima Škotske, nazubljenih stena tu i tamo obraslih zapuštenom travom, nalik na Grempijanske planine[130] smeštene na prostoru ne većem od obora. Naš brodić prolazio je na jedva pola metra od njih, toliko je duboka i mirna bila voda. Tu je bilo i jedno ostrvo na koje su ljudi često dolazili zbog galebovih jaja. Dok smo brektali pored njega, galebovi se podigoše uvis jadikujući protiv nas koji smo bili njihovi Turci, njihovi gusari. Na jednom drugom ostrvu ugledasmo čamac izvučen na suvo i tri ribara kako spavaju među žbunjem, a pored njih prazne boce i korpe. Jedan začu naš brodić i podiže glavu. Njegov ispitivački pogled zatrepta na podnevnu svetlost i konačno nas nađe; on podiže ruku i doviknu „Zdravo!“ nekako odsutno, pa ponovo leže, kao da se vraća u stvarniji svet. Druga dvojica nisu se ni budila; samo se promeškoljiše, kao da čuvaju sopstveni san.

„Sigumo su ribarili od zore, dobri momci“, reče Sitvel. Prođosmo pored jednog još pustijeg ostrvceta koje se uzdizalo u ne mnogo široku zaravan, na kojoj je možda moglo prileći pet ribara. „Ovde je potpisan jedan čuveni mirovni sporazum“, reče Kardinal. Varvari okićeni draguljima uzverali su se iz svojih čamaca uz ovu kamenu kulu, jer ova obala bila je jednako sklona i dragom kamenju i nasilju. Trgovci su putovali od ostrva do ostrva nudeći plemićima bisere i smaragde, a broj zlatara u primorskim gradovima bio je ogroman. U Korčuli ih je

u jednom trenutku bilo trideset i dva. Posle nekoliko ostrvaca naišli smo i na jedno veće, Badiju, koja je dobro ilustrovala svu zagonetnost života u Dalmaciji. U borovoj šumi nalazi se samostan, na mestu jednog drugog koji je tu stajao hiljadu godina. Ljudi su bez prestanka dolazili u njega da bi živeli u kontemplaciji, a pošto leži na zaravni pri obali koju je teško braniti, i pošto je jednako udaljen i od Korčule i od kopna, gusari su ga stalno napadali, ubijajući redovnike i pljačkajući oltar; ali i redovnici su stalno pristizali, kao buduće žrtve pljačkaša i ubica. Ovaj niz pobožnih tragedija trajao je negde do sredine 19. veka. To bi se moglo shvatiti da je u pitanju bilo kakvo sveto mesto, ili pustinja pogodna za odricanje od sveta i sjedinjenje s natprirodnim. Badija, međutim, nema nikakvu drugu istoriju osim ove o čudnovatoj uzajamnoj upomosti redovnika i gusara, a samostan je sasvim udobno i neduhovno smešten usred svojih imanja, poput kakve gospodske kuće u Saseksu. Istorija pokazuje savršen sklad sadizma i mazohizma, nerazumno tvrdoglavih u pogledu predmeta svog izopačenog zadovoljstva, i ništa više od toga.

Da je samostan bio ženski, njegove stanovnice bi, shvativši koliko je njihov položaj nepovoljan i nezdrav, jednostavno napustile ovo mesto. To sam pomislila pre nego što smo se iskrcali, a potom sam se u to i uverila. Jer prolazili smo kroz lepo održavane bašte, razgledajući zgrade koje su spoj venecijanske gotike, rane renesanse i običnog klasicizma, ali izrađene s takvim majstorstvom da deluju kao najčistiji stil. Ušli smo u crkvu gde je zlatan kamen iz najjednostavnijih zamisli stvarao savršenstvo. Mada je ovo bio franjevački samostan i internat za dečake, u crkvi je jedna lepa časna sestra ribala pod pred oltarom. Sela je na svoju zgodnu stražnjicu i smešila se s posedničkim ponosom dok su nam pokazivali jedan drveni krst koji su na Korčulu donele izbeglice pristigle ovamo pošto su Turci porazili balkanske hrišćane u bici na Kosovu. Na krstu je s obe strane vrlo realistično prikazan Hristos u agoniji, jedan sasvim očito mrtav, a drugi očito još živ. Tako bi se i neka seljačka kći smešila strancima koji su došli da u štali njenog oca vide dvoglavo tele. Da je ona upravljala ovim imanjem u vreme kada su gusari još predstavljali pretnju, ovaj i svi ostali sveti predmeti bili bi prikupljeni i s priprostom lukavošću skriveni u slamu ili kupus, a potom čamcima prebačeni na druga, sigurnija mesta.

Ona je bila razumna. Dalmatinska civilizacija ne sadrži ništa posebno dragoceno. Ona počiva na zdravom seljačkom razumu. Napustismo Badiju i odbrektasmo natrag prema Korčuli, ka zalivu sa terasastim brdima prekrivenim vinogradima, posutim imanjima nalik na tvrđavice, čvrsto ukotvljenim među smokvama i dudovima. Putevi koji su ih povezivali prolazili su između širokih kamenih međa, preko uspona i stepenica, a bilo ih je toliko, da bi i najvećoj vojsci

na svetu trebalo više od godinu dana da prođe svakom stopom; vino uči one koji ga prave da sve treba postepeno da sazreva da bi se dostiglo vrhunsko savršenstvo. „Na onom rtu tamo“, reče Kardinal pokazujući jedan jezičak ostrva obrastao divljom travom, „pronađen je zapis o tome ko smo mi Korčulani. Jedan arheolog koji je tamo radio u prošlom veku našao je spisak sa imenima pet stotina grčkih kolonista koji su se ovde naselili u trećem veku pre naše ere.“ „Zar ih nije bilo stotinu?“ upita Sitvel. „Nije bitno“, reče Kardinal. „Bitno je da su bili Grci. A to znači da ovde postoji deo stare Grčke koji Turci nikada nisu osvojili, koji nikada nije bio porobljen onako kako je to bio slučaj sa grčkom državom. Jer uprkos Mađarskoj, Veneciji i Austriji mi smo, kako ste verovatno primetili, ostali svoji.“ Slušala sam smešeći se kao što bih se smešila hvalisavosti, a zatim zaboravih na osmeh. Šta je pa bila ta stara Grčka da joj se svi mladi rustičari toliko dive? Jutamja svežina tela i duše, koja ne podnosi prašinu; moglo bi se i tako reći. To nije bilo u neskladu sa svim što smo videli otkako smo se tog jutra otisnuli na more. Ta tvrdnja je možda bila od značaja za izuzetnu skladnost sela brodskih kapetana, ljupkost maslinjaka i gajeva badema nametnutih planinama, za Orebić i njegovu jasnu parolu i protivparolu, za ribara na ostrvcetu, za časnu sestru seljanku koja je ribala zlatni kamen pred oltarom na Badiji, za vinograde i njihove stamene tvrđave i grudobrane. Ta tvrdnja je svakako bila u skladu sa poslednjim ostrvom koje smo posetili.

„Ovo morate da vidite“, reče Sitvel; „ovde je veliki kamenolom iz koga je uzeta građa za neke od najlepših građevina na našoj obali. Kažu da je Knežev dvor u Dubrovniku napravljen od njega.“ Klizili smo tako blizu obale da smo mogli videti morsku travu kako leluja oko stenja, a potom smo videli nešto što svakako ne može biti stanište radnika iz kamenoloma. Postoje neki ružni paradoksi koji važe za gotovo svako društvo; na primer, da su oni koji zadovoljavaju najvažnije ljudske potrebe proizvodeći hranu vrlo slabo plaćeni i malo poštovani. Sličan je odnos i sa onima koji iz zemlje isecaju kamen, iako on ne samo da pruža sklonište već i primorava one koji ga koriste da streme lepoti; čak i najgori arhitekta, ako radi u kamenu, ne može svojom lošom zamišlju tek tako počiniti neko zlodelo, a dobrom će pomoći da stvori lepotu kakvu poželi. Ali u svim naseljima pri kamenolomima siromaštvo vreba ljude poput gladne ajkule; u Francuskoj sam bila u jednom u kome su radnici živeli u rupama bez svetla i vode koje su sopstvenim rukama izdubli u zidovima srednjovekovnog zamka. Ali ovde to nije bio slučaj. Ostrvo je bilo kao hram, a selo koje se pružalo pred nama bilo je kao oltar u tom hramu.

Selo je ležalo na obali, ispod dugog brda iskidanog vađenjem kamena, po kome je raslo nešto čempresa. Kuće behu podignute tako da štite od jakog zimskog vetra, ali nisu bile sumorne, nisu poricale postojanje proleća i leta, a

kamen je bio boje stvari dobrih za jelo, blede boje meda, štrudle, nekih sorti lubenica. Cveće nije raslo samo od sebe, bilo je gajeno. Geranijum je zlatnim i srebrnim šarama obojio zid ispod jednog prozora, vinov list zasenčio je sto pred jednom kućom, a kroz otvorena vrata videli su se uredno naslagani burići. Neki ljudi hodali su ulicom, najpre dvojica, zatim trojica. Pošto su poznavali naše prijatelje i smatrali ih dostojnim poštovanja, podigli su ruku u znak pozdrava, a potom više nisu mislili na nas, tonući natrag u svoj život kao ribar koji se vratio u san. Četvoro dece koja su se igrala s jednom kozom i njenim jaretom, pogledaše nas za trenutak preko ramena i vratiše se svojoj igri. Žena koja je ribala sto u svojoj bašti ispravi ruku i osloni se o nju, pitajući se ko smo, a kad se dovoljno odmorila, prestade da bude radoznala i vrati se svom poslu. Kuće i ljudi pružali su sliku života drugačijeg od onog koji poznajemo na Zapadu, ali nimalo inferiornijeg.

Moja je moć da ga naslikam ograničena; čovek ne može opisati život ribe, riba ne može opisati život čoveka. Možda bi pomoglo ako bih pokušala da odgovorim na pitanje šta bih našla na ostrvu kad ne bih samo klizila vodom pored njega, već bih zauvek ostala na njemu. Bog zna da pismenost svakako ne bih našla. Gotovo polovina stanovnika Jugoslavije ne ume ni da čita ni da piše, i mislim da znam u kojoj polovini bi se ovi muškarci i žene našli. S obzirom na izuzetan osećaj za lepo s kojim su sagradili svoje arhitektonski jednostavne kuće i posadili svoje cveće, bilo je jasno da nisu trošili svoj oštar vid na pisanu reč. Isto tako, ne bih našla ni milost. Ovo nije bilo nikakvo sladunjavo ostrvo blaženih; pogled ovih ljudi i žena mogao je postati hladan poput kamena u susretu s bezvrednim čovekom, ako bi osetili potrebu za surovošću, pustili bi joj na volju, kao što su davali oduška svojoj potrebi za hranom, pićem i pražnjenjem creva. Kao protivargument onom što bi mi nedostajalo na ovom ostrvu trebalo bi navesti veliko zadovoljstvo što bih gledala ljudska bića koja se kreću sa skladnošću životinja, slobodno i lako. Tu bi trebalo dodati i dar, koji se može naći kod plemenitijih životinja, da svoje krzno i svoju jazbinu drže uredno i čisto. Izbliza se videlo da ni u ovom selu pokraj kamenoloma nisu bili ukinuti prokletstvo i nesklad siromaštva; ali sve je bilo čisto i uredno. Mir u kome su živeli ovi ljudi nije pripadao životinjskom svetu. Oni su našli način da urede svoj život tako da ništa ne odlazi u propast, te nije bilo ni preobilja ni gladi, već samo produženog zadovoljstva. Na izlazu iz sela jedan ribar sedeo je sa svojim mrežama i košem za rakove podno nogu, i pognute glave nožem radio nešto oko svog pribora. Njegovi pokreti bili su tako spretni da je bilo lasno da ih je ponovio bezbroj puta, ali njegovo telo, zaneto u posao, bilo je srećno i gipko kao da svoj posao obavlja prvi put. Tako je bilo sa svim stvarima na ostrvu. Ovo mesto bilo je kamenolom više od hiljadu godina, a činilo se kao da je

tek izgrađeno. Podne već beše prošlo, a vazduh je bio kristalno čist kao u rano jutro. Neki muškarci i žene, koji su sedeli među cvećem na stepenicama ispred svojih kuća, bili su već dobro zašli u godine, ali nisu izgledali učmalo.

Na poslednjoj steni ostrva, na oko metar od obale, stajao je dečak; odblesak treperave vode blistao mu je na golim grudima. Podigao je pogled prema nama, nasmešio se, mahnuo rukom i povukao se, kao što su se svi povlačili u svoje unutrašnje bogatstvo. Jedna rečenica iz knjige Hamfrija Pejna *Mermerne antičke skulpture Akropolja* prođe mi kroz glavu, a ona je, kad sam je proverila, glasila ovako: „Većina starih atičkih glava, bez obzira koju ličnost predstavljaju, ima isti, upečatljiv izraz – izraz koji pre svega iskazuje jednostavnu činjenicu njihovog sopstvenog postojanja punog života. To postojanje puno života, oslobođeno ružnoće i propadanja, uzdignuto je nekim činom uma koji ostali svet ne može da postigne.“ Rekoh Kardinalu: „Vaš način života je poseban, on je samo vaš i mora se braniti po svaku cenu.“ „Slažem se“, reče on neubeđeno. Ja nastavih uporno: „Ne mislim samo na arhitektum, na vašu pisanu tradiciju, mislim na način života.“ On reče: „To je samo to. To su naši ljudi, mi živimo tako.“ Sada smo se kretali brže, pored samostana smeštenog u borovoj šumi, pored rta na kome je pronađen grčki zapis, i već smo videli grad Korčulu. „Voleo bih“, reče Kardinal, „da dođete ponovo i upoznate naše seljake. Politika kvari nas u gradovima, ali neko mora i time da se bavi.“

U trenutku kada su se gradske ulice već mogle dobro razaznati, čamac je stao i počeo da se vrti ukrug. Sitvel reče: „Mi smo možda potomci stotinu ili pet stotina Grka, možda smo branili Zapad od Turaka, i možda je Marko Polo bio naš zemljak, ali motori naših čamaca se ipak ponekad kvare.“ Čovek koji nas je vozio zveckao je dole u utrobi brodića, a zelena voda pokazivala je svoju snagu vukući nas prema vetrovitom kanalu. „Izgubiće parobrod za Dubrovnik“, reče Sitvel. „Da li je važno da danas stignete u Dubrovnik?“ „Da“, reče moj muž. Kardinal ustade, stavi šake oko usta i poče da doziva u pravcu čamca na vesla koji se nešto južnije od nas lelujao na jasnom svetlu. Ali ne beše nikakvog rezultata. Kardinal coknu jezikom i reče: „Ova porodica je uvek sporo shvatala. Uvek.“ Bilo bi zanimljivo znati šta je mislio kada je rekao uvek: verovatno nekoliko vekova. Ali on nastavi da doziva, i brodić konačno krenu u našem pravcu. U njemu su bile dve osobe, veoma zauzete svojim osećanjima: devojka čija je kosa bila nekoliko nijansi svetlija od njene bronzane kože, ali istog tona, i mladić koga je Kardinalov glas dozvao sa udaljenosti od barem hiljadu milja. Kada je shvatio šta je potrebno i kada smo prešli u njegov brodić, mladić je prionuo na veslanje s velikom žestinom, odlučno spojenih obrva. Devojka je grickala jedan cvet nepomično uživajući u njegovoj snazi kojom uopšte nije bila iznenađena. Iza nas, preko sjajne mlečnobele vode,

čamac koji smo napustili sve se više udaljavao, pretvarajući se u divan nacionalni spomenik, jer je Kardinal i dalje stajao gledajući kako napreduje popravka motora. Bio je miran, jer nas je ispratio na drugi brodić, ali je posmatrao čoveka koji je radio u njegovom čamcu ne da bi ga prekoreo za neku grešku, već da bi procenio njegovu vrednost. Iz daljine ličio je na jedan od onih stamenih mermemih stubova na trgovima srednjovekovnih gradića na kojima je nekad isticana zastava grada.

DUBROVNIK (RAGUZA) I

Hajde da telegrafišemo Konstantinu i da mu kažemo da dođe ranije u Sarajevo“, rekoh ležeći na krevetu u našoj hotelskoj sobi. „Ne mogu da podnesem Dubrovnik.“ „Možda bi ti se više dopao da smo uspeli da se smestimo u neki hotel bliže gradu“, reče moj muž. „Ne bi“, rekoh. „Provela sam noć u jednom takvom prošle godine. Bio je prepun ljudi koji su ili bili na medenom mesecu ili ga nikada nisu imali. Za vreme večere pogledala sam okolo po stolovima: na svakom je stajala načeta boca vina, a na etiketi je bio napisan broj sobe, što je za mene najužasniji prizor na svetu.“ „Da, zaista“, reče moj muž; „kad god to vidim izgleda mi da se ne poštuje zapovest Gotfrida Kelera[131], *'Lass die Augen fassen, was die Wimper halt von dem goldnen Uebeifluss der Welt',* 'Neka oči gledaju ono što kapci mogu podneti od zlatnog presipanja sveta'. Ali možda bi ipak više volela da smo bliže gradu.“ „Ne“, rekoh, „ništa ne može bili lepše od ovog.“

Odseli smo u hotelu blizu Gruža, luke koja je dve-tri milje udaljena od Dubrovnika, ili Raguze, kako se grad zvao pre nego što je postao deo Jugoslavije. Ime je promenjeno, mada je čisto ilirsko, zato što je zvučalo italijanski; što verovatno i nije bio jako dobar razlog. Kroz prozor su dopirali zvuci luke, a iznad vode prekrivene čamcima dizalo se brdo sa vilama okruženim baštama, koje su uprkos svojoj arhitekturi delovale bogato. Pejzaž je, zapravo, palimpsest. Ovo je predgrađe Dubrovnika u kome su plemići imali svoje letnje palate, zgrade podignute u venecijanskom gotskom stilu, opremljene bogatstvima koja su stizala i sa Zapada i sa Istoka, okružene terasastim baštama, lugovima i voćnjacima, divno poput Fijezola[132] i Valombroze[133], jer ovde dalmatinska obala gubi onu jalovost i goletnost koja putniku koji stiže sa severa može izgledati kao njena jedina odlika. Palate su bile uništene u Napoleonovim ratovima, opljačkane i potom spaljene; a na njihovim temeljima u 19. i 20. veku podignute su prijatne, ali ne i izuzetne vile. Ali to nije jedina zbrka koju je istorija podarila prizoru pred mojim očima. Na okrugloj padini koja počinje odmah iza luke nalazi se ogromna vila boje meda, čije su arkade, terase i balkoni prekriveni puzavicom, a na uzvišici koja se vidi iznad nje prostiru se nizovi pomorandžinog drveta, čempresa, kestenova, maslina i palmi. Ima onu solidnost karakterističnu za austrijsku arhitekturu, ali je trebalo da bude urađena u gipsanom malteru, kao naše ludosti u Batu[134] i Tvikenemu[135]; jer, bila je napravljena za caricu Elizabetu, koja je zahvaljujući svom nemiru i habzburškom teroru nad Slovenima boravila u njoj svega jednom ili dvaput.

„Ovo mi se sviđa“, rekoh, „onoliko koliko i sve ostalo u Dubrovniku.“ „To ne može biti istina“, reče moj muž, „jer Dubrovnik je izuzetan, možda najizuzetniji od

svih gradova koje sam video.“ „Da“, rekoh, „ali mi se svejedno ne dopada, izgleda mi kao neki jedinstven slovenski eksperiment, jedinstven po prirodi i po uspehu, i ne dopada mi se. Podseća me na ono najgore u Engleskoj.“ „Da“, reče moj muž. „Vidim šta hoćeš da kažeš, tako je kada je reč o njegovoj istoriji. Ali hajde da mu odamo priznanje za izgled, koji je i sam jedinstven “ I tu je bio u pravu, jer je divan kao Venecija, onakva kako su je naslikali Karpačo i Belini, iako ne i kao Venecija Ticijana ili Tintoreta. Treba ga posetiti prvi put u sumrak, kada je tama već pala na visoko drveće koje oivičava prilaz gradskim zidinama, dok dan polako bledi na otvorenom prostoru, na mostu koji preko kanala vodi u grad. Tu, na pragu, čovek zastaje pred još jednim primerom složenosti istorije. Iznad kapije nalazi se Meštrovićev bareljef koji prikazuje vladara na konju, stilizovanu predstavu srpskog kralja Petra, oca ubijenog kralja Aleksandra, koji je došao na presto posle ubistva Drage i njenog muža. To je divno umetničko delo. Oni koji poznaju Meštrovićeve radove sa međunarodnih izložbi iznenadili bi se koliko je njegov rad dobar kada je inspirisan nacionalnim motivima i namenjen domaćoj publici. Reljef savršeno prikazuje idealnog vladara seljačke države. Lik doista podseća na legendamog Kraljevića Marka, junaka srpskih seljaka. Ovaj kralj zna da timari konja koga jaše, i sam ga je kupio na stočnoj pijaci pogađajući se vrlo uspešno; ali on je pravi kralj i nema te pretnje ni blaga koji ga mogu odvratiti od služenja narodu. Ironijom sudbine reljef je postavljen na zidinama grada koji je sušta suprotnost seljačkoj državi, koji je vekovima očuvao najstrože aristokratsko ustrojstvo i najuskogrudniji buržoaski etos. Taj nesklad odgovoran je za izvesnu hladnoću koju Dubrovnik pokazuje prema Jugoslaviji; to je samo po sebi takođe paradoksalno, jer kada su velike sile uništile Dubrovnik, niko na kugli zemaljskoj nije hteo da mu pritekne u pomoć osim srpske seljačke države.

Da bi njegova prva poseta Dubrovniku bila idealna, putnik bi trebalo da uđe u grad u vreme kada je dnevna svetlost već postala malo plavičasta od sumraka tamo iza kapije, gde se nalazi česma koju je u 15. veku podigao poznati napuljski graditelj Onofrio dela Kava. Česma je remek-delo, i liči na malu kapelu: ima kupolu i četrnaest otvora za vodu; voda ističe iz skulptura koje su jedna od druge odvojene stubovima i pada u kameno korito koje opasuje celu česmu. Korito je korisno poput pojila za konje i lepo i uzvišeno poput oltara. Na dva stepenika koja je uzdižu od pločnika prodavci izlažu svoje ćilime i ćaskaju. U to doba dana sve mačke su sive, a svi tepisi prekrasni; boje na njima, koje sumrak stapa, postaju mnogo izrazitije. Na drugoj strani trga nalazi se omanja, ne mnogo upečatljiva crkva, kakve su Dalmatinci gradili uspešno i često, sestra bliznakinja crkvice koju smo videlu u selu brodskih kapetana. U ovo doba dana njen zlatni kamen izgleda kao da sunce zalazi samo za njega pošto je za sve oko njega već zašlo. Crkva ima

lepu i sekularnu rozetu, poput broša kakve neveste. Pored nje je franjevački samostan, sa vrlo upečatljivom i razumnom Bogorodicom koja oplakuje Hrista, postavljenom iznad portala u stilu kasne gotike. Bogorodica izgleda kao da cele te priče, da se ona pitala, ne bi ni bilo; nimalo se ne raduje spektakulamoj sudbini svog sina. Ona nije seljanka, već plemkinja; jedva da se može i zamisliti da bi je mogla zavesti nekakva uzvišena sudbina. Naspram njih je stari arsenal, čija je fasada prekinuta lukom; ispod njega ljudi ulaze u baštu gde među drvećem sijaju svetiljke, i odakle dopiru zvuci muzike. A oko svega dižu se gradske zidine, dobre kao snaga, dobre kao poštenje.

Odatle polazi i glavna gradska ulica, popločan prolaz zabranjen za kolski saobraćaj, oivičen lepim kućama iz 17. veka u čijem se prizemlju nalaze dućani. U ovo doba dana u toku je korzo, društvena institucija koja postoji u svakom jugoslovenskom gradu, kao i u gotovo svim gradovima i selima Balkana. Svi stanovnici koji se mogu obući u skladu sa ostalima – u gradovima gde ljudi obično nose odeću od domaćeg ili fabričkog materijala nikada na korzou nisam videla odrpane ljude, mada sam u siromašnim krajevima viđala one koji ponosno šetaju u zakrpama – pridružuju se povorci koja u predvečerje jedan sat šeta gore-dole glavnom ulicom. Jednog časa na ulici nema nikog, osim pojedinaca koji kupuju po dućanima ili sede pred kafanama, a već sledećeg, ulica je puna građana koji hoće da se sretnu, koji šetaju ponosno i uspravno, ćaskajući veselije nego kod kuće i nastojeći da se istaknu. Ali taj pokušaj je uzaludan, jer ta masa ljudi koja se kreće gore-dole celom dužinom ulice postaje sve uniformnija zbog mraka koji se spušta, i u njoj se pojedinačno ljudsko biće utapa u ostale kao u reku. U reku, koja osim toga, ne teče stalno. Korzo se završava jednako naglo kako i počinje. U jednom trenutku kao da je čitav grad na ulici, a već u sledećem prazan pločnik prepušten je noći.

Ali dok traje, korzo je život, onakav kakav je u tom kutku zemlje; a ovde, u Dubrovniku život ima još ponešto od one vrednosti koju je imao u Veneciji dok je još bila u usponu. Grad koji pravi dobar hleb je i grad koji pravi dobre kolače. Grad koji se uzdigao razumom i vrednoćom stremi eleganciji i ima je. Pre sto trideset godina Dubrovnik je prestao da bude republika, ali njegove građevine su ostale kao kalup njegove veličanstvenosti, njegovi stanovnici još poseduju živost onih koji imaju i umeju u tome da uživaju. Urbanost dalmatinskih gradova ovde prerasta u metropolizam. Pratite ovaj korzo i naći ćete se u istom snu koji sanjaju London, Pariz ili Njujork; snu koji kaže da nema granica do kojih čovek ne može stići na putu od svog rodnog mesta, da nema zadovoljstva u kome ne možemo uživati ako svet nastavi da ide ka boljitku. To nije san koji treba prezreti; on se rađa iz čovekovih prijatnijih osobina, neokrnjen je okrutnošću i nastaje iz želje da

se pobegne od užasa koji su sastavni deo čovekovog neposrednijeg odnosa sa tlom. On se ne može uočiti u gradu velikom poput Londona, Pariza ili Njujorka, čak ni u kasnijoj Veneciji; možda se može videti u gradu koji nije veći od Dubrovnika, jer on nije daleko od njiva. U lepim večerima pod zidinama uvek ima seljaka iz okoline koji su došli da prošetaju korzoom.

Da bi se osetio duh korzoa i grada, dobro je nakratko skrenuti s glavne ulice u neku sporednu. One se penju, strme i uske, do zidina koje opasuju četvrtasto poluostrvo na kome se prostire grad; zbijene kuće u ovom času prepuštene usnuloj deci, starijima i sluškinjama bogato ukrašenih portala i balkona odišu prolećem. Bila je potrebna industrijska revolucija da bi čovek prihvatio skarednu ideju da je grad samo skup kuća. Ti ukrašeni portali i balkoni prekriveni su cvećem koje je crno zbog noći, ali je danju jarko crveno, a preko visokih zidova slatki mirisi dopiru iz bezbrojnih malih vrtova. A tamo, na glavnoj ulici, stanovnici tih kuća i vrtova žure ka trgu, pored statue koju ste možda videli u nekom drugom gradu, ispred bremenske gradske većnice, na primer. Tvrdi se da ona predstavlja Orlanda ili Rolana, pobednika nad Saracenima: ona je znak da grad pripada slobodoumnom, hrišćanskom svetu, u kome vlada zakon. S leve strane ljudi koji šetaju nalazi se zgrada carine i kovnice novca čija tri sprata svedoče o tri veka gradske istorije. U 14. veku stanovnici su izgradili carinu kao mesto gde će stizati bale robe; pošto je u to doba ljudska ruka delala kako treba, i dvorište zgrade je savršeno. Stotinu godina kasnije, bala je bilo toliko da su građani postali rafiniran svet, koji može sebi da pokloni još jedan sprat, u najlepšem venecijanskom gotskom stilu, namenjen književnim i društvenim skupovima. Sve je potom i dalje raskošno cvetalo, pa je narednih stotinu godina donelo potrebu za kovnicom novca, na još jednom spratu sagrađenom u renesansnom stilu; a iz puste želje za raskoši naspram carine podignute su arkade. Ljudi koji su ovo sagradili bili su iste krvi, stvorili su svoju civilizaciju sami, bez uplitanja sa strane, i to je ovim raziičitim stilovima dalo unutrašnji sklad. Šarm ove zgrade je lak, svež i jednostavan.

Dok se stanovnici Dubrovnika sve tamniji kreću tamo-amo, zgrade iznad njih još dotiču onu belinu koja se nadvija nad zemljom trenutak pre nego što padne noć, i koju razbija grublja belina električnih svetiljki. Naspram carine je crkva sv. Vlaha, velika barokna građevina koja stoji na platformi sa balustradama, kao zarobljeni balon ispunjen beskonačnošću. Pred njom je stari toranj sa ogromnim satom-igračkom: svakog sata dve ogromne bronzane muške figure izlaze i udaraju o zvono. Svi u gomili podižu pogled ka njima, kao što su to njihovi preci činili stotinama godina. Do njega je gradska kafana, jedna otmena građevina, gde se uz dobar obed može posmatrati luka; jer, stigli smo na drugi kraj poluostrva, i vetar koji duva kroz arkade je slan. A sa desne strane je Knežev dvor, jedna izuzetna

zgrada, ponos Dubrovnika, čak i cele Dalmacije, rad Mikeloca Mikelocija, Firentinca, i Đorđa Dalmatinca, poznatog i kao Orsini. To je građevina na dva sprata, čije je prizemlje zaštićeno arkadama sa šest lukova, a gomji sprat ima osam gotskih prozora. Više nije savršena: nekada je na svakom uglu imala kulu, ali danas ih više nema. Pa ipak, opšti utisak je da je potpuna i divna i da, kao i sva arhitektonska remek-dela, jasno naznačuje aktivnosti koje treba da se obavljaju pod njenim krovom. Katedrala u Šartru je kontemplacija Boga i Njegove svetosti. Dvorac Belvedere u Beču je kontemplacija političke moći. Uravnoteženim tretmanom površina i nagoveštajem plodnosti u svojim vitkim lukovima i bogatim kapitolima, Knežev dvor ističe ideal uređenog i stvaralačkog društva. To je najeksplicitnija zgrada u zaprepašćujuće eksplicitnom gradu, koji ima eksplicitnu istoriju, sa početkom i krajem. To je još jedan primer vidljivosti života koji je posebna odlika Jugoslavije, barem što se tiče onih njenih područja koja nisu bila izložena tevtonskoj zbrci.

Korzo kaže: „Ovo je grad koji su napravili naši očevi.“ A grad kaže: „Ovo su ljudi i žene koje smo napravili.“ Ako skrenete malo i uđete u neku kafanu da večerate, a što bi ovde trebalo da bude *Englische Platte*[136], prava antologija hladnih narezaka koju je sastavio vrhunski stručnjak za tu oblast, imaćete šta da radite čitavu noć. Postoji, naravno, očigledno značenje Dubrovnika. On je doista bio republika: ne protektorat, već nezavisna sila, jedini komad teritorije na čitavoj dalmatinskoj obali, osim nekoliko ne mnogo značajnih jutara nedaleko od Splita, koji nikad nije potpao ni pod mađarsku ni pod mletačku vlast. Bio je republika koja je predstavljala čudo: ekonomska imperija smeštena na majušnom poluostrvu širokom jedva pola milje. Iz Dubrovnika su polazili karavani na put kopnom do Konstantinopolja. Bio je kapija Istoka; koristio je tu svoju poziciju s takvom trgovačkom, finansijskom i pomorskom genijalnošću da su za njegove brodove znali širom poznatog sveta, imao je fabrike i skladišta u svakoj iole značajnoj južnoj luci, pa i na severu, u njegovom su vlasništvu rudnici i kamenolomi širom Balkana. Njegovu istoriju osvetljava i naša reč „*argosy*“[137], koja prosto znači brod iz Raguze. To je bilo od takvog značaja kao da je, na primer, London prednjačio u trgovačkim dostignućima Britanske imperije recimo do vremena Henrija VII[138], a da je bio onoliko veliki koliko je bio tada, uz tri do četiri stotine kvadratnih milja koje je naknadno stekao osvajanjem ili kupovinom. To je najveće čudo koje je Dubrovnik postigao; to i otpor koji je pružio Turskoj. Ona ga je iz veka u vek merkala kao ključnu tačku za osvajanje Jadranskog mora i Italije, ali se, zbog diplomatskog genija njegovih branilaca, nikada nije usudila da ga napadne.

Ali dok čovek razmišlja o gradu, druge misli ne prestaju da naviru. Najpre, one o zaprepašćujućem odsustvu rasta, o stalnom poništavanju ljudskih postignuća, što je delo bezobzirne i nasilne prirode. Ovo mesto duguje svoje osnivanje okrutnosti koju je ljudski rod ispoljio prema svojim bližnjima. Jer, Dubrovnik su najpre naselile izbeglice iz grčkog grada Epidaura, koji se nalazio deset milja južnije, i izbeglice iz rimske Salone, koju su uništili varvari, a potom su u njega stigli i Sloveni koji su u ove krajeve došli s varvarima. Grad je zatim iskusio užase požara i zemljotresa. Za neke od požara krivi su ljudi, jer je bogatstvo koje su stvarali naseljenici zahvaljujući spoju grčke i rimske kulture i slovenske muževnosti i snage privlačilo napadače; stoga je stenovito poluostrvo moralo biti pretvoreno u tvrđavu sa priličnim zalihama municije. Eksplozije baruta i požari zato su bili česti. Knežev dvor dva puta je izgoreo do temelja u razmaku od samo dvadeset sedam godina. Ali ove nesreće bile su male u poređenju sa razaranjem koje su doneli zemljotresi.

Neupečatljiva mala crkva pored Onofrijeve česme, nedaleko od gradske kapije, podignuta je u 16. veku u znak zahvalnosti onih koji su preživeli zemljotres; on je, u prvom udaru, srušio kuće čija je vrednost u to vreme dostizala gotovo pet hiljada funti. Naknadni udari trajali su čitavih osam meseci, a izgleda da su se potresi javljali potom svakih dvadeset godina. Najgora katastrofa desila se 1667. More se četiri puta potpuno povuklo iz luke i četiri puta vraćalo u vidu ogromnog talasa koji je razbijao brodove o stenje i dokove. Najveći deo javnih i privatnih zgrada ležao je u ruševinama, pod kojima je nestao knez sa pet hiljada građana; a onda je izbio požar; s planina su se spustile bande divljih brđana, osiromašenih mletačkom upravom i ratovanjem s Turcima, i opljačkale ono što je preostalo.

Igrom slučaja očuvano je sećanje na zdanja koja su tom prilikom nestala. U baroknoj crkvi podignutoj naspram Kneževog dvora, nalazi se srebrna statua sv. Vlaha, zaštitnika grada, visoka nešto više od pola metra; on u ruci drži model Dubrovnika u srebru. Model prikazuje scenografiju iz bajke. Na njemu se posebno ističe katedrala koju je Ričard Lavljeg Srca podigao u znak zahvalnosti kada se spasao iz brodoloma na ovoj obali. To je građevina iz 13. veka, izuzetne lepote, a glavna ulica, ponos trgovačkog središta, obrubljena je palatama u čijem se prizemlju nalaze prodavnice i kancelarije. Sasvim je verovatno da je izgubljeno mnogo slika, skulptura, tkanina, nakita i knjiga koje je Republika sabirala sa Istoka i sa Zapada tokom vekova u kojima je uspešno trgovala. Pouzdano se zna za jedan nenadoknadiv gubitak čije se prave razmere mogu samo nagađati. Društvo koje je postojalo u Bosni krajem 15. veka, varvarsko i civilizovano u isto vreme, bilo je indirektni naslednik vizantijske civilizacije sposoban da se na ravnoj nozi nosi sa Rimom u doktrinamim pitanjima, ali je bilo divljačno i ubilačko. Njega su uništili

Turci. Krajem 15. veka Katarina, udovica poslednjeg bosanskog kralja koga je ubio njegov nezakoniti sin, a koga je kasnije Mahmud I živog odrao, sklonila se u Dubrovnik. Tu je neko vreme ostala pre nego što je otišla u Rim, gde je i umrla. Pre odlaska ostavila je franjevcima u dubrovačkom samostanu, koji su imali čuvenu biblioteku, neke bogato ilustrovane i opremljene korale. Da su te knjige sačuvane, omogućile bi nam uvid u svet o kome danas možemo samo da nagađamo; ali cela biblioteka je propala.

Kakvog smisla ima pripisivati neku katastrofu prirodi? Gotovo po pravilu zlo urođeno u čoveku izbija na površinu i uvećava svaku tragediju. U tom trenutku Turci su nasrnuli na Republiku ne bi li je tako bespomoćnu opljačkali, mada su do tada njihovi odnosi bili prijateljski. Turski veliki vezir Kara Mustafa, jedan dementni alkoholičar, tvrdio je da je oružani otpor na koji su stanovnici Dubrovnika bili prinuđeni da bi se odbranili od nesrećnih pljačkaša iz planina, na neki volšeban način bio uperen protiv Turske; uzevši to kao izgovor, uz neke nejasne optužbe povodom navodnog kršenja carinskih sporazuma, zatražio je da Dubrovnik plati milion dukata, što je bilo gotovo pola miliona funti. On je takođe zahtevao da se imovina svih građana koji su stradali u zemljotresu preda Uzvišenoj porti, pošto je Republika, kako je naprasno otkrio, bila tursko vlasništvo. Punih petnaest godina Republika je morala da se bori za svoja prava i drži napadače na odstojanju, u čemu je i uspevala zahvaljujući svojoj trgovačkoj moći i diplomatskoj genijalnosti, a i zato što su Turci već bili uzdrmani udarcima koje su im zadavale Austrija i Mađarska. To je bilo njeno jedino oružje. Bilo je normalno da Francuska, kao deklarisani branilac hrišćanstva i reda u Evropi, pomogne Dubrovniku. Ali, Luj XIV nije hteo da mrdne ni malim prstom, delom stoga što je Republika bila saveznik Španije, a delom stoga što je ono jezivo stvorenje, gospođa De Mentno[139], ajkula kakvima se muškarci često dive, podstakla u njemu takvu ljubav prema jezuitima da je čak i na glasinu da je neki poslanik Republike jansenista[140] smesta odbijao da ga primi.

Priča o sudbini četvorice ambasadora poslatih u misiju turskoj vladi donekle iskupljuje ljudski rod: ona ukazuje da tom urođenom zlu postoji i protivteža. Kaboga i Bukja[141] poslati su u Konstantinopolj da bi potvrdili nezavisnost Republike. Tamo su im, na način koji nam je vrlo dobro poznat, podneli dokumenta u kojima je pisalo da je Republika tursko vlasništvo i pod pretnjama im je zatraženo da ih potpišu. Obojica su odbili. Pošto su posle dugotrajnog iscrpljivanja i zastrašivanja i dalje odbijali da se priklone, bačeni su u zatvor u kome je vladala epidemija kuge. Proveli su godine u zatočeništvu, iz koga su povremeno slali poruke pisane sopstvenim izmetom na komadima grube hartije. Njihove kolege, Bona i Goci[142], krenuli su u Sarajevo bosanskom paši, u misiju

koja je imala isti cilj, i tamo pali u ropstvo. Turska vojska povela ih je sa sobom kad je krenula u rat protiv Rusije na Dunavu. Bačeni su u lance u podzemnoj tamnici jedne tvrđave u oblasti kojom je harala malarija. Rečeno im je da će ostati u zatočeništvu sve dok ne prihvate iste dokumente koje su Kaboga i Bukja odbili da potpišu u Konstantinopolju. Onda je Bona umro. Jedan ragužanski sveštenik koji je tu živeo hteo je da mu pruži poslednje pomazanje, ali mu tamničari to nisu dopustili. Ne zna se koliko bi takvih mučenika Dubrovniku bilo potrebno i koliko bi ih dao, da poljski kralj Jan Sobjeski nije porazio Turke kod Beča. Kara Mustafa je bio pogubljen, i tama, poput one koju mi osećamo danas[143], podigla se sa Republike.

To je slavna priča, ali tužna. Šta bi ljudski rod mogao postići kada bi imao pristojnu šansu, kad ga požari i boleštine ne bi saplitali, a zemljotresi otvarali tlo ispod nogu, kada čovek ne bi svoju kreativnost uništavao razornim zlom! Može se reći da je Dubrovnik, uprkos svim preprekama, postigao mnogo. Ali ti rezultati izazivaju malo oduševljenja kada se sagleda šta je uložio u svoju pobedu koja je u suštini bila trgovačka i diplomatska. U svim dalmatinskim gradovima klasna borba bila je vrlo jaka. Ustavi gradova propisivali su za ljude podeljene u kaste i zatvorene u njima, bez obzira na zasluge, jednaku pravdu na krajnje nepravedan način. Prvi razlog za to bio je istorijska nužnost. Oni koji prvi stignu u neko naselje, koji udaraju temelje načinu života i kulturi, kada brane svoje interese i nastoje da zadrže društvenu moć obično delaju i za javno dobro. Jer pridošlice s kojima odbijaju da dele vlast, često su varvari ili izbeglice demoralisane dugotrajnim ratovima. To je, međutim, dovodilo do zloupotreba čije su razmere izazivale stalne pobune i strašne pokolje gotovo u svakom gradu na obali. Na Hvaru su se, na primer, plebejci zakleli na raspeću koje je držao sveštenik da će pobiti sve plemiće. Raspetom Hristu je krv potekla na nos, a sveštenik se srušio mrtav. Ali plebejci su ipak ostvarili svoj naum: pobili su mnogo plemića u sudnici i u prisustvu rektora, ali ih je sustigla mletačka kaznena ekspedicija, te su i sami doživeli strašnu sudbinu.

Kastinski sistem nije dovodio do pobuna u Dubrovniku, delimično zbog toga što je opšte ekonomsko blagostanje gušilo nezadovoljstvo poput krema, a delimično zbog toga što su one teško mogle uspeti; ali nezadovoljstvo je bilo mnogo snažnije nego bilo gde drugde. Stanovništvo je bilo podeljeno u tri klase: plemiće, obične građane i radnike. Ovi poslednji nisu imali nikakvog uticaja na vlast. Nisu mogli birati niti biti birani. Obični građani takođe nisu imali pravo glasa, ali su mogli biti birani na neke manje važne položaje, mada jedino onda ako bi ih imenovali plemići. Sva vlast bila je u rukama plemića. Najviše telo bilo je Veliko veće, koje su sačinjavali svi muškarci preko osamnaest godina starosti koji

su pripadali porodicama čije je plemićko poreklo upisano u takozvanu Zlatnu knjigu. Veće je imalo Senat, izvršno telo od četrdeset pet članova, koje se sastajalo četiri puta nedeljno i u vanrednim situacijama; a sam Senat imao je svoje izvršno telo, Veće sedmorice (pre zemljotresa ono je imalo jedanaest članova), koje je imalo sudsku vlast i obavljalo sve diplomatske funkcije, Veće trojice, koje je branilo ustavni poredak, i Veće šestorice, koje je bilo nadležno za finansije. Postojala su i druga izvršna tela, ali ovo je u glavnim crtama anatomska slika Republike. Mora se imati na umu da su ove klase bile razdvojene u svim oblastima života jednako strogo kao indijske kaste. Brakovi među kastama nisu bili dozvoljeni, a ako bi do njih došlo, pripadnik više klase gubio je svoj položaj, dok su deca rođena u takvom braku bila u rangu roditelja koji je imao niži društveni položaj. Društveni odnosi između klasa bili su nezamislivi.

Interesanmo je da je sistem ostao na snazi i kada su sve stvarne razlike između klasa bile poništene opštim napretkom i blagostanjem, i kada su neki obični građani, pa čak i radnici, postali bogati i učeni poput plemića. On je ostao na snazi čak i kada su se klase svojim svađama delile iznutra. Kada je 1808. Marmon stigao u Dubrovnik, plemići su bili podeljeni u dve grupe – salamančane i sorbonce. Imena su poticala iz neke kontroverzne situacije nastale posle ratova između španskog kralja Karla V i francuskog kralja Fransoa I, svađice stare jedno 250 godina. U zemljotresu 1667. stradalo je vrlo mnogo plemića, pa je bilo potrebno da se najviša klasa ojača prijemom jednog broja običnih građana. Salamančani, simpatizeri španskog apsolutizma, nisu hteli da ih prihvate kao sebi jednake, a sorbonci, frankofili i gospari relativno skloni liberalizmu, prihvatili su ih u potpunosti. Možda je razlog tome bio i što su sorbonci posebno stradali u zemljotresu pa su hteli da osnaže svoje redove. Ali bilo kako bilo, dve stranke bile su potpuno jednake po statusu i zajedno su sedele u većima, ali nisu imale društvene odnose i nikada se nisu pozdravljale na ulici; a prijateljske veze sa suprotnom stranom bile su istovetan prekršaj kao i veze među klasama.

Ali to nije bio jedini zalogaj koji je Republika ponudila onom neprijatnom apetitu, preziru koji ljudska bića vole da osećaju prema onima koji se nimalo ne razlikuju od njih samih. Obični građani bili su između sebe izdeljeni u bratstva sv. Antuna i sv. Lazara, međusobno zavađena poput salamančana i sorbonaca. Sistem triju klasa preživeo je uprkos tim neslaganjima, jer je bio spoj dugotrajnih običaja različitih naroda koji su sačinjavali Republiku: recimo, kao klasični aristokratski sistem nakalemljen na neko drevno ilirsko ustrojstvo o kome danas ne znamo ništa, koji se potom dopao Slovenima, iako su po prirodi bili demokratični, zbog toga što je uspešno suzbijao unutrašnje svađe. „Bilo da se slažu ili ne slažu", jedan iscrpeni rimski imperator napisao je o prvim slovenskim plemenima koja su se

pojavila u vidokrugu Rima, „vrlo brzo naprave nemire, jer mrze jedni druge i ne mogu da podnesu da učine nešto za drugog.“

Taj sistem, naravno, nije bio samo glup. Možemo se čuditi kako je uopšte opstao, ali ne možemo osporavati blagodeti koje je doneo. Republika je bila okružena gramzivim imperijama – Mađarskom, potom Venecijom, i zatim Turskom – i da bi preživela morala je stalno pregovarati. Spoljna politika bila je njena unutrašnja politika; a bilo je potrebno da se ona vodi u potpunoj tajnosti i uz ogromnu diskreciju. Nijedna imperija nikako nije smela saznati šta je obećano drugoj, ili šta je neka od njih obećala, a nijedan pripadnik tog gramzivog čopora nije smeo saznati čime Republika zaista raspolaže. Zbog toga je bilo nužno imati klasu upravljača dovoljno privilegovanih da štite *status quo* po svaku cenu, u kojoj se diplomatska veština prenosila sa oca na sina, i čiji je broj bio tako mali da se odmah mogao naći krivac ako bi kakva tajna bila otkrivena. A njih je doista bilo malo. U 15. veku, kada je Republika imala samo nekoliko desetina hiljada stanovnika, bilo je svega trideset tri plemićke porodice. Taj uzan, ograničen krug omogućavao je siguran nadzor.

Čudno je, međutim, da se u tom krajnje konzervativnom aristokratskom ustrojstvu javilo ono što se obično smatra manom karakterističnom za demokratiju. Dubrovnik se više od svega plašio pojave neke dominantne ličnosti. Ono što razlikuje Dubrovnik od njegovog očiglednog, venecijanskog uzora bile su odredbe kojima je u ustavu iskazan taj ogromni strah. Senat je biran doživotno, i tu je već postojala mala grupa naslednih diplomata. Ali njihov izbor je potvrđivan godišnje, a preduzimane su i opsežne mere predostrožnosti da neki senator ne prigrabi više moći nego što mu pripada i pokuša da postane diktator. Rektor ili knez nosio je prekrasnu togu od crvene svile sa stolom od crnog somota prebačenom preko levog ramena. Kad je išao gradom, ispred njega su stupali muzičari i dvadeset stražara; ali njegov mandat trajao je samo mesec dana, a mogao je biti ponovo izabran tek posle dve godine; period na koji je biran skraćivan je očito kao rezultat te posebne brige, jer je prvobitno vladao tri meseca, potom dva, i najzad samo mesec dana. On je, osim toga, bio zarobljenik svoje palate: mogao je izlaziti samo zbog javnih potreba, kao što je bio obavezni svečani odlazak u katedralu.

I niži položaji bili su podvrgnuti strogim ograničenjima. Veće sedmorice, nadležno za sudske i diplomatske odnose, birano je svake godine, a njegovi članovi mogli su biti ponovo imenovani tek posle pauze od godinu dana. Veće trojice, koje se bavilo ustavnim pitanjima, takođe je birano na godinu dana. Veće sedmorice, nadležno za državne finansije, birano je na tri godine. Postojala su takođe i praviia koja su sprečavala prevlast ljudi određenog životnog doba. U Veće

sedmorice birani su ljudi bez obzira na starost, ali je najmlađi bio sekretar za spoljne poslove; zato su svi članovi Veća trojice morali biti stariji od pedeset godina. Uspešnost ovih ograničenja potpuno je opravdala njihovo uvođenje. Jedan jedini put, i to vrlo rano u istoriji Dubrovnika, jedan plemić pokušao je da postane diktator; osim radnika koji nisu imali nikakav uticaj, niko ga drugi nije podržavao i bio je prinuđen da se ubije. Kasnije, u 17. veku, neki plemići su po nagovoru vojvode od Savoje pokušali da prigrabe vlast, ali su uhapšeni za vreme maskenbala koji se održavao poslednjeg dana karnevala, i pogubljeni uz odobravanje cele zajednice.

Taj užasan strah od pojave dominantne ličnosti nije jedina osobina po kojoj ovo aristokratsko društvo liči na svoju suprotnost. U istoriji Dubrovnika ima mnogo čega što podseća na naše kapitaliste puritance. Plemići su verovali u obrazovanje mnogo više nego što je to bio slučaj sa plemstvom u drugim dalmatinskim gradovima, mada su i tamo standardi bili izuzetno visoki: zabeleženo je kako se mletački providur Splita žali na mlade ljude koji su se vratili sa studija na Oksfordu puni subverzivnih ideja. Ali oni nisu, kako bi se očekivalo, obrazovanje smatrali prerogativom svoje klase. Dok su svoje sinove slali na univerzitete u Italiji, Francuskoj, Španiji i Engleskoj, gradili su javne škole dostupne deci iz svih klasa. Stvorili su i sistem bolnica među kojima je i bila prva takva ustanova za napuštenu decu u civilizovanom svetu, a bili su jednako napredni i u svojim nastojanjima da reše problem stanovanja. Posle jednog zemljotresa napravljen je plan izgradnje koji je uzimao u obzir interese svih članova zajednice, a sistem snabdevanja vodom bio je ne samo ispred svog vremena u građevinskom smislu već je težio da uključi svaku kuću.

Njihov odnos prema trgovini robljem rodio je filantrope mnogo pre nego što su oni postali pojava karakteristična za sasvim drugačije društvene odnose. Godine 1417. prvi u svetu usvojili su zakon protiv ropstva, ako se ne uzmu u obzir propisi koje su uveli Englezi da bi sprečili izvoz robova iz Bristola. Njihov motiv nije bio osuda nečeg što se nije doživljavalo kao greh; na trgovini robljem u Sredozemlju moglo se prilično zaraditi i od nje su neki dubrovački trgovci koji su živeli malo severnije imali popriličan prihod. Treba takođe imati na umu da su mnogi podanici Republike i ljudi koji su imali veze sa Dubrovnikom kmetstvo smatrali sasvim normalnim, jer je feudalni sistem nastavio da postoji na Balkanu još dugo pošto je nestao u ostalim delovima Evrope. U takvim okolnostima Veliko veće donelo je zakon po kome će se svako ko prodaje roblje kazniti visokom novčanom kaznom i zatvorom od šest meseci, „pošto se mora smatrati niskim, opakim i užasnim, protivnim svemu ljudskom, i velikom sramotom po naš grad da se ljudsko biće, napravljeno po uzoru na Tvorca, pretvara u izvor koristoljubive

zarade i prodaje kao bezosećajna životinja“. Pedeset godina kasnije zakon je postao stroži, a kazna veća, a dodata je takođe i odredba koja je propisivala da će onaj trgovac robljem koji ne može osloboditi svoje žrtve iz zatočeništva u roku u kome je po nalogu vlasti to obavezan da učini, biti obešen. Tokom tri naredna stoleća, sve dok trgovina robljem u Sredozemlju nije potpuno zamrla, bogati Dubrovčani nadmetali su se u tome ko će otkupiti više robova i darovati im slobodu.

Dubrovnik je pokazivao i druge liberalne sklonosti: pravo azila, na primer, strogo se poštovalo. Kada su Turci pobedili Srbe na Kosovu 1389. godine, jedan od poraženih knezova, despot Đurađ Branković, sklonio se u Dubrovnik gde je gostoljubivo primljen, iako je Republika bila turski saveznik. Kada je sultan Murat II protestovao i zahtevao da ga predaju, Senat je odgovorio: „Mi, stanovnici' Raguze, živimo jedino našom verom, i u skladu s njom dali bismo sklonište i tebi, da si morao pobeći k nama.“ Ali sličnosti s nama zapadnjacima postojale su ne samo u političkom već i u društvenom životu Republike. Građani su živeli vrlo udobno, uživali u dobroj hrani, piću i nameštaju, ali taj život bio je strogo usmeren u jednom pravcu. Prvo pozorište napravljeno je tek pedeset godina posle pada Republike, a njegovi graditelji bili su Austrijanci. U 15. veku, koji je za ostali deo Evrope bio doba zadovoljstva, Paladijus je pisao: „Da bih pokazao koliko strogo i pažljivo Ragužani podižu svoju decu, neću preskočiti jednu stvar, a to je da oni, osim književne, ne dopuštaju nikakvu drugu umetničku delatnost u svom gradu. Ukoliko se pojave neki glumci ili akrobati, oni ih smesta izbacuju da se omladina (koju žele usmeriti ka pisanju ili trgovini) ne bi kvarila tako prizemnim stvarima.“

U viktorijansko doba bilo je mnogo porodica engleskih bankara i industrijalaca koje su se dobro hranile, spavale u najboljem irskom posteljnom platnu i bile okružene najboljim nameštajem od mahagonija i najboljim radovima g. Lidera i g. Sidnija Kupera9[144] (a, verovatno, zahvaljujući Džonu Raskinu[145], i dobrim italijanskim slikama), ali koje nikada nisu kročile u pozorište, koncertnu dvoranu ili cirkus. Ipak, najznačajnija paralela između Dubrovačke republike i Engleske može se naći u hobijima bogatijih građana. Engleska nauka mnogo šta duguje otkrićima poslovnih ljudi, naročito kvekerima, koji su se u svoje slobodno vreme bavili istraživanjima. Slično je bilo i u Dubrovniku. Građani koji su imali sklonosti ka pisanju pisali su radove koji su u poređenju sa književnošću bili ono što je kresanje žbunja prema baštovanstvu – recimo, sastavljanje klasičnih i vrlo formalnih stihova na italijanskom; ali njihova najveća strast bile su matematika i fizika. Među njima bilo je mnogo amatera i poneki profesionalac, od kojih je najpoznatiji Ruđer Bošković[146]. Ovaj mističar, matematičar, fizičar, pesnik i

diplomata bio je malo neobuzdanija, slovenska verzija francuskog enciklopediste. Njegovi spisi i spisi onih koji su imali slična interesovanja bili su panegirici nauci kao sredstvu za razumevanje dela Božjih, slični onima koja su pisali vrlo brojni pripadnici iste klase u 18. i 19. veku u Engleskoj.

Ova sličnost se na tome ne završava. Moglo bi se mnogo šta zameriti onim Englezima iz buržoaske klase koji su postali nekonformisti i liberali, sledili g. Gledstona[147] u svim njegovim pobedama i vaspitavali svoju decu na primerima lorda Oksforda[148] i g. Lojda Džordža[149], na putu koji je njihovu veru vodio u sumrak. Može im se zameriti da se njihova filantropija sastojala od bacanja mrvica stanovništvu, da bi zaboravilo da su njegovi gospodari prigrabili sva sredstva za proizvodnju i raspodelu, i ostalo u stanju potpune ekonomske potčinjenosti. Može im se prigovoriti i da su bili puni vrline samo onda kada je to odgovaralo njihovom džepu, i da su, dok su hvalili Macinija[150] i Košuta, ili nekog drugog zaštitnika potlačenih izvan Britanske imperije, bili potpuno ravnodušni prema onome što se događalo unutar nje. Može im se takođe zameriti da su malo marili koliko istince ima u gorkom opisu onog što smo izvozili obojenim narodima – „Biblije, rum i puške" – dokle god je bilo istine u izreci da „trgovina sledi zastavu“. Ima dovoljno primera koji mogu da se navedu u prilog vrlina ove klase da bi se umanjila preterana žestina ovakvih optužbi; ali zbog zamerki koje stoje, ova grupa se ne može smatrati idealnom, niti društvo koje ju je stvorilo rajskim. Isti je slučaj i sa Dubrovnikom.

Republika je bila izuzetno pobožna. Govorila je stalno o hrišćanstvu, a u Zlatnoj knjizi zabeležena je i molitva za sudije, koja glasi: „O Bože svemogući, koji si izabrao ovu Republiku da Ti služi, izaberi, molimo te, naše upravljače po Tvojoj Volji i našoj potrebi; da nas, bojeći se Tebe i poštujući Tvoje svete zapovedi, mogu očuvati i uputiti nas istinskom milosrđu. Amin.“ Nije bilo grada sa više crkava i kapela, niti ljudi koji su se usrdnije podvrgavali disciplini crkve. U odnosu na takav stav, međutim, u spoljnoj politici Republike uočava se izvestan nesklad. Da li je Dubrovnik imao pravo da se predstavlja kao ponosita i dosledna katolička sila s obzirom na svoje odnose sa Osmanskom imperijom, neprijateljem koji je prosto proždirao hrišćanstvo? Ostali dalmatinski gradovi manje su udovoljavali Turcima od Venecije, dok je Republika bila sasvim drukčija. Nikada se nije borila protiv Turaka. I neprestano im je plaćala danak.

Svake godine dva poslanika napuštala su grad, krećući u pravcu Konstantinopolja s tovarom dukata, koji je s vremenom narastao do petnaest hiljada. Nosili su posebnu odeću, poznatu pod imenom divanska uniforma, a brade su im bile duge. Prethodno bi svoje poslove doveli u red, oprostili se s porodicama, prisustvovali misi u katedrali, a knez bi im pod arkadama svoje

palate poželeo brzo putovanje uz Božju pomoć. Sa blagajnikom, berberinom, brojnim sekretarima i tumačima, odredom naoružanih čuvara i sveštenikom koji je nosio pokretni oltar, otpočeli bi svoje petnaestodnevno putovanje do Bosfora. Ono nije bilo naročito opasno, jer su koristili trasu kojom su redovno prolazili dubrovački karavani. Ali poslanici su morali da ostanu u Konstantinopolju celu jednu godinu, dok ne bi stigla dvojica drugih da zauzmu njihova mesta; ugovaranje delikatnih poslova s tiranima tuđinske i nerazumljive rase, prepuštajući im se na milost i nemilost, bio je opasan zadatak koji su oni po pravilu izvršavali uspešno i junački. No to nisu bili jedini poslovi koje su obavljali sa Turcima. Poslanici su morali da daju mito velikom broju ljudi; postojala je tarifa po kojoj su plaćani svi činovnici Porte, od najnižeg do najvišeg. Ovaj teret povećavao se kako je Osmanska imperija rasla i postajala neefikasnija, a lokalni činovnici dobijali veći značaj. Nije više bilo dovoljno slati određene svote Uzvišenoj porti; bilo je takođe potrebno potkupljivati hercegovačkog sandžak-bega, bosanskog pašu i njihove pomoćnike.

Sve to bilo bi u redu da je Dubrovnik javno rekao da je nezavisna trgovačka sila koja se nalazi u neravnopravnom vojnom i pomorskom položaju, i da joj je toliko stalo do svoje trgovine i nezavisnosti da je spremna da Turskoj za njih plaća veliki otkup. Ali, manje je prihvatljivo da se takva sila hvališe svojim žarkim i zakletim hrišćanstvom. Naravno, moguće je tvrditi da je zahvaljujući svojim odnosima sa Portom Dubrovnik bio u prilici da učini ogromne usluge hrišćanima na teritorijama koje je Turska osvojila; da su tamo gde je Republika imala svoje trgovačke kolonije a to je značilo u gradovima u Bosni, Srbiji, Bugarskoj, Vlaškoj, pa čak i samoj Turskoj hrišćani uživali izvesnu zaštitu i versku slobodu. No, s druge strane, Republika je sebi izvojevala pravo da plaća samo jedan do jedan i po procenat poreza na robni promet sa Osmanskom imperijom, dok je čitav ostali svet morao da plaća pet. Ne vredi. Ništa ne može ulepšati tu situaciju toliko da počne mirisati poput ruže. Da je Dikens znao za Dubrovnik, možda bi njegov odnos prema njemu bio poput odnosa koji je imao prema g. Čadbandu[151]; a da ih je Česterton[152] pomno pratio, možda bi ih mrzeo kao što je mrzeo kakao.

Ta spremnost za nagodbu s Turcima bila je utoliko neprijatnija što je dolazila od sile koja, zbog svog žarkog i zakletog hrišćanstva, nije dopuštala pravoslavnoj crkvi da kroči unutar njenih kapija. U teoriji, Republika je podržavala versku toleranciju. Ali u praksi ona se ponašala kao da je reč o lepom cvetu koji je mnogo lepši kad raste u tuđem dvorištu. Mada je Dubrovnik posećivalo mnoštvo pravoslavnog sveta, a neki su u njemu bili i rođeni, oni u Republici nisu mogli imati svoju crkvu. Igrom slučaja to je dovelo do ozbiljnih teškoća sa Katarinom Velikom, kada su njeni brodovi uplovili u Jadransko more da dotuku ostatke

turske flote. Njen ljubavnik Orlov je, kao admiral ruske flote, ponudio Republici sporazum o priznanju neutralnosti pod uslovom da se u gradu podigne pravoslavna crkva i otvori ruski konzulat, koji bi pružao zaštitu ne samo Rusima već i svim drugim pravoslavcima. Drugi zahtev je prihvaćen, ali je prvi odbijen. Jezuitski uticaj i papa ponovo su pokazali da katolička crkva nema namere da prestane da se bori protiv pravoslavne crkve tako snažno kao da je njen neprijatelj bilo pa ganstvo, a ne šizma, i bez obzira na to koliko će nesrećni narodi Balkanskog poluostrva pri tom morati da propate.

Ugovor koji je Rusija ponudila Republici bio je u svakom drugom pogledu zadovoljavajući; ali pune tri godine dubrovački poslanik branio je stav Republike u Petrogradu, na kraju je pobedio zahvaljujući uticaju Austrije i Poljske, kao i dubokim utiscima koje je lepota Dubrovnika ostavila na pruskog ambasadora u Rusiji. Prosto je dirljivo koliko ti severnjaci vole jug. Konačno, posle još dve godine pregovora, Orlov je morao da potpiše ugovor kojim je Dubrovnik dobio pravo da trguje u ruskim vodama u zamenu za prihvatanje ruskog konzula, koji će štititi samo ruske podanike i sagraditi u svojoj kući privatnu pravoslavnu kapelu. Na istoriju se gleda kroz naopako okrenut durbin onda kada se beleži da je dubrovački poslanik potpisao ugovor i otišao pravo u Rim, gde je dobio najsrdačnije izraze zahvalnosti za usluge koje su Republika i on lično učinili svetoj katoličkoj veri „zabranivši izgradnju grčke kapele“. Takva sitničavost zaista je ogromna. Zahvaljujući promenama u ruskoj spoljnoj politici konzul nikada nije bio imenovan, a Republika je dopustila izgradnju male pravoslavne kapele na jednom pustom mestu, udaljenom otprilike milju od gradskih zidina. Kada joj je 1804. ponovo upućena molba da dopusti svojim pravoslavnim građanima slobodu veroispovesti, Republika je odlučno odbila.

Takva netolerancija na kraju je dovela do njenog pada. Na Bečkom kongresu car Aleksandar mogao je spasti Republiku, jer pitanje te male, bespomoćne države moglo je lako postati bitno njegovom mističnom liberalizmu; ali on se prisetio da se Republika tvrdoglavo suprotstavljala njegovoj baki i da je progonila pripadnike njegove vere, i nije joj pružio podršku. No bilo bi pogrešno zaključiti da je Republika branila papstvo iz odanosti svojim verskim principima i na račun svojih svetovnih interesa. Ona je znala i u tome je imala prilične koristi, kakve su imali i njeni engleski pandani, što im je donelo dosta prekora da služeći jednom postiže i drugo. Kada je austrijski komesar preuzimao Dubrovnik pošto su ga Francuzi napustili, rekao je jednom plemiću da je začuđen brojem verskih objekata u gradu. Dobio je sledeći odgovor: „Nema razloga za bilo kakvo čuđenje. Svaki od njih bio nam je od koristi kao da je bio radionica. I to je doista bilo istina. Žestoki katolicizam ove države koja je ležala na samoj granici sa pravoslavnom

teritorijom garantovao joj je zaštitu dveju velikih sila, Španije i papske države. Miris koji se iz toga širio teško da je dolazio od ruža.

Ovaj dvosmislen karakter Republike vredan je razmatranja, jer poništava argument koji se često koristi u današnjoj blagoj propagandi u korist katolicizma, a koji svedoči ne o zaslugama i greškama te vere, već o zbrkanosti savremenog obrazovanja. Ponekad se tvrdi da treba prići katoličkoj crkvi, jer ona stvara prijatnije i blaže ljude nego protestantizam. To je, naravno, tvrdnja na koju bi i sama crkva gledala s prezirom. Od katolika se očekuje da veruje da su se izvesni istorijski događaji odvijali onako kako to crkveni učitelji kažu da jesu, i da je interpretacija života sadržana u tom učenju bukvalna i neizmenljiva istina. Ako pripadnost crkvi nužno stvara ličnosti netolerantne prema drugim ljudskim bićima, to ne umanjuje vrednost vere. Ali oni koji to ne razumeju, dodatno umanjuju snagu svojih argumenata tvrdnjom da katolicizam suzbija dva neželjena tipa, puritanca i njegovog komplikovanog brata, licememog kapitalistu reformatora, dok im protestantizam daje maha. Pa ipak, puritanci se javljaju kroz čitavu istoriju, pod uticajem raznih religija ali i bez njih, i u paganstvu i u hrišćanstvu, i u pravoverju i u jeresi, i u katolicizmu i u protestantizmu, i u deizmu i u racionalizmu, i u svim tim slučajevima vlasti su ih nekad podsticale, a nekada suzbijale. Donekle je opravdana tvrdnja da je protestantizam imao posebnu naklonost prema kapitalistima reformatorima, jer su ih geografski a ne psihološki uslovi učinili uočljivom figurom u sevemim zemljama koje su se opirale potivreformaciji. Ali ovde u Dubrovniku, ovde u Republici Raguzi, može se videti jedno celovito poglavlje istorije, sa početkom i krajem, koje dokazuje da se taj tip može javiti i na tlu na koje nikada nije palo seme protestantizma, i da vekovima može uživati neograničenu hvalu Rima.

Ekspedicija

I. CAVTAT

Put je vodio uz obalu, između stena po kojima se rasipala zlatna kosa žutilovke. Strane brda iznad i ispod nas bile su iznenađujuće plodne, mada je i ovde kiša svela proleće na četvrtinu njegove uobičajene siline. Svuda naokolo raslo je mirišljavo žbunje, gusti oleanderi i sivoplavi mačevi aloja; a na nižim padinama prostirale su se terase sa maslinama i nizovima čempresa, čija vitalnost je čudnovata za biljke koje nisu zelene, već crne. Bilo je i hrastova – ime Dubrovnika potiče od njih, od hrastovog gaja – a gde god je bilo neke zaravni na njoj su rasli patrijarhalni platani debelih stabala, sa granama toliko velikim da su mogle zakriliti čitavu vojsku konkubina. More se činilo siromašno, jer, s obzirom da ovde nema ostrva, nije učestvovalo u ovoj gozbi bujnog života. Pred nama se pružao prizor lakoće i bujnosti koji ne traži napor kao put ka spasenju. Ova obala je u drevna vremena bila središte Panovog[153] kulta.

Tu, međutim, ima i drugih zanimljivih stanovnika natprirodnog karaktera. Negde iznad nas u planinama nalazi se pećina u kojoj su Kadmo[154] i njegova žena doživeli svoje preobraženje. Bili su toliko nesrećni zbog nevolja koje su trpela njihova deca usled Herinih progona, da su zamolili bogove da ih pretvore u zmije. Ovidije je o tome napisao divne stihove. Kada je Kadmo preobražen,

.'Jlle suea lambebat coniugis ora
inque sinus caros, veluti cognosceret, ibat
et dabat amplexus adsuetaaque colla petebat.
Qisquis adest (aderant comites), terrentur; at illa
lubrica pelmurcet cristati colla draconis,
et subito duo sunt iunctoque volumine serpunt,
donec in adpositi nemoris subiere latebras,
nunc quoque nec fugiunt hominem nec vulnere laedunt
quidque prius fuerint, placidi meminere dracones[155]

To je prikladan simbol za otupelost koja obuzima ljude slomljenog srca. Oni postaju mudri; nalaze utehu u starim prijateljstvima, ali gube svoj pređašnji ljudski oblik; osećaji više ne putuju nervnim putevima, mišići više ne reaguju na naloge uma, više ne postoji stameni oslonac kostiju, nema više ničeg osim duge, puzeće, uvijajuće tuge. Ali ono što se desilo Kadmu možda je smislilo vrhovno božanstvo ove obale, jer on je bio Panov glavni neprijatelj, zato što je izmislio pismo. On je naveo ljudski rod da jede plod sa drveta znanja; on je učinio radost i tugu opasnim jer je obezbedio sredstvo da se oni pamte, analiziraju, izazivaju zaprepašćenje.

To nije kraj čudnih događaja koji su se zbili na ovoj obali. Iz životopisa svetog Ilariona koji je napisao sveti Jeronim saznajemo da je, kada je u 4. veku taj sveti čovek krenuo u Epidaur, grad koji su nedaleko odavđde osnovali Grci, celo područje terorisalo čudovište koje je živelo u obližnjoj pećini i svojim dahom uvlačilo pastire i seljake u svoju jazbinu. To je svakako bio Kadmo; književnost je uvek imala čitalaca. Sv. Ilarion prišao je ulazu u pećinu i, načinivši znak krsta, zapovedio zmaju da izađe. Zmaj je poslušao i pošao krotko za njim do Epidaura: svaka književnost koja iole vredi izraz je želje za spasenjem. Tu je svetac rekao okupljenim stanovnicima grada: „Spremite lomaču“, i kada oni to učiniše, rekao je zmaju: „Lezi na lomaču.“ Zmaj je poslušao. Ljudi su zapalili lomaču, a zmaj je ležao na njoj sve dok se nije pretvorio u pepeo. To je, nema sumnje, bio Kadmo, to je bila književnost. Znao je da nije zmaj, da je feniks koji će se izdići iz pepela obnovljen i mlad; znao je da paganska književnost umire i da se rađa hrišćanska.

Od tada je Epidaur dvaput menjao ime. Varvari su ga uništili u sedmom veku, a stanovništvo je pobeglo nekih desetak milja ka severu i osnovalo Dubrovnik, ili Raguzu. Posle izvesnog vremena neke lutalice vratile su se na ruševine opljačkanog grada i napravile drugi, jednostavniji, poznat pod imenom *Ragusa Vecchia*. Sada se zove Cavtat, a priča se da je to ime slovenska verzija reči *civitas*[156]. Zastali smo u njemu i otkrili da je priča o zmaju i sv. Ilarionu potpuno istinita. U to nema nikakve sumnje. Grad leži na poluostrvu u obliku dvogrbe kamile; vidi se put kojim je zmaj kaskao za svecem, blag i krotak, ali osnažen uverenjem da će se ne samo ponovo roditi iz plamena već da će i oni koji će ga sažeći i sami ponešto naučiti o smrti. Znao je da ćemo mi, kada posle hiljadu i pet stotina godina budemo posetili ovo mesto, moći da vidimo visoke vile pored kojih je prolazio na putu do svog mučeništva i elegantne i ozbiljne ljude kako lomači prinose baklje; a znao je i zašto. Znao je da će jednog dana pomorci i seljaci doći da žive među ruševinama grada, i da će, roveći po ruševinama i zgarištima, uzeti delove skulptura i bareljefa za zidove svojih kuća, gde se vide i danas, kao cvet zadenut za rever siromaštva. Znao je da će seljački ašovi jednog dana napasti deo poluostrva koji je u grčko doba bio kvart draguljara; i da će broševi i prstenje na gladnim prsima i grubim prstima ljudi koji nikada nisu znali šta znači zadovoljiti neku želju, oživeti mrtvi svet elegantnih i ozbiljnih gospi i gospara, koji bi inače nestao bez traga. „Lezi“, morao je reći sveti llarion zmaju, „lezi i prestani da se smeješ.“

Ali-ni to nije bio poslednji događaj koji se ovde zbio, samo ovde i nigde drugde. Dve porodice pomoraca iz ovog mesta postale su bogati i čuveni brodovlasnici, i odmah posle rata neka žena koja se rodila u jednoj i udala u drugu poželela je da Meštrović sagradi mauzolej za nju, njenog oca, njenu majku i njenog brata. Dugo

je razgovarala s vajarem, a onda su iznenada, i bez ikakvog razloga, umrli ona, i njen otac, i brat. Njena majka je imala tek toliko vremena da se dogovori o detaljima projekta pre nego što im se i sama pridružila. U tome ima nešto divno i sasvim slovensko. Odlučili su da sopstvenom smrću izazovu raspravu o smrti, i požurili su da ono što su odlučili i ostvare.

Meštrović je napravio mauzolej u obliku kapele Naše Gospe od anđela među čempresima, na groblju koje leži na jednoj od dve uzvisine poluostrva. Ona dobro pokazuje njegovu nesigurnost u traganju za formom; napravio je neke strašne greške, kao kod četiri anđela-muzičara koji podsećaju na užasnu japanštinu Obrija Uirdslija[157]. Nema načina da se pređe preko uznemirujuće činjenice da je turska okupacija gušila slovensku umetnost punih pet stotina godina, i da je ona, kada se ponovo počela uzdizati, filistinskom Austrijom bila odvojena od svega što je Evropa na tom planu u međuvremenu postigla. Ali u ovoj kapeli ima momenata koji divno ilustruju teoriju koja pomaže da smrt pojedinca ne bude samo izvor nepodnošljive tuge, jer se Božja dobrota pruža ispod ljudske sudbine kao mreža ispod cirkuskih artista na trapezu. Podnošenje žrtve radi očuvanja nije ono jedino što se ljudski rod usuđuje da ponudi; otac bi zaslužio da bude linčovan ako bi samo to uradio za svog sina. Ali umreti i pri tom znati da smrt ima smisla, bolja je sudbina nego biti spasen umiranja. Takav argument Meštrović nudi ne književnim sredstvima, već onako kako vajar i treba da čini formom.

Ali ova obala pripada Panu. U ovom mauzoleju Kadmo je otišao predaleko, on se bavi pitanjima koja bi prirodan čovek radije zaboravio i prenebregnuo, i zato biva kažnjen. Čuvar koji se brine o groblju i čiji je posao da ljudima pokazuje grobnicu, jedna je vedra duša koja se interesuje za mrtvačke stvari kao da su u pitanju fudbal ili konjske trke. I sam se oprobao u vajanju, a ono što radi je mučna parodija Meštrovića, kritika koju po zlobi nijedan njegov protivnik ne može nadmašiti; a, kao što svaki umetnik zna, ima muka kojih se zmaj plaši mnogo više od lomače.

II. PERAST

Od Cavtata put zalazi u kopno i prolazi pored jedne od onih dalmatinskih dolina koje prosto ne mogu biti stvarne, jer su previše minhauzenovske. Zimi, one su jezera, ne močvare, već prava, duboka jezera u kojima se može plivati, loviti riba i voziti sasvim slobodno u velikim čamcima; videla sam jedno veliko kao Derventvoter[158]. U proleće, neko nevidljivo biće izvlači čep i voda otiče kroz krečnjak prema moru, miljama dugim podzemnim kanalima, a umesto Derventvotera ostaje suvo i izuzetno plodno zemljište. Potom smo ponovo izbili na more i došli do Herceg Novog, gde se puzavice, rascvetalo voće i žute ruže prelivaju preko strogo planiranih vojničkih utvrđenja kojima su Bosanci, Turci, Venecijanci i Španci doprineli svaki u svoje vreme. U daljini ugledasmo – ne svrativši jer nije bilo pogodno doba dana – manastir Savinu gde je kralj Aleksandar najavio sopstvenu smrt. Posetio ga je mnogo puta pre toga, ali kada je otišao tamo neposredno pre svog puta za Francusku, nije povukao uže na zvonu koje najavljuje gosta. Prošao je pored njega i povukao ono koje objavljuje da je neko umro.

Treba reći da je samo njegovo prisustvo na tom mestu znak teškoća s kojima se Jugoslavija nužno suočava. To je bio prvi pravoslavni manastir na koji smo naišli na našem putovanju. Pobožnost koja je kralja navela da ga poseti nije ga mogla omiliti među njegovim katoličkim podanicima na severu zemlje i na obali; oni nisu delili njegovo strastveno interesovanje za blago ove crkve, u kojoj su čuvane i neke relikvije Nemanjića, velike dinastije koja je osnovala Srpsko carstvo, čiji carevi nisu imali nikakve istorijske veze s njima. Međutim, da Karađorđeviće nije podržavala Srpska pravoslavna crkva i da im ponos zbog srednjovekovne istorije njihovog naroda nije davao poleta, oni nikada ne bi isterali Turke, niti bi se branili u Velikom ratu, niti bi oslobodili svoju slovensku braću od austrijskog jarma. U prirodi postoje neskladi, kako je Mečnikov[159] pravo rekao, a možda je najveći od svih naša sklonost da baš u njoj očekujemo sklad.

Išli smo obalom koja je bila lepa poput nekog šetališta uz reku, mada beše oivičena onom smišljenom surovošću koju rađa pomorsko ratovanje dokovima, i, tamo prema pučini, torpednim čamcima i podmornicama nalik na gvozdene ajkule. Ali je odmah zatim ponovo postala lepa, jer smo ušli u Boku Kotorsku, duboko izuvijanu prirodnu luku o kojoj čovek čita celog života; nalik na norveški fjord, bila je u poređenju s nekim drugim predelom ono što je balet prema običnom koraku. Kanal je potom postao divljiji po obliku, a površina vode u njemu mirnija; sužavao se u reku, a onda se, kao bačeni šal, otvarao u neočekivani zaliv okružen stenama. Iznad nas bile su planine sa padinama u različitim stadijumima

proleća: ponegde su imale čistu zelenu boju tek olistale šume poprskane pupoljcima divljih voćaka, a ponegde je zimsko crnilo drveća i tla bilo zaogrnuto finom izmaglicom; na samom vrhu, parajući nebeski krov, video se snegom prekriven Lovćen. Ali Norveška je ovde bila začinjena posebnom dalmatinskom divotom: dobar deo obale optočen je venecijansko-gotskim palatama i crkvama.

Kanal se na tom mestu potpuno sužavao. Tu ga je, jednom prilikom, neki mađarski kralj pregradio lancem. Pošto smo prošli pored vodopada, koji zbog ćudljivosti ove krečnjačke zemlje izbija iz žive stene, stigli smo u Risan[160], jedan od najstarijih gradova na svetu. Risan je bio prestonica drevne Ilirije, sedište kraljice Teute. To je malo mesto kome su osvajači što su se od najezde Gota smenjivali jedan za drugim neprestano isterivali dah, a preživeo je i zemljotres. Neobično zvuči činjenica da je prestolonasledniku Rudolfu u vreme kada je učio hrvatski, dvor za tutora izabrao ne nekog učenog profesora iz Beča ili Zagreba, niti kakvog drugog obrazovanog gospodina, već seoskog plemića iz ovog grada[161]. Mada izmučen, grad je sačuvao izuzetan pečat obalskog ukusa, a po svojoj izdržljivosti podseća na gradić naspram Korčule u kome žive brodski kapetani; mreže boje bronze okačene su preko njegovog zlatnog i ljubičastog kamena.

Perast, koji je ležao nekoliko milja dalje uz fjord, bio je finiji i veći, a njegov venecijansko-gotski šarm ima i dodatan, nadrealan elemenat. Jer, pored luke se nalazi nedovršena crkva, zapravo samo jedan otvoren luk ispred velike, potpuno sagrađene crkve, koja je u neobičnom odnosu prema svom zvoniku, nalik na nekog ko rastrojen stoji pred višim od sebe, poput Ofelije pred kraljicom; mnoge palate predvojene su zemljotresom i naseljene judinim drvetom, smokvama, topolama i puzavicom, koja izvodi neobuzdane akrobacije viseći preko bogato isklesanih balustrada, a odatle, kroz ukrašene prozore na gornjim spratovima, upada u kuće. Ali Perast i oku i uhu nudi notu prepoznatljivosti. Njegovo ime javlja se i u životu Petra Velikog: za vreme jednog od svojih petogodišnjih planova poslao je ovamo grupu od šesnaest mladih plemića da kod lokalnih brodskih kapetana izuče veštinu plovidbe. Momci su verovatno u čudu gledali jug, more, disciplinu, sve što im je bilo novo. A u zalivu su i dva ostrva, udaljena od obale nekih dvesta-trista metara, oba prekrivena niskim zgradama; jedno je gola stena, a drugo čuvaju malobrojni čempresi. Na drugom svaki posetilac mora uz zaprepašćenje i zbunjenost doživeti osećaj prepoznavanja, koji će potom verovatno odbaciti.

Pa ipak, taj osećaj je tačan. To ostrvo je inspirisalo Amolda Beklina[162] da predstavi užasnu sudbinu koja snalazi Bablsa i Njegovo veličanstvo kralja Bebu kada ih se, pošto nisu bili dovoljno oprezni, dočepaju zli vilenjaci: *Die Toteninsel,* Ostrvo smrti. Ali original je u čudnovatoj opreci sa slikom. Ostrvo izgleda kao

susret s nečim potpuno suprotnim običnom iskustvu, kao fotografija natečene i obojene žene, za koju se ispostavlja da je u stvari mladi sportista izgoreo na suncu. Ono je čedna, gotovo matematička kombinacija skladno oblikovanog kamena i drveća. Jedan nas je čamdžija prevezao do njega i tu smo naišli na veoma pristojnu i suzdržanu malu benediktinsku opatiju iz 12. veka, u ruševinama, ali ipak očuvanu. Malo smo prošetali naokolo naišavši na neke otmene grobove koji su, kako je čamdžija rekao, pripadali porodicama iz palata na obali; mogli smo ih videti preko vode, na padinama, delimično zaklonjene prolećnom šumom. lmena na grobovima bila su slovenska, iako je mesto izgledalo sasvim venecijanski.

Primetismo da se našem čamdžiji veoma žuri; stalno je preko ramena gledao ka drugom ostrvu, objašnjavajući da je barokna crkva na njemu vrlo lepa i da se u njoj desilo mnoštvo čuda. „Njemu se ne sviđa da budemo ovde“, rekoh; „možda ima zmija.“ Ali kada smo stigli do drugog ostrva, shvatismo da je hteo da nas tu dovede prosto zbog toga što je tu živeo i što je njegov pas čeznuo za njegovim društvom. Bio je u pravu što je to smatrao važnim, jer pas je bio doista izuzetna životinja. Njegova dlaka, žućkastosmeđa kučina, bila je podosta proređena. Životinje očito moraju posvećivati pažnju svome izgledu, a na prvi pogled videlo se da sa ovom to nije bio slučaj, zato što je ona pre svega obuzeta svetim stvarima. Imala je grozničave oči boje šerija i bila je pravi pas za hram čudesa, jer je pokazivala takvu sposobnost za emotivni život da je teško mogla imati i kritički stav prema stvarnosti.

Ako je ovaj pas imao neku manu, ona je ležala u tome što je darovao suviše osećanja Božjim bićima, umesto da ponešto sačuva i za Tvorca. Pozdravio je čamdžiju, koji nije mogao biti odsutan duže od pola sata, i ponudio nam svoje prijateljstvo kao da pred našim nogama lomi alabastersku kutiju sa svetim uljem, obrisavši ga pri tom sopstvenom dlakom. U tome je bilo baroknog preterivanja, što je sasvim u skladu sa mestom na kome je živeo. Ostrvo je veštačko, nadograđeno na omanjoj steni i prekriveno mermernim pločnikom na kome stoji renesansna crkva, uzvišena ali i bujna, poput grudi kakve dobro uhranjene svetice. Tu je i jedan divan i sulud komad nameštaja, ili možda delo zidara, prosto ostavljen na pločniku: veliki mermerni sto poduprt pognutim džinovima. Na unutrašnjim zidovima crkve bile su solidne slike po uzoru na italijanske i nekih dve hiljade darovnica u srebru – prava enciklopedija filigranske umetnosti i raspoloženja pastve. Među njima je i jedan veći rad, koji je doista remek-delo: bareljef koji prikazuje Turke kako, silazeći niz planinu, napadaju Perast i bivaju odbijeni. To je renesansno delo sačuvano od sopstvenih grehova muževnošću ljudi koji su činili muževna dela.

Kad smo odlazili, pas je obećao da će se moliti za spasenje naših duša i upaliti sveću na oltaru Naše Gospe ne bi li njegov gospodar bezbedno prošao put do obale i natrag. Ja predložih da mu olakšamo emotivne muke tako što ćemo ga uzeti u čamac, ali to je kod njega izazvalo ogromno uznemirenje, a činilo se da je i čamdžija zaprepašćen. Pretpostavljam da se zavetovao da neće napuštati ostrvo. Dok smo se udaljavali, trčao je ukrug divlje lajući, spuštene glave, a iza njega, jedan sasvim izlišan luk, čiji je raspon bio sladak poput sirupa koji se preliva preko kašike, uokviravao je sivo staklo mora uz obalu drevnog Risna. Pocrveneh malo zbog ostavljenog psa i bi mi drago što nigde u blizini ne beše neke mačke da se zlobno iskezi. Mora biti da je bila trn u oku svog duhovnog savetodavca.

III. KOTOR

Postoji grad po imenu Dobrota, zapravo niz venecijanskih palata i crkava uz obalu duž četiri milje. To je slavan i predivan grad, a taj status dala mu je Republika za zasluge u pomorskom ratu protiv Turaka. U jednoj od njegovih crkava nalazi se turban paše Hadži Ibrahima, koji je u Pireju pao pod sabljama dvojice vojnika iz ove parohije. Mesto nije mrtvo, mada je i ono bilo pogođeno zemljotresom, a okaljano ljubičasto lišće judinog drveta i ovde izbija kroz razvaljene zidove. Jugoslovenska ratna i civilna mornarica uglavnom odavde regrutuju svoje posade. More ovom gradu daruje beskrajan život.

I u Kotoru možda ima smrti. Nekada je to bio veliki grad. Pripadao je slavnom srednjovekovnom srpskom carstvu, a potom su ga razrušili Turci; pripadao je Mađarskoj, pa potom Veneciji, a u međuvremenu je stekao izuzetno bogatstvo. Put od Dubrovnika do Konstantinopolja vodio je kroz njega, a i on sam razvio je trgovinu karavanima, uz pomorsku trgovinu sa Italijom. U gradu ima trideset kapela, prilično lepih, koje su podigle kotorske porodice. Ali sve to obustavljeno je Napoleonovim nasrtajem na spoljnu trgovinu. Njegove zabrane u vezi sa stranim brodovima, kao i stvarne borbe koje je doneo na ovu bezazlenu obalu, uništile su jednu blagu i eklektičnu kulturu. Kasnija austrijska okupacija paralisala je svaki pokušaj oporavka. Veliki broj brdskih plemena, naročito u okolini Risna, nije se dao pokoriti, a Austrija je nadzirala obalu uporno je kinjeći svojom neefikasnošću i držeći je u siromaštvu i čamotinji.

Grad leži na samom kraju fjorda, stisnut gotovo vertikalno uz gola brda kojima se penje čuveni put za Cetinje; sa svih strana ograđen je vojnim utvrđenjima. U njemu je uvek pomalo hladno. Zimi ga sunce greje svega pet časova dnevno, a leto ne traje dovoljno dugo da ukloni nagomilanu hladnoću. Lavirint malih ulica i trgova veličine džepne maramice vodi od jedne lepote do druge. Tu je katedrala iz 10. veka, gruba ali sa lepom fasadom – dva zvonika povezana portalom u obliku luka. Ulaz pripada crkvi iz 9. veka koja je stajala na istom mestu, od koje je ostao divan rad u kamenu; usred bordure od isprepletenih niti, poput naših keltskih ali superiornijeg ritma, dva đavola hvataju dve duše koje pokušavaju da umaknu; svi likovi su siloviti, ali spokojni. Postoji i riznica, neuredna poput kutije za nakit kakve bogate dame koja je zbog godina i nedaća postala nemarna; uprkos Napoleonovoj vojsci i njenim rekvizicijama i dalje je prepuna. Nikada nisam videla takvu izložbu darovnica, nogu i ruku sačinjenih od srebra, a bilo je tu i nekoliko krstova, nošenih tamo-amo u dugim ratovima između hrišćana i Turaka. Pored riznice je biskupska palata, okružena petlovima i prekrivena puzavicom u cvetu.

Malo dalje, niz hladne uličice, nalazi se pravoslavna crkva iz 12. veka. Ovde u Kotoru ima mnogo pravoslavaca. Unutar nje je još jedna crkva, kutija u kutiji, čarolija u čaroliji. Podsetila me je na ono što sam smetnula s uma, na razliku između tamne, misterijom skrivene istočne crkve i otvorenog objašnjenja koje nudi osvetljeni oltar zapadne crkve. Iza jednog ledenog ugla bila je romanička crkva podignuta u 14. veku, pa ipak ukrašena orlovima paganskog Rima, u njoj je raspeće sa Hristom koji pati, sa krunom od pravog trnja i kosom od prave kose, koje je jedan učeni sveštenik iz 17. veka, po svemu sudeći ogroman lažov, pripisao Mikelanđelu; a kada se popnete uz nekoliko stepenica do bočnog oltara i pogledate kroz staklo, možete videti Blaženu Osanu, cmogorsku sveticu koja je umrla pre gotovo četiri stotine godina, ali je u svojim ritama i parčićima kože i kostiju zadržala uzbudljivu i žalosnu milinu. Čudno je kako katolicizam i pravoslavlje oblikuju slovenski karakter. U pravoslavnim krajevima Jugoslavije ljudi nisu baš ubeđeni da žene treba da vode duhovnički život i ima malo ženskih manastira.

„U Kotoru se ništa ne događa“, neko bi mogao reći, a mi bismo verovatno smatrali da je to tačno, pošto je naš vodič insistirao na tome da se jednog dana u godini, u februaru, nešto zaista i zbiva. Tada udruženje mornara organizuje paradu, u kojoj članovi nastupaju obučeni u srednjovekovnu odeću i opremljeni oružjem kojim su njihovi preci ubijali Turke, a u katedrali se odvija ceremonija jedinstvena i čini mi se ne u potpunosti dozvoljena u kojoj se sveti predmeti izlažu na oltar dok ih tamjanom osvećuju dva ugledna građanina, jedan katolik, a drugi pravoslavac. Grad je daleko od sedišta vlasti, a Sloveni su veliki individualisti. „Da li je to još veliki događaj?“ upitasmo sumnjičavo. „Naravno“, reče naš vodič. „Više nemamo naše trgovce, ali još imamo mornare, što je važnije.“

To je bilo lepo čuti od čoveka čiji je kaput bio toliko izlizan da mu se videla potka. Potvrdio je svoje reči kad nas je poveo kroz gradsku kapiju na kej gde je s ponosom rekao: „Evo naših mornara.“ Šetali su na bledom večernjem suncu, a planine iza njih nadvijale su se nad fjordom kao talas nošen vetrom: bili su nehajni, kao rasni konji koje niko ne jaše, a lica su im bila prosto pijana od nagomilane snage, kojoj bi znali kako da puste na volju ako bi se kojim slučajem zatekli u Pireju, a pored njih prošao gusar s turbanom na glavi. „Da nisam rođen u vreme rata i da nisam bio bolešljivo dete“, reče vodič, „i ja bih bio momar.“

IV. KUĆI PORED GRUDE

Našem vozaču otac je bio Švaba, to jest Nemac, potomak jedna od onih porodica koje je Marija Terezija naselila na teritoriji oko Dunava, između Budimpešte i Beograda, jer tu zemlju u vreme turske okupacije niko nije obrađivao, pa je morala biti iznova kolonizovana. Otac našeg vozača preselio se u Dubrovnik pre njegovog rođenja, te on nije mogao poznavati druge ljude osim Slovena, jer je uglavnom ceo život proveo među njima; no Sloveni su mu izgledali čudni i u prevelikoj meri predati životu. Zato je on, naročito kada je govorio engleski, nastojao da uspostavi ravnotežu koju su oni remetili, ublažavajući svaku svoju izjavu. Kada smo se približili selu Gruda, na putu od Dubrovnika ka Kotoru, okrenuo je glavu prema nama i rekao: „Fini ljudi." Tim rečima je u stvari hteo da kaže da se muškarci i žene ovog kraja po svom spoljašnjem izgledu vrlo malo razlikuju od bogova i boginja. Bila je to jedna od onih retkih oaza rasutih tu i tamo po ogromnom prostranstvu vasione gde je lepota obična stvar.

„Ali zašto", pitao se naš vozač, „oko toga treba dizati galamu?" Postavio je sebi to pitanje s nekom otupljenom žestinom kada smo ponovo prošli kroz selo vraćajući se u Dubrovnik, i kada su nam prišle tri devojčice, ljupke kao jagorčevina u šumi, smejući se, pružajući ruke i vičući „Pare, pare" kao da nisu stvamo prosile, već su se zapravo podsmevale samoj ideji prošnje i milosrđa. Pošto smo se vraćali kući, znali smo da imamo vremena i pokucavši na staklo zatražismo od vozača da stane. On uspori, negodojući. „One prose", reče. „Šta mari?" odgovori moj muž. One su to doista činile na lep način, jer je svaka od njih držala kao izgovor vrlo lep buket cveća.

„Pare, pare!" vikale su smejući se, a mi, oduševljeni, nismo mogli da odvojimo pogled od njih. Ovo nije bio slučaj u kome se neka zajednička crta rase nametala svima: svaka klica je svojim, individualnim naporom doprinela lepoti. Jedna je bila crnokosa, druga smeđokosa, a treća plava; bile su slične jedino po bronzanoj koži, finim obrvama, punim, ali lepim usnama, kao i po uspravnom držanju, uprkos teškim, crnim, vunenim haljinama. „Imaš li nešto sitnine, draga? Ja nemam ništa", reče moj muž pun brižne milosrdnosti. „Nemam ni pare", odgovorih i okrenuh se vozaču. „Dajte mi tri desetoparca", rekoh. „Tri desetoparca!" uskliknu on razvlačeći reči. „Ali, ne možete im dati tri desetoparca. Tri desetoparca! To je pogrešno. Uopšte ne bi trebalo da prose. Sramota je prositi. A čak i da nije, tri desetoparca je zaista previše."

Imalo se štošta reći u prilog njegovom stavu. Za razliku od nas, on je nesumnjivo bio u pravu. Međutim, bile su tako lepe, ali osuđene da uprkos svojoj lepoti budu siromašne do kraja života, što je nepravda koju nikako ne mogu da

podnesem. To je direktno kršenje obećanja. Ženama se, od dana kada se rode, govori da moraju biti lepe i da će im, ako su ružne, sve biti uskraćeno, a da razlog za to neće uopšte biti prikriven. Iz toga sledi da lepe žene treba da imaju sve. „Molim vas, zaista bih želela da im nešto dam“, rekoh gotovo preklinjući, „samo tri desetoparca; pri ovakvom kursu za nas Engleze to uopšte nije mnogo.“

Nije mi odmah odgovorio. Njegova priroda koja je duboko poštovala sve društvene institucije nije mu dozvoljavala da bilo šta odbije poslodavcu. Najzad reče: „Imam samo jedan desetoparac.“ Dok sam ga uzimala, oboje smo znali da oboje znamo da laže. Neraspoloženo je upalio motor, a ljupke devojčice stajale su pored nas, smejući se i mašući; laka kiša padala je na njih, mokar put blistao je pod njihovim nogama, čipka tamarisa na obali iza njih bila je u sumrak svetlija nego po danu, a žutilovka tamnija. „Pitam se koliko im je godina“, reče moj muž posle nekoliko milja. „Hajde da pitamo vozača. Pošto je odavde, on to mora znati.“ Vozač odgovori: „Imaju možda petnaest-šesnaest. I ako se ohrabruju da budu neskromne sada, kakve će biti kada ostare?“

DUBROVNIK II

Dan posle naše ekspedicije otišli smo da vidimo riznicu katedrale. Sada je to relativno lako, mada se posete organizuju jednom ili dvaput nedeljno u utvrđeno vreme; činjenica da riznicu pre rata gotovo niko nije posećivao tipična je za učmalost koja je prekrila Dalmaciju pod austrijskom vlašću, jer je sveštenstvo bilo ubeđeno da je u tom svetu prekrivenom tamom putnik pre lopov nego posetilac željan da nešto vidi. Poseta zahteva vremena, jer i Dalmatinci, poput Hrvata, teško postižu da budu na određenom mestu u vreme utvrđeno zbog dogovorenog cilja, što inače smatraju tipičnom srpskom manom. Sa grupom turista čekali smo nešto duže od pola sata posle zakazanog vremena u baroknoj katedrali, nežnoj, lepoj, svetovnoj građevini. Tada je jedan sveštenik, ne mnogo star, ali sa pozamašnim stomakom, stigao sa ključevima i uveo nas kroz dobro obezbeđena vrata u riznicu, koja je u sredini bila podeljena niskom pregradom sa šiljcima. Čekali smo u redu ispred pregrade, dok je sveštenik otišao iza nje i počeo da otvara ormane koji su prekrivali ceo zid od poda do tavanice. Vadio je iz njih predmet za predmetom, a potom ih nosio duž pregrade, kako bi svako od nas mogao detaljno da ih razgleda.

Neki od tih predmeta bili su vrlo lepi, naročito čuveni relikvijar u kome se nalazila glava svetog Vlaha, urađen u obliku gomjeg dela lobanje, širok petnaestak santimetara i isto toliko dugačak, a kao rub imao je dvadeset četiri emajlirane pločice – vizantijski rad iz 11. veka – sa asketskim i upečatljivim portretima svetaca. Bilo je tu i drugih dobrih vizantijskih i srpsko-vizantijskih predmeta, koje je sveštenik po svemu sudeći smatrao manje zanimljivim od brojnih drugih, sasvim običnih renesansnih radova. Mada su katolički sveštenici u Hrvatskoj i Dalmaciji prijatni i lepih manira, nemaju nimalo onog prirodnog ukusa i sposobnosti da prepoznaju vrednost kojima se odlikuje većina običnih sveštenika u Francuskoj ili Italiji. Ovaj pred nama, na primer, imao je vrlo malo razumevanja za umetnost. Upravo nam je pokazivao jedno moderno raspeće, prilčno naturalističko, ali suzdržano i dirljivo, rad jednog mladog Dubrovčanina; kada ga jedna krupna Švajcarkinja koja je stajala pored mene upita da li je mladić ispunio svoj zavet, on odgovori: „A, ne, umro je u dvadeset četvrtoj godini, od pića. To je uvek tako, sa tim umetnicima.“ „Da, doista“, složi se Švajcarkinja, pa oboje slegnuše ramenima i ozbiljno klimnuše glavama, nadmoćno se, u svojoj mlitavosti, nadimajući nad narodom kome treba mnogo više discipline nego što to na prvi pogled izgleda.

No ti ljudi smatrali su sebe ljubiteljima umetnosti; sveštenik baš tada donese iz ormana neku dragocenost koju je ponosno prikazao posetiocima, a oni odgovoriše uzvicima kojima se obično propraća neki veliki vatromet. Izvih vrat ali

ugledah samo predmet od srebra, nejasne forme i neravne površine. Kad sveštenik stiže do Švajcarkinje, videh da nosi bokal i lavor, istaknute u mnogim vodičima kao biser ove kolekcije. Za njih se kaže da ih je neki biskup 1470. ostavio svom nećaku, ali i slepac i idiot mogli su odmah videti da to nije istina. Takvi užasi pravljeni su znatno kasnije.

Teško da se moglo naći išta odvratnije pogledu, dodiru ili zdravom razumu. Unutrašnjost lavora bila je prekrivena veoma realističnim papratima i školjkama, među kojima su bili jednako realistične jegulje, gušteri i puževi urađeni u emajlu čije su boje odgovarale njihovim bojama u prirodi. Izgledao je kao vrlo detaljno prikazan ekcem, a vrhunac je bio to što su sve životinje bile sasvim labavo pričvršćene za dno da bi se mogle migoljiti i izgledati kao da se kreću. Mada je Dubrovnik lep, ovaj predmet bio je neopisivo ružan, i činjenica da mi se on nije nimalo sviđao objašnjavala mi je zašto sam bila nesigurna da li uopšte volim i sam grad. Grad je smatrao da je ova užasna stvar remek-delo. To je značilo da su se Dubrovčani divili lažnoj umetnosti, naturalističkoj, koja kopira prirodu a ne tumači je; verovali su da je kopiranje jedino što se može i treba činiti sa prirodom; nisu bili svesni da živimo u nespoznatom kosmosu, i da je osetljivim ljudima zato neodložno potrebno da razmotre svaki fenomen i utvrde šta on jeste i kakav je njegov odnos prema ostalim fenomenima postojanja. Bili su nesvesni naše potrebe za podacima, verovali su da se sve već zna i da je na bazi tog konačnog znanja moguće postaviti potpuna i obavezujuća pravila koja će određivati ljudsku misao i ponašanje. To verovanje je zamka postavljena da bi čovek bio konačno proklet, jer ako je prihvati, on će umreti kao neljudski stvor, u neznanju, ne učinivši ni korak ka spasenju; ali ona je ugrađena u zidine Dubrovnika, ona je završac svakog luka, ona je bunar u svakom samostanu. Okruživali su se pravom umetnošću, umetnošću koja se strpljivo bliži otkrivanju i sjedinjenju sa stvamošću, jer je kupovina najboljeg bila njihova politika, i zaista su i kupovali najbolje. Ali su bili ubeđeni da su stigli pre nego što su i krenuli, da su prividi stvarnost. Stoga Dubrovnik, ma koliko lep, izaziva u čoveku osećaj sličan gladi i žeđi.

Sveštenik je pomislio da želim dugo da gledam umivaonik te se nagnu prema meni preko pregrade da bi mi ga što više približio; tada iskusih koliko ona prizemna, fizička patnja može biti gora od estetske. Jer u tom trenutku strašan bol prostreli moju desnu ruku. Oslonila sam je na jedan šiljak na pregradi, a svešteníkov ogromni stomak nalegao je na nju i šiljak je počeo da se zabada u meso. Kriknuh, ali on to shvati kao izraz mog oduševljenja njegovim lavorom, i s dobroćudnim osmehom nagnu se još više da bih mogla što bolje da osmotrim odvratne detalje. Njegov stomak pritiskao je moju ruku još jače, i bol postade

neizdrživ. Pokušah da mu skrenem pažnju na to šta se događa šireći prste i grčeći ih, ali to ne ostavi nikakav utisak na njegov gumasti trbuh.

Nađoh se u čudu. Neobično je zaći u srednje godine i iznenada otkriti da su sve predstave koje čovek ima o ljudskoj anatomiji potpuno pogrešne. Pokušah nešto da kažem, ali jedine reči koje su mi padale na pamet bile su neodgovarajuće i ja ih smesta odbacih. *„Ton ventre, duen Bauch, il tuo ventre, tvoj drob*, ne, to ne smem da kažemu, rekoh sebi, „treba da kažem *votre ventre, IhrBauch, il suo ventre, vaš drob“* Ali i to je izgledalo kao nešto što je neprikladno reći jednom svešteniku pred gomilom nepoznatih ljudi. Nikako to nisam mogla da izgovorim, inada sam sebi zajedljivo prebacivala da sam previše kasno u životu počela da pokazujem delikatnost Virdžinije koja je, stideći se svoje nagosti, odbila da sa Polom skoči sa broda koji je tonuo[163]. Umesto toga tiho jeknuh. Sveštenik, konačno uveren da sam osoba izuzetne senzibilnosti, povuče se unazad, a zatim se opet nagnu napred. Moj muž, koji je i sam poverovao da se divim lavoru, divljački me munu u rebra. Ja prodorno vrisnuh.

Sveštenik uzmaknu i za trenutak se učini kao da će ispustiti lavor, ali moje zadovoljstvo bi pomućeno strahom da će me moj muž zadaviti. Ispružih ruku; iz rane na dlanu tekla je krv. „Ah, izvinite!“, reče sveštenik prilazeći s naklonom i smeškom. Prihvatao je to sasvim sportski, pomislih, s obzirom na to kakav je značaj pripisivao sličnim ranama kada su u pitanju bili sveci. „Ah, draga moja, šta se desilo?“ upita moj muž. „Svešteniko v stomak pritisnuo mi je ruku na šiljak“, rekoh malaksalo. „Pa to nije moguće!“ uskliknu moj muž, „osetio bi!“ „Ne, u tom pogledu oboje smo pogrešili“, rekoh. „Šta se desilo?“ upita Švajcarkinja koja je stajala pored mene. „Svešteniko v stomak“, rekoh, verovatno nesmotreno, ali već sam osećala priličnu slabost.

Ona me odmeri, a zatim se okrete mužu. Kao i svi drugi u prostoriji osim sveštenika, koji se vrati svojim ormanima, on se upilji u mene. Čuh kako ona reče: „Kaže da je to bio svešteniko v stomak.“ On me pogleda ispod svojih upredenih obrva, a kada ga njegov sused gurnu laktom i upita šta se desilo, čuh ga kako odgovara: „Kaže da je to bio svešteniko v stomak.“ Potom i ovaj s nevericom ponovi šta je čuo, pa prenese dalje. Mada je sveštenik pokazivao bokal koji je išao uz lavor i bio jednako grozomoran, ukrašen svom silom emajlirane srebrne trave, više nije mogao da privuče ničiju pažnju, jer su svi prenosili jedni drugima priču o meni, i to na nekoliko jezika. Nije bilo pravedno da umesto sveštenika gledaju mene. „Hajdemo“, rekoh.

Kada se nađoh na svežem vazduhu, oslonih se o stub i tresući ruku ne bih li ublažila bol, upitah muža misli li da ima nešto što je vrlo karakteristično za Dubrovnik, a što mu ne služi na čast, u toj važnosti koju pripisuje bokalu i lavoru;

tako nastavismo da razgovaramo o onome što je možda bio lažan konačni utisak o gradu. Ali dok smo razgovarali, začusmo gajde čiji je zvuk dopirao iz neposredne blizine, i mada nismo prekinuli razgovor, krenusmo u potragu za sviračem. „Pa ipak, Republika je fankcionisala“, reče moj muž, „to ne možeš poreći.“ „Da“, složih se, „funkcionisala je.“ U potrazi za muzikom pođosmo u pravcu pijace, koja se nalazi odmah iza katedrale, na lepom prostoru nepravilnog oblika, okruženom palatama u kojima se nazirala snažna trgovačka nota; odatle je jedno stepenište vodilo do gradskih zidina na strani okrenutoj moru, gde se barokne kupole dižu u nebo. Tu je sedelo nekoliko izuzetno lepih seljaka u tamnoj dalmatinskoj nošnji sa povrćem podno nogu; neki od njih takođe su čuli gajde i krenuli da ih traže. Pođosmo za njima i naiđosmo na gomilu ljudi okupljenu ispred zgrade sa zasvođenim krovom, koja je izgledala kao da je nekad bila deo nekog veoma ambicioznog arhitektonskog projekta, možda prolaz između dve državne ustanove. Sada su je, izgleda, koristili kao štalu, jer je na podu bilo konjske balege; ali to nije moglo objasniti zašto se na zemlji nalazilo jedno prevrnuto bure preko koga su bile raširene novine, a na njima stajala minijaturna mastionica i ogromno, tamnocrveno guščje pero. Kroz otvorena vrata video se jedan vrlo star Bosanac, odeven u zlatom opervažen kaput i široke crne čakšire, kako svira u gajde napravljene od lepo obrađenog kruškovog drveta i izbledele plave tkanine. Rukom tkanu šarenicu, kakvu nose svi seljaci, spustio je na pod; očigledno, ovo mesto nije pripadalo njemu. Svirao je vrlo ozbiljno, čela nabranog kao da upravo smišlja čudesnu nit istočnjačke melodije, a publika je slušala jednako ozbiljno, prateći svaki njen obrt.

„Pogledaj ih“, rekoh; „to su Sloveni; veruju da se novi Mesija može roditi svakog časa, ne od bilo koje žene, jer takvo rađanje bilo bi suviše očigledno, nego od nekog sasvim neodređenog roditelja, iz bilo kog događaja, iz bilo koje misli. Volim ih zbog te vere, i zato ne mogu da volim Dubrovnik, jer on je potpuno slovenski grad, ali je izgubio tu veru i u njemu se tvrdi da novih mesija više neće biti.“ „Ali čekaj malo“, reče moj muž; „pogledaj te ljude. Oni su vrlo siromašni. Verovatno su potomci radnika, najniže klase u Republici. A to znači da nikada nisu vladali. Zar ne misliš da upravo toj činjenici mogu da zahvale što nisu izgubili veru kojoj se diviš, to neprestano iščekivanje nekog mističnog otkrivenja koje će čoveka, korak po korak, voditi ka istini, dok se ne postigne konačan cilj, u čijem će se svetlu sve prethodno znanje prikazati kao ludost i zabluda? Drugi ljuđi su morali da vladaju Dubrovnikom, da preuzmu odgovornost za njegovu sudbinu. Verovatno niko to ne može učiniti ukoliko ne veruje da zna sve što se može znati, te da stoga ne može ni počiniti neku veliku grešku. Možda je ta mistična vera ono

što moraju žrtvovati, poput dokolice ili bezbrižnosti, vladajući umesto nas, nama na korist.“

„Onda se mora reći da su upravljači inferiorniji od onih kojima upravljaju“, rekoh, ‚jer istina je da mi još ne poznajemo stvarnost i da treba da provedemo ceo život tragajući za njom.“ „Ali možda ne možeš naterati ljude da preuzmu odgovornost upravljanja ukoliko ne ubediš zajednicu da im laska“, reče moj muž, „niti pak ima ikakvog značaja da li se oni kojima se upravlja smatraju gorim ili boljim od svojih upravljača, kad imaju ovakva lica kakva vidimo u ovoj gomili, a smatra se da mudrost prebiva među potlačenima.“ „Ali, oni su gladni“, rekoh, „a u prošlosti su bivali mučeni i zlostavljani.“ „To je cena koju su morali da plate za svoju moralnu superiornost“, reče moj muž, „ kao što je i nedostatak mistične vere cena koju su upravljači morali da plate za svoj neprikosnoveni položaj tvoraca reda. Mislim, draga, da mrziš Dubrovnik zato što postavlja suviše mnogo pitanja na koja ni ti, a ni bilo ko drugi, ne može da odgovori.“

HERCEGOVINA

TREBINJE

Svi turisti iz Dubrovnika sredom i subotom odlaze na pijacu u Trebinje. Ono je preko granice, u Hercegovini, i bilo je pod turskom upravom sve dok ga bosanski i hercegovački pobunjenici nisu zauzeli, a Austrija im ga ugrabila, 1878. godine. Od svih nekadašnjih turskih gradova ono leži najbliže dalmatinskoj obali, svedočeći i danas o tome kakav je bio život Slovena pod Osmanskom imperijom. Put do njega jedno vreme vodi u pravcu Cavtata, pored padina po kojima se, kao u kakvom engleskom vrtu, terase sa maslinama, gajevi čempresa i male njive pružaju sve do mora. Zatim skreće levo i penje u veličanstvenu golet, zlatnu od žutilovke i štipavice, pa u čistu golet ispresecanu dolinama, u kojima se tu i tamo vidi poneka ozidana njiva, koja se ne može nazvati komadom, već pre tačkicom plodne zemlje. Letnje sunce na takvom golom kamenu verovatno je oslepljujući užas. Ali penjući se, naučili smo da ovde i pljusak može biti silovit poput napada.

Kad se razvedrilo, već smo klizili stranom široke plodne doline koja se raskošno pružala zaštićena stražom zatvorenog planinskog kruga, dok je celom njenom dužinom, između topola i breza, proticala bujna, sivozelena reka. Grad, lep i opružen s obe strane reke, ugledali smo iznenada, između dva pljuska: poput svih turskih gradova bio je pun zelenila i s mnoštvom minareta. Oni su jedan od najprijatnijih arhitektonskih gestova urbanizacije. Za razliku od hrišćanskih tornjeva i zvonika, minareti ne objavljuju javno odnos između čoveka i Boga. Oni podižu uvis svoj beli prst i kažu: „Ovo je zajednica ljudskih bića i, pogledajte mi nismo zveri divljine.“ Očima pretražih planinu pitajući se u kom useku je vojevala moja draga Dženi Merkus.

Ova devojka, jedna od najfascinantnijih ličnosti sa margina 19. veka, tužan je primer onoga što doživljava Jovanka Orleanka kada nije te sreće da bude spaljena na lomači. Rođena je 1839. u Bataviji[164], gde joj je otac boravio u svojstvu holandskog vicekralja za Malajski arhipelag. Majka joj je poticala iz porodice valonskih sveštenika i prethodno je bila udata za jednog profesora Univerziteta u Lajdenu[165]. Džin je bila šesto od osmoro dece četiri dečaka i četiri devojčice. Kada joj je otac umro, imala je pet godina. Porodica se potom vratila u Holandiju. Do svoje devete godine živela je s majkom u Amsterdamu i Hagu. A kada joj je majka umrla, prešla je da živi kod ujaka, sveštenika, pod čijim uticajem je postala veliki mističar i vernik u neizbežnost drugog Hristovog dolaska.

Kada je napunila dvadeset jednu godinu, zadesilo ju je ono što se mističarima po pravilu ne događa: nasledila je ogromno bogatstvo. Njena neobična vera odredila je šta će učiniti sa nasledstvom. Otišla je u Palestinu i nedaleko od Jerusalima kupila komad zemlje na kome je podigla vilu za Hrista. U njoj je živela

petnaest godina, iščekujući svog božanskog gosta, a budući da je boravila među Turcima, s vremenom se u njoj razvila snažna mržnja prema njima.

Kada je čula za ustanak u Bosni, krenula je na Balkan da bi se pridružila ustanicima. Stupila je u vezu sa Ljubibratićem[166], vođom ustanika u Hercegovini, i postala član družine četnika koju je predvodio jedan francuski oficir. Nema mnogo podataka o tome gde je sve ratovala, jer o ovoj važnoj i sramotnoj epizodi evropske istorije postoji vrlo malo zvaničnih dokumenata. Zabeleženo je kako se jedne zimske noći u planinama mučila da ispali minu na tursku tvrđavu, pošto su se svi njeni saborci razbežali, i kako nije uspela, jer se eksploziv zaledio. To je gotovo jedini uvid u ono šta je činila kao ratnik.

Njen mnogo značajniji poduhvat bilo je to što je potrošila sav svoj imetak kupujući Krupovu municiju za ustanike. Ali, čim su videli da je ustanak uspeo, Austrijanci su zauzeli ovo područje, a ona je bila zarobljena. Oslobođena je pod uslovom da ostane da živi u Dubrovniku, ali je uspela da preko planina pobegne za Beograd, gde se prijavila u srpsku vojsku. Tamo su joj, po njenom dolasku, ljudi okupljeni pod prozorom pevali uz baklje, a ona se pojavila na balkonu sa okruglom crnogorskom kapom na svetloj kosi.

Ali, s ratovanjem je bilo svršeno. Zbog političke igre velikih sila počinjeno je zlo koje će se ispraviti tek trideset pet godina kasnije a i tada uz nenadoknadivu štetu po civilizaciju u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Dženi nije imala šta da radi, a nije imala više novca da priloži za stvar balkanskih nacionalista. Turci su zauzeli kuću u Jerusalimu koju je pripremila za Hrista, i, sasvim očekivano, nisu joj platili nikakvu nadoknadu. Preselila se na francusku rivijeru gde je živela u velikoj bedi. Ponekad je odlazila u Holandiju da poseti porodicu koja je se stidela, jer je pričala o svojim neverovatnim avanturama, nosila čudnu odeću sastavljenu od četničke uniforme i svešteničke odore, pušila velike crne cigare i bila hrišćanka ekstatičnog tipa. Priča se kako je u nekoliko navrata govorila o svojim izgubljenim duhovnim ciljevima pred nekim mlađim rođacima, koji su ih potom preuzeli i sledili do kraja života. Oni članovi porodice koji su se uspešno oduprli njenim činima, potrudili su se da je sasvim odstrane: mada su bili veoma bogati, dopustili su da živi o crkvenom trošku u Utrehtu[167], gde je provela poslednje godine života. Kada je 1897. umrla, nisu platili ni njenu sahranu, a potom su uništili sve zapise o njenom životu koji su im dopali ruku.

Važno je naglasiti da Dženi Merkus nikada nikome nije učinila nikakvo zlo. Nikakva sumnja nikada nije bila bačena na njenu čistotu. Ali, ona nije proglašena za sveticu jer su ljudi kojima je posvetila svoj život i imetak bili siromašni i bez uticaja. Da je to činila u nekoj važnoj zapadnoj državi, kao katolikinja, i u pravo

vreme, bila bi duboko poštovana. Ovako, zaradila je onu vrstu slave koja je stavlja u istu kategoriju sa pionirima biciklizma i „Misiz Blumer“[168].

Prošli smo pored nekih oštrih stena i livada gde se nekad nalazio austrijski garnizon. „Sad se sećam šta sam čula o ovom mestu“, rekoh. „Šta?“ upita moj muž. „Ništa, ništa“, rekoh. „Reći ću ti kasnije.“ „Pogledaj, vidi se da su Austrijanci bili ovde“, reče moj muž. „Svuda rastu kestenovi.“ „Da, pod njima je popijeno mnogo kafe sa *Schlagobers*[169]“ rekoh dok smo izlazili iz kola na pijaci. Kad odmakosmo, začusmo kako nas naš vozač zove: „Bolje uzmite ovog čoveka kao vodiča.“ Začudismo se, jer smo došli samo da vidimo seljake u nošnjama i džamije, ako neka bude zanimljiva, a vodič je bio jedan mali nesretnik koji nije delovao kao neko ko može znati šta nas interesuje. „Da li je to neophodno?“ upita moj muž. „Ne“, priznade vozač tužno, ali dodade: „Ovo je jedan vrlo pošten čovek i govori nemački, a koštaće vas samo deset dinara.“ Pomenuo je novac sa izvesnim hladnim naglaskom, očito želeći da nas podseti na tri lepe devojčice u Grudi.

Ali čini mi se da je pre svega reagovao na komplikovanu etničku situaciju u Jugoslaviji. Bio je Švaba, a živeo je među Hrvatima i Dalmatincima; svi ti Sloveni koji nikada nisu upoznali bedu turske vlasti imaju vrlo poseban odnos prema svojoj slovenskoj braći iz Bosne i Hercegovine i Makedonije, koja su, unižena turskom vlašću, silno propatila. To je kao da su seveRNa i istočna Engleska, i južna obala, bile onakve kakve su i danas, a da je ostatak zemlje naseljen ljudima koje su strani osvajači vekovima tlačili, dok ih na kraju nisu sveli na nivo nesrećnih i siromašnih belaca sa juga Afrike i Amerike. U tom slučaju, neko iz Brajtona osećao bi se vrlo neprijatno kad bi morao da povede nekog Francuza u Bat i prizna da su nepismeni ljudi u ritama koji tamo žive takođe Englezi. Različiti ljudi, naravno, pokazuju svoju nelagodnost na različite načine. Ako su loši, oni prosto mrze svoje neugledne rođake. Ali ovaj vozač je bio blag i obziran, i smatrao je da se njegova sabraća mogu uzdići milosrđem. Nema sumnje da će i on, pre nego što ode odavde, nekom dati nešto novca; a smatrao je da je ovo dobra prilika da našu rasipnost, s kojom se kod Grude nije složio, usmeri u dobrom pravcu.

Vodič nije izneverio naša očekivanja. Dan nije pogodovao pijaci. Čitave noći oluja je besnela u brdima, a pošto je proleće tek počelo i nije bilo povrća, većina seljaka očito je smatrala da ne vredi ustati u zoru i pešačiti sedam osam milja do Trebinja. Tu je bilo samo nekoliko seljanki, uzdržano lepih poput njihovih neukrašcnih okruglih kapa i tamnih haljina, prihvaćenih u struku jednostavnim pojasevima. Videsmo jednog turistu kako sprema foto-aparat da ih slika. Ne prekidajući razgovor, one mu lagano okrenuše leđa. Bile su nesumnjivo sa sela. Nosile su tipičnu seljačku obuću, pletene sandale, a po njihovim pokretima videlo

se da su navikle da pešače. Držale su se kao da na glavi nose tešku, nevidljivu krunu, koja je, činilo mi se, predstavljala teret svakodnevne odgovornosti i umora. Ali među njima je bilo seljanki iz udaljenijih sela koje su se razlikovale od njih kao što su se one razlikovale od gradskih žena. Njihove oči bile su blage ali divlje, kao oči upregnute stoke, a koža im je bila gruba od vremena s kojim su se neprestano nosile; njihova tela nisu znala za eleganciju, čak ni za urednost; bile su odevene u kaputе od debelog serža, izvezene prelepim, ali grubim šarama, ne primitivnim, već drevnim, gotovo preistorijskim. I među muškarcima su postojale razlike. Neki su izgledali čvrsti i jaki poput kamena, a drugi kao sam kamen, neosetljivi, osim na iscrpljujuću žestinu mraza i sunca.

Oko pijace bilo je takođe i mnogo muslimana sa crvenim fesovima, i njihovih žena sa crnim feredžama i odećom napravljenom od jednog jedinog komada pamučne tkanine, vezanog na struku. „Turci“, reče vodič, govoreći besmislice. Gotovo svi muslimani u Jugoslaviji, osim na krajnjem jugu, u Makedoniji, bili su Sloveni čiji su preci prešli u islam; neki su to činili da bi zadržali imovinu, a neki zato što su bili bogumili, jeretici koje je progonila katolička crkva, pa je za njih promena vere bio jedini način da se zaštite. Takva je situacija uglavnom u Bosni i Hercergovini; pravi Turci otišli su u vreme austrijske okupacije. „Pogledaj!“ reče moj muž, i ja videh da je opčinjen fesovima i feredžama, jer mada je neko vreme boravio u Istambulu i Ankari, to je bilo posle Ataturka i njegovih reformi. „Misliš li da veo uvećava čari neke ženske osobe?“ upitah. „Da, na neki način“, odgovori on; „one sve izgledaju kao mali aberdinski terijeri spremni za nestašluke, s tim isturenim, crnim njuškicama “ Jedna zastade i ponudi mu prilično ružne bele maramice od svile obrubljene čipkom. Njegov ukus je, međutim, klasičan: jednostavno, nije imala sreće. Nisu imale ni neke druge koje su na više mesta u gradu pokušale da mu prodaju iste takve maramice. „Ne sviđaju mi se ni one ni njihove maramice“, reče on najzad. „Nema sumnje da su sasvim pristojne osobe, ali klate se iza svih tih pokrivača kao u nekoj muzičkoj komediji ili stripu.“

No čudnovata predstava još nije bila završena. Pošto je naš vodič iscrpao sve svoje poznavanje Trebinja, i na kraju se osetio prinuđenim da nas povede da vidimo prodavnicu obuće pred kojom je s ogromnim poštovanjem rekao: „Bata!“, odlučismo da se vratimo u Dubrovnik. Ali, brzo smo se predomislili jer nam je jedan muslimanski dečak pružio oglas koji je pozivao turiste da posete staru tursku kuću, u kojoj je nekada živeo čuveni paša, i u kojoj se mogu videti njegov originalni nameštaj i biblioteka. Našli smo je u predgrađu, među baštama u kojima je proleće budilo jorgovane i šljive: bila je stara jedno sto-sto pedeset godina. Predstavljala je vrlo lep primer turske graditeljske veštine: od tih lakih i provetrenih seoskih zdanja bolje su samo naše kuće građene u džordžijanskom

stilu, ali su ove ipak imale prednost jer su bile bez mračnih uglova, bez ružnih prostorija za poslugu i bez velikih odaja koje je teško zagrejati.

Ova kuća bila je čvrsta, svetla i pristojna, sa isturenim gomjim spratovima, a na prozorima je imala haremske rešetke, dok su dva donja sprata podsećala na hiljadu i jednu noć i načine na koje se privatna dobra štite od razbojnika. Na drugoj strani dvorišta nalik na seosko, tamo gde su bile kuhinje i štale, nalazila se kuća za poslugu. Spoljašnjim stepeništem strčala je jedna nasmešena devojčica od oko šesnaest godina, bez vela, ali u pantalonama, koje ovde (mada ne i u drugim delovima Jugoslavije) nose samo muslimanke. Za njom je sišao stariji čovek sa fesom, u dugom kaputu od brokata nalik na frak. Kada nas je ugledala, devojčica se nasmešila sa velikom ljubaznošću, nimalo nalik na pripadnika društvene grupe koja strogo poštuje izvesna ograničenja; napustila nas je uz isto tako ljubazan osmeh, napravivši okret kao u nekoj muzičkoj komediji. Pantalone su joj bile jarko ružičaste. „Turkinja“ reče čovek sa fesom i frakom, na nemačkom. „Zašto onda nije pokrivena?“ upita moj muž. „Suviše je mlada“, odgovori čovek, glasom koji je kipteo od nagoveštaja.

Mi ustuknusmo i okrenusmo se ka Trebinju. „Uđite, uđite“, povika čovek u fraku, isprečivši se između nas i Trebinja. „Sve ću vam pokazati, staru tursku kuću, u kojoj je veliki paša držao svoj harem, mnoštvo finih stvari.“ Povede nas stepenicama i kroz glavni ulaz uvede u jednu malu sobu, koja je nekada verovatno bila prijatna. Pokazujući prozore sa rešetkama, reče značajno: „Ovde je bio harem, puno lepih Turkinja odevenih u lepu tursku odeću.“ On otvori orman i izvadi hrpu odeće kakva se može naći u bilo kojoj starinarnici u onim krajevima Jugoslavije koji su nekada bili pod turskom vlašću. „Vrlo lepe stvari, sve rađeno rukom“, reče pokazujući zlatom izvezene kaputе i jeleke. „Evo pantalona!“ Podigao je komad odeće od belog batista, sa zlatnim vezom na manžetnama, koji nikako nije mogla nositi neka žena u običnom kućnom haremu. „Providne su“, reče. Ova prilika je, po svemu sudeći, prilično golicala njegovu maštu. Radosno je priskočio drugom ormanu izvukavši iz njega dušek. „Krevet nikada nije ostavljan u sobi“, reče. „Izvlačili su ga po potrebi.“ Na nesreću, postojao je i treći orman, sa pločicama na podu i bokalom. „Ovo je kupatilo, tu su se turske dame brinule o svojoj čistoći, a turske dame bile su vrlo čiste i mirišljave.“ Napravio je sladostrastan izraz lica, izbacio bok i podbočio se, pa podigavši naopako okrenut bokal iznad glave ostao u toj pozi.

Neuznemiren našom hladnoćom otrčao je u sledeću prostoriju, tipičnu tursku dnevnu sobu, skoro bez ikakvog nameštaja sem klupe koja se pružala duž zidova, jednog ili dva stola, i tepiha ekserima prikucanih za zid. Uskliknuh od oduševljenja, jer je pogled s prozora bio divan. Sivozelena reka koju smo gledali s

visova iznad grada ovde je tekla kroz livade s visokom travom i bledim cvećem, i ne prekidajući svoj gipki tok okretala vodenički točak; a prvi listovi srebrnih breza na njenim obalama blažili su oko poput njene vode. Ako ima i malo istine u orijentalnim minijaturama, uz tu reku nekada je šetao mladi princ noseći fes ukrašen perom i vezenu odeću, veoma lep mada će kasnije biti debeo, i veoma tužan dok je sa sokolom na ruci sastavljao kitnjastu pesmu o svojim ljubavnim jadima.

„Bilo bi mi drago“, reče čovek u fraku, „ako bi mi plemenita dama posvetila malo pažnje. Pejzaž može pogledati i kasnije “ „Da ga gurnem niz stepenice?“ upita moj muž. „Ne“, rekoh. „I on je neverovatno autentičan.“ Bilo bi interesantno saznati kakva bi vrsta osobe upravljala mojim životom da sam bila te nesreće, ili pak dovoljno lepa, da postanem zatočenik neke javne kuće. Zato ga poslušasmo kad nam oštro zapovedi da sednemo na pod da nam objasni kako je posluživana svečana turska večera. Otkrivao se svakom rečju, jer je uzimao zdravo za gotovo da su nam svi ti običaji groteskni i da o njima imamo pravilno gledište. „A sada ću vam“, reče, nesvesno zureći u moje noge dok sam ustajala sa poda, „pokazati harem. U njemu ima Turkinja, lepih, mladih Turkinja.“

Zastao je kod prozora u hodniku i pokazao nam osmatračnicu na krovu kuće za poslugu. „Nekada je tamo sedeo evnuh, posmatrajući ko ulazi u kuću“, reče. „Evnuh“, ponovi on, posebno naglašavajući tu reč kao da ona to iz nekog razloga zaslužuje. Onda naglo otvori vrata jedne sobe i mi ugledasmo tri devojke: one se trgoše i, pretvarajući se da su užasnute, zakloniše lica jednom rukom, drugom naizgled bezuspešno pokušavajući da dohvate neke šarene marame koje su ležale na stolu. Čuvar, takođe glumeći užas, zalupi vrata. „Gospode Bože, ovo je stvarno strip“, reče moj muž. Čuvar zatim vrlo pažljivo pokuca na vrata, i sačekavši da nas pozovu, uvede nas u sobu. „Tipične lepe turske devojke“, reče on. To, međutim, nije bilo istina. Umesto crnog vela koji nosi većina jugoslovenskih muslimanki, one su marame koje hrišćanske seljanke nose na glavi neuredno vezale pozadi tako da su im se videle oči i čelo. „0ne se sada bave našim divnim turskim zanatima“, objasni on. Ni to, međutim, nije bilo istina. Turski vez i tkanje su zaista divni; ali dve cure držale su one iste gadne maramice koje je moj muž odbio da kupi na pijaci, a treća je sedela za razbojem na kome je bio delimično istkan tepih koji nikad nije trebalo ni počinjati.

Pošto smo odgledali kako se uvijaju na sedištima i smejulje u pravcu mog muža, što smo oboje, iz različitih razloga smatrali vrlo nepriličnim, čuvar reče: „A sada ćemo ostaviti dame nasamo“, i klimnuvši značajno glavom u mom pravcu, izvede mog muža iz sobe. Malo se uznemirih, ali pretpostavih-da ga je odveo da bi mu pokazao neke divne turske slike takvih dama u određenim pozama, i da će

se stoga vrlo brzo vratiti. Čim ostadosmo same, devojke spustiše marame i ja videh da uopšte ne izgledaju loše, mada su bile vrlo pegave i imale previše zlatnih zuba. Ponudiše mi nekoliko gadnih maramica, ali ja odbih. Nameravala sam da kažem mužu da im da nešto novca kada budemo odlazili.

Da bih prekratila vreme do njegovog povratka, priđoh devojci koja je sedela za razbojem pretvarajući se da želim da vidim kako se tka tepih. Ona, međutim, nije radila ništa i ja primetih da je ljuta i zbunjena. Nije uopšte znala da tka, kao što ni devojke sa maramicama nisu znale da šiju: samo su ih držale, sa iglom i koncem zabodenim u njih. Počeše glasno da se smeju i izmenjuju otrovne komentare, a ja sam razmišljala kako je tužno što neznatno znanje stranog jezika pušta čoveka na sporedna, umesto na glavna vrata. Čula sam pesme i propovedi na srpskom koje su oni koji su znali o čemu govore predstavljali kao remek-dela, a nisam razumela ni reč. Ali mogla sam sasvim dobro da shvatim šta su ove mlade žene govorile o meni, mom mužu, mom ocu i mojoj majci.

Ta scena bila je užasna zato što one nisu bile samo besne, već i tužne. Bilo ih je stid jer sam otkrila da ne umeju da tkaju i šiju; jedine žene na Balkanu koje ne umeju da drže iglu i pokreću razboj jesu one iz najsiromašnijeg gradskog sloja, koje ne mogu da nabave tkaninu i konac pošto nemaju ni ovce. Scena je bila žalosna sama po sebi, kao i po svojim implikacijama, pogotovo kad se pomisli na sve one fine i pristojne muslimane u Trebinju i širom Jugoslavije, tužne jer znaju da su mrtvi i pokopani za života, zatočeni u praznoj ljušturi imperije koje više nema, a koju su ove jadne osobe podražavale i skrnavile. Nisam više mogla da čekam; izađoh iz sobe i pođoh kroz kuću dozivajući svog muža. Moje traganje postade prilično neugodno: otvorila sam nekoliko vrata i videla neke otvorene kutije i razvezane vreće razbacane na golom podu, kao da je neko planirao bekstvo i odustao od njega u poslednjem času shvativši da je katastrofa koju želi da izbegne sveopšta.

Pozvah svog muža glasnije i on mi odgovori iz sobe koja je bila pored glavnog ulaza. „Zašto te je odveo?“ upitah. „Ni zbog čega drugog nego da ti pruži izvanrednu priliku da vidiš one cure bez velova“, reče moj muž. Čuvar priđe i reče: „Pokazivao sam vašem mužu ove divne turske knjige; one su vekovima pripadale ovoj kući.“ On mi ugura u ruke jedan otrcani Koran, koji se otvori na strani na kojoj je bio udaren okrugao ćirilični pečat. „O Bože, Bože“, rekoh. „Ovo je pečat jedne sarajevske prodavnice starih knjiga.“ „Ovo je stvarno tupavo“, reče moj muž. „Kao neka glupava pantomima koju igraju neki debilni duhovi oko svojih grobova.“ Izađosmo u dvorište u pratnji čuvara, koji je izgleda počinjao da shvata da nismo očarani njegovom predstavom. „Jel’ oni znaju srpski?“ upita on našeg vodiča. „Ne, mislim da ne znaju“, reče on. lako prilično zbunjen, on ipak odluči da

se ponaša kao da se ništa nije desilo. Pozdravi nas na turski način stavljajući ruku na čelo, ne mareći da li ćemo ga shvatiti ozbiljno ili ga ismejati sve dok smo voljni da mu damo neku paru, i reče: „A sad ste sreli turskog gospodina i videli kako su turska gospoda nekada živela." Moj muž mu dade novac i mi se udaljismo što smo brže mogli. Naš vodič upita: „Da li vam se dopalo? Bilo je zanimljivo, zar ne?" Moj muž ga upita: „Ko je taj čovek?" „Nekada je bio sluga u toj kući", reče vodič. „A ko je vlasnik?" upita moj muž. „Jedan muslimanski zemljoposednik", reče vodič. „Njegova porodica je nekada bila vrlo bogata, ali sada su veoma siromašni. Opremio je kuću i postavio slugu da se brine o njoj, i mislim da mu je jedini prihod novac koji dobija od poseta. Živi na selu, gde je mnogo jeftinije."

Dok smo izlazili iz grada rekoh: „Mrzim leševe imperija, oni zaudaraju gore od ičeg drugog. Zaudaraju toliko strašno da mi se čini da ni dok su trajale nisu mogle biti zdrave." „Ne verujem da možeš ubediti ljudski rod", reče moj muž, „da imperija, dok postoji, ne poseduje izvesnu veličanstvenost." „Naravno da je poseduje", priznadoh. „ali njena grdoba nadmašuje njenu lepotu. Nadam se da ne nameravaš da mi objasniš kako one donose zakone ljudima koji ne znaju šta je zakon. Imperije opstaju tako što krše zakone." Pred nama su se nalazile vojničke barake koje je sagradila Austrija, a između njih su bile konjušnice. Prisetih se ponovo onog o čemu nisam htela da govorim dok smo ulazili u Trebinje, jer sam želela da nam to jutro bude lepo. Na tom mestu Hercegovci su ustanovili da sve imperije liče jedna na drugu, da Austrija nije ništa bolja od Turske. Kod tih baraka Austrija je ubila osamdeset ljudi zbog nečeg što nijedan zakon, otkako je sveta i veka, nije mogao da opravda.

Kada su 1914. stigle vesti da su srpski rodoljubi u Sarajevu ubili austrijskog nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu ženu, austrijske vlasti su širom Bosne i Hercegovine počele da hapse seljake za koje se znalo da su protiv Austrije; neki su bačeni u zatvor, a ostali su povešani. Austrijanci se nisu ni potrudili da utvrde da li su oni doista bili povezani sa atentatorima, što i nije bio slučaj. Na ledini između baraka kao danak Trebinja uzeli su živote sedamdesetoro Srba, među kojima su bile i tri žene, vrlo nalik na one koje smo videli na pijaci. Jedan čovek koga sam upoznala u Sarajevu tokom moje prve posete gradu izgubio je tu rođaka; kod njega sam videla fotografije pokolja koje je dobio od jugoslovenskih vlasti, pošto su nađene u austrijskoj policijskoj arhivi. One pokazuju suštinsku nepravednost vešanja: obešeni izgledaju groteskno, njima je oduzeto dostojanstvo koje imaju raspeti, mada dele gotovo jednako strašnu sudbinu. Žene su delovale posebno stravično zbog svojih širokih sukanja; izgledale su kao ikone, onako kako je Konstantin rekao da slovenske žene treba da izgledaju kada igraju. Mnoge su na licu imale izraz zaprepašćenja. Upamtila sam sveštenika koga vode ka gubilištu

kroz dvostruki niz vešala; on ne izgleda užasnut, već iznenađen. To je na neki način prirodno, jer je iznenađenje moralo biti preovlađujuće osećanje žrtava. One nikako nisu mogle znati za zločin u Sarajevu, jer mada je on bio poznat mnogima, ti su mahom bili iz gradova prilično udaljenih od Trebinja; a kada su i čuli za njega, nije im ni palo na pamet da mogu biti dovedeni u bilo kakvu vezu s njim.

„Ta scena je bila tipičan primer koliko su imperije licemerne; prikazuju se jakim iako su toliko slabe da se, iz svoje bedne slabosti, brane uništavajući pojedince“ rekoh. „Ali imperija“, reče moj muž da bi me podsetio, „može činiti ono što pojedinačne zemlje ne mogu. Turci bi možda zauvek ostali u Evropi da nije bilo te udružene snage koja je bila poznata pod imenom Austrijske imperije.“ „Ali nije bilo razloga da te snage ostanu udružene pošto je Turska poražena“ prigovorih; „Turci su u 19. veku bili na kolenima i Porta se raspadala naočigled celog sveta, a Austrijanci su nastavili da bičuju svoje podanike kao da se pred vratima i dalje nalazi kakav užasan neprijatelj.“ „Da, ali tada je Rusija postala neprijatelj“, reče moj muž. „Možda, ali carska Rusija bila je trula država koje niko nije morao da se plaši“, rekoh. „To je ono što, ma kako to zvučalo čudno, nijedna sila nikada pouzdano ne zna“, reče moj muž; „izgleda da nijedna država ne može biti sigurna u to koliko je neka druga država doista pripremljena za rat. U poslednjem ratu i Velika Britanija i Srbija strašno su se prevarile očekujući podršku Rusije; a Nemačka se prevarila oslanjajući se na svog saveznika Austriju, jer se ispostavilo da je ona izuzetno slaba.“ „Kako je takvo ponašanje država apsurdno!“ uskliknuh. „Kad bih ja išla naokolo terajući ljude da trpe brojne neprijatnosti udružujući se sa mnom u odbrambeni savez protiv nekog ko ima nameru da me napadne, a ne bih preduzela određene korake da utvrdim da li su moji saveznici dovoljno jaki da mi pomognu, a moji neprijatelji dovoljno jaki da mi nanesu štetu, smatrali bi me budalom!“ „Pravila koja važe za pojedince ne važe za narode“, reče moj muž; „tu je situacija sasvim drukčija.“ Pretpostavljam da sam, na svoj ženski način, bila idiot, osoba preterano usredsređena na svoj privatni svet, poput bolničarke koja nije mogla da shvati moje uzbuđenje zbog ubistva jugoslovenskog kralja Aleksandra. U tom slučaju, moglo bi se smatrati da se moj muž, tumačeći svetske poslove u skladu sa svojim muškim sklonostima, ponaša kao ludak.

Kad smo se približili našem hotelu u Gružu, prošavši Dubrovnik i vozeći se kroz lepe terasaste bašte Lapada, moj muž reče: „Dok smo bili u onoj idiotskoj kući u Trebinju koja je bila poput *Hamleta* kome nedostaje danski kraljević, javna kuća u kojoj ne postoji seksualni čin, nisam mogao a da ne pomislim na onog sirotog čoveka koga smo sreli na onom imanju.“ Noć ili dve pre toga popeli smo se na Petku, brdo prekriveno borovima na samoj obali, i pošto smo gledali najlepši zalazak sunca, peške smo se uputili ka Dubrovniku i našoj večeri. Negde smo

skrenuli s puta i noć nas je zatekla kako tumaramo po voćnjaku nekog imanja koje je očito bilo staro, jer je kuća na njemu izgledala poput tvrđave. Bilo je tu mnogo znakova propadanja, čak i stepenice između terasa kršile su nam se pod nogama; krenusmo jednom stazom i stigosmo do obora u kome je bila jedna ovca, druga staza vodila je samo do zatvorenih drvenih vrata na ulazu u pećinu. Jedva nađosmo put do zgrade koja se, nepomična, nazirala u tami, i kroz otvoren prozor začusmo jasno dva glasa. Ton razgovora pokazivao je da sagovornici imaju stila i savršen osećaj za meru, u okviru koga mogu ispoljavati neograničenu slobodu duha. Oboje pomislismo da u ovoj kući žive ljudi koji su kosmopolite i poligloti, možda neki osiromašeni dubrovački plemići ili neka porodica iz Zagreba koja je tu našla divnu kuću za odmor.

S pouzdanjem zakucasmo na vrata spremivši se da upitamo za put na nemačkom. Ali čovek koji nam je otvorio nosio je seljačko odelo i fes, a iza njega, pri svetlosti petrolejke okačene na zidu videla se soba popločana kamenom, po kojoj je bilo razbacano nekoliko vreća i buradi u neredu koji nije bio rezultat nemara, već jada. U dnu sobe sedela je žena koja se ljupko okrete od nas i podiže ruku da prekrije lice, pokretom koji ćemo kasnije videti u parodiranoj i profanisanoj verziji kod devojaka u turskoj kući u Trebinju. Čovek je, visok i taman, stajao ispred nas ne pomerivši se kad mu se moj muž obrati na nemačkom, pa na italijanskom. Onda ga ja zapitah na svom slabom srpskom kako ćemo doći u Dubrovnik, a on mi polako i učtivo objasni da moramo zaobići kuću i krenuti putem koji ima zid sa desne strane. Rekoh *„Sbogom“*, zbogom, što je do viđenja na srpskom, a on mi odgovori uz gotovo neprimetnu ironiju, i ja shvatih da sam reč izgovorila pogrešno, stavljajući dugouzlazni akcenat na prvi slog, umesto da koristim kratkosilazni.

Kretosmo u mrak, zaobiđosmo kuću i naiđosmo na put sa kaldrmom pored koga se pružao zid. Zastadosmo, a vrata na kući iza naših leđa u tom trenutku se naglo otvoriše i na njima se pojavi visoki čovek. „Dobro je“ reče i zalupi ih. Izgledalo je da je to učinio zato što je želeo da vidi da li smo se snašli, ali pravi razlog je bio da nas preplaši, kao što bi to učinilo dete. Taj čovek koji je telom bio potpuni muškarac, potpuno odrasla osoba, pravi Sloven, sa živošću i učtivošću karakterističnom za muslimane, kao da nije imao šta drugo da radi na svom polupropalom imanju, pa se vratio u ono doba detinjstva koje gotovo da se i ne pamti. Bio je kao neko ko sedi na tavanu i gleda ljude kako prolaze seoskom ulicom razmišljajući: „Ne mogu da me vide, sedim ovde i gledam ih, a oni to ne znaju; kad bih bacio jabuku pred njih, ne bi imali predstavu odakle je došla“, tako je i taj visoki čovek sedeći u svojoj tvrđavi rekao sebi: „Ne znaju da postoje i ova

vrata, prepašće se kad ih otvorim“, i prazno veče je zahvaljujući toj igri brže prošlo.

Gledajući padine koje su se spuštale ka moru rekoh: „Čudno je što taj musliman tamo živi. To područje je tek nedavno ponovo naseljeno. Do Velikog rata bilo je uglavnom u stanju u kome se nalazilo pošto je razoreno u Napoleonovim ratovima. Oh, kako je to odvratna priča! Vidiš, celog dana gledali smo dokaze zločina i bezumlja imperija, a ovde leži dokaz kako ubilački i imbecilan može postati čovek kada je opsednut imperijalnom idejom. „Da“, reče moj muž. „Kraj Dubrovnika je jedna od najgorih priča.“

Kada su Francuska i Rusija zaratile posle Presburškog mira[170] sklopljenog 1805, Dubrovnik se našao uklešten između njih. Republika je vekovima razvijala svoju veštinu održavanja neutralnosti. Ali ova situacija bila je nerešiva. Rusi su bili u Crnoj Gori, a Francuzi južno od Splita. Tada je grof Kaboga predložio da Dubrovčani zatraže od sultana tursko državljanstvo i dozvolu da se nasele na jednom grčkom ostrvu gde bi nastavili sa svojim tradicionalnim poslovima. Taj plan je napušten pošto su ih Napoleonova obećanja da će se s njima dobro postupati navela da otvore kapije grada. To je označilo kraj njihove trgovine, barem za izvesno vreme, jer je posle toga svim dubrovačkim brodovima bio zabranjen ulazak u luke onih zemalja koje su bile u ratu sa Francuskom. Ruska i crnogorska vojska napale su teritoriju Republike opljačkavši i spalivši sve letnjikovce u predivnim predgrađima Lapad i Gruž, rušeći ograde od kovanog gvožđa i razbijajući mermerne terase, uništavajući ružičnjake, oleandere i voćnjake, paleći kuće i blago koje su njihovi vlasnici hiljadu godina prikupljali na Istoku i Zapadu. Rusi i Crnogorci činili su to sa posebnim žarom verujući, zbog prekida komunikacija i nepoznavanja geografije, da tako brane hrišćanstvo od ateizma Francuske revolucije.

Kada je Napoleon pobedio, stanovnici Dubrovnika očekivali su da će im, kao njegovim saveznicima, dati nadoknadu za razaranja koja su pretrpeli zbog savezništva s njim. Ali Napoleon je poslao maršala Marmona da Senatu u Kneževom dvoru pročita dekret čiji je prvi član glasio: „Republika Raguza prestala je da postoji.“ Ovaj čin pokazuje da Napoleon nije, kao što se danas ponekad tvrdi, bio moralno superiorniji od savremenih diktatora. Njegov čin bio je čin Jude. Dobio je podršku Dubrovnika pošto je obećao da će poštovati njegovu nezavisnost. Kada je formirao Ilirske provincije, rekao je da mu je stalo do oslobođenja Slovena; a onda je ukinuo jedinu nezavisnu slovensku zajednicu na Balkanu. Opravdavao je svoje ratove i agresije tvrdeći da želi da stvori stabilnu Evropu; ali kada je naišao na remek-delo stabilnosti, odbacio ga je, zgazivši ga i gurnuvši u blato.

Takvo izdajstvo ne može se ničim opravdati. Napoleon nije dao Republici ništa u zamenu za njenu nezavisnost. Ukinuo je njen ustav, što je plemiće, među kojima je trebalo da nađe svoje administratore, okrenulo protiv njega; postupio je kako je Venecija postupala sa drugim jadranskim gradovima. Tako je, nemajući nikoga da ga savetuje, u Dalmaciji pravio jednu grešku za drugom. Žureći se da sprovede reforme, ukinuo je zakon po kome seljak nije mogao posedovati zemlju, već je bio nasledni korisnik da je ne bi mogao prodati. To je, u ovim veoma siromašnim krajevima, predstavljalo pravu katastrofu, jer su se seljačka imanja potom mogla oduzimati zbog dugova. Na ovom prostoru je takođe primenio i Konkordat, koji je papa Pije VII potpisao pod njegovom prinudom. Tako je naterao crkvu da postane sredstvo francuskog imperijalizma i pokazao duboko religioznom stanovništvu da se njegovom verom manipuliše u političke svrhe. Taj njegov poslednji dekret nije bio ništa popularniji zato što je njegovo izvršenje bilo u rukama civilnog guvernera Dandola, Venecijanca koji nije bio član istoimene patricijske porodice, nego potomak nekog Jevrejina kome je jedan Dandolo bio kum kada se pokrstio, te mu je, po tadašnjem običaju, dao svoje prezime. Te greške, zajedno sa okrutnom ravnodušnošću prema Marmonovim naporima da razvije zemlju, pokazuju da Napoleona iz 1808. godine nije moguće smatrati genijem. Pa ipak on je to bio sve do kraja veka. Izgleda da imperija unižava one koje uzdiže jednako kao i one koje drži u potčinjenosti.

PUT

Pošto smo dobili telegram od Konstantina u kome je javljao da sledećeg dana stiže u Sarajevo, morali smo da odemo iz Dubrovnika, mada je kiša toliko padala da smo od puta videli samo male, povremene vinjete. Jedan naš prijatelj Irac putovao je neko vreme s nama, do jednog imanja, petnaestak milja niz obalu. S vremena-na vreme terao nas je da izlazimo iz kola i pogledamo neku divotu kroz potoke koji su lili s neba. Tako smo videli izvor Omble[171], koji je zbilja neverovatno čudo: ušće reke koje nema. To je jedno od mesta gde sivozelena voda koja protiče kroz Trebinje, pošto iznenada, nedaleko od grada, propadne u zemlju, posle dvadesetak milja avanture kroz neistraženi krečnjak, opet izbija na površinu. Na tom mestu stoje jedna stena i jedno zeleno drvo, a između njih nadire voda. Zastaje pod mostom i istog časa, bez imalo predaha, postaje reka široka kao Temza kod Kingstona, ponosno tekući ka moru, između palata i crkava okruženih drvećcm i cvećem, u prizoru koji je prosto operski neverovatan i romantičan.

Bili smo potpuno mokri od takvog razgledanja, pa nam beše drago da svratimo nakratko u kuću u kojoj je naš prijatelj odseo, gde smo se uz vatru ogrejali i upoznali njegovu prijatnu stanodavku. Naišlo je i nekoliko njenih prijatelja: jedan čovek iz sela visoko gore u brdima, i žena iz obližnjeg sela, znatno nižeg i bližeg obali. Svratili su da izjave saučešće zbog smrti stanodavkine tetke, koja je sahranjena nekoliko dana ranije. Naš prijatelj Irac rekao nam je da je ta sahrana bila veoma neobična, jer stara gospođa, pošto u okolini uopšte nema drveća, nije imala kovčeg, već je pokopana umotana u svoj najlepši stolnjak. Ali zato što je kamen jeftin, porodična grobnica u koju su je položili bila je poput mauzoleja nekog vojvode. Prvi je otišao čovek iz planinskog sela, i dok ga je gazdarica ispraćala, naš prijatelj reče ženi iz podnožja planine: „Vrlo fln čovek.“ „Mislite“, reče žena. Činilo se da i bukvalno diže nos. „A vi ne mislite?“ upita naš prijatelj. „Paaa“, reče žena, „mi ovde ne marimo mnogo ljude iz tog sela.“ „A zašto?“ upita naš prijatelj. „Paaa, recimo, mi nekad odemo gore i osetimo miris čorbe od kupusa i kažemo: ’Nešto dobro miriše’, a oni kažu, ’pa, kuvamo čorbu od kupusa’“ Nastade pauza, a potom naš prijatelj upita: „Pa zar vas ne nude?“ „O, da, nude nas.“ „A zar nije dobra?“ „Vrlo je dobra. Ali, znate, mi dole gajimo kupus, a kod njih ne uspeva. Oni ne kupuju od nas, a nama stalno nedostaje poneka glavica. Zato nismo sigumi šta da mislimo.“

MOSTAR

Bila sam tako zamorena kišom koja je lila da sam zaspala i probudila se u drukčijoj zemlji. Put je vodio ivicom između golih planina i jedne od onih neobičnih dolina koje su zimi velika jezera, a leti udoline. Ovo jezero je, uprkos kiši, oticalo, a drveće i živice plivali su u svojim sopstvenim odrazima, dok se plodna zemlja tu i tamo ukazivala kroz oplićalu vodu. Pored velike fabrike duvana ušli smo u Metković, rečnu luku nalik na bilo koju drugu, sa morskim brodovima usidrenim na keju, prevelikim za svoje boravište. Zastali smo u hotelu da popijemo kafu i prvi put osetili onu atmosferu buđenja iz sna, zagađenu i prašnjavu, koja lebdi nad svim krajevima na Balkanu u kojima su nekada bili Turci. U ovom hotelu otkrila sam najzapadniji turski klozet: rupu u podu sa ulegnućem za svaku nogu sa obe strane i slavinom koja ispušta vodu u žleb postavljen tako da ponešto pomogne poslu koji se tu obavljao. Mehanizam je dosta funkcionalan za domaćinstvo koje vodi računa o čistoći, ali uznemiruje jer pokazuje da uvek ima više načina da se neki posao obavi.

Potom smo putovali kroz neravnu škotsku zemlju, gde su ljudi hodali pod jakim pljuskom ne povijajući se. Od kiše su se štitili kaputima od crne ovčje vune ili gusto pletene trave, neke vrste krovne slame; neki su imali ogromne kapuljače od krutog belog platna, koje su pravile malo sklonište za glavu i veliko za ramena, dopirući gotovo do pojasa. Ovi poslednji ličili su na inkvizitore odevene za neko svečano zlo, ali niko od njih nije bio natmuren. Žene i devojke smejale su se bežeći od blata koje su bacali točkovi kola kao da je u pitanju kakva igra. Muslimanski grobovi slali su svoju poruku o ravnodušnosti prema mrtvima. Kameni patrljci, ukrašeni turbanom ako je pokojnik bio muškarac, i neukrašeni, ako je pokojnik bila žena, stajali su zakrivljeni u dugačkoj travi, među divljim perunikama, gotovo potpuno poleglim od kiše. Pod slomljenim rimskim lukom čučao je jedan stari pastir, štiteći svoj turban koji je, budući da je bio žut, ukazivao da je starac išao na hodočašće u Meku.

Kada je kiša prestala, išli smo prostranom zaravni na brdima, gledajući preko pašnjaka i široke reke mali muslimanski grad sa ljupkim minaretima. Bio je izuzetno lepo zamišljen, njegovi tornjevi delovali su oplemenjeno zbog prisustva minareta, dok su njegove kuće sa crvenim krovovima ležale među bujnim zelenilom u baštama okruženim zidovima; gradić ni po čemu drugom nije bio zanimljiv, takvih muslimanskih naselja ima na hiljade. Pošto nismo hteli da svratimo, brzo smo ga mimoišli i prošavši pored aerodroma sa hangarima, pored vojnih baraka i fabrike duvana, koje se obavezno nalaze u predgrađu svakog hercegovačkog grada, našli smo se u Mostaru, „starom mostu“[172]. Ugledali smo

taj most za koji se pogrešno tvrdi da ga je podigao car Trajan, a koji je zapravo delo turskih srednjovekovnih graditelja. To je jedan od najlepših mostova na svetu. Vitki luk pruža se između dve okrugle kule, blago zakrivljen u sredini.

Dobro je gledati ga, dobro je stajati na njemu. Stotine lastavica leti nad sivozelenom vodom, a džamije i bele kuće stoje među drvećem i žbunjem. Laste i proplanci ne znaju za džamije i kuće. Reka je jednako mogla teći i kroz nedotaknuta brda kao i kroz ovaj grad od dvadesetak hiljada stanovnika. U njoj nije bilo nijedne stare konzerve, nijedne krpe, nijednog komada hartije. To svakako nije bilo delo kakve prileţne komunalne službe. Ljudi na Balkanu skloniji su da sede i gledajući nered raspravljaju o njegovoj suštini nego da ga pospreme. Muslimanska ljubav prema prirodi, posebno prema tekućoj vodi, najverovatnije je zaslužna što ovo mesto nije bilo oskrnavljeno. No kao i prilikom moje prve posete Jugoslaviji, čudila sam se protivrečnim stavovima koje muslimani pokazuju prema ovakvim stvarima.

Oni grade divne gradove i sela. Ni u jednoj zemiji, čak ni u Italiji i Španiji, neće svaka kuća biti smeštena među druge sa tako sigurnim ukusom i sa tako prijatnim posledicama, kako za one koji je gledaju, tako i za one koji u njoj žive. Arhitektonska formula turske kuće, sa svojim suzdržanim, odbrambenim donjim delom i isturenim spratom, prepunim prozora, jednostavna je i razumna; ne znam nijednu kuću koja je iznutra lepša. Zapadnjačko domaćinstvo je prljavo u poređenju sa antiseptičnim redom koji vlada u njoj. Pa ipak, pre nego što su došli Austrijanci, Mostar nije imao nijedan hotel izuzev straćara prepunih buba, a bilo je teško naterati muslimane da se odreknu svoje navike da na bilo kom javnom mestu kolju životinje. Čak i danas prosečna muslimanska radnja prava je antiteza muslimanskoj kući. To je jedna neugledna rupa, često i bez izloga, ledena zimi i zagušljiva leti, u kojoj roba leži u nezamislivom haosu. U knjižari će razglednice biti ostavljene na suncu dok ne izblede, a sveske će požuteti od starosti. U prodavnici tekstila trube sa tkaninama biće nabacane u neuredne gomile sklone padu. Jedini izuzetak su pekare u kojima su somuni i kifle aranžirani u ljupke geometrijske oblike, i piljarnice u kojima boje i izgled povrća pružaju veliko zadovoljstvo. U muslimanskom životu stalno se sreću te dve suprotnosti: krajnja pedanterija i ogromna aljkavost, i nemoguće je predvideti gde će i zašto jedno nadvladati. Džamija je najčistija bogomolja na svetu; ali svaki pokušaj da se pretpostavi da u muslimanskim glavama postoji neka čvrsta veza između svetosti i čistoće slama se pri pogledu na džamiju koja se iz nekog razloga, najčešće zbog odlaska stanovništva, više ne koristi. Ona će po pravilu zapasti u tako jadno stanje koje je odlika najgorih sirotinjskih četvrti Zapada.

Ogromna kafana u našem hotelu zauzimala je čitavo prizemlje i imala je dva bilijarska stola. Za večeru smo jeli lokalnu pastrmku koja je bila čuvena, mada po našem mišljenju, užasna; kao da je riba ukrštena sa pužem golaćem. Ali, jeli smo i izvrstan sufle od sira. Obed je poslužen sa ogromnim zakašnjenjem, pa smo u pauzi između pojedinih jela čitali novine i gledali naokolo. Muslimani su ulazili, egzotični u svojim fesovima. Skidali su ih i kačili na čiviluk, sedajući da igraju dame i piju crnu kafu, ne više muslimani, već samo ljudi. Mladi oficiri videli su se kroz snopove bele svetlosti koja se prosipala na otrovnu zelenu boju bilijarskih stolova, a čulo se i kako kugle udaraju jedna o drugu. Ovo mesto odisalo je onim karakterističnim balkanskim duhom bespomoćne ali pravedne sudbine. Činilo se sasvim mogućnim da neko uđe u tu prostoriju, možda neki čovek koji će okačiti svoj fes, i potom objasniti, na način tek toliko razumljiv da ne bude besmislen, da svi prisutni moraju ostati na svojim mestima dok dvojica oficira ne odigraju milion partija, i da će ishodom njihove igre biti razrešena i njihova večna sudbina; činilo se da bi to bilo prihvaćeno, da bi svi ljudi ostali da ćutke sede, čekajući i čitajući novine.

Ovde u Mostaru počeo je onaj stvamo uzbudljiv deo našeg putovanja. Ono što je postojalo u svakom našem udisaju u Hrvatskoj i Dalmaciji nestalo je kada smo se probudili narednog jutra, dok smo se oblačili i doručkovali gledajući pijačni trg pod našim prozorima. To bi se moglo definisati kao saglasnost običaja i verovanja. Ljudi koje smo posmatrali vrlo su vidljivo pripadali određenoj veri. Bili su muslimani, katolici, pravoslavci. Pri venčanju, rađanju, smrti obavljali su svoje nepromenljivo utvrđene rituale, određene verom, a u izvesnoj meri i starijim verama koje su joj prethodile. Ali u svemu ostalom bili su krajnji individualisti. Njihovi odlasci i dolasci, jedenje i pijenje nisu se odvijali ni po kakvom zajedničkom programu, mogli su izabrati svoju sudbinu na osnovu razloga toliko privatnih da nikom drugom nisu značili apsolutno ništa. To je bilo posebno vidljivo po tome kako su se kretali naokolo, što je po duhu bilo sasvim suprotno načinu na koji ljudi ujutru odlaze na posao preko Londonskog mosta. Videlo se to i na njihovim licima, koja su uvek iskazivala i neku misao nepodeljenu s drugima, skeptičnu, humornu ili lirsku, koja je u nekoj vezi s njihovim stavom da nijedno delo nije još do kraja procenjeno.

To se iskazivalo i u načinu odevanja. Ni ovde, kao ni drugde, pojedinci se, ukoliko su bili pri zdravoj pameti, nisu usuđivali da baš sasvim puste na volju svojim ćudima; muslimani se drže svojih fesova i feredža s posebnom priležnošću, jer ih to obeležava kao učesnike u nekadašnjoj veličanstvenosti Osmanske imperije. Ali ovde i najmanje selo, predgrađe, pa čak i ulica, imaju sopstvenu nošnju. Muškarci su u tome suzdržaniji od žena, jer je u klasičnoj nošnji ovih

krajeva muškarac dobio najbolju moguću odeću. Krut, gajtanom opervažen kaput ima svečan, gospodski izgled, a čakšire naglašavaju spoljašnju liniju nogu od kukova do gležnjeva i naborima na bedrima ih čine dužim. Ali žene se odevaju u najrazličitijim varijacijama. Dopale su nam se dve, sede kose i oštrih crta, jer su nam nalikovale na krčmarice iz Margejta[173] koje se dovijaju oko jelovnika za taj dan; nismo znali kako su obučene, sve dok jedan dečak nije odgurao kolica koja su ih delimično zaklanjala, kada smo ugledali njihove crne šalvare od serža. Druge su nosile uske jeleke i kaputе, uz široke pantalone, a svaki komad te odeće bio je napravljen od materijala drugačijeg dezena, sličnog onom koji mi koristimo za seoske zavese; ali iako su nosile muslimanske šalvare, ove žene su bile hrišćanke; lica su im bila otkrivena, a glave su sasvim ovlaš prekrivale maramama koje su kod nas poznate kao „pejzli“[174] šal. Muslimanke su klizile naokolo usana prekrivenih crnim zarom, umotane u pamučne ogrtače koji su obično imali pruge hladnih boja sive, sivoplave i isprano crvene izuzev onih koje su nosile nošnju koju čovek sreće samo u Mostaru i nigde drugde, osim ako ne ode veoma daleko, u Turkestan, kako neki kažu.

Ta nošnja je nešto najneverovatnije i najnepraktičnije što sam ikada videla. Velika prednost muslimanske odeće u jugoslovenskoj varijanti bila je njena prikladnost za vrlo toplo vreme, što se u ovim krajevima mora uzeti u obzir, jer je čak i u Mostaru leto pravo mučenje. Pamučni ogrtač pomaže da kosa i odeća ostanu čisti, a zar štiti lice od prašine, insekata i sunca. To ne važi za težak zar od konjske dlake koji se nosi na pravom Istoku, pod kojim se nagomilana prašina od disanja pretvara u blato, ali laki crni veo od voala ili pamuka ne šteti, a čini dosta dobra. Nema, međutim, nikakvog opravdanja za tradicionalnu mostarsku nošnju. Ona se sastoji od muškog kaputa od crne ili plave tkanine, suviše velikog za ženu koja ga nosi. Ima krut vojnički okovratnik, vrlo visok, možda dvadeset pet do trideset santimetara, sa vezom od zlatnog konca na unutrašnjoj, a ne na spoljnoj strani. Nikada se ne nosi kao kaput. Žena ga navlači preko glave, stavljajući rameni deo na glavu tako da kruti okovratnik pada napred, isturen kao vizir; a ako uhvati oba kraja okovratnika i spoji ih, ona može potpuno da sakrije lice i ne mora da nosi veo. Rukavi su slobodno pušteni ili su zašiveni na leđima, ali se sa donjim delom ne može učiniti ništa, osim da se vuče po zemlji.

Pitali smo ljude u hotelu, nekoliko trgovaca u gradu i priličan broj muslimana na drugim mestima da li postoji neka lokalna legenda koja objašnjava ovu neverovatnu odeću, jer je izgledalo da ona mora biti rezultat sećanja na događaj kada je neka žena, odevena u muževljev kaput, počinila neko herojsko delo. Ali ako je takva legenda ikada i postojala, više je niko nije pamtio. Nošnja je mogla imati neku vrednost kao klasna oznaka, bila je vrlo udobna, ali da bi ostala čista

inogla ju je odenuti samo neka žena iz dokoličarske klase, koja nije morala da izlazi, osim ako to nije želela. Vrlo je neprikladna za kišu i neravno tlo, osim toga, (ako odevena žena ne može ni da nosi ni da vodi dete. Moguće je da opstaje uglavnom zbog svoje poetske vrednosti, zbog simboličke vezanosti za pol koji skriva.

Takva nošnja ima snagu sna ili umetničkog dela koje se može tumačiti na više načina, koji istovremeno objašnjavaju nekoliko vidova stvarnosti. Kao prvo i najočiglednije, mala žena u kaputu velikog muškarca najjednostavnije i najvedrije simbolizuje kontrast između muškarca i žene kao kontrast između težine i lakoće, između grubosti i krhkosti, između onog što lomi i onog što se može slomiti, ali se umesto toga čuva i voli, nežno i radosno. Ona čini da muškarac i žena izgledaju kao otac i kći. Devojčica nosi očev kaput i smeje mu se iz njegovih dubina, zamišlja da je njegov kaput čarobna odeća, u kojoj je ona nevidljiva i u kojoj se može sakriti od njega. Veličina kaputa govori u prilog ovoj ideji. Hercegovci su visoki, ali ne toliko koliko kaput zahteva. Ja sam visoka nešto preko 160 santimetara, a moj muž ima gotovo 190, ali kada sam probala da njegov kaput obučem na ovaj način, rub mi je bio znatno iznad članaka, a mostarska nošnja se vuče po zemlji.

No ona predstavlja ženu i u mnogo zlokobnijem svetlu: onakvu kakvu je muškarac vidi kada je se plaši. Crni vizir joj daje izgled ptice grabljivice, a sjaj zlatnog konca na unutrašnjoj strani okovratnika nagoveštava tajna, uzbuđujuća zadovoljstva. Baklja je prineta onom plamenu mašte koji kao gorivo traži snove bola, uništenja, uživanja. Uzdržana ali i sladostrasna lepota kaputa stavlja poseban i zastrašujući naglasak na značenje svojstveno svim istočnjačkim nošnjama koje kriju žensko lice. To značenje ne odnosi se direktno na seksualnost; ono se rađa iz bezličnijeg, gotovo metafizičkog stanja duha, mada dovoljno primitivnog da izazove mučninu. Veo odražava i iznova oživljava trenutak kada muškarac, pošto je udružen sa smrću, poput svih bića koja moraju umreti, mrzi svoj rod što živi i produžava život, i mrzi ženu više od sebe, jer je ona instrument rađanja, stavlja ruku na tlo da prljavštinom koja tu leži umrlja njeno lice, da zaustavi dah života koji izlazi iz njenih nozdrva. Iz svih žena pod velom izbija melanholija, mnogo veća od nevolja koje one možda trpe. Čak i onda kada, kao žene Mostara, izgledaju kao da hitaju tajnoj, čulnoj i vedroj ljubavi, one zapravo nagoveštavaju opšte predavanje smrti, uzaludan pokušaj živih da se odreknu života.

BOSNA

PUT

Muslimanka sa crnim zarom odevena u belo koja usred terasa rascvetalog voćnjaka drži u naručju veliki buket perunika bila je poslednje što smo videli od hercegovačkih ravnica; put nas je odveo u planine, u početku tako hrapave i gole, tako grube i kamenite da su nam bile gotovo gadne. Potom smo pratili tok divne, brze reke, a visove je ublažila prolećna šuma, crvenkasta od mladog hrastovog lišća, koja se uzdizala sve do vrhova prekrivenih snegom. Reka je, po čudnovatom pravilu ove kraške zemlje, primala pritoke poput danka, kao nezagađene darove pravo iz gole stene. Jedan snažan mlaz padao je u reku pod pravim uglom i prštao po njenoj površini u predivnom nemiru. Sa stena se nad prazninom nadvijala bujna čemerika bledozelenih cvetova.

Uskoro je pejzaž postao blaži, a šuma je ukrotila i zauzdala planinu: na takvoj pozadini bile su rasute ljupke male kompozicije od vodopada, voćaka i zelenih travnjaka. Izraz „gorski do“ ponovo je imao smisla. Preko doline gledali smo Jablanicu, Grad jablanova, mostarsko izletište iz vremena kada su Austrijanci još ovde vladali, kuda su carski oficiri u danima najžešćih vrućina odlazili na kockanje i konjske trke. Ispred njenih minareta ležala je zaravan prekrivena mladom pšenicom, u prvom, bledom i nežnom zelenilu, treperavom kao visoko C nekog nebeskog soprana, a voćnjaci su se beleli od procvetalih trešanja i šljiva. Prošli smo širokim putem kroz jasenove napupele bronzom i zlatom, a grupa predivne dece istrčala je iz škole pozdravljajući nas kao da smo neki predznak ili čudo. Kasnije smo videli još divne dece stajala su ispred ciganske čerge čiji su šatori napravljeni krajnje jednostavno: jedan komad crnog platna bio je prebačen preko šipke i pričvršćen na oba kraja. Naš Švaba vozio je neobično brzo, da im kojim slučajem ne bismo dali novčiće.

Lepo selo Konjic[175] je poput biča obmotavalo dolinu, a mi smo se začudili da u mestu tako duboko u unutrašnjosti ima toliko malih, modernih restorančića, u kojima ljudi sede ispijajući kafu. Put se potom peo, a potok tekao unazad kao u nekom naopako puštenom filmu; izašli smo među drveće koje još nije stiglo da ozeleni i sa jednog visokog prevoja pogledali ogroman krug koji su opisivali visovi prekriveni snegom, čijim smo podnožjem, sasvim nesvesni, prošli. Opet smo išli kroz Švajcarski predeo, putem čije su se strane žutele od jagorčevine, ulazeći u bogatiju zemlju sa čudnovatijim ljudima. Cigani, vitka i zlatna stvorenja koja kao da je neka firma za proizvodnju zavesa odenula u boje izlaska i zalaska sunca, pozdravljali su nas i osmehivali se; muslimanke koje su nam bez velova išle u susret okretale bi leđa dok ne bismo prošli, ili bi, ako je tu bio kakav zid, lice prislanjale uz njega. Stigli smo do široke doline okružene brdima koja se nisu

pružala u pravcu istok-zapad niti u pravcu sever-jug, već u svim mogućim pravcima, tako da se prizor menjao svakog trenutka, a tlo izgledalo fluidno i nestalno poput okeana.

„Sad smo vrlo blizu Sarajeva“, rekoh; „ono je na kraju ove doline.“ lako sam bila u pravu, u Sarajevo nismo stigli tako brzo. Glavni put se popravljao i morali smo da krenemo sporednim, koji je bio toliko loš da je blato prskalo na sve strane. Posle kilometar-dva i mi smo bili potpuno blatnjavi. Ovo je zaista nerazvijena zemlja i čovek se ne može kretati po njoj po svojoj želji.

SARAJEVO I

Pogledaj“, rekoh, „reka u Sarajevu je crvena. Mislim da je to ipak previše. Patetični prividi ne bi trebalo da se poigravaju tragičnim stvarima.“ „Da, ovo je poput nekog propagandnog plakata“, reče moj muž. Stajali smo na mostu preko koga bi nadvojvoda Franc Ferdinand i njegova žena prešli ujutro 28. juna 1914, da Bosanac Gavrilo Princip nije pucao na njih u trenutku kada su njihova kola skretala sa ulice koja je vodila obalom.

Zadrhtasmo i pređosmo na drugu stranu, gde se nalazio mali park sa restoranom. Seli smo i popili kafu posmatrajući *Pyrus Japonica* i bele jorgovane koji su rasli svuda oko nas, kao i ljude što su poput cveća krasili grad. Za susednim stolom sedela je jedna muslimanka odevena u svilenu odeću sa ljubičastim, tamnocrvenim i prigušeno plavim prugama. Ispružila je svoju dugu, vitku ruku, dotad skrivenu naborima, da sipa kapljicu vode u šoljicu sa kafom; ovde se pije turska kafa koja se pravi od sitno mlevenih zrna, a hladna kapljica pomaže da se čestice slegnu. Ruka joj se ponovo otkri da bi podigla zar, tek toliko da drugom može prineti šoljicu usnama. Kad nije otpijala kafu, sedela je nepomično, a veo joj je na vetru prianjao uz lice. Njena mirnoća bila je drukčija od mirnoće zapadnih žena, a lice koje je povremeno otkrivala bilo je sasvim neorijentalno, belo poput lica neke Skandinavke. Malo dalje dva muslimana sedela su i razgovarala o politici, upirući prstom u naslove u novinama. Obojica behu visoki, koščati, bronzane kose i blistavo plavih očiju: da nisu nosili fesove, mogli su biti i danski brodski kapetani.

Primetili smo tada, kao što ćemo to primećivati često tokom naših šetnji po gradu, da Sarajevu takve situacije daju poseban izgled. Odeću koju smo smatrali karakterističnom odlikom orijentalnog naroda, pozitivnim dokazom da smo prešli granicu Evrope, nosili su ljudi koji izgledaju mnogo manje orijentalno nego, recimo, Latini; zbog toga Sarajevo izgleda kao neki raskošan maskenbal. To je grad koji ima atmosferu velikog izobilja, potpunog predavanja uživanju, tako da izgleda sasvim moguće da je organizovao veoma skupu zabavu za gotovo sve svoje stanovnike. Ali ta atmosfera je, ako se govori konkretno, obmana, pošto je Sarajevo prepuno očitog i krajnje ogoljenog siromaštva. Životni standard radnika mnogo je niži nego u našim velikim zapadnim gradovima, iako postoji i priličan broj srednje imućnih ljudi. Ovdašnji muslimani prezirali su trgovinu, ali su bili zemljoposednici, i njihovi potomci, sada mahom visoki činovnici ili pripadnici različitih gradskih profesija, još drže ostatke tog bogatstva. Trgovinu koju su odbacili preuzeli su hrišćani, postajući s vremenom bogat i privilegovan sloj koji je imao malo šta zajedničko sa potlačenim hrišćanima izvan gradskih zidina. Ovde

postoji i jevrejska kolonija: nju sačinjavaju potomci grupe Jevreja izgnane iz Španije u doba Ferdinanda i Izabele[176], stopljeni sa Jevrejima koji su od pamtiveka živeli na Balkanu. I oni spadaju u imućne i kulturne ljude. Grad leži zadovoljan u plodnoj dolini pored crvene reke i penje se uz strane zaobljene kotline radosnih, otvorenih predgrađa, sa lepim kućama okruženim voćkama. Ovde se može živeti srećno, s pogledom na stotinu sarajevskih minareta i visoke jablanove koji prate tok crvene reke. I mrtvi doprinose ovoj lepoti: čitava jutra zemljišta iznad predgrađa prepuštena su namernom nehatu muslimanskih groblja, na kojima mermerni stubići štrče ukoso iz nekošene trave, cveća i paprati, radosnih kao da rastu na nekoj sasvim običnoj livadi.

Ali Sarajevo za svoju atmosferu izobilja mnogo manje duguje materijalnim dobrima, a mnogo više ljudima. Oni se otvoreno i bez oklevanja, čak i razborito, potpuno prepuštaju uživanju. Dobro je nositi crveno, zlatno, plavo i zeleno: žene nose te boje, i na muslimanskom pazaru, koji u gradu zauzima površinu od nekoliko jutara, otvoreni dućani izlažu maramice, marame i šarene tkanine koje kažu „da“ ideji jarkih boja onako kako na Zapadu to mogu samo vrlo bogati ljudi, koji kupuju u ekstravagantnim modnim salonima. Muškarci se umivaju na mermernoj česmi u velikoj džamiji i u utvrđeno vreme padaju ničice u molitvi, obavljajući opšteprihvaćeni obred s prirodnim uživanjem u svežini i opuštanju. U muslimanskim aščinicama prodaju se veliki koturovi pite od tankog, masnog testa i spanaća, koja prirodno očekuje da se niko neće zastideti svoje halapljivosti i ljubavi prema jakoj hrani. Pogledi koje muškarci bacaju na žene pod zarom, držanje kojim one odaju da znaju da ih gledaju, govore o romantičnosti koja ima vremena da sanja i naslađuje se svojim snovima, jer je cvet zadovoljnog tela. Ova tradicija spokojne senzualnosti je muslimanskog porekla, i možda je i danas najsnažnija među muslimanima, ali i na licima Jevreja i hrišćana može se videti taj jasno uočljiv sjaj koji navodi na pomisao da su puritanci koji su zabranili zadovoljstvo i slobodoumnici koji su ga zloupotrebili učinili mnogo veće zlo nego što se u prvi mah može pomisliti. Mislili smo da time uništavaju bezazlenu lepotu, ali ovde smo počeli da sumnjamo da oni zapravo odbacuju uputstva neophodna za ovladavanje umetnošću življenja.

Mada Sarajevo ima veoma izražen karakter, ono nije toliko staro koliko gradovi mogu biti. Prvobitno je bilo rudarsko naselje. Na visovima iznad njega vidi se turska tvrđava koju su Austrijanci obnovili, a iza nje leže ostaci nekadašnjeg rudnika koji su eksploatisali dubrovački trgovci. To ne znači da je Sarajevo ikada imalo onaj slučajan i nemaran izgled savremenog rudarskog grada. U prošlim vremenima, pre nego što se shvatilo da rude, ma kako izgledale čvrste i trajne, nisu pouzdanije od duge, rudarski gradovi izgledali su sabrano i samouvereno kao

bilo koje industrijsko mesto koje zna da je pred njim velika budućnost. Ali Sarajevo nije bilo ni veliko ni moćno kada je 1464. palo u turske ruke. Prestonica Bosne bilo je Jajce, koje se nalazi nekih devedeset milja severnije, u planinama. Posle turskog osvajanja, međutim, Sarajevo je postalo izuzetno važno iskazište različitih ljudskih shvatanja, od kojih je jedno, iako sasvim lokalnog karaktera, po ogromnoj snazi i značaju imalo mnogo šire okvire.

Manihejska jeres, koja je dotakla Dalmaciju i ostavila izuzetno dubok trag u Trogiru, pustila je mnogo dublje korene u Bosni, gde je bogumilstvo privuklo najveći deo stanovništva i feudalne gospodare i kmetove. O toj sekti nemamo mnogo podataka osim onih koji potiču od njenih neprijatelja, a ti su, po pravilu, ogromni lažovi. Njeno ime, koje na staroslovenskom znači „Bože, smiluj se“[177], i ponašanje njenih preživelih pripadnika navodi na zaključak da su se predavali ekstatičnim molitvama, što Slovenima ne pada teško, dok su njen dualizam prilagodili slovenskom ukusu. Odbacili su njeno puritanstvo i ugradili u nju mnoštvo prehrišćanskih verovanja i običaja, kao što je verovanje u ukleta mesta i običaj da se u određeno doba godine beru trave koje se potom koriste uz bajanje. Jeres je dobila slovenski pečat i time što je politika postala njen sastavni deo. Moderni istoričari smatraju da bogumilstvo i nije bilo u tolikoj meri jeres koliko šizma, zapravo pokušaj jedne snažne nacionalne partije da osnuje svoju crkvu, nezavisnu i od katoličke i od pravoslavne.

Ali šta god da je bogumilstvo bilo, ono je, uprkos okrutnim nasrtajima dveju velikih crkava, gotovo dvesta pedeset godina zadovoljavalo verske potrebe velikog broja Bosanaca. Katolička crkva bila mu je opasniji protivnik. Razlog tome nije bila veća tolerantnost pravoslavne crkve: Carigradski sabor je, na primer, odlučio da se bogumili moraju živi spaljivati. Razlog je bila sve nepovoljnija politička situacija na istoku, zapečaćena dolaskom Turaka, koji je pravoslavnu crkvu od progonitelja pretvorio u progonjenog. Katolička crkva izbegla je takvu pročišćavajuću nesreću; i mada je njena okrutnost prema jereticima u jednom periodu oslabila, te je tako, u vreme Karolinga[178], postala milostiva i prema Jevrejima i arijancima[179], ogromne predrasude i preduzetni vladari konačno su je prinudili da se lati mača i krene protiv neprijatelja vere.

Krajem 12. veka jedan dalmatinski vladar koji je hteo da se dograbi Bosne požalio se papi da je ta oblast puna jeretika, i zatražio od njega da pošalje ugarskog kralja da ih istrebi. Tako je počelo strano uplitanje koje dugo vremena nije davalo nikakve rezultate. Godine 1221. u Bosni nije bilo drugih sveštenika osim bogumilskih, a pastva je bila izuzetno pobožna. Ali strasti crkve bile su raspaljene, i 1247. papa je podsetio bosanskog nadbiskupa, ne bi li ga podstakao na akciju, da su njegovi prethodnici pokušavali da povrate svoje posede razarajući

ih, i ubijajući i odvodeći u zatočeništvo hiljade Bosanaca. Bosanci su, međutim, uporno ostajali bogumili, i čim bi pažnja papske države bila usmerena na neku drugu stranu, kao u doba progona valdenza[180] i Velike šizme[181], opet bi se vraćali svojoj veri. Ona je na kraju bila prihvaćena kao državna religija.

Ali papska država je veoma mnogo uložila u Bosnu. Stalno je predlagala da se protiv Bosne organizuju krstaški pohodi, nudeći zauzvrat potpuni oproštaj grehova, kao i u slučaju krstaških pohoda na Palestinu. Slala je brigade misionara, od kojih su se mnogi držali junački i često umirali kao pravi mučenici. Koristila je svaku vrstu prinude na susedne vladare ne bi li ih naterala da ognjem i mačem krenu na Bosnu. Podržavajući katoličke uzurpatore bosanskog prestola stvarala je stalni haos u zemlji i sprečila uspostavljanje dinastičkog jedinstva. I onda je povukla svoj poslednji potez. Podržala je ugarskog cara Sigismunda, koji je vladao Hrvatskom i Dalmacijom, vrebajući priliku da Bosnu priključi svojim posedima. To svakako nije bio korak koji je mogao da dovede do uspostavljanja reda. Sigismund je bio neodgovoran avanturista čija se ravnodušnost prema slovenskim interesima pokazala kada je Dalmaciju predao Veneciji. Čim je papa izdao bulu pozivajući hrišćane na krstaški rat protiv Turaka, otpadnika arijanaca i bosanskih jeretika, car je krenuo u pohod koji je doneo ogromnu nesreću već izmučenoj slovenskoj zemlji. Posle samo nekoliko bitaka zarobio je bosanskog kralja, ali Bosanci nisu pokleknuli i izabrali su drugog, koji je takođe bio bogumil. Sigismund je potom poslao zarobljenog kralja natrag u Bosnu, što, naravno, nije obradovalo njegovog naslednika. U unesrećenoj Bosni ponovo je izbio građanski rat.

Sve to događalo se 1415. godine. Godine 1389. hrišćani Srbi izgubili su bitku na Kosovu. Dvadeset šest godina Turci su se utvrđivali na granicama Bosne. Već su imali neka uporišta na jugu kraljevstva. I dete je moglo videti šta se sprema. Turci su bogumilima ponudili vojnu zaštitu, garantovali vlasništvo nad zemljom i potpunu versku slobodu pod uslovom da se broje kao muslimani, a ne kao hrišćani, i da ne napadaju snage Osmanske imperije. Bogumili, koji su u papskoj buli zajedno sa Turcima označeni kao neprijatelji hrišćanstva, zbog čega su bili i poharani, prihvatili su ponudu. Da nije bilo netolerancije papske države, Turska u Evropi ne bi provela pet stotina godina. Pedeset godina kasnije ludost je prevladala. Bosna je postala turska, a Turci su napredovali ka Mađarskoj i srednjoj Evropi. Treba napomenuti da je grupa bogumila koju je privremeni katolički kralj izgnao iz Bosne, poslavši neke njihove saborce u lancima u Rim gde je trebalo da budu „s blagošću preobraćeni“ hrabro branila hercegovačke planine od Turaka još punih dvadeset godina.

Ali priča se tu ne završava. Tada se ispoljila jedna čudnovata i strašna strana ljudske prirode, koja se potom javila u još jednoj istorijskoj prilici. Postoji jedna

vrsta ljudi, mnogo strašnija od ostalih, koja se opire podajući se. Pretpostavimo da je to žena. Ona se čoveku dopada, on joj se udvara i otkriva da nijedna druga žena nije toliko podatna. Divi se načinu na koji mu se predaje, a možda je zbog toga i prezire. A onda iznenada shvata da je čitav njegov život uslovljen njome, da je telesno zavisan od nje, da je navikao da živi sa njom, da hrana nije hrana ako je ne deli s njom.

To je onaj čas u kome čovek iznenada otkriva da nije osvojio ženin um i da nije siguran da ga ona uopšte voli, čak ni da joj se sviđa, ili da ga smatra iole bitnim. Tada mu pada na pamet da mu se ona nije oduprla zbog toga što ništa što je činio za nju zapravo nije ni od kakvog značaja. Može čak i posumnjati da mu je dopustila da uđe u njen život zato što ga je mrzela i što je želela da se razotkrije pred njom da bi ga mogla prezirati zbog njegove slabosti. Pošto je čovek stvorenje ispunjeno pre mržnjom nego ljubavlju, takva situacija zaista je sasvim moguća. Usledиće mučan period u kome će on pokušavati da utvrdi istinu. Ali to mu neće poći za rukom, jer suština ovakve žene je da ona ne otkriva svoje lice. Zbog toga će morati da se povuče iz sleđene pustoši u kojoj se zatekao tamo gde nema ni toplote, ni svetlosti, ni hrane, ni skloništa, već vlada samo strah od nepoznatog neprijatelja, i moraće da trpi bol samotnog življenja sve dok ne bude u stanju da ponovo voli; ili će početi da se pretvara u drugu osobu, koju će ona prihvatiti, a to je proces krivotvorenja duše. Pa ipak, koji god put da odabere, žena će biti jača i smirenija, ali ne toliko jaka i smirena kakva će biti ako se on odluči na treći put i pokuša da je pobedi silom.

Dvaput su Sloveni u istoriji Evrope odigrali ulogu ove žene. Jednom, u jednostavnijim okolnostima, u Rusiji, kad su pustili Napoleona u samo središte svoje zemlje, gde se našao okružen snegom i pepelom, mrtve budućnosti. Drugi put se to odigralo u Sarajevu. Bosanski plemići jeretici predali su zemlju Turcima u zamenu za očuvanje svoje vere i zemlje, ali su bili svesni da su im Turci neprijatelji. Nije bilo dva naroda koja su osećala toliko antipatije jedan prema drugom kao Sloveni, sa svojom neiscrpnom sposobnošću za ispitivanje i razmatranje, i Turci, koji u svom jeziku nisu imali reč kojom bi izrazili zainteresovanost za nešto, i kojima je bilo dovoljno da se prepuštaju refleksu svog militarističkog poretka. Ta antipatija ojačala je kada su Turci počeli da u Bosni primenjuju svoj surovi sistem oporezivanja, kojim su iscrpljivali sve osvojene teritorije, i svoj način uzimanja vojnika. Ubrzo su i iz Bosne, kao što su to činili u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji, počeli da otimaju slovenske dečake da bi ih pretvorili u janičare, pretorijansku gardu Osmanskog carstva. Tim dečacima bilo je namenjeno da odrastu ne znajući za svoje ime i porodicu, niti za svoje mesto

rođenja, da se ne mogu ženiti i sticati imovinu; bili su osuđeni da budu sultanovo oružje, neljudsko poput kopIja ili bombe.

Bosanci su prihvatili te strašne zahteve. Nisu imali izbora. Ali dvojica bosanskih plemića koji su se prvi potčinili Turcima došli su u ovo rudarsko mesto i na visovima iznad današnjeg grada osnovali naselje pod imenom Saraj-Bosna, po saraju – tvrđavi. Tu su živeli gordo, uprkos padu svoje zemlje. Mora se imati na umu da ti ljudi nisu sebe videli kao neke strašne otpadnike. Pripadnici jeresi koja je po duhu bila istočnjačka nisu mogli osećati da su izdali hrišćanstvo time što su obavljali svoje verske obrede pod muslimanskom zaštitom, pošto je Muhamed priznavao Hristu svetost, a muslimani se nisu protivili tome da se hrišćani mole u svojim crkvama. I dan-danas sarajevski muslimani svakog utorka uveče odlaze u crkvu sv. Antuna Padovanskog. Bosanski muslimani su smatrali da su ostvarili svoju nezavisnost ustupkom koji nije bio veći od onog koji bi učinili da su se potčinili katoličkoj crkvi. I zato su živeli u novom gradu nimalo narušenog samopoštovanja, izvlačeći dobit iz rastućeg bogatstva svojih osvajača.

Tada je, bez sumnje, grad stekao svoju atmosferu uživanja, jer su među Turcima čulnost i raskoš u to doba umele divno da se praznuju. Uvid u razmere tog obIlja omogućila je katastrofa. Kada je Kara Mustafa, vezir koji je nasrtao na Dubrovnik, bio poražen pod Bečom a njegov logor zaplenjen, Evropa je bila zaprepašćena luksuzom koji do tada, a verovatno ni potom, ne beše videla. Kara Mustafine potrebe bile su neizmerne: putovao je sa dvadeset hiljada grla bivola, volova, kamila i mazgi, stadom od deset hiljada ovaca, kao i sa tovarima žita, šećera, kafe, meda i masti. Njegov logor zauzimao je prostor veliki koliko i Varšava i običnim Poljacima bio je nepojmljiv, pisao je Jan Sobjeski[182] svojoj ženi. Vezirov šator – to znam jer sam imala prilike da ga vidim u Beču – bio je remek-delo u raznobojnom vezu. Bilo je tu i kupatila u kojima je tekla mirišljava voda, vrtova sa fontanama, predivnih kreveta, sjajnih svetiljki i svećnjaka, skupocenih ćilima, a uza sve to i menažerija sa mnoštvom ptica, životinja i riba. Pre nego što je pobegao, Kara Mustafa je pogubio ono što mu je bilo najdragocenije, što je smatrao toliko lepim da nije mogao da podnese pomisao da to može dopasti hrišćanskim psima u ruke. Odrubio je glavu svojoj neobično lepoj ženi, a potom i svome noju. Miris tog sveta, prebogatog i zatvorenog u sebe, još lebdi u vazduhu oko džamija, prozora sa rešetkama i ozidanih vrtova Sarajeva.

Ali, koliko god da je bilo senzualno, stanovništvo ovog grada nikad nije bilo inertno. Sarajevo, kao sedište novog muslimanskog plemstva, postalo je i glavni štab bosanskih janičara. Oni su, međutim, izneverili sve nade svojih tvoraca. Novo vaspitanje nije ih moglo naterati da zaborave svoje slovensko poreklo. lnsistirali su na tome da govore srpski, nisu se ni najmanje trudili da prikriju svoje

rodoljublje, i uporno su zahtevali da im se dozvoli ženidba i sticanje imanja. Umesto da budu neljudsko oruđe osmanske moći okrenuto protiv bosanskih plemića, oni su im postali prijatelji i saveznici. Porta nije mogla da promeni ovakvo stanje stvari, jer su ih janičari iz Konstantinopolja, takođe Sloveni, veoma voleli, pa nisu mogli biti upotrebljeni protiv njih. Uklonivši vođe bosanskih hrišćana, Porta nije imala drugih rezervnih snaga, a i inače bi ih teško mogla navesti da se bore za račun svojih ugnjetača.

I tako se u dubini Osmanske imperije razvijao Slobodni Grad u kome su Sloveni živeli kako su hteli, po slovenskim zakonima i običajima, prkoseći svakom spoljnom mešanju. Grad je čak doneo zakon po kome je bosanskom paši bilo zabranjeno da unutar gradskih zidina provede više od jedne noći. Tokom te jedne noći dvorili su ga kao poštovanog gosta, ali narednog jutra ispratili bi ga do gradskih kapija. Nije dolazilo u obzir da Osmansko carstvo načini Sarajevo sedištem svoje vlasti. To je postao jedan manji grad, Travnik, udaljen od Sarajeva nekih pedesetak milja, a čak ni tamo paša nije bio apsolutni gospodar. Ako bi se sarajevski janičari požalili na njega Uzvišenoj porti, on bi bivao uklonjen. Zvuči neverovatno, ali jedino pravo na kome je Porta insistirala kao na simbolu svoje moći bilo je postavljanje dvojice činovnika koji su se starali da se sporovi između hrišćana i muslimana razrešavaju pravedno; ali je sarajevska opština mogla smeniti i njih. Sultani i veziri morali su se često pitati: „Kada smo mi pokorili ove ljude? Avaj, kako smo mogli i pomisliti da smo pokorili ove ljude? Šta smo to učinili te nismo uspeli da pokorimo ove ljude?“

Vekovima je ovom pobunjeničkom gradu išlo dobro. Njegova nezavisnost omogućila mu je da izdrži šok posle udaraca nanetih Turcima kod Beča i Beograda, koji su okončali turske planove za osvajanje Evrope. Loši dani naišli su krajem 17. veka, kada je princ Eugen Savojski dojahao sa svojom konjicom iz Mađarske i pogledao grad s jednog brda na rubu doline. Sloveni su tada dokazali da su jedno: Bosanci su isprobali trik koji će Rusi kasnije primeniti na Napoleonu. Grad je, rečeno je princu Eugenu, bio napušten. Ležao je tu, prazan, spreman da bude uzet. Princ se zamislio i nije krenuo dalje, mada je žarko želeo da vidi ovu predstražu Istoka, čija je atmosfera morala biti privlačna onoj vrsti čulnosti i ljubavi prema raskoši kojom se on odlikovao. Okrenuo se i vratio na Dunav, predvodeći dugu kolonu hrišćanskih izbeglica koje su prešle na austrijsku teritoriju. Možda je to povlačenje napravilo razliku između njegove i Napoleonove sudbine.

Posle toga prošao je čitav jedan vek tokom koga je Sarajevo ostalo kakvo je i bilo, kipteći od neposlušnosti. A onda su došli veliki sultani reformatori, Selim III i Mahmud II, koji su shvatili da moraju ponovo izgraditi svoju kuću, ukoliko ne žele

da se ona sruši na njihove oči. Odlučili su da reorganizuju janičare, a kada se ispostavilo da je to nemoguće – da ih raspuste. Janičari su tada već postali sila sasvim izvan zakona, koja je imala vrhovnu vlast nad svim zakonom uređenim administrativnim jedinicama. Sultani su takođe odlučili da reformišu zemljišni i poreski sistem, koji su od seljaka načinili gladne robove. Sarajevu se to nikako nije dopalo. Janičari i bosanska vlastela zajednički su se trudili da održe feudalni poredak, koji tada već beše nestao gotovo u svim ostalim delovima Evrope, i predlozi da se ukloni stanje u kome seljaci hrišćani nisu imali nikakvih prava oživeli su stari istorijski sukob. Bosansko muslimansko plemstvo iz gradova mrzelo je seljake hrišćane, jer su oni bili potomci katoličkog i pravoslavnog plemstva i njihovih sledbenika čija je netrpeljivost prema bogumilima otvorila vrata osvajačima.

Stoga su se janičari i muslimanska vlastela borili protiv sultana. Janičari su odbili da budu raspušteni i kada su njihova braća u Kostantinopolju bila istrebljena, zabranjena uniforma još se mogla videti u Sarajevu: plava pelerina obrubljena krznom, vezeni kaput, ogromni turban ukrašen perom rajske ptice, ako je njegov vlasnik bio višeg ranga, visoke kožne čizme, crvene, žute ili crne, zavisno od čina. Posle izvesnog vremena morali su se povući iz grada u tvrđavu iznad njega, a i ona je potom pala pred naletom trupa vernih sultanu; bosanskim plemićima odrubljene su glave, a turski paša ušao je u grad u kome su četiri veka njegovi prethodnici nerado bili primani. Ali posle nekoliko meseci, jula 1828, Sarajlije su se osvetile i uz pomoć stanovnika obližnjeg Visokog[183], upale u grad: pokolj nad osvajačima trajao je tri dana. Njihova pobeda bila je tako užasna da su ostavljeni na miru sve do 1850, a onda ih je porazilo Tursko carstvo, i samo na izdisaju, koje će srpski seljaci isterati iz Bosne nepunih trideset godina kasnije. Na kraju su ljubavnici uništili jedno drugo. Ali njihova ljubav bila je čuvena. Ovaj predivni grad stalno govori o njihovoj uzajamnoj obuzetosti, o tome kako su Sloveni, koji se nisu mogli osvojiti nikakvim poklonima, uzimali od Turaka, a ipak nisu bili osvojeni, o neutoljivoj viševekovnoj gladi Turaka da potčine Slovene sebi, mada se Sloveni nikome ne potčinjavaju, čak ni sami sebi.

SARAJEVO II

Znali smo da moramo malo odspavati, jer će Konstantin stići iz Beograda, a on voli da sedi dugo i priča. Ali zadržali smo se na pijaci, posmatrajući ljude koji su stajali u dugom redu čekajući da im se ispeglaju fesovi. Taj postupak bio je vrlo zabavan. U radnji ispunjenoj parom radila su dva muslimana; stavljali su fesove na napravu koja je imala oblik fesa i bila zagrejana poput nekadašnjih pegli, spuštali preko poklopac istog oblika koji bi potom čvrsto stegli zavrtnjem, i na kraju vadili fes s majčinskim izrazom na licu. „Kako su ovi muslimani uredni ljudi“, reče moj muž. A onda dodade. „To, međutim, nije normalno. Da jeste, bilo bi više ovakvih radnji. Mora da je sutra neki festival. Pitaćemo u hotelu.“ Ali bili smo tako umorni da smo zaboravili, i uspavali se, pa je Konstantin morao da pošalje poruku da je stigao i da jedva čeka da pođemo na večeru.

Kada smo sišli, Konstantin je u holu razgovarao sa dvojicom ljudi, tamnokosim i dostojanstvenim, žućkastog tena i dugih trepavica karakterističnih za sefarde. „Kazao sam vam da imam prijatelje svugde“, reče on. „Ovo su dva moja prijatelja koji me mnogo vole. Oni su španski Jevreji, koji govore divan meki španski jezik iz vremena Ferdinanda i Izabele, ne ovaj današnji, tvrd i guturalan poput nemačkog. Ovo je dr Lahan, bankar, a ovo je dr Marigan, sudija. Mislim da su obojica vrlo dobri ljudi, oni na gotovo obredan način slede utvrđeni put, i ništa pogrešno im se ne događa. Sada će nas odvesti u restoran u kome ćemo nešto pojesti, ali nas oni tamo ne vode zbog hrane. Čuli su da u tom restoranu jedna devojka vrlo dobro peva bosanske pesme; nema u Sarajevu ovakvog mnoštva džamija bez ikakvog razloga, jer ovo je doista Istok, i ljudi, čak i ovako ozbiljni, pridaju veliki značaj devojkama koje znaju da lepo pevaju bosanske pesme.“

Dva čoveka pozdravila su se s nama izuzetno lepo i učtivo, a onda kretosmo put restorana. Bilo je očito da vole Konstantina delom zato što je veliki pesnik, a delom zato što je nalik na neko zabavno kučence. Ali na vratima počeše da misle o nama i o tome da li je uputno što nas vode na takvo mesto. „Nama i našim ženama je lepo“, rekoše, „ali mi smo na to navikli. Možda neće biti sasvim po meri jedne engleske dame. Ponekad su te plesačice... pa, evo jedne.“ Korpulentna žena odevena u prsluče i ružičaste šalvare ukrašene šljokicama stajala je na podijumu pokrećući stomak u ritmu muzike koju su izvodili klavir i violina, a kada smo ušli, promenila je temu i počela da vrti svojim velikim čvrstim dojkama u dva suprotna smera. Bila je to teška, mehanička magija, kao da se dva đuleta kotrljaju udaljavajući se jedno od drugog, ali su istovremeno i povezana nekom nevidljivom privlačnom silom. „Smeta li ovo vašoj ženi?“ upitaše sudija i bankar. „Mislim da ne smeta“, odvrati moj muž. Dok smo prolazili između stolova, jedno

đule prestade da se okreće, dok se drugo okretalo neverovatnom brzinom, i žena s prisnošću i dobrodošlicom uzviknu moje ime. Sudija i bankar ničim ne pokazaše da su čuli ovaj pozdrav. Kad sedosmo, bi mi neprijatno zbog njihovog ćutanja, pa rekoh: „Baš je čudno da ponovo srećem ovu ženu.“ „Molim?“ reče sudija. „Baš čudno što sam ponovo naišla na ovu ženu. Upoznala sam je prošle godine u Makedoniji.“ „A ona poznaje vas!“ uskliknuše sudija i bankar, i ja shvatih da su oni bili ubeđeni da ona zapravo poznaje mog muža.

Bilo mi je zaista vrlo drago što je ponovo vidim. Kada smo godinu dana ranije Konstantin i ja za Uskrs bili u Skoplju, on me je odveo u jedan noćni klub u muslimanskoj četvrti grada. Ona vrsta zabave koju smatramo razuzdanom i karakterističnom za savremeni Zapad u stvari prirodno pripada drevnom i siromašnom Bliskom istoku[184]. Čini mi se da se u svakom većem mestu u Makedoniji može naći barem jedna kafana sa muzikom i pevačicom. Skoplje koje ima nepunih sedamdeset hiljada stanovnika ima ih vrlo mnogo, uz jedan noćni klub koji je u rangu onih na Trokaderu[185]. Posetioci malog muslimanskog kabarea nisu bili mnogo bogati, a izvođači su bili jedan Ciganin koji je svirao i pevao uz gusle, jedna vrlo lepa Srpkinja koja je pevala, jedna još lepša Ciganka koja je pevala i igrala. i ova *danseuse de ventre*[186]*,* koja se zvala Astra. Kada je Astra prišla našem stolu zveckajući tanjirom, saznala sam da je Jevrejka iz Soluna, pripadnica još jedne izbegličke kolonije koja i danas govori španski iz doba Ferdinanda i Izabele. Zamolila sam je da narednog dana dođe u moj hotel i nauči me da igram *danse de ventre*[187]*.*

Došla je kod mene ranije nego što sam očekivala, u deset sati, odevena u neobičnu haljinu, takvog dezena i tako neveštog kroja da je odmah bilo jasno da ona retko kad ima priliku da bude potpuno odevena i da bi zapravo želela da bude samo domaćica koja živi u naselju gde kuće stoje u nizu i sve liče jedna na drugu.

Lekcija iz *danse de ventre* nije bila uspešna. Uspela sam da uhvatim pokrete, rekla je; to je bilo odlično, ali nisam mogla da proizvedem pravi efekat. *„Voyez-vous, Madame*“, rekla je francuskim jezikom naučenim tokom jednog polugođa provedenog u misionarskoj školi, *„vous n 'avez pas de quoi“*[188]*.* To je bio jedini put u životu da su me prekorili zbog nedovoljne debljine; Astra je verovatno imala nekih osamdesetak kilograma, iako ni delić njenog tela nije bio opušten kao na debelim ženama sa Zapada; sva je bila čvrsta i elastična. Pošto je učenje propalo, sele smo i pričale. Poticala je iz porodice muzičara. Njena sestra bila je udata za jednog Engleza koji je radio u Solunu, a ona je živela u Ilingu[189] sa dve devojčice, Mili i Lili, lepe kao lutke. Strašno je što su tako daleko. Astra je ostala udovica, muž joj je bio Grk, vozač kamiona, koji je stradao u saobraćajnoj nesreći tri godine

pošto su se venčali. Imala je sina od deset godina. Želela je da ga pošalje u francusku školu, po njenom mišljenju ništa nije bilo tako uspešno kao francusko obrazovanje *„pou rfaire libre l'esprit"*[190]. U međuvremenu pohađao je jugoslovensku školu i bio dobar đak, jer je bio prirodno dobar i vredan dečak, ali je želela da ima i nešto bolje.

Njeno zanimanje bilo je vrlo neprijatno. Nije otvoreno govorila o tome šta sve tačno spada u njega, ali smatrale smo da se to podrazumeva. U Grčkoj, Bugarskoj i severnoj Jugoslaviji situacija i nije bila tako loša, ali odnedavno dobijala je poslove samo u južnoj Srbiji[191], u noćnim klubovima koje su mahom posećivali Turci.

Lupila se rukom po čelu i zavrtela glavom. *„Vous ne savez pas, Madame, a quel point les Turcs sont idiots"*[192], rekla je. Njena primedba, kada sam malo bolje razmislila o njoj, bila je doslovno tačna. Bila je nesrećna što njeni turski posetioci nisu uopšte razgovarali. Njena haljina se otvori otkrivajući joj koleno, snežnobeo kombinezon od batista i čistu kožu; izgledala je poput radnog stola najurednije moguće kuvarice i nimalo senzualnija. Bila je oličenje pristojnosti i zdravog razuma, a i njen sud o životu bio je sasvim na mestu.

Taj sud u stvari je bio zaprepašćujući. Turci u južnoj Srbiji nisu kao muslimani slovenskog porekla u Sarajevu; oni su pravi Turci. To su Turci koji su se naselili posle Kosovske bitke, i koji su za razliku od onog što je Ataturk[193] sada tražio od Turaka, ostali ono što su i bili. Oni su ono što ljudi neizbežno postaju ako ceo svoj intelektualni život podrede ideji osvajanja. Oni pobeđuju, ali pobede imaju granica; ono što se osvoji ne može se održati, jer zahteva korišćenje intelekta koji je u međuvremenu bio potpuno zanemaren. Zato dolazi do propadanja, dugog poniženja koje prati propadanje. U jednom trenutku zbog snaga Selima i Sulejmana polovina evropskog kontinenta bila je upletena u precizan, okrutni balet savršenog ratovanja, čulnost sultana i vezira tragala je za novim prefinjenim stvarima i otkrića pretvarala u polazišta za nova traganja, fontane su se presipale u dvorištima i ozidanim vrtovima u kojima je do tada boravilo samo sirovo varvarstvo. A krajnji rezultat bile su stravično pravedne reči jedne kabaretske igračice koja je zalazila u godine, izgovorene dok je kao sasvim pristojna i nimalo raskalašena osoba sedela na hotelskom krevetu: *„Vous ne savez pas, Madame, a quel point les Turcs sont idiots".*

Kada je Astra prišla našem stolu rekla mi je da se nada da će biti još nekoliko sedmica u Sarajevu, i da je ovde srećnija nego što je bila u Skoplju. *„Ici"*, rekla je, *„le gens sont beacoup plus cultives"*[194]*.* Čim je otišla, pored mene se stvori naš švaba iz Dubrovnika, koga smo tog popodneva isplatili. „Zbog čega ta žena razgovara s vama?" upita on. On me je uvek iritirao svojim upadicama. Plašila sam

se da će, ako mu kažem: „A šta se to vas tiče?“, odgovoriti kao u crkvenim prikazanijima: „Ja sam Razum“ ili „Ja sam Savest“, i da će to biti istina. Zbog toga rekoh zamuckujući: „Poznajemo se.“ „Nemoguće je da poznajete takvu osobu“, reče on. „Hoćete da kažete da ste bili u nekoj kafani gde je nastupala?“ „Da, da“, rekoh, „u Skoplju; ona je vrlo fina žena i ima sina koga mnogo voli.“ „Kako znate da ima sina?“ upita vozač. „Rekla mi je“, odgovorih. „Ne treba da verujete sve što vam takve osobe govore“, reče šofer. „Ali sigurna sam da mi je rekla istinu“, uskliknuh uzbuđeno, „i meni je nje vrlo žao.“ On me pogleđa očima toliko zakriljenim poštovanjem da u njima uopšte nije bilo poštovanja, pa onda pogleda mog muža i uzdahnu kao da se prisetio da ni s te strane ne treba da očekuje pomoć. Iznenada on uze moju tašnu i reče: „Setio sam se da vam nisam skinuo benzinom onu masnu mrlju kako sam obećao, pa ću to sada uraditi.“ Potom se nakloni i ode. Pomislih: „On je zaista previše savestan; ovo je vrlo nezgodno jer sad nemam pudrijeru.“ Ali, po njegovom mišljenju pudrijera mi uopšte i nije bila potrebna.

Gotovo istog časa moju pažnju je privuklo nešto drugo. Našem stolu prišao je jedan vrlo ljut mladić; bio je ljući čak i od onih mladih ljudi u Dalmaciji. Očigledno je poznavao Konstantina, sudiju i bankara, ali ih nije učtivo pozdravio. Mada mu je kosa bila boje bronze, a oči bleštavo plave, i mada je mogao biti brat dvojici muslimana koje smo to popodne videli u parku kako raspravljaju o politici, on uzviknu: „Kakve su to smicalice sa prokletim Turcima?“ Sudija i bankar ne odgovoriše, a Konstantin reče: „Pa, nisam ih ja napravio.“ Mladić je bio uporan: „Ali vi ste u našoj divnoj vladi, zar ne?“ „Da“, reče, „zbog moje zemlje, a možda delom i zbog moje duše, odustao sam od dubokog mira koji donosi položaj u opoziciji.“ „Onda možda možete da objasnite zašto su ti vaši razbojnički političari u Beogradu odlučili da nas Bosance tako uvrede?“ reče mladić. „Navikli smo“, dodade šireći ruke i vičući, „na njihovo zločinjenje. Videli smo kako vređaju našu braću Hrvate, videli smo ih kako pljuju u lice svima onima koji vole slobodu. Ali obično u onome što čine ima nekakvog smisla: ili stavljaju neke pare u džep, ili učvršćuju svoju tiraniju. Međutim, ova ludačka smejurija ne može im doneti nikakvu korist. Njen jedini cilj mora biti da povredi ponos Bosanaca. Da li biste bili toliko ljubazni da mi objasnite zašto su se horde vaših bitangi i lopova odlučile da bez ikakvog razloga uvrede narod čija uloga treba da bude da vređa, a ne da prima uvrede?“

Sudija se nagnu ka meni i prošapta: „U redu je, gospođo, oni samo razgovaraju o politici.“ „Ali šta je vlada učinila da uvredi Bosnu?“ upitah. „Vlada je odlučila“, reče bankar, „da turski premijer i turski ministar vojske, koji su u poseti Beogradu zbog razgovora o vojnoj saradnji, sutra dođu u Sarajevo, gde će im domaći

muslimani prirediti doček.“ „Aha, zato se svi oni fesovi peglaju. A da li mnogo mladih ljudi to prima kao ovaj mladić?“ „Ne“, reče bankar, „on je vrlo ekstreman mladić.“ „Ne bih rekao“, tužno reče sudija.

U tom trenutku mladić udari pesnicom o sto i unese se Konstantinu u lice: „Judo Iskariotski! Judo Iskariotski!“ „Ne“, reče jadni Konstantin dok je ovaj odlazio, „ja nisam Juda Iskariotski. U stvari nikad nisam bio siguran na koga od učenika ličim, ali mislim da je to ipak onaj slatki mali, naj-*mignon*[195] od svih.“ Onda prionu na večeru koja se sastojala od komadića jako začinjenog mesa nataknutih na žicu i pečenih na roštilju; a kada je završio taj posao, u njegovim okruglim, crnim očima mogla se videti tuga. „Ipak mi se ne dopada šta je taj mladić rekao. To nije bilo prijatno. Bože, voleo bih kad bi mladi bili blaži prema mojoj generaciji, jer mi smo dosta propatili u ratu, a da nije bilo nas oni bi još živeli ropskim životom pod Austrijancima.“

Bankar oprezno reče: „Misliš li da je mudro što se organizuje ta poseta?“ Konstantin reče umorno: „Mislim da jeste, jer naš predsednik vlade, gospodin Stojadinović, ne pravi glupe poteze.“ „Ali zašto se uopšte ima nešto protiv te posete?“ upita moj muž. „Čak i ja to pomalo razumem“, reče Konstantin, „jer Turci su bili naši ugnjetači i mi hrišćani smo ih isterali i stekli slobodu. A sada šefovi turske države dolaze da, uz saglasnost naše, hrišćanske vlade, posete muslimane koji su podržavali naše ugnjetače. Vidim da to izgleda pomalo čudno.“ „Ali kako je moguće“, upita moj muž, „da postoje tako snažna osećanja protiv Turaka kada niko osim veoma starih ljudi ne pamti njihovu vlast?“

Sva trojica pogledaše mog muža kao da je rekao neku neverovatnu glupost. „Pa“, reče moj muž, „zar Turci nisu isterani odavde 1878?“ „A, ne, ne!“ uskliknuše oni. „Ne razumete“, reče Konstantin. „Turska imperija otišla je odavde 1878, ali ostali su muslimani slovenskog porekla, i kada je Austrija preuzela vlast, oni su i dalje uživali. Jer oni su bili miljenici Austrije i biii su mnogo povlašćeniji od hrišćana, Srba i Hrvata.“ „Ali zbog čega?“ upita moj muž. „Zbog principa *divide et impera“,* reče bankar. Bilo je neobično čuti kako to izgovara neko ko je bio žrtva takve politike. „Vidite, u gradu je živelo negde između pedeset i šezdeset hiljada ljudi“, reče bankar. „Bilo je i nas, Jevreja, i to dve vrste – sefarda, iz Španije i Portugalije, i aškenaza, koji su poreklom iz srednje Evrope i sa Istoka, a to je već podela. Zatim je bilo Slovena hrišćana, Srba i Hrvata, a i to je podela. A da mi ne bismo zaboravili naše razlike, oni su favorizovali muslimane, koji su sačinjavali jednu trećinu stanovništva i bili njihovi saveznici protiv hrišćana i Jevreja.“

Na lica im pade tamna senka pobunjeništva; pričali su o svojoj mladosti koja je proticala u dvostrukoj senci austrijske i muslimanske tiranije. Ljudima njihovog položaja, jer obojica su poticali iz bogatih i uticajnih porodica, tiranija i nije morala

padati tako strašno. Njena teška ruka pritiskala je mnogo jače seljake i stanovnike siromašnijih gradova, a to je značilo zatvaranje, bičevanje i povremena pogubljenja. Ali za ove ljude ona je predstavljala stalnu provokaciju i uvredu. Muslimanima su bile namenjene najbolje škole i najbolji položaji, bili su pozivani na sve zvanične događaje i s njima se postupalo kao sa poštovanim gostima, vozovi su se zaustavljali kada je bilo vreme za njihovu molitvu. Njegovo katoličko veličanstvo car Franc Jozef ostavio je netaknut turski zemljišni sistem koji je muslimanima davao privilegije na račun hrišćana. A posebno je teško padalo to što su Austrijanci, kada su Sloveni isterali Turke, na silu ušli u Bosnu pod izgovorom da austrijska vojska mora biti tu da brani hrišćane u slučaju da Turci pokušaju da se vrate. Činjenica da su Austrijanci ponizili hrišćane preko muslimana koji su ostali u Bosni, za ove ljude bila je užasno licemerje, koje se ne može ni zaboraviti ni oprostiti.

Mada su bili Jevreji a ne Sloveni, to što su osećali bilo je očito duboko i iskreno. Situacija je bez sumnje bila vrlo složena. To se videlo i iz načina na koji su Turke dovodili u vezu sa svinjama i psima, unoseći u svoje reči mnogo više mržnje nego zapadnjaci, onako kako bi to činili Turci. „Kada sam otišao na studije u Berlin“, reče bankar, „stideo sam se što se Nemci prema meni ophode kao prema sebi ravnom; a ovde, kod kuće, bio sam inferiorniji od ljudi koji nose fes, orijentalaca.“ Ove reči sadržavale su mnogo više nego što je na prvi pogled izgledalo. Kasnije moj muž upita: „Ali da li su muslimani dovoljno značajna i delotvoma grupa da je stvarno bitno šta oni čine?“ Pravnik i bankar odgovoriše uglas: „O, naravno“, a Konstantin objasni: „Da, oni su vrlo, vrlo pametni političari, mnogo pametniji od nas, jer islam ih je nečemu naučio, recimo, naučio ih je da ne trče naokolo pucajući iz pištolja samo zato što je nečiji rođendan. Naša vlada mora posebno da vodi računa o njima. U sadašnjoj vladi g. Spaho je ministar saobraćaja, a on je musliman iz ovog grada.“ „Divan čovek“, saglasiše se sudija i bankar, blistajući. Sve one reči mržnje koje su do tada izgovorili bile su zaboravljene u svetlu lokalpatriotizma.

Došlo je vreme da krenemo. „Ne, vaš gospodin Stojadinović nije postupio dobro“, reče bankar na kraju. „Nije u pitanju to da mi ne volimo muslimane. Posle rata sve se promenilo i mi se sada dobro slažemo. Ali nije lepo kada ih vlada izdvaja i dopušta da ih zvanično posećuju predstavnici sile koja nas je skršila i pregazila.“ Ustadosmo, a Astra, u svojim ružičastim muslinskim šalvarama sa šljokicama, siđe sa pozornice i doskakuta kao neka džinovska lopta da se pozdravi. Htela sam nešto da joj poklonim, ali se setih da mi je vozač odneo tašnu da je očisti, pa joj rekoh da me poseti sutra u hotelu. Dok smo izlazili, naš Švaba se odjednom pojavi, ustajući od stola skrivenog puzavicama i nekim šibljem, koje je

trebalo da kabareu da izgled bašte. Vrati mi tašnu sa pobedničkim osmehom i ja shvatih da se sakrio baš zato da ne bih mogla da ga nađem ako kojim slučajem poželim da budem milostiva prema svojoj nedostojnoj prijateljici.

„Molim vas da shvatite“ reče on, duboko uznemiren našom nerazumnošću, gledajući čas mene a čas mog muža, „da bi bilo pametno da sutra pre podne ne izlazite iz hotela, jer turski premijer i ministar za vojna pitanja dolaze u posetu muslimanima pa su mogući neredi. U svakom slučaju, to nije za vas, biće velika masa sveta.“ Govorio je autoritativno iz svog velikog, idealnog sveta, koji gotovo da je bio pravi, jer ga je stvorio njegov zdravorazumski životni stav: u svetu koji je razuman, imućni ljudi ne daju novac nedostojnim ljudima i ostaju kod kuće kada napolju nije bezbedno. Njegov bezvidi pogled preklinjao nas je da ne zaboravimo da smo Englezi i da se ne ponašamo kao ovi Sloveni oko nas.

SARAJEVO III

Probudih se samo jednom i čuh mujezine kako sa stotinu gradskih minareta izvikuju u tamu da postoji samo jedan Bog i da je Muhamed njegov prorok. To je krik prožet ogromnom tugom, kao hukanje sova i noćno štektanje lisica. Mujezini jasno izlažu svoju kosmogoniju, a sove i lisice daju oduška svojoj najosnovnijoj potrebi da se iskažu; no njihovi uzvici, mada im je namera da iskažu tako malo, pokazuju mnogo bolje nego neki veliki argumenti da je život nešto što zaslužuje ogromno sažaljenje. Gotovo da sam ponovo pala u san kad začuh svog muža kako govori kao u snu: „Čudno, čudno.“ „Šta je čudno?“ upitah. „Onaj bankar Jevrejin“, odgovori on; „rekao je tako otvoreno da ga je bilo stid kad je bio student u Berlinu što su se prema njemu ophodili kao prema jednakom, a ovde su ga smatrali nižim od muslimana. Pitam se šta sada misli o Nemačkoj.“

lako ujutru nismo zakasnili, Konstantin je već bio u restoranu i doručkovao. Jedan od razloga što ljudi nordijskog tipa ne vole Konstantina bilo je to što on može da radi nešto samo zbog svoje životne snage, dok je njima za to potreban moralni podsticaj. Njegova zdrava, snažna krv tera ga izjutra da bez mnogo oklevanja ustane iz kreveta, njegov živi puls stavlja ga u pogon ne zahtevajući od njega neku posebnu izdržljivost. Zapisi najstarijih hrišćanskih otaca pokazuju da im ništa nije toliko smetalo kao paganin koji poseduje brojne vrline. Mada je i ovog jutra bio pun života, u njemu nije bilo radosti. „Pogledajte sve te zastave“, reče, „ovo je veliki dan za Sarajevo. Vidite kako vam sve pokazujem.“ Ali, bio je neraspoložen.

Činilo mi se da i on, mada potajno, deli mišljenje sa svojim prijateljima o ovom danu; zaista nije bilo nimalo prijatno gledati kroz prozor restorana reku ljudi koja je prolazila pored hotela, u kojoj nije bilo nijednog čoveka bez fesa i nijedne žene bez feredže. Ne smeta mi što postoje takvi muškarci i žene, ali čovek ih gleda drugačije kada su u većini, i kada oni koji ne spadaju među njih mogu zbog toga doći u neprijatan položaj. „Sasvim mi je jasno kako svečanost poput ove izaziva priličnu strepnju“, rekoh netaktično. „Bolje je da krenemo“, reče Konstantin prešavši preko rnoje primedbe. „Delegacija iz Beograda ne dolazi na železničku stanicu, voz će se zaustaviti usred grada, blizu muzeja, a to je prilično daleko odavde.“

Deo puta prešli smo taksijem, a onda smo morali da nastavimo pešice. Pošto je Konstantin imao zvaničnu propusnicu, a mi smo bili pozvani na prijem na stanici, bilo nam je dozvoljeno da idemo sredinom ulica čiji su trotoari bili prepuni žena pod feredžama i muškaraca sa fesovima. Samo se tu i tamo video poneki hrišćanin. „Izgleda da ovde ima prilično muslimana“, rekoh, pošto smo prešli

nekih dvesta-trista metara. Gomila je bila zbijena i u njoj su svi izgledali isto. Lica tih ljudi, potpuno ukočena, gotovo izlivena u nepokolebljivoj posvećenosti samo jednoj stvari, izražavala su samo jednu nadu. Iščekivanje žena izbijalo je iz njihovog držanja, iako su im lica bila sakrivena. Slaba kiša padala je na njihovu svilenu i pamučnu odeću, ali niko se nije micao i mada je većina imala kišobrane, samo je nekoliko bilo otvoreno. Činilo se da sebe doživljavaju kao učesnike u nekom svetom obredu. Neki su stajali odvojeno držeći male, nevešto napravljene, ali uredno ispisane transparente, čak i na turskom; mnogo njih nosilo je jugoslovenske zastave, ali nisu mahali njima. Bilo je i mnogo dece, koja su bila dobra i uspravno stajala na kiši. Pogledah na sat i videh da već deset minuta prolazimo pored gusto zbijenih redova ljudi. U Sarajevu ima trideset hiljada muslimana, i mislim da je većina bila tu. Bili su opčinjeni, omamljeni, opijeni starom lojalnošću, bez sumnje spremni i da se predaju otrovnom dejstvu stare mržnje.

Stigosmo u pravom trenutku, upravo kada se voz polako zaustavljao. Zaćulo se malo klicanja, tu i tamo zanjihala se i po koja zastava, ali nije baš podsticajno klicati nekome ko se nalazi unutar voza. U iščekivanju, gomila se primiri. Gradonačelnik Sarajeva, musliman, i njegova pratnja priđoše da pozdrave visokog i veselog g. Spaha, ministra saobraćaja, i jugoslovenskog ministra vojske, g. Marića, diva koji je svoju snagu nosio lako kao neki krupan bik. Izgledao je onako kako bi Gering voleo da izgleda. Njima je bilo upućeno slabašno, učtivo klicanje; ali ono pravo klicanje koje je gomila danima osećala u grudima nije se prolomilo. Jer u pratnji g. Spaha i generala, barem što se očekivanja publike ticalo, nije bilo nikog. Dva omanja čoveka u polucilindrima i dobro skrojenim odelima, uredni i izbrijani, mogli su biti i Francuzi koji su dobili boju služeći u kolonijama. Okupljenima je trebalo izvesno vreme da shvate da su oni zapravo Ismet Ineni, predsednik turske vlade, i Kazim Ozalip, ministar vojske.

Čak i kada su ih prepoznali, klicanje se nije začulo. Na dvojici malih ljudi u polucilindrima sasvim se jasno videlo da s neodobravanjem gledaju ove hiljade okupljenih ljudi sa fesovima i feredžama koje je njihov vođa Ataturk zabranio u Turskoj. Lica su im bila prazna, ali ne i bezizražajna. Tako su, u nekom kutku imperije, mogli izgledati i Englezi pri susretu sa svojom braćom iz kolonije koja je na neki čudesan način ostala nenačeta vremenom.

Gradonačelnik je pročitao govor dobrodošlice od koga oni, naravno, nisu razumeli ni reč. To je u svakom slučaju bila teško ostvariva ljubav, jer oni nisu znali srpski, a Sarajlije nisu znale turski. Morali su čekati da general Marić prevede govor na francuski, i dok su čekali jedan od njih dvojice zagleda se u jednu udaljenu zgradu, žmirnu, i potom odvrati pogled. Neko ko je mnogo voleo

prošlost preturao je po tavanu i izvukao odnekud zelenu zastavu sa polumesecom, steg nekadašnje Osmanske imperije, koji su gosti Sarajeva i njihov vođa smatrali oznakom zla rešenog da uništi njihov narod. Pošto general završi s prevođenjem, oni odgovoriše na francuskom boljem od njegovog, samo malo mekšem i cvrkutavijem od originalnog francuskog; stajali su mirno, očiju uprtih u najbliži krov, dovoljno visok da ih poštedi pogleda na retrogradno more fesova i feredža, crvenih kruna i crnih brnjica, dok je general prevodio na srpski njihove razumne reči. Izgleda, saopštili su muslimanima Sarajeva da su oduševljeni jugoslovenskom idejom i istakli da bi se, da Južni Sloveni nisu stvorili zajedničku državu, velike sile poput talasa sručile na Balkansko poluostrvo. Nisu rekli ni reč o starim vezama između bosanskih muslimana i Turaka, niti su ičim pomenuli islam.

Usledili su učtivi pozdravi, a potom dva čoveka uđoše u automobil i uputiše se prema gradu. Ljudi im nisu klicali. Samo oni koji su mogli da vide platformu bili su svesni da su to turski zvaničnici, a ni mnogi među njima nisu mogli da poveruju svojim očima, pretpostavljajući da je došlo do nekih izmena u programu. Mala povorka ljudi koji su nosili transparente i koji su stajali pozadi, u tom trenutku se uskomešala, kolebajući se da li da krene napred i pokuša da se probije do ulice iako to više nije imalo nikakvog smisla. Gomila je tada već počela da se razilazi i vraća u grad, polako, po kiši i u tišini, kao neko ko je žarko želeo da dobije nešto, a ostao je praznih ruku.

Prisustvovali smo kraju priče čije je kazivanje trajalo pet stotina godina. Videli smo konačnu propast stare Osmanske imperije. Pred našim očima ona se nakrenula i pala, poput nekog običnog čoveka koji je skliznuo sa stolice. Ali ta tragedija je već bila završena. Osmanska imperija davno je već prestala da pati. A pred nama je bio prizor mnogo izrazitije tuge. Ako pretpostavimo da je ona neosvojiva žena, koja se mogla uporediti s bosanskim Slovenima, najzad bila poražena vremenom, pa je pozvala u pomoć svog nekadašnjeg ljubavnika, a da je na njen poziv odgovorio čovek istog imena, ali ne onaj koga je ona znala, već njegov sin, koji ju je pogledao hladnim pogledom, videći u njoj samo sramnu epizodu u istoriji svoje porodice, onda prema njoj nije bilo moguće ne osećati sažaljenje.

SARAJEVO IV

„Tako mi je drago što je proleće loše“, rekoh, „jer inače nikad ne bih videla sneg na krovu džamije, a u tom neskladu ima nešto divno.“ „Ali, on uništava pupoljke na šljivama koje toliko volite“, reče Konstantin, „a to je strašno, jer mi u Bosni i Srbiji živimo i od drveta i od rudnika, ali pre svega od svinja i šljiva. No, zbog vas mi je drago što je vreme loše, jer da je bolje, hteli biste da idete naokolo po brdima, a ovako morate da upoznate moje prijatelje. Zar ne mislite da je život u ovom gradu izuzetno prijatan?“ „Da“, reče moj muž, „nadao sam se da ću to naći u Istambulu, ali nisam, delom stoga što sam stranac, a delom stoga što su oni reformatori i žele, iz sasvim dobrih pobuda, da unište sve ono što sačinjava njihov šarm.“ „Meni se sve dopalo, osim onog popodneva kada su ovde bili turski ministri i kada smo otišli da vidimo džamiju na bazaru. Tada sam se osećala kao da sam uporno htela da budem prisutna dok nekom, meni potpuno nepoznatom čoveku, vade zub. Ali, to je bila moja greška.“

Tog popodneva sam, ne razmišljajući, odlučila da posetim džamiju, i zatekla njeno dvorište prepuno muslimana koji su čekali, jer se proneo glas da će je posetiti zvaničnici iz Turske. Na njihovim licima bio je onaj ukočeni izraz posvećenosti istoj ideji, kao da su sva izlivena u jednom kalupu koji sam zapazila istog jutra na ljudima kod železničke stanice. Ali taj izraz je sada bio pomešan sa onom stoičkom upornošću deteta koje po svaku cenu hoće da ponovo iskusi neko razočarenje, da ne bi imalo nikakvih sumnji da se ono doista i zbilo. Bilo je nepristojno da ih u takvom trenutku posmatra hrišćanin, a pogotovo žena, jer se cela muslimanska teorija o odnosu polova raspada onog časa kada neki muškarac doživi poraz na svetovnom planu. Čak sam oklevala da se divim starom crepu i iskrzanim lukovima na fasadi džamije, ili da uđem u nju, tu svetlu i prostranu vežbaonicu za dušu, i vidim tepihe koje su joj pobožni ljudi vekovima darivali: ono što je služilo opuštanju ratnika, moralo mu je izgledati sramno onda kada mu je njegovo oružje bilo oduzeto.

Ali to je bio jedini trenutak u kome boravak u Sarajevu nije bio u potpunosti prijatan. Sve ostalo bilo je poput nežnog zagrljaja, jer su sve klase u gradu od muslimana naučile kako da život učine divnim. Naši prijatelji Jevreji strogo su poštovali svoju veru, ali njihovi životi bili su opušteni, potpuno okrenuti prijatnom, onako kako je Muhamed želeo da njegovoj deci bude u vreme mira. Posetili smo bankara u njegovoj modernoj kancelariji koja se nalazila u jednoj višespratnici, a on nas je primio srdačno i bez i malo rezerve; to nije učinio iz popustljivosti, jer je bio veoma mudar čovek, koji je zbog ogromne mudrosti ponekad teško mogao da se iskaže; takvi su verovatno bili stari jevrejski mudraci.

Dok se ne dokaže suprotno smatrao nas je dobrim, poput svih svojih prijatelja. Ali nije bio lud: ne bi tako postupio da se ispostavilo da smo drukčiji.

Dok smo sedeli, poslužili su nas napitkom od nekih trava koji se veoma razlikovao od kafe ili čaja. Vrlo nam se dopao, a on nam reče: „To je turski napitak koji služimo svim posetiocima naših kancelarija u Sarajevu. Smatra se afrodizijakom." Vedro je govorio o tom običaju, ali se nije smejuljio. „Pomislite", reče, „rekao sam to isto jednom nemačkom inženjeru koji je bio ovde pre mesec dana, a on je otišao i kupio čitava dva kilograma. Neverovatni ljudi." Nastavio je da priča o svom gradu, gledajući ga očima zaljubljenika, dok je istovremeno, poput stranca, stalno bio iznenađen njegovom lepotom. Da bismo ga i mi obišli kako treba, uredio je da nas vode dve njegove mlade rođake, koje su se odmah pojavile. Bile su fantastične. Imale su tipičnu, pozitivnu i kreativnu slovensku privlačnost, a njihovi maniri usavršavani su u haremu. Bile su udate i volele su svoje muževe, bankar je bio samo rođak i prijatelj, a moj muž će se saglasiti da su prema njemu osećale onu vrstu simpatije koju izražava dvoranin u *Kako vam drago*: „A potom, dao Bog, u boljem svetu kom da ljubav vašu zaslužim i da bolje vas upoznam"[196]. Mada su se držale strogo utvrđenih manira, nisu prestale da podsećaju bankara i mog muža da je svakako bilo prilično prijatno držati jato dragana u svili i brokatu iza prozora sa rešetkama; tamo bi se smejale i zamicale za uglove osvrćući se, ali samo do druge, udaljenije prostorije, gde bi ih bilo moguće naći posle malo upornijeg traženja; u njoj bi pevale i svirale na gusle, rugale se muškarcima i divile im se, i opet rugale, u beskrajnom, nekritičkom procesu uživanja.

Ovde beležim i jedno čudo. Posao u banci obavljan je dobro. To sam proverila kasnije, onim svojim unutrašnjim hladnim delom koji ne veruje ničemu, a najmanje onome što mi se dopada. Bankar je bio čovek izuzetnih sposobnosti i integriteta, i radio je ozbiljno, onako kako se radi na Zapadu. Ali on zbog posla nikako nije zanemarivao život, čak ni za vreme sastanaka. Nekoliko puta smo izašli sa dvema mladim ženama i vraćali se u kancelariju, i svaki put su nas čekali topao čaj ili kafa poslužena s mekim komadićima ratluka u koje su bile zabodene čačkalice, puno smeha i atmosfera raskošne igre. Jednom smo svratili i zatekli kod njega pet-šest slika Sarajeva koje je kupio pošto je bio zaljubljen u grad; neke su bile raspoređene na sofi, a druge oslonjene o zid, kao da je upravo stigao karavan sa severa sa tovarom franačkih umetnina. Žene su trčale od jedne slike do druge, birale čas ovu čas onu, hvaleći jednu i spletkareći protiv ostalih. U njihovom divljenju bilo je urođene ćudljivosti. Zasitile bi se poznatim, jer nema sumnje da je za umetnika važnije da se ohrabri novina.

„Kako vam se dopadaju?“ upita me bankar. Volela bih da me nije pitao. Radio ih je jedan jevrejski izbeglica iz Berlina, i mada mu je opažanje bilo dobro, a potezi suptilni, svako platno pokazivalo je da je izrastao iz onog duha koji ga je uništavao. Bio je sklon debelim crnim linijama, onom puritanskom uverenju da u svim slučajevima kada se u stvaranje ulaže snaga, rezultat mora biti snažno umetničko delo. Njegovo drvo bilo je okovano jednom takvom linijom, i pošto je za njeno ocrtavanje potrebna snaga, i pošto je kovano gvožđe čvrsto i nepopustljivo, on je smatrao da je rezultat muževna slika, mada je drvo sagledao na način slabašnog deteta. To je ista ona vrsta jeresi koja je postojala u dekretu koji ga je oterao u izgnanstvo. Pošto je izbacivanje Jevreja iz Nemačke čin snage i pošto stvara bol i nered, on se shvata kao mera muškog državništva, mada samo imbecil može tvrditi da između tog čina i nevolja koje Nemačka preživljava postoji ikakva veza.

Nešto od toga sam i rekla, a bankar pozva mog muža i mene da priđemo prozoru, ostavivši dve žene da se prepiru oko slika. Sa ozbiljnim osmehom, koji je odražavao sve samo ne radost, kao mudarc spreman da prizna svoju zabludu, on reče: „Stalno mi pada na um ona budalaština koju sam izgovorio kada smo se prvi put sreli. Rekao sam vam da sam, kada sam bio na studijama u Berlinu, kao Jevrejin bio oduševljen što se sa mnom ophode kao sa sebi ravnim, dok me ovde tretiraju kao inferiornog. To vas je verovatno zabavilo. To je tako naivno, jer sam se poneo kao čovek koji se hvali prijateljstvom s nekim ko je sasvim otvoreno pokazao da ga smatra budalom, davežom i debilom.“ Pogleda na trenutak u pravcu džamija, kupole starog karavansaraja koje su se videle među crepom prekrivenim krovovima na bazaru, jablanove koji su se dizali nad gradom kao zlatni duhovi gorostasnih janičara. „Čudno je, znate, što čovek ne može da gleda na Nemačku kao na drugi dom, iako mu je ona to bila celog života. Ali, čovek se može vratiti svom ognjištu, i ja sam srećan što je Sarajevo moje.“

Vratio se i stao pred slike, a mlade žene uhvatiše ga pod ruku s obe strane, jedna pišteći da sliku pravoslavne crkve mora okačiti iznad svog radnog stola, a druga vrišteći da je odmah mora baciti, spaliti, dati jednookom Marku, đubretaru. Mislim da nije bio u pravu što je imao tako mala očekivanja. Njegova kancelarija odisala je onim najboljim iz turskog načina života; a u njegovom integritetu, u njegovom odbacivanju sitnih stvari, u ozbiljnosti koju je pridavao tumačenju sopstvenog iskustva bilo je očuvano ono najbolje što nemačko filozofsko obrazovanje može podariti čoveku iz poslovnog sveta. Činilo mi se sasvim normalno što vulgaran svet naziva Jevreje starinarima. Pošto mi ostali narodi patimo od onog posebnog ludila da pravimo sebi prekrasnu odeću a potom

podivljamo, zbacujemo je i mažemo se blatom, dobro je da postoje i ljudi koji vole staru robu.

Ti sarajevski Jevreji su doista neverovatna zajednica. Kao primer mogu istaći Bulbul i njenog muža, dvoje ljudi koji su više od svih koje sam srela odisali savršenim skladom i utešnim smislom pravog umetničkog dela. Oni nisu bili samo muž i žena, bili su rod; i ta zajednička krv imala je posebno bogatstvo i disciplinu, jer su poticali iz porodica na koje su pravoverni Jevreji gledali onako kako liberalni Jevreji gledaju na pravoverne – kao na one koji dosledno slede izuzetno stroga pravila. „Njegov otac“, reče Konstantin govoreći o Bulbulinom mužu, koji se zvao Selim, „bio je najhijeratičniji Jevrejin koji se može zamisliti. Sve što se događalo od izlaska do zalaska sunca za njega je bilo obred, a pošto je bio vrlo dominantna ličnost, to je prenosio na sve oko sebe, na ceo svet. Video sam to sopstvenim očima u Dubrovniku: Selim je bio u vodi i kada je ugledao svog oca na obali, odjednom je počeo da pliva vrlo hijeratično: rad ruku mu je postao vrlo pravilan i usporeniji, a glavu je izbacivao propisno, ozbiljno gledajući niz nos.“

To je bilo sasvim verovatno, jer Selim je bio veličanstveno, ali ne i pompezno dostojanstven, nosio je to dostojanstvo kao nasleđeno odelo, koje je njegov prethodni vlasnik načinio udobnim i mekim. Bio je visok, širokih ramena, širokih čak i za čoveka njegove visine. Ličio je na ogromnog, stilizovanog boga koga je izvajao primitivan narod, a lice mu je takođe bilo kao isklesano, mada vrlo izražajno maštovitošću i duhom bilo je spoj tablica sa zakonima i sile koja ih lomi.

Imao je jednu izrazitu naviku koju smo uočili već prvi put kada smo izašli na večeru s njim i njegovom ženom: kada bi nešto smatrao posebno važnim, zastao bi i ne bi kretao dalje dok to ne bi ispričao do kraja. Mesto na kome bi zastao postajalo je Sinajska gora, a on je svojim ogromnim i prirodnim autoritetom delovao kao Mojsije koga je Mikelanđelo naslutio, ali ga -kao nejevrejin, te stoga čovek podeljene i uzajamno suprotstavljene volje nije prikazao u punoj snazi njegove zakonodavnosti.

Ali ono osnovno što je kod njega i njegove žene delovalo opčinjavajuće bili su njihovi glasovi. Jezik mnogih španskih Jevreja odlikuje se posebnom muzikom, ali niko je nije izražavao na takav način. Selim je ponešto ograničio svoj dar praveći ustupak zapadnjačkoj ideji da čovek ne treba da bude lepši nego što je nužno, i da neka pristojna bezbojnost treba da bude odlika svega što čini, ali sa usana njegove žene muzika je tekla s takvom prirodnom čistotom animalnog sveta da smo je nazvali Bulbul, što je persijska reč za slavuja. Glasovi poput njenog nastajali su iz življenja u kome je jedno zadovoljstvo sustizalo drugo, kao što se, ciglu po ciglu, gradi kuća. Ljudsko biće nije moglo govoriti tako, osim ako nije volelo i mnoge druge zvuke – način na koji vetar putuje kroz lišće i onaj njegov

nežniji prolazak kroz travu; note koje stvara neki muzički instrument, a svaka od njih je posebna boja; zvuk vina koje ističe iz boce ili vode koja se preliva preko mermera u vrtu – mnoštvo zvukova koje zapadnjaci nikada ne čuju, toliko iskvareni tiranijom intelekta da su nesposobni da prime poruku koja nije potkrepljena neoborivim dokazom. Slušajući je, čovek bi pomislio da se ljudski rod nalazi u svojoj prvoj, neiskvarenoj mladosti. A ona je ipak bila ostvarena osoba, koristila je svoju muziku s velikom veštinom, i bila je mudra – njena muzika bila je namenjena dobroj svrsi. Radi ozbiljnih i nevinih ciljeva ona je nadogradila tehniku ingenioznosti, prvobitno rođenu u haremu.

Bulbul nije bila kao zapadne žene. Njena lepota podsećala je na lepotu persijskih minijatura, čiju sam blistavost smatrala umetničkom konvencijom dok je nisam prepoznala u njenim velikim, sjajnim očima, njenim vlažnim, crvenim usnama, njenoj crnoj kosi sa beličastim odsjajima, njenoj prekrasnoj koži. Ta blistavost bila je kao čvrst, proziran veo koji ju je zaštitnički obavijao. Čak i kada bi je neko dotakao, ona ne bi bila dodirnuta. U okvirima te zaštite, ona je bila sušto davanje. Neprestano se trudila da ugodi svojim prijateljima, čak i ako su bili novi i još ne provereni, poput nas. Ako smo bili u restoranu i ako bi prošao čovek sa poslužavnikom noseći turske slatkiše, lice bi joj dobilo tragičan izraz, sve dok nije bila sigurna da ga može dozvati i pružiti nam priliku da ih okusimo. Ako bismo prošli pored cvećare u kojoj bi ugledala prve ljiljane, zatražila bi od vozača da stane, zapovedničkim tonom karakterističnijim za sebičnost nego za čovekoljublje, a onda bi ih kupila i dala nama. Kada nas je dovela u restoran u kome je pevao poznati Ciganin, opustila se kao majka koja je uspela da obezbedi svojoj deci ono što im je preko potrebno. Vreme ju je nerviralo jer je ograničavalo njenu velikodušnost: pošto nije bila zima nije nas mogla povesti u sela iznad Sarajeva na skijanje, a pošto nije bilo leto, nije nas mogla povesti u svoju kuću u okolini grada. Kad bi neko bio dovoljno okrutan da joj poveri da jedino može biti srećan ako dobije milion funti, a ona mu to nije mogla pružiti, za trenutak bi doista patila, a čak i kada bi shvatila da je posredi zadirkivanje, zbog svoje duboke, istinske osećajnosti ne bi mogla a da ne oseća izvesnu nelagodnost.

U njoj nije bilo ni traga neobuzdanosti. Mada je živela da daje i oseća zadovoljstvo, zračila je čistotom kao i bilo koja žena koja prezire uživanje. Prihvatila je tajnu. Shvatila je da stvoriti polje na kome velikodušnost može dostići puni procvat, bez ograničenja, znači isključiti sve osobe osim jedne kojoj se mora biti potpuno veran. To polje bilo je njen brak. Zato je, kada se obraćala nekom čoveku koji joj nije bio muž, bila majka, sestra, prijatelj, negovateljica, dobročiniteljka. sve samo ne žena. Bila je stoga čedna kao monahinja, ali ne radi odricanja, već radi potpunog predavanja. Njena priroda bila je tako raznovrsna da

je uključivala mnoštvo suprotnosti. Ponekad je izgledala kao najposebnije stvorenje na svetu; stojeći na balkonu visoko iznad ulice i gledajući dole smesta bismo je prepoznali u gomili slično odevenih ljudi i mogli smo reći: „Gle, eno naše Bulbul.“ A ponekad je sve što je radila bilo tako obično, tako poznato i oprobano da se činilo da nema nimalo individualnosti i da je samo pehar ispunjen bogatim pićem tradicije.

Bilo je zaista mnoštvo raznorodnog sveta u Sarajevu, najrazličitijih ljudi kakve nikada ranije nismo sreli. U Dubrovniku smo posetili jednu antikvarnicu koju je držao izvesni Hasanović[197], čovek izuzetnog ukusa, i kod njega mi je moj muž kupio najlepšu haljinu koju sam ikada imala, svečanu persijsku odoru od brokata staru oko 150 godina, sa sitnim dezenom u vidu zlatnog drveća na bledoj, ljubičastocrvenoj pozadini. Kupovali smo je nekoliko večeri zaredom, uz kafu i kriške banjalučkog sira, koji je nalik na porsalu[198]; služila su nas njegova mlađa braća, kojih je, izgleda, bilo u priličnom broju, a svi su izgledali kao iskušenici koji suzbijaju ogromnu silu prvobitnog greha. Dao nam je pisanu preporuku za svog oca, vodećeg antikvara u Sarajevu, koji nas je pozvao u svoju kuću, veliku vilu u predgrađu, smeštenu na jednom od strmih obronaka oko grada.

Sedeli smo u ovoj bogatoj muslimanskoj kući uživajući u blistavoj urednosti i čistoći, sa divanima postavljenim uza zid umesto opterećujućeg nameštaja, i zidovima ukrašenim prekrasnim ćilimima i tkaninama. Ispričali smo ocu kako smo upoznali njegovog sina i koliko nam se dopala njegova radnja, a pomenuli smo i jedan vrlo zabavan detalj iz naših poseta. Kad god bismo došli, za tezgom je sedela neka lepa devojka – uvek druga – engleska, američka ili nemačka turistkinja, koja bi nas gledala žednim i žudnim pogledom gazele spremne da se spusti na jezero i napoji čim se nilski konji udalje i prestanu da mute vodu. Stariji g. Hasanović smešeći se pogladi bradu i zadovoljno reče: „I mače voli da lovi miševe“, potom me odvede u ženske odaje da svoju priču ispričam njegovoj ženi, majci njegovo četrnaestoro dece. Ona je bila prelepa žena od četrdeset i nešto godina. Iz njenih očiju izbijao je mir utkan i u njenu glatku kožu; bila mi je jednako dirljiva kao žene sa Korčule, koje su verovale da su zaslužile svoju sreću jer su položile određene testove ženstvenosti, ne shvatajući koliko su bile srećne što takvi testovi uopšte postoje. Kao ni one, ni ova nije shvatala da bi ti testovi bili nevažni da zajednica nije osećala potrebu za ulogom koju imaju žene, i da je zaljubljenost u rat i modernu industriju može naterati da na to sasvim zaboravi.

Pa ipak, naš poslednji utisak o g. Hasanoviću nije bio vezan za prijatnu, domaćinsku atmosferu. Od prvog trenutka mučilo me je osećanje da mi je njegov lik poznat, i moj muž se odjednom priseti da smo ga zapravo videli već mnogo puta. Kada su Franc Ferdinand i njegova žena došli u sarajevsku Većnicu 28. juna

1914. godine, g. Hasanović je bio među zvanicama, jer je već tada bio aktivan muslimanski političar. Na poznatoj fotografiji koja prikazuje nesrećni par na putu ka neizbežnoj sudbini, on stoji desno od vrata. Taj dan je za njega verovatno bio ogroman udarac. Tvrdnja naših jevrejskih prijatelja da su Austrijanci davali privilegije muslimanima na račun hrišćana, pretvorivši ih u svoje žestoke pristalice, rođena je iz sastava skupa zabeleženog na toj fotografiji; druge fotogratije snimljene tog jutra pokazuju da u trenutku Principovog hapšenja svi ljudi koji se bacaju na njega nose fes.

Ali verujem da mu je taj dan bio draži nego ovaj koji je bio u toku. Prijatelji koji su došli s nama i koji su ga dobro poznavali, pričali su mu o poseti turskih zvaničnika, a on im je odgovarao nekako previše formalno, valjda da bi ublažio sopstveni bol i njihovu nelagodu što su ga izazvali. Bilo je neobično što je poseta bila isto toliko razočarenje za takvog stručnjaka i obaveštenog čoveka koliko i za ljude na ulici. Pretpostavljam da bi neki američki političar irskog porekla osetio sličnu patnju kada bi na vlast u Irskoj došao predsednik koji bi hteo da raskine sa prošlošću i koji bi u SAD poslao emisara s molbom da se zaboravi stari katolički nacionalizam; i da će se on, ukoliko se to desi, praviti da ništa nije primetio. Analogija je bila sasvim primenljiva, jer je i ovde, kao i u delu nekog američkog grada naseljenog Ircima, čovek bio svestan da su akcije i reakcije istorije stvorile veliku političku napetost. Previranje se gotovo moglo čuti, poput zujanja nekog motora u podrumu.

Međutim, istorija, često čak ista istorija, različito tretira različite ljude. Pijačni dan u Sarajevu je sreda, a pijaca je smeštena u centru grada, blizu pazara, na ogromnom prostoru okruženom dućanima, uglavnom muslimanskim pekarama u kojima se prodaju veliki koturovi pite sa spanaćem i mesom. Seljaci dolaze u naletima, još od zore, pa negde do devet, deset ili jedanaest, jer mnogi pešače i po nekoliko časova; s vremenom sve više golubova nalazi sklonište na krovovima dva mala kioska na trgu. Roba slične vrste prodaje se u istom delu pijace: na jednom mestu je žito, na drugom vuna, mnogo više ljudi nego što bi se očekivalo prodaje vage, a postoje i tezge na kojima se može naći svaka vrsta sušene ribe i sušenog mesa izloženog u vidu žilavih traka jakog zadaha. U jednom kraju pijace prodaju se tkanine i vezovi, uglavnom mašinske kopije lokalnog ručnog rada. Tu ima najviše muslimanki, ali na drugim mestima stanovništvo je pomešano, a ponegde ima mnogo više hrišćana, koji su, mahom, od junačke sorte.

Najbolje izgledaju muškarci koji nose tamnocrvene vunene šalove vezane oko glave ili oko vrata. To znači da su stigli iz udaljenih planinskih sela, gde vetar duva sa snežnih vrhova; šalovi ponekad imaju i dodatnu namenu, jer je u mnogim planinskim krajevima vladala endemska gušavost. Ti ljudi sebe ubrajaju u

potomke hajduka, hrišćana koji su se po dolasku Turaka sklonili u planine, iz kojih se spuštaju u ravnicu tek o Đurđevdanu, kada drveće ozeleni i pruža im zaklon; tada su mogli napadati Turke. Oni smatraju da čovek može postići najviše ako sledi put utvrđen Starim zavetom. Ne razumem zašto su viktorijanski putnici kroz ove krajeve pokazivali prezir prema raji, to jest, seljacima hrišćanima koje su sretali. Svaki od tih Bosanaca mogao ih je progutati u jednom zalogaju, zajedno sa beleškama i neizbežnim zelenim kišobranom. Vrlo su visoki i žilavi, hodaju ritmičnim korakom čije su snage i posebne otmenosti prilično svesni. Tamnoputi su i visokih jagodica, a dugi brkovi padaju im preko okrutnih usana. Nose tamne kaputе od domaćeg sukna, opervažene gajtanima, Šarene pojaseve, često tamnocrvene poput njihovih šalova, bosanske pantalone proširene na kukovima, koje ističu bokove i noge, imaju i neobičnu pletenu kožnu obuću sa vrhom uvrnutim nagore. Odišu ratobornošću kao da su u oklopu. Kako čujem, izuzetni su u svakom pogledu. Žene ih poslužuju pri jelu, tu i tamo moraju da istrpe batine, rade dok ne padnu, čak i posle porođaja, i idu peške, dok njihovi gospodari jašu.

Pa ipak, pitanje je da li je to tačno. Dragi Bože, zar ništa nije kako izgleda? Žene o čijem životu navodno te priče govore i o kojima postoje pouzdana svedočenja, uopšte ne izgledaju kao da ih neko tlači. One su lepe i žilave kao i njihovi muškarci. Jedan vrlo iskusan uzgajivač ovaca jednom mi je ispričao da ni kod jedne vrste koja je njemu bila poznata nisu i mužjaci i ženke bili izjednačeni u izrazitim osobinama svog pola. Tamo gde su mužjaci bili snažni, ženke to nisu bile, a gde su ženke bile izrazite ženke, mužjaci su bili manje mužjaci. Njegova teorija ovde se neprestano potvrđivala. Žene izgledaju kao junaci, a ne kao junakinje, koščate su i njihova lepota je dosta gruba. Ali kladim se da su slobodnog duha. Položile su najvažnije ispite. Najpre, izgledaju srećno i kada izgube mladost. Ovde, kao i na svim pijacama širom Balkana, ima mnogo više starijih žena nego mladih, a jedan deo pijace rezervisan je za starije žene koje na pločniku prodaju bosanske čakšire od domaćeg sukna i pri tom razmenjuju novosti. Među njima nema nijedne na čijem se licu vide tragovi gladi ili nesreće. Sve izgledaju kao da su iskusile podosta bola i teškoća, ali ono što su proživele nije ih navelo da posumnjaju u vrednost življenja.

Bilo je očito da su te žene mogle da zadovolje svoje osnovne želje. Time ne mislim da kažem samo da su izgledale zadovoljne svojim muževima. Mnoge latinske žene koje se udaju sa šesnaest godina i imaju puno dece postanu krupne i debele od frustracije. Kao i sve drugo što je materijalno, seks nema nikakvu vrednost osim one koju mu daje duh, a duh je u svojim računicama uvek pod uticajem težnje za slobodom. U izvesnom pogledu ove žene nikad nisu bile porobljene. Na njima se prosto video beleg slobode i duha. Taj duh se nije

iskazivao samo u gromoglasnom smehu i podrugivanju. One nisu bile neotesane, tu i tamo videlo se i kako se ljupko i učtivo ponašaju. Posmatrali smo jednu mladu ženu kako traži dve starije; primakla je svoj glatki obraz njihovim starim usnama, i one su je poljubile, a onda se sagla i poljubila ih u ruku. Ni u Versaju se to ne bi lepše izvelo; a njihov duh bio je od te iste uočljive, otmene vrste.

U stopu smo pratili jednu od njih koja je očito bila Volter ovog sveta. Imala je skoro divovske razmere; pramenovi njene sivocrvenkaste kose izvirivali su oko ušiju u onom blagom neredu koji je miliji od svakog reda, pošto iskazuje zaljubljeničku zainteresovanost za vasionu koja nema nijednu sekundu vremena za obične, mehaničke elemente postojanja; osim tih nekoliko pramenova, kosa joj je bila skupljena u čistu belu povesku pod šalom koji je vezala navrh glave. Nosila je zeleni somotski kaput preko tamne haljine od domaćeg sukna, s dugim, grubim belim rukavima od platna; sve na njoj bilo je čisto, ali neobuzdano, dok je poput muškarca hodala po pijaci, zastajući povremeno kad bi nešto što joj se činilo komično privuklo njenu pažnju. Videli smo utisak koji smešno ostavlja na njenom licu razbijajući njegovu ukočenost kao kamen bačen u mirnu vodu. Njena široka usta razvlačila su se u osmeh, pokazujući jedan jedini zub. A zatim bi joj oči zasjale. Okrenula bi se i otišla u drugi deo pijace, da bi ispričala svoju verziju onog što ju je zasmejalo svakoj ženi koju bi usput srela. Proklinjala sam sebe što ne mogu da razumem ni reč od onog što je govorila. Ali jedno sam shvatila: dok je prepričavala neki događaj, on je postajao izrazitiji, sažetiji i izazivao više smeha. Kada bi se, pošto bi iscrpla pažnju svoje publike, vratila u drugi kraj pijace, lice bi joj ponovo postalo bezizražajno i nemirno bi lutala između tezgi dok ne bi pronašla novi izazov svom duhu.

Pa ipak, ta žena nije bila tek bela vrana. Isticala se ne zato što je bila duhovita, već što je bila duhovitija od ostalih. Kasnije smo naišli na jedan ulaz na ulici gde su se žene koje su prodale svoju robu odmarale čekajući autobus. Stali smo pored njih gledajući u daljinu, kao da nas iščekivanje nekog prijatelja za sve ostalo čini gluvim; slušali smo autentičan obrazac duhovitog razgovora iako ništa nismo razumeli. Ovi ljudi prošli bi ono što Francuzi smatraju ispitom civilizovanosti nekog društva: vladali su veštinom neobaveznog razgovora. Jedan glas uklapao se u drugi bez nasilnih prekida; u njemu je bilo svetlosti i senke, jedan trezveni sud bio je korigovan podrugljivom kritikom, da bi se uspostavio novi trezveni sud, a tu i tamo nalet smeha zbrisao bi sve karte sa stola i igra bi nanovo počinjala.

Te žene nisu umele da čitaju. Kada je prošao jedan dečak noseći tablu koja je oglašavala „Batine“ cipele, zatražile su od čoveka koga su poznavale da im pročita šta piše na njoj. Zbog toga nisu osećale neki veliki gubitak. Svaki pisac koji iole vredi dobro zna da veoma mali deo književnosti uspeva da ljudima nadoknadi

štetu koju su pretrpeli time što su naučili da čitaju. Ove žene bile su umetnice i stvorile su nešto od svog domaćeg materijala. Narodne pesme, po mom uverenju, pokazuju rafinirano i poetsko gledanje na život i ako čovek dovoljno pažljivo posmatra neku od ovih grupa, svakako će to uočiti. Posmatrala sam neko vreme dve starije žene koje je na putu ka ovom sastajalištu u kapiji zaustavio jedan visoki starac, koji je u svoje doba morao biti veličanstven i u zemlji veličanstvenih ljudi. Mašući štapom kao da je skiptar pričao im je o nekom dramatičnom događaju, i pošto je tom pričom bio potpuno obuzet, žene se nisu trudile da sakriju svoja osećanja. U njegovoj lepoti bilo je prilično samozadovoljstva; nema sumnje da je u svoje vreme morao biti nešto poput *coq du village*[199]. To se uočavalo i u osmesima žena, ali ne odviše. Poznavale su ga celog života: znale su da pre trideset godina nije bio tako hrabar kako je tvrdio da će biti pri susretu sa žandarmima na gazu, ali su znale i da je kasnije bio mnogo hrabriji no što je bilo potrebno prilikom sukoba sa Turcima u srušenoj tvrđavi, pamtile su ga iz dobrih vremena u kojima se poneo kako dolikuje, i iz loših, u kojima je, kao usred zime, pokleknuo pod snegom i vetrom. Slušale su glasine na seoskom izvoru o tome gde je bio u pravu, a gde ne. Ocenjivale su ga milostivo i pravedno, što je znak slobodnog duha, a kada je završio priču, nasmejale su se kako treba i polaskale mu smešeći se kao da su sve troje opet mladi.

Čini mi se da ovakve žene nikada nisu stvarno robovi, jer su pronašle neki lukav način da ubede svoje muškarce da ih štite i istovremeno ostave duhovnu slobodu. Tačno je da muškarci pate od izvesne slabosti, sklonosti da se obeshrabre i ako se dokaže da žene mogu da rade nešto jednako valjano, oni gube volju da se time i dalje bave. To se najbolje pokazalo za vreme krize u Evropi i Americi kada su žene koje su našle posao pošto bi ga njihovi muževi izgubili, sa zaprepašćenjem otkrile da oni uopšte nisu bili srećni. Zbog toga što su preuzele na sebe teret izdržavanja porodice, muževi su im ili postali ogorčeni neprijatelji, ili su zapadali u infantilno stanje zavisnosti i više nikada nisu radili. Ako se žene pak pretvaraju da su inferiornije od muškaraca i da ne mogu da rade njihov posao, ili se unižavaju slikovito-simboličnim obredima, dajući prvo njima jelo i dvoreći ih dok jedu, muškarci nastavljaju da rade i razvijaju svoje moći do krajnjih granica, i ne trude se da se mešaju u ono što žene, čije su sposobnosti navodno niže, govore i misle.

To je ogroman rizik. On brak čini neizvesnim, jer ti simboli ponižavanja uvek znače i osporavanje ekonomskih i građanskih prava, i mada dobar muž to neće iskoristiti – a takva je većina muževa – zao čovek neće umeti da stane. To bi bila neuspešna pogodba u današnjem industrijalizovanom svetu, jer bi se mogla održati samo u onoj meri u kojoj samopouzdanje muškaraca nije ugroženo ničim drugim osim ženskom ravnopravnošću. Čovek zapadne civilizacije ubijen je

neizvesnošću zaposlenja i njegovom veštačkom prirodom, i njegova prvobitna snaga ne može se povratiti ukidanjem rivaliteta sa ženom, a žena neće biti ničim nagrađena za svoju žrtvu. U ovom ugovoru zapravo i nema druge strane. Osim toga, na Zapadu rizici ovakvog braka donose i veći gubitak. Čovek koji je vezan za svoje selo i ne može ostaviti ženu a da ne ostavi i zemlju, nije tako opasan muž kao čovek koji može sesti na voz i naći zaposlenje u drugom gradu. Ali najveći problem u ovom veštačkom povlačenju na drugo mesto jeste što su ga žene svesno smislile, a život neće biti lak sve dok ljudi ne nauče da budu pošteni jedni s drugima. Pa ipak, u ovom svetu kompromisa, počast pripada ovom načinu života koji je uspešno stvorio ove smrknuto srećne junake, ove žene koje koračaju i smeju se, slušajući, umesto naredbi muškaraca, naloge sopstvene prirode.

SARAJEVO V

Jednog jutra odšetali smo do reke, dok se blistavi dan ogledao u nebu i baricama. Neki dečak musliman prodao nam je čitav naramak mokrog jorgovana, jedan golub uzleteo je iz barice u kojoj se kupao, a kapi vode, blistave poput dijamanata, rasule su se s njegovih krila. „Proleće je konačno došlo“, reče Konstantin. „Mislim da ćemo imati lepo vreme za naš sutrašnji put do Ilidže, a još bolje prekosutra, kada budemo išli za Jajce. Da, mislim da će sve biti u redu. Baš kako treba.“ Kada je zadovoljan svojom zemljom, on hoda ponosno i isturenog stomaka kao buduća majka. „Evo onog o čemu smo pričali pre neko veče“, reče kada smo stigli do reke i ugledali Gradsku većnicu. „Pod Austrijancima sve je bilo u korist muslimana. Pogledajte tu zgradu, ona je muslimanska koliko i bilo koja džamija, a kada su Turci isterani iz Bosne, hrišćani su sačinjavali dve trećine stanovništva. Tako su i Habzburzi, koji su bili katolici, poricali svoju veru.“ Muslimani su zapravo ti koji bi trebalo da se najviše žale na Većnicu, jer je njihova arhitektura u Sarajevu izuzetna po svojoj suzdržanosti i ljupkosti, a takve tradicije držala se u novija vremena. Ali ovu zgradu projektovao je Austrijanac, i ona je od krova do temelja ispunjena kobasicama i pivom. Napadno je šarena i ima jednu trapavu dvospratnu lođu sa grubo isklesanim lukovima, a mnogobrojni mali okrugli prozori pokazuju da ima mnogo više klozeta nego što i njihov najveći ljubitelj može da poželi; osim toga, njeni bogato ukrašeni rubovi orijentalni su u pejorativnom smislu reči. Minaret na džamiji pored nje izgleda kao mačka koja gleda psa dok ovaj od sebe pravi budalu.

Unutrašnjost zgrade je, međutim, vrlo prijatna i prepuna svetlosti; u jednoj kancelariji pronašli smo turistički biro, koji je sa velikim žarom vodio čovek tek zašao u srednje godine, veliki zaljubljenik u grad. Neko vreme nam je pokazivao fotografije Sarajeva, zastajući da se još jednom nauživa u njima; prestao je tek kada mu Konstantin reče: „Pokaži ovim Englezima sobu u kojoj je organizovan prijem na kome su nadvojvoda Franc Ferdinand i nadvojvotkinja Sofija poslednji put bili u društvu živih ljudi.“ Vlasnik turističke agencije nakloni se kao da je primio kompliment i odvede nas u centralni hol gde su se jedan mlad čovek sa fesom, žena u crnim šalvarama, i starac i starica, sasvim nalik nekom osiromašenom uglednom paru iz Južnog Kensingtona, vukli uz veliko stepenište, dok je jedan mladić, koji je sasvim lako mogao biti Englez da u ruci nije držao gusle, trčao niz njih. Ušli smo u veliku salu Većnice, koja je predstavljala relativno uspešan pokušaj da se dočara muslimanska velelepnost. „Ovde je sve muslimansko“, reče šef turističkog biroa, „pa čak i sada kada smo Jugosloveni, gradonačelnik je uvek musliman, i to je u redu. Možda nam pomaže to što

muslimanima izlazimo u susret, pa čak i da nije tako, trebalo bi da tako bude. Jer koliko god da nas hrišćana ovde ima, i šta god mi napravili od grada – a činimo doista divne stvari – um koji ga je stvorio bio je muslimanski, muslimanski, i samo muslimanski.“

Ali tri prostorije za prijeme izgledale su jednako gadne kao i spoljašnjost zgrade. Bile su pedantno i čudovišno ukrašene imitacijama izvesnih čuvenih zgrada u Konstantinopolju, nad kojima su se brojne kupole uzdizale kao pozlaćeno škembe, sa zadenutim raznobojnim patrljcima poput naopako okrenutih rimskih sveća. Bilo je jasno da je to kopija nečeg fantastičnog; takođe je jasno da onaj koji je pravio kopije, nije uopšte bio u stanju da shvati fantastičnost onog što je kopirao. Još pod dejstvom šoka koji je taj arhitektonski napad izazvao kod mene, oborih pogled; činilo mi se da se sve oko mene ljulja. A, kako se ispostavilo, svet se ovde jednom doista zaljuljao.

„Baš sam ovde stajao sa svojim ocem“, reče šef turističkog biroa. „Moj otac je bio među onima koji su dole u holu dočekivali nadvojvodu i nadvojvotkinju i video je nadvojvodu kako ulazi gušeći se od besa. Malo pre toga, na putu uz obalu jedan mladić, Čabrinović, bacio je na njega bombu i ranio njegovog ađutanta. Kada je jadni gradonačelnik počeo da čita svoj govor dobrodošlice, on je uskliknuo piskavim altom: ’Ovo je svinjarija. Ja vam dolazim u posetu, a vi bacate bombe na mene. To je nečuveno.’ Onda mu je nadvojvotkinja nešto tiho rekla, i on se smirio i rekao: ’Dobro, dobro, možete nastaviti.’ Ali pri kraju govora došlo je do još jedne scene, jer nadvojvoda nije imao pri sebi svoj govor, a sekretar kod koga je bio nije se mogao odmah naći. Kada mu je govor konačno predat, bio je potpuno van sebe, jer ceo papir beše poprskan ađutantovom krvlju.“

„Ali pročitao je govor i popeo se ovamo sa nadvojvotkinjom, u ovu prostoriju. Moj otac je išao za njima. Bio je toliko zaprepašćen da mi je prišao, stao pored mene i uhvatio me za ruku, čvrsto je stežući. Niko od nas nije mogao da skine pogled sa nadvojvode; ali nismo ga gledali onako kako se gleda glavna ličnost nekog dvorskog spektakla. Nismo ga uopšte doživljavali kao pripadnika kraljevske porodice, bio je toliko neopisivo čudan. Koračao je groteskno, dižući noge tako visoko kao da ide marševim korakom. Pretpostavljam da je hteo da pokaže da se ne boji.“

„Kažem vam, to nimalo nije ličilo na prijem. On je razgovarao sa vojnim guvernerom generalom Poćorekom, izazivajući ga i rugajući mu se što nije u stanju da očuva red. Mi smo svi ćutali, ne zato što smo bili impresionirani, jer on nimalo nije odgovarao našoj, bosanskoj predstavi o tome šta znači biti heroj. Ali svi smo se osećali čudno, jer smo znali da će kada bude izašao u grad biti ubijen. Ne, to nam niko nije rekao. Ali smo znali kako su ljudi raspoloženi prema njemu i

Austrijancima, i bili smo sigurni da će, ako je jedan čovek bacio bombu i promašio, drugi čovek baciti drugu bombu, i treći, ako drugi ne uspe. To je među ljudima na skupu izazvalo vrlo čudno raspoloženje. A onda je, kako se sećam, izašao na balkon – tako – i pogledao Sarajevo. Da, stajao je baš tu gde vi stojite, a i on je stavio ruku na ogradu."

Grad se na drugoj obali reke uzdiže uz blagu padinu. Čvrste, gradske zgrade stoje među visokim jablanovima, a iznad njih su vile u voćnjacima, a još više beli cilindri na grobovima muslimana koji štrče iz grube trave kao strelice zabodene u tablu. Iznad njih su borovi i goli vrhovi koji dodiruju nebo. Francu Ferdinandu je ovaj prizor mogao izgledati kao najčarobniji spoj grada i prirode, jer su, mada je bio jun, padale velike, okrepljujuće kiše, Ali ne treba pretpostaviti da mu je ovaj prizor pružao zadovoljstvo. On je u svojoj duši bio Habzburg, što znači da ga je njegova priroda navodila da se okreće od prirodnog ka veštačkom, čak i kada je ono strašnije nego što je bilo šta elementamo moglo biti; ovaj predeo mu je na svojim vrhovima prikazao nepokorenu prirodu, a na padinama prihvaćenu i veličanstvenu prirodu. Možda je Franc Ferdinand osetio patriotski impuls pri pogledu na ogromnu pivaru u prednjem planu, koju su podigli Austrijanci da bi zadovoljili potrebe svog gamizona i svojih Činovnika. Te pivare, koje se mogu naći po celoj Bosni, odlično pokazuju agresivnu prirodu austrijske spoljne politike i njene užasne posledice. Podizali su ih, još dok je ovo bila Turska, špekulanti čji su prijatelji u vladi znali za austrijske planove da se ovo područje okupira i anektira. One pokazuju i odnos prema domaćim sirovinama. Ovde je u stvari nepotrebno piti pivo pošto ima sasvim dovoljno dobrog i jeftinog vina. Ali ono što je bilo austrijsko bilo je dobro, a što je bilo slovensko bilo je loše.

Nepravedno je reći da Franc Ferdinand nije imao nikakav dodir s prirodom. Prostorija iza njegovih leđa bila je ispunjena ljudima koji su ga posmatrali s bezličnim strahopoštovanjem koje izaziva svako kome predstoji bliska smrt; ali sasvim se može zamisliti i da je bila dupke ispunjena – a u kojoj meri to mogu reći samo oni koji su utvrdili koliko anđela može stati na vrh igle – duhovima bezbrojnih ptica i zveri koje je njegova puška poslala u smrt. Bio je vrhunski strelac, što je za jednog muškarca svakako pohvalno: to je dokaz da je on dobra zver, brz na oku i okidaču i neosetljiv na vremenske prilike. Ali Franc Ferdinand koristio je svoj dar isključivo da bi ubijao. Za razliku od ljudi koji love da bi jeli, ili onih koji su u dodiru sa elementarnijim životom u kome se još pamti prvobitna svrha pucanja, on je pre svega voleo da oduzima život. Priča se da je od njegovih manliherki – dvocevki specijalno pravljenih za njega – stradalo nebrojeno mnogo divljači. Tokom jednog lova na veprove koji je organizovao car Vilhelm, Franc Ferdinand imao je privilegiju da puca prvi: od šezdeset puštenih veprova ubio je

pedeset i devet, a jednog je ranio u nogu. U jednom češkom zamku za samo jedan dan ubio je dve hiljade sto pedeset komada razne sitne divljači. Malo pre nego što će umreti, izrazio je zadovoljstvo što je ubio svog trihiljaditog jelena.

Ta sposobnost za masovno usmrćivanje pomagala mu je da izrazi mržnju koju je osećao gotovo prema svemu, može se slobodno reći prema celom svetu, izuzev prema svojoj ženi i njihovo dvoje dece. Ono osećanje, karakteristično za ljude koji se godinama bore sa dugotrajnom i teškom bolešću – da ih je život izneverio – bilo je kod njega izuzetno jako; interesantno je da su i on i kralj Aleksandar dobar deo života proveli ratujući s tuberkulozom. Ali dok je Franc Ferdinand zbog toga osećao gorčinu, sa Aleksandrom to nije bio slučaj. Franc Ferdinand je na svojoj koži osetio svu grubost i nemilosrdnost činovnika koji su kontrolisali dvor Habzburga. Nekoliko godina činilo se da se neće oporaviti i tokom tog perioda upravitelj dvorske blagajne, ubeđen da će on uskoro umreti, radikalno je smanjio njegove prihode ne bi li zbog svoje štedljivosti zaradio pohvalu cara Franca Jozefa. Na jedvite jade je, iako naslednik ogromne umetničke zbirke, dobijao više nego skromnu apanažu, a čak je i njegov lekar bio slabo plaćen i ponižavan. Maltretiranje je prestalo kada je postalo jasno da će preživeti, ali njegova mržnja i odbojnost već behu uzele maha, a pošto nije mogao da ubija svoje neprijatelje, davao je sebi oduška ubijajući sve drugo što bi mu došlo na puškomet.

Pri korišćenju te svoje prizemne veštine Franc Ferdinand nije znao za stid. U tome je bio onoliko sirov koliko samo može biti čovek koji nema apsolutno nikakvu predstavu o plemenitosti. O tome svedoči i njegova svađa sa grofom Henkelom Donersmarkom, plemićem, pre francusko-pruskog rata mladim i neobuzdanim diplomatom u Parizu, koji je kasnije ponovo poslat u ovaj grad da pregovara o uslovima ratne odštete. Donersmark je napravio još jedan skandal oženivši se kokotom La Paivom, ali na kraju je postao vrlo trezven čovek, uz to veliki i sposoban industrijalac. U kasnijim godinama ovaj poznati plemić kupio je imanje u Šleziji o kome je vodio puno računa. Izdržavao ga je prodajući građu dobijenu od šuma na imanju, a posečena stabla uredno je obnavljao. Ovo imanje iznajmio je nadvojvodi po ceni koja je uzimala u obzir broj divljači i potencijalnu štetu koju ona može naneti mladicama. Ali, pošto je nadvojvoda toliko povećao broj divljači da novo drveće nije moglo izrasti, grof je, sasvim logično, povisio zakup. Nadvojvoda koji je, poput mnogih osoba kraljevske krvi, imao vrlo ćudljiv stav prema novcu, bio je ubeđen da je posredi obična pohlepa. Raskinuo je ugovor o najmu i odlučio da vlasnika kazni tako što će ga sprečiti da imanje ikada više iznajmi kao lovište. Vreme preostalo do isteka zakupa iskoristio je organizujući hajke čiji je cilj bio potpuno istrebljenje sve divljači; ubijeno je toliko da je svaki smisao bio izgubljen, izbrisana je svaka granica između života i smrti, a

lovci su bili toliko otupeli da nisu više ni bili svesni da ubijaju. Kada su Franc Ferdinand i njegove sluge shvatili da je život ipak jači od njih, pozvan je u goste jedan bečki industrijalac, čovek s kojim Ferdinand inače nije imao baš ništa zajedničko, samo da bi dovršio pokolj. Kako ni to nije bilo dovoljno, slugama koje su učestvovale u lovu naređeno je da pobiju svu preostalu živež, na bilo koji način, ne poštujući više nikakva lovačka pravila. Ali u šumi je ipak preostao po koji dašak života, tu i tamo paprat bi se povila i neka grana zanjihala pri prolasku onih retkih stvorova koji su čudom izbegli smrt, a nadvojvoda je od toga dobijao napade besa, izazivajući gađenje svih prisutnih, jer su napadi bili siloviti poput povraćanja ili grčeva.

Može se stoga lako pretpostaviti da je isto onako kako se pred sv. Žilijenom Hospitalcem[200] one noći kada će ubivši svoje roditelje ispuniti svoju sudbinu, pojavila sva ona divljač koju je ubio kao nemilosrdni lovac, i na prijemu u Sarajevu pojavilo pola miliona zveri koje je puška Franca Ferdinanda, prema njegovom sopstvenom računu, rastavila od života. Nije bilo teško zamisliti celu ovu salu ispunjenu – sve do tamnocrvenih i zlatnih kupola i stalaktita – duhovima s krznom i perjem. Prišli su gusto zbijeni jedni uz druge, jer ih je bilo tako mnogo: jeleni kojima su se između rogova tiskale šumske šljuke, prepelice, fazani, jarebice, tetrebi; čekinjavi veprovi, bok uz bok, a prostor ispod njihovih trbuha zagušen neizmernim brojem zečeva i kunića. Njihove zverinje oči, bistre i tamne kao voda, blistale su posmatrajući kako se njihov ubica primiče njihovoj sudbini. Jer uspešnost Franca Ferdinanda kao lovca zavisila je ne samo od njegove izuzetne streljačke veštine već i od njegove sposobnosti da organizuje hajke. Bio je posebno ponosan jednom novinom koju je uveo u lov na zečeve: hajkači raspoređeni u obliku kruške naterivali su zečeve prema njemu tako da je bez napora mogao da nadmaši sve ostale lovce. Nijedna životinja isterana pred njega u takvoj hajci, ma kako snažna i lukava, ma koliki genije u svojoj vrsti, nije mu mogla umaći. Za nju su zemlja i nebo bili svedeni na samo jednu tačku, tačku u kojoj mora umreti; a takva je bila i njegova sudbina. I da je nekim čudom bio u stanju da se okrene i obrati ljudima iza sebe bez svoje uobičajene agresivnosti i oštrine, na način koji bi im ga učinio prihvatljivim, bližnjim u nevolji, ne bi mu bilo spasa. I da je nekim čudom njegov spor i trapav um postao hitar i aktivan, ne bi za njega bilo nijednog bezbednog puta iz Sarajeva. Mnogo ranije, on sam i krv koja je tekla njegovim venama, rasporedili su hajkače koji će ga goniti kroz svet koji se sve više sužavao, do tačke na kojoj će ga pogoditi Principov metak.

Po majci, Anuncijati praznih očiju, Franc Ferdinand bio je unuk sicilijanskog kralja Bombe, jednog od najgorih među Burbonima, idiotu i despotu koji je posle 1848. izvršio pokolj svojih podanika i koji se, pošto je isteran iz Napulja, povukao

u svoju tvrđavu gde je živeo poput srednjovekovnih tirana do kraja pedesetih godina 19. veka. Takvi preci podarili su Francu Ferdinandu tuberkulozu, tvrdoglavost, predrasude, sumnjičavost, mržnju prema demokratiji i sklonost ka agresivnosti, što je u kombinaciji s habzburškom uskogrudošću i nedisciplinom stvorilo od njega osobu koja bi se, da nije bila kraljevskog roda, teško mogla nadati dugom životu. Kada je otišao u Egipat da tamo, zbog svojih pluća, provede zimu, nije mogao a da ne uvredi austrijskog ambasadora, a oni koji su ga znali nisu od njega ni očekivali ništa drugo. Kada je navršio tridesetu, već je stvorio čitavu vojsku ličnih neprijatelja, koju je neprestano uvećavao neumerenom i ćudljivom političkom mržnjom. Mrzeo je Mađarsku, a pri pomeni Košutovog imena dobijao je napade besa. Primajući jednu slovačku deputaciju, iako to nisu bili ljudi kojima bi inače poveravao svoje stavove, rekao je sledeće o Mađarima: „Samim tim što su uopšte došla u Evropu, ta gospoda su pokazala da nemaju nimalo šlifa.“ Ta izjava ostaće zabeležena u istoriji kao najveći ispad koji je napravio jedan pripadnik neke kraljevske porodice.

Želeo je da Dvojnu monarhiju zameni trojnom, u kojoj bi zemlje nemačke i češke krune činile jedan deo, Mađarska drugi, a slovenski krajevi Hrvatska, Dalmacija i Bosna i Hercegovina treći. To bi zadovoljilo Hrvate, ali samo Hrvate. Većina austrijskih Nemaca mrzela je i samu pomisao da se ujedini sa Česima i da Slovene prihvati kao sebi jednake, Mađarska bi pobesnela kada bi bila lišena vlasti nad Južnim Slovenima, a Južni Sloveni koji nisu bili katolici plašili bi se da će postati predmet katoličke propagande, a istovremeno bi bili nezadovoljni što im je uskraćena prirodna težnja da se ujedine sa Srbima iz Srbije. Tim planom stvorio je mnoštvo neprijatelja, i mada ga je s vremenom napustio, svoje neprijatelje nije mogao odmah pretvoriti u prijatelje time što bi javno obznanio da je promenio svoje poglede. Pošto je bio prestolonaslednik, mogao je svoje namere saopštavati samo u privatnim razgovorima sa pojedincima.

Osim toga, planova o trojnoj monarhiji odrekao se i zbog razloga koji su bili suviše intimni da bi se o njima otvoreno razgovaralo. Godine 1889, kada mu je bilo trideset i tri godine, otišao je u zvaničnu posetu svojim rođacima u Češkoj, nadvojvodi Frederiku i nadvojvotkinji Izabeli, da bi utvrdio da li je neka od njihovih brojnih kćeri pogodna nevesta za njega. Tamo se, međutim, zaljubio u nadvojvotkinjinu dvorsku damu Sofiju Hotek, ženu od trideset dve godine, plemićkog porekla ali bez imovine. Insistirao je da se oženi njome iako se Franc Jozef tome snažno usprotivio, objašnjavajući mu da prema zakonima kuće Habzburga, tajnom zakonu monarhije, žena tako niskog roda ne može nikako postati carica.

To pitanje, dakle, nije bilo stvar raspoloženja ili dozvole, već strogih carskih zakona. Ako mu Sofija Hotek postane žena, njihov brak mora biti morganatski, i Franc Ferdinand se, u ime svoje još nerođene dece, mora odreći svih njihovih pretenzija na presto; mogao se njom oženiti taman koliko je već oženjen čovek mogao uzeti još jednu ženu, iako se u ovom slučaju nije radilo o kršenju zvaničnih propisa, već o nepoštovanju neobnarodovanih dinastičkih zakona. Ova teška osuda bila je unekoliko ublažena iz neočekivanog izvora. Mlađi Košut objavio je da prema mađarskim zakonima, kada nadvojvoda dođe na presto, njegova žena, bez obzira na svoje poreklo, postaje mađarska kraljica, te njegova deca uživaju sva prestona prava. To je ponešto ublažilo mržnju koju je Franc Ferdinand osećao prema Mađarskoj, mada ne i onu koju je osećao prema Mađarima. I dalje je nameravao da izmeni ustavnu mašineriju Dvojne monarhije, ali je odustao od namere da kazni Mađare time što će im oduzeti Hrvate i Slovake. Međutim, takav svoj stav nije mogao javno izneti. Niti je, iz diplomatskih razloga, kasnije mogao da prizna da se sve više plaši rastuće moći Srbije, i da strepi da će ujedinjenje Južnih Slovena podstaći njene ambicije i obezbediti joj ujedinjenog saveznika. Tako je, propagirajući nepopulamu politiku, i ne mogavši da objavi da je se odrekao, omogućio prvim hajkačima da zauzmu svoja mesta.

Njegov brak popunio je njihove redove. Um Franca Ferdinanda radio je sporo i sprečavao ga da shvati smisao doslednosti. To se sasvim jasno pokazalo u njegovoj pasiji za skupljanjem antikviteta, koje je kupovao žudno i neselektivno. Jednom prilikom posetio je neku seosku crkvu gde mu se priprosti sveštenik pohvaiio kako je s nekim jevrejskim trgovcem napravio uspešnu nagodbu i u zamenu za stari, propali oltar dobio potpuno nov. Franc Ferdinand je smesta biskupu te oblasti napisao pismo u kome je zatražio da se sveštenstvu zabrani prodaja crkvene imovine. Ali je bio zaprepašćen kada ga je kasnije ista ta naredba sprečila da počini jedno bezbožno delo – da kupi jedan nadgrobni spomenik da bi ga postavio u svojoj privatnoj kapeli. Istu nedoslednost pokazao je i kada je u pitanju bio njegov brak. Čitav njegov život bio je zasnovan na privilegijama koje su uživali pripadnici porodice Habzburg, jer su Habzburzi uspeli da sačuvaju priličnu geneaološku čistotu, što su Austrijanci odlučili da smatraju važnim. On nije mogao da razume da se ta čistota, koja je opravdavala privilegije, ne može proširiti i na ljude čija je habzburška krv bila zagađena drugom krvlju. Činjenicu da njegova žena i deca ne mogu dobijati kraljevske počasti smatrao je ličnom uvredom.

Njegova nedoslednost nije tu prestajala. Mada je i sam bio tipičan produkt habzburške nediscipline, nije trpeo da ijedan rođak ili dvorski činovnik reaguje na njegovo venčanje sličnom nedisciplinom. Ličnost barem toliko čudna kao on sam

postala je stoga objekat njegove mahnite mržnje. Komornik Franca Jozefa, princ Montenuovo, bio je jedna od najneobičnijih ličnosti Evrope našeg doba; lik koji je Šekspir u poslednjem trenutku odlučio da izostavi iz *Kralja Lira* ili *Otela,* ali ga je tako neoprezno odbacio da je on iz umetnosti uskočio pravo u život. Montenuovo je bio čovek izuzetnog ukusa i estetske hrabrosti: štitio je bečke umetnike od apatije dvora i bezobzimosti buržoazije. Njegovo veliko dostignuće bila je Bečka filharmonija kojom je dirigovao Maler[201]. Ali on je bio sin jednog od nezakonitih sinova koje je rodila sirota Marija Lujza kada je, lišena podrške još nerođenih istoričara u vidu tvrdnji da je bila, kao što je i trebalo da bude, savršeno srećna u nametnutom braku sa Napoleonom, našla utočište u zagrljaju barona Najperga. Činjenica da je bio nezakoniti sin sorte koja je bila tako uzvišena da je među njenim pripadnicima nezakonito rođenje bilo jednako plemenito kao i zakonito, ali koja je bila uzvišena samo zato što njena zakonitost nije bila narušena nezakonitim rođenjima, zbunjivala je ovog maštovitog čoveka do te mere da je kod njega izazvala strastveno, poetično i zloćudno ludilo. Bdeo je nad pravilima habzburškog ceremonijala kao nad kutijicom sa otrovima koji su, bio je ubeđen, u pravoj razmeri gradili eliksir života. „A sad malo strihnina“, mora da je rekao kada mu je zapala dužnost da pripremi nova pravila, s obzirom da se na dvoru pojavila nedovoljno plemenita supruga naslednika prestola. Grofica Sofija bila je potpuno isključena iz najprivatnijih aktivnosti austrijskog dvora; nije mogla pratiti svoga muža na prijeme i zabave organizovane u čast pripadnika inostranih kraljevskih porodica niti na najekskluzivnije dvorske balove, a tokom polujavnih balova, kojima je mogla prisustvovati, njen muž je, s nadvojvotkinjom pod rukom, predvodio povorku, dok je ona išla na začelju, posle najmlađih princeza. Car je učinio sve što je mogao da ublaži takvo stanje stvari proglasivši je vojvotkinjom od Hoenberga; ali opsednuti Montenuovo pomno je pratio svaki njen korak, nastojeći da ne propusti nijedno poniženje, presrećan kad god bi mogao da je spreči da uđe u carsku kočiju, ili da svede na minimum pozdrave i pratnju koji su joj pripadali u zvaničnim prilikama.

Da je bio drukčiji čovek, Franc Ferdinand bi možda izazvao saosećanje koje bi njemu i njegovoj ženi u tim nevoljama donelo malo utehe: sve što je radio, međutim, bilo je izuzetno odvratno. Kada se njegov brat Ferdinand Karlo – jedna blaga priroda sklona književnosti, osuđena na preranu smrt od sušice – zaljubio u ženu koja nije bila kraljevskog porekla, Franc Ferdinand se prvi usprotivio toj vezi i nesrećnom bolesniku pravio užasne scene. Kada mu je prigovoreno da se i on oženio iz ljubavi, Ijutito je odgovorio da se ta dva slučaja ne mogu porediti, jer je Sofija Hotek aristokratkinja, a žena njegovog brata ćerka univerzitetskog profesora. Takav nedostatak osećanja, njihovo potpuno odsustvo u

elizabetanskom smislu[202], otuđio ga je od svih prijatelja; umesto toga stvarao je idejne saborce. Njegova kuća u Beču bila je jedna divna palata okružena parkom, poznata pod imenom Belvedere; podigao ju je princ Eugen Savojski. Ta palata postala je centar onog što istoričar Čupik[203] naziva vladom u senci. Napravio je svoju vojnu kancelariju; car Franc Jozef, koji je prema svom nećaku uvek bio izuzetno nežan i popustljiv, iako ne i taktičan, toj kancelariji je prepustio kontrolu nad vojskom. Ali, kancelarija se nije bavila samo vojnim pitanjima. Franc Ferdinand privukao je sve sposobne ljude u Austriji koje je dvor Franca Jozefa odbio da primeti ili angažuje, a zbog gluposti i osionosti dvora, među njima je bilo i vrlo mnogo vrednih ljudi. Uz pomoć Franca Ferdinanda oni su polako stvarali opoziciju umerenoj politici Franca Jozefa, napravivši program koji je trebalo da spreči raspad Austrougarske imperije i primeni se čim Franc Jozef umre i Franc Ferdinand dođe na presto.

Takav način života rasporedio je dodatne hajkače. On je automatski izazvao neprijateljstvo celog dvora Franca Jozefa, a mnogi njegovi dotadašnji istomišljenici postali su mu otvoreni ili prikriveni neprijatelji. Iz dana u dan bivao je sve manje voljen. Zbog svesti da svoj budući život vladara neće moći da prenese na svoju decu, postao je fanatično zao i grabežljiv, i ponašao se neprijatno i surovo. Kod malih ljudi izazivao je malo neprijateljstvo, a kod doista sposobnih ogromno nepoverenje. Oni su znali da je, za razliku od većine njemu ravnih, potpuno slepih na ono što se događa, bio dovoljno pametan da vidi da se Austrougarska raspada, ali da je u osnovi glup i okrutan, i da je njegov glavni problem šta da odabere kao objekat svoje tiranije. Neki od njih plašili su se da će njegova vladavina ličiti na srednjovekovnu despotiju, neki, naročito u Mađarskoj, strahovali su za svoje interese, koji bi neminovno bili ugroženi ukoliko on preustroji carstvo. Ti strahovi su se uvećali kada se ispostavilo da nemački car Vilhelm pokazuje sve veće zanimanje za njega i da ga posećuje u njegovim letnjikovcima i vodi s njim duge razgovore o važnim pitanjima. Poslednji takav susret odigrao se dve sedmice pre nego što je nadvojvoda stigao u Sarajevo. Pričalo se da je tom prilikom Kajzer predočio Francu Ferdinandu plan za prekrajanje mape Evrope. Prema tim planovima Austrougarska i Nemačka trebalo je da budu prijatelji, stariji sin Franca Ferdinanda trebalo je da postane kralj nove Poljske, koja bi se prostirala od Baltičkog do Crnog mora, a njegov drugi sin kralj Bohemije, Mađarske, Hrvatske i Srbije. Zvanični naslednik Franca Ferdinanda, njegov bratanac Karlo, trebalo je da bude car nemačke Austrije. Sigurno je da je car Vilhelm u tom trenutku imao mnogo važnih stvari na umu i da ne bi posetio Ferdinanda da nije morao nešto ozbiljno da mu saopšti. Pouzdano se zna da je

tom prilikom Franc Ferdinand pokazao ogromno neprijateljstvo prema mađarskoj aristokratiji. Takođe se zna da je car Vilhelm preneo njegove opaske trećoj osobi.

Takav način ponašanja nije mu samo doneo neprijatelje, već je imao i znatno gore posledice. Doneo mu je za prijatelje razbojnike, ljude koji su mu mogli postati neprijatelji u svakom trenutku, a koji su bili naoružani smrtonosnim oružjem znanja koje poseduju bliski prijatelji. Franc Ferdinand imao je onu pamet koja je smesta prepoznavala jednu posebnu vrstu beskrupuloznosti. On je otkrio Erentala[204], tog lukavog majstora prevare, koji je kao austrijski ministar spoljnih poslova uspeo da, iza leđa velikih sila, 1907. pretvori privremenu okupaciju Bosne i Hercegovine u aneksiju. Pošto je Erental sa samrtne postelje preporučio Berhtolda[205] za svog naslednika, i taj nesposobni ratni huškač mogao se takođe ubrojati u Ferdinandova dostignuća. Konrad fon Hecendorf[206], međutim, koga je proizveo u šefa generalštaba, bio mu je još miliji. To stvorenje bez razuma i milosti, smatralo je sebe ne samo velikim vojnikom već i velikim državnikom, i da mu je bilo dopušteno, s punim pouzdanjem bi preuzeo i vođenje spoljne politike svoje zemlje. Hecendorf je bio opsednut idejom da mora očuvati Austrougarsku preduzimanjem ofanzivne akcije protiv Srbije. „Da naši sudbinski protivnici, pošto se dovoljno naoružaju, ne bi Austrougarskoj zadali udarac“, pisao je u jednom memorandumu upućenom Francu Jozefu 1907, prvom u nizu sličnih, „moramo iskoristiti prvu priliku da sa obračunamo s našim najranjivijim neprijateljem.“ U narednih sedam godina njegova opsesija prerasla je u maniju. Godine 1911. Franc Jozef, odlučno tvrdeći da je njegova politika „politika mira“ i da ne dozvoljava nikakav ofanzivni rat, dobio je Erentalov pristanak da smeni Konrada i premesti ga na položaj generalnog inspektora vojske. Ali Franc Ferdinand mu je i dalje pružao podršku, kao i svi koji su se okupljali u Belvederu – mnoštvo industrijalaca, bankara, novinara i političara, koji su sasvim jasno pokazivali predratnu dekadenciju Beča. Konrad je na Berhtolda ostavio takav utisak da je 1912. ponovo imenovan za šefa generalštaba. I on je propovedao isto jevanđelje. „Izlaz iz naših teškoća“, pisao je on Berhtoldu, „jeste da bez straha od posledica uništimo Srbiju.“

Ali u tom periodu Ferdinandova uverenja dobila su drugi pravac. On je potpadao pod sve veći uticaj nemačkog cara, a Nemačka u to vreme nije želela rat, pogotovo ne neki u kome bi Balkan poslužio kao izgovor. Ferdinand se divio Nemcima i verovao da oni znaju šta rade. To je razbesnelo Konrada, koji je smatrao da Ferdinand mora ubediti Nemačku da podrži Austriju u ratu, da bi se osigurao u slučaju da napad na Srbiju izazove opšti rat, što pokazuje da je bio svestan šta čini. Ali, 1913. Berhtold je morao da kaže Konradu: „Nadvojvoda Franc Ferdinand je apsolutno protiv rata.“ Konrad je postajao sve očajniji. Imao je

dovoljno uticaja na Berhtolda da ga prinudi da odbije ponudu srpskog predsednika vlade koji je izrazio spremnost da dođe u Beč i potpiše sporazum sa Austrijom u kome će se raspraviti svi nesporazumi. Osim toga, ubedio je Berhtolda da o toj mirovnoj ponudi uopšte ne obavesti ni Franca Jozefa ni Franca Ferdinanda. To je ogroman zločin koji nam daje pravo da prokunemo Berhtolda i Konrada kao stvarne izazivače Prvog svetskog rata. Ali Konrad nije bio ništa manje okrutan, kada je 1913. iskoristio jedan beznačajan incident na dalmatinskoj obali da bi pokušao da navede Franca Jozefa da izvrši mobilizaciju protiv Srbije i Cre Gore. Franc Jozef je odoleo toj prisili čvrstinom koja je bila zavidna za čoveka od osamdeset sedam godina, iako je Berhtold podržao Konrada. Tom prilikom Franc Ferdinand je bio na strani starog cara.

Ubrzo potom, jedan incident dodatno je oslabio Konradove pozicije. Otkriveno je da je pukovnik Redl, šef Glavnog štaba Praškog korpusa i austrijske obaveštajne službe, ruski špijun. Redl je bio homoseksualac i zbog toga je bio ucenjen. Jedan njegov kolega oficir predao mu je napunjen pištolj, dajući mu tako jasnu poruku šta treba da učini. Tom prilikom Franc Ferdinand je dobio jedan od onih strašnih nastupa besa, a bes je bio usmeren na Konrada, koji je bio odgovoran i za Redlovo imenovanje i za način na koji je umro. Ferdinand je bio besan što je jedan homoseksualac uopšte dospeo na takav položaj, ali i zbog toga što su ljudi takvog morala podložni ucenama; osim toga, zbog verskih ubeđenja nije mogao da prihvati da čovek bude prinuđen da izvrši samoubistvo. Za ovo poslednje Konrad doista nije snosio nikakvu odgovomost, jer je u vojsci i inače bio običaj da se sramni prekršaji rešavaju tako što se prekršilac ostavlja nasamo sa napunjenim oružjem. Ali od tog časa njih dvojica bili su neprijatelji.

Od jeseni 1913. u to više nije bilo nikakve sumnje. Na vojnim manevrima u Bohemiji Franc Ferdinand je žestoko uvredio i ponizio svog nekadašnjeg prijatelja, ali je odbio da prihvati njegovu ostavku. Istovremeno mu je sasvim jasno stavio do znanja da je ostavku odbio iz straha od toga kako će je javnost primiti. Juna 1914. Konrad je bio van sebe od jeda i razočarenja, imajući i privatno i javno mnogo šta protiv čoveka koji ga je ponizio i koji nije hteo da započne rat sa Srbijom, što je on sam video kao jedini spas za svoju zemlju.

Treba imati u vidu da je on bio vrlo nepopustljiv čovek. Sam je prepričao jedan svoj razgovor sa Berhtoldom koji se ticao nesrećnog princa Vilhelma od Vida, određenog za kralja Albanije. „Nadajmo se da neće biti nikakvih nevolja“, rekao je Berhtold. „Ali, šta ćemo ako do njih dođe?“ „Ništa.“ „Ali, šta ako princ bude ubijen?“ upitao je Berhtold. „Ništa. Neko drugi moraće da zauzme njegovo mesto. Biće pogodan svako ko nije pod stranim uticajem.“ Taj razgovor je utoliko žalosniji kada se ima u vidu da su neposredno pre toga odbili vrlo razuman zahtev

Vilhelma od Vida da živi na jahti, umesto među podanicima koji mu nisu bili naročito naklonjeni.

Takvi neprijatelji okružavali su Franca Ferdinanda; ali oni se ne mogu kriviti za njegov dolazak u Sarajevo, 28. juna 1914. Taj datum je njemu lično bio od značaja. Na taj dan 1900. otišao je u Hofburg, gde je u prisustvu cara, celog dvora i svih zvaničnika, glasom koji se gušio, pod zakletvom izjavio da njegova još nerođena deca neće biti pretendenti na presto. Ali to je takođe bio dan od ogromnog značaja za južnosloveski narod. To je dan svetog Vida, sveca koji je, iako prvobitno *Vidd*, flnsko-ugarsko božanstvo, dospeo u hrišćanski kalendar. Taj dan je takođe i godišnjica Kosovske bitke, posle koje su, pet stotina godina ranije, Turci srušili Srpsko carstvo. Vidovdan je bio dan žalosti za Srbe i u Kraljevini Srbiji i u Austrougarskoj, dan kada su doživeli nesreću i zakleli se da će je ispraviti, što se i dogodilo 1912, kada je Srbija kod Kumanova porazila Tursku. Ali, pošto je 1913. rat još bio u toku, Vidovdan 1914. bio je prva godišnjica koju su Srbi mogli proslaviti radosno i ponosno. Franc Ferdinand morao je znati da je poznat kao neprijatelj Srbije. Morao je znati da će, ako ode u Bosnu i prisustvuje manevrima na granici prema Srbiji uoči Vidovdana, i na sam Vidovdan dođe u posetu Sarajevu, to biti shvaćeno kao ruganje Južnim Slovenima, kao poruka da, iako su se Srbi oslobodili Turaka, ima još mnogo Slovena pod austrijskim jarmom.

Ta poseta bila je tako samoubilačka da čovek mora listati stranice istorijskih knjiga ne bi li našao neko objašnjenje za nju, neki znak da je Ferdinand na nju bio prinuđen. Ali ako je ikada ijedan čovek ikuda išao svojom slobodnom voljom, onda je to u toj prilici bio Franc Ferdinand. On sam naredio je održavanje manevara i doneo odluku da im prisustvuje. Car Franc Jozef mu je u prisustvu svedoka rekao da ne mora da ide ako ne želi. Nemoguće je da on nije znao da cela Bosna prosto vri od bunta, i da je gotovo svaki školarac i student u njoj član neke revolucioname organizacije. Čak i da ga je izuzetna izolacija karakteristična za ličnosti njegovog položaja prvobitno sprečila da sazna ono što su svi dobro znali, bilo je dovoljno pokušaja da se njegova eventualna neobaveštenost otkloni. Ali, njegov temperament radio je protiv njega. Srpska vlada učinila je korak koji je sam po sebi oslobađa svake moralne odgovornosti za ubistvo: poslala je u Beč jednog visokog predstavnika da upozori Bilinskog, ministra finansija, zaduženog za civilnu upravu u Bosni i Hercegovini, da će najavljena poseta Franca Ferdinanda izazvati nezadovoljstvo brojnih Slovena sa obe strane granice i možda imati posledice koje nijedna viada neće moći da kontroliše. Ali Bilinski je bio austrijski Poljak; Ferdinand je duboko mrzeo njegov narod i izražavao veliko nezadovoljstvo što je takvima kao što je on uopšte bilo dozvoljeno da imaju visoke položaje. Bilinski je takođe bio i blizak poverenik Franca Jozefa i zagovomik pomirljive

politike u slovenskim provincijama. Tako se dogodilo da je njegovo upozorenje, koje je savesno preneo, bilo ne samo primljeno s nevericom nego i na način koji ga je potpuno onemogućio da na njemu insistira.

Franc Ferdinand nije unapred upozorio ni austrijsku ni mađarsku vladu o svojim dogovorima sa vojskom za posetu Bosni, i po svemu sudeći prilježno se i dovitljivo pripremao da ponizi civilne vlasti. Program svog putovanja poslao je svim ministarstvima osim Ministarstvu finansija. Takođe je naredio da nijedan poziv za bal koji je nameravao da organizuje na Ilidži, kod Sarajeva, ne bude upućen toj instituciji. Bilo je to kao da princ od Velsa putuje Indijom grubo vređajući državne činovnike u Indiji i Ministarstvo za Indiju. Za to je postojao pravi habzburški razlog. Pošto su za njegov boravak u Bosni bile zadužene vojne vlasti, Franc Ferdinand je uredio da se prvi put na habzburškoj teritoriji i njegovoj ženi upute kraljevske počasti. To ne bi prošlo bez velikih rasprava da su i civilne vlasti bile uključene u program. Rezultat je bio neopoziv i krvav. Bilinski nije mogao da protestuje protiv Ferdinandovog puta u Sarajevo, posebno posle otvorene grubosti i besa s kojim su dočekana njegova upozorenja, jer nije bio siguran da će do njega uopšte i doći. Pošto nije bio u prilici da razgovara o poseti, nije mogao ni da se upozna s time kako će ulice biti čuvane. Franc Ferdinand je na odista genijalan način stvorio situaciju u kojoj oni kojima je bio posao da ga zaštite, nisu mogli da učine nijedan korak u tom pravcu.

Kada se Franc Ferdinand sa balkona vratio u prostoriju za prijeme, lice mu je bilo vedro i blistavo, jer je pred sobom ugledao završnog činioca svoje propasti, glavnog goniča u ovoj hajci. Njegova žena nalazila se u jednoj od gornjih soba Većnice, u društvu velikog broja gospođa iz najuglednijih muslimanskih porodica Sarajeva, gde se s visine divila njihovoj odeći i ponašanju, kako varvari obično čine kada osvoje neku staru kulturu; u tom času ona je predložila da izmene program i pri povratku svrate u bolnicu i raspitaju se o stanju oficira koga je ranio Čabrinović. Nikada se neće ništa saznati o tome šta je ta žena mislila o događajima koji su se odigrali tog dana. Ona je bila osoba nesposobna da opšti s drugim ljudima. Sve što znamo o njoj je to kako je izgledala i kako se ponašala. Znamo da je imala bespolno i kruto, pa ipak punačko lice, da je u vreme kad su žene vaspitavane da izgledaju kao punjene ptice ona prihvatila takav običaj primenjujući ga sa strogošću egzercir-majstora. Znamo da su oni koji su je poznavali smatrali da ima snobovske ambicije, da je sklona sitnim prigovaranjima i da joj je najumilnija osobina bio dar za mimikriju, karakterističan za podrugljive ljude i one koji ne umeju da vole.

Ali takođe znamo da su se ona i Franc Ferdinand voleli i da se ne može poreći da je njihova ljubav bila velika. U onom drugom stalno su nalazili potvrdu da je

život ipak blagonaklon; s neiscrpnom snagom i spremnošću pružali su jedno drugom podršku i utehu tokom promenljivih okolnosti njihovog života; oni koji su ih vrlo dobro poznavali kažu da njihov brak nikada nije bio ugrožen prebacivanjima zbog teškoća koje im je doneo. To znači da divlji vepar koga znamo pod imenom Franc Ferdinand i sitničava furija koju znamo kao groficu Sofiju Hotek nisu i konačna istina o ovo dvoje ljudi. To su pragmatične predstave o njima kojih su oni koji su ih sretali morali da se drže ukoliko su želeli da iz tih susreta izađu neozleđeni, ali cela istina o njihovim karakterima morala je ipak u izvesnoj meri biti i lepa.

Međutim, i onim delom svoje ličnosti u kome se naslućivala lepota, Sofija Hotek radila je protiv nje. Poput svog muža, ni ona nije videla nikakvu svrhu doslednosti, koja je osnovno vezivno tkivo društva. Zbog plemićkog porekla bila je duboko nezadovoljna položajem supruge bez prava na kraljevske počasti. Nečuveno je, mislila je ona, da se sa jednom Hotekovom tako postupa. Nikada joj nije palo na pamet da su Hotekovi uživali svoj položaj samo zato što im je to omogućio sistem u kome su Habzburzi imali viši položaj, da se to zasnivalo na razlozima koji su se u to vreme smatrali bitnim, i da, ako ti razlozi više ne treba da važe za nju, onda ne treba da važe ni za Habzburge, te da ni Hotekovi onda nemaju pravo da sebe smatraju nečim posebnim.

Na nesreću, odsustvo doslednosti bilo je kod nje kombinovano sa strogo legalističkim umom. Tako nešto je sasvim moguće. Englesko pravosuđe pruža za to mnoštvo potvrda. Otkrila je, i priča se da je o tome smesta obavestila Franca Ferdinanda, da je zakletva koju je dao odričući svojoj deci pravo pretendenata na presto ništavna, jer je u suprotnosti sa zakonom o kruni. Niko nije mogao dati zakletvu koja se odnosi na još nerođenu decu; to je, naravno, bilo sasvim u redu. Ali njoj pri tom nije palo na pamet da održanje Habzburga možda zahteva davanje nepravednih zakletvi, da se habzburška dinastija može raspasti ako se prinudi na sklad sa najvišom pravdom, te da bi u tom slučaju njena deca opet ostala bez prestola.

Kao legalista bez duha, grofica Sofija Hotek morala je stoga biti sasvim obuzeta tim komplikovanim, malim, paklenim, lako otklonjivim preprekama; verovatno joj se činilo da svi koji je okružuju namerno i uporno odbijaju da prihvate ono što je videla kao savršen model, nanoseći joj pri tom i ozbiljnu štetu. Patila je, osim toga, i zbog jedne vrlo lične stvari. Mislila je da Franc Ferdinand polako klizi u ludilo. Zna se da je nagovestila porodičnom advokatu i otvoreno poverila jednom bliskom prijatelju svoju strepnju da se kod njenog muža može javiti neka duševna bolest. Moguće je da je to deo razgovora koji prate život svakog bračnog para. Ali u to vreme mnogi su zapažali da su nasilni ispadi Franca Ferdinanda dobili oblik

koji nema mnogo dodirnih tačaka s mentalnim zdravljem. Češki službenici koji su se brinuli o carskom vozu kojim se Franc Ferdinand vratio iz Berlina posle jedne posete nemačkom caru, izvestili su vođu češke separatističke stranke da su po prestolonaslednikovom odlasku zatekli sedišta u njegovom kupeu potpuno uništena udarcima sablje; a oni koji su ga sreli prilikom njegove posete Engleskoj, bili su ubeđeni da je njegovo ponašanje mnogo gore od uobičajene abnormalnosti karakteristične za ljude visokog roda.

Ta žena je, znači, izvan svoje kuće imala more neprijatelja, a unutar nje najstrašnijeg od svih. Nevolje koje su pratile njen duhovni život takođe pokazuju da je bila vrlo nesrećna. Rana crkva držala se mudrog pravila da se vernici ne mogu pričešćivati i ispovedati osim u velikim vremenskim razmacima. Ovo pravilo doneto je iz zdravih i razumnih pobuda. Nemoguće je da duša bude toliko snažna da stalno bude sjedinjena s Bogom, a oproštaj greha mora izgubiti svoj istinski smisao ako trezven sud o nekom grehu ili krivici treba da se izrekne suviše brzo. Osim toga, ograničavanje pristupa svetim tajnama onemogućava da one postanu magijska praksa, puko gomilanje amajlija. Katolička crkva odvojila se od rane crkve onda kada je papa Lav X uklonio ta ograničenja, dozvolivši da se vernici mogu pričešćivati i ispovedati onoliko često koliko žele. Ali grofica Sofija Hotek koristila se ovim pravom toliko često da je stalno dovodila u neprijatnu situaciju biskupa zaduženog za njen duhovni život. U njihovom hotelu na Ilidži jedna soba bila je pretvorena u kapelu, i kobnog jutra ona i njen muž prisustvovali su misi. Nije mogao proteći ni jedan jedini dan a da ona ne priziva krst da je zaštiti od nesreće, koju je na kraju sama izazvala predlažući da svrate u bolnicu i posete ranjenog ađutanta.

Njen predlog izazvao je potpuno neshvatljiv razgovor. Možda bi ga bilo moguće razumeti da su njegovi učesnici bili pijani, ili da su prethodnu noć proveli u ozbiljnoj groznici, no, oni su bili trezni, i mada suočeni sa užasom, razgovarali su u deset časova, u junsko jutro. Franc Ferdinand je upitao Poćoreka da li veruje da će na njih neko baciti bombu dok budu odlazili iz Većnice. Njegovo pitanje bilo je neverovatno tupavo. Ako je Poćorek bio toliko neobavešten da nije znao da je prvi napad moguć, njegovo mišljenje o tome da li se može dogoditi i drugi nije moglo imati nikakav značaj. Bilo bi najnormalnije da Franc Ferdinand ili Poćorek predlože ono što je u tom trenutku izgledalo najlogičnije. Da ulice nisu bile toliko neobezbeđene, Čabrinović ne bi mogao da izvrši napad. Stoga je bilo najuputnije da Franc Ferdinand i njegova žena ostanu u Većnici dok se ne dovede dovoljan broj vojnika, deo od onih sedamdeset hiljada stacioniranih u blizini grada, i dok se oni ne rasporede na ulicama. Muškarcima je takav plan morao odmah pasti na

um, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što su bili odgovomi za sigurnost jedne žene.

Ali oni to nisu predložili, i Poćorek je na neverovatno pitanje Franca Ferdinanda dao neverovatan odgovor: bio je siguran da drugog napada neće biti. Ono što u tom odgovoru zaprepašćuje jeste njegova nerazumnost, jer je on morao znati da će eventualna istraga pokazati da za Franca Ferdinanda nije preduzeo one mere predostrožnosti koje je preduzeo kada je sedam godina ranije Franc Jozef posetio Sarajevo. Tada su svi stranci evakuisani iz grada, svi protivnici Austrije bili su stavljeni u kućni pritvor, a ulice je opasivao dvostruki kordon vojnika, dok je njima krstarilo mnoštvo policajaca u civilu. Njegovo ponašanje je razumljivo jedino ako je dobio uveravanja da, ukoliko se Francu Ferdinandu nešto desi, nikakve istrage neće ni biti. Doista bi se moglo odmah zaključiti da je Poćorek namerno poslao Franca Ferdinanda u smrt, da nije bilo jedne okolnosti – Poćorek se vozio s njim u istim kolima. I Poćorek je delio Konradovo ubeđenje da je rat protiv Srbije sveta nužnost, a jednom prilikom mu je i pisao očajnički izjavivši da bi radije izazvao svetski rat i bio u njemu poražen nego se pomirio sa činjenicom da rata neće biti. Tokom manevara u Bosni nije se razdvajao od Konrada, koji je i dalje bio nezadovoljan što ga je Franc Ferdinand smenio. Moralo im je biti sasvim jasno da bi ubistvo Franca Ferdinanda od ruke bosanskog Srbina bilo izvrstan izgovor za objavu rata Srbiji. Pa ipak, teško je verovati da bi Poćorek rizikovao sopstveni život da bi omogućio ubistvo Franca Ferdinanda na način na koji se ono desilo, jer se atentat na njega mogao sasvim lako organizovati negde na otvorenom. Austrijski zaverenici, osim toga, teško bi se saglasili da Poćorek rizikuje svoj život, jer njegov uticaj i vojničko iskustvo bili su isuviše dragoceni da bi ih se, u očekivanju rata, tek tako odrekli.

Posledica ovog razgovora može se jedino objasniti time da su među ljudima koji su pratili Franca Ferdinanda postojali izdajnici. Dogovoreno je da po napuštanju zgrade Većnice kraljevski par samo nekoliko stotina metara putuje ranije predviđenom trasom; voziće se obalskim putem do drugog mosta, a odatle će krenuti novom trasom, duž keja u pravcu bolnice, umesto da skrene desno i jednom pobočnom ulicom stigne u trgovački centar grada. Glavni cilj bio je da se osujete potencijalni zaverenici koji su možda vrebali u gomili sveta. Posle prvih nekoliko stotina metara, i, pošto je Poćorek takođe obećao da će automobili ići brže, možda se i verovalo da će nadvojvoda i njegova žena izaći živi iz grada. To bi se možda i dogodilo da se neko potrudio da obavesti vozača o tome šta je bilo dogovoreno. Ali, ili Poćorek nije ta naređenja preneo podređenim oficirima, ili ti oficiri nisu preneli njegova naređenja vozaču.

Teško je, međutim, prihvatiti ijednu od ove dve pretpostavke. Čak i ako se nešto odbije na austrijski *Schlamperei*[207], vojnici i drugo osoblje koje se brine o kraljevskim ličnostima ne prave takve greške. I mada taj nemar nije mogao biti slučajan, uloga koju će odigrati u izazivanju smrti Franca Ferdinanda nije se mogla predvideti. Nadvojvoda, njegova žena i Poćorek napustili su Gradsku većnicu i ne pozdravivši se sa zvaničnicima koji su stajali na stepeništu, spustili su se na obalu i ušli u automobil. Priča se da su Franc Ferdinand i Sofija bili prosto ukočeni od strepnje. Grof Harah, austrijski general, čučnuo je na levu papučicu sa isukanim mačem, spreman da brani kraljevski par po cenu života. Kolonu je predvodio automobil u kome je bio zamenik gradonačelnika i član bosanske skupštine; ali nekom neverovatnom greškom ni ovi zvaničnici a ni njihov vozač nisu bili obavešteni o promeni pravca kretanja. Kada je prvi automobil stigao do mosta, skrenuo je desno i ušao u pobočnu ulicu. Vozač kraljevskog automobila, koji je pratio prva kola, bio je stoga zaprepašćen kada ga je Poćorek udario po ramenu i povikao: „Šta radiš! Idemo pogrešnim putem! Treba da idemo pravo obalom!“

Pošto mu niko nije rekao od kolikog je značaja da produži da vozi, zbunjeni vozač zaustavio se na uglu sa pobočnom ulicom. Stao je tačno ispred mladog bosanskog Srbina Gavrila Principa, koji je pripadao istoj zavereničkoj grupi kao i Čabrinović. On nije uspeo da izvuče svoj pištolj kad je nadvojvoda dolazio u Gradsku većnicu, pa se vratio da pokuša još jednom. Dok je automobil stajao, Princip je mogao dobro da cilja i pogodi Franca Ferdinanda pravo u srce. On nije bio dobar strelac i verovatno ga nikada ne bi pogodio da je vozač dobio tačne instrukcije. Harah nije mogao da učini ništa: on je bio s leve strane automobila, a Princip sa desne. Kada je video kako se krupno, nabijeno telo nadvojvode previja, Princip je okrenuo pištolj na Poćoreka. Ubio bi i njega da se Sofija nije bacila napred da bi, u poslednjem izlivu svoje velike ljubavi, privukla Franca Ferdinanda k sebi; tako se našla na putanji drugog metka. Već je bila mrtva kada ja Franc Ferdinand promrmljao: „Sofi, Sofi, živi za našu decu“; on je umro četvrt časa kasnije. Tako su i naši životi zadobili smrtnu ranu, ali ne i životi Bosanaca, koje je ovaj čin smrti zapravo vratio u život.

Naginjući se preko balkona, rekoh: „Nikad neću moći da razumem kako se to desilo.“ Razlog tome nije nedostatak činjenica, već naprotiv, njihovo obilje. I pored činjenice da je počinjeno samo jedno ubistvo, u priči postoje dva: jedno je ono koje je izvršio Princip, a drugo ono koje je priželjkivala neka osoba ili osobe u pratnji Franca Ferdinanda, i ta ubistva nisu ista. A prava priroda tog događaja nije ubistvo, već samoubistvo. Niko se nije toliko potrudio da do ubistva dođe koliko dvoje ljudi koji su bili ubijeni. A njih dvoje, iako ubijeni, ne izazivaju toliko sažaljenja koliko žrtve obično izazivaju. Istovremeno su i uporno prizivali nesreću i

vajkali se protiv nje, onako kako se to obično dešava kada je u pitanju neuspeo zločin, poput nekog džeparoša u sudnici. Ali, oni su ipak bili ljudi svog vremena. Nemoguće je okriviti ih za morbidnost, jer su živeli u društvu koje je obožavalo smrt, koje je nalazilo radost u razmišljanjima o umiranju životinja, umiranju duša u rigidnom društvenom sistemu, umiranju naroda pod ugnjetačkom imperijom.

„Mnogo šta se dogodilo tog dana“, reče šef turističkog biroa, „ali ja se od svega najjasnije sećam nadvojvodinog smešnog, piskavog glasa i njegovih marionetskih pokreta “ Pogledah dole na ulicu i ugledah čoveka koji nije bio kao nadvojvoda – visokog, ispijenog čoveka iz planina, sa tamnocrvenim šalom oko glave, kako korača sigurno i snažno, kao da igra. Upitah Konstantina: „Da li su ljudi poput njega bili umešani u ubistvo?“ „Ne direktno“, odgovori on. „Mada je u stvari sve poteklo od njih. Svi zaverenici bili su zapravo iz Sarajeva, dakle strogo lokalni proizvod. Bolje ćete razumeti kad vam pokažem mesto na kome se to dogodilo. Ali, moramo se vratiti u turistički biro, jer ne možemo napustiti ovog gospodina a da s njim ne popijemo kafu.“

Dok smo izlazili iz Većnice, sunce je konačno toplo zasjalo, a šljivin cvet u udaljenim baštama blistao je kao da nije mokar od otopljenog snega. „Mada se brda dižu naglo“, rekoh, „obrisi nisu grubi; boravak u ovom gradu je kao boravak u cvetu koji se otvara.“ „Ovde je sve savršeno“, reče Konstantin. „A zamislite, ovo je postao moj grad tek kad sam odrastao. Pre toga njegova lepota me je bolela i izazivala osećanje stida, jer ja sam Srbin, a Sarajevo je bilo porobljen slovenski grad.“ „Hajde, hajde“, rekoh, „zar ne bi onda trebalo da i Njujork ili Boston u meni izazivaju bol i sramotu?“ „A, nikako“, reče on, „jer vi i Amerikanci niste isti narod. Vazduh Amerike toliko je drukčiji od vazduha Engleske, da je čak i one Amerikance koji su čisti Englezi načinio sasvim drukčijim od vas, kao što je i vazduh Rusije, koji je sasvim drukčiji od balkanskog, načinio našu rusku braću drukčijom od nas. Ali vazduh Bosne isti je kao i onaj u Srbiji, i ovi ljudi su gotovo istovetni s nama, osim što pričaju manje. Osim toga, vašim rođacima u Americi ne vlada drugi narod, koji ne voli ni vas ni njih. Da su Nemci zauzeli Sjedinjene Države, i da vi odete tamo i vidite sela u Novoj Engleskoj uređena po pruskom modelu, sa uzdahom biste priželjkivali ponovno ujedinjenje Engleza i Amerikanaca vašeg porekla.“ „Shvatam“, rekoh. Posmatrala sam velike, smeđe barake koje su Austrijanci sagradili na prevoju što je dominirao nad gradom. Kao da su govorile: ’Sada je sve jasno i stoga možemo delati bez ikakave dalje rasprave’, što je bila prilično tupava izjava, posebno kada je upućena Slovenima koji su po prirodi spekulativni.

„Kažem vam“, reče Konstantin, „sve što je u Sarajevu austrijsko nama je lažno. Pogledajte ovaj kej kojim šetamo. Vrlo je lep i prav, ali mi Jugosloveni, bilo hrišćani bilo muslimani, nikada ne bismo napravili takvu obalu. Mi volimo prirodu

kakva jeste i ne uzimamo lenjir da bismo je naterali da liči na njega, da ne istura grudi i zadnjicu. Pogledajte, evo ugla gde je Princip ubio nadvojvodu, vidite kako je to bilo baš kako treba. Jer mladi Bosanac je došao uličicom koja je vodila iz pravog Sarajeva, gde su sve ulice uske, a mnoge i zavojite, i gde svaka kuća pripada nekom, a kada je izašao na ovu esplanadu koju su sagradili Austrijanci – pravu liniju uz koju su poređali velike, međusobno slične kuće – ugledao je nad-Austrijanca i naterao ga da nestane. Vidite, ovde na uglu je ploča koja čuva uspomenu na to delo."

Čitala sam svašta o toj ploči, o tome kako izražava varvarsko zadovoljstvo zbog počinjenog zločina. Gospodin Vinston Čerčil u svojoj knjizi *Nepoznati rat (Istočni front)*[208] primećuje da je „Princip umro u zatvoru, a spomenik koji su njegovi sunarodnici nedavno podigli slavi njegov i njihov zločin." To je, međutim, samo jedna skromna crna ploča, ne veća nego što je nužno da se obeleži mesto na kome se dogodilo ubistvo od istorijskog značaja, a postavljena je tako visoko da je slučajni prolaznik ne može ni opaziti. Na njoj piše: „Ovde, na ovom istorijskom mestu, na Vidovdan, 28. juna, 1914. godine Gavrilo Princip postao je začetnik slobode." Te reči čine mi se izvanredno suzdržane, s obzirom na mržnju koju je austrijska vlast stvorila u Bosni. Izraz „začetnik slobode" i bukvalno je istinit: Bosanci i Hercegovci bili su porobljeni sve do kraja rata koji je izazvalo ubistvo nadvojvode Franca Ferdinanda. Zapadne države koje su tajno saučestvovale u austrijskoj aneksiji ovih teritorija teško da imaju prava da se zgražaju zbog iskrenosti ovakve izjave.

Čovek mora dozvoliti onome ko nosi cipele da kaže gde ga žuljaju. Sasvim slučajno, dok smo Konstantin i ja gledali ploču, pored nas je prošao jedan od najpoznatijih ljudi u Jugoslaviji, učen čovek i gospodin, poznat u svim velikim evropskim prestonicama. On nas pozdravi i pokaza glavom u pravcu ploče. „Zla rabota." „Da, da", reče Konstantin umorno, jer su bili politički protivnici, i znao je šta sledi. „Više ne sme biti toga, Konstantine", nastavi čovek. „Ne, ne", reče Konstantin. „Više ne sme biti ubistava, Konstantine", nastavi čovek. „Ne, ne", reče Konstantin. „Više ne sme biti ubijanja Hrvata samo zato što su Hrvati, Konstantine", strogo nastavi on. „Ali to se i ne radi", zaječa Konstantin; „nezgode se neizbežno događaju u haosu koji oni prave." „Pa, više ne sme biti takvih nezgoda", reče njegov prijatelj. Ali spremajući se da krene on ponovo pogleda ploču, a oči mu se rastužiše. „Bože, oprosti!" reče. „Ali što se tiče ove nezgode, ona je morala da se desi."

Upitah Konstantina: „Šta mislite, da li je mogao poznavati Principa?" „Mislim da nije", odgovori Konstantin. „Tada je bio desetogodišnjak i mogao je poznavati mladića Principovih godina samo ako su se njihove porodice poznavale, a

Principova porodica nikako nije mogla biti u vezi sa tako bogatim ljudima. Princip je bio siromašan mladić koji je došao iz planina u Sarajevo da se školuje i osim svojih školskih drugova nije poznavao nikog drugog.“ To je činjenica od velikog istorijskog značaja: to da su sarajevski atentatori bili mladi i potpuno nepoznati. Sam Princip bio je unuk doseljenika čije je tačno poreklo nepoznato, mada je sasvim sigurno bio Sloven. Taj stranac pojavio se u jednom selu na granici Bosne i Dalmacije u vreme kad su bosanski ustanici isterali muslimane turskog porekla i uselio se u jednu napuštenu kuću. Stranac je svakako bio vrlo neobičan: nosio je čudan srebrni prsluk sa zvončićima, koji je tamošnjim seljacima izgledao tuđ i prekrasan, a nije bio deo nijedne balkanske nošnje. Zbog takve egzotične odeće seljaci su mu dali nadimak „Princip“ – princ; iz tog prezimena koje je postalo poznato posle ubistva, rođena je neverovatna legenda koja je tvrdila da je Principov otac bio nezakoniti sin ubijenog princa Rudolfa. On je, međutim, bio samo seljak koji se oženio ženom iz homerovskog crnogorskog naroda i podizao svoju porodicu u ogromnom siromaštvu. Kada je Austrija zauzela Bosnu iz koje su ustanici isterali Turke, potrudila se da turski zemljišni sistem ostane na snazi, pa su bosanski seljaci nastavili da gladuju. Jedan Principov sin postao je poštar, i oženio se Hercegovkom, ženom očito izuzetne snage i karaktera. U kući na goletnim planinama ona je rodila devetoro dece, od kojih je šestoro umrlo, verovatno od bolesti prouzrokovanih glađu. Tri sina koja su joj ostala živa vaspitala je tako da teže da nešto učine u životu i poslala ih je u grad da se školuju i da zarade za svoje školovanje. Prvi je postao lekar, drugi trgovac. Treći je bio Gavrilo Princip, koji je na svoj put krenuo uz dve otežavajuće okolnosti. Bio je nežne građe, a svet u koji se otisnuo bio je rastrzan revolucionamim idejama i spremao se za rat.

Dve najrepresivnije autokratske države Evrope punom parom proizvodile su razloge za revoluciju ne samo u svojim granicama već i u celoj Evropi. Rusija je vrvela od pisaca obuzetih revolucionarnom mišlju. Austrija je vrvela ljudima spremnim na svaki revolucionarni čin, bilo u ime vojne diktature, bilo u ime sveopšte slobode. Ruski uticaj dopirao je u Bosnu kroz više kanala, od kojih su neki bili sasvim neočekivani. Iz političkih razloga ruska carska porodica otvorila je u planinama iznad Kotora, na Cetinju, prestonici Crne Gore, ženski internat u kome su se školovale devojke iz brojnih aristokratskih porodica Dalmacije i Bosne i Hercegovine, pa čak i Hrvatske. Kao što bi oni kojima je poznato tvrdoglavo oponiranje mladosti i očekivali, ove mile dušice koristile su ruski koji su tu naučile da čitaju Stepnjaka[209], Kropotkina[210] i Tolstoja. Taj kanal nije bio naročito širok, ali poslužio je da među bogatijim slojevima stvori toleranciju prema onom pokretu koji je uticao na gotovo svu mušku omladinu među Južnim Slovenima, navodeći ih

na rasprave o nihilizmu, anarhizmu i državnom socijalizmu, kao i na eksperimente u oblasti tehnike terorizma koje su zagovornici tih ideja razvili u Rusiji.

Bosanci u tom poslednjem i najmanje privlačnom stadijumu svojih aktivnosti neposredno pred rat izgledaju mnogo gore nego njihova braća u Rusiji: radikalniji su zato što su moralniji. Od 1906, kada je otkriveno da je otac Gapon, prisiljen neprijatnim posledicama jedne posete Monte Karlu, počeo da radi za policiju, među ruskim revolucionarima raste zbunjenost i razočarenje. Godine 1909. usledio je još jedan šok. Dokazano je da je Asev, vođa najveće i najmoćnije terorističke organizacije u Rusiji, od samog početka bio policijski agent. Mada je uspešno organizovao ubistva Plehvea, ministra unutrašnjih poslova, i velikog kneza Sergeja, ispostavilo se da je prvo ubistvo počinio zato što je bio Jevrejin i mrzeo Plehveov antisemitizam, a i stoga što je želeo da učvrsti svoj položaj u revolucionarnim krugovima i od policije dobije veću platu, a da je drugo ubistvo rezultat želje da udovolji dvorskim krugovima koji su hteli da se reše velikog kneza. Svi pravi revolucionari shvatili su da među njima ima mnogo izdajnika, i da zapravo rizikuju svoje živote da bi jedan policijski špijun živeo bolje, a dvor rešavao svoje spletke. Zbog toga je nekoliko godina pred rat terorizam u Rusiji gotovo potpuno zamro.

Ali, Južni Sloveni nisu bili izdajnici. Tačno je da je bilo mnogo Hrvata, Srba i Čeha koji su pokušavali da zarade prodajući Austrougarskoj dokumenta koja su navodno potvrđivala da su njihove političke stranke kovale zaveru sa srpskom vladom. Međutim, oni su to radili sasvim javno, a njihovi falsifikati bili su više nego očiti: podnosili su na uvid tobožnje neisporučene telegrame na formularima predviđenim za primanje, a ne za slanje, kao i kopije zapisnika sa sednica patriotskih društava iz kojih se videlo da su originali morali biti formata 1 m x 0,5 m, koji je zgodan za reprodukovanje, ali ne i za vođenje beležaka. Ni carski činovnici ni slovenski nacionalisti nikada nisu preduzeli nikakve ozbiljne mere protiv ovih remetilaca mira; oni su zadržali svoju privilegiju da krše zakon, kakvu u nekom selu imaju jajare i kokošari, sve dok je ono što rade očito i malih razmera, te se razumnim sredstvima može suzbiti, a i kad je uspešno, ne izaziva neku bitnu štetu.

Pravi izdajnik i *agent provocateur*[211], onaj koji se uključuje u revolucionarne aktivnosti da bi svoje saborce izdao vlastima, bio je među Južnim Slovenima vrlo redak, pa su terorističke organizacije mogle doista da funkcionišu. Bilo ih je po fakultetima i školama u iznenađujuće velikom broju, ali tu treba imati u vidu da su zbog siromaštva i manjkavosti obrazovnog sistema koji je nametnula imperija, učenici često bili i po nekoliko godina stariji nego na Zapadu.

Terorističke sklonosti ovih mladih ljudi dobile su nov podsticaj 1912. i 1913, za vreme balkanskih ratova u kojima je Srbija porazila Tursku i Bugarsku. Konačno su videli mogućnost da se otresu leša imperije koja je trulila i ujedine se sa mladom i pobedničkom demokratskom državom. Stvarajući jedno udruženje za drugim i pokrećući jedne patriotske novine za drugim širili su ideju o tome kako će se nasilnim delima osloboditi tuđinske vlasti. To, međutim, nije nimalo promenilo ono pravilo da od svih onih koji čeznu da dospeju na pozornicu, to najčešće polazi za rukom osobama s najmanje glumačkog dara. Hrvati i Srbi su izvrsni vojnici; oni pucaju kako treba i imaju lavovsko srce. Ali oni nisu mnogo uspešni kao teroristi. Za ljude poput njih, mnogo veće individualiste od Rusa, ideja o stvaranju tajnih društava bila je mnogo više igra, a mnogo manje obaveza. Bili su, zato, skloni da krenu na dugo putovanje da bi održali sastanak sa svojom braćom zaverenicima i dogovorili se kako će počiniti neku nečuvenu stvar, a da se pri povratku odjednom zainteresuju za neki drugi vid revolucionarnog delovanja, na primer, tolstojevski pacifizam, i zaborave svoje bombe u vozu. Ako bi pak ostali verni svom naumu, događalo im se da u ključnom trenutku izgube ne hrabrost, već glavu, možda stoga što je najpogodnije mesto za atentat[212], da ovde upotrebimo izraz koji se na Kontinentu[213] koristi za zločin uperen protiv predstavnika vlasti, bilo među mnoštvom gradskog sveta, a mladi Sloveni nisu naviknuti na gradove. Oni su se u njima osećali „kao konj u blizini plamena," kako je V. H. Dejvis[214] opisao samog sebe u sličnim okolnostima. Takvo snebivanje, međutim, više ne postoji. Veliki rat mentalno je osposobio sledeću generaciju za zadavanje smrtnih udaraca i prenošenje tog znanja na one koji su došli potom, uz pomoć nekih stranih država, više nego voljnih da za tu svrhu prilože svoj novac i sva druga sredstva. Hrvati i Makedonci obučeni u Italiji i Mađarskoj, koji su ubili kralja Aleksandra, bili su proizvod vrhunske stručnosti koja je u ovoj oblasti do sada dostignuta.

Ali, u danima koji su prethodili ratu Južni Sloveni bili su dirljivi i vatreni amateri. U tom pogledu tipičan je bio Žerajić, zgodan mladi Srbin iz jednog hercegovačkog sela, koji je rešio da ubije Franca Jozefa kada je ovaj 1910. došao u posetu Bosni. S tom mišlju na umu pratio ga je od Sarajeva do Mostara, i od Mostara do Ilidže, s revolverom u ruci, ne ispalivši ni metak. Onda je odlučio da ubije guvernera Bosne, generala Varešanina, koji je, kao Hrvat otpadnik, bio posebno odvratan Slovenima. Čekao je na mostu kojim je general morao da prođe da bi otvorio sarajevsku skupštinu. Ispalio je pet metaka i pet puta promašio. Šesti je sačuvao da sebi puca u glavu. Priča se da je general Varešanin izašao iz kola, prišao njegovom mrtvom telu i divljački ga šutirao, a taj postupak su svi mladi Južni Sloveni dobro upamtili. Taj nesrećni momak bio je neuspešan poput mnogih njegovih drugova. Juna 1912. jedan Bosanac pokušao je da ubije

hrvatskog bana u Zagrebu, ali ga je promašio, ubivši pri tom dvoje ljudi. Avgusta 1913. jedan mladi Hrvat pokušao je da ubije novog hrvatskog bana, ali ga je samo ranio. Marta 1914. jedan drugi mladi Hrvat uhvaćen je u zgradi Zagrebačke opere u trenutku kada se spremao da puca na bana i nadvojvodu Leopolda Salvatora. I tako dalje, i tako dalje. Balkanski ratovi su u izvesnoj meri promenili ovakvo stanje stvari. Veliki broj mladih Bosanaca i Hercegovaca preplivao je Drinu, ili su se noću provukli pored graničara na crnogorskoj granici, da bi se u Srbiji pridružili dobrovoljačkim četama koje su kao prethodnica srpske vojske odlazile u Makedoniju. Svi ti mladi ljudi sticali su veštinu i čvrstinu uz upotrebu oružja. Ali oni koji su ostali kod kuće, bili su neizlečivo loši atentatori.

Princip nije bio među onima koji su otišli u balkanske ratove. Brzo se umorio od školskog života u Sarajevu u kome je, zbog političkog nezadovoljstva đaka, a posebno i zbog školskog programa koji su napravili Austrijanci, vladao ogroman haos. Počeo je da se zatvara u svoju sobicu i guta filozofska i politička dela, dok mu je to naporno učenje bez pravog usmerenja slabilo zdravlje i nerve. Novca, naravno, nije imao i hranio se vrlo slabo. Najzad je odlučio da emigrira u Srbiju i završi srednju školu u Beogradu. To je i uradio, maja 1912, tek što je navršio sedamnaestu godinu. Brat mu je dao nešto para, a i on je sam nešto uštedeo od časova koje je držao mlađim đacima: ali to putovanje svakako je bilo ubogo. U školi u Beogradu učio je dobro i bio srećan, i možda bi postao zadovoljan i obrazovan čovek da nije izbio Balkanski rat. Smesta se prijavio kao dobrovoljac; poslat je u jedan centar za obuku u južnoj Srbiji i bez sumnje bi postao prvoklasan vojnik da su se u tom poslu tražili samo junaštvo i plemenitost. Ali njegovo oslabljeno telo nije moglo da izdrži naporne vežbe i on je otpušten iz vojske.

Principovo poniženje bilo je ogromno: priča se da mu je, dok je odlazio, jedan vojnik s kojim se nije slagao dobacio: „Škart.“ Otpad, loš materijal. I mada se vratio u Beograd i ozbiljno i uspešno učio, bio je duboko nesrećan što nije mogao da se stavi u službu slovenskih ciljeva i dokaže se kao junak. U Srbiji se slučajno upoznao i zbližio s mladim štamparom Čabrinovićem, koji je bio njegovih godina i koji je iz Bosne proteran na pet godina zbog propagiranja anarhizma. O ovom mladiću mnogi su pisali bez velikog oduševljenja, ali ne toliko nepovoljno, koliko prigovarajući nekim njegovim osobinama. Čabrinovićeve zemljake uznemiravala je i nervirala njegova pričljivost, ali treba imati na umu da izuzetni ljudi, pogotovo kad su mladi, često odbijaju običan svet, jer su prema merilima takvog sveta, i njihova radost i njihova tuga preterani. Moguće je da je ono što je bilo čudno kod Čabrinovića bila zapravo njegova predstojeća veličina. Njega je takođe prilično pritiskalo to što je osećao veliko neprijateljstvo prema svom ocu. Pa ipak, on je za Principa bio prihvatljiv drug, a to govori i u prilog njegovoj pameti.

Imali su zajedničke prijatelje u Sarajevu, iz škole i iz kafana. Među njima je bio i jedan mladi učitelj, Danilo Ilić, neurotičan i prek čovek i vrlo nepopularan asketa. Za njega se govorilo da je služio u srpskoj vojsci za vreme Balkanskog rata, ali samo kao bolničar. On je još od početka 1914. pokušavao da osnuje terorističku organizaciju koja bi počinila neko očajničko delo, mada niko, a ponajmanje on, nije znao kakvo. Među njegovim sledbenicima bio je i mladić po imenu Pušara: jednog dana on je iz novina izrezao članak koji je najavljivao posetu Franca Ferdinanda Bosni, i poštom ga poslao Čabrinoviću iz Sarajeva. Neki kažu da je samo nameravao da ukaže da može biti problema, a ne da ih treba i napraviti. Treba takođe pomenuti da se za jednog člana njegove porodice pričalo da je austrijski policijski špijun. Ako je taj, ili neko ko je s njim bio u vezi, delao kao *agent provocateur*, nije se mogao nadati većem uspehu. Čabrinović je tekst pokazao Principu i oni su odlučili da se vrate u Sarajevo i ubiju Franca Ferdinanda.

Ali, bila im je potrebna pomoć, pre svega, oružje. Najpre su mislili da se obrate Narodnoj odbrani da bi dobili bombe, ali shvatili su da to nije moguće. Narodna odbrana bila je ugledno društvo, koje je delalo otvoreno i pod zaštitom vlasti, i čak i ta deca, ogrubela od haosa i bede, shvatila su da bi bilo previše očekivati pomoć ove organizacije u ubijanju članova stranih kraljevskih porodica. Osim toga, obojica su poznavali ljude koji su upravljali Narodnom odbranom i znali su da su to staromodni, pobožni, konzervativni Srbi, nalik na one srednjovekovne, koji su sa zgražanjem gledali na to što ti dečarci iz Bosne sede do neko doba po kafanama i bave se slobodoumnim idejama. Kada je Čabrinović jednom prilikom otišao u društvo da zatraži neku uslugu, jedan stari kapetan srpske vojske sa zaprepašćenjem je primetio da on ima Mopasanovu knjigu *Bel Ami*[215], i smesta mu je oduzeo.

Na nesreću, tada su sreli još jednog izbeglicu iz Bosne koji se zvao Ciganović i koji se, čuvši neke glasine o njihovim namerama, ponudio da im pomogne. On je bio član „Crne ruke“[216], ili je bio u bliskim vezama s nekim njenim članovima. Ova organizacija odigrala je zlokobnu ulogu u istoriji Srbije. Stvorili su je neki članovi grupe oficira koja je ubila kralja Aleksandra i kraljicu Dragu i umesto dinastije Obrenovića dovela na vlast dinastiju Karađorđevića. Karađorđevići, koji nisu imali nikakvog udela u toj zaveri i koji su samo pasivno prihvatili njene posledice, nisu se nikada pomirili s postojanjem te grupe i bili u stalnom sukobu s njenim pripadnicima. „Crna ruka“ je zato bila protiv Karađorđevića, priželjkivala je rat sa Austrijom i želela stvaranje federalne države balkanskih Slovena. Njihov vođa bio je vrlo darovit i prilično živopisan čovek, Dragutin Dimitrijević Apis[217], koji je jedno vreme bio šef obaveštajne službe Generalštaba srpske vojske. Apis je saznao za Ilića i njegovu grupu preko bosanskog revolucionara Gaćinovića, koji je

živeo u Lozani. Ovaj dvadesetdvogodišnji mladić imao je ogroman uticaj na mlade ljude, posebno u Bosni. Trocki je posthumno izdao njegova dela. Po Apisovom nalogu Ciganović je uspostavio vezu sa Čabrinovićem i Principom, a kasnije ih je, zajedno sa još jednim devetnaestogodišnjakom iz Bosne, Grabežom, koji im se tada priključio, uzeo pod svoje oficir po imenu Tankosić, koji je takođe bio umešan u ubistvo kralja Aleksandra i kraljice Drage.

Tankosić je poveo mladiće u neku šumu i proverio kako pucaju; pucali su loše, mada je Princip bio nešto bolji od ostalih. Snabdeo ih je bombama, pištoljima i izvesnom količinom cijanovodonične kiseline, koju je trebalo da uzmu pošto obave zadatak, da ih u policiji ne bi slomili i naterali da odaju saučesnike. Onda ih je poslao za Sarajevo ilegalnim kanalima koje su koristili svi oni koji su iz nekih razloga bilo političkih bilo krijumčarskih mogli imati nevolja prilikom legalnog prelaska granice. Mladiće su kroz Bosnu tajno vodila dva vodiča koja su primala naredbe od „Crne ruke“, a uz pomoć brojnih balkanskih seljaka i trgovaca, uplašenih ali nespremnih da odreknu pomoć pripadnicima jedne revolucionarne organizacije, dopremili su i svoje oružje u Sarajevo.

Njihovo putovanje završilo se uspešno samo zahvaljujući čudu, jer su bili vrlo neoprezni. Čabrinović je previše pričao. U nekoliko navrata ljudi od čije su pomoći zavisili bili su pokolebani, dvoumeći se da li da ih prijave policiji; činilo im se manje strašnim da se izlože osveti revolucionara nego da budu obešeni kao saučesnici, što se nekima od njih na kraju i dogodilo. Ilić je bio još gori. Na jednoj železničkoj stanici trebalo je da, po dogovoru, preuzme bombe, ali se uspaničio i nije se pojavio u ugovoreno vreme. Kutija za šećer u kojoj su bile skrivene satima je ležala u staničnoj čekaonici prekrivena jednim kaputom. Na njoj je čak dremala i stanična mačka. Na nesreću, Ilić se pribrao i doneo bombe sa stanice kući, sakrivši ih ispod kauča u svojoj sobi. Uvećao je grupu koja je nameravala da upotrebi oružje dovodeći joj kao nove članove sasvim nepogodne ljude. Jedan od njih bio je musliman po imenu Mehmedbašić, poseban tip koji je već pokazao da u potpunosti ne odobrava terorističke akcije. Januara 1913. krenuo je za Tuluz s jednim drugom muslimanom i posetio Gaćinoviča, koga je Trocki toliko cenio. Od njega je dobio otrov i oružje za atentat na generala Poćoreka, vojnog guvernera Bosne, ali dok su se vraćali, on i njegov drug su se predomislili i kroz prozor voza bacili i oružje i otrov. Ilić je doveo i dva učenika, Čubrilovića i Popovića, koje je opremio revolverima mada nikada u životu nisu ispalili ni jedan jedini metak. Nekoliko dana preostalih do nadvojvodine posete, Ilić je proveo dajući im naizmenično poslednja uputstva kako će zajednički iskazati svoje rodoljublje i moleći ih da sve zaborave i raziđu se. U jednom trenutku toliko se uplašio da je seo na voz i otputovao čak u Brod, gradić nekih stotinjak milja udaljen od

Sarajeva. Potom se vratio i izgleda da je do samog kraja povremeno pokušavao da Principa, koji je stanovao s njim, odvrati od atentata, iskazujući veliko nepoverenje prema Čabrinoviću, navodno stoga što njegova priroda nije pogodna za terorizam. S obzirom na sve ove okolnosti lako se moglo desiti da Franc Ferdnand nikada u životu ne bude bezbedniji nego u Sarajevu na dan svetog Vida, srpski Vidovdan.

Malo je nedostajalo pa da tako doista i bude. Kada je taj dan konačno došao, llić je odlučio da ubistvo ipak treba izvršiti i naredio je zaverenicima da zauzmu svoje položaje na ulici. Bili su toiiko naivni da im nije bilo nimalo čudno što je on odlučio da ne učestvuje u atentatu. Rečeno im je da se rasporede na putu koji vodi obalom: najpre Mehmedbašić, potom Čabrinović, pa Čubrilović, zatim Popović, i najzad Princip, na samom ulazu na most koji sada nosi njegovo ime[218], dok je Grabež stajao s druge strane mosta. Ono što je usledilo bilo je sasvim predvidljivo: Mehmedbašić nije ni pokušao da baci bombu. Umesto toga gledao je kako kola prolaze, a onda je otrčao do stanice i seo na voz za Crnu Goru. Tamo se stavio pod zaštitu jednog crnogorskog plemena s kojim je njegova porodica bila u prijateljskim vezama, i oni su ga krili u planinama. Kasnije je stigao u Francusku, ali njegove avanture nisu ni tu prestale. Balkanska istorija pamti ga kao ličnost ne manje tajanstvenu od čoveka sa gvozdenom maskom[219]. Čubrilović je imao zadatak da puca iz revolvera pošto Mehmedbašić baci bombu, ali je trebalo da baci bombu ako to Mehmedbašiću ne pođe za rukom. Ni on nije uradio ništa. Drugi đak, Popović, takođe nije ništa preduzeo. Nije mogao da upotrebi ni bombu ni revolver, jer je u uzbuđenju stao pored jednog policajca. Čabrinović je bacio bombu, ali je loše ciljao. Potom je progutao otrov i skočio u reku. Otrov nije delovao i policija ga je uhvatila. Princip je čuo eksploziju Čabrinovićeve bombe i, misleći da je posao obavljen, nije se ni pomerio. Kada su kola prošla pored njega, sa zaprepašćenjem je shvatio da je kraljevski par još u životu. Omamljen, otišao je u jedan restoran, popio kafu i sabrao se. Grabež je takođe čuo detonaciju i, smatrajući da je sve gotovo, propustio svoju priliku. Franc Ferdinand bi napustio Sarajevo živ i zdrav da nije bilo njegove pratnje; zbog greške za greškom koje je pravila, nadvojvodina kola su usporila i stala, a on postao lako dostupna meta. Princip je bio jedini zaverenik prave i zrele odlučnosti, koji se, pošto je ispio kafu, vratio na kej užasnut svojim neuspehom i neuspehom svojih prijatelja, znajući da će zemlja biti izložena stravičnoj kazni, a da vlasti nisu pretrpele ni najmanji udarac. Tako su meci ipak napustili revolver kome nije bilo do pucanja i pogodili tela onih koji su čeznuli da postanu žrtve.

SARAJEVO VI

„Vidite li“, upita Konstantin, „završnu ludost tih idiota?“ Na obe strane mosta videla su se mesta na kojima je kamen izgledao oštećen. „Nisu podigli spomenik Francu Ferdinandu i njegovoj ženi u Beču, gde je trebalo prilično da se kaju zbog odnosa prema njima, već ovde, gde ni najsažaljiviji među nama nisu mogli da ih žale.“ Čim smo, po oslobođenju, zauzeli grad, spomenici su uklonjeni.“ Možda još stoje u nekom dvorištu, celi ili isečeni u komade čudnih oblika koji vire iz podsmešljivo duge trave. Nema ubedljivijeg dokaza da nismo tvorci svoje sudbine, da ona nije samo neka šara koju naše naravi crtaju u vremenu kroz koje jurimo, od toga kakva je bila sudbina Franca Ferdinanda i Sofije Hotek posle njihove smrti. Za života, stalno su bili u situacijama koje su zahtevale ogroman ceremonijal, a on im je, ceremonijalnosti radi, bio uskraćivan na ludački i odvratan način; to se ponovilo i dok su ležali u svojim kovčezima. Poslati su u Beč zbog onog što je trebalo da bude jednostavno, hladno poništenje groba. Bili su, međutim, smesta ubačeni u komplikovani, zvanični vrtlog poniženja i mržnje koji je zaprepastio čitav svet, čak i njihov, tako naviknut na gnusobu.

Car Franc Jozef se ne može kriviti za uvredljiv doček priređen kovčezima u Beču. Starac od osamdeset sedam godina, čija je žena bila ubijena, čiji je sin ubijen, ili je pak bio ubica i samoubica, morao je biti potpuno skrhan vešću da su ubijeni njegov bratanac i naslednik, koji je bio i njegov neprijatelj, i njegova žena, koja je bila sramota za porodicu. Reakcija Franca Jozefa, međutim, bila je vrhunsko svetogrđe: kad je čuo vest, najpre je pomislio na morganatski brak, i njegove prve reči bile su da je Bog ispravio nepravdu na koju on nije mogao da utiče.-Ali krivica za način na koji se odvijao pogreb leži u potpunosti na princu Montenuovu, carskom komorniku. Dok su Franc Ferdinand i Sofija Hotek bili živi, kinjio ih je svojim viđenjem etikecije, a sada ih je, istim oružjem, mogao progoniti i u smrti.

Ništa osim ludila ne objašnjava svu naopakost pogreba koji je organizovao princ Montenuovo. On je bio vrlo kulturan čovek, a u mnogo navrata pokazao je i da je human i hrabar. Marta 1913. godine u ime Franca Jozefa usprotivio se Konradovim nastojanjima da uvuče Austriju u ničim izazvan rat sa Srbijom i Crnom Gorom, osim toga, sve svoje dužnosti je obavljao razumno, principijelno i sa velikim taktom. Moglo se očekivati da će takav čovek, našavši se u položaju da isprati u grob tela muža i žene s kojima se mnogo godina sporio, smatrati da im treba ukazati posebno poštovanje. Umesto toga, međutim, on je organizovao ceremoniju koja je u svakom svom detalju bila nedostojna.

Uredio je da voz koji ih je prevozio kasni i da stigne noću. Kompozicija je stigla sva isprskana krvlju jednog železničara koji je usput pregažen. U početku je Montenuovo morao u dva maha da se povuče. Naredio je da novi naslednik, nadvojvoda Karlo, ne dočekuje voz, ali mladić je insistirao da bude prisutan. Takođe je pokušao da spreči da kovčeg sa telom Sofije Hotek bude izložen pored kovčega njenog muža za vreme pogrebne službe u carskoj kapeli, ali Franc Jozef se s tim nije složio. Ipak, zabeležio je i nekoliko uspeha. Sofijin kovčeg bio je postavljen na niže postolje da bi se istakao njen niži rang. Na nadvojvodinom kovčegu ležale su sve oznake njegovog položaja, a na njenom bele rukavice i crna lepeza – oznake dvorske dame. Nijedan član carske porodice nije poslao venac, izuzev Stefani, udovice prestolonaslednika Rudolfa, koja je dugo bila u neprijateljstvu sa celom kraljevskom porodicom. Jedino cveće bio je krst od belih ruža, od dece ubijenog para, i venci nekih stranih vladara. Car Franc Jozef prisustvovao je službi, ali je kapela odmah potom zatvorena kako obični ljudi ne bi mogli da odaju poštu pokojnicima.

Montenuovo je pokušao da ih razdvoji i u grobu. Predložio je da Franc Ferdinand bude sahranjen u habzburškoj grobnici u Kapucinskoj crkvi, a da se telo njegove žene prebaci u kapelu njihovog zamka u Arstetenu, na Dunavu. Da bi to sprečio, Franc Ferdinand je ostavio uputstva kojima je izričito zahtevao da i on bude sahranjen u Arstetenu. Montenuovo se tome priklonio, ali je rekao da njegova obaveza prema pogrebu prestaje onog trenutka kada kovčezi stignu na Zapadnu železničku stanicu u Beču. Gradski pogrebnici morali su da se pobrinu za njihovo ukrcavanje u voz za Pehlem, stanicu koja je bila najbiiža Arstetenu, i da ih prebace preko Dunava do zamka. Ali, Montenuovo se pobrinuo da i taj posao bude što teži tako što je tek kasno uveče dozvolio izlazak povorke iz kapele. U znak protesta, stotinu najviših mađarskih i austrijskih plemića pojavili su se odeveni za pravi carski pogreb, priključili se povorci i peške išli do stanice.

Kovčezi i pogrebna povorka putovali su vozom koji je u Pehlem stigao u jedan sat po ponoći. Došli su na stanicu sasvim nepripremljenu za tu priliku, bez crnih ukrasa i crvenog tepiha. Bio je to poseban šok za ijude opsednute etikecijom i pompom. Ali, pravi šok tek je sledio. Onog časa kad su kovčezi dotakli peron, podigla se zaslepljujuća i zaglušujuća oluja. Sve mane noćnog pogreba odjednom su postale krajnje očite. Niko od ljudi zaduženih za protokol nije poznavao selo, te su ožalošćeni morali da se sabiju u malu staničnu čekaonicu i prekinu sahranu. Neko je predložio da se kovčezi prebace u obližnju crkvu, ali nije bilo moguće natovariti ih na kola po tako strašnoj oluji, a ni pratnja nije mogla da ide za njima po mraku. Zaprepašćeni sveštenici održali su službu u maloj čekaonici prepunoj ljudi, među voznim redovima i reklamama za letovališta na moru. Kiša je konačno

stala i povorka se uputila ka zamku. Ali zbog grmljavine koja se još čula, bilo je teško obuzdati šesnaest konja koji su vukli kola sa kovčezima. Kada je povorka konačno stigla do Dunava već beše svanulo i poslužitelji su u tišini uveli kola i konje na skelu, dok se sa njih voda i bukvalno cedila. Pratnja je ostala na pristaništu da čeka svoj red, gledajući skelu sa zahvalnošću. Kada je ona već dobro odmakla, zasjala je poslednja munja i prolomio se poslednji tutanj grmljavine, jedan konj ispred nadvojvodinog katafalka ustuknuo je, a zadnji točkovi kliznuli su preko ivice skele. Kad je skela stigla do druge obale, na njoj je vladao potpuni haos: konji su bili preplašeni, a ljudi su im s velikom mukom držali uzde, vičući od umora i užasa i boreći se da kovčezi ne slete u vodu.

Čudno je što je upravo ova scena pokazala da posle Sarajevskog atentata mora izbiti evropski rat. Pogrebu je prisustvovalo mnogo vojnika, zvaničnika i ljudi od uticaja, čija je reakcija bila preterana i nelogična. Da je Franc Ferdinand mirno sahranjen po običajima svog naroda, Austrijanci bi ga trezveno ožalili i potom bi se prisetili svih njegovih mana. Svakako bi se prisetili i da je on sam, svojom netaktičnošću i agresivnošću, izazvao sopstvenu propast odlučivši se da dođe na granicu Srbije u vreme velikog srpskog praznika. Verovatno bi se prisetili i da te njegove osobine nisu samo njegove, već da su bile karakteristične i za celu njegovu porodicu. Logična posledica ovakve sahrane Franca Ferdinanda, ovakve *Walpurgisnacht*[220] trebalo je da bude otpuštanje princa Montenuova, drastična revizija austrijskog ustava i smanjivanje uticaja Habzburga i njihovog dvora, kao i pokušaj da se Beč moralno rehabilituje. Ali, da bi preduzela bilo koji od tih koraka, Austrija je morala da se pogleda u ogledalo. Ona je, međutim, izabrala da iskaže odanost uspomeni na Franca Ferdinanda dajući maha svom besu. Jedino što se pamtilo bilo je da je on bio neprijatelj Franca Jozefa, koji je pokazao tako bezdušno nepoštovanje prema lešu, a da je leš, s obzirom da je pripadao jednom Habzburgu, morao biti isto toliko svet koliko i car, svet samim tim što je bio Habzburg. Opšte uverenje je bilo da je Franc Ferdinand, pošto se nije slagao s tim starcem i njegovim dvorom, po svemu sudeći bio u pravu. Raslo je oduševljenje za ljude koje je Franc Ferdinand uzdigao, za Konrada for Hecendorfa i Berhtolda, i za politiku imperijalističke agresije koju su zajednički stvorili. Leš je opet bio oskrnavljen; on nije mogao da kaže da je odustao od takvih planova, niti da protestuje što ljudi koje je odbacio propagiraju politiku koju on više ne odobrava, nudeći je onima koji traže da se osveti njegova smrt. Čitav Beč zahtevao je da se politika mira Franca Jozefa prezre kao ludost jednog starca i da Austrija objavi rat Srbiji.

Izgovor za objavu rata bila je optužba da je srpska vlada podstakla zaverenike da ubiju Franca Ferdinanda. Lenjost i cinična samokritika od kojih su obolele sile

koje su navodno pobedile 1918, odgovome su što se poslednjih dvadeset godina smatralo da takve optužbe imaju osnova. U mnogim člancima i knjigama tvrdi se da je srpska vlada bila upoznata sa ubilačkim planovima Principa, Čabrinovića i Grabeža, i da ih je ona opremila bombama i revolverima i poslala za Bosnu. Ponekad se navodi i da je ruska vlada, zajedno sa srpskom, pomogla da se počini ovaj zločin.

Ne postoji, međutim, ni jedan jedini dokaz koji potkrepljuje ovakve tvrdnje.

Jedan on najpoznatijih savremenih pisaca o evropskim pitanjima otvoreno piše o umešanosti srpske i ruske vlade u ubistvo. Pitala sam ga odakle je dobio podatke na kojima zasniva svoje tvrdnje. Ispostavilo se da ih nije dobio niotkuda. Čuveni savremeni engleski istoričar, koji nije prosrpski raspoložen, rekao mi je da još od rata traga za dokazima o krivici Srbije i da ih nije našao, kao što nije našao ni naznake da ih može naći.

Jasno je, i to bez i malo sumnje, da su neki Srbi podstakli zaverenike i snabdeli ih oružjem. Ali to ne znači da je i srpska vlada takođe odgovorna. Ukoliko bi neki Irci, koji nemaju nikakve veze sa g. De Valerom[221], dali nekim američkim Ircima bombe da ubiju predsednika Ruzvelta, Sjedinjene Američke Države ne bi zbog toga objavile rat Irskoj. Veza između Iraca i njihove vlade morala bi da bude dokazana pre nego što bi se utvrdilo da postoji *casus belli*[222]*.* Ne postoji dokaz o bilo kakvoj vezi između srpske vlade i Ciganovića i Tankosića, anonimnih pojedinaca koji su Principu, Čabrinoviću i Grabežu dali bombe. Tačno je da su oni bili članovi „Crne ruke“ ali ta tajna organizacija bila je neprijateljski nastrojena prema dinastiji Karađorđevića i političkoj stranci koja je tada bila na vlasti[223]. Da to neprijateljstvo nije bilo izmišljeno pokazuju i mere bezbednosti koje su vodiči atentatora preduzeli da ih tajno prebace preko granice.

Postoje samo dva razloga koja potkrepljuju sumnju u umešanost srpske vlade u atentat. Prvi su oznake na bombama koje pouzdano pokazuju da su one uzete iz vojnog skladišta u Kragujevcu. To je podatak koji zvuči ozbiljno, ali ne dokazuje ništa. Velike količine bombi podeljene su komitama i regularnim trupama za vreme Balkanskog rata i mnogi vojnici su ih sačuvali smatrajući da im mogu dobro doći i u neprilikama mirnodopskog života. Pretres pomoćnih zgrada na bilo kom srpskom seoskom imanju otkrio bi popriličnu zalihu sličnog oružja. Tankosić je sasvim lako mogao da pribavi oružje, za to nije morao da se obraća vlastima. Drugi razlog za sumnju je odbijanje nekolicine srpskih zvaničnika da javno poreknu odgovomost za zločin, kao i činjenica da su neki od njih pretpostavljali da se zločin mogao predvideti, što nije daleko od stvarne odgovornosti. Ali kada se ima u vidu specifična priroda politike na Balkanu, i ovaj element ukazuje se u drukčijem svetlu. Samo stotinu godina ranije nijedan čovek nije se mogao uzdići

kao vođa među Slovenima ako se nije istakao u gerilskom ratovanju protiv Turaka, a takvo ratovanje neizbežno je imalo odlike teško razlučive od terorizma. Zbog toga političari seljačkog porekla, rođeni iz prave balkanske tradicije, kakav je bio predsednik srpske vlade g. Pašić, nisu mogli osećati nelagodu kakvu bi osećali njegovi savremenici g. Balfur[224] ili g. Askvit[225], kada bi ih optužili za saučesništvo u ubistvu nacionalnog neprijatelja. Uostalom, ni neki irski političar ne bi smatrao da je potrebno da se pravda za optužbe da je umešan u ubistvo ser Henrija Vilsona[226], barem što se tiče raspoloženja njegovih birača. Ali ne postoji čak ni nagoveštaj da je g. Pašić imao ikakav kontakt, ma kako neposredan, sa zaverenicima; a pošto bi svaki takav dodir zahtevao njegovo pomirenje sa onima koji su i pre i posle tog atentata bili njegovi neprijatelji, učešće posrednika bilo bi neophodno; uprkos srpskoj pričljivosti, o tome se nikada ništa nije čulo. Doduše, jedan član Pašićeve vlade, izvesni Ljuba Jovanović, ministar prosvete, uporno je pisao članke o tome kako su on i njegovi prijatelji nedeljama pre ubistva znali za zaveru koja se kuje u Sarajevu. Međutim, neki savesni istraživači otkrili su da je sedam godina ranije on to isto tvrdio povodom ubistva kralja Aleksandra i kraljice Drage, a da su zaverenici s prezirom izneli dokaze da nisu imali nikakve veze s njim. G. Jovanovic bio je balkanska verzija onih Engleza koji nose kravate nekadašnjih itonovaca, a da nikada nisu ni videli taj koledž.

S druge strane, postojali su mnogo važniji razlozi zašto srpska vlada nikako nije mogla da podrži ni tu, a ni bilo koju drugu zaveru. U tom času njoj rat nikako nije odgovarao. Karađorđevići su posebno hteli da ga izbegnu. Zbog lošeg zdravlja, kralj Petar upravo je odredio svog sina Aleksandra za regenta, a republikancima nije promaklo da je zaobišao svog najstarijeg sina Đorđa, koji je bio duševno bolestan. G. Pašić i njegova vlada teško da su više od njih želeli da ratuju, jer su upravo tada bili u velikoj gužvi zbog predstojećih opštih izbora. I kraljevska porodica i vlada dobro su znale da je u vojci situacija prilično teška. Zemlja je izašla kao pobednik iz dva balkanska rata, ali je bila iscrpena, bez novca, puteva i municije, sa pretežno seljačkim stanovništvom kome je bilo dosta ratovanja. Niko nije znao kako da se reši ta situacija, jer je ona bila nerešiva. U teoriji, Srbi su se mogli nadati pomoći Francuske i Rusije, pa možda i Velike Britanije, ali geografski položaj nije dozvoljavao nijednoj od pomenutih zemalja da im i praktično pritekne u pomoć u slučaju austrijskog napada.

Karađorđevići i vlada su zapravo savršeno dobro znali da u slučaju rata mogu računati na trenutni poraz najstrašnije vrste, i da se zemlja može spasti kasnije, ako njihovi saveznici, ko god oni bili, na kraju odnesu pobedu. A ako bi mir potrajao, pobeda u balkanskim ratovima mogla je biti učvršćena, nove teritorije razvijene, a stanje u zemlji sređeno. Srbija je očito želela da sebi priključi Bosnu i

Hercegovinu, Crnu Goru i druge austrougarske južnoslovenske provincije. Ali, trenutak za to nije bio pogodan. Ako bi putem rata pokušala da ostvari svoje planove, cena bi bila isuviše velika, kao što je, uostalom, i bila. Nijedna zemlja ne bi pokušala da ostvari neke svoje ciljeve po cenu uništenja jedne trećine stanovništva. Ima i mnogo indirektnih dokaza koji govore da rat nije bio izbor Srbije. U vreme kada se dogodio atentat, rezervisti su upravo bili pušteni kućama sa vežbe koja se održavala jednom godišnje, šef Generalštaba lečio se u jednoj austrijskoj banji, a Srbi iz Austrije, koji su se posle Balkanskog rata vratili kući, nisu bili upozoreni da treba opet da pređu granicu. Direktni dokazi, međutim, još su jači. Kada je Austrija uputila Srbiji ultimatum kojim je zahtevano ne samo kažnjavanje Srba umešanih u Sarajevski atentat već i puštanje austrijskih i mađarskih oficira u Srbiju, gde bi suzbijali panslavizam, g. Pašić je prihvatio sve zahteve; odbio je samo nekoliko manje važnih i zaista preteranih odredaba, moleći da se to ne shvati kao odbijanje, i da one budu predmet arbitraže na Haškom sudu. U tom trenutku Srbija nije pokazivala nimalo ratobornosti. Ako je bilo kad razmišljala o nekom događaju poput Sarajevskog atentata da bi podstakla rat, Srbija je ovim u potpunosti pokazala da se takvih planova odrekla.

Ko god nema predrasuda mora da prizna da je srpska vlada bila potpuno nevina. Ali, „Crna ruka“ zaista snosi veliku odgovoraost. Međutim, i tu postoji druga strana priče. Čini se da ta krivica nije u potpunosti rezultat predumišljaja. Teško je poverovati da je Apis, kada je poslao te mlade ljude u Bosnu, bio ijednog trenutka zaista ubeđen da će oni uspeti u svom naumu. Kao i vlasti, i on je bio potpuno svestan vojnih i ekonomskih teškoća zemlje, te nije mogao želeti rat više od njih. Pa čak i da je jeste, teško da bi odabrao takve izvršioce. Kada je prvi put saznao za zaverenike, grupa se sastojala samo od dva prilično slabunjava devetnaestogodišnja mladića, Principa i Čabrinovića. Znao je da je njihova jedina revolucionarna veza u Sarajevu Ilić; a pošto je ta informacija došla od Gaćinovića, izgnanika koji je znao sve o nemirima u Bosni, morao je istovremeno znati i da je Ilić sasvim neiskusan. Od svojih oficira Apis je svakako mogao saznati i da Princip dosta dobro gađa, ali da Ćabrinović i Grabež, treći mladić koji im se kasnije pridružio, ne mogu da pogode ni zid. Morao je znati da su u takvim nevičnim rukama revolveri gotovo neupotrebljivi, a da ni sa bombama neće biti bolje, jer one nisu bile od one vrste koju su koristili ruski teroristi, koje eksplodiraju pri udaru, već obične bombe za rovovski rat, koje se moraju prethodno udariti o nešto čvrsto, a eksplodiraju tek posle nekoliko sekundi. Takvu bombu bilo je vrlo teško baciti u gužvi; a svakom vojniku moralo je biti potpuno jasno da Čabrinović neće biti u stanju da je baci gde treba.

Uz vrlo malo napora Apis je mogao da nabavi oružje kakvo god poželi i da pronađe mnogo bosanskih rodoljuba koji su prošli kroz balkanske ratove i bili vični pucanju i bacanju bombi. Imala sam prilike da upoznam jednog Hercegovca, izvrsnog strelca i iskusnog vojnika, koji se stavio na raspolaganje „Crnoj ruci" spreman da ubije bilo kog ugnjetača Srba. *„Dans ces jours-la"* rekao mi je, *„nous etions tout fous"*[227]. Njegova ponuda nikada nije prihvaćena. Neizvesno je da li je Apis bio zaista onakav kakvim su ga smatrali njegovi savremenici. Puno se govorilo o njegovoj krvožednosti i da je sigurno bio umešan u ubistvo kralja Aleksandra i kraljice Drage, mada u tome nije igrao glavnu ulogu. Njegova reputacija zasniva se pre svega na njegovim vlastitim izjavama da je učestvovao u zaverama da se ubije crnogorski kralj Nikola, grčki kralj Konstantin, nemački car i bugarski kralj Ferdinand. Prva trojica umrli su u postelji, a poslednji je još među nama. Moguće je da je Apis bio opsednut fantazijama o krvoproliću i izdajstvu koje nije ostvario, delom stoga što je više voleo fantazije od činjenica, a delom iz vrlo razumne brige za sopstvenu kožu.

Postoji još jedan dokaz da „Crna ruka" nije ozbiljno shvatala Principa i njegove prijatelje. U dokumentima iz tog vremena stalno srećemo priče o momcima koji su se latili revolvera i bombi da bi ubili ovog ili onog predstavnika austrijske tiranije, ali su se uplašili i vratili kući ne preduzevši ništa. Verovatno je takvih propalih pokušaja bilo mnogo više nego što je zabeleženo. „Crna ruka" bila je organizacija kojoj su se takvi momci prirodno obraćali sa zahtevom za oružje; bilo bi zanimljivo saznati koliko puta je oružje dato a da nikada nije upotrebljeno. Mnoštvo sličnih slučajeva očito je imalo za posledicu da su zahtevi svih koji su se javljali s vremenom tretirani na isti, nemaran način. Jer cijanovodonična kiselina koju su Princip i Čabrinović dobili od Ciganovića i Tankosića nije delovala. To se samo usput pominje, uz konstataciju da se „pokvarila", ali to se sa ovim otrovom jednostavno ne događa. U jedinom obliku u kome je dostupna, ona čak ne može ni da izvetri. Ciganović i Tankosić su verovatno mladićima dali običnu vodu ili nešto jednako neškodljivo. Oni to ne bi učinili da su verovali da su njihove namere ozbiljne. Morali su znati da će se, ako mladići uspeju da ostvare svoj cilj i pod mukama priznaju, njihovi najveći strahovi obistiniti, što se doista i dogodilo. Tri godine kasnije srpska vlada osudila je Apisa na smrt, posle misterioznog suđenja i jednog od najneshvatljivijih incidenata u balkanskoj istoriji; o tom se suđenju gotovo ništa ne zna, osim da je ono zbog čega je zapravo kažnjen bila njegova veza sa Sarajevskim atentatom. Tankosić i Ciganović takođe su platili visoku cenu, iako ne na tako drastičan način.

Samo jedna osoba umešana u ceo ovaj slučaj učinila je ono što je i naumila: Princip je smatrao da treba da ubije Franca Ferdinanda i ubio ga je. Svi ostali radili

su protiv svoje volje. Ubijeni bračni par, koji je sanjao o imperiji koja se proteže od Baltičkog do Crnog mora, morao se odreći svoje najosnovnije moći – sposobnosti da diše. Generali koji su ih okružavali možda su gajili nadu u pobedu i u vladavinu mača, ali su na kraju pretrpeli tako strašan poraz u kome je uništena ne samo njihova vojska već i njihova nacija. Zaverenici su hteli da bace bombe, ali nisu bili u stanju da to učine. Ilić, koji se užasavao sudbine atentatora, nije je mogao izbeći, jer ga je na nju prinudilo društvo u kome je živeo, unesrećeno tlačenjem. Montenuovo, koji je u Beču činio sve da užasnom uvredljivošću očuva habzburški soj, pomogao je da se on iskoreni iz austrijskog tla i trune u izgnanstvu. Bilo je neke posebne pravde u sudbini koja je zadesila sve one koji su bili u vezi sa događajima tog Vidovdana; jer žrtve bolesti svetog Vida pate od nekontrolisanih, nevoljnih pokreta.

SARAJEVO VII

„Morate otići na pravoslavno groblje da vidite grobove tih jadnih dečaka“, reče Konstantin. „To je vrlo dirljivo, a zašto je tako videćete kada dođemo tamo.“ Dva dana kasnije tako smo i učinili, a vodili su nas bankar i sudija. Ali Konstantin nije mogao da izdrži a da nam ne saopšti svoju dramatičnu poentu pre vremena. Progovorio je kada smo bili na pola puta do vrha brda na kome je ležalo groblje. „Ono što je zaista strašno“, reče, „to je da su oni, ti sirotani, Princip, Čabrinović, Grabež i još trojica drugih nesrećnika koji su uhapšeni s njima, uopšte sahranjeni tamo. Nisu ih mogli obesiti, jer zakon to nije dopuštao. U Austrougarskom carstvu nije mogao biti obešen niko ko nije imao dvadeset jednu godinu. Ali oni ipak leže tamo, a sigurnmo je da nisu umrli od starosti, pošto ih je smrt sustigla pre nego što se rat završio.“

To je doista najstrašniji deo ove priče. On objašnjava zašto je bilo teško uspostaviti human kazneni sistem u zemljama koje su nekad bile sastavni deo Austrougarske, i zašto niži činovnici u tim zemljama i danas smatraju da je nasilje sasvim normalan deo čuvanja poretka. Događaji koji su nastupili posle atentata pokazali su da su Bosanci imali malo razloga da budu zadovoljni što je austrijska vlast smenila tursku.

Pošto srpska cijanovodonična kiselina[228] nije delovala, Princip i Čabrinović pokušali su da se ubiju na drugi način, ali su u tome bili sprečeni. Princip je hteo da puca sebi u glavu, ali mu je ruku zadržao neki pametnjaković koji se tu zatekao. Čabrinović je skočio u reku, ali ga je policija izvukla na obalu. Tom prilikom izgovorio je reči zbog kojih mu se mnoštvo nemačkih pisaca podsmevalo, ali to je bilo usled zabune oko značenja jedne srpske reči. Policajac koji ga je uhapsio rekao je svedočeći na suđenju: „Udario sam ga pesnicom i rekao: „Hajde, udri sad! Ti si Srbin, zar ne?“ Dodao je da mu je Čabrinović odgovorio rečima koje u bukvalnom prevodu glase: „Da, ja sam srpski junak“ Mnogi inostrani komentatori uzeli su to kao dokaz Čabrinovićevog ekstremizma i opasne prirode srpskog nacionalizma uopšte. Osim tog osnovnog značenja, naime, reč „junak“ koju je Čabrinović upotrebio, koristi se i za označavanje borbenog nacionaliste. A policajac je tvrdio da je Čabrinović doslovno rekao: „Da, ja sam srpski nacionalista“, što mu je pomoglo da potom iskonstruiše i Čabrinovićev odgovor na pitanje „Odakle ti pištolj?“ Prema njemu, Čabrinović je rekao: „Od naše organizacije.“ Čabrinović je ubedljivo porekao da se takav razgovor između njih uopšte vodio. Tako se neproziran veo navlači preko istorijskih istina.

Dva mladića su, u nesvesti od batina, prebačena u zatvor, koji dan posle Vidovdana nije bio nimalo gore mesto od mnogih drugih u Sarajevu. Jer tog dana

izbili su antislovenski neredi u kojima je uništen najbolji hotel u gradu i prostorije jednih srpskih novina, dok je naredni dan doneo pravi pogrom Srba. Neki izlivi neprijateljstva, naravno, bili su spontani. Mnogi muslimani žalili su svog zaštitnika, a mnogi Hrvati svog pobožnog brata po veri. Poznato je da su se neki od njih, kao na primer hrvatska klerikalna omladina, pridružili neredima. Za ostale se pobrinuo general Poćorek. Po njegovom naređenju organizovane su demonstracije siromašnih katolika, Jevreja i muslimana, koji su došli u grad da bi se zaposlili u tek otvorenim fabrikama i živeli u krajnjoj bedi. Tim nesrećnicima je rečeno da slobodno pale i pljačkaju, jer vlasti neće preduzeti ništa da ih u tome spreče, čak im je naglašeno da bi bilo bolje da pale i pljačkaju što više mogu, da grad ne bi zadesila neka veća nesreća.

Takav stav policije ostavio je mnogo veći utisak na običan svet nego hiljade vojnika dovedenih u grad sada pošto su Franc Ferdinand i Sofija Hotek već bili mrtvi i zaštita im više nije bila potrebna. Bilo ih je toliko da su stajali u trostrukom redu duž celog puta od katedrale do železničke stanice kojim su prošli kovčezi s mrtvim telima. Mnogi od njih bili su Hrvati i Austrijanci, koji su potom šetali ulicama sa bajonetima na puškama, pevajući antisrpske pesme. Nisu ometali demonstrante, naprotiv: bili su potpuno spremni da preduzmu stroge mere protiv onih koji nisu dovoljno aktivno učestvovali u neredima. Takvu poruku bilo je lako shvatiti. Ljudska priroda doista nije naročito lepa.

Ali te nesrećne žrtve prinude ne snose potpunu odgovomost za nerede. Najistaknutiji Srbin u Sarajevu imao je kuću, hotel, restoran, skladišta i štale u različitim delovima grada. Sve te zgrade istovremeno su napadnute i potpuno opljačkane. Demonstranti ne rade takve stvari. Vlasti nisu zaustavljale one koji su se potom pojavili sa pijucima i polako, sistematski i do temelja rušili srpske kuće. Šteta pričinjena gradu iznosila je oko dve stotine hiljada funti. Neredi su zapravo bili toliko surovo organizovani da su mnogi Hrvati, Jevreji i muslimani rizikovali svoj život dajući Srbima utočište; ipak, poginulo je tako mnogo ljudi da je stvami broj morao biti prikriven.

Nije uhapšten nijedan učesnik u neredima, i nijedan vojni ili civilni zvaničnik nije bio ražalovan niti ukoren zbog nesposobnosti da održi red. Stoga nije bilo nikakvo čudo što su slični neredi narednih dana izbili i u drugim gradovima i selima u kojima su Hrvati i muslimani bili brojniji od Srba. Priča se da je general Poćorek na taj način hteo da odobrovolji vlasti i odvrati ih od namere da ga kazne zato što nije Franca Ferdinanda zaštitio kako treba. Pitanje je, međutim, da li je on uopšte imao razloga da se plaši kazne, jer je odmah potom bio unapređen. U međuvremenu, stotine đaka i studenata bačeno je u zatvor, a pridružili su im se i svi istaknuti Srbi, učitelji i sveštenici, članovi verskih i politički umerenih društava i

organizacija. Odmah po izbijanju rata došlo je do užasnih pokolja; na Palama[229], seocetu iznad Sarajeva poznatom po zimskim sportovima, ubijeno je šezdesetoro muškaraca i žena. Masovna hapšenja napunila su zatvore mađarskih tvrđava, a polovina zatvorenika umrla je u tamnici.

Austrija je tvrdila da je njen rat odbramben; ali taj izgovor nije mogao pokriti nerede u Sarajevu. Pijukom rasturiti kuću nekog čoveka, koji se u to vreme samo teoretski mogao smatrati agresorom, znači doista vrlo slobodno tumačiti ideju samoodbrane. Osim toga, uhapšeni mladići su u to vreme već bili saslušani, pa su vlasti mogle pouzdano zaključiti da cela zavera obuhvata svega nekoliko izolovanih, beznačajnih ljudi. To je bilo i sasvim izvesno u vreme kada su izbili neredi u unutrašnjosti zemlje. Jer zatvorenici su bili vrlo pričljivi. Oni, i njihovi prijatelji, koji su uhapšeni nešto kasnije, bili su podvrgnuti mučenju. Princip je bio vezan za jednu hrastovu gredu tako da su mu samo vrhovi prstiju dodirivali pod. Grabež je morao da kleči na buretu koje se kotrljalo, s koga je stalno padao u oblak zagušljive prašine, pri tom je oblačen u ludačku košulju koja je zatezana sve jače; a kada je iscrpen mukama i nesanicom ležao u svojoj ćeliji, u nju su puštani ovčarski psi koji su u Bosni i Srbiji izuzetno snažni i divlji. Čabrinović je izgleda izbegao takve muke, jer mu je brbljivost na koju su se žalili njegovi prijatelji ovaj put bila od koristi. Od samog početka je policiji pričao svašta i do kraja suđenja nije se otkrilo da je njegova priča izmišljena. Pametno se dosetio da tvrdi da su slobodni zidari naredili ubistvo Franca Ferdinanda zato što je bio militantni katolik, čime je sumnju odvratio od Beograda. Ali, i Ilić je bio uhapšen, i pretnja da će biti mučen bila je dovoljna da ispriča sve. Neka onaj koji je bez ikakve krivice baci prvi kamen; to je značilo da svi seljaci i trgovci koji su zaverenicima nerado pomogli na putu od granice do Sarajeva, kao i svi đaci koji su s Ilićem u pekarama raspravljali o pobuni, treba da se pridruže zaverenicima u zatvoru. Neki od njih bili bi ionako uhapšeni, jer u to vreme je austrijska vojska već prešla srpsku granicu i konfiskovala registre o prelascima iz Srbije, te je mogla pouzdano da utvrdi kojim su putem zaverenici prošli. Mladići su pre suđenja izdržali ono što bi za bilo koga na Zapadu bilo nezamislivo užasno, ali ta čudna, strastvena, filozofski nastrojena deca na neki način su uživala u tome, mada je u jednom trenutku nada morala razdirati njihova srca. U svojim ćelijama mogli su čuti kanonadu srpskih topova pošto je srpska vojska prešla Drinu i sigurno su očekivali da će biti spaseni. Ali kanonada je slabila i na kraju zamrla, a ratni zarobljenici Srbi uskoro su počeli da pristižu u zatvor.

Suđenje je počelo 12. oktobra. Tipično za ludilo sveta u kome živimo, Austrija je objavila rat Srbiji deset nedelja ranije, zbog njene navodne odgovornosti za atentat, mada je suđenje bilo prva prilika da se utvrdi da li je te odgovomosti

uopšte i bilo. Suđenje je dugo skrivano od očiju šire javnosti. Samo su izveštači nekih najvećih austrijskih i nemačkih novina imali pristup u sudnicu. Tokom jedne od svojih vrlo pametnih intervencija Čabrinović je izjavio da je suđenje tajno, a kada ga je predsednik sudskog veća zapitao šta time hoće da kaže, odgovorio je da u sudnici nema predstavnika opozicione štampe. Na to je predsednik rekao isto ono što smo potom u mnogo navrata čuli i od nacista: „Šta! Zar vi mislite da je suđenje otvoreno samo onda kad je dozvoljen pristup opoziciji?“ Naravno, nije bilo engleskih ili francuskih izveštača, a očito ni američkih. Oni nisu mogli da prate suđenje na srpskohrvatskom, pa su materijal uzimali od svojih nemačkih kolega. Najdramatičniji događaj našeg vremena bio je tako skriven od nas u vreme kada nas je najviše pogađao, a potom se otkrivao postepeno i nepotpuno. Zvanični izveštaji slati su u Beč i tamo su nestajali. Tek su početkom dvadesetih godina njihove kopije pronađene u Sarajevu. One se mogu čitati u francuskom prevodu; sa nemačkom verzijom treba biti oprezan, jer u njoj postoji obilje dodataka i iskrivljavanja kojima se potkrepljuju Ćabrinovićeve izmišljotine o slobodnim zidarima.

Jedini izveštaj o suđenju na engleskom postoji u veoma dobrom romanu *Vidovdan*[230] g. Stivena Grejema.

To je verovatno razlog zašto danas u svetu postoji mnogo pogrešnih predstava o toj zaveri. Zamišlja se da je ona imala mnogo veće razmere nego što je to bio slučaj. Ljudi kažu: „Znate, Franc Ferdinand nije imao nikakvih šansi da se izvuče; osim Principa, vrebala su ga još sedmorica atentatora.“ To su mislili i muslimani u Gradskoj većnici, ali to nije bilo istina. Princip nije bio prvi, već poslednji od nekoliko atentatora, a svi pre njega pokazali su se nedorasli zadatku. Takođe se smatra da su zaverenici bili opasni, nenormalni ili čak degenerisani fanatici. Ali njihovo držanje na sudu bilo je ne samo potpuno normalno već i vedro i dostojanstveno, a njihovi istupi pokazivali su individualnu snagu i prilično visok stepen kulture. Čak i oni koji mrze nasilje i uskogrude strasti moraju da priznaju da zapisnici sa suđenja otvaraju prozor u svet koji nije neprijatan.

Naravno, taj svet je haotičan. Tako su jednog đaka izveli pred sudiju i pitali da li je ikada osuđivan. Jeste, odležao je dve nedelje u zatvoru zato što je, tokom neke političke rasprave u razredu, udario nastavnika. Jedan seljak, optužen da je pomagao zaverenicima da se oslobode bombi, stalno je plakao. Takvi kao on, jednostavni ljudi koji žele da poštuju zakon, bili su sudbinski predodređeni da se stalno nalaze u žrvnju između ugnjetačke vlasti i revolucionarnih udruženja, koja su u svom očajanju bila gotovo jednako ugnjetačka. Kada su ga upitali zašto, kada je video bombe, nije zaverenike prijavio policiji, odgovorio je: „Ali kod nas se to ne može učiniti bez dopuštenja glave porodice.“ Bio je osuđen na smrt vešanjem,

i mada mu je kazna smanjena na dvadeset godina zatvora, umro je u tamnici. Drugi zatvorenici, govoreći kao likovi Dostojevskog, potvrdili su koliko su Sloveni međusobno slični; nisu se obazirali na povorku koja je snažno koračala u taktu vremena, već su razmatrali duhovna pitanja, polako, u sporom pulsu večnosti. Kada je predsednik suda upitao jednog đaka: „Vi kažete da ste religiozni... da pripadate pravoslavnoj crkvi. Zar ne shvatate da vaša crkva zabranjuje ubistvo? Da li vi istinski verujete, ili je vaša vera površna?“, dečak je razmislio i odgovorio: „Da, mislim da je površna.“ Drugi je izlagao o misticizmu panslavizma, tvrdeći da je nacionalizam deo njegove vere, a njegova vera deo njegovog nacionalizma. Koliko Austrija nije bila kvalifikovana da unosi red u živote tih darovitih ljudi – a ako to nije mogla nije bilo ni razloga za njeno prisustvo u Bosni – vidi se i po tome koliko je proces aljkavo vođen. Datumi gotovo nikada nisu pominjani, a teme su otvarane onako kako bi kome pale na pamet, umesto po nekom logičnom planu.

Iliću niko nije ništa prebacivao, mada je bilo očito da se ne drži kako treba. Neki od optuženih borili su se za sopstveni život, ali su to činili s dostojanstvom, i uglavnom ne žrtvujući svoja uverenja. Bilo je, međutim, jasno da Princip spada u posebnu kategoriju. Tokom celog suđenja nije pokazao nimalo samosažaljenja, bio je miran i spreman da brani i obrazlaže svoje ideje, ali i potpuno ravnodušan prema svim napadima kojima je bio izložen. Nijednom nije rekao ništa što nije bilo razumno i pametno. Interesantna je njegova izjava da je seljak i da je počinio zločin iz mržnje prema siromaštvu koje je Austrija donela seljacima.

Čabrinović je takođe bio veoma dobar, uprkos povremenom nepovoljnom utisku. To se može sasvim dobro razumeti kada čovek pročita zapisnike sa suđenja. U jednom trenutku prekinuo je suđenje napravivši pametnu, mada ne i sasvim uspelu šalu, kakve izbezumljuju glupe ljude; ali je nesporno da je bio izuzetno sposoban. Svoju priču o slobodnim zidarima gradio je vrlo vešto; a Princip je izlagao ideje koje su mladi levičari Engleske i Francuske otkrili tek znatno kasnije. Čabrinović je prethodno bio pacifista. I doista, iako strastven pristalica pansrpske ideje, tokom balkanskih ratova uspešno je odvratio mnoge svoje kolege studente od prijavljivanja u srpsku vojsku. Ostao je pacifista utoliko što nije bio siguran da li je njegov pokušaj da ubije Franca Ferdinanda bio čin koji se mogao braniti sa moralnog stanovišta. Mogao se braniti ako je upotreba sile u načelu dopuštena, ali u to nikada nije bio sasvim ubeđen. To pitanje imalo je istakhuto mesto u njegovoj završnoj reči. Nije tražio milost, i s pravom je krivicu za svoj zločin bacio na zatrovanu atmosferu u okupiranim provincijama, gde je svaki pošten čovek morao postati pobunjenik, a ubistvo način da se iskaže vrlina. Ali Princip je oduvek smatrao da za Bosance vreme još nije pogodno za bavljenje osnovnim principima. Nikada nije bio pacifista, i kao dečak se hladno i

nemilosrdno raspravljao s jednom grupom tolstojevaca u Sarajevu. Zaključio je svoj govor sledećim rečima: „Ko god tvrdi da je ideja za atentat potekla izvan ove grupe igra se istinom. Mi smo njeni tvorci i njeni izvršioci. Voleli smo narod. Nemam ništa da kažem u svoju odbranu."

Suđenje je proteklo kako se i moglo očekivati. Ponašanje odbrane pokazuje da je u Austriji zatvoreniku koga terete vlasti bilo jednako teško da pronađe advokata kao i onom u nacističkoj Nemačkoj. Advokat koga je za jednog optuženog imenovao sud otvoreno je pokazao da ne želi da ga brani. To je obrazložio sledećim rečima: „Uvaženi sude, posle svega što smo čuli, za mene, kao Hrvata, izuzetno je teško da branim jednog Srbina." Ali, postojao je jedan advokat, dr Rudolf Cistler, koji se poneo herojski. S neustrašivošću koja je zasluživala dvostruko divljenje, budući da je rat bio u toku, on je istakao da se niz suđenja za veleizdaju u slovenskim provincijama može jedino objasniti lošom upravom; takođe je otvorio i jedno pitanje od izuzetnog značaja, toliko izuzetnog da je čudno što mu je uopšte bilo dozvoljeno da završi svoje izlaganje, tvrdeći da je optužba koja zaverenike tereti da su želeli da odvoje Bosnu i Hercegovinu od Austrougarske apsurdna, jer je sama aneksija bila nelegalna, pošto nikada nije ratifikovana u skladu sa zakonom. Ako se prva tvrdnja i mogla osporavati, druga je bila sasvim tačna. Ni austrijski ni mađarski parlament nikada nisu stavili Zakon o aneksiji na glasanje. Iako je to bio samo tehnički detalj još jedan primer *Schlampereia* – on je celom događaju dao fantastičnu dimenziju jasno pokazavši da je Princip imao zakonsko pravo da bude u Sarajevu, dok sa Francom Ferdinandom to nije bio slučaj.

Sve to, naravno, bilo je od male koristi. Ilić, direktor škole, penzionisani kinooperater, seljak koji je plakao i jedan drugi koji je proces izdržao sa više stoicizma, svi oni koji su skrivali i prenosili oružje, osuđeni su na smrt vešanjem, a prva trojica obešena su u Sarajevu tri meseca kasnije. Preostaloj dvojici kazna je smanjena na dvadeset godina zatvora i doživotnu robiju. Princip, Čabrinović i Grabež bili bi takođe obešeni da nisu bili mlađi od dvadeset jednu godinu. Osuđeni su na dvadeset godina zatvora, jedan dan mesečno bez hrane i vode, i dan u podzemnoj tamnici svakog 28. juna. Ostali zaverenici osuđeni su na vremenske kazne od tri godine do doživotne robije. Kazne nisu bile preterano stroge. I u Engleskoj, Princip bi svakako bio osuđen na vešanje. Nažalost, ono što je usledilo, ne može a da ne izazove užas i sažaljenje. Trinaest zatvorenika poslato je na izdržavanje kazne u Austriju. Tri i po godine kasnije, pre nego što se rat završio, devetorica su umrla u zatvoru.

Zahvaljujući čuvarima i lekarima koji su bili Sloveni, poznato nam je kako se to postepeno ubistvo odvijalo u Principovom slučaju. On je prebačen u Terezijenštat,

tvrđavu iz 18. veka koja se nalazila između Praga i Drezdena. Austrijanci nisu hteli da ga ostave u Sarajevu, jer su videli da se rat odvija nepovoljno po njih, i plašili su se da će Bosna pasti u srpske ruke. Zatvoren je u podzemnu ćeliju ispunjenu smradom iz okolnih močvara u koje je ispuštana kanalizacija. Bio je u okovima. U ćeliji nije bilo grejanja. Nije mogao ništa da čita. Prilikom hapšenja slomljeno mu je jedno rebro i zgnječena ruka, i te povrede nikada nisu bile lečene kako treba. U Terezijenštatu povreda na ruci zagnojila se i postala tuberkulozna, a po celom telu dobio je neko gljivično oboljenje. Tri puta je pokušao samoubistvo, ali u njegovoj ćeliji nije bilo ni sredstava za život ni sredstava za smrt. Godine 1917. infekcija se proširila pa mu je ruka morala biti amputirana. Tada su Čabrinović i Grabež već bili mrtvi, navodno od tuberkuloze. U vreme kada je uhapšen, Grabež je bio odličnog zdravlja. Princip se nikada nije oporavio od operacije. Smešten je u ćeliju bez prozora, i mada više nije mogao biti vezan, jer jednu ruku nije imao, noge su mu bile u okovima. Umro je u proleće 1918. Sahranjen je noću, a preduzete su ogromne mere predostrožnosti da se to mesto sakrije. Ali poslednji *Schalmperei* Austrougarske imperije povezan sa Sarajevskim atentatom tek je predstojao. Jedan od vojnika koji su kopali grob bio je Sloven i on se potrudio da pažljivo upamti njegov položaj; posle rata o tome je obavestio Srbe. Principovo telo identifikovano je na osnovu povreda koje je pretrpeo.

Izgleda da je Princip mnogo propatio u zatvoru, iako je svu tu patnju hrabro izdržao. I u njegovoj smrti, kao i u njegovom životu, bilo je nekog plemenitog integriteta. Prepuštao se svakoj situaciji u potpunosti ne bi li tako dokučio pravu prirodu vasione. Svedočenje češkog lekara s kojim se sprijateljio u zatvoru pokazuje da uopšte nije bio nekakav sumanuti fanatik, da je svoju ulogu u atentatu podrobno razmotrio i disciplinovano prihvatio. Čitajući sudske beleške čovek bi pomislio da on nije imao prijatelja, da je čak bio siroče, ili barem čovek koji se potpuno predao politici. Ali češkom lekaru stalno je govorio o svojoj divnoj majci, o svojoj braći i njihovoj deci, i o devojci koju je voleo, i kojom je želeo da se oženi iako je nije čak ni poljubio.

Čabrinović je svoju kaznu prihvatio na drukčiji način, možda s nešto više vedrine. Igrom slučaja, u zatvoru je upoznao Franca Verfela, najvećeg posleratnog austrijskog pisca, koji je u zatvorskoj bolnici radio kao bolničar. U jednom svom ogledu Verfel je pisao kako je sa iznenađenjem otkrio da je slovenski atentator, koga je zamišljao kao neko divljačno i zatucano stvorenje, zapravo nežan i blag mladić, koji i u svojoj nesreći može da se smeši. Iz njegovog svedočenja vidi se da je Čabrinović u zatvoru koristio onu svoju osobinu koja je nervirala njegove manje darovite prijatelje i koja je bila sušta suprotnost, ili možda dopuna, Principovoj odlučnosti i čvrstini. Sve što mu se događalo primao je i poigravao se njime,

razmatrao ga je, preuveličavao ili ublažavao, jadikovao nad njim i zbijao šale, isprobavao celokupan svoj intelektualni i emotivni potencijal. Ono što su ti mladići učinili bilo je užasno, jednako užasno kao i tiranija koju su uništili. Ali se ne može poreći da bi možda izrasli u dobre ljude, čak i velike ljude, da ih Austrijsko carstvo nije, urušavajući se, skršilo sobom. Čudovišna krhkost imperija neizbežno uključuje i takve gubitke.

Na groblju smo u jednom trenutku zaboravili zašto smo se tu našli: prostrto po padini koja se spuštala prema gradu, opčinilo nas je svojom lepotom. U Sarajevu je stalno tako. Zbog neobične valovitosti brda koja okružuju grad, prizor je uvek drukčiji, i čovek ne može a da ne bude potpuno zaokupljen tom lepotom. A kada smo prošli kapiju groblja, opet smo se zaboravili, sada iz drugog razloga. Nedaleko od nas, među grobovima bio je iskopan nov, poput svežeg ožiljka u travi. Bio je obeležen drvenim krstom, a u raskopanu zemlju bile su zabodene upaljene sveće. Podno humke stajao je jedan mlad oficir žućkastog lica. Zanosio se od tuge jedva primetno, a usne su mu se micale dok je izgovarao molitvu. Uniforma mu je bila izuzetno uredna. U jednom trenutku, dok smo posmatrali njegovu strašnu tugu, on otkopča svoj kaput kao da se sprema da ga skine; ali gotovo istog časa opet ga dovede u red, poput negovateljice koja sabrano nadgleda deliričnog bolesnika.

To je bio Sloven, to je bilo ono što je značilo biti Sloven. Taj čovek se u potpunosti prepuštao svojoj tuzi, učio je značenje smrti i nije odbijao nijedan delić tog znanja, jer je znao da je iskustvo krst koji čovek mora uzeti i nositi. Ni za šta na svetu ne bi pristao da njegov bol bude ublažen, a da je ono što je osećao bila radost, nastojao bi da je doživi u punoj meri. Ali je znao da ni u tuzi ni u radosti ne sme da izgubi kontrolu nad svojim telom, jer mu telo omogućava da bude dobar vojnik, da brani sebe i svoj narod, da bi i njegovi sunarodnici imali prilike da dožive i prihvate svoje iskustvo, i spoznaju svet na svoj, jedinstven način.

Ne postoji neki drugi način života koji omogućuje čoveku da bolje razume svoju sudbinu i živi daleko od zla. Pa ipak, za bezbrojne ljude širom Evrope, kao i za bezbroj ljudi u Velikoj Britaniji, ovaj čovek bio bi odvratan poput gubavca. Nije prijatno osećati bol, lud je onaj koji agoniji nudi svoje ogoljene grudi. Nije prijatno priznati da ne znamo gotovo ništa, zapravo tako malo da u svom neznanju činimo divlje i glupe stvari. Nije prijatno biti prinuđen da stalno učiš, biti u obavezi da učiš iako znaš da će te to dovesti u blizak dodir sa bolom, a da ćemo, na kraju, svi umreti u neznanju. Da bi se to postiglo treba imati vere u ono Što je sasvim skriveno i nepoznato, odbaciti svako sticanje i svaku izvesnost koja omogućava udoban život, da ne bismo bili ometeni na putu na kome nema ni uspeha ni utehe. Zbog toga bi mnogi u Evropi koji ne žude za istinom rado rekli: „Hajde da

pobijemo te Slovene zbog tog njihovog tvrdoglavog ludila, hajde da ih porobimo, jer će inače sve naše bogatstvo učiniti bezvrednim, i na kraju nas upoznati sa Bogom, što možda uopšte neće biti prijatno."

Sudija i bankar rekoše: „Pogledajte, evo ih ovde." Nedaleko od grobljanske ograde, ispod tri kamene ploče, leže sarajevski zaverenici, trojica obešenih i petorica koja su umrla u zatvoru. Tu im se pridružio i Žerajić, mladić koji je pokušao da ubije generala Varešanina, i koji je šutiran dok je mrtav ležao na zemlji. Središnja ploča je uspravna. Pod njom leži Principovo telo. S njegove leve i desne strane leže ostali, dečaci na jednoj, a muškarci na drugoj, jer u ovoj zemlji postoji razlika između mlađih i starijih, koja je gotovo isto toliko velika kao razlika između muškaraca i žena. Grob ne ostavlja neki veliki utisak. Izgleda kao da ih je neko onako usput gurnuo u kamenu fioku. Jedan uveli venac ležao je ukoso na kamenu, a sveće treperele u kutijama koje su ih štitile. Ta neurednost ne znači ništa. Muslimani imaju taj iskreni odnos prema smrti, priznajući da oni koji nas napuste mogu potom slobodno biti prepušteni zemlji. Muslimani podižu grobove koji su doista spomenici jedino onima koji su povezani s nekim velikim sistemom – svecima, vladarima ili vojnicima – i poštuju ih, što ne znači da ih i održavaju. Uostalom, kamen prekriven korovom bolje podseća na smrt od uglačanog mermera. Taj stav je toliko razuman da su ga hrišćani preuzeli od muslimana svugde gde su živeli jedni pored drugih. On ne znači neosetljivost. Oficir koji se njihao pred krstom iznad nove humke do kraja života se neće u potpunosti osloboditi tuge, ali to ne znači da će nastojati da tu humku uredi s pažnjom ne bi li bila poput ukrasa u nekoj bašti. I dok smo stajali pred oronulim spomenikom, jedna starica koja je išla putem pored groblja zastade, pogleda kroz rešetke na nadgrobni kamen i poče da se moli. Potom naiđe jedan mlađi čovek, gurajući kolica natovarena povrćem. I on zastade i pridruži se starici, pogleda uprtog u grob kao u čudo, prekrsti se, a usne počeše da mu se miču.

Na njihovim licima nije bilo nikakvog blistavog izraza kao u sjajnim očima onih koji uz odobravanje pričaju, recimo, o Andreasu Hoferu[231]. Izgledali su kao da duboko razmišljaju o nekoj tajni, a to zapravo i jesu činili: jer Sarajevski atentat je tajanstven kao što je tajanstvena istorija, kao što je tajanstven sam život. Od svih ljudi gurnutih u tu veliku fioku, jedino je Princip shvatao celinu njihovog dela. Za Čabrinovića to je bila hipoteza koja je trebalo da posluži kao osnova za eksperiment; njegov stav dolazio je samo iz mozga, ne i iz krvi. Nekima je bilo zanimljivo da zamišljaju takav događaj, ubeđeni da se on sigurno ne bi mogao desiti zbog inercijske prirode naših bića, zbog otpora koji život pruža ljudskoj volji, naročito ako je ona izuzetno snažna. Ostaiima, pak, nesrećnim seljacima i trgovcima koji su nerado pomogli mladićima na putu od granice sa Srbijom,

moralo se činiti da su se sve nevolje njihove zemlje slile u jednu bezumnu katastrofu, poput kuge ili gladi. Ali delo, onako kako ga je Princip video, nikada se nije dogodilo. Ono je od početka bilo neraskidivo povezano sa jednim drugim delom, sa ubistvom koje izgleda niko nije sasvim shvatio, ali koje je kao maštanje postojalo na svoj užasan način, jer su o njemu sanjali ljudi čija se celokupna težnja za poštovanjem zasnivala na njihovim stvarnim kvalitetima, a koji su, zalutavši u svet mašte, odbacili sve obzire. Dva dela slila su se u jedno, toliko moćno da je donelo smrt milionima ljudi, a sve preživele duboko oštetilo. Pišem o misteriji. Jer ovo delo izgleda tako i meni i svim zapadnjacima. Ali onima koji ga posmatraju na tlu gde je počinjeno, kao i u zemljama koje leže istočno odatle, ono izgleda kao sveti čin sticanja slobode; a među njima ima i onih kojima Zapad ne može osporiti ni mudrost ni civilizovanost.

Taj dogadaj, Sarajevski atentat, sa svim svojim nedoslednostima prikladan je simbol života: nepovezan i besciljan, on tka zatvorenu šaru i tvrdoglavo stremi svojim ciljevima, nepredvidljiv i nelogičan; sledi pravu liniju koja vodi od uzroka do posledice, jednako je zao i dobar. On pokazuje da ljudska volja može sve, ali i da se sve događa slučajno. On pokazuje da se čovek odriče mira ako uporno teži da sazna, jer što čovek više zna o atentatu, on mu postaje sve neshvatljiviji. On takođe pokazuje da moralni sud stoji pred nerešivim zadatkom. Dužnost duše je da bira život. Ali kada su Bosanci izabrali život i ubili Franca Ferdinanda, izabrali su smrt za Francuze, Nemce i Engleze, a da su Francuzi, Nemci i Englezi bili u stanju da biraju, njihov izbor bi Bosancima značio smrt. Zbir nikako ne može da se složi. Ludost je mučiti um tom sumom. Ali ne možemo činiti ništa drugo, nego nastojati da uskladimo taj zbir. Mi nismo ništa drugo nego aritmetičke funkcije koje postoje zbog toga... Prošli smo pored novog groba gde je mladi oficir pokušavao đa napravi zbir na svoj, slovenski način. Od iznenadne sunčeve svetlosti plamen sveća postao je tužniji od tame. Oficir se pognuo napred toliko da je morao da se pridrži za krst. A disciplina ga je povratila i on se, ljuljajući se, ponovo uspravio.

ILIDZA

Pošli smo da vidimo selo pokraj Sarajeva u kome su Austrijanci napravili trkalište i u kome je Franc Ferdinand proveo noć pred svoju smrt. Put je bio tako strašno rđav da smo poskakivali kao lopte, a Konstantin nam je, sa zvezdom od blata na čelu, govorio: „Sarajevo ima dušu sela, mada je grad. A zašto selo ima dušu kakvu ima? Zato što se natapa, zato što kroz njega protiču reke vode i reke vazduha. Ako voda teče kroz grad, ona više nije voda, nije providna, i kamila bi je prezrela; ako se vazduh kreće kroz grad on se teško može zvati vetrom, jer gubi svoju snagu među kućama. Tako je i sa strujanjima uma, ona postaju zagađena i jalova. Umesto da bude ekstaza i kosmologija, religija postaje etika, filozofija pokajništvo. Ali u Sarajevu“, nastavi on dok su kola iskakala iz jaruge uz trzaj kakav bi se pre očekivao od tigra koji je upao u neku jamu nego od mašine, „postoji životvorna predstava koja natapa grad i čini ga svežim poput sela. Ovde su Sloveni, i to vrlo fina vrsta Slovena, obdarena velikim opažajnim i misaonim moćima, bili sučeljeni sa Turskom imperijom u njenom najveličanstvenijem vidu, sa islamom u njegovom punom sjaju, sa Persijom na vrhuncu. Preuzeli smo njeno obilje, njenu militantnost i njenu gordost, i, pre svega, njenu ideju o ljubavi. Obilje je nestalo. Militarizam je nestao. Videli ste na železničkoj stanici ono jutro šta se desilo sa gordošću. Ali predstava ljubavi još postoji u gradu, a to je predivna predstava, ona osvežava i oživljava, ona je čista voda i snažan vetar.“

„A šta je tako posebno u toj predstavi ljubavi?“ upita moj muž, koji se usred rečenice našao na kolenima pored sedišta. „To je“, reče Konstantin, snažno pritiskajući moja krsta svojim stomakom, „predstava ljubavi zbog koje smo mi kao dečaci čitali *Hiljadu i jednu noć* s takvom pažnjom da je baka stalno govorila: ’Vidi ga kako čita, moramo ga dati u sveštenike.’ Zar nije čudno, uzgred budi rečeno, da se širom Evrope, čak i u sterilnim dečjim sobama vaše zemlje ta knjiga smatra dečjom knjigom? Kao da se naša civilizacija uplašila da je sa svojim eksperimentom podizanja dece u nevinosti otišla predaleko, ali to ne želi da prizna, pa poziva drugu rasu da podari sve to potisnuto znanje u egzotičnom i skrivenom obliku, tako da se ono može preneti dalje kao istočnjački talisman sa ugraviranim znacima koji se normalno ne mogu rastumačiti, iako se čovek divi njegovoj lepoti i veštini s kojom je napravljen.“ „A ta predstava ljubavi", reče moj muž, mučeći se da se ponovo smesti u sedište i brišući blato s naočara, „to mislite na one bapce koji nose poruke, i na prelepe žene po zamračenim sobama, i skrivanje u velikim ćupovima?" „Da, baš na to“, reče Konstantin, „bapci, vrlo oprezni, traženje prilika u kojima je poverenje nezamenljivo, blesak oka ispod vela podignutog na tren, mahanje maramom kroz rešetke na prozoru harema, što je u

isto vreme i obećanje lepote i izazov lukavstva i hrabrosti, jer i iz velikih ćupova katkad vreba opasna zaseda, a smrt može stići i od evnuhovog mača. Sve to je isuviše lepo.“

„Isuviše lepo!“ ponovi on, blistajući kao čovek potpuno obuzet zadovoljstvom, mada je u tom trenutku zapravo lebdeo u vazduhu. „To je predstava ljubavi koja zahteva da ona bude neočekivana, tajanstvena i opasna. Vi na Zapadu nemate takvu ideju o ljubavi. Vi smatrate da ljubav mora rasti postepeno, kao biljka: čovek i žena moraju provesti mnogo meseci zajedno da bi razumeli jedno drugo i ozbiljno se zakleti da će zadovoljavati potrebe onog drugog. Vi takođe smatrate da muškarac vređa ženu ako želi da s njom vodi ljubav bez odlaganja, i da je žena bezvredna ako se preda muškarcu pre nego što prođe određeni broj dana. U tome ima mnogo istine. Sećam se da mi se, kada sam kao mladić bio u Parizu, događalo da izađem na ulicu i uzmem prvu ženu na koju naiđem, mada sam imao dve ljubavnice; a to je zato što sam delimično varvarin i ne mogu da čekam. To nije ništa. Ali ljubav može biti sasvim iznenadna i sasvim drukčija. Ona može biti tako ekstatična da dosegne svoj puni zamah u jednom jedinom susretu, i da samo taj jedan susret zadovolji ljubavnike.

„I da im ponudite da zajedno provedu ceo život, to im ne bi značilo više od te noći koju su proveli zajedno, pošto je babac tiho otvorio vrata. Ne, kola se neće prevrnuti. A kad dođete iduće godine, put će biti bolji. Mi smo mlada zemlja i uradićemo sve što treba, samo nismo imali dovoljno vremena. Takva se ljubav može roditi iz jednog jedinog pogleda. Ona nije takva vrsta ljubavi, ta krajnja privlačnost, ako je ne najavljuje i najbeznačajniji kontakt. Zato mora biti iznenadna.

„0na mora biti i tajna, jer je ljubomora sastavni deo ove iznenadne ljubavi, kao i one druge, koja se razvija sporije. Čovek koji uspeva da ostvari čudo usrećujući neku ženu punih četrdeset godina, ne može da podnese pomisao da je jedne noći tokom tih četrdeset godina neki drugi muškarac bio potreban za njenu sreću; a čovek koji u jednom susretu sa ženom učini da ona pamti tu noć kao trenutak proveden u raju, ne može da podnese da ne bude otac njeno jedanaestoro slinave dece. Zato ti muškarci ne smeju znati jedan za drugog. Ričemo kao bikovi kada je u pitanju naša čast, ali to je tako.“

„0va ljubav takođe mora biti opasna, inače gubi svoju suštinsku odliku. To ne znači da čovek ne ceni ono za šta nije platio veliku cenu – to je vulgarno. Ali ako žena ne zna da podizanje vela pred strancem može značiti njenu smrt, ona bi ga možda podigla i onda kada ne bi imala predosećaj te velike i iznenadne ljubavi: onda kada je samo varvarka. Ni ona ni njen ljubavnik ne mogu se predati ovakvoj vrsti ljubavi bez osećanja opasnosti. Ne bi zatvorili oči pred razumom i bacili se u

ambis strasti da ne znaju da im je to možda poslednja prilika da je iskuse, ili, uostalom, da iskuse bilo šta.

„To je divnija predstava ljubavi, čini mi se, od one koju ima bilo koji drugi narod. Francuzi vode ljubav u ime života; a ona se, kao i život, uvek svede na nešto trivijalno. Nemci vode ljubav u ime smrti; isto onako kako odlažu civilnu odeću i oblače uniformu, da bi mogli biti lakše ubijeni, tako vole da iskorače iz sigurnih, neobaveznih društvenih odnosa i puste na volju destruktivnim silama seksa. Tako je i sa *Verterom* i sa *Izbornim srodstvom*[232], a tako je bilo i u godinama rata, kada su bili toliko promiskuitetni da im seks nije značio ništa. Ovo ne znači govoriti loše o Francuzima i Nemcima, jer su i ljubav prema životu i ljubav prema smrti neophodne. Ali ovde predstava o ljubavi sjedinjuje ljubav prema životu i ljubav prema smrti u jedinstveno iskustvo. Takvi ljubavnici su najčešće svesni ogromne opasnosti i onoga što je čini užasnom, a istovremeno i vrednom izazova."

„Ali to je suština svake avanture", reče moj muž, „a to je i suština... " „Da, da, to što kažete je veoma istinito", prekide ga Konstantin onako kako uvek čini kada želi da osoba koja mu se obraća zaćuti. „To je predstava ljubavi koja Sarajevu udahnjuje život. Ne mogu da kažem u kojoj meri ta tradicija postoji i danas. Ali verujem da se čak i danas starice šalju sa porukama namenjenim samo jednoj osobi, i mislim da šljive ne bi tako bogato cvetale oko onih malih restorana na brežuljcima više grada da neke bogove i boginje nije trebalo umilostiviti žrtvom." „Hoćete da kažete", reče moj muž, „da ruža nije ni upola tako lepa?" „Ali siguran sam", nastavi Konstantin, „da ta predstava daje gradu posebnu eleganciju. Zahvaljujući njoj u životima muškaraca i žena postoji jedna dodatna dimenzija, jer su u svom srcu sačuvali sposobnost za tu drugu vrstu ljubavi. Nisu obogaljeni njenim potiskivanjem, a sačuvali su nadu. Svi oni mogu doživeti to otkrivenje, a neki su ga i iskusili. Mislim da zbog toga mnoge ovdašnje žene imaju usne i oči sjajne poput dečjih, a muškarci se ne ljute, ne gunđaju i ne žure. Senzualnost koja je istovremeno i misticizam", uskliknu on; „šta bolje može jedan narod smisliti za sebe? Ali evo Ilidže, evo naše divne Ilidže!" Snažna ljutnja smenila je za tren oka bogato sanjarenje. „Ilidža, naše Potemkinovo selo! Sagradili su je da bi pokazali stranim posetiocima kako su uspešno nametnuli civilizovanost našem varvarstvu, kao što je Potemkin u stepi gradio sela da bi ruskim napretkom impresionirao strane ambasadore, prazna sela izgrađena za jedan dan, koja su sklanjana dan kasnije. Dođite, pogledajte njihovu civilizaciju, naše varvarstvo!"

Banja nas je čekala iza ruba parka, punog žbunja i s retkim drvećem, i doista nije bila nimalo lepa. Nekada je svakako bila bolje održavana; sada je izgledala kao i bilo koja druga jugoslovenska banja koju posećuju seljaci i dućandžije,

nekako domaće neuredna, ali ništa gore od toga. Arhitektura joj nije bila ništa osobito. Niz bezobličnih hotela bio je povezan kolonadom koja je vodila do centralne trpezarije i prostorije u kojoj su bile česme, sve u svemu sladunjavo i prazno. Zgrade su bile pridavljene velikim tremovima, balustradama i balkonima, napravljenim od rezbarenog drveta bez imalo ukusa. Svi hoteli bili su zatvoreni, otvoriće se tek onda kada velike vrućine budu naterale ljude da napuštaju Sarajevo; šetali smo tražeći vlasnika hotela „Bosna“, najvećeg od svih, u kome su Franc Ferdinand i Sofija Hotek proveli svoju poslednju noć. „Mislim da su sačuvali kapelu podignutu pred njihov dolazak“, reče Konstantin, „a znam da sobu drže onakvu kakva je i bila, jer sam je video. To je bio apartman koji su uvek čuvali za carsku porodicu i za guvernera; uređena je u muslimanskom stilu, ali onom jezivom muslimanskom stilu. To je kao jedan restoran koji sam video kod vas u Londonu, kada sam tamo boravio pet dana za vreme rata, a koji se zove „Kardomah“; s malim stolovima u intarzijama i zbrkom preteranog broja stvari, dok je, kao što ste videli, osnovni nameštaj u muslimanskoj kući svetlost. Voleo bih takođe da se upoznate s jednim mojim prijateljem koji je upravnik banje; on ima vrlo lepu ženu i vrlo lepu svastiku, koje bi htele s vama da popričaju o Tenisonovim[233] *Kraljevskim slikama.* Čitaju samo to, i želele bi da budu Enida i Ginevra.“ On zamaha rukama kao da ima dugačke, široke rukave, i izvi vrat, trudeći se da liči na labuda. „Ali, evo čoveka sa ključevima."

Ključevi su, međutim, otvarali samo malu radnju na ulazu u hotel, ali čoveku je bilo drago da s nekim popriča. „On kaže“, reče Konstantin, „da se jako trude da održavaju mesto, ali da za to nema dovoljno novca. Ovde leti dolazi mnoštvo sveta, ali ti ljudi nisu bogati, kao plemići koji su nekada dolazili iz Austrije, Nemačke i Engleske da vide kako Austrijska imperija dobro vlada Bosnom. Pa ipak, on ne bi želeo da se išta promeni; ovde je od detinjstva i voli ovo mesto, a osim toga je i veliki jugoslovenski rodoljub. Ali ova Ilidža je stvamo odvratna. Ništa nisu učinili za zemlju, osim što su podigli ove hotele i trkalište koje ću vam odmah pokazati, a sve te veličine koje su dolazile ovde gledale su to što su napravile i govorile: ’O, kako je lepo u Bosni, oplevljene pošljunčane staze, nove kuće i dobro pivo, sve to je i previše dobro za tu slovensku stoku’.“ Piskutao je imitirajući glas neke fine dame koja gleda levo-desno, vrteći otvoren, zamišljeni suncobran.

Čovek s ključevima pažljivo ga je slušao. Zatim iznenada baci ključeve na pločnik i poče da viče, mimo nas, u pravcu horizonta: kao mladić na Trsatu, kao mladić na brodu čija je supa bila hladna, kao upravnik hotela na Hvaru. „Da, da“, vikao je, „dovodili su naše muškarce i žene da im igraju kolo, mi smo za njih bili urođenici, divljaci, morali smo da im igramo kao mečke na vašaru.“ Onda se saže i podiže ključeve, pa se opet priseti nečeg i ponovo ih baci. „A šta su nam radili kao

vojnicima! Terali su nas u vojsku, a čovek koji ode u rat može biti pozvan pređ svog Boga, a oni su terali nas hrišćane da nosimo fes! Da, prokleti turski fes bila je vojnička kapa sva četiri bosanska puka!“

On podiže ključeve po drugi put i povede nas kroz kolonadu prema železničkoj stanici, koja je zaista bila velelepna, kao u Baden-Badenu ili Marijenbadu. „Ovo je zbilja grozno“, rekoh. „Nisam vas doveo ovamo da vam bude lepo“, reče Konstantin; „kad vas povedem da vidite nešto što je ostalo posle Turaka ili Austrijanaca, to nije zato da biste uživali, već da biste razumeli. A sad, hoćete li, molim vas, gledati ono što vam pokazujem? Ova stanica je vrlo neuredna, zar ne? Boja se oljuštila i nema cveća u visećim saksijama. Hoćete li, molim vas, pogledati onaj kesten koji raste na onom pošljunčenom prostoru izvan stanice? Vidite li da oko njega raste mnogo korova? A sada, mali test. Ako ste spaseni, ako znate šta je duša i šta je narod, onda ćete moći da vidite da je drvo sada lepše, ovako u korovu, nego onda kada je bilo cakum-pakum; jer taj korov je ono najbolje što mi možemo da učinimo, on je sav red koji možemo postići u Bosni, a cakum i pakum su stigli od drugog naroda, i zato su ništa, ovde ne mogu opstati, jer nisu prirodan proizvod ovog tla.“ „S tim se ne mogu složiti“, rekoh. „Ne smatram da su Englezi učinili loše što su uredili reke u Indiji i iskorenili sati[234], ili da su misionari grešili što su lečili bolesne u Africi.“ „Zar ja ne znam da se takve stvari moraju činiti?“ reče Konstantin. „Mi Jugosloveni iskorenjujemo malariju u Makedoniji i podižemo seljake iz blata u koje su ih bacili Turci. Ali, to treba da čine ljudi koji pripadaju tom narodu, a ne stranci.“ „Koješta“, reče moj muž; „ako su ljudi u ogromnoj nevolji, ako nisu očuvali ni nezavisnost ni svoje običaje, onda stranci moraju priskočiti i pomoći im da ponovo stanu na noge. Međutim, nevolja je što ona vrsta stranca koja voli da pomaže nesrećnim ljudima obično to ne može da učini ukoliko njeni sunarodnici ne vide neku trgovačku ili vojnu korist koja iz toga može proizaći. Ali ako hoćete da kažete da su Bosanci imali dovoljno snage i da su sačuvali dovoljno svoje slovenske kulture da se pobrinu sami za sebe kada su isterali Turke, i da Austrijanci nisu imali šta da im pruže i da ovde nisu imali šta da traže, onda se slažem s vama.“ „Ah, sad ste rekli nešto vrlo istinito, mada ne na naročito lep načinu, požali se Konstantin, „a ono što sam ja rekao nije bilo mnogo istinito, ali je bilo vrlo lepo.“

Upravo tamo gde je trkalište iscrtavalo svoj beli dijagram kroz ravnice nalik na bašte odsustvo potrebe za austrijskom intervencijom bilo je najočiglednije. Prizor je bio očaravajući. Po celoj stazi pasle su ovce i goveda, i odatle je dopirao jedva čujan zvuk zvonaca, zanjihanih prijatnom, sporom halavošću i vazduhom koji se kretao, iako nije duvao vetar, blago strujeći niz veliku zagasitu dolinu što se pružala u pravcu Sarajeva. Tamo gde nije bilo trave zemlja je bila crvena; a

jablanovi su štrčali kao mlazevi ledene, zelenozlatne svetlosti. Nedoterana bela imanja i kućice hrišćana bili su razbacani po dolini; a na svakoj padini koja je obećavala dobar pogled nalazila se muslimanska vila, glatka i potpuno bela među belim oblacima svog voćnjaka. Jedna takva vila uzdizala se i na brežuljku nedaleko od trkališta, tako savršeno lepa kao da je od samog proleća kuvanjem zgusnutog toliko da je moglo stati u omanje lonče, po metodu kojim se pravi slatko od ruža.

A bela ograda, naravno, podsećala je na jednu drugu divotu. Ugledala sam konje poređane poput stihova u dobroj poeziji, u jutro bez oblačka na Lembum Daunzu[235]. Prisetih se šta je autor Knjige o Jovu rekao za konja: „Frkanje nozdrva njegovijeh strašno je; kopa zemlju, veseo je od sile... Kad truba zatrubi, on vrišti, iz daleka čuje boj, viku vojvoda i poklič...“[236] Zadovoljstvo, bez sumnje, ali koliko beznačajno za izgladnelog bosanskog seljaka, i koliko nevažno i uvredljivo za Sarajevo. Prizor pred mojim očima bio je tužan jer je oživljavao austrijsko društvo iz vremena Franca Jozefa, kakvo ga je Meternih[237] video da će postati ukoliko se u imperiji ne dozvoli izvesna mera slobode. Banalnost je ustala iz groba i čavrljala po travnjacima: žene sa velikim podvoljcima i živim, hladnim očima, sa slamnatim šeširima ispod kojih vire pramenovi plave kose, odevene u široke bluze i dugačke suknje, sa Širokim pojasevima, muškarci nalik na lutke koje koriste trbuhozborci, opuštenih ramena i neprirodno ukočenih leđa. Čavrljali su glasno, s preteranom željom da deluju pozitivno, što je obeležje onih koji žive u negativnom svetu. Bili su katolici koji su rodili pokret *„Los von Rom“*[238] kosmopoliti koji su živeli po provincijskim standardima, obavezivala ih je etikecija, a nisu priznavali disciplinu, bili su potomci ljudi koji su imali ukusa i poznavali umetnost, ali je nisu ni stvarali ni cenili, žrtvovali su sve civilne interese vojničkoj kasti koja je, čim je izbio rat, pokazala da je civilna po svemu osim po sjajnoj i samoubilačkoj smelosti.

Ti ljudi došli su da vladaju, da menjaju i civilizuju one muškarce i žene koje smo videli u Sarajevu: Jevreje s njihovom tradicijom finog ponašanja i učenosti; muslimane s njihovim kućama punim svetlosti, njihovim cvetnim baštama i po svećenošću mirnom životu u prirodi; oštroumne i duhovite starice koje smo videli na pijaci; muškarce čiji je dugi korak bio sušta izdržljivost, koji znaju, kao naš prijatelj sa ključevima, da pošten Srbin ne igra pred tiranima niti izlazi pred svog Boga noseći fes. Te žene u bluzama i suknjama donosile su modu ženama koje su nosile persijski brokat još od vremena kada su Zapad i Istok prvi put počeli da se posećuju; muškarci neprirodno pravih leđa došli su da komanduju stasitim oficirima poput onog koji je, zanoseći se od tuge, stajao pred svežom humkom. Graditelji ovih užasnih hotela, malog natkrivenog prolaza koji je izgledao kao da jedan njegov kraj vodi na stari Drusov bazar u ulici Bejker[239], došli su u Sarajevo, grad stotine džamija, da poučavaju, umesto da uče.

TREBEVIĆ

Kasnije istog popodneva izašli smo iz Sarajeva putem koji vodi na Trebević[240], planinu odmah pored grada, koja se uzdiže tako okomito nad njim da se iz njega ne može ni sagledati. Koliko god da izvijete vrat videćete samo podnožje. Na pola puta do vrha zaustavili smo automobil i sa travom obraslog ruba gledali voćnjake i vile na padinama ispod nas, sve poput lončića u koje je naliveno prolećno slatko, vrlo nalik na vilu pored trkališta. Na ispustu više nas bila je grupa Cigana – osam ili devet devojčica u kaputićima i pantalonama od šarene tkanine za zavese, i dva čoveka koja su skakala i gestikulirala pred njima, dok su nagore uvrnuti vrhovi njihovih sandala štrčali kao petlove kandže. Neki pokret Konstantinovih malih, punašnih ruku kojima nam je dočaravao nešto u vezi sa gradom, naveo ih je da se odjednom sruče među nas. Veliki broj obrazovanijih ljudi prepoznaje Konstantina po njegovim karikaturama iz novina; a neobrazovani ga proziru sa zaprepašćujućom brzinom. Dovoljno je da rečito mahne rukom na uglu ulice pa da muškarci i žene koji se tu zateknu odmah počnu da ga gledaju na način koji sažima dvojak stav običnog sveta prema pesniku: radosno povlađivanje odraslih dok posmatraju zaigrano dete, i ushićeno iščekivanje deteta da mu neko od starijih ispriča bajku. Cigani su strčali niz travnatu padinu i kikoćući se okružili nas obručem tamnocrvene, ljubičaste, plave, zelene, limun žute i cinober boje, dok im je vetar nadimao šalvare i terao da šalove privuku čvršće uz telo. Oni unose ljupkost u svaku zajednicu koja im dopušta da žive ne tonući u bedu. To je kao mogućnost da se vodi ljubav sa cvetom, ili da na nekoj zabavi ljudima sviraju lisice i zečevi.

Stene iznad puta obojene bledim zelenilom čemerika, bacale su senku na jagorčevinu, jagliku, ciklame i stabljike šafrana, blede slezove boje. Potom smo stigli do snega, koji je u tankom sloju zastirao hridi i borovu šumu. Na mestu gde je bio dublji ostavili smo kola i pošto smo peške prošli pored jedne kuće koja je mogla biti i švajcarska planinska kuća, da iz nje nisu dopirali zvuci gusala, stigli smo do grebena prekrivenog ledom i dubokim snegom, gde je prolazio jedan dubok, senovit usek. Oko nas su se izdizale bosanske planine obavijene izmaglicom kao dimom, a njihovi zažareni vrhovi crveneli su se od prošlogodišnje jeseni, mada je u nekim dolinama prvi dodir proleća šumarcima i visovima već podario jasnu bledozelenu boju. Visovi i doline ne pružaju se u pravcu severa, juga, istoka ili zapada, već u svim pravcima po milju-dve, a onda se pejzaž menja kao na vrtešci. Iznad izlomljenih i usplamtelih visova ležao je zid od oblaka boje ćilibara, kroz koji su se probijala dva planinska lanca, jedan, o čiji se sneg odbijao sjaj popodneva koje se kod nas već gasilo, i drugi, tamnocrven od večeri koja nas

još ne beše sustigla. Nismo mogli da vidimo Sarajevo: dolina koja se otvarala od njega pružala je udobnu postelju beloj reci, koja je zatim skretala i širila se da u svoje korito primi nekoliko pritoka, vijugavo odnoseći svoju belinu u izmaglicu. Po svim obližnjim planinskim obroncima ukrštala se mreža staza koje su povezivale sela rasuta po zagasitoj daljini; iz nekih, mada udaljenih i po nekoliko milja, dopirali su zvuci dečje igre i lavež pasa.

Osetivši hladnoću, krenuli smo natrag prema planinskoj kući gde smo, ispod slike kralja dečaka, njegove majke i ubijenog oca, popili okrepljujuću kafu. Slike kraljevske porodice vise na svakom javnom mestu u Jugoslaviji, čak i u Hrvatskoj. Mislim da ih na teritoriji koja gaji neprijateljska osećanja prema Srbima ima stoga što ih prodaje neko dobrotvorno društvo koje niko ne želi da odbije, ali u drugim krajevima, gde se još zadržao srednjovekovni odnos prema kralju kao narodnom svešteniku, one gotovo da imaju status svetih slika. U dnu sobe sedeo je jedan zgodan mladić pevajući uz gusle, očito vlasnik ove kuće, a pored njega bile su dve vrlo lepe žene; svi su imali onaj karakteristično slovenski izraz lica koji nastaje kad se mišići sa ravnih jagodica povlače nadole izrazitim pućenjem usana, Na licu ubijenog kralja bio je isti takav izraz prkos strahu od smrti koja preti ubistvom spolja i tuberkulozom iznutra očvrsnut do nepopustljivosti.

Konstantin ispi svoju kafu, odgurnu šoljicu i reče: „Kada nešto gledate, pokušajte da to upamtite u celosti, jer ćete uskoro morati kući, u Englesku. Pala mi je na pamet priča koju sam čuo od jednog kaluđera, o tome kako je kralj Aleksandar došao da vidi freske u njegovom manastiru; tu su bili portreti svih srpskih kraljeva iz doba našeg starog carstva, u trinaestom veku, koji su, imajte to na umu, doista verni. Pred jednim je stajao skoro ceo sat, izgledajući strašno, onako kako bi izgledao neko kada bi gledao svog oca koji je ustao iz mrtvih, upijajući ga očima. Monah ga je upitao da li on oseća neko posebno poštovanje prema tom kralju, a on je odgovorio: ’Ne. Ja moram da gajim posebno poštovanje prema svim srpskim kraljevima. Moram sve da ih razumem, da bi nova dinastija mogla biti produžetak stare. A moram se posebno potruditi da razumem ovog kralja, jer mi ništa na njegovom licu ne govori jasno o njemu.’ Da, vidite, on je bio mistik, a zato što je sredstvo njegovog misticizma bila Jugoslavija, niko van Jugoslavije nije mogao da ga razume.“

On se nalakti na sto i poče da uvrće male, crne kovrdže na glavi. „Niko van Jugoslavije nas ne razume“, požali se. „Na nas se gleda vrlo loše, pogotovo kad su u pitanju visokoumni ljudi, koji nas mrze zato što smo mistici, a ne samo inteligentni ljudi kao što su oni. *Ach!* Ta gospođa Ženevjev Tabua, kako samo piše o nama u svojim pariskim novinama! Ona nas sumnjiči da smo po prirodi nedemokratični, a mi Srbi nismo ništa drugo nego demokrate, ali to ne možemo

da pokažemo, jer nas Italijani i Nemci pomno posmatraju da bi rekli: 'Aha, evo boljševizma, moramo smesta doći i spasti vas od njega.' Ona zaista nije mnogo visokoumna kada može toliko da greši; a greši zato što mrzi predsednika vlade g. Stojadinovića; a ne mrzi ga zato što je on loš čovek, već samo zato što je njena suprotnost. Ona je mala, tanka i fina, on je ogroman čovek, jakih grudi i gipkih mišića čija se snaga vidi pri svakom njegovom pokretu; ona sve odnose smatra komplikovanim, dok za njim muškarci i žene idu kao da je kakav veliki konj; ona je plemenita kada voli svoju zemlju, a njegova ljubav prema sopstvenoj zemlji je prirodna kao znojenje; i *en somme* [241]on voli vino i pije ga, svaku vrstu, crno, belo, šampanjac, ne mnogo poznata vina naše zemlje i čuvena francuska vina, a ona sme da popije samo malo, kap-dve mineralne vode iz određene banje, koju nabavlja posebnim kanalima. Tako oni mrze jedno drugo, a pošto je ona idealista i stidi se što mrzi jedan narod samo zbog druge srži u njegovim kostima, ona se pred sobom pretvara da mrzi Jugoslaviju. Pa ipak, ona je na svoj način velika. Ali – moje izvinjenje vašoj supuzi, gospodine, koja je i sama pisac – ipak ne tako velika kao g. Stojadinović."

Nisam čula nikog drugog u Jugoslaviji osim Konstantina da lepo govori o g. Stojadinoviću, ali Konstantin je govorio iskreno. Položio je obraz na sto i prevlačio sklopljenim rukama preko čela. „Nešto me", rekoh, „kopka još otkako smo posetili grob atentatora, a ono što ste rekli jutros u Ilidži samo je uvećalo moju zbunjenost. Slušajte. Zbog svog pre svega nemačkog karaktera i ustupaka koje je morala da učini Mađarskoj, habzburška monarhija tlačila je Slovene na svojoj teritoriji i plašila se Kraljevine Srbije, smatrajući je opasnim potencijalnim saveznikom svojih nezadovoljnih podanika. Osim toga, ekonomska situacija u Austrougarskoj imperiji ukazivala je da pre ili kasnije mora doći do pobune u kojoj će ti nezadovoljni Sloveni podneti glavni teret ratovanja. To znači da je rat koji je izbio 1914. pre ili kasnije morao izbiti." „Pa naravno", reče Konstantin. „On je mogao izbiti 1912, kada je malo nedostajalo da prijatelji Franca Ferdinanda otpočnu preventivni rat povodom Albanije." „Onda nije uopšte bitno šta se desilo u Sarajevu 28. juna 1914. godine", rekoh. Konstantin za trenutak ne reče ništa. Čovek iza nas prestade da peva uz gusle, kao da je razumeo šta smo razgovarali. „U izvesnom smislu vi ste u pravu. Jadni mladići nisu morali da umru. A što se tiče dvoje velikih, onaj jadni ljutiti čovek mogao je nastaviti da ubija svoje životinje, a ona jadna žena puna želja mogla je da nastavi da čezne za malim stvarima koje su joj bile uskraćene. Svetski rat bi ionako izbio." „Kakva šteta!" rekoh. „Pa, Sarajevo je vrlo jedinstven grad, on bi sasvim lako mogao da podnese saznanje da je njegov veliki trenutak samo iluzija, ludost, obično preterivanje", reče Konstantin. „Šetao bi pored svoje reke, sedeo pod voćkama u svojim dvorištima, i ne bi

plakao.“ Ali posle kraće pauze on dodade: „Ali on nije tupav. Ako ne bi plakao, to bi bilo zbog saznanja da nismo u pravu. Atentatom je prihvatio rat i učinio ga privatnim vlasništvom Južnih Slovena. Iza vela našeg nerazumljivog jezika i iza vela laži koje su Austrijanci i Mađari napričali o nama i našim nedelima, uzrok rata – ne, više od toga, razlog za rat – ostaje večna misterija za većinu ljudi koji su u njemu učestvovali i koje je on načinio mučenicima. Možda to nešto znači nama, Južnim Slovenima, da znamo tajnu koja je od svih drugih skrivena. Ne znam. Strašno bih voleo“, reče on, ustajući, „da možemo ovde da prenoćimo. Na spratu su lepe, male sobe sa grubim, čistim čaršavima, i vrlo je mirno. Hoću da kažem da ima raznih zvukova, ali da svi oni imaju smisla, peva jedna ili druga ptica, dok zvukovi u gradu ne znače ništa. Ali, ako ćemo sutra u Jajce, moramo se spustiti u grad.“

Još se ne beše smrklo. Dok smo se spuštali, mogli smo nazreti ciklame, jagorčevinu i jagliku uz ivicu puta, ljupko melanholične kako cveće često izgleda kada se gleda pri svetlosti koja se polako gasi. Kad smo bili na pola puta, sumrak postade duboko plav; zaustavismo se kod ćuvika na kome nas behu okružili Cigani, da pogledamo raštrkana svetla Sarajeva. Naš vozač nas pozva i pokaza nam rukom u pravcu grada. „Hteo bi da čujete zvona“ reče Konstantin. „Odzvanjaju iznad čitavog grada, a to je za njega velika stvar, jer dok su Turci ovde vladali crkvena zvona se nisu smela čuti. Njegov otac, ili njegov deda, pričali su mu o tom vremenu, od pre šezdeset godina, kada se nisu smela oglašavati, i on je vrlo ponosan što sada zvone.“

TRAVNIK

Izlazeći narednog jutra iz Sarajeva zastali smo da kupimo pomorandže, a ja napunih krilo belim ljubičicama, jagorčevinom i nevenom; potom krenusmo na jutarnju vožnju kroz doline koje kao da je uredila neka svetska kompanija za hortikulturu, tako lepo su terase bile napravljene i zasađene, tako su se fino pošumljene padine ocrtavale naspram golih visova. Za to je delimično zaslužan geološki incident, ali je poznato da i ovdašnji ljudi imaju vrlo vredne ruke. Veoma su siromašni, ali su u stanju da svojim ograničenim sredstvima stvore čuda. Ubrzo smo stigli u Kiseljak, malu i vrlo staru banju, koja je u tursko doba bila veoma popularna među Jevrejima. Pretpostavljam da je većina ljudi iz ovog kraja, u poslednjih dvadeset pet godina živela na nivou onih Amerikanaca koji imaju nedeljni prihod četrdeset ili manje dolara. Predeli u okolini banje bili su lepi poput dekora za neku muzičku komediju. U glavnoj ulici nalazio se dugačak, nizak hotel „Park“ okrečen snežno belo, a na svakom prozoru vetrio se po jedan prugasti dušek jarkih boja; prizor je bio tako radostan da je izgledalo kao da te stvari nisu bile izložene samo iz potrebe.

Da bismo uživali u lepoti predela, izašli smo iz kola i uputili se preko planinskog potočića ka borovoj šumi, u kojoj nabasasmo na nevešto napravljeno kupatilo sa česmama. Na mostu je stajao jedan postariji musliman meditirajući o tekućoj vodi. U ovom delu sveta gde god ima tekuće vode nalazi se i jedan postariji musliman koji o njoj meditira. Nenametljivo nam se pridružio i pokazao nam jednu kafanu u blizini, drveni letnjikovac podignut nad potokom u vrbaku, na tihom mestu koje je s pravom smatrao posebno prijatnim; potom nas je odveo do česme sa pijaćom vodom, gde je pronašao baštovana hrišćanina, koji nam je otključao kupatilo i natočio po čašu banjske vode. Imala je okrepljujući ukus metala. Šetali smo stazom kroz borovu šumu i stigli pred spomenik od crnog mermera na kome je natpis urađen zlatnim slovima bio divljački izgreban. Musliman i hrišćanin, koji su nas pratili na udaljenosti od nekoliko koraka, priđoše da nam ispričaju da je spomenik podignut u znak sećanja na pobedu austrijske vojske nad bosanskim ustanicima. „Da li vam se više dopada ovo što imamo danas?“ upita Konstantin. Oni potvrdiše i svi sedosmo na klupu, da bih ja popila svoju vodu.

„Hoću ovde da ostanem, ne želim da idem dalje“, rekoh. „Musliman vas je naveo da se tako osećate“, reče Konstantin, „to je njihov veliki dar; ne zaboravite, on je Sloven kao i baštovan, a ono što je interesantno jeste činjenica da baštovan taj dar ne poseduje. Turci i njihova vera naučili su ovog starca da tako spokojno ne radi ništa. Bio bi zadovoljan da ovde sedi ceo dan, baš kao što i mi sad činimo; i to

bi doista bilo vrlo prijatno jer bismo slušali potok i posmatrali oblake iznad krošnji, pušili bismo i povremeno razmenjivali po koju učtivu reč.“ Ostali smo tu, onako kako nas je opisao, jedno pola sata. Osećali smo se kao u onim divnim domaćinstvima koja se mogu naći u Batu, ispunjena prekrasnim nameštajem, čiji se vlasnici savršeno ponašaju i gde se čovek oseća potpuno izdvojen od moderne vreve. Ali ovde nije bilo one brige oko plaćanja poreza koja obično kvari svaki enterijer. Musliman je izgledao nezamislivo siromašan, čak i za ovdašnje prilike: bio je odeven u uredno zakrpljene dronjke, a svoje kožne sandale vezao je kanapom.

Kada smo ponovo krenuli, takvo siromaštvo gledali smo svuda oko nas. Džamije više nisu imale fasade od kamena i cigle, već su bile grubo omalterisane poput seoskih zgrada, sa krovovima od crepa i klimavim, drvenim minaretima. Ali su i takve ipak imale klicu elegancije; a na prslucima koje su žene nosile preko belih platnenih bluza i uz tamne šalvare bio je fin vez, kao i na košuljama preplanulih muškaraca. S nekima od tih ljudi nikako nismo mogli da uspostavimo prijateljski odnos. Ako su vodili konje, gledali su nas s mržnjom, jer bi konji, čim bi ugledali automobil, počinjali da se otimaju koliko god da smo usporavali. Poslali smo dvoja kola natovarena senom u jarak pored puta. Ti ljudi su tako retko viđali automobil da su nas gledali s dostojanstvenim prekorom, kao prostake koji namerno koriste ekscentričan način prevoza da bi druge putnike doveli u nepriliku. Ali ljudi koji nisu bili opterećeni brigom o konjima gledali su nas s nekim čudnim poštovanjem; pošto su automobili prolazili veoma retko bili su sigurni da su moj muž i Konstantin neki važni zvaničnici iz Beograda. Sa ozbiljnim i strogim izrazom muškarci su nas pozdravljali stojeći u stavu mimrno. „Pogledajte njihova lica“ reče Konstantin; „misle da stalno moraju davati svoj život za Jugoslaviju; ne mogu da shvate zašto to i sada ne tražimo od njih, već zahtevamo nešto drugo da žive i budu srećni.“

Put se peo u široku udolinu, gde su prolećni vetrovi žurili preko mokrih, smaragdnih pašnjaka, izlazeći iz šuma, oštro zelenih na mestima gde ih je zima već napustila, a bronzanih tamo gde je još oklevala. Ružičasti prasići i crvena ždrebad bežali su glavačke pred nama, a muškarci i žene u prekrasnoj odeći, po bojama bogatijoj od one u nižim predelima, trčali su za njima, ili su zastajali smejući se i pozdravljajući nas. Planine su se dizale u daljini, noseći na svojim grebenima ogromne manastirske zgrade. To su bili gotovo jedini ostaci austrijske okupacije koji nisu bili kasarne; ovde je bio glavni štab imperije koji je trebalo da pokatoliči pravoslavne Bosance. Dominikanci i franjevci ovde su boravili sedam stotina godina, a potom su dobili pojačanje u jezuitima, mada time nisu bili oduševljeni.

Spustili smo se u podnožje planina i ušli u grad, koji su Turci s punim pravom zvali Travnikom, travnatim gradom. Uzane kuće, sa visokim i kosim krovovima od crepa, sedele su ljupko, kao mačke na svojim zadnjim nogama, sred zelenih bašta, u dolini i samoj nalik na baštu. Ovde, u ovoj savršenoj minijatumosti, čiju ugodnost pogled može celu obuhvatiti, moguće je u potpunosti uživati u muslimanskom kontrapunktu meke vodoravne beline rascvetalog voća i čvrste uspravne beline minareta. Ovaj grad je dva veka bio turska prestonica Bosne, sedište paše u doba kada ga Sarajevo nije htelo, i ima apsolutno gradske odlike, iako je rustičan poput kiselog mleka. „Ovde bi musliman iz Kiseljaka voleo da ima kuću“, reče moj muž, „ako bi uopšte sebi dozvolio da želi nešto što nema.“

Bili smo pozvani na ručak kod oca i majke divne Jevrejke iz Sarajeva koju smo nazvali Bulbul. Stanovali su u stambenoj zgradi s pogledom na rascvetalu dolinu uz glavni put, pod brdom okrunjenim tvrđavom starih bosanskih vladara. U njihovom stanu udahnuli smo miris jedne druge civilizacije. Naše pojavljivanje izazvalo je usklike žaljenja. Senka vrata padala je na oca, lepog čoveka već zašlog u pedesetu; taj lik viđala sam često na persijskim minijaturama – imao je oči gazele i krupno telo. Divnim glasom sefarda, slatkim kao med ali ne i otužnim, rekao je da ga je stid da nas pozove unutra, jer u kući nema ničeg čime bi mogli da nas dostojno posluže. Mislio je da ćemo ga potražiti u fabrici, koja je bila nekoliko kilometara izvan grada, tamo je naredio da za nas spreme divan obed, kakav nam dolikuje, ostavivši poruku da nam se ne može pridružiti jer je njegova žena slomila članak, pa će on, dok se ona ne oporavi, obedovati samo s njom. Naklonio se postiđeno što je kriv za ovaj nesporazum. Iz zamračene sobe, međutim, začuo se još jedan glas, divan poput njegovog ali ženski, koji je zatražio da uvede strance. Bio je materinski, topao od želje da učini sve da se ne osećamo kao uljezi, i detinjast, goreći od čežnje da dotakne novu igračku.

Ležala je na sofi i kao ranjena ptica sva treperila od težine tega koji je nosila zbog povrede. Uprkos bolu njeno lice je zračilo lepotom. Bila je verovatno već blizu pedesete, mada nimalo nalik na ona čuda nedotaknuta vremenom, ali po utisku koji je ostavljala na onoga ko je gleda, bila je lepa kao Bulbul. To, naravno, nije bilo tačno. Uopšte uzev, Horacije mora biti u pravu kada je, uzimajući u obzir masne naslage ispod kože i endokrine žlezde, napisao: „O *mater pulchra filia pulchiror.*[242]“ Ali u ovom slučaju bi pogrešio. Trebalo bi da zanemari metar i napiše „*mater pulchirior pulcherrimae filiae“* jer ovo je zbilja bila majka lepša od najlepše kćeri. Bulbul je bila savršen primer onog najblistavijeg tipa jevrejskih žena, ali njena majka izgledala je lepše od bilo koje druge žene. Njene godine bile su nevažne, jer one njoj nisu značile isto što i većini zapadnih žena: ona nikad nije

doživela razočarenje, uvek je divnom zahvalnošću bila nagrađena za svoje divno telo i divno držanje.

Moj muž i ja seli smo pored-nje smešeći joj se kao neočekivanom poklonu; ona nam se izvinila zbog skromnog obeda koji će morati da improvizuje i preko naših glava dovikivala je uputstva kuvarici glasom koji je prosto lebdeo, zatim je počela da nas zapitkuje o stvarima koje su po zapadnim merilima bile lične, ali nama su njena pitanja delovala sasvim razumno, jer je htela da nas brzo upozna i zavoli, pre nego što napustimo njenu kuću. U obojenom kavezu kanarinac je odjednom počeo lepo i uzbuđeno da se raduje svemu postojećem, a njih dvoje ga zaustaviše blagim smehom koji nije mogao da povredi njegova osećanja. Izgleda da je njen muž doneo kanarinca da bi joj ležanje bilo zabavnije. Soba je prosto zatrpana poklonima donetim istim povodom: bila je tu jedna rezbarena svirala, komad brokata, italijanski putopis iz 18. veka sa ilustracijama u boji, ćilibarska kutija – po jedna sitnica, činilo mi se, za svaki dan koji je morala provesti u kući. Njihovo domaćinstvo blago se ljuljuškalo na plimi davanja i primanja.

Posmatrali su nas tužno dok smo jeli, jadikujući za obedom koji nas je zaista bio dostojan, a sada je, netaknut, čekao u fabrici. Ali, mi se nismo žalili. Dobili smo domaće špagete, takozvana španska jaja, koja se kuvaju tri dana u ulju, a budu posna i prosto se tope na nepcima, jagnjeće odreske od nebeskih jaganjaca koji su po svemu sudeći imali i krila, ovčji sir, beo i delikatnog ukusa, kompot od bresaka i šljiva koji je sačuvao letnji ukus voća, i rakiju, bezbojno piće koje Sloveni vole. Dok smo jeli, pričali smo im o susretima s njihovom kćerkom u Sarajevu, a oni su kao mačke ponosno uživali, znajući da je sve što smo rekli o njoj bila istina, i nabrajajući ono što je postigla, a što po njihovom uverenju nismo imali prilike da saznamo. Ništa nije moglo biti dalje od nelagodnog osmeha ili omalovažavajućeg mrmljanja koje kod Engleza izaziva pohvala njegovoj porodici.

Ali bili smo daleko od Engleske. Konstantin poče da prepričava novosti koje je saznao u Sarajevu, i one važnije, koje je doneo iz Beograda, i dok su oni njegovu savršenu priču nagrađivali savršenim slušanjem, ja sam razgledala sobu. Bila je svakako provincijalna; sve što je u nju moglo stići iz Beča, Berlina, Pariza ili Londona putovalo je toliko dugo i usput toliko često podvrgavano sumnji u tuđinski ukus prema kome je bilo napravljeno, da je na kraju moralo postati zastarelo i bizarno. Ali tradicija kojom je odisala ova soba i svaki pokret onih koji su živeli u njoj, i pored toga što je možda imala manji doseg nego bečka, berlinska, pariska ili londonska, bila je u svojim okvirima jednako drevna, sigurna u sebe i samosvojna. Sa čime god da su morali da se suoče, ovi ljudi bi to učinili hrabro i prkosno; njihova duboka smirenost to je potvrđivala. Suočili bi se uz pomoć formule sačinjene od islama i judaizma. Iz njih je prosto izbijala ljubav

prema uživanju koja je tako karakteristična za Sarajevo, a koja je verovatno najveći doprinos koji su Turci dali ovoj kulturi. Ali ona je bila uravnotežena; njen predmet, zahvaljujući jevrejskoj brizi za kontinuitet rase, nije bila samo tekuća voda. Bio je to spoj koji je zapadnog moralistu izvodio iz takta, jer on ne samo da veruje već i više voli da čovek, kako bi rekao prostiji svet, ne može imati i jare i pare. Otišla sam malo kasnije u kupatilo da se očešljam i operem ruke. Celom dužinom zidova pružao se friz sa golim nimfama koje igraju u šumi, a na nekoliko slika prikazane su i bujne lepotice golih grudi i bedara. Ovom naivnošću pokazivalo se da su ovi ljudi kupanje smatrali otkrivanjem golotinje, a golotinju sredstvom beskrajnog uživanja. Bio je to duh harema u svoj svojoj čistoti; bio je čedan kao sneg, jer je bilo jasno da bi ti ljudi svoja tela, čije su mogućnosti tako savršeno poznavali, rado ponudili plamenu ako bi time mogli spasti svoj najdraži deo, svoje dete.

Tako čovek zaista može imati i jedno i drugo. On zapravo može imati i više nego što pretpostavlja da može, ako živi, kao što su činili ovi ljudi, stalno i postojano odan prijatnom umesto neprijatnom. Moglo bi se pomisliti da ništa nije lakše od toga, ali to nije istina. Nama na Zapadu to izgleda gotovo nemoguće i zbunjeni smo pri svakom susretu s tim. To sam shvatila po nežnom načinu na koji se ova žena oprostila od mene. Najpre je izvadila sav jorgovan koji je bio u vazi pored njene sofe i dala mi ga, ali je onda osetila da to nije dovoljno. Naterala me je da spustim cveće i uzela bočicu sa mirisom sa svog stola, poprskala mi ruke i miris nežno utrljala u kožu. To je bio najljupkiji gest opraštanja, a zapadni svet u kome sam rođena ne bi ga odobrio.

Gotovo da sam mogla čuti komentar neke žene sa Zapada: „Draga moja, bilo je toliko grozno; zgrabila me je za ruke i polila nekim jezivim mirisom. Danima nisam mogla da ga uklonim.“ Ta gadljivost, naravno, bila bi lažna, jer je miris bio zuzetan, bogata ali ne i teška varijanta bugarskog ružinog ulja. Ovi ljudi imali su nepogrešiv sud o takvim stvarima, stičući svoje znanje tokom vekova u kojima su trgovali luksuznom robom između Bosne i Carigrada, kako oni zovu Konstantinopolj; ona je pretpostavljala da ljudi kao mi imaju slična znanja i da će prepoznati da je to miris prvog reda. Ona je takođe pretpostavila da bih volela da dobijem poklon koji pokazuje da me neko, ko me dva sata ranije nije ni poznavao, sada voli. Pretpostavljala je, zapravo, da i ja više volim prijatno od neprijatnog. Prisetivši se sive smrznutosti koja se javlja na licu Engleza onog časa kada upoznaje stranca, pomislih koliko je, u svojim pretpostavkama, bila smela.

Pre nego što smo napustili grad njen muž nas povede u šetnju. Ulica je vijugala između džamija i vila, između bašta sa rascvetalim šljivama, jorgovanima i perunikama, i tu i tamo između žbunja i razigranog šiblja. Travnik je sada izgledao

drugačije, kako grad obično i izgleda kada čovek pojede malo hleba u nekoj od njegovih kuća. Takav grad više nije samo slika na mrežnjači, on dobija treću dimenziju, postaje ili prijatelj ili neprijatelj. Popeli smo se do starog zamka, koji je sada tvrđava, gde smo naišli na vrlo ozbiljne mlade vojnike. Slovenski vojnici izgledaju odani svom poslu čak i kada su pijani; a ovi trezni mladići, koji su čuvali svoj beli grad i bledozelenu dolinu, bili su poput monahinja. Neko je hteo da pozove zapovednika, ali mladići rekoše da spava. Gledali su nas neko vreme pre nego što su to kazali, govoreći to s tugom kao da izriču presudu; mislim da su smatrali da je njihov zapovednik neko sveto biće i da bi bilo skrnavljenje uznemiriti ga zbog trojice muškaraca koji nisu nosili uniformu i žene koja više nije bila mlada. Pozdravili su nas na rastanku malo zabrinuto, kao da nisu sasvim sigurni da li su postupili ispravno. Za njih je sve još imalo veliki značaj.

Idući stazicom niz zatravljeno brdo, čudesno neokaljano, kakve su po pravilu livade uz muslimanske gradove, došli smo do jezera koje je ležalo među drvećem. U njega su se ulivala tri izvora koja su izbijala iz ljubičastih zaklona prekrivenih ciklamama. Jezero je bilo pregrađeno okomitim kamenim zidom, s otvorom na jednom kraju kroz koji je voda nadirala u jedan usek, čvrst poput kristala. Dugo smo mu se divili kao da je nešto neobično važno; potom smo izbili na glavni put i naišli na kafanu koja se ugnezdila u prijatnu melanholiju ukraj turskog groblja, nedaleko od pompezno ukrašenih grobova nekoliko paša.

Tu smo popili kafu i poslužili se ratlukom u koji su bile zabodene čačkalice; dok smo sedeli, blag vetar je pokretao rascvetale grane drveća, preplićući ih nad našim stolom i strujeći travom oko oborenog stuba na grobu jednog od turskih velikodostojnika. Odnekud došeta nekoliko onih tajanstvenih, siromašnih i dostojanstvenih muslimana za koje uopšte nije jasno kako uspevaju da prežive. Sedeći nedaleko od nas gledali su nas bez ikakve nelagodnosti, a ni nama nije bilo nelagodno; razgovarali su o uobičajenim stvarima kojima se prekraćuje vreme. Ovde je, reče Bulbulin otac, zima najbolje vreme za lov na divljač.

Izgleda da je ovde sneg toliko dubok, da se izgladnele zveri spuštaju sa planina i vrebaju na rubovima grada. Jedan njegov prijatelj zimus je išetao malo iz svoje bašte, noseći malokalibarsku pušku. Zastao je, uočivši jedan taman žbun koji začudo nije bio pokriven snegom. Žbun se odjednom uspravio i postao medved, samo korak-dva udaljen od njega. Čovek je podigao pušku i opalio. Pogodio je medveda u oko, a ovaj se zateturao, jurnuo napred oslepljen, i srušio se na zemlju. Potom ispriča kako je on sam vozeći se jednog jutra u fabriku ugledao čopor vukova koji je jurio stado koza. Zaustavio je kola i gledao. Spustili su se niz obronke kao voda koju smo gledali kako nadire preko brane. Napali su koze i pojeli koliko su hteli. Čuo je kako se kosti koza lome odjekujući poput pucnjeva.

Kada su se zasitili, vukovi su odjurili natrag u planinu, vukući sa sobom zaklane koze. Imao je utisak da nije prošlo ni pet minuta između trenutka kada ih je prvi put ugledao i onog kada su mu nestali iz vidnog polja.

On pokaza na planine. „Mogu se videti samo zimi“, reče. „Ali su stalno tamo, čekajući na nas i na koze.“ Pogledali smo u čudu visove čiji se kamen, ispunjen neprijateljstvom medveda i grabljivošću vukova, činio tako nevino. A kada spustismo pogled, videsmo da smo i sami meta tuđih očiju, onih koji se pitaju šta se iza naše čiste i uredne pojavnosti stvarno skriva. Mršava seljanka svetle i poput slame prave kose zastala je na putu i otvorenih usta zurila u nas. Bila je tako divna, tako namćorasta, u tako strašno neravnopravnom položaju sa bilo kim iz civilizovanog sveta i tako nesvesna toga, da sam zatražila od Konstantina da je upita možemo li da je fotografišemo. Zacičala je od oduševljenja i namestila se pred foto-aparatom isturivši bradu, prekrstivši ruke, prebacujući celu težinu na pete i glumeći muški ponos. Mislim da je ništa u njenom životu nikada nije navelo na pomisao da postoji i ženska vrsta ponosa.

Bila je strašno siromašna. Dragi Bože, zar je moguće da neko bude toliko siromašan? Bila je siromašna poput ljudi sa Raba. Njen beli kaput od serža nije imao rukave, a platnena bluza i gruba marama kojom je povezala glavu bile su prosto natopljene starošću. Vuneni vez na kaputu bio je na nekoliko mesta tako iskidan da se motiv više nije razaznavao. Odeća ovakve vrste traje dugo. Da bi došla u to stanje, morale su je nositi bar dve generacije. Ona verovatno nikada u životu nije obukla nešto novo. Ali to je bilo ono sporedno na njoj. Ona je bila pobedničkog duha. Videlo se da ima pameti i vedrine, da je stoik, heroina. Pa ipak je bilo bolno gledati je, jer je bila izobličena ropskim životom svojih predaka kao reumatizmom. Duboke jame oko njenih očiju i nozdrva, i plavičasti useci na vratu ukazivali su na ogromno lišavanje i nagomilano siromaštvo, koje su joj, poput njene propale odeće, predali u nasleđe oni koje su zvali raja, otkupljenici, hrišćanski kmetovi koji su morali da plate pravo na život. Nekima u Bosni Istok je dao, nekima oduzeo.

JAJCE I

Iznad Travnika put se peo kroz oštru kišu ka visokom prevoju, posednutom Ijubičastim oblacima, koje su munje poput makaza istovremeno cepale i spajale. Oluja gotovo da je smlatila u kašu otvorene cvetove jagorčevine, a zeleni zvončići čemerika behu polegli po stenama. Dolina koja se potom ukazala bila je kao visoka pećina ispunjena mirom i suncem; u njoj smo naišli na jedno oronulo selo, jadno, blatnjavo, bezbojno, pa ipak divno, koje se zvalo Vakuf. „Vakuf' je turska reč koja označava imovinu verske zajednice, a činjenica da je množina ove reči „evkaf" definitivno me je odvratila od svake pomisli da učim turski. Selo se tako zove jer su okolnu zemlju pobožni muslimani poklonili za održavanje džamija i dobrotvomih ustanova, a nekoliko stotina ljudi koji su je obrađivali živelo je u selu. U austrougarsko vreme ova imanja bila su posebno čuvana, a radnici su imali povlašćeni položaj. Oni su zapravo bili jedini seljaci kojima je bilo bolje pod Austrougarskom nego pod Turcima. Danas se o ovim imanjima brine Muslimanska stranka, ali je samo selo prilično neuređeno, mada ne i siromašno, Što je karakteristično i za sve drugo što je Osmanska imperija, odlazeći iz Bosne, ostavila za sobom.

Silovit pljusak naneo je blato na glavnu ulicu na kojoj smo videli samo jednog starca, čiji je turban jednim belim navojem ukazivao da je reč o hodži; išao je prema naherenoj, drvenoj džamiji kroz glib na vrhovima prstiju, kao zgađena mačka. On je izgledao prijatno, ali grad je smetao ženskom oku zbog trulih haremskih prozora na isturenim gornjim spratovima kuća, koji su delovali kao da će svakog časa ispasti iz propalih okvira. Bezočno je da muškarci drže ženu kao neki luksuzan predmet ako nemaju mogućnosti da joj obezbede luksuzne uslove. Ako zahtevaju od žena da se radi njih odreknu života na otvorenom, moraju za uzvrat obećati da će u harem uneti ono najbolje što postoji van njega; to je, kako su svi razumni muslimani shvatili, jedini način da harem postane nešto više od mesta u kome se zadovoljava muška seksualna pohlepa i zloća. Ali ako ne ispune to ambiciozno obećanje, na koje ih niko nije prinudio, trebalo bi da dignu ruke od takvog sistema, puste žene na slobodu i traže ih kao ostali svet, u slobodnoj konkurenciji. Haremski prozor s rupom prekrivenom daskom i rešetkama vezanim krpom dokaz je žalosnog promašaja, znak izgubljenog poverenja, nalik na zabludelo putujuće pozorište.

Posle Vakufa ušli smo u dolinu nalik na kineski pejzaž, zatim smo se vozili kroz šume koje su se gotovo dodirivale nad dubokim, vertikalnim ambisima, i iznenada izbili na vodopad po kome je Jajce čuveno. Grad se nalazi na brdu, odeljen dubokim usekom od prostrane planine prekrivene šumama i selima, a reka ističe

iz grada padajući sa visine od oko trideset metara u drgu reku koja teče podno gradskih bedema. Vozač i Konstantin trčali su ivicom vodopada ispuštajući usklike.

Svi Južni Sloveni vodu smatraju svetinjom, a vodopad je za njih već nešto sasvim blizu božanske inkarnacije. Moj muž i ja kretosmo u šetnju, da iz daljine pogledamo mirni deo vode i njenu penušavu ivicu; skakutali smo po klizavom kamenju, a kad se okrenusmo, ugledasmo Konstantina koji se smestio na jednoj steni; po njegovom mahanju kratkim ručicama i kružnim pokretima kovrdžave crne glave znali smo da u njegovoj blizini, nad vodopadom, lepršа ptica, uživajući u svežini, u kiši kapljica na telu koje je gotovo bez težine, u izazovu njenoj krilatoj hrabrosti. Sve to jasno su nam dočaravali pokreti njegovih punačkih zglobova i krugovi koje je opisivao njegov kratki vrat. Njegove ruke su nam rekle i kada se vetar sa stene, lepršajući kao smeđi šal, spustio na vodopad, i o slatkoj jezi koju je osetila ptica. Konstantin je istinski pesnik. Zna sve o stvarima o kojima ne zna ništa.

Uto začusmo smeh. Padinom pored reke šetale su tri seljančice u haljinama jarkih boja, na kojima je bio vidan trag turske elegancije; to nas je podsetilo da izraz „dobrostojeći“ u ovim krajevima i bukvalno znači „odeven u kadifu“; Konstantinov ptičji balet zapao im je za oko. Zastale su kikoćući se, a onda su počele da ga zadirkuju, mašući rukama i vrteći glavom. A kada se on pridigao i tobože ljutito zarežao na njih, zacičale su i glumeći prestravljenost utekle stazom, preko cvetnog polja i proplanka, i još jednog cvetnog polja. Uznemirene ptice koje su lepršale u oblaku kapljica prhnuše u prazninu nad ambisom i razdvojiše se u dve grupe. Tri devojčice uhvatiše se za ruke i nasmejaše se preko ramena još glasnije, pa zabacujući glave nestadoše u dubokoj šumi. Konstantin se sklupča, položivši glavu na kolena; činilo se da spava.

Kada je zahladnelo, pozvali smo ga i pod rascvetalim drvećem polako krenuli ka gradu. Reč „jajce“ znači malo jaje, a u poeziji označava prepone ili testise. Nisam sasvim sigurna u kojoj to vrsti poezije. Grad je neverovatno lep. Stoji na ovalnom brdu koje je kao jaje zabodeno u plato iznad reke, njegove kuće i bašte penju se zaobljenim padinama do ogromne tvrđave; sve je bujno i opušteno, kao u svakom predelu u kome ima dovoljno vode. Deluje kraljevski, što je i prirodno, jer je ovde bilo sedište bosanskih kraljeva, a način izrade gradskih zidina i utvrđenja pokazuje upornost koja je sasvim logična, jer se Turcima opirao tokom celog jednog nesrećnog veka, a Austrijance je 1878, sačekao tvrdoglavim, samoubilačkim otporom. Sada deluje bogato, što je delimična zasluga kolonije dobrostojećih turskih trgovaca koji su ovde nekada živeli, a i znak da poslovi sa svinjama, šljivama, tkanjem tepiha i obradom kože ni sada ne idu loše.

Austrijanci su pokušali da ovamo šalju svoje turiste, zato u Jajcu postoji ogroman, staromodan hotel u tirolskom stilu. Kada sam videla visok krevet sa blistavim čaršavima koji su toliko ličili na razbijanje leda i rano ustajanje, poželeh da se odmah opružim i zaspim, ali Konstantin, koji se nikada ne umara, beše našao vodiča. Bio je to jedan bled i mršav momak, verovatno sušičav, jer tuberkuloza je veliko zlo ovih krajeva. Seljaci ovde po ceo dan sede na zemlji, čak i neposredno posle kiše, ali retko obolevaju od reumatizma; tuberkuloza, međutim, hara kao i na Hebridima[243]. Krivac su verovatno zagušljive noći i pretrpane kuće. Dečaku je bilo još gore jer je bio hrišćanin; nije izgledalo da mu siromaštvo olakšavaju neke tajne duhovne rezerve što je tako primetno među siromašnim muslimanima. Kašljući, poveo nas je belim ulicama ispred buljuka dece koja su zurila u nas ali nisu prosila, već su bez reči išla za nama sve do jedne uređene poljane odakle su neke stepenice vodile pod zemlju.

Hodali smo kroz crne hodnike i sale, hladne od mokrog daha žive stene. Nad nama su se dizali crni svodovi, duboko tajanstveni. Sa crnog prestola beše najavljena žrtva, ponuđena na crnom oltaru, položena u crni grob; a presto, i oltar, i grob behu obeleženi crnim polumesecom i zvezdama. „Ovo su katakombe bogumila“, reče vodič. Nisam bila sklona da to u potpunosti prihvatim; to je verovatno bila podzemna kripta neke bosanske plemićke porodice iz koje su Turci uklonili skelete. Ali otkrivala je sklonost ka imaginaciji kojoj se dopada hermetička vera. Ova podzemna palata bila je najviša tačka koju je materija mogla doseći u otelotvorenju fantazije drage detinjstvu i nikada potpuno zaboravljene – hram izrezan iz noći crne kao abonos; kroz nju su se ćutke kretali sveštenici, mada nema sumnje da je svaki imao *basso profundo*[244]*,* vodeći u potpunoj tišini novog preobraćenika; pri svetlosti baklji išli su ogromnim galerijama sa stubovima, ukrašenim monolitnim skulpturama bogova, ka samom središtu tamnog svetilišta, gde se bestelesnim šapatom ili magičnim obredom, blistava naspram tame, otkrivala Tajna.

Osetih pozitivan podstrek. „Ovo bi trebalo da bude scena za divan komad“, pomislih; ali ideja nije htela da se razvija dalje od slike bledog i moćnog Gospodara tajni, koji grmeći sa svog crnog prestola izriče strašnu presudu. Nisam mogla da zamislim nijedan događaj čije bi krajnje bledilo bilo jednako crnoći žive stene, i morala sam da se upitam zašto je taj Majstor tajni, ako je već bio toliko moćan, morao da svoj posao obavlja ispod zemlje. Prisetih se da je Mocart, kada je pisao „Čarobnu frulu“ aludirajući na našu ljubav prema podzemnim kriptama i svečanim simbolima, na kraju zajedno sa svojim libretistom morao da okrene leđa nerazrešenom zapletu i zviždućući, sa rukama u džepovima, ode kući. Prisetih se takođe da je ovaj tip maštarije bio najpre poistovećen sa hrišćanstvom, ali da se

izgubio kada je hrišćanstvo steklo ugled, a crkva postala državna institucija, poput kovnice novca ili sudnice. Onda je počela da se poistovećuje sa jeresima; a kada se verska tolerancija proširila Evropom i jeres postala samo neslaganje, ona je za sebe našla plodno tlo u nemirima i revolucijama. Tako se dogodilo da su evropska tajna društva, naročito ona osnivana na univerzitetima, postala odgovoma za 1848. godinu. Suočena sa materijalnim oblikom ove maštarije shvatih sopstvenu nesposobnost da je sagledam kao stepenik ka nekoj novoj maštariji; videla sam kako je 1848. vodila samo do 1849. i 1850, i svih drugih praznih i tužnih godina; i kako svi levi pokreti, tako često obojeni romantizmom, blede posle prvobitne drame u kojoj preuzimaju vlast.

„Hajdemo“, reče Konstantin, „ima mnogo šta da se vidi u Jajcu, ne možete da se zadržavate. Dvojica mojih prijatelja imaju ovde hemijsku fabriku, upoznaćete ih sutra; oni su u brdima nedaleko odavde otkrili mitraistički oltar koji treba da vidite.“ Izašavši iz kripte videsmo da je poslepodne već gotovo prešlo u veče. Svetlost je bila tamnoljubičasta, a izdužene senke dece koja su nas čekala pružale su se po kaldrmi. Hodali smo sve dok nismo stigli do jednog voćnjaka, otvorili kapiju i pošli stazom koja je vodila u neku baraku. Unutra je bilo mračno i vodič nam upali sveće. Podigosmo ih i njihov plamen obasja boga svetlosti.

Bio je to standardni Mitrasaov oltar[245]. Krilat mlad čovek u frigijskom šlemu, sa ogrtačem koji se vijori na vetru, sedeo je na leđima malaksalog bika, držeći levo koleno na njegovom vratu, dok je desnu nogu ispružio niz njegov bok tako da mu je čizmom pritiskao kopito. Levom rukom uhvatio je nozdrve bika i povukao mu glavu unazad, a desnom mu je zario nož u vrat malo iznad plećke. Mitras nije Apolon, već snažan, božanski klač, a njegova božanstvenost leži isključivo u njegovoj sposobnosti koja je iznad sposobnosti običnih kasapa. Ovo je vrhunski trenutak u njegovoj karijeri. On tako stvara zemlju. Iz krvi i srži koje ističu iz bikove rane nastaju vino i žito, seme koje u agoniji ispušta izraslo je, obasjano mesecom, u nekoliko vrsta životinja, dok njegovu dušu Mitrasov pas, koji je ulovio njegovo telo, vodi na drugi svet da bude bog čuvar stada i svome rodu pruži zaštitu koju sam nije imao.

Ovaj reljef bio je izuzetno impresivan. On dobro objašnjava zašto je ta drevna vera imala toliki uticaj da je, kako se često tvrdi, malo nedostajalo pa da potisne hrišćanstvo. Ali to je preterivanje. Ona nije imala sledbenike među običnim ljudima, njenih svetilišta nema nigde drugde osim na mestima gde su bili stacionirani vojnici i činovnici Rimskog carstva, a po pravilu je isključivala žene. To je bio kult drag klasi zvaničnika, zapravo jedinim bezbednim i srećnim ljudima u državi koja je umirala; pa ipak, ova vera morala je imati i dinamičnu snagu hrišćanstva, jer je sadržavala mnoge njegove elemente. Hrišćani su je mrzeli ne

samo zato što je bila veliki supamik njihovoj veri, već i zato što je žrtveno ubijanje bika ličilo na parodiju razapinjanja na krst; a to nije bila jedina neugodna sličnost između ove dve vere. Tertulijan[246] kaže da „đavo, čiji je posao da izopačuje istinu, izmišlja idolatrijske misterije da bi podražavao istinitost božanskih svetih tajni... Ako me sećanje ne vara, on obeležava čela svojih vojnika Mitrasovim znakom, nudi simboličan hleb, uvodi lažno uskrsnuće i mačem otvara put ka kruni.“ Njemu takođe smeta i to što su izvesni Mitrasovi sledbenici prihvatili celibat. Neke ljude zaista je teško zadovoljiti.

Ali, mitraizam ima svoju posebnu, individualnu privlačnost. Moć, koja je možda najprivlačniji koncept koji poznajemo, njegova je glavna tema. Mitras je Gospod nad vojskama, Bog pobede, onaj koji kraljevima i knezovima šalje svetlost koja znači uspeh. Ovo klanje bika u stvari je maštanje o moći koja ne dozvoljava da išta ode u propast, koje čak može preobraziti i poraz u krajnje okrepljenje. Mitras pobeđuje bika, što znači da snaga uma i tela savlađuje snagu samog tela. Ali nije dozvoljeno da se ni delić snage troši uzalud, naročito ne one primitivne i lepe koju ima bik, te on tako postaje čarobni izvor sveg biljnog i životinjskog sveta u trenutku koji je stoga trivijalno posmatrati kao njegovu smrt. On čak umirući uništava smrt, jer kao bog zaštitnik stada garantuje da će njegova vrsta uvek postojati. Snaga struji ovom legendom kao vodopadom u Jajcu, padajući sa uzvišenog mesta, ali se pobedonosno uzdiže neozleđena, da navodni i podari život.

Bilo je tako tamno da se ni pri svetlosti sveća nije moglo videti mnogo: ali najbolji način gledanja skulpture nije očima već vrhovima prstiju. Popeh se na kameni ispust i pređoh rukama preko isklesanih likova boga i bika. Snaga je izbijala iz klesanog kamena. Snaga kojom je bog nogama stezao bika podsećala je na zadovoljstvo koje stvara ravnoteža, pri jahanju, penjanju po stenama i skijanju; balčak noža samo što nije brideo, grlo bika bilo je napeto od života koji se rađao. Ruke mi skretoše sa centralnog dela reljefa. S leve i desne strane nalazili su se nosioci baklji, jedan držeći svoju dignutu uvis, kao simbol zore, proleća i rađanja, a drugi je svoju pustio da padne, kao simbol sumraka, zime i smrti, Kako je ova vera izmenila jutro? Kako je poboljšala veče? Kakvo je objašnjenje rađanja mogla da ponudi, i kakvu utehu na samrti? Vrhovi mojih prstiju nisu mogli pronaći odgovor.

Središnji deo reljefa pokazuje da je moć divna i izvor svega; sve mora doći od moći jer moć je ime koje se daje onom iz čega sve nastaje. Drugim rečima, središnji deo dokazuje da je X=X=X. Nema drugih elemenata koji se mogu dodati, oduzeti ili pomnožiti. Mašta je zastala u mestu, kao što se to desilo i u kripti koju smo prethodno videli. Prisetih se da je na azijatske elemente u mitraizmu bilo

nadodato nešto poput slobodnog zidarstva, koje je vernike provodilo kroz obred inicijacije unapređujući ih od Gavrana, Okultista, Vojnika, Lavova, Persijanaca, Trkača Sunca u Očeve. Svaki red imao je svoju svetu masku, nasleđenu iz primitivnijih kultova. Ali kada je neko stavio masku lavlje glave i hodao naokolo u nekoj povorci, šta je radio potom? Išao je kući. I tako je mitraizam bledeo, dok su ga branili mučenici koji su umirali uzvišeno kao prvi hrišćani, a hrišćanstvo trijumfovalo zahvaljujući svojoj složenosti koja mašti pruža neograničen materijal.

Prošli smo kroz voćnjak, čiji su cvetovi bili ružičasti od večeri, i popeli se na gradsku visoravan, između visokih kuća sa kosim krovovima od crepa, novih crkava i starih džamija. Žene, uglavnom pod feredžama, naginjale su se preko balkona ili sa iznenada otvorenih prozora; psići išarani tragovima desetak različitih rasa istrčavali su iz malih, urednih bašta tražeći da ustuknemo ili da se predamo. Najzad stigosmo do tvrđave čiji se široki zid sa dve snažne kule uzdiže na vrhu brda. Podigli su je bosanski kraljevi, sa još živim i toplim sećanjem na vizantijsku kulturu, a Turci su je držali vekovima; ali s onim odsustvom značaja koji ovakvi prizori nekada imaju, njena unutrašnjost bila je savršen izraz francuskog romantizma. Dok smo šetali širokim, zemljom nasutim utvrđenjima i gledali oštre planine koje je bledeći crveni i zlatni zalazak sunca obojio u ljubičasti vres satkan od svetlosti, iz grada ispod nas dopirali su snažni i neumorni glasovi slovenske dece. A u krugu tvrđave sve beše crnmo, belo i sivo – otmenost i melanholija.

Uz tvrđavu je duboko utonuo nizak park nalik na one koji okružuju francuske dvorce. U njemu se nalazilo nekoliko kamenih građevina, koje su bile u istom stadijumu raspadanja kao ruševine na slikama Ibera Robera[247]. Kroz park je vodila jedna aleja oivičena čempresima, pravo mesto za konačan oproštaj ljubavnika, rastavljenih saznanjem da jedno od njih, ili oboje, moraju umreti pošto njihova ljubav nije odobrena, ili zato što se pojavio duh neke opatice; naokolo su se prostirali travnjaci na kojima je trebalo da devojke u muslinu igraju uz Šopenovu muziku. Odsustvo stvari i događaja u parku budilo je mnoštvo asocijacija. Dok su boje na nebu bledele, a ono postajalo proziran svod od kristala, posut zvezdama zamagljenim kao suzama sopstvenim sjajem, a šume odevene u crninu zaogrtale sive planine, činilo se kao da je park pod nama iskazao svoj smisao, i svoj stil nametnuo celoj okolini. Mesec je bio visoko i prosipao po travnjacima, čempresima i ruševinama svoj beli behar, onu raskošnu svežinu koja prethodi mesečini. Osetismo bolnu nežnost, onu mešavinu čežnje i zadovoljstva; Konstantin poče da priča o svojim studentskim danima i o Bergsonu, što čini uvek kada je duboko dirnut.

Ali um nam nije dao mira, kao ni u crnoj kripti ili pred mitraističkim oltarom, koristio je ovaj prizor da mašti da maha. Ponovo osetih da odavde nema nikakvog

puta. Ruševina je ruševina, ništa što je zaista važno ne može se smestiti u nju. Ako je dvoje ljubavnika bilo pogođeno kakvom kobnom bolešću, to je bio njihov kraj. Da se duh opatice pojavio, verovatno bi otkrio neku tajnu, možda gde leži grob njenog deteta, što bi bilo zapravo sasvim nevažno samim tim što je ona duh i što bi i sama činjenica da postoji život posle smrti sve ovozemaljske stvari učinila nebitnim; ili bi potom nestala, i sve bi bilo isto kao i pre nego što se pojavila. Igračice bi kad-tad morale prestati da igraju, a onda bi morale da se povuku u drhtave senke pod čempresima, i u jednom trenutku talasavi oproštaji njihovih ruku više ne bi bili obasjani mesečevom svetlošću. Nijedan deo ove vizije ljupkosti nije otvarao prostor za nastavak priče. Bolji ljudi od mene osetili su to. Romantičari uvek žude da na ovakvim temeljima grade svoje maštarije, da nađu razlog za samoću i jad svojih likova; zbog toga tako često uvode motiv incesta, zločin koji je stvarno popularan samo među slaboumnicima, a uz to mu se može prigovoriti i da bi narod koji ga u tolikoj meri ima posle samo nekoliko generacija izumro od dosade, jer bi sve porodice bile osuđene da dele isto nasleđe. Tako romantičari nikada ne mogu da dovrše svoje priče; oni jednostavno bankrotiraju, prepuštajući sve smrti, stečajnom upravniku koji posao zaključuje obaveznim pogrebom.

Vratili smo se u hotel, zastavši na tren da bacimo pogled kroz noć na nešto što je izgledalo kao izlog na crkvi - stakleni kovčeg umetnut u zid, gde leži poslednji bosanski kralj, uzurpator i tlačitelj, ali poštovan zato što je bio Sloven, a ne Turčin. Pola sata ležala sam na visokom i blistavom krevetu u svojoj sobi, a zatim sam sišla na obilnu večeru, kakvu nisam jela još od detinjstva. Sastojala se od pileće supe, ogromne porcije jarko crvenih rakova, vrlo dobre pastrmke i gomile palačinki filovanih džemom, poput onih u Splitu koje me je kelner terao da ponesem sa sobom kao odbranu od noćnih nastupa gladi; uz ovu ukusnu hranu pili smo odlično dalmatinsko vino. Ispričah Konstantinu ponešto od onog o čemu sam razmišljala prilikom razgledanja Jajca, a on reče: „Da, čudno je kako postoje divna osećanja koja ne daju nikakav podsticaj; postoje prizori pred kojima drhtimo od prefinjenog i suptilnog zadovoljstva, ali koji ne otvaraju nikakav put u našem umu, koji su kao stari vojnici i vole da marširaju jer im je to posao, jer mogu da putuju. Moram da kažem da je to vrlo tužno; jer, potrebni su nam novi putevi, pošto neki kojima naš um tako radosno maršira vode na vrlo loša mesta.“

„Da vam ispričam priču o Jajcu. To je za Turke bilo važno mesto. Za njih je ono bilo ključ ka srednjoj Evropi i zato su godinama hteli da ga uzmu. Jedan bosanski general, Petar Keglević[248], branio ga je punih sedam godina i na kraju video da neće moći još dugo da se održi. Znao je da sledećem napadu neće odoleti. U takvom času saznao je da su Turci napustili svoj logor i da se okupljaju u jednom

klancu odakle se spremaju da, uz pomoć lestvica, izvrše iznenadan juriš na grad. Zato im je poslao špijuna koji im je ispričao da je general primetio da su napustili logor, da se obradovao i rekao vojnicima: 'Sada se možete radovati do mile volje, jer neprijatelj je zauvek otišao, možete pevati, piti i spavati, a sutra, na Đurđevdan, vaše žene i devojke mogu izaći van tvrđave da se po običaju umiju rosom i igraju i pevaju na travi.'Ali, Turci su bili sumnjičavi i čekali su do zore. Tada su ugledali jajačke žene i devojke kako izlaze iz kuća odevene u najlepšu odeću i strmim ulicama izlaze na livade i terase s druge strane reke, sve do mesta gde su danas stajale neke male nevaljalice. Tamo su se umile rosom, potom je neko zasvirao na guslama i one su zapevale, a onda se uhvatile u kolo i zaigrale. Nesretnice, mora da su im prsti bili ledeni, a ne verujem ni da su pevale dobro, jer svaka je imala nož skriven u grudima, za slučaj da njihov plan ne uspe.

„Videvši ih kako igraju i pevaju, Turci pomisliše da je ono što je špijun rekao istina, i da će im tvrđava pasti u ruke poput zrele kruške. Ali pošto su uvek imali vučju glad za ženama, ostaviše svoje lestvice i pohitaše da napastvuju hrabre nesrećnice pre nego što počnu da ubijaju Jajčane i pljačkaju grad. Kad su stigli do šume i močvarnog tla pored reke, hrišćani navališe na njih iz zasede i uništiše ih. A hrabre žene vratiše se u grad koji su spasle i još nekoliko godina potom življahu sa svojim sugrađanima kao slobodni ljudi.

„Eto, to je priča koja um vodi nekuda, pogotovo ako je to um nekog dobrog, jednostavnog čoveka ili žene. Petar Keglević bio je lukav čovek, i dobro je da čovek bude lukav, da bi Turci i ostali zlotvori slični njima bili uništeni. One drage žene bile su hrabre, stavile su sve na kocku da bi spasle grad i svoju veru; i dobro je biti hrabar, jer zla uvek ima. A sve to je i vrlo lepo, jer su drage ženice izgledale divno dok su pevale i igrale, a njihovi muškarci su im verovali, tako da je među njima verovatno postojala ljubav dostojna poštovanja, a turska požuda navodi nas da mislimo o stvarima kojih se treba stideti, a koje su ipak vrlo uzbudljive i prijatne. Đurđevdan je, osim toga, prekrasna svečanost, naše su planine tako lepe, a Jajce jedan od najlepših gradova. Tako čovek može osećati veliko zadovoljstvo pričajući sebi tu priču, može zamišljati mnoštvo sličnih događaja i sebe kao Petra Keglevića, uz mnogobrojne drage ženice koje će zbog njega biti hrabre, može zamišljati sve svoje neprijatelje kako leže mrtvi u močvari, a voda im prekriva lica, i na tome može sagraditi filozofiju koja je jednostavna ali istinita; ona pomaže da čovekov život ima više smisla nego što bi imao bez nje. Recite mi, molim vas, koji bi događaj iz mirnog života mogao običnog čoveka bolje da podstakne na razmišljanje od ovog ratnog događaja? I zato nemojte prezirati moj narod što ne ume da se navikne na slobodu, jer on je kao oni ljudi na putu za koje sam vam rekao da stalno misle da moraju umreti za Jugoslaviju, i da ne mogu da

shvate zašto od njih ne tražimo to, već nešto drugo da žive i budu srećni. Videli ste i sami da mnogi putevi kojima idu naši umetnici i mislioci ne vode nikuda, da to i nisu putevi, već gajevi u kojima je prijatno odmoriti se neko vreme od podnevne žege šumica u koju čovek može zaći, ali iz koje mora i izaći. Videćete da mi Srbi nismo takvi. Mi smo jednostavniji, mi nemamo tako mnogo umetnika i mislilaca, ali imamo nešto svoje o čemu možemo da razmišljamo, a to je rat, mada i nešto više od rata, nešto što je plemenito, jer rat to ne mora uvek biti. I odatle naši umovi mogu krenuti u mnoge avanture. Ali sada morate na spavanje, izgledate umorni.“

JAJCE II

„Moraš smesta da ustaneš“, reče moj muž. Ali to nije bilo sledećeg jutra. Soba je bila obasjana mesečinom, a po satu sam videla da sam ležala svega pola sata. „Ustani i obuci se“, požurivao me je, „dole je jedna zubarka.“ Primetila sam da u ruci drži čašu šljivovice. „Glas joj je kao voda koja teče“, nastavi on, „a pevaće nam bosanske pesme, koje su u ovom kraju posebno lepe.“ „U čemu je zapravo stvar?“ upitah hladno. „Ona je sestra Čabrinovića, onog dečaka koji je pokušao da ubije Franca Ferdinanda, a zatim se bacio u reku. Udata je za lekara, a i sama radi. Neko joj je pisao iz Sarajeva i rekao da dolazimo. Siđi odmah. Ja moram da se vratim, jer Konstantin je otišao da pozove svoju kancelariju u Beogradu, i ona je sama.“

Tako me je žurno napustio da se nisam iznenadila kada sam, sišavši u restoran, zatekla veoma privlačnu ženu. Nije bila mlada, niti je njena lepota bila od one eksplozivne vrste, ali je bila očaravajući spoj čvrstine i osećajnosti. lmala je divne kosti lica, koje su obavezna osnova slovenske lepote. Bila je svetle puti, njene oči odgovarale su pre nego što bi usne stigle, a njen glas bio je od onih žustrih, čistih glasova koji teku lako i nikada ne stare; i u osamdesetoj će zvučati kao neumorna devojčica puna nade. Na ljupkom nemačkom rekla je da je došla da nas povede svojoj kući, gde ćemo popiti kafu i upoznati njenog muža, i tako izađosmo u grad obasjan mesečinom.

Bila je stidljiva jer smo, pošto je Konstantin još telefonirao, krenuli bez njega. Kao ždrebe trčkala je ispred nas pod izgovorom da nam pokazuje put; ali dobrota je navede da se u jednoj uličici koja se uspinjala ipak vrati. „Možda biste želeli da pogledate“, reče, pokazujući jedan prozor na belom zidu. Glasove smo već čuli, a sada shvatismo da gledamo u unutrašnjost džamije, gde je stotinjak muslimana bilo zauzeto večernjom molitvom. Kroz mutno svetlo videli smo kako željno pružaju ruke, pa potom njima udaraju o pod tako da im se cela tela previjaju, a čelo im dotiče tlo iskazujući kontrolisano i vojničko poštovanje u kome nije bilo ni trunke ličnih osećanja. Zvuk njihove molitve vibrirao je kao luk. Podigoše se izgledajući potpuno opušteno, i mi pomislismo da je molitva verovatno završena, ali njihova tela se opet zategnuše, i oni opet padoše ničice. Njihova molitva izgledala je kao nešto zdravo i dobro, kao snažna fizička vežba, što muslimanski obred doista sadrži u većoj meri nego bilo koja druga vera. Musliman se mora moliti pet puta dnevno i tokom molitve mora dizati ruke uvis i spuštati ih na zemlju otprilike sedam do trinaest puta. Pošto običan čovek voli fizičku aktivnost, ali mora na nju biti nateran spoljnom silom, ovakva praksa mora biti da je delimično zaslužna za populamost islama. Gledali smo sve dok se jedna glava sa

fesom nije okrenula u našem pravcu. Bilo je čudno posmatrati iz potaje predstavu koja pokazuje sigurnost u uspeh i solidarnost sa velikom i snažnom grupom, i osećati se nesigurno, ne zato što se nalaziš na gubitničkoj strani, već zato što je konačan ishod bio drukčiji od očekivanog. Nastavismo put ka stambenoj kući sa nekoliko spratova, koja se nalazila u senci tvrđave, i uđosmo u dom koji je pamtio trijumf, sada već možda potpuno stvar prošlosti, ali ga današnjica nije sasvim poništila.

Bila je to soba koja se mogla naći bilo gde u Evropi. Imala je svetle zidove i lakiran pod, zastrt jednostavnim ćilimima; slike su bile modeme, svetle i jakih boja, nameštaj od kvalitetnog drveta, čestito napravljen snažnim rukama; na komodi je stajala činija sa voćem, na policama i stolovima bilo je mnogo knjiga čiji su autori bili Šo, Vels, Oldos Haksli, Emest Hemingvej, Tomas Man, Romen Rolan i Gorki. Takva soba znači jedno isto bez obzira gde se nalazi u Londonu ili Parizu, Madridu ili Beču, Oslu ili Firenci. Ona podrazumeva potrebu koja je oklevetana otkako je poslednji rat završen, a reakcija dobila svoju šansu; ali ona potvrđuje da njeni vlasnici imaju časne osobine. Oni imaju izraženu sklonost ka čistoći i razvijeno osećanje dužnosti, nežnost prema maloj deci, što ublažava pretnju koju širenje gradova predstavlja za mladi život, odbojnost prema nasilju, spremnost da se hrabro kritikuje vlast ukoliko zloupotrebljava svoju moć. Takva soba podrazumeva, naravno, da njeni vlasnici imaju i izvesne mane. Oni su skloni doktrinarnosti, vemju da je život mnogo jednostavniji nego što jeste, da se može lako dovesti u red primenom izvesnih liberalnih principa koji tvrde da se čovek doista može urazumiti, čak i u pitanjima koja se tiču seksa i rase. Skloni su, takođe, da budu skeptični u odnosu na prošlost i da polažu previše vere u sadašnjost; poverovaće svakoj budali koja im kaže da treba da se hrane nekom potpuno prerađenom vrstom pahuljica i prezreće staru mudrost koja naglasak stavlja na vino i meso. Ali u poređenju sa prljavštinom i neodgovomošću, nasiljem i nebrigom prema deci, kukavičlukom i neurednošću, s kojima ovi ljudi vode rat, to su sasvim neznatne mane, koje se iskustvom lako ispravljaju.

Samo zli i zadrti licemeri mrze ovakve sobe. Čak i oni koji smatraju da je život mnogo složeniji nego što ovi ljudi misle, moraju priznati da su ovakve sobe dostojni hramovi nižih bogova. Ima i onih koji veruju da se boljševizam rodio u ovakvim sobama. Ali to nije istina. Ruski izgnanici odgovorni za njega sedeli su na nenameštenim krevetima u stanovima neurednim poput Versaja ili srednjovekovnih zamkova. Oni su bili moćnici koji nikada nisu sami pospremali, ubeđeni da im je vlast samo slučajno i privremeno uskraćena. A stanovnici ovako pospremljenih i uređenih soba žele jedino da služe. Na onom svetu, kada mi ostali budemo prokleti, oni će biti spaseni.

Bilo je jasno da je muž jedan od spasenih, kao i njegova žena: njegovo lepo lice izražavalo je dobrotu, disciplinu i nadu. Poslužili su nas kafom, mi smo im pričali o lepoti našeg putovanja, a oni nama o tome koliko su čeznuli za kućom kada su iz Bosne otišli na studije u Beograd, i kako su bili srećni kada su se vratili i počeli da rade. Govorili su o svom poslu sa strogošću neobičnom za ljude koji žive u svojoj zemlji, jer se ona obično sreće kod kolonista i misionara u Africi i Aziji. Ali oni i jesu bili u položaju kolonista i misionara, jer su pod Austrijom Bosanci bili Afrikanci i Azijati. „Nisu ništa učinili za nas“, rekao je doktor, „ništa, za trideset šest godina koliko su vladali. To se može proveriti. Pogledajte zgrade koje su ostavili. Naći ćete mnogo kasarni, nekoliko hotela i malo, previše malo škola. Nema bolnica. Nema vodovoda. Nema stambenih zgrada.“ Ispričali su nam da su se, kada su po završetku rata došli u Srbiju na studije, zaprepastili koliko srpski seljaci žive bolje. „Njihova zemlja bila je pljačkana i osvajana, ali oni su se ipak hranili bolje od svoje bosanske braće. „Oslobođenje je za nas značilo“ rekla je zubarka, „da će prestati da nas pljačkaju.“ S tugom sam pomislila na mnoštvo knjiga koje su napisali britanski putopisci između 1805. i 1914, samouvereno tvrdeći da su Bosanci i Hercegovci bili u mnogo boljem položaju, najpre pod Turcima, a potom pod Austrijancima, nego slobodni Srbi. Radovalo bi me kada bi se moglo dokazati da takav njihov stav nije imao nikakve veze sa činjenicom da su Turci i Austrijanci znali kako da ugode posetiocu sa Zapada, dok slobodni Srbi za tako nešto nisu imali ni novca ni iskustva.

Najzad stiže i Konstantin, a oni ga dočekaše s ljubavlju. Pošto smo popili još po jednu kafu skuvanu zbog njega, on je sa zubarkom porazgovarao na srpskom, a ona se onda okrete nama lica odjednom oblivenog rumenilom, očiju i usana radosnih i očajnih, kao da se priseća nesrećne, ali divne ljubavi. „Konstantin kaže da moram da vam pričam o mom bratu“, reče ona. „Ali priča je tako duga, a strancima je teško da je shvate. Ovo će vam pomoći da je bolje razumete.“ Iz police je izvadila album sa fotografijama atentata, koji joj je posle rata poslao šef sarajevske policije. Počela je da šeta gore-dole po sobi prekrivši lice rukama, drhteći od one divne snebljivosti koja je, osim kada ju je vodilo osećanje dužnosti, vladala celim njenim bićem. Većinu fotografija već smo videli; prikazivale su sarajevske ulice, dve jadne, nadute, ukočene žrtve kako idu u susret smrti, i slabašne, nevešte mladiće koji su se na trenutak mašili munje da bi se potom našli u vlasti ljudi na ulici, onih koji su tog dana izgledali toliko snažniji i sigurniji u sebe i od žrtava i od ubica, kao da su pripadali nekoj drugoj rasi. Bilo je tu i strašnih fotografija koje su pokazivale kakav je teror zavladao posle ubistva, kada su, mnogo pre zvanične istrage pogubljene stotine bosanskih seljaka koji jedva da su i čuli za zločin. Posebno su bile strašne fotografije ljudi koji nikada nisu znali ni

za šta drugo osim za nepravdu, surovu tursku i austrijsku vladavinu, siromaštvo i tu nezasluženu smrt, i koji su sada, sa strašnim ponosom, svojim iskrivljenim vratovima i istegnutim telima govorili: „Pa ipak, ja sam ja.“ Bilo je i fotografija seljanki koje su ukočene, u svojim mnogobrojnim suknjama, visile sa vešala nalik na svetice sa ikona. Na nekoliko fotografija videla su se polja oko kasarni u raznim građovima na kojima su izvršena masovna pogubljenja; na njima je bilo toliko sveta kao da se radilo o nekoj letnjoj zabavi, samo što je lice svakog učesnika nosilo pečat krajnje agonije ili okrutnosti. Fotografije su bile toliko strašne da sam prosto prestala da budem ja i na trenutak pogledala oko sebe izgubljeno, sa onim osećanjem koje imamo kada se ponekad probudimo u vozu ili u nepoznatom hotelu; možda smo, u stvari, svi bili mrtvi, a ja sam gledala svedočanstva o borbi na život i smrt koju je vodila naša rasa.

Prilazeći nam zubarka uskliknu glasom koji je bio divan, iako su njene reči bile pune bola: „Ali, nemamo nikakvih dokumenata o najgorem delu, o onome što se s njim događalo u zatvoru. To bi moralo da se zna, jer ako se takve stvari dogadaju, nije pravo da ostanu skrivene. Strašno mi je da mislim o tome šta je morao da propati, jer moj mali brat bio je tako nežan i krhak. Bio je tako fin. Da nije bilo ugnjetavanja, nikada ne bi učinio ništa nasilno. Stoga im nije bilo teško da ga ubiju u zatvoru.“ Upitah: „Da li je tačno ono što se priča, da je bio već osuđen na smrt pošto je bolovao od tuberkuloze?“ „Ne, ne, ne“, pobuni se ona. „Nije imao nikakvu bolest pre nego što im je pao u ruke, nikada!“ A zatim je, učinivši napor da se obuzda, objasnila: „Pitala sam se stalno, pošto sam i sama lekar, da nije možda ipak bio bolestan, ali mislim da nije, ne mogu da se setim baš nikakvih simptoma. Nije bio snažan, i bio je sklon nazebima i bronhitisu, ali ne i nečem ozbiljnijem. Ali naši ljudi kad vide mršavu i slabašnu decu imaju običaj da kažu: ’Izgleda jektičav’, pa su Austrijanci to iskoristili kao izgovor.“

Uvek me je interesovalo šta se posle velikih istorijskih događaja dešava sa ženama koje su u bliskoj vezi s njihovim protagonistima. Volela bih da znam šta je sveta Monika učinila pošto je njen sin, sveti Avgustin, čuo dete u vrtu kako govori: *'Tolle lege*, *tolle lege*'[249], i prešao u hrišćanstvo; kakve je odnose potom imala sa porodicom male naslednice koju je sv. Avgustin morao da odbaci, kako je otpustila konkubinu s kojom je provodio teške trenutke svoje veridbe, kako je napustila kuću u Milanu. To su stvari koje niko ne beleži. Rekoh zubarki: „Ispričajte mi šta je bilo s vama i vašom majkom posle atentata.“ Ona reče: „Ne možete ni da zamislite kako je bilo mojoj jadnoj majci. Nije ništa znala o politici, udala se vrlo mlada, rodila mnogo dece; moj otac je bio jako strog čovek, koji joj je jedva dopuštao da govori i koji joj se nikada nije obraćao osim da joj nešto naredi ili da je prekori; bila je potpuno ošamućena. A onda se dogodilo to! Njen

nastariji sin pokušao je da ubije nadvojvodu i njegovu ženu mimo svega ostalog, ona je osećala đa je to sve previše za nas, da to u stvari nije moguće. Te iste večeri došli su da uhapse mog oca i to je bilo kao smak sveta; ona nije znala šta da radi bez muškarca, bez oca ili muža. Ja joj nisam bila ni od kakve koristi. Bila sam žensko i imala sam samo petnaest godina. Bila je kao prestrašena zver. A onda je sledećeg jutra jedan sused krišom došao u naše dvorište i rekao: 'Požurite, morate bežati, rulja ide da vas ubije.' Ona i ja zgrabile smo petoro mlađe dece i izvele ih kroz dvorište susedne kuće na drugu ulicu, gde nas se jedan prijatelj prihvatio i sakrio. Odlazeći, čule smo kako rulja razbija po našoj kući. Tada je bila veoma hrabra. Ali dugo nije mogla da shvati šta se desilo. Na tako nešto uopšte nije bila pripremljena." „Kasnije, pre nego što je umrla, shvatila je da je moj brat bio vrlo hrabar i da je učinio nešto što je istorija zahtevala; ali u početku je sve to bilo samo sramota i nesreća. Vidite, ona je dugo bila prosto skamenjena stvarima koje su nas zadesile. Sa mnogo drugih Bosanaca odvedeni smo u logor u Mađarskoj, i ona i ja morale smo po ceo dan da radimo kao pralje; ali i pored naše zarade moj mali brat i sestre bili su stalno gladni, kao i nas dve, a ljudi oko nas su umirali. Bio je to pakao, a mi smo tugovale za mojim bratom Nedeljkom, jer nismo znale šta je s njim, a čak ni sada, osim činjenice da je umro, ne znamo šta se zapravo dogodilo. A onda, na kraju rata, bilo je opet strašno, jer su jednog dana prosto došli i oslobodili nas, isterali nas iz logora; nismo znale kuda ćemo i nismo imale ni novca ni predstavu o tome šta se događa, a bile smo slabe, glupe i zbunjene patnjom. To je bila prava mora. A onda, kada smo pronašle oca, sredili smo se iznova i živeli u istoj kući. Ali ne zadugo, jer ona je polako umirala; živela je još godinu ili dve. Pokazaću vam sliku koja je snimljena nekoliko dana pred njenu smrt."

Zubarka ustade da donese sliku, a Konstantin, spreman da me mrzi ako ne pokažem razumevanje, reče: „Kod našeg sveta je običaj da fotografišu svoje najdraže ne samo na svadbama i krštenjima, već i u smrti; ne odbacujemo ih u njihovom bolu." To je pokazalo jasnu razliku između naša dva sveta. Nisam mogla da zamislim nijednog Engleza kako traži da se takva fotografija snimi ili je čuva ako je ona kojim slučajem napravljena, a kamoli da je pokazuje nepoznatim ljudima. Majka je ležala na uzdignutom uzglavlju, iscrpena i izobličena bolešću koja je po svemu sudeći bila rak, podsećala je na laticu cveta koji se sprema da svene; njene oči zaprepašćeno su gledale sopstveni život i okolnosti koje su ga okončavale. Dečje glavice koje su se tiskale oko njenih koščatih ramena i usahlih grudi svojim zdravljem su odslikavale majčinu bolest, zaprepašćene njenim zaprepašćenjem. Ali nisu odbacivale ni delić tuge; ona je strujala njima kao moćna plima, snažeći njihovu snagu. Konstantin nije imao razloga da strepi, tu razliku između njegovog

i mog naroda osetila sam kao dokaz naše inferiornosti. Bojati se tuge znači bojati se i radosti; pošto mi ne snimamo samrtnike u njihovim posteljama, jedva da je vredno truda da pravimo fotografije na venčanjima i krštenjima. „Pamtim“, reče zubarka, „da je za ovu fotografiju vezana jedna tužno-smešna priča! Poslali smo po fotografa i okupili se oko kreveta; a naš otac bio je uvređen: niko ga nije obavestio da fotograf dolazi, pa nije mogao da se slika. Nije mu uopšte padalo na pamet da je za nas on uzrok njenog mučeništva, da bismo smatrali nepriličnim da on bude na fotografiji njene agonije; bilo bi to kao kad bi žena nekog pastira koga je smrtno povredio vuk slikala i životinju pokraj njegove samrtne postelje. To pokazuje koliko je u svojoj okrutnosti on bio nevin, kako je sve to bilo deo uloge koju je odabrao i koje se držao, jer nije imao dovoljno osećaja da shvati njene posledice.“

„Evo kako je izgledao“, reče doktor prevrćući album iz koga je njegova žena izvukla majčinu fotografiju. Pružio nam je sliku čoveka u seljačkom odelu, sa licem upriličenim u musolinijevski agresivan izraz, kako u prkosnoj pozi stoji ispod nekih zastava sa patriotskim natpisima na srpskom. „Bio je vrlo strog bosanski rodoljub“, reče Konstantin; „vidite, to su zastave tajne nacionalističke organizacije. *lis musste mit ihm immer trotzen sein, immer trotzen*[250]*“* Zubarka uze fotografiju i zagleda je na trenutak tako pažljivo kao da je vidi prvi put, zavrte glavom i spusti je. „U našoj kući nije nikad izgovorena nijedna nežna reč“, reče. Ona zari glavu u ruke, pa se nasmeja: „Neke stvari iz tog doba koje su mi bile strašne, sada su smešne. Jednom sam bila izabrana da recitujem u ime svog razreda na Školskoj priređbi.“ „Da“, reče doktor, ispričaj im. To me uvek nasmeje!“ „Ispričajte nam“, zamolismo je.

„To se desilo dok smo još živeli u Trebinju“, reče zubarka. „Već tada smo brat i ja bili vrlo ambiciozni, hteli smo da se školujemo i učili smo mnogo, tako da sam ja bila najbolja u razredu. Zato su me i izabrali da recitujem; priredba na kojoj su deljene nagrade bila je važan događaj i njemu su prisustvovali vodeći ljudi, čak i neki oficiri u pratnji svojih žena – čitav grad. Ali ja sam bila nesrećna znajući da će sve druge devojčice koje će nastupati imati lepe haljine, svečane cipele i tanke čarape, a ja neću imati ništa. Nismo imali ništa, nikada. Bilo je dovoljno da zatražimo nešto, pa da otac odmah shvati da je njegova dužnost da odbije, da ne bismo postali razmaženi i prohtevni. Nije bilo nikakve vajde tražiti od majke da govori u naše ime. To bi naša očekivanja dvostruko sahranilo, jer tada bi morao da pokaže i ko je gazda u kući.

„Ali, primetila sam da je ponosan što sam izabrana. Videla sam da sa sobom nosi lokalne novine u kojima je objavljen spisak učenika koji će nastupiti i da ga pokazuje prijateljima. Prišla sam mu stoga vrlo, vrlo bojažljivo. Bila sam

nepoštena. Obično nisam bila takva ma koliko da me je tukao. Ali tom prilikom o, toliko sam želela neku lepu, meku haljinu! Rekla sam mu da želim novu haljinu i nove cipele, i da smatram da treba da ih dobijem, jer će na priredbi biti Austrijanci i Mađari, i da će mi se, kao Srpkinji, podsmevati ako budem nosila staru odeću. To je na njega ostavilo utisak. 'Da', rekao je, 'moraš imati novu haljinu, nove cipele i nove čarape. To se mora nabaviti.' Nikada neću zaboraviti kako mi je srce zaigralo kada sam to čula.

„Ali, smetnula sam s uma da je te reči izgovorio moj otac, iz čega je sledilo da to nikako ne mogu biti stvari koje ja želim i koje bi me učinile srećnom. Jadni, mili čovek! Shvatio je tu haljinu, te cipele i te čarape kao izraz svog *Weltenschauunga*[251]. Počeo je tajanstveno da se smeška, ponašao se kao da se sprema da mi podari neku milost koju ne mogu sasvim da shvatim jer nisam dovoljno odrasla, ali koja će me, kada mi se otkrije, zadiviti. A onda je došao taj dan, malo pre dodele nagrada, kada me je poveo da vidim šta je pripremio za mene. Otišli smo do obućara koji mi je već napravio čizme, ogromne tako da ih nikako ne mogu prerasti, načinjene tako solidno da bih čak i iz potopa u njima izašla suvih nogu, izrađene od tako tvrde i debele kože, kao da je bila od slona ili nosoroga. Nedeljama se raspitivao po Trebinju koji obućar pravi najčvršću obuću, koji koristi najneuništiviju kožu. Obula sam ih ponavljajući u sebi, 'Nije istina da mi se ovo događa.'

„A onda me je odveo do krojača da probam haljinu koja je sasvim išla uz te jezive čizme. Jadničak, nedeljama je obilazio radnje tražeći tkaninu koja se nikada neće pohabati, koja će izdržati sve. Kupio je onu od koje se mogao napraviti bojni brod; ne mogu vam ni opisati kakva je bila. Jedva da se mogla malo nabrati. Od nje mi je krojač skrojio haljinu, a otac je izabrao njega jer je bio star i nije pravio nikakve ustupke modernom ukusu; šio je odeću kakva se nosila u brdskim selima, sličnu pokrivačima za konje i stoku. Prema očevim instrukcijama sašio mi je haljinu iz koje neću moći da izrastem, imala je i ogroman porub, krut poput daske, kako bi mi odgovarala po dužini i kad postanem odrasla žena. Na gornjem delu imala je duboke brusfalte koje su štrčale, spremne za dane kada mi se grudi budu razvile.

„Ne mogu vam opisati kako sam se osećala dok su mi probali taj užas. Do dodeljivanja nagrada beše preostao jedan ili dva dana, ali i da su me delile nedelje ili meseci ništa ne bih mogla da učinim. Jer, nikad nisam videla oca u tako dobrom raspoloženju, i to me je prestravilo. Bila sam ubeđena da bi se, da sam mu se suprotstavila dok je u takvom stanju, dogodilo nešto neizrecivo strašno. Moj brat je bio divan prema meni i tešio me dok sam plakala u njegovom naručju, ali majka mi nije mogla pomoći, jer je bila tako omamljena, da nije mogla ništa

drugo da kaže osim: 'Šš, nemoj da ga ljutiš!' Na dan priredbe uvukla sam se u školu plačući. Svi moji nastavnici i školski drugovi bili su dobri prema meni; odmah su sve razumeli, jer je moj otac bio poznat po svojoj strogosti. Ali došlo je vreme da izađem na scenu i recitujem, da zatrupćem po podijumu tim užasnim novim čizmama, zgodnim za seljake koji rade u našim plavnim poljima. Bila sam tamnocrvena u licu, i s razlogom, jer sam verovatno bila najsmešniji prizor na svetu tvrđava, a ne devojčica. Stajala sam tamo i činilo mi se da je to još samo jedna bitka u beskrajnom ratu koji moram voditi sa svojim ocem celog života ako mislim išta da postignem; tako sam otpočela svoju recitaciju najbolje što sam umela.

„Mislim da je publika bila izuzetno draga. Ali ja zapravo nisam uopšte bila svesna šta se događa, jer sam se nalazila u nekom posebnom stanju. Kao da mi je mozak bio začepljen, kao da je neka prepreka sprečavala moja osećanja da se prirodno razviju u ono što je, naravno, za dete u takvoj situaciji bila mržnja. Ono što me je zaustavljalo bio je moj otac koji je sedeo u publici. Sedeo je u dnu sale, jer kao srpski rodoljub nije želeo da sedi napred, tamo gde su se nalazili austrijski i mađarski zvaničnici, ali je sedeo ispred svih Trebinjaca pošto je bio vrlo ugledan. Tako sam ga sasvim jasno mogla videti, mogla sam videti njegovo lice ozareno kao nikada pre toga, sa izrazom koji je pokazivao da konačno, bar jednom u njegovom nesrećnom životu, sve ide kako valja, da je njegova kćer poželela nešto razumno i on da je udovoljio njenoj želji, čak i dodavši malo, da može biti siguran da će od sada sve ići nabolje, a on će dobijati još više zahvalnosti i poslušnosti za čime je toliko žudeo. Nisam mogla da ga volim, ali nisam ga mogla ni mrzeti, Oh, jadničak, jadničak!"

Prasnula je u nervozan ali divan smeh; a njeni prsti, gotovo sami od sebe, položiše majčinu fotografiju prednjom stranom na sto, kao da žele da je i mrtvu zaštite od starog neprijatelja oživijenog uspomenama. „Moj otac je stvarno bio smešan", nastavi ona. „Možda ste već primetili kako naši ljudi, ma kako da su siromašni, vole da se fotografišu. Tako je bilo i s njim. Kad god je izgledalo da nam ide dobro, on nas je vodio kod fotografa i slikao se okružen nama. Ali, kad god bi se na nekog naljutio, zašao bi po kući isecajući lik nevaljalog deteta sa grupne slike. Isečke nikada nije uništavao; možda je bio isuviše seljak, pun primitivnih ideja o magiji, i spaljivanje dečjih slika ili njihovo bacanje previše mu je ličilo na ubijanje. Držao ih je u kutiji i kada bi ponovo zadobili njegovu naklonost, on bi ih lepio na staro mesto, tako da su neke naše fotografije izgledaie neverovatno. Jednog dana nedostajala bi moja mala sestra, a onda bi se vratila, zalepljena – o Bože, o Bože, jadničak!

Nasmejala se ponovo držeći ruke na usnama, a njen muž reče sa osmehom na svom pametnom, lepom licu: „Neverovatno kako mu nikada nije palo na pamet da porodični život može proticati u prijatnoj atmosferi. Neko vreme posle rata, došao je jednom u Beograd i našavši me u kafani u koju smo odlazili, upita me gde mi je žena. Rekoh mu: 'Dogovorili smo se da se nađemo u šest, ali još nije stigla.' A on reče: 'Kasni već pola sata. Moraš joj pokazati večeras.' Ja rekoh: 'Ali ja sam se oženio vašom kćeri baš zato što sam bio siguran da me nikada neće pustiti da čekam osim ako nešto ozbiljno nije posredi, a uostalom ovde mi je sasvim dobro, pijem kafu i čitam novine. I ne tučem ženu, naročito ne ako je volim. Zašto bih joj onda pokazao?' Užasnuo se. Da sam rekao nešto odista ružno, nešto okrutno i nisko, ne bih ga toliko uznemirio. Smatrao je da nasrćem na same temelje društva."

„Pa, ipak, znate, nekoliko godina pred smrt prihvatio je sve", reče zubarka. „Pričao je o mom životu, o mom pozivu, čak i o mom braku kao o nečemu što je bilo njegovo delo i što je sve vreme planirao." „Da", reče lekar; „nekoliko meseci pred smrt nas dvojica smo otišli na ručak, jer moja žena nije bila tu, i on mi je rekao: 'Znaš šta, imaš razloga da mi budeš zahvalan. Vaspitao sam svoju ćerku da bude razumna devojka, koja ne mari za gluposti kao druge žene, i sad imaš ženu koja ima poziv, kojom se možeš ponositi i s kojom možeš postupati kao sa sebi jednakom.'" „Šta kažete na to?" reče zubarka radosno. Ali lice joj se odjednom izmeni. Onda podiže kažiprst i upita: „Zar to nije jedno od mojih malenih?" „Da", odgovori doktor, „učinilo mi se pre koji tren da sam čuo plač, ali nisam bio siguran." „Trebalo je da mi kažeš", reče zubarka tonom kojim se prekoreva mlađa sestra. „Hoćete li da vidite našu dečicu?" upita me, i dok smo išle hodnikom objašnjavala je: „To, zapravo, nisu naša dečica. Moja mala sestra, ona koja se na fotografiji oslanja na majčino rame, udala se i rodila četvoro dece, ali je nedavno umrla. Pošto njen muž mora da živi u gradu i mora mnogo, mnogo da radi, mi smo ih usvojili."

Deca su ležala na dva kreveta u velikoj sobi, a njihove četiri glavice bile su okrenute na četiri strane sveta. Najmlađoj su nožice ležale na jastuku, a glava na stomaku starije sestre. Promeškoljila su se kada je zubarka upalila svetlo, ali su ostala spokojna, ne kao zverčice, već kao biljčice, kao sva pažena deca, što je Tenison imao na umu kada je pisao o „dečici popaloj kao voće po travi." Nameštajući ih i ušuškujući zubarka se nasmejala; pošto je ugasila svetlo i dok smo na vrhovima prstiju išle hodnikom, rekla je: „Tako je neverovatno, znate, dobiti odjednom gotovu porodicu. Imati četvoro dece ozbiljno je i divno, ali dobiti iznenada četiri četkice za zube, i četiri para papuča, i četiri pidžame, to je kao u bajci." Ušla je u dnevnu sobu mnogo mirnija. „A sada ćete čuti neke bosanske

pesme“, rekla je glasom koji je uzleteo, radostan što mu je njen um konačno dao slobodu da peva.

JAJCE III

Kad se probudih, ugledah sunce kao bledozeleni plamen na krošnjama pod našim prozorima; moj muž je već bio budan i o nečemu razmišljao, ležeći uzdignutih kolena s rukama pod glavom. „Ono od sinoć bilo je zanimljivo“, reče. „0na je volela svog brata, ali za nju je važna ličnost bio njen otac tiranin. Morala je da priča o njemu, jer joj on izgleda kao osnovni uzrok svega što se događalo u njihovoj kući, a i Sarajevski atentat je za nju samo posledica toga.“ „Sećam se da je tokom suđenja rečeno nešto neobično što pokazuje da je njen brat imao isto mišljenje. Eto tu je, na stolici; dodaj mi ga.“ Ugledah Museov francuski prevod sudskog postupka koji smo poneli sa sobom. „Da“, rekoh, „to je negde na samom kraju. Otac u izjavama svedoka u nekoliko navrata izranja kao težak i svadljiv lik; oni govore kako je maltretirao sina i besneo na njega, i kako ga je jednom odveo u policijsku stanicu kada je uvredio njihovog Austriji naklonjenog slugu i odbio da se izvini. A zatim na kraju čitaju izjavu koju je otac dao pod zakletvom, tačnije, izvesne delove iz kojih se vidi očevo mišljenje o sinu. On se žali na nezahvalnost dece i kaže da se nada da će se i njihova deca tako prema njima ponašati.“ Pomislih na bucmastu decu koju sam videla prethodne večeri, zadovoljno usnulu u prozračnoj spavaćoj sobi, i zadrhtah u ime mrtvih. „Predsednik suda upitao je Čabrinovića: ’Zar ne vidite kako ste bili nezahvalan sin? ’ a Čabrinović je dao zaprepašćujući odgovor: ’Ne želim da optužujem svoga oca, ali da sam bio bolje vaspitan, ne bih sedeo na ovoj klupi.’ Bilo je čudno da to kaže čovek koji je tvrdio da je, s obzirom na aneksiju Bosne i Hercegovine, za njega i njegove drugove bilo neizbežno da ubiju nadvojvodu. Sada je moderno podsmevati se Frojdu, ali niko osim njega ne bi mogao da predvidi da će u Čabrinovićevoj glavi pobuna protiv oca i pobuna protiv predstavnika Habzburga postati jedna ista stvar, a kada mu je u sudnici postavljeno pitanje koje je te dve pobune dovelo u vezu, odgovorio je ne kao odrastao čovek, već kao prkosno dete. Koliko to tačno potvrđuje psihoanalitčku teoriju da oni koji napadaju na šefove država nisu toliko podstaknuti bezličnim političkim teorijama, koliko žele da razreše emocionalne poremećaje nastale iz detinjaste mržnje prema svojim roditeljima!“ „Čekaj malo, čekaj“, reče moj muž. „Upravo mi je palo na pamet nešto vrlo čudno. Zar Siton-Votson u svojoj knjizi *Sarajevo* ne tvrdi da je Čabrinović bio sin bosanskog Srbina koji je bio austrijski špijun?“ „Da, tačno!“ uskliknuh; „a kad malo bolje razmislim, to tvrdi i Stiven Grejem, u knjizi *Vidovdan*.“ „To je vrlo čudnovato“, reče moj muž„ jer Siton-Votson nikada ne greši, po njemu se i griničko vreme može ravnati.“ „A Stiven Grejem može tu i tamo da omane, ali u suštinskim stvarima on je na svoj neodređen način uvek vrlo precizan“, rekoh. „Pa ipak, to ne može biti istina“, reče

moj muž. „Žena je govorila pod uticajem sećanja snažnog kao hipnotička droga; ne verujem da je lagala, čak i da je htela. A to nije ni pomenula; naprotiv, pomenula je nekoliko stvari koje su u suprotnosti sa ovom tvrdnjom, a pokazala nam je i fotografiju oca među zastavama srpske patriotske organizacije; da je bio policijski špijun, to bi bila takva izdaja da Čabrinovićeva sestra ne bi podnela da je drži u kući, a kamoli da je pokazuje nepoznatim ljudima."

„Da", saglasih se, „ne verujem da bi nam ga i pomenula da je znala da je bio austrijski špijun. Ali ima tu još nešto. Čabrinović nije baš bio ćutljiv mlađić, i u sudu je govorio svašta protiv vlasti. Da je njegov otac radio za te vlasti, verujem da bi ga razotkrio pred svima, kao što bi neki mladi komunista razobličio svog oca kontrarevolucionara. Pa ipak, ni u jednoj njegovoj izjavi, u svim onim bezbrojnim komentarima koje je davao na izjave svedoka, on nije rekao: 'Moj otac jc bio izdajnik slovenske ideje!' Kaže da mu se nije sviđalo što je njegov otac na kući isticao i srpsku i austrijsku zastavu, ali to nije bilo nešto što je njegov otac činio samoinicijativno, to je bilo u skladu sa policijskim propisima, što je, kako znamo, većina ljudi u Sarajevu poštovala. Ali Čabrinović ne govori ni o čemu drugom što bi išlo protiv njegovog oca." „Možda nisu znali?" nastavi moj muž. „Zubarka je morala razmotriti i tu mogućnost", rekoh, ‚jer ako su Siton-Votson i Stiven Grejem prihvatili tu priču, mora biti da su je čuli iz nekog pouzdanog izvora i sa više strana. Mora da je i ona čula za nju." „To je misterija", reče moj muž; „ali, hajde da ustanemo; kada siđemo dole naći ćemo Konstantina i on će možda moći da nam kaže šta je bilo."

Zatekli smo Konstantina kako jede doručak obilan poput večere. „Natrapali ste na nešto vrlo zanimljivo, odvratno i zastrašujuće", reče Konstantin. „I na nešto što je takođe lepo, jer tako sveci stižu do mučeništva. Zar nisu kafa i ovaj hleb izvrsni?" „Da, da", rekosmo. „Moj narod zna kako da živi", preo je on, a onda nastavi: „Na nesreću, posle rata trčkali smo tamo-amo i činili štošta drugo umesto da beležimo ono što smo činili pre rata. Tako je beleženje onoga što se desilo u Sarajevu zapalo onima koji su bili dovoljno pametni da misle na budućnost. A pošto nije bilo dokumenata, i pošto su nam beleške sa suđenja bile nedostupne, nije bilo pouzdanih izvora na osnovu kojih bi ozbiljniji istoričari radili, te je ta oblast bila otvorena svakome ko je u vreme atentata bio u Bosni i ko je sa zaverenicima imao neki kontakt. Jedan od takvih bio je i mladić koji je svakako poznavao atentatore, a i sam je učestvovao u studentskim revolucionamim aktivnostima. Ne može se poreći da je on vrlo dobro prostudirao tu materiju i svi stranci koji su o tome nešto pisali, konsultovali su se s njim. Ali, na nesreću, posle rata taj mladić je sreo Čabrinovićevu sestru i ludo se zaljubio u nju. Mnogima se to desilo; to je zbog njenog glasa – ljudi poveruju da je vila[252] i da će s njom

zauvek igrati na proplancima. Ali, ona ga nije volela, jer je već trebalo da se uda za doktora koga ste sinoć upoznali. Taj mladić je dugo pokušavao da osvoji njeno srce, ali u tome nije imao uspeha. Onda je otišao, pa mu se učinilo da porodica Čabrinović i nije tako divna, i poželeo je da ih uništi svojim prezirom. U njegovim napisima i govorima Čabrinović i nije baš neki heroj. Negde doda malo prezira, drugde malo netrpeljivosti, i Čabrinović je načet."

„Osećam da govorite istinu", ukliknuh. „Prosto mogu da vidim kako je nagli, razdražljivi, govorljivi i preosetljivi Čabrinović zapravo pristrastan prikaz žive, temperamentne i govorljive prirode kakvu ima njegova sestra." „Da", reče Konstantin. „O Čabrinoviću nikada nije izrečena neka ružna, otvorena neistina, ali to je učinjeno onako oviaš i pogano, i ja tim izvorima pripisujem i priču da je Čabrinovićev otac bio policijski doušnik. Ja to ne verujem, jer znam da je njegova sestra čula za nju, i znam da je ona tako dobra i prava žena da je ne bi poricala da je nije i sama ispitala i našla da je neosnovana; a da nije našla da je neosnovana, ona više nikada ne bi izgovorila njegovo ime "

„Kakva okrutna laž!" uskliknuh. „To nije potpuna laž", reče Konstantin. „Ne verujem da bi taj čovek namerno rekao laž. Ali, on je voleo tu ženu, a pošto ona nije njega volela, on je želeo da dokaže da je i ona i sve što je njeno bezvredno, i u takvom duhovnom stanju pomislio je da neke činjenice, koje inače ne bi ni zapazio daje dobio što je želeo, imaju značaja. Mislim da je u ovom slučaju pogrešno protumačio neki incident ili mu pripisao veći značaj nego što je imao. Zamislite Čabrinovićevog oca. On je bio užasan egotist, *ein Subjektivist*[253] bez ograničenja i zadrške; njemu se činilo da je svaki deo sveta koji nije bio on, nizak izdajnik samo zato što se odvojio od njega. Videli ste, na uzorku koji sam vam predočio (a tako ću vam pokazati sve, sve u mojoj zemlji), kako su njegova deca bila zaista veoma ozbiljna, a njemu su izgledala nezahvalna i nedovoljno dobra. Sasvim se lako da zamisliti da je, kada se njegovi drugovi u patriotskoj organizaciji ne bi složili s njim u nekim minornim stvarima, a to je moglo biti i ne tako retko, njemu to izgledalo kao da kuju zaveru protiv njega. Moguće je da je tada pripretio da će ih sve ostaviti na cedilu i da će ih prijaviti policiji. Neki prostiji ljudi mogli su ovu pretnju uzeti ozbiljno, a kasniji događaji mogli su ih navesti da pomisle da je tu pretnju i ostvario, mada se to nikada nije dogodilo. A neki drugi ljudi, ne prosti, ali zlonamerni, mogli su raširiti glasine protiv njega; jer, ne može se očekivati da takav čovek ne stvori mnogo ljutih neprijatelja. Moguće je da je samo u jednoj prilici Čabrinovićev otac prijavio policiji nekog pripadnika bosanskog revolucionamog pokreta za koga je smatrao da predstavlja opasnost po organizaciju. To su često radili revolucionari u carskoj Rusiji da bi se rešili drugova koje su smatrali nepoželjnim, jer su sami pokazali da su nepouzdani ili

nedisciplinovani. Među našim svetom to se gotovo nikada nije dešavalo; ali treba imati na umu da je ovaj čovek bio izuzetak, da je on samom sebi bio jedini zakon, te ja sasvim moguće da je tako nešto i učinio. Pa ipak, ja nikako ne verujem u tvrdnju da je svesno izdavao svoju braću Srbe i da je za to dobijao novac od austrougarskih vlasti.“ „Kako je sramno da se takva priča uopšte pominje!“ rekoh. „Nije sramno“, reče Konstantin, „to je nešto što se ne može izbeći. Jer ako neka žena odbije nekom muškarcu tu sitnu uslugu da mu se dušom i telom preda bez obzira da li ga voli, njemu se odmah učini kao nepatvorena istina da je ona gubava, da joj je otac grbavac koji je prodao svoju zemlju, a majka bogalj i bludnica. Osim toga, mislim da je između tog čoveka i Čabrinovića došlo do nekakvog nesporazuma. Moguće je da je on svedočio na suđenju, ili je dao neku izjavu, a da je Čabrinović to komentarisao na način koji ukazuje da među njima nije bilo mnogo simpatija...“

U tom trenutku našem stolu priđe jedan čovek odeven u neuglednu neupadljivu zapadnjačku odeću, sasvim nalik na one sporedne likove u Meterlinkovim[254] dramama, kakvi na Balkanu prenose poruke. On nešto reče Konstantinu i dade mu jednu ceduljicu, a Konstantin poče radosno da usklikuje. „Popijte već jednom tu kafu, vi Englezi stalno nešto jedete!“, povika on. Iskazao je svoju radost zbog poruke tako što je iscepkao cedulju u sitne komade. „Dvojica mojih velikih prijatelja, vlasnici hemijske fabrike, žele da me vide i pozivaju nas da dođemo do Mitrasovog oltara da bi vam ga pokazali na pravi način; u stvari, oni žele da vide mene, jer smo postali veliki prijatelji kada smo kao mladići zajedno bili u Rusiji.“ Požurio nas je do kola, kojima smo se uputili prema fabrici, smeštenoj usred travnjaka i voćnjaka na periferiji grada; bila je u neskladu sa okolinom, jer je sagrađena s preteranom solidnošću karakterističnom za srednju Evropu 19. veka. No dvojica upravnika nisu bila tu, i Konstantin je, silno razočaran, vikao: „Ali, rekli su mi da dođem ovamo“, tražeći po džepovima poruku koju su mu poslali. „Pocepali ste je u hotelu“, rekoh. „Vi Englezi ste neverovatni“, reče Konstantin. „Zašto bih je pocepao?“ Srećom, u tom trenutku naišla su jedna velika kola iz kojih su gotovo ne savijajući se izašla dva visoka čoveka i odmah se bacila na Konstantina, ljubeći ga i udarajući ga po stražnjici, usklikujući s ljubavlju poput zaljubljenih medveda. Neko vreme nisu uopšte primetili ni mog muža ni mene, duboko očarani ponovnim susretom s nekim koga su očito smatrali mlađim bratom, petlićem za borbe i čarobnjakom. A onda se okrenuše nama i rekoše: „Bio je takav drugar, u Rusiji! Ah, divni naš mali pesnik!“

Ubrzo im, međutim, Konstantin reče da ćemo mi uskoro morati da krenemo dalje; oni živnuše zbog izgleda da se bar pola sata mogu prepustiti svojoj tajnoj strasti, arheologiji uopšte i Mitrasovom oltaru posebno, i grabeći ogromnim

koracima povedoše nas sporednim putem i niz polje do onog voćnjaka. Bili su poreklom iz najzapadnijih slovenskih krajeva: jedan je bio Hrvat, a drugi, viši, iz Slavonije, područja koje je nekada pripadalo Mađarskoj; obojica su izgledali kao krajnji, nepatvoreni Sloveni, onako kako zamišljamo Ruse. Onaj viši izgledao je kao da zaista pripada jednoj vrsti Rusa koji deluju kao divovski, krupni Kinezi. U voćnjaku je utvrđeno da je ključ od kapije ostao u fabrici, ali oni pustiše glasove, urlajući kao ranjeni medvedi, i preko padine smesta dotrča jedan radnik odeven u predivno ukrašeno seljačko odelo boje šljive. Kada je saznao u čemu je problem, on nestade i vrati se sa sekirom; odmah poče da lomi jedan deo izuzetno čvrste drvene ograde koja je okružavala voćnjak. Dok je on sekao ogradu, priđe nam vrlo lep i dostojanstven hodža, kome je veoma lepo pristajao beli navoj na turbanu, znak njegovog položaja; pozdravivši muškarce u našoj družini, on nam se pridruži iz nekog nevidljivog razloga, jer nije pokazivao nikakvo naročito zanimanje ni za nas ni za ono što smo radili. Kada je prolaz napravljen, svi mi, osim hodže, nagrnusmo kroz njega. Njemu vera nije dopuštala da gleda ljudski lik prikazan u kamenu, i on, leđima okrenut svetilištu, sede na jedno deblo pod oblakom rascvetalih šljiva.

Mitraistička misterija bila je tog jutra isuviše jednostavna. Prethodne noći videla sam obrise sopstvenim očima i vrhovima prstiju osetila površinu masivnog hijeroglifa čije je značenje bila snaga. A sada sam mogla da vidim emocijalne nijanse reljefa i njegove detalje. Lice boga izražavalo je odlučnost i ništa više od toga, a odlučnost nije dovoljna da nečije lice bude i potpuno; niko, pa čak ni neki drugi bik, nije mogao poreći da seksualni organi bika nisu bili doista impresivni, a škorpija koja ih je napadala bila je takođe gargantuovskih razmera. Grozota je bila ubijana na grozotan način, u grozotnim pojedinostima. Nije nikakvo čudo što je ženama bilo zabranjeno da prisustvuju obredu, jer on je bio izrazito muški. Sve žene veruju da će se jednog dana desiti nešto izuzetno prijatno i da će potom čitav život biti prijatan. Svi muškarci veruju da će jednog dana učiniti nešto krajnje neprijatno i da će se posle toga život odvijati na tako uzvišenom planu da će sva razmatranja o prijatnom i neprijatnom postati nebitna i površna. Žensko verovanje pati od pasivnosti, ali je bez sumnje bolje. Iza njega stoji izvesna logika. Ako se dogodi neki izuzetno prijatan događaj, ljudska bića kojih se on dotakne osetiće blagost i život će utoliko biti harmoničniji. Nema razloga da se pretpostavi da će neki izuzetno neprijatan događaj učiniti išta drugo osim što će izmoriti i izmučiti svoje učesnike. Nije istina da vino i žito nastaju iz krvi i koštane srži umirućeg bika, a zveri iz njegove sperme. Krv, srž i sperma mrtvih grušaju se i kvare, one su smrad.

Dva diva prikazivala su ovaj ludački oltar s poštovanjem, jer su bili muškarci. Ali odjednom ugledaše Konstantina koji se popeo na jednu prevrnutu korpu tražeći po ivicama dodatne simbole, i pri pogledu na njegovu panovsku punoću uskliknuše: „A, naš Konstantin, isti je kao i uvek!“ Raširiše ruke i pozvaše ga, a on siđe sa korpe i dopusti im da ga cmaču i grle. Sva trojica uzvikivala su uglas: „A sećaš li se? Sećaš li se?“ Slušala sam, mada od toga nisam imala mnogo koristi, o isečku istorije koji, koliko mi je poznato, nije uopšte zabeležen u zapadnoj istoriji, iako se ne može smatrati beznačajnim. Pošto su austrijski i nemački osvajači potisnuli srpsku vojsku iz Srbije, ona se, posle čuvenog povlačenja preko Albanije, probila do Jadranskog mora, a veliki broj preživelih bio je poslat u Rusiju. Kada je izbila revolucija, neki od Srba prišli su „belima“, a neki „crvenima“. Jedan broj koji je još kod kuće bio u dodiru sa ruskom revolucionamom propagandom odigrao je prilično zapaženu ulogu u stranci Kerenskog[255]. Kada su boljševici prigrabili vlast, neki od njih bili su ubijeni, a drugi su prišli Lenjinu. Tokom narednih nekoliko godina mnogo njih je takođe bilo ubijeno. Samo je nekolicina preživela, za šta su mogli da zahvale jedino sreći i neverovatnoj smelosti.

Trojica preživelih smejali su se toliko da su se pridržavali jedan za drugog. Osetivši da nam duguju objašnjenje, Hrvat nam jedva objasni između nastupa grohotnog smeha: *„Nous etions ensemble tous les trois dans la fortresse de St Paul et de St Pierre d Petrograd*“[256]. *„Oui, Madame“,* dodade onaj viši, Slavonac, *„moi et notre bon petit Constantin, nous etions enfermes dans la meme cellule. Et apres nous etions condamnes d mort, tous le deux“*[257]*.* U tom trenutku Konstantin se seti jedne tako dobre šale da se zatetura i poče da hvata vazduh pokušavajući da nam je ispriča. Pokazujući Slavonca, zašišta: *„Figurez-vous, il etait deux fois condamne d mort*. *Deux fois! Deux fois!“*[258]*.* Sručiše se na zemlju podno oltara, plačući od smeha. Slavonac se konačno pribra i izvinjavajući se i brišući oči, reče: *„Ah, que voulez-vous, Madame? On etaitjeune.“*[259]

JEZERO

Tog jutra krenuli smo od vodopada nekoliko milja uz reku, prema izvoru. Reka je ispunjavala jednu široku i lepu udolinu, zaustavljajući samu sebe na svakih pola milje plitkim kaskadama, razlivajući se u male zalive i uvale zasenčene vrbacima. U nižim delovima doline, na kaskadama, u dužini od nekoliko milja bile su nanizane drvene kolibice na stubovima, povrh naprave koja je predstavljala neku vrstu primitivne turbine. „Ovde je, pre više stotina godina, među mojim ljudima, izmišljena turbina“, reče Konstantin svojim punim, zadovoljnim glasom. Ali kućice su sada gotovo potpuno na suvom, jer je pre nekoliko godina Jajce potreslo dvadeset tri zemljotresa, i odron zemljišta promenio je tok vode. Da ugodimo Konstantinu ušli smo u jednu kolibicu, ali smo zastali obeshrabreni, jer je na podu prekriven ćebetom ležao jedan lep mladić koji se, omamljen, prenuo tek toliko da nam uputi saučesnički osmeh, a potom opet sklopio oči. Nastavismo uz reku koja se sada proširila u jezero; na njegovoj kišnosivoj površini odražavala se blistava, mada razlivena slika pastoralnih padina koje su se dizale ka tamnoj šumi na visovima, i koje su, gotovo kao cela Bosna, nalikovale na vrlo brižljivo uređenu baštu. Na kraju se jezero naglo delilo u dve otoke između kojih je ležalo selo sa rascvetalim drvećem, a veoma lepo minare se izdizalo iznad njega kao cvet zadenut u vоćku.

Svojom još uvek finom drvenarijom i krovovima rastresenim nemarom, neke od seoskih kuća govorile su o živoj tradiciji elegancije pridavljene siromaštvom; ona se još videla na nekim kućama skladnih proporcija i sa nepretencioznim ukrasima, koje su, održavane čistoćom i novim malterom, čudnovato podsećale na skromnija i provincijalnija zdanja Bata kakav je u delima Džejn Ostin[260]. Svuda su rasli jorgovani, a ponegde i lale. Ljude nismo videli, već samo neku divnu decu. S jednog prozora sa rešetkama na gornjem spratu kuće koja je trulila među jorgovanima začu se ženski glas, dubok i ne manje mudar zato što je bio prožet poznavanjem uživanja: pevao je bosansku pesmu, punu klonuća zbog neke lepote za kojom čežnja nikako nije prestajala. Odjednom su postale uverljive sve one priče o muškarcima koji su se suočavali sa smrću zbog žene koju su znali samo kao glas koji dopire sa haremskog prozora. Kasnije, dok smo stajali na mostu i posmatrali vodu prozirnu poput vazduha kako češlja zelenu travu oko stubova, začusmo još jedan takav glas iz lepo održavane hrišćanske kuće, odvojene od drvene džamije redom topola. Taj glas bio je još mirniji, mada ne tako mlad, ali je žudeo, silno žudeo da izvije lepotu iz grla, da izloži svoju nevolju kroz muziku. Obe ove žene su izuzetno i s neverovatnom darovitošću koristile posebnu odliku balkanskih pesama. Između svake muzičke sentencije dolazila je vrlo dugačka

pauza. To je kao da je žena izlagala svoj problem, a vasiona joj odgovarala ćutanjem, realnošću koju je ona želela da promeni dokazujući ispravnost svog stanovišta. Da li si, pita ćutanje, sasvim sigurna da si u pravu? Da li si sasvim sigurna da je važno da budeš u pravu? A potom je melodijska linija opet prikupljala snagu i pokušavala da snagom svog argumenta pridobije ogromnu inertnu ćutnju.

U gostionici pored reke popiii smo kafu. Jedan žandarm ušao je da vidi koji su to nepoznati ljudi naišli, ogroman stari vojnik bez jednog oka, sa divljim sedim brkovima. „Kako je, brko“ upita Konstantin, spuštajući ruke na starčeva ramena. Nešto u njegovom tonu odalo je počast starcu kao vojniku i buntovniku, potomku hajduka, i on pocrvene i nasmeja se od zadovoljstva. Gostioničarev sin, simpatičan momak, prijateljski nam pokaza smeđu pastrmku i velikog rečnog raka koji su plivali u kutiji potopljenoj u vodi. Na susednoj obali videla se bogata muslimanska kuća, blistava kao božićni poklon tek uzet ispod jelke, sa baštom u kojoj su biljke rasle u preciznom rasporedu koji bi se očekivao samo u lepo aranžiranim cvećarama. Na obaii reke bio je rascvetan ružičnjak i ja se opet prisetih Bata Džejn Ostin. Takva mala, zgodna skloništa za one koji vole svežinu i senku, i mogućnost da gledaju a da pri tom ne budu viđeni, mogu se naći na obalama Ejvona i iza baštenskih ograda velikih kuća pored kojih prolazi saobraćaj. Bat i njegova okolina, sa naseljima koja su možda mala, ali koja nikako nisu neka prostačka sela, i za njih karakteristično uživanje u privatnim i umerenim zadovoljstvima, kakva su, na primer, ozidane bašte, za mene je najmuslimanskiji deo Engleske.

Utom u gostionicu ulepršа jedna žena pod zarom, a njena uska ramena behu povijena pod težinom nečeg što je nosila pod svojom odećom. Šapatom je u uglu razmenila nekoliko rečenica sa gostioničarevom ženom i potom odlepršala ispravljenih leđa. Ostavila nam je da pogledamo tri prsluka koje je jedna žena iz sela, iz bogate ali osiromašene porodice, želela da proda. Rasprostrli smo ih na klupu postiđeni, jer je za njih tražila samo jednu funtu. Svi su bili napravljeni od somota, tamnoružičastog, toplocrvenog i ljubičastog, i bili su tako gusto izvezeni zlatom da se somot činio poput vezivnog tkiva između zlatnih niti čiji je suštinski smisao bilo nešto mnogo više od pukog ukrašavanja. Neka žena uložila je mnogo veštine u ljubičasti prsluk. Purpur i zlato su teški, i ona je stoga tu i tamo posula grupice od po tri i šest dugmića boje lavande i ruže, ponegde zajedno a ponegde odvojeno, ali tako da uvek očima bude ugodno. „Žena koja je ovo uradila možda još živi u selu“, rekoh. „Vidim da su prsluci stari, ali možda ih je radila kad je bila vrlo mlada.“ Nisam bila u pravu, jer behu postavljeni cicom s početka 19. veka. „Strašno je što je osobu koja je radila ovako nešto odnelo vreme“, rekoh; „ali ja ću

sačuvati njeno delo, odneću prsluke kući i pokazati ljudima kojima će se dopasti, a ja ću ih zaveštati nekome ko će ih voleti, i tako će biti spaseni od prošlosti.“ „U to ne možete biti sigurni“, reče Konstantin, „jer prošlost ogromnim zalogajima guta sve. Može doći dan kada niko taj prsluk neće smatrati lepim, kada će on izgledati dosadan ili smešan, ili čak i baksuzan onima koji ga budu izvukli iz kese u koju se odlaže stara odeća.“

„Vi smatrate da postoje nepromenljivi standardi. Ali ja ću vam ispričati priču o Jajcu, gradu koji smo upravo napustili, koja će vam pokazati da predmeti koji su lepi, pa čak i sveti u očima celog naroda, mogu izgubiti svoju vrednost za samo nekoliko naraštaja. Kada je Bosna potpala pod tursku vlast, mnogi franjevci ostali su gde su i bili, ali je jedno bratstvo iz Jajca pobeglo na obalu i otplovilo za Veneciju. Otišlo je da bi spaslo najveće blago svoje crkve – mošti sv. Luke. Mošti im je darovala kći Đurđa Brankovića, srpskog despota, koji ih je za trideset hiljada dukata otkupio od Turaka, a oni su ih se bez pare dokopali negde u Epiru. Ali, kada su jadni franjevci stigli u Veneciju nije ih dočekalo ništa dobro; napadnuti su kao pagani koji su doneli lažnog boga. Jer, u Italiji su već postojale mošti sv. Luke: bile su vlasništvo nekih benediktinaca u Padovi, i već punih tri stotine godina predstavljale su predmet ogromnog obožavanja vernika.

„Jajački franjevci morali su da brane svoje pravo pred papskim legatom u Veneciji, a proces je trajao tri meseca. Papski legat je na kraju presudio ovako: ’U pravu ste, vaše blago je pravi sv. Luka’. Ali franjevci su i dalje bili siromašni i nesrećni, jer su Padovljani stalno nastojali da obore presudu. Tome se ne treba čuditi, jer su oni imali priličan argument u svoju korist. Telo njihovog sveca bilo je bez glave, a jajački sv. Luka bio je ceo, svi delovi bili su mu na broju; ali negde 580. imperator Tiberije dao je sv. Grguru glavu sv. Luke, koja je bila u Vatikanu i prikazivana ljudima kao njegova prava glava čak i pošto je papski legat objavio da je jajački sv. Luka original. Nema sumnje da se papski poslanik našao u situaciji u kojoj je teško bilo biti logičan, jer je jedna crkva u Rimu već dugo lečila bolesne rukom sv. Luke, za koju se sada očito ispostavilo da je treća.“

„Danas teško da ima ikog kome ova priča nije apsurdna, izuzev vrlo priprostog sveta totalnih idiota. Oni koji veruju u moć relikvija i koji su uzvišeni, preklinjaće vas da ne govorite o takvim stvarima, da ne pominjete glupost naših predaka koja je divne stvari učinila šašavim. Ali većina ljudi, bili oni vernici ili ne, samo će se smejati. Međutim, ljudi koji su živeli pre pet stotina godina nisu videli ništa smešno u mrtvacu s dve glave i tri ruke, koji u svakoj kombinaciji izvodi čuda; a nije im nimalo smetalo što su sveštenici na tim mrtvacima prilično zarađivali. Oni su videli nešto drugo, što im je omogućavalo da dve glave saberu u jednu, a dve ruke i još jednu, u dve, a mi ne znamo šta je to bilo. Mrzim kad čitajući istoriju

otkrivam kako tamo gde je nekad bilo nešto danas ne postoji ništa. To mi kazuje da je čovek uzimao hranu od koje nije imao koristi, jer je ona iz njega izašla nesvarena.“

PUT

Čovek koji je pecao u čamcu nasred jezera uspravi se i mahnu širokim rukavima kao da nas pozdravlja; ipak mora biti da je on neko natprirodno biće koje je vladalo prirodnim silama, i uz to vrlo rđavo raspoloženo, jer se u tom času kiša besno sruči na nas. Više ništa nismo videli na našem putu sve do Vakufa, gde su hrišćanke u keceljama tkanim u jarkim bojama vina, muslimani sa fesovima i muslimanke sa crnim brnjicama, koristeći trenutak u kome se probilo sunce, stajali u blatu i nudili hrpice povrća i svoju mršavu, gladnu stoku. Potom je ponovo padala kiša i gotovo nismo ni videli novi put na koji smo skrenuli kod Vakufa, osim u jednom navratu kada smo izašli iz kola i zastali pored gustog spleta trnjina koje su se pele po velikim grobovima na kamenim postoljima. Tvrdi se da u njima počivaju bogumili; postolja su bila masivna, stroge forme i kvalitetno urađena što je karakteristično za sve manifestacije te jeresi. Ali trnjina, uglačano srebro pri iznenadnom izlivu sunčeve svetlosti, iskupila ih je. Zatim smo naišli na grad koji je ležao usred ravnice s izgledom napuštene vojničke stanice koju je strategija bacila na mesto na kome prirodan čovek nikada ne bi zastao. „Ovo je“, reče Konstantin, „bio važan garnizon u austrijsko doba.“

Bilo je vreme za ručak, pa smo zastali u jednom prilično velikom hotelu. Ušli smo u trpezariju u kojoj je iznenađujuće veliki broj ljudi, uključujući i veću grupu oficira, sedeo za malim stolom i jeo u tišini prekidanoj samo povremenim šapatom. Pomislila sam da su možda došli u grad da prisustvuju pogrebu kakve ugledne ličnosti, i, kad smo se smestili, uputah Konstantina da li je to u pitanju, ali on tiho odgovori: „Ne, mislim da su prisutni neki generali.“ I1 bio je u pravu. U tom trenutku četvorica oficira, od kojih su dvojica bili generali, ustadoše od jednog stola i izađoše iz trpezarije; čim su izašli razgovor je oživeo, vinuvši se u vazduh kao jato bučnih londonskih golubova. Vino, posluženo znatno pre hrane, bilo je prijatno, crveno i pomalo slatko, ne kao francuska vina, ali sasvim dobro. Pitali smo se odakle je, jer njegovo ime to nije otkrivalo, i u tom trenutku nam priđe vlasnica hotela. Iznenada se stvorila pored nas, naginjući se preko moje stolice; bila je postarija Jevrejka sa kestenjastom perikom koja se tresla od njenog uvijanja. Upitasmo je za vino, a ona odgovori: „lz Mađarske je.“ „Šta?“ reče Konstantin. „Ne može nikako biti iz Mađarske, previše je jeftino; na njega očito nije plaćena uvozna taksa; mora biti da je iz Jugoslavije.“ „Ne“, odgovori ona. „Mađarsko je, iz Vojvodine.“

Neko je pozva i ona se udalji, korak joj beše tako uobličen neprestanim uvijanjem, da se čak i između stolova njihala levo-desno, sklopljenih šaka klanjajući se nikom određenom. Konstantin upita: „Ali zašto ona Vojvodinu naziva

Mađarskom? Ona još od rata pripada nama, njeno središte je Banat. Ova žena sigumo ima neki razlog da se drži stare podele.“ Potom smo neko vreme mislili samo na našu hranu, koja je bila izvrsna, ne na balkanski, već na srednjoevropski način. Imali smo čorbu od povrća sa alevom paprikom, jagnjeći paprikaš na bečki način i fantastičnu *Apfelstrudel*[261]. Dok smo jeli, Jevrejka se vratila i njihala se oko nas, a moj muž reče: „Poslužili ste nam divna nemačka jela, a i vaš nemački je izvanredan. Recite, molim vas, gde ste ga naučili?“ „To je moj maternji jezik“, odgovori žena, i objasni da je rođena u jednom gradu na granici Austrije i Mađarske. „Ali, ovde živim pedeset dve godine. Pedeset i dve godine, dragi moj“, ponovi ona koketno i blago me pomilova po mišici s gadnom nežnošću podvodačice. Prosto sam mogla osetiti gvozdenu ruku u prljavoj somotskoj rukavici. Bilo je mučno i pomisliti koliko je puta u tih pedeset i dve godine izlazila u susret svakakvim hitnim potrebama bordela. Nije je bilo teško zamisliti kako briše izbljuvke pijanaca, kako nečije belo telo grubo namešta u pravilan položaj da bi obavila nasilan pregled tražeći znake neke venerične bolesti, kako drmusa preplašeno dete govoreći mu da ne cmizdri, ili prinosi lavore tokom strašnog i ubilačkog pobačaja, a možda ga i sama obavlja. „Drago mi je što pijete moje jadno vino. Drago mi je što jedete moju *Apfelstrudel“* reče kriveći vrat i klanjajući se unazad, u pravcu vrata. „Da“, reče Konstantin, „potpuno ste u pravu. Pretpostavljam da je došla kao šesnaestogodišnja devojka, za oficirima. Mislim da je bila vrlo lepa. A onda je, kad je ostarila, počela da vodi posao. Tako su Austrijanci širili kulturu među nama, Srbima varvarima. Tako će uvek čeznuti za svojim dragim Austrijancima i govoriti da je Vojvodina Mađarska.“

Dok je govorio, vlasnica hotela ušla je u salu, u pratnji jednog starijeg i jednog sredovečnog čoveka. S njima su bile i dve žene koje su imale oko četrdeset godina; seli su za sto nedaleko od nas. Došli smo kasno i trpezarija je već bila gotovo prazna, pa su se ona i njena porodica smestili da obeduju. Stariji čovek je očigledno bio njen brat, a ostali njena deca, ali svi su bili pakosna parodija njene ličnosti. U vrsti koja joj je podarila snagu delovao je otrov koji je poštedeo samo nju. Njene crte, koje su u njenim najboljim danima morale imati semiramidsko bogatstvo i odlučnost, kod ostalih su bile izopačene u običan orijentalni škart. Bili su hrpa kostiju koja je vukla dugačka, pogurena tela nesigurnih nogu, čija su se stopala izvrtala ka spolja pod tupim uglom. Kada im je obed iznesen, postalo je očito da je parodija imala i okrutni vrhunac. Nisu bili u stanju ni da jedu. Čorba im nije stizala do usta, već im je curila niz brade natrag u tanjir. Dok je sedela na čelu stola i sigurnom rukom prinosila usnama dobru čorbu koju je napravila, gledajući ih umornim i nežnim očima, i povremeno, rečju ili pruženom salvetom, upozoravala na neki ispušteni komad hrane, vlasnica hotela je možda videla ceo

svoj život kao trijumfalno nošenje krsta, kao moralnu pobedu kojom je mogla biti ponosna. Pa ipak, ona je bila okrutnost; ona je bila prljavština.

SARAJEVO VIII

Bili smo na zabavi kod Bulbul. Njena kuća, moderno zdanje koje je svoju lepotu dugovalo turskoj tradiciji, jer je bilo puno svetlosti i oslobođeno suvišnog nameštaja, nalazila se na keju, nedaleko od ugla na kome je ubijen Franc Ferdinand; u velikoj primaćoj sobi na prvom spratu pored prozora bio je postavljen minderluk, uobičajena i veoma lepa odlika muslimanskih kuća. Ostatak nameštaja u kući bio je najbolje što se u svojoj vrsti moglo dobiti, ali ta vrsta nije dobra. Osim nekoliko lepih baroknih komada u Hrvatskoj i Dalmaciji, na Balkanu nema finog evropskog nameštaja. Ovde je situacija sasvim drukčija od one na severu Evrope, gde su bogati danski i švedski trgovci i ruski zemljoposednici omogućili celom Baltiku da upozna „Čipendejl“ i „šeraton“. Turci su odsekli Balkan od te, kao i od svake druge evropske umetničke tradicije; a kada su balkanski narodi došli u dodir s njom, bilo je to posredstvom srednje Evrope, koja nikada nije imala dobar nameštaj osim baroknog i „bidermajera“, stilova u potpunosti zasnovanih na mašti, umesto na zdravim principima dizajna, zbog čega nisu ni mogli da stvore neku svoju školu. U Austriji 19. veka ukus se degenerisao mnogo brže nego u bilo kojoj drugoj zemlji, s eventualnim izuzetkom Rusije, te je ona nametnula Balkanu iskvarenu modu u ovim stvarima. Police za knjige ili komode, izrađene rukom čoveka koji ne zna ništa o tome šta su majstori njegovog zanata otkrili pre njega, često postaju samo velike kutije; a ako taj čovek još i veruje da kvantitet može biti zamena za kvalitet, te kutije su ne samo velike već i nezgrapne.

Ali draga Bulbul kupila je najbolji nameštaj koji se mogao naći, a njeni tepisi i zidni ukrasi bili su lepi na orijentalan način; u svakom čistom i suncem obasjanom kvadratnom santimetru kuće živeo je osećaj za domaćinstvo, veoma savestan, ali ipak opušten, nadahnut ne razdražljivom netrpeljivošću prema prljavštini, već senzualnom ljubavlju prema čistoći. Ona sama bila je neužurbana, u šuštavoj haljini koja je njenu vrtoglavu lepotu činila svežom ali ne i ledenom, poput zrele, tek ubrane lubenice. Njen muž bio je otmen i kao izvajan, blag, čak mek, a ipak nepokolebljiv, neuništiv kao granitni monolit isklesan po uzoru na nežnog i dobroćudnog boga. Bili su tu i drugi gosti, njegova sestra i njen sin, student prirodnih nauka u Zagrebu; ogromne, bistre oči kakve su svi oni imali i veoma izražena vitkost bili su odraz sarajevske tradicije poznate po čudesnoj lepoti. Nesreća Jevreja je što među njima ima onih koji prosto odbijaju svojom ružnoćom, a odvratnost koju izazivaju ne može se ublažiti lepotom ostalih, jer su ovi isuviše lepi, a ta njihova savršena lepota budi zlobu i sitničavost koje su u prirodi nejevreja, a najgore kod Engleza, koji nisu u stanju da podnesu išta čega

ima u izobilju, te smatraju da je patka preteška, a šamberten[262] suviše jak, i zato provode odmor u ružnim mestima i nose sumornu odeću. Mnogo nejevreja, i još više Engleza, izašli bi iz ove sobe mrzeći ljude u njoj samo zbog njihovog fizičkog savršenstva.

I razgovor bi možda izgledao previše uspešan za nekog posetioca sa Zapada. Umetnik među ovim ljudima, barem što se razgovora tiče, bio je Konstantin, koji je koristio svoju briljantnost s drevnom veštinom orijentalnog pripovedača; a svi u sobi znali su kako da podrže zvezdu; ne samo da su razumeli šta govori, oni su znali i kako komad teče dalje i davali mu podsticaj. Ovakav razgovor zahtevao je pažnju, oštroumnost, poštovanje govornika, što je u stvari pravo rasipništvo na koje smo mi, zlobni zapadnjaci, skloni da gunđamo. Glavna primedba koju bi neki Englez imao na ovaj skup ticala bi se onog što je postigao, kao i činjenice da se njegovi učesnici nisu stideli da to i pokažu. Kad smo ustali od stola prešli smo u suncem obasjanu sobu sa minderlucima i pili kafu u koju je stavljeno umućeno žumance, čime je gorčina bila bolje ublažena nego mlekom. A onda smo, posle kafe, slušali malo muzike. Malo muzike!

Bulbul je uzela gusle i divnim, namerno umerenim glasom, pevala bosanske pesme. Nije ih pevala kao žene iz Jezera, jer nije bila slovenskog roda i nije, kao Sloveni, prihvatala tragediju za osnovu života. Izgledalo je kao da u vrtu ponavlja divlju slovensku tugovanku koju čuje preko baštenskog zida. S iskrom u očima otpevala je jednu ljubavnu pesmu pogleda prikovanog za mog muža, jer je u ovoj zemlji običaj da se takve pesme pevaju dok se voljena osoba netremice gleda. Svi su se smejali, jer se podrazumevalo da će Englezu to biti neprijatno, ali on se izvrsno držao, i oni su ga potom tapšali po leđima i govorili kako je silan čovek. I ovo je podsećalo na Bat iz doba Džejn Ostin; takvo raspoloženje moglo je uneti živost i u kakav današnji engleski salon.

A onda je Bulbul predala gusle svome mužu i rekla: „Sada je red na tebe“ potom se okrenula gostima rekavši, očiju punih ljubavi: „Ja pevam, i pevam dobro, a on ne samo da peva već ima i glas.“ I to je bila istina. Glas mu je bio poput dremljive grmljavine koju stvara bog samo napola budan. Pevao je srpsku pesmu, dužu od većine, o paši iz grada u kome je Konstantin rođen – Šapca. Paša je bio pijanica i kockar: pesma slika um kakav se sreće u današnjim kazinima, nad stolovima s kartama, um omamljen pićem i obuzet brojkama, odvojen od svega bitnog. Prokockao je svoje bogatstvo; ostao je bez dinara usred sveg svog sjaja. Patio je kao morfinista lišen droge, jer više nije imao čime da se kocka; zato je sa nehajnom bezdušnošću pijanca naredio da mu se majka odvede na trg i proda u sluškinje. Ali, njegova žena, mlada, lepa i plemenita, sa još snažnijom nehajnošću onog kome je slomljeno srce, rekla je da ona mora biti prodata u roblje umesto

njegove majke, jer postoji sramota i sramota, a čovek mora izabrati manju. Pesma prikazuje propast u dostojanstvenom okviru, ona uzima za temu melanholiju pijanstva i hladnoću dugotrajnog poroka i izučava ih kao da je u pitanju neko cveće čudnovatih boja.

Ali u jednoj kasnijoj pesmi on zastade, nasmeši se i ponovi poslednju frazu, pa otpeva frazu iz jedne Šumanove pesme, koja je bila kao prevod prve u drugi muzički izraz. Student prirodnih nauka pritrča klaviru, i svi se pridružiše spletu Šumanovih pesama. Glatko su nastavili sa *Dva grenadira*, a Konstantin je u sredini sobe ne samo pevao već i glumio, da bi na kraju raširio ruke i zagrmeo *„Main Kaiser, mein Kaiser, gefangen“,* dok se šašavo belo kučence – jedina očigledna Bulbulina slabost probudilo i iskočilo iz svoje korpe lajući, željno da i ono da svoj doprinos. Svi se nasmejaše; nisu se stideli da se smeju, smeh je prijatan, oni su se sakupili da bi uživali zajedno u prijatnim stvarima. Zatim ponovo počeše da pevaju, ovaj put šaljivo, istražujući nemački romantizam iz pesme u pesmu, krenuvši od *Myrtillen und Rosen*, do *Poor Peter.* Konstantin, vrlo dežmekast i vrlo crven od ručka i sreće, i još u pratnji dobroćudnog i začuđenog psa, izigravao je jadnog Petera. (“*Der arme Peter wankt vorbei, Gar langsam, leichrnblass und scheu“*[263]*)* Uprkos ludiranju, pevali su svoja četiri glasa izvanredno, a njihova parodija bila je ozbiljna kritika romantičarskog duha. Ali Konstantin podiže ruku zaustavljajući predstavu i reče: „Dosta je bilo. Hajde da se sada povratimo dodirom sa Velikim Nordijcem. Zar nismo svi Arijevci?“ I oni pređoše na mešavinu scena iz *Prstena,* što je bilo sasvim uspešno, imajući u vidu da je Konstantin pevao ulogu Karmen. Zašto baš Karmen? Oni su znali zašto. Zato što je Niče u jednom čuvenom odlomku izložio verovanje da je Vagneru bila neophodna infuzija Bizeovog duha. Stoga su u ovom izvođenju *Prstena* Zigfrid i Brunhilda podnosili sve svoje nevolje u društvu jedne Ciganke, pa se „Jo-ho-eo“ mešalo sa *habanerom.* Takva muzička virtuoznost i ovakvo bogatstvo književnih aluzija, barem u mom iskustvu, vrlo retko dolazi posle engleskih ručkova.

Dok smo tapšali, u sobu je gotovo nečujno i sa uobičajenom blagom radošću povodom svih pojedinačnih pitanja i melanholijom rezervisanom za opšte stanje stvari, ušao naš prijatelj bankar, koga nismo videli nekoliko dana. Bulbul se na trenutak odvojila od pevača i prišla mu, da joj poljubi ruku, stojeći neko vreme pored nas dok je nisu dozvali natrag; napustila nas je s prelepim osmehom žaljenja koji nam je uputila preko ramena, mada joj je bilo drago da ponovo zapeva. Mislim da je njena ideja o sreći bila da bude u mogućnosti da sva usta pod nebeskom kapom istovremeno hrani ušećerenim voćem. Bankar je trenutak-dva posmatrao svoje prijatelje sa smeškom, a zatim nas upita kako nam se dopalo putovanje po Bosni. Rekoh: „Bilo je neopisivo lepo. Travnik je bio divan; a Jajce

još lepše. Ali najviše mi se dopala Čabrinovićeva sestra.“ „Vi ste kao patuljak iz bajke koji kaže: ’Od svakog blaga ljudsko biće meni je draže’,“ reče on. „U pravu ste, nijedno putovanje ne vodi nikom boljem od nje. Ona je istinski plemenita.“ Pomenuh i Jezero i prsluke, Vakuf i žene sa keceljama boje vina, i na kraju užasnu staru ženu u restoranu u kome smo ručali. „Mislim da je vaša pretpostavka o njoj tačna“, reče on. „ Verujem i da sam čuo za tu ženu. Ispričaću vam nešto što nećete moći da saznate iz knjiga koje su napisali engleski putnici kroz Bosnu iz vremena kada su ovde vladali Austrijanci.“ „Koje se, ako smem da primetim, ne odlikuju ni velikom pameću“, dodadoh. Tog jutra sam čitala jednu koja je doista bila imbecilna. Autor se, sav ushićen, vrteo među austrijskim i mađarskim zvaničnicima, čestitajući im što su doneli u ove krajeve dud, uočljivu odliku bosanskog pejzaža još u tursko doba, a pohvalio je i guvernerovu ženu, „sasvim pravedno nazvanu ’kraljicom Bosne’,“ što uči ručnom radu žene poput one koja je napravila ljubičasti jelek u Jezeru. „Vidite, našim svetom nikada nije bilo lako vladati, ni pre ni posle aneksije. Vojnici su bili plaćeni kao da su u aktivnoj službi, a činovnici su dobijali izuzetno visoke plate. Imali su puno novca i malo mogućnosti da ga troše, pa je za njima došlo mnogo onih koji su živeli na njihov račun. Bilo je to slično Klondajku[264] u vreme zlatne groznice. Među njima je bilo i mnogo prostitutki, a najviše Mađarica, ne zato što tim ljudima nedostaje vrlina, već zato što je sistem raspodele zemlje toliko osiromašio seljake da su morali slati svoje kćeri u svet, ako nisu hteli da ih gledaju kako umiru od gladi. Stoga je kod nas kavaljerski jezik mađarski, kao što je to francuski u Londonu.“

On zastade. Pevači su odustali od opere i vratili se omiljenim starim pesmama. „Hajde da pevamo ono ’vau vau vau’“ reče Konstantin, i svima je odmah bilo jasno da je mislio na „aj, aj, aj“. „Nesreća je“, nastavi bankar, „ne u tim ženama, koje su često izuzetno drage i dobre i postaju moralni pobednici u meri u kojoj im je to dostupno, već u Austrougarskoj imperiji koja je, mada navodno katolička, prekršila sva katolička pravila o čednosti, otvarajući u našoj zemlji niz bordela čiji se broj nikako nije mogao opravdati potrebama vojske. Sarajevo je imalo mnogo više javnih kuća nego što je bilo nužno za garnizon i carske činovnike. Bilo je pet veoma velikih i veoma skupih, poznatih pod imenima „Crvena zvezda“, „Plava zvezda“, „Zelena zvezda“, i tako dalje, i dva za obične vojnike „Pet šibica“ i „Kod poslednjeg groša.“ Neoprostivo je zlo učiniti tako nešto našem gradu, jer pre toga mi takvih mesta nismo imali. Mi Jevreji imamo svoj tradicionalni moral, koji tada nije bio narušen. Srbi i Hrvati su čedni, patrijarhalni ljudi; tamo gde čovek ubija čoveka zato što mu je obeščastio ženu ili kćer sigurno vlada surova vrsta čestitosti. A gde su naša pravila popuštala, našli bi se Cigani, koji imaju jedinstvenu ulogu među svim narodima sveta da pročišćavaju beščašće. Mi jednostavno nismo znali

za prostituciju, a mladog čoveka veoma uzbuđuje saznanje da može za skromnu svotu uživati u nekoj lepoj devojci. Za mnoge od nas, osim toga, susret sa nameštajem iz javne kuće predstavljao je prvi dodir sa zapadnjačkim luksuzom. Oni koji nisu bili iz bogatih porodica, nikada ranije nisu videli ni velika ogledala, ni zlatne stolice prekrivene crvenim plišem, i bili su duboko impresionirani. Bojim se da Njegovo katoličko veličanstvo car Franc Jozef nije počinio samo greh protiv moralne čistote kada je napravio bordele; on je počinio greh prodavanja tuđe duše. Jer uveren sam da je ideja bila da se mladi ljudi Sarajeva iskvare da bi naš nacionalni duh bio ubijen, a posao vladanja nad Bosnom olakšan. Ali, to nije trebalo da bude samo politički potez; misao o kvarenju je sama po sebi slatka, jer Austrijanci mrze Slovene, svaki Nemac mrzi Slovene, s apetitom koji prosto umiranje, prosto tlačenje, ne može zadovoljiti.“

Potom dodade: „Pitam se da li možete da shvatite koliko mržnja može biti moćna. Mislim da to za vas Engleze nije moguće; vi već dugo imate sreću da vas se ničija mržnja ne može dotaći, a sami niste imali razloga da mrzite druge. Dozvolite mi da istaknem da na vašem putovanju u Travnik i Jajce jednu stvar niste videli. Niste videli ništa od bosanskog kraljevstva. Videli ste nekoliko tvrđava i po koju crkvu, i možda pogrebne odaje porodice Vakčić. Više od toga se i ne može videti. A ipak je nekada mletački dužd pisao papi: ’Na naše oči gori najbogatije kraljevstvo sveta!’, misleći na Bosnu. Osvajanje guta sve. Turci su progutali Bosnu. Austrijanci su učinili sve da progutaju ono što je preostalo, ali njihove vilice bile su tada slabe. Ponekad se plašim da nekima od njihovog soja ne porastu snažni zubi, poput turskih.“

SRBIJA

VOZ

Napustili smo Sarajevo rano izjutra, provlačeći se između seljaka koji su spavali po podu čekaonice na železničkoj stanici. Sve ono što mi na Zapadu mislimo o seljacima potpuno je pogrešno. Naučeni smo da ih smatramo inertnim, gotovo fizički ukorenjenim u tlo, i nesklonim bilo čemu veštačkom. To je zaista netačno, jer seljaci vole da putuju, i to radije čine vozom nego na konju. To sam prvi put zapazila u staroj Španiji. Vozovi su na raskrsnicama stajali dupke puni, kao u srednjoj Engleskoj, gde mnoštvo prilika za trgovinu navodi ljude da stalno budu u pokretu. Ali u španskim vozovima nije bilo nikog osim seljaka koji nisu imali baš nikakvog materijalnog razloga da napuštaju svoje domove. Iz izveštaja sa sarajevskog suđenja vidi se da su zatvorenici i svedoci putovali mnogo više od Engleza znatno boljeg imovnog stanja. Sada kada zemlja ima svoju vlast pa su i ograničenja manja, svi vozovi i autobusi ispunjeni su ljudima koji blistaju od zadovoljstva, kao da su krenuli na finale kupa iako ih na kraju putovanja ne očekuje nikakva utakmica.

Izlazak iz Sarajeva je specifičan, opušten, izmiče opisu, jednostavno rečeno, prelep je. Voz kreće sa dna posude u kojoj leži grad, zavojito se penje njenim stranama i izlazi na samu ivicu. Tu, na rubu kotline postoji stanica, i tu putnik poslednji put baca pogled na stotinu minareta, bele kuće i zeleni plamen jablanova. Potom putuje kroz švajcarski predeo – planine i borovu šumu – nailazeći tu i tamo na poneko selo sa minaretom, a onda sledi jedan šumovit klanac sa velelepnim prizorom. Na tom mestu sastaju se dve reke koje se s tutnjavom slivaju niz stenovite padine, vremenom izbrušene u opasne oštrice. Malo smo posmatrali pejzaž, malo dremali, a često smo slušali Konstantina koji je tokom celog trinaestočasovnog putovanja razgovarao s nama, ili s drugim putnicima. Kada sam prvi put došla u Jugoslaviju, Konstantin me je odveo u Makedoniju da bih napravila jednu radio-emisiju, ali kada smo stigli u Skoplje, mislila sam da ću morati da pobegnem, jer od Beograda nije prestao da priča. Govorio je punih dvanaest časova, a ja sam se osećala obaveznom da slušam. Sada znam da je Konstantin, kada je razgovor u pitanju, poput profesionalnog igrača tenisa: od amatera on ne očekuje da dugo izdrže njegovo majstorstvo, osim toga, pretpostavlja da će mu se saigrači smenjivati; tako da sam povremeno prestajala da ga slušam, dok slučajno ne bih uhvatila jedan od onih uvoda za koje sam znala da najavljuju neku od njegovih prekrasnih priča.

„Kada stignete u Beograd“, reče on mom mužu, „upoznaćete moju ženu. Ona je Nemica. Izuzetno je lepa, potiče iz stare nemačke porodice koja nije želela da se ona uda za mene, tako da sam je avionom ugrabio od njih. Dugo vremena nisu

bili prijatni prema meni i nisam uspevao u svojim pokušajima da ih osvojim. Moja tašta je udovica luteranskog sveštenika, i ja sam dobro znao da je to vera drukčija od moje, ali sam bio ubeđen da u Evropi postoje samo dve hrišćanske vere – pravoslavna i katolička. Znao sam da moja tašta ne pripada pravoslavnoj, jer je činjenica što sam pravoslavac užasava, pa sam smatrao da su luteranci neka vrsta katolika. Možda katolici koji dozvoljavaju da se njihovi sveštenici žene. Tako smo jednom moja žena i ja bili sa mojom taštom u planinama, i ona i ja smo doručkovali na terasi, pre nego što je moja žena sišla. Sijalo je sunce, kafa je bila dobra, bilo je puno cveća, i ja sam bio tako srećan da sam rekao sebi: 'Sad je trenutak da se dopadnem staroj gospođi.' Tako joj rekoh da sam pročitao u novinama da je papa bolestan i da mi je žao, jer imam o njemu dobro mišljenje. Navedoh joj niz primera koji su me uverili da je dobar i mudar čovek. Pokazah na daleke snežne vrhove i rekoh kako je uspeti se uz njih veliko dostignuće, da je to papa i sam činio u više navrata, jer je veliki planinar, pa pređoh na papske edikte, hvaleći njihovu mudrost i razboritost. Moja tašta je ćutala, ali to me nije čudilo pošto sam često ja onaj koji govori, dok ostali slušaju. U tom trenutku sišla je moja žena, a moja tašta ustade i kriknu: 'Eto ti divljaka za kog si se udala; po ovakvom divnom danu sedi ovde i hvali mi papu, koji je sami đavo!'

„Ni njena nastojanja da bude dobra prema meni nisu bila naročito uspešna, mada me je s vremenom zavolela. Tako je bilo i sa belim pivom. Jeste li čuli za belo pivo? To je stvar koja je najviše *fade*[265] na svetu, a nemačka *petite bourgeoisie*[266] ga prosto obožava. Odlaze u pivnice na izletištima u šumama i pored jezera, gde svojim malim očima posmatraju lepote njihove Nemačke, pijući belo pivo, koje je najgluplje moguće piće, jer nema nikakav ukus i ne može vas opiti. Ono je nalik na život nekog *petite bourgeois* u tečnom obliku, i u svojoj ništavnosti je odvratno, tako da ga neki od njih koji imaju stida ne vole, pa naručuju uz njega sirup od malina. Ali postoje i oni koje nije stid da budu *fade*, i ne žele da ga kvare ukusom, pa naručuju, *'ein Weisses mit ohne*... ' *Mit ohne, mit ohne*, postoji li išta bolje za dušu *petite bourgeoisie* nego da, kada upitani šta žele, kažu, 'Želim ga sa bez.' To znači biti izgubljen, biti proklet mimo spasenja, ali oni su ipak vrlo srećni, sede u svojim pivnicama i naručuju *mit ohne.* To je predivno, to je jedan od onih nesklada u vasioni koji nas podseća kako divno Bog dela kada želi da bude gadan. Pomenuo sam to jednom pred mojom taštom i, zamislite, od tada mi uvek daje belo pivo. Moja žena je pokušala da joj objasni da to ne čini, a moja tašta kaže: 'Ti si šašava, čula sam ga sasvim dobro kako kaže da voli *mit ohne*' Moja žena joj kaže: 'Ne, ti si pogrešno razumela, on voli izraz *mit ohne*' a moja tašta odgovara: 'Kako možeš tako nešto da tvrdiš, zašto bi mu se sviđalo to što ljudi naručuju belo pivo bez sirupa od malina?' Tu se nema šta reći, i ja moram

da pijem belo pivo, mada sam Srbin, što znači da nisam *petite bourgeois*, već vlastelin i seljak.“

Prolazili smo kroz šumovit predeo, pored reke kojom su se splavari spuštali niz brzake. „Jednom morate poći na takvo putovanje“, reče Konstantin. „Na mirnim mestima čućete kako ljudi divno pevaju.“ Prošli smo kroz Višegrad, grad strugara, ispunjen gomilama sveže obrađenog drveta i starim kućama, sa minaretima i starim mostom preko koga je na tovarnom konju jahao jedan musliman koji je morao biti veoma star, ili je poreklom sa juga, jer je za razliku od ostalih koje sam sretala, nosio turban – deo turske odeće koji je prethodio fesu. Onda sam zaspala i probudila se u gradiću bez minareta, u kome je bilo onoliko tragova islama koliko i u nekom mestu u Saseksu. Bili smo u Srbiji. Izašli smo na peron i udahnuli vazduh koji je bio vazduh Srbije. On se razlikuje od vazduha Bosne onako kako se u Škotskoj vazduh u nizijama razlikuje od planinskog – suvlji je i, kako se to kaže za pecivo, rastresitiji. Oni koji ne shvataju da je jedno zadovoljstvo napuniti pluća kod Jajca ili na jezeru Etiv[267], a drugo u Beogradu ili u Lamermurškim planinama[268] moraju biti od onih stvorenja kojima su čula toliko oštećena da nisu u stanju da osete razliku između dve vrste vode. Na peronu je bila u toku neka ceremonija, jer je našim vozom putovao i jedan oficir, momčić svetle kose od dvadeset i nekoliko godina, koji je nekad služio u garnizonu u ovom gradu, a potom je premešten na jug; sada se vraćao na sever da bi preuzeo neku novu i važniju dužnost. Stanovnici su čuli da će proći kroz grad i okupili su se sa decom da mu čestitaju na unapređenju. Po klicanju kojim su pozdravili dolazak i odlazak voza moglo se videti da ga veoma vole; ali kad se pojavio pred njima, i on i oni bili su prosto paralisani stidljivošću koja je očito poticala iz osećanja da je vojnička slava sveta, jer iz onog što su govorili shvatili smo da je on dospeo do čina koji je za njegove godine bio izuzetno visok. Bilo je veoma dirljivo gledati kako svečano stoji pred njima zbog počasti koju su mu ukazali, uspravnog tela koje se, zahvaljujući disciplini i vežbi, od širokih pleća sužavalo prema vitkom struku i bokovima. Imao je ono slovensko lice koje zbunjuje čoveka sa Zapada, jer su mu oči bile stroge, a obrve i jagodice tako uzdignute da bi se uz njih očekivale stisnute, tanke usne, a njegove su bile pune i čulne. Svidelo mi se kako je stajao tamo u svojoj urednoj, maslinastoj uniformi; dopala su mi se i lica dece podignute prema njemu, zaneta maštanjem o njemu kao zaštitniku i o njegovom životu punom odricanja. U životu postoje i bolje stvari od ratovanja, ali one su bolje jedino ako su ljudi koji se njima bave u stanju i da ratuju.

„Moj rodni grad je Šabac“, reče Konstantin, i ja obratih pažnju, jer njegove najbolje priče počinju tim rečima. „Svi mi iz Šapca bili smo pravi ljudi. Nije bilo mnogo onih koji su govorili slično ili ličili jedni na druge, kako to biva u Parizu,

Londonu ili Berlinu. Bili smo svi svoji i različiti. Mislim da je to bilo zato Što smo svi bili jednaki i nismo se mogli uzdići nastojanjem da izgledamo kao klasa koja ima društveni ugled. Mogli smo postati izuzetni jedino razvijajući svoje osobine do krajnosti. Tako je u svim srpskim gradovima, tako je bilo naročito u Šapcu, jer naš grad je ponosit, mi smo uvek išli svojim putem. Kada je stari kralj Petar došao u posetu Šapcu, obratio se jednom seljaku i pitao ga da li mu dobro ide, a seljak je odgovorio potvrdno, dodavši da je to zahvaljujući svinjama i švercu. Nama je uglavnom svejedno, mada nam i nije svejedno. Seljak će reći kralju da-se bavi švercom i krši njegov zakon, ali će umreti za svog kralja. U ratu smo bili vrlo hrabar grad. Francuzi su nas odlikovali istim ordenom koji su dali Verdunu.

„Voleo bih da vas odvedem u Šabac. Ali on više nije ono što je bio. Hoću da kažem da ga ja više ne poznajem. Poseta možda ne bi razočarala vas, ali bi razočarala mene, jer ne bih mogao da vas upoznam sa svim ljudima koji su tamo živeli kada sam bio mlad, a sada su mrtvi. Neki od njih bili su veoma dobri i veoma čudni. Postojao je jedan starac koga sam veoma voleo, da, a voleo sam i njegovu ženu. Obogatio se pravljenjem vojničkih uniformi i svoje bogatstvo je pošteno stekao, jer je bio dobar čovek, rodoljub, i nije varao sirote vojnike. Tako je imao novca da se posveti svojoj maniji za novitetima - ljubavi prema nauci, mašinama, veštačkim, modernim stvarima. Vi to možda ne pamtite, jer je to kod vas stiglo pre nego kod nas, ali pre izvesnog vremena vladala je prava pomama za takvim stvarima. To je bila delimično zasluga vašeg H. Dž. Velsa[269] i njegovih podražavalaca, a delimično i naših predstava o Americi, za koju smo tada verovali da je cela prekrivena oblakoderima i fabrikama. I ja sam pomalo patio od te manije pa sam se tako i zbližio sa starcem, jer sam pred njim pričao o tim stvarima, a on me je potom povremeno pozivao svojoj kući na ručak, kada bi iz Beograda ili Novog Sada doneo konzervu povrća ili voća; on, ja i njegova žena sedeli smo tako usred zemlje u kojoj raste najbolje voće i povrće na svetu i oblizujući se posle neke kašaste špargle ili repaste breskve iz Kalifomije, razgovarali o tome kako ćemo spasti svet kada svi budemo živeli u podzemnim gradovima, jeli konzervisanu hranu, dobijali decu veštačkim začećem i živeli večno.

„Bio sam tada samo dečak i to sam prerastao, ali starac je ostao čvrst u svojoj veri, zajedno sa svojom ženom koja, mislim, nikada u sve to nije verovala, ali ga je mnogo volela i stoga ga je u svemu sledila. Rekoh da je bio veoma bogat te je mogao da nabavi prvu šivaću mašinu u našem gradu, zatim i prvi gramofon, a potom i prvi auto, koji mu, pošto nije bilo dobrih puteva, nije bio ni od kakve koristi, ali ga je svejedno bacao u ekstazu. No postojalo je mnogo drugih predmeta kojima je zadovoljavao svoju strast, mnogo više nego što možete

pretpostaviti. Kuća mu je bila prosto zatrpana njima. Imao je mnoštvo neobičnih satova; jednog se sećam sasvim dobro: brojčanik mu je bio skriven, a vreme je pokazivao svetlećim brojkama koje su se ocrtavale na tavanici. To je bilo vrlo zgodno za noć, ali mojim prijateljima nije bio ni od kakve koristi jer su odlazili u krevet rano i spavali kao klade do izlaska sunca. Opremio je svoju kuću pravim klozetom i stalno je menjao modele. Neki su bili vrlo neobični i nikada nisam više video slične primerke; ne znam šta su njihovi tvorci imali na umu. Na neke od njih išlo se samo na određen način, a zašto bi neko išao u klozet baš na taj način nije bilo jasno. To je valjda jedino mesto na svetu gde čovek sasvim dobro zna šta treba da radi. Odeća mojih prijatelja je takođe bila vrlo čudnovata. On, naravno, nije nosio seljačku nošnju, ali čim je obukao zapadnjačku odeću pobunio se i protiv nje, pa je nosio kravate koje se kopčaju i pantalone skrojene izjedna s prslukom. Ali, najgori je bio kada je bila u pitanju odeća njegove žene. Terao je da nosi pumperice ispod suknje, što nije bio običaj naših žena i što ih je iz nekog razloga skandalizovalo. Pantalone su upoznale preko Turaka, znale su i za suknje, ali su pantalone ispod suknje smatrale nepristojnim. Kad je čuo za grudnjake, naručio ih je i naterao je da ih nosi, a pošto je ona bila stara seljanka, vrlo krupna, grudnjaci su morali biti prošireni; ali i tada se videlo da joj ne odgovaraju. Bio je toliko ponosan što ima sve što je moderno, da nije mogao a da ne priča ljudima kako je ona poput Amerikanke, pa nosi pumperice i grudnjake. Ona je crvenela i patila, jer naše žene su sramežljive. Pa ipak, podnosila je sve to jer ga je mnogo volela.

„Znam koliko ga je volela, jer sam imao prilike da upoznam šta joj je na srcu. Znate kako su mladi ljudi često surovi, jer kada sam izrastao iz dečaštva, više mi nije izgledalo fantastično da jedem konzervisano povrće, i krišom sam se smejao svom starom prijatelju. Kada sam se vratio iz Pariza posle prve godine na Sorboni, posetio sam ih i iz puste zloće počeo da pričam neverovatne priče o novim mašinama koje uopšte nisu postojale. Možda je nekih i bilo, a neke su kasnije doista i napravljene. Sećam se kako sam im govorio da su Amerikanci pronašli sistem kojim u vozovima i kućama uvek održavaju istu temperaturu bez obzira na vremenske prilike. To su klima-uređaji, i to danas postoji, ali tada je to bila laž. Pričao sam sve apsurdnije stvari i na kraju rekao: 'I, naravno, umalo da zaboravim, postoji i veštačka žena koju je izmislio čuveni hirurg, doktor Martel. To je zaista divno.' Moj stari prijatelj reče: 'Veštačka žena? Šta je to? Žena stvorena veštačkim putem? Za ime Boga! Pričaj!' Ja nastavih, govoreći stvari koje uopšte nisu bile istinite i koje nisu bile poštene, a moj prijatelj me je slušao gledajući me očima koje su se sve više širile; onda ugledah oči njegove žene, velike i ispunjene bolom. Moj stari prijatelj reče: 'Moraš mi nabaviti jednu, moraš mi nabaviti veštačku

ženu!’ Mogao je da kupi šta god je hteo i ja shvatih da je ona znala da će on to reći i da je bila strašno tužna, jer je bila sigurna da, iako je njegova prava žena, neće biti u stanju da ga odvoji od njegove veštačke ljubavnice. Zato rekoh da žena još nije gotova, da doktor Martel nastoji da poboljša model, da se još ne može kupiti. Grdno sam se mučio pokušavajući da pronađem nešto drugo što bi ga navelo da zaboravi veštačku ženu, pio sam mnogo šljivovice i pravio se da sam pijan. Ali pre nego što sam otputovao, svratio je do mene i zatražio da mu donesem veštačku ženu, rekavši da uopšte ne pita za cenu i da će prodati sve što ima samo da bi stekao takvo čudo.

„To se ponavljalo svaki put kad bih iz Pariza dolazio na raspust. Otišao bih njihovoj kući, a on je izvesno vreme govorio o drugim stvarima, kao lepo vaspitan dečak koji zna da mora malo porazgovarati sa ujakom pre nego što ga upita: ’ A šta je sa vozom koji si obećao?’ No pre ili kasnije upitao bi: ’A veštačka žena, da li je završena?’ Ja bih zavrteo glavom i odgovorio: ’Ne, nije.’ Video bih tada kako lice njegove žene obliva sreća, kako postaje mlađe i blago. Njen muž će još neko vreme biti njen. Ja bih onda objasnio da je doktor Martel vrlo odgovoran čovek i veliki hirurg, i da takvi ljudi vole da rade polako i studiozno. A zatim bih šakom zaklonio usta da ona ne bi čula i ispričao neku ne baš pristojnu priču o tome kako se veštačka žena pokvarila prilikom eksperimenta; starac je slušao izbečenih očiju, a ona bi otišla u kuhinju i donela mi neki specijalitet, slatko ili komad prasetine koji je čuvala za sveštenika, zato što sam rekao da veštačka žena još nije gotova. Video sam da me je jako zavolela, kao majka sina, i bilo mi je teško, jer sam joj glupavom šalom naneo bol. Kada sam zbog hladnog vetra dobio upalu pluća i kada se činilo da ću otići poput moje sestre, koja je umrla u šesnaestoj, došla je da me obiđe i ja sam joj sa stidom rekao: ’Tetka, previše si dobra prema meni. Ja za tebe nisam ništa učinio’, a ona mi je sa suzama u očima odgovorila: ’Ali, ti si bio prema meni kao sin. Ne misliš valjda da sam toliko prosta da ne znam da je veštačka žena završena odavno, pošto na njoj radi, kako ti kažeš, tako pametan čovek? Govoriš mom mužu da nije gotova samo zato što znaš da ne bih podnela to stvorenje u mojoj kući.’ Nisam znao šta da odgovorim na to. Nisam joj mogao priznati da sam bio majmun, a da joj istovremeno ne stavim do znanja da je njen muž magarac. Pošto mu se mnogo ljudi u gradu podsmevalo, a ona je toga bila svesnija od njega i zbog toga ih je mrzela, nisam mogao da joj priznam da sam bio jedan od njih, jer bi se onda osećala izdanom. Tako nisam mogao da učinim ništa drugo nego da joj poljubim ruku i kažem da ću je uvek i do kraja štititi od veštačke žene.

„Poslednja godina mojih studija bila je i poslednja godina pred rat, tog leta nisam dolazio kući na raspust jer sam mnogo učio, filozofiju kod Bergsona i klavir

kod Vande Landovske, a potom sam mnogo godina bio vojnik; kad sam se vratio, svi ljudi su nekud nestali. Zato mi je izgledalo neumesno da se raspitujem gde su to dvoje starih. Tako je prošlo mnogo vremena pre nego što sam saznao šta se dogodilo s mojim prijateljima. Za mene je to strašna priča ne samo zato što sam ih na izvestan način voleo već zato što je tipična za nas Slovene. Mi smo laki ljudi, puni *legerete*, sve dok se u nama ne nakupe neka osećanja zbog kojih ta lakoća ne postaje teška kao olovo, a onda skačemo u reku bez ikakvog povoda. Da naša *legerete* nije postala teška poput olova moglo bi se reći da to činimo iz sklonosti prema sportu, ali to je već drugi slučaj. Sećate li se, ali ne, niko od nas se toga ne može sećati, ali svi smo čitali o tome da su krajem prošlog veka ijudi verovali da se nešto dogodilo sa čovečanstvom, da smo svi dekadentni i da ćemo svi izvršiti samoubistvo. *Fin de siecle*[270], to je i samo ime govorilo. U ovu zemlju sve sporo stiže, pa su tako i ove priče stigle vrlo kasno, 1913. godine, a u međuvremenu sve to je bilo prevedeno na nemački i postalo teško, morbidno i zastrašujuće. U takvom obliku to je doprlo i do jadnog, šašavog starca, koji je poverovao da je samoubistvo najmodernija stvar i ubio se. Jeđno vreme je bio vrlo melanholičan, Čak je i podsticao to raspoloženje onako uporno kako drugi starci uče šah, a zatim je otišao u štalu i obesio se. Toliko je želeo da bude moderan, da je izabrao veštačku smrt umesto prirodne. Verujem da je bio siguran da postoji besmrtnost, jer mada je bio vernik, bio je i slobodni mislilac kome verovatno nikada nije palo na pamet da neće živeti posle smrti. Ubrzo potom i njegova žena se obesila, ali ne verujem da je u njenim razlozima bilo ičeg modernog; oni su bili sasvim starinski. U Šapcu se događa veoma mnogo čudnih stvari, doista čudnih, ali mislim da nikada ništa nije bilo toliko tužno.“

Zaspala sam i probudila se u svetu ogledala. Pružala su se s obe strane pruge, a živice su stajale nad njima, povrh svojih uskih odraza. Prolazili smo kroz poplavljena polja, preko kojih se svake godine izlivaju vode Dunava i njegovih pritoka; za mene, pošto strašno volim vodu i ne mogu da verujem da mnogo vode može predstavljati bilo šta drugo osim velikog zadovoljstva, nastupilo je dvadesetak minuta, ili možda pola časa, čistog uživanja. Za to vreme bila sam u polusnu, povremeno sam videla plavne vode sasvim jasno, ali ipak kao u nekakvom transu, u kome nisam ni razmišljala o smrti i razaranju koje donose, o čemu sam slušala od ranog detinjstva; povremeno sam ponovo padala u san u kome mi je prizor ostajao pred očima i mešao se sa fantazijom i neizrecivim značenjem predela koji nas očaravaju u snovima. Ako i nije bio nezemaljski, taj prizor je izgledao veoma neobično zbog one naročite osobine koju svetlost ima u sumrak. Ona je već napuštala zemlju, ali se sve videlo jasno. Zbog nečeg, možda zbog meseca koji je sijao, a koji nismo mogli videti, živice, uzvišenja i sela

odslikavali su se na poplavljenim poljima kao po danu; i mada je svaki put kada bih otvorila oči sumrak bivao sve gušći, i dalje sam mogla da vidim traku nežno plavih cvetova koji su rasli pored pruge. Prostim ponavljanjem njihove lepote ovi cvetovi dobili su dodatno i duboko značenje koje je, barem dok sam spavala, izgledalo izuzetno važno, mada sasvim neodređeno i neodredljivo, poput onog osećanja otkrivenja koje izazivaju izvesni refreni u engleskoj poeziji, kao na primer *„the bailev beareth the bell away“*[271].

Plavne vode odjednom nestadoše, kao da se neka velika ruka pružila s neba i zemljom zatrpala vodu, te je ona najpre postala blato, a potom suvo tlo. Tada se Konstantin, posle odsustva koje nisam ni primetila, vratio u kupe zajapurenog lica i užagrenih, vlažnih očiju, a njegove ruke, njegov glas i njegove čupave, crne kovrdže, zajedno su ulagali žalbu protiv sudbine. Mom mužu, koji je do tog trenutka spavao, seo je na noge i rekao: „Sreo sam u ovom vozu devojku koja je bila moja prva, prava ljubav. Ona je iz mog grada, Šapca, i išli smo zajedno u školu. A kada smo porasli do doba za takve stvari, koje kod nas Srba dolazi rano, zaljubili smo se jedno u drugo. Ona sada više nije mlada, nije više ni lepa, ima čak više borica oko očiju od vas. Ali vidi se da je zaista bila vrlo lepa i još je vrlo fina, na način na koji naše žene to ponekad bivaju, na način na koji je moja majka fina, dobra prema svom mužu, prema svojoj deci, a iza toga ponekad vrlo jaka. Znate, moja majka je bila vrlo velika pijanistkinja. Čini mi se da bi bilo vrlo dobro da sam se oženio tom devojkom pre rata i da sam se njoj vratio, jer mi je bilo strašno teško kada sam došao iz rata i dobro bi bilo da sam imao pored sebe divnu ženu kao što je ona. Ali, ona me nije htela; mada smo se voleli dve godine pre mog odlaska na Sorbonu znao sam da joj je drago što idem, i sve vreme dok sam putovao bilo mi je milo što je sve baš onako kako i treba da bude: što ja, muškarac, odlazim i ostavljam nju, ženu, i idem na daleka mesta i u nove avanture, znajući sasvim dobro da uopšte nije tako i da se ona umorila od mene. Nikada joj nisam pisao, jer sam se plašio da mi neće odgovoriti.“

„Ali kad sam je sada ugledao u vozu, znao sam da je šteta što se to tako završilo i pitao sam je: ’Zašto si bila takva prema meni? Kad sam bio mlad bio sam vrlo zgodan, moj otac je bio bogat, i već tada si znala da sam pesnik i da ću postati veliki čovek, jer sam uvek bio W*underkind*[272] *,* ali me nisi htela, mada mislim da si me jedno vreme volela. Šta se desilo sa tobom?’ Najpre nije htela da mi odgovori, ali sam dugo navaljivao, i najzad je rekla: ’Pa kad već toliko navaljuješ, reći ću ti. Ima te previše! Pričaš više nego iko drugi, kad sviraš klavir, to je više nego kad bilo ko drugi svira klavir, kad voliš, to je više nego kada neko drugi voli, to je sve zajedno previše, previše, previše!’ E, pa ja to sada stvarno ne mogu da razumem. Ja pričam o zanimljivim stvarima. Nijedan čovek nije video ni stoti deo zanimljivih

stvari, vaš muž nije video toliko zanimljivih stvari. I ja veoma dobro sviram na klaviru, i kad volim, volim nežno, a što se tiče strasti, to je za svaku ženu novo iskustvo. A od moje žene možete saznati da sam pažljiv prema porodici, da činim sve za svoje male sinove. Sve te stvari su dobre; kako ih onda može biti previše? A siguran sam da me je u početku volela, i kada me je ugledala ovde u vozu bilo joj je drago, tako drago da su joj oči zasijale od uzbuđenja. Zašto se onda zamorila i pustila me da odem u Pariz, i da sve između nas bude svršeno? Zašto se onda oneraspoložila i kazala da me ima previše? Zašto imam toliko mnogo neprijatelja kada jedino želim da ljudima činim dobro, i kada ne tražim ništa drugo nego da budem nežan i srećan? Idem ponovo do nje da je pitam jer ne verujem da je stvamo mislila to što je rekla; to je besmisleno, a ona je vrlo fina i razumna žena."

Kada je otišao, moj muž uzdahnu i reče: „Dragi Konstantin. Nikada u životu nisam ušao u voz i sreo ženu koju sam nekad voleo. U stvari, najsličnije iskustvo koje sam imao bilo je da sam jednom putujući u Norfolk sreo nekadašnju nadzornicu mog internata u Apingamu. To je bio sasvim prijatan susret. Pa ipak, meni se ovako više sviđa. Čini mi se da je stanica pravo mesto za zaljubljene, a ne voz." „Ali, ovom prilikom ja putujem s tobom", podsetih ga. „Da, draga, to je tačno", reče on sklapajući oči.

I ja sam potom zaspala; kada sam se probudila on je još spavao i bila je noć, a kondukter mi je upravo saopštavao da se bližimo Beogradu. Spakovali smo knjige i skupili prtljag, pa kretosmo da tražimo Konstantina. Beše zaspao u uglu jednog kupea, a sada je sedeo napola budan, prstima gladeći crne kovrdže i smešeći se svetiljci na plafonu. Od njegove prve ljubavi ne beše ni traga, a on reče: „Kad sam se probudio, setio sam se jedne divne stvari koja mi se desila kad sam bio student u Parizu. Bergson je u jednom svom predavanju govorio o Piku dela Mirandoli, velikom renesansnom filozofu koji je sada gotovo nepoznat. Pretpostavljam da pošto ste bankar niste čuli za njega, a verovatno nije ni vaša žena. Nije rekao da ga moramo pročitati, samo ga je pomenuo u jednoj kratkoj rečenici, kao da je okrenuo dijamantski prsten na ruci. Ali ja sam sledećeg jutra otišao u biblioteku na Sorboni i našao tu knjigu, seo sam i počeo da čitam, a Bergson je došao da radi, što je često činio, i zastao pored mene da vidi šta čitam. Kada je video knjigu, nasmešio se i stavio mi ruku na glavu. Evo, ovako." Provlačeći svoju punačku ruku kroz guste, crne kovrdže postao je odjednom zaista lep. „To mi se dogodilo i to mi niko ne može uzeti. Ja sam jadan čovek, imam mnogo neprijatelja, ali bio sam tada u Parizu, što je neverovatna stvar, i Bergson me je tako pomilovao." Sedeo je dodirujući pod petama, dok su mu vrhovi cipela štrčali uvis, a njegove crne oči žmirkale su i treptale. Bio je večno, neuništivo srećan.

Železnička stanica u Beogradu nalik je na bilo koju drugu veliku železničku stanicu. Bilo je čudno iskoračiti iz sveta u kome sve ima svoju snažnu, lokalnu boju u svet prepoznatljiv upravo stoga što je bezbojan, internacionalan u pejorativnom smislu reči. Pod bezbojnim svetlom koje je dopiralo sa svodova čekala je Konstantinova žena Gerda, stasita sredovečna osoba, po izgledu tipična Nemica, bujne ali bezoblične svetle kose i sivih očiju, tako svetlih i prozirnih da su izgledale gotovo slepe, prazne niše stvorene da ih ispunjavaju zanosi. Nosila je siv kaput, suknju i mali šešir po nemačkoj modi, i među tamnim, užurbanim ljudima stajala je kao da crpe zadovoljstvo iz svog karaktera, iz svoje nadmoćne različitosti. Kada smo izašli iz voza, Konstantin joj pritrča i zagrli je, a ona nam se nasmeši preko njegovog ramena, kao da je to sve samo zabavlja. Pozdravila se sa mnom i upoznala s mojim mužem; učinila je to kao da smo bili na nekoj čajanci u Hamburgu ili Berlinu, uz jednu posebnu notu koju niko ko nije Nemac ne može da definiše. To nije veličanstvenost; čak i najmanji trag nekih velikih manira bio bi smatran apsurdnim. To nije ni jednostavnost, jer zahteva odabran nameštaj, odeću, hranu. To nije ni odmerenost francuske buržoazije, jer se ona zasniva na uverenju da čovek mora biti sabran i raditi hladno i uporno da bi postigao majstorstvo u svom poslu; ljudi na takvim čajankama ne pokazuju nikakvu zabrinutost zbog praktičnih i finansijskih problema domaćinstva; činjenica da za poveću sumu novca mogu kupiti pravo da budu posluženi za njih predstavlja ideal. Ali ni u njima, ni u Gerdi, nema ničeg preteranog, ničeg ekstremnog; postoje samo ciljevi koje poštuje grupa, poput doslednosti i trezvenosti. Postoji tu i pozitivan elemenat, čak prilično impresivan u svojoj pozitivnosti, koji sve te negativnosti sjedinjuje u jednu dinamičnu celinu; ali doista mi je teško da utvrdim u čemu se on zapravo sastoji.

Stajale smo nepomične jedna pored druge, u učtivoj i nelagodnoj tišini, dok su Konstantin i moj muž tražili izgubljeni kofer. Uzela je knjigu koju sam držala u ruci, pogledala naslov i vratila mi je uz osmeh, skoro neprimetno zavrtevši glavom, puna sažaljivog prezira. Bila je to knjiga Pejšns Kemp *Obred lečenja*[273], studija o narodnoj medicini kod balkanskih Slovena, u kojoj se otkriva da slovenski recepti i metodi lečenja potiču iz doba ranog hrišćanstva i sadrže elemente prehrišćanske mitologije i vizantijske, grčke i orijentalne kulture.

Začuđena njenim izrazom lica, jer sam knjigu smatrala izuzetnom, upitah: „Jeste li je čitali?“ „Ne“, odgovori ona, smešeći se, i opet zavrtevši glavom. „Ali ne verujem u takve stvari. Ja nisam *Mystik“.* „Ali, to nije takva knjiga“, rekoh. „Njen autor je žena koja je završila studije slovenske kulture, ona je antropolog i proputovala je celu zemlju sakupljajući slovenske običaje i legende i analizirajući ih.“ Gerda nastavi da se smeši, kupajući se u zadovoljstvu pri samoj pomisli na

svoju nadmoć nad gospođicom Kemp i njenim poetskim fantazijama, nad mojom lakovernošću. „Ali, to je velika naučna studija“, bila sam uporna. Gospođica Kemp se svakako mogla pobrinuti za sebe, a ja nisam marila šta Gerda misli o mojoj pameti, ali činilo mi se da postoji nešto protivprirodno u tome da se sudi o knjizi koja nije pročitana i da se ostaje pri tom sudu uprkos pozitivnim uveravanjima nekog ko zna o čemu je reč. „Objavila ju je izdavačka kuća ’Faber’“, nastavih; „oni ne objavljuju neozbiljne knjige.“ Okrenula se od mene, a njen osmeh uzlete iznad nas: mogla sam da vidim njen duh narastao od onog što je smatrala mojom ludošću, ludošću gospođice Kemp i gospođe Faber, kako se uzdiže i širi sve dok nije ispunio čitav prostor pod svodom železničke stanice. Neomeđen ikakvim osećanjem realnosti, nije imao nikakvog razloga da to ne čini.

BEOGRAD I

Dok smo doručkovali, u sobu uđe sobarica, jedna od onih bledih žena tamne kose koja i na dnevnom svetlu izgleda kao na mesečini. Prepoznadoh je i pozdravismo se srdačno. Zvala se Anđela i bila je Slovenka. Kada sam prethodne godine u ovom hotelu ležala bolesna od groznice, mnogo mi je pomogla. Bila je vrlo nežna i osetljiva žena, koja je patila od jednog specifičnog oblika histerije. Možda zbog onog što je kao dete pretrpela u ratu postala je veliki ksenofob i ništa joj nije bilo odvratnije od pripadnika nekog drugog naroda. Ali, ona prema svojim bližnjima nije želela da oseća ništa osim ljubavi, pa je odvratnost prema njima preobrazila u ubeđenje da oni šire snažan i vrlo neprijatan miris. To ubeđenje pretvorilo je njen život u neverovatnu olfaktivnu avanturu, jer su u hotel dolazili ljudi svih mogućih nacionalnosti. Posrtala je od sobe do sobe obavljajući svoj posao, a prilikom nameštanja nekih kreveta gotovo da joj je bila potrebna gas-maska. Zbog svojih političkih ubeđenja imala je vrlo loše mišljenje o Bugarima, Italijanima i Grcima, pa joj se činilo da oni zaudaraju poput gomila balege, kao prostor oko gasometra ili kožarska radionica. To se naročito odnosilo na Grke. Kada je pričala o pospremanju apartmana u kome je boravio jedan bogati grčki trgovac, na licu joj se video pravi, fizički strah, kao kod rudara koji, sluteći katastrofu, pominje metan. Mađari su imali jak miris, ali on nije bio tako neprijatan, samo je bio drukčiji od normalnog mirisa ljudskih bića. Ali Nemci i Austrijanci nanosili su pravi jad njenim nozdrvama, a Francuzi su mirisali opako i zbunjujuće, kako bi, pretpostavljam, mirisala apotekarska radnja nekoj seoskoj ženi koja nije znala čemu služe stvari izložene u njoj.

O stanovnicima udaljenijih zemalja znala je manje, pa su i mirisi koje je osećala bili slabiji, a kad se radilo, recimo, o Šveđanima i Fincima, njen nos je njušio samo tragove, koji su u odnosu na pravi miris bili ono što su sumnje u poređenju sa izvesnostima. Da bih je testirala, rekoh joj da nisam Engleskinja, već delom Škotlanđanka, a delom spoj Engleskinje i Irkinje. To ju je zbunilo, jer nikada ne beše čula ni za Škote ni za Irce, i mada je Škotskoj postala sklona kad sam joj objasnila koliko sličnosti ima između Škota i Bosanaca, s pravom joj je izgledalo da englesko-irska kombinacija ima veze sa austrijskim i mađarskim zemljoposednicima koji su živeli među Srbima i Hrvatima, ili turskim spahijama koji su živeli među porobljenim Slovenima. Pospremajući moj krevet, uzviknula bi: „Aha, uhvatila sam ga, znam vaš miris“, i to je uvek bilo nešto vredno ali dvosmisleno, nešto što se ne ceni svuda, poput nekih neobičnih trava ili neke retke vrste drveta. Ali u poređenju je uvek bilo nečeg prijatnog zbog njenog verovanja da Škoti i Bosanci liče. I ma kako ja i drugi granični slučajevi mirisali,

njena muka nije bila velika, jer je zadah koji su ispuštali strani gosti hotela bio pročišćen i potisnut miomirisom koji je ispunjavao sobe Hrvata, Srba i Slovenaca, jačim od onog koji bi dopirao iz najmirisnije bašte, jer je bio izmišljen.

„Sad mi tvoja bolest ne izgleda tako strašno, pošto sam video da je hotel dobar i da se ljudi tako prijateljski odnose“, reče moj muž; „ali bilo mi je strašno kad sam, pre nego što sam dobio tvoje pismo, pročitao u novinama da ležiš bolesna u nekom beogradskom hotelu. Na Beograd sam tada gledao poput Bečlija, kao na mesto na kraju sveta, neko varvarsko selo.“ „Žao mi je što sam to pokušala da sakrijem od tebe“, rekoh; „ali, i ja sam bila zaprepašćena kada sam u novinama pročitala članak o svojoj bolesti. Jer, u njemu se tvrdilo da me leče dva lekara, a u stvari bilo ih je trojica. Dolazili su svaki dan, prislanjali mi glavu na gole grudi i slušali kako mi srce kuca; nadam se da su doista sva trojica bili lekari. Sve u svemu, nikad nisam bila tako lepo bolesna. Kada sam imala visoku temperaturu i zaista se osećala jadno, Anđela, još dve sobarice i jedan kelner dolazili bi i svako popodne plakali pored mog kreveta. I moja bolničarka je puno plakala. To mi se mnogo svidelo.“ „A tvrdiš da mrziš scene“, reče moj muž. „Mrzim, ali samo kad sam dobro, tada ima mnogo šta da se radi“, odgovorih; „međutim, kad sam bolesna to je jedino što me može oraspoložiti i dopreti do mene. Tako je normalno pokazivati osećanja kada se radi o ozbiljnoj bolesti. Smrt je tragedija. Ona se već narednog trenutka može pretvoriti u nešto drugo, ali do tada ona je rastanak od sunca i proleća. Osim toga, smatram da bi za mene i nekoliko drugih ljudi bila tragedija da umrem u četrdeset i nekoliko godina i zato je bilo sasvim logično da osetljiviji ljudi briznu u plač pri pomisli na takav ishod, i zanemare zvonjavu kojom su ih dozivale druge, snažnije mušterije. Sigurna sam da je lakše umreti u kolibi prepunoj ljudi koji oplakuju mogućnost gubitka i tragediju nečijeg odlaska nego ležati u bolnici gde se svi pretvaraju da se najbitniji događaj u životu neke osobe uopšte ne događa.“

„Shvatam“, reče moj muž, „ali treba imati na umu da bi, kad bi se ljudi tako ponašali, bilo nemoguće podneti pritisak strpljivog negovanja bolesnika pogođenih dugotrajnom bolešću.“ „To je zaista razmišljanje na dugu stazu“, rekoh, „i ne verujem da je ono pametnije, kako se često smatra, od razmišljanja na kratak rok. Sećam se kako sam jednom u Grčkoj pošla u šetnju sa dve Engleskinje, od kojih je jedna bila predivna Dilis Pauel[274]. Htele smo da pogledamo jednog mermernog lava koji se nalazi negde u podnožju planine Himetus. Izdaleka smo ugledale neke seljake kako kreče i čiste malu crkvu podignutu u slavu nekog hrišćanskog sveca koji je tog lava pretvorio u mermer (lav je zapravo bio mnogo stariji od hrišćanskih vremena). Odjednom jedan od njih, koji se uputio prema nekom imanju, ukopa se užasnut na samoj ivici puta, tamo gde je trava viša, i

poče da doziva svoje prijatelje, koji se brzo okupiše. Neki kleknuše na zemlju, a drugi otrčaše u crkvu odakle se vratiše noseći neke predmete. Kada smo prišle, videle smo da je prvi seljak stao jer je ugleđao nekog starca koji se kraj puta onesvestio od gladi, žeđi i umora. Bio je, kako nam je jedan od seljaka objasnio, jedan od ljudi 'bez žita', seljaka koji iz nekog razloga nemaju zemlju i moraju da lutaju u potrazi za poslom. Engleskim gospođama, koje dolaze iz bogate zemlje, reče on s nelagodnošću, može biti teško shvatljivo da takvi ljudi postoje, ali u siromašnim zemljama poput Grčke ima ih mnogo. To je zaista prilično neprijatno. Ali zaboravih na to gledajući kako su bili divni prema starcu, presavijali su svoje kaputе i ogrtače da bi mu napravili ležaj, prinosili su bocu s vinom i komadiće hleba njegovim usnama i uzvikivali kako je sramota što mora da bez hrane tumara naokolo po takvom danu.

„A onda jedna od mojih saputnica reče: 'Da, takvi su, isprva su divni prema ljudima koji se nađu u nevolji, ali brzo se zamore, kao deca. Taj i taj, iz britanske kolonije u Atini razboleo se od groznice dok je šetao planinama. Primili su ga neki seljaci i divno ga pazili nekoliko dana, a onda su ga prosto izbacili.' To mi je otvorilo oči; mislim da je to ono što pokazuje razliku između primitivnog i civilizovanog postupanja, koja, gledajući u celini, ide u prilog primitivnog. Ima mnogo više kratkotrajnih bolesti od dugotrajnih, barem u onim slučajevima u kojima se čovek iznenada nađe u situaciji da zavisi od nepoznatih ljudi; čini mi se da ima više mesta saosećanju kad je u pitanju akutan bol nego dugotrajna patnja, a to daje čoveku priliku da se pribere. Nešto slično sam i sama iskusila. Dvaput mi se dogodilo, pre nego što sam se udala za tebe, da mi bliske prijateljice pišu pitajući me kako sam i šta radim. Odgovorila sam im da mi se dogodilo nešto strašno, toliko strašno kao da me je zla maćeha usred zime poslala u šumu naredivši mi da se ne vraćam dok ne naberem punu korpu šumskih jagoda, i da se osećam užasno. Nisam dobila nikakav odgovor. A kada smo se kasnije videle, obe su mi rekle da im je bilo toliko strašno da nisu znale šta da mi odgovore, ali da to ne znači da mi nisu prijateljice i da to neće uvek biti. One su mi prijateljice i sada. To mi, međutim, pruža samo delimično zadovoljstvo, jer znači da dve osobe koje me vrlo dobro poznaju i uživaju u mom društvu, ne osećaju potrebu da učine bilo šta kada naprosto umirem od usamljenosti i jada, i da će taj ne mnogo uzbudljiv odnos trajati celog mog života. Čini mi se da bi bilo mnogo bolje da se pored mene tada našao neko ko bi viknuo da je sramota što sam tako nesrećna, kao što su učinili seljaci kada su našli starca pored puta."

Moj muž reče: „Nisam siguran. Zaista nisam siguran. To ima neke veze sa ekonomijom." „Šta?!" uskliknuh s nevericom. „Mene, a i tvoje prijateljice, strah je od preteranih osećanja", objasni on. „A mislim da zapadnjaci gledaju na svoja

osećanja na isti način kao što gledaju i na materijalno bogatstvo. U izuzetno neprirodnom kapitalističkom sistemu u kome živimo, novac dolazi malo-pomalo, i ako ga čovek potroši možda neće moći da ga nadoknadi, jer nikad nije sigumo da će se okolnosti u kojima ga je zaradio ponoviti, a osim toga treba i vremena da se kapital nagomila, pa se, s obzirom na ograničenu dužinu života, može lako desiti da neki ekstravagantni ispad bude nemoguće ispraviti. Materijalno blagostanje seljaka potiče od tla; on stoga zna da će mu, ako jedne godine bude rasipniji, leto i jesen to nadoknaditi, i da čak ni suša, mraz ili poplava ne predstavljaju tako strašnu pretnju kao ogroman nesklad između kapitala i prihoda, ogromne svote koju je potrebno uštedeti da bi čovek mogao da funkcioniše. Tako čak i vrlo bogatom i darežljivom čoveku može biti neprijatnije da troši nego siromašnom seljaku koji mora da štedi. Zato mi se čini da svi mi na Zapadu instinktivno nastojimo da se što manje emocionalno trošimo, što seljak ne čini. Stoga je tačno da moje osećanje da su Anđela, kelnerice i bolničarke grešile što su plakale oko tvog kreveta nema nikakvu logičku podlogu, to je samo glupo pomeranje osećanja i zbunjenost.“ „Pa ipak, to ima i svoju praktičnu stranu“, rekoh„ jer u gradu ne možemo da zapomažemo, plačemo i jadikujemo kao na selu. Seti se samo kako stranci Pariz doživljavaju kao vrlo zastrašujući umesto kao najbezazleniji grad, i to zato što se Parižani svađaju i tuguju kao stanovnici nekog zaseoka od tridesetak kuća, a njihovi krici se odbijaju o visoke zgrade i pločnike dostižući snagu jauka u paklu.“

Uto zazvoni telefon i moj muž podiže slušalicu. Spuštajući je, reče: „Konstantinova žena dolazi da nas vidi.“ Sedoh za toaletni stočić i počeh da se puderišem, ali mi pažnju privuče ono što se videlo s prozora. Beograd se pruža prevojem koji leži između Dunava i njegove pritoke Save, a hotel „Srpski kralj“ nalazi se na najvišoj tački tog prevoja; između stambenih zgrada i kuća na drugoj strani ulice pogled mi tako pade na poplavljenu ravnicu. Konobar koji je došao da odnese poslužavnik sa našim doručkom video je šta gledam i rekao: „Da, to je vrlo nezgodno, nećete moći da probate svež kavijar, jer dok je reka visoka ne može se loviti riba.“ Moj muž uzviknu: „Pa zar vi imate kavijar?“ „Naravno“, reče konobar, „odakle bi inače dolazio? Poznato je da je srpski kavijar najbolji na svetu.“

Kada je otišao, šalili smo se povodom njegove rodoljubive opaske, i ja se setih da pokažem mužu stihove nekog srpskog pisca, Mićića, citirane u jednoj knjizi:

Le ciele serbe est couler d’azur
Au dedans est assis un vrai dieu serbe
Entoure des anges serbes aux voix pures
Qui chantent la gloire de leur race superbe.[275]

Kad je Gerda ušla još smo se smejali, pa i njoj pročitasmo stihove. Ona se nasmeši i reče: „Znači, prevazišli ste svoju ljubav prema Srbima?“ „Ne, nikako“, rekoh. „Ali to je glupavo“, reče ona. „Ne mogu se voleti ljudi koji su glupi.“ „Mi možemo“, reče moj muž mirno, kao da brani neko naše osnovno pravo.

Pošto nije bilo moguće nastaviti ovaj razgovor na neki razuman način, pričali smo o drugim stvarima; odjednom, u skladu s ljupkim nemačkim običajem ona ustade sa stolice i protrese mi ruku u znak zahvalnosti za tašnu koju sam joj nešto ranije poslala iz Londona. Pokazali smo joj neke stvari koje smo kupili u Bosni – jednu persijsku sliku na pločici koja je prikazivala princa na belom konju kako nežno pruža voćku ptici a ona je nežno uzima u kljun, u vrlo nežnom pejzažu, a potom sam joj pokazala i svoj kaput od zlatne tkanine; tako smo prijatno proveli vreme. Za trenutak smo se uzdigli u stanje onog specifično nemačkog zadovoljstva koje sam zapazila u Gerdinom držanju na stanici, u kome se moj muž savršeno dobro snalazi, iz navike, jer je u Nemačkoj živeo veoma dugo, ali u kome se ja osećam izuzetno loše, pošto ne razumem na čemu se zasniva i plašim se da u bilo kom trenutku mogu propasti kroz tlo. U ovom slučaju, to tlo bilo je ubeđenje da mi predstavljamo grupu odabranih, poznavalaca predmeta koje mnogi drugi ljudi ne bi umeli da cene, i da imamo pravo da zahtevamo prostor i vreme za naše uživanje. Gerda je izgledala srećno i mnogo mlađe, i ja se prisetih kako je Konstantin hvalio njenu lepotu. Iznenada se setih i prijateljstva i kako ono može biti lepo, mada ga je teško steći u Londonu ili nekom drugom velikom gradu gde čovek ima previše poznanstava, i pomislih kako je dragoceno za ovu Nemicu, koja je tako daleko od svoje kuće, što može da razgovara s mojim mužem, čiji je nemački pravi nemački i od njene vrste, jer ga je naučio u Hamburgu, a ona je bila iz Bremena.

To me podstače da, prilikom prve pauze u razgovoru, kažem: „Divno je bilo videti u Sarajevu koliko mnogo prijatelja Konstantin ima, i koliko ga vole.“ Ali Gerda ne reče ništa. Moj muž pomisli da nije čula i poče da nabraja porodice i ljude koje smo tamo upoznali, kao i lepe stvari koje su rekli o Konstantinu. Ona i dalje nije pokazivala nikakvo osećanje; bila je zapravo toliko pasivna kao da krije nešto vrlo bolno; i moj muž, plašeći se da ona ne pomisli da ti Konstantinovi prijatelji nisu bili prijateljski raspoloženi prema njoj, reče: „A onima koji su vas upoznali bilo je žao što vas ne viđaju češće.“ Ispričao joj je kako su se Bulbulini roditelji, kod kojih su ona i Konstantin svratili kada su u Bosni provodili svoj medeni mesec, s puno topline raspitivali o njoj. Gerda sleže ramenima i reče: „Ne sećam ih se.“ „Kakva šteta!“ uskliknuh, „oni su tako divan par“, ali pre nego što sam mogla da nastavim, ona me prekide, hladno i umorno kao da sam suviše dugo pričala o nečemu iako sam znala da je to gnjavi, i reče: „Prošlo je dvanaest

godina otkako sam videla te ljude; zbog čega bih se uopšte zanimala za njih?“ Nestrpljivo se dogovorila s nama da to popodne dođemo na čaj i ubrzo potom ustala i otišla.

„Ne razumem“, reče moj muž kada smo kasnije izašli iz hotela i uputili se ka obližnjem parku, Kalemegdanu, ponosu Beograda i jednom od najlepših parkova na svetu. „Muž ili žena obično su očarani, makar iz površnih i ovozemaljskih razloga, kada njihov bračni drug ima puno prijatelja. Osim ako se ne mrze. Misliš li da Gerda mrzi Konstantina?“ „Ne znam“, rekoh. „Konstantin smatra da ga ona obožava. Ona svakako izgleda kao neko ko bi obožavao svoga muža samo kad bi mogao, a Konstantin nju bez sumnje obožava.“ „A, znam!“ uskliknu moj muž. „Većina ljudi koju sam pomenuo bili su Jevreji. Kako je danas neobično i višeznačno biti Nemac.“ „To je kao astma“, rekoh. „Odjednom počnu duhovno da se guše i moraš se pomučiti da shvatiš da je razlog njihova alergija na Jevreje. Ali tu ima još nešto. Bila je srećna sa nama. Zajedno smo predstavljali grupu ljudi poput onih koje su u njenoj zemlji odobrene. A onda smo odjednom, počevši da pričamo o Konstantinovim prijateljima, napustili naš tabor i prešli neprijatelju, svrstali smo se uz Jevreje i Slovene koji je muče svojom čudnovatošću, koji su sva gorčina njenog izgnanstva.“ „Da, ali je šteta što se ona emotivno više ne uklapa u društvene okvire“, reče moj muž, „jer njena jedina primedba protiv Jevreja i Slovena je bez sumnje to što se ne uklapaju u društvene okvire. Ali nije bitno, ona je verovatno fina žena i ima mnogo dobrih strana.“

U tom trenutku primetismo da smo zašli u park i njegova čarobna lepota odvoji nas od svega ostalog, što dobri parkovi i treba da čine. Prošli smo kroz deo uobičajen za sve parkove bez obzira gde se nalaze, u kome su dadilje čuvale decu zaigranu oko žbunova jorgovana, jezeraca i poprsja preminulih veličina, čiji su živi prototipovi sedeli pored dadilja na klupama, zadubljeni u pisanje ili u knjige izvađene iz blistavih, kožnih korica. Sledila je lepo uređena cvetna bašta sa ogromnim, vrlo lepim Meštrovićevim spomenikom Francuzima koji su poginuli u Jugoslaviji za vreme Velikog rata – ljudskom figurom koja se kupa u moru hrabrosti. Mnogi bi voleli da se ona ukloni i zameni malo nežnijim mermerom. Ali prijatna atmosfera ovog parka takva je novina da još nije stekla pravo da se ukloni svaka senka unutar njegovih kapija. Jer ovo je stara beogradska tvrđava, koja je do Velikog rata mir poznavala samo kao san.

Otkako su ljudi prvi put naselili ovaj komad kopna koji zadire u vodu, on je značio život za one koji su ga držali i smrt za one koji bi ga izgubili. Njegov pramac zalazi između dve reke i gleda na istok, preko ogromne Panonske ravnice (što je divno, najravnije moguće ime[276]), koja se preko Mađarske prostire ka srednjoj Evropi. A iza njega leži sigurnost valovitog terena i šume. Ovde su se, mada to

sigurno nije početak početaka, Iliri suprotstavili Rimljanima i bili poraženi. Ovde su se Rimljani sukobili sa Hunima i Avarima, i bili poraženi. Ovde su se Sloveni udružili sa Avarima koji su ih potom tlačili, i nakratko uživali slobodu pod Vizantijom; ali su ih potom pokorili Ugri, dok nisu zaratili sa Vizantijom i dok pobednička grčka vojska nije stigla u podnožje ove stene. Potom su došli Srbi, dosegavši carsku slavu pod dinastijom Nemanjića; ovde su se mali srpski kraljevi nedostojni te slave poslednji put sukobili sa Turcima. Mađari su, s tipičnom hrišćanskom površnošću, gotovo čitav vek tvrdili da je ta teritorija njihova, napadajući Srbe koji zbog toga nisu mogli da se suprotstave Turcima. Tako je Beograd 1521. pao u ruke Sulejmana Velikog. Mađari su pet godina kasnije dobili ono što su i zaslužili: Turci su ih potukli kod Mohača i potom sto pedeset godina držali u ropstvu. A onda se plima okrenula. Manijak Kara Mustafa poražen je kod Beča i zadavljen na ovom mestu. Godine 1688. Austrijanci su zauzeli tvrđavu, izgubivši je dve godine kasnije. Ponovo su je osvojili tek vojskom koju je predvodio princ Eugen Savojski, 1717.

Do tog trenutka istorija Beograda, kao i mnoge druge priče iz života Evrope, tera čoveka da se zapita šta je ljudski rod izgubio svojom navikom da samom sebi pušta krv poput nekog poludelog srednjovekovnog hirurga. Moguće je da nam ono što smo izgubili ne bi ni nedostajalo. A oni koji su preživeli, svoje pupoljke često su razvijali u zaista gnusne cvetove. Godine 1739, odvratnim izdajničkim sporazumom Austrija je Turskoj predala Beograd zajedno sa celokupnim njegovim srpskim stanovništvom. To, međutim, nije bila takva katastrofa za Srbe kako se može činiti, jer je Austrija tako loše postupala sa Srbima da su mnogi morali pobeći na područja koja su držali Turci; turska vlast teško se mogla smatrati dobrom, ali je ipak bila bolja.

Godine 1792, međutim, Austrijanci su Srbima podarili neke privilegije ugovorom koji su napravili samo radi svoje bezbednosti. Izdejstvovali su da janičari ne mogu boraviti u beogradskom garnizonu, niti u ijednom drugom srpskom gradu. Cilj je bio da se granica prema Austriji učini sigurnijom i da granično područje u vreme rata dobije status ničije zemlje. Srbe je to oslobodilo dotadašnje neograničene vojne tiranije. Nekoliko narednih godina Beogradski pašaluk živeo je mirno i dobro pod Hadži Mustafom, jednim od svega nekoliko turskih paša koji su pokazali dar za kolonijalno upravljanje. Njegovi hrišćanski podanici toliko su ga voleli da su ga zvali „srpskom majkom“, što je veoma neobična titula ako se ima u vidu da je jedan izrazito vojnički narod tako nazvao bradatog predstavnika drugog vojničkog naroda. Ali, došlo je do promena u dvorskoj politici, daleko, u Konstantinopolju, i ugovor je bio poništen. Janičari su

se vratili. Na prevaru su se uvukli u tvrđavu, ubili mudrog Hadži Mustafu i otpočeli svoju strahovladu pljačkom, ubistvima i silovanjima.

Protiv njih je Karađorđe, Crni Đorđe, osnivač dinastije Karađorđevića, genijalni svinjar, 1804. godine digao ustanak. Opseo je tvrđavu i ona mu se, 1806. predala. Do 1810. oslobodio je celu zemlju do Paraćina i Kruševca. Ali kada je Srbija 1813. postala ruski saveznik u ratu sa Turcima, ruska nesposobnost upropastila je sva njena dostignuća i Turci su se vratili u Beograd. Surovo su se osvetili za Karađorđev ustanak. Pobili su sve muškarce koji nisu uspeli da se na vreme sklone u Šumadiju[277], teritoriju južno od Beograda koja je bila deo stare srpske kraljevine. Mnogo žena i dece prodali su u roblje. Potom se javio drugi srpski vođa, Miloš Obrenović, koji je ubedio Rusiju da mu pruži podršku u ustanku protiv Osmanskog carstva. Ustanak je bio uspešan. Bio je previše uspešan. Rusija nije želela da Srbija bude sasvim slobodna, već da postane sastavni deo njenog carstva. Ali Srbi su pokazali takvu čvrstinu i snagu da Beograd nije mogao postati ništa drugo nego prestonica slobodne Srbije. Ali Srbija je opet bila prevarena i pobeda koju je izvojevala bila joj je oduzeta. Da ne bi bila suviše slobodna, bila je prinuđena da dozvoli da u Beogradskoj tvrđavi ostane turski garnizon.

To je dovodilo do povremenih sukoba. Drugačije nije moglo ni biti. A velike sile uvek su bile tu da ih, nekad iz pohlepe, nekad iz niskosti, a nekad iz čiste idiotske gluposti, pretvore u rane i poniženje. Njihova krivica može se videti iz toga kako se Engleska ponašala juna 1862. godine. Jedne junske večeri dva turska vojnika koja su sedela pored česme sporečkala su se sa jednim dečakom Srbinom, i ubila ga. U neredima koji su potom izbili ubijen je jedan srpski policajac, dok je drugi bio ranjen. To je dovelo do pobune koja je trajala čitavu noć. Srpska vlada, strani konzuli i turski paša zajedno su nastojali da smire situaciju, i gotovo da su u tome uspeli, kada je iz garnizona iznenada otvorena vatra na grad. Grad je bombardovan puna četiri sata. Napad je prestao tek kada su se strani konzuli odlučili na vrlo hrabar korak: razapeli su šatore na padini između grada i tvrđave. Posle toga britansko Ministarstvo spoljnih poslova učinilo je glupost koja će se dugo pamtiti. Ne potrudivši se da sazna o čemu se stvamo radi, Lord Džon Rasel izjavio je da je do incidenta došlo zato što su Srbi prekršili svoje obaveze prema Turskoj, i dao dozvolu Austriji da okupira Srbiju. Srećom, Austrija je shvatila da trenutak za to ne može biti opasniji, i nije poslala okupacione trupe. S olakšanjem se možemo prisetiti da se četiri godine kasnije, pod engleskim uticajem, Porta u potpunosti povukla iz Srbije. Stranci koji proučavaju našu politiku, sa čuđenjem otkrivaju da je do ovog preokreta došlo pošto je konzervativna vlada smenila liberalnu.

Tursko povlačenje, međutim, tvrđavi nije donelo mir. Pred njom su ležale Mađarska i Austrija, koje su je grabljivo merkale. Iza nje bila je Rusija, takođe je merkajući grabljivo. Oba carstva htela su da je ugrabe od umiruće Osmanske imperije. Kada je mlada srpska država htela da odobrovolji Austriju, Rusija je besnela. U svom besu podsticala je Bugare da se okrenu protiv Srbije, hraneći njihove nade da će jednog dana preuzeti Balkan, što je od tada nadalje dodatno komplikovalo i pogoršavalo međunarodnu situaciju. Kasnije su se velike sile sastale na Berlinskom kongresu i dale Bosnu i Hercegovinu Austrijancima, ponizivši Srbju i načinivši je bespomoćnom. Godine 1905. Srbija se oduprla austrijskoj trgovinskoj agresiji izvedenoj preko carinskog rata, takozvanog „svinjarskog rata“ stvorivši carinsku uniju sa Bugarskom. Tako je austrijska mržnja prema Srbiji rasla iz dana u dan, sve dok Principov metak nije poslužio kao katalizator za srednjoevropske strasti, pa su austrijski ratni brodovi sa Dunava bombardovali tvrđavu. Godine 1915. Austrijanci su je i zauzeli, i ona je oslobođena tek 1918. Na njenim brežuljcima i padinama, između finih plavičasto-ružičastih zidina od cigle, danas leže brojne cvetne bašte, a grudobrane i utvrđenja prekrivaju cvetovi dana i noći, lale i nezaboravak. To je najlepši i najhrabriji čin optimizma za koji znam: i zbog toga mislim da su Jugosloveni mudri što imaju na tom mestu Meštrovićevu skulpturu, da ih podseća na glupu okrutnost ljudskog roda.

Na Kalemegdanu postoji još jedna Meštrovićeva skulptura. To je ratni spomenik samoj Jugoslaviji, divna neodevena figura. Ne može se dobro videti, jer se nalazi na vrhu stuba, na samom špicu kalemegdanskog platoa, visoko iznad vode, preko koje gleda; leđima je okrenuta prema parku, i to je sve što posmatrač može videti od nje. Zamisao skulptora nije bila takva, niti je to danak simbolizmu, iako je vrlo prikladno da jugoslovenski vojnički duh stoji tako, spreman i upozoravajući, gledajući prema Mađarskoj i Austriji. Figura je prepoznatljivo muška, pa je beogradska opština odbila da je postavi na ulicama grada, uz objašnjenje da bi vređala žensku smernost. Ali Srbi nisu seljaci koji se prenemažu, oni su pre svega umetnici: poseduju izvesno znanje o umetničkim zanatima i shvataju da je prirodno da čovek koji prikazuje čoveka to čini u njegovom pravom obličju; gradske vlasti stoga nisu osećale puritansku mržnju prema skulpturi, a njihova seljačka štedljivost navela ih je da zaključe da bi bilo nerazumno baciti skulpturu koju je poznati umetnik dobro napravio od skupog materijala. I tako je otišla u visinu, stražnjicom prema parku.

I izgledala je lepo, ocrtavajući se naspram pejzaža, tla potopljenog vodom, nalik na ljudsku figuru koja se kupa; lice zemlje, njeno drveće i kuće, bili su iznad vode, ali telo je bilo potpuno prekriveno poplavom. Nadošla voda čak je pretila

jednom nižem ispustu, na kraju padine koja se, sva ljubičasta od jorgovana, spuštala prema ušću reka. Ali u niskim sivim barakama još je bilo ljudi; na sedefastoj površini prostora za obuku vojnici su hodali po dvojica-trojica, noseći okrugle kozačke kape i dugačke kaputе koji su se širili prema rubu povrh tamnocrvenih pantalona. Scena je ličila na početak baletske predstave, jer njihova tela behu čvrsto i savršeno zategnuta vežbom. U kasarni su bila dva golubarnika, jedan prijatne zelene boje žada, a drugi smeđ poput tla. Vojnici bi povremeno zastali ispod jednog od njih, uzvikujući ili pljeskajući rukama, sve dok golubovi ne bi izletali i u blagom luku spustili se na obližnji krov od talasastog crnog lima. Ali, vojnici su uglavnom šetali naokolo razgovarajući sa živošću koja nije imala ni primese homoseksualnosti, već je ukazivala na muško prijateljstvo, snažnije i spremnije na avanturu od bilo čega što je nama na Zapadu poznato. Posmatrajući ih bilo je sasvim lako shvatiti vojne zavere koje su u poslednjih pedeset godina donosile velike nevolje Srbiji.

Površina vode se zatalasa odjednom i postade grubo, treperavo srebro na mestima gde se sunčeva svetlost probijala kroz sivoljubičaste oblake. Zadrhtasmo i potražismo sklonište u tvrđavi. Ona je ogromna. Oblikovana je orijentalnom tradicijom koja je obavezivala vladara da svoju veličinu simbolično predstavi i dimenzijama svoje palate. Za rekonstrukciju nekih njenih delova jugoslovenska vlada još nije imala novca. Lavirint hodnika i ćelija uglavnom je ostao onakav kakav je i bio kada su se Turci, pre sedamdeset godina, povukli odatle; ali u drugim delovima su skladišta oružja, vojničke barake, kancelarije, teniski tereni i muzej, gde je jedan od prilično užasavajućih eksponata i automobil u kome se kralj Aleksandar vozio kada je ubijen u Marselju. Neshvatljivo je kako su francuske vlasti dopustile da automobil uopšte izađe iz zemlje. To je staromodno vozilo bilo je sedam godina staro 1934, sa sedištima koja su posle jednog sudara nevešto presvučena i u njemu su se inače vozili krupni kriminalci. Poznato je da se francuski vozač bunio što u takvoj olupini treba da vozi jednog kralja. Pa ipak, pravo je da automobil bude u Beogradu, jer on odlično simbolizuje način na koji su se zapadne sile odnosile prema Balkanu. U nižim delovima parka nalazi se i veoma ljubak zoološki vrt, nalik na Vipsnejd[278]. Sivo nebo isticalo je boje cveća i životinja: lav i lavica su pili vodu i blistali kao topazi. Ali, nismo mogli dalje: postajalo je hladno i morali smo da se vratimo u hotel.

BEOGRAD II

Ručali smo preobilno, što u Beogradu lako postaje navika ako je čovek dovoljno snažan da podnese seljačku hranu, pripremljenu luksuzno zahvaljujući gradskom obilju i turskoj tradiciji finih i jakih začina. Čorbe, kuvana jela i rizoto ovde su dobri koliko i bilo gde drugde. A i ljudi za okolnim stolovima pripadali su sličnoj kuhinji: padali su teško i ne može se reći da im je nedostajalo začina. Neki od njih zaista su bili nesvarljivi, jer su vodili neodređen život, bez neke jasne profesije. Priča se da je Beograd centar evropske špijunaže, možda su i neki od ovih ljudi bili špijuni. Jedan od njih, koji je u velikoj meri podsticao takve sumnje – Italijan koga sam poslednji put videla u nekom bečkom noćnom klubu prišao mi je dok smo jeli rizoto od pileće džigerice. Zapamtila sam naš susret u Beču zbog odgovora koji je dao na moje pitanje šta zapravo radi u Austriji. „Dolazim iz Španije, ali nikako nemam sreće“, rekao je. „Hteo sam da ovamo prenesem borbe s bikovima, ali bik mi je pobrkao sve račune.“ To, naravno, nije bila posledica nekog izuzetnog primera životinjske oštroumnosti, već sasvim različitog stava carinika u zemljama u kojima korida postoji i onih u kojima ne postoji. Nesrećna životinja krenula je na put kao simbol života, uzvišena zbog žrtvene smrti koja joj je predstojala, a završila poput posrnule devojke spasene akcijom mlitavih humanitaraca. Kada sam mu ovom prilikom postavila slično pitanje, dao je mnogo optimističniji odgovor. „Treba da dobijem neke vrlo dobre koncesije,“ reče. „U jednom bosanskom rudniku pirita.“ „Ali“, pomislih, „pirit će se poneti slično kao bik.“

Ovaj čovek je bio avanturista iz onih razloga iz kojih većina zapadnjaka to postaje: bio je previše slab i neozbiljan da bi živeo kao obični ljudi, da bi ga doista prihvatio pravi poslovni svet, industrijalci i finansijeri koji bi i sami pribavili koncesije u Bosni da su one bile iole vredne; neki od njih su takođe ručali u ovom hotelu. Ali Jugosloveni koji su im za ručkom nudili bogatstva svoje zemlje i sami su izgledali kao avanturisti, mada na sasvim drugi način. Oni skreću sa strogo poslovnog kursa ne zbog toga što su negativni, već zato što su previše pozitivni u odnosu na svakodnevni život. To su snažni ljudi koji mnogo pričaju i smeju se, mnogo jedu i piju, tako da im, čim zađu u srednje godine, lica postaju izborana kao kod glumaca, a u telu se raskrupnjaju. Živost tih Jugoslovena koji se oko podneva mogu videti u ovom i bilo kom drugom velikom hotelu potpuno je drukčija od one na nekom sličnom engleskom skupu. Englezi, čak i ako su fizički aktivni, svim silama se trude da se ne ponašaju tako. Jugosloveni izgledaju kao da nikada nisu osetili nikakav bol. A sve što se dešavalo u njihovoj istoriji trebalo bi da proizvodi sasvim suprotan efekat; jer svaki Jugosloven stariji od četrdeset

godina morao je učestvovati u ratu koji je u svakom svom vidu bio užasan, a svi odrasli ljudi ispod četrdesete su kao dečaci iskusili odricanja i opasnosti koje francuskoj, engleskoj ili nemačkoj deci nisu nikada pretile.

Mogla sam razumeti zašto su engleski diplomati po pravilu najnežniji izdanci veoma nežne klase mrzeli nameštenje na Balkanu; ali naslutila sam da za tu mržnju postoji i dodatni razlog. Ovi Jugosloveni nisu se samo osećali dobro; bilo je sigurno da će se u svakoj situaciji poneti kao vrlo žilavi ljudi; a bilo je vrlo neizvesno u kakvom obliku bi njihova žilava akcija mogla da se ispolji. Kada je reč o selu, bilo je jasno kako će seljaci postupiti. Mada veliki individualisti kada su u pitanju njihova osećanja i način na koji ih iskazuju, seljaci po pravilu slede oproban, tradicionalni put. Ali u gradu takve izvesnosti nema. Ovi ljudi iz hotelskih restorana nisu imali nikakva zajednička pravila ponašanja. Stoga su izgledali tuđi i tajanstveni poput divljih životinja: lav i lavica, koji su pili vodu iz potoka na Kalemegdanu nisu bili mnogo nepredvidljiviji od ovih vedrih, zdravih muškaraca. Uzalud sam se pitala: Šta će učiniti? A postavljala sam sebi jedno još važnije pitanje: Da li će uopšte pomisliti da ima nešto što ne mogu učiniti? Prisetih se šta su mi sve Englezi koji su živeli na Balkanu pričali o nepoštenju i čestitosti, o grubosti i delikatnosti, pohlepi i velikodušnosti koji su istovremeno postojali u istoj osobi, o političarima koji se, iako veliki rodoljubi, nisu klonili pronevera, ne u različitim razdobljima svoje karijere nego u jednom istom danu, o okrutnosti koja je na mučenje i krvoproliće gledala kao na nešto sasvim prirodno, da bi se u nekom trenutku pretvarala u najnežnije milosrđe. To je svakako značilo da ni ja, a ni sami Jugosloveni, ne znamo odgovor na moje pitanje. Oni se još nisu bili sasvim privikli na uslove gradskog života. A kako su i mogli, kada pre trideset i pet godina u Srbiji nije postojao nijedan grad veličine Rokforda, u Ilinoisu[279]. Stoga nije bila njihova greška što nisu razvili način ponašanja koji je odgovarao takvom životu.

Gradskom životu se treba učiti. Dodatne dokaze za to dobili smo kada smo izašli da vidimo povorku dece koja svake godine 24. aprila prolazi ulicom koja izbija na Kalemegdan, da bi u Sabornoj crkvi, nedaleko od parka, dobila patrijarhov blagoslov. Zauzeli smo mesta u blizini glavnog trga, pored gomile zaljubljenih roditelja, ne mnogo oduševljene starije braće i sestara, prestarih da budu u povorci, i nemirne mlađe braće i sestara, još premalih za svečanost, koji su za utehu dobili balone. Strepnja je vladala oko nas, jer sva deca su za ovu priliku dobila novu odeću, a ovo najgore moguće proleće sumorno se nadnosilo nad našim glavama, prosipajući povremeno krupne kapi kiše; povorka je, osim toga, kasnila već četrdeset minuta.

Sve se, međutim, zaboravljalo onog časa kada bi neko dete u publici ispustilo balon; on se dizao sporo, kao da razmatra prednosti slobode, putujući iznad široke ulice zatvorene za saobraćaj. Ljudi bi se smejali, a kada bi balon, pošto je vetar gubio dah, posustao i pao na glavu nekom u gomili s druge strane ulice, pa bi ga njegov mali vlasnik ponovo dograbio, smeh je bivao i jači. Takav jedan slučaj bio je vrlo zabavan: jedan crveni balon podigao se mnogo više od ostalih, gotovo do prozora na prvom spratu, a onda vrlo polako brodio ulicom, čas jureći napred, čas zastajući, dok je njegov vlasnik, dečkić u svetloplavom kaputu od serža, trčkarao ispod njega, uzbuđen i zabrinut poput čoveka koji je saznao da berza pada. „0de. Gotovo je. Ne, nije. Vidiš, biće sve u redu. Ne, nema šanse.“ Stari vojnik tamnog lica koji je vrlo blizu nas održavao red zatrese se od smeha koji je dopirao iz neke dubine gde mu obično nije izvor, osim kod ljudi naviknutih da svoje stvari čuvaju na vrlo bezbednom mestu. Neke devojčice, dotad ukočene i izveštačene na način koji je priličio njihovom uzrastu, nasmejaše se prirodno, kao da su već odrasle žene.

Ali uprkos svem tom dobrom raspoloženju, ova prilika nije bila tako lepa kako smo očekivali, jer su deca izgledala vrlo krhko i imala nezdravu boju lica. „Možda je od toga što dugo čekaju na hladnoći“, reče moj muž. Ali to nije bio razlog, jer su deca koja su žustro koračala u povorci bila jednako bleda, a njihovim očima i kosi nedostajao je sjaj. „Ne razumem!“ uskliknuh. „Zašto bi Srbi koji su tako izuzetno zdravi kada odrastu, bili takva slabunjava deca?“ Jedna Francuskinja koja je stajala pored nas reče napućenih usana, kao da je stavila palac u usta i izvukla šljivu, na način koji smo mi u Engleskoj napustili negde u doba Marije Edžvoit[280]: „To je zato što cele zime drže decu unutra. Ne možete da verujete koliko malo shvataju da je mališanima neophodno da budu na vazduhu i da se kreću.“ Posle kratke, samozadovoljne pauze, ona dodade: „I povrće. Ništa ne znaju ni o tome. Daju deci ogromne količine mesa, da, i malo salate, ali zeleno povrće uopšte ne koriste.“

To je, zapravo značilo da Srbi nisu savladali tehniku podizanja dece u gradu, što je doista prilična nevolja, barem kad je u pitanju zima. Jer dete na selu mora da izađe na hladnoću kakva god bila da pomogne oko hrane i stoke. Na vazduhu je i kreće se, i nema nikakve potrebe da se tome pridaje neki poseban značaj. A potrebno je vreme i učenje da bi ljudi koji žive u gradu shvatili da im je dužnost da učine neprijatno: da bez ikakvog razloga pošalju decu na hladnoću. Pitanje hrane možda i nije toliko bitno koliko je to Francuskinja smatrala; tvrdi se da aleva paprika, kojom Srbi začinjavaju čorbe i kuvana jela, zamenjuje zeleno povrće. Ali preterivanje s mesom veoma šteti deci, a vrlo je teško ubediti roditelje da to ne čine. Jer na selu seljak može da jede puno mesa i da ima koristi od toga, ali kada

dođe u grad teško mu je da shvati da je izvor njegove snage odjednom za njega postao izvor opasnosti.

Srbi se uče novim pravilima, ali uslovi za to nisu baš najbolji. „Kakva je nesreća što Srbi smatraju da im je toliko važno da imaju veliki kapital“, rekoh svome mužu; „pomisli na sva ona nova ministarstva, a pogledaj ove jadne učitelje.“ „Na nesreću, Srbi su potpuno u pravu“, reče moj muž. „Stari, predratni Beograd nije ničim kvario ugled Srba, osim onih koji su pre petsto pedeset godina bili poraženi na Kosovu i dopustili Turcima prodor na sever. Ali mu to svaka nemačka, austrijska, francuska ili engleska knjiga o Balkanu stalno prebacuje, a i diplomate se toga naprestano dotiču u uvijenoj formi. Slažem se s tobom, ove učitelje zaista nije prijatno gledati.“ Oskudica u kojoj su živeli učitelji i učiteljice bila je uočljiva jednako kao i bledilo i krhkost đaka o kojima su se starali.

Držali su se dostojanstveno, a lica su im bila pametna i odgovorna. To se moglo i očekivati, jer poziv učitelja ovde ne znači siguran posao za kojim seljak čezne kada napušta zemlju, već nosi oreol junaštva. Pre balkanskih ratova svi sposobni mladi ljudi oba pola koji su imali sklonost ka učenju i postali učitelji odlazili su na službu u Staru Srbiju i Makedoniju dok su ove oblasti još bile turske. Velike sile prinudile su Tursku da za svoje hrišćanske podanike dozvoli otvaranje škola sa stranim nastavnicima; rezultat je, međutim, za jednu tako lepo zamišljenu inicijativu, bio sasvim neočekivan. Nijedna oblast na zemlji otkako je sveta i veka nije bila istovremeno toliko obrazovana i toliko necivilizovana. Makedonija je bila važna za celu Evropu, jer je ona sila koja bi u njoj stekla uporište, bilo okupacijom bilo ekonomskom prevlašću, mogla računati da će steći i pravo da nasledi umiruću Osmansku imperiju. Tako je ova oblast bila preplavljena školama u kojima su učitelji bili ogromni nacionalisti, zbog čega su, uz podršku susednih balkanskih država, preuzeli svoju dužnost sa vrlo neuobičajenim pedagoškim žarom. U Makedoniji je živeo veliki broj slovenskih hrišćana bugarskog, srpskog i grčkog porekla, koji su često menjali svoju pripadnost prelazeći u druge krajeve ili potpadajući pod nečiju vlast. Zato su i Srbija, i Bugarska, i Grčka otvorile škole čiji je cilj bio stvaranje malih Srba, Bugara ili Grka, od kojih se potom moglo očekivati da podrže prisajedinjenje Makedonije onoj državi koja na njih bude imala najveći uticaj. U tom procesu mnogo učitelja i učiteljica izgubilo je život, a mnogi su ostali živi samo zato što su pucali prvi. Ovakva situacija nije bila u potpunosti okončana ratom. Do pre nekoliko godina, VMRO, ili Unutrašnja makedonska revolucionama organizacija, koja je nastojala da odvoji Makedoniju od Jugoslavije i prisajedini je Bugarskoj, često je napadala škole i ubijala nastavnike, ali mnogo Srba ipak je dobrovoljno odlazilo da provede nekoliko godina na jugu, pre nego što kod kuće nađe stalan učiteljski posao. Stoga je učitelj u Jugoslaviji, pored toga što je u

službi pameti, često i heroj i fanatik; ali dok su hodali ulicama Beograda, jasno se videlo da niko od njih nema ni dovoljno hrane, ni dovoljno odeće, ni pristojan smeštaj, a ni sve knjige koje su mu potrebne.

Mora se priznati da ovaj grad sa svojim neuhranjenim pripadnicima gradskih profesija, raskošnim simbolima vlasti i narastajućom eksploatatorskom klasom ne pruža uvek prijatan prizor. Nisam volela Beograd te večeri dok sam sedela u hotelskom holu i posmatrala kako se bar puni crvenim, zadriglim, krupnim ljudima srednjeg rasta, čiji su crni brkovi bili bez sjaja, poput majmunske dlake. U jednoj od soba održavala se neka privatna konferencija, kojoj su prisustvovala i dvojica stranaca: jedan bled, bezobličan i okruglast, nalik na veliki holandski sir, a drugi Jevrejin, koji je izgledao baš onako kako je Hitler video sve njegove sunarodnike. Sigurna sam da se nade gajene na toj konferenciji nikada neće u potpunosti ostvariti. Nijedna strana na tim pregovorima neće se zadovoljiti, kako su se one druge toplo nadale, da od leša dobije samo rogove i kopita. Ali će proći sasvim dobro, za razliku od običnih ljudi, i ovde i u celoj Evropi, jer će se pobrinuti da leša svakako bude. To nije toliko strašno za ostali deo Evrope. On je imao dovoljno prilike da svoje poslove dovede u red, a ako to nije učinio, utoliko gore po njega. Ali zločin protiv Jugoslavije, zemlje koja tek treba da izgradi svoje telo i dušu, mnogo je teži.

Nije lako izračunati razmere štete koju ti finansijski i industrijski avanturisti pričinjavaju Jugoslaviji. Ne verujem da je ona velika u materijalnom smislu, kako to tvrde Jugosloveni koji žive izvan Beograda. Izvori bogatstva u Jugoslaviji su transport i drvena građa, a oni su legitimni taman koliko i u Engleskoj ili Americi. Bogatstvo iz ostalih izvora, ma kako da je stečeno, vidi se tu i tamo, i nije mnogo veliko. U Beogradu možda ima nekih velikih vila čiji bi vlasnici teško mogli da objasne kako su ih stekli, ali, opet, u Beogradu nema mnogo velikih vila. Nema ni mnogo velikih kola, ni skupih restorana, ni luksuznih zlatarskih ili krznarskih radnji. Imam utisak da gradski špekulanti kontrolišu srazmerno mnogo manje bogatstvo od onog koje Engleska ili Amerika prepuštaju Sitiju ili Volstritu. Ali u seljačkom društvu i takva nagrada posrednicima može izgledati preterana; i doista, političke posledice takvog stava prema sticanju imetka pogubne su u jednoj novoj državi.

Ako se političari neke zemlje rukovode idejama, onda je broj političkih stranaka u njoj mali. Postoje izvesne prirodne klasifikacije, koje se same uspostavljaju: neki su za represiju, drugi za slobodu, neki su za prevlast gradova, drugi za prevlast sela, neki daju primat vojsci, drugi finansijama i industriji, i tako dalje. Neke od ovih grupa su sasvim jasno ocrtane i one se povremeno udružuju u manji broj većih grupa. Ali je broj takvih kombinacija prilično ograničen.

Međutim, ako u nekoj zemlji postoji hiljadu finansijera i industrijalaca, oni su u stanju, naročito ako su Sloveni, da politički život razbiju u mnoštvo malih, klizavih tela, nalik na jato sardela. Za deset godina koje su protekle otkako je 1921. donet jugoslovenski Ustav, Jugoslavija je imala dvadeset pet vlada. Dosledna politika u poljoprivredi ključna je za bilo koju zemlju, a Jugoslavija je za trinaest meseci promenila pet ministara poljoprivrede.

Da bi okončao taj kriminalni haos, kralj Aleksandar se odlučio na katastrofalan potez: 1929. uveo je diktaturu. To je u prvi mah popravilo stvari, no većina Jugoslovena sklona je da tvrdi da nikakve promene nije bilo, osim što je Stojadinovića, čoveka omrznutog širom Jugoslavije, učvrstilo na mestu predsednika vlade. Mržnja prema njemu bila je gotovo sveopšta. Nikada nisam čula nijednog Jugoslovena, izuzev Konstantina i nekog prostodušnog sudije iz jednog dalmatinskog grada, da prema njemu izražava divljenje. Bio je omražen, govorilo se, jer je bio tiranin i neprijatelj slobode. Tvrdi se da je suzbio slobodu govora i slobodu štampe tako što je svoje protivnike bacao u zatvor, gde su gladovali i trpeli batinanje. Teško je potvrditi tačnost tih optužbi. Odmah se mora reći da će svako ko u Jugoslaviji dopadne zatvora biti zlostavljan. Loš zatvorski sistem ima dvostruko nasleđe, tursko i austrijsko. Poznavala sam jednog vrlo prosvećenog srpskog policajca koji je imao velike muke da ubedi svoje podređene da mučenje nije pravi način za dobijanje priznanja. Koliko je situacija složena govori i to da se čuvari, kada ne muče zatvorenike, ponašaju prema njima s očinskom dobrotom, nepoznatom u zapadnim zatvorima.

Za stranca je teško da kaže da li je Stojadinović zatvorio mnogo ljudi ili ne. Moj utisak je da je režim u zemlji mnogo slobodniji nego u nacističkoj Nemačkoj ili fašističkoj Italiji. Čula sam nezadovoljnike kako glasno kritikuju vlasti sedeći u kafani ili u sobi sa otvorenim prozorima, i često sam od svojih jugoslovenskih prijatelja običnom poštom dobijala potpisana pisma u kojima su oštro kritikovali predsednika vlade. Čula sam nekoliko priča o mučenjima za koje se kasnije ispostavilo da su netačne ili preterane. U Hrvatskoj su mi ispričali kako je neki Hrvat bio prognan u jedan makedonski gradić gde je svaka dva sata morao da se javlja žandarmima; ali jedan Makedonac, opozicionar koji je voleo Hrvate, nikako nije mogao da mu uđe u trag, a nikada nije čuo da takva kazna postoji. Čula sam i priču o čoveku koji je zaradio višegodišnju robiju jer je kritikovao Stojadinovića dok je sa jednim prijateljem večerao u restoranu; na kraju se ispostavilo da ga je sud samo upozorio da sledeći put ne govori tako glasno.

Ali Stojadinovićeva ruka stiskala je povremeno gvozdenom silinom. To su posebno osećali intelektualci. Poznajem jednog advokata iz unutrašnjosti, inače besprekomog čoveka, koji je dva meseca proveo u zatvoru zbog kritičkih reči, a

prijavio ga je jedan užasno loš čovek koji je pre rata bio austrijski špijun u Beogradu. Stvama šteta pričinjena intelektualcima nije u broju takvih slučajeva niti u strogosti izrečenih kazni, već u činjenici da su one stvarale osećaj nesigurnosti. Ali ubilačku čvrstinu te ruke, po mom uverenju, najviše je osećala radnička klasa. Jedan moj prijatelj Englez slučajno je naišao na grupu mladih ljudi koji su noćnim vozom sprovođeni iz jednog industrijskog grada u Bosni za Sarajevo. Svi su bili u okovima. Žandarmi koji su ih pratili rekli su mu da su zatvorenici komunisti, ali sigurna sam da to nije bio slučaj. Pravi, marksistički komunizam redak je u Jugoslaviji, jer nije privlačan naciji seljaka i sitnih sopstvenika, zato Komintema ovde ulaže malo vremena i snage, ali ta reč se koristi i za najblaže levičarske aktivnosti. Ti mladi ljudi najverovatnije su samo pokušali da se sindikalno organizuju. Verumjem da je protiv njih i njima sličnih Stojadinović delao punom snagom.

Takva razmatranja konačno otkrivaju ono što ozbiljni Jugosloveni navode kao uzrok svoje mržnje prema Stojadinoviću. Oni su svesni da se užasan zatvorski sistem u zemlji ne može brzo reformisati, svesni su i da je često veoma teško vladati ljudima kao što su oni. Ali mu ne mogu oprostiti što predstavlja zadrigle male ljude iz hotelskog bara, čija je namera da pljačkom steknu imetak. Ti ljudi su njegovi saveznici, a oni su nastupali ujedinjeno protiv ostatka Jugoslavije. Bili su protiv seljaka, protiv učitelja koji gladuju, protiv radnika koje je glad naterala u gradove kao jaganjce na klanje.

Moguće je, ali ne mislim da je to istina. Stojadinović je bez sumnje zastupao finansijske i industrijske interese Beograda, ali možda nije nameravao da radi protiv sopstvene zemlje. Poznajem Engleze i Francuze koji su bili s njim u poslovnim vezama, i sa svima je postupao pošteno, čak i lepo: teško je da neko ko nastupa tako avgustovski bude ravnodušan prema svojoj zemlji. Čini mi se da je on zapravo bio neverovatno naivan i da je njegova naivnost bila staromodnog tipa. Svako ko je redovno slušao večernji radio program mogao se uveriti u to. Godine 1937. jugoslovenske vesti bile su pomalo neobične. Malo se govorilo o dečaku kralju i njegovoj majci kraljici Mariji; mnogo više o regentu, knezu Pavlu i njegovoj porodici. To je bila velika greška. Misli se da je razlog tome bila želja da se mladom kralju Petru omogući neka vrsta zaštićenog dečaštva, ali ljudi na selu i u provinciji to su pogrešno protumačili kao znak da knez Pavle ima ambicije i da može pokušati da uzurpira presto. Međutim, najviše vesti odnosilo se ne na nekog člana kraljevske porodice, već na Stojadinovića. Svaki put kad bih u Jugoslaviji uključila radio, čula bih potpuni izveštaj o tome šta je tog dana predsednik vlade radio, kao da je bio vrhovni komandant vojske koja je upravo do nogu potukla neku osvajačku armiju.

To se može posmatrati kao još jedan oblik lažnog cezarizma, tako čest u naše doba; i doista, pred kraj svog režima, imao je nesrećan običaj da okuplja na svojim mitinzima mlade koji su, što je vrlo neuobičajeno za Slovene, vikali uglas: *„Vođu! Vođu! Vođu!“,* kao da uzvikuju *„Fuhrer! Fuhrer! Fuhrer!“* Ali, postojala je i izvesna razlika. Ovde je to bio ostatak precezarskog doba koje više nije postojalo u Evropi. „Gospodin Stojadinović“, rekao mi je Konstantin jednom prilikom, „divi se kapitalizmu.“ „Divi se kapitalizmu?“ ponovih. „Zašto? Kako može da se divi kapitalizmu? Kapitalizam je pokušaj da se reši problem kako da čovek živi sigurno od tla koje ni najmanje ne mari za njega, i dok neka komunistička zemlja ne napravi neku bolju teoriju od one koju ima Rusija, neće postojati nijedan uspešniji sistem. Ali to nikako nije sistem koji čovek treba da priželjkuje; on pre može izazivati razočarenje nego divljenje.“ „To vi mislite“, reče Konstantin, „ali to ne misli g. Stojadinović. On zna da smo siromašna zemlja, jer su za pet stotina godina Turci uzeli sve, i on smatra da bi bilo divno kada bi dosta stranog novca ušlo u zemlju i stvorilo dodatni novac, i kada bismo imali mnogo fabrika kakve postoje u Americi, prekrasnih belih palata sa mašinerijom čiji čudesni pokreti nalikuju na simfoniju koja se izvodi u čeliku, i iz kojih ističu divne, nove stvari za naše ljude, zlatni potoci plata kojima se može kupiti sve.“ „Novac ponekad ne rađa novac“, rekoh; „ponekad on umire na porođaju i ljudi na kraju bivaju zatrpani leševima. A što se tih fabrika tiče, one možda izgledaju kao palate, ali ljudi koji u njima rade teško se mogu smatrati prinčevima i princezama, a potok plata koji je zlatan onoliko koliko je Dunav plav, uveče ih uglavnom spira u prljave sirotinjske četvrti.“ „Vi ste žena i hoćete da sve bude lepo“, reče Konstantin, „vi ne vidite lepotu nemilosrdnosti; a što se tiče novca, g. Stojadinović je vrlo pametan čovek. On će se pobrinuti da ne bude kriza kakvih ima u Americi.“

U tome ima nekog dirljivog neiskustva, što se veoma razlikuje od fašizma i nacizma. Musolini i Hitler došli su na vlast jer su žrtvama kapitalizma obećali da će im magičnim obredom regimentacije život učiniti lakšim. Ali ovde je reč o neiskusnom čoveku koji čak i ne zna da tih žrtava može biti toliko da one mogu postati odlučujuća snaga u društvu. On ih smatra gubitnicima, slabim i nemoćnim, a oni to možda i jesu privatno; ali skupljeni u nezadovoljnu i očajničku masu, oni mogu dobiti dinamičku snagu veću od one koju rađa uspeh. Vođen tom zabludom, on se ponaša krajnje nerazborito. Ne shvata da je pametnije pustiti što je moguće više gubitnika da se kroz neku organizaciju upute u pravcu koji im obećava uspeh, stoga ne može ni da razume – i u tome liči na mnoge pripadnike sopstveničkih klasa i u Engleskoj i u Americi – da sindikalno organizovanje nije razarajuća, već stabilizujuća snaga.

A i kako bi ti ljudi u baru to sve znali? Kada se na Zapadu odigrala industrijska revolucija, Srbi su bili tursko roblje; i danas su osamdeset sedam procenata Jugoslovena seljaci; Leskovac zovu jugoslovenskim Mančesterom, ali on mu nije nimalo sličan; to je prijatan gradić s nešto manje od dvadeset hiljada stanovnika kojima nije uopšte teško da žive časno; Beograd nikada nije upoznao vreme u kome su sa visokih prozora hotela-oblakodera, kojih u njemu nema, propali bankari padali na pločnik kao blaga rosa s neba. Moglo bi se postaviti pitanje zašto se ti avanturisti nisu potrudili da iz knjiga i novina saznaju bar nešto o nepovoljnim stranama kapitalizma. Ali pisana reč nikoga još nije sprečila da počini greške. *Manon Lesko*[281] nije odvratila nijednog čoveka od ljubavi prema bludnici, nijedna žena koja stari nije još oterala mladog ljubavnika zato što je pročitala *Bel Ami.* Ogromna gomila ekonomskih publikacija dokazuje da u našem modernom svetu gde se tržišta smanjuju, a proizvodnja povećava, nije moguće osnovati ništa nalik na savršenu kompaniju; Nemci planiraju da do takvog bogatstva dođu kolonijalnim osvajanjima.

Osetih nastup neprijateljstva prema tim ljudima u baru koji su bili instrument ove greške. Otkrila sam u njima veliku fizičku sličnost sa izvesnom vrstom ljudi koja se mogla videti u zapadnim gradovima tokom prošlog veka, sa slikama koje pokazuju finansijske avanturiste koji su vladali Parizom za vreme Drugog carstva, i fotografijama ljudi iz Sitija objavljivanim u ilustrovanim novinama devedestih godina, koji su predstavljani kao osnivači kompanija koje više ne postoje. Oni ne samo da su na tupav način kopirali sistem koji je bio daleko od idealnog već su i sami podražavali ljude koji su se pokazali nesposobni da uspeju i u onome što je taj sistem omogućavao. Mogla sam da zamislim i hotel kako pravi istu grešku. Odbaciće svoj dobar, masni rizoto, po njegovim čorbama više neće plivati zaprška od aleve paprike, zaposliće sobarice koje neće zapomagati pored kreveta bolesnih gostiju, niti će svojim nosevima sa animalnom sigumošću otkrivati Grke i neodlučno zastajati pred nepoznatim mirisom Finaca. Tada više neće ličiti na dobar francuski hotel, postaće internacionalan, kao spavaća kola, kao ogromni španski hoteli.

Beograd je, pomislih, napravio istu grešku. Donedavno je bio balkansko selo. To je značilo da ima karakter koji mu je dao otpor, odlučnost da se opstane, mučeničko siromaštvo. Bio je sveto balkansko selo; taj komad tla koji zadire u vodu posvećen je krvlju ljudi koji su umrli tražeći samo jedno: da pošto su već stvoreni, imaju pravo i da žive. Moderni Beograd prošarao je svoje tlo ulicama koje su drugde bile napravljene bolje. Osetih odjednom kako moja ljubav prema Jugoslaviji nestaje. Prilikom svoje prve posete bila sam očarana divnom prirodom i rukotvorinama Bosne, u Makedoniji prepoznala sam jedinstveno lep način

života. Bilo šta da rade – bilo da vole, pevaju, mole se Bogu ili čuvaju svoje ovce – Makedonci u to unose poetiku koja ne veruje u pojavnost, već traga za pravom stvarnošću, koja ima onaj prirodan kvalitet za koji Kits veruje da je najvažniji za formiranje „uspešnog čoveka, pogotovo u književnosti, kakav je Šekspir imao u ogromnoj meri.“ Zvao ga je „negativnom sposobnošću“, i smatrao da se zahvaljujući njemu čovek „koleba, sumnja, a da pri tom ne poseže nervozno za činjenicama i razlogom.“ Ali Makedonija je do 1913. bila pod osmanskom vlašću; do tada je rđavom turskom vladavinom sačuvala sve one srednjovekovne uslove koji su postojali kada je posle bitke na Kosovu bila odvojena od ostalog sveta. Makedoniju možda treba posmatrati kao muzej koji nije tipičan za život izvan nje. Njene veze sa ostalim svetom postoje tek dvadeset pet godina. Srbija nije bila toliko odvojena. Oslobođena je 1815. godine. Ceo jedan vek bila je izložena specifičnim otrovima 19. veka. Može biti da sam prešla dugačak put da bih videla zalazak sunca koji je na moje oči postajao ružna noć.

Ali ta preteća degeneracija još neće pobediti. Ovaj hotel je možda čeznuo da odbaci svoju neuglađenost i postane poput „Savoja“, „Krijona“ ili „Plaze“; ali njegov pokušaj još nije ni počeo. U bar je ušao još jedan čovek; zdepasti mali ljudi pozdravljali su povicima ljubavi i poverenja još jednog od svojih koji bi ih ostavio na cedilu za isto onoliko para za koliko bi oni izdali njega, nazdravljajući mu, tapšući ga po leđima, preterujući kao deca u igri. To sam mogla videti u Londonu, Parizu ili Njujorku. Ali ni u jednom od tih velikih gradova nisam mogla videti kako se hotelska vrata otvaraju da propuste seljaka koji ulazi neužurbano i prirodno, držeći u naručju crno jagnje. Smestio se pored pulta za novine na kome su se prodavali „Pravda“, „Politika“, „Kontinental dejli mejl“, „Pari soar“ i „Njujork herald tribjun.“ Bio je to lepo građen mladić, prave svetle kose, visokih jagodica, jasnog pogleda. Nosio je građansko odelo, preko koga je odenuo prsluk od jagnjeće kože, imao je crnu okruglu kapu i kožne sandale sa nagore uvrnutim vrhom; na gotovu košulju njegova majka dodala je vez. Gledao je oko sebe kao da nekog traži. Dvaput je prišao vratima bara zagledajući zdepaste male ljude, bilo je jasno da traži nekog kao što su oni; srednja klasa u Jugoslaviji tako je blizu svog seljačkog porekla da je bilo koji od tih ljudi mogao imati takvog brata od tetke ili nećaka. Ali onaj koga je tražio nije bio tu i mladić se vratio na svoje mesto pored pulta. Bio je nepomičan kao vizantijski kralj na freski dok se jagnje uvijalo i meškoljilo u čvrstoj kolevci njegovih ruku, s očima koje su povremeno hvatale odbleske svetla presijavajući se kao neke sjajne metalne pločice.

TOPOLA

Sledećeg jutra smo po dogovoru svratili do Konstantina spremni da sa Gerdom pođemo da vidimo poludovršeni spomenik neznanom junaku na Avali, planini udaljenoj nekih dvanaest milja od Beograda, i mauzolej Karađorđevića na Oplencu. Ekspedicija je počela loše. Gerda je otvorila vrata, lepo odevena i upravo nas je zvanično pozdravljala kada je naišla Konstantinova stara majka. Poželela je da nešto pojede, pa je povezala maramu i spremila se da u kućnoj haljini i papučama ode na pijacu. Mislila je da će uspeti da se vrati pre nego što je iko primeti. A mi smo svi bili tu, tako *hochwohlgeboren*[282] u predsoblju. Gerda je gledala u pod, kao da je sva crvena od stida, mada joj lice uopšte nije pokazivalo nikakvu promenu, a sirota starica obesila je svoju betovenovsku glavu. To je sve bilo pogrešno, jer ona je doista bila izuzetna pijanistkinja, a balzakovska kućna odeća je nešto zajedničko svim umetnicima. Čovek ne može da stvara ako negde u nekom budžaku nije ostavio mali trag svoje aljkavosti. Urednost i red su doista dobri, ali su dopušteni jedino lekarima i bolničarkama. Šiler je to dobro znao i zato je u fioci svog pisaćeg stola držao jabuke; kad mu je bila potrebna inspiracija otvarao je fioku i, udišući njihov prezreli miris, posmatrao ih kako trule.

Ali s Konstantinom Gerda nije mogla da istera svoje. Bez i malo stida pozvao nas je u svoju radnu sobu, gde je stajao – debeo, okruglast i kovrdžav – u prugastoj pižami jarkih boja i kućnoj haljini, dok su mu buketi crnih kovrdžica virili između dugmeta. „A, i vi je volite“, reče moj muž, pokazujući fotografiju iznad Konstantinovog stola na kojoj je prikazan Ludovizijev triptih sa Venerom koja se diže iz morske pene. „Naravno“, reče Konstantin. „Ona je savršena, i zbog onog što jeste i zbog onog što nije. U njenom stavu nema ni rodoljublja, ni propagande, ni filozofije, ni religije; ona jednostavno kaže: ’Uzdižem se ka zadovoljstvu’.“ Njegove male, debele ruke zaveslaše kroz vazduh, noseći ga kroz plimu koja je nosila i Veneru, ka istom, mirisnom, divnom vazduhu. On, koji je jedan od najružnijih ljudi na svetu, instinktivno zna šta znači biti boginja lepote. „Ta skulptura je sušta suprotnost freskama koje ste videli u južnoj Srbiji, čije kopije će vaš muž videti na Oplencu, urađene u mozaiku na zahtev kralja Aleksandra. Tamo nema nikakvog zadovoljstva, sve je rodoljublje i propaganda, filozofija i religija, iako ima i uzdizanja, lebdenja i ekstaze, od strašne vrste.“ Usta su mu bila puna hleba i kafe, ali ruke su mu i dalje veslale i bleštavo beli zrak uzdignu se do svetlosti koja je bila još belja.

„Vi ste pametan čovek mada ste bankar“, reče on mom mužu. „Tako na Oplencu nećete napraviti nikakvu grešku, prihvatićete te mozaike ne kao nešto samo po sebi, već kao nagoveštaj onog što ćete videti u Makedoniji, u južnoj

Srbiji. Sve makedonske freske su slikane, a oplenačke su kopije u mozaiku. Naslikana freska je naslikana freska, a freska u mozaiku je freska u mozaiku, freska koja treba da bude naslikana a umesto toga je urađena u mozaiku u stvari je mešanac; mešanci treba da budu veseli mali psi, a ne velika umetnička dela. Prošao sam kroz paklene muke boraveći u Nemačkoj i terajući jednog nemačkog majstora da napravi ono što je kralj hteo. To nije bilo samo zbog moje umetničke savesti, već i stoga što je majstor bio najsporiji čovek na svetu. Bio je visok, debeo, sa velikom bradom, a govorio je... tako... tako... tako, da ja jednom prilikom nisam izdržao; povikao sam: *'Mein Herr*[283]*,* da li biste govorili malo brže, jer ja imam mnogo posla', a on je odgovorio, vrlo ljutito, ali ipak vrlo polako: 'Ne, ne mogu da govorim brže, jer kad se radi sa mozaicima mora se raditi vrlo polako, mi radimo za večnost'. Ali, videćete šta je napravio. Nisam siguran da je to za večnost, ali je zauvek, što nije isto."

Na tremu je rekao: „Vreme je lepo, a sutra će biti još lepše, tako mi je drago što ćemo sutra ići na Frušku goru. To vam nisam rekao: tamo ima nekoliko naših starih manastira, na bregovima nedaleko od Dunava koji se zovu Fruška gora, to jest Franačka brda; oni objašnjavaju Beograd i sve što ćete danas videti." Vozili smo se bulevarima ispunjenim opuštenim ljudima jer je bila nedelja, a čak i oni koji su došli zbog pijace nisu nikuda žurili. Iz istog razloga momci su dreždali na otvorenim prozorima studentskog doma, poput lenjih mačaka, što mogu samo izuzetno fizički sposobni ljudi. Na jednom prozoru neki mladić, tamnoputiji od drugih i vrlo žestok, naginjao se napred i izvodio burlesku pred grupom momaka koji su se smejali i dizali ruke uvis glumeći mržnju i usklikujući: „Ziveo Stojadinović!" Takvi su studenti koje štampa često predstavlja kao komuniste, a mnogi od njih bi se i sami tako predstavili. Ali zapadnjaku nisu uopšte tako izgledali. Ti ljudi su seljaci koji su na izvestan način uživali u velikoj klasnoj slobodi. Bili su robovi samo Turcima, stranim osvajačima, vekovima nisu imali krupne zemljoposednike svoje krvi, pa je za njih prirodno da kritikuju one među njima koji dođu na vlast. Kao Južni Sloveni, nisu imali svog Petra Velikog ili Katarinu Veliku da ih nauče kako se sluša centralna vlast. Ako ustaju protiv vlade, to čine u manjim nezavisnim grupama, kao što su uradili Princip i Čabrinović, i nikada ne bi voljno postali poslušni atomi nekog velikog marksističkog poretka. Kada tvrde da su komunisti, oni zapravo kažu da su za unutrašnjost a protiv gradova, za selo protiv Beograda, za seljaka a protiv industrijalca, i zbog toga svi do jednog mrze Stojadinovića.

Izašli smo iz Beograda i vozili se prema tamnoj kupi Avale, preko valovitog terena gotovo istovetnog sa škotskom nizijom, ali raskošnijeg za oko zbog crvenila tla. Ovaj kraj pokazuje sve odlike udobnog seljačkog života, i dok sam ga gledala,

padoše mi na pamet reči kojima je moja provansalska kuvarica opisala neko selo na mavarskoj obali: *„C'est un bon pays; personne n'est riche la-bas mais tout le monde a des biens“* [284]. O nekoj zemlji se po mom mišijenju ne može reći ništa bolje. Bila sam divno raspoložena i bilo mi je drago što je i Gerda dobre volje. Lice joj je bilo vedro i ona je po nemačkom običaju neobavezno čavrljala s mojim mužem, očito u onom posebnom nemačkom raspoloženju koje mi je uvek izgledalo ljupko. Njegova jednostavnija verzija može se naći u nekadašnjim nemačkim dečjim knjigama. Devojčice u kočiji stižu pred neki kelnski hotel, dok im srca poput ptičica pevaju u grudima: „Naš je tatica“, govorila je ta pesma, „gospodin Gaimrat iz Hanovera, naša mamica je sve ono što gospođa Gaimrat treba da bude, mi smo dve vrlo lepo vaspitane devojčice, obučene u divne nove kaputе putujemo da vidimo Rajnsku oblast, za koju svi znaju da je jedna od najlepših u svetu, i sve je tako čarobno.“ Ni Francuzi ni Englezi nikada tako naivno i nepretenciozno ne uživaju u onome što jesu i što rade, pogotovo ako je i jedno i drugo sasvim obično. Možemo osećati radost zbog onog što radimo, ali smo suviše veliki avgustinci da ne preziremo ono što jesmo, ili da bar ne težimo takvoj vrsti prezira. Bilo mi je drago što je Gerda tokom vožnje sebi govorila: „Ja potičem iz vrlo stare porodice luteranskih sveštenika, ja sam žena jugoslovenskog zvaničnika, putujem u društvu jednog Engleza, vrlo kulturnog čoveka koji je diplomirao na Oksfordu i koji radi kao bankar, i njegove supruge, koja je pisac; spremamo se da posetimo dva interesantna *Denkmalsa*[285]*,* a dan je vrlo lep.“

Put se zavojito peo oko avalske kupe, prolazeći kroz šumu čije su krošnje obojene bledim zelenilom i bronzom prvih pupoljaka, a tlo prekriveno plavičastim zimzelenom. Izašli smo iz kola i popeli se do vrha preko nedovršene konstrukcije na kojoj će stajati veliki Meštrovićev spomenik. Tu zastadosmo, zbunjeni neobičnim ratničkim prizorom. Na padini ispod nas stajali su vojnici postrojeni u dva naspramna reda, a svaki je držao u ruci nešto bleštavo. Oficir je glasno uzviknuo komandu, i ona zazvuča kao čarolija smišljena da trenutno izazove ogromno krvoproliće. Vojnici prineše usnama bleštave predmete koje su držali u ruci – svoje limenke – a mi začusmo zvuk kao da ptice pevaju pod zemljom. Oficir ponovo grmnu svoju naredbu koja je prizivala neku sličnu strahotu, i mlaz tečnosti, srebrn na suncu, izlete iz usta vojnika. Vežbali su ispiranje grla koje je trebalo da spreči epidemiju gripa. Mada su nas ugledali, nisu to ničim pokazali. Da su starim srpskim junacima njihovi carevi naredili da ispiraju grlo u prisustvu turistkinja, i oni bi poslušali. Izgleda da je vojnička služba jedino što smiruje Slovene. Razlika između mladića koje smo videli na prozorima studentskog doma i ovih vojnika bila je ista kao između učenica francuskog liceja u nekom

provincijskom gradiću koje se ležemo vraćaju kući zabavljajući se ogovaranjem, i tihih, stilizovanih proizvoda najskupljih katoličkih škola.

Spustismo se niz brdo i zastadosmo pored makete Meštrovićevog spomenika, izložene na jednom kamionu. Krov spomenika držaće ogromne karijatide, suzdržane srpske seljanke, majke onih suzdržanih mladića. Obišli smo postojeći spomenik, mali i sirov, rad nekog običnog zidara, i ja iz radoznalosti zavirih u malu pomoćnu prostoriju uz njega. Volela bih da nisam. U njemu su bili venci koje su na spomenik polagale razne zvanične institucije. Sumorno veštačko cveće i trobojne trake ispisane zlatnim slovima zagušile su mi nozdrve mirisom prašine. Zbog reči ispisanih zlatom i kombinacije boja na trakama prizor je bio više nego užasan. Ti venci bi i inače bili neprijatni, jer su bili zvanična narudžbina prezauzetih fiunkcionera i jer su nabavljeni kao roba za neke državne prilike koje u ljudima ne bude nikakva prava osećanja; ali oni su i podsećali da je priroda balkanske istorije, kao i svake druge istorije odvratna.

Jedan venac stigao je iz nacističke Nemačke, koja je prisajedinila Austriju, sada u potpunosti prožetu austrijskim duhom; kroz Hitlera, kao i kroz Lugera[286], Šonerera i Konrada fon Hecendorfa, Beč ponovo iskazuje svoju samozaljubljenost i kipti od mržnje prema svima osim prema izabranom tevtonskom narodu, a najotrovniju mržnju oseća prema Slovenima. Drugi je poslala Italija, koja je svojom gramzivošću neprestano maltretirala Dalmaciju, naoružala i ubice kralja Aleksandra i obučila ih da to oružje upotrebe. Zaista je samo ogromna i odvratna bestidnost kakva se privatno teško sreće mogla podstaći te države da polože vence na ovaj grob – svetinju za ljude ove zemlje koje su se spremale da što je moguće pre i same pošalju pod zemlju. To što su ti ljudi naterani da stoje dok su njihovi neprijatelji dolazili da oskrnave njihovo svetilište bila je najteža optužba protiv čoveka; a to je bilo moguće samo zato što nije pronađeno nikakvo političko rešenje kojim bi se uklonila opasnost koja preti Jugoslaviji zbog blizine Italije i centralne Evrope.

Ispuni me pravi feministički bes. Poželeh da oštetim maketu Meštrovićevog spomenika koji bez imalo griže savesti prikazuje seljanke. Pošto su muškarci oslobođeni muka rađanja i podizanja dece, od njih se s pravom očekuje da deci pruže uslove u kojima će ostati živa i razvijati sposobnosti koje imaju. Razmere njihovog neuspeha čiji su dokazi bili u toj odvratnoj maloj sobi žene mogu dostići jedino ako se devedeset posto svih trudnoća počne završavati spontanim pobačajem. Gerdi su se venci, međutim, dopali. ’Naš otac je gospodin Gaimrat...’ Ispružih ruku i dotaknuh italijanski venac, promrmljavši nešto protiv njega, ali Gerda samo nabra nos i nasmeja se lukavo, kao devojčica koja je videla nešto za šta joj je njena dadilja rekla da je nepristojno.

Od Avale vozili smo se prijatnim putem kroz doline u kojima vrbe prate potoke, voćnjaci gustim lišćem guše poslednje pupoljke, a vinogradi goli i pusti poput groblja, sa pripremljenim stablima čekaju svoje proleće. Kao i u Doverskom tesnacu, i u unutrašnjosti Srbije uredni zasadi i zapuštena sela smenjuju se bez i malo doslednosti. Sela su ovde vrlo velika, jer osim u blizini većih gradova, nema raštrkanih imanja. Gde god da ima zemlju, seljak živi u selu i noću doteruje stoku kući, da bi je sutradan opet izvodio na ispašu. Taj običaj pokazao se koristan za vreme turske okupacije, jer su se tako hrišćani mogli zajednički braniti od noćnih napada bašibozuka i pljačkaša, ali je njegovo poreklo starije. Osnovu slovenskog uređenja čini zadruga[287], porodica čiji članovi rade zajedno i uživaju plodove zajedničkog imanja, kojim upravlja jedan izabrani član, obično najstariji, ali ponekad i mlađi čovek koji je pokazao izuzetne sposobnosti, ili čak i žena. Glava zadruge i njegova žena živeli su u središnjoj kući, dok su ostalima pripadale ili sobe uz nju, ili kuće podignute oko nje. Zadruga se prirodno delila kada je broj njenih članova postajao prevelik za imanje, ali se obično sastojala od tri generacije i brojala stotinak i više pripadnika. Stoga Srbiju nikada nije pritiskalo kao druge zemlje strašno poistovećivanje seoskog života i samoće; a čak i najbeznačajnija sela imaju glavnu ulicu koja se spušta nizbrdo, prelazi preko potoka i penje se uz sledeće brdo, gde oni koji održavaju uredne voćnjake i vinograde, sami nimalo doterani, dokono sede pred oronulim kafanama.

Takav život, naravno, nije njihov cilj. Nepokornost je glavna odlika ovog kraja. Želja ovih ljudi je da svojom pojavom, svojom sličnošću sa hajducima i velikim vođom Karađorđem, bar malo slede krv u neprijateljskim žilama. Sada smo već zašli u područje gde je prvi oslobodilac Srbije pokazao više puta svoju narav i snagu. Na jednoj okuci zastali smo da pogledamo mesto gde je jednom Karađorđe sa svojim slugama terao svinje, u vreme kada su se janičari ponovo vratili u Srbiju, pogubili Mustafa-pašu i odreda ubijali sve viđenije Srbe. Kroz prašinu ugledao je blesak oružja i odmah shvatio da su to turski vojnici poslati da i njega ubiju, te je sa svojim saputnicima hitro zašao u hrastovu šumu koja je rasla uz put, ostavljajući svinje da se same snalaze. Kasnije smo ušli u selo gde se Karađorđe susreo sa dvojicom drugih istaknutih Srba i oko pet stotina ljudi, i gde je izabran za vođu Prvog srpskog ustanka 1804. godine. Taj ćudljivi i hrabri gorostas, koji je posedovao pravu vojničku genijalnost, nije hteo da se prihvati vođstva, iz malo shvatljivih razloga koje nam prenosi jedan svedok tog događaja. Rekao je: „Želim da idem s vama, ali ne pred vama“, a kako su oni navaljivali da čuju zbog čega, dodao je: „Prvo, vi niste vojnici od zanata, i zbog toga ćete se, posle nekoiiko dana, predati Turcima, a znate šta će se tada dogoditi! Drugo, ako prihvatim, uradiću mnogo šta što vam se neće dopasti. Ako ikog od vas uhvatim i

u najmanjem prekršaju – i u najmanjem oklevanju – ubiću ga, obesiću ga, kazniću ga na najtrašniji način."

Njegova izjava nije bila samo pretnja vojničkom strogošću; to je bila aluzija na nasilna dela koja iz rodoljublja već beše počinio. Mnogo godina ranije, dok je još bio mladić, posle propasti jedne bune u kojoj je učestvovao, krenuo je u bekstvo prema austrijskoj granici sa svojim očuhom i zajedničkom stokom. Kad su stigli do Save, njegov očuh se uplašio i rekao da će se vratiti i od Turaka tražiti oproštaj. Karađorđe je bio ubeđen da mu Turci neće oprostiti, već da će ga mučiti, i u očajanju je izvadio pištolj i ubio starca. Kada je stigao u sledeće selo, od seoskog glavara zatražio je da sahrani očuha, ostavivši svu stoku kao nadoknadu. Način na koji je Karađorđe u trenutku kada su ga ljudi birali za vođu pomenuo i njihove i sopstvene mane, ne pokušavajući da ih učtivim rečima ublaži, već istinito i strastveno, karakteristična je slovenska osobina. Ali, Istok se može sresti sa Zapadom. Kuća u kojoj su se trojica vođa srela, srušena je, a na njenom mestu podignuta je škola, nalik na malu biblioteku u nekom predgrađu.

Prošli smo pored jedne banje koja se razlikovala od Bata, Višija i Baden-Badena jednako kao i ona koju smo videli u Bosni: nije bilo finih dama i gospode u potrazi za oporavkom od neke neodređene boljke; ulicom oivičenom kestenovima, prema izvoru, išli su seljaci, svečano ubeđeni u blagodeti koje će im doneti voda i još svečanije ubeđeni u ono što su i njihovi očevi znali da u vodi prebivaju bogovi. Bio je tu i pristojan, ali sasvim prost *Kurhaus*[288], koji je sazidao neko ko je išao na Zapad da vidi kako se to radi i verovatno se više čudio svom uzoru nego što ga je izučavao. Pošto je bila nedelja, mlađi dečaci nudili su na poslužavnicima kifle i zemičke, jer Srbi vole pecivo koliko i Škoti; drugi su prodavali minijaturne kožne sandale kakve se još nose širom Jugoslavije, s vrhom uvrnutim nagore, beskorisnim ali važnim simbolom za *x*, nepoznatu koju treba dodati ostalim osobinama Slovena. Rešavanje te nepoznate postalo je izuzetno zanimljiv problem dok smo se vozili prema Karađorđevom selu Topoli (koja nosi jedno od dva srpska naziva za tu vrstu drveta) jer tamo su ljudi njegovog soja stajali u blatu, svi s tim uvrnmutim vrhovima na sandalama; svi sa onom slovenskom nedokučivošću vidljivom na tamnim čelima, namrštenim obrvama, dokono su stajali i razgovarali u dvorištu koje je nekada bilo Karađorđev obor. Glavna ulica dovela nas je do jedne livade, koja se pela uz brdo pored crkve sa kupolom i zidovima izbušenim mecima, i jedne seoske kuće sa doksatom, koja je bila Karađorđev dom, a u kojoj je sada bilo sedište „Sokola". Na klupi pod jednim drvetom sedelo je dvoje starih vučjeg izgleda, odeveni u ovčje kožuhe i izvezeno odelo od domaćeg sukna; njihova divljačnost beše nadjačana blagim i prijatnim dostojanstvom, a iz nozdrva im je samo povremeno izbijao plamen. Ta nepoznata

nije bila ono što bi se u prvi mah moglo pomisliti, jer ljudi koji stare veličanstveno i uz imanje koje raste nisu plod života sastavljenog samo od bezakonja i nepokornosti.

Starac nam je prišao i poveo nas do crkve ispunjene tamnom tajanstvenošću pravoslavnog obreda. Rekao nam je da se Karađorđe tu pričestio i da su tu ležale njegove kosti, sahranjene nekoliko godina posle njegove smrti, dok nisu prenete u novi veliki mauzolej na Oplencu, udaljen oko pola milje. „A gde su bile u međuvremenu?“ upitah. „U zemlji“, reče starac. „U dolini nedaleko odavde. Vratio se iz izgnanstva kada je Obrenović postao vođa Srba; ubrzo po njegovom povratku Obrenović je poslao jednog čoveka da ga ubije, ne bi li umirio sultana time što će mu poslati njegovu glavu. Ali Obrenovićeva žena se kasnije uplašila, jer se jedno dete u njenoj porodici razbolelo, pa je naredila da se Karađorđeve kosti iskopaju i pošalju ovamo.“ Iza nas Gerda se izveštačeno nasmeja. Iznenađeno se okrenusmo i videsmo da je neobično lepa. „0ni su takvi divljaci“, objasni ona. Starac je pogleda zbunjeno, kao da je bolesna ili nesrećna, i bacajući na nju povremene upitne, ljubazne poglede, krenu da nam pokaže ikonostas, pregradu koja je delila oltar od crkve. Na njemu su bile isklesane ružne skulpture u drvetu sa svetim scenama viđenim očima seljaka, u maniru 14. veka, iako je drvo bilo novo. „Napravila su ga tri brata“, reče on; „oni su potomci trojice braće koja su uradila čuveni ikonostas u crkvi sv. Spasa u Skoplju, pre dve stotine godina. Zanat su prenosili sa oca na sina. Ovde su živeli osam godina, dok su pravili ikonostas. Sada su već godinama u Nišu, gde rade ikonostas koji je veći od ovog, ali koji neće biti lepši. Uradili su najbolje što su mogli za Karađorđeviće.“ Otvorio je carske dveri na ikonostasu, a lice mu se zgrči od tuge. „Ovde nam je Bog jednom podario veliku milost. Kada je naš kralj Aleksandar išao u Bugarsku, ovde smo dan i noć, puna tri dana koliko je proveo u Sofiji, držali liturgiju, i mada ima mnogo Bugara koji nas mrze i zli su u srcu, ništa mu se nije dogodilo i on nam se vratio živ i zdrav. Ali, Bože nam oprosti, kada je otišao u Francusku nismo služili liturgiju, jer smo mislili da je među prijateljima.“ Ponovo nas je zapahnuo zadah istorije, koji je ovde posebno neprijatan. Ništa od onog što vuk može učiniti nije toliko neprijatno kao ono što ljudi koji smatraju da u njima nema ničeg vučjeg i da su oni čuvari vučjeg sveta mogu učiniti vuku u zoološkom vrtu ili u cirkusu.

Pre nego što smo ponovo ušli u kola zastali smo na trenutak na livadi, gledajući divljačnu malu crkvu, divljačnu malu seosku kuću iz koje su izlazili neki divljački dečaci, zagrejani od gimnastičkih vežbi podstaknutih rodoljubivom divljačnošću, divljačne i lepe starce na klupi. „Sada u potpunosti razumem staru izreku koja kaže da ima i drugih načina da ubiješ mačku osim da je nakljukaš kremom“, reče moj muž. „U Bosni su Sloveni udavili Turke kremom, nakljukali su ih masovnim

prelascima u islam i držali ih van Sarajeva. Ali, ovde krem nije bio rešenje. Srbi su ratovali sa Turcima, pa su onda ratovali, i opet ratovali. Ono što vidimo na ovim ljudima je normalan izgled za vojsku koja je upravo izašla iz rovova posle dugotrajne borbe prsa u prsa, i koja je ubeđena da opet može upasti u zasedu.“ Ali kasnije, dok smo išli prema mauzoleju čije se bele kupole dižu u šumovitom parku, dok smo prolazili ispod suvog, zrnastog zlata njegovih svodova prekrivenih mozaicima, on reče: „A ovo je nešto sasvim drugo. Da li ovo prekrasno mesto ima išta zajedničko sa ovim ljudima? lli je to samo fantazija tih Karađorđevića?“

Crkva, koja je posvećena svetom Đorđu, potpuno je nova i spolja veoma lepa. Vernost vizantijskoj tradiciji odgovorna je za popriličan broj vrlo ružnih malih crkava, jer njeno insistiranje na čistoj formi razotkriva svaki propust u tesanju kamena i ružnoću, ako je ima; ali ona automatski daruje veličanstvenost i uzdržanost crkvi građenoj veštim rukama i od dobrog materijala. Oplenac je podigao stari kralj Petar 1912. godine, ali je on potpuno smrušen tokom Velikog rata. Godine 1922. kralj Aleksandar ga je ponovo izgradio, dodavši dva elementa koja njegov otac po svemu sudeći nije imao na umu. Kralj Aleksandar preneo je Karađorđeve kosti iz seoske crkve u Topoli, sahranivši ih ispod jednog jednostavnog komada mermera u desnoj apsidi, pored carskog prestola koji se nalazi u svakoj iole dostojanstvenoj pravoslavnoj crkvi; ovde je načinjen od impresivnog zelenog mermera iznad koga bdi belozlatni orao. Jedini drugi Karađorđević koji je po mišljenju kralja Aleksandra zasluživao da bude sahranjen u samoj crkvi, a ne u kripti, bio je kralj Petar, koji počiva ispod druge jednostavne mermerne ploče u levoj apsidi. To ukazuje na kritički odnos koji monarsi na vlasti obično ne ispoljavaju prema svojoj dinastiji: jer, postojao je još jedan vladar iz dinastije Karađorđevića, Aleksandar, Karađordev sin, ali on nije bio naročito uspešan.

Drugi doprinos kralja Aleksandra bili su mozaici; kralj Petar nije planirao nikakve druge ukrase osim izrešetanih pukovskih zastava iz balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, koje vise sa mermernih stubova. Na prvi pogled ovi mozaici u umetničkom smislu izgledaju krajnje neprikladni. Mišljenje da mozaik nije najbolja tehnika za kopiranje fresaka nije nastalo iz puke pedanterije; oko posmatrača stalno uočava njegovu neuspešnost u prenošenju svih onih bitnih elemenata koje je originalno delo težilo da izrazi. Freske su vizantijske, ili kako to istorije umetnosti određenije definišu – srpskovizantijske. Vitki likovi, lelujavi poput plamena, moraju biti prikazani odgovarajućim bojama, koje sugerišu mekoću i prozirnost plamena, a ovde to nije slučaj, jer takvih boja nema, a materijal koji je korišćen neproziran je i zrnast kao pesak. Čovek koji je naručio ove mozaike očito nije imao posebno izražen osećaj za lepo. Pa ipak mozaici

predstavljaju vrlo uspelu enciklopediju srpske srednjovekovne umetnosti. Gledajući ih čovek može reći: „Ovo 'Uspenje Bogorodice' je iz Gračanice, ova slika iz života svetog Đorđa je iz Dečana, ovo 'Bekstvo u Egipat' je iz Peći", i mada pri tom neće doživeti ono snažno zadovoljstvo koje izazivaju originali tih umetničkih dela, dobiće korisne podatke o tome kakvo uživanje može da očekuje kada ih bude video.

„Ali zašto je ovaj čovek postavio enciklopediju srednjovekovne srpske umetnosti iznad svoje porodične grobnice?" upita moj muž. „To je kao da je neki engleski kralj napravio sebi mauzolej pun aluzija na Ričarda Lavljeg Srca." „Pa to je jedina daleka prošlost koju imaju", rekoh, „i iz takve slave zapali su u bedu turskog ropstva." „Ima li ikakvog stvarnog kontinuiteta između srednjovekovnog srpskog carstva i ovih Srba?" upita moj muž. „Naravno da ima", rekoh; „videćeš to kad budemo izašli iz Beograda." „Ali, ove freske su tako lepe", reče moj muž, „one su prava baština Vizantije. Možda su malo previše osećajne u poređenju sa zlatnim dobom vizantijske umetnosti, ali poseduju pravi duhovni kvalitet, iskrenu želju da se sve stvari postave u poredak koji će otkriti pravi odnos između najnižeg i najvišeg, čak i samog Boga " A onda mu nešto pade na pamet. „A gde su te srpskovizantijske freske?" upita. „U manastirima", rekoh. „Neke su u Srbiji; one najlepše su u Studenici, Mileševi i Žiči, ali mnoge su u južnoj Srbiji i Staroj Srbiji." „Sve na strogo srpskoj teritoriji", reče moj muž. „Znači, ova zgrada sa svojim skupocenim mozaicima ne znači apsolutno ništa Hrvatima, Dalmatincima ili Slovencima. A to je ipak mauzolej njihovog kralja, koji mu savršeno odgovara. Mada je stvaranje Jugoslavije bila nužnost, očito je da njenim državljanima nije predodređena harmonija."

Uputismo se ka kripti u kojoj je sahranjen kralj Aleksandar, ali lepota jedne freske natera mog muža da zastane. „Nikad mi nisi ispričala ono što je vrlo važno", reče on. „Ovde leži čovek o kome znam samo da je bio balkanski kralj sa nesrećnom sklonošću ka diktaturi. On je očito bio ponesen veličanstvenom poetskom idejom kakve imaju samo najveći ljudi na svetu. Povratio je u balkanskim ratovima zemlje koje su nekada pripadale njegovom narodu i pokušao šta ono Konstantin jednom prilikom reče? 'da nakalemi svoju dinastiju' na lozu drevnih vladara i tako ponovo oživi ono što je bilo mrtvo. Ta ideja se prilično razlikuje od pukog osvajanja. Ove freske kažu njegovom narodu: 'Ovo je ono što ste bili, ovo je ono što jeste'. Ali, reci mi, da li je to bilo išta osim pedagoške maštarije? Mogu li oni grubi ljudi koje smo videli napolju zaista da se odazovu takvoj ideji?" „Ne znam", rekoh, „ali mislim da'je ideju dobio od njih." „Koješta", reče moj muž. „Ne mogu da zamislim one tvrdokorne tipove kako se uzbuđuju zbog toga što nemaju vizantijske freske u kojima su njihovi preci uživali u 14.

veku.“ „Sigurna sam da oni znaju da su nešto izgubili“, rekoh; „svi oni znaju napamet mnogo pesama.“ „Po njima se to ne bi reklo“, reče moj muž. „Ne mislim na poeziju Artura Hju Klafa[289]“, rekoh ljutito, zbog toga što je moj muž jednom pokušao da mi pročita neku njegovu pesmu tvrdeći da je pristojan pesnik, „ali znaju hiljade stihova iz narodnih pesama o srpskom porazu na Kosovu, a to ukazuje na veliku civilizaciju. Znam da su ispitivali pacijente u srpskim vojnim bolnicama za vreme rata i da su utvrdili da oko devedeset posto zna mnoge pesme.“ „Možda“, reče moj muž.

Svetiljke postavljene visoko iznad grobova u kripti osvetljavale su duge lukove. Mozaici na zidovima i kupolama blago su podrhtavali pri nesigurnom svetlu. Ovde počiva mnogo Karađorđevića, i mada je od Karađorđeve smrti proteklo samo sto dvadeset godina, mnogi od njih borave ovde znatno duže nego što su proveli među živima. lako moćna, porodica je bila slabog zdravlja. Ovde leže deca, momci, mlade žene umrle pre tridesete, a njihova imena trepere pri lelujavom svetlu asocirajući na malaksalost, glavobolju, groznicu. Sveće na gvozdenom postolju pored groba kralja Aleksandra, koji leži u oltarskom delu kripte pod pločom od oniksa, bacaju jaču svetlost. Grupa grubih muškaraca i žena palila je sveće i stavljala ih na postolje, krsteći se i mrmljajući tihe reči, spuštali su se na kolena da poljube blistavi oniks; takvu osećajnost, kako su mi pričali, ljudi pokazuju pred Lenjinovim grobom. Kralj je sahranjen pored svoje majke, po svojoj poslednjoj želji: ona je umrla od tuberkuloze kada je njemu bilo samo petnaest meseci. U ovoj kripti, osnovi ogromne mermerne građevine koju su potomci podigli jednom oceubici, središtu zemlje u kojoj odbrambene mržnje rastu poput gustih šuma, sve je bilo suzno i setno, nežno i nostalgično.

FRANCŠTAL

Dan nad nama bio je plav i zlatan, jedan od retkih takvih ovog plačljivog proleća. Možda je takav bio i oko nas, ali mi to nismo znali. Sedeli smo zatvoreni u dvorištu jednog restorana. To dvorište ni po čemu nije bilo posebno. Bilo je prilično veliko, sobe oko njega delovale su udobno, nimalo slovenski, kao da su napravljene za gužvu koja nije neprijatna, već topla, živa i ugodna; na konopcu vezanom preko dvorišta visila su razastrta crvena ćebad, beli čaršavi i peškiri izvezeni crvenom pokrsticom; u lejama uza zid rasle su jagorčevina i lale zabavne u svojoj krutosti. Sve što je tu bilo vredno videti, videlo se za deset sekundi.

Ni restoran se nije nalazio na nekom zanimljivom mestu. Oko njega bilo je selo koje se sastojalo od jedne vrlo široke i blatnjave ulice, oivičene prizemnim kućama i prodavnicama. Povremeno bi prošla neka laka zaprega; po pravilu u nju je bila upregnuta kobila uz koju je kaskalo ždrebe, sa uzdama ali bez drvenih pritki; tako se konji vrlo rano navikavaju na saobraćaj. Tu i tamo naišlo bi krdo prljavih i ružnih svinja, koje očito niko nije čuvao. Zaista nije bilo nikakvog razloga da se poseti jedno ovakvo selo, posebno ne u ponedeljak popodne, kada nije bilo moguće videti nijednog njegovog stanovnika, niti saznati kakve to osobitosti imaju da pokažu posetiocima.

Ni hrana nije bila razlog što smo se tu našli. Na stolu ispred nas četvoro – Gerde, Konstantina, mog muža i mene – ležali su tanjiri prepuni dugih, uvojitih kobasica, koje teško da su bile najbolje u svojoj vrsti, a trenutno behu čak i neprivlačne, jer nisu bile ni sasvim tople niti sasvim hladne. Džigernjača je bila posebno odvratna, jer je na usnama i nepcima ostavljala debele masne naslage.

Moj muž i ja nismo ovde dospeli ni greškom, niti smo, ne poznajući zemlju, poverovali da u ovom selu može biti nečeg zanimljivog. Mi čak nismo ni želeli da dođemo ovamo. Ali, bilo nam je rečeno da tako učinimo. Prethodne večeri, po povratku iz Topole, večerali smo u našem hotelu i s nelagodnošću razgovarali o Gerdi. Bilo je očito da smo je, tokom naše ekspedicije, razočarali. Kad bismo pokazali divljenje ili radoznalost prema nečemu srpskom, ponašala se kao da izneveravamo i nju i neke kriterijume koji su nam bili zajednički, onako kako bi se izuzetno glup Englez ponašao u Indiji prema turistima koji su se zanimali za indijsku umetnost ili filozoflju. „Ali ona je još gora“, reče moj muž. „Dok si ti popodne pravila skicu crkve u Topoli rekla mi je nešto što me je zaprepastilo. Rekla je da Srbi smatraju da Austrijanci nisu imali nikakvo pravo da bombarduju Beograd, pošto je grad bio neutvrđen, a ja nisam razumeo da li je to opšte uverenje ili stav obaveštenih ljudi. Zato sam upitao: ’Da li i vaš muž tako misli?’ Nasmešila se čudno, lukavo, i rekla: ’Da, on bi to sigurno potvrdio, ali on je lojalan

činovnik'. To je bilo krajnje podlo za strankinju koja je udata za vladinog činovnika " U tom trenutku je došao konobar da kaže da nas Konstantin zove. Kada se vratio, moj muž reče: „Konstantin kaže da nećemo ići na Frušku goru sutra, već prekosutra. Hteo bi da sutra idemo u mesto koje se zove Francštal i da tamo ručamo." „Francštal? Zašto u Francštal?" upitah. „To je predgrađe naseljeno Švabama, Nemcima koje je Marija Terezija naselila na zemlji napuštenoj zbog Turaka. Ali, njih nećemo videti ako tamo odemo po danu, jer će svi biti na poslu u Beogradu ili na njivama. Ima li tamo ičeg zanimljivog?" „To sam i ja pitao Konstantina", reče moj muž, „a on je rekao, kao neko ko se vrlo trudi, da Švabice nose između deset i dvadeset podsuknji."

Narednog dana, dok smo se vozili preko Dunava u pravcu Zemuna, nekada prvog grada po prelasku na mađarsku stranu, koji je danas interesantan samo po ogromnom broju roda, shvatismo da se drugi deo našeg razgovora objašnjava prvim. Gerda je bila dremljivo zadovoljna, i kako smo se bližili Francštalu, njeno raspoloženje bivalo je sve bolje. Dok smo sedeli za stolom u dvorištu i jeli mlake kobasice, savršeno zadovoljstvo blažilo je njeno lice. Konstantin je pogleda i nežno se nasmeja: „Zar nije nemački patriotizam neverovatan?" upita nas. „Moja žena je potpuno zadovoljna, jer je ovo selo sasvim nemačko i ona oseća da je okružena nemačkim stvarima." Bilo je teško reći mu išta pozitivno. I ja volim Englesku, ali da živim u Rimu, ne bih insistirala da moji gosti iz Francuske ili Nemačke otkažu posetu Tivoliju[290] ili Fraskatiju[291] da bi proveli dan u engleskoj čajdžinici. „Da li verujete", nastavi Konstantin s ljubavlju, „da nije htela da pristane da se uda za mene dok nisam priznao da je Karlo Veliki bio Nemac. Baš su kao stena, ti Nemci." Nastade tišina. I moj muž i ja pomislismo da po mišljenju nacista Karlo Veliki nije bio Nemac, već ugnjetač Nemaca. A pošto se nismo usuđivali da napravimo neozbiljnu opasku, a ozbiljnu nismo mogli, pogled nam postade prazan. Propali dan nad nama veličanstveno je blistao. Čuli smo kako negde unutra lupaju vrata i kako krešti papagaj. Jedna devojka u širokoj suknji izađe u dvorište noseći bokal; podigla je metalni poklopac sa pločnika i izvadila malo vode iz bunara. „Pogledajte", reče Konstantin stidljivo, „nosi vrlo mnogo podsuknji, možda deset ili dvadeset."

FRUŠKA GORA

Stajali smo u jednoj od neurednih soba nekog društva koje se zvalo „Srpska matica“[292], i ja nikako nisam mogla da se usredsredim na ono što su Konstantin i predstavnici društva govorili, objašnjavajući zbog čega ono zapravo postoji. Pošli smo iz Beograda u sedam i putovali do Novog Sada dva sata. Putovanje je moglo biti prijatno, jer je voz prolazio pored halucinantnog pejzaža u izmaglici, poplavljenog vodama Dunava, ali nije bilo, zato što nam je postalo jasno da je Gerda odlučila da nas mrzi. Svaka njena reč i svaki njen pokret, a na neki čudnovat način i stanje kada nije činila ništa, podrazumevalo je da je ona plemenita, strpljiva, vredna, skromna i nenametljiva, a da smo mi materijalisti, da smo ćudljivi, dokoni, prohtevni i agresivni. U tom trenutku stajala je u uglu sobe, iza ljudi koji su razgovarali sa mnom, dok je iz nje prosto izbijalo to optužujuće pretvaranje.

Grad je, konačno je doprlo do mene, osnovao patrijarh Arsenije III Čarnojević, krajem 17. veka. Kada su se Srbi digli na ustanak protiv Turaka 1689. i bili poraženi, austrijski car Leopold ponudio im je utočište na svojoj teritoriji, obećavajući im versku slobodu i izvestan stepen samouprave. Tu je već živeo jedan broj naseljenika Srba koje su doveli Turci u vreme kada su držali Mađarsku. Patrijarh je prihvatio ponudu i preveo preko Dunava trideset hiljada srpskih porodica iz svih krajeva zemlje, čak i iz Makedonije i Stare Srbije. Neki su se naselili ovde, u Nojštatu, kako se grad nekada zvao. Priličan broj prebegao je ponovo na teritoriju koju su držali Turci, pošto je car kršio svoja obećanja, a Austrijanci i Mađari su ih iscrpljivali dankom u novcu i vojnicima, zabranjujući im pravoslavni obred. Samo jedno kraće vreme, tokom vladavine cara Josifa, liberalnog sina Marije Terezije, sa srpskim izbeglicama se postupalo pošteno. Ali, oni nikada nisu zaboravili svoj jezik i kulturu, i 1823. godine osnovali su svoje književno društvo Maticu srpsku. Šteta što smo došli da posetimo njihovo sedište baš kada su majstori počeli da ga kreče, brižno su rekli.

Mogli smo steći izvesnu predstavu o tome šta je društvo očuvalo, odgovorismo i počesmo da izvlačimo neke slike naslagane uza zid. Gotovo sve su bile tipični portreti od one vrste koja je bujala u celoj Evropi 19. veka izuzev u Francuskoj, gde je u 18. veku bilo isuviše mnogo dobrih portretista da bi se i tamo zapatilo ovakvo odsustvo ukusa. Muškarci su se uglavnom isticali velikim brkovima i uskim ramenima, a žene su imale uredno začešljane frizure i tela čvrsto zarobljena korsetima, dok su sve njihove slovenske osobine svedene na žućkast, nezdrav izgled. „0ni su se naselili ovde“, promrmlja moj muž, „tri stotine godina pošto je uništena srpskovizantijska civilizacija. Pretpostavljam da je kontinuitet bio u

potpunosti prekinut, i da je kralj Aleksandar jednostavno bio doktrinar koji je radio na nacionalističkim...“ Glas ga izdade. „Teorija“, dodao je nesigurno, pošto je okrenuo prema svetlu jednu vizantijsku Bogorodicu, velikih očiju, sleđenu u vrhuncu uzvišenog ritma. Srbi na tom putovanju zaista nisu izgubili sav svoj prtljag.

„Sve ću vam pokazati“, reče Konstantin, „pokazaću vam sve. Zato moramo da požurimo, jer ćemo, pre nego što stignemo do manastira na Fruškoj gori, posetiti Patrijaršiju u Karlovcima, koja je sedište srpske crkve još od Velike seobe pod patrijarhom Arsenijem.“ Ubrzo smo napustili ovaj vrlo prijatan grad, koji me je po jasnoj svesti o svojoj posebnosti podsetio na moj Edinburg. Put je vodio obalom reke, kroz lepe krajeve, zelene i valovite. Zastali smo kod jedne crkve koja je imala lepotu preudate žene, nekog ko je promenio veru. Tokom sto pedeset godina, koliko je Turska vladala u Mađarskoj, bila je džamija, a početkom 18. veka postala je katolička crkva. Ali oko nje još je lebdeo onaj društveni karakter džamije: imala je veliku terasu s pogledom na reku, gde je trebalo da sede spokojni i zadovoljni ljudi sa fesom, crpeći tajnu svoje beskrajne dokolice iz nekih nevidljivih izvora. Tu smo stajali neko vreme, umireni ogromnim prostranstvom vode, blede kako samo svetlost može biti, po kojoj je lišće poplavljenih vrba ostavljalo male crne otiske, vence, čvoriće i pletenice. Vratismo se potom našem rvanju sa blatom, tamnom izlučevinom srednje Evrope, koja se ne može pobediti osim još većom nesrećom – strašnom sušom; naši točkovi dizali su ga u gustim talasima, a ono je bilo jače čak i u glavnoj ulici Karlovaca, mada je gradić bio vrlo lep.

Patrijaršija je kamena palata iz 19. veka, sagrađena u vizantijskom stilu i austrijski solidna, sa puno lukova i balkona. Popesmo se stepenicama do kitnjastog ulaza i pozvonismo, gledajući veoma uređene bašte, sa cvetnim lejama komplikovanih oblika oivičenim nisko šišanim zimzelenom i jorgovanima čiji su ljubičasti cvetovi bili izuzetno bogati. Niko nije otvarao. Pozvonismo ponovo, zalupasmo pesnicama, vratismo se do kola i pritisnusmo sirenu. Pošto nije bilo rezultata, uđosmo u baštu, a Konstantin zapljeska rukama i poče da doziva: „Hej! Hej!“ Palata je ostajala nema. Bašta je bila čudna: unutar lepo održavanih živica leje su se gušile u korovu, a jedna jedina baštenska stolica, napravljena od bele žice u viktorijanskom stilu, stajala je sama na jednom pošljunčanom proširenju staze potpuno nesvesna svoje samoće, kao da je poludela pa sada stoji tako i veruje da oko nje ima mnoštvo drugih baštenskih stolica. Sa ulice su došla neka deca i stala pored nas. Nismo mogli da nađemo baštovana, a jedina otvorena vrata na koja smo naišli vodila su u jednu veliku prostoriju s kamenim policama na kojima su bile smeštene ogromne količine džema. Već smo izgubili nadu da ćemo ući u zgradu, pa zastadosmo da udahnemo miris prekrasnih ljubičastih jorgovana,

kada iz jednih vrata koja nismo ni videli izađe neki čovek sa pomorandžom u ruci. Reče nam da je patrijarh u Beogradu, ali da je tu nekoliko sveštenika koji rade u štampariji i da će nam dovesti jednog od njih.

Prišao nam je visok monah, neobično lep, u veličanstvenoj mantiji komplikovanog dezena: sva odežda koja se nosi u istočnoj crkvi nasleđena je od Vizantije i očuvalaje njen sjaj. Držao se izvanredno učtivo i toplo je pozdravio Konstantina i Gerdu, ali u njegovom pogledu upućenom nama bilo je izvesne hladnoće i prekora. To me iznenadi, jer se pravoslavni sveštenici po pravilu odnose prema Englezima kao da su pripadnici iste crkve; ali pretpostavih da su ovde, u sedištu, stroži u tumačenju šizme i jeresi. Pa ipak, bio je ljubazan i rekao nam da će nas odvesti u Patrijaršiju, a potom bi voleo da nam pokaže štampariju, kojom se, kao upravitelj propagandne službe, posebno ponosio.

Nalazila se iza bašta, na ničijoj zemlji staza i pomoćnih zgrada, provincijalna i čista, okružena ljubičastim jorgovanom i potocima koji su oticali u Dunav. Iz dvorišta osvetljenog zelenom svetlošću koju je bacalo jedno drevno, čvornovato drvo, uđosmo u prašnjavu kancelariju, gde su jedan stari i jedan mladi sveštenik sedeli za klimavim stolovima, opremljenim mastionicama, perima i upijajućom hartijom iz doba najranije istorije pisaćeg pribora. Pamfleti ružnog izgleda, nemarno vezani u bale, ležali su na sve strane, ne u neredu, već u vrlo amaterskom redu. Siđosmo niz jedan stepenik u slagačnicu, gde je jedan čovek stajao pred iskošenim nosačima slažući slog od fantastičnih staroslovenskih slova, kakva su se korisiila u pravoslavnim misalima, ali ne i u sekularnoj štampi. Sledeća dva-tri stepenika odvela su nas u prostoriju u kojoj su neke devojke uvezivale pamflete, vrlo pobožno, ali ne i naročito vešto. U narednoj prostoriji, dva stepenika niže ili dva stepenika više, ali svakako ne na istom nivou, naišli smo na jednog divnog, iskrivljenog starca, izobličenog uzdižućom spiralom njegovog duha, onako kako je El Greko voleo da predstavlja njegovu svetu vrstu. Ubacivao je hartiju u mašinu za štampanje tempom koji je pokazivao da ulaže napor da se priseti da ta jadna nerazumna stvar može samo određenom brzinom obavljati svoj sveti zadatak. Mogli smo biti i u nekom engleskom gradiću, sedištu nekog malog, neverovatnog kulta koji okuplja nekoliko čistih, upornih ljudi, čija posvećenost nije bila od ovog sveta. Zaista sam videla jednu takvu radionicu u malom selu u Saseksu, pripadala je sekti koja veruje da je jedini način da se udovolji Bogu obredno pijenje vode, i ona je bila gotovo identična sa ovim skromnim i fantastičnim postrojenjem. Ovo čudnovato mesto bilo je pravoslavni ekvivalent štamparije anglikanske crkve koju kenterberijski nadbiskup drži u palati Lambet.

Morali smo ipak sačekati nekoliko minuta ispred ulaza u Patrijaršiju, mada je sveštenik prošao kroz kuhinju da bi poslao slugu da nas pusti unutra. A onda su se vrata polako otvorila, i smežurani, mali upravitelj pojavi se pred nama. Učinilo mi se da je napućio usta ugledavši mog muža i mene. „Dobro jutro“, reče Konstantin, ulazeći, „kako vam ide ovde?“ „Polako, polako“, odgovori čovečuljak, što je značilo „ne baš najbolje“[293]. „Pa on govori kao Rus“, reče Konstantin i izmeni s njim nekoliko rečenica. „Da“, reče potom, „bio je ruski oficir, vrlo je pobožan i hteo bi da se zamonaši, ali pošto je oženjen, postavili su ga za upravitelja.“ Barem je bio negde gde se mogao podsećati na svoj dom. Nikada nisam bila u Rusiji, ali sam posetila države koje su nekad predstavljale deo carske Rusije – Finsku, Estoniju i Letoniju i videla sam vile koje su pripadale bogatim Rusima u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj, te odmah mogu prepoznati da je određeni sklop ukrasa i arhitekture čisto romanovski.

On ima elemente koji postoje i u drugim zemljama. Nešto slično može se videti u starijim zdanjima iz 19. veka koja su podizali baroni na Rivesajd drajvu, Srednjem zapadu i Zapadu[294]; ona se odlikuju istim bogatstvom živo i rupičasto rezbarenog drveta koje ukrašava njihovu unutrašnjost. Poseduje i izvesnu sličnost sa ramovima za fotografije i kutijama napravljenim od školjki koji se mogu kupiti u gradovima na engleskoj obali; a takođe liči i na poklone koje ljudi kupuju jedni drugima u provincijskim radnjama u Nemačkoj, kao što su kišobrani sa ružičastim mermernim ukrasima u obliku jelenjih glava. On sadrži zapravo svaku formu nedostatka ukusa koja se javila u zapadnoj civilizaciji, sve do onih najnaivnijih i najplebejskijih. U njemu nema ni traga onog klasičnog i iskupljujućeg uticaja koji je Francuska izvršila na ostatak Evrope, iako je i on bio znatno iskvaren pozlatom koju je obožavao Kralj Sunce[295]. Ali povremeno u njemu blesne tako izuzetan ukus, pred kojim Zapad može samo da se zastidi. Tu postoji strast koja čini osnovu naše ljubavi prema lepoti, a samim tim i naših stremljenja ka umetnosti; strast prema lepom materijalu, dragom kamenju u boji, svetlucavom kamenu, srebru, zlatu, kristalu. Ali to nije samo osnova umetnosti, to je sama umetnost, stvaralačka mašta koja ima velike i jednostavne vizije, kakve imaju nomadi kada sa ravnice podignu pogled ka nebu i ogromnoj povorci oblaka na njemu. Vidan je takođe i snažan osećaj za zanatsku umetnost; taj nomad uzimao je u ruke meki rnetal i savijao ga u oblike slične konjima i divljim zverima, ono o čemu je mogao da izrekne svoj kritički sud, jer je jedne jahao a druge lovio, te je njihova tela poznavao kao sopstveno.

Možda zapravo ovde uopšte i nije reč o nedostatku ukusa, već o zbunjenosti snažne osobe savršenog ukusa koja je iz sveta gde postoji samo nekoliko materijala, u čistom, izvomom stanju, koji se ili mogu oblikovati u skladu s tim

ukusom ili osiaviti na miru, iznenada prebačena u jedan dmgi svet, pretrpan malim, serijski napravljenim predmetima, proizvodima ukusa drukčijih ljudi, toliko različitog od ukusa te osobe da ona nije u stanju da na pravi način proceni njihovu vrednost. Moćni ruski narod je tatarskom okupacijom bio odvojen od zapadne umetnosti. Nikada s njom nije uspostavio potpun dodir. Zato je ova umetnost samo izraz neverovatne bezazlenosti jednog diva, i, istovremeno, njegove neverovatne vulgamosti. On je previše često svoje sumnje rešavao tako što je uzimao u obzir novčanu vrednost predmeta, ili kriterijume ljudi od položaja koji su u istorijskom smislu bili smešni. Ali on je div, a to znači biti iznad patuljaste običnosti.

I zaista, u Patrijaršiji je postojala jedna veličanstvena prostorija, većnica sa izuzetnim prestolom i tamnocrvenim zavesama, koja bi pristajala i najboljim bečkim palatama, ali koja je bila delo mnogo većeg i dramatičnijeg nadahnuća. Sve ostalo je bilo pomalo bizamo, a povremeno i mnogo više nego pomalo. Seli smo u mali salon gde je Konstantin razgovarao sa sveštenikom i upraviteljem, i ja primetih da nameštaj nije onakav kakav bi krasio palatu engleskog nadbiskupa. To je bila gamitura od cmog drveta sa stolicama, stolovima i ormanima za knjige, u vrlo dubokom, pozlaćenom duborezu. Rad je prikazivao žene obnažene do pojasa, sa jasno izraženim gmdima. One su zauzimale istaknuta mesta na biblioteci, na nogama stolova i rukohvatima stolica. To je, naravno, bio dokaz da pravoslavna crkva gleda na seksualna pitanja bez posebnog uzbuđenja, i ubeđena sam da im niko nije pripisivao pornografsko značenje. Ali uprkos tome, to je bio prilično naivan izbor ukrasa za jedan crkveni dom.

„Zašto“, upitah Konstantina, „i sveštenik i upravitelj gledaju mene i mog muža kao da nas mrze?“ „0, to nije ništa lično“, reče Konstantin, „obojica mrze Engleze.“ „Ha, ha, ha!“ nasmeja se Gerda pobedonosno i izveštačeno. „A za vas je to verovatno sasvim neshvatljivo da neko može mrzeti Engleze “ „A šta oni znaju o Englezima?“ upita moj muž. „Stari oficir strašno mrzi Engleze“, objasni Konstantin „jer je, po njegovom mišljenju, ser Džordž Bjukanan započeo rusku revoluciju.“ Morali smo malo da se pomučimo da bismo se setili da je ser Džordž Bjukanan bio naš ambasador u Petrogradu 1917. godine. „Ali zar ne misli da su i Kerenski i Lenjin i sami u tome imali nekakvog udela?“ upita moj muž. Kad mu je to pitanje prevedeno, upravitelj zavrte glavom i iz njegovih usta poteče čitava reka likvidnih konsonanata. „On kaže“, prevede Konstantin, „da su to besmislice. Kako su beznačajni ljudi poput Kerenskog i Lenjina mogli da organizuju išta slično revoluciji? To je mogao učiniti samo neko ko je imao stvarni uticaj, kao ser Džordž Bjukanan.“

„Pitajte sveštenika zašto on mrzi Engleze“, rekoh. „Zato što smatra da je Lojd Džordž mogao da spase dinastiju Romanova“, reče Konstantin, „ali ne razumem šta zapravo hoće da kaže.“ „Ja razumem“, rekoh; „on je čuo priču da su boljševici bili voljni da dopuste caru, carici i carskoj porodici da odu za Englesku, ali da Lojd Džordž to nije dopustio. Ali, možete mu reći da nijedna reč u toj priči nije istinita, da čak ni najgori neprijatelji Lojda Džordža nisu mogli da je potvrde. Boljševici nikada nisu ponudili da nam predaju te nesrećne ljude, a nema nikakvih dokaza da bi ih predali čak i da su im Englezi to tražili.“ Ali sveštenik samo odmahnu glavom, a njegove prelepe smeđe oči pokazivale su da ne želi da prihvati nikakav argument. „Nema svrhe ubeđivati ove dobre ljude“, reče Konstantin, ‚jer ovaj dom je u potpunosti naklonjen Beloj Rusiji. Patrijarh je gnevan na boljševike i veruje da bi svi problemi u Evropi bili rešeni i da bi ponovo nastupilo zlatno doba samo kad bi se Romanovi vratili na presto; on ne može da shvati zašto Englezi to nisu omogućili.“ S nelagodnošću pomislih na svežnjeve pamfleta u štampariji, na papir boje biskvita na kome su štampani i bledu boju slova koja se otirala, pitajući se kakve strašne stvari su otkrivali, kada su pisani sa ciljem, kako je to povremeno bivalo, da upute vernike u politička pitanja.

Sveštenik u prelepoj mantiji želeo je da pre nego što krenemo za Frušku goru vidimo patrijaršijsku crkvu, koja se nalazi odmah uz palatu; kada smo se našli u njoj, sva ona neefikasnost i neumešnost koju smo videli, nehtenje da se ispusti polomljena igračka, osnovačka ubeđenost da je život jednostavan dok je on, u stvari, vrlo komplikovan, došla je na svoje pravo mesto i dobila svoje pravo značenje. U belozlatnoj unutrašnjosti barokne crkve polaznici bogoslovske škole pri Patrijaršiji pomagali su svojim učešćem u liturgiji koja se služi za vreme Uskršnjeg posta. Sveštenici su prolazili kroz carske dveri velikog ikonostasa, na kome su bogate ikone bile oivičene zlatom. Dok su oni izlazili i ulazili kroz dveri, nakratko se mogao videti sav sjaj oltara, tako svetog da je morao biti skriven, da ga ljudi ne bi previše dugo gledali i tako zaboravili njegovu pravu prirodu, kao što oni koji predugo gledaju u sunce, na kraju, umesto izvora svetlosti, vide samo crni krug. Glasovi učenika potvrđivali su uzvišenost skrivenog oltara i objavljivali šta je to što čini taj predmet dostojnim ljubavi, šta su lepota i harmonija. U jednom trenutku bogosluženje nas je sve bacilo na kolena, da čelom dotaknemo pod. „To je neophodno činiti samo tokom Velike nedelje“, šapnu mi Konstantin na uvo izvinjavajući se. „Vrlo mi je žao.“ Mislio je da će englesko dostojanstvo biti ugroženo stavljanjem u takav položaj. Ali ništa nije moglo biti prijatnije nego prilika da se učestvuje u ovoj ceremoniji, koja bi, čak i da ništa u hrišćanskoj legendi nije istina, čoveka uzdizala i krepila, jer objavljuje da su neki elementi iskustva uzvišeno lepi, i da im ne treba uskratiti ni ljubav ni službu. Ona čoveka

štiti od njegovog stalnog i odvratnog ludila, njegovog pretpostavljanja neprijatnog prijatnom. U tome leži jedinstveno dostignuće istočne crkve. Ona je čedo Vizantije, civilizacije koja je više volela likovnu umetnost nego literaturu, i koju je od intelektualizovanog Zapada odvajao jaz proširivan hiljadu pet stotina godina. Stoga ona nije pala u iskušenje da doktrine prvobitne crkve koristi kao osnovu za fllozofski i etički sistem koji bez ikakvih ograničenja tvrdi da čita Božje misli; posvetila je sve svoje snage liturgiji, obliku zajedničke umetnosti koja je omogućavala čoveku da povremeno shvati zašto se veruje da Bog postoji. S obzirom na savršenstvo ovog postignuća, dostojanstvenicima istočne crkve treba oprostiti što pokazuju neumešnost u praktičnim stvarima i odsustvo opšte obaveštenosti koje prirodno očekujemo od slikara i muzičara. Oni se drže svog reda; ne možemo ih kriviti ako se ne drže našeg.

Fruška gora, to jest Franačka brda, koja to ime nosi iz istorijskih razloga koji ne mogu nikoga zanimati, nalazi se južno od Dunava; morali smo preći planinu da bismo stigli do manastira koje su u 17. veku osnovali doseljenici, jer oni su rasuti po južnim padinama i gledaju ka Srbiji. Kada smo prešli prevoj, nađosmo se među očaravajućim brežuljcima prekrivenim šumom – prolećnim zlatom pre nego zelenilom – koji su se spuštali prema prostranim zelenim i ljubičastim ravnicama, a po njima je ogroman oblak, ploveći sporo ka Aziji, tu i tamo bacao svoju senku. Zastali smo da ručamo u hotelu visoko iznad udoline što se kao zlatna spirala spuštala prema ravnicama; sve je trebalo da bude prijatno, jer ovo je centar odakle ljudi kreću na pešačenje. Oko nas je bilo mnoštvo mladih ljudi, verovatno učitelja koji su imali slobodan dan jer se bližio Uskrs, a ništa nije tako divno posmatrati kao uživanje izletnika u zemljama koje su se oslobodile posle Velikog rata. Tako je u svim državama nastalim posle pada habzburškog carstva, a tako je i u baltičkim provincijama koje su nekad pripadale Rusiji – Finskoj, Estoniji i Letoniji. Ali, mi nismo mogli da uživamo u našem izletu, jer je Gerda bila na pogrešnoj strani mirovnih ugovora.

Konstantin je govorio: „Mi Srbi mnogo dugujemo Srbima u Mađarskoj, koji su ovamo mogli da prenesu tela naših kraljeva i svoje bogatstvo, i da održe svoju kulturu“, kada ga Gerda neraspoloženo prekide. „Ali, zašto je Srbima dozvoljeno da ostanu ovde?“ „To nije bilo pitanje dozvole“, reče Konstantin; „njih je ovamo pozvala Austrougarska imperija.“ „Gluposti“, reče Gerda; „niko ne poziva ljude da dođu i nasele se na njegovoj zemlji.“ „Ali ima onih koji to povremeno čine“, reče Konstantin; „austrijski car želeo je da srpski vojnici brane njegove zemlje od Turaka, pa im je u zamenu za to obećao zemlju.“ „Ali, ako su Austrijanci dali zemlju Srbima, onda je od Jugoslovena bilo vrlo nezahvalno što su isterali Mađare iz ovog područja“, reče Gerda; „trebalo bi da ono i dalje bude deo Mađarske.“

„Ali, mi ne dugujemo ništa Mađarskoj, jer je ona prekršila sva obećanja data Srbima“, reče Konstantin; „a pošto je Austrougarska imperija prestala da postoji, pošto je njena bivša teritorija uređena po principu samoopredeljenja naroda, i pošto je ovde bilo više Slovena nego drugih naroda, ovo područje moralo je da postane deo Jugoslavije.“

Da bi promenio temu, Konstantin nastavi: „Ali, Slovena ima svugde. Imate Vende u Nemačkoj, mnogo Venda, a neki su postali vrlo poznati, kao na primer Lesing[296]. Oni su Sloveni.“ „Ali sigurno niko od njih to ne pamti“, reče moj muž. „Pamte“, reče Konstantin; „postojao je vendski separatistički pokret pre rata i neko vreme posle rata, čiji je centar bio u Saksoniji. To dobro znam, jer kada sam sa jednim prijateljem otputovao u Drezden, i kada smo se tamo predstavili kao Srbi, portir u hotelu to nikako nije hteo da prihvati. Rekao je: ’Znam kako vam je, ja razumem sve one koji žele da budu uz svoj narod, ali napravićete mi nevolje sa policijom ako budete nastavili da tvrdite da ste Srbi’; jedva da je mogao da poveruje svojim očima kada je video naše pasoše i uverio se da zaista postoji zemlja koja se zove Srbija.“ „Ali, ako su svi Vendi Sloveni“, reče Gerda, „zašto ih ne pošaljemo iz Nemačke u slovenske zemlje, a njihovu zemlju damo pravim Nemcima“? „Onda bi Slovenima“, rekoh, „moglo pasti na pamet da sve nemačke koloniste iz mesta kao što je Francštal pošalju za Nemačku.“ „Da“, reče Gerda žalosno, jer se javila prepreka njenom idealnom programu kojim bi se, prinudom i izgonom, Evropa očistila, pročistila i načinila germanskom. Ona reče svom mužu na srpskom: „0va žena je baš netaktična.“ „Znam, draga“, odgovori on nežno, „ne obraćaj pažnju, uživaj u prirodi.“

Naravno, ona to nije mogla. Oči joj se ispuniše ljutitim suzama, a obrazi joj se naduše od uvređenosti. Nismo znali šta da kažemo ili uradimo, ali u tom trenutku neko pusti radio i restoran zapljusnu Mocartova simfonija, te svi zaboravismo Gerdu. Konstantin poče da pevuši osnovnu temu, a njegove punačke ručice pratile su let Mocartovog duha kao u Jajcu, gde je pratio let ptice iznad vodopada. Uživali smo u osećanju spokojstva kakvo stvaraju sva velika Mocartova dela, stvarnom i materijalnom, poput toplote koju daje čašica rakije, i ja se upitah, osetivši ga, kakva je zapravo njegova prava priroda. Nema sumnje da je to jednim delom tehnička doskočica kojom Mocart uklanja ideju žurbe iz života. Njegove melodije ne putuju sporo kroz slušaočevu pažnju; one nemaju formu koja dopušta traćenje vremena. Ali one nikad ne žure, nikad ne napreduju strmoglavce ili navrat-nanos, iz njih ne pršti blato niti se diže prašina. Zapravo je vrlo pogrešno nazvati sredstvo koje ima takav efekat tehničkim. Jer ono menja sadržaj dela u kome se koristi, ono otvara viziju sveta u kojoj nijedan čovek nije progonjena žrtva vremena, već prihvata njegovu disciplinu i s njim uspostavlja sklad. To nije

mala stvar, jer je naša borba s vremenom jedan od naših najtežih sukoba, ona nas razdvaja od dostignuća i razumevanja koja treba da opravdaju naš život. Koliko je ta borba teška može se videti iz nekih primera o tome šta više volimo. Kakvo god da je naše verovanje u natprirodno, mi svi osećamo da je Hristos nešto što sveti Pavle nije bio; nemoguće je zamisliti Hrista kako žuri, a svetog Pavla da čini išta drugo.

Ali to nije bilo sve što je postojalo u toj muzici; ona nije bila samo u znaku nebeskog tonaliteta. Prvi stav se završio i počela je rasprava, suviše prefinjena i duboka da bi se mogla pretočiti u reči jer muzika može da iskaže više nego književnost i biti razrešena nekim pravim zaključkom. Kada bismo mi koji slušamo naišli na okolnosti koje su izazvale ovu raspravu znali bismo odgovor, i ako bismo već bili dovoljno senzibilni da ga uočimo, ne bismo morali da se mučimo tražeći svoj. Ali dok je naš sluh primao obične zvuke restorana – žamor i zveckanje – postalo je jasno koliko je malo i koliko mnogo muzika učinila za nas. Jedan određeni problem za nas je bio rešen, ali na izvestan način to nije moglo poslužiti milionima ljudi koji ne vole muziku, a to nam nije bilo jasno koliko bi moralo biti da bismo mogli nastaviti da živimo. Da bismo shvatili ovo rešenje, morali bismo godinama učiti da slušamo muziku, a kada bismo u trenucima potrebe hteli da je se prisetimo, morali bismo da budemo u stanju da oživimo i naše sećanje i našu sposobnost tumačenja. Oruđe ne bi trebalo, međutim, da postavlja takve zahteve pred onog koji njime treba da rukuje. Mocart je pronašao samo ograničen broj takvih rešenja, ogroman kada se uzme u obzir kakva je genijainost bila potrebna za takvo otkriće, ali mali u poređenju s brojem problema koji muče ljudski rod; a Mocart je u mnogim svojim sposobnostima bio jedinstven, niko ga nije prevazišao. Umetnost pokriva jedva jedan mali isečak života, tu i tamo po neki nepovezan čvorić iz koga se ne vidi šara. I kako se onda uopšte možemo nadati da će ona ikada doneti red i lepotu celini onog ogromnog i nesagledivog tkanja koje lepršajući jedri na suprotnim vetrovima vasione? Ali muzika nam je, izvijajući se iz čarobne kutije u zidu poviše naših glava, ipak obećavala da će sve biti kako treba, da će jednoga dana naš život biti lep, poput nje. Možda to obećanje zapravo i nije bilo dato; možda je jedino bilo tačno da bi, da je ljudski glas govorio tim tonovima, on iskazivao samo nežnu i zaštitničku ljubav. A ako ih je muzičar koristio u svojoj kompoziciji, možda je to činio samo zato što su mu omogućili da na skali osmisli neki veoma zanimljiv aranžman.

U jednom trenutku sevnula je munja i rasparala jedan veliki taman oblak koji se beše nadneo nad ravnicom. Pretila nam je oluja; naše putovanje u četiri manastira Fruške gore, putovanje zaprepašćujuće po svom direktnom kontrastu sa prošlošću, počelo je u naizmeničnoj tami i prozirno zelenom svetlu. Bilo je to

kao da smo se vozili južnom obalom Engleske i skrenuvši s glavnog puta zašli u nizije kod Salingtona, Vašingtona i Stejninga, naišavši na zgrade gde su osobe umešane u tragediju Ričarda II tek svukle crninu, a zvuk njihovog plača još nije zamuknuo. Neobičnost koja je odmah zapadala za oko sadržana je u činjenici da su svi ti manastiri, tako daleko od Vizantije, napravljeni u vizantijskom stilu, i da su konaci za monahe, monahinje i hodočasnike raspoređeni u obliku kvadrata, opasivali slobodan prostor u čijem se središtu nalazila crkva. Mada su neki manastiri posle spaljivanja bili obnovljeni u austrijskom baroknom stilu, zadržali su svoj prvobitni plan i ne mogu se pobrkati ni sa jednim skorijim delom zapadnog nadahnuća.

Prvi manastir koji smo posetili pripadao je toj grupi. Iznad četvrtastih krovova izdizao je svoju prelepu kupolu, koja je, poput komada belog korala blistala u čudnoj, olujnoj svetlosti naspram tamnoplavog neba; ležao je među voćnjacima, čija su stabla posuta cvećem. Mogao se nalaziti i u Helentalu, na sat vožnje od Beča. Ali kada smo ušli unutra, videli smo da je istočna ideja bila dominantna, ispred oltara podignut je zid da prepreči put svetlosti, da bi se sačuvao rezervoar tame u kojoj je misterija mogla da rađa svoju svetu moć. Tu se čuvaju mošti nekog sveca, hercegovačkog vojnika koji je lutao tamo-amo boreći se sa Turcima, najpre pod jednim srpskim despotom, a potom pod jednim mađarskim kraljem. Legenda je pripovedala da su Turci zauzeli grad u kome je bio sahranjen i da su se prestravili videći kako zraci svetlosti izbijaju iz njegovog groba. Otišli su svom emiru koji je, duboko dirnut saznanjem ko je pokojnik bio, predao njegovo telo kaluđerima ovog manastira. Jer emir je bio otpadnik koga su Turci zarobili i koji je život otkupio promenivši veru; bio je ne samo Hercegovac već i blizak rođak mrtvog junaka. Vesti o ovom čudu došle su do svečeve udovice koja je živela u Nemačkoj, i ona je stigla u manastir, u kome je, prkoseći Turcima, postala isposnica. Tu je i umrla, a sahranjena je nedaleko od svog muža.

To se moglo dogoditi juče, čak i danas, jer o manastiru se brinu kaluđerice belih Rusa, koje nose melanholične ukrase na glavi – crnu kapu preko crnog vela koji pada na ramena – i na kojima je još vidljiva nesreća njihovog izgnanstva. Tešku sudbinu ovih žena gotovo da nismo mogli da razdvojimo od one koju su doživeli osnivači manastira, a i drugima je to jedva polazilo za rukom. Konstantin jc zastao pored groba u dvorištu i rekao mi da u njemu počiva igumanija koja je umrla tokom seobe u 17. veku; dve mlade iskušenice, devojke rođene posle bekstva svojih roditelja iz rodne zemlje, koje je ovamo privukla urođena nostalgija prema carizmu, uskliknuše od iznenađenja. Mislile su da je ona od njihovih i da je umrla tokom putovanja do Jugoslavije.

Crno nebo pritiskalo je sve više, a manastirske zgrade blistale su kroz prerani sumrak. Konstantin je smatrao da će biti bolje, ako se već sprema oluja, da je sačekamo u obližnjem manastiru, u kome takođe ima šta da se vidi, i mi požurismo do kola kroz prve krupne kapi kiše. Pod gromovima i munjama utrčali smo u Krušedol, još jedan manastir koji je bio spaljen ali je i pod novom austrijskom spoljašnjošću zadržao svoju drevnu unutrašnjost. On je bio stariji od ostalih. Kada je vođa slovenske vojske, car Lazar, ubijen u bici na Kosovu, ostatke njegovog carstva nasledili su njegovi rođaci; među njima bio je i jedan nesrećni mladić, po imenu Stefan, čija je sudbina bila strašna čak i za to doba. Njegov otac, prinuđen da zapečati mir sa sultanom Muratom dajući mu svoju kćer za ženu, poslao je svog sina da je prati; ali kada je kasnije sultan zaratio sa svojim tastom, mladiću je iskopao oči da ne bi mogao da se bori protiv njega. Zarobljenik svoje tame, mladić je tumarao Balkanom, ponekad kao zatočenik prebacivan iz tamnice u tamnicu, a onda je najzad stigao u logor svoga oca na Dunavu, s kojim je nastavio da luta kao izgnanik. Otac je umro; Stefanova dva brata, od kojih je jednog sultan takođe oslepio, počela su borbu oko prestola; izgubio je i majku, za koju se veruje da je bila otrovana. Njegov slepi brat je pobegao i zamonašio se na Svetoj gori; njegov brat, pobednik u ratu, umro je. I mada je mrtvi uzurpator imenovao naslednika, jedna grupa vlastele naterala je Stefana da se proglasi despotom. Videći da im preti građanski rat u vreme kada se i Mađari i Turci spremaju da ih napadnu, Srbi jurnuše na Stefana i isteraše ga iz zemlje, vezanog i pod stražom. Ponovo je tumarao Balkanskim poluostrvom, ali iako su ga njegovi bezdušni sledbenici gurali nutrag u Srbiju, a njegovi nezadovoljni podanici isterivali napolje, nije gubio svoju blagu, strpljivu istrajnost. U jednom trenutku izgledalo je da je konačno našao pribežište u Albaniji, gde mu je veliki junak Skenderbeg dao za ženu svoju kćer, vojvotkinju Angelinu[297]. Ali Turci su došli i u Albaniju, i slepi čovek opet je ostao bez doma; smrt ga je zatekla u Italiji. Njegova udovica i njihova dva sina, bez prebijene pare ponovo krenuše u lutanje, a pomoglo im je mađarsko milosrđe. Jedan sin postao je sveštenik, i on je osnovao ovaj manastir; vremenom sve troje položeni su u isti grob pred oltarom. U tamnoj crkvi, koja je blistala od bogate, ali ipak lepe pozlate na ikonostasu, pokazali su nam Angelininu uzanu i elegantnu ruku, cmu i mumificiranu, prekrivenu prstenjem koje je bilo oznaka njenog položaja.

Tu su počivali i drugi pokojnici kraljevskog roda. Pod okruglim crvenim kamenom sahranjen je kralj Milan Obrenović, koji je bio tako malo uspešan da je morao da abdicira 1889. godine, a potom je lutao gotovo koliko i Stefan, mada nešto prijatnijim putevima: od Beograda ka Beču i Parizu, gonjen ne Turcima spolja, već Turčinom iznutra. Njegov grob nije bio njegov jedini trag u Krušedolu.

Na zidu crkve postoji ploča koju je u njegov spomen postavio car Franc Jozef. „A zašto ne?“, reče Konstantin. „Milan je bio za Austriju i vladao je Srbijom kao zemljom zavisnom od Austrije.“ Malo kasnije, dok smo bili u riznici, koja nije bila u crkvi, već u manastiru, jedna munja razbila je neprirodni sumrak i osvetlila iskrivljeno drveće, povijeno pod vetrom, a pred nama zablisata skup vizantijskih crkvenih odora, srednjovekovnih pehara i krstova, drevnih rukopisa, šoljica i tanjira – lepo ukrašenih, na slovenski način, bledim cvetovima – srebrnih čajnika i ibrika za kafu, vinskih čaša i dekantera iz poslednjeg boravišta kralja Milana. Većinu ovih raskošnih stvari poslao je car Franc Jozef, kome je Milan, svojom ćudljivom poslednjom voljom, ostavio sve svoje pokućstvo.

„Bilo mu je sasvim svejedno ko će ga naslediti, samo da to ne bude njegova žena Natalija“, reče Konstantin. „Je li i ona sahranjena ovde?“ upitah. „Ne, ni najmanje“, reče Konstantin, što je zaista zvučalo divno. „0na nije mrtva, živi u Parizu i vrlo je siromašna[298]. Pre neki dan vlada je morala da interveniše i spreči Nemce da snime film o Obrenovićima, a ona je o tome napisala i pismo za štampu.“ „Neće ni biti sahranjena ovde“, reče iguman, jedan vrlo ozbiljan čovek koji je ranije bio sveštenik, a pre deset godina se, posle smrti voljene žene, zakaluđerio. „Osim ako se ne prosvetli pre smrti, jer je pre otprilike trideset godina prešla u katoličanstvo. Njen postupak je čudan, jer je narod bio dobar prema njoj i stao na njenu stranu kada je muž s njom počeo da postupa loše.“

U sledećoj prostoriji nalazio se sav nameštaj iz primaće sobe: salon iz osamdesetih godina prošlog veka, pompezan i blistav, a sa zidova su gledali portreti nesrećne porodice – kralja Milana, sa širokim mačjim osmehom izmučenog pajaca, napadno, preterano lepe kraljice Natalije, njihovog debelog sina Aleksandra, koji je, poput oca, ličio na mačka, mada je u njegovom slučaju ta sličnost bila neautentična. Tu je bio i portret kraljice Drage, toliko prozaične da čak i sada, kada izraz njenog lica možemo razumeti kao strah i znamo čega se plašila, ipak izgleda potpuno neupečatljivo. „Naša gospođa Simpson[299]“, reče Konstantin pokazujućinjen portret. „Da! Da! Naša gospođa Simpson“, povika iguman i poče da se guši od smeha. Bila je tu i spavaća soba kralja Milana, od ružinog drveta, i još portreta ovih nesrećnih ljudi, sačuvanih tragedijom poput muva u ćilibaru.

Pre nego što smo otišli, ponovo smo svratili u riznicu da bih još jednom videla vezove; tada ugledah i dve fotografije srpskih seljaka, vojnika i sveštenika koji gaze kroz sneg i sa izrazom velike tuge ispraćaju telo kralja Milana. „Ali kako su mogli toliko da tuguju za Milanom Obrenovićem?“ upitah Konstantina. „On je naneo zlo svojoj zemlji i svojoj porodici. Primetila sam da je čak i iguman rekao da se loše ponašao.“ „Nije važno šta je Milan Obrenović sam bio“, reče Konstantin. „On je

bio naš prvi krunisani kralj posle turske okupacije. Kad smo bili slobodni, naša snaga gorela je kao baklja u rukama cara Stefana Dušana, a potom je potamnela, dok je u rukama nesrećnika koji je bio muž despotovice Angeline, poslednji put zadrhtala i ugasila se. Zgasnutu baklju ponovo je zapalio Karađorđe, i ona je jasno zasjala u rukama njegovog naslednika kneza Mihaila Obrenovića; a kada se Milan krunisao za kralja, ona je još gorela, mada njegova ruka nije bila ona koja je trebalo da je nosi, a baklja je bila ista ona koju su nosili naši stari Nemanjići. Zašto bi nas onda bilo briga šta je drugo činio? Onaj koga su Srbi pratili kroz sneg za njih nije bio Milan, nego kralj – otelotvorenje njihove moći."

Kada je oluja prošla izvezli smo se opet u ravnice iznad kojih je vazduh sada bio pročišćen i tako kristalan, da su u njemu sve stvari postale izuzetno jasne, svaka travka koja se probijala kroz bogatu prolećnu zemlju mogla se u svoj svojoj oštrozelenoj boji videti iz velike daljine; u barama izvan sela blistali su ne odrazi, već potpune slike plavog neba i srebrnih oblaka. Onda se malom udolinom nalik na pravi rasadnik voćnjaka, predivni do, krasan kao bilo koji u Devonširu ili Normandiji, vratismo ponovo na obronke. Iza belog zida skrivenog voćkama i rogačem naišli smo na manastir u kome je bila jedna neverovatna crkva, podignuta kada je seoba već ostavila priličnog traga na imaginaciju majstora; bila je divan ali rasno nepodudaran spoj vizantijskog i baroknog, istočnog stila 14. veka i zapadnog stila 17. veka. Dok smo otvorenih usta gledali u nju, naiđe jedan ruski monah, mladić koji je kao i monahinje koje smo sreli u prvom manastiru morao biti rođen pošto su njegovi roditelji već napustili Rusiju. Bio je lep, sa očima kakve koliko ja znam mogu imati samo Rusi, koje zbog svog izuzetnog bleska izgledaju opasne, poput golih sijalica iznetih na scenu. Rekao nam je sa odsutnim osmehom da iguman nije tu; bilo nam je žao jer iguman potiče iz porodice Pribićević, vrlo istaknute u ovoj srpskoj koloniji još od vremena seobe, a njegov brat je poznati demokratski političar koji je umro u izgnanstvu u vreme diktature kralja Aleksandra. „Šteta", reče Konstantin; „međutim, mi ipak možemo ovim Englezima pokazati ono što je ovde zanimljivo." „Ali ovde nema ništa zanimljivo", reče ruski monah„ jedino što imamo je telo jednog srpskog cara." Njegove reči nisu iskazivale nepoštovanje; ova primedba bila je rezultat njegove nesposobnosti da uspostavi bilo kakav odnos sa svojom novom okolinom, ma koliko ona bila gostoljubiva, što je karakteristično za mnoge ruske emigrante.

Rekosmo da to smatramo dovoljno zanimljivim i on pođe s nama u prekrasnu crkvu mešanku, koja je iznutra bila blistava i divna. Dve lepe devojke prale su prozore stojeći na merdevinama; sišle su i pošle za nama, smešeći se s dobrodošlicom i istovremeno pobožno mrmljajući dok smo prilazili carskom sarkofagu.

Ruski monah pođiže poklopac i pokaza nam telo prekriveno potamnelim komadom srebrne tkanine, ali nije hteo da ga otkrije. Sleže ramenima i reče da se to čini samo na carski dan; ličio bi na modiskinju koja odbija da izvadi šešir iz izloga da nije bilo očigledno da, uprkos svoj njegovoj neozbiljnosti, verski zanos ne samo da je spadao u domen njegovog iskustva već mu je bio i vrlo blizak, Ali dve devojke iza nas razočarano uzdahnuše.

„To je Uroš, sin Stefana Dušana“, reče Konstantin; „bio je užasan slabić i za nekoliko godina izgubio je očevo carstvo.“ „Pa ipak je poštovan“, rekoh. „Naravno“, reče Konstantin. „Ali, da li ljudi koji ga poštuju znaju šta je uradio?“ upitah. „Da li ove devojke znaju da je on uništio Srpsko carstvo i otvorio put za poraz na Kosovu?“ „Pa, nisam siguran da bi prošle ispit iz činjenica“, reče Konstantin. „Ali svakako znaju da je bio slab i neuspešan. To, međutim, nije ni od kakvog značaja. On je pripadao našoj najstarijoj dinastiji, bio je Nemanjić, a Nemanjići su sveti. Oni su ne samo bili instrumenti naše nacionalne moći, oni za nas imaju religiozan značaj. Neki od njih su na grobovima predstavljeni kao *'saintement ne,* rođeni u svetosti; a ovog Uroša, iako je stradao od ruke čoveka koji je uzurpirao njegovu svetovnu moć, naša crkva ipak naziva mučenikom. To nije puka nacionalistička pobožnost. To je posledica istorijske činjenice da su nam Nemanjići istovremeno nametnuli i hrišćanstvo i jedinstvo. Naravno, i pre njih bili smo hrišćani, ali nismo imali svoju živu crkvu. A onda je ta mala vlasteoska porodica iz nekog nepoznatog sela na crnogorskoj obali za nekoliko godina učinila ono za šta su Rimu u svim zemljama bili potrebni vekovi. Prvi Nemanjić koji je vladao Srbijom, Stefan Nemanja, postao je monah, abdiciravši u korist svog sina Stefana; sada je poznat pod imenom sveti Simeon, i on je zaista pravi svetac: miro iz njegovog groba u Studenici čini čuda; a jedan od njegovih sinova je naš sveti Sava, koji je bio monah na Svetoj gori. Napustio je manastir kada mu se činilo da je presto njegovog brata nesiguran i tako je čvrsto ispripleo crkvenu i svetovnu vlast da se Srbiji nije moglo dogoditi ništa, mada su tokom narednih šezdeset godina svi vladari bili prilično nedorasli. Ali Sava je i kao državnik bio svet, bio je i hodočasnik i posetio monahe u Tebi. Njegov brat, kralj Stefan II, takođe je bio svetac. Kada je bio na umoru poslao je po svetog Savu da ga zamonaši, ali je sveti Sava zakasnio; Bog mu je, međutim, dopustio da se uzdigne iz mrtvih da bi dao svoj monaški zavet: njegov leš se uspravio i bio rukopoložen. Nijedan narod, verujte, ne bi mogao da zaboravi poistovećivanje sveca i kralja, vere i nacionalizma, kakvo je bilo stvoreno u našoj ranoj istoriji “

„Do viđenja“, reče ruski monah na kapiji, „igumanu će biti žao što vas nije sreo, posebno zato što ste Englezi. Otišao je u poštu da se žali što mu neke engleske knjige još nisu stigle. Mislim da su ih poslali iz neke izdavačke kuće koja se zove

Left buk klab[300].“ Napustismo bregove i spustismo se ponovo u ravnice kojima je opet pretila oluja, a onda se uspesmo još jednom, drugom dolinom, koja je neverovatno ličila na jedan deo Vilširskih brda[301]. Iskrivljeno bodljikavo drveće čuvalo je male, skromne površine travnatog tla, a obronci uz put kojim smo išli bili su zasečeni mašinama: ušli smo u rudarsko selo, jednoobrazno kao i bilo koje drugo takvo naselje u svakoj zemlji i na svakom kontinentu, ali ovo je blistalo od belo okrečenih kuća. Izgubili smo se među njegovim pravim uglovima, pa smo zastali pored jedne grupe dečaka da upitamo za put do manastira Vrdnik. Jedan od njih popeo se na papučicu kola da bi nam pokazao kuda da idemo; usred sela naišli smo na ogromno blatište koje smo morali pažljivo zaobići jer se put tu ukrštao sa prugom. „Pogledajte, pogledajte“, reče dečak pokazujući na brežuljke pred nama, „eno Vrdnika; pogledajte njegove divne zidine, pogledajte kako je bogat i kakve vinograde i voćnjake ima.“ Dok smo peške išli zlatnozelenom avenijom oivičenom topolama, koja je vodila prema manastirskoj kapiji, rekao nam je da će biti monah i da će to postati svi dečaci koji su bili s njim kada smo naišli. „A zašto?“ upita Konstantin. „Da li te je majka obećala Bogu kad si se rodio?" „Ne, ne“, reče on. „Mi smo to sami smislili. Volimo manastir, posećujemo ga kad god možemo i tamo smo uvek srećni, zato i želimo da u njemu služimo celog života.“

Vrdnik je veći od ostalih manastira, što je prirodno, pošto njegove jedinstvene relikvije privlače mnoge hodočasnike; od priloga koje dobija, dvospratna, četvrtasta manastirska zdanja vrlo dobro se održavaju, lepo su okrečena, a oko njih je uređena bašta puna šljiva i japanskih dunja. I crkva se razlikuje od ostalih. Čini se kao da je odbacila vizantijsko pravilo da magija može postojati samo u tami. To je moguće pošto ovde nema potrebe da se magija stvara. Ona već postoji u kovčegu koji leži pred ikonostasom – u njemu počiva telo cara Lazara, koji je pao na Kosovu.

Odeven je u odoru od bledocrvenog i zlatnog brokata. Crna tkanina prekriva mu glavu i prostor koji je deli od tela. Njegove mumificirane smeđe ruke, gotovo crne, prekrštene su u visini kukova i još nose blistavo prstenje njegovog ranga. Njegova smanjena stopala obuvena su u savremene čarape, a preko njih navučene su meke srednjovekovne čizme od plave svile izvezene zlatom. Njegovo telo s vremenom se veoma smanjilo: kukovi i ramena poput šiljaka izdižu brokat. lzaziva sažaljenje kao grupa ljudi na uglu ulice u Džarouu[302] ili u nekom velškom rudarskom gradiću[303]. Poput njih, i on je oličenje neuspeha, izneverene nade, uzaludnog gubitka snage. On označava i smrt, ali to nije toliko važno. Ko bi mrzeo smrt kada bi ona došla onda kada su sve nade ostvarene a sve moći potpuno iskorišćene? Postoji idealan trenutak u kome ispunjenje života mora preći u

prihvatanje smrti. Ali poraz je poraz, i gorak je; i to ne samo zbog ponosa već i stoga što otupljuje mač volje, jedinog instrumenta datog čoveku da se odbrani od neprijateljskih sila vasione i nametne im svoju viziju iskupljenja. Kada se ovaj čovek suočio s porazom, nije samo njegova volja bila osujećena, doveden je u pitanje opstanak celog naroda, njegove vere, zaustavljen je ogroman zamah ljudskog duha. To je priča koju pripoveda predivno prstenje na crnim, sasušenim prstima cara Lazara; a prefinjena uzvišenost kojom je predstavljen u smrti, lepota i ozbiljnost obreda koji ga okružuje, pokazuju vrednost onog što je bilo uništeno zajedno s njim. Jednim prstom pomilovala sam te grube, suve ruke, koje pet stotina godina nisu osetile ništa. Njegov primer kazuje da je ljudska sudbina žalosna, jer je sve protiv čoveka, a on može postići uspeh koji zaslužuje jedino onda kada bezbroj okolnosti radi u njegovu korist; ali život ne pokazuje nimalo spremnosti za to.

U tamnoj i pretrpanoj riznici leže razbacani neki drevni rukopisi, među kojima se na neki volšeban način našlo Tauhnicovo izdanje *Baskervilskog psa;* tu su i neki predmeti koji su pripadali caru Lazaru: ikona nad kojom su se njegovi plemići zakleli pre bitke, pehar iz koga je pio, model jednog od njegovih gradova. Nema razloga da se sumnja u autentičnost ovih predmeta. Turci su dozvolili Lazarevoj udovici da uzme njegovo telo i sve njegove lične dragocenosti, i ona ih je prenela u manastir Ravanicu, njegovu zadužbinu, koja se nalazi u Srbiji, južno od Beograda, na putu za Niš. U čestim napadima Ravanica je dosta stradala, pa je narod u seobi 1683. poneo i Lazareve mošti i sagradio ovaj manastir da bi ih u njemu smestio; stoga se Vrdnik često naziva i Ravanicom. Spustih se na kolena da bih mogla videti te predmete kroz staklo ormana. Ikona je bila oštećena, ali je i dalje izvanredna: u pozadini je naslikana zbijena grupa svetaca koji se uzdižu, a ceo prizor je osmislio um koji je dobro znao šta je ceremonijal. Bio je tu i komad somotske tkanine, nekada tamnocrvene a sada smeđe, na kojoj su srebmim i zlatnim nitima izvezene reči, mnogo reči, jedna molitva, jedna pesma.

Tkaninu je vezla knjeginja Jefimija, udovica srpskog kneza koga su ubili Turci. Posle muževljeve smrti Jefimija se sklonila na dvor cara Lazara. Kada je Lazar poginuo na Kosovu, ona je s njegovom udovicom Milicom otišla u manastir Ljubostinju, gde su se obe zamonašile. Jefimija je bila vezilja ogromnog dara. Dva najčuvenija stara evropska veza njeno su delo: zavesa na carskim dverima crkve u Hilandaru, srpskom manastiru na Svetoj gori, i tkanina koja se stavljala na oltar za vreme Velikog posta, a koja se sada nalazi u manastiru Putna, u Rumuniji. U tišini manastira izvezla je pokrov za odsečenu glavu cara Lazara i na njemu svojom iglom napisala mu je pismo.

„Među lepotama ovoga sveta vaspitao si se od svoje mladosti, o novi mučeniče, Kneže Lazare, i krepka ruka Gospodnja pokaza te krepkim i slavnim međ svom zemaljskom gospodom. Gospodovao si zemljom otačastva svoga, i u svim dobrima uzveselio si uručene ti hrišćane, i mužastvenim srcem pobožnosti izašao si na zmiju[304] i neprijatelja božanstvenih crkava, rasudivši, da tvoje srce ne može trpeti da gleda gde hrišćanima otačastva ti vladaju Ismailćani: ako li ovoga ne postigneš (odlučio si) ostaviti trošnu visinu zemaljskog gospodstva, i obagriti se krvlju svojom i sjediniti se sa vojnicima Cara nebeskoga. I tako si dve želje postigao, i zmiju si ubio i primio si od Boga venac mučeništva, i sada ne zaboravi vazljubljena ti čeda, koja si prelaskom (smrću) svojim ostavio sirote, kada si ti otišao u nebesna večna veselja, mnoge skrbi i boli obuzeše vazljubljena ti Čeda, i u mnogim skrbima provode život, jer njima vladaju Ismailćani, i svi trebamo tvoje pomoći. Zato se molimo, moli se k Općem vladici za vazljubljena ti čeda i za sve (one) koji im služe s ljubavlju i verom, jer mnogim žalostima sapeta su vazljubljena ti čeda, jer oni koji jedu njihov hleb, podigoše na njih veliku bunu, i tvoja dobra baciše u zaborav, o mučeniče. No ako si i prešao iz ovoga života, skrbi i boli čeda tvojih znaš, i kao mučenik imaš slobodu (smelost) prema Gospodu, prekloni kolena k Vladici koji te je venčao, moli da vazljubljena ti čeda bogougodno provode mnogoletni život u dobru, moli se da pravoslavna hrišćanska vera neokrnjena stoji u tvom otačastvu, moli se da Bog pobednik dade pobedu vazljubljenim ti čedima, knezu Stefanu i Vuku, nad nevidljivim i vidljivim neprijateljima, jer ako primimo pomoć s Bogom, odaćemo ti pohvalu i blagodarenje. Saberi zbor svojih sabesednika, svetih mučenika, i sa ovima se pomoli Bogu koji te je proslavio: javi Georgiju, podigni Dimitrija, ubedi Teodore, uzmi sa sobom Merkurija i Prokopija, i ne ostavi četrdeset sevastijskih mučenika, u čijem mučeništvu[305] vojuju vazljubljena čeda knez Stefan i Vuk, moli da im se dade od Boga pomoć, dođi dakle u pomoć našu, gde god si. Pogledaj na mala moja prinošenja, i uračunaj ih u mnoga, jer ti ne prinesoh dostojne pohvale, no po sili maloga mi razuma, zato i čekam male nagrade. No nisi tako ti, o mili moj gospodine i sveti mučeniče, bio malopodatljiv u prolaznim (propadljivim, trošnim) i malovečnim (stvarima), koliko više u velikim neprolaznim, koje si primio od Boga, jer telesno si mene stranu obilno ishranio u tuđini. A sada oboje molim: da me ishraniš, i da utišaš ljutu buru duše i tela mojega. Jefimija usrdno prinosi ovo tebi, svetitelju.“[306]

BEOGRAD III

Ono što je napravilo moderni Beograd, iako on ne odaje takav utisak, bilo je svesno nastojanje da se obnove slava i sjaj srpskog srednjovekovnog carstva. Nostalgične freske na Oplencu otkrivaju tu osnovnu težnju koju nisu osećali samo Karađorđevići, već i čitav srpski narod. Među seljacima je sećanje na Nemanjiće, njihovo bogatstvo i kulturu, održavala Srpska pravoslavna crkva, koja ih je s pravom neprestano podsećala da su nekada imali svoju slobodnu, hrišćansku državu. U tome su značajnu ulogu imale i narodne pesme. Te pesme nisu, kako se može pomisliti, lišene umetničkih vrednosti. Spevali su ih Srbi, uglavnom zajednički, otprilike jedan vek posle bitke na Kosovu, po uzom na *chansons de geste*[307] koje su preko Dalmacije veoma rano dospele na Balkansko poluostrvo. Lišena svih drugih mogućnosti, cela stvaralačka snaga naroda ulila se u njih; kraj 18. veka, kada je na Zapadu značaj narodnog stvaralaštva počeo da opada, srpskoj narodnoj poeziji dao je nov zamah, a liberalne i nacionalističke ideje koje je popularisala Francuska revolucija, u tužbalicama ovog porobljenog naroda našle su svoj savršen izraz. Učesnici Prvog srpskog ustanka 1804. godine, stoga nisu bili zaostali ljudi koji su ustali protiv Turaka samo zbog svakodnevne nepravde i tlačenja. Oni su učinili i to, ali su istovremeno bili i naslednici visoko razvijene civilizacije, koju su od samog početka želeli da ožive.

Moguće je i da su manastiri na Fruškoj gori, baš zato što se u jednom od njih čuva pocrnelo telo cara Lazara, direktno uticali da do ustanka dođe. Posle bekstva iz Srbije i ubistva očuha, Karađorđe se prijavio u austrijsku vojsku; i mada je potom dezertirao, smatrajući da je nepravedno zaobiđen prilikom dodele odlikovanja, i neko vreme hajdukovao u planinama, na kraju se opet vratio u svoju regimentu; njegov pukovnik, koji ga je izuzetno cenio, prihvatio ga je i pomogao mu da posle austrijsko-turskog rata dobije nameštenje šumara na Fruškoj gori. Karađorđe je tamo je proveo nekoliko godina, a onda ga je blagost novog beogradskog paše, Hadži Mustafe, „srpske majke“, navela da se vrati u Srbiju. To jasno ukazuje da je njegov stav bio i ideološki, što se teško može zaključiti iz knjiga koje ga po pravilu predstavljaju kao svinjara. Ni njegovo materijalno stanje nije bilo tako loše kako se na osnovu tog pojednostavljenog opisa može zaključiti. On je trgovao svinjama na veliko i vrlo je verovatno da je u vreme kada je postao srpski vožd imao godišnji prihod u vrednosti od oko hiljadu funti. Mada je većina porobljenih hrišćana bila izuzetno siromašna, bilo je i ljudi koji su stajali sasvim dobro; u skladu sa uobičajenim paradoksom revolucije, oni koji su se pobunili bili su ti izuzeci, a ne potlačena većina.

Nije sasvim jasno zašto su Srbi izabrali Karađorđa za vođu. U tom trenutku on je već imao preko četrdeset godina. I mada je služio u austrijskoj vojsci, nema podataka koji ukazuju da se tokom te službe posebno istakao. Narav mu je bila prilično neuravnotežena: događalo mu se da se potpuno isključi iz svega i po nekoliko dana, ili da i na najmanju sumnju žestoko reaguje. Njegove fizičke sposobnosti, međutim, bile su izuzetne. Bio je visok čak i za merila naroda u kome je većina muškaraca visoka, užarenih očiju i kao ugalj crne, guste i razbarušene kose; lice mu je, mada puno ožiljaka, još bilo lepo, a glas neobično zvučan. Bio je rođeni ratnik, i rat je kao dah života izbijao iz njegovih nozdrva. Više od svega voleo je da učestvuje u konjičkom jurišu, i da u odsudnom trenutku skoči sa konja i maši se puške u direktnoj borbi. Pucao je levom rukom jer mu je desna bila smrskana u jednoj ranijoj bici. Ogromna hrabrost donela mu je veliki ugled, ali on ga je dugovao i jednoj drugoj okolnosti: činjenici da je bio bogat čovek koji se odrekao svih blagodeti koje donosi novac. Imućni srpski ustanici imali su običaj da podražavaju turske paše: oblačili su se u svilu, konji su im imali zlatne amove, njihovo oružje bilo je ukrašeno, a kuće bogato opremljene. Karađorđe je živeo, radio i oblačio se kao seljak.

To je ukazivalo da nije bio običan čovek, ali ipak nije nagoveštavalo onu izuzetnost koju će ispoljiti kasnije. Devet godina bio je jedan od najznačajnijih ljudi u celoj evropskoj istoriji. Bio je izvanredan ne samo kao borac već i kao strateg; način na koji je koristio svoje snage protiv neprijatelja, često i trostruko jačeg, otkriva neverovatan vojnički genije, tim neverovatniji što Karađorđe nije ni kročio u neku vojnu školu. Bio je i izvrstan diplomata: koristio je tu svoju veštinu i sa sunarodnicima učeći ih osnovama jedinstva, i sa strancima, uspešno okrećući Austriju i Rusiju protiv Turske, a pri tom ne ugrožavajući nezavisnost Srbije. Shvativši da turski administrativni sistem mora zameniti barem rudimentarnim, novim sistemom vlasti, dokazao je i da je dalekovidi državnik. Na tom planu je zapravo pokazao prve i najmanje očekivane znake genijalnosti.

Bilo je jasno da će ustanici – gotovo bez ostatka ogromni individualisti – u težnji da uklone jednu vrstu anarhije baciti zemlju u drugu. Srbiji je pretio raspad na oblasti pod kontrolom ustaničkih glavara, a njihovi međusobni sukobi su balkanske hrišćane lako mogli dovesti do onog istog nejedinstva zbog koga su se – četiri stotine godina ranije – pokazali bespomoćni pred turskom silom. Da bi situaciju stavio pod kontrolu, Karađorđe je osnovao Skupštinu u kojoj su bili zastupljeni svi glavari, koji su se sastajali za svaku Novu godinu da razmotre vojna, taktička, strateška, politička, finansijska i disciplinska pitanja. To, međutim, nije bila prava vlada, a još jedno telo osnovano je ubrzo posle posete nekih glavara ruskom caru. Na putu za Rusiju, prilikom prolaska kroz Poljsku, oni su zastali u

Harkovu, gde su se upoznali sa advokatom po imenu Filipović. On je bio potomak srpskih iseljenika iz 17. veka, rodom iz Novog Sada. Filipović je predložio da se sa njima vrati u Srbiju i da uspostavi zakonodavni i sudski sistem. Glavari su se saglasili i doveli ga pred Karađorđa. Veran Fruškoj gori, Karađorđe ga je primio s dobrodošlicom i odobrio njegov plan.

Filipović je prionuo na posao i sastavio srpski ustav. Osnovao je Sovjet, veće od dvanaest članova koje su birali i plaćali okruzi i u čije ime su se oni bavili opštim poslovima zemlje. On sam postao je sekretar Sovjeta. Postoji korespondencija iz koje se vidi da je Filipović obezbedio novac za vojsku prodajući zemlju i kuće koje su Turci držali u Srbiji, da je ustanovio poreze, organizovao sudove i poučio članove Sovjeta njihovim obavezama i pravima, upozoravajući ih da se klone podmitljivosti. Takođe je napravio i zakone koristeći se Napoleonovim kodeksom. Teško je u istoriji naići na čoveka koji je na sebe preuzeo veći zadatak; zanimljivo je napomenuti da Filipović nije bio neki žestoki rodoljub. Izgleda da se on poduhvatio tog posla da bi se sklonio od harkovske klime koja mu nikako nije prijala. Ali njegov um bio je legalistički u najboljem smislu te reči, i on je bio opčinjen mogućnošću da uredi jedno haotično društvo samog reda radi; Karađorđe, čija je priroda bila sasvim drugačija, bez oklevanja je prihvatio Filipovićeve ideje.

Karađorđe je svesrdno podržavao i Filipovićeve ambiciozne obrazovne planove. Do tada su jedine škole u Srbiji postojale pri manastirima. Pohađanje takvih škola bilo je vrlo komplikovano jer kaluđeri nisu mogli da prime na stan đake koji ne bi istovremeno pomagali u obradi zemlje, a najoskudnije obrazovanje trajalo je nekoliko godina. Po Filipovićevoj preporuci Sovjet je doneo odluku o otvaranju osnovnih škola u svakom većem mestu, i gimnazije u Beogradu, sa vrlo ambicioznim programom. Karađorđe je time bio vrlo zadovoljan jer je – mada sam nepismen – bio veliki pristalica školovanja i uvek je svojim sledbenicima, nepismenim poput njega, govorio da je bitno da sve što se čini bude i zabeleženo.

I posle Filipovićeve prerane smrti Karađorđe je nastavio da ostvaruje njegove planove. S vremenom je postalo očigledno da Sovjet ne predstavlja protivtežu Skupštini, kako je bilo zamišljeno. Vlast ustaničkih glavara bila je zapravo jedina prava vlast, i uskoro su oni posredno kontrolisali Sovjet, kao što su neposredno kontrolisali Skupštinu. Izgledalo je da su na putu ne samo da rasparčaju zemlju i učine je lakšim plenom za spoljnog napadača već i da postanu gramzivi i nasilni despoti ne mnogo drukčiji od turskih paša. Karađorđe se obračunao s tom opasnošću tako što je smenio dva najmoćnija glavara i koristio svoj ugled vožda da bi prevladao u Sovjetu i naterao ga da vodi računa o interesima celog naroda. Takav stav je delom imao zato što je u njemu bila živa slovenska demokratska

tradicija, a delom zato što je kao vojnik znao kakav je značaj nacionalnog jedinstva za zemlju izloženu stalnim spoljnim pretnjama.

Karađorđe je istrajavao u svojim naumima s nepokolebljivom strogošću; morao je doista izgledati neumoljiv, jer suština njegove borbe bila je u odricanju. Borio se protiv Turaka, paganski rasipnih ljudi; u prvim danima ustanka sukobljavao se pre svega s onim Turcima koji su bili najistaknutiji predstavnici takvog načina života, neposlušnim janičarima koji su Sarajevu podarili opojnu atmosferu uživanja, i koji su se pobunili protiv reformi sultana Selima jer je želeo da ih podvrgne novom, spartanskom režimu. Jedan od Karađorđevih saboraca ostavio nam je svedočenje o noći iz 1805. godine, koju je srpska vojska provela na brdima iznad Paraćina, grada koji su držali Turci. Kad su iskopani rovovi i kada ih je pregledao i uverio se da je sve spremno za sutrašnju bitku, Karađorđe je seo na jedan top i upitao oficire imaju li šljivovice. Doneli su mu jednu flašu i malo proje, a on je otpio i ponudio ostale, podelivši s njima i hleb. Pogledali su dole na Paraćin, blistavo osvetljen usred cme noći koja ga je okružavala. Svetlost je bila toliko jaka da se činilo kao da je grad u plamenu. Pašina palata blistala je, a iz nje su dopirali zvuci gajdi, svirala i bubnjeva. Neki čovek iz Karađorđeve pratnje koga su zvali Stevan pisar i koji je i bio neka vrsta sekretara jer kao vojnik nije mnogo valjao, pogledao je grad i zatražio: „Pusti me da opalim iz ovog topa na Turke!" Karađorđe se nasmejao, ali pisar je nastavio da ga preklinje. „Pusti me da opalim samo jednom na pašinu palatu!“ Karađorđe mu se narugao: „Ali, možeš ubiti pašu!“ „A što da ga ne ubijem?“ pitao je Stevan pisar. „Pa“, rekao je Karađorđe, „to nikako ne smeš. Možeš učiniti njegovu decu siročićima, a onda ona neće imati nikoga da im kupi cipele, pa će se hodajući naokolo bosonoga možda prehladiti i umreti od groznice“. Ali Stevan pisar nastavio je da ga saleće dok nije isterao svoje: nevešto je naciljao i opalio. Đule je kao munja poletelo kroz vazduh i palo pravo na pašinu palatu. Svirale, gajde i bubnjevi su zamukli, svetlost je nestala, zavladale su tama i tišina. Karađorđev ustanak morao je vrlo često ličiti na to smrtonosno đule koje gasi muziku i sjaj, i donosi noć.

Ali njegov kraj se nije mogao naslutiti iz njegovog početka. Posle izvesnog vremena, rat koji je vodio promenio se. Srbi su se digli na ustanak protiv dahija, pobunjenih janičara koji su se prkoseći sultanu proglasili nezavisnim despotima; kad su pogubili dahije, Srbi su počeli da sanjaju o oslobođenju od Turaka. Zbog nepoštenja s kojim su se sultani odnosili prema njima čak i kada su ih služili, shvatili su da je to nužnost. Otvorili su problem koji se, zavisno od situacije u Evropi, iz godine u godinu pokazivao u drugačijem svetlu. Kada je Napoleon porazio Austriju i dok su Britanija i Rusija bile protiv Turske, Srbija je imala razloga za nadu. Ali, Napoleonova zvezda je potamnela, Rusija je bila obuzeta svojim

problemima i pokazala se kao nepouzdan saveznik, a Turska se ponovo uzdigla pod velikim sultanom Mahmudom II. Godine 1813. srpska vojska, koja je brojala 50.000 ustanika, bila je suočena sa trostruko jačim neprijateljem. Poraz je izgledao neminovan, ali Srbi su znali šta znači imati jačeg protivnika; mogli su pružiti dovoljno snažan otpor da iznude pregovore o miru, da Karađorđe, na svoju sramotu, nije jednostavno pobegao. Umesto da dovede pojačanje trupama koje su pružale veličanstven otpor glavnini turske vojske, on se povukao. Njegovi saborci odjednom su otkrili da ih je bez ikakvog objašnjenja napustio. Jedno vreme lutao je Srbijom, a potom se preko Dunava prebacio u Novi Sad i na Frušku goru.

Niko ne zna pravi razlog zašto je Karađorđe to učinio. On sam nikad nije pokušao da se javno opravda. Do tada ga ni njegovi najgori neprijatelji nisu mogli optužiti za kukavičluk ili odsustvo brige za zemlju. Moguće je da je zamor doprineo da u njemu prevlada onaj nestalni element zbog koga je u mlađim danima zapadao u melanholiju i isključivao se iz stvarnosti. Njegov porodični život bio je takođe tragičan. Ubistvo očuha nije bilo i jedino nasilno delo koje je počinio protiv svojih najbližih. Imao je i brata koji nikada nije bio naročito valjan čovek i koji je na kraju silovao neku ženu. Taj zločin se smatrao jednako ozbiljnim kao i ubistvo; muslimani su ga tako često vršili nad hrišćankama da je hrišćanin koji bi ga počinio nad hrišćankom smatran ne samo zločincem već i otpadnikom. Stoga je Karađorđe naredio da se njegov brat obesi na pragu sopstvene kuće, a majci je zabranio da ga ožali. To je bila propisana procedura i u njoj nije bilo ničeg posebnog, ali među Slovenima braća su izuzetno bliska, i Karađorđe je, iako je već davno morao ogrubeti na nasilje svake vrste, kao Sloven, u dubini duše sigumo bio užasnut.

Njegov život, osim toga, morao je biti pretrpan obavezama koliko i Napoleonov, pogotovo ako se uzme u obzir da je bio nepismen i da je to bila velika prepreka za čoveka koji je istovremeno bio i vojni zapovednik i predsednik vlade, a uza sve to već mu je bila pedeset i jedna godina. Bio je prinuđen, takođe, da se u strepnji stalno osvrće oko sebe. Držao je neprekidno na oku ustaničke glavare, jer su bili sredstvo preko koga je delao, procenjujući da li su mu odani ili ne, i da, ukoliko nisu bili, nađe najbolji trenutak da udari na njih. Morao je gušiti jednu zaveru za drugom, ne samo da bi spasao sebe već i svoju zemlju. Ne bi bilo nimalo čudno da se posle devet godina takvog života promenio i zapao u apatiju. Ali, možda je važno i to što je ključna figura kosovske legende, koja je formirala i njega i ostale Srbe, bio car Lazar čovek koji nije bio pobednik, koji nije odbranio svoj narod, ona mumija dugo nošena raznim stranama dok se nije našla u izgnanstvu na Fruškoj gori. Takav uzor objašnjava i zašto su Srbi uvek smatrali

Karađorđa utemeljivačem svoje slobode, ne uskraćujući mu, zbog neuspeha, ni delić poštovanja.

Postoji još jedan detalj u priči o misterioznom padu ovog čoveka. Četiri godine kasnije Karađorđe se vratio u Srbiju. Pošto je u zemlji tada vladao Miloš Obrenović, njegov smrtni neprijatelj, čija je mržnja bila rođena iz ubeđenja da mu je Karađorđe ubio polubrata, Karađorđe se sigurno nije mogao nadati da će izbeći smrt. A kada se bolje pogleda i navodni razlog njegovog povratka, onda je taj korak još samodestruktivniji nego što izgleda na prvi pogled. Mada su i Grci, poput Srba, ustali protiv Turaka, Srbi im nikada nisu verovali. Još od vremena kada su Turci ukinuli srpsku patrijaršiju i Srbima poslali grčke sveštenike, među njima je bilo isuviše nerešenih pitanja da bi njihovo savezništvo bilo uspešno. Karađorđe je to dobro znao i u vreme kada je on vladao Srbijom nije bilo nikakve veze sa grčkim ustanicima. Ali 1817, u vreme kada je Miloš Obrenović vodio vrlo osetljive pregovore sa sultanom, Karađorđe se vratio u Srbiju kao agent grčkog revolucionarnog društva Heterije, sa zadatkom da u Srbiji organizuje ustanak u isto vreme kada pobuna bude izbila u Grčkoj. Morao je znati da će ga Miloš ućutkati, ne zbog nekih ličnih interesa, već zbog interesa zemlje. Ubio ga je nepoznati ubica dok je spavao u jednoj pećini[308].

Ta samoubilačka crta nije bila karakteristična samo za Karađorđa. Ona se pokazala, sasvim neočekivano, i kod Miloša Obrenovića, mada su njih dvojica bili potpuno različiti. Milošev dvor[309] još stoji u Beogradu; to je turska kuća, sa isturenim gornjim spratom, svetla, puna vazduha, u koju je uvedena voda. Na prvom spratu Muzeja kneza Pavla u Beogradu[310] može se videti odeća koju su nosili Miloš i njegova žena. Mnogo bogatija nego odeća Karađorđevića, koja je takođe tu izložena, izgleda pre kao nošnja turskih paša i najlepših primeraka iz njihovih harema. On je doista i držao audiencije poput paše, sedeći prekrštenih nogu na svilenim jastucima, s turbanom na glavi. Milošu je za oko zapalo ono što je Karađorđe nameravao da progna iz Srbije – raskoš i uživanje iz koga je nastalo Sarajevo, od kojih je bleštao Paraćin. Miloševa namera nije bila da ih progna, već da ih preuzme od muslimana i preda hrišćanima.

On je bio sasvim u stanju da to izvede. Trebalo je samo da sledi Karađorđev put, ali on je tome dodao i crtu genijalnosti. Kada je 1813. Karađorđe pobegao preko Dunava, a za njim, poput izgubljenih ovaca, i mnoge ustaničke vođe, Miloš je ostao u Srbiji, spremno i s punom svešću čekajući užas koji se sručio na zemlju kada su se Turci vratili. Pokolji se, naravno, nisu mogli izbeći – nabijanja na kolac, sakaćenja, pečenja na ražnju; usledile su pljačke, od kojih su najgore bile one koje su se krile pod maskom zakona. Pojavilo se mnoštvo Turaka koji su tvrdili da su im

ustanici oteli zemlju i radnje, uzimajući i ono što im nikada nije pripadalo. Svaka takva tvrdnja bila je uvažena. Srbi su bili dovedeni do prosjačkog štapa.

Miloš je stajao po strani, smešeći se i ne čineći ništa. Dodvoravao se Sulejmanu, novom beogradskom paši, koga je ranio na bojnom polju i koji ga je stoga poštovao, a i verovao mu, jer je znao da je u neprijateljstvu s Karađorđem. Sulejman ga je imenovao za upravitelja tri velike oblasti, a Miloš je uzvratio naizgled apsolutnom pokornošću. Neprestano je savetovao Srbe da polože oružje i više ne razmišljaju o otporu Turcima. Kada su se u oblasti kojom je gospodario sakupili neki ustanici, on ih je lično ubedio da se predaju, jer mu je Sulejman obećao da će im biti oprošteno. To obećanje bilo je, međutim, prekršeno. Sto pedeset ljudi je pogubljeno, a gotovo četrdeset nabijeno na kolac; sam Miloš doveden je u Beograd i zatvoren. Uspeo je da se oslobodi tako što je potkupio svoje tamničare. lzvori iz kojih su ti ljudi crpli svoju snagu bili su mnogo dublji nego što današnji čitalac može da zamisli. Kada se vratio kući, zatekao je narod izbezumljen od gneva i straha, ubeđen da opet predstoji opšti pokolj. Miloš je procenio da je vreme da se krene u akciju i stavio se na čelo naroda. Za šest meseci isterao je Turke iz Srbije.

Treba shvatiti da Miloš nije bio suočen s tako velikim preprekama kao Karađorđe i da je svoju najveću i neobjašnjivu pobedu zadobio zato što se turski zapovednik uplašio i pobegao, iz jednako nerazumljivih razloga kao i Karađorđe. Ali Miloš je pokazao istu vrstu vojničke genijalnosti kao i njegov suparnik, a potom i da je mnogo veći diplomata od njega. A jednim izuzetnim činom potvrdio se i kao veliki državnik. Posle pobede dao je formalnu zakletvu na pokornost sultanu, a onda je, sa ogromnim lukavstvom i strpljenjem, prionuo na zadatak da svojoj zemlji osigura nezavisnost. Znao je izuzetno dobro kako da podstakne turski strah od Rusije; ali nije dopustio sebi da ijednog trenutka smetne s uma da ruskoj vojsci ne bi bilo nimalo lako da doista pritekne Srbiji u pomoć. Pretio je da će pozvati u pomoć jednu ili drugu veliku silu kad god je Turskoj išlo dobro u spoljnim odnosima, a kad je bila u nevoljama, uveravao je sultana da će Srbija biti neutralna. Nepogrešivo je osećao kada treba da potkupi pašu, a kada da vezira pogleda popreko. Bilo mu je potrebno osamnaest godina da od Porte izvojuje nezavisnost za Srbiju, u vreme kada niko u Evropi nije verovao da se to može desiti pre nego što se Tursko carstvo ne raspadne. Istina, to nije bila potpuna nezavisnost. Turska je insistirala da u nekim gradovima zadrži svoje garnizone, kao na primer u Beogradu, i odbila je da obeća da se neće mešati u unutrašnje stvari Srbije. Ali Srbija je praktično bila nezavisna. Turski zvaničnici, kao ni turske regularne trupe i bašibozuk nisu više slobodno krstarili zemljom kao ranije.

Milošev vrhunski državnički čin usledio je posle te pobede. Mirom sklopljenim u Jedrenu[311], kojim su Srbi praktično stekli slobodu uz samo nekoliko neprijatnih ali neznatnih ograničenja, Srbija je dobila još neke teritorije. Miloš ih je mogao svojim sledbenicima dati kao nagradu i tako stvoriti klasu zemljoposednika na čiju bi moć mogao da računa. Umesto toga, on je zemlju razdelio na imanja i dao seljacima, stvarajući time seljačku Srbiju, podarivši joj tako njenu sreću i njen posebni genije. Takvo delo, kao vrhunac karijere pune vojnih i diplomatskih darova otadžbini, moglo ga je učiniti najvoljenijim evropskim vladarem, da se on sam nije potrudio da tako ne bude. Godinama se bez ikakve potrebe ponašao kao najgori despot. Bio je odgovoran za smrt bar dvojice svojih političkih protivnika; pa čak i ako bi se ruka laka na ubistvu mogla opravdati demoralizacijom koju je stvorila turska okupacija, nije bilo nikakvog opravdanja što je svojim sunarodnicima Srbima otimao kuće i imanja, što je terao srpske seljake da kuluče za njega, ili što je prisvajao zajedničke šume da bi u njima gajio svoje svinje.

Što mu je moć bivala veća, to mu je ponašanje postajalo gore. Mogao se otrezniti kada ga je sultan proizveo u kneza Srbije; ali to ga je samo još više opilo. Terao je svoje podanike da danak Turcima plaćaju u austrijskom novcu, a sam ga je isplaćivao u turskom, zadržavajući razliku za sebe. Insistirao je da se oficiri kažnjavaju batinanjem. Izazvao je gnev svojih sunarodnika uvodeći monopol na trgovinu solju, jer je soli u Srbiji bilo malo i ona se uvozila iz Vlaške[312]. Tako stečenu dobit uložio je u imanje u Vlaškoj, na koje je nameravao da se povuče ukoliko bude zbačen sa vlasti. To je, bez sumnje, ljudima dalo povoda za priče. Imao je izvanrednu ženu, kneginju Ljubicu, koja je u mladosti često stajala pored bojnog polja junački bodreći ratnike, celog života je kuvala svom mužu i služila ga za stolom, a bila je poznata i po tome što je svaku gospođu koja bi njenom mužu zapala za oko umela prekoriti tako strašno da su neke od toga navodno i umrle. Zbog apsolutizma koji je Miloš ispoljio poverovala je da je poludeo i molila njegove prijatelje da ga upozore da sam gura glavu u omču.

Ali Miloš je po svemu sudeći hteo i priželjkivao da ga omča stegne oko vrata. Godine 1838. nametnut mu je ustav, u farsi koju su režirale velike sile. Rusija i Turska su smatrale da će, ukoliko Srbija bude imala ustav, one biti nadležne da garantuju njegovu primenu i da ga tumače; tako su car Nikola i sultan Mahmud, dva najveća despota u Evropi, naterali Srbiju da donese ustav. A Palmerston i Luj Filip, dva apostola liberalizma i parlamentame kontrole, osetili su se prinuđeni da Miloša savetuju da zadrži apsolutnu vlast. Cela ta priča zapravo je prilično besmislena: nije uopšte jasno zašto bi nekoj spoljnoj sili bilo lakše da utiče na vladara u ustavnoj monarhiji nego na vladara apsolutistu; biće da je sve to zamešateljstvo napravio neki tupavi mladi činovnik u kakvom ministarstvu

spoljnih poslova. Ali, Rusija i Turska su nadvladale, i oduševljeni srpski narod dobio je ustav.

Miloš je, međutim, odbio da ga primeni. On je, zapravo, pokušao da ga poništi, ali opozicija je prozrela njegove namere. Grupa odlučnih ljudi okupila se oko čoveka po imenu Vučić[313], nekada jednog od Miloševih najhrabrijih i najvernijih pomoćnika, koji se okrenuo protiv gospodara zbog njegove okrutne ćudljivosti. Jednog dana okružili su Miloševu kuću i odstranili njegovu počasnu stražu, kao i onu koja je čuvala kneginju Ljubicu. Kada je otišla mužu da bi bila uz njega, a on je rekao: „Vidiš, nije ti bilo ni od kakve koristi da staješ uz moje neprijatelje, uklonili su i tvoju počasnu stražu“, Ljubica se zaplakala.

Nastala je duga rasprava o tome šta "bi trebalo učiniti sa Milošem. Neki od vođa smatrali su da ga, radi nacionalnog mira i jedinstva, treba pogubiti. Ali, on je bio prvi srpski knez posle Kosova, i zbog dubokog, gotovo praznovernog poštovanja prema dinastiji koje je kod Srba bilo očuvano, njegov položaj smatrali su gotovo svetim. Odlučeno je da Miloš abdicira u korist svog najstarijeg sina Milana, i potom ode u izgnanstvo. Kada su mu to saopštili, Miloš je rekao: „Ako me više ne žele, u redu, ja im se neću nametati“, i potpisao je akt o abdikaciji. Dva dana kasnije prešao je preko Save na austrijsku teritoriju. Mnogi ljudi, uključujući i Vučića, plakali su. Pa ipak, Vučić je uzeo jedan kamen, bacio ga u reku i doviknuo Milošu: „Kada ovaj kamen bude zaplivao, vratićeš se u Srbiju.“ „Umreću kao vladar Srbije“, odvratio je Miloš, dok su čamdžije veslale, vodeći ga u odricanje, besmisleno, u tuđoj zemlji, ničim neučinjeno svetim.

BEOGRAD IV

Odluka Vučića i njegovih sledbenika da Milošev kneževski položaj prihvate kao nasledan bila je mnogo bizarnija, mnogo više pitanje totema i tabua nego što izgleda na prvi pogled. Jer njegov naslednik nije bio nimalo pogodan za vladara, barem u tom trenutku. Nežnog zdravlja, bio je toliko bolestan da mu nisu mogli ni saopštiti da mu je otac abdicirao; umro je nekoliko nedelja kasnije i ne saznavši da je postao knez Srbije. Njegov mlađi brat Mihailo bio je još dečak, i njegov dolazak na kneževski presto izazvao je sve one nevolje koje nužno prate imenovanje savetnika, to jest namesnika. Turska je naprasno odlučila da ih ona imenuje, odabravši Vučića i glavara Petronijevića, koji je sa Turcima bio u dobrim odnosima, a osim toga i veliki Milošev protivnik. Srbi nisu voleli namesnike, jer su ih imenovali Turci i jer ih je Turska podržavala; Mihailo ih je mrzeo jer je želeo da vlada sam, a gajio je prema njima i lično neprijateljstvo, pošto su bili protivnici njegovog oca. Situacija se dodatno iskomplikovala jer je zavera za uklanjanje Mihaila sa prestola potekla odande odakle se najmanje mogla očekivati. Preostali članovi porodice Obrenović udružili su se protiv njega vođeni sasvim različitim razlozima i ciljevima. Dva Miloševa brata ostala su u Srbiji; jedan od njih rešio je da ukloni Mihaila zato što nije imenovan za ministra u vladi, a drugi je to želeo iz straha da će dečak loše vladati i da će zbog toga jednog dana svi Obrenovići biti pobijeni. I kneginja Ljubica se, u izgnanstvu, duboko umešala u zaveru, smatrajući da je bolje, ako već mora doći do ubijanja, da meta bude njen muž, a ne njen sin.

Suočen sa ovako komplikovanom situacijom, dečak je pokazao veliko prisustvo duha. Nasledio je svu genijalnost svoga oca, imajući uz to i mnogo bolju narav. Svog namesnika Vučića, koji se protiv Miloša pobunio hrabro i iz velikog rodoljublja, ali je kasnije sam poništio ono što je postigao pokazavši da je pobuna njegova jedina reakcija na sve, poslao je u progonstvo. Ali Mihailova hrabrost izazvala je sumnje seljaka, jer su baš u to vreme porezi ponovo podignuti, a vrednost srpskog novca opala; Vučić je, pošto je izgnao Miloša, lukavo umanjio poreze da bi njegov čin lakše prošao. Obuzeti strahom da će im i Mihailo otimati novac i besramno uskraćivati prava poput njegovog oca, seljaci su se digli na oružje i krenuli za Vučićem, koji se vratio u zemlju pod maskom branitelja ustava. Mihailo je znao da Vučić dela po sultanovom nalogu i pošao je na njega ubeđen da će pobediti, osloboditi zemlju od poslednjih ostataka turskog sizerenstva, i da će ga narod zbog toga pozdraviti. Sa zaprepašćenjem je shvatio da narod sledi Vučića i da se njegova vojska, i sama nezadovoljna, razbežala. Dostojanstveno je raspustio one koji su ostali uz njega, poslao kućama seljake koji su došli da se bore na njegovoj strani, i prešao na austrijsku teritoriju. Kasniji događaji pokazaće

jedan od paradoksa balkanske istorije: oni Srbi – koji su pokrenuti neznanjem, glupošću i ličnom zlobom – izgnali Mihaila, učinili su svojoj otadžbini veliku uslugu.

Vučić je trijumfalno ušao u Beograd i bio pozdravljen kao „vođa nacije“, ali njegova instinktivna odbojnost prema prostim rešenjima sprečila ga je da se prihvati kneževskog položaja. Iz razloga poznatih samo njemu uspeo je da Skupštini kao kneza nametne Aleksandra Karađorđevića, Karađorđevog sina, čoveka od trideset šest godina, dostojanstvenog, razumnog i nimalo svadljivog, ali ni po čemu posebnog. Tako su na vlasti u Srbiji počele da se smenjuju dve porodice, Karađorđevići i Obrenovići, što se na Zapadu često pogrešno tumači kao nekakav krvavi sukob. Čak i H. V. Temperli u svojoj knjizi *Istorija Srbije*[314] piše: „Čitav jedan vek nastavila se strašna borba između sledbenika dve kneževske kuće, sve dok, kao naš savremenik, nije ubijen i poslednji Obrenović.“ Na drugom mestu on žali zbog „tog strašnog i krvavog obračuna.“ Prvi i ujedno i poslednji zločin koje će ove dve porodice počiniti jedna protiv druge bilo je ubistvo Karađorđa izvršeno po Miloševom naređenju. Samo još jedan Karađorđević jugoslovenski kralj Aleksandar bio je žrtva nasilne smrti; medutim, nijedan Obrenović nije mogao biti odgovoran za taj zločin, jer je tada loza Obrenovića već bila ugašena. Dva Obrenovića umrla su nasilnom smrću, ali nema nikakvih dokaza da su Karađorđevići imali ikakve veze s njihovim ubistvima. Jedan Karađorđević bio je zbačen sa vlasti, a jedan Obrenović prinuden je da abdicira, no ni u jednom slučaju se za to ne može kriviti supamička porodica. Osim toga, Obrenović koji je abdicirao, učinio je to u korist svog sina.

Pitanje je i da li je pre poslednje četvrtine 19. veka uopšte bilo nekog stvamog neprijateljstva između dve porodice. A u vreme koje pominjemo to svakako nije bio slučaj. Miloš Obrenović ubedio je Karađorđevu udovicu da ne snosi nikakvu krivicu za Karađorđevu smrt. Na njegov poziv ona se vratila iz Mađarske u Srbiju i prihvatila državnu penziju. Za vreme vladavine mladog kneza Mihaila, Aleksandar Karađorđević služio mu je kao odani ađutant. On sigumo nije postao knez zahvaljujući napadima na Obrenoviće, a njegovo obaranje s vlasti sedamnaest godina kasnije nije tražilo ni najmanje angažovanje sa njihove strane. Aleksandrova vladavina bila je obeležena velikim haosom koji su izazivale Rusija i Turska. Dinastička Rusija izrazila je zaprepašćenje što je Srbija odbacila naslednog kneza, a da se pre toga nije s njom konsultovala. Turska je priznala Aleksandra i o tome obavestila Rusiju. Na kraju je i Rusija prihvatila Aleksandra, mada tek pošto je bio izabran na slobodnim izborima, uslovljavajući to zahtevom da odvratni Vučić i njegov kolega Petronijević, koji su radili u korist Turske, budu progonani. Tako Vučić svojim spletkama i ostalim nepoštenim postupcima nije postigao ništa.

Ali kada su se sva ta uzbuđenja stišala, svima je postalo jasno da će Aleksandar biti neuspešan vladar.

Istoričari ga nazivaju slabim. Ali ispravnije je reći da je za vreme njegove vladavine Srbija otkrila svoju slabost. Ustala je iz mrtvih ne kao velika carevina, već kao mala nacija; i trebalo je da nauči ono što je tokom 20.veka postalo tragično jasno: da nezavisnost malog naroda u modemim uslovima izgleda kao neuspela Šala. Godine 1848. Aleksandar i Srbija pretrpeli su duboko i neizbežno poniženje.

Mađari u Mađarskoj ustali su protiv austrijske vlasti, ali je njihov nacionalistički pokret, predvođen slovenskim otpadnikom Košutom, pokazivao ogromno neprijateljstvo prema Slovenima; zato su se Srbi iz Novog Sada i sa Fruške gore digli na bunu protiv Mađarske. Tada su i Hrvati pokazali istu odlučnost i ušli u Mađarsku predvođeni Jelačićem. Za Srbe iz Srbije bilo je užasno sramotno i teško što ne mogu priteći u pomoć svojoj braći, potomcima iseljenika iz 17. veka i čuvarima pocrnelog tela cara Lazara. Ali Rusija to nije htela da dopusti, iz straha da Austrija ne porazi Slovene i poraženu Srbiju uvede u svoju orbitu. Tako je Aleksandar Karađorđević morao da sedi skrštenih ruku dok su se podunavski Srbi borili za goli život i izgubili. Dvanaest hiljada srpskih dobrovoljaca priteklo im je u pomoć, ali Srbija kao država bila je prinuđena da se ponaša kukavički.

Šest godina kasnije srpskom narodu se ponovo učinilo da ga je Aleksandar Karađorđević ponizio. Izbio je Krimski rat i Srbija je žudela da se uz Rusiju bori protiv Turske. Zloduh Srbije, Vučić, koji je poslat u izgnanstvo kao simpatizer Turske i protivnik Rusije, vratio se u zemlju kao protivnik Turske i simpatizer Rusije, ubedivši Srbe da treba da bude izabran za predsednika vlade. Suvišno je i reći da nije učinio ništa za Srbiju. Bio je oličenje čiste negativnosti. Turska vojska je s juga napredovala prema Srbiji, a austrijska joj je pretila s druge strane reke, kod Beograda. Aleksandar je, uprkos borbenom raspoloženju naroda, opet ostao pasivan.

Seljaci nisu mogli da shvate da se on samo priklanja onome što je neizbežno. Jedino što su videli bilo je da se ne odupire njihovom starom neprijatelju, Turskoj, i da pokazuje potpunu potčinjenost Austriji, koju su sada, s punim pravom, mrzeli koliko i Tursku. Jer i pored toga što su Srbi iz Novog Sada pomogli Austriji da uguši mađarsku bunu, Franc Jozef ih je izdao kao što je izdao i Hrvate koji su mu pokazali sličnu odanost. Posle nekoliko godina ponovo ih je predao Mađarima, koji su se svetili sprovodeći nemilosrdnu mađarizaciju i uskraćujući Srbima pravo na jezik, veru i kulturu. Van sebe od besa Srbi su izgubili strpljenje, i – treba li to reći – Vučić je opet priskočio da artikuliše njihovo nezadovoljstvo. U Sovjetu je kovana zavera da se Aleksandar ubije. Taj plan nije uspeo, ali nije bio ni potreban,

jer je Skupšina jednoglasno zatražila od njega da se povuče, zahtevajući povratak Miloša Obrenovića.

Aleksandar Karađorđević je bez pogovora poslušao volju skupštine, i Miloš se, sa sinom Mihailom, vratio u Srbiju. Starom knezu bilo je sedamdeset osam godina, a zabeleženo je da je u potpunosti uživao na dan svog povratka. Austrijanci su odbili da ga svojim parobrodom prevezu preko reke, tako da je došao u čamcu na vesla, onako kako je i otišao onog dana kada je Vučiću rekao da će umreti kao vladar Srbije. Iskrcavši se, održao je vešt govor u kome je jasno rekao da ne namerava da prihvati turski stav po kome Srbija ne može da bude nasledna kneževina. „Moja jedina briga“, rekao je ljudima koji su ga radosno pozdravili, „jeste da usrećim vas i vašu decu, koju volim kao mog jedinog sina, naslednika vašeg prestola, kneza Mihaila.“ To je rešilo stvar i Turci nisu ni pokušavali da taj stav ospore. Starac je zatim nastavio tamo gde je stao dvadeset godina ranije, sa svojom karakterističnom agilnošću. Nemoguće je ne osetiti zadovoljstvo pri pomisli da je jedna od prvih stvari koju je učinio bila da Vučića baci u zatvor, u kome je ovaj ubrzo i umro. Turci su hteli da pregledaju njegovo telo, ali Miloš im je objasnio da je bolje da to ne traže.

Njegova vladavina trajala je svega dvadeset meseci, tokom kojih se lepo zabavljao i ugodio svom narodu tako što je svojom starom, drskom diplomatijom naneo ozbiljne poraze Turcima. Pa ipak, bilo je dobro što je tako kratko vladao, jer osim te veštine nije imao na raspolaganju bogzna šta drugo. Da je živeo duže morao bi se i on suočiti sa onom neumoljivom činjenicom – bespomoćnošću malog naroda – koja je uništila Aleksandra Karađorđevića, pa bi uništila i njega, jer nije imao načina da joj se suprotstavi. Ali s njegovim sinom Mihailom situacija je bila drukčija; po dolasku na presto on je pokazao koliko su dobra učinili svojoj zemlji spletkaroši i nesposobnjakovići odgovorni za njegovo izgnanstvo 1842. Mladi knez je sve godine izgnanstva proveo usavršavajući svoje obrazovanje i posećujući zapadnoevropske prestonice, sa ciljem da sebe učini dostojnim monarhom. Pred njim se nalazio vrlo konkretan problem: trebalo je da preobrazi srednjovekovnu državu u zemlju dovoljno modernu da se može braniti od modernih imperija. S tim problemom se uhvatio u koštac pokazujući genijalnost koja ga do poslednjeg dana nije napuštala.

Mihailo je Srbiji najpre podario unutrašnji mir. Nametnuo je zakone koji su predviđali poštovanje prava svih i bili obavezni za sve. Vladar više nije mogao da svoje neprijatelje izvodi pred sudije koje su se priklanjale njegovoj volji i izricale unapred utvrđene presude. I za njega i za njegove podanike pravda je postala nepristrasna. Izmenio je i političko ustrojstvo zemlje tako što je postigao da Sovjet više ne odgovara sultanu, već predstavnicima svog naroda i demokratski izabranoj

Skupštini. Takođe je preduzeo korake da uvede regularnu vojsku, koju su obučavali francuski instruktori, i da je koristi za održavanje reda. Do tada, srpske vojne snage bile su podeljene na privatne vojske, čiji su glavari sami odlučivali hoće li se ili ne podvrgnuti centralnoj komandi, te su bili pogodan materijal za mešetare poput Vučića. Mihailo je to sproveo uprkos snažnom protivljenju Austrije, koja je htela da potčini Srbiju, Turske, koja je htela da je povrati, i Velike Britanije, koja je radila u korist Turske. Jedino su joj Rusija i Francuska bile prijatelji.

Zatim je Turke koji su se još nalazili u tvrđavama većih gradova proterao iz Srbije. Dve godine po njegovom stupanju na presto dogodio se poznati incident u kome su Turoi ubili dva Srbina, što je izazvalo demonstracije u Beogradu; tada je paša koji je zapovedao Kalemegdanskom tvrđavom punih pet časova bombardovao nezaštićen grad, sve dok ga strani konzuli nisu naterali da prekine. Mihailo je iskoristio taj događaj da zapadnim silama na ubedljiv način predoči koliko je za jednu zemlju u živom zamahu i usponu nepodnošljivo da se potčinjava ostacima jedne preživele i nazadne, tlačiteljske vlasti. Poslao je takođe i svoju lepu i sposobnu ženu Juliju Hunjadi u London, gde je, uz pomoć Kobdena[315] i Palmerstona[316], uspela da okrene britansko javno mnjenje u korist Srba. Uskoro su njegov zahtev da Turci ukinu svoje garnizone podržale Velika Britanija, Francuska i Rusija, pa čak i Austrija; a činjenica da je dopustio povlačenje na način koji je Turskoj omogućio da to učini ne gubeći dostojanstvo pokazala je da je nasledio i očevu diplomatsku veštinu.

Njegovo treće postignuće bilo je utemeljenje nove spoljne politike. Znao je da je sin svoga oca, pa čak i bolji od njega, i da dodvoravanjem ili pretnjama može od velikih sila dobiti sve što želi. Ali je znao i da to nije dovoljno, i da će trajati samo dok su imperije u miru. Onog časa kada se pokrenu potrebom za širenjem, njegova obmana više neće biti od koristi, i one će se obrušiti na njegovu malu kneževinu kao pljačkaši na nemoćno dete. Za takvu situaciju, međutim, njegovo izgnanstvo obezbedilo je lek. Pošto je izgubio presto u ranoj mladosti, najpre se pridružio ocu i živeo među Srbima u Mađarskoj. Posetio je svetilišta na Fruškoj gori i video simbole slavne prošlosti svog naroda. Živeći među učenim Srbima Novog Sada, Budimpešte i Beča shvatio je da se ta slava zasniva na stvarnim činjenicama, da je Srpsko carstvo zaista rođeno iz vizantijske civilizacije i da bi postalo naslednik i prenosilac te civilizacije da nije bilo turske najezde. Naučio je dovoljno da shvati da je u prošlosti borba za prevlast na Balkanu išla s istoka na zapad i sa zapada na istok, i da su čas pobeđivali Srbi, a čas Bugari. Bugari nisu bili narod slovenskog porekla – bliski su Turcima, Mađarima i Fincima – ali su se pomešali sa Slovenima i prihvatili slovenski jezik. A sada su sa Srbima imali još

jednu zajedničku tačku: i njih su pokorili Turci, i još su ih držali u ropstvu. Mihailo je verovao da bi bilo divno ujediniti sve južnoslovenske narode. Nezavisna Cma Gora svakako bi mu bila saveznik; a kada se već nije mogao združiti sa Hrvatima, Dalmatincima i mađarskim Srbima, koji su živeli pod austrougarskom tiranijom, možda je bilo mudrije povezati se sa Bugarima, koji će biti dostupniji nego ostali, jer je turska uprava bila neefikasna, a verovatno i željniji prijatelja koji im mogu pomoći da se oslobode. Tako će se ponovo stvoriti veliki slovenski prostor, veličanstveno slobodan.

Taj san, rođen iz poetske i istorijske imaginacije, Mihailov praktičan duh je smesta proširio. Zašto ne bi prošlo i sadašnje iskustvo proisteklo iz turske okupacije povezalo male države, čak i ako nisu slovenske, u delotvoran savez koji će uništiti Turke? Mihailo je zamislio balkanski savez između Srbije, Crne Gore, Grčke, u kojoj je bilo mnogo Slovena, i Rumunije, kome bi se pridružili Bugari, Bosanci i Hercegovci, Makedonci i mađarski Srbi čim se budu digli na ustanak protiv Turaka. On je čak u vezi s tim postigao saglasnost sa Grčkom i Rumunijom, i poslao propagatore da šire tu ideju među porobljenim Slovenima, istovremeno vojnički jačajući Srbiju. Planovi kneza Mihaila naglo su okončani kada su se Velika Britanija i Francuska, pokazujući neverovatnu tupavost, pridružile prekorima koje mu je uputila Austrougarska. Teško je razumeti zašto su to učinile, jer mlad i napredan balkanski savez, sposoban da se sam odbrani, mogao je biti snažan faktor mira u Evropi. Veliki rat 1914. godine nikada ne bi počeo da je Austrija na svojoj istočnoj granici imala čvrst zid sastavljen od ljudi spremnih za odbranu, i da je zbog toga prihvatila svoja ograničenja. Ali, desilo se drugačije, i Mihailo je morao da zanemari sve povoljne prilike za ostvarenje svog programa. Spremao se da prekrati vreme time što će revidirati ustav i učiniti ga demokratskijim. A onda je, 10. juna 1868. godine pošao u šetnju Topčiderom, prekrasnim parkom nadomak Beograda iz koga se, preko Save, pruža divan pogied na grad koji leži na kamenitom prevoju. Bio je u društvu svoje rođake i njene ćerke Katarine, hrome devojke izvanredne pameti u koju je, kako se priča, bio zaljubljen, ali kojom se nije mogao oženiti jer je njihovo srodstvo, prema pravilima pravoslavne crkve, bilo suviše blisko. Malo pre toga razveo se, iz razloga o kojima se ništa ne zna, od Mađarice Julije Hunjadi, koja se potom preudala za vojvodu od Aremberga i umrla pedeset jednu godinu kasnije, 1919, u Beču. Tog dana, dok je šetao sa svojim rođakama, prišla su im tri čoveka i napala ih noževima. Katarina je ranjena, a njena majka i knez Mihailo bili su ubijeni. Tako nam je Veliki rat prišao korak bliže, tako je još jedan zid koji nas je delio od katastrofe bio srušen.

Pričalo se da je ubistvo naručio Aleksandar Karađorđević; on je čak u odsustvu bio osuđen za taj zločin. Ali za njegovu krivicu nije podnet nijedan stvarni dokaz.

Teško je poverovati da bi taj čovek, kome je tada bila šezdeset jedna godina, koji nikada nije bio ambiciozan i koji je bio potpuno svestan svoje nepopularnosti, odlučio da ubije svog naslednika, za koga je znao da ga narod obožava. Takođe je teško poverovati da bi takav čovek želeo da preuzme presto u vreme kada su krupne reforme, koje je po svaku cenu trebalo dovesti do kraja, već bile u toku. Još je teže poverovati da je Aleksandar Karađorđević naručio ovo ubistvo, a da potom nije preduzeo nikakve korake da zameni ubijenog vladara i da ni pre ni posle zločina nije napuštao svoje imanje u Mađarskoj.

Aleksandar je propustio da učini još nešto. Mihailo u braku nije imao dece i srpska vlada bila je prinuđena da za vladara proglasi Milana, dečaka od trinaest godina, unuka jednog od Miloševe braće. Ta rodbinska veza bila je zaista prilično daleka, a po nekima i nepostojeća. Ali Aleksandar Karađorđević nije ni pokušao da iskoristi ijednu od bezbroj prilika koje su se nudile njemu, kao i svim drugim nezadovoljnicima, u vreme dok je dečak bio maloletan. Ubice su mogle tvrditi da su pristalice Karađorđevića, i Karađorđevići su svakako imali pristalica. Svi koji se nisu slagali sa načinom na koji je Mihailo upravljao – previše efikasno da bi svi bili zadovoljni – odlazili su Aleksandru Karađorđeviću da mu se, uz bezbrojne šoljice kafe, žale. Ali to su bili ljudi u godinama koji su se prisećali dobrih starih vremena kada se vladalo na njihov način. Ubice Mihaila Obrenovića bili su mladi i zdravi; znalo se da imaju veze sa austrijskom policijom, a Austrija je bila ona strana koja je od Mihailove smrti imala najviše koristi.

BEOGRADV

Srce svakog Slovena tugovalo je za Mihailom, a činilo se da su i nevidljive sile uznemirene. Devetog juna 1868. godine, u podne, seljak po imenu Mata, ili Matija[317], trčao je ulicama Užica vičući: „Braćo! Braćo! Ustajte i spasite knjaza! Surovo ga ubijaju! Pogledajte, seku ga jataganima! Pogledajte krv! Pomozite mu! Pomozite!“ Policija ga je uhapsila misleći da je poludeo; ali njegov položaj postao je mnogo teži sutradan, kada su vesti o tome da je Mihailo na smrt izboden nožem u Topčideru stigle do Užica. Gradonačelnik je ispitivao Matiju ubeđen da je na neki način umešan u zaveru; ali seljak je uspeo da dokaže da sa ubistvom nema nikakve veze, a svi koji su ga znali došli su da posvedoče da je Matija vidovnjak i da često govori o događajima koji će se desiti ili se dešavaju daleko od njih. Gradonačelnik je onda zatražio od Mate da ispriča šta će se desiti u budućnosti, a jedan pisar beležio je njegov iskaz. Pod ogromnim utiskom onog što je pročitao, gradonačelnik je poslao beleške ministru unutrašnjih poslova. Beleške su ostavile ogroman utisak i na ministra. Naredio je da Matu dovedu u Beograd, gde je nekoliko dana u ministarstvu diktirao jednom zvaničniku svoje vizije. Beleške su stavljene u arhivu i samo povremeno davane sudskim i vladinim činovnicima. Ali beleške koje je napravio gradonačelnik Užica nisu bile tako dobro čuvane. Svi su govorili o njima i na kraju su izdate kao knjiga koja je prodavana širom zemlje.

Mata je predvideo celu balkansku istoriju za narednih pedeset godina. Rekao je: „Mihaila će naslediti dete i zemljom će jedno vreme vladati tri namesnika. Kada dečak postane punoletan, sve će krenuti naopako. On će biti pametan, ali nepouzdan, i izmučiće Srbiju, koja neće znati za mir i sigurnost sve dok on bude na prestolu. Vodiće nekoliko ratova i proširiće zemlju; biće više nego knez – biće kralj. Ali nevolja će ga stalno pratiti. Na kraju će abdicirati i umreti u izgnanstvu pre nego što ostari. Imaće samo jednog sina, i to od žene koju će svi prezirati. Taj sin će doneti još više nevolja Srbiji. Za njegove vlasti Srbija će zapasti u haos, a i on će se loše oženiti. Umreće pre nego što napuni tridesetu, a s njim će umreti i njegova porodica. Na vlast u Srbiji doći će druga porodica; ali novi kralj će nestati posle tri godine, pa će za narod nastupiti vremena neizmerne nesreće. Biće pobuna i liće se krv, a onda će strana sila napasti našu zemlju. Ta će nas strana sila mučiti. Nastaće tako tužna i teška vremena da će živi prolazeći pored groblja govoriti: ’O grobovi, otvorite se da možemo leći i odmoriti se. O, kako ste srećni vi, koji ste mrtvi, jer ste se spasli naših muka i nesreća! ’ Ali, doći će bolje vreme...“

Rekao je i druge stvari koje se još nisu zbile, što objašnjava zašto se danas ne mogu kupiti proročanstva Mate iz Kremana[318]. Nema nikakve sumnje da oni kojima ta proročanstva ne idu u prilog strepe, jer se sve što je rečeno o Miianu i njegovom sinu obistinilo. Milan je predstavljao propast za svoju zemlju. Moguće je da uopšte i nije bio Obrenović. Majka mu je bila lepa ali neugledna rumunska plemkinja, a sumnja se da mu je i otac bio neki Rumun, što je raspirivalo priče da Obrenovići s njim nisu imali nikakve veze. Kada je Milan, postavši punoletan, predstavljen Skupštini, jedan od poslanika ostao je da sedi rekavši da neće ustati sve dok ne vidi mladićevu krštenicu. U svakom slučaju, čak i ako je Milan bio Obrenović, njegovo vaspitanje sprečavalo ga je da se ponaša kao jedan od njih. Oni su bili hrabri i sposobni, puni životne snage, jer su vodili život seljaka vojnika. A Milan je proveo detinjstvo u ne baš najboljim hotelima Pariza, Beča, Beograda i Bukurešta, naizmenično mažen i zanemarivan od roditelja koji su se mrzeli. Mada je moralo biti jasno da je sasvim moguće da on nasledi Mihaila, niko, po svemu sudeći, nije smatrao da je njegovo obrazovanje od bilo kakvog značaja. Rastao je bez ijedne vrline osim snažnog osećanja za lepo, koje bi ga, da je mogao sagledati sebe, nateralo da oseti ogromnu odvratnost. I umom i telom bio je pravi *rastaquere*[319].

Kako je Mata i predvideo, Milanov brak bio je potpuna katastrofa. Bilo mu je devetnaest godina kada je, dok su njegovi ministri u Petrogradu pregovarali o njegovom venčanju sa mladom ruskom princezom, objavio veridbu sa gospođicom Natalijom Keško, ćerkom jednog ruskog pukovnika. Njena porodica je pripadala nižem moldavskom plemstvu i bila slovenskog, rumunskog i levantinskog porekla. Čim su posle venčanja izašli iz Saborne crkve, digla se silna oluja i konji koji su vukli kočiju počeli su da se propinju i otimaju. Ovaj predznak nije bio nikakvo preterivanje. Natalija je bila odvratno derište, koje se okrutno ponašalo prema dečaku za koga se udala. Na njegov neobični pokušaj da joj pokaže svoju najbolju stranu odgovorila je porugom. Pošto je jednom prilikom čuo da voli đurđevak, naredio je da se njime zasadi cela jedna livada. Takav gest jedan *rastaquere* može učiniti samo na neki doista dubok podsticaj. Kada je đurđevak procvetao, poveo ju je na livadu, a ona je na njegov ekstravagantni čin odgovorila sa dosadom i nerazumevanjem. Čitava livada đurđevka! Sličnu hladnoću pokazivala je i tokom celog njihovog zajedničkog života. Imala je vrlo afrodizijačnu pojavu, ogromne, malo iskošene vlažne oči i čulnu podatnost idealne odaliske, ali je bila konvencionalna poput onih pripadnika mskog provincijskog društva koje Tolstoj opisuje povremeno a Čehov često, i duboko je mrzela strastvenost svoga muža. Imali su samo jedno dete, Aleksandra, rođenog kada je njegovom ocu bila dvadeset jedna godina, a njoj dvadeset. Posle toga

Milan je uzeo ljubavnicu, ružnu i pametnu grčku Levantinku, deset godina stariju od sebe, koja je verovatno bila ruski agent. Natalija, istovremeno uskogruda i neobuzdana, nije se nimalo snebivala da javno pokaže šta misli o takvoj situaciji, pogotovo kada je ljubavnica njenog muža rodila sina. Beograd je bio zgranut svađama između kneza i njegove žene. Njihovo ophođenje svakako nije bilo seljačko, ali nije bilo ni otmeno.

Kao vladalac Milan nije bio mnogo uspešniji nego kao muž. Kada su se Bosanci i Hercegovci digli na ustanak protiv Turaka, on je krenuo na Turke sa severa, dok je crnogorski knez Nikola krenuo sa jugozapada. Knez Nikola bio je izuzetno uspešan i izdejstvovao je povoljan mirovni sporazum. Milan nije imao uspeha, i od propasti ga je spasla samo ruska intervencija. Tada se u Srbiji javio pokret za zbacivanje Milana sa prestola u korist crnogorskog kneza Nikole, ali on je ubrzo izgubio snagu zbog mana koje su postajale očite u karakteru Crnogoraca onog časa kad bi prestali da ratuju; u isto vreme javio se i pokret podrške Petru Karađorđeviću, koji je ratovao sa bosanskim ustanicima i pokazao se kao izuzetan vojnik i čovek. Teško je kriviti Milana za poraz i korake koje je preduzeo da ga ispravi. Bila mu je svega dvadeset jedna godina kada je na čelu svojih trupa krenuo protiv Turske; a u modernim i uređenim državama genije nema podsticaja da se rano razvije. Da je živeo u Srbiji iz Karađorđevog ili Miloševog vremena, borio bi se od svoje petnaeste ili šesnaeste, i znao bi da, ako želi da zadrži presto, mora da potkupi ili nadmudri ko zna koliko lukavih starih glavara, ili da zadobije njihovo poštovanje. Mihailo Obrenović bio je tako vaspitan; paradoksalno je da mu je to omogućilo da ukine taj varvarizam koji je, kako se pokazalo, bio nužan da bi neki srpski vladar, pa i njegovi naslednici, mogao da se poduhvati teškog zadatka modernizacije zemlje.

Sledeći rat protiv Turske bio je uspešniji. Ali Milan je pokazao neverovatnu nesposobnost tokom sklapanja mirovnog sporazuma. Dopustio je da Sanstefanski mir, zaključen 1878. godine između Rusije i Turske, bude tako sročen da za mnogo godina, ako ne i zauvek, uništi san Mihaila Obrenovića o ujedinjenju Južnih Slovena; Milan je dopustio da Rusija svom vazalu, Bugarskoj, proširi granice na način koji je morao da izazove legitimne prigovore kako Srba, tako i Grka. Balkanski savez raspao se na tri dela pre nego što je i bio stvoren. A onda je došao zloglasni Berlinski kongres, koji je sazvan samo zato da bi se demokratski nastrojeni Sloveni novim mirovnim ugovorom lišili slobode i potčinili turskom i austrougarskom imperijalizmu. Bez balkanskog saveza kao protivteže takvim nastojanjima, Milan je bio potpuno bespomoćan, gurnut u položaj nesrećnog Aleksandra Karađorđevića.

Stoga nije nikakvo čudo što je 1881. potpisao tajnu konvenciju sa Austrijom kojom je Srbiju stavio u zavisan položaj. Obećao je da neće pokušavati da oslobađa Bosance i Hercegovce. U zamenu za neodređeno obećanje da će dobiti podršku u ratu protiv Turaka u Makedoniji, za koji nije bilo izgleda ni da će početi, odrekao se nastojanja da pomogne oslobođenje Bosanaca i Hercegovaca i prihvatio da svoju politiku podvrgne svakodnevnoj austrijskoj kontroli. Austrijski vojni ataše u Beogradu stalno je svraćao na dvor i Milanu izdavao naređenja. Postojala je sumnja da je Milan, direktno ili indirektno, za takvo izdajničko ponašanje dobijao i novac. To je ovu transakciju činilo još nečasnijom; ali bi bilo površno smatrati da su Milanovi motivi bili isključivo koristoljubivi. Nema nikakve sumnje da je njegov glavni motiv bilo ubeđenje da ga velike agresivne imperije – Turska, Austrija i Rusija – sprečavaju da svojoj zemlji obezbedi nezavisnost što je, po njenom uverenju, bio dužan da učini.

Godinu dana pošto je Milan pustio svoju zemlju niz vodu – veran politici što je dolazila niz Dunav, proglasio se za kralja; miropomazan je u starom manastiru Ziča, gde su krunisani svi kraljevi iz dinastije Nemanjića. Žiča je crvena crkva podignuta u kraju koji podseća na najlepše delove Oblasti jezera[320], potpuno posvećena svojoj krunidbenoj ulozi. Za svakog kralja koji je tu krunisan na njoj su otvarana nova vrata, koja bi bila zazidana odmah po njegovom izlasku iz crkve. Ali Milanovo uzdizanje nije umirilo narod. Bilo je poznato da se opija i da je rasipan preko svake mere, a njegovi odnosi sa ženom bili su skandalozni; zbog toga što je njegova konvencija sa Austrougarskom bila tajna, njegovo političko ponašanje izgledalo je kao hir ludaka. Većina njegovih ministara i narod nisu imali pojma da taj sporazum uopšte postoji, i zato im je bilo potpuno neshvatljivo zašto se stalno dešava da kralj iznenada napusti neki plan koji je prethodno u potpunosti odobrio i koji je očito bio u interesu Srbije, ili da predloži plan koji je bio besmislen; tek kasnije otkriveno je da se kontekst takvih odluka znao jedino u Beču. To je bilo tipično za austrijski *Schlamperei*: oni koji su Milanu izdavali naredbe nisu se uopšte trudili da one budu i takve da ih on može poslušati a da ne dođe u sukob sa svojim narodom. Godine 1883. jedna oblast digla se na ustanak koji je surovo ugušen[321].

Kada je malom Aleksandru bilo devet godina njegovi roditelji rastavili su se na krajnje nepristojan način. Otrovna mržnja i užasno ponašanje bili su baš onakvi kakve Strindberg opisuje u svojoj drami *Razvod*. Jednom prilikom Natalija je otela dete i odvela ga u Vizbaden, a Milan ga je, na isti odvratan način vratio, uz pomoć nemačke policije. Do jedinog zatišja u tim ružnim svađama došlo je zahvaljujući Milanovoj imbecilnoj odluci da objavi rat Bugarskoj, koji se završio sramotnim porazom 1886. Iscrpevši sva sredstva kojima je mogao kinjiti svoju ženu, Milan je

1888. godine odlučio da se razvede, mada za to nije imao nikakvog razloga, jer je njeno ponašanje bilo potpuno časno. Ubedio je srpskog patrijarha da u tu svrhu upotrebi sredstvo korišćeno u ruskoj crkvi, gde se nekoliko careva razvelo zahvaljujući patrijarhovom ukazu. To je duboko uzbunilo narod, koji je dobro znao da njihov kralj ne vredi mnogo. U njegovu blagajnu stalno su na naplatu stizali čekovi koje je izdavao po evropskim prestonicama i dopisi raznih poverilaca; a njegov vojni poraz imao je mnogo teže posledice nego u nekoj zapadnoj zemlji. Bilo je očito da čak i ako je Milan bio zadovoljan takvim stanjem, njegove pristalice to nikako nisu bile. Januara 1890. godine pokušao je da primiri narod donoseći liberalan ustav, ali je tri meseca kasnije, naglo i bez ikakvog objašnjenja, abdicirao u korist svog sina kome je tada bilo samo dvanaest godina. Moguće je da su novi ustav i abdikacija bili austrijski pokušaj da se izađe na kraj sa rastućim interesovanjem Srbije za trezvenu ličnost Petra Karađorđevića, za koga je bilo jasno da, ako bude došao na presto, neće podleći stranim uticajima.

Do punoletstva, mali Aleksandar vladao je uz pomoć tri namesnika, od kojih su dvojica, posle izvesnih nezgoda u ratu sa Bugarskom, postali poznati kao „okaljani generali“, dok je treći bio političar koji je bio Milanova desna ruka[322]. Oni, naravno, nisu bili baš idealna zamena za roditelje, za čime se, kako se ubrzo ispostavilo, doista i ukazala potreba. Jer, Milan je, prepuštajući sina njihovoj brizi, insistirao na tome da Aleksandar nikako ne sme biti u vezi sa svojom majkom. Takav zahtev nije bio posledica njegove lične mržnje. Izgleda da su pred kraj njihovog užasnog braka svađe među njima imale i politički karakter. Natalija je bila veliki rusofil i verovatno je otkrila postojanje tajne konvencije sa Austrijom. Neke njene izjave ukazuju na to. Milan se po svemu sudeći plašio da će ona o tome obavestiti dečaka pre nego što on bude u stanju da sagleda sve okolnosti vezane za taj dokument.

Ali šta god da je bio razlog toj zabrani, Natalija se potrudila da njen ishod bude krajnje vulgaran. Doputovala je u Beograd gde je, glave pritisnute uz rešetke na dvorskoj kapiji, piljila u prozore ne bi li ugledala svog obožavanog sina, za čiju je zaštitu učinila tako malo, ako ne i ništa. Najmila je kuću u blizini dvora i presamićivala se preko balkona kada bi mladi kralj izlazio. Stranim dopisnicima tajno je dostavljala podatke štetne po Srbiju do kojih je došla dok je još bila kraljica. Namesnici su najzad kroz Skupštinu hitno progurali zakon koji je zabranjivao i kralju Milanu i kraljici Nataliji čak i privremeni boravak u Srbiji. Uključivanje u zabranu oba roditelja omogućilo im je da izbegnu optužbu da nekome drže stranu. Sigurno je da nijedan od njih nije gajio neka topla osećanja prema Milanu, koji je poslat u inostranstvo sa pristojnom apanažom, ali je svejedno u Parizu i Beču pravio ogromne dugove. Kada je zakon usvojen, Natalija

je zamoljena da napusti Beograd, a kada je odbila, poslat joj je jedan policijski komesar da je sa svojim ljudima sprovede na parobrod. Pošto se zaključala, morali su da u kuću upadnu preko krova. Odvezli su je zatvorenom kočijom, a njena prelepa tuga podstakla je grupu mladih ljudi da pokuša da je spase. Pošto je u tom pokušaju nekolicina ubijena a priličan broj ranjen, Natalija se na kraju obratila okupljenim ljudima moleći ih da se raziđu, i rekavši da će, da bi prekinula strašno krvoproliće, odmah napustiti Beograd.

Kada je Aleksandar napunio sedamnaest godina, taj preteški dečak s naočarima i slabim kolenima, pozvao je namesnike i glavne ministre na večeru u dvor. Oni su pristigli u dobrom raspoloženju, jer su svi bili liberali, što je u toj zbunjujućoj zemlji značilo da uopšte nisu bili liberali, već prave njujorške demokrate, mnogo više poklonici tehnologije nego ideologije; upravo su napravili sjajan manevar protiv radikala, koji ovde nikako nisu radikali, već protivnici Zapada, nacionalisti, konzervativne demokrate, čiji se program zasniva na starim slovenskim, komunističkim sklonostima ukorenjenim u zadružnom sistemu. Pre nego što se večera završila, dvorski ađutant je ušao i tiho rekao nešto dečaku, koji je klimnuo glavom, ustao i saopštio: „Gospodo, svim garnizonima u Srbiji, svim predstavnicima vlasti i celom narodu je objavljeno, a ovde to objavljujem i vama, da se proglašavam punoletnim, i da vlast u zemlji preuzimam u svoje ruke. Zahvaljujem vam, moji namesnici, na vašim uslugama, kojih vas sada oslobađam. Zahvaljujem i vama, gospodo ministri, na vašim uslugama, i vas oslobađam dalje dužnosti. Neće vam biti dopušteno da večeras napuštate palatu. Možete ostati ovde kao moji gosti, a ako to ne želite, onda kao moji zatočenici.“

Jedan trenutak vladala je potpuna tišina, a onda su svi skočili i pritrčali dečaku preteći i protestujući. Ađutant je isukao mač i zaustavio ih, a zatim ćutke prišao vratima u dnu prostorije i širom ih otvorio. Zablistali su bajoneti na puškama jedne čete vojnika. „Ostavljam vas u nadležnosti potpukovnika Ćirića, čija naređenja morate bespogovorno slušati, dok ja pred vojskom položim zakletvu“, rekao je kralj i napustio dvoranu. Narednog jutra su namesnici i ministri oslobođeni i odlazeći kući prošli su ulicama oblepljenim kraljevim proglasom. Proglas je govorio da je kralj Aleksandar pratio sve nezakonite akcije liberalne vlade, i, uplašivši se da će, ako se one nastave, zemlja zapasti u građanski rat, odlučio da se proglasi punoletnim i uzme svu vlast u zemlji u svoje ruke. Ljudi su izlazili iz kuća, čitali proglas, trčeći se vraćali i isticali zastave, a onda žurili pred dvor da kliču Obrenoviću koji je konačno pokazao da zaslužuje to ime.

Za ovaj događaj, kao i za odsustvo nekog drugog vrhunca potom, postoji samo jedno objašnjenje; postoji samo jedan razlog zašto je Aleksandar ovo tako izvanredno izveo i potom nije učinio ništa slično, već se ponašao kao da jedino

želi da nadmaši svog oca u kapricima i surovosti prema svojim podanicima. Ključ za to leži u njegovoj izjavi vezanoj za tajnu konvenciju sa Austrijom i nekim njegovim postupcima koji su na prvi pogled kontradiktorni. Nema nikakve sumnje da je kasnije govorio o potpisu koji je njegov otac stavio na konvenciju kao o „izdajničkom činu“. Kada je izveo državni udar, pozvao je radikale, nacionaliste, demokrate i protivnike Zapada, da preuzmu vlast. Ali samo godinu dana kasnije nelegalno ih je uklonio sa vlasti, a potom je poništio sve ustavne reforme donete u prethodnih dvadeset godina, suzbio slobodu govora i slobodu štampe, i vladao uz pomoć skupštinske podrške beznačajne proaustrijske stranke naprednjaka. Sve to vreme, međutim, Aleksandar je bio u vrlo srdačnim odnosima sa svojom majkom Natalijom, koja je podržavala radikale i Rusiju, i često je odlazio iz zemlje provodeći s njom raspuste, koji očito nisu bili obeleženi nikakvom razlikom u mišljenju. Konačno je, na zaprepašćenje i ogromno negodovanje javnosti, pozvao svog oca iz inostranstva, gde je ovaj vodio skandalozan život, i proizveo ga u komandanta stajaće vojske. Taj potez nije bio u potpunosti katastrofalan. Milan nikako nije bio budala. U pauzi između svojih orgija u Parizu uspeo je da prikupi izvanrednu kolekciju slika tada još nepriznatih majstora 19. veka; neki od najlepših Sezanovih radova bili su njegovo vlasništvo. I mada nije bio uspešan general na bojnom polju, njegov osećaj za stil načinio ga je izvrsnim organizatorom mirnodopske vojske. Ali, zabavljao se proganjajući radikale i druge simpatizere Rusa, mnoge od njih sve do smrti. Otkako je postojala kao država, Srbija nikada nije potonula dublje.

Svi ti događaji grade sasvim saglediv mozaik ukoliko se uvaže izvesne pretpostavke za koje ima pouzdanih dokaza. Godine 1892, kopija tajne konvencije dospela je, preko parlamenata u Beču i Budimpešti, u ruke srpskog nacionaliste i rodoljuba kneza Lazarevića Hrebeljanovića, potomka cara Lazara. Ako je Aleksandar, možda na osnovu podataka koje mu je krišom dostavila Natalija, otkrio da tajna konvencija zaista postoji, sasvim je moguće da se u idealizmu svoje mladosti pobunio i odlučio da se pred svojim narodom pojavi kao osloboditelj od tajnog tiranina. To bi objasnilo zašto je smenio namesnike i uzeo vlast godinu dana pre svog punoletstva, i zašto je njegov izbor pao na radikale koji su bili protivnici Austrije. Ali njegov prvi susret sa predsednikom austrijske vlade suočio ga je sa istim onim strahom koji je paralisao Aleksandra Karadorđevića i potpuno onesposobio njegovog oca. Verovatno mu je rečeno da će svako otkrivanje konvencije i njeno odbacivanje biti ocenjeno kao neprijateljski akt prema Austriji, posle čega će doći do invazije, ili će on biti ubijen i zamenjen nekim Karađorđevićem. Otrežnjen, dečak je morao da pokuša da napravi kompromis. Ćutaće o postojanju konvencije i nastaviće da podržava radikale.

Austrijski pritisak je polako rastao. Svaka godina koju je proveo na vlasti prećutkujući konvenciju dodatno ga je udaljavala od mogućnosti da zemlju učini doista nezavisnom. Nije se mogao obratiti narodu i zatražiti podršku u ratu protiv stranog tlačitelja, jer bi se pokazalo da je godinama delao kao njegov agent. Tako je guran sve dalje u dubinu mračnog hodnika s pištoljem uperenim u grudi, ka nepoznatom i užasnom kraju, do trenutka kada je najednom stao. Izbio je pištolj iz ruke koja ga je držala, ne obaziruć se da li će ga ona ponovo uzeti ili ne. Zaljubio se u ženu koja je bila Srpkinja i rusofil.

BEOGRAD VI

Srbi su tada već bili duboko nesrećni. Živeli su u skladu sa svojom tradicijom koja ih nije izneverila punih petsto godina, i koja im nije dozvoljavala da zaborave koliko je njihovo hrišćansko viteštvo bilo uzvišenije od sve osvajačke moći islama. Živeli su imajući za uzore svetog Savu, Stefana Dušana, Kraljevića Marka i cara Lazara. Ali Milan i Aleksandar Obrenović, koji možda nisu ni bili Obrenovići, a ni Srbi, i koji su do te mere pripadali 19. veku da su sasvim lako mogli biti neki sporedni likovi kod Prusta, nisu se mogli nimalo zanimati za te srednjovekovne ličnosti. Milan je bio opčinjen modernim Zapadom, okružen ljudima koji su delili tu njegovu opčinjenost i pokazivali je na nimalo lep način, ako se izuzmu povremene kupovine Sezanovih slika. Njegov omiljeni ministar spoljnih poslova, Čedomilj Mijatović, uz čiju je podršku potpisao tajnu konvenciju sa Austrijom, napisao je knjigu o Srbiji u kojoj vrlo loše govori o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Sa zgražanjem pripoveda kako je poveo neku „istaknutu englesku gospodu“ u jedan stari manastir. Tamo su zatekli niškog vladiku, koji je od njega zatražio da kaže svojim prijateljima „da bi bilo bolje kad bi nam, umesto Biblija, poslali pušaka i topova“. To je izjava koju je, naravno, mogao izreći bilo koji od episkopa rane crkve. Prepustite nama da poučavamo narod, kaže ona, a pomozite nam u ratu protiv nevernika koji krštene duše prodaju u ropstvo. Mnogo je takvih bilo na granicama Srbije, u turskim rukama, i oni se nisu mogli izbaviti ukoliko na Balkanu nije postojala jaka hrišćanska sila. Ljudi poput Mijatovića želeli su da Srbi napuste tu sudbinski predodređenu misiju, nudeći im u zamenu da postanu uredni i efikasni kapitalisti i birokrate zapadnog tipa. To bi bilo isto kao da se „Mejflauer“[323], Indijanci, Džordž Vašington i pioniri prodora na Zapad uklone iz američke istorije, i ona svede na Bronks i Park aveniju[324].

Srpska tradicija nije bila mrtva. Srbi nisu zaboravili Kosovo polje. Oni su jednostavno osećali da se Kosovo skrnavi svakim danom zajedničke, neustavne vladavine oca i sina. Bili su takođe svesni, mada to nisu otvoreno priznavali, da ne mogu sebe obmanjivati ni da taj par doista i vlada njima. Teško je poverovati da tako osetljiv narod, politički iskusan i sumnjičav, nije mogao da protumači Aleksandrov ćudljiv i prestrašen despotizam. Ali priznati tako nešto značilo bi i priznati da Srbija nikada ne može biti nezavisna, da sada, pošto se oslobodila od Turaka, mora pasti pod tutorstvo Austrije ili Rusije; to bi značilo uvrediti cara Lazara, nikada ne iskupiti kosovski poraz. Srbi su postali ćudljivi, skloni halucinacijama i neobičnim idejama; a patnja koju im je naneo kralj Milan šaljući svoje agente da proganjaju radikale i pristalice Rusije, dala je njihovoj maštovitosti izvesnu boju, izvesnu melanholičnu, skrivenu silovitost.

Kada je Aleksandar Obrenović bio mali, sa svojim tutorom je često šetao kraljevskim parkom izvan Beograda u društvu američkog dopisnika Stivena Bonsala i engleskog vojnog atašea Daglasa Dosona, koji će kasnije postati domoupravitelj kralja Džordža V. Jednog dana dva stranca pričala su kako je divno plivati u Dunavu i na svoje zaprepašćenje saznala da mladi kralj ne zna da pliva. Našli su jedno jezerce među drvećem i uprkos tutorovim protestima, dali mu prvi čas. Čudili su se koliko dečak izgleda loše bez odeće. Telo mu je bilo izobličeno, sa neproporcionalno velikim gornjim delom, nerazvijenim ramenima i predugim rukama, kukovi su mu bili uski, a noge iskrivljene na unutra. Čim je bio u stanju da prepliva jezerce, široko oko deset metara, on je ponosno rekao svom neraspoloženom tutoru: „Sada ne moraš da se brineš što ćeš namesnicima morati da saopštiš da mi ova dva gospodina, moji prijatelji, daju časove plivanja. Možeš im reći da kralj zna da pliva."

Aleksandar nikada nije izgubio svoje oduševljenje za plivanje. Kada je posećivao majku u njenoj kući u Bijaricu[325], što je redovno činio posle otpuštanja namesnika, puno vremena provodio je u vodi ili sunčajući se na pesku. Društvo mu je pravila i kraljičina glavna dvorska dama Draga Mašin, vrlo lepa udovica deset godina starija od njega. Vremenom se Aleksandar u nju snažno zaljubio. Ona je bila prva žena za koju je pokazao ikakvo interesovanje. Zbog njegove nezainteresovanosti za ženidbu i nesklonosti ženskom društvu vladalo je opšte uverenje da ima neke ozbiljne fiziološke nedostatke. Ali negde između 1894. i 1897. on je u nastupu strasti noću upao u njenu sobu. Ona ga je, međutim, izbacila i zaključala vrata. Njeni neprijatelji to uzimaju kao dokaz njene lukave taktike, međutim, po svedočenju samog kralja, takvu snagu kakvu je ona upotrebila ne može imati osoba koja se pretvara.

Posle toga priča postaje nejasna. Negde u jesen 1897. kraljica Natalija našla je pismo koje je Aleksandar poslao Dragi. To je kod nje izazvalo bes neobičan za sredovečnu ženu njenog društvenog iskustva. Nije jasno zašto je bila ljuta na Dragu koja je, koliko god da je svojom eventualnom indiskrecijom navela Aleksandra da joj piše, na pismo odgovorila tako što je ostala u Bijaricu i nije otišla za Beograd. Ali, Natalija je smesta otpustila Dragu, izbacila je iz kuće i napisala pisma svim svojim prijateljima da se njena dvorska dama ponela kao izdajnica i laka žena. Draga je ostala bez ikakvih prihoda osim svojih koji su iznosili otprilike sto funti godišnje, a jedini krug gde je mogla potražiti zaposlenje bio joj je sada zatvoren. Zato se vratila svojoj porodici u Beograd. Tako je kraljica Natalija vezu koju je navodno mrzela učinila neizbežnom. Neki su stoga smatrali da je ona zapravo našla najbolji način kako da na sinovljev dvor pošalje agenta rusofila, a da pri tom izgleda kao da ona s tim nema nikakve veze. Ali ta sumnja je neosnovana,

jer ona je zaista prezrela svog sina i nikada ga više nije videla. U njenom ponašanju stoga ne treba videti ništa drugo do reakciju glupe i vulgarne žene.

U zimu 1897. godine život mladog Aleksandra bio je više nego komplikovan. Njegov otac, s kojim se posle svađe s majkom još više zbližio, a koji se malo pre toga vratio u zemlju kao komandant vojske, već mu je, kao srpskom rodoljubu, pravio nevolje svojim austrofilskim istupima. Za praznike Aleksandar je otišao u Merano[326], gde je boravila Draga, koja, po njegovim kasnijim i ubedljivim pričama, tada još nije bila njegova ljubavnica; tamo ga je posetio ruski diplomata Izvolski, tada na službi u Bavarskoj, koji je sasvim dobro shvatio da je kralj protivnik Austrije i da bi mogao postati naklonjen Rusiji. Izvolski je saopštio svojim pretpostavljenim da Draga, iako je izazvala prekid odnosa između mladog kralja i njegove majke, i sama može kod njega podstaći naklonost prema Rusiji. Izgleda da je on uredio da se neke komunikacije obavljaju uz Dragino posredovanje, da bi ih tako oboje zaštitio od Aleksandrovog oca. Ti kompleksni odnosi mogli su izazvati zanimanje i saosećanje srpskog naroda da nisu morali biti držani u tajnosti. Tako su se Aleksandar i Draga vratili u Beograd u pojednostavljenim ulogama kralja tiranina i njegove potkupljive ljubavnice.

Još se ne zna kada se ono što su svi verovali da se događa zaista i dogodilo. Aleksandar je tvrdio da se to zbilo tri godine pošto ga je Draga izbacila iz svoje spavaće sobe u Bijaricu, ali to je moglo biti bilo kada između 1894. i 1897. godine. Moguće je da mu se ona predala tek pošto je prošlo dosta vremena od njenog povratka u Beograd, neposredno pred njihovo venčanje, u leto 1900. godine. Ali narod nije imao nikakvog razloga da veruje u izuzetnu čistotu njihovog odnosa. Draga je živela u lepoj maloj kući nedaleko od palate, njen način života očito je prevazilazio njene mogućnosti, a kralj joj je neprestano dolazio u posetu. Logičan zaključak bio je da su ljubavnici, ali osećanja koja su taj zaključak pratila nisu bila logična. Ubrzo je postala jedna od najomraženijih žena svih vremena; mrzeli su je gore nego bilo koju zlu majku, bilo kog ubicu. Čula sam za reagovanje jednog vrlo učenog Srbina, rođenog preko Dunava, u Mađarskoj, čije je delo dobilo veliko priznanje beogradske Akademije. Mada je bio veliki rodoljub i mada je slobodna Srbija za njega bila sveta zemlja, nije hteo da dođe i primi zasluženu počast. Beograd je za njega bio potpuno zagađen prisustvom Drage Mašin.

Kampanja blaćenja Drage Mašin proširila se celom Evropom; kada se kralj njom oženio, sve zemlje su s prezirom odvratile glavu. Predstavljana je kao žena niskog porekla koja je vodila nemoralan život, a takav utisak potvrđivale su i njene fotografije: pokazivale su podbulo i ogrubelo lice. Ali nije samo raspusnost ono što formira takvo lice. To čine i suze. U svakom slučaju, prvi deo optužbe nije stajao, jer je ona rođenjem bila jednaka Obrenovićima. Njen deda Nikola

Lunjevica bio je prijatelj Miloša Obrenovića, vrlo bogat trgovac stokom, koji je propao pomažući ustanike protiv Turaka. Njeni bliži preci bili su ugledni ljudi, iako je njihova istorija prilično tragična. Otac joj je umro u duševnoj bolnici, ali je pre bolesti bio uvažen i uspešan visoki činovnik u Šapcu. Njegova bolest teško je pogodila brojnu porodicu, i Draga, koja je bila među starijom decom, udala se sa sedamnaest godina za jednog rudarskog inženjera koji je bio u državnoj službi. On sam, iako iz ugledne porodice, bio je prilično bezvredan čovek; otac mu je bio poznat lekar, a jedan njegov brat imao je visok položaj u vojsci.

Što se drugog dela optužbe tiče, postoji velika saglasnost mišljenja da je u vezi s tim nemoguće reći bilo šta u njenu odbranu. Veliki broj ljudi u Srbiji i dan-danas veruje da je ona, pre Aleksandra, imala mnogo ljubavnika, i da se sasvim opravdano smatra ženom lakog morala. Mada nije uvek pametno ići protiv opšteprihvaćenih uverenja, onaj ko izučava ovakve stvari ipak se mora upitati kada je ona mogla voditi takav život. Draga Mašin rođena je 1866. godine. Udala se malo pre svog osamnaestog rođendana, 1884. Njen muž se gotovo odmah razboleo od neke bolesti koja je bila posledica alkoholizma, i ona ga je stalno negovala ako se izuzmu kraći periodi kada je morala da beži od njegovog maltretiranja sve do njegove smrti, 1885. Kada je ostala udovica, bila je u prilično lošem materijalnom položaju, ali ne toliko lošem da nije sebi mogla obezbediti stan i hranu; njena nesreća privukla je pažnju kraljice Natalije, koja joj je omogućila da uči strane jezike i počela da je priprema za dužnost dvorske dame. Draga je u palati provodila gotovo sve svoje vreme, pa se čak govorkalo i da je ljubavnica kralja Milana, iako ju je on, zapravo, mrzeo. Godine 1889. počela je da putuje s kraljicom Natalijom, a od 1890. živela je stalno s njom u Bijaricu. U tom slučaju morala je izaći na zao glas negde u periodu između 1885. i 1889, to jest, između svoje devetnaeste i dvadeset treće godine, dok je još bila u Beogradu, i gde bi se morala ponašati tako slobodno da bi se to pamtilo čak i 1897. godine. Ali kraljica Natalija bila je čistija od snega, čista poput antiseptika, i u pogledu morala svojih družbenica nije bila nimalo popustljivija od kraljice Viktorije. Bila je takođe poznata po tome što je znala sve šta se u Beogradu događa. Ako su 1885. godine u gradu kružile neke priče o Dragi, tako pune detalja i neoubičajene da su se pamtile i osam godina po njenom odlasku iz grada, nemoguće je da Natalija nije čula za njih. A još je neverovatnije da jedna mlada žena koja je mladost provela u rukama bezbrojnih ljubavnika, u dvadeset trećoj godini pristane da ostatak života provede u gotovo manastirskom okruženju, kakav je dvor bio u doba kraljice Natalije, iako je bila toliko lepa da je mogla postati kokota u bilo kojoj evropskoj prestonici.

U ovoj priči postoje nepodudarnosti koje je vrlo teško pomiriti. Na to nas upozorava i glupost i nezrelost optužbi protiv nje. Vladan Đorđević, jevrejski dripac, predsednik naprednjačke vlade i stručnjak za terorizam, krađu državnih dokumenta i ucenu, optužio je Dragu da je jednom članu njegove porodice pozajmila nemoralnu knjigu ruskog nihiliste; reč je o omiljenom štivu gospodina Gledstona, *Dnevniku* Marije Baškirceve. Čini se da veće poverenje treba pokloniti neobično trezvenom i letargičnom izrazu koji je vidljiv čak i na najranijim Draginim fotografijama, i protumačiti ga kao znak da žena koja je sa devetnaest godina znala šta znači imati duševno bolesnog oca i muža alkoholičara mora razviti izvesnu suzdržanost prema sticanju životnog iskustva. Njen zao glas verovatno je imao dva izvora: jedan ograničen, mada delotvoran u sferama od posebnog značaja, i drugi slobodan poput komete u poeziji koja postoji u srcima ljudi, i koju raspaljuje nečija žestoka, strasna sudbina.

Već smo napomenuli da je Draga Mašin imala devera koji je bio u vojnoj službi, pukovnika Aleksandra Mašina. Zajedno sa gotovo celom porodicom Mašin i on je mrzeo Dragu. Teško je poverovati da je ta mržnja bila osnovana. Neverovatno je da je devojka od sedamnaest godina mogla nečim ozbiljnim povrediti svog znatno starijeg muža, koji je tokom njihovog kratkotrajnog braka uglavnom ozbiljno patio od posledica preteranog uživanja u alkoholu. Pre će biti da je to osećanje nastalo iz odbijanja tvrdoglavih ljudi da pokažu skrušenost pred stranom osobom kojoj je neko od njihovog roda naneo zlo. Pukovniku Mašinu je njegova mržnja morala izgledati opravdana kada je Draga postala Ijubavnica kralja Aleksandra, jer je bio pristalica Karađorđevića, iako je kralj Milan prema njemu bio izuzetno blagonaklon. Nema sumnje da je pukovnik Mašin, dobar i vrlo popularan vojnik, mnogima prenosio svoje iskreno ubeđenje da je Draga užasna osoba.

Što se tiče drugih ljudi, oni su mrzeli Aleksandra Obrenovića jer im je oduzeo njihov san da će osvetiti Kosovo, jer je uništio integritet njihove slobodne države, jer je unižavao prvake drevne tradicije, jer je profanisao njihov način života, suzdržani vizantijski sjaj i slavu, njihove muškarce, koščate i preteće, i njihove žene, nepomične i strpljive, poput drevnih kraljeva i svetih likova na freskama. Pošto je žena koju čovek voli na neki način odraz njegove duše, ili barem odgovor na njegovu čežnju, mnogi ljudi su videli Dragu kao izraz takvog duha, te tako i kao svog neprijatelja, kao oličenje najstrašnijeg zla, pojednostavljeno, onako kako nam se svima često dešava da vidimo naše neprijatelje.

Nema sumnje da je Draga bila svesna da je ljudi mrze i da je bila uplašena. Izgleda kao da je, sa nimalo neprirodnim cinizmom, mislila da će strast njenog ljubavnika proći i da će ona tada biti slobodna. Priča se da joj je dao dvadeset hiljada funti; verovatno se nadala da će mirno provesti život u nekom francuskom

gradiću na obali, gde se na kraju obalskog šetališta oivičenog palmama i ružičastim vilama sa žaluzinama nalazi kazino. Taj san morao joj je izgledati nebeski, jer se balkanska politika oko nje zgušnjavala u pravu moru. Februara 1899. austrijski uticaj na dvoru, čiji je glavni predstavnik bio kralj Milan, tražio je prekid odnosa sa Rusijom. Jula iste godine, dok se kralj Milan vozio iz Kalemegdanske tvrđave prema dvoru, jedan mladić je iskočio odnekud i pucao na njega iz revolvera. Napadač je bio revolucionar rusofil iz Bosne. Poput sve svoje sabraće, izuzev Principa, i on je promašio. Kralj Milan je iskoristio taj događaj da baci u zatvor brojne lične i političke protivnike, ali je, zajedno sa nekoliko ministara koji su bili u prilici da donose relevantne zaključke, bio ubeđen da je napadač radio za račun njegovog sina Aleksandra.

Nije lako predstaviti sebi kako se porodični život na dvoru u Beogradu odvijao u tom periodu. Mir je, međutim, naizgled bio ponovo uspostavljen, i Aleksandar je nekako uspevao da tiho napreduje pod instrukcijama iz Beča sve do marta 1900. godine, kada je grof Goluhovski, austrijski ministar inostranih poslova, našao za shodno da mu ultimativno naredi da se neodložno oženi jednom nemačkom princezom. Taj zahtev bio je tipična slika užasne netaktičnosti koju je Austrougarska uvek pokazivala u svom odnosu prema Srbiji. Bilo je opštepoznato da je Aleksandar strasno zaljubljen u svoju ljubavnicu, a pošto mu je bilo samo dvadeset četiri godine, nije bilo nikakve potrebe da se brak požuruje. Ali, Aleksandrovi ministri poslušali su naređenje i od njega izvukli obećanje da će se oženiti do kraja godine. Nedostajalo im je zdravog razuma kakav je iskazao šef beogradske policije, prost seljak koji je verovao da je Draga stekla moć nad kraljem zahvaljujući nekom čarobnom napitku. Kada je čuo za kraljevo obećanje, rekao je: „Šta kažete? Mi znamo da je to stvorenje toliko začaralo kralja da on čvrsto veruje da nijednoj drugoj ženi ne može biti muž. Ako vam je obećao da će se oženiti do kraja godine, on će se oženiti Dragom Mašin “

I bio je u pravu. Osmog jula Aleksandar je svetu objavio da namerava da se oženi svojom ljubavnicom. Izabrao je trenutak kada su i njegov otac i predsednik vlade bili odsutni, boraveći u različitim delovima Evrope. Pobrinuo se da i jedan i drugi imaju različite knjige šifri, te da izgube dragoceno vreme šaljući jedan drugom nerazumljive poruke. Ali, kod kuće se smesta suočio sa ogromnim protivljenjem, koje nije mogao suzbiti tako jednostavnim sredstvima. Znamo kako je postupio u jednom slučaju. Obratio se jednom od svojih ministara rečima koje spadaju u uobičajeni rečnik zaljubljenih, a koje su jedne druge usne što sasvim dobro prepoznajemo upotrebile i u naše vreme[327].

„Znaš, Vukašine“, rekao je, „da nisam imao ni detinjstvo ni mladost kao drugi ljudi... Nikada nisam imao nikakvih ambicija, čak ni to da vladam kao kralj. Ja

nosim krunu, ne zato što je volim, već zato što je to moja dužnost. To si, mora biti, i sam primetio... Postoji žena koju volim više od ičeg i ikog na svetu, jedina žena s kojom mogu biti savršeno srećan, i tek kada ona postane moja žena ja mogu čitav svoj život posvetiti interesima svog naroda. Na celom svetu postoji samo jedna žena koja mi može pomoći da zaboravim gorčinu svog prošlog života, i koja me može učiniti srećnim. Ta žena je i do sada bila moj dobri anđeo, koji mi je dao snage da izdržim sve ono što sam u životu morao da izdržim. Ta žena je gospođa Draga, kći Pante Lunjevice... Ja sam čvrsto rešen da se njome oženim. Nemoj me vređati napadima na nju... Ona je čista i poštovanja dostojna žena, i samo njeni neprijatelji govore loše o njoj... Tek kada se uverila da bez nje i njene ljubavi ne mogu da živim, ona mi se žrtvovala. Da, ja je strasno volim i bez nje ne mogu da živim. Ne postoji sila na zemlji koja me može sprečiti da se oženim Dragom, kakve god posledice toga mogle biti. Pre bih se odrekao krune i živeo sa Dragom, sa prihodom od 360 funti godišnje, nego zadržao presto i apanažu od 360 hiljada funti godišnje. Znam da će moj brak s njom naići na ogromne teškoće, te sam joj se predao telom i dušom, i tako onemogućio da me napusti. Treba da znaš da je ona uporno odbijala da postane kraljica. Samo ja znam kolikih sam nevolja imao da je ubedim da to prihvati. I sada, kada sam konačno skršio njen otpor, pojavljuješ se ti i praviš teškoće! Zar nemaš nimalo milosti prema meni? Želiš li da odem zauvek? Treba da znaš da ću, ako ne mogu da se oženim Dragom kao kralj, napustiti Srbiju zauvek i oženiti se njom kao privatan čovek.“

Njegovi ministri nisu bili naročito impresionirani ovakvom elokvencijom. Zemlja je brujala od vesti o venčanju koje se bližilo, najcrnjem užasu koji se nije mogao uporediti ni sa vestima da ka njima nadire turska vojska. Na dan kada je kralj objavio veridbu, vlada je dala ostavku i poslala dva ministra Dragi Mašin sa porukom da smesta napusti zemlju. Nameravali su da je otmu ako odbije; morala je znati da joj je život u opasnosti. Odmah je pristala na njihov zahtev i upitala da li može sačekati kod jedne prijateljice, gde je kralj svakako neće tražiti, dok njena sobarica spakuje stvari. Kada to bude svršeno, rekla je, rado će preći preko reke u Mađarsku. Ministri su se saglasili.

Ali tada je njena tragična porodična situacija izbila na površinu i potom je povukla dole, u propast. Imala je dva mlađa brata koji su služili u vojsci. Izgleda da su obojica nasledila očevu duševnu nestabilnost. Bili su neodgovorni, svadljivi, osioni, krajnje indiskretni, i nimalo povređeni čudnim položajem svoje sestre. Nema sumnje da je njihovo ponašanje znatno doprinelo Draginoj nepopularnosti. Na nesreću, tog jutra gori od njih dvojice bio je kod sestre, a ona mu je, ulazeći u kočiju, šapnula ime prijateljice kod koje će se skloniti dok je sobarica bude pakovala. To je bila sasvim normalna predostrožnost za osobu koja se plašila da će

biti oteta ili ubijena. Ali nije bilo prirodno da on kaže ime te prijateljice kralju, kada je on dva sata kasnije naišao da poseti svoju ljubavnicu. Smesta se odvezao do kuće gde se krila i tamo joj na ruku stavio dijamantski verenički prsten, ostavivši je pod jakom naoružanom stražom.

Grad je četiri dana bio u haosu. Neobični standardi ovog naroda bili su vidljivi i po tome što je jedna delegacija za drugom dolazila u dvor, zahtevajući od kralja da se ne oženi ženom koju je obožavao, objašnjavajući da je stara, da mu je ljubavnica i da se ponaša nemoralno, a ipak su sve one nekažnjeno mogle da napuste dvor. Tako nešto ne bi se dogodilo u zemlji gde se krši sloboda govora i štampe. Ali Sloveni su tako urođeno demokratični da je čak i u uslovima autokratske vlasti običan čovek imao prava da raspravlja o životu svog vladara ako bi on, u određenim uslovima, dobio veliki značaj. Delegacije su odlazile praveći različite planove o tome kako da se situacija reši. Neki su smatraii da treba pozvati kralja Milana da preuzme presto, drugi su tražili Petra Karađorđevića, treći su govorili da Dragu treba prognati iz zemlje, s tim da se Aleksandar stavi u pritvor dok to ne bude svršeno. Nije bilo nikakve sumnje da je vojska bila spremna da pobunom spreči venčanje. Trebalo je samo videti na koji način će se to izvesti.

Neki plan koji bi dobio opštu podršku svakako bi bio napravljen da se petog dana od objave veridbe nije desio događaj koji je suzbio svako protivljenje kraljevom venčanju. Car Nikola odobrio je veridbu i odaslao poslanika da čestita ne samo Aleksandru već i Dragi. On je takođe izrazio spremnost da bude kum328. Gotovo svi Aleksandrovi neprijatelji bili su rusofili. Sada, kada je očito svoju lojalnost s Austrije prenosio na Rusiju, nisu mu se mogli suprotstaviti; a i brak se sada, kada je car odlučio da mu podari svoju duhovnu podršku, prikazivao u drugačijem svetlu. Tišina se spustila na Beograd, ništa manje duboka zato što je bila rezultat zaprepašćenja, a ne zadovoljstva. Bilo je vremena da se stvar slegne, jer kralj Milan se više nije vratio u Srbiju. Evropska štampa objavila je pismo koje je trebalo da pošalje sinu u vezi s njegovim brakom, ali koje je izgleda bilo napisano pre za novine nego za Aleksandra; takođe je pomogao Austriji u njenoj neprijateljskoj kampanji protiv Beograda. Njegov sin naredio je generalima da ga ubiju kao besnog psa ukoliko ikada pokuša da uđe u Srbiju. Ali takav ishod, koji zaista ne bi bio nimalo iznenađujući vrhunac porodičnog života Obrenovića, onemogućen je smrću kralja Milana u Beču 1901. godine. Nije bilo malo ironije u činjenici da je njegovo telo sa svim njegovim pokućstvom poslato u manastir Krušedol na Fruškoj gori, da boravi među srpskim relikvijama koje ga nikada nisu interesovale. Ali sasvim se dobro može razumeti zašto ih je car Franc Jozef tamo poslao. „Stavite ih zajedno sa svi ostalim srpskim tricama“, možda je rekao. Jer

Milan nije uspeo da Srbiju učini zavisnom od Austrije, i od tada su Srbi bili omraženi i bezvredni u očima Habzburga.

Ali tišina u Beogradu bila je prekinuta. Narodna mržnja prema Dragi morala je da nađe reči kojima će se ukloniti gorčina što je izjedala srca ljudi. Nema nikakvih pokazatelja koji govore da Draga nije bila divna žena Aleksandru. Čini se da je uvek postupala s njim s velikom majčinskom nežnošću. Nema nikakvih tragova da se ikada svrstala uz druge, a protiv njega, pokazujući da uviđa njegov nedostatak dostojanstva ili izrazitu fizičku ružnoću. Ali, mada su izvesni ministri odali priznanje njenoj vrlini, to nije doprinelo njenoj popularnosti, jer je bilo drugih, protivnih sila. Jedan tajanstven događaj darnuo je u primitivne porive naroda. Vladalo je opšte uverenje da je Draga posle jedne operacije ostala sterilna. To ne izgleda mnogo verovatno. Ako je i imala takvu operaciju dok je boravila u Francuskoj, teško da bi iko za nju znao osim članova njene najuže porodice, a oni tako nešto svakako ne bi razglasili. To je bio 19. vek, u Beogradu, kao i bilo gde drugde. Još je teže poverovati da je ta operacija izvedena pre njenog odlaska u Francusku, jer se one retko obavljaju na tako mladim ženama. Da je ta operacija ikada bila izvedena, Draga svakako ne bi, ubrzo po venčanju objavila da očekuje dete, jer bi lekari i bolničarke koji su se brinuli o njoj u tom slučaju predstavljali potencijalnu opasnost, a i njen život bio bi ugrožen. Osim toga, Dragu je pregledao i jedan čuveni francuski ginekolog koji je potvrdio njenu izjavu. Koliko god da su pomodni lekari nemarni, teško je ipak zamisliti nekog ko ne bi primetio da trudnoj ženi nedostaje materica; neverovatno je i da bi prihvatio mito, a još neverovatnije da je Aleksandar, koji je imao nevolja sa svojim glavnim blagajnikom, mogao doći do novca da ga isplati.

U proleće 1901. počele su da kruže glasine da je Draga pogrešila ili slagala. Ruski car ponudio je srpskom dvoru usluge svoja dva lična lekara. Pošto je bio kum na venčanju, trebalo je da bude i kum prvom detetu; moguće je da su beogradske glasine doprle do njega, pa je pomislio da je požurio u podršci nepopularnom paru, a sada je hteo da se izvuče iz nejasnih okolnosti. Dva ruska lekara našla su da Draga nije trudna, objasnivši da to nije posledica operacije, već bolesti koja može zahtevati operaciju. Takođe su jasno rekli i da su simptomi bolesti bili takvi da su Dragu naveli na pomisao da je trudna, i da je dijagnoza francuskog ginekologa, s obzirom na vreme kada je data, bila tačna.

Zlo je bilo počinjeno. Ljudi nisu mogli iz svog uma da odstrane sliku onog što najviše mrze, nisu mogli a da je stalno ne prizivaju u pamćenje: sliku žene koja je smrt, koja je bludnica, koja je jalova. Ta slika otvorila im je novo područje narodnog predanja, brinula ih je jer je ukazivala na sve moguće opasnosti kojih se krv najviše boji, na pretnju kraljevstvu, na zagađenje rase. Ubrzo su se raširile

glasine da je car sprečio Dragu u nameri da kao naslednika prestola podmetne dete svoje sestre koja se prezivala Petrović. Bilo je tačno da je gospođa Petrović trudna; a možda je i Draga u panici pomislila da se nekako snađe. Ako je to istina, mogu je osuđivati samo oni koji nikada nisu osetili strah. Ponašanje njene nesrećne braće, koji po svemu sudeći nisu bili normalni, činilo je njenu situaciju iz dana u dan sve gorom. Srpski običaj da se dobro raspoloženje iskazuje pucanjem uvis uznemiravalo je brojne strane putnike, ali ova dvojica upražnjavala su tu naviku u meri koja je uznemiravala i same Srbe. Tražili su da kad oni ulaze u kafanu, orkestar svira nacionalnu himnu. Ako oni i nisu lansirali priče da će jedan od njih biti usvojen kao naslednik prestola, ponašali su se u skladu s njima, potrudivši se da situacija sve više liči na početak anarhije.

Iz Draginih fotografija vidi se da je počela naglo da se goji, stari i gubi gipkost. Jedne njoj neprijateljski nastrojene novine objavile su feljton posvećen Matinim proročanstvima, i ona se sve više povlačila pred sudbinom koja joj je bila proređena. Morala je biti svesna, jer nije bila glupa, da je vladavina njenog muža tragična katastrofa. Udaljavanje od Austrije nije donelo nikakvog dobra Srbiji. Ako je Austrija Aleksandru davala loše savete, Rusija mu nije davala nikakve, što je bilo još gore, jer on, iako je već deset godina bio na prestolu, nije umeo da vlada sam. Ustavnost koja je obuzdavala ruski apsolutizam njemu je bila potpuno nepoznata. Suviše dugo branio je svoju krunu i opstanak uopšte naizmenično uzmičući i pribegavajući teroru, da bi mogao i da zamisli neki drugi način postupanja.

Godine 1901. proglasio je novi, demokratski ustav i gotovo istog časa posvađao se sa radikalima koje je narod izabrao da ga sprovedu u život. Vrlo brzo ga je ukinuo i uveo vojnu diktaturu pod generalom Cincar-Markovićem. Vlada nije imala šta da radi. Zemlja je finansijski bila uništena, uglavnom zahvaljujući rasipnosti kralja Milana. Vojska i državni činovnici plaćani su neredovno. Korupcija i krađa carevale su u svim službama. Ničija sloboda nije bila sigurna. Zbog dugog austrijskog tutorstva i Aleksandrove nesposobnosti da izvuče korist iz njegovog okončanja, i unutrašnja i spoljna politika nudile su narodu zaprepašćujući prizor.

Aprila 1903. pucano je na demonstrante na ulicama Beograda. U maju su bili opšti izbori, čije je rezultate vlada falsifikovala. U noći 11. juna general Cincar-Marković otišao je kod kralja Aleksandra i saopštio mu da više ne može da vodi zemlju pošto je čitav narod protiv njega. Te vesti uznemirile su i naljutile kralja, i on je generala silno izvređao. Kasnije se smirio i priznao da je ostavka na mestu, ali je zatražio od njega da ne napušta položaj dok mu se ne nađe zamena. Audijencija je završena oko deset sati uveče, a kralj i kraljica počinili su tada i poslednju nerazboritost. Svake večeri vojni orkestar svirao je u vrtu ispred dvora, a nedaleko odatle šetalo je mnoštvo ljudi. Kralj i kraljica izašli su na balkon i seli, u

društvu Draginih sestara, uključujući i onu koja je navodno trebalo da joj pomogne u zaveri da na presto dovede lažnog naslednika; s njima su bila i njena dva ludački ambiciozna brata. Kroz tamu što se lagano spuštala na grad ljudi su gledali kraljevsku porodicu koju su mrzeli mržnjom koja ih je toliko gušila, da je prosto morala da izbije na površinu. U međuvremenu Cincar-Marković vratio se kući i uz čašu vina razgovarao sa svojom ženom. Nisu otišli na spavanje iz dva razloga. Njihova starija dvadesetjednogodišnja ćerka, udata za mladog oficira po imenu Miljković, koji je te noći čuvao dvor, trebalo je da se porodi svakog trenutka u svojoj kući, koja je bila odmah u susedstvu. Oboje su, takođe, bili žalosni zbog ostavke i zabrinuti da će zbog nje zapasti u nemilost.

U kafanama i baštama restorana ljudi su, kako je to leti bilo uobičajeno, sedeli u velikom broju, slušajući ciganski muziku i gledajući svice u krošnjama drveća. Pored kalemegdanskog parka nalazio se hotel „Srpska kruna“, koji poseduje izvesnu romantično-avetinjsku ljupkost, kao da su šalone na njemu zatvorili duhovi, nekada davno na nekom tajnom sastanku, u doba koje je bilo strastvenije. Hotel ima dugačku terasu koja je u toplim noćima sasvim otvorena, a te junske noći, na trideset petu godišnjicu ubistva kneza Mihaila Obrenovića, na njoj je sedela grupa oficira koja je privlačila veliku pažnju. Jedan od njih bio je Dragutin Dimitrijević Apis, koji će deset godina kasnije dati pištolje i bombe sarajevskim momcima rešenim da ubiju Franca Ferdinanda. Pili su velike količine šljivovice i neprestano naručivali *Kolo kraljice Drage,* pesmu koja je svirana kad god bi se ona pojavila u javnosti. Barem jednom su ustali i odigrali kolo, zagrljeni igrajući u komplikovanom ritmu te srpske narodne igre. U tome što su igrali kolo nije bilo ničeg izuzetnog. I dan-danas vojnici će ga zaigrati pred svojim barakama ili dok čekaju na nekom javnom mestu, na železničkoj stanici, na primer. Ali bilo je čudno da kolo kraljice Drage, koja je bila toliko nepopularna, igraju oficiri. Mnogi koji su ih gledali pripisivali su to njihovom pijanstvu. Oko jedanaest časova svi su već prilično bili pod uticajem alkohola.

Ubrzo potom napustili su terasu i krenuli ka dvoru. Usput su im se pridružile grupe oficira koji su provodili veče u drugim kafanama i u Oficirskom klubu. Mnogi od njih takođe su bili pijani i bučni, ali neki su bili sasvim trezni i sposobni da odigraju svoju ulogu u zaveri. Jedan od njih bio je i Dragin dever, pukovnik Mašin. Pobude koje su ga navele da povede vojnike na dvor uglavnom se mogu smatrati niskim. On je primio od kralja Milana dosta poklona u novcu, a učestvovao je i u zanimljivim poslanstvima; čak je, mada to nikako nije zasluživao, bio i predstavnik Srbije na Međunarodnoj mirovnoj konferenciji u Hagu, 1899. godine. Sve to prestalo je kada su se Aleksandar i Draga venčali i kada je Milan napustio zemlju. Njegova mržnja prema Dragi, ženi koja nije dovoljno cenila

delirijum tremens njegovog brata, tada je verovatno dostigla vrhunac. O Mašinu se nikada nije čulo ništa uzvišeno i dobro. Ali ostale vođe zavere bile su od sasvim druge vrste. Jedan je postao veliki čovek, dokazane hrabrosti i mudrosti, nepodmitljiv u vreme velikih iskušenja; nikada nije zaboravio svoje seljačke korene i uvek je ostao veran svojim sunarodnicima. Njegova porodica govori o njemu kao nesebičnom čoveku, strogom prema sebi i nežnom prema drugima. I njihovi sledbenici razlikovali su se među sobom. Neki su pošli na dvor očekujući ubijanje i pljačku. Drugi da traže od Aleksandra da abdicira, spremni da njemu i Dragi obećaju bezbedan odlazak iz zemlje pod uslovom da za svoje naslednike ne imenuje nijednog od Dragine braće. Od osamdeset šest zaverenika, dvadeset šest pristiglo je iz različitih garnizona, dobivši od Mašina telegram da uzmu odsustvo pod bilo kojim izgovorom i krenu za Beograd, tako da nisu ni bili upoznati s onim što se spremalo.

Neki od zaverenika su iz restorana krenuli prema barakama izvesnih pukova da bi ih sprečili da izađu i priteknu u pomoć dvoru kada bude dat znak za uzbunu. Drugi su pošli prema dvoru dajući prethodno ugovoreni znak, na koji je jedan konjički oficir trebalo da im otvori kapiju i povede ih do spavaće sobe kraljevskog para. Ali, on se već pokajao zbog pristanka i reagovao je poput nekog lika Dostojevskog. Nije izdao svoje drugove kralju, ali je seo u stolicu na ulazu u dvor napio se do besvesti, da ih ne bi čuo kad budu dolazili. Zaverenici su zato morali eksplozivom da razbiju kapiju. Na to je i u dvoru i van njega dat znak za uzbunu. Kraljev ađutant otrčao je na telefon, ali su žice bile presečene. Onda je nestalo struje: ili su žice bile oštećene u eksploziji ili je, kako neki tvrde, sam ađutant isključio glavni osigurač. Neki žandarmi istrčali su iz obližnje žandarmerijske stanice i ugledavši ljude na ulici počeli da pucaju. Ali ono što su oni smatrali ruljom bio je Šesti puk, koji su zaverenici izveli iz garnizona; vojnici su odgovorili na vatru. Bitka je trajala četvrt časa, a onda je laž koja je Šesti puk izvela iz garnizona dospela i do policije. Rečeno im je da kralj Aleksandar izbacuje kraljicu Dragu iz dvora i da su oni poslati da čuvaju red na ulicama dok ona i njena porodica ne napuste zemlju. Puškaranje je smesta prestalo. Ista ta laž razoružala je i dvorsku stražu. Svi su stajali mirno, zamišljeni, kataleptični od silne mržnje prema toj ženi.

Zapovednik konjice odjednom se prenuo iz svog pijanog sna i doteturao do vrata. Zaverenici su počeli da ga optužuju da ih je izdao i Apis ga je ubio. Nema nikakvog dokaza da je taj neumorni kovač atentata, koji je celog života sanjao o ubijanju krunisanih glava, ikada ubio ikog drugog osim tog omamljenog, nevažnog čoveka. Prepadnuti, osluškujući buku uličnih borbi, poslali su nekog po sveće do obližnje kuće u kojoj je stanovao jedan lekar. Čuvši priču o Draginom isterivanju iz

dvora, lekar im ih je vrlo rado dao. Pri njihovom slabašnom svetlu zaverenici su uleteli u dvor, ne znajući koliko vremena imaju da obave zadatak, tumarajući naokolo pri lelujavim senkama i kroz prostorije pretrpane nameštajem. Palata je bila dobar primer one škole unutrašnje dekoracije koja je neodoljivo privlačila evropske dinastije. Provlačili su se stoga kroz zavese ukrašene perlama, pored velikog crnog medveda koga je neko ubio u ratu s Bugarima, mermernih fontana uzetih iz nekadašnjih turskih palata, silnih stočića pretrpanih sitnim ukrasima, bubnjeva i turskih nargila. Posrtali su rušeći stvari oko sebe i pokušavajući da nađu put do spavaće sobe. Tu i tamo neki neprijatelj, lojalni pripadnik dvorske straže, izranjao bi iz senke i bivao smesta ubijen. Jedan od njih bio je i Miljković, muž starije ćerke Cincar-Markovića, koja se te noći porađala.

Među sledbenicima zaverenika uskoro je došlo do razlike u mišljenjima. Neki su prosto bili za to da se kralj i kraljica savladaju, a drugi su od početka bili za ubistvo, što su i počinili. Verovatno su i zaverenici, dok su se kroz mrak probijali prema spavaćoj sobi gde su otkrili da su kralj i kraljica nestali, osećali ogromno uzajamno nepoverenje. Bilo je jasno da je kraljevski par donedavno bio tu, jer je postelja još bila topla, a neki francuski roman ležao je otvoren na stočiću pored kreveta. Zaverenici su znali da su razlozi za njihov strah velikim delom osnovani. Ako je kralj pobegao i uzbunio vojnike koji su mu još bili verni, oni će izgubiti život. Naredili su da se dovede ađutant koga su ranili u puškaranju prilikom ulaska u dvor. Počeli su da ga ispituju. Mada je bio slab i trpeo bolove, on je uspešno lagao, trudeći se da dobije u vremenu. Najpre ih je ubedio da odu u podrum i pretraže ga, gde su izgubili čitav jedan sat. Kada su se uverili da u podrumu nema nikog, opet su dotrčali gore i pretresli sve sobe; neki su držali sveće, dok su drugi mačevima ubadali sofe i zavese, lupajući o zidove ne bi li otkrili neka tajna vrata. Situacija je postajala sve bezizglednija.

U međuvremenu dva oficira sa četom vojnika poslata su do kuće Cincar-Markovića. Kada su pokucali, general i njegova žena pomislili su da je to glasnik iz kuće njihove ćerke. Ali s obzirom na razgovor koji su imali o posledicama njegove ostavke, Cincar-Marković nije bio iznenađen kada je video posetioce; primio ih je učtivo i mirno. Stariji oficir mu je saopštio da je poslat da ga stavi u kućni pritvor, dok ne dođe vreme da se pojavi na dvoru i preda oznake svoje službe. General i dalje nije pokazivao nikakvo iznenađenje i odnosio se prema njima kao prema vojnicima koji obavljaju svoju dužnost, ponudivši ih da sednu i poslužívši ih cigaretama. Neko vreme su pušili. Stariji oficir pokazivao je znake uzbuđenja, što je zbunjivalo mlađeg oficira, koji nije znao da im je zadatak da ubiju generala. Posle izvesnog vremena general je ustao i rekao: „Idem da kažem da skuvaju kafe“; čim je okrenuo leđa, stariji oficir podigao je revolver i pucao tri puta u

njega. Ubica je stajao užasno zbunjen, vičući da mu je naređeno da tako učini, dok je mlađi kleknuo i pridigao umirućeg čoveka. „Vaše visočanstvo, Vaše visočanstvo“, rekao je Cincar-Marković izdišući. „Bio sam vam veran. Nisam zaslužio da mi ovo učinite.“ Umro je u toj zabludi.

Na dvoru, kralj Aleksandar i kraljica Draga krili su se u maloj prostoriji skrivenoj uz njihovu spavaću sobu, u garderobi u kojoj su stajale njene haljine i gde je njena sobarica peglala i šila. Iz te prostorije nekada je vodio tajni prolaz koji je kralj Milan predvideo baš za takvu priliku, ali ga je Aleksandar s prezirom zazidao. Vrata sobice bila su prekrivena istim tapetom kao i zidovi sobe, što je obmanulo zaverenike, verovatno zato što su tragali uz sveće. Kralj i kraljica ćutali su dok nisu čuli kako njihovi neprijatelji ispituju ađutanta i kako ih on šalje u podrum. Onda je kralj prišao prozoru i pozvao vojnike koje je video da stoje u parku ispred dvora. Ali oni nisu bili dovoljno blizu, a on se naginjao sa mračnog prozora; osim toga bilo im je rečeno da oficiri dvorske straže čuvaju kralja od zaverenika koje su organizovali Draga i njena porodica. Stajali su ćutke i ne mičući se. Mržnja prema Dragi postala je čarolija koja je polako zahvatila čitav grad, ućutkujući govor i parališući sve njegove stanovnike.

Napustivši konačno svaku nadu da će biti spaseni, kralj i kraljica pokušali su da se barem pristojno odenu. Kralj je obukao pantalone i crvenu svilenu košulju, a Draga je našla beli korset, podsuknju i žute čarape. Nije se usudila da otvori orman i izvadi neku haljinu, plašeći se da ne izazove buku, a u mraku nije mogla da nađe ništa drugo. Mučenje je trajalo puna dva sata. A onda je kraljica, koja je stajala na prozoru, ugledala jednog oficira kako ulazi u dvorište baš ispod prozora. Pošto je po koraku prepoznala da je to komandant Kraljevske garde, nagnula se i doviknula: „Dođi i spasi svog kralja! U opasnosti je!“ Komandant je zastao da bi se uverio da je to zaista ona. Potom je podigao revolver i pucao u nju. Ili, zapravo, u Austrijsku imperiju, u našu zlu planetu, u naš zagađen soj, u greh. Njegov pucanj bio je neprecizan, jer ona nije simbolizovala nijednu od tih stvari. Nije, stoga, bilo nikakvo čudo što je promašio.

Komandant je došao do ulaza i zatekao zaverenike kako se, sa isukanim mačevima, natežu sa ađutantom koji je umirao; beše ih gotovo ubedio da pretraže susednu zgradu. Saopštio im je da je video kraljicu na prozoru uz kraljevsku spavaću sobu. Odmah su pojurili u sobu, ali opet nisu uspeli da nađu vrata garderobe. Doneli su konačno i sekiru iz spremišta u dvorištu kraljevske palate; jedan oficir udarao je njom po zidovima dok konačno nije naišao na vrata. Bila su zaključana. Nije zabeleženo da li su bila provaljena, ili su ih kralj i kraljica otključali pošto im je obećana sigurnost. Sve što je poznato, to je da su se na kraju mekušni čovek s naočarima i krupna, naduvena sredovečna žena, odeveni u

neverovatnu odeću, našli u svojoj spavaćoj sobi pred grupom oflcira čije su drhtave ruke držale sveće, revolvere i isukane mačeve.

I Mašin je bio tu, ali tu je bio i onaj vođa izuzetnog karaktera. Taj čovek upitao je kralja da li će abdicirati, a odgovor koji je usledio bile su najgorče reči koje je ikada neki sin izgovorio: „Ne, ja nisam kralj Milan; neću dozvoliti da me prestraši šačica oficira.u Svi revolveri u sobi zapucali su u isti čas i Aleksandar je pao u Dragino naručje. Povikao je: „Mito! Mito! Kako si mogao ovo da mi učiniš?“ Mita je bilo ime kojim su svi zvali Cincar-Markovića. Aleksandar je umro u uverenju da je ubijen po nalogu čoveka koji je umro sat pre njega, ubeđen da je Aleksandar izdao nalog za njegovu smrt. Onda su revolveri ponovo zapucali i Draga je pala na pod. Bes je spopao većinu ljudi prisutnih u sobi. Strgnuli su odeću sa dva tela i počeli da ih kasape mačevima, sekući ih po licu i rasporivši im stomake. Neki od onih koji su sačuvali prisustvo duha povikali su da treba da odu sada kada je delo počinjeno, jer sledbenici kralja i kraljice mogu doći i pohapsiti ih. Nisu, međutim, u tome imali uspeha. Užasno svesni, zaverenici koji su kidali odeću i kasapili tela, gurnuli su gole leševe s prozora u baštu. To je bio dosta razuman postupak jer je garantovao njihovu bezbednost: pokazalo se da su i kralj i kraljica mrtvi i da više nema ko da se brani i štiti, jer nema Obrenovića koji mogu naslediti presto. Ali to nije bio i kraj strahotama. Aleksandrove ruke uvek su bile izuzetno razvijene u odnosu na njegovo telo; kako je u njemu još gorela iskra života, on se, padajući, jednom rukom uhvatio za balkon, i jedan oficir morao mu je mačem odseći prste. Kada je pao na travnjak, prsti njegove druge ruke zgrabili su nekoliko vlati trave.

Svanulo je, i mada je bio jun, negde oko četiri izjutra pala je kiša. Ruski poslanik je zato izašao iz zgrade poslanstva, koje je s druge strane ulice oivičene kestenjem gledalo na kraljevsku palatu. Kroz proreze na šalonima cele noći je posmatrao tragediju. Mada je svakako mogao preduzeti neke korake da spase kralja i kraljicu, nije učinio ništa ni tada, a ni dva-tri dana ranije, kada je već bio obavešten o zaveri. Nije bio jedini koji je znao šta se sprema. Tri meseca ranije, g. Mijatović, koji je tada bio srpski poslanik u Londonu, dobio je potpuni opis onog što će se desiti na spiritističkoj seansi kod g. V. T. Steda. Medijum, gospođa Burčel, opisala je scenu izuzetno verno. To mišljenje delili su svi prisutni koji su izašli iz ulice Finzberi park, iako jedan gospodin iz Honsloua nije čuo ništa. Druge osobe, međutim, kasnije su dobile nagoveštaje i iz mnogih materijalnih izvora. Austrijska vlada je znala za zaveru, čak i neki pokreti austrijskih trupa na granici jedino se mogu time objasniti. Ali austrijska vlada nije htela da upozori Aleksandra, svog neprijatelja. A ni rusko poslanstvo nije htelo da upozori svog izuzetno nezadovoljavajućeg prijatelja, koji je bio tako nepopularan i tako čudan, i koji je, iznad svega, imao tako malo sreće. Pa ipak, postoji tačka na kojoj džentlmen mora

da povuče crtu. Ušavši u vrt, ruski poslanik prišao je oficirima koji su stajali naokolo i pokazao na leševe. „Zaboga“, rekao je, „unesite ih u dvor. Nemojte ih ostavljati ovde na kiši, izložene pogledima.“ Te reči treba da budu upamćene kao simbol vrste i razmera civilizatorskog uticaja velikih sila na Balkanu.

BEOGRAD VII

Grad je otada cvetao poput ruže. Srbija je opet bila mlada, osvežena; prenula se iz sna i zabacila glavu suočivši se, puna snage, s novim početkom, jer Draga je bila mrtva, loša žena bila je ubijena. Zla koja je počinio Aleksandar Obrenović, ili ona na koja je pristao, zatvaranja i bičevanja, korupcija i pronevere, bila su brzo zaboravljena. Ljudi su dugo govorili o njemu kao da je ubijen zato što je bio Dragin muž, kao da je njegovo ubistvo bilo manje važno od njenog, kao da su ubistva uklonila kugu, i kao da je samo Draga bila ta strašna bolest.

To je prilična misterija. Jer Draga je bila sasvim beznačajna osoba, jedna od najbezizražajnih ličnosti za koje istorija zna. Ni u jednom trenutku svoga života ona nije učinila ili rekla išta što bi se pamtilo duže od pet minuta. Bila je poput loše proze koja se ograničava na činjenice i kojoj nedostaje moć evokacije i prosvetljenja. Njenim neprijateljima bilo je teško da je optuže, jer im za to nije davala baš nikakvog povoda; a iz istog razloga njeni prijatelji nisu je mogli braniti. Kada bi ušla u neku prostoriju nije činila ništa posebno uzvišeno ili izrazito nisko, stajala bi ako je trebalo stajati, i sela bi, ako bi sedenje bilo prikladnije. Izgleda da je osim Aleksandra nije voleo nijedan drugi muškarac, i mada je nekoliko žena gajilo prema njoj zaštitnička osećanja, nijedna je ne pominje kao zanimljivu osobu.

Takva žena nije mogla počiniti veliki zločin, a za tako nešto nije ni bila optužena. Svakako bi bilo sramotno da je nameravala da podmetne tuđe dete za naslednika prestola, pod uslovom da je to zaista bilo tačno; ali to se može i zanemariti, jer Srbija je mrzela Dragu i pre nego što je postala kraljica. Ta mržnja bila je zasnovana na navodno nemoralnom životu koji je kao mlada udovica vodila u Beogradu; ali hajde da na trenutak pokušamo da zamislimo kako bi taj život izgledao da se stvamo odigrao. Lepa i neinteresantna mlada žena živi u maloj sobi negde u Beogradu; na zidu vise brojne porodične fotografije i jedan ili dva ne mnogo lepa ćilima svetlih boja; na drvenom podu takođe ima nekoliko takvih prostirki. Povremeno joj dolaze muškarci, uglavnom prijatni i mladi kao ona, jer nije toliko siromašna da uzima za ljubavnike ljude koji joj se ne sviđaju. Razgovaraju, a onome ko ih sluša taj razgovor je užasno banalan; ali u njemu nema ništa zločinačko, on ne ugrožava ničiji mir i ničiji život. Ne bi bilo neprirodno ako bi razgovor potom smenili zagrljaji, koji nisu morali i nužno biti podstaknuti animalnim nagonima. A onda bi, ukoliko je ono što su kraljičini neprijatelji tvrdili bilo istina, prešli u drugu sobu, u kojoj je bio krevet, i legli na njega. Priroda bi ih nagnala na niz pokreta koji, osim neurotičnim osobama, i nisu tako užasni, koje

neki ljudi vole a neki ne, koji opštim saglasjem bivaju etički procenjeni samo po svojim posledicama, pošto oni sami za sebe imaju samo trenutni i čulni značaj.

Naravno, to nije prošlost kakvu čovek očekuje od kraljevskih ličnosti. Kraijica bi trebalo da oseća samo trajnu ljubav, kao što bi kralj morao imati hrabrost koja nikad ne posustaje. No treba istaći da je Draga postala omražena mnogo pre nego što se i znalo da će postati kraljica. To samo pokazuje koliki je ogroman uticaj taj zamišljeni prizor imao na narodnu maštu. On je mogao dovesti do rađanja vanbračnog deteta, ali nije. Mogao je dovesti do neke venerične bolesti, ali nije. Pa ipak, ta mogućnost je na sve bacila senku. Teško je shvatljivo zašto su Srbi, iskusivši stvari mračne i užasne po samoj svojoj suštini, bili toliko gnevni i pogođeni prizorom na koji pada senka užasa. Bili su naviknuti na ubistvo, na metak koji doleće kroz šumsko lišće, na konopac koji davi zatočenika, koliko sutra proglašenog za samoubicu. Bili su naviknuti na lažna suđenja, lažljive svedoke, potkupljene sudije, nezasluženi zatvor, novčanu kaznu koja dovodi do prosjačkog štapa. Ali Draga im je toliko uzburkala krv i zaslepila vid da su se mašili mačeva i počinili jedno potpuno suvišno ubistvo. Jer nije bilo nikakvog razloga da Draga bude ubijena. Aleksandra je možda bilo nemoguće ostaviti u životu, s obzirom da mu je njegova tvrdoglava upornost i ubeđenost u sopstvenu veličinu teško mogla dozvoliti da napusti vlast čak i po cenu uništenja mira u zemlji. Ali Dragu su mogli sasvim lako staviti na voz i poslati da živi negde između Pasija i Nice. Nije bilo nikakvog razloga da zaverenici provedu tu noć ispunjenu panikom u dvoru, tumarajući između stočića za posluženje i zavesa ukrašenih perlama, uvećavajući prokletstvo svoje krivice.

Ali bilo bi glupo poricati dinamičko dejstvo njihovog dela. Najpre je, sasvim očekivano, došlo do demoralizacije. Zaverenici nisu ubili samo kralja, kraljicu i predsednika vlade, već i ministra vojske i Dragina dva brata. Njih dvojica dovedeni su u pukovsku kasarnu, pred zapovednika Kraljevske garde, istog onog čoveka koji je iz dvorišta pucao na Dragu. „Njihova visočanstva su mrtva“, rekao im je sa svirepom ironijom. „Vreme je da Vaša kraljevska visočanstva preuzmu komandu. Ne oklevajte. Mi smo vaši verni podanici. Očekujemo vaša naređenja. Ali ako smem da primetim, teško da ćete tražiti išta više od čaše vode i cigarete.“ Onda su izvedeni u dvorište, gde ih je pogubio streljački vod pod zapovedništvom poručnika Tankosića, Apisovog prijatelja, koji će mu jedanaest godina kasnije pomoći da Principu i njegovim drugovima obezbedi oružje za Sarajevski atentat. Posle takvog krvoprolića neizbežno je sledio nered, a dvor i kuće dvojice ministara bili su opljačkani. Međutim, vojska je već posle jednog dana uspostavila red i državni poslovi su nastavljeni. Formirana je privremena vlada i posle jedne neobične službe Božje, koju ne propisuje nijedan molitvenik, održane u prisustvu

ministara i zaverenika, u Ženevu je poslata delegacija da ponudi presto Petru Karađorđeviću.

Nesumnjivo je da Petar Karađorđević nije ništa unapred znao o ubistvu. Ni njegovi najljući neprijatelji nikada nisu tvrdili da se bilo ko s njim konsultovao, a nekolicina zaverenika priznali su da se nisu usudili da mu išta kažu. On je tada bio pedesetsedmogodišnjak, vrlo karakteran i apsolutno neprilagodljiv, i oni su znali da bi ih, da je znao šta spremaju, svakako prijavio vlastima. Imao je karijeru vrlo neobičnu za pretendenta na kraljevski presto. Bio je unuk velikog Karađorđa i sin Aleksandra Karadorđevića, koji je vladao bez ikakvih postignuća od 1842. do 1858. godine. Zbog očevih demokratskih principa bio je, koliko god je to bilo moguće, vaspitan kao seljačko dete, i iz dvora je svakodnevno išao u običnu školu. U vreme očeve abdikacije nalazio se u internatu u Ženevi, i boravak tamo je veoma uticao na njega. Do kraja života bio je pravi Srbin na koga je nakalemljen vredan, savestan švajcarski puritanac. Raspuste je provodio na očevom imanju u mađarskoj Transilvaniji, gde se učio zemljoradnji; ali odabrao je da bude vojnik i sa sedamnaest godina otišao je u Francusku, gde je završio vojne akademije u Sen-Siru i Mecu. Učestvovao je u francusko-pruskom ratu, u kome je bio ranjen i odlikovan, i u kome je, preplivavajući Loaru da bi izbegao zarobljavanje, zaradio reumatizam od koga će u kasnijim godinama teško patiti. Postoji o njemu jedna neobična vinjeta: jedne večeri u zatišju ofanzive, upao u jednu kuću u nekom francuskom gradiću, objašnjavajući da je sa ulice čuo zvuke harmonijuma i zamolio da mu dopuste da malo svira. Proveo je čitav jedan radostan sat svirajući srpske narodne pesme.

Uvek je ostao nepokolebljivo ozbiljan i jednostavan. Pitanje je da li je ikada saznao da harmonijum nije naročito otmen instrument. Ostali deo njegove porodice naselio se u Parizu, odakle ga je mogao uputiti da je prava stvar veliki koncertni klavir prekriven japanskim vezom. Njegov mlađi brat Arsen bio je gizdav i smeo ruski oficir, a kasnije i poznati bonvivan; o njegovoj braći od strica Aleksi i Božidaru dosta se može saznati iz *Dnevnika* Marije Baškirceve. I zaista, jedan od najzanimljivijih eksponata u Muzeju princa Pavla u Beogradu, u kome ima i nekoliko finih Koroovih, Degaovih, Van Gogovih i Matisovih slika, ima i jedan ljupki Marijin portret Božidara s bradom kako sa balkona obraslog u narandžastu puzavicu gleda Pariz sav u jesenjem srebru. Taj mladić postao je prilično dobar akvarelista, a napisao je i nekoliko putopisa o Istoku u Lotijevom[329] stilu, koji su se sastojali uglavnom od koloristićnih epiteta; bio je blizak prijatelj Sare Bemar i omiljeni gost na maskenbalovima zbog svoje arielovske[330] veselosti. On i njegov brat Aleksa nemilice su trošili novac na zabavne i lepe predmete. Upadljivo su se razlikovali od očekivane predstave o unucima srpskog svinjara i ustaničkog vođe.

Ali svi karakteristični Karađorđevi geni kao da su se, nimalo ublaženi, preneli na Petra.

Kada je napustio vojsku proveo je neko vreme u Francuskoj, studirajući pravo i društvene nauke. U to vreme preveo je na srpski *Esej o slobodi* Džona Stjuarta Mila. Godine 1875. otišao je u Bosnu i borio se u ustanku protiv Turaka; pune tri godine zapovedao je jednom četom komita. Posle sklapanja mira otišao je za Srbiju, ne da bi demonstrirao svoje pravo na presto, već da ponovo vidi svoju zemlju. Policija ga je ubrzo izbacila. Pet godina kasnije otišao je za Crnu Goru da bi pomogao knezu Nikoli da reorganizuje vojsku i tamo se oženio jednom od njegovih kćeri. Godine 1889. žena mu je umrla od tuberkuloze, ostavivši ga sa troje dece, dva dečaka i jednom devojčicom. Tada je već osećao prilično neprijateljstvo prema svom tastu, koga je s pravom smatrao nepoštenim i nečasnim, pa se sa decom preselio u Ženevu.

Tamo je živeo u velikom siromaštvu. Jedva da je imao novca da ishrani porodicu, a neki ljudi u Švajcarskoj veruju da je zarađivao prepisujući pravničke dokumente. Sam je obavljao mnoge porodične dužnosti. Uzeo je nameštene sobe, a jedna starija rođaka brinula se o deci; bilo ih je troje, zapravo četvoro, jer se njegov brat Arsen oženio u Rusiji plebejkom iz bogate porodice Demidov, s kojom se rastavio, te je njihov sin (današnji knez Pavle) ostao bez doma. Petar ih je podizao nežno, brižno i strogo. Davao im je prve časove, učio ih lepom ponašanju i moralu držeći ih neprestano na oku. Srbin i Švajcarac, smatrao je da čovek mora biti vojnik, i da mora biti dobar. Nije naročito prijatno razmišljati o vaspitanju koje je četvoro dece dobilo uz takva ubeđenja. Svi su radili mnogo. Preko dana pohađali su običnu švajcarsku školu, koja je davala potpuno obrazovanje, a uveče su morali da uče srpski jezik, istoriju i književnost od guvernante Srpkinje i svog oca. Bili su takođe podvrgnuti izuzetno strogoj disciplini. Godine 1896. njihova tetka po majci, Jelena, uoči svoje udaje za prestolonaslednika Italije, pozvala je decu, koju je veoma volela, na venčanje u Rim. Ćerki nije bilo dozvoljeno da ode, jer je imala loše ocene u školi.

Ali, on je bio dobar i nežan otac. Da bi se razumela njegova strogost prema deci treba imati na umu da on nikako nije odobravao način života svoje najbliže porodice. Smatrao je da se Arsen može spasti utoliko što je dobar vojnik, ali njegova švajcarska strana imala je mnogo šta da zameri privlačnom i hrabrom ruskom oficiru i razvedenom mužu Aurore Demidove. Što se Božidara i Alekse ticalo, smatrao je da su oni potpuni degenerici. Aleksa se oženio bogatom Amerikankom i da bi joj ugodio, pokušao je da natera Petra da mu prepusti mesto pretendenta na presto, istakavši da bar ima novac da finansira svoje pretenzije. Petru se taj predlog učinio krajnje bogohulnim, pa je nastavio da svoju decu

poučava kosovskoj legendi, da ih lišava obroka ukoliko bi zakasnili na njega, ubeđen da će ih na taj način sprečiti da liče na svoje rođake. Ali nije mu promaklo da njegov stariji sin Đorđe pokazuje znake šarmantne nestabilnosti koju je zapažao kod Alekse i Božidara i – što je možda bilo još ozbiljnije – ćudljivu nasilnost koja je bacila senku na Karađorđevu veličinu.

Možda je zbog toga 1898. godine Petar prihvatio ponudu ruskog cara da njegovo troje dece pređe u Petrograd, gde im je ponuđena sloboda carske palate i omogućeno da uče u najboljim ruskim školama. Sigurno je da bi njegovim liberalnim sklonostima više odgovaralo da su mu se deca školovala u Švajcarskoj ili Francuskoj; međutim on više nije mogao da izdrži da sam bude odgovoran za njihovo vaspitanje, uz veliku oskudicu u kakvoj je živeo i bez pravih saveta, pogotovo kada se pojavila tako privlačna altemativa. Ali, iako je to poboljšalo njegovu situaciju, stvorilo mu je i izvesne neočekivane teškoće. Mali Pavle isprva nije mogao da ide za Rusiju zbog poremećenih odnosa između njegovih roditelja, pa je ostao u Ženevi gde su se o njemu jedno vreme brinuli Petar i njegova rođaka. Kralj Petar je želeo da njegova deca ostanu dobri Srbi i ne potpadnu previše pod ruski uticaj, pa ih je posećivao o praznicima, putujući najjeftinijim prevozom. Ta putovanja nisu bila uzaludna. Njegov mlađi sin, Aleksandar, ostao je potpuno imun na luksuz u kome su živeli Romanovi, imao je očevu skromnost i neporočnost, i podsticao okupljanje Srba u Petrogradu. Rimska vrlina ovog čoveka bila je istinska i zračila je i na druge.

Vesti o ubistvima u Beogradu morale su biti neizrecivo odvratne Petru Karadorđeviću. On nikada svoje pretenzije na srpski presto nije iskazao nekim prikrivenim ili sumnjivim postupkom. Izjavio je da sebe smatra zakonitim vladarom Srbije i da je voljan da preuzme žezlo kad god to srpski narod bude tražio; dalje od toga nije išao. A sada je bio suočen sa onim što je za jednog oficira najgora stvar na svetu: vojnom zaverom. I ne samo sa zaverom već i sa nečim što je za oficira bilo jednako užasno: ubistvom nenaoružanih civila. Jedna od žrtava, osim toga, bila je žena, a u zaveri je učestvovalo mnogo pijanih ljudi. Verovatno mu je najteži trenutak u životu bio kada je otišao u svoj kafe da pročita jutarnje novine i video kako se crne od mrlje na njegovoj otadžbini, koja je – to mu je posle početnog šoka moralo pasti na pamet – bila i ljaga na njegovom imenu. Kada ga je Skupština izabrala za kralja, suočio se sa dilemom koja je za pristojnog čoveka morala biti krajnje neprijatna. Znao je da će, ako prihvati presto, ceo svet posumnjati da je umešan u zaveru, da će ga drugi vladari bojkotovati i da će se i sam naći u smrtnoj opasnosti, pošto pobuna nije izuzetak od onog pravila da apetit za neku hranu raste njenim uzimanjem. Ali je znao da je Srbiji potreban dobar kralj, i da nema nikog drugog osim njega ko će tako vladati. Takođe je znao

da u Srbiji ima mnogo ljudi koji u njega polažu nadu za spasenje. Moguće je, osim toga, i da se ruski car pobrinuo za obrazovanje njegove dece podrazumevajući da će otići u Beograd kada se za to ukaže prilika i da će zemlju zaštititi od Austrije, proždrljitelja Obrenovića.

Kada su dvadeset četiri delegata Skupštine stigla u Ženevu i ponudila srpsku krunu Petru Karađorđeviću, on ju je kruto prihvatio. Ne otežući, ne čekajući da se uzbuđenje u Evropi stiša, seo je u voz za Beograd i stigao u prestonicu trinaest dana posle ubistva. Do tada sve strane zemlje osim Austrije i Rusije povukle su, u znak osude, svoje diplomatske predstavnike. Petar je pozdravio svoj narod sa ozbiljnošću koja je jasno pokazivala da on treba da prihvati njih, a ne oni njega. Njegov prvi zakonski akt bio je uklanjanje cenzure na stranu štampu. Nijedne strane novine neće biti zaplenjene niti će neki članci u njima biti prekrivani crnom bojom. „Srbija će“, rekao je on bez mnogo objašnjavanja, „od sada znati šta druge zemlje misle o njoj.“

Njegov najpreči problem bio je da odluči šta da učini sa kraljeubicama. Nikada se nije jasno i do kraja obračunao s njima kako su neke preterano zagrižene pristalice Karađorđevića predlagale. Jedna istorija tvrdi da ih je sve uklonio tokom naredne tri godine. To, međutim, nije istina. Petar je znao da nisu svi zaverenici jednako krivi, da je među njima bilo ljudi uzvišenih principa, koji su pribegli zaveri radi dobrobiti zemlje i koji nisu želeli da ona bude tako krvava. lako izložen snažnom spoljnom pritisku, nikada ih nije uklonio iz javnog života. Jedan od njih bio je i čuveni general Mišić, koji se pokazao kao izuzetan vojnik u balkanskim ratovima i Prvom svetskom ratu. Ali shvatio je da su drugi delali iz niskih pobuda i ubrzo ih je uklonio: jedan od takvih bio je i Mašin. Petar nije progonio one koji su osuđivali zločin. Kada je jednog dana, četiri meseca po dolasku u zemlju, vršio smotru jednog puka, neki poručnik izašao je iz stroja i doviknuo mu da Aleksandrova krv još vapije za osvetom; mladić je otpušten iz vojske, i to mu je bila jedina kazna. Uskoro su se nemoralniji zaverenici udružili da bi se zaštitili, i 1907. ubili su vođu grupe koja je bila protiv ubistva kralja. Dovodeći to ubistvo u vezu sa austrijskim pokušajem da ga zbaci i na presto postavi Anglo-Nemca, Petar ga je iskoristio da otrezni javno mnjenje u zemlji. Saopštio je ljudima da ako misle da se ponašaju poput divljih zveri, moraju biti smešteni u kavez i dobiti čuvara. lako je to imalo efekta, Petar je bio svestan da nije uspeo da pohvata sve opasne zaverenike. Najvažniji među njima bio je Dragutin Dimitrijević, koji je kao izuzetna ličnost uživao veliku popularanost u vojsci.

Međutim, pitanje kraljeubica bilo je mnogo manje značajno nego što se može pretpostaviti. Koliko god to neverovatno izgledalo, izuzetna pregnuća na koja se narod, oživljen Draginim žrtvovanjem, s lakoćom i poletom bacio potisnula su

ubistvo u drugi plan. Petar je pokrenuo program reformi u vrlo jednostavnom, ženevskom duhu. Kada je upravitelj dvora na dan njegovog dolaska došao da upita kakav meni želi, uskliknuo je: „Meni! Meni! Nemam vremena za meni: nemoj mi ga više nikada pominjati." Doista je imao vrlo malo vremena, jer je počeo da reformiše Srbiju svojeručno i peške. Odšetao bi, bez vojne pratnje, do neke bolnice, i kad ne bi zatekao nijednog lekara, što se u tim arkadijskim danima neretko dešavalo, zapisao bi u knjigu posetilaca: „Svraćao je kralj Petar." Otišao bi do neke škole, i ako bi zatekao decu kako se igraju, a nastavnike kako smrknuto razgovaraju o svojim problemima, napisao bi na tabli: „Svraćao je kralj Petar." On se, međutim, pozabavio i problemima koji su posebno pogađali lekare i nastavnike, ali i veliki broj činovnika i vojnika u Srbiji, i koji su objašnjavali zašto je bilo tako malo reda: pobrinuo se da ti službenici budu redovno plaćani. Švajcarska ispravnost, s kojom se u mestu njenog nastanka često i preteruje, Srbima se, posle tridesetpetogodišnje Milanove i Aleksandrove vladavine, činila nečim živopisnim i egzotičnim. Na njih je to ostavljalo isti onaj utisak koji na nas ostavlja srpska narodna nošnja. Otvorenih usta posmatrali su kako stalnom kontrolom Petar dovodi finansije u zemlji u red, stičući i poštovanje međunarodnih finansijera. Aleksandar nije mogao dobiti kredit u Beču čak i kada je ponudio kao garanciju celokupni železnički sistem Srbije, a Petru je smesta odobrena devet puta veća suma od one za koju je njegov prethodnik uzalud molio.

Zora Srbije konačno je svitala. Srbi su ga sledili novim putem kojim Srbija nije hodala punih petsto godina, prema svetu gde su se uspeh i blistavo bogatstvo mogli postići ne samo mačem već i plugom, razbojem, perom, kičicom, pozitivnim završnim računom. Prvi put od dolaska Turaka, izgubijena civilizacija Vizantije pokazivala je znake oživljavanja i konačno je izgledalo da će monotona smena tiranije i otpora biti doista zamenjena istinski raznolikim životom. Srbi su raširili krila, vinuli se ka suncu. Na taj prizor Austriju je obuzeo bes. Smislila je kako će Srbiju ponovo uhvatiti u svoje mreže. Kada je kralj Petar reorganizovao vojsku, pod zapovedništvom svog brata Arsena Karađorđevića, nameravao je da kupi topove iz Francuske; napravio je i vrlo prijateljski carinski sporazum sa Bugarskom. Beč ga je smesta udario po prstima. Sporazum sa Bugarskom mora biti poništen, a topovi se moraju naručiti od Austrije. Kralj Petar je odbio nalog; isto je učinio i njegov prvi ministar Nikola Pašić, srpski Lojd Džordž, lukavi idealista; isto su učinili i opijeni Srbi. „Nema više Obrenovića, sada vladaju Karađorđevići, više nismo robovi", rekli su.

Austrija je potom objavila ekonomski rat Srbiji. Izgledalo je ne samo da mora pobediti nego da će i pobeda biti laka. Srbija je imala samo jednu privrednu granu – svinjogojstvo, i ništa nije bilo prostije nego podići carine na nepodnošljiv nivo.

Jednim udarcem ubijeno je devet desetina srpske trgovine. Srbi su, međutim, pritegli kaiš i ubrzo našli nova tržišta u Francuskoj, Egiptu, čak i u Engleskoj, dok je u Austriji cena mesa dostigla neverovatan iznos. „Svinjski rat“ trajao je oko pet godina, od 1905. do 1910. Kada joj je postalo jasno da nije uspela, Austrija je objavila da neće prihvatiti poraz. Godine 1908. odvratni Erental odlučio je da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine, što je potom postala pretnja svim državama između Austrije i Crnog mora. To je značilo da su Habzburzi, pošto nisu uspeli da potčine Srbiju ekonomskim ratom, nameravali jednog dana da izravnaju račune upotrebom oružja. Ponovo su Srbi raširili krila i vinuli se ka suncu. „Ako postoji Austrija“ rekli su, „postoji i Rusija. Nemamo razloga da se grčimo od straha pred ijednom državom; mi smo jak narod i naša snaga stvoriće nam saveznike.“ Tako je i bilo, jer sada su imali kralja koji nije mogao biti potkupljen i ministre koji nisu bili voljni da se prodaju.

Taj trenutak morao je za kralja Petra biti istovremeno i najradnosniji i najtužniji. Kontrast između neorganizovane i obešćašćene Srbije koju je preuzeo od Obrenovića i ponosne i snažne države koja je sada velikoj sili postavljala uslove, bio je rezultat jednog od najvećih ličnih postignuća u savremenoj istoriji. Ali sasvim je moguće da nije bio u potpunosti zadovoljan društvom koje mu je uspeh doneo. Morao je da prihvati da mu se deca školuju u Rusiji dok je bio u izgnanstvu, a sada je morao da prihvati rusku zaštitu za svoje podanike. Ovaj demokratični Srbin, ovaj liberalni Švajcarac, prevodilac Milovog *Eseja o slobodi* nije mogao da ne bude protiv ruskog apsolutizma. Raskošni život Romanova morao je biti neprijatan njegovoj umerenosti, a bio je sasvim u pravu i što se plašio ruskog panslavizma. To je postalo potpuno jasno sedamdesetih godina 19. veka, kada su Turci pokušali da unište grčki i srpski uticaj u Makedoniji osnivajući bugarski egzarhat, kojim je Makedonska pravoslavna crkva trebalo da bude odvojena od grčkog patrijarhata. Egzarhat je bio neizbežno antisrpski, jer su Srbi želeli da imaju autonomiju svoje crkve, a Rusija ga je podržala, jer se plašila Austrougarskog carstva i njegove vlasti nad Srbijom, pa stoga nije želela da i u Makedoniji bude Srba. Zato je finansirala bugarske crkve, škole i novine, koje nisu imale drugi cilj nego da Srbe pretvaraju u Bugare. U ime panslavizma, Rusija je, u stvari, uništila jedinstvo između Srba i Bugara koje je bilo neophodno da bi Južni Sloveni mogli da se održe naspram Turaka i Austrijanaca. Rusija je povremeno menjala takvu svoju politiku, ali joj se često i vraćala. To nije bio onaj pouzdani saveznik koga bi kralj Petar, Stameni kralj[331], rado izabrao.

Imao je još jedan, vrlo ličan, razlog za tugu. Njegov stariji sin, prestolonaslednik Đorđe, igrao je istaknutu ulogu u politici i postao idol i vođa pokreta koji je svim srcem bio za rat. Nije bilo nikakve sumnje da je Đorđe bio

šarmantan, hrabar i sposoban, i da je njegovo rasuđivanje bilo sasvim dobro. Kada je cela Evropa i dalje slepo verovala u efikasnost austrougarske vojske, on je predvideo da će se ona raspasti pod prvim većim pritiskom. Ali ona njegova neuravnotežena crta zbog koje je njegov otac s tugom brinuo pred kraj njihovog života u Ženevi, čudovišno je jačala i nije se mogla prenebreći. Kralj Petar nije s njim mogao da postupa na onaj način koji bi bio najbolji; zbog njegove popularnosti u vojsci, a naročito među onim oficirima koji su sačinjavali najozloglašeniji krug zaverenika, bilo je opasno odstraniti ga. Ali 1909. godine desila se velika nevolja. U nastupu besa Đorđe je ubio svog sobara. Po njega najpovoljnija verzija tvrdi da ga je zatekao kako čita njegova pisma i da ga je gurnuo niz stepenice ne nameravajući da mu nanese neku ozbiljniju povredu. Kralj je tada od njega bespogovorno zatražio da se odrekne prestola u korist svog brata Aleksandra, iako mu je dozvolio da zadrži položaj u vojsci. Zlobni protivnici dinastije tvrdili su da je ovaj obrt usledio posle Aleksandrovih spletki; ali on je tada bio tih dvadesetjednogodišnji mladić koji je još pohađao Vojnu akademiju u Petrogradu, a tokom šest godina, koliko je njegov otac vladao Srbijom, samo je nekoliko puta dolazio u kraće posete zemlji. Kralj Petar, kome je bilo šezdeset pet godina, nije mogao biti potpuno siguran u kvalitete dečaka koga je pozvao da dođe iz Rusije i pomogne mu protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja.

Sada je sudbina preuzela upravljanje njegovim kraljevstvom. Austrija je pribegavala sve otvorenijim provokacijama. Januara 1909. u Zagrebu je održano spektakulamo suđenje pedeset trojici Srba optuženih za zaveru protiv vlade, s kojom je navodno bila upoznata srpska vlada. Trideset jedan Srbin osuđen je tada za veleizdaju na osnovu beznačajnih i očigledno isfabrikovanih dokaza. Marta 1909. austrijsko ministartvo spoljnih poslova predalo je zvaničnom istoričaru porodice Habzburg, izvesnom dr Fridjungu, lažne dokumente koji je trebalo da pokažu da se priprema nova zavera protiv carstva, i da nju finansiraju i organizuju članovi srpske vlade. Kralj Petar i njegovi ministri izdali su saopštenje nazivajući zaobilazno Austrijance lažovima, a oko pedeset srpskih političara podržalo je to saopštenje ulažući tužbu za klevetu protiv dr Fridjunga u Beču. Suđenje koje je usledilo pokazalo je izvan svake sumnje da su svi dokazi bili falsifikovani. Srbi su, smešeći se, otišli kući i počeli da se pripremaju za rat koji je morao uslediti. Verovali su da do njega neće doći odmah. Rusija je bila vrlo ljuta zbog aneksije Bosne i Hercegovine, a njena ljutnja bila je bedem iza Srba, koji su Austrijanci jasno mogli da vide.

U međuvremenu, bilo je i drugog posla. Makedonija, hrišćanska provincija pod osmanskom vlašću, još nije bila oslobođena: u njoj su pakleni uslovi vladali punih pet stotina godina, izuzev jednog kratkog perioda međunarodne kontrole

početkom 20. veka, okončane pod uticajem Austrougarskog i Nemačkog carstva samo zbog tevtonske mržnje prema Slovenima. Makedonija je bila u još dubljoj tami, kakva nastaje posle lažnog svitanja. Mladoturski pokret iznenada je zbacio sultanat i doneo ustav koji je obećavao slobodu svim podanicima bez obzira kom narodu pripadaju. Ubrzo se, međutim, pokazalo da su mladoturci samo sinovi starih Turaka, sa pruski uvežbanom armijom; njihov okrutni plan postepene denacionalizacije makedonskih hrišćana počeo je polako da se ostvaruje. Srbija i Bugarska nisu se užasavale tog prizora samo iz dubine svojih balkanskih duša; to je duboko pogađalo i njihove interese. Da bi Austrijanci napravili carstvo koje se prostire do Crnog mora, morali su kroz Srbiju stići do Vardarske doline i izaći na Egejsko more kod Soluna; Srbija i Bugarska bi bile onemogućene da se suprotstave invaziji, jer bi Makedonija – područje u potpunom haosu koje je bilo u rukama njihovih neprijatelja Turaka – ležala između njih i njihovih saveznika Grka.

Nije bilo druge nego da isteraju Turke; donevši takvu odluku Srbi su osetili i izuzetnu radost. Ne postoji veće zadovoljstvo od onog koje nas ispunjava kada otkrijemo da smo u stanju da ostvarimo nešto što je dugo vremena grejalo našu maštu. Da bi živeli u modernoj Srbiji, Srbi su morali ostvariti onu pesmu napisanu u manastirima Fruške gore, otelotvorenu u potamnelim moštima cara Lazara. Nisu mogli birati da li će svoj san pretočiti u stvarnost: mogli su samo da biraju život s tim snom ili smrt bez njega.

U naše vreme nije bilo ratova koji su imali takav romantični oreol kao balkanski ratovi iz 1912. Srbi su išli na jug blistajući poput zaljubljenika. Ceo Zapad smatrao ih je razmetljivim varvarima i budalama koji udaraju na nikad poraženog neprijatelja, na onog ko je pronašao volšeban način da nezasluženo opstaje. Vojnici odani svom cilju, poneti svojim raskošnim i tragičnim snom, nisu se na to obazirali. Bili su rešeni da izdrže užase rata u zemlji čija je klima podnošljiva samo četiri meseca godišnje, gde su harale peščane oluje, malarija i ljudi pretvoreni u nešto mnogo divljačnije i od samog divljaštva. Takve strahote su ih dočekale. Leto ih je pržilo, zima zatrpavala snegom; njihova intendantura često nije mogla proći užasnim turskim putevima pa su danima morali živeti na korenju i bobicama; ranjeni i oboreni malarijom ležali su zgrčeni pod neprijateljskim stenama; stradali su u pokoljima i činili ih. Ali nisu bili pokolebani. U mislima im je bila veličanstvena slika slovenskog carstva, moćnog uprkos vremenu i porazu, poput cara Lazara u njegovom kovčegu. Ona je morala ispunjavati misli prestolonaslednika Aleksandra posebnom slavom, sasvim vizantijskom po svojoj strogoj formi i snažnom sjaju, jer Karađorđevići nisu sebi dopuštali nikakvu drugu poeziju.

Za tri meseca pesma je bila ispevana. Decembra 1912. Osmansko carstvo, kakvo je Evropa poznavala punih šest stotina godina, bilo je uništeno. Srbi, Bugari i Grci smejali su se zaprepašćenom Zapadu u lice. Sve bi bilo okončano na najbolji način da nije bilo one osobine Zapada koja je bojila sve njegove postupke prema Balkanu, tako snažno i uporno da nije mogla a da ne uprlja i najčistije postignuće. Treba se podsetiti da su Sloveni izvojevali jednu takvu pobedu i ranije, 1876. godine, i da su prevareni, najpre zbog nesposobnosti Rusije koja ih je prinudila da potpišu nezadovoljavajući Sanstefanski mir, a potom zbog zločinačke maloumnosti svih velikih sila zajedno, a Engleske posebno, koja ga je zamenila mnogo gorim Berlinskim mirom, napravljenim da Tursku održe u Evropi. To je između Srba i Bugara ostavilo mnoštvo otvorenih pitanja i stvorilo zametke budućih sporova; a spletke koje su potom nastale dovele su na bugarski presto 1887. godine jedno podlo i gadno stvorenje po imenu princ Ferdinand Saks-Koburg-Gota. Dok je bio na vlasti, zalivao je i gajio korupciju poput najlepšeg cveta. Za haos u bugarskoj politici, koji često služi da bi se Balkanu uputili prekori, uglavnom treba zahvaliti tom gadu uvezenom iz inostranstva. Bio je austrijsko oruđe, iako se, s obzirom na njegovu izdajničku prevrtljivost, njegov karakter ne može definisati na tako jednostavan način; pošto su Karađorđevići oslobodili Srbiju od austrijskog jarma, on je postao najkorisnije oruđe austrijske sve pomamnije antiruske i antisrpske politike. Bio je prinuđen da se udruži sa Srbijom u balkanskim ratovima jer je to bugarski narod želeo, a njegovi austrijski gospodari saopštili su mu da nemaju ništa protiv pod uslovom da na kraju pribegne izdajničkoj prevari. Tako je i učinio.

Ferdinand je uveravao Srbe i Grke da više ne sarađuje sa Austrijom, već sa Rusijom, s njima je potpisao ugovore i ratovao na istoj strani, mada nije bio baš preterano zadovoljavajući saveznik. Bio je škrt na parama i municiji, ali je bio vrlo darežljiv u proizvodnji „incidenata“ koji su u javnosti imali prilično odziva. Njegova crna straža delila je bombe posebno obučenim banditima koji su ih aktivirali u džamijama, što je, kako se i moglo očekivati, izazvalo muslimane da odgovore pokoljem hrišćana. To se nije dopalo ni hrišćanima koji su ubijani, a ni Srbima i Grcima, koje su neutralni posmatrači sada gledali sumnjičavim okom. To je, međutim, bila melodija koju je ispisivala Ferdinandova duša. Kada je došlo do mira, Ferdinand se pobrinuo da njegov prvi rezultat bude nesloga između Srba i Bugara. Sanstefanski mir dao je Bugarskoj teritorije i osigurao joj takav položaj na Balkanskom poluostrvu koji bi se mogao razumeti jedino da je Bugarska bila njegov stvarni oslobodilac, a tri naroda pošla su u rat podrazumevajući, bez nekog čvrstog ugovora, da mirovni sporazum može biti primenjen jedino ako ga Bugarska opravda svojim rezultatima. Ona u tome, međutim, nije uspela.

Ferdinand je tako loše rukovodio svojom hrabrom vojskom da ona zapravo nije obavila ni svoj deo posla. A odlučujuću bitku, kod Kumanova, Srbi su izvojevali sami. Bilo je prirodno da Srbija traži priznanje za svoj poseban doprinos miru, a to je trebalo da bude zajednička granica s njenim saveznikom Grčkom, kao i pristup moru preko Soluna. To je, naravno, bilo nužno za njen opstanak, jer je malo pre toga Austrija iz ruševina jednog dela turske teritorije stvorila satelitsku državu Albaniju, koja je trebalo da zaustavi uzlet Srbije i Grčke.

Ferdinand se tim razumnim zahtevima bezočno suprotstavio. Izdajnički zadatak koji mu je Austrija naredila da počini sastojao se u sejanju dubokog razdora između Srba i Bugara na kraju rata, čak i po cenu da uprlja ime svojih podanika. Tokom leta 1913, dok se još razgovaralo o mirovnom sporazumu, on je među svojim trupama širio najrazličitije laži o Srbima. Dvadeset osmog juna, na Vidovdan, godišnjicu hrišćanskog poraza na Kosovu polju, na dan kada će biti ubijeni Franc Ferdinand i Sofija Hotek, izdao je neka naređenja o kojima čak ni njegova vlada nije smela biti obaveštena. Brojni bugarski oficiri bili su na zajedničkoj večeri sa srpskim oficirima, proslavljajući oslobađanje Kosova, a kada su se vratili u svoje rovove, saopšteno im je da je otkrivena zavera i da rano izjutra moraju iznenada napasti srpske trupe. To je jedna od najgnusnijih epizoda balkanske istorije, ali za nju nisu odgovomi Sloveni. Ona nije bila proizvod balkanskog srednjovekovlja. Za nju se ne mogu okriviti Turci. Ona je bila plod tevtonizma 19. veka.

Iako s bodežom u leđima, Srbi su nastavili da sanjaju svoj san, da bi svoju pesmu ispevali do kraja. Moćna magija tog sna, čarobnost njihove pesme, otupela je bodež. Pobedili su Bugare. Grci, Turci i Rumuni zatvarali su krug oko Ferdinanda, ali on nije posustajao. Bio je ubeđen da njegovo vreme tek dolazi. Napravio je tajni pakt s carem Francom Jozefom krajem 1913. godine, obećavši da će sve bugarske snage staviti na raspolaganje Austriji i Nemačkoj pod uslovom da, ukoliko zadrži presto, dobije velike delove srpske, grčke i rumunske teritorije, ili veliku penziju, ukoliko ga njegovi podanici zbace. Zatim je pokušao da porobi Bugarsku zajmom koji je uzeo od Nemačke, za koji je Skupština dala odobrenje u krajnje neuobičajenim okolnostima. Ferdinandov predsednik vlade izašao je pred poslanike s revolverom u ruci, ali mu ni oni nisu ostali dužni – za odbranu su koristili mastionice, knjige i sve što im je bilo pri ruci. Anđeli su morali biti poprilično zbunjeni odlučnošću evropskih državnika da civilizuju Balkan tako što će na svakom ćošku ustoličiti nekog nemačkog prinčića; jer u Beogradu, jedinom mestu na celom poluostrvu gde je vladao Sloven, stvari su išle mnogo bolje. Bilo bi lakomisleno poreći da je Drugi balkanski rat bacio privremenu, krvavu senku varvarizma na Srbe. Taj izdajnički napad na srpske rovove u zoru, iako krivicu za

njega snosi bugarska kruna a ne narod, izrodio je mržnju koja je zločinom odgovorila na zločin; prvi srpski zvaničnici koji su stupili na nove srpske teritorije ponašali su se kao osvajači, a ne kao oslobodioci. Ali, liberalizam kralja Petra tiho se postarao da se nacionalne strasti, koje su bile posledica ratnih patnji, smire; kao tipičan primer teškoća s kojima se kralj Petar susretao i bezbrojnih iznenađenja balkanske istorije treba navesti i to da mu je daleko najmudriji savetnik u tome kako da postupa sa nasilnim i nepoštenim činovnicima u Makedoniji bio jedan od kraljeubica. Tigar se prekrstio okrvavljenom šapom; zlatna zver preobrazila se u zlatnog mladića; crkva i država, ljubav i nasilje, život i smrt ponovo su postajali jedno, kao u Vizantiji.

Preobraženje jedva da je bilo okončano a već je došlo u opasnost; pretnja je izazvala zaprepašćenje i užas. Celoj Evropi, a naročito Srbiji, bilo je poznato da se Centralne sile pripremaju za agresivni rat, ali nije se očekivalo da će on i početi 1914. godine. Još nije objavljeno ono o čemu su obaveštajne službe velikih sila izveštavale svoje vlade, mada bi to bilo mnogo informativnije od svih objavljenih diplomatskih prepiski. Tvrdilo se, međutim, da su i Francuska i Rusija iz nekog razloga bile ubeđene da Nemačka i Austrija neće ući u rat pre 1916, i to sasvim dobro objašnjava zašto je Rusija raznim zainteresovanim stranama, početkom 1914. tako slobodno objavila da nije spremna za borbu. Srbija je stoga bila potpuno paralisana zaprepašćenjem kada su Franc Ferdinand i Sofija Hotek ubijeni u Sarajevu, i kada je postalo jasno da će neprijatelj iskoristiti to ubistvo kao izgovor za brzi napad. Teško da je postojao beznadežniji trenutak. Srpska seljačka vojska ratovala je od 1912. godine i bila delimično raspuštena, a vojnici koji su još bili pod oružjem čeznuli su da odu kućama. U skladištima nije bilo oružja, a u državnoj blagajni nije bilo novca za njegovu kupovinu. Unutrašnja situacija bila je teška. Kralj Petar bio je teško bolestan od reumatizma koji je zaradio preplivavajući Loaru u vreme francusko-pruskog rata, a samo deset dana ranije imenovao je za regenta svog mlađeg sina, Aleksandra, koji je već bio prihvaćen kao prestolonaslednik umesto starijeg brata, princa Đorđa. Pošto se Đorđe izuzetno istakao u balkanskim ratovima, njegove pristalice bile su ozlojeđene i ljute. Izgledalo je da će se istorija vaskrsle Srbije okončati u trenutku njenog nastajanja.

Autoritet Rusije bio je toliko veliki da neki Srbi jednostavno nisu verovali da će se ono što je bilo neizbežno i dogoditi. Nikola Pašić nije verovao da je austrijski protest ozbiljan, i bio je na pola puta do Atine, gde je trebalo da se sastane sa Venizelosom[332], kada je pozvan da se vrati u Beograd, da bi se pozabavio čuvenim ultimatumom grofa Berhtolda. Ultimatum je sačinjen uprkos izveštaju visokog zvaničnika austrijske vlade koji je poslat u Sarajevo da ispita zločin i koji je

nesumnjivo zaključio da između srpske vlade i atentatora nije bilo nikakve veze. Ultimatum je imao jedanaest tačaka. Od srpske vlade se zahtevalo sledeće:

1) da prizna da je vodila politiku podstrekivanja zločina i da to učini javno, i na sebe preuzme obavezu da će se ubuduće ponašati u skladu sa nalozima iz Beča, te da oboje objavi u zvaničnom glasniku i da taj tekst kralj Petar lično pročita pred vojskom;
2) da ukine sve publikacije koje podstiču mržnju prema Austrougarskoj i uperene su protiv njenog teritorijalnog integriteta;
3) da raspusti Srpsku narodnu odbranu (ugledno društvo koje nije imalo nikakve veze sa zločinima), i sva druga društva koja vrše propagandu protiv Austrougarske;
4) da iz srpskog obrazovnog sistema ukloni sve što može podsticati takvu propagandu;
5) da otpusti iz službe sve oficire i činovnike umešane u takvu propagandu, čija će imena, odmah ili kasnije, biti dostavljena iz Beča;
6) da u suzbijanju takve propagande prihvati saradnju austrougarskih zvaničnika, koja će se odvijati na teritoriji Srbije;
7) da otvori sudsku istragu o licima umešanim u ubistvo, i da dozvoli učešće austrougarskih predstavnika u tom procesu;
8) da bez odlaganja uhapsi majora Tankosića i Milana Ciganovića, dva Srbina koja su atentatorima dala oružje;
9) da nadgleda srpsku granicu i ne dozvoli prebacivanje oružja i eksploziva, i da otpusti carinike koji su pomogli atentatorima;
10) da objasni upotrebu „neopravdanog“ jezika koji su visoki srpski zvaničnici koristili posle atentata,
11) da bez odlaganja obavesti Beč o izvršenju svih ovih mera.

Srbiji je dato četrdeset osam časova da odgovori na ovaj ultimatum.

Nije bilo nimalo lako prihvatiti ga. Peti i šesti zahtev značili su da Srbija mora postati duhovni vazal austrijske imperije, u uslovima koji su neizbežno vodili provokativnim incidentima, posle kojih bi usledili krvoproliće i aneksija. Pa ipak, srpska vlada prihvatila je ultimatum, uz samo tri ograde. Izjavila je da Ustav zemlje ne dozvoljava prihvatanje nekih austrijskih zahteva, kao što je mešanje u slobodu štampe, a da bi se napravile izmene potrebno je više vremena nego što je rok dat u ultimatumu; ali, rekla je vlada, ona je voljna da te zahteve prepusti arbitraži suda u Hagu. Pašić je odneo ponižavajući dokument kojim se njegova zemlja podvrgavala Austriji u austrijsko poslanstvo nekoliko minuta pre isteka roka, u šest časova uveče 26. jula. Mada je poslanstvo bilo samo četvrt časa hoda od stanice, austrijski poslanik i njegovo osoblje već su u pola šest bili u vozu koji je

išao prema granici; to je značilo da je prihvatanje bilo odbačeno. Tri ograde bile su bolje nego što se nadao; ali ništa se ne bi promenilo i da ih nije bilo, jer je pravni savetnik austrijskog ministarstva spoljnih poslova već predao memorandum o tome kako će rat biti objavljen bez obzira na sve što Srbija bude učinila. „Ako Srbija saopšti da je prihvatila naše zahteve u celini, bez ikakvih ograničenja, mi uvek možemo ponuditi dokaze da to nije učinila, kako se zahtevalo, odmah i što je moguće pre, i da nas nije, kako je bilo obavezno, obavestila o tome bez odlaganja “

Tako je Srbija bila uhvaćena u zamku, a cela Evropa osuđena na propast. Grof Berhtold i njegov prijatelj Konrad fon Hecendorf, koji su bili rešeni na rat, ubedili su predsednika mađarske vlade grofa Tisu da se saglasi, i pribavili su pristanak starog cara Franca Jozefa, slagavši ga da je srpska vojska pucala na austrijski garnizon u jednog dunavskoj luci. Objava rata usledila je 28. jula. Svi ti zaverenici protiv mira jasno su predvideli posledice. Ako Austrija napadne Srbiju i pruži svoju ruku prema Crnom moru, Rusija će biti prinuđena da interveniše; jer, zbog razloga koji nisu bili nimalo površni s obzirom na sve ono što je u ovoj knjizi već napisano, Rusija nije želela da ima Austrijsko carstvo za suseda na drugom frontu i nije joj se moglo dopasti da Tevtonci porobljavaju Slovene. Nemačka će morati da se priključi, jer je i sama imala želja u pogledu ruskih teritorija, već dugo merkajući Baltik, a sada je mogla naći izgovor da napadne i Francusku, koja je bila ruski saveznik i pokazivala opasne znake oporavka posle poraza iz 1870. Milioni ljudi bili su tako predati silama tame, a te sile nigde nisu delale okrutnije nego u Srbiji.

Beograd je smesta bombardovan. Vojska sačinjena od tri stotine pedeset hiljada ljudi borila se kao iz pozadine, bez topova kojima je mogla da odgovori na neprijateljsku artiljerijsku paljbu, tako slabo naoružana da je u nekim pukovima jedna puška dolazila na dva vojnika. Napustili su Beograd, svoj jedini grad, zalogu da su i duhovno i stvarno ponovo rođena Vizantija, povlačeći se ogorčeni i zgranuti. Ali, Beograd nije pao. Jedna divizija, pod zapovedništvom svog hrabrog pukovnika, ostavljena je da ga brani; on je digao u vazduh gvozdeni most preko Dunava da bi njegovim ostacima sprečio napredovanje austrijske vojske, istovremeno obukavši carinike i građane koji su ostali u prastare uniforme, kako bi austrijski špijuni mogli javiti da garnizon ima jaku posadu; pravim čudom ostao je netaknut i kada se srpska vojska vratila tragom svog povlačenja i, na zaprepašćenje celog sveta, nasrnula na Austrijance, isteravši ih iz zemlje za manje od mesec dana. Zašla je čak i na austrijsku teritoriju u Bosni i Hercegovini i u srpske delove Mađarske, stigavši i do Fruške gore.

Ali na strani Austrijskog carstva bila je sila brojeva. U tom trenutku ono nije imalo ništa drugo; imalo je tako malo vrline i mudrosti, čak i zdravog razuma, da

onaj koji izučava ovaj predmet ne može a da se ne zapita da li je to bila ista ona država koja je postojala u 18. veku. Ali ono što je imala, Austrija je i koristila: ponovo je, u septembru, poslala svoju vojsku na Srbiju. U tom trenutku Austrijanci su imali izvesnu sramotnu prednost. Tokom prve invazije opustošili su zemlju – uništili su useve, palili kuće, ubijali civile; zna se da je pogubljeno najmanje tri stotine i šest žena, mnogo staraca preko osamdeset godina i mnogo dece mlađe od pet godina. Ovaj put srpska vojska se povlačila preko uništene zemlje, koja ne samo da joj nije mogla dati hranu već je svojim izgledom unosila nemir u srca vojnika i mnogobrojnih izbeglica, nekih iz Srbije, a drugih iz slovenskih delova Austrougarskog carstva, koji su mučeni glađu, umorom i iskustvom o opakoj okrutnosti neprijatelja pratili svoju vojsku. Moglo je doći do panike da nije bilo dostojanstva Karađorđevića i vrhovne komande. Kralj Petar je dohramao do nekih vojnika pokolebanih neprijateljskom artiljerijskom paljbom na koju njihova vojska nije mogla odgovoriti i rekao im poput nekog homerovskog zapovednika: „Junaci, dali ste dve zakletve, jednu meni, vašem kralju, a drugu svojoj otadžbini. Od prve vas oslobađam, a od druge vas niko ne može osloboditi. Ali ako odlučite da se vratite svojim kućama, a mi pobedimo, nećete biti kažnjeni “

I oni su ostali. General Mišić, ozbiljan vojnik, koji je iz patriotskih razloga učestvovao u zaveri protiv kralja Aleksandra Obrenovića, zbog čega kralj Petar nije hteo da ga otpusti iz službe, unapredio je hiljadu i četiri stotine studenata u podoflcire. Od tih mladića koji su pre rata studirali u Beogradu, Beču, Pragu, Berlinu i Parizu, rat je preživelo stotinu i četrdeset. Oružje poslato iz Engleske konačno je stiglo takvoj vojsci. Ti ljudi koji su bili toliko iscrpeni da više nisu živeli kao ličnosti, već po inerciji biologije, i ti dečaci koji nisu imali nikakvog iskustva te su i sami bili gurnuti u isto stanje, zaboravili su onu prostu mudrost da je umiranje neprijatno, slaveći smrt, život i čast kao da su junaci od pre hiljadu godina, ili bogovi koji ne mogu umreti. Bacili su se na Austrijance. Krajem decembra ponovo su zauzeli Beograd. Skinuli su mađarsku zastavu koja se vijorila nad dvorom i stavili je na stepenice Saborne crkve, preko kojih je prešao kralj sa svojim generalima idući na službu u čast pobede. Morali su zahvaliti Bogu što je suspendovao prirodni zakon; jer kada su se Austrijanci povukli preko granice, ostavili su više zarobljenika nego što je brojala cela srpska vojska.

Nije poznato šta je kralj Petar mislio o budućnosti. U starosti Srbin u njemu je prevagnuo i ženevska crta nije bila onako jaka kao ranije. Sada je bio pravi kralj ratnik, iznova rođeni Nemanjić. Ali priča se da je prestolonaslednik Aleksandar, bledi i pedantni diplomac Petrogradske vojne akademije, znao da je pobeda samo predah i da će vrlo brzo uslediti još jedan napad u kome će poraz biti neizbežan.

Užas je svakako morao postati još veći kada se ispostavilo da je zemlji nanet udarac mnogo jači nego što bi postigla neka vojna akcija. Neki austrijski vojnici poreklom iz delova Galicije u kojima je vladao endemski tifus, doneli su klice te bolesti sa sobom. Tamo gde je nedostajalo hrane sada je i voda bila zagađena; tela mrtvih ljudi i uginulih životinja koje nije bilo moguće pokopati prekrivala su čitava područja, i zaraza se širila. Bolnice, posebno one u tek oslobođenim turskim oblastima, nisu se mogle nositi sa ovako velikom epidemijom koja je odnela trećinu srpskih lekara. Nekoliko inostranih lekarskih ekipa priskočilo je u pomoć; među njima je bila i grupa lekara iz Škotske ženske bolnice na čelu sa dr Elzi Inglis, koja je za sobom ostavila trajno i slavno sećanje. Aleksandar, i sam već bolestan, putovao je zemljom organizujući medicinsku službu.

U leto 1915. Austrija je Srbiji ponudila separatni mir. Jednog vrelog dana u Nišu Skupština ga je odbila, izjavivši da će se boriti sve dok svi Sloveni ne budu oslobođeni austrijskog jarma. To je značilo da su Petar, Aleksandar i Pašić došli do uverenja da život njihovog naroda nije vredan očuvanja ukoliko tiranska sila koja im je pretila tokom čitavog njihovog postojanja jednom zauvek ne bude razoružana i uništena. Smatrali su da je za narod bolje da za neko vreme umre da bi – ako Francuska, Engleska i Rusija unište moć Centralnih sila – imao prilike da se ponovo rodi.

Čekali su na žezi i u prašini. Oko njih izbeglice su tumarale izgladnelom zemljom; vojnici pored topova bili su već iscrpeni trogodišnjim ratovanjem u primitivnim higijenskim uslovima i lošim snabdevanjem. Na granicama, neprijatelj koga im njihovi saveznici Britanci i Francuzi nisu dopuštali da napadnu, gomilao je trupe. Koliko god to izgledalo neverovatno, Velika Britanija i Francuska, iako u ratu s Nemačkom, ipak su bile ubeđene da je Bugarska najcivilizovanija balkanska država, a kao dokaz za to navodili su da je ona od svih država na poluostrvu najviše germanizovana. Saveznici su iz nekog razloga smatrali da će biti vrlo lako ubediti Bugarsku da stupi u rat s Nemačkom i pomogne Srbima, koji su je samo dve godine ranije pobedili i ponizili. Stoga su zabranili Srbima da napadnu Bugare mada su oni preteći pritiskali granicu, ali su tada lako mogli biti poraženi. A kada je Srbija zatražila dve stotine pedeset hiljada vojnika da bi odbila invaziju, saveznici su poslali zaprepašćujući odgovor da pregovaraju sa Bugarima o tome da oni pruže tu pomoć u svojim trupama. Smatrali su da će ih pridobiti tako što će Bugarskoj obećati teritorije koje su Rumunija, Grčka i Srbija zadobile u balkanskim ratovima. Prirodno, to je Rumuniju i Grčku odvratilo od Saveznika, a Srbe zbunilo i ispunilo ogorčenjem.

Invazija je počela u septembru. Srpska vojska, koja je brojala dve stotine pedeset hiljada ljudi, suočila se sa austrijskom i nemačkom armijom od tri stotine

hiljada ljudi, predvođenih velikim strategom Makenzenom, i sa istim brojem bugarskih vojnika. Bilo je jasno da Srbija mora da umre. Vojnici su se povlačili polako, izbegavajući direktne sukobe, ostavljajući civile – svoje roditelje, žene i decu u teškoj noći za koju su znali da će biti strašna. Monasi su izlazili iz manastira i sledili vojnike, noseći na zaprežnim kolima i na leđima, po putevima kuda kola nisu mogla proći, mošti srednjovekovnih srpskih kraljeva, svetih Nemanjića, koje nisu smele biti oskrnavljene. Tako je nošen i kralj Petar, čije je reumatične kosti paralisala jesenja hladnoća. Tako je, tek što je dugo povlačenje počelo, nošen i princ Aleksandar. Bolovi koje je osećao cele godine postali su toliko neizdrživi da više nije mogao da jaše. U jednoj kolibi lekari su mu operisali slepo crevo. Čvrsto umotanog u zavoje stavili su ga na nosila koja su se priključila vojničkoj koloni. Bio je to prizor poput nekog fantastičnog detalja sa vizantijske freske, neverovatan, gotovo nemoguć, a ipak pravi simbol istine: da zemlja koja treba da umre, na svom putu u smrt nosi i svoje kraljeve, i žive i mrtve, dok nepomično leže.

Vojska koja se povlačila poslednji put je zastala na Kosovu polju, gde je nekada, u jednom drugačijem Tvorčevom snu, bila pobednička: gde je car Lazar dokazao da poraz može trajati pet stotina godina. Nad vojnicima su kružili neprijateljski avioni, najnovije oruđe zla. Posle poslednjeg napora da odbiju Bugare, okrenuli su se zidu crnogorskih i albanskih planina koji se diže između Kosova i Jadranskog mora. Mnoge od njih koji nisu želeli da krenu ledenim stazama u izgnanstvo, već su se uputili natrag za Srbiju, pobili su Albanci muslimani, privilegovani turski podanici ogorčeni srpskim pobedama u balkanskim ratovima. Preostali deo vojske poslušao je naredbu da preduzme očajnički korak u nadi da će neki preživeti i da će se, uz pomoć Britanaca i Francuza, reorganizovati na jadranskoj obali. Kada su stigli u podnožje planina, tobdžije su jecajući uništile svoje topove, dižući ih ručnim bombama u vazduh, posipajući ih benzinom i paleći ih. Vozači kola i kamiona dovozili su svoja vozila do mesta na kome se put pretvarao u konjsku stazu koja vodi ivicom provalije i gurali ih u bezdan. A onda su polazili pešice na put preko vrhova visokih hiljadu sedam stotina metara koji su ih delili od mora. Neki su krenuli drugim pravcima, ali sudbina svih bila je ista. Upadali su u blato i sneg gazeći preko planina, dok je decembarski vetar probijao njihove razderane uniforme. Mnogi su umrli, neki od umora, a neki od gladi. Prolazili su kroz jedan od najsiromašnijih krajeva Evrope, gde je stanovništvo imalo malo šta da proda, a crnogorski kralj Nikola mu beše naredio da to i ne čini; mada saveznik Srbije i tast kralja Petra, Nikola je sklopio izdajnički sporazum sa Austrijom. Srbi su jeli sirovo meso životinja uginulih ukraj puta, jeli su svoje čizme. Neki su umrli od dizenterije. Neke su pobili albanski strelci. Od četvrt miliona srpskih vojnika, sto hiljada umrlo je na takav način. Od trideset šest hiljada dečaka koji su bili blizu

vojničkog doba i koji su se povlačili da bi pobegli od Austrijanaca, više od dvadeset hiljada stradalo je na putu. Od pedeset hiljada austrijskih i nemačkih zarobljenika koji su morali da pođu sa Srbima jer su njihove vlasti odbile razmenu, većina nikada nije izašla iz planina.

Kada su preživeli stigli do obale, otkrili su da su ih saveznici još jednom izneverili. Luka u koju su se spustili bila je zakrčena olupinama brodova koje su potopile austrijske podmornice, zbog čega nije bilo moguće da im se dostavi hrana niti da se ukrcaju na brodove. Morali su tako izgladneli da nastave put prema jugu. Neshvatljivo je da su za njihovu bezbednost najodgovorniji bili Italijani, koji su već potpisali Londonski mir[333], i zasigurno su znali da će se srpski narod, ako nekim čudom ponovo uspostavi svoju državu, usprotiviti otuđenju slovenskih teritorija koje je taj imbecilni dokument predviđao. Konačno su se Francuzi i Britanci sporazumeli da Srbe treba prebaciti na grčko ostrvo Krf, pošto je Grčka imala obaveza prema saveznicima koje čak ni njena diplomatija nije mogla da u potpunosti porekne. I dalje gladni, ukrcali su se na čamce kojima je trebalo da se prebace do transportnih brodova. Brod koji je prevozio hranu bio je torpedovan u kanalu izvan luke i vekne hleba još su plivale na talasima. Mnogi Srbi koji nikada nisu videli vodu dublju od potoka bacali su se u talase da bi došli do hleba i istog časa nestajali u dubini. Drugi, koji su bili iz krajeva pored Ohridskog i Prespanskog jezera pokušavali su da zaustave svoje drugove, i u gušanju s njima dovodili do prevrtanja čamaca. Tako su zajedno umirali u talasima.

Na Krfu je srpska vojska pala i zaspala. Mnogi se nikada nisu probudili. Dugo vremena potom hrane nikako nije bilo dovoljno, a vladala je i nestašica ogreva. Nedeljama su čamci svake noći isplovljavali teško natovareni telima onih previše izgladnelih i bolesnih da bi se oporavili. Drugi su živnuli čim ih je ogrejalo proleće, protegnuli se i pogledali u sunce, ponovo su postali zlatni i mladi pobednici, spremni za borbu, kakvi su bili za vreme balkanskih ratova. Aleksandar je ozdravio i putovao u Pariz, Rim i London, ubeđujući saveznike da prihvate ekspedicione snage koje će koristiti Solun kao bazu i udarati na vojsku Centralnih sila koje su okupirale Srbiju. Istrajavao je u svojoj zamisli, a njegove trupe, ponovo opremljene, vežbale su sa novom nadom. Na leto, ukrcali su se na brodove za Solun. Godinu dana pošto su isterani iz Srbije vratili su se na srpsku zemlju, boreći se sa Bugarima. Novembra 1916. dali su sve od sebe i zauzeli Kajmakčalan[334], planinu koja se uzdiže nad južnim ravnicama Makedonije, i put koji vodi na sever, dotada smatran neosvojivim. Bliskoistočna[335] kampanja bila je time praktično okončana. Ali rat nije toliko napredovao na drugim frontovima, pa je srpska vojska morala da čeka u Makedoniji. Godine 1917. srpska vlada i Južnoslovenski

komitet izdali su deklaraciju kojom su proglasili „Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, demokratsku i parlamentarnu monarhiju pod dinastijom Karađorđevića, kojom se daje jednakost trima verama, pravoslavnoj, katoličkoj i muslimanskoj, i uvodi ravnopravna upotreba dva pisma, latiničnog i ćiriličnog.“ Objavili su, zapravo, da je Austrougarska imperija uništena i da iz njenih ruševina oni grade kraljevinu Južnih Slovena, naslednicu vizantijske slave od pre osam stotina godina. Pesma je najzad bila ispevana. U jesen 1918. srpska vojska na čelu savezničkih armija zašla je u neprijateljske redove i potisnula Bugare nazad u Bugarsku, a Austrijance i Nemce u zemlju koja i nije bila zemlja, koja je izgubila sve institucije, čak i sve svoje odlike, osim nezadovoljstva nastalog iz maštanja o pesmama punim nasilja i lišenim forme, koje se zato ne daju ni ispevati. Poetičniji narod bio je u Beogradu trinaest dana pre zaključivanja primirja.

BEOGRAD VIII

Koji nastavak ovakve priče ne bi predstavljao pad? Postoje visine koje život jedne zajednice nikada ne može prevazići, i koje se dosežu samo u retkim trenucima. U životu pojedinaca nije tako, jer um, u svojoj beskrajnoj maštovitosti, uvek može prevazići svaki spoljni događaj. Možda je za kralja Petra rat bio samo uvod u neko veće iskustvo. On nije učestvovao u ratnim operacijama 1918. godine, jer se tada mogao kretati samo uz velike teškoće. Otišao je u Grčku i nije se vratio u zemlju čak ni kada je velika pobeda bila dostignuta. Ulazak državnih institucija u Beograd protekao je bez njega, Ostao je u Grčkoj skoro do kraja 1919. godine, a potom otišao na sever, ali ne dalje od Aranđelovca, obične i prilično neugledne banje nedaleko od starog doma Karađorđevića u Topoli. Jednog dana, bez najave, vratio se u Beograd, koji ga nije prepoznao, jer je tokom svog boravka u Grčkoj pustio dugu, belu, svešteničku bradu. Princ regent i narod dočekali su ga i molili da se preseli u dvor, ali on je odbio, rekavši da to ne bi bilo ispravno pošto više nije kralj. Koliko su Karađorđevići bili neobični i koliko su ambivalentan odnos imali prema svom kraljevskom statusu, govori i to da ni Aleksadar nije hteo da se useli u dvor, mada je ovaj bio nov i udoban. Njegov dom bila je jedna obična jednospratna kuća u glavnoj ulici, nameštena jedva nešto bogatije od njegovog ratnog štaba.

Petar se uselio u vilu u Topčideru, parku u kome je knez Mihailo ubijen, a mali Aleksandar Obrenović naučio da pliva; tako je starac počeo da vodi sve osamljeniji život. On svakako nije bio ravnodušan prema svom narodu; obrijao je bradu jer su se ljudi žalili da ona krije lice njihovog voljenog kralja. Ali sva njegova snaga bila je usmerena u sasvim drugom pravcu. Karađorđevići nisu bili složna porodica. Aleksandar je bio zauzet pokušajima da novu državu Jugoslaviju pretvori u stvarnost, radeći po čitav dan i dobar deo noći. Petrov brat Arsen, koji je imao onu površnu crtu što je njegovu braću od strica, Aleksu i Božidara, načinila poznatim bonvivanima, vratio se u Pariz; tamo će svojim primerom pokazati da ima mnogo načina da se doživi spokojna starost. Sin Arsena i Aurore Demidove, knez Pavle, praktično je bio sekretar regentu Aleksandru i radio je jednako naporno kao i njegov šef. Senka je pala na odnose između Petrove jedine kćeri, Jelene, i njene porodice. Udavši se za velikog kneza Konstantina, našla se usred ruske revolucije. Muž joj je bio ubijen, a ona zatvorena. Iz zatvora je puštena tek na intervenciju jednog srpskog oficira koji se pridružio boljševicima. Pošto se vratila u Beograd, počelo se govorkati da su Karađorđevići veoma ljuti na nju zbog nekih okolnosti vezanih za njeno bekstvo iz Rusije. Jelena je navodno prihvatila slobodu pod nečasnim uslovima, ili se nečasno ponela u pogledu tih

uslova. To su verovatno izmišljotine koje su proturali ljudi sa strane, iz želje da objasne sukob koji je za njegove učesnike imao mnogo prozaičnije značenje. Ali činjenica je da je velika kneginja ubrzo zauvek napustila Jugoslaviju i naselila se u Švajcarskoj. U porodici sada nije bilo nikog drugog osim Petrovog najstarijeg sina Đorđa.

Petar je lišio Đorđa prava na krunu dajući je njegovom mlađem bratu; Đorđe je iz dana u dan postajao sve neobuzdaniji i nemirniji. Moglo se smatrati opasnim da otac i sin žive zajedno u mirnoj topčiderskoj vili. Ali, oni su bili vrlo sretni. Petar je bio izuzetno nežan prema sinu uklanjajući time svaku mogućnost za tragediju. Stari kralj više nije bio ono što su od njega načinili Ženeva i Francuska, izgubio je onaj zapadnjački osećaj da čovekov život treba da ispisuje jedan shvatljiv obrazac. Nije se zgražao kada se Đorđe smejao ili plakao glasnije nego što je trebalo, ili bi bez razloga ispalio metak u noć. Ako je duh njegovog lepog sina lutao negde gde nije bilo moguće slediti ga, možda je i on tragao za mudrošću. Živeli su zajedno u savršenoj ljubavi, a kada je starac počeo da se gubi i smrtno se razboleo u leto 1921, Đorđe ga je pazio sa ogromnim strpljenjem i nežnošću. U vreme njegove smrti regent Aleksandar bio je u Parizu; vest o tome toliko ga je teško pogodila da mu lekar nije dopustio da otputuje u Beograd. Tako je Đorđe bio najstariji na sahrani, i sve svoje dužnosti obavio je s velikim dostojanstvom. Potom više nije izlazio među običan svet. Aleksandrovi neprijatelji kažu da je razlog tome bila mržnja između braće, ali stranci koji su slučajno dolazili u dodir sa starijim bratom tvrde da to nije istina.

Aleksandru dužnosti nisu dopuštale da ima pravi privatan život. Morao se boriti sa spoljnim svetom, pa mu je antiklimaks bio predodređen; a on je to mrzeo, jer je verovatno bio poslednji vladar u istoriji koji je imao homerovski koncept života. Dan uvek počinje u zoru, svi muškarci moraju biti heroji, mač mora suditi pravedno. Ali, on se našao u sasvim suprotnoj poziciji: gušile su ga sitne, mizerne teškoće. Bilo mu je utoliko teže da ih podnosi zato što je znao da dolaze i da ih je mogao izbeći da nije bilo slepila njegove okoline. Nije mogao da stvarno započne jačanje nove države, jer šta god da je pokušao da učini, bio je sprečen nejedinstvom Hrvata, Slovenaca i Srba; a on sam nikada i nije želeo da uključi Hrvate i Slovence u svoju državu. Na početku rata nije se nadao Jugoslaviji, zajedničkoj državi Južnih Slovena, već Velikoj Srbiji, koja je osim Kraljevine Srbije trebalo da obuhvati i sve austrougarske teritorije naseljene Srbima, Slovenima pravoslavne vere. Škola mišljenja kojoj je pripadao s pravom je smatrala da su razlike između katoličke i pravoslavne crkve toliko velike da nadmašuju zajedništvo porekla i jezika.

Nema sumnje da bi ta Velika Srbija bila mnogo pogodnija tvorevina od Jugoslavije, ali ona je mogla postojati samo uz dva uslova: na istoku je morala imati podršku Rusije, a na zapadu je slovenskim katoličkim državama morala biti razdvojena od zemalja nemačkog govornog područja. Godine 1917, međutim, Rusko carstvo se srušilo, a od svih slovenskih podanika Austrougarske carevine jedino su Česi bili dovoljno organizovani da ubede tvorce mira da zaslužuju samostalnu državu. Zato su Srbiji bili potrebni Sloveni katolici i zato je Slovenima katolicima bila potrebna Srbija. Jugoslavija, ili Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca, kako se tada zvala, postala je neizbežna. Ali to nije pomirilo razlike u temperamentima između Srba i Hrvata, što je kralju stvaralo neizmeme teškoće.

Vrlo je verovatno da je Aleksandrova tolerancija na otpor i neslaganje bila bitno smanjena zbog lične tragedije koja ga je zadesila tokom rata. Sada nam je poznato da se u vreme dok je učio na Vojnoj akademiji u Petrogradu zaljubio u jednu od carevih kćeri koja je tada još bila učenica. Pomenuo je to svome ocu, a Petar je upitao cara da li će Aleksandar biti prihvaćen kao prosac kada devojka napuni odgovarajuće godine. Odgovor je bio ohrabrujući. Godine 1914. g. Pašić je u svojstvu predsednika vlade posetio Rusiju da bi saznao da li bi, pošto su balkanski ratovi okončani, Aleksandar mogao da počne sa udvaranjem. Dozvola je bila data. Aleksandar bi verovatno krenuo za Rusiju ubrzo pošto je proglašen za regenta, da nije izbio rat.

Ne možemo biti sigurni da bi ovo udvaranje bilo i uspešno, jer je poznato da su careve kćeri imale slobodu odlučivanja u takvim stvarima i da je carica želela da se one udaju u Rusiji. Ali, nema sumnje da je za Aleksandra ovo bila stvar pravih osećanja. On nije želeo da se oženi ćerkom ruskog cara, već da za ženu uzme onu carevu kćer koja mu se dopadala. Marta 1917. stigle su vesti da je car abdicirao i da su on i njegova porodica pali revolucionarima u ruke. Negde u julu 1918, dok se Aleksandar nalazio u vrelim makedonskim ravnicama, cela carska porodica pogubljena je u Jekaterinburgu. Aleksandrova mržnja prema boijševizmu može se stoga, osim karakternim i političkim predrasudama, sasvim logično objasniti i ovim događajem.

Izgleda da ga vrlo dugo potom nijedna druga žena nije mogla ubediti da uopšte i postoji. Posle očeve smrti počeo je da traži suprugu iz očigledno dinastičkih razloga; i mada je rumunska princeza Marija bila vrlo lepa, verovatno je odabrana pre svega zbog svojih veza sa Englezima i krvnog srodstva sa Romanovima. Ali Aleksandar joj je bio vrlo odan, i bio je vrlo srećan s njom i njihova tri sina. Ona mu je doista bila izvanredna žena, jer je od svoje majke, čuvene kraljice Marije, nasledila lakoću u ophođenju i šarm i živost koje on nije imao. Volela je da vozi brze automobile preko planina do Jadranskog mora, a volela je i letenje. lmala je

takođe i osećaj za udobnost, svakako dobrodošao na Balkanu. lzmeđu varvarske i slavne kuće Karađorđevića u Topoli i ogromnog, vizantijskog poklonjenja veličanstvenosti i smrti na Oplencu, okružena voćnjacima i vinogradima leži i kuća napravljena po kraljičinoj zamisli, u kojoj su ona, Aleksandar i deca vodili neku vrstu domaćeg života, ne naročito prefinjenog, ali civilizovanog i prijatnog, kakav su evropske kraljevske porodice usvojile od kraljice Viktorije. Izgledala je kao mesto u kome Karađorđevići, potpuno uronjeni u vode svojih strašnih i uzvišenih iskustava, mogu povremeno da isplivaju na površinu i udahnu vazduh.

Kralj je kao utehu imao svoj brak i možda svoju ambiciju. Jer, on je još bio ambiciozan. Za svojih trideset i nekoliko godina života beše već prilično postigao. Detinjstvo je proveo kao sin gotovo komično siromašnog pretendenta na presto, u premalom stanu u Ženevi, kao mladić uzdigao se do podnožja prestola Romanova, a kao mlad čovek zbacio je carevinu koja je njegov narod ugnjetavala pet stotina godina. Potom je, pre nego što je zašao u zrelo doba, porazio i drugu carevinu, najmoćniju od svih evropskih sila, i tako oživeo slavu cara Stefana Dušana. Nikada nije prihvatio da bude krunisan. Mada je bio nepokolebljiv u tome da loza Karađorđevića treba da se nakalemi na lozu Nemanjića, za njega u crvenim zidovima Žiče nisu bila otvorena nova vrata koja će, po drevnom običaju, biti zazidana pošto izađe iz nje kao pomazani kralj. Nema razloga da se sumnja da je odlagao tu ceremoniju da bi bio krunisan, ali ne za kralja, već za cara imperije mnogo veće od one o kojoj je Stefan Dušan ikada sanjao.

Aleksandar se veoma interesovao za unutrašnje stanje u Rusiji i bio je ubeđen da boljševički režim neće trajati duže od dvadeset-trideset godina. Nadao se da će tokom tog perioda stvoriti balkansku federaciju, pravu uniju Južnih Slovena, koja će biti u stanju da ponudi spasenje severnim Slovenima onda kada boljševizam bude propao. Tada će biti krunisan u Žiči kao kralj Srbije i car sve Rusije.

Ovaj san nije bio tako sulud kako se može učiniti zapadnim čitaocima. Južni Sloveni vole Ruse, bele ili crvene svejedno, ali ih smatraju manje efikasnim od sebe, a sam zadatak zbacivanja boljševizma ne izgleda im ništa teži od onog što su već postigli kada su zbacili Turke. Taj san, takođe, nije bio ni samo agresivan. Kralj je s pravom verovao da se Sloveni moraju zaštititi od Italije, Mađarske i Nemaca, i da će u tome biti uspešniji ukoliko budu jednistveniji. Međutim, kakvi god da su bili njegovi planovi i njihovo opravdanje, oni su zahtevali herkulovske napore. Njegovo srce odobravalo je takve napore, ali ono što mu je padalo nepodnošljivo teško bio je posao koji je morao da obavi u međuvremenu: da pomiri sitne razmirice između sitnih ljudi.

Osnovna bolest Jugoslavije bila je ista ona koja je uništavala svaku evropsku zemlju učesnicu rata: manjak mladića i muškaraca srednjih godina. Jedna petina

žive srpske snage bila je izgubljena, zajedno sa devet desetina studenata koji su otišli u rat. Hrvati su teško propatili boreći se za Austrougarsku imperiju. Kao što to uvek biva u ratu, poginuli su najbolji. Nije bilo mladih i sposobnih vođa da preuzmu položaje od predratnih političara istrošenih zbog starosti i dugogodišnje odgovomosti; drugorazredni avanturisti koristili su nedostatak boljih ljudi da steknu položaj radi lične koristi, a ostali obični ljudi sporili su se oko tih nezadovoljavajućih vođa. Kralj je oduvek patio od one za vojnika karakteristične nesposobnosti da uoči razliku između rasprave i pobune; ovaj put, međutim, imao je stvarnog razloga da političke razmirice smatra ozbiljnim.

Postojao je u ovoj situaciji još jedan element zajednički za sve učesnike rata; stari liberalizam suočavao se sa problemima za koje nije nalazio rešenje. Mada je kralj u mladosti dolazio u iskušenje da flertuje sa onim pretorijanskim tipom fašizma koji je bio blizak njegovom bratu, bio je vaspitan kao liberal starog tipa, kakav bi verovatno i ostao da su to okolnosti dopustile. Ali, nisu. Veoma je teško održati slobodu štampe ako je političke stranke koriste da bi pozivale na ubistvo vođa suparničkih partija. Vrlo je teško ne bacati ljude u zatvor bez sudske presude ako je haos toliki da se sudovi uglavnom ustručavaju da osude stvarne krivce za remećenje mira. A kralj nije mogao da o svojim teškoćama razgovara sa svojim liberalnim podanicima, jer je bio nesposoban da razume intelektualce.

Umetnike bi verovatno bolje razumeo. Rastao je razmišljajući o istoriji kao o pesmi i strasno je voleo muziku, a njegov brat od strica i najbliži prijatelj, knez Pavle, bio je i sam veliki ljubitelj slikarstva. Ali sa intelektualcima nije imao ništa zajedničko. Nije mogao da razume – a razlog tome mogao je biti što je i sam na neki način bio umetnik – zašto intelektualci ne mogu da suzbiju svoj kritički stav i slede zajednički cilj. Pod visokom planinom Durmitor u Crnoj Gori leži jezero tamno i blistavo poput stakla, u kome se odražavaju snegom pokriveni visovi; njihovi odrazi dvostruko su čistiji – zbog snega i zbog crne, kristalne vode. Jednom prilikom kralj je pored tog jezera proveo trinaest dana. Kada je jedan od sekretara ušao u njegov šator donoseći državne papire, kralj mu je rekao kruto, glasom koji je podrhtavao: „Kad bi ti intelektualci iz Beograda mogli da dođu ovamo i pogledaju ovo jezero kao ja, oni ne bi... oni ne bi...“ Sa stanovišta tih intelektualaca ova primedba bila je idiotska: oni su branili prava čoveka, protestovali što se nevini ljudi bacaju u zatvor, zahtevali slobodu govora. Ali sa stanovišta čoveka koji je ostvario viziju Fruške gore, ove reči bile su sasvim druge prirode.

Kralja je, osim toga, ometalo i njegovo potpuno nerazumevanje posleratne levice, mnogo veće no što bi se očekivalo od čoveka njegovih godina. Mislio je da mnogi njegovi podanici gaje simpatije prema boljševičkoj Rusiji i postaju članovi

Komunističke partije iz puste zloće. Pitao se kako isti ljudi koji su bivali zaprepašćeni kad on upotrebi silu protiv Hrvata, bez ikakvog protesta prihvataju boljševičke masakre, i to pitanje je postavljao nemajući strpljenja da sasluša odgovor, jer je razmišljao o ubijenoj devojci. Kada bi mu rekli da je to vid pobune protiv siromaštva, tvrdio je da razloga za takvu pobunu nema, jer ljudi u njegovoj kraljevini žive mnogo bolje nego pre, i da će živeti još bolje ako zemlji bude dozvoljeno da se razvija u miru. To je bez sumnje bilo tačno, ali nije bilo bitno. Gladan čovek oseća ogromnu muku i reči ga ne mogu ubediti, niti se može utešiti pričom da je kao dečak bivao i gladniji, a njegov otac još gladniji od njega.

Kralj nije mogao ni da razume zašto intelektualci stalno govore o miru. Jednom prilikom je u Beogradu održana izložba nemačkog slikarstva sa eksponatima koje je odabrao član srpskog poslanstva u Berlinu. Došavši da je pogleda kralj je izvršio detaljnu inspekciju eksponata i potom pozvao tog činovnika. Umesto da mu čestita, hladno ga je prekorio što je njegov izbor uključivao i slike Kete Kolvic koje su prikazivale scene rata. Tu, i druge prilike, u kojima je pokazao svoju nesklonost pacifizmu, levica je protumačila kao njegovu krvožednost, što je bilo potpuno pogrešno. Malo generala je u modernoj istoriji tako potpuno iskusilo užase rata kao on, a njegov temperament nije bio od onih koji se opijaju akcijom. ali, po njegovom uverenju Jugoslaviji je moglo postati neophodno da se ponovo bori za opstanak, te je podrivanje borbenog duha smatrao korakom ka nacionalnom samoubistvu. Potpuno je zaboravio da je prava uloga intelektualaca da u javnosti brane određene moralne vrednosti, čak i ako se one ne mogu ostvariti odmah. Ipak, mora se priznati da je situacija u kojoj se nalazio učinila takvu zaboravnost neizbežnom.

Kralj je, naravno, bio potpuno u pravu kada je smatrao da će Jugoslavija morati da se bori za život. Ove poslednje godine, koje su izbacile na površinu tako mnogo loših ljudi, učinile su da Musolini u poređenju s njima izgleda kao gotovo prijatan čovek, iako ne smemo smetnuti s uma da je reč o poređenju. Neko lice koje se u moru kriminalaca i ludaka čini relativno normalnim, može izazvati užas i odvratnost kada se ugleda u nekom prevoznom sredstvu. Uloga koju je Musolini odigrao u vezi sa Jugoslavijom, odmah po dolasku na vlast, bila je bez ostatka zla. Urlao je, otvoreno je vređajući samo zato što je Dalmacija bila njen sastavni deo, a svojim urlanjem stalno je izazivao nerede; ali to je bio najneviniji vid njegovih odnosa sa ovom zemljom. U Jugoslaviji su postojala dva glavna središta nezadovoljstva, u Hrvatskoj i u Makedoniji, i Musolini je, kao smrtni neprijatelj građanskog mira, tu pokušao da stekne uporište. U Hrvatskoj najpre nije mogao da ga nađe, jer su tamošnji protivnici Jugoslavije bili ljudi uzvišenih principa, dovoljno pametni da znaju šta se dešava jagnjetu kada zamoli lisicu da ga zaštiti

od vuka. Aii Makedonci su bili istovremeno i bezumniji i bezazleniji. Bili su ljudi dostojni sažaljenja, naslednici drevnih vrlina koje su propadale u izmenjenom svetu. Stalnim, nekad skrivenim a nekad otvorenim pobunama protiv Turaka, taj divni narod pripremio je teren za balkanske ratove. Te pobune bile su delo Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije – VMRO, koju su 1893. godine osnovali bugarski Makedonci, okrutni i krvoždni ljudi, no ipak i veliki junaci i žrtve dostojne sažaljenja.

Kada su Turci posle balkanskih ratova isterani iz Makedonije njena teritorija je podeljena između Grčke, Srbije i Bugarske, a Bugarskoj se način na koji je podela izvršena nije nimalo dopao; neki Bugari želeli su Makedoniju koja bi bila potpuno bugarska; neki su želeli nezavisnu Makedoniju, zemlju iz snova koja je trebalo da bude potpuno slobodna, mada je kao takva morala biti finansirana i naseljena uglavnom iz inostranstva. Bilo je i onih koji su želeli federalnu državu, po ugledu na švajcarske kantone. Sve te strane okupljale su revolucionare koji su ratovali celog života i mogli su se navići na miran život taman koliko je i vremešna švalja mogla postati balerina. Pretrpeli su dosta zbog strogih jugoslovenskih mera, zbog prinude da govore srpski i posrbe svoja imena, i zbog nesavesnih jugoslovenskih činovnika, koji nisu bili gori od Turaka, ili od Bugara, da su ovi bili na njihovom mestu, ali su, što je i prirodno, izazivali otpor. Zato su oživeli VMRO, ovaj put kao antijugoslovensku organizaciju.

Za tili čas stvorili su gerilsku vojsku koja je imala svoj štab u blizini granice. Neprestano su upadali u jugoslovenski deo Makedonije, paleći, pljačkajući i ubijajući kao u tursko doba. Nema preciznih podataka o šteti koju su pričinjavali, jer su seljaci bili previše zastrašeni da bi vlastima prijavljivali šta se događa. Priča se, međutim, da je između 1924. i 1934. godine ubijeno oko hiljadu ljudi. Pošto ni bugarske ni jugoslovenske vlasti nisu želele da upoznaju javnost sa svojom sramotnom nesposobnošću da održe red, taj teror možda i ne bi bio zvanično zabeležen da nije bilo putnika „Atina ekspresa“ koji su, ubeđeni da u Evropi vlada mir, zaprepašćeno posmatrali bodljikavu žicu, bunkere, utvrđenja i reflektore postavljene kilometrima duž jugoslovensko-bugarske granice. Svaki most, tunel i stanicu čuvali su vojnici pod punom ratnom spremom; no čak i tada događalo se da putnici prestanu i da gledaju i da se čude, jer je VMRO volela da postavlja eksplozivne naprave u međunarodne vozove, dospevajući tako u svetske novine i pribavljajući publicitet svojim ciljevima. A putnik koji bi bio pošteđen i mogao nastaviti da razmišlja, imao je prilike i da se upita kako je VMRO bio u stanju da izdržava stajaću vojsku čiji su napadi zahtevali toliku budnost i odbrambena sredstva, kada su seljaci u Makedoniji – što je bilo opštepoznato – među najsiromašnijima u Evropi.

Nije zaprepašćen pogled sa prozora vagona bio jedini razlog da se postavi takvo pitanje. VMRO je štampao novine i pamflete i u Bugarskoj i u inostranstvu. Imao je predstavništva u svim zapadnim prestonicama. Specijalizovao se za posebnu vrstu odloženog ubistva, koje je prilično koštalo; organizacija bi poslala ubicu u neko udaljeno mesto da likvidira kakvog neprijatelja pokreta, uz naređenje da to ne uradi odmah, već da živi u njegovoj blizini nekoliko meseci pre nego što mu zada smrtni udarac. U Sofiji je imao efikasnu mašineriju koja je izvestan broj godina dominirala bugarskom politikom; zapravo, VMRO je postao Fašistička partija Bugarske, ubivši Stamboliskog[336], vođu seljačke stranke, i razbivši Komunističku partiju, koja je imala podršku četvrtine birača. Njihovom konačnom uspehu pomogla je neodlučnost generalnog sekretara Bugarske komunističke partije, nekog Dimitrova[337], koji će kasnije postati poznat po mnogo manje neodlučnoj ulozi na suđenju povodom paljenja Rajhstaga. Ali i taj njihov uspeh, kao i ostali, zahtevao je novac. Nešto od toga rado su davali njihovi sledbenici u Makedoniji. Nešto je oteto od Makedonaca, i sledbenika i onih drugih, ubiranjem nezakonitog poreza. Sakupljač poreza, bio pristalica bugarske Makedonije ili ne, imao je porodicu do čije sigumosti mu je bilo stalo, te je prikupljao dvostruki porez, onaj koji je trebalo platiti bugarskoj vladi, i drugi, koji je iznosio deset posto od prvog, i koji je preko njega išao VMRO-u. Ali, glavnina novca stizala je iz Italije.

Aleksandar se ne može u potpunosti kriviti što je ponekad surovo postupao sa buntovnicima za koje je smatrao da sa stranim silama kuju zaveru protiv njegovog naroda, kao ni sa intelektualcima koji su bili toliko slepi prema posledicama takve zavere. Situacija je bila isuviše konfuzna. No ona ne postaje nimalo jasnija zbog činjenice da nijedan neprijateljski akt prema nekom nezadovoijniku nije kralja tako skupo koštao kao čin pomirenja s njegovim najvećim neprijateljem, koji je dugo izgledao kao veliki politički trijumf i koji je svakako bio kraljev najveći moralni trijumf. To je bio koren svih onih nevolja koje su pomračile poslednjih šest godina njegovog života. Od samog početka vođa Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić zadavao je kralju silne nevolje. Ni sam Gandi nije imao većeg uticaja na svoje sledbenike, i mada ih je vodio u najrazličitijim pravcima, Radić je s pravom mogao tvrditi da je dosledan, jer ih je uvek vodio putem koji ih je udaljavao od Srbije. Pre rata bio je veliki protivnik Mađarske i veliki pristalica Austrije, jer je uvek gajio duboko poštovanje prema Habzburzima. Zalagao se za stvaranje trojne kraljevine koja bi se sastojala od Austrije, Mađarske i Velike Hrvatske, u čijem sastavu bi bila i pobeđena Srbija. Posle rata bio je zagovornik nezavisne hrvatske republike u kojoj seljaci ne bi plaćali porez, nije dozvoljavao hrvatskim poslanicima da odu u Beograd i zauzmu svoja mesta u Skupštini, i

napadao je vladu na način koji ga je – sasvim logično – povremeno odvodio u zatvor.

Godine 1923. činilo se da će se situacija bitno promeniti. Otputovao je u London gde ga je g. Vikam Stid, bivši urednik *Tajmsa*, jedan od nekolicine Engleza koji su dobro razumeli situaciju na Balkanu, nagovarao da napusti republikanizam i da svojim radom doprinese da se jugoslovenski ustav oslobodi izvesnih nedemokratskih odredaba, a Jugoslavija pretvori u ustavnu monarhiju po ugledu na Englesku. Radić je potom izjavio da je prihvatio Stidove argumente. Ali je, kada se vratio u Jugoslaviju, propustio da pomene promenu svojih ubeđenja; dopao je zatvora, a njegova partija je proglašena ilegalnom, uglavnom zbog toga što je stigao preko Rusije. Ovakva odmazda kralja i vlade nije bila ni mudra ni odmerena, ali ni tako nerazumna kako se moglo činiti. Radić je tvrdio da je svratio do Lenjina da bi ga ubedio da se ostavi boljševizma i uspostavi seljačku republiku. Po svemu sudeći bio je podstaknut na ovaj put najpre iz ljubavi prema putovanju koja je u njegovom slučaju bila izuzetna. Ali objektivniji posmatrači među boljševicima veruju da je išao u Moskvu iz dva razloga: da bi ucenio Beograd strahom od socijalne revolucije i da bi se tokom boravka u Rusiji pridružio Seljačkoj internacionali. Kada je dospeo u zatvor, međutim, poslao je po svog nećaka i izdiktirao mu izjavu u kojoj je tvrdio da veruje u monarhiju i ustav.

Čim je kralj saznao za to, imenovao je Radića za ministra obrazovanja i dao ministarska mesta trojici glavnih članova njegove ilegalne partije. Dokaz čudne političke naravi Hrvata je to što je njihova pometnja trajala vrlo kratko, iako je ovo bio prvi znak Radićevim sledbenicima da je njihov vođa radikalno izmenio svoj program. Pravo iz zatvora Radić je otišao na dvor, gde su dva neprijatelja sela i razgovarala satima, odmah postavši prijatelji. Prijateljstvo je trajalo pet godina. Cela kraljevska porodica zavolela je Radića i on je kao prijatelj stalno navraćao u dvor. Dobro je govorio strane jezike i kraljica je često s njim razgovarala na engleskom. Pošto mu je vid slabio, ona bi za vreme obeda uzimala njegov tanjir i sekla mu hranu. A kralju je bio draži od ijednog posleratnog političara.

Godine 1928. došlo je do katastrofe. Zemlja je bila u teškom stanju i prolazila kroz mnoštvo nevolja. Neke od njih bile su neizbežne: trebalo je sve monete u zemlji pretvoriti u jednu, što je izazvalo izvesnu inflaciju. Ali neke su sasvim lako mogle da se izbegnu: političke stranke cepale su se u sve manje grupe, što je dovelo do toga da nijedna vlada nije mogla ostati na vlasti dovoljno dugo da bi nešto i postigla. Za deset godina, dvadeset jedna politička stranka pokušala je da spase Jugoslaviju, a vlada se menjala dvadeset pet puta. Radić je i dalje bio ministar. Mora se reći da u politički život nije uneo ništa novo i da ni po čemu nije bio drugačiji od srpskih ministara koje je tako dugo napadao. U tom trenutku,

mada je teoretski bio na levici, vojna diktatura mu se učinila kao najbolje rešenje. „Naša nacionalna armija“, rekao je kralju, „naša najveća nacionalna svetinja, možda jedina može dati vođu kojeg će svi prihvatiti, koji će biti u stanju da se nemilosrdno obračuna sa korupcijom i bezakonjem, da iskoreni partijsku pristrasnost u upravi i savlada politički terorizam koji čitavu zemlju pretvara u ogromnu kaznionicu.“ To je razbesnelo i političke parazite i iskrene demokrate u Jugoslaviji. Da bi se opravdao, Radić je pokrenuo kampanju protiv korupcije, napravivši listu zloupotreba koje su po njegovom mišljenju zahtevale diktaturu i imenujući krivce.

Prizemnije novine tražile su njegovu glavu, čak i bukvalno očekujući da će neko posegnuti za njom. Ali se mora priznati i da je on svoju kampanju vodio sa malo mudrosti. Pritiskao je i provocirao onda kada je mir bio najpotrebniji; a njegova silovitost nije znala za granice. Bio je u stanju da u Parlamentu ustane i svoje kolege ministre nazove svinjama. Nesrećna okolnost bila je i ta što su ga njegove nemačke predrasude, usvojene preko Austrije, navodile da s prezirom govori o svim narodima koji su bili izvan sfere nemačkog uticaja. S velikim teškoćama, a pod uticajem kralja i kraljice, uspeo je da prihvati Srbe, ali na udaljenije narode, iz one divljije Jugoslavije, gledao je onako kako američki južnjaci gledaju na crnce. Koristio je reč „Cincarin“ kao uvredu, označavajući njome nekakvog, po njemu, manje vrednog ljudskog mešanca, mada su Cincari bili stočarski narod koji se, još od vremena Vizantije, sasvim dostojanstveno bavio svojim poslom u makedonskim planinama. Bio je potpuno neosetljiv na poetičnost jugoslovenske ideje, na milosrđe koje je, uprkos velikim greškama i okrutnosti, bilo njena inspiracija. Njemu, kao i većini Hrvata, nije značilo ništa što su neki ljudi spaseni od vlasti islama i, pod okriljem svoje nove države, vraćeni u hrišćansku civilizaciju.

Jun nije najbolji mesec u srpskoj istoriji. Dvadesetog juna 1928. crnogorski poslanik po imenu Puniša Račić, koji je bio među optuženim za korupciju, ušao je u Skupštinu i ispalio pet hitaca iz revolvera. Na mestu je ubio hrvatskog poslanika Basaričeka, divnog i omiljenog čoveka, i Radićevog nećaka Pavla, lako je ranio još dva hrvatska poslanika i smrtno samog Radića. Šest nedelja kasnije ovaj neobični i neuhvatljivi genije bio je mrtav. Kralj je, bled i drhteći od tuge, neprestano bio kraj njegove postelje. Ranjenik mu je stiskao ruku kad je bol bivao neizdrživ. Tih dana među njima je trajala patetična rasprava koja će, u svetlu kasnijih događaja, postati gorko ironična. „Kad se oporaviš“, rekao je kralj, „bićeš predsednik vlade.“ „Ne, ne“, odgovorio je Radić, „to mora postati neki general,“ Već je odabrao i generala, izvesnog Živkovića. Ali, drugi su videli da taj razgovor ne vodi nikuda, i Radić je ubrzo prenet u Zagreb da umre. Na samrtnoj postelji mnogo puta je iskazao želju, što će kasnije godine takođe obojiti gorkom ironijom, da niko od

njegovih sledbenika ne sveti njegovu smrt, izjavivši da Hrvati i Srbi treba jednom i konačno da se pomire.

Prosto je neverovatno da se kralj Aleksandar okrivljuje za Radićevu smrt. Njome je imao mnogo šta da izgubi i ništa da dobije. Ali protiv njega se koristilo ono što je zaista bilo istina: činjenica da je postojala neka zlokobna veza između Karađorđevića i ubistva. Knez Mihailo, kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga, nadvojvoda Franc Ferdinand i Sofija Hotek – svi su bili ubijeni i svi su bili neprijatelji Karađorđevića. Mnogi su se prisetili i da je za vreme rata, u Solunu, čuveni Apis optužen za neuspeli atentat na kralja Aleksandra i streljan na osnovu vrlo neubedljivih dokaza. Sloveni vole jedni drugima da pričaju priče od kojih se krv ledi u žilama, a u zadovoljstvu koje su takve priče rađale zaboravljalo se da već punih pet godina Radić nije bio kraljev neprijatelj.

Smatralo se da su sve te sumnje protiv kralja konačno potkrepljene presudom koja je izrečena Puniši Račiću. On je proglašen ludim i poslat u duševnu bolnicu. Verovalo se da je to prevara kojom se izbeglo ono što je Račić u potpunosti zaslužio: smrtna kazna. Ali mnogi pobunjenici, uključujući i Hrvate, počinili su ubistva i bili kažnjeni zatvorom, a sasvim je moguće i da je Puniša Račić doista bio lud. On se u izvesnim prilikama pokazao kao izuzetno sposoban čovek, mada je, uprkos tome, kao i činjenici da je studirao pravo u Parizu, u suštini ostao glavar primitivnog plemena; imao je i velike zasluge u uspostavljanju reda na novoj jugoslovensko-albanskoj granici. Taj zadatak zahtevao je prilično surovosti, jer su Albanci i Crnogorci koji su podržavali Austriju napadali srpska sela, ubijali putnike i sekli telefonske žice. Obrazovane komite često doživljavaju slom. Videli su više užasa i osetili više straha nego što prefinjeni um može da izdrži. Godine 1919. Puniša Račić uhapsio je jednog engleskog kapetana koji je obilazio zemlju za račun neke savezničke komisije. Beleške sa tog saslušanja ukazuju da je bio sklon ne baš sasvim zdravorazumskoj aroganciji.

Ali, da li je Račić bio zdrav ili bolestan bilo je malo važno. Ono što je izazvalo stvarne teškoće jeste činjenica da je i u jednom i u drugom slučaju za kralja i vladu bilo izuzetno teško da ga osude na smrt. Njegovi plemenici i ostali njegovi glasači obožavali su ga. Bio je čovek izuzetne građe i nesporne hrabrosti, što puno znači u muževim zajednicama. Važio je takođe i za pametnog i nepristrasnog sudiju u lokalnim razmiricama. U očima tih ljudi bio je potpuno u pravu što je počinio ubistvo, jer Radić je doveo u pitanje njegovu čast. Da je Račiću neki sud sudio za korupciju, oni bi to prihvatili kao još jednu pobedu nove države koja je zadirala u njihov život, čemu se, kako god bilo, nije moguće odupreti. Ali vlada (čiji je Radić bio član, što treba imati na umu), nikada nije i zvanično optužila Račića. I tako su pripadnici plemena sagledali situaciju kao prostu, staru i dobro poznatu: dva

glavara nadmetala su se sve do trenutka kada je smrt jednog od njih postala jedini način da se utvrdi pobednik. Vlada je mogla biti nedosledna u pogledu takvih stvari kao što je korišćenje položaja za ličnu dobit, mada to nije izgledalo mnogo verovatno, jer su članovi plemena prihvatali da plaćaju danak moćnim pojedincima kao nešto sasvim prirodno; ali kada je bila reč o tako krupnim stvarima kao što je ubistvo nekog uglednika, novim idejama nije se moglo pribegavati tek tako. Zbog toga je Račićevo pogubljenje moglo izazvati pobunu među Crnogorcima: tu se opet srećemo sa ranim Musolinijem, iz faze koja prethodi ovoj prijatnoj. On je finansirao veliki broj crnogorskih ustanika da bi olakšao svoje planove u vezi sa Albanijom, i svakako bi iskoristio Račićevu smrt da izazove oružani ustanak. Činjenicu da bi kralju bilo od ogromne koristi da se umeša u rad sudova i spase Račića zaslužene kazne lažno ga proglašavajući ludim, mnogi ljudi prihvatili su stoga zdravo za gotovo, ubeđeni da je on to doista i učinio. Nema drugog načina da se ovaj slučaj pouzdano razreši osim da se Puniša Račić i lično pojavi pred nezavisnom lekarskom komisijom.

Posle te katastrofe više ništa nije išlo kako treba. Kralj je ostao sam na političkoj sceni. Ono što je trebalo da preduzme bilo je stvaranje koalicione vlade. Nije bilo moguće imenovati Srbina za njenog predsednika. Pošto je pravoslavac ubio katolika, čitava nacija morala se kajati. Bilo je nemoguće imenovati Hrvata, jer su se Radićev naslednik Maček i svi hrvatski poslanici osim nekoliko kreatura, povukli u Zagreb odbijajući da se vrate u Skupštinu. Teško je razumeti zašto su to uradili. To je bilo u suprotnosti s Radićevim željama; nikako nisu mogli misliti da njihova lojalnost njemu zahteva da okrenu leđa Srbima, jer ubio ga je Crnogorac, a bilo je opštepoznato da su Srbi u prilično lošim odnosima sa Crnogorcima; da su tada sarađivali sa Srbima mogli su izvući svaki ustupak osim samouprave. To su bile stvarne okolnosti te situacije. Ali Hrvatska seljačka stranka više je volela da reaguje na bulevarske novine, koje su nastavile da napadaju Radića i posle njegove smrti, i da optužuje srpske političke gazde da su ih podsticale, mada je svakako znala da su ovi imali malo izgleda da opstanu u uslovima u kojima je i sam kralj bio njihov protivnik.

Preostali su samo Slovenci, i njihov vođa otac Korošec imenovan je za predsednika vlade. Slovenci su razumni ljudi, ne uzbuđuju se lako i imali su više prilike od ostalih svojih sunarodnika da žive u miru. Mnoge nevolje između Srba i Hrvata nastale su zato što im je jezik gotovo identičan te su srpski činovnici mogli da službuju u Hrvatskoj. Ali slovenački se prilično razlikuje od srpskohrvatskog, i Slovenci su ostavljeni da na miru upravljaju sobom. Bilo je pošteno od Srba što su priznali da Slovenci nemaju isti opozicionarski temperament kao Hrvati i da im se stoga može poveriti samouprava. Ali, crkva je Slovencima podarila vođu koji nije

bio dorastao svojim sledbenicima. Anton Korošec je bio ispovednik poslednje mađarske carice, Zite, i predstavnik onog mračnog i reakcionarnog katolicizma koji su gajili Habzburzi. Stoga je njegov duh bio slep za osnovne probleme koje su otvarali drevni i moderan svet, boraveći i dalje u etikecijom prožetom buržoaskom paklu 19. veka koji nije imao nikakve veze sa stvarnošću. To ga je načinilo majstorom političkih intriga i lošim i neomiljenim državnikom. Njegov običaj bio je da odgovara na izazove teških vremena tupavim manifestima koji su za sve nevolje u zemlji krivili revolucionarne pokrete iza kojih su stajali komunisti, Jevreji i slobodni zidari. Ali u Jugoslaviji ima vrlo malo komunista; Jevreji su uglavnom trgovci, krug koji, po pravilu, daje vrlo malo intelektualaca, u Sloveniji i Hrvatskoj gotovo da i nema slobodnih zidara, a Srbija je jedino mesto u svetu gde slobodno zidarstvo okuplja snage reakcije. Za vreme vladavine Aleksandra Obrenovića jedan političar, austrofil i protivnik demokratije, bio je veliki majstor beogradske lože, koju je koristio za spletkarenje protiv bečke i budimpeštanske lože, i u to vreme svi masoni progresivnije orijentacije napustili su ložu. Celokupno delovanje oca Korošeca u jugoslovenskoj politici bilo je na tom nivou, i stoga nije nikakvo čudo što u takvoj krizi on nije bio u stanju da vodi zemlju.

Njegov neuspeh ostavio je kralju samo jedan put za akciju: da posluša Radićev savet i zavede vojnu diktaturu. Januara 1929, posle šest meseci previranja, raspustio je Skupštinu i imenovao generala Živkovića[338] za predsednika vlade koji će biti isključivo odgovoran kruni. To je predstavljalo potpuni raskid sa tradicijom Karađorđevića, jer je ustav bio pogažen, a dinastija ga je uvek branila. Strogo i snažno usredsređen na svoj kraljevski položaj, kralj je morao znati da je svoju vlast sasekao u korenu onog časa kada je odlučio da ona postane apsolutna: a general Živković nije mogao da učini ništa što bi izmenilo stanje stvari. Dokaz ćudljivosti Radićevog karaktera je i to što je savetovao kralja da sebe i zemlju poveri tom beznačajnom čoveku. Njegova ničim ne pomućena, ali i ni po čemu posebna vojnička karijera nije mu donela nikakav ugled, iako je imao strast prema političkim spletkama, nije imao ni najosnovnije znanje o političkim principima.

On je, međutim, za kralja predstavljao izvrsno sredstvo. Priča se da ga je Radić predložio za diktatora samo da bi razotkrio svu njegovu nesposobnost, a tako nešto se od Radića i moglo očekivati. Pošto nije znao šta da radi, Živković je morao da sluša kralja. Nakratko je u Jugoslaviji došlo do izvesnog poboljšanja stanja, jer su zahvaljujući diktaturi sprovedene neke neophodne reforme – pre svega u oblasti javnih usluga – koje zbog regionalnih i ličnih zadevica nisu mogle da prođu kroz Skupštinu. U prethodnih deset godina Skupština je donela samo sto deset zakona. Kralj i Živković su za godinu dana usvojili sto osamnaest zakona i pet stotina trideset pet manjih uredbi, što je uglavnom bilo u skladu sa onim što

je narod očekivao. Takođe su usvojili i novi krivični i građanski zakonik. A onda je Nemezis[339] diktature spustila svoju parališuću ruku na kraljevo rame. Diktator uzima vlast, i ona mu biva predata, jer parlament ne uspeva da reši neke osnovne probleme koji muče narod. Ali parlament ne uspeva da reši te probleme samo zato što ljudski um još nije našao način da ih reši. Pojedinci, klase ili oblasti mogu namerno izbegavati rešenje nekih manjih problema ako *status quo* više odgovara njihovim interesima. Ali niko ne može sprečiti rešavanje ogromnog problema, kao što je rat ili siromaštvo, ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što postojanje neke ogromne ideje – kakvo rešenje komplikovanog problema mora biti – ne može ostati tajna, ono mora da bude proizvod duha vremena koji deluje na veliki broj intelektualno aktivnih ljudi. Nemoguće je da jedan čovek sasvim sam nešto zamisli, pošto je domet varijacija u našoj vrsti vrlo mali, pogotovo na vrhu. Diktator može imati ideju koju nema seoska budala; ali je gotovo nemoguće da diktator ima neku ideju koja se već nije u izvesnom obliku javila među odabranom grupom ljudi, od kojih se neki, s obzirom da je intelekt od prilične koristi u takmičenju, moraju njime isticati. Glavni problem Jugoslavije bili su njeno siromaštvo i antagonizmi između delova stanovništva čija je kultura bila različita. Kada je kralj otklonio zaostatke u poslu koje je mogao ukloniti bilo čiji snažan i čitljiv potpis, našao se oči u oči s tim problemima i shvatio da ih ne može rešiti ništa uspešnije od Skupštine.

Učinio je neke doista divljenja vredne pokušaje. Da bi se pozabavio ekonomskim problemima pokušao je da razvije industriju, ali sreća mu nije bila naklonjena, jer je svetska kriza počela u jesen 1929. U svakom slučaju, Jugoslavija je bila poljoprivredna zemlja i neće biti bogata sve dok se ne nađe odgovor na odbijanje ljudi da plate pravednu cenu za hranu koja im je neophodna. Takođe je pokušao da ublaži antagonizme među svojim podanicima, što ga je razotkrilo kao vrlo neobičnog čoveka, pedantnog, doktrinarnog, duboko moralnog, intelektualno naivnog i – u tom trenutku – očajnog i usamljenog. Problem je bio izuzetno složen. Nastajao je iz činjenice da su se dve vrste Slovena našle u jednoj državi: jedni su bili naslednici vizantijske kulturne tradicije i prvobitnog hrišćanstva pravoslavne crkve, oblikovane tragičnim poimanjem života izazvanim porazom na Kosovu i petovekovnim ropstvom, a drugi su, zahvaljujući austrijskom uticaju, bili sastavni deo zapadnog buržoaskog sistema i pod duhovnim vodstvom katoličke crkve, koja svoj ton duguje renesansi nepoznatoj ostalim Slovenima; ti drugi iskusili su neprijatnosti, ali ne i tragediju. Da bi pomirio ta dva elementa koji su se razlikovali koliko panter i ris, kralj je preduzeo mere koje svojom prostodušnošću prosto teraju suze na oči.

Preimenovao je Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca u Jugoslaviju, zemlju Južnih Slovena, zabranivši upotrebu starih naziva poput Srbije, Bosne i ostalih, podelio je u devet provincija, banovina, nazvanih po rekama koje kroz njih protiču, osim Dalmacije, koja je nazvana Primorskom banovinom. Zabranio je regionalne političke partije. Tako je pokazao naivnu nadu da će Hrvati, ako se Hrvatska bude zvala Savska banovina, zaboraviti da su Hrvati, prestati da glasaju za Mačeka i naučiti da poštuju Makedonce, pošto su oni sada stanovnici Vardarske banovine. Time je sopstvenom narodu doneo mnogo nevolja. Bila je sramota da Srbija, sa svojim slavnim ustankom protiv Turaka, prestane da postoji kao entitet, i da srpski pukovi koji su zadivili svet svojim heroizmom, stave svoje stegove u muzeje i koračaju pod novom zastavom Jugoslavije koja im nije značila ništa. Nema nikakve sumnje da je u tom trenutku, da bi zadovoljio Hrvate, kralj otišao predaleko. Popustio je u svojoj odanosti pravoslavnoj crkvi da ne bi otuđio svoje katoličke podanike. Takođe je učinio korak koji ne samo da je vređao Srbe već i zdrav razum, kada je u srpskim oblastima pokušao da ukine ćirilicu i zameni je latinicom koju su koristili Hrvati i zapadna Evropa. Ćirilica je od velikog istorijskog značaja za Srbe; ona predstavlja modifikovano grčko pismo koje su Ćirilo i Metodije prilagodili potrebama svojih preobraćenika kada su krenuli da pokrštavaju Slovene u 9. veku. Ali ona je takođe i mnogo pogodnija da iskaže konsonante karakteristične za slovenski jezik, gotovo je ista kao i ona koja se koristi u susednoj Bugarskoj i ona koja se koristi u Rusiji, i svaki čovek prosečne pameti može je savladati za nekoliko dana.

Te mere produbile su jaz između kralja i njegovih srpskih podanika, a nisu ga ni za milimetar približile njegovim hrvatskim podanicima. I mada je Radić bio taj koji je predložio uvođenje vojne diktature, njegovi sledbenici bili su njeni najveći protivnici. Tada je Italija iskoristila priliku da nađe uporište u Hrvatskoj i tu odigra istu onu ulogu koju je odigrala u Makedoniji. Imala je sreću da nađe spremnog saveznika u Mađarskoj, koja je ostala bez Hrvatske i Vojvodine – bogatog podunavskog područja– i žudela za osvetom. Ali teren je tu ipak bio teži. Hrvati su se čvrsto opirali mađarskoj vlasti, ali je njihov otpor uglavnom bio pasivan; a vladari, čiji su bili podanici, za razliku od Turaka, nisu ih navikli na ideju ubistva. Stoga su teroristi koje su Italija i Mađarska angažovale da naprave pokret po uzoru na VMRO u početku imali malo uspeha. Ni tada ni kasnije nisu uspeli da pridobiju većinu u Hrvatskoj seljačkoj stranci, niti pak u ijednoj drugoj partiji. Priča se da posle godinu dana rada nova organizacija nije imala više od trideset članova i da su logori za obuku otvoreni u Italiji i Mađarskoj zvrjali prazni. Uz velike troškove agenti su razaslati po svim zemljama gde su Hrvati otišli u potrazi za boljim životom – u Francusku, Belgiju, Južnu Ameriku, Sjedinjene Američke

Države, da regrutuju pripadnike izmišljotinama o tome kako Srbi ubijaju na hiljade Hrvata. Ali ni to nije dalo naročite rezultate, pa je mađarski logor pretvoren u mesto gde su namamljivani i zatvarani jugoslovenski seljaci.

Pa ipak, hrvatski teroristi zabeležili su i uspehe. Nisu bili nimalo neefikasni. Rasturali su lažljive i izdajničke novine i pamflete širom sveta, neke vrlo ubedljivo sročene. Otvorili su vrlo sposobnu i beskrupuloznu propagandnu kancelariju u Beču, koja je duboko povredila kraljeva osećanja i uspela da zatruje evropsko javno mnjenje; tu su, nimalo neuspešnije od kolega sa bugarske granice, vežbali postavljanje bombi u međunarodnim vozovima. Jugoslovenskoj vladi to je pričinjavalo stalne nevolje. Od bombi su obično stradali stranci, i to je izazivalo probleme s njihovim vladama, a oni stranci koji su izbegli smrt pokazivali su izuzetno neraspoloženje prema merama koje su preduzimane za njihovu zaštitu. Engleski ili francuski liberal od koga bi bilo zatraženo da napusti kupe da bi ga policija pretražila sumnjajući da je u njemu postavljen eksploziv, bio je sklon da piše pisma novinama žaleći se na tiraniju kraljevog režima, opisujući ljude koji su zagledali ispod sedišta i pretraživali držače za prtljag rizikujući svoje živote kao neljubazne i mračne. Isporuka oružja pobunjenicima, naročito u Makedoniji, nije prestajala. Bombe, eksploziv, puške, mitraljezi stizali su zahvaljujući krijumčarima koji su često ubijali jugoslovenske graničare. Oružje je smeštano u tajna skladišta odakle su snabdevani teroristi, a oni su ih koristili za akcije kao što je bilo dizanje u vazduh pravoslavne crkve u Zagrebu za vreme bogosluženja ili podmetanje požara u vojnim barakama prepunim regruta.

Kralju niko nije priskočio u pomoć. Svetozar Pribićević, najveći liberalni novinar i političar u posleratnoj Jugoslaviji, mogao mu je pomoći da uobliči nekakvu politiku. Pribićević je poticao iz ugledne srpske porodice čiji su preci pod vođstvom patrijarha Arsenija prešli u Mađarsku u 17. veku, a on sam igrao je vrlo hrabru ulogu u pokretu za nezavisnost Slovena u Austrougarskoj imperiji. Ali jedino što je on našao za shodno da kaže bilo je da kralj treba da abdicira i da kraljevina treba da postane republika. Njegov predlog bio je dosta nepraktičan. Zahvaljujući pravoslavnoj crkvi srpski podanici doživljavali su kralja kao Bogom izabranog poglavara države, a jugoslovenski politički život nije dao nijednog političara sa kvalitetima koji bi bili odgovarajuća zamena čak i za takvu vrstu objedinjujuće snage. Na tu glupost kralj je odgovorio preteranim gnevom. Pribićevićeve novine bile su zabranjene, a on sam stavljen je u kućni pritvor. Kasnije se razboleo, a Jugosloveni su doživeli dodatno poniženje kada je predsednik Masarik[340] ponudio da pobunjeniku pruži utočište u Čehoslovačkoj.

Svi su ga ostavili na cedilu. Živković je podneo ostavku, duboko povredivši kralja iskrenim priznanjem da su zajednički u Jugoslaviji upropastili sve. Otac

Korošec zatražio je samoupravu za Hrvate i Slovence, a kralj je opet reagovao s preteranim gnevom i naredio da se internira u Dalmaciju. Kraljevo neraspoloženje bilo je u mnogo čemu opravdano. Jugoslavija se uvek lepo odnosila prema Korošecu i nije bilo razloga da se njegovo čuveno poštovanje institucija, njegov stalni adut protiv demokratije, ne proširi i na dinastiju Karađorđevića. Onda je Radićev naslednik Maček zatražio pravo na samoopredeljenje Hrvata; bio je uhapšen i osuđen na tri godine zatvora. I Hrvati i Srbi ustali su protiv toga, ali kralj je bio neumoljiv. Treba se prisetiti da nije sasvim pogrešio, jer su takvi zahtevi bili neizvodljivi. Sloveni katolici, kojih je u kraljevini bilo pet i po miliona, nisu se mogli nadati da će opstati kao nezavisna država. Neke od njih uzela bi pod svoje Italija, a neke Mađarska. Ono što se danas događa sa četiri stotine hiljada Slovena u Italiji i sećanje na ono što su Hrvati i Srbi u Vojvodini trpeli pre rata od strane Mađara, dovoljno jasno ukazuje kako bi se to završilo. Takva aneksija ne samo što bi donela jad anektiranima već bi dovela neprijateljske sile tako blizu Srbima da bi im bilo isto kao i u 19. veku. Druga mogućnost bila je stvaranje federacije. Međutim, bilo je zaista preterano očekivati da jedan vladar prihvati takav status za oblast u kojoj je u toku ustanak finansiran i organizovan od strane neprijateljske spoljne sile.

Tako je kralj postupao sa Hrvatskom u skladu sa svojom mudrošću koja se pokazala nedovoljnom. Nije mogao poslati vojsku protiv ustanika. Priznanje da postoji građanski rat uništilo bi ugled nacije, a stvarno stanje u zemlji bilo je takvo da je malo nedostajalo pa da on zaista i izbije. Mnogo ljudi putovalo je tada Hrvatskom ne primećujući ništa neobično, jer najveći deo stanovništva nije ni bio izložen nikakvim opasnostima. Tako je umesto vojske vlada poslala srpske i Srbima sklone žandarme, koji su se prema Hrvatima bez sumnje odnosili vrlo okrutno i ružno. Za to je bilo mnogo razloga. Pre svega, oni su iskreno verovali u jugoslovensku ideju i smatrali su da su Sloveni koji žele da napuste svoju braću Slovene i udruže se sa neslovenima vrlo loši ljudi, koji zaslužuju batinu. S druge strane, Hrvati su ih dočekali s neprijateljstvom koje ih je zastrašilo jer su bili došljaci i daleko od kuće, tako da su smatrali da je opravdano da koriste sva sredstva koja će obeshrabriti njihove neprijatelje. Treba imati na umu da su, uhvativši se u koštac sa teroristima koje je flnansirala Italija, oni zapravo došli u sukob sa ljudima koji su bili pravi zlikovci, poznati po tome što su i po tri dana mučili nekog pre nego što bi ga ubili. Pošto su srpski žandarmi u Hrvatskoj dolazili u kontakt s različitim vrstama protivnika a nisu imali načina da ih razlikuju, nije nikakvo čudo što su često blagi i nedelotvorni liberali bili izloženi postupcima koje su u skladu sa Božjim zapovestima zasluživali okoreli zločinci i profesionalne

ubice. To je značilo da je u hrvatskim policijskim stanicama mnogo ljudi, od kojih su neki bili sasvim nevini, tučeno i zlostavljano.

Još jedan razlog za policijsku brutalnost ležao je u tome što se u policiji teško mogla održati disciplina, jer je ona delovala u manjim i razbijenim grupicama, koje se nisu mogle tako lako kontrolisati kao vojska. Nije bilo moguće obezbediti da se ijedna naredba izdata u Beogradu poštuje u Hrvatskoj. Dodatni razlog za takvo stanje ležao je u užasnim metodama i navikama policije koje su u oblastima kojima su nekada vladali Habzburzi bile nasleđene u prilično lošem obliku, a u onima koje su pripadale Turskoj bile su znatno gore. Smatralo se da policija mora postići rezultate kojima će vrhovna vlast biti zadovoljna, a da je za nižu vlast mnogo bolje da ne postavlja pitanja kako će se do tih rezultata doći, jer će se u protivnom suočiti sa velikim neprijatnostima. To je, naročito u Hrvatskoj, podstaklo onaj preduzetnički duh koji je vrlo žalostan u svim svojim manifestacijama: sama policija počela je da ubija hrvatske političare koji su joj ometali izvršenje zadataka, a pošto to nije mogla činiti odevena u uniforme jer bi bila prijavljena višim vlastima, organizovala je bande razbojnika koji su pod imenom četnika išle naokolo napadajući hrvatske rodoljube i rasturajući im sastanke.

Lako se može preterati u prikazivanju razmera ovakvog stanja. Zločini se nisu događali svugde, niti svakodnevno. Ali teško je preterati u prikazivanju razmera do kojih su Radić i Maček – svojom nerazumnošću i neprimerenom osetljivošću, kao i nesposobnošću da političku situaciju okrenu u svoju korist – bili odgovorni za patnje sopstvenih sledbenika. Takva situacija je svakako bila odvratna, i mada kralj o tome nije saznao celu istinu zbog nezavisnog položaja policije, znao je dovoljno da shvati da je politika represije i pritiska bila pogrešna, i da mora učiniti još jedan pokušaj u pravcu pomirenja, jer će, čak i ako on ne bude uspešan, to ostaviti bolji utisak nego da ne učini ništa. Ali bio je neobično uporan. Bilo je komentara da njegova upornost ima međunarodno objašnjenje, i da je lične simpatije koje je ser Nevil Henderson, britanski ambasador u Beogradu, gajio prema njemu pogrešno shvatio kao odobravanje svojih političkih akcija. Prema toj verziji događaja napravio je žalosnu grešku verujući da mu je diktatura donela ugled u očima Britanaca i da je samo iz tog razloga bilo nužno da je održi:

Svaki slobodan um u Hrvatskoj okrenuo se sada protiv Srba i pao u ruke stranih terorista. Septembra 1931. kralj je došao na nesrećnu ideju da proglasi nov ustav koji je praktično ukinuo princip narodnih predstavnika. Uspostavljen je Senat sa osamdeset sedam članova, od kojih je barem četrdeset jednog postavljao kralj. Ministri su odgovarali kralju a ne Skupštini, a i njih je imenovao kralj. Glasanje više nije bilo tajno i slobodno, već javno i obavezno. Pošto je slobodna Skupština

tako bila ukinuta, a sloboda govora i štampe još ranije postala stvar sećanja, Hrvati su morali da se prihvate onih sredstava koja su im bila na raspolaganju: tajno su se naoružavali i okrenuli stranoj podršci. To je bilo baš ono što je Musolini i hteo, ali kralj nije pokazivao nikakve znake uzmicanja.

Izgubio je Hrvate, ali nije zadržao ni Srbe. Novi ustav Srbima se učinio kao stvar užasna sama po sebi, jer je demokratija suštinski deo njihove društvene strukture, poput hrišćanstva ili poljoprivrede, a i dodatno užasna, jer je njen tvorac bio jedan Karađorđević. Čovek koji je dugo pomagao kralju u izradi planova za unapređenje prosvete na oslobođenim teritorijama i koji ga je mnogo voleo, pričao mi je da odlazeći u to vreme na dvor gotovo da nije mogao da razgovara s kraljem. „Glas me je stalno izdavao. Nisam mogao da uradim ništa osim da zurim u njega kao da ga pitam: 'Da li si zaista ti to učinio?' I mada je on morao primetiti moje neraspoloženje i mada me je, čini mi se, vrlo voleo, nije to uopšte pominjao, već mi se obraćao blago i mirno, kao učitelj koji je uzbudio dete učinivši nešto što ono ne razume i što mu još ne može objasniti. Moguće je da i nema nekog pravog objašnjenja. Kralj je saopštio nekim ljudima da namerava da zemlji podari ustav koji će biti demokratičniji nego ijedan prethodni, čim se bude uverio da su okolnosti takve da je to moguće bezbedno učiniti, a pričao je, činilo se, ono što je osećao i zaista nameravao da uradi. Mada nema osnova da se on smatra velikim ljubiteljem demokratije radi nje same, nema ni osnova da se smatra da ju je mrzeo. Ono što izgleda kao politički princip u zemlji koja je uspostavila svoje pravo na postojanje, može izgledati kao sredstvo u zemlji u kojoj nacionalno pitanje još nije rešeno. Kralj je možda verovao da demokratija ima vrednost kao nacionalna i dinastička tradicija, i da joj se može pribeći kada njegova spoljna politika bude donela željene plodove i kada bude izgradio tako snažne zidove mira na ugroženim granicama zemlje, da će se svi unutrašnji sukobi svesti na razumnu meru koja će moći da se podnese.

Jer kralj je bio mnogo uspešniji u svojim inostranim nego u domaćim poslovima. Na međunarodnom planu njegova naivnost ga nije saplitala, već mu je davala maha. Ispruženih ruku išao je u susret drevnim neprijateljima, a njih je iznenađenje obezoružavalo, te su osećali kako se u njima, u znak odgovora, budi prijateljstvo. Postavio je osnove za strukturu koja je mogla poslužiti za mir ne samo njegovog naroda već i cele Evrope, kada je odbio neprijateljstvo između Bugarske i Jugoslavije koje je Rusija podsticala, a kralj Ferdinand dodatno zatrovao. U tome su mu pomogli i neuspesi VMRO. Ta organizacija gubila je tlo u Makedoniji jer se jugoslovenska uprava naglo poboljšavala, a jugoslovenski Makedonci, koji nisu ludi, shvatili su da mogu živeti sasvim dobro samo ako njihovom zemljom ne haraju teroristi i ako ne budu morali da plaćaju ogromne

nelegalne poreze. To nije značilo da su Bugari u jugoslovenskom delu Makedonije odustali od svojih želja da te krajeve priključe Bugarskoj. Mnogi se nikad nisu pomirili sa jugoslovenskom vlašću. Ali mnogima je VMRO dozlogrdio do te mere da su se zajedno sa svojim susedima Srbima mašali pušaka kad god bi se pojavila neka grupa napadača, da bi uzvratili istom merom.

Odbijen, VMRO se potpuno okrenuo Bugarskoj, gde je već dugo igrao ulogu fašističke stranke, osnaživši se toliko da je postao država u državi. Imao je neograničene izvore finansija – od strane pomoći i nelegalnog poreza koji je naplaćivao u bugarskom i jugoslovenskom delu Makedonije; samo iz duvanske industrije za šest godina skupio je više od milion funti. Ali, njegov glavni oslonac bila je njegova beskrupuloznost koja je s vremenom potpuno uništila politički život u Bugarskoj. Sofija, grad divnih ljudi, lepih i izuzetno obrazovanih, bila je potpuno u vlasti te divlje bande, kao pod magijom zlih čarobnjaka tupo je zurila u ubistva koja su se gotovo svakog dana dešavala na ulicama grada. Čitav život bio je zaražen strahom i jadom. Nijedna radnja se nije mogla otvoriti a da se VMRO-u ne plati reket, a sve su morale snabdevati pripadnike organizacije robom čim bi im pokazali pisani zahtev. Svaki hotel morao je imati pet soba rezervisanih za članove VMRO-a, dve na prvom spratu za vođe, a tri na gornjim, za ostale. Drevno junaštvo počelo je da dobija Al Kaponeov lik. Bugarski kralj Boris i većina stanovništva osećali su ogroman stid. Pošto je VMRO okupljao svoje sledbenike samo programom uperenim na prisajedinjenje jugoslovenskog dela Makedonije, kralj Boris je odlučio da ih onemogući objavom nove i trajne politike prijateljstva sa Jugoslavijom. Od tog trenutka parazitska država u državi morala se okrenuti protiv svog domaćina da bi preživela. Seljaci i trgovci koji su pljačkani, da i ne pominjeno duvansku industriju, bili su vrlo zadovoljni pogodnostima koje je nudilo to prijateljstvo, iako nisu osećali neku veliku sentimentalnu vezanost za Jugoslaviju. Vođe VMRO-a bile su pogubljene, zatvorene ili naterane u bekstvo, a njihovi sledbenici poraženi su i razbijeni; Bugarska se okrenula normalnijem životu.

To pomirenje ne bi bilo moguće da kralj Aleksandar nije prihvatio ponudu kralja Borisa. Puno je učinio da se osećanja Bugara promene posetivši Sofiju i Varnu, što je bio čin hrabrosti kojim se teško mogao pohvaliti ijedan drugi suveren. Svi balkanski narodi cene hrabrost. I kada je kralj Boris, zbog uticaja koji je Italija imala na neke bugarske političare i refleksne, neshvatljive mržnje ostalih, oklevao da novo prijateljstvo izrazi i na odgovorajući diplomatski način, kralj Aleksandar krenuo je u druge posete da bi ga podstakao. Njegova namera bila je da sa susednim državama stvori odbrambeni blok za jugoistočnu Evropu. Otišao je u Konstantinopolj da se sretne s Mustafom Kemalom, koji mu se smešio uz

pogled koji je kazivao da je Balkan još jednom prevario Turke, i da je bio osvojen samo zato da bi vladao; jer Ataturkove oči bile su plave, i on je, poput nekih sultana, nekoliko vezira i cveta janičara bio barem jednom svojom polovinom Sloven. Aleksandar je potom otišao u Grčku i podstakao pregovore koji su na kraju urodili plodom, uprkos nesklonosti grčkih političara ka saglasju. Grčka, Turska i Jugoslavija potpisale su 1933. Balkanski pakt, a kada se Bugarska našla sama naspram ove tri zemlje, predomislila se i pridružila im se, 1934.

Ali ni to što je postigao nije moglo ubediti kralja Aleksandra da je svet jednako prijatan kakav mu se činio dvadeset godina ranije, kada je bio mladić, na kraju balkanskih ratova; onako prijatan kakav mora biti da bi zaslužio da se kupa u bogatstvu poezije, snova sanjanih na Fruškoj gori. Nije bilo samo posredi to što su ovakvi njegovi uspesi neizbežno vodili prema paktu sa sovjetskom Rusijom. To mu Mustafa Kemal već beše predočio; i on je uvideo da je podrška Rusije, bele ili crvene, neophodna Balkanu da bi se suprotstavio agresiji sa Zapada. Ali, bilo je i onih aspekata situacije u kojoj se nalazio koji su bili neprijatniji, što je morao shvatiti već na samom početku svog diplomatskog hodočašća, i koji su ga uverili da neke uzvišene vrline behu napustile svet, da više ništa nije jednostavno po obliku i blistavo kao mač.

Njegov prvi susret sa bugarskim kraljem pokazao je da je monarhistička tradicija ponešto izbledela, da je ratnička muzika, kakva je vekovima postojala, sada već delimično prigušena. Godine 1930. kralj Boris oženio se italijanskom princezom Đovanom, rođakom kralja Aleksandra: njihove majke, crnogorske princeze, bile su sestre. Taj prvi kraljevski susret morao je biti skroman, i morao je da se dogodi pod okriljem takve rodbinske veze. Zato je predstavljeno da je pri povratku u Sofiju iz posete Parizu i Londonu, kraljica Đovana, obuzeta osećanjem da krv nije voda, poželela da se sretne s kraljem Aleksandrom, koga verovatno nije videla još od 1913, kada je njemu bilo dvadeset pet, a njoj šest godina. Kralj Aleksandar došao je na stanicu i tokom jednog časa, koliko se „Orijent ekspres“ zadržavao u Beogradu, popio s njima kafu u čekaonici, ukrašenoj za tu priliku, kakav je bio običaj, izuzetno formalno. Između dveju zemalja bilo je nekih odnosa, ali pošto se kralj Boris nije usuđivao da nastupi otvorenije, kralj Aleksandar nije mogao da ih pozove da posete dvor. Ali dok su stajali na peronu, kraljica Đovana iznudila je diplomatske korake poljubivši kralja Aleksandra kao da joj to nalažu osećanja, zagrlivši ga kao da između svih njih postoji ogromna dobra volja koja za sve njih, ako joj se dopusti, može učiniti mnogo dobra. Njen gest naveo je kralja Aleksandra da odbaci svoju uobičajenu krutost, pa su u čekaonici razgovarali i smejali se pokazujući istinsku, kraljevsku toplinu. Ali u njihovom smehu bilo je i prkosa. Taj susret nastao je iz pobune jednog člana italijanske

kraljevske porodice protiv Musolinija. Tri naslednika kraljevske krvi kovala su zaveru, nikako lišenu strepnje, da ljudima obezbede mir uprkos pretećim planovima sina jednog kovača.

Takav prizor sveštenici i carevi Vizantije nisu mogli ni zamisliti, nisu to mogli ni nemanjićki kraljevi, čak ni srpski seljaci koji su uzdigli Karađorđa i Miloša Obrenovića u svoje kneževe. Kraljevi moraju biti svemoćni, rekli bi; može biti pokušaja da im se otme skiptar, ali dok ga drže u ruci, moć pripada njima. Oni i njihovi podanici svakako bi se složili da nijedan narod nikako ne može roditi sopstvenog neprijatelja. Ali sada se javio novi faktor koji je pomračio takvu sigurnost. Postojale su dve vrste ljudi. U prvu vrstu spadaju ljudi nalik na one koji su otkako je sveta i veka živeli i radili u selima, varošicama i velikim gradovima. Međutim, pored njih pojavljivali su se i novi ljudi, rođeni u novim gradovima koje je industrijski i finansijski uspon u 19. veku posejao širom Evrope; ti gradovi, tako veliki i kompleksni da su, noseći se sa nevoljama sopstvene organizacije, izgubili svaku vezu sa svojom okolinom, nazivani su glavnim gradovima, mada to nisu bili, jer glava mora imati neku vezu sa telom; ali ovi gradovi su zamišljeni da služe samo biološkim interesima bogatih, koji nisu nimalo marili za duše i tela siromašnih. Nova vrsta ljudi – stanovnici ovih gradova prevarom su izgubili svoju tradiciju, bili su lišeni nasleđa mudrosti; odrastajući bez dvorišta da bi opsluživali mašine, svi su osim neznatne manjine bili lišeni onog vaspitanja koje pruža zanatski rad; a mudrost i takvo vaspitanje – pošto su živeli u uslovima nezamislivog beznađa i nesigurnosti – bili su im potrebniji nego ikad. Čovek bez tradicije i zanata nesiguran je i izgubljen, a knjiško znanje mu je od male pomoći, jer mu nedostaje pameti koja pročišćava ono što se čita.

Neki od tih novih ljudi, čudom koje se može nazvati milošću, opiru se tim napadima na svoj soj, i oni su poput najboljih nekadašnjih ljudi. Ali, ima i onih koji podležu, nikad se dovoljno ne razviju, i pošto zauvek ostaju infantilni, reaguju na razočarenje i lišavanje onako kako deca reaguju na glad: vrište i udaraju po svemu što im padne pod ruku. Jedan od njih, po imenu Lukeni, ubio je 1898. godine caricu Elizabetu od Austrije. Ali njegov soj je u međuvremenu dobio još veću snagu. To ne znači da je postao i mudriji, niti da je našao leka svojoj boljci; jednostavno, postao je brojniji, i, svestan svoje brojnosti, naučio je ne samo da se urlajući žali već i da urlajući izdaje naređenja. I kada je kralj Aleksandar, doprinevši stvaranju balkanske Antante, otišao u posetu Francuskoj da bi razgovarao o odnosima sa ovom novom silom, na njega nije udario izgladneli lutalica, već vladar koji je mogao tiranski da postupa sa svojom kraljevskom porodicom, kao što je to činio i sa seljacima i radnicima. Stvoren je oblik vladavine mnogo odvratniji od onih koje su mu neposredno prethodile. Berlinskim mirom

velike sile ponovo su namenile Balkanu užasnu sudbinu. One su odgovorne za mnogobrojne ružne smrti ljudi na visokim položajima – knez Mihailo bio je žrtva austrijske zavere, kraljica Draga i kralj Aleksandar Obrenović možda bi doživeli starost da nije bilo austrijskih spletki, Franc Ferdinand i Sofija Hotek bili su osuđeni na propast zbog lošeg načina na koji je Austrija vladala. A odgovorne su i za nastanak mnogih ružnih stvorenja niskog roda: u nekom pravednijem ekonomskom poretku ne bi bilo ni Lukenija ni Musolinija. Ali i kada su činile greh, one su ipak bile svesne da greh postoji, imale su svest o tome da postoji dobro i zlo. To novi vladari sveta nisu znali. „Nasilje je“, rekao je Musolini pokazujući jasno svoju moralnu nakaznost, „duboko moralno, mnogo moralnije nego kompromisi i nagodba.“ Vreme je išlo unazad. Izgledalo je da će čovek izgubiti mudrost da je bolje biti dobar nego zao, da je sigurnije biti blag nego osion, da je zdravije biti normalan nego lud. Nije zapostavio samo Propoved na gori već je zaboravio i ono što su tvorci psalama imali na umu. A pošto se radilo o istinama, bilo je jasno da će čovek, kada ih jednom smetne s uma, uz ogroman bol morati ponovo da ih otkriva.

Beograd sve to zna i iščekuje svoju budućnost sa strepnjom. Jer, istinu govoreći, to je tužan grad. Čak i u proleće, kada mladi zaljubljeni parovi šetaju kroz cveće Kalemegdana, a njihovi roditelji sede u restoranima razgovarajući o politici s novom i svežom žestinom, jer im nozdrve ispunjava miris pečene jagnjetine i prasetine, njegov osnovni ton je ton jesenje sumnje. Zima će biti vrlo duga i teška. Da li je ono š'to dolazi vredno da se zima preživi? Oni koji se to pitaju sasvim dobro znaju šta je zima i nisu kukavice. Taj ton je jedan od dubokih tragova koje je ličnost Aleksandra Karađorđevića ostavila u ovom gradu. To je još njegov grad. Kada bi neki srednjovekovni srpski slikar fresaka ustao iz mrtvih da neki manastirski zid prekrije slikom Beograda, sigumo bi prikazao kralja na odru kako plovi iznad grada; a da bi ta freska bila pravi simbol, ona bi morala pokazati i kako se kraljevo nepokolebljivo i suzdržano lice izmenilo sumnjom, kako se njegova suzdržanost slama i otkriva sumnju da je njegova nepokolebljivost bila i od kakve koristi.

Svaki srpski vladar je dokazao nešto svojom vladavinom. Više nego jednom ta Čudna vladavina, novija od Sjedinjenih Američkih Država a stara koliko i Vizantija, dokazala je da jedna mala država može pobediti veliku imepriju; ali svaki put je dokazala da je užasno, Čak i u pobedi, biti mala država među velikim imperijama. Aleksandru je bilo dosuđeno da pmži nove dokaze za ovakve tvrdnje, a i za neke nove. Proširivši svoju državu mimo granica kulture svog naroda, prinudio je Srbiju na osećanje krivice. Očito, moralna nužnost bila je da mali narodi prave male države, a cena koju su morali da plate za odbranu takve moralnosti činila se

preteranom za nejako ljudsko telo. To je kralj dobro znao dok se, ukrućen i sumoran, vozio ulicama Beograda. Budući da je i sam bio diktator, bio je i prvi vladar Evrope koji je naučio da diktatura neizbežno sprečava stvaranje svakog pravno uređenog i istinski slobodnog poretka. To zna još bolje sada, dok na svom odru plovi iznad grada. Jer njegovo ubistvo prošlo je gotovo nekažnjeno. Francuska je jedva smogla hrabrosti da sudi njegovim ubicama, a Liga naroda promrmljala je stidljive reči prekora koje nikoga nisu mogle uvrediti.

BEOGRAD IX

S nestrpljenjem smo očekivali odlazak iz Beograda i predstojeće putovanje s Konstantinom po Makedoniji i Staroj Srbiji, mada nam se nije događalo ništa neprijatno. U dva maha, istina, naleteli smo na Konstantina i Gerdu, koji su očito bili u vrlo lošem stanju: Gerda je plakala ne obazirući se na slovenski otvorene poglede prolaznika, a Konstantin je bio crven od jada i zbunjenosti. Ali mi smo prihvatali kao normalno da Konstantinov život uključuje čitav niz neobičnih okolnosti i događaja, i bolnih i lepih, tako da nismo bili previše iznenađeni. Ono što nas je mučilo u gradu nije bilo ništa lično, već sveopšta atmosfera praznine posle vrhunca. U Beogradu se ništa nije dogodilo otkako je kralj Aleksandar umro. Istina, to je pre bilo čudo nego antiklimaks. Jer njegove ubice uklonile su ga upravo zato da bi zemlja ostala bez poglavara i da se ne bi mogla braniti kada bude napadnuta, ali do napada nije došlo.

To odsustvo akcije je i sada zagonetno, mada ga je nekoliko očiglednih faktora dobro objašnjavalo. Prvi je bio reakcćija Jugoslavije na kraljevu smrt. Zemlja se nije raspala; naprotiv, bila je jedinstvenija nego ikada od abdikacije kralja Petra. Svi njeni krajevi, čak i Hrvatska, bili su preplavljeni tugom. Nijedna zemlja, osim ako nije zapala u neku životinjsku tupost, ne može izgubiti svoga vođu, a da ne oseti neku vrstu instinktivne patnje, a Sloveni, po prirodi analitični, znali su da je kralj Aleksandar, iako je počinio mnogo grubih i nepromišljenih stvari, u suštini bio sveštenik svog naroda. Ne postoje samo dobri i loši ljudi, postoje dobri loši ljudi i loši dobri ljudi. Loš dobar čovek u svakom svom pojedinačnom činu dela u skladu sa opšteprihvaćenim etičkim normama, ali njegov život u celini ispisuje model koji ne može udovoljiti Bogu. Dobar loš čovek može počiniti mnogo grešaka i prestupa, ali u suštini sve što čini podređeno je njegovoj dužnosti da stremi najvišem zakonu; Jugosloveni su znali da je kralj Aleksandar pripadao takvoj vrsti ljudi. Bili su svesni da je, iako je mnoge od njih poslao u zatvor, težio da Jugoslaviji podari časnu sudbinu, koja će očuvati njenu dušu. I tako se Hrvati nisu digli na ustanak, a strani vladari i državnici koji su išli u pogrebnoj povorci ulicama Beograda zbunjeno su slušali potresan, prigušeni plač čitavog grada.

Drugi faktor koji je očuvao Jugoslaviju od dugo planiranog napada bio je tajno ponašanje velikih sila koje je bilo hrabrije nego što se javno moglo videti. Odmah posle ubistva Britanska sredozemna flota uplovila je u Jadransko more; a moguće je i da su Francuzi otkrili više nego što je trebalo o zločinu, tako da su mogli da traže *quid pro quo* u zamenu za zavesu koja je prekrila suđenje ubicama u Eks-an-Provansu. To što je njihovo ponašanje sprečilo rat u tom trenutku ne oslobađa ih krivice, jer bi rat tada bio mnogo manje opasan; u međuvremenu, svi totalitarni

zlikovci u Evropi likovali su što je jedan od njih ubio tuđeg kralja u vreme mira i izvukao se bez kazne, a svi pošteni ljudi bili su ispunjeni strepnjom.

Senka se, ovde u Beogradu, nije nimalo podigla. Uprkos svoj žestini i mudrosti života, stvari su stajale na mrtvoj tački. Bilo je mnogo ljudi koji su se usuđivali da misle, ali niko nije ništa radio, izuzev možda jednog manjeg kruga finansijera i industrijalaca avanturista koje navodno zastupa Stojadinović, koji se kao i on „dive“ kapitalizmu i veruju u mit da će kapitalizam koji umire širom Evrope oživeti radi njihove dobrobiti. Često zabluda mnogo snažnije stimuliše neki organizam nego istina, kao što rak proizvodi mnogo spektakularniju reakciju u telu nego zdrava ćelija. Oni čija su se razmišljanja zasnivala na realnijim stvarima jednostavno su čekali razrešenje svojih sumnji. Snagu su im davale Francuska, Engleska i Rusija. Stoga su bili tako duboko pogođeni time što su Francuska i Engleska, povodom ubistva kralja Aleksandra, propustile da kažu istinu pred Ligom naroda, da više o tim dvema zemljama nisu ni razmišljali, već su se prepustili sudbini. Više nisu mogli očekivali nikakav pravi podsticaj od nas sa Zapada, jer tek treba da im pružimo dokaz naše vrednosti. Još su razmišljali o Rusiji, ali ne na način kako su to činili u vreme kada je Balkan bio stalno zasipan misticizmom ruske revolucionarne teorije, jer Rusija je tada bila već toliko odvojena svojim kineskim zidom isključivosti i tajanstvenosti da je to bilo kao razmišljanje o raju, ili – kako se nekima činilo – o paklu.

Povremeno je izgledalo da je njihova pasivnost dobrim delom rezultat mitskog karaktera narodne mašte. Kao da su ljudi govorili sebi: „Država mora imati glavara, ali mi ga nemamo jer naš kralj još nije odrastao čovek, zato ne možemo da živimo kao država, moramo da očuvamo mir dok mladi Petar ne bude u stanju da vlada.“ To je bila zaista mudra odluka, ali kada se narodni um suviše čvrsto drži svojih najstarijih verovanja, svojih prvih bajki, to može i da pređe u ludost. Kralj Aleksandar ostavio je tri namesnika da vladaju Jugoslavijom dok njegov sin ne postane punoletan: svog rođaka kneza Pavla, svog ličnog lekara, i hrvatskog bana, Hrvata, uz jednog generala u rezervi. Nijedan namesnik, izuzev kneza Pavla, nije bio neka izuzetna niti uticajna ličnost, te da su i hteli da se suprotstave knezu Pavlu, to im ne bi pošlo za rukom. Stoga su ljudi osećali da je namesnik Pavle jedini koji stvarno ima neku moć, što je verovatno i bilo istina. Koliko su stranci mogli da vide, on je samog sebe oslobodio odgovornosti, ubedljivo pokazujući u kojoj meri ne voli svoj položaj. Njegova interesovanja ticala su se isključivo umetnosti, što je neobično za čistog Slovena, i bilo je dobro poznato da bi on mnogo radije odabrao život poznavaoca umetnosti u Firenci nego da bude vezan dosadnim administrativnim poslom u gotovo potpuno neživopisnom Beogradu. Možda je zbog te želje da bude negde drugde i radi nešto drugo, kao i zbog

promišljenosti koja mu je u prošlosti omogućavala da mirno živi među Karađorđevićima uzvitlanih sudbina, uvek reagovao na ljude i događaje u Jugoslaviji, umesto da ih usmerava. Bio je u prijateljskim odnosima sa Stojadinovićem, spreman da se klanja i smeši svima koje mu je Stojadinović dovodio, čak i Italiji i Nemačkoj.

Za čoveka koji je znao da po prirodi nije vladar i da vlada u vrlo opasnom periodu istorije, to nije bila politika potpuno lišena mudrosti. Ali narodni um, mada sklon mitovima, nije ga video kao namesnika iz bajke, čiku koji čuva decu izgubljenu u šumi, već kao čoveka koji čezne da se domogne prestola svog štićenika, i koji je u dobrim odnosima sa uzurpatorima najgore vrste – Musolinijem i Hitlerom. Pripisan mu je okrutni duh reakcije, rođen iz antiboljševizma koji tuguje za Romanovima i odan je Demidovima. Pa ipak izgleda neverovatno da je jedan ljubitelj zapadne umetnosti, čiji je zakon u životu očito bio ukus, mogao da oseća takvu duboku nostalgiju prema filistinskom dvoru Nikolaja III, a okolnosti pod kojima su se Arsen Karađorđević i Aurora Demidova rastavili, morale su predstavljati prepreku osećanjima koje sinovi normalno gaje prema porodici svoje majke. Po svemu sudeći političke ideje kneza Pavla ne potiču iz Rusije, već iz bogate engleske srednje klase s kojom se upoznao na Oksfordu. To ne znači da su one bile idealne za primenu na Balkanu, ali njihova neprimenljivost bila je drugog tipa od carističkog opskurantizma. Liberalizam Beograda nikada nije posustajao, bio je snažno drvo čiji je koren zadirao duboko u karakter slovenske rase; ali bivalo je perioda kada je izgledalo da nikada više neće biti delotvoran, jer se odvojio od seljačke tradicije zdravog razuma i okrenuo urbanim sagledavanjima, koja su bila samo bistro nagađanje.

„Ali videćeš, čim stignemo u Makedoniju, da ovde sve mora biti dobro“, rekoh mužu, dok sam pred ogledalom na toaletnom stolu nameštala šešir, spremajući se za čaj kod Gerde i Konstantina. „Videćeš da postoji balkanski genije tako snažan da ljudi koji ga poseduju ne mogu nikada nestati, da oni u svom duhovnom životu mogu naći pribežište od materijalne smrti, čak i od intelektualne i moralne smrti.“ „To mi zvuči vrlo čudno“, reče moj muž, „jer sam celog života slušao o Makedoniji kao o simbolu loše uprave i propasti koja traje vekovima. Slušao sam kao dete da je to mesto gde se ljudi međusobno kolju, iako bi se morali smatrati braćom.“ „Ali to nije trajalo vekovima“, rekoh. „I ja se toga sećam. Slušali smo odrasle kako pričaju o strašnim svađama u Makedoniji kad nam je bilo devet-deset godina, i sad shvatam da je to bilo posle Mircšteskog sporazuma76[341] između Turske i velikih sila, sklopljenog 1903. godine. To je bila strašna stvar. Prema njemu vojne snage velikih sila kontrolisale su Makedoniju, a sklopili su ga austrougarski i ruski ministri spoljnih poslova, Goluhovski i Lansdorf, u jednoj od lovačkih kuća Franca

Jozefa. Goluhovski, koji je bio pametan čovek, više od svega voleo je pucanje, a Lansdorf, koji je bio glup čovek, više od svega je voleo da piše. Tako je Goluhovski svaki dan provodio napolju s puškom, a Lansdorf je ostajao unutra pripremajući sporazum. Goluhovski se očito vraćao previše umoran za čitanje, a izgleda da su i ostale evropske diplomate u istoj meri volele pucanje, jer im je promakla imbecilna odredba koja je predviđala da će se, namesto postojećih turskih, uspostaviti nove etničke oblasti čim bude izvesno da se u Makedoniji može zavesti red. To je smesta izazvalo izuzetno krvav građanski rat. Jer, odredba je prestravila Bugare, Srbe i Grke u Makedoniji. Oni su znali da u tom delu sveta jedva da ima etnički čistih oblasti, i već su videli sebe predate na milost i nemilost onom narodu koji je bio makar i u minimalnoj većini. Svaka grupa okrenula se stoga odmah protiv druge dve, trudeći se da ubije što je moguće više njihovih pripadnika ne bi li ih svela na neznatnu manjinu. To je trajalo tri godine, sve dok jedna Engleskinja, ledi Grogan, nije posetila Makedoniju i izvestila Ministarstvo spoljnih poslova o razlozima pokolja, te su se velike sile lenjo sabrale i povukle ovu odredbu. Ali, naravno, Makedonija je pre toga bila izložena beskrajnom, petovekovnom bolu i užasu. Teško je poverovati da nas išta čeka u Makedoniji, ali kada sam poslednji put tamo bila, učinilo mi se da u njoj ima više svega nego na ijednom drugom mestu.“

Krenuli smo ranije na naš sastanak, jer smo želeli da posetimo Muzej kneza Pavla i bacimo poslednji pogled na slike i starine kojima je namesnik ispunio jedno krilo Novog dvora na glavnoj ulici. Nešto od toga je on sam sabrao, a ostalo je pripadalo zbirci koju je srpska država prikupljala od 1842. godine, dosta oštećenoj i opljačkanoj za vreme rata. Među njima je bila divna zlatna posuda nađena u Makedoniji, iz predmikenskog perioda nezabeleženog u istoriji, nekoliko divnih zlatnih i emajliranih predmeta iz Vizantije i srednjovekovne Srbije, odeća, nameštaj i alat iz doba ranih Karađorđevića i Obrenovića, nekoliko loših austrijskih i nemačkih slika, nekoliko dobrih francuskih i nekoliko pristojnih engleskih. Bilo je tu i nekoliko ne baš originalnih slovenskih radova rađenih pod uticajem Nemaca, Austrijanaca i Francuza, i nekoliko vrlo originalnih slovenskih skulptura iskvarenih nastojanjem da se slede opšteprihvaćeni pravci. Vedra sigumost srednjovekovnih radova i nesigumost modernih možda bi nas oneraspoložila da nismo naišli na neke poznanike koji su sobom predstavljali kontinuitet srpskog nacionalnog života i koji će, nema sumnje, vremenom doći na svoje. Tokom našeg boravka u Beogradu povremeno smo, negde oko ponoći, odlazili na kafu i ljute kobasice u jedan restoran u kome su pevale dve sestre Rumunke, fine devojke, okrugle i čvrste, koje su se obraza prislonjenih jedan uz drugi široko smešile, ličeći na Filis i Zenu Dear[342] na fotografijama iz mog

detinjstva. Prethodne noći gledali smo jednog mladog čoveka lepo odevenog i sigurog u sebe, ali očito ne iz grada – verovatno sina bogatijeg seljaka iz nekog većeg sela – kako popušta pred čarima obe sestre istovremeno ne praveći među njima nikakvu razliku; to nam se učinilo prilično čudnim s psihološkog gledišta, ali devojke su to prihvatile bez ikakvog protivljenja. Nismo nimalo sumnjali da je njegova strast praktične prirode; ali ovde u muzeju nabasali smo na njih dok su stajali pred nekim srednjovekovnim ikonama i svetim predmetima; mladić je dvema devojkama objašnjavao, snažno gestikulirajući i pričajući glasno i s ponosom, da je začetnik dinastije Nemanjića bio otac sv. Simeona, osnivača manastira Hilandar na Svetoj gori. Izgledale su zainteresovane i impresionirane.

Kad smo stigli do Konstantinove kuće, on nam je otvorio vrata kao mali, srećni Buda, kakav je uvek kada prima goste, a Gerda nas je čekala za svojim stolom za čaj, sabrana i ljupka u sivoj, svilenoj haljini, bez tragova suza. Dvoje dece igralo se oko stola; bili su čudesna stvorenja jer su u sebi sadržali pomešane, pa ipak jasno razdvojene, svoje raznorodne komponente. Njihov pogled otkrivao je istovremeno nemački romantični aktivizam, jevrejsko pametno i brzo sagledavanje mogućnosti i analitičku, slovensku prodornost. Odlikuju se i vedrom pribranošću koju sam otkrila kada sam se prvi put susrela sa Konstantinom. Poveli su me kod njega u kancelariju zbog posla koji sam obavljala tokom svoje prve posete Jugoslaviji; stigla sam dosta kasno, tako da smo, da bismo završili razgovor, morali da ručamo zajedno. Konstantin je telefonirao kući i rekao: „Jesi li to ti, sine? Reci mami da neću doći na ručak jer sam pobegao sa jednom Engleskinjom.“ Sedeći s druge strane stola čula sam kako dete odgovara na nepoznatom jeziku, savršeno mirno. „Ima li“, upitao je, „ta Engleskinja poštanske marke?“ I mlađi dečak je takođe izgledao kao neko ko je duboko svestan potrebe da se neobuzdanim izlivima prirode nametne forma; sada kada je cela porodica bila na okupu, videlo se da obojica Konstantina i njegovu majku smatraju glavnim predstavnicima te ekstravagancije. U tom svom mišljenju izricali su sud. Bili su spremni da prihvate njihovu rasipnost kao zabavnu i dobroćudnu, ali je bilo jasno da smatraju da je treba podvrgnuti kontroli.

Malo me je ražalostio njihov stav jer sam znala da nisu u pravu, da su grešku nasledili od Gerde, od njene zapadne tradicije. Konstantinu možda treba kontrole, s obzirom na njegove sklonosti od kojih je najnezgodnija njegovo podavanje Zapadu; ali Konstantinova majka je pokazala da je sposobna da izdrži toliko da od nje nije bilo moguće tražiti neko veće prilagođavanje životu. Lepota, koja je morala biti izuzetna, podarila joj je u mladosti darovitog i zaljubljenog muža, sina Konstantina i ćerku. Pred sam rat, veliko zlo Balkana – tuberkuloza – uzelo joj je ćerku. Onda su njen muž i njen sin otišli u rat; muž joj je umro od tifusa, a sin je

poslat u Rusiju, gde je nestao. U njenoj kući su u međuvremenu boravili Nemci, nije imala sredstava za život, i mada je kao bolničarka radila do kraja rata, gotovo da je umrla od gladi pre nego što je njen život ponovo postao normalan i pre nego što je ponovo stekla đake; a čak i tada živela je u jadu jer je tek tri godine po završetku rata saznala da joj je sin živ. Sve to mogla je podneti neka žena sa sela učena od rođenja da suočena sa nesrećom ćuti. Ali ova žena bila je muzičar, umetnik interpretator, u potpunosti predana javnom iskazivanju svojih osećanja. Od nje se pre moglo očekivati da bude pogođena nekom transcedentnom tugom od koje će umreti nekom posebnom smrću koja bi predstavljala ispunjenje. Pa ipak, ona je bila tu, izmučenog lica, ali ne toliko od onog što je pretrpela, koliko od nemogućnosti da otkrije pravu istinu o ljudskom rodu, zapravo nemogućnosti da nađe stabilnu osnovu za umetnički napor.

„Pa recite mi onda!“ uskliknu ona kada smo joj ispričali da smo, od mog poslednjeg susreta s njom, bili u Kanadi. „Da li je tačno da je Skrjabin[343] zaista omiljeni muzičar svih Kanađana?“ Rekosmo joj da ono što smo videli u Torontu i Montrealu nije ukazivalo na to. „Ja sama u to ne verujem“, objasni ona, „ali jedan kanadski profesor došao je zimus u Beograd, i on me je uveravao da omiljeni kompozitori u njegovoj zemlji nisu Betoven, Mocart ili Vagner, već da je to Skrjabin, i da postoji jedno veliko udruženje, Skrjabinovo društvo, koje popularizuje njegova dela. Ali to nije moguće, jer bi i sam Skrjabin rekao da oni koji tvrde da je on njihov *omiljeni* kompozitor nisu uopšte u stanju da ga cene. Ljudi koji imaju jastoga i šampanjac za svaki obrok ne mogu da tvrde da obožavaju jastoga i šampanjac. Osim toga, Skrjabin je previše *težak“* Njeni prsti, raširenі i potpuno ispravljeni uvis, svaki za sebe, iskazivali su oklevanje pred tehničkim problemom. „Suviše malo ljudi je u stanju da ga svira, suviše malo može da ga sluša i da se stvarno upozna s njim. Takođe, prilično je apsurdno da u jednoj velikoj zemlji, uglavnom prekrivenoj snegom, čiji stanovnici zarađuju loveći divlje životinje zbog krzna, Skrjabin bude najomiljeniji kompozitor.“

„Da, mama“, reče Konstantin, „ali ti možda zaboravljaš da je i sam Skrjabin iz velike zemlje prekrivene snegom, gde priličan broj ljudi živi od lova na divlje životinje?“ „Da, da“, reče stara gospođa, „ali ne verujem da se u celoj Rusiji može naći ijedan čovek koji smatra da je Skrjabin omiljeni ruski kompozitor!“ „Ali, mama, možda oni u Kanadi love drugu vrstu životinja?“ „Kakve to veze ima!“ uskliknu njegova majka zaprepašćeno, naprežući svoj fini um pred Konstantinovom zagonetkom, dok nije videla kako nam Konstantin namiguje, pa je, smejući se, povikala: „Ah, videćeš kad ostariš kako je to kada ti se svi rugaju, čak i tvoj mali, glupavi sin!“

Vrlo brzo smo uočili da Gerda ne smatra da je ovo pravi način da se primaju gosti. Sada je još gore mislila o nama, zbog ovog šašavog razgovora o muzici, koji joj je verovatno izgledao beskoristan jer nije imao nikakve veze sa Idealom Istorije Muzike. Bilo bi bolje da smo podneli izveštaj o mestima na kojima smo slušali muziku i da smo i nju na to podstakli, i tako omogućili naše zajedničko uživanje u kulturi: da smo, na primer, pričali o tome kako smo neku Betovenovu simfoniju čuli u Torontu ili Montrealu, i da smo potom nju upitali gde je ona imala prilike da je sluša. Upravo je pričala kako njena okolina ne poseduje takvu vrstu rafinmana, kada se razgovor okrete na hranu i količinu hrane koja se kuva u jugoslovenskim domaćinstvima. S prezirom je ispričala da se u srpskoj porodici koja očekuje goste domaćica odmah baca na pravljenje kolača i peciva, naglasivši da ona, što možemo da vidimo i po hrani na njenom stolu, koja je očito bila kupljena, nije od te vrste. Njen hladan ton jasno nam je predočio kako ona zamišlja gostoprimstvo. S punim novčanikom i dugovima isplaćenim na vreme, ljudi izlaze iz kuće i odlaze kod „Kranclera“, ako žive u Berlinu, kod „Demela“ ako žive u Beču, kod „Žerboa“ ako žive u Budimpešti, pozdrave prodavca ispunjenog dubokim poštovanjem prema imućnoj mušteriji, i izaberu najbolje pecivo i *petits fours*, koji ne samo da se divno tope na nepcima njihovih prijatelja već im nesumnjivo ukazuju da potiču iz „Kranclera“, „Demela“ ili „Žerboa“.

Pretpostavljala je da ćemo se moj muž i ja saglasiti s njom, da ćemo podržati taj hladni, snažni, sabrani ideal nepoznat srpskim varvarima koji vole žene zajapurene nad šporetom, kao da ne mogu da plate nekog da radi umesto njih, što je najverovatnije i bio slučaj. Teško bismo joj objasnili koliko je, po našem mišljenju, grešila. Volimo „Kranclerovu“ štrudlu od jabuka i nikada nismo bili u Beču a da nismo otišli kod „Demela“ na tortu od lešnika, a jednom smo, na svoju sramotu, zakasnili na ručak kod prijatelja u Budimpešti jer smo svratili kod „Žerboa“ na kolače s jagodama i šlagom. Ali smo isto tako znali da kada čovek ode u radnju i kupi kolač, dobije samo kolač, koji može biti vrlo dobar, ali je ipak samo kolač; a kada neko ode u kuhinju i napravi kolač zato što mu dolaze ljudi koje poštuje i koje verovatno voli, on pritiska početnu notu na skali koju potom Betoven i Mocart razvijaju dalje. Mi verujemo da je bolje stvarati nego platiti. Engleska je, zapravo, imala buržoaziju mnogo pre Nemačke, i mi smo otkrili da buržuj mnogo više gubi nego što dobija odričući se rada sopstvenim rukama; ali, nema dubljeg jaza od onog između ljudi koji se nalaze na dvema stranama životnog iskustva.

Dok je Gerda govorila, Konstantin je gledao u nju sa pomalo preteranim odobravanjem, klimajući glavom i smešeći se. Bilo je tako očigledno da pokušava da je ohrabri i da je nama preporuči, da smo se i nehotice prisetili kako smo ih

nedavno, u dva maha, zatekli na ulicama Beograda, neuredne i uzbuđene zbog nekog nesporazuma. Neverovatno je da su oni, izrneđu takvih scena, mogli jedno drugom darovati blistavo zadovoljstvo koje je obasjavalo prostoriju u kojoj smo se nalazili; ali, naravno, postoje milioni tipova sretnih brakova. Tek kada smo ustali da krenemo i kada nam Konstantin reče da će nas malo otpratiti, videsmo da se ne smeši samo njoj nego i nama, i da je njegov osmeh u poređenju sa pravim osmehom isto što i veštački zubi u poređenju sa pravim zubima: obavljao je funkciju izražavanja dobre volje, ali organizam nije bio u stanju da to prosledi kao normalnu, spontanu radnju. Dok smo šetali u mraku, kroz splet jednostavnih uličica u kome se nalazila njegova mala, lepa kuća, pre nego što ćemo izaći na bulevar oivičen sivim kockama zvaničnih ustanova i ministarstava, blistavih pod slepim sjajem električnih svetiljki, osećala sam da se još smeši. Pošto stigosmo u centar grada i zastadosmo, zagledani u trg na kome su ljudi žumo izlazili i ulazili u žućkastim svetlom obasjane restorane, nedaleko od spore i tamne povorke na korzou, on reče, imajući i dalje na licu taj izraz neprikladne, površinske radosti, s uglovima usana izvinutim nagore: „Sada moram da se vratim.“ Ali nije prihvatio ruku koju mu je moj muž pružio, već je zurio preko ulice u pravcu korzoa. Dva Ciganina, vitka i tamna poput Sika, s crvenim krpama vezanim oko glave, prođoše pored nas gurajući kolica u kojima se nalazio nekakav smotuljak. Smotuljak se odjednom promeškolji i sede, i mi videsmo da je to jedna vrlo lepa starija žena, u odeći živih boja; ona nas pogleda divljim pogledom ispunjenim svečanim priznanjem, zamahnu jednom rukom poput proroka i uzviknu neke reči na rumunskom, koje su treperile duhom otkrivenja. Za trenutak nam se učini da je strašna nesreća što ne možemo da je razumemo. Ali ona se umiri i pade, postavši nanovo smotuljak; bila ja zapravo pijana. Konstantin reče odsutno, kao da njegova duša korača korzoom: „Znate, moja žena je odlučila da pođe s nama u Makedoniju.“

Ukočih se od užasa. Niz obraze mi potekoše suze. Makedonija je najlepši kroj koji sam videla u životu, jedva sam čekala da je pokažem svom mužu, a sada je trebalo da budemo u društvu te neprijatne žene koja nije volela nijedno od nas. Bilo je to kao da moraš da povedeš nekog neprijatelja kritičkog oka na medeni mesec. Taj plan nije samo bio nepodnošljiv za normalna osećanja, već je stvarao i niz praktičnih teškoća. Kola koja ćemo morati da koristimo u Makedoniji po pravilu su mala za četvoro, a sasvim dovoljna za troje ljudi. Gerda bi trebalo da bude naša gošća, jer je i Konstantin bio naš gost, a za ljude koji osećaju snažnu uzajamnu antipatiju takav aranžman je gotovo nemoguć. Njen prezir prema svemu slovenskom i nenemačkom biće najizraženiji u Makedoniji, koja je najslovenskiji deo Jugoslavije, ne samo nenemački, već i nezapadni, to jest

izrazito vizantijski, čak i azijski. „Ali, Makedonija joj se neće dopasti!“ uskliknuh. „I ja sam joj to mnogo puta rekao!“ požali se Konstantin. Moj muž se naže prema njemu, a odblesak na njegovim naočarima činio se preteći, mada je u stvari prikrivao paniku. „Vaša žena ne može da pođe s nama“, reče on. „Ali ona hoće, hoće!“ povika Konstantin. „Po celu noć plače što neću da je povedem i ne da mi da spavam. Kaže da će se ubiti ako pođem bez nje. A ja ne mogu da vas pustim da idete sami, jer moje ministarstvo želi da pođem s vama! Kažem vam, ona mora poći s nama!“

On se okrete i ostavi nas, ubrzavajući hod. Moj muž i ja ostadosmo zureći jedno u drugo, osećajući se kao ljudi u Kafkinim knjigama koje je neka nevidljiva, bezlična vlast, zbog nekog neutvrđenog greha, osudila na neku fantastičnu i nemoguću kaznu. To se ne događa odraslim ljudima, to da moraju ići na put sa ljudima koje ne vole i koji nad njima nemaju nikakvu moć, ni sentimentalnu, ni patriotsku, ni ekonomsku.

I tako, u osam časova izjutra, na pravoslavni Veliki petak, sa beogradske železničke stanice nas četvoro kretosmo za Makedoniju. Moj muž i ja stigli smo kolima, prošavši pored one strane kalemegdanskog parka koja strmo pada ka reci, sva crvena od cvetova tamariske. Jutamja svetlost je kao blagodat ležala na sivim plavnim vodama oko grada i obasjavala vilu Obrenovića na brdu, koja je, poput svih turskih kuća, bila u skladu s onim što je u prirodi najsvežije – s prolećem i jutrom. Kad smo došli, Gerda i Konstantin još ne behu stigli, i mi sedosmo u restoran na peronu gde smo jeli prekrasne palestinske pomorandže, čije su kriške blistale poput zlatnog kristala. Uto se pojavi jedan mladi doktor filozofije, Konstantinov kolega, s kojim sam ranije obavila neki zvaničan posao; želeo je da se pozdravi i preda mi buket crvenih ruža. On sede s nama i popi kafu, razgovarali smo sve dok nismo shvatili da Konstantin i Gerda ozbiljno kasne; počesmo da šetamo gore-dole peronom, uznemireni i ne znajući šta da radimo.

Došli su u poslednjem trenutku, pa smo morali da uskačemo u voz koji je već krenuo, a doktor filozofije dodao mi je ruže kroz prozor. Moj muž i ja počesmo da razmeštamo prtljag i pripremamo jastuke i knjige znajući da ćemo provesti u vozu dvanaest časova. Tek kad smo to obavili, postasmo svesni da Gerda ukočeno stoji, s prezirom gledajući ruže, a da Konstantin, obgrlivši je jednom rukom, pokušava da je uteši. „Da“, govorio je, „to je doista vrlo ružno, trebalo je da donese ruže i tebi.“ Moj muž i ja ga pogledasmo zaprepašćeno, jer je bilo očigledno da je mladi doktor došao da mi preda ruže po dužnosti i zvanično, i da Gerdi nije doneo cveće baš zato što se s njom dobro poznavao. „Ali bojim se“, reče Konstantin, „da taj mladić doista ne ume da se ponaša; pogledaj, to nije cveće koje je trebalo da da

našoj prijateljici.“ *„Nein, ganz gewiss nicht[344]!“* složila se Gerda smesta, dok su zajedno, odmahujući glavama, gledali crvene ruže.

„Recite mi“, reče Konstantin okrenuvši se mom mužu, „kakva vrsta cveća se u vašoj zemlji smatra pogodnom da je muškarac donese nekoj gospođi koju ne poznaje dobro i koju ispraća na voz?“ Moj muž se glasno nasmeja i reče: „U našoj zemlji čovek bi otišao do cvećare i zatražio neki lep buket.“ Gerda je, kao zgađena, sela i zurila kroz prozor. Konstantin reče s naglašenim zaprepašćenjem i čuđenjem: *„0! Ily a des regles80[345]!“* „A koja su to pravila?“ upita moj muž, grubo se nasmejavši. Iz Konstantinovog objašnjenja shvatila sam da nije bila samo moja loša sreća što su me karanflli, koje prezirem, pratili kroz celu srednju Evropu; sama sam ih navukla na sebe udavši se za bankara. S posebnom pažnjom, koju nisam nikad zapazila, trudili su se da slučajno ne dobijem bolji tretman nego što mi pripada, i bilo je strogo određeno da cveće koje dobijam prilikom dolaska u neki grad, treba da bude skromno. „Jedino na odlasku“, reče Konstantin, „buket treba da bude velik. A tu je i pitanje boje, što je ono što nas u ovom trenutku posebno uznemirava. Ima izvesnih boja, posebno kada je reč o ružama, koje su sasvim lične, koje nisu pogodne za zvaničan poklon. Tu je naš mladi prijatelj učinio prestup. Ove ruže su gotovo tamnocrvene.“ Moj muž me pogleda iskosa, ali Konstantin se ne nasmeja. U njegovim očima bila je sumnja, kao da se pita da njegova žena možda ipak nije u pravu i da je on možda stvamo precenio razmere naše otmenosti.

Prekrasan srpski pejzaž, ovde kao spoj škotske nizije i Nove Engleske, sa mnoštvom zlatnozelenih vrba, i dolinama prepunim belih rada, i šumama koje kao da kriju nimfe, prolazio je nekoliko časova pored nas. Onda je stigao poziv za ručak, i mi pođosmo u vagon-restoran na dobro začinjenu domaću hranu koja se služi u vozovima na Balkanu. Dok smo sedali, jedan sredovečan čovek u sivom odelu ustade sa svog mesta i poče da viče na starijeg čoveka u ljubičastoj vezenoj seljačkoj nošnji koji nije prekidao svoj ručak. „Nije to ništa“, reče konobar koji je primao našu narudžbinu. „To su dva poslanika u parlamentu.“ „Da“, reče Konstantin, „onaj u nošnji je poznati sledbenik g. Stojadinovića, a drugi pripada opoziciji.“ U tom trenutku čovek iz opozicije saže sa da pogleda u tanjir svog protivnika, ispravi se i povika: „Vidim da jedeš ogromnu količinu ribe. Nije ni čudo što te uopšte ne zanimaju mere za sprečavanje poplava, pretpostavljam da voliš poplave zato što nam one donose mnogo ribe “ Onda sede, ali gotovo istog časa opet skoči i povika: „Ako ne napravite bolje puteve, mi u našoj banovini postaćemo separatisti. Imamo jedan fini puk, a jedan je dovoljan, jer će samo izrodi iz vojske marširati za račun takvih kao što si ti.“ To je bio kraj rasprave i mi nastavismo sa ručkom.

Kada smo se vraćali u kupe, jedan čovek istrča u hodnik i zgrabi Konstantina za obe ruke. „Pogledajte ga dobro“, reče Konstantin, „on je tipičan stari srpski rodoljub.“ Bio je onizak i snažan, krupan ali ipak okretan, sa gustom crnom kosom i velikim brkovima. „Pogledajte, nema nijedne sede“, nastavi Konstantin, „a gotovo je starac. Povešću ga da sedne kod nas, pa ćete moći bolje da ga osmotrite.“ Ostao je s nama prilično dugo, povremeno skačući sa sedišta dok je oštro kritikovao Stojadinovićevu vladu, ne zbog reakcionarnosti, već zbog novina koje je uvodila. „Zemlja je propala“, povikao je, „sada kada je u vojsci toliko nesrba! Pomislite samo, Hrvati pa pukovnici! Pukovnik Hrvat, pa to je smešno i pomisliti, kao recimo žena propovednik! Kažem vam, Hrvati su zauvek pokvareni austrijskim uticajem, oni su kao posrnule žene, ne mogu se ponovo uzdići.“ Tu i tamo prekidao bi svoju tiradu da bi meni i mom mužu pokazao nešto u pejzaž, što stranci, po njegovom ubeđenju, nisu smeli da propuste. „Izgleda da su neki dobri ljudi“, rekao je za nas; ali pri tom je uzdahnuo i dodao smrknuto: „Pa ipak, svi su oni sa Zapada, to su Evropljani; nema sumnje da oni odobravaju ovo užasno doba kada se sve dovodi u pitanje “

„Naravno da se on ne oseća dobro u sadašnjosti“, objasni nam Konstantin, „on je jedan od naših ponovo rođenih srednjovekovnih junaka.“ Mada je bio veoma bogat i imao mnogo obaveza u svom okrugu, u mladosti je stalno trčao između svoje kuće i Makedonije, gde je bio komita i ubio mnogo Turaka. Borio se kao lav u balkanskim ratovima i Velikom ratu, a kasnije je, u znak priznanja, imenovan za bana Južne Srbije (što je zvanični naziv Makedonije). ,Ali, njegove ideje nisu bile dovoljno moderne za njegov položaj. Bio je izuzetno hrabar, što je, naravno, bila odlična preporuka, jer nije moglo biti opasnijeg posla od tog sa VMRO-om, divljim Crnogorcima i Albancima. Ali u drugim stvarima bio je previše jednostavan i previše homerovski. Želeo je da Makedoniju ponovo učini onakvom kakva je bila pre pet stotina godina, i kad god bi video uništenu srpsku crkvu ili tvrđavu koju su Turci razorili, sabirao je onoliko Turaka i albanskih muslimana koliko je bilo potrebno da se ponovo izgradi, terajući ih da rade pod stražom. A kada bi mu rekli: ’Ne možeš to da radiš’, odgovarao je: ’A zašto ne mogu? Oni su ih srušili, zar ne? ’“

„Ali, kralj Aleksandar bio je prema njemu plemenit, i mada ga nije dugo zadržao na tom poslu, pošto se takve stvari sada ne rade, poverio mu je ono što može da uradi bolje. Sada je ovaj čovek srećan jer podiže crkve, i vrlo je pobožan; za njega su crkva i država jedno. Nada se da će podići više zadužbina nego naš kralj Milutin, koji je sagradio trideset i sedam.“ Nagnuo se prema rodoljubu u upitao koliki mu je rekord, a starac je pogladio brkove, crne kao ugalj, i ponosno objavio: „Četrdeset šest.“ „Ono što najviše voli“, reče Konstantin„jeste kapela

nedaleko od Kosova polja, gde je sebi zaista pustio na volju. Koštala je dve stotine funti, ukrašena je freskama, a računa da je tu pobedio u svom dugotrajnom sporu sa crkvom. Znate, naši srednjovekovni kraljevi, Nemanjići, bili su priznati za svece, osim jednog koji je bio veliki grešnik i prkosio crkvi, isti taj Milutin koji je podigao trideset sedam manastira. Bili su sveci zato što su bili poglavari teokratskog društva ustrojenog prema vizantijskom modelu, i zato što su branili hrišćanstvo od turskih pagana. On zato nije mogao da shvati zašto i Karađorđe i Karađorđevići, koji su takođe ujedinili crkvu i državu, i koji su zapravo i isterali Turke, ne mogu biti priznati za svece. Današnja crkva, naravno, nije htela ni da čuje za to, njen stav je da je takva ideja profana a da on ne sme biti tako bezbožan. Međutim, njegova kapela tamo dole je daleko od svega, pa je on naložio da se na freskama prikažu Karađorđe, kralj Aleksandar Karađorđević i stari kralj Petar, da, i kralj Aleksandar, svi sa ogromnim oreolima poput zlatnih tanjira za supu. Uposlio je vrlo poznatog umetnika, koji je znao da je to pogrešno i nije hteo da se prihvati posla, ali ovaj je riknuo na njega kao bik, mašivši se za pojas kao da hoće da izvuče pištolj, pa je umetnik rekao: 'Naravno, biće sveci, biće sveci!' A kada je patrijarh došao da osveti kapelu ovaj ovde prekrio je zastavama sve freske koje prikazuju nove svece, i sve je prošlo dobro. Ali, njegova majka, koja je vrlo *devote*[346], provodi mnogo vremena u crkvama moleći se da mu gresi budu oprošteni."

„Reci sada svojim prijateljima da stižemo u srce Srbije", zatraži rodoljub od Konstantina. „Grad u koji stižemo je Kragujevac", objasni Konstantin, „to je bio veliki grad u Šumadiji, zemlji šume, odakle potiče većina Srba iz Srbije, onih koji su prednjačili u pobuni protiv Turaka. Ovde je velika fabrika municije." „Kaži im da pogledaju veliki spomenik kralju Aleksandru", reče rodoljub; „dobro je da stranci to vide, jer izgleda krupan i veliki, kakav kralj treba da bude, mada Bog zna da je jadničak bio prilično mršav, kao student. A, sad, zaboga, reci im da gledaju kroz drugi prozor." „Zašto?" upita Konstantin. „Ako to urade, neće videti spomenik poginulim Srbima." „To i želim", reče rodoljub. „Ali, zašto?" upita Konstantin. „Lik srpske majke smatra se vrlo uspelim." „Baš to ne želim da vide", insistirao je čovek. „Srpkinje su lepo razvijene, a ova ovde izgleda kao čačkalica." „0n o ženskim grudima misli samo s rodoljubive tačke gledišta", objasni Konstantin. „Njemu je njegova zemlja sve. Čist je kao pravi monah."

Malo kasnije izašao je na svojoj stanici. Jedan seljak u jagnjećem kožuhu, znatno mlađi od njega, čekao ga je i prihvatio njegov prtljag, posmatrajući ga dok se opraštao od nas, s osmehom ljubavi, odanosti i razumevanja. „Drago mi je što sam se vratio!" povika rodoljub. „Ovo je divan kraj, znate! Jednog dana morate mi svi doći u goste!" Nasmešio se nebu svog kraja i ponosno pogledao u grane jedne

od lipa koje su rasle uz peron. „Ove lipe! Divne su, zar ne? Posadio sam ih pre deset godina!“ „Deset? Nemoguće!“ reče Konstantin. „Misliš pre dvadeset!“ „Ne, mislim pre deset“, reče rodoljub i okrete se sluzi. „Nema više od deset godina kako sam ih posadio, jelda, Saša?“ „Ima dvadeset i dve“, reče Saša. „Saša, ti si budala i budalin sin!“ povika rodoljub. „lma dvadeset i dve godine otkako si posadio to drveće!“ odgovori seljak, podižući glas. „Ne može biti“, povika rodoljub, ‚jer...“ Voz je krenuo, a mi počesmo da se smeštamo za ostatak puta. „Hoćete li da sednete ovde?“ upitah Gerdu. „lz ovog ugla možete bolje da gledate napolje.“ „To bi, bez sumnje, bilo zanimljivo“, reče Gerda, „kada bi čovek imao ikakvu nameru da gleda kroz prozor.“ Voz je jurio u susret poslepodnevu, večeri, noći, Makedoniji.

Makedonija

SKOPLJE I

Dok smo žurno izlazili iz stanice, mahnuh rukom poput profesionalnog vodiča, pokazujući blago koje čeka iza tame. Stanica se nalazi u novom delu Skoplja, na kraju glavne ulice duge stotinak metara koja, ako se izuzmu slabo osvetljenje, kaldrma i odsustvo automobila, liči na drugorazredni trgovački kvart nekog engleskog industrijskog grada. Serijski napravljeni proizvodi razasuti su po njoj kao perut po ostareloj ćeli. Ali dalje od stanice, izgleda kao da Atlas drži nebo prošarano mesečinom osvetljenim oblacima, a posvuda se širi miris jorgovana i zvuk pesme i igre, prodoran zvuk makedonske pesme i igre koji dopire iz kafana skrivenih u sporednim uličicama i među baštama. Jedan događaj nametao je gradu poseban ritam, donosio naročito uzbuđenje. Mali fijakeri sa dva konja klopotali su kaldrmom, a ljudi su trupkali pored njih, svi zapućeni u istom pravcu. „Pogledajte, svi idu u crkvu na Uskršnju službu“, reče Konstantin; „ostavićemo prtljag u hotelu i odmah izaći, da je ne bismo propustili, jer skoro je ponoć.“ „Moraću da promenim cipele“, rekoh, pošto mi se jedna štikla polomila dok smo silazili iz voza. „A vi, u međuvremenu, uzmite fijaker.“

Ali kada smo nas dvoje sišli, niko ništa nije uradio. U hotelskom holu, Gerda je sedela nepomično, odsutno razmatrajući moju bezobzirnost, poput nekog sveštenika iz drevnog doba koji na Svetoj gori razmišlja o svom pupku, a Konstantin se nervozno saglašavao s njenim prekorima koji su očito dobijali u zamahu. Dečko koji nam je mogao naći fijaker sada je radio nešto drugo, pa smo morali da se vratimo na stanicu, a tamo smo našli samo jedan, koji se raspadao. Troje ljudi je još i mogao primiti, ali četvoro se u njemu užasno guralo. Kloparali smo glavnom ulicom prema trgu, odakle se išlo na most preko Vardara, i moj muž u jednom trenutku izvi vrat da bi pogledao arhitektonsku nakazu koja je skrnavila to mesto. Opijeni radošću što su isterali Turke i zagospodarili Makedonijom, Jugosloveni su, nažalost, srušili lepu džamiju koja je tri veka stajala na tom središnjem mestu, sagradivši namesto nje oficirski klub, jednu od najružnijih zgrada u Evropi. Sagrađena od cementa boje repe, ona izgleda kao rezultat ukrštanja lonca za kuvanje ribe i mauzoleja, recimo kao grobnica za nekog ogromnog bakalara. ZaprepaŠćen njenom ružnoćom, moj muž gotovo da ispade iz fijakera i ja uzviknuh: „Ovaj fijaker je užasan!“ „Mogli smo“, reče Gerda, „dobiti i bolji da smo požurili.“

Za trenutak mi se činilo da neće biti nikakvog Uskrsa, da ga je Gerda poništila, i da nećemo raditi ništa drugo do žuriti i nervirati se. Ali, bili smo već na mostu, na hladnom vazduhu koji se diže sa Vardara, donoseći onu zmijsku studen reka koje postaju prilično velike čim napuste snegom prekrivene planine. Svetiljke sa obale

prolivale su drhtava jezerca zlatnog ulja po crnoj vodi; iza njih nove kuće, jednostavne i ne mnogo lepe, ali oblikovane tradicijom dobrog življenja, nezapadnjački su se ocrtavale naspram tame; veoma visoko iznad grada, tamo gde bi čovek očekivao da vidi zvezde, blistali su prozori tvrđave. Skrenusmo sa mosta na obalu. Reka je jurila pored nas, iznad nas jurila su jata srebrnih oblaka preko crnog svoda, pločnikom se kretala gomila sveta, tako gusta da više nije mogla hitati, dok je noć odeću ljudi činila tamnijom a njihova lica jasnijim nego što bi bila po danu; pred njima su, dok su se slivali prema crkvi sa onom strasnom radoznalošću koja pravoslavnu pastvu čini tako ljupkom, putovali radosni zvuci prazničnog čavrljanja. Mogli su ići i da gledaju slonove. Napustismo fijaker i priključismo im se, pa polako skretosmo s njima u jednu pobočnu ulicu, našavši se ispred crkve koja nije izgledala ni kao crkva ni kao cirkus, već kao bogata dvospratna seoska zgrada.

Crkva je i iznutra imala mnoštvo neobičnih detalja. Podignuta je pre otprilike sto godina, u vreme kada su sultani počeli da podilaze hrišćanima dozvoljavajući im da grade crkve, mada je dozvola obično bila beskorisna ako lokalni paša ne bi bio podmićen. Graditelji su bili četvorica braće koji su svoj zanat ispekii radeći po Balkanu i Italiji. Priča se da je glavni od njih bio nepismen, i njihovo delo doista deluje kao čudnovat spoj kulture i nepismenosti. Videlo se da se sa znanjem ali detinjasto odnose prema vrlo kompleksnim formama, koje su, krajnje raznorodne, bile nasilno sjedinjene umom koji nije ništa znao o njihovom poreklu, pa stoga ni o njihovoj suštini. Vizantijska kupola neočekivano se dizala ša ravnog krova izuzetno visoke italijanske bazilike; gore u senkama, istočnjačke galerije krile su svoje tajne iza rešetkastih pregrada; s leve i desne strane crkve nalazile su se dve velike isklesane stolice, jedna za kralja a druga za vladiku, sa skrivenom asocijacijom na Ravenu; predikaonica je bila visoko uzdignuta, jer je oko balkanskog graditelja bilo naviknuto na mimbar, predikaonicu u džamiji, koja stoji na kraju visokog stepeništa, strmog poput merdevina; tu i tamo videli su se prozori sa šarkama, sa običnim staklom ugrađenim u metalne okvire, kakvi se viđaju na seoskim kućama.

U toj neobičnoj građevini, sada ispunjenoj sumrakom, stajalo je mnoštvo ljudi držeći neupaljene sveće. Ikonostas pregrada ispred oltara inače važan arhitektonski element istočne crkve, ovde je bio jedan zid iznad koga se nalazi krst, utvrđenje koje brani stalno ugrožene svetinje; visok, prekriven ikonama i pozlatom, u sumraku je izgledao kao blago zaogrnuto senkom. Posrebreni oreoli i ruke ljudi prikazanih na ikonama blistali su poput mesečine. Tu i tamo, na nisko spuštenim lusterima, gorela je poneka svetiljka, a slabašna svetlost dopirala je i od sveća koje su bile na stolu u sredini crkve, gde je mrtvi Hristos bio predstavljen

izvezenom tkaninom. Većina ljudi mu već beše odala poštu i sada su stajali mirno na svojim mestima, muškarci zdesna a žene sleva, barem kada su stariji bili u pitanju, jer je mlađi svet često kršio to pravilo. Neveliko uzdignuće okružuje celu crkvu iznutra, tako da je jedan red ljudi bio viši od ostalih, što je prizoru davalo posebnu lepotu, poput obilja milosti; tako je mogla biti uređena kapela u nekoj velikoj carskoj palati. Jedan broj ljudi još se tiskao oko stola da bi se poklonio Hristovom telu. Sveti sto bio je plavozelene boje, tu i tamo ukrašen cvećem, i imao je pokrov koji se dizao u oštećen rešetkasti baldahin; takve ponekad imaju kreveti iz 18. veka. Bio je zastrt mašinski napravljenim čipkanim stolnjakom, a na vezenom podmetaču ležala su jevanđelja i nešto darovanog, ne mnogo vrednog metalnog novca. Bili su tu starci, lica izbrazdanih teškim radom i siromaštvom kao ranama; kicoški doterani mlađi muškarci u zapadnjačkoj odeći; starice sedih pletenica puštenih do struka, u belim kaputima od serža sa cmim vezom koji se odvajao od podloge – izvezle su ih kada su bile mlade a to je bilo davno; devojke sa cvećem u kosi, umotane u kožuhe, i mnoštvo drugih ljudi, odevenih kao da su iz Palmers Grina ili Ročestera, u državi Njujork. Svi oni prilazili su izvezenoj tkanini ophrvani dubokom tugom. Saginjali su se i ljubili je sa bespogovomim obožavanjem kakvo svaka žena želi da oseća prema čoveku koga voli, ali koje bi, da ga je mogla osećati, dovelo do bolnog rastanka pre nego neko ružno delo. Bilo je čudno videti da su isto obožavanje iskazivali i muškarci, bez straha da će ono izazvati odbojnost ili ćudljivu reakciju predmeta njihovog obožavanja.

Stolu je prišla mlada žena okruglog lica, toliko lepog i dobrog da je izgledalo gotovo glupo; na glavi je nosila ukras iz okoline Debra, za mene jedan od najlepših ukrasa za glavu na svetu: to je fina platnena marama, sa kružnim, jarkocrvenim ili mžičastim vezom, u koji je ucrtan, kao skriven od pogleda, krst, najčešće tamnocrvene ili ljubičaste boje. Svaka žena veze tu maramu po svojoj zamisli, i svaka je remek-delo, uzvišeni simbol progonjene ali divne vere. Dok se saginjala, povukoh muža za rukav i rekoh: „Pogledaj je, ona je iz Debra“ čudeći se njegovom razumevanju jer mu nikada ništa nisam pričala o Debru. A onda se, odjednom, služba raspukla svuda oko nas. Povorka sveštenika izašla je kroz carske dveri, i prolomilo se gromko i blago pojanje ljudi, pripadnika vere koja nikada nije zahtevala celibat od svojih sveštenika niti pacifizam od svoje pastve; plamen se brzo širio od sveće do sveće, tako da je ubrzo čitava crkva postala polje usplamtele jagorčevine.

To je vrhunski trenutak Uskrsa, kada sveštenici podižu vezenu tkaninu sa stola, iznose je i tri puta obilaze oko crkve na čelu povorke vemika, dok oni, držeći upaljene sveće, pevaju himnu koja objavljuje Hristovo vaskrsenje. Konstantin i ja bili smo u povorci kada smo godinu dana ranije posetili Skoplje, i ja sam želela da

joj se ponovo pridružim. To je istinsko učestvovanje u živopisnom, sa malim žutim plamenovima sveća koje liče na cvetove, hladnim sjajem zvezda i mesečine, blistavim krstovima i odećom sveštenika, tamnim ljudima koji se naginju sa osvetljenih prozora kuća na trgu, koji kao da i sami trepere pri svetlosti koja je čas jača a čas, u senci, slabija. Ali, tu postoji i nešto više pravi Uskrs, potvrđivanje razlike između zime i leta, između hladnoće i toplote, izmedu tame i svetlosti, između smrti i života, između minusa i plusa. Nešto važno što se ne primećuje jer se oseća stalno, ovde se ponovo proživljava u svom stvarnom značenju. Nismo se mogli priključiti povorci jer smo bili kod ikonostasa kada je ona krenula, i pre nego što smo stigli do vrata ona je već obišla sva tri kruga. Kada je vladika, koji je predvodio procesiju i išao pred sveštenicima, zastao na vratima da održi propoved, bili smo u predvorju, narteksu koji preseca prednji deo svake vizantijske crkve, a u ovoj je bio posebno veliki i sekularan, jer su graditelji bili naviknuti na velika predvorja džamija gde muslimani obično sede, ćaskaju, ugovaraju poslove ili razgovaraju o politici.

U tom predvorju krcatom ljudima koji su se meškoljili tražeći pogodniji položaj i držeći upaljene sveće, odjednom osetih strah da će izbiti požar. Ali zaboravih svoju uznemirenost kada naspram sebe ugledah jednu seljanku kako sedi na udubljenju kod prozora, suštu sliku Makedonije, ono što sam došavši ponovo htela da vidim. Bila je u onom dobu u kome sve žene u Makedoniji, čini se, odmah pošto izađu iz devojaštva, kao da imaju pedesetak vremenom izbrazdanih leta. Glava i ramena bili su joj prekriveni tamnom tkaninom, a po načinu na koji je tkanina padala, po plemenitim crtama lica i izboranoj koži, bila je poput onih vizantijskih Bogorodica prikazanih na freskama i mozaicima. Grubom rukom nežno je držala sveću, gledajući njen plamen kao da je nešto mlado i živo; a na rukavima njenog kožuha boje rđe vez je prikazivao stilizovano crveno i crno drveće, koje je nesumnjivo poticalo sa dve hiljade godina stare mustre namenjene elegantnim ženama Persije. Čudo Makedonije bilo je tu, pred mojim očima.

Ova žena, kao i njeni preci, propatila je mnogo više od većine drugih ljudi. Jedan dobar poznavalac ovdašnjih prilika primetio je da je svaka osoba pre Velikog rata (a i priličan broj onih rođenih posle njega), barem jednom u životu gledala nasilnoj smrti u oči. Bila je rođena u strašno doba pred kraj turske okupacije, u vreme kada su se smenjivali ustanci i pokolji, i vladao opšti haos. Ako njeno selo nije bilo uništeno, sigurno je čula za mnoga koja su to bila, i nikad nije mogla biti sigurna da i njeno neće sustići ista sudbina. A onda su, kada je zašla u zrele godine, došli balkanski ratovi i Veliki rat, između kojih su harale epidemije kolere i tifusa. Potom je stigao i VMRO, a sve vreme vladalo je krajnje siromaštvo.

Imala je mnogo manje imovine, sigurnosti, brige prilikom rađanja dece nego što žene sa Zapada mogu i zamisliti. Ali posedovala je dve stvari na kojima joj je svaka od njih morala zavideti. Imala je snagu, strašnu, kamenu snagu Makedonije; bila je začeta i rođena u soju koji se rugao svakom metku, osim onom koji prođe kroz srce, koji je preživljavao zimu u planinskom zbegu, ozdravljao od malarije i kuge, i doživljavao duboku starost na paprikama i hlebu. U njenom siromaštvu, kao u malim ulegnućima u steni, bile su očuvane poslednje kapi vizantijske tradicije.

Umom svi znamo šta je bila Vizantija. Znamo da je istočni nastavljač Rimskog carstva bila prekrasna civilizacija. Bila je nesavršena, jer nije gotovo ništa znala o ekonomici, a ljudi su bili raspeti gladnim nezadovoljstvima kojima nisu umeli nadenuti ime. Znamo da je umiruća imperija pored Zlatnog roga razvila dvorski ceremonijal koji su njeni raniji carevi pozajmili od Azije, sve dok nije poučila sve one koji su ga gledali smislu duhovnih simbola koji se mogu pojmiti uhom i okom. Crkva je učila od svog partnera države, i bogosluženje uzdigla u umetničko remek-delo; a narod, uživljen u ritualno predstavljanje ideja Boga i cara, Božjeg izaslanika na zemlji, stvorio je uzvišenu umetnost, čija su arhitektura, slikarstvo, mozaici, metalni predmeti i tekstil bili kaligrafija kojom se iskazivalo ono ozbiljnije ljudsko iskustvo, i u poređenju s kojima svaka druga umetnost izgleda pomalo naivno ili odbojno. Mi znamo da ta dostignuća nisu bila tehnološka prevara, već odraz stvarne duhovnosti, jer su Vizantinci četiri veka živeli u dostojanstvu i umerenosti, imajući punu svest o tome da su osuđeni na propast i da će ih jednog dana Turci bez imalo milosti uništiti. U toj senci oni nisu bili samo stoici; živeli su punim životom i stvarali čak i neposredno pred svoju propast, kada su nikli izdanci nove škole slikarstva.

Sve to znamo umom, ali samo umom. A žena koju sam gledala znala je to celim svojim bićem, jer nije znala ništa drugo. To je bilo ono u čemu je ona živela. Haos turske vladavine uskratio joj je sve blagodeti zapadne kulture; jedino čime se hranila bila je slast koja se izlila iz prevmute čaše Konstantinopolja. Tako je po svemu i suštinski bila Vizantinka. Kada bi se latila igle, ona je na platnu instinktivno radila vizantijski bod, i bila vođena vizantijskom idejom da čovek mora ukrašavati, stalno ukrašavati, ukrašavati bogato. Dok je sedela, bila je ukočena, prosto utkana u delo sopstvenih ruku. Krutost nije bila njena slučajna fizička osobina, ona je bila simbol njenog shvatanja društva. Verovala je da ljudi koje treba poštovati imaju dostojanstvenije držanje od onih koji nisu vredni poštovanja; njena leđa bila su prava, nije se lako smešila. Stoga joj ništa u obredu njene crkve nije padalo teško. Mogla je sedeti satima kako je sedela sada, čuvajući svoju sveću s blagim zadovoljstvom, posmatrajući sveštenike kako ozbiljno i postepeno dočaravaju ideju veličanstvenosti, stvarajući raspoloženje

obožavanja koje pripada najuzvišenijoj divoti. Nije posmatrala neki prizor od koga je bila emocionalno odvojena, nije prekraćivala vreme. Bila je obuzeta istim onim osećanjima koja su često zaprepašćivala humanitarne radnike kada su početkom veka dolazili ovamo da ublaže glad, stalnog pratioca surovo gušenih hrišćanskih ustanaka. Ubeđivali su stanovnike sela koja su pala u tursku nemilost i bila stalna meta ubistava, pljački i paljevina da se isele u Srbiju ili Bugarsku; a seljaci su uvek odgovarali da bi to možda bilo mudrije, ali da ne mogu da ostave svoje crkve. To nije bilo sujeverje. Izdanci Vizantije su pred oltarom položili isti ispit kao i njihov roditelj; nisu dopustili da ih propast unizi. Lice ove žene bilo je bez gorčine, ozareno, osetljivo na tugu i patnju, ali okrenuto onom što je smatrala važnijim – veličanstvenosti i njenom obožavanju.

Vladika je sada stajao na vratima; bio je izuzetna ličnost, ali ne zato što se njegova odora presijavala od zlatnog veza, a njegova visoka mitra, pastirski štap i krst na grudima blistali od dragog kamenja. Ima urođenog dostojanstva u odeći čiji su sastavni delovi ogrtač antičkog filozofa, šal rimskog konzula i tunika i pancirne rukavice vizantijskog cara. Snažnim glasom vladika je objavio da je Hristos vaskrsnuo, a među ljudima čija su lica bila osvetljena bledožutim plamenovima uzdigoše se snažni usklici vere. On onda izgovori molitvu ili ponovi neki deo jevanđelja, nisam sigurna šta je tačno govorio, i pređe na propoved koja je poredila Hristovo vaskrsenje sa oslobođenjem hrišćanske Makedonije od Turaka, koje su izveli Srbi pre dvadeset pet godina. Bila je to, zapravo, čista jugoslovenska propaganda i sve te reči mogle su biti izgovorene s neke političke govornice.

Samo je naša modernost bila time zaprepašćena. Ali to nije bilo ništa novo, to je bilo nastavljanje drevne crkvene tradicije. „Poput ljudskog tela, i država je sačinjena od delova i udova, a najvažniji su car i patrijarh“, pisao je vizantijski teolog; „isto onako kako mir i sreća čovekova zavise od sklada tela i duše, tako i u državi mora postojati savršeni sklad između cara i sveštenstva.“ Pošto pravoslavna crkva ne tvrdi da je išta drugo do vera, pošto ne tvrdi da zna konačne istine filozofije, etike i nauke o politici, ovakav stav ne stvara teškoće kakve bi stvorio na Zapadu. Pravoslavna crkva je smatrala, a i danas smatra, da je njen glavni zadatak magija, obredno oživljavanje duhovnih iskustava najpotrebnijih čoveku. Ona takođe ima zadatak da utvrdi model moralnog ponašanja. Ako država pomaže u tom obredu i prihvata taj model, ima pravo i da zahteva podršku crkve, a crkva ima pravo da je pruži, osim tamo gde to ugrožava njene prerogative. Ona će, zapravo, politički podržati državu ako se država ne meša u teologiju. To je stav koji će prihvatiti svaka državna crkva, a crkvi koja ne tvrdi da ima potpuno znanje o običnim i božanskim stvarima to neće predstavljati problem.

Pravoslavna crkva se ne odriče takvog znanja po svom izboru. Na to je bila prisiljena burnom vizantijskom istorijom. Neko može tvrditi da je stekao konačnu mudrost o nekoj stvari u meri u kojoj je život, što se te stvari tiče, predvidljiv. Život u Evropi nikada nije bio sređen duže od nekoliko godina, i to samo u nekim njenim delovima; ali na Zapadu je bio prilično sređen, ako ništa drugo, bio je barem toliko homogen u svom neredu da je omogućio pametnim ljudima da uspostave principe za koje su mogli tvrditi da su večni, jer su u relativno dugom periodu pružali korisno polazište za akciju i razmišljanje. Na istoku Evrope to nije bio slučaj. Tu su preokreti istorije bili stalni i strašni. Vizantijsko carstvo, koje je pretrpelo invaziju svoje krvoždne i nemilosrdne hrišćanske sabraće zapućene da oslobode Hristov grob u Jerusalimu, ali i privučene mogućnošću da okuse slast pljačkanja Konstantinopolja, i bilo svesno da mu predstoji invazija Azijata, gluvih na svaku molbu poput ličnosti iz strašnog sna, nije moglo da proriče. Stoga se njegov genije od spekulativnih misli okrenuo umetnosti, a crkva je čuvala dogmu ne razvijajući je i usredsredivši sve svoje snage na slavljenje Boga, što je pružalo magičnu zaštitu i od poznatog i od nepoznatog zla. Stoga je navukla na sebe optužbe da je sterilna i da je njeno učenje arhaično, tajna puna sujeverja; ali za narod koji je bio u teškim iskušenjima ona nije mogla biti bolja.

Iz tih istorijskih razloga nijedan član pastve nije se zaprepastio što je vladičina propoved bila govor u korist vlasti; a sigurna sam takođe, pošto uslovi života na Balkanu nisu dopuštali preplitanje verskih i pacifističkih osećanja, da niko nije bio šokiran činjenicom da je vladika u svojoj mladosti bio komita. Među komitama koje su pre rata vodile gerilsku borbu protiv Turaka u Makedoniji bilo je najrazličitijih ljudi. Neki su bili izuzetno disciplinovani, hrabri i spremni na žrtvu, često iz dobrih porodica koje su živele u oslobođenim slovenskim zemljama; napadali su turske trupe, naročito one koje su kažnjavale hrišćanska sela, i organizovali sudove da bi pobedili bezakonje u turskim provincijama. Drugi su bili fanatici srećni što imaju priliku da kolju Turke, i još srećniji dok su čistili sopstvene redove od navodnih izdajnika. Neki su bili primitivni nacionalisti, koje je takav život duhovno u potpunosti ispunjavao. Bilo je i crnogardejaca koji su se tu našli jer su uživali u ubistvima i pljačkama. Bilo je tu i svih ostalih prelaznih varijanata. Zato je nekom zapadnjaku koji proučava tu temu teško da stekne jasnu predstavu o bliskoistočnoj politici; ali ni makedonskom seljaku koji bi video kako se grupa naoružanih ljudi približava njegovom selu nije bilo mnogo lakše.

Vladika je, zapravo, pripadao najveličanstvenijoj od tih grupa; ali i da nije bio mnogo pažljiv u izboru svojih saboraca, seljanka koja je nežno držala sveću i gledala ga preko plamena, pogledom punim zahvalnosti, ne bi mnogo marila. On je bio dobar čarobnjak. Znao je kako da nosi svoju odoru, kako da izgovara reči,

kako da iskaže poštovanje, to joj je omogućilo da oseti kako je divno voleti besprekornu osobu. Bio je čarobnjak i, što joj je bilo najčudnije, nije joj bio neprijatelj. Puna dva veka njenom narodu je ta magija bila strašna potreba, jedina uteha, a stizala je preko ljudi koji su mu istovremeno donosili i propast i smrt. U 18. veku crkva je pala u ruke fanariota, bogatih Grka koji su imali svoje sedište u Konstantinopolju i sarađivali sa Turcima; nisu imali ništa protiv kada su ih njihovi muslimanski gospodari okrenuli protiv Slovena iste, hrišćanske vere. Ubedili su sultana da celu balkansku crkvu podredi patrijarhatu u Konstantinopolju koji je bio pod njihovom kontrolom. Potom su crkvu pretvorili u poresku ustanovu koja je od Slovena uzimala i poslednju paru, pošto su sve verske obrede, čak i opelo za članove najsiromašnijih porodica, skupo naplaćivali. Ne samo da su vernicima otimali sva materijalna dobra: nastojali su da im uzmu i njihovo najdragocenije nematerijalno blago – nacionalni identitet. Uvek je postojao priličan broj pobožnih Slovena koji su želeli da postanu sveštenici; ali, ako nisu bili spremni da zaborave da su Srbi ili Bugari i da izdaju sopstveni narod, bili bi uzeti u službu kao sluge grčkog sveštenstva. Ako ne bi zadovoljili svoje gospodare, batinali su ih za vreme bogosluženja pred ćutljivom pastvom njihovih sunarodnika. Fanarioti su takođe vodili i nemilosrdnu kampanju protiv upotrebe srpskog i bugarskog jezika i za uvođenje grčkog u celoj Makedoniji, osim na samom jugu gde je oduvek bio u upotrebi.

Ali početkom 19. veka Turci su počeli da se plaše Grka, jer su njihovi sunarodnici već izvojevali nezavisnost i stvorili grčku kraljevinu. Osim toga, nemiri među Srbima i Bugarima postajali su sve učestaliji. Zato je sultan smislio novi način za primenu paklenog pravila *divide et impera,* i 1870. godine imenovao bugarskog egzarha da vlada bugarskom i makedonskom crkvom. Termin egzarh pokazuje čudnovatu istrajnost vizantijske tradicije u ovim krajevima. Prvobitno su ga koristili carevi Istočnog carstva da bi označili carskog izaslanika. Tako je egzarh Ravene bio guverner koji je predstavljao lstočno carstvo u Italiji. On pokazuje i koliku je degradaciju vizantijska tradicija doživela pod Turcima, jer je teško odrediti kojoj crkvenoj dužnosti to ime odgovara u moderno doba, a po svemu sudeći ono je u različito vreme označavalo različite funkcije. U ovom slučaju, egzarh je bio patrijarh provincije, imenovan za političku misiju, ali bez ikakvih garancija prema svojim protivnicima. Ta situacija može se bolje razumeti ako zamislimo da britanska vlada pošalje nekog nadbiskupa u Australiju da tamo obavlja crkvene dužnosti, ali i da tera tamošnje Irce i Škote da se odreknu svog identiteta i postanu engleski rodoljubi, a da istovremeno ne preduzme ništa da onemogući irske i škotske verske i političke organizacije da rade protiv njihovog poslanika. Sultan nije opozvao grčke sveštenike koji su još bili u Makedoniji, i oni

su se žilavo borili da zadrže svoju moć. Pošto je kod Srba bugarska kontrola nad crkvom izazvala jednako oduševljenje kao i grčka, oni su se digli na ustanak. Tako se Osmanska imperija sačuvala od pretnje koju joj je moglo predstavljati jedinstvo njenih grčkih, srpskih i bugarskih podanika po cenu mira i normalnog života zajednice koja je brojala jedva pola miliona ljudi.

Ta užasna verska zbrka i krvoproliće trajali su do kraja balkanskih ratova. Žena koja je sedela kod prozora morala je pamtiti i jednog grčkog arhiepiskopa u makedonskoj eparhiji južno od Skoplja, čija je mržnja prema Slovenima poverenim njegovoj duhovnoj brizi bila doista od duhovne vrste: nije se mogla zadovoljiti samo onim što je činio njihovim telima. Jednom je najmio bandu razbojnika da ubiju nekog bugarskog ustaničkog vođu koji se ranjen skrivao. U tome su bili uspešni. Da bi dokazali da su izvršili nalog doneli su njegovu glavu u arhiepiskopski dvor, gde ih je on bogato darivao. Glavu je bilo neprijatno gledati jer je vilica bila razmrskana metkom. On je ipak naredio da je fotografišu, i sliku je, uveličanu, držao na zidu prostorije u kojoj je primao vernike ne bi li iz nje izvukli potrebnu pouku. Veliki broj žena nalik na ovu nikada nije čuo da objava Hristovog vaskrsenja dolazi sa usana onih koji nisu neprijatelji njenog roda. Arhiepiskop je bio čovek velike lepote i diplomac jednog zapadnog univerziteta. Pri pomisli na ovu neprijatnu podudarnost, jedno od mnoštva znamenja da svet nikako nije jednostavan, da nije dosledan, i da često nije ni prijatan, moja ruka, i sveća u njoj, zadrhtaše.

Vladika je još govorio, postajalo je sve toplije, a vrelinu je ispunjavao miris meda, jer sveće koje se koriste u pravoslavnoj crkvi moraju biti napravljene od pčelinjeg voska. Opet me, kao i na početku službe, ispuni strah od požara, ali sada uvećan odvratnošću prema užasima istorije, i panikom da se ona, u svom bezumlju, može ponoviti. Vatra se širi, a materija koju guta ne opire se, već gori i pretvara se u pepeo. Ljudski rod voli da nanosi bol drugim ljudskim bićima, i vrsta ustupa pred svojim izopačenim apetitom, dozvoljavajući da ogromne tragedije traju vekovima, da ljudi prolaze kroz agoniju, da budu uništeni. Prijatnost življenja, koja može biti tako snažna da navodi čoveka da poveruje da je ona ključna, čak i preovlađujuća osobina vasione, nije zapravo ni od kakve stvarne koristi. Mogla bih biti spaljena u ovoj crkvi, mada vazduh u njoj miriše na med. Na mesečini, pored fontana oko kojih rastu ruže i pevaju slavuji, sva ona manje opipljiva i uzvišenija lepota može biti utrta u zemlju, da se ne pojavi sve dok je ne oslobodi novo postanje. Potpuno se prepustih strahu, gotovo panično, jer je naspram mene sedela ta Makedonka, koja me je, bolje nego iko drugi koga sam znala, mogla posavetovati. U njenoj izjavi nije bilo ničeg preterano pozitivnog. Čovek može vikati iz sve snage da voz za Brajton kreće sa perona broj 6 u 11.15,

ali finije vesti moraju biti saopštene šapatom, jer preneti znanje o stvarnosti preko praga svesti iscrpljujući je zadatak, bilo kroz umetnost ili iskustvo. Nije dala nikakvu spektakularnu izjavu o tome da će čovek biti spasen; njen stav je prosto pokazivao da se ovaj Uskrs neće završiti većim žrtvama nego ostali koje je doživela, a njeno telo, iskopnelo ali ipak ponosno u gruboj i veličanstvenoj odeći, objavljivalo je da smrt može trajati pet stotina godina a ipak ne biti umiranje.

SKOPLJE II

Pre nego što smo sišli na doručak moj muž me pozva da pogledam kroz prozor kupatila. Deo Skoplja iza hotela pokazuje onu vrstu urbane organizacije koju nikako ne mogu da razumem: u popločanim baštama pretrpanim jorgovanima i smokvama, sada povijenim pod jakom kišom, stoje uredne male kuće, odmah uz čatrlje u kojima zanatlije, koje izgleda nemaju nikakve veze sa vlasnicima kuća, rade nešto iz svoje struke, na vrhu klimavih merdevina, pod ugnutim krovom od crvenosmeđeg crepa. Te belo okrečene kućice napravljene su u stilu prijatnog, neinteresantnog romantizma. Mini Maus izabrala bi jednu od njih za svoj dom sa Mikijem, zbog silnih tornjeva, lođa i mnoštva malih šašavih balkona, gde bi je sočivo g. Diznija uhvatilo kako zaliva cveće ili peva nežnu pesmicu glasom koji je destilat imbecilne umilnosti.

Na pločniku ispod jednog takvog balkona ležao je Turčin, musliman prave turske krvi, kakvi su uglavnom svi muslimani u Makedoniji. Bio je odeven u rite, na glavi je imao jednu daleku uspomenu na fes, a vrhovi njegovih opanaka nisu više postojali. Balkon mu je pružao dovoljnu zaštitu, te se tu opružio; posmatrao je kišu i štedeći svaki pokret nešto grickao. Laktom beše oslonjen o kućni prag, tako da nije morao mnogo da podiže ruku da bi prineo hranu ustima skrivenim u bradi. „Nikada nisam video ovako beznadežno stanje stvari“, reče moj muž. „Jasno mi je da je Turčin, iz njega prosto izbija ona neuništiva želja za prijatnim stvarima, ali nije nimalo nalik na Turke iz Ataturkove Turske.“ „Jadnik“, rekoh. „On je ostatak ostataka. Turska populacija u Skoplju, koje se nekad zvalo Uskub, povećala se sedamdesetih godina prošlog veka zahvaljujući Turcima koji su posle austrijske okupacije napustili Bosnu. Ostali su muslimani slovenskog porekla i nešto turskih muslimana spremnih da prihvate zapadnjački način života. Najveći broj verovatno nije nikada mogao da se uklopi, jer i ovo je već postajalo društvo koje se sužava. A onda je posle rata došlo do još jednog prosejavanja, zbog repatrijacije balkanskih Turaka koji su bili voljni da žive pod Ataturkovim reformama. Ali ipak, on mi se dopada.“ „Da“, reče moj muž. „Ono što mi gledamo nije letargija, to je ogromna sposobnost da se uživa, koliko god okolnosti bile nelagodne.“

Siđosmo na doručak i sedosmo za sto pored prozora. Pili smo kafu sa puno kajmaka, jeli prekrasne kifle koje prave muslimani i uživali u posmatranju prolaznika. To je, uglavnom zbog Turaka, najlepša moguća predstava. Grad ima oko sedamdeset pet hiljada stanovnika, a osnovnu boju daju mu Turci, kojih je oko deset hiljada. Skoplje ima manje minareta nego Sarajevo, ali izgledaju moćno. A pošto u gradu postoji i vrlo mnogo hrišćana, suština hrišćanstva i suština islama

se neprestano i dramatično otkrivaju, osvetljavajući jedna drugu. Pored prozora su prošli neki Albanci, nagoveštavajući jedno otkriće. Mada okrenuta leđima, znala sam da dolaze jer sam po izrazu očinske zabrinutosti na licu svog muža shvatila da je prvi put ugledao Albanca. „Neće spasti“, rekoh. Pri prvom susretu s nekim od njih, svaki zapadnjak odmah pomisli da nesrećnikove pantalone samo što nisu spale. U gomjem delu, sve do ispod kukova, one su ravne i ne vidi se šta ih drži; a situacija u psihološkom smislu izgleda još gore pošto su napravljene od belog sukna, gusto izvezenog crnom vunom u šari koja neobično podseća na izvestan deo muškog tela. Osim toga, uz pantalone ide i široka košulja koja prosto ispada između kratkog kaputa i pantalona. Ipak, ne događa se ništa. Male bele kapice koje svi nose i koje podsećaju na oreole nižeg reda, oreole običnih ljudi, ukazuju da je u to umešano izvesno čudo. Delimično objašnjenje leži svakako u krutosti materijala koji je, tamo gde je dodatno ojačan vezom, verovatno čvrst poput korseta sa umecima od kosti. U svakom slučaju, uzrok ovog fenomena leži pre svega u prirodi Albanaca muslimana. Ima nešto u njima što ih navodi da rizikuju kada je u pitanju njihova nošnja: kao da nisu jeli plodove ni sa drveta dobra ni sa drveta zla, kao da ih nije ni dotakla ozbiljnost kojom hrišćanstvo očvršćuje meki metal ljudske prirode. Oko njih lebdi prijatna, površna ljupkost, koja se u najčistijem obliku iskazuje u njihovim osmesima.

Najpre je prošla grupa Albanaca koja je iznenadila mog muža, a za njima je naišla jedna grupa žena, potpuno drugačijeg izgleda, iz sela sa Skopske Crne Gore[347]. Tragična veličanstvenost njihove pojave, nepomućena lepota vrlo retko iskušana osmehom, u skladu je sa istorijom njihovog soja. Tokom pet stotina godina svoje vladavine Turci nikada nisu osvojili ta sela; većina turskih zemljoposednika koja je tamo htela da se naseli bila je ubijena, kao i neutvrđeni broj poreznika, a stanovnici se strogo drže svoje hrišćanske tradicije. Ove žene nose najlepše haljine na Balkanu, napravljene od grubog sukna izvezenog crnom vunom, a šara sadrži hrišćanske simbole koji su apstraktni (pošto ne prikazuju ništa određeno) i nabijeni strastvenim osećanjima. Rukavi su široki i gusto tkani kao ćilimi, ukrašeni crnim vezom, u vidu malih kvadrata, a tu i tamo dodat je poneki bod duboke jasnoplave boje, što deluje kao neko tiho unutrašnje svetlo koje plamti usred tame. Takva odeća, kada je nose ozbiljne žene čiji izgled pokazuje da ne bi učinile mnogo šta što manje plemenita bića čine, ima efekat predivne oluje, simfonijske muzike, a u njima nema ni traga popustljivosti ili ljupkosti.

I sam grad je pun kontrasta, što smo videli kada smo posle doručka pošli u šetnju, odmah pošto su nam se Gerda i Konstantin pridružili. Prešli smo preko mosta na Vardaru, zamućenom od kasnih kiša. S leve strane, pored zastora od

vrba u podnožju brda, pogled nam je pao na stenu na kojoj stoji tvrđava, na mestu gde je bio zamak koji je podigao srpski car Stefan Dušan; ugledasmo i planine prekrivene snegom odakle je reka dobijala svež dah. Sa desne strane, uz obalu, pružao se niz novih zdanja, kancelarija i javnih zgrada, tu i tamo izmešan sa čatrljama koje su zaštitni znak Osmanske imperije. Iza njih je ležalo staro Skoplje, koje ima nepopravljivo seoski izgled jer terasaste njive i voćnjaci zalaze u njega sa one strane tvrđave koja ne gleda na reku. To je grad koji je Zapad upoznao, živopisan ali iscrpljujući, zbog uzaludnih napora. Krenusmo putem koji je vodio uzbrdo u tursku četvrt i upoznasmo jedan sasvim drukčiji grad.

Sarajevo je muslimanski, ali ne i turski grad: fantazija slovenskog stanovništva na orijentalnu temu. Ovde, u turskoj četvrti, videli smo šta na orijentalne teme čine orijentalci. Osećaj za formu je nestao; bili smo suočeni sa diskontinuitetom u čistom obliku. To je bilo očito na radnjama. One su istovremeno i uredne i zapuštene, napravio ih je um koji čini nešto s briljantnošću i snagom, a onda odjednom gubi dah. Vlasnik ulaže ogroman trud da aranžira nekoliko vrsta artikala, a onda najprimamljiviji stavi pored nekog koji tu stoji ne mesecima već decenijama. U jednoj radnji špil karata iz 17. veka, s neverovatno lepim šarama, bio je izložen pored kartonske kutije sa svećama koje su nekad davno imale boju i bile prave, a sada su prljave i iskrivljene; na kutijama je bila odštampana 1921. godina. Očita je ljubav prema jarkim bojama, ali ona ne teži da ih razvije dalje ili kombinuje u prijatan sklad, već ih ostavlja u sirovom stanju; ima izloga do vrha ispunjenih klubadima svilenog konca, kvalitetnijeg nego što se može naći kod nas na Zapadu, ali samo u nekoliko – boja beloj, žutoj poput žumanceta, pruskoplavoj i otrovnocrvenoj. Ali u svoj svojoj prostoti te radnje su pružale ogromno zadovoljstvo. U jednoj od njih, s takvim osećanjem, kupila sam fišek kokica. Radnja nije prodavala ništa drugo: zrna kukuruza ležala su naokolo u zlatnim gomilama koje bi zašuštale čim bi se i jedno jedino pomerilo. Vlasnik je morao čuti taj zvuk milion puta, ali on mu je i dalje bio zabavan.

To odsustvo psihološke izdržljivosti možda ima fiziološku osnovu. Shvatih to zbog blagog razočaranja koje sam osetila tokom ove posete, jer četvrt nije bila tako živa kakvu sam je pamtila iz svoje prethodne posete. Prolazile su neke žene pod velom, bradati muškarci sedeli su u kafanama, a izraz njihovog lica bio je poput vela, potpuno neprobojan i nedokučiv zapadnjačkom umu, koji ne može ni zamisliti da postoji nešto što se ne može podvrći analizi i sintezi. A ranije, ove ulice izgledale su mi kao dekor za neku operetu. Činilo se da mladi pekar, okruglast i volovskih očiju, ali skladan, može odjednom zapevati u tenoru, dok se naginje preko svojih plehova sa hlebom, prekrivenim platnenim krpama sa plavim i crvenim vezom, a da crni strukovi žena koje su se, zasenčenih lica, pogađale,

mogu odjednom zaigrati balet u kome će, skrivajući i otkrivajući svoj pol, zajedno u radosti iskazati svoju dvostruku prirodu. Ali ranije sam ovde dolazila u sedam ili osam sati izjutra, a sada je bilo jedanaest, a i tada sam zapazila da Turci u dvadeset i četiri časa nikako ne mogu smestiti ono što mogu zapadnjaci. Već u rano popodne senka pada na živost, a predvečerje se umorno vuče; i kada se uveče, iz novog dela grada, gde mnoštvo Slovena stalno sedi u restoranima i razgovara o politici, pije vino, jede začinjene kobasice i sluša muziku, preko Vardara pređe ovamo, u zamračene ulice, gde samo iz pokoje oronule kafane dopiru zvuci pevanja, sve kuće već spavaju čvrstim snom.

Izgleda da su Turci narod koji se lako zamara. Kada su uzbuđeni, što je kod njih najčešće posledica ratničkog žara i verskog fanatizma, uopšte nisu umorni; paradoksalno je da rezultat potpunog uzdržavanja od alkohola bude stanje potpune opijenosti. Oni u svakodnevnom životu pate od malaksalosti koja danju nastupa čim svane, a u ljudskom veku gotovo odmah posle mladosti. Mladi Turčin se viđa sa prijateljima u kafani ili u parku, aktivno je biće koje se smeje, ali posle trideset pete stiče smirenost koja bi se mogla shvatiti kao znak mudrosti kad bi bilo moguće da taj redak kvalitet poseduje tako veliki broj ljudi. Njegovi pokreti izgledaju kao pokreti onog ko razmatra stvari, ali u pitanju je zapravo stalno odlaganje razmišljanja, a ruka koja pravi taj pokret, iako pripada čoveku tek zašlom u srednje godine, deluje beživotno i staro. Moguće je da slom turske uprave nije bio samo rezultat političke nesposobnosti, već i posledica veoma raširene fizičke nemoći koja pogađa muškarce baš u onom životnom dobu kada treba da preuzmu najodgovornije administrativne poslove.

Mada jutarnja veličanstvenost već beše napustila kvart, bilo je tu još mnogo čega što nas je moglo očarati. Sećam se kako je jednom čovek koji je uzimao drogu pokušao da mi objasni divan osećaj koji ta navika izaziva. „Znaš“, rekao je, „daš sebi injekciju i provedeš divan dan. Ne događa se ništa posebno, ali svaki, najobičniji događaj postaje zanimljiv i čaroban. Recimo, sediš u fotelji i neko priđe i spusti poslužavnik na sto, a ti to posmatraš kao niz neverovatno lepih pokreta, a najbeznačajnije reči poput ’Zdravo, kako si?’ izgovorene preko telefona zvuče kao epigram.“ Kažu da Istok tako deluje na putnike, a ovaj grad, toliko blizu Istoka da se čoveku čini da je zapravo tamo, ima istu sposobnost da obično čini izuzetnim. Uđosmo u dvorište džamije, ne naročito impresivne građevine, osim što je kontrast između njene drevne i fine arhitekture i grube beline njene unutrašnjosti bacao svetlost na spoj različitosti koje su ugrađene u balkansku kulturju. Bila je to čuvena džamija iz 16. veka, ali su Turci Osmanske imperije, fanatični a ipak previše indolentni da bi čuvali svoja svetilišta, dozvolili da propadne. Obnovio ju je jedan jugoslovenski činovnik, hercegovački musliman koji se kao slovenski

rodoljub borio protiv Turaka u vreme balkanskih ratova. Sada je bio slobodni mislilac, a na taj čin arhitekturalne pobožnosti bio je podstaknut estetskom strašću nastalom u Parizu, gde je studirao orijentalistiku. Ljudi koji su ispunjavali dvorište ove ni po čemu posebne džamije ponašali su se sasvim obično. Neki mladići umivali su se na česmi; dva dobrostojeća čoveka srednjih godina sedela su na zasvođenom tremu pored ukrašenih stubova, razgovarajući nimalo dramatičnije nego što bi to činila dva stanovnika Londona na prozoru svog kluba; tamo dalje, neki stariji i siromašniji ljudi sedeli su na travi pored groba nekog sveca, a brade su im se njihale dok su razgovarali svečano ali ne o odviše značajnim stvarima, poput putnika jutarnjeg voza koji stiže iz nekog londonskog predgrađa. Nije se nikako moglo objasniti zašto su ti ljudi predstavljali zadivljujući prizor. To je prosto bilo tako. Možda i zato što u njihovom svetu nije bilo grčevite užurbanosti. Gledati pripadnike svog roda i ne naći ni traga te bolesti, koja je na Zapadu toliko raširena da se ponekad pogrešno smatra znakom života, bilo je kao gledati se u ogledalo i videti lice bez ijedne bore, glatko kao u bebe. I mi smo seli, prepustivši se vedrini tog mesta i ostavši duže nego što smo planirali.

Odatle se pružao i divan pogled: bašta je bila napravljena na terasi visoko iznad kupola, minareta i rđom obojenih krovova Skoplja, otkrivajući nam zelena brda oko grada po kojima su bili pobodeni kameni štapići bezimenih muslimanskih grobova, i gole plavičaste planine u daljini, po kojima su oblaci bacali ljubičaste senke. Naša zapadna svest primorala nas je da pogledamo taj prizor sa najboljeg mesta, pa priđosmo ogradi dvorišta, istog časa zaboravivši ono što smo imali na umu, jer se ispod nas brdo spuštalo strmo ka ulici gde su ljudi neobuzdanog, harlekinskog soja vodili vrlo zabavan život. Gomila slame bila je nabacana uza zid jedne kuće i tri mršava konjića izjedena buvama čupkala su iz nje. Druga kuća, na čijem je prednjem zidu posred beline iz potpuno nepoznatih razloga bio nacrtan jarkoplavi kvadrat, imala je neumomu i neobičnu vlasnicu: ona je, prilično zlovoljno, svakih nekoliko minuta kroz vrata prosipala lavor pun vode. Ispred jedne kuće sedele su žena i dve devojke, sve tri veoma lepe. Svetlih očiju i nasmejane, uživale su spremajući nešto na malom roštilju i dodajući jedna drugoj zemljani sud sa drškama iz koga su nešto pile. Svaka je imala deo odeće jasne, crvene boje: jedna maramu, druga prsluk, a treća pantalone. Uskoro su primetile da ih posmatramo, pa su nam nešto doviknule i mahnule vitkim rukama; a onda je, kao da želi da nam pokaže svoje blago, jedna od devojaka utrčala u kuću i izašla smejući se i pokazujući nam divnu bebu – golu, smeđu, koja je mahala nožicama.

To je bila slovenska čulnost, evropska čulnost, sasvim drukčija od one turske, azijske. Na prvi spoljni podsticaj odbijala je da se ne iskaže, htela je da stupi u

sadejstvo sa okolinom, što je moglo doneti zadovoljstvo ali i tragediju. Žena koja je uzela svoje dete u naručje izazivala je silne misli, ne samo one koje se tiču uživanja, već i one o bolu rađanja, bolu nesrećne ljubavi, nemogućnosti da se očuva ono što se voli, o pretećem rastanku i smrti. Bila bi bezbednija da je učinila ono što bi učinio pravi Turčin: da je ostala da sedi sa prijateljima i smeje se beznačajnim stvarima uz malu vatru na roštilju, pijući hladnu vodu iz zemljane posude. Širom ovog grada dvostruke prirode uočljiv je taj kontrast između hrišćanske nerazboritosti, neumerenosti, smelosti u traženju uživanja, i turskog štedljivog ograničavanja na mali zatvoreni prostor u koji ne može ući ništa što nije zadovoljstvo. Videli smo to na delu tog prvog jutra, po odnosu koji muškarci imaju prema ružama.

Tu lekciju dugovali smo našoj želji da vidimo veliki karavan-saraj, smešten među malim muslimanskim kućama, gde su nekada odsedale diplomate i trgovci, na putu iz Dubrovnika u Konstantinopolj, prekrasnu, raskošnu i ogromnu građevinu, sa velikim arkadama oko mermernog dvorišta i neobično debelim zidovima od cigle boje dudinja. Pored njega su kupatila, a iz njihovih kupola raste duga trava, tu i tamo posuta ponekom bulkom. Ali nije bilo načina da se prođe kroz njegov zaključan ulaz iz hiljadu i jedne noći, i kada su nam neki dečaci sa fesovima rekli da se ključ može dobiti u kolibi na kraju jedne male ulice, bili su ubeđeni da su strance silno namagarčili. Mali paviljon nasred travnjaka oivičenog jorgovanima i ružama, koji je trebalo da pripada vrloj devojci što se izdržava šivenjem i vezom, bio je u stvari policijska stanica. Zavirismo kroz otvorene prozore i ugledasmo ne Grečen za preslicom, već pet žandarma za stolom, jednog ogromnog sa ljubičastim licem, a ostale u lepo skrojenim uniformama koje su dobro pristajale njihovim snažnim i vitkim telima; svi su bili previše snažni i krupni za sobu sa tako niskom tavanicom. Jedan zrak sunca osvetlio je crvenu alevu papriku na njihovim tanjirima i ružičasto vino u čašama, i zablistao na latici tamnocrvene ruže zadenute u limenku. Ugledavši nas, oni brzo ustadoše od stola i povijajući se izađoše napolje, pa se ispraviše dok su se, poput srdačnih pterodaktila, pozdravljali sa nama. Objasniše da je iz nekog razloga karavan-saraj zatvoren, i pođoše da nas isprate putem kojim smo došli, s ljubaznošću koja je bila formalna, no koja se odjednom pretvorila u pravu toplinu kada im Konstantin, dok smo se pozdravljali, pohvali ruže.

Oni istog časa oduševljeno uskliknuše i počeše da ih beru, trpajući nam ih u ruke, više muškarcima nego Gerdi i meni. „Zar nisu čistije od planinskog snega?“ reče onaj sa ljubičastim licem tonom kome se nije moglo protivrečiti, lomeći granu jedne bele ruže puzavice. A onda se doseti nečeg i viknu u pravcu kućice, glasom tako karakterističnim za podnarednike bilo gde u svetu. lz nje izađe

služavka, mlada, snažna žena dosta umornog izgleda, noseći limenku sa ružom koju smo videli na stolu. „Ovo je“, reče on gurajući ružu Konstantinu u ruke, sa izrazom čoveka koji se iz učtivosti pretvara da daje malo, a vrlo dobro zna da daje mnogo, „najlepši pupoljak koji smo ovog proleća dobili iz naše bašte.“

Kasnije smo videli ružu iste ili slične vrste u ruci mesara koji je sedeo pred svojom radnjom. Bio je pomalo kicoš: nosio je svoj fes nahero, i uprkos orijentalnoj zaobljenosti bio prilično zgodan. Njegova debljina izgledala je mnogo manje neprijatna nego što bi bila kod nekog zapadnjaka; mi se gojimo zbog toga što nismo dobro organizovani, zbog mana u našem probavnom i endokrinom sistemu, a orijentalci rastu u širinu jer vole svoju hranu i njihova hrana voli njih, te žive u srećnoj simbiozi. Zaokrugljeni obrazi i ruke ovog mladića govorili su o njegovom mirnom, nepokajničkom zajedništvu sa gomilama pirinča blistavim od masti i prepunim činijama toplog sutlijaša. Verovatno je razmišljao o večeri koja se bližila, i imao je pravo da predahne, jer njegova radnja bila je uredna i s ukusom sređena, poput cvećara na Petoj aveniji. Bilo je stoga čudno što se nije nimalo uzbudio kada je u mesaru ušao jedan izuzetno prljav stari Albanac i prstima počeo da prebira po komadima mesa. Zapadna pretpostavka da je uredan čovek uvek i čist čovek slamala se pri svakom koraku na Istoku. Mladi mesar mogao je mirno da nastavi da miriše svoju ružu i uživa u njenoj boji, blago je okrećući u ruci i povremeno je prinoseći nozdrvama. Ono što je činio bilo je ispravno i mudro. Jer da je kretanje točka života zastalo u trenutku kada bi uživanje u ruži postalo suludo i opasno, njegovi prsti odmah bi je pustili da padne u prašinu. Ali žandarm ljubičastog lica koji je pokazao ljubav prema savršenstvu i njegovi odlučni drugovi koji su trčali od žbuna do žbuna posvetili su se ružama. Radili su u znoju svoga lica i povijenih leđa da bi ih uzgojili. Da je naišla kakva osoba visokog položaja koja ne deli njihovu ljubav prema cveću, oni se ne bi libili da strasno brane svoje stanovište. Po svemu sudeći, nedostajalo im je spokojstva i takta.

SKOPLJE III

Na svakom koraku Skoplje otkriva razlike između slovenskog i turskog, između evropskog i azijskog, a dok smo šetali naokolo razgledajući grad, otkrivao je i razlike između Gerde i nas. Malo pre ručka, u jednoj crkvi iz 17. veka, koja je i sama interesantna posledica verskih razlika, došlo je do neprijatne scene. Crkva je ukopana duboko u zemlju, jer je podignuta u doba kada je muslimanski fanatizam bio u usponu, pa su sve crkve morale ići pod zemlju. Ta naredba bila je vrhunac turske pakosti, jer Turci vole svetlost i prave džamije tako da ona slobodno ulazi u njih, ali nije postigla željeni efekat: hrišćani, naime, vole tamne crkve, jer magija nastaje u tami. I danas ih vole: nekoliko žena i jedan starac, koji su po mraku išli od ikone do ikone, objasnili su Konstantinu da posebno vole ovu crkvu zbog njene tajanstvenosti. Blago se ljuljajući i mrmljajući, odveli su nas do njenog najvećeg blaga, ikonostasa sa scenama iz Biblije, koji su izrezbarili preci onih duborezaca čiji je rad pregrada u maloj crkvi u Topoli. Ikonostas je bio vizantijski po tome što je ukrašavanje vrlo detaljno i vrlo komplikovano smatrano moralnom obavezom, ali je po duhu bio potpuno seljački. Dok se Avram sprema na svoju žrtvu, njegov sin stoji apsolutno poslušno, kako sinovi čine u patrijarhalnom društvu, a kada anđeo sprečava Avrama da izvrši svoj naum, on izgleda zatečen poput seljaka prekinutog u teškom poslu; krila anđela bila su prosta kopija krila ptice ubijene za trpezu, koja je umetniku verovatno već bila u stomaku u trenutku kada se dao na manje važan zadatak prikazivanja perja. Gerdu je, i kao građanku i kao intelektualku, duborez iznervirao. „To nije ozbiljna umetnost“, rekla je i otišla u drugi deo crkve. Tamo smo je zatekli, spremajući se da izađemo, kako pali sveću pred ikonom device Marije, koja je uprkos nejasnom nagoveštaju teške melanholičnosti ipak bila precizna i blistava. Moj muž i ja uskliknusmo od oduševljenja, a Gerda reče s ogromnom gorčinom: „Pretpostavljam da će sada završiti u Britanskom muzeju.“

Verovala sam da se njeno ponašanje može objasniti izvesnim okolnostima koje smo već znali: nije volela mog muža i mene, ni kao jedinke ni kao predstavnike sile koja je pobedila Nemačku, i smatrala nas je izdajnicima buržoazije. Ali posle ručka shvatili smo da njena nesreća potiče iz korena koji su duboko zadirali u njenu filozofiju, o kojoj još nismo znali sve. Skoplje, koje je tog jutra na svakom koraku otkrivalo razliku između Slovena i Turaka po tome kako su primali zadovoljstvo, sada je otkrilo razliku između Gerde, s jedne strane, i Slovena, Turaka i nas, s druge, a koja se ticala osnovnog problema: da li zadovoljstvo uopšte ima neku vrednost.

Popodne nas je zateklo na obali reke kako posmatramo uskršnju povorku koja je išla drugom stranom obale, skrenula na most i na putu do crkve išla prema

nama. Probijajući se kroz olujne oblake, sunčeva svetlost blistala je na krstu i odorama vladike i sveštenika koji su predvodili dugu kolonu gradskog sveta i seljaka, i pretvarala u plamen narandžastocrvene marame koje su žene nosile na glavama. Jednoj Cigančici predstava se toliko dopala da je, kada je povorka prošla pored nje, skočila na obalu i trčala sve do mosta da bi je gledala što duže, dok su se njene ružičaste šalvare nadimale na vetru i bacale razliveni odraz u vodi. Ali i svet koji je stajao nedaleko od nas bio je zanimljiv jednako kao i povorka. Bila je tu grupa neobičnih staraca iz nekog planinskog sela, vučjeg oka i koraka, na čijim su vunenim čarapama bili izvezeni ružičasti pupoljci. Tu su bile i neke izvanredne žene, čija fina, gorčinom ispunjena lica behu otkrivena, stoga su nesumnjivo bile hrišćanke, ali su ipak nosile šalvare. U njima su hodale korakom koji nije imao ničeg zajedničkog sa islamom, pa ni sa hrišćanstvom, i koji je pamtio neki davni matrijarhat. Bila je tu i grupa Cincara (ili Vlaha); čučali su na uglu ulice, stražnjica oslonjenih o pete i brada u visini kolena, ne mičući se, poput stena, ćaskali i prebirali prstima brojanice boje ćilibara. Ali zapadnom oku bila je najčudnija jedna grupa ljudi u crnim uniformama, naoružana puškama i opasana redenicima, koja je čekala da se priključi povorci, predvođena jednim veličanstvenim starcem koji je nosio komitsku zastavu još iz starog turskog doba – crnu, sa lobanjom i ukrštenim kostima. U prvi mah izgledali su kao neki neobičan dodatak uskršnjoj povorci, ali samo dok se posmatrač ne bi prisetio značenja nacionalističke crkve i pastve koja svoju veru uopšte ne poistovećuje sa pacifizmom. Čudila me je mladost većine pripadnika tog odreda; bilo je jasno da se oni nikako nisu mogli boriti protiv Turaka. Verovatno su to bili makedonski Srbi koji su pomagali u suzbijanju VMRO-a. Ali niko to nije mogao pouzdano reći, čak ni Konstantinov prijatelj koji nam se upravo beše priključio, profesor etnologije na Skopskom univerzitetu. „Ne razumem," rekao je on. „Komite su odavno raspuštene."

Nisam više zapitkivala, jer se povorka sada pela na najviši deo mosta, i krstonoša se činio ogroman spram neba, a vladika sa svojom mitrom još veći. Kada su skrenuli na obalu i počeli da nam prilaze, svi Cincari koji su čučali ustadoše, polako, kao lenje mačke koje se protežu. Gerda mi šapnu na uvo: „Ne verujte ništa što vam ovi ljudi govore. Naravno da još ima komita, jedina je razlika što se sada zovu četnici. Tuku i ubijaju koga stignu. Svi ovi Jugosloveni vas stalno lažu. Pitala sam profesora, 'Zašto ste im rekli da nema više komita?', a on mi je odgovorio: 'Stranci su, bolje je da tako misle'."

Nije se imalo šta reći. Naravno da sam znala za četnike. U tom trenutku sam u svojoj tašni imala pamflet koji je govorio o onome što ti razbojnici rade u Vojvodini. Bilo mi je sasvim jasno da institucija poput komita može, kada prestane potreba za njenim postojanjem, preživeti u nekoj ružnijoj i degenerisanoj formi.

Poznato mi je da je bilo vrlo teško raspustiti gerilce koji su se tako hrabro borili u američkom građanskom ratu, i da su njihovi neukrotiviji pripadnici postali lutajući avanturisti čiji su krajnji izdanak bili Džesi Džejms[348], gangsteri iz Sent Luisa i krijumčari i trgovci iz doba prohibicije. Nije bilo razloga da na Balkanu bude drugačije; kao Engleskinja naklonjena Francuskoj, nisam imala mnogo prava da prezirem Jugoslaviju zbog njenih četnika kada su Engleska i Francuska, sa mnogo manje opravdanja, imale svoje britanske fašiste i *Camelots du Roi*[349] dok je Nemica čijom su otadžbinom vladali nacisti morala biti daleko manje spremna da prigovara. Iz učtivosti nisam mogla da odgovorim sasvim otvoreno i htedoh da kažem nešto zaobilazno. Ali u tom trenutku moj pogled se susrete s Gerdinim i ja videh da je on slep za sve oko nje: za povorku, za ljude u gomili, za Skoplje. Umesto pogleda, u njenim očima bila je zamagljena neprozirnost koja je htela da prezir i nasilje što pre nađu svoj puni izraz, i šta god da sam rekla samo bi je više utvrdilo u njenim ubeđenjima.

Povorka je stigla do nas, vladika je stao i pozdravio se sa starim komitom, a zastava sa lobanjom i ukrštenim kostima zauzela je mesto među crkvenim barjacima. Gledali smo ih kako odlaze prema crkvi, pa onda krenusmo u šetnju obalom dok je profesor pričao o ljudima oko nas. Pokazao nam je neke seljake is sela uz grčku granicu, koji su bili nepismeni, ali bi vešto našli kakvu budalu, koja je imala kad da se bavi burgijama kao što je učenje slova, da im pročita cene robe na stranim tržištima kako bi znali šta da seju. Pokazao nam je i jedno divno stvorenje nalik na Kozaka iz ruskog baleta, koje se šetalo naokolo u kaputu napravljenom od smeđe ovčije vune, jako proširenom pri donjoj ivici. To je, rekao nam je, bogati Cincarin, pravi nomad, koji svoja stada vodi sa letnje na zimsku ispašu i po klasičnom nomadskom običaju svoje bogatstvo pretvara u ogrlice i narukvice za ženske članove porodice. Onda nas je žurno preveo preko ulice da bismo videli jednu cigansku porodicu koja je bez sumnje živela u zemlji bajki. Jedino su tamo otac i majka, još vitki poput gazela i u cvetu mladosti, mogli imati osmoro dece; samo su tamo mogli steći svoju lepotu boje kafe, s nozdrvama koje su podrhtavale, tajanstvenim usnama i očima boje finog i romantičnog krema od suvih šljiva, odeveni u tamnožutu, jasnocrvenu, smaragdnu, carskoplavu i skerletnocrvenu odeću, tako čistu da je čak i sunčeva svetlost pred njima bledela. Nikada nisam videla tako ritualno, orgijastično bleštavu grupu ljudi. „To su barutni Cigani“, reče profesor; „zovemo ih tako jer su nekada skupljali šalitru za tursku vojsku, a poznati su po svojoj čistoći i lepoti.“ „Pa oni su kao Hindusi!“ uskliknuh. „Mogli bi biti i sa mogulskog dvora.“ „Pa i jesu, na neki način“, reče profesor; „kada je Gandijev lični sekretar došao ovamo, razgovarao je s njima na tamilskom. Mislimo da su to potomci nekog pobeđenog indijskog naroda koji je pobegao iz

Azije posle neke nezabeležene katastrofe u srednjem veku; ovi barutni Cigani su verovatno bili vladajuća kasta. Ali, hajde da vas povedem u ciganski kvart, sigurno će vas zanimati.“ „Sve je u Jugoslaviji, sve“, reče Konstantin, srećno kaskajući pored profesora.

Pođosmo uz strmo brdo, pored kabarea u kome sam upoznala Astru, trbušnu plesačicu koju smo sreli u Sarajevu. Ispred su sedele tri pevačice: krupna plavuša i dve tamnokose devojke koje su posedovale onu lepotu za koju oni koji je nemaju misle da svojim vlasnicima donosi sve što žele, ali koja izgleda ima samo toliku komercijalnu vrednost da im omogućava da uđu u sferu trgovine. Žmirkale su na suncu, okrećući glave tamo-amo, ruku zadenutih u gornji deo pamučnih haljina, izbledelih i razvučenih od čestog pranja.

U onom delu slovenskog života koji ima dodira sa prostitucijom postoji neka čudna pročišćujuća i iskupljujuća čistota. Prošli smo pored crkve utonule u zemlju, koju smo posetili tog jutra i pored dvorišta džamije, i zašli među manje i siromašnije kuće. Ali iznenada smo morali zastati, jer gomila nasmejanih ljudi istrča iz jedne pobočne uličice i zaustavi se baš pred nama, okrećući nam leđa i praveći krug. Ljuljali su se s jedne strane na drugu, s rukama na kukovima, veselo uzvikujući, dok je iz uličice izlazio žandarm, sav ukočen i vrlo pijan. Bio je zelenkast u licu i rukom je zakrilio oči da bi se zaštitio od sunca; bilo je jasno da uopšte ne shvata ni gde se nalazi ni gde su mu noge. Neko iz gomile doviknu nešto, razleže se smeh, a on odjednom shvati da ne može da spusti nogu koju beše podigao. Druga noga postade mu nesigurna i činilo se da mora pasti. U tom trenutku iz jedne kolibe izađe žena starog i saosećajnog lica, priđe mu, i rukom obavijenom ružičastim šalom obujmi ga oko pozamašnog struka. Gomila se raziđe, kao da je događaj sada potpuno promenio svoju prirodu i prestao da bude zabavan. Ona ga uvede u dvorište pored kuće, i kada se posle nekoliko koraka okretosmo, videsmo je kroz široku pukotinu u ogradi kako, s velikom blagošću i brigom, gura njegovo kruto telo sve dok nije kleknuo i povlači mu glavu napred da bi mogao da povrati.

„Stigli smo“, reče profesor odmah potom. „Ovo je ciganska mala.“ Sa uzvišenja kuda je vodio put pogledasmo dole, na koloniju niskih kućica koje su ležale, kao posebna celina, na jezičku peska zašlog u zelena polja oko Skoplja, u dubini od oko pola milje. Kućice su bile okrečene u belo, a mnoge su bile ukrašene jednostavnim, stilizovanim crtežima drveća tamnoplave i oker boje. Pružao nam se dobar pogled niz nekoliko uskih uličica koje su od puta zalazile u naselje. Ugledasmo mnoštvo radosnih ljudi u odeći od materijala za zavese kako udobno, čak i formalno sede na zemlji, i kako s pametnom ali ne i nametljivom radoznalošću posmatraju one koji žurno prolaze, neverovatno sigurnim korakom i

ne saplićući se o njih, iako su im bili pod nogama. Svi su izuzetno ličili na Hinduse, ali njihovo ponašanje bilo je tako opušteno, tako neomeđeno nikakvim društvenim ograničenjima, da je izgledalo kao privid, kao stereoskopska predstava jednog dela oslikanog paravana.

„Pogledajte, zar nisu egzotični i prekrasni?“ reče profesor ponosno. „Ovde ima hiljadu kuća, što znači da ima oko deset hiljada duša.“ „Da“, reče Gerda glasom promuklim od srdžbe, „sasvim je jasno da ih ima na hiljade, ali pitanje je zašto je to dozvoljeno?“ „Zašto je dozvoljeno?“ ponovi profesor. „Ne razumem.“ „Zašto ste im dozvolili da dođu ovamo?“ nastavi Gerda. „Ali, gospođo, oni su ovde oduvek“, reče profesor. „Barem šest stotina godina, a većina se doselila u Skoplje posle balkanskih ratova.“ „Treba ih isterati“, reče Gerda, cepteći od besa. Pokaza na grupu od šestoro dece koja su pravila kućice od blata pred kolibom odmah ispod nas, pod budnim okom bake koja je imala prefinjen profil ostarele maharane. „Pogledajte ih! Treba ih isterati!“

Maharana, sasvim sposobna da odbrani svoj rod, ču oštar ton i pogleda u našem pravcu neprozirnim okom jastreba. „Bilo bi dobro da sada pogledate ciganski korzo“, reče profesor žurno. „Ali“, dodade on, „ja vas napuštam, jer imam neku obavezu.“ Svake večeri skopski Sloveni, koji kao činovnici i pripadnici gradskih profesija spadaju u moderan svet, šetaju glavnom ulicom koja vodi od stanice do centralnog mosta preko Vardara, dok Sloveni starog sveta – zanatlije i seljaci – imaju svoj korzo na obali. Ali muslimani i Cigani imaju korzo u ovom delu grada, na vrhu brda, nedaleko od francuskog ratnog groblja, pretrpanog klimavim drvenim krstovima zbog kojih deluje potresnije od drugih sličnih mesta. Vidljiv je napor da se krstovi učine lepim – obojeni su u belo a tu i tamo dodata je francuska trobojka – ali izgledaju žalosno jeftino zato što ih ima previše. Uz ivicu groblja, opasanog ljubičastim perunikama, prolazi šetalište od koga travnato brdo prekriveno voćkama pada strmo prema Vardaru, koji srebru vijuga između zlatnih jablanova i vrba. Odatle puca pogled na prostranu dolinu u podnožju planina, koju navodnjava mnoštvo izvora, te su pašnjaci smaragdno zeleni, a zaorane njive poput rubina; iza nje leži planinski zid prekriven snegom. Tim šetalištem kreće se mnoštvo muslimana, uglavnom mlađih, jer njihovi stariji vole da glade svoje brade po baštama džamija; tu je neznatan broj muslimanki okupljen u male crne grozdove pod voćkama, i puno Cigana – muškaraca, žena i dece – koji poput veštih riba plivaju kroz gužvu. Ciganke, iako su većinom muslimanke, idu otkrivenog lica, što je izvanredan primer slobode od uobičajenih društvenih stega koju je njihov rod izborio za sebe; a to znači i da kroz gomilu ide neprekinuti tok lepote, koji ne uznemirava jer nikad nije obeležen dubinom.

Pošto smo na ovo šetalište došli tokom popodneva, ljubičastog od oluje koja je pretila i pozlaćenog prolećnim suncem, začusmo zvuke bubnjeva koji su najavljivali kolo. Pogledavši u pravcu reke videsmo kako na jednom brežuljku vojnici igraju kolo okruženi ljudima u civilnoj odeći – izgledali su kao maslinastocrni čvor naspram udaljenih jablanova, vrba i srebrne vode. Ali bubnjevi se začuše i na drugoj strani i naš pogled pređe na kraj šetališta odakle se tlo spuštalo ka omanjem platou, na ivici stene, tek tolikom da primi dvadeset-trideset ljudi; tu su Cigani igrali kolo. Pošto su bili muslimani i Uskrs nije bio njihov praznik, devojke su bile u običnoj odeći, i to je bila srećna okolnost; njihova najbolja odeća pravi se najčešće od veštačkih svilenih brokata, odvratnog žućkastog sjaja, i nikako ne pristaje naročitoj lepoti njihove kože. Nosile su haljine od materijala za zavese, naizmenično izlaganog suncu i kiši, tako da je svaka prejaka boja došla na svoju pravu meru, a preovlađujući ton bio je svetla, meka boja šljive. Uz nju im je koža izgledala zlatna kao med, a usne bile boje bledog karanfila. Devojke i miadići lelujali su uz složeni ritam muzike kao morska trava na plimi, gotovo potpuno slobodno, tek tu i tamo zakačeni za čvrstu vasionu. Njihove isprepletane ruke, koje su povremeno dizali visoko, treperile su u vazduhu, veće od leptirova i vazdušastije od ptica.

Gerda upita: „Sviđa vam se?“ „Naravno“, promrmljah. Lepi mladići i devojke igrali su na otvorenom, u odeći kao cveće, naspram planina prekrivenih snegom, drveća osvetljenog prolećem i blistave vode. Kome se to ne bi sviđalo? Gerda reče: „Meni se ne sviđa. Vidite, zapalila sam cigaretu. Moram da pušim ovde da bih se dezinfikovala. Kada vidim te ljude čini mi se da nisam u Evropi.“ Nisam ništa odgovorila; bilo bi prirodno da sam rekla: „Kada bi samo bilo tako.“ Stoga ona nastavi: „Zašto vam se sviđaju? Kako vam se uopšte mogu sviđati? Zar ne vidite kako su prljavi i glupi?“ Pogledah ih ponovo, zadivljena njihovim telima, savršenim poput dobrog stiha. Dok sam ih posmatrala, muzika je promenila ritam, ali niko od njih nije bio iznenađen; zastali su za trenutak, mišićima i krvlju osetili novi takt, i prepustili mu se. Rekoh: „Oni imaju ono što mi nemamo.“ Htela sam da dodam: „Neku vrstu nervnog integriteta, mišićne mudrosti.“ Ali Gerda reče okrutno, crpeći dvostruko zadovoljstvo iz prezira prema Ciganima i prema meni: „To kažete samo zato što ih ne poznajete. Imate mističan odnos prema njima, mislite da imaju tajno znanje; znam šta mislite.“

Ali nije znala. Cigani su, po svemu osim po izgledu, ono što ne volim. Rekli su mi da su ovi iz Skoplja najbolji od svih, dovoljno pošteni i nimalo odgovorni za ono za šta ih optužuju drugde na Balkanu – da kradu hrišćansku decu i sakate ih da bi bili ubedljivi prosjaci. Moja hladnoća prema njima potiče od činjenice da su oni otelotvorenje onog prezrenja dostojnog svojstva, popustljivosti. Oni ne

komponuju svoju muziku, već preuzimaju muziku zemlje u kojoj se zateknu, sviraju je tako vešto da postaju priznata muzička kasta, a onda je pretvaraju u prosto treperenje za uho, prijatnu pratnju za noćno lumpovanje. Ni u čemu što čine nema nikakvog plana. Tokom moje prethodne posete Skoplju prisustvovala sam njihovom velikom godišnjem prazniku koji se proslavljao na fudbalskom stadionu na periferiji grada. U prvi mah pomislila sam da nisam nikad prisustvovala tako veličanstvenoj predstavi. Narednih pola časa razmatrala sam da li bi mi bilo podnošljivije da ih posmatram kroz naočare za sunce ili bez njih. Bez naočara, neprijatno bleštavilo grubih tkanina koje Ciganke nose u ovakvim prilikama prevuklo je prizor masnom mrljom; tamna stakla uklanjala su taj utisak, ali su otkrivala jednoličnost šara, loš kroj i odsustvo veza. Kada sam otišla kući, shvatila sam šta su Skandinavci hteli da kažu time da su žene njihovih trolova iznutra bile prazne. Ljudsko biće ne sme da bude previše svetlo, njegovo iskustvo mora se taložiti u njemu dajući mu težinu i sadržaj. Ipak, kada su lepi i čine lepe stvari, osećam se kao i drugi normalni ljudi suočeni sa lepotom; i ne želim da se to izmeni jer, poput Slovena i Turaka, i ja cenim uživanje. Ali Gerda je, imajući na umu nešto drugo a ne zadovoljstvo, bila uporna: „To je zato što ste strankinja, vi ne razumete te ljude. Mislite da su divni. Ali vi ste sa severa, nemoguće je da ne vidite da su samo prljavi i necivilizovani divljaci za koje u Evropi uopšte ne bi smelo da bude mesta."

Odvratih pogled od igre jer više nisam mogla da uživam u njoj, i pomislivši da će Cigani primetiti Gerdin neprikriveno neprijateljski stav, krenuh ka Konstantinu i svom mužu koji su išli preko neravnog tla, vraćajući se na put koji je vodio za Skoplje. Ali Gerda požuri za mnom govoreći: „Ne razumem vas, stalno govorite kako je ovo divna zemlja, a očito vam je sasvim jasno da ovde nema nikakvog reda ni kulture, da je ovo samo mešavina raznih primitivnih i nekultivisanih naroda. Zašto to radite?" Rekoh umorno: „Ali Jugoslavija je interesantna baš zato što u njoj ima tako mnogo različitih naroda. Mnogi od njih imaju izvanredne osobine i fascinantno je posmatrati da li se oni mogu organizovati u uređenu državu." „Kako se može napraviti država od toliko mnogo različitih ljudi?" upita ona. „Treba ih sve isterati odavde." Ubrzah korak i uskoro stigosmo Konstantina i mog muža. Gerda smesta poče ljutito da prekoreva Konstantina zato što su Cigani odvratni i zato što ova zemlja, na svoju sramotu, pristaje da oni žive u njoj. Izbismo na put, pravo pred jednog starca koji je išao u pravcu Skoplja. Bilo je očito da je izuzetno siromašan. Verujem zapravo da u životu nisam srela nikog ko je bio toliko siromašan kao on. Njegov kaput i pantalone bili su toliko zakrpljeni da se nije moglo reći da li su prvobitno bili smeđi ili crni, a i zakrpe su bile zakrpljene; opanci su mu bili uvezani krpama, ali su mu bose noge virile iz njih. Od siromaštva

je očito jako propatio. S mukom se oslanjao o štap, tužno mrmljajući sebi u bradu. Gerda mu priđe i prepreči mu put, a onda se okrete prema nama. „Pogledajte!“ povika, pokazujući na njegove rite i raspadnute opanke, smejući se. „Kad bi veliki producent poput Rajnharta pokušao da smisli oličenje jada nikada ne bi uspeo ni da se približi ovom užasu!“ Rekoh svom mužu: „Ne mogu ovo više da podnesem“, a on odvrati: „Ne, razvedri se, jednog dana će to uraditi nekome ko će joj uzvratiti, i to vrlo snažno “ Konstantin izdade svu blagost svoje prirode zbog lojalnosti Gerdi, i poče da se smeje zajedno s njom; ali ona odbaci tu žrtvu i ljutito odmahnu. „Tvoja Jugoslavija mora da uradi nešto sa ovim užasnim svetom!“ reče, i oni kretoše ispred nas glasno se svađajući oko Cigana i siromaha. Okrenuh se i ugledah starca kako nas zaprepašćeno posmatra.

Put je vodio između vojničkih baraka, kroz dvorišta puna voćaka, žbunova jorgovana i leja s belim i ljubičastim perunikama. Vojnici su sedeli za stolovima među cvećem; neki su igrali karte, neki pevali uz gusle, ali vrlo tiho jer je već padalo veče; bio je praznik i svi su već bili umorni. Za jednim stolom jedan mlad vojnik sedeo je između dvoje seljaka, svojih roditelja; gledao ih je s poštovanjem jer je bio njihov sin i vojnik. Na balkonu su se neki vojnici zabavljali imitirajući vežbe. Prođosmo, i put nas odvede među gola brda, a pogled nam pade na ruševine akvedukta iz predvizantijskog doba, podignutog u vreme kada se Rimskim carstvom još upravljalo iz Rima. Prve zvezde već behu zasjale preko planina, a sumrak se spustio na doline, pa se okretosmo i ugledasmo vojnike kako ustaju od stolova, protežu se i zevaju, skupljaju karte sa stola, sklanjaju gusle i pevaju bez pratnje, jer beše zasvirala truba. Bližeći se ciganskoj mali, začusmo njen višezvučni glas preko polja i ugledasmo logorsku vatru na kraju naselja, sa crnim figurama koje su igrale pri njenom odsjaju. Još bliže Skoplju, tamo gde se jedna strma padina spuštala ka malom potoku, prestigosmo starca koga je Gerda iskoristila da bi demonstrirala svoju rasnu teoriju. Sedeo je na travi u hladnom sumraku i sa stidom, koji je postao jači kada nas je ugledao, prao noge.

MATKA

Posle vožnje od desetak milja stigli smo u mali manastir Matku, čije ime znači majka, jer je blagonaklon prema jalovim ženama, mada je posvećen svetom Andriji. Bila sam malo razočarana jer je prethodne godine bio obojen u marinskoplavo i onu boju koja se u Škotskoj zove „cakano roze“, a ove godine je sasvim beo. „Mislio sam da treba malo da promenimo“, rekao je sveštenik. Teško je zamisliti da bi takav radikalan zahvat prošao u parohijskoj crkvi u Stipl Eštonu, na primer, a da barem nekoliko protestnih pisama ne bude poslato *Tajmsu*. Razgledali smo manastir koji je bio tipičan po svojim osobinama. Postoji spoljna kapija, voćnjak i ograđen prostor, a onda jedan odvojeni deo u kome su crkva, mala sveštenička kuća i jedna zgrada sa štalom u prizemlju i sa stepeništem koje vodi na trem sa koga se ulazi u gostinske sobe. Manastir je zapravo bio neka vrsta verskog centra, tvrđava gde su se hrišćani mogli okupiti a da ih muslimani ne pobiju, i seoski klub gde su se seljaci sastajali na gozbama, sigurni da će biti u dobrom društvu. Manastiri i danas služe ovoj drugoj svrsi: mnogo ljudi iz Skoplja dolazi u Matku da bi ručalo u njenom voćnjaku. Rekosmo sveštenику, jednom lepom i inteligentnom mladom Srbinu, da bismo i mi hteli da ručamo napolju, pošto obiđemo jedan drugi manastir, milju-dve udaljen od Matke.

Staza nas je vodila u pravcu planinskog klanca, obalom reke na kojoj je neko nešto skoro iskopavao; na drvenoj platformi uz vodu videsmo veću grupu Albanaca sa belim kapama kako spavaju. Prošli smo kroz malo naselje, očito podignuto za radnike, na čijem se kraju nalazila jedna lepa kuća sa vrlo urednom baštom, u kojoj je jedna fina porodica ručala. „Prijatno“, reče Konstantin, koristeći srpski izraz za *bon apetit.* „Prijatno[350]“, odvratiše oni uglas, a dečji odgovor bio je poput cvrkuta ptica. Staza se prilično suzila, nad njom se sada nadnosila stena, duboko dole hučala je reka, a dolina se pretvorila u uzani klanac sa stranama gusto obraslim šumom i visokim golim vrhovima. Na jednom proširenju okruženom strmim stenama, sred ljubičastog cveća i drveća iskrivljenog od vetra nadvijenog nad ambisom, naišli smo na mali manastir. Bio je minijaturan i u prilično lošem stanju, ali su freske u njemu bile očuvane. Zrak sunca probi se kroz pukotinu i pade na izmučeni lik device Marije koja je skidala Hrista sa krsta, kao prst kojim priroda ukazuje na mesto podložno kvarenju što ga je animalni svet stekao razvitkom svesti: podavanje tugovanju. Gorko je ono što nam svest donosi, još gorči njen gubitak; to je ono što nam je slikar pokazao u liku Hrista i što je bilo tipično srpsko-vizantijsko. Na najvećem broju slika na Zapadu Hristos izgleda kao da sasvim umire, i kao da tim povodom diže preteranu galamu s obzirom na to da zna da će vaskrsnuti. Ali na svim makedonskim freskama smrt je prikazana kako

deluje na telo koje je povezano s Hristovim duhom, kako uzima dah iz pluća poput pralje koja cedi i poslednju kap iz tek oprane košulje, kako, poput zubara koji vadi zub čiji koren prožima čitavo telo, lišava snage mišiće i nerve. Prikazano je to odvojeno postojanje tela koje je zapazio i Prust, te u jednom odeljku opisuje kako u mladosti smatramo da je naše telo isto što i mi, i da ima ista interesovanja, ali kako kasnije u životu otkrivamo da je ono bezosećajni saputnik slučajno zatočen sa nama, koji s nama u teškoj bolesti ili starosti često postupa sa mnogo manje milosti nego najgori razbojnici.

„Zar nisu divne ove freske?“ reče Konstantin mom mužu. „Videćete da u svim tim srpsko-vizantijskim radovima ima vrlo mnogo dubokih osećanja. Ona su ekstatična, ali mnogo dublja od obične ekstaze, mnogo dublja od zapadne umetnosti kada je uzbuđena, kao u slučaju Matijasa Grinevalda[351].“ „Šta?“ upita Gerda koja je ćutala celo jutro. „Nećeš valjda da kažeš da je čovek koji je napravio ove brljotine veći od našeg divnog Matijasa Grinevalda?“ „Ne, ne“, reče jadni Konstantin. „Samo sam rekao da je osećanje drugačije.“ „Čemu onda poređenje?“ reče Gerda. „Znam da si to uradio iz jednog jedinog razloga, da dokažeš da je ovde sve bolje nego u Nemačkoj.“ Ostavismo ih da se raspravljaju, izađosmo iz manastira i kretosmo stazom koja je vodila dublje u klanac, ali bila je klizava od nedavne kiše, pa se vratismo. „Bože, tako sam umoran od ovog!“ reče moj muž. „Fino je što kažeš da će je jednog dana neko udariti“, rekoh, „ali kada će doći taj dan?“

Kada smo stigli, Konstantin i Gerda bili su spremni da krenu dalje, ali dok su hodali ispred nas bilo je očito da se on još trudi da je umiri. „Strašno je“, rekoh, „gledati ga kako se posebno trudi oko nje samo zato što je bila toliko odvratna.“ „On je preterano dobar s njom“, reče moj muž, „ali zbog čega Jevreji toliko vole Nemce, kada Nemci ne vole Jevreje? Znaš, njima je bilo vrlo lepo u Nemačkoj dok nije došao Hitler; ubeđen sam da se Konstantin ne bi otresao Gerde ni kada bi mu se za to pružila prilika, ne samo zato što je lojalan muž i što je ona majka njegove dece, nego zato što zaista uživa u njenom društvu.“ „Mislim da je Konstantinu stalo do ugleda“, rekoh. „Najveći deo zapadne kulture Slovenima i Jevrejima centralne i istočne Evrope stiže preko Nemačke i Austrije, i oni poštuju sve nemačko i austrijsko, a obuzeti su nelagodnom sumnjom da ako Nemci i Austrijanci preziru Slovene i Jevreje za to mora biti valjanih razloga “ „To što kažeš je zastrašujuće“, reče moj muž„ jer to znači da za Evropu nema nade osim u umnožavanju najskučenijeg i najfanatičnijeg nacionalizma. Jer se Sloveni i Jevreji ne mogu suprotstaviti tom uticaju osim ako ne poveruju da su mnogo bolji nego što jesu, i okrenu se ekstremnom cionizmu i panslavizmu.“

Gerda i Konstantin zastadoše upravo iznad onog mesta na reci gde su se obavljali radovi. Kad ih sustigosmo, Konstantin reče: „Hteo bih da vidim šta se ovde radi, čini mi se da je nešto zanimljivo. Mi ovde u Makedoniji radimo divne stvari. Da to rade Italijani ili Amerikanci, ceo svet bi aplaudirao.“ To je hvalisanje za koje ima prilično osnova. Do rata Skoplje je bio prašnjavi gradić okružen močvarama koje su bile izvor malarije, a i ostali gradovi u ovoj provinciji bili su nezdravi. Sada mnogo ljudi rođenih u Srbiji i Mađarskoj živi ovde tokom cele godine; odlaze na raspust u julu i avgustu, zdravi su i raspoloženi. To je rezultat pametnih radova, planiranih sa genijalnošću. „Hajde da siđemo“, reče Konstantin i mi počesmo da tražimo stazu kojom ćemo se spustiti. Ali pre toga, čovek sede kose i velikih, užarenih, crnih očiju izađe iz kuće, gde je ona porodica malo ranije ručala, i požuri nam u susret. Da, možemo videti radove, zapravo ih svakako moramo videti, jer on je nadležan za njih i može nam saopštiti da su oni priprema za gradnju hidrocentrale, za koju svet nikada ne bi mogao poverovati da će se podići u Makedoniji, turskom slivniku; velike hidrocentrale, ogromne, kolosalne; u nedostatku drugih prideva njegove ruke zalepršaše ka suncu želeći da dočaraju njenu buduću veličinu. „Ponos“ reče on preko ramena, dok je išao ispred nas niz brdo, „pravi ponos Jugoslavije!“ Eto ti ga na, što bi rekao vulgaran svet; a baš smo razgovarali o nacionalizmu.

Spustili smo se niz merdevine i na kraju se nađosmo u koritu reke čiji je tok bio skrenut da bi se izgradila brana. Korito je tu bilo potpuno izdubljeno tako da se činilo kao da se nalazimo u pećini. Iznad nas su blistale gole stene, otkrivene prvi put od preistorijskog doba, tu i tamo upredene u masu nalik na ogromne, mišićave ruke; a na drvenim skelama postavljenim uz njih Albanci su radili pri svetfosti lampi, koja je njihovim kečićima i odeći davala mekoću krila noćnih leptirica. Otuda je dopirao zveket metala i povremeno zvuk bušenja. Čudno je bilo razmišljati o stanju njihovog uma koji nije znao ništa o onome između primitivnosti i struje proizvedene u hidrocentrali. Čovek sede kose i usplamtelih crnih očiju sve vreme nam je objašnjavao stvari koje uopšte nismo razumeli, jer to je mana našeg uma – ništa manja nego kod Albanaca – da ne znamo ništa o mehaničkim sredstvima koja na svakom koraku uslovljavaju naš život, kada ga Konstantin upita da li zapošljava samo Albance. Čovek sede kose pogleda nas usplamtelo, iz treznog pijanstva svog fanatizma, koga ne kažnjava nikakva glavobolja i ne pročišćava nikakva užasna mučnina. „Zašto ih zovete Albanci?“ povika on. „Sada smo svi Jugosloveni.“ U sumraku njegove oči bile su dva plamena.

Obuze me tuga. Opšte je poznato da su mnogi Albanci koji su se na osnovu mirovnog ugovora našli u Jugoslaviji to nerado prihvatili, i da su vlasti bile

prinuđene da s njima vrlo strogo postupaju. Kažem „bile prinuđene“, jer ne verujem da bi ijedna vlast u istoriji sveta preuzela na sebe takav zadatak kao što je pacifikacija Makedonije, a da ne bude i surova. Ali upravitelj gradilišta izgledao mi je kao ona vrsta čoveka koji bi bio surov i onda kada surovost više ne bi bila nužna. On, međutim, nastavi: „Ja se doista trudim da zapošljavam Albance, jer su izvanredni. Onaj predradnik tamo, ne možete verovati kako je dobar, kako je lojalan, kako pažljivo radi i pazi na radnike. Doživljavam ga kao brata.“ Videla sam to i ranije u Makedoniji; neodoljivi albanski šarm ne ostavlja nijednog Slovena ravnodušnim, čak ni najokorelije rodoljube koji stižu sa severa, i stari sukob biva zaboravljen. Ljudi su pametniji nego što znaju i mnogo drukčiji nego što misle da jesu. Gledajući naokolo po pećini koja je odjekivala, pre nego što smo je napustili, sedokosi čovek reče: „Bilo je vrlo teško isušiti korito reke da bismo počeli izgradnju, jer je mnoštvo izvora izbijalo iz stene. Mnoštvo prekrasnih izvora“, ponovi on sa strahopoštovanjem, govoreći više kao Srbin koji je došao na svet sa urođenom ljubavlju prema vodi, nego kao stručnjak za električne centrale.

Kada stigosmo na rub iskopine pozdravismo se s njim, a rastanak sedokosog čoveka i Konstantina bio je prepun emocija. „Učinili ste mnogo za Jugoslaviju!“ uskliknu Konstantin tresući mu obe ruke. „Nijedan posao nije težak ako se radi za Jugoslaviju!“ odvrati čovek. Na povratku Konstantin nije prestajao da poskakuje od uzbuđenja. Onda reče: „Zar nije divno kakve smo teškoće premostili? Pomislite samo šta će to značiti kada bude završena! Čitava dolina sve do Skoplja biće puna svetlosti, biće mnogo fabrika, bićemo bogati, bogati, kao Mančester, kao Amerika.“ „Stvarno“, reče Gerda. „Čovek bi pomislio da si sve to sam uradio.“ „Pa zar nisam i sam ponešto uradio?“ povika Konstantin. „Zar se nisam borio u Velikom ratu, zar nisam bio teško ranjen? Zar nisam i ja svojom krvlju zadobio Makedoniju? Zar ne treba onda da budem srećan što više nije pustinja i razbojište kakva je bila pod Turcima?“ Gerda slegnu ramenima i produži dalje, hladna i zdravorazumska. Konstantin joj prepreči put i reče: „Da li se ti podsmevaš svom mužu zato što je prolio krv za svoju zemlju?“ Moj muž reče tonom u kome se jasno osećalo da je i on na ivici da prolije krv: „Mislim da je vreme da ručamo.“

U ograđenom delu bašte za nas je bio postavljen sto pod jednom gotovo precvetalom jabukom. Za njim nas je čekao sveštenik. Za susednim stolom sedela je grupa mladića koji su se napijali, ne brzo i pohlepno, već temeljno i bez žurbe. Tim tempom su i latice sa jabuke padale na naš sto. Jedan od njih, već poprilično pijan, spavao je na travi prekriven ćebetom. Sveštenik nam napuni čaše nekim makedonskim vinom koje je dobro ali uopšte nema ukus grožđa – moglo je biti napravljeno i od krušaka ili dunja – i stavi pred nas domaći hleb i tanjir uskršnjih jaja. Uporno nas je nudio jajima te sam, pomislivši da je to sve što ćemo dobiti,

pojela dva. Ali onda je doneo ovčji sir, koji, kada je svež i ne mnogo slan, ima isti efekat na nepca kao zaslepljujuća belina na oko. „Stiže i ostalo“, reče sveštenik kada počeh da se raspitujem. „Ovde ima dobre hrane, hvala Bogu, mada sada nemamo tako dobre ribe kao nekada, pre nego što su počeli da grade branu. Čudne su te zamke koje đavo postavlja. Zbog te ribe je, znate, moj jadni stari prethodnik dopao velike nevolje.“

„Kako ono beše sa tom pričom? Nikada nisam uspeo baš sve da pohvatam u njoj“, reče Konstantin, koji je, naravno, nikada ranije nije ni čuo. „Pa, pravi uzrok je bilo to što smo mi imali najbolju ribu u okolini i što smo po njoj bili poznati“, reče sveštenik. „Kada je g. Jeftić, predsednik vlade pre g. Stojadinovića, trebalo da dođe u posetu skopskom vladici, vladika je hteo da ga što bolje ugosti. Poslao je sto dvadeset dinara ovdašnjem starom svešteniku i rekao mu da pošalje što više ribe. Pošto je bio suviše star da sam peca, sveštenik je zamolio jednog seljaka da to učini umesto njega. A seljak je, shvativši ozbiljnost posete, rekao sebi: ’Predsednik vlade iz Beograda dolazi u posetu vladici; moram dati sve od sebe’, pa je uzeo štapin dinamita, iako je znao da to nije dozvoljeno, ali je mislio da zakon nije bitan kada predsednik vlade i vladika žele dobru večeru. Nakupio je ogromnu količinu ribe i odneo je svešteniku. Svešteniku je, naravno, odmah sve bilo jasno. Ali, pošto je bio veoma pošten, smatrao je da je vladika platio za ribu i da mu treba poslati celu količinu. Ribu su na ulazu u grad ugledali žandarmi i odmah nešto posumnjali. Kada im je rečeno da je riba za vladiku, policija je otišla kod njega i opomenula ga: ’lako ste vladika, ne smete loviti ribu dinamitom’. Vladika je naravno rekao da nije on lovio, a posebno ne dinamitom, i kada se čitava stvar objasnila, bio je vrlo ljut na starog sveštenika. A pošto policija nikada nije sasvim poverovala vladici, a vladika nikada nije sasvim poverovao starom svešteniku, stvar se zapravo nije ni razjasnila, mada na nebesima svakako hoće “

Potom je pristigla duboka činija s vrlo jakom pilećom supom, koju smo pojeli s velikim zadovoljstvom, dok su mladići za susednim stolom pevali neku melanholičnu narodnu pesmu, vrlo, vrlo polako. Činilo se kao da su zagrlili neko osećanje neuzvraćene ljubavi, oslanjajući se o njega dok ih je ono, obuzete tugom, vodilo ka svom kraju. Usred pesme, jedan od njih je shvatio da muzika vodi njih a ne oni nju, pa je otpevao nekoliko tonova s podnarednićkom snagom i odlučnošću. To razbudi mladića koji je spavao na travi i on zbaci ćebe sa glave. Jedna latica pade mu na lice, i on se smete dok nije shvatio o čemu se radi. Pošto je jedva uspeo da podigne ruku i ukloni je, on ponovo sklopi oči, ali ovčarski pas koji se motao naokolo priđe mu i onjuši ga, umakavši pre nego što je bio oteran. Mladić je očito zaključio da mu se događa previše stvari odjednom, pa je seo i potpuno zbacio ćebe: bio je odeven kao akrobata, u prugastu majicu i šorc. Ljutito

se osvrnuo, i ugledavši u kom su stanju njegovi prijatelji, žalosno zavrteo glavom. Bilo je jasno da se nešto mora preduzeti da bi se vasiona, koja je izmakla svakoj kontroli, dovela u red. Okrenuo se na bok i počeo da vežba: legao je na stomak i polako dizao glavu i kolena sa zemlje, a onda se izvio i napravio most.

Sledeće jelo bila je čarobna hladna jagnjetina, a pas je došao po kosti. „Dobar je to pas, vrlo dobar“, reče sveštenik. „Izvrstan je sa vukovima. Prošle zime iz crkve me je dozvala služavka i rekla mi da ga je videla s one strane zida kako se bori sa dva vuka; jednog je toliko izranjavio da je ovaj, urličući, odjurio u planinu, a drugi je podvio rep i pobegao u dolinu, dok ga je pas pratio u stopu. Pošao sam njihovim tragom, jer on je izuzetan pas, i video sam da je išao za njim puna tri kilometra, sve do sela, gde je jedan seljak ubio vuka. Dobio sam ga kad je bio štene, kao poklon od žene koju ovde zovu teta Persa, i ima nešto od njenog karaktera. Ona je bila komita, kao da je muško, i imala je tri muža. Svu trojicu je ubila jer nisu bili politički ispravni. Jedan je prišao Turcima, drugi, iako je bio Srbin, Bugarima, jer je u selu bilo mnogo Bugara i tako se osećao sigurnije, a treći je prišao Grcima. Bila je bolničarka u balkanskim ratovima, ali se istovremeno i borila, a ranjavana je mnogo puta. A onda se, kada je postala prestara za ponovnu udaju i ratovanje, zamonašila i živela kao pustinjak u jednom manastiru ovde u planinama, starom hiljadu godina. Bila je vrlo dobra monahinja.“ Setih se Pausanije[352] i njegove razumne preporuke da vernici udaljenih hramova koje monahinje napuštaju zbog napada i silovanja, treba da za tu ulogu biraju žene u godinama, koje više nemaju potrebu za muškim društvom. „Redovno sam je posećivao, i jednom prilikom mi je dala ovog psića koga je oštenila njena keruša. No ona je umrla, a manastir je sada napušten. Prošlog leta sam navratio da vidim šta se događa: trem se urušio, a u dvorištu je bio čopor vukova. Ne bi bili tamo da je teta Persa još živa.“

Doneli su nam još jedno jelo, neobičnu i izvrsnu kombinaciju pastrmke i piletine. Naši preopterećeni stomaci zahvališe Bogu što je to bila i poslednja ponuda. Pošto nam je napunio tanjire, sveštenik je seo, s laktovima na stolu i bradom u rukama, uživajući u ružičastoj prijatnosti ranog popodneva. Pijani mladići za stolom iza nas prepustiše se novoj pesmi koju su pevali tako polako da je na kraju izgubila svaku melodiju, ispunjavajući vazduh samo svojom melanholijom. Akrobata je sada dubio na glavi i činilo se da će u tom položaju ostati večno. „Voleo bih“, reče sveštenik gledajući sivi vrh koji je dominirao dolinom, „da u one stene mogu da pobodem jedan vrlo dugačak stub, i da na njega istaknem najveću jugoslovensku zastavu koja postoji.“ U očima mu se video prkos. „Pretpostavljam da će me vaši evropski prijatelji zbog toga prezirati. Rekao sam isto to jednom francuskom lekaru koji je ovde bio prošlog leta, a on je rekao:

’Da ste katolički sveštenik želeli biste da se tamo postavi ogromna statua device Marije, ali pošto ste pravoslavac, vi želite ogromnu nacionalnu zastavu’, i to je zvučalo kao prekor. Odgovorio sam mu: ’Govorite kao neko ko ne zna da ova zemlja nije ni znala za devicu Mariju, sve dok se ovde nije zalepršala naša zastava’. Akrobata se zaljuljao, srušio se na travu i istog časa zaspao, a njegovi prijatelji zapevaše *Telo Džona Brauna*[353]. „To je stara pesma naših komita“, objasni sveštenik.

SKOPSKA CRNA GORA

Vraćajući se iz Matke zastadosmo pored jedne propale džamije na putu koji iz Skoplja vodi prema istoku. Mala je i lepa, a pored nje je grob veliki gotovo kao i ona, koji ljupko podnosi dugu travu i žuto cveće što raste na njegovoj urušenoj kupoli. Jato gavranova nepomično je stajalo na rešetkama prozora bez stakala, tamnih naspram sunca koje je napolju sijalo. Pljesnuh rukama i oni odleteše, a još jedno omanje jato izlete iz unutrašnjosti kupole, zagraktavši nakratko iznad nas pre nego što će se vinuti put svetlosti. Začusmo neku muziku i pošto smo izašli, videsmo da se na travi između džamije i puta održava koncert: ciganski orkestar na putu za selo gde se slavio Uskršnji ponedeljak, zastao je za trenutak da odsvira nešto putnicima u seoskim kolima. Čovek u kolima nagnu se i baci jedan novčić na čelo Ciganinu koji je zabačene glave svirao u trubu. To je izazvalo salve smeha. Ciganin nastavi da svira trudeći se da ne pomeri glavu, pa je novčić ostao tamo gde je i pao. To me je jako uzbudilo, jer sam čitala da su Vizantinci na svojim zabavama voleli da bacaju novčiće na lica i tela kurtizana koje su im pevale i igrale, očekujući da nastave da ih zabavljaju a da novčići ne padnu na zemlju; a Ciganin je svirao žmirkajući i okrećući očima, u klasičnoj imitaciji kurtizane. Osim istorijskog značaja, to i nije neka naročito zanimljiva zabava, pogotovo ako se zna da su Vizantinci voleli krupne, deblje žene. Više mi se dopada onaj hrišćanski običaj raširen na Bliskom istoku da se na izvesne ikone bacaju novčići i da se veliki značaj pridaje tome koliko će se dugo zadržati na njima. To, naravno, nije baš u skladu sa verskim pravilima, ali nije veći prekršaj nego, recimo, Paskalova opklada[354].

Put je vodio preko široke doline, kroz polja sa mladim žitom po čijim su ivicama rasle prve bulke, i peo se prema brdskom lancu poznatom pod imenom Skopska Crna Gora[355]. Na planini postoji grupa od osam sela, od kojih je svega nekoliko probugarski orijentisano; ostala su izrazito srpska. Čuvena su po strogoj i ljutoj prirodi svojih stanovnika i predivnom vezu koji rade žene: gustom, tamnom vezu koji smo videli na nekim prolaznicama dok smo prethodnog jutra doručkovali. Sela su vrlo velika. Komplikovani politički uslovi na Balkanu imali su kao izuzetno pozitivnu društvenu posledicu velika i zbijena sela. Pošto su se seljaci plašili napada turske vojske i svih ostalih naoružanih grupa koje je stvorila loša uprava, zidali su kuće jednu uz drugu, i izjutra sa stokom odlazili na njive, a uveče je vraćali kući; tako na Balkanu nikako nema onih neprijatnosti koje prate život na selu, kakav poznajemo u Engleskoj i Americi – usamljenosti žena i osobenjaštva i nastranosti koje se javljaju kao posiedica izolacije.

Stigosmo u prvo selo – skup belih kuća sa tamnosmeđim krovovima, uglavljen u dolinu bogatu topolama gde je na prostranom trgu bilo okupljeno mnoštvo seljaka koji su posmatrali mladež kako igra kolo. Očito su se zabavljali, ali u njihovoj zabavi bilo je vrlo malo radosti. Mladi su nosili odeću sa šarama čiju je lepotu malo šta moglo nadmašiti, koje su bile remek-dela apstraktne umetnosti, ali konačni utisak nije bila lepota. lgrali su, ali u igri nije bilo nimalo ushićenja. Prizor je bio nekako duboko depresivan, pre svega zbog izgleda žena. Muškarci su bili lepi, ali za žene se to teško moglo reći. Nikada nisam videla nijednu grupu žena koja je izgledala običnije. Razlog je ležao delimično u tome što su odeća i ukrasi koje su imale na glavama bili toliko teški da bi i bika oborili na zemlju. Tamo gde dobra tradicija ne svodi ženske ukrase za glavu na jednostavno izvezene šalove i marame, kao kod Debra i u nekim drugim oblastima, oni su bezoblična skladišta u kojima ima svega – novčića, gajtana, lažne kose i cveća; ali nigde nisam videla ništa ni nalik ovima iz Skopske Crne Gore. Tela su im bila zarobljena haljinama od grubog makedonskog sukna za koje se priča da je toliko gusto da crvi ne mogu da prođu kroz pokrov koji se od njega pravi za pokojnika; a preko njih su nosile kaputе bez rukava od grubog serža, kao i niz dodataka u vidu kecelja i pojaseva, dok je poneka povrh svega imala i kožuh. Po njihovim napetim licima jasno se videlo da im to ne pada nimalo lako i da se osećaju onako kako bismo se mi osećali kada bismo bili prinuđeni da po ceo dan hodamo naokolo obavijeni posteljinom u kojoj spavamo.

Takvi ukrasi za glavu i odeća ne nastaju slučajno. Njih nameće društveno ustrojstvo koje ima neurotičan odnos prema ženskom telu, koje želi da ga uvredi i natera na skrivanje; u takvom društvu ženama je nemoguće da budu srećne. i sama igra potvrđivala je da su u ovom društvu žene žrtve takvih društvenih odnosa. Prvi utisak bio je da je kolo vrlo živo, i to je bilo tačno, ali samo kada se radilo o polovini učesnika. U tu polovinu spadali su muškarci: oni su skakali uvis i uvijali se u vazduhu, prepuštajući se ritmu muzike koju je svirao ciganski orkestar. Druga polovina sastojala se od žena čije se noge nikako nisu odvajale od tla, a nijedan mišić njihovih tela ili lica nije odgovarao na muziku. Tačno je da slovenske žene nikada ne igraju kao muškarci, pošto je ženski ideal kruta i stilizovana Bogorodica sa ikona, i da one stoga radije poziraju nego poigravaju, ali ovo je bila nepomičnost koja ne čudi jedino kod neorganske materije ili u mrtvačnici. Bila je još uočljivija u drugom selu koje smo posetili, gde se kolo igralo na kosoj livadi pored potoka obraslog vrbama. Kolo je izgledalo kao zmija slomljene kičme: prvi deo uvijao se živo i bodro, dok se drugi mlitavo vukao po tlu.

U trećem selu videli smo više od igranja. Automobil kojim smo putovali, a koji je Konstantin pozajmio od bana Vardarske banovine, imao je jugoslovensku

zastavicu. A ljudi u selu bili su ne samo fanatični Srbi već su od vlasti želeli nešto i da zatraže. Klicali su nam dok smo izlazili, što nikada nisam volela: bio je to siguran znak da su me zamenili sa nekim. Ali Konstantin je ipak bio vladin činovnik, a za njih je to bilo dovoljno; zato su nas, kada su mlađi ljudi odigrali kolo, poveli u kuću koja je pripadala trojici zgodne braće, glavnim ljudima u selu. Bila je to klasična balkanska kuća sa štalom u prizemlju i spoljnim stepeništem koje je vodilo na trem, odakle se, potom, ulazilo u sobe. Na terasu je iznet dugačak sto i dve klupe prekrivene ćilimovima. Okupilo se i nekoliko uglednijih meštana koji su nam bili predstavljeni. Seli smo i pili ustajalo crno vino, jeli ovčji sir i tvrdo kuvana jaja, koja su nam domaćini ljuštili. Došla je i žena najstarijeg brata. Imala je oko četrdeset godina, bila je odevena u haljinu sa motivom persijskog mesečevog drveta prilagođenog hrišćanskoj svrsi, i držala u naručju zdravo i lepo vaspitano najmlađe dete; mislim da su druge žene sedele i šaputale iza poluotvorenih vrata jedne sobe.

Kada smo završili sa jelom, muškarci, vrlo dostojanstvenog i odlučnog držanja, obratiše se Konstantinu; želeli su da njihovu poruku prenese vlastima. Poruka je bila razumna i logična. Da, tačno je da oni imaju nevolja sa susednim selom, ozbiljnih nevolja. Tačno je da su već tri čoveka ubijena, a da je jedan ranjen. Ali nije bilo ni od kakve koristi slati žandarme da uspostave red, jer problem je imao uzrok, a dok se uzrok ne otkloni mira neće biti. Činjenica da je susedno selo bugarsko nije igrala veliku ulogu: sukob je izbio oko prava na vodu i, kao što je dobro poznato, rasprava traje već generacijama i izrodila je toliko zla da će trajati doveka ako se ne umeša neko sa strane i ne presudi. Da li će, zato, vlada obrazovati komisiju i hitno je poslati da ispita stvar? Zahtev su već poslali, ali on će biti samo jedan u mnoštvu onih koji stižu iz raznih sela, i niko ga neće pogledati godinama, ili u najboljem slučaju, mesecima, a njihov je slučaj prilično hitan. Trebalo bi da se razmotri pre zahteva za bolje puteve i struju, jer dokle god se ne reši, sukob će trajati, i još neko može izgubiti život. Da li će Konstantin obavestiti one koji su nadležni?

On reče da hoće, i to je učinio već sledećeg dana. A onda ljudi iz Skopske Crne Gore počeše da razgovaraju o drugim stvarima. „A vi?“ rekoše. „Mi ćemo srediti našu kuću ako vaša u Beogradu bude sređena. Radite li na tome? Jer mi ponekad sumnjamo u to.“ Rekoše da razumeju ekonomsku nužnost sklapanja pakta sa Italijom, ali da ne veruju da od toga može biti neke koristi. „Ti ljudi su radili protiv nas u našoj sopstvenoj zemlji, nemilice su trošili novac okrećući Makedonce protiv svoje braće, dali su bombe onima koji su ubili našeg kralja. Zašto bi oni sada odjednom postali naši prijatelji? Uzeće nam sve što mogu. Zalosno je da se čine stvari zbog kojih mladi zaboravljaju da su nam oni neprijatelji i da moramo

biti spremni da od njih, kao neprijatelja, branimo svoju zemlju.“ Ipak, pakt sa Bugarskom uznemiravao ih je još više. „Nemoguće je“, rekoše, „biti u miru sa Bugarima. Oni su sve samo ne naša *braća“* A onda je progovorila žena koja je držala dete u naručju i svi muškarci zaćutaše. „Gledala sam svojim očima kako mi Bugari ubijaju brata i njegovog sina“, rekla je, a njena izjava bila je još ozbiljnija nego što može zvučati zapadnom uhu, zbog posebne veze koja kod Srba postoji između braće i sestara. „Ubili su ih bez milosti, kao da nisu hrišćani, već Turci.“ Reči su pale teško kao malj. Zaćutala je, a usne joj se pretvoriše u crtu; muškarci počeše ponovo da govore o nepomirljivom neprijateljstvu što se nikada neće promeniti.

Bilo je strašno slušati kako ovi prosti ljudi govore s tolikom okrutnošću, i shvatiti da su okrutni ne zato što su prosti, već zato što su ih velike sile namerno iskvarile. Osnovni uzrok nasilja u Makedoniji je, naravno, pet stotina godina loše turske uprave. Ali ono nikada ne bi postalo tako strašno i krvavo da Engleska nije podržala Osmansku imperiju u vreme kada bi se ona, bez takve pomoći, sama od sebe raspala; da nije bilo veštačke bugarizacije makedonskih Srba, koja je trajala generacijama i koju je finansirala carska Rusija; da nije bilo Austrougarske imperije koja je u svom *Drang nach Osten* bila toliko ambiciozna da je kao reakciju stvorila srpski šovinizam i Srbe načinila ne baš idealnim upraviteljima provincije koja nije bila nimalo jednodušna u želji da se njome upravlja; da italija svojim novcem i svojim opakim starateljstvom nije potpuno izopačila VMRO. Ono što sam videla u tim tamnim ljudima nije bila tama u njihovom srcu, kako bi se to možda učinilo nekom neprijateljski raspoloženom putniku, već najava njihove legitimne spremnosti da brane stolove i klupe na kojima smo sedeli, ustajalo vino, kuvana jaja i ovčji sir, ovu ženu i njeno dete, dah života u njihovim telima od zločinačkih namera tupavih pametnjakovića iz velikih gradova, uverenih da će iz nasilja nad ovakvim ljudima izvući nekakvu korist za sebe.

Dok smo odlazili, moj muž reče Konstantinu: „0vi ljudi su veličanstveni. Imaju formu, imaju stil. Nisu se povukli pred činjenicom da dolazite iz velikog grada, a nije ni trebalo, jer sasvim dobro znaju šta je potrebno gradu a šta selu – misliti jasno i jasne misli pretočiti u jasne reči.“ „Naravno da su veličanstveni“, reče Konstantin; „oni su ono što su Srbi bili pre Kosovske bitke; očuvali su se u tim brdima pet stotina godina ne odričući se sebe. Turci se tu nisu mogli naseliti, iako su bili radi, jer njima je priroda sve, a tamo je vrlo lepo. Ali kad bi došli, uživali bi nekoliko dana, a potom bi osvanuli mrtvi. Stanovnici Skopske Crne Gore nisu mogli biti pobeđeni.“

Kasnije rekoh: „Čudno je kako su zaćutali kada je žena počela da govori; ponašali su se kao da je izuzetno poštuju. Međutim, one druge žene izgledaju kao

prilično izmoždene služavke...“ A onda shvatih koliko je to zapravo prosto. Takva situacija sasvim je uobičajena i među pojedincima i među narodima. Postoji jedan opšti prezir prema ženama, tvrdi se da su one bezvredne, mada se njihova vrednost beskrajno eksploatiše. Ponekad se to dešava u tako spektakularnim okolnostima da se kasnije ne može zanemariti. Žena iz kuće trojice braće verovatno je pokazala svoje sposobnosti nekim hrabrim činom ili lukavstvom prema neprijatelju, što se nije moglo zaboraviti. Ipak, opšti stav prema ženama se održao. Odnos prema svim ženama u selu bio je kao da je za njih nezamislivo da pokažu hrabrost ili lukavstvo, kao da treba da budu srećne što mogu da posluže kao tovarne životinje. To nikako nije moglo biti prijatno, čak ni za ženu koja je uspela da postane izuzetak. Kada bi sve Engleze neki tabu prinudio da budu podređeni svim ženskim osobama starijim od četrnaest godina, kada bi im bilo zabranjeno da se slobodno kreću ili govore u njihovom prisustvu, i kada bi morali da bez i malo zahvalnosti obavljaju najteže poslove, Englez koji bi zaslužio Viktorijin krst ipak ne bi smatrao da je život prijatan.

Pa ipak se mora priznati da ti ljudi sa Skopske Crne Gore nisu mogli biti poraženi. Mora se priznati da se ovde radi o procesu koji je istovremeno omogućavao ženama život i činio ga nepodnošljivim. Ako postoji ijedna sigurna razlika između polova ona leži u tome da muškarcima nedostaje svaki osećaj za objektivnu stvarnost i da prema znanju imaju potpuno pragmatičan odnos. Neka činjenica za muškarca ne postoji dok on ne utvrdi njenu potencijalnu korisnost za sebe. Ako smatra da će poslužiti njegovim ciljevima, on će je priznati; ali ako mu ne odgovara, on će je poricati. To znači da nije siguran ni u postojanje svoje sopstvene duše, jer za nas ništa nije tako spomo kao pitanje da li je dobro ili ne što naše duše uopšte postoje. Naša utroba i mišići čvrsto su uvereni da je život prijatniji od smrti, ali um umu to tek treba ubedljivo da dokaže. Žene se, s druge strane, ne bave mnogo time, jer se rađamo i umiremo, pa čak i ako je suština našeg postojanja zlo, ono ima ograničen rok trajanja. Stoga žene mogu sebi dopustiti da uživaju u onome što omogućava materijalni okvir postojanja. Sa muškarcima to nije slučaj. Puni neizvesnosti, oni se preznojavaju od straha kada im se učini da stvari neće krenuti najgorim tokom. Otud i dihotomija koja se često uočava u staračkim domovima: starice, čak i one koje su u svoje vreme znale za mnogo bolje dane, nisu previše nesrećne što pred kraj života jedu hleb milosrđa; one prihvataju ono malo uživanja koje nude sunčan dan, topla vatra, kesica bombona; ali starci su neprestano gnevni.

Stoga muškarci iz sata u sat, iz dana u dan moraju iznova dobijati potvrde. Moraju iskoristiti svako raspoloživo sredstvo u svojoj neprestanoj borbi protiv vidljivih i nevidljivih neprijatelja. Saznanje da su jači od drugih predstavlja im

ogromnu utehu. Od kojih drugih? Od njihovih neprijatelja, glasi logičan odgovor. Ali, to im donosi malo utehe, jer pre ili kasnije nastupa bitka, da bi se, nikad na zadovoljavajući način, utvrdila vrednost: neprijatelj koji pobeđuje očito je nadmoćan, a neprijatelj koji je pobeđen čini se tako dostojan prezira da biti iznad njega i nije neka uteha. Ali, zato su tu žene. Potrebno je samo utvrditi da je fizička nadmoć muškaraca spoljašnji znak njihove sveopšte nadmoći i tada se smesta može reći za polovinu svetskog stanovništva: „Bolji sam od njih." Ta objava dodatno ushićuje, jer ta polovina uključuje i one od kojih čovek najviše zavisi, među njima čak i osobu koja je tom muškarcu podarila život.

Ako nekoj zajednici preti stvarna opasnost, a samo mali broj srećnih zajednica nije tome izložen, žene bi bile lude kada tu objavu ne bi bespogovorno prihvatile. Jer fizička nadmoć muškaraca i njihova sloboda od materinstva čine ih prirodnim zaštitnicima zajednice, i ako oni mogu crpsti svoju snagu iz vere u podređenost žena, bolje je da tako i bude. Nevolja je što je veoma često takva snaga nedorasla zadatku s kojim je suočena. Žene sa Skopske Crne Gore su kao nadoknadu za svoju podređenost dobile nešto blažu sudbinu u poređenju sa onim što su žene iz ravnica podno njih propatile od Turaka, ali to im ipak nije podarilo i sigurnost u uobičajenom smislu te reči. Izrazita i doživotna neudobnost predstavlja za to preteranu cenu; a one su mogle ispunjavati odredbe tog nepovoljnog ugovora do sudnjeg dana, jer njihovi muškarci nisu uspeli da ih oslobode od Turaka sve dok im nisu pomogli Srbijanci, koji nisu bili uključeni u njihov interni aranžman. Turkinje u Makedoniji bile su u mnogo gorem položaju, jer su u zamenu za svoju podređenost dobile samo uništenje svoje zajednice.

Čak i kada muškarci u nekoj zajednici crpu dovoljno snage iz podređenog položaja svojih žena, takvo stanje je u krajnjem ishodu nezadovoljavajuće; ono uništava samo sebe, što zbunjuje obe strane. Kada su muškarci uspešni u odbrani svoje zajednice oni stvaraju uslove opšteg mira, u kojima ljudi pokušavaju da žive u skladu sa razumom. Žene tada koriste sve sposobnosti svoga uma i tela, ne zato što žele da dokažu svoju jednakost sa muškarcima – to može biti privlačno samo trenutak-dva, ili nekim ženama posebno sklonim takmičenju – već zato što u tome leži zadovoljstvo. U takvom svetu mlada žena i mlad čovek, kao par ždrebaca, uleću iz adolescencije u život odraslih. U nekom trenutku žena se osvrće i vidi da muškarac nije pored nje. On je daleko iza nje, i ta činjenica mu nikako ne prija. Iz njega je nestala sva snaga koju su njegovi preci sticali podređivanjem žena; žena je zaprepašćena, jer je naučena da biti muškarac znači biti jak. Nema nijednog poznatog leka za ovaj nesklad. Nikakav poklon koji mu žena može dati iz svoje slobode ne može nadoknaditi gubitak koji muškarac trpi time što je ne drži u ropstvu. Neprijatne posledice toga nemaju kraja, a možda je

najgora ta što nikada neće postojati društvo u kome su muškarci muškarci a žene žene, i to što se ljudski rod nikad ne otkriva u potpunosti u istom trenutku. Dok se ne uspostavi svetski mir – koji se, kako stvari sada stoje, može očekivati tek u veoma dalekoj budućnosti – uvek će biti potrebnije da otkrivenje bude muško. Zato bi možda bilo razumno da se do kraja vremena koje možemo zamisliti, sledi drevni običaj: radovati se rođenju dečaka i plakati kada se rodi devojčica. Ali i u toj ženskoj tragediji postoji gradacija. Danas smo skloni da kao najgoru smatramo tužnu sudbinu žene kojoj moderni kapitalizam omogućava da zaradi za život, ali je lišava muža i dece, jer je zbog robovanja plati nevoljna ljubavnica i još gora potpora porodice. Ali još nigde nisam videla takav dugotrajan i beznadežan očaj, takvu gorčinu uvećanu saznanjem da se ne sme iskazati, kao na licima žena sa Skopske Crne Gore.

MANASTIR NEGDE ISPOD SKOPSKE CRNE GORE

Priča se da su mnogi bili izlečeni od ludila tako što su pili vodu sa izvora u voćnjaku ovog manastira, i ja u to ne sumnjam, jer mesto je veoma lepo, a ubeđena sam da su mnogi u Makedoniji, kao i u ostalim delovima sveta, poludeli postavši prezasićeni neprijatnim. Susreli smo debelu staru igumaniju na putu oivičenom topolama i ona reče: „Tako mi je drago što ste ponovo došli da nas posetite“ a njen pogled je govorio: „sada kada imam da vam pokažem retko, neprocenjivo, sveto blago, dragocenije od bilo koje ikone, od bilo kog svetog izvora“, jer je bila potpuno zaljubljena u dete koje je vodila za ruku. Odvela nas je u svoju primaću sobu, jednu monahinju poslala je da nam donese šećera, vode i rakije, a ona nam je ispričala kako je stekla svoje bogatstvo. Detetova majka, Francuskinja koja je bila direktorka škole u Bitolju, poslala je svoju ćerku da se ovde oporavi, pošto je preležala šarlah i difteriju. Ta priča objasnila je mnogo šta, jer devojčica je bila sasvim obična i tanušna, u stvari delovala je vrlo izgladnelo.

„Moraš da odrecituješ nešto, dušice“, reče igumanija, „za ove strance i ovog gospodina iz Beograda.“ Nije mogla da zamisli da odemo a da ne vidimo nešto najlepše na svetu. I pošto je dete najpre stajalo na jednoj, pa na drugoj nozi, igrajući se sa rubom suknje dok joj nije rečeno da prestane, najzad odrecitova srpsku himnu i otpeva jednu francusku pesmu o *les jleurs* i *la nature*[356]*,* drhtavim, dečjim, francuskim glasom, onim koji je Rene Kler[357] podario divotama jutra u *A Nous la Liberte*[358]*.* Kada je završila, zagnjurila je svoj špicasti nosić u ogromna igumanijina prsa.

Mlada monahinja koja se vratila noseći rakiju, šećer i vodu, stajala je opuštenih ruku i isturene brade, gledajući dete sa obožavanjem. „Ko je ovaj vladika sa tako finom glavom ?“ upita moj muž, otpijajući rakiju i pokazujući glavom ka slici na zidu. Isto pitanje postavila sam i ja kada sam godinu dana ranije tu prvi put došla, a ona je pogledala fotografiju i rekla mi: „To je vladika koji me je primio u crkvu; Bugari su ga živog spalili“; oči joj behu potamnele. Dugo je pričala o mrtvom čoveku. Ovaj put odgovorila je isto, ali joj oči ne potamneše. Ponovo pogledavši dete, ona reče: „Ovde smo dvadeset šest godina i nikada nismo imali nijedno dete; nisam verovala da je to tolika radost.“ Možda je petao kukuriknuo, ali to je bilo u raju.

BARDOVCI

Jedne vlažne večeri videla sam gospodina sa fesom kako izlazi iz jedne kućice u novom delu Skoplja koja kao da je pripadala Mini Maus, i s dubokim uzdahom, kao da mu je svet mnogo kišovitiji nego nama ostalima, otvara kišobran i pažljivo hoda izbegavajući barice. „To je bardovački paša“, reče moj prijatelj; „danas nema paša, ali to bi bio kada bi ih bilo, a pošto nije nešto drugo, zovemo ga tako. Ali, morate poći u Bardovce; blizu su, i mada tamo više niko ne živi, morate videti kako je izgledala pašina palata.“ Zato smo jednog dana pozajmili kola od bana i odvezli se do sela prepunog drveća, u dolini podno Skopske Crne Gore, odakle je mnoštvo sveta odevenog u belu odeću i žena sa visokim, fantastičnim ukrasima na glavi, okupanim suncem koje se probijalo kroz lišće, išlo prema mestu gde se održavala proslava uz zvuke udaljene muzike. Najzad stigosmo do jednog travnjaka i velikog zida koji je na oba kraja imao kule osmatračnice a u sredini, na veličanstvenom ulazu, jedna propala vrata. Bila su zaključana, i mada je naš vozač udarao po njima, nije bilo nikakvog odgovora. On je potom pošao travnjakom do jedne seoske kuće i počeo da doziva, ali vladala je potpuna tišina. Svi ljudi koje smo sretali odlazili su iz sela.

Naš vozač se jako naljutio. Bio je to zgodan, strastven mladić kome niko ništa u životu još ne beše uskratio. Lupao je po vratima kao da će ih razbiti, pa ih je konačno otvorio jedan starac s kosom u ruci, koji je uho zakrilio šakom ne bi li bolje čuo. Iza njega se lelujala visoka, nepokošena trava i kroz nju ugledasmo tursku seosku kuću, napravljenu s pribranošću i odmerenošću kakva je vladala pre sto-sto pedeset godina. Turci i Englezi iz džordžijanskog perioda znali su bolje od svih da naprave kuću u kojoj civilizovani čovek može uživati u prirodi. Starac sa kosom reče nam da možemo ići kuda god želimo, on je samo kupio prava na seno i kosio je, jer su mladi otišli na zabavu. „Da“, rekao je zakikotavši se, „otišli su da igraju, ali neće moći da spreče kišu.“

Livada prekrivena travom bila je jedna od tri koje su se nalazile iza velikog zida, a i međusobno su bile odeljene zidanom ogradom. Krenusmo ka levoj, snažno udarajući nogama u strahu od zmija, gledajući preko duge trave silno bogatstvo obojenih cigala koje je Turcima bilo po ukusu. Tu se moglo smestiti šezdesetak konja i čitava vojska slugu. Dok smo se vraćali ka kući, iznad glava nam zakriča jedna crna roda. Ali, nismo mogli da uđemo unutra. Otvorivši vrata videsmo da je stepenište zagrađeno, i to ne bez razloga. Jato gavranova izlete kroz prozore na kojima nije bilo stakala, a kada negde otpade deo tavanice, sva sila nevidljivih živih stvorenja razbeža se po podu kojim smo jedino mogli koračati. Tako smo je sa ulaza, pri nejasnom svetlu, samo malo osmotrili i zaključili da su proporcije

dobre, da je bila laka ali ne i klimava, čvrsta ali ne i teška, i da je i pri najvećoj vrućini u njoj moralo biti sveže kao u nekom rezervoaru. Potom smo se uputili ka desnom zidu i prošavši kroz kapiju ugledali neznatno manju kuću, u kojoj je nekada bio harem. I tu smo iznenadili mnoštvo gavranova, ali je u nju bilo bezbednije ući. Popeli smo se stepenicama i zastali na odmorištu koje je bilo specifična odlika turske arhitekture, gde je u svežini prvog sprata čovek mogao sedeti i posmatrati ko izlazi iz soba u prizemlju i ulazi u njih. Da bi igra bila zanimljivija, duh harema zahtevao je da sve karte odmah budu položene na sto. Ova prostorija beše ukrašena u onoj čudnoj i neobjašnjivoj turskoj varijanti regentskog stila[359]. Teško je shvatiti zašto su krajem 18. i početkom 19. veka, kada su još bili strogo vojnički narod, Turci svoje kuće ukrašavali slikama koje neodoljivo podsećaju na taj period, ali ne na to kakav je bio u svoje vreme (što ne iznenađuje, jer su neki naši ljudi iz 18. veka bili jednako užasni kao i Turci), već kakav je na pastišima g. Reksa Vistlera[360]. Na zidovima su bile slike Konstantinopolja i Bosfora, uramljene u strašno nevešto napravljene i kitnjaste ramove, odeljene lažnim stubovima. One nisu bile čak ni sladunjave, već kao da ih je naslikao neko ko je istovremeno govorio: „Kako je bilo zanimljivo kada su ljudi smatrali da je zanimljivo slikati na ovaj način.“ Pažljivo smo prošli i kroz ostale sobe i videli da ima nekoliko kupatila i odeljaka za umivanje, iako u to vreme u Francuskoj, Engleskoj ili Americi ni u jednoj kući nije bilo sličnih prostorija.

Lutali smo opčinjeni kroz taj svet prefinjenih, čistih ljudi, okružen prefinjenim, nežnim stvarima, kada nam se pridruži naš vozač. Došao je kasnije jer je jurio jednog goluba, koji je sada pokušavao da se izvuče iz njegovih ruku. Postoji neka opna koja nas, stanovnike gradova, deli od životinjskog sveta, ali za njega ona nije postojala. Gde god da smo išli on bi opažao životinje jednako brzo kao i ljude – lasicu, guštera ili mladu lastu; a životinjama se morao činiti poput nekog boga, jer je ogromnom brzinom pružao ruku da pomiluje one koje mu se sviđaju i ubije one koje nije voleo. Pogledao je oko sebe i rekao: „Ah, matora svinja! Matora turska svinja! Ona stara kaže da je ovde držao dvadeset pet žena.“ Hteo je da zaćuti, ali mu bes to nije dozvolio. Ne puštajući prepadnutog goluba snažno je zamahao rukama i počeo da viče. Bio je Srbin iz Niša, grada iz koga su Turci isterani pre nešto više od šezdeset godina. „Ovde su dovodili i naše žene! Nisu hteli da im one rađaju decu! Terali su ih da pobacuju! Sekli su ih na komade!“ Neki dremljiviji gavranovi tek sada izleteše na sunce. „Ajde, ajde[361], napolje odavde!“ povika on, bučno silazeći niz stepenice.

Starac se odmarao oslonjen o kosu. Bio je ponosan što smo došli da vidimo palatu. Pripadala je Avzi-Paši, reče on, očekujući reakciju na našim licima. Avzi-paši, ponovi. Ali danas o njemu niko ništa ne zna, jer ovde je sačuvano manje

dokumenata nego u Bosni. O sukobu sa vlastima koji je trajao čitavu jednu generaciju, o ličnosti zbog čijih su vrlina ili mana brojni ljudi imali lica ozarena ili oblivena suzama, nema sada nikakvog traga, osim možda pokoji zgužvani papirić koji kazuje kome je zemlja pripadala. Avzi-paša, rekao nam je starac, bio je vrlo bogat čovek, i veliki čovek, bio je tako veliki i – starac zamahnu svojim slabašnim rukama – da je poslao vojsku protiv sultana u Carigrad. Ali to nije uspelo. Sultan nije pao sve dok nisu pristigle svetske armije. Avzi-paša je oteran odavde, a onda je došao sledeći, pa sledeći, i svi su bili veliki, a onda je zemlja oslobođena i nije više bilo paša, a palata je postala ovo što smo sada gledali.

On nešto progunđa i ja pomislih da mu je možda žao što palata više nije ono što je nekada bila. Rekoh: „Hoćete li ga upitati da li je bolje sada ili pre?“ Njegov govor beše spor samo od starosti i celodnevnog košenja. On baci kosu pred naše noge, sklopi ruke i zavrte glavom, nasmejavši se tako besmislenom pitanju. „Nekada“, reče on, „žetva nije bila vreme radosti, pola prinosa odlazilo je paši, a onda su poreznici ponovo dolazili govoreći: ’I ovo je za njega. Novi porez.’ Nismo bili svesni koliko smo malo imali.“ Pomislih na Nemce s kojima smo putovali od Salcburga. „Kada bismo samo znali koliko treba da platimo...“ Očito ono što čovek zaista ne može izdržati nije nekakva ogromna nepravda – silovanje voljene žene u haremu ili koncentracioni logori – već stalno uzimanje onog što čovek stvori, onog što bi bilo njegovo kad bi bilo pravde na zemlji, ili na nebesima.

Vozač ponovo poče da viče. „I štale! Divne štale! Ljudi su ni zbog čega morali vaditi kamen iz majdana udaljenog šest-sedam kilometara!“ „Žetva nije bila vreme radosti“, ponovi starac. „Nisam ni sanjao“, reče moj muž, „da ću čuti čoveka kako priča o pobuni paša kao o nečemu što je lično doživeo; daću mu pedeset dinara.“ Kad starac ugleda novac zaprepasti se, a onda se saže i poljubi mom mužu ruku. „Da li bi iko na Skopskoj Crnoj Gori poljubio mom mužu ruku kad bi od njega dobio novac?“ upitah vozača. „Ne“, reče on, „ ali oni su iz planina, a ovi ljudi su iz ravnice. Nisu se mogli suprotstaviti Turcima.“

NEREZI

U fijakeru koji su kasom vukla dva konja, Balkan i Gangster, izašli smo iz Skoplja kroz bašte gde su paradajz i paprike blistali u svim tonovima crvene boje, i popeli se na brdo iznad Skoplja, koje se zbog brojnih izvora naziva Vodno[362]. Fijaker jedva da je zasluživao svoje ime, ni put nije bio bolji, a kočijaš, nerazumno gord čovek, silno se vređao svaki put kad bismo izašli iz kola plašeći se da će se prevrnuti i survati u provaliju. Na Balkanu ima mnogo snažnih emocija koje sada, pošto su Turci isterani, slobodno lebde naokolo. Ipak, bilo je lepo šetati pored živica, povremeno brati cveće i kroz rascvetale jabuke i zlatnozelene jablanove gledati planine prekrivene snegom i male muslimanke kako s paničnim izrazom na licu hitro navlače velove čim bi ugledale Konstantina i mog muža, sasvim udubljene u razgovor o Bemardu Berensonu[363]. Bilo je i lepih razgovora sa nepoznatim ljudima, što se uvek događa kada je Konstantin prisutan. Jedan stari musliman sedeo je na kamenu pored žitnog polja, ispod gloga, i pošto je teško disao, Konstantin zastade i upita ga: „Jesi li dobro, prijatelju?“ „Ne“, odgovori musliman. „Ali star sam i ne mogu više da hodam kao nekada.“ Konstantin reče: „Ovo je vrlo lepo mesto za predah.“ „Zato sam ga i izabrao“, reče musliman. „Mada sam se mnogo zaduvao, išao sam sve dok nisam stigao do ovog kamena. Pošto sam star i pošto će moja duša uskoto napustiti moje telo, uživam u prirodi što više mogu.“

Nerezi su izgledali baš onako kako sam ih upamtila – kao rustičan manastir, domaćinski prijatan, što je čest slučaj sa vizantijskim crkvama; zgrada koja je, s obzirom na to da se nalazi u ograđenom dvorištu, mogla biti i seoska kuća da njene kupole nisu izgledale kao mehurovi oblikovani Božjim dahom. Iz bunara u dnu dvorišta neka deca, odevena u svoju najlepšu odeću, vadila su vodu. Šljiva koja je dodirivala jedan ugao crkve bila je u punom cvatu; jedan psić pokušavao je da se reši buva, verujući, u ludosti svoje mladosti, da se za to može naći pravo mesto, te se stalno vrteo. Sve je u ovom svetu bilo na svom mestu; iz svešteničke kuće izađe onizak monah, za mene jedan od najsimpatičnijih ljudi u Jugoslaviji.

On je jedno majušno, potpuno bezgrešno stvorenje. Njegove oči, koje svetle iz spleta bora i čupave gužve obrva i brade, više su nego sjaj – one su ničim neukaljana svetlost. U izgnanstvu je iz izuzetno delikatnih i čudesnih razloga. On je ruski monah, ali nije od onih koji su izbegli pred boljševicima; pripadao je bratstvu velikog manastira koji postoji i danas na ostrvu u jezeru Ladoga, na rusko-finskoj granici. Napustio je svoje voljeno mesto, gde je boravio od ranog detinjstva i došao u ovo usamljeno selo u kome ima više muslimana nego hrišćana, u klimu koja je užasna za njegovu severnjačku krv, jer nije mogao da se

pomiri sa prihvatanjem modernog kalendara. U samom manastiru bilo je velikih rasprava o tome da li se treba držati starog crkvenog kalendara, koji se za trinaest dana razlikuje od onog u ostalom svetu, što pravoslavna crkva u Jugoslaviji još poštuje, ili treba prihvatiti moderan način računanja vremena, Rasprave su postale tako žučne da je finska vlada – jedno sabrano telo čiji su koreni uglavnom luteranski – naredila sveštenicima da prihvate novi kalendar ili da napuste manastir. Zbog toga, i ni zbog čega drugog, ovaj divni čovečuljak napustio je sve što mu je bilo drago.

U svetlu njegovog misticizma ništa nije moglo biti razumnije. Određenog dana čovek pogleda ka nebu, imajući u mislima Majku božju kakva je bila na Blagovesti, a ona se nagne ka njemu, prihvati njegove misli i prenese ih u nebeske sfere. A kakvog dobra ima u tome da podigneš pogled i uputiš svoje misli njoj, ako se ona nagnula ka tebi nekog drugog dana? Nije želeo da bude doživotno osuđen da čini nešto tupavo i očajničko, kao čovek koji svakog dana ide na železničku stanicu da čeka voljenu osobu, a ona je doputovala trinaest dana ranije. Meni se takav bukvalni misticizam vrlo dopada. On pokazuje želju da se predmet duhovnog obožavanja prigrli i drži u zagrljaju sve dok se ne pretvori u gotovo materijalni blagoslov, a to je dokaz da postoji priroda koja želi da bude blagonaklona i topla, koja više voli prijatno od neprijatnog. Mali monah mi se čini poput onog starog pustinjaka, jeretika antropomorfiste, kome je zapovođeno da prestane da veruje u Boga kao u ličnost sa ljudskim telom – rukama i nogama, očima i ušima – i da ga mora slaviti kao duha, i koji sa suzama u očima govori: „Uzeli su mi mog Gospoda i ne znam gde su ga stavili.“ Pošto je lakše voleti apstrakciju nego stvarnu osobu, jer apstrakcija ne zahteva svakodnevne žrtve, ne treba joj prinositi papuče i kuvati ručak, to je govorilo u prilog njemu kao ljudskom biću, mada ne i kao teologu.

Razgovarali smo sa čovečuljkom pitajući ga kako stvari stoje, a on je rekao da je sve dobro, ali tugovao je, kao i prilikom prethodnog viđenja, jer nije bilo ribe. Na jezeru Ladoga jeo je ribu, divnu, svežu ribu, gotovo svakog dana, a u ovom selu je nije bilo. Takođe je navikao da pije čaj, a ovde se pila kafa, čaj nije bio dobar. Pitali smo ga da li je usamljen, a on odgovori: „Uglavnom nisam, jer postoji Bog “ Onda nam se pridružila vlasnica buvljivog psa, postarija žena koja se ovde preselila iz okoline Beograda, jer je njeno petoro dece odlučilo da se na ovom mestu stavi u službu otadžbini. S obzirom na njene poodmakle godine, sva njena deca, ili barem neka od njih, morala su tu odluku doneti pre rata, što je značilo da su sebe osudila na neodređeno dug boravak u paklu, i vrlo verovatnu iznenadnu smrt. Moj muž i ja upitasmo se da li bi nas neki poseban razlog mogao navesti da umremo na mestu na kome nismo bili rođeni; ali pošto su njih dvoje sedeli na suncu smešeći se, odgovor na to pitanje nije nam se više činio bitnim.

Potom smo ušli u crkvu i pogledali freske, koje se otkrivaju veoma polako, da bi se seljaci odvikli od onih seljačkih, naslikanih krajem 18. veka, koje ih prekrivaju, jer seljaci više vole ove novije, koje su doista vrlo privlačne. One prikazuju utegnute, okruglaste, ružičaste ljude, srećno zabavljene vedrim stvarima, poput likova naslikanih na vrteškama i oglasnim tablama za francuske vašare ili na platnima Marka Šagala[364] i njima sličnih. Bilo bi šteta uništiti ih da ne prekrivaju fine srednjovekovne freske. Kada ih je moj muž ugledao, videh da je pomalo razočaran, a onda reče: „Ove nisu kao vizantijske freske koje sam viđao, nisu stilizovane, one su vrlo bukvalne, zaista su bukvalne."

To je, naravno, istina, mada nisam sigurna da smo u pravu kad smatramo vizantijske freske stilizovanim. Na svom prvom putovanju kroz Jugoslaviju prošla sam Novopazarskim sandžakom, delom Jugoslavije gde se zadržalo najviše tragova srednjovekovnog života. Tu sam videla seljake, sporih pokreta ispunjenih svesnim dostojanstvom, koji su bili gotovo istovetni sa nekim likovima prikazanim na oltarima Ravene i Rima. Ipak, srpsko-vizantijske freske nesumnjivo su naturalističkije i doslovne. Gledajući neke od njih u Nerezima prisetih se Buržeovog[365] izraza *Ja vegetation touffue de King Lear*[366]", tako su pune ideja. Jedna freska u drugoj formi prikazuje temu kojom se bavio slikar u malom manastiru u klancu: užasno eksplicitnu smrt Hristovog tela; Josif iz Arimateje penje se merdevinama da Hrista skine sa krsta, i njegova stopala na prečagama su stopala živog čoveka, dok su Hristova sasvim mrtva. Druga prikazuje jednu stariju ženu koja s prelepim, zaprepašćenim licem posmatra Lazarevo uzdizanje: ta freska slavi čisto srce, ona objavljuje da se čudo sastoji ne samo od divnog čina već da su mu potrebni i ljudi voljni da priznaju da se zaista događa nešto divno. Sledeća prikazuje apostola koji, brzinom želje, žuri na pričest.

Ali postoji još jedna freska, neverovatno lepa, jer ne samo da izgleda kao da ju je naslikao Blejk[367], već zapravo ilustruje jednu njegovu pesmu, prikazuje dete Hrista koga kupa žena furija. O tom detetu, o toj ženi, Blejk ovako piše:

Ako dete muško bude
Staroj će ga ženi dati:
Zakovaće ga za stenu
Zlatnom čašom krike brati.

Gvozdenom ga krunom kruni
Probija mu nogu, ruku,
Od srca mu ranu pravi
Da oseti svaku muku.

Prebira mu po bolima
Ko tvrdica blago svoje
Hrani se od svakog krika
Dok umire, njoj je bolje.

Sve je u toj fresci u Nerezima. Prsti prebiraju po svakom nervu deteta Hrista, kao što tvrdica prebira po svom blagu; to govore napeti, snažni mišići njenih ruku, strašni, nezadrživi prsti koji u vodi izgledaju kao pipci. Ona njegove krike hvata u zlatnu čašu i sa strahopoštovanjem gleda ono čime tako slobodno raspolaže. Stavlja mu gvozdeni venac na glavu i probada ruke i noge, iseca mu srce jer zna da je to Hristos i da mu sve to predstoji. Nemoguće je da ovi stihovi i ova freska nisu delo istog uma. Pa ipak, stihove je pre sto pedeset godina napisao stanovnik istočnog Londona koji nikada nije putovao, a fresku je pre osam stotina godina naslikao Sloven nepoznatog imena. Dve stvari koje je trebalo da budu zajedno, koje osvetljavaju jedna drugu, odlutale su jedna od druge da bi, na trenutak-dva, u velikim razmacima, bile spojene uvidom slučajnih posetilaca. Da bi se suprotstavio tom beskraju vasione, mali monah želeo je da održi vezu između svoje vere i onoga u šta je verovao. Njegove blistave oči iskazivale su da bi ona, ako bi se to od nje tražilo, radosno prihvatila i teže zadatke.

PUT

Doživeli smo niz ružnih večeri sa Gerdom. Nije bila mnogo podnošljivija ni preko dana. Priličan broj naših ekspedicija bio je pokvaren, čini se bez razloga, dok nisam otkrila u čemu je stvar: ponekad, pošto bismo iskočili iz kola da pogledamo neki prizor, cveće ili kolo, a to je bilo često, ja bih ušla i sela sa desne strane gde je, po njenom čvrstom ubeđenju, trebalo da sedi ona, žena vladinog činovnika. Ali za večerom je bila u svom najgorem izdanju – to je bio pravi trenutak, s obzirom da je razgledanje bilo okončano, da iskaže svu svoju ingenioznost. Pre nego što bi Konstantin sišao pokušala bi da izmeni svaki prijatan utisak koji smo tog dana stekli o Jugoslaviji. Rekla bi nam: „Vi ne razumete koliko je ova zemlja užasna. Mislite kako je divno što su Srbi ovde dobrovoljno dolazili kao prethodnica. Ali vi nemate pojma kako to stvarno izgleda. Svako ko hoće u državnu službu mora dobrovoljno pristati da provede tri godine u Makedoniji. To je užasno. Poznajem jednu lekarku koja je bila ovde, i koju su terali da ide u mala planinska sela i uči ljude osnovama higijene i kako da paze decu; to je bilo strašno, jer ti seljaci su prave životinje, prljavi i glupi. Zar je pravo da se obrazovana žena iz dobre porodice tera na takve stvari?“ „Ali ako neka zemlja stekne teritoriju koja je nerazvijena to je neizbežno. I mi smo to radili u Indiji.“ „Vi ste isto to radili u lndiji?“ ponovi Gerda. „Da, ima mnogo Engleza koji žive među domorocima kao misionari i činovnici.“ A onda bi, kada bi Konstantin zauzeo svoje mesto za stolom, rekla na srpskom: „Ovaj naš prijatelj ovde priča kako se Englezi bave filantropskim radom među domorocima u lndiji. Neverovatno je kakvi su to licemeri.“

Oduzela je svaku lepotu Konstantinovim pričama. On ima bezazlen običaj da neko sećanje, verovatno istinito i zanimljivo, otpočne uopštavanjem, uglavnom preteranim ali očaravajućim. To je njegov način da poruči: „Probudite se! Probudite se!“ i to nikome ne smeta. Jednom je za večerom spustio čašu s vinom i objavio: „Znam, pouzdano znam da većina muškaraca ne umire prirodnom smrću; truju ih njihove žene.“ I moj muž, i ja, i Konstantin znali smo da je to apsolutna koještarija, ali smo takođe znali i da je to uvod u jednu od njegovih priča. Ali, moj muž je rekao: „Stvarno?“ a ja sam rekla: „Jeste li sigurni u to?“ i Konstantin je počeo da nam priča o tome kako je izvesno vreme, da bi spasao život, radio kao zvaničnik u boljševičkoj Rusiji, ali kako mu je to postalo nepodnošljivo, pa je odlučio da pobegne. Najpre je morao da se odrekne svog identiteta, a to je uspeo tako što se povezao s nekom mladom Cigankom i s njom dva meseca išao od vašara do vašara čitajući ljudima iz dlana, i na kraju stigao do rumunske granice. Gotovo sve žene kojima je gatao pitale su ga da li bi im mogao nabaviti otrov, jer

su htele da se reše svojih muževa. Priroda se, kao što je dobro poznato, uvek pobrine i za protivotrov, i ako je prirodno za muškarce da se osećaju nadmoćnije od žena, prirodno je i da ih žene hrane bunikom kada ta nadmoć pređe izvesne granice. Tu priču potvrđuju slučajevi brojnih ljudi koji su u poslednjih nekoliko godina osuđeni u Mađarskoj zato što su seljankama nabavljali otrov. No, šta god da je Konstantin želeo da nam kaže ovom pričom nismo mogli čuti, jer je Gerda oštro rekla: „O Bože, drago mi je što sam u društvu pametnih ljudi koji veruju da većina žena truje svoje muževe.“ „Ali to je istina“, poče jadni Konstantin. „Stvarno?“ reče Gerda. „Ja sam sasvim obična žena, ne pišem knjige, ali takve priče mi se Čine budalaste.“ A onda je sledila bujica srpskih reči posle kojih je Konstantin, sav crven, zaćutao.

U svakoj od tih prilika u kojima bi ugušila razgovor Gerda bi sedela i zamišljeno me posmatrala, praveći komentare na srpskom čije sam značenje uspevala da uhvatim, a koji su se gotovo uvek svodili na isto. „Mora da su vrlo bogati. Ko zna koliko vrede ova dva njena prstena. Ali naravno, on je tipičan engleski bankar. Dragi Bože, kako su bogati ti Englezi!“ „Ali, kako je glupa! Nemoguće je da je dobar pisac. No, naravno, u Engleskoj nema nikakve kulture.“ Te reči nisam prevodila svom mužu, ali nekad nije mogla da podnese da on ne bude upućen u to kako se ona ponaša prema meni, pa bi rekla nešto neučtivo na nemačkom, a povremeno je toliko besnela protiv nas da joj je lice postajalo purpurno.

Kada smo otišli u pozorište da vidimo jedan klasičan srpski komad u kome je glavnu ulogu igrala Jovanova, stara Konstantinova prijateljica, toliko je kiptela od mržnje prema nama i Engleskoj, tako obuzeta besom kao da se iznenada razbolela od gripa, da sam rano i bez večere otišla u krevet. Nešto kasnije moj muž uđe u sobu i sede pored mene, kao čovek koji se sprema nešto da prizna. „Draga moja“, reče on. „Ja sam u položaju čoveka koji je sam objavio bankrot, a ipak može biti strpan u dužnički zatvor. Gerda mi je bila tako nepodnošljiva večeras da sam odlučio da je se otarasim. Dragi Bože, zašto mi ne bismo imali odmor kakav smo želeli? Cele prošle godine, dok smo prolazili kroz taj strašni period u kome su umirali tvoja tetka i moj stric, obećavali smo jedno drugom da ćemo provesti ovo malo vremena zajedno, da nećemo raditi ništa, da ćemo uživati u novim stvarima i u miru. Zašto bismo trpeli tu ženu koja nas mrzi i koja nam je kao konopac oko vrata? Osim toga, ne možemo biti sigurni da neće smrtno uvrediti neke od ljudi koje srećemo. Zato sam odjednom za večerom odlučio da to više neću da trpim. Uostalom, na Ohrid možemo otići i sami, i možemo videti šta ima da se vidi i bez Konstantina. Biće manje lepo, jer on je najzabavniji saputnik na svetu, ali je izvodljivo. Zato sam za večerom rekao: ’Biće nas previše u kolima sutra.’ Strašno sam mrzeo sopstveni glas dok sam to

izgovarao, ali sam stisnuo zube i nastavio: 'Uz nas troje i prtljag, kola će biti puna. Vaša žena, Konstantine, mora putovati autobusom za Ohrid, jer vi svakako morate poći s nama pošto želimo da posetimo manastir Jovana Bigorskog.' Mislio sam da će Konstantin kratko ćutati a zatim reći: 'Žao mi je, ali to mi ne odgovara. Moja žena i ja ćemo sutra otputovati za Beograd'. Ali posle kratke ćutnje oni su se saglasili. Ponašao sam se jednako grozno kao ona, ali time nisam postigao ništa." Moralni aspekt situacije brinuo me je mnogo manje nego njega. Samo sam rekla: „Čini mi se da će nas Gerda pratiti celog života."

Tako smo narednog jutra doručkovali u neprijatnoj atmosferi; Gerda je krenula autobusom u osam sati, hrabro nam saopštivši da nema ništa protiv. Seli smo za jedan sto napolju i pili kafu i ovčje mleko dok banova kola nisu stigla. Jedan francuski novinar koji je bio u gradu zastao je za trenutak da me upita da li sam čula za Mileove[368] radove o srpsko-vizantijskim freskama, pa je kupio za mene malo jorgovana od nekog dečaka i stavio mi buket na sto. I Konstantin, koji je skoknuo da kupi poštanske marke, i moj muž, koji je pošao da kupi pastu za zube, došli su na istu ideju, kupivši jorgovan od istog dečaka. Jedan stari Turčin stajao je sa strane i posmatrao kako ljubičasta gomila na stolu raste, i pomislio: „0vi ljudi vole jorgovan. Oni kupuju jorgovan. Pošto su već kupili ovoliko, možda će kupiti još" Posmatrali smo ga kako odlazi niz jednu pobočnu ulicu i gleda preko zida jorgovan koji se presipao iz nečije bašte. Nastupili su kratki pregovori, pa je iz susednog dvorišta pozajmljeno bure, a onda se on nagnuo preko ograde, dok su mu stare noge odevene u rite visile u praznom prostoru, a odrpani turban i mršava stara ruka nestali u žbunju. Uzevši u obzir njegove godine i okolnosti, doneo je sasvim pristojan buket. Nismo mogli da ga ne kupimo.

Jedna žena prijatnog lica, istrošenog patnjom ali nimalo asketskog, zaustavi Konstantina i veselo ga pozdravi, otkrivajući usta puna zlatnih zuba; setih se da je to sobarica iz hotela u kome smo Konstantin i ja odseli godinu dana ranije. Bilo joj je drago da nas vidi, i to je pokazala na neverovatno čudan i pompezan način. Setih se i priče koju mi je Konstantin tada ispričao o njoj i još jednoj sobarici, maloj plavoj Slovenki. Rekao je: „Danas moji šaloni nisu mogli da se dignu pa sam ih pozvao da dođu i vide u čemu je problem. Ali nije bilo ništa ozbiljno, malo maltera zapalo je između šalona i zida, i ništa nije bilo slomljeno. Zato rekoh sobarici: 'Nije strašno sve dok ništa nije slomljeno', a ona me pogleda đavolasto i reče: 'Ništa nije celo u ova grešna vremena.' A onda su obe počele da se smeju; za moju pižamu su rekle kako je vesela, i da, ako nosim tako veselu pižamu kad sam sam, sigumo mora biti vrlo veselo kada imam društvo, a ja rekoh: 'Nije pižama ono što u društvu stvara veselje! ', na šta su one oduševljeno istrčale iz sobe, pa su se vratile da se još malo smeju, i ponovo istrčale napolje. I sada me mnogo

vole, jer taj razgovor je za njih nešto divno, to je vrhunac delikatnosti koji možda više nikad neće dosegnuti. One nikada nikom ne pričaju ništa drugo, pošto ni o čemu drugom i ne mogu da pričaju sa strancima koji ne znaju ništa o svetu u kome one žive. Najčešće razgovaraju sa ljudima koji prave prostačke šale, koji su sa njima nepristojni, za koje se nikad ne zna da li će u nekom trenutku pokazati zube i postati okrutni. A ja nisam izgovorio nijednu nepristojnu reč, bio sam elegantan sa njima, jer sam po prirodi nežan. I tako će one, posle mnogo meseci, čak i mnogo godina, pričati jedna drugoj: 'Sećaš se onog gospodina koji je došao iz Beograda sa onom Engleskinjom, i koji je onako lepo i duhovito razgovarao sa nama?' I to će biti baš ono što sam im rekao." Susret je pokazao da je Konstanin bio u pravu.

Naš zgodni mladi vozač Dragutin pozdravi se sa svojom ženom, vitkim tamnoputim detetom nalik na rusku balerinu samo slučajno na štiklama. Jurnusmo kroz prostranu dolinu, pored urušene džamije, pored bulki i topola, poslednjih cvetova na voćkama, ka Tetovu, okruženom jabukama. Tetovo je poznato po svojim jabukama, o njima su ispevane i pesme, i kada vam kažu da su one tako fine da se, kada se oljušte, vidi seme u njihovom središtu, postaje vam sasvim jasno da je hiperbolični Istok dotakao i ove krajeve. Popili smo kafu na prašnjavom pijačnom trgu, a ćelavi čovek koji je držao kafanu priđe nam sa poslužavnikom punim kolača i upita: „Jeste li očekivali da ovde nađete doboš tortu? Jeste li očekivali ovde eklere? Ili tortu od lešnika?" Odgovorismo da nismo, a on reče: „Objasniću vam kako se to desilo. Nekada davno imao sam veliku pekaru u Skoplju i mnogo radnika. A onda sam jemčio za svog prijatelja, koji je pobegao ne plativši dug od dve stotine hiljada dinara. Morao sam sve da rasprodam i počnem iznova, i to u mestu koje moja žena mrzi, jer ona je veoma kultuma gospođa, potiče iz krajeva severno od Dunava. Pet godina radio sam kao robijaš da bih ponovo mogao ljude da pogledam u oči; a ono što mi se desilo nije bilo zbog moje nepromišljenosti: jemčio sam za njega, jer je on jemčio za mene kada sam ja počinjao." Naterao nas je da uzmemo za put malo kolača i komad prasetine. „Nigde nećete naći tako dobre kolače kao što su moji", rekao nam je, „a ima i malo ovakvih pečenih prasića. Celo je imalo jedva četiri kile, kao puter je." O hrani je govorio samo kao o predmetu, ali bilo je očito da je veoma pohlepan čovek. Dobro je što je imao takvu utehu, s obzirom na to da je zajedno sa svojom kultumom ženom živeo u tako zabačenom mestu i da je propao bez svoje krivice.

U predgrađu Tetova prošli smo pored džamije uz reku, oslikanu vrlo slično pašinom haremu u Bardovcima, tako da je izgledala gotovo razuzdano. Svaki njen kvadratni santimetar bio je prekriven raznobojnim dijamantskim oblicima u čijem je središtu bio drgi dijamant ili zvezda, a cela dekoracija bila je urađena vrlo

koketno. Džamija je tavorila usred svog čvrstog, orijentalnog zida, koji je imao kvadratne otvore pregrađene drvenim, vrlo solidnim i rustičnim rešetkama. Počela je da pada kiša, ali džamija je bila tako čudna, toliko drukčija od svojih graditelja, da smo poslali jednog dečaka po ključ i čekali ga, iako ga dugo nije bilo. Na drugoj strani reke nalazile su se ruševine turskog kupatila; oko nas su bile turske kuće, sa besprekornim proporcijama i isturenim gornjim spratovima; nedaleko od nas kuća jednog turskog trgovca, obojena u plavo, stajala je posred bašte dovoljno velike da se mogla nazvati parkom, i dovoljno lepe da se mogla nazvati onako kako baštu zovu u južnoj Francuskoj, *un paradoux.* Čitav kvart bio je prosto nem od raspadanja.

Kada je ključ konačno stigao, našem zaprepašćenju nije bilo kraja: i unutrašnjost džamije bila je prepuna neverovatnih detalja i ukrasa. Friz je bio oslikan brojnim prizorima – palatama na Bosforu, brodovima zguranim u tesnace, ozidanim baštama sa razigranim fontanama i drvećem čije su se grane preplitale u saglasju; na tavanici su bili krugovi puni cveća i razne zgrade persijskog porekla, ali toliko daleko od svojih početaka kao i današnji London, mada za toliko bliže. Na lukovima ispod galerija bile su naslikane ruže što je dokazivalo da u turskom mora postojati izraz koji znači „previše božanstveno.“ Imali smo osećaj da se nalazimo u zgradi napravljenoj od ogromnih poslužavnika za čaj, i to onih najmaštovitijih, koji se prodaju u odeljku sa poklonima kod gospode Fortnama i Mejsna.

U ovakvoj zgradi okrutni ljudi okupljali su se i slavili svog militantnog proroka. Zaista ništa ne razumem, baš ništa.

Od Tetova smo se vozili putem koji je prolazio kroz prostrane močvare oivičene žutim perunikama, između brda sa visokim zelenim terasama koje su se pele u plavičastu pustoš, tu i tamo prekrivenu snegom. Malo potom naišli smo na autobus koji se pokvario. Smatrali smo svojom dužnošću da ostanemo tu dok se ne popravi. Gerda je stajala s jednom Turkinjom koja se bližila četrdesetoj, nosila odeću udovice, i bila debela na onaj neobičan način lepih, sredovečnih Turkinja. Nije izgledala kao debela žena, izgledala je kao grozd lepih žena labavo prikačenih za zajedničko središte, a delovala je još pozamašnije zbog preterane količine crnine, dovoljne za omanji grad. Njen osmeh je, ispod debelog sloja pudera, imao slatkoću ratluka. Ispričala je da je njen pokojni muž bio beogradski glumac i da ide da poseti njegove roditelje u Debru. Autobus je krenuo i mi ga prestigosmo na putu za Gostivar, još jedan grad nastao iz turskog luksuza koga više nema. Po trgu oko koga su stajale naherene radnje, bezlične kafane i jedna od onih kuća u namesničkom stilu koja je mogla biti i letnjikovac što ga je u naše doba kakav bespolni, međunarodni umetnik projektovao za neku damu sa titulom, ljudi su

šetali naokolo noseći u rukama jaganjce koji su blejali. Iz grada smo se popeli ka jednom planinskom prevoju gde smo, videvši prvi put makedonske bukove i lipove šume, prepune zelenila, zbijene i guste, konačno razumeli kako su komite uspevale da opstanu. Pod njihovim zelenim plaštom mogla je boraviti čitava armija a da se ne vidi ni iz najveće blizine. Zaustavili smo se da još jednom pogledamo Gostivar: sa visine je izgledao kao jezero krovova boje cigle koje se preliva preko reke na niži nivo, sa vešto posađenim minaretima i jablanovima, i na dolinu koja se pruža prema Tetovu, između šarenomrkih planina sa malo snega i potpuno belim vrhovima. Dragutin izađe iz kola i uzviknu, kao da pozdravlja saborca, pokazujući rukom uvis. Iznad naših glava leteo je orao noseći u kandžama kokošku. Nastavismo dalje i stigosmo do jednog prevoja, gde je na močvarnom tlu još vladala zima, i gde je drveće i žbunje još bilo golo. Stoka i konji su pasli; bili su tvrdi – to je jedini opis koji priliči balkanskim životinjama. Na vlažnijem tlu rode su stajale na jednoj nozi i sve gledale u istom pravcu.

U kafani na čijem se krovu jedna velika roda udobno smestila, kao da ne razmišlja kakva je to zgrada na kojoj sedi, ručali smo izvrsnu ribu. U tom času pristigao je autobus, a iz njega je izašla Gerda. Moj muž, užasnut što je njegov plan uzeo takav obrt, obasuo ju je ribom, hlebom i vinom, upitavši je da li je dobro putovala. „Da“, reče ona; „nekoliko ljudi me je pitalo zašto putujem autobusom dok moj muž i moji prijatelji putuju kolima, ali ja sam objasnila da su to gosti iz Engleske, koji moraju imati sve najbolje i najudobnije.“ Moj muž prestade da je nudi, povuče se i otpati u tišini.

Gerda je neko vreme jela ne govoreći ništa, a onda se okrenula Konstantinu. „Ona udovica Turkinja“, reče, „pitala me je da li sam gledala Jovanovu i ja sam rekla da jesam. Pitala me je da li je smatram privlačnom, i ja sam potvrdila. A ona je rekla da je Jovanova i više nego privlačna, da je izuzetno privlačna. U to nema nikakve sumnje, pošto je imala mnogo ljubavnika. A onda me je pitala da li sam čula za poznatog pesnika Konstantina, i kada sam rekla da jesam, rekla mi je da svi znaju da je on dugo bio ljubavnik Jovanove.“ Posle kratke pauze Konstantin tužno reče: „*Ach,* kakva zLoća, reći tako nešto nekome koga si tek upoznao u autobusu!“

U tom trenutku kondukter promoli glavu i objavi da su izgubili dosta vremena i da odmah kreću. Gerda ustade, a Konstantin pođe za njom da je isprati. „Ali udovica je sigurno prepoznala Konstantina!“ uskliknuh. „Muž joj je bio glumac, Konstantin je godinama bio pozorišni kritičar. Osim toga, svi ga poznaju po karikaturama.“ „Naravno da ga je Turkinja prepoznala“, reče moj muž. „Pitam se šta je to Gerda rekla da joj je Turkinja uzvratila na takav način?“ U tom trenutku Konstantin se vrati. Jeo je prasetinu vrlo zamišljeno. „Čini mi se“, reče najzad, „da

je moja žena strašno želela da mi kaže nešto neprijatno, ali nikako nije mogla da nađe nešto podesno.“

Put se sa prevoja naglo spuštao kroz stenovit klanac, najpre strašan zbog odrona kamenja, a potom proširen u dolinu, što sam upamtila kao najlepši prizor na svetu: strme padine, dovoljno udaljene da se mogu sagledati, polako su se spuštale i poprimale oblike koje bi zemlja uzela kada bi bila zadovoljna sobom i onim što rađa. Bukove šume pružale su se sve do snega, a livade do potoka, dok su grebeni obrasli jablanovima i jasenovima štrčali kao laktovi žene koja zeva. Na tim brežuljcima leži jedno predivno selo, najlepše na celom svetu. Njegovo ime znači „žene koje tuguju“, što u krajevima u kojima je tragedija doskora bila preovlađujuće stanje mora obeležavati neki posebno strašan događaj. Bele kuće, prosto plavičaste od beline, visoke su poput kula, ali su ipak kuće, sa sivosmeđim krovovima; leže na zaravni ispod snega i bukava, oko njih rastu jablanovi i jasenovi, dok livada podno njih pada ka reci. U njemu je samo jedan minaret. Staza vijuga livadom. To selo je jedinstveno poput žive osobe i čovek je prosto razočaran što ono ne može da govori, što ne može stupiti u vezu s njim, što mora otići i ostaviti ga.

Nekoliko milja odatle nalazio se manastir koji sam morala videti iz posebnog razloga. To nam nije teško palo. Pogled od manastira, koji leži visoko, jedan je od najlepših u Evropi i obuhvata sve, od snežnih vrhova do polja na kojima izbija žito, preko tla koje kao da je oblikovano radošću. Osim toga, iguman je jedno od najkompletnijih ljudskih bića koje znam. Kada smo ušli u dvorište on je silazio stepenicama sa gornjeg sprata, pošto je čuo naša kola kako se penju strmim serpentinama kroz krečnjački predeo. Znali smo da silazi po tome što je sluga koji je stajao u dvorištu pogledao ka stepenicama i potom načinio pokret glumca iz nekog Šekspirovog istorijskog komada kojim se najavljuje ulazak kralja; i doista, starac je izgledao kraljevski ali i dvoznačno, s licem obasjanim dvostrukim sjajem veličanstvenosti i lukavosti. Dobro je poznavao Konstantina, i prijateljski ga je pozdravio, zato što je bio predstavnik vlade. On sam bio je imenovan za igumana kao aktivni predratni propagandista srpstva u Makedoniji, jer je bilo jasno da će pridobiti one Albance i Bugare koje je moguće pridobiti, i da će pomoći vlastima da izađu na kraj sa ostalima. Nejasno me se sećao iz prethodnog susreta, ali mu je odmah prošlo kroz glavu da smo moj muž i ja značajne osobe čim se nalazimo u pratnji predstavnika vlade. I dete je moglo videti kako je rešio da na nas ostavi što bolji utisak. No istovremena pomisao na ogromnu veličinu planete i velike poslove koji spajaju i razdvajaju njene delove, navela je njegov um da se rastegne poput tigra koji žudi za lovom, potpuno svesnog da je dorastao takvom zadatku.

Poveli su nas u primaću sobu, vrlo čistu i lepu, kakav je, uostalom, bio ceo manastir. U njega su na hodočašće dolazili ljudi iz brojnih obližnjih gradova, naprednih zanatskih centara još od turskog doba, a posebno u 18. veku; zato su i crkva i manastir bili lepo održavani. Sluga nam je doneo kafu i malo vina koje nam je iguman, mada blistajući od dobre volje, sipao nimalo velikodušno, zasluživši time moje dodatno poštovanje. Videla sam kako nas je dobro osmotrio i sasvim ispravno zaključio da smo moj muž i ja preveliki zapadnjaci da bismo uživali u poslepodnevnom vinu, te je s pravom žalio što ga mora rasipati na ovakvu žrtvu livenicu. A onda smo počeli da razgovaramo o međunarodnoj politici. izrazio je svoje poverenje u Englesku kao jedinu zemlju koja je posle rata ostala velika, delom stoga što je želeo da nam udovolji, a delom stoga što je došao do podataka, nekih tačnih a nekih netačnih, koji su po njegovom uverenju potvrđivali našu izuzetnost. Zbog uloge koju je Musolini odigrao u finansiranju i organizovanju nemira u Makedoniji, Italiju je smatrao mizernim kavgadžijom; a njegov stav prema Hitleru zasnivao se na poznavanju komita. Shvatio je da je Hitler jedan od onih koji vole da šalju druge da se bore za njega, umesto da to čini sam, i da su nacisti pobunjenici koji zaboravljaju da je svrha svake pobune uspostavljanje reda. „0ni – Hitler i Musolini – uništitelji su poretka“, rekao je. U njegovom oku zaiskrila je munja kada je rekao: „Siguran sam da Hitler ne veruje u Boga“; a posle nekoliko trenutaka, kao da je neko primetio da Boga možda i nema, dodade: „Pa, u šta će takav čovek verovati ako ne veruje u Boga? Ni u šta dobro, svakako.“ Mislim da je u jednoj jedinoj sekundi opisao pun krug, i da je, pošavši od verske strasti preko skepticizma, ponovo stigao do vere, ovaj put od razboritije vrste.

To sve primetih kroz izmaglicu zadovoljstva koje je u meni izazivala njegova gotovo životinjska životna snaga, njegov blistavi šarm, koji je bio delotvoran čak i onda kada je očigledno bio proračunat. Njegova neiskrenost nije odbijala iz istog onog razloga koji ju je činio tako očitom. Ona je bila izazvana nekom snažnom ali ne i dubokom silom koja je delovala negde u njegovom umu, ali ona stvarna iskrenost, od one nesavitljive mada ne i svesno moralne vrste, koja postoji kod pravih umetnika, posmatrala je sve što je činio s potpunom nepristrasnošću. Svi njegovi intelektualni procesi bili su zaista izuzetni i lepi za posmatranje, ali je iznenađivalo to što su povremeno bivali osujećeni nedostatkom znanja. „Francuska je“, rekao je, „potpuno dekadentna. I ne može da ne bude, kada je bezbožna i komunistička.“ „Ali vi grešite!“ uskliknuh. „Dobro poznajem Francusku; ona je puna života, zdravog, trezvenog i snažnog života.“ „Ako želite da znate“, reče moj muž, „francuska književnost već dugo nije bila tako inspirisana verom kao danas; Francuska nije komunistička, već demokratska zemlja.“ „Ali

demokratija je opaka stvar“, reče iguman, sa uzvišenim izrazom proročanske mudrosti; „ona uvek predstavlja početak komunizma.“ Da bismo što pre preskočili taj nesporazum počesmo da pričamo o g. Gledstonu i onome što je učinio za Južne Slovene u vreme njihove borbe s Turcima. To je tema koja mi uvek izaziva nelagodnost jer nisam sigurna da bi g. Gledston i dalje bio oduševljen balkanskim hrišćanima da je imao prilike da ih doista upozna. Njihova želja da se, ako je ikako moguće, o njih ne ogreše više nego što je nužno, što je bila najzdravija reakcija na sudbinu koja im je bila dodeljena, možda se ne bi previše dopala njegovoj etičkoj strogosti. Ali zaboravih svoju nelagodnost pitajući se da li je iguman znao da je g. Gledston bio vođa jedne demokratske partije. Naravno, nije znao. Proveo je čitav život u stalnoj borbi za vlast i to mu nije ostavilo vremena da stremi znanju koje mu nije bilo od neposredne koristi; a i sticanje takvog znanja bilo bi izuzetno teško u njegovoj siromašnoj i uvek iznova razaranoj zemlji. Ali njegov ogroman pesnički dar intuitivnog poimanja upozoravao ga je koliko mnogo ima stvari koje se mogu znati, i nagoveštavao mu kako bi opojno bilo iskusiti takav dodir sa stvarnošću; možda je to bio uzrok njegovog nemira, njegove dvojne prirode, stalnog razdvajanja i ponovnog spajanja njegove ličnosti.

Iguman nam je pokazao crkvu, koja je bila vrlo bogata, sa prekrasnim ikonostasom i nekim starim blagom; dok je zatvarao vrata on reče Konstantinu: „Englezi naravno nemaju pravi verski instinkt, ali odoboravaju veru jer ona održava zajednicu.“ Zatresao je ozbiljno bradom, zaslepljen svojim snom da su pregovori i nagodbe ono što pokreće svet. Dok smo prelazili preko dvorišta, zastao je i ljutito dozvao slugu pokazujući slomljenu posudu sa uljem koja je ležala na pločniku. Ja videh da su i njemu samom ruke prljave i ne mogah više da suzbijem radoznalost. „Kako to da sam iguman ima prljave ruke a očito ne voli nered?“ „On to čini zbog popularnosti; stariji seljaci veruju da sveštenik, ako je zaista sveti čovek, mora biti prljav“, reče Konstantin; „njemu to nije bitno, bio bi čist ako bi se to tražilo od njega.“ „A šta pita?“ upita iguman. „Pita šta ste bili pre nego što ste postali monah“, izmisli Konstantin. Igumanovo lice obasjaše uspomene. „Bio sam svašta“, reče on.

Odveo nas je na galeriju sa koje se pružao onaj čuveni pogled. Šume pod prevojima prekrivenim snegom bile su kao bronzanocrvenkasta izmaglica, a nešto niže, zelene i blistave poput tek nanesene boje; potom su se širile prostrane grudi terasastih brežuljaka, sa selima rasutim među jablanovima i voćnjacima. „Kako bih voleo da prođem onim prevojem pod snegom!“ uskliknu moj muž. „Englez kaže da bi voleo da ode tamo, na sneg“, reče Konstantin. „Mislim da to radi u Švajcarskoj.“ „Recite mu da sam bio tamo mnogo puta“, reče iguman. „Nema nijednog vrha na koji se nisam popeo.“ Pogledao je prema planinama uzdahnuvši

s pravom žudnjom planinara, krst na njegovim grudima pokrete se, a dragulji na njemu blesnuše. „To je lep krst“, reče Konstantin, i onda poče razgovor iz koga je tek kasnije postalo jasno da takav krst može nositi samo monah kome je patrijarh podario posebnu počast, i da je iguman zaradio tu počast prethodne godine, podstakavši neke seljake u okolini da obnove jedan srušeni manastir; ali krst nije bio nov: kupio ga je mnogo godina ranije, u vreme kada se tek zamonašio, predosećajući da će se uzdići u crkvi. To je priznao nerado, kao da zna da je ambicija u njemu suviše jaka, ali je nastavio da priča o tome šta mora učiniti da bi povratio u hrišćanstvo neka srpska sela koja su se poturčila u poslednjim godinama turske vlasti i počela da govore albanski. Pokazao je selo koje se nalazilo na padini preko puta mesta na kome smo stajali. „Vidite onaj minaret? On ne znači ništa. Pre pet godina naveo sam ih da prihvate istinu, i džamiju su pretvorili u crkvu.“ Iz njega je govorila *expertise* pragmatičnog političara.

Pre nego što smo otišli Konstantin nam ispriča da su pobožne seljanke iz okoline darovale manastiru odeću koju su same napravile i da se ona prodaje posetiocima iz drugih krajeva zemlje, kojima su lokalne mustre novina. Ja upitah: „Možemo li kupiti nešto?“ „Možete“, reče Konstantin. „Ali bojim se da će vam iguman naplatiti previše.“ Kada iguman začu o čemu govorimo, on otvori jedan veliki orman prepun odeće, izvadi nasumice neke odevne predmete i poređa ih po podu. Izbor je pokazivao dvojstvo njegovog karaktera. Bio je načinjen s nepogrešivim ukusom, s najdubljom mogućom mudrošću spram lepote; kako sam se kasnije uverila, za nas je izvadio najbolje što je imao. Ali iz njegovog stava izbijao je izvestan prezir prema stvarima i prema nama. Videlo se da svojim intelektom prezire lepotu, možda zbog toga što se ona ne može kvantifikovati, te stoga nema nikakve vrednosti za ambiciju. Posmatrao nas je sa stvarnim i blistavim šarmom i istovremeno sa podsmehom dok smo izdvajali par vunenih čarapa sa prekrasnom cvetnom šarom, kecelju istkanu u crvenoj i ljubičastoj boji, i jednu maramu za glavu iz Debra, napravljenu od lepog belog platna sa raznobojnim krstovima upisanim u krugove.

Dok smo preturali po gomili tražeći još nešto, Dragutin promoli glavu kroz vrata i reče: „Došao sam da vidim šta radite; vreme je da krenemo za Ohrid ako hoćemo da stignemo pre mraka “ Iz načina na koji ga je iguman pozdravio bilo je jasno da se poznaju, ali da nisu u najboljim odnosima. Pošto je Dragutin bio za Jugoslaviju i pošto je učestvovao u gerilskom ratu protiv VMRO-a baš u ovom kraju, verovatno je često navraćao u manastir; u nesporazumu koji je između njih dvojice bio očit jasno se video ostatak *Fuhrerprinzipa*, tendencije svih vođa da između nastupa sede među svojim sledbenicima, primajući hvalu dok oni najslabiji ne postanu ulizice i laskavci koje šalju na neslavne zadatke i dok oni

najgori među njima ne postanu paraziti koji mrze plemenitije od sebe zbog njihove nepokornosti, ponekad besno reagujući na one niže i pokornije zbog izdaje velikih početnih nada svoje borbe. Očito je posredi bilo odbijanje usluga i nečinjenje, a možda i oboje. „Dobro ste odabrali“, reče Dragutin gledajući odeću na podu. Potpuno nesvestan, jer je bio muževan mladi Srbin, on poveza maramu i opasa kecelju, trudeći se da što više liči na mladu devojku. „Zar se naše žene ne oblače lepo?“ upita ponosno.

Iguman ga je pomno posmatrao. Bio je zadovoljan što su mladi Jugosloveni tako uspravni i pristojni, a nezadovoljan setivši se nekog prekršaja protiv pretpostavljenih koji je polovina njegovog bića odobravala. Podstaknut željom da ponovo postane prijatelj sa ovim hrabrim i poštenim mladim čovekom, on se okrete ormanu, poče da pretura po njemu, i izvadi dugačak laneni pojas crvene boje. „Ovo je za tebe“, reče on, ali njegova dvostrukost koja se kao i uvek videla, otkrila je da su mu srcem prošle ove reči: „Moram navesti ovog mladića da me ponovo zavoli, jer nije dobro imati ga za neprijatelja.“ „Ha, ha, baš sam srećnik!“ viknu Dragutin, brzo skidajući maramu i kecelju, i poput borca sa bikovima poče da obmotava pojas oko svog vitkog struka. Ali nije stvarno oprostio, i osetih u sebi kako mu zameram i kako mi se ne dopada. Iguman je i nas načinio dvojakima, kakav je i sam bio. Jer dok smo ga kritikovali, osećali smo kako se superiorno, poput očinske figure, nadnosi nad nama. I Dragutin i ja zaprepastili bismo se ako bi ga hrabrost izdala ili njegova lukavost izneverila, a u slučaju opasnosti potrčali bismo da se sklonimo u njegov zagrljaj. Dobro smo znali da ne mari ni za koga osim za ideju, i da njegovo srce s neodobravanjem gleda na sopstvenu ambiciju. Ako je ono što je on činio bilo za njega mučno, ni sama priroda nije bila drukčija, što genetičari i hemičari dobro znaju. Odbaciti tog čoveka značilo bi odbaciti život, iako je prihvatiti ga značilo osuditi život da zauvek bude ono što jeste.

Pre nego što smo otišli iguman mi je zahvalio na poklonu koji sam mu donela, potpisanoj fotografiji Lojda Džordža, državhika prema kome je osećao ogromno divljenje, i koji je sliku poslao vrlo rado. Dragutin još dugo nije mogao da prestane da govori o njemu. „Jel’ vam se smučio?“ upita. „On nije dobar sveštenik. U našoj crkvi ima loših sveštenika, a ima i dobrih, a ja znam gde on spada. Jednom sam došao u manastir i rekao: ’Oče, gladan sam. Šta mi možete dati da pojedem?’ a on je rekao: ’Ništa’. Ali, ja sam znao gde da tražim, našao sam divno pilence i celo sam ga pojeo. Iguman je ušao dok sam ga dovršavao i bio je strašno ljut. Rekao je: ’Dragutine, ti si loš čovek’, a ja sam rekao: ’Ne, ja nisam loš čovek, samo sam *bio* gladan čovek’.“ Teško je zamisliti da se u Engleskoj odvija takav razgovor između jednog vozača i starešine neke seoske parohije. Ali u pravoslavnoj Jugoslaviji manastir je još ono što je bio u nekadašnja turska vremena – crkva gde se

hrišćanin može pomoliti Bogu, mesto gde može doći na izlet sa prijateljima, sklonište gde može zatražiti prenoćište i hranu. Svako može doći u manastir i ostati tri dana na spavanju i hrani. Ne samo u teoriji već u priličnoj meri i u praksi crkva je socijalna institucija.

„Kladim se“, reče Dragutin dok je put vijugao između dva zida sačinjena od bogatog zelenila lipove šume, po kome su sela bila posuta kao bele ptice raširenih krila, „da vam iguman nije dao najbolje vino. To čuva samo za svoju dušu.“ „Ali mi nismo hteli njegovo najbolje vino“, reče Konstantin. Dragutin je malo razmislio, a onda rekao: „To nije bitno. Sveštenik bi trebalo da vam da svoje najbolje vino, bez obzira da li ga želite ili ne.“ Izbili smo u jednu divlju dolinu kroz koju je reka tekla vrlo brzo, i gde se osećao miris sumpora koji je ubrzo prešao u zadah, a na jednom mestu, gde su se topla vrela preko litice slivala u reku, gotovo smo se ugušili. „Ovo je dobra banja“, reče Dragutin. „Možete odsesti u hotelu pored izvora za deset dinara dnevno.“ „Deset dinara dnevno! Nemoguće!“ uskliknu Konstantin. „Moguće, moguće“, reče Dragutin. „Vlasnik hotela može da kupi jagnje za dvadeset dinara, nahrani goste i proda kožu za deset dinara. Ej! Kakve bih pare zaradio da imam devet života!“

Dolina se proširila u široke, biblijske ravnice koje su se pružale prema udaljenim planinama oslikanim svim mogućim bojama i nijednom određenom. Tlo koje smo gledali bilo je natopljeno krvlju i suzama, jer bližili smo se albanskoj granici; malo je mesta na svetu ikada upoznalo toliku tugu nastalu zbog politike. Turci su ovde izazivali haos da se njihovi podanici ne bi udružili protiv njih, i ovde su se Albanci i Bugari posle rata borili protiv pripojenja Jugoslaviji i bili silom potčinjeni. Tu nije bilo pomoći, jer su Jugosloveni morali da kontrolišu ovu oblast ako su hteli uspešno da se brane od Italije. Ipak, reći da je sukob bio neizbežan ne znači da nije bio gnusan. A ova oblast je, kakve li ironije, zaprepašćujuće lepa. Čak ni Grčka nije lepša od ovog dela Makedonije. U tom trenutku ljubičasta oluja nagomilala je svoje niske oblake na dalekim albanskim planinama, a po zelenim ravnicama u njihovom podnožju koračala je svetlost, svetlost koja je dopirala kroz otvor na tamnom nebu, ali ne kao zrak već kao oblak, bez jasnih obrisa, ali ipak omeđena, biće bez oblika koje ipak postoji, od svega što se može opaziti okom nešto najsličnije Bogu. Ovakva Makedonija je zemlja stvorena za otkrivanje misterija. Ovde se uočava ono što je glavni element ljudskog razočaranja – razlika između našeg života i njegovog okvira. Zemlja je izuzetno postavljena scena; suviše često nije nam dozvoljeno da na njoj odigramo svoju ulogu, ili je pak moramo odigrati kao neku odvratnu melodramu. Naše ogromno zaprepašćenje rađa se ovde u Makedoniji iz ovih tragično oblikovanih planina i šuma, iz belog

sela koje se zove Žene koje tuguju, iz svetlosti koja poput Boga hoda poljima iz kojih mržnja izrasta poput bulki među žitom.

Konstantin viknu kada skretosmo desno sa puta. „Kuda nas vodiš, Dragutine? To nije put za Ohrid.“ „Nije“, odvrati Dragutin, „ali je put za Debar, a oni moraju da vide Debar, za koji se govorilo, ’Ako Konstantinopolj bude spaljen, Debar će ga ponovo sagraditi’. Debar, koji je sada u Jugoslaviji.“ „Možda si u pravu“, reče Konstantin. „A i čini mi se da sam jednom u Debru pio vino, i da je bilo dobro. Možda ćemo naći neku bocu.“ „Mora da ste bili mladi i srećni kada ste ga pili“, reče Dragutin „jer vino ovde nije dobro. Ali, možemo ga probati.“ Naš Debar ležao je na padinama albanskih brda okrenut ravnici: dvostruki grad, sa belim, gusto zbijenim kućama u gomjem delu, i donjim gradom sa minaretima i jablanovima tako raspoređenim da je srce poskakivalo, gde je i sama pomisao da se čovek neće moći savršeno dobro setiti tog savršenstva izazivala mučninu. U gradu smo videli eleganciju prema kojoj se ona u Tetovu i Gostivaru činila sasvim beznačajna, a uočismo i da je bio predmet čuda za kakvo se svi umetnici mole, mada bi im možda bilo lakše da im molitve ne budu uslišene. U ranom srednjem veku bio je poznat po svojim zanatlijama, zlatarima, drvodeljama, tkaljama i veziljama; a kada su došli Turci zanati su se izgubili samo da bi bili sačuvani, zatočeni u trenutku kada su bili na vrhuncu. Tako su pet stotina godina bili pošteđeni ružnoće koja je zadesila njihovu zapadnu braću po pozivu, gde je život postao komercijalan a ideje zbrkane. Nisam mogla da utvrdim da li su plemeniti metali u Debru još obrađivani na vrhunski način, ali do balkanskih ratova ovdašnje zanatlije radile su u srebru i zlatu na vizantijski način. Po celom Balkanu na oltarima su izloženi drveni krstovi izrađeni u Debru, na kojima su u najfinijem radu nalik na razgranate pipke puzavica, nimalo trivijalno, prikazane scene iz Hristovog života. Neki od ljudi koji su ih napravili nestali su još u 14. veku, a drugi žive i danas.

Čitav grad odiše naukom nasleđenim od svoje prošlosti bogate darovima. Barem jedna od tri žene nosi na glavi debarsku belu maramu: svaka od njih, ukrašena narandžastocrvenim i ljubičastocrvenim krugovima u koje su upisani krstovi ljubičaste ili neke nijanse crvene boje, pravo je remek-delo apstraktne umetnosti. Nije pisano da ljudi ili ljudske skupine dostignu takvo savršenstvo iz prvog pokušaja; ovo umeće je plod neuspeha koji su morali trajati više od jednog naraštaja.

Takva tradicija vidljiva je ne samo u posebnim darovima grada već i u njegovoj urbanoj atmosferi. On leži na divljoj albanskoj granici, a njegovim ulicama teku hladni potoci nastali topljenjem snega na planinskim vrhovima iznad grada, gde su generacije ljudi tiranijom pretvarane u vukove koji vrebaju i napadaju; ali ljudi

su se njime ipak kretali kako bi to stanovnici velikih gradova trebalo da čine a ne čine – gazeći lepo svojim uskim stopalima, držeći glave ni previše uzdignute ni suviše pognute, ne zureći u strance, niti hladno odvraćajući pogled ako stranci zure u njih. Hodali su između kuća koje su ih bile dostojne, koje su pokazivale da se u njima živi dobro kao u kakvoj džordžijanskoj palati; ali govorile su glasom duhova, jer im krovovi behu rastrešeni, prozori slomljeni ili zakovani, a visoka trava rasla je u njihovim baštama. Nad ovim divnim gradom nadnosila se senka propasti koja će biti sve dublja i nikada neće proći. Nije se moglo zamisiiti da istorija krene tokom koji će Debru vratiti njegovu prošlost. Njegova lepota bila je poput divote koja se izlila iz prevrnute čaše, potpuno prazne i slomljene. Svetlost više nije koračala ravnicom; činilo se da poslednju reč imaju zelena brda oko grada sa zaboravljenim muslimanskim grobovima. U zemlji u kojoj je smrt gutala ono što je najviše zasluživalo da živi, igumanova strasna žudnja za životom, njegova odlučnost da ga lukavstvom brani, činila se dragocenom.

OHRID I

Ohrid je vrlo daleko od Londona. Čovek seda na voz u dva po podne i čitavog narednog dana putuje kroz Italiju ili Austriju. Čak i ako ide „Atina ekspresom“, ne može biti u Skoplju pre pet po podne. Tu mora provesti noć i krenuti na put rano izjutra ako želi da stigne u Ohrid kasno posle podne. Osim toga, činjenica je da je tek jedan od milion Engleza bio u Ohridu. Zato ono što nas je sačekalo kada smo stigli u hotel na Ohridskom jezeru nije bilo pravedno. Zatekli smo Gerdu kako razgovara sa upravnicom, jednom od onih neobičnih poliglota koji kao da su rasli u uličici u koju je nekoliko civilizacija izbacivalo svoje otpatke, jer su do njih stizali samo repovi i kosti, a nikad i najbolje meso. Pokazala je izvesno interesovanje kada je čula da smo Englezi. Jedan Englez boravio je u hotelu pre neki dan. Poznajemo li profesora tog i tog? Da, poznavali smo taj ukras britanskog akademskog sveta. Njemu se sviđala ohridska pastrmka, ceo svet je voli, ali možda bismo pre nje, kao i profesor, želeli rizoto od jastoga? Rekosmo da bismo želeli. I da li smo stvarno venčani, ili bismo radije hteli dve povezane sobe, kao profesor i njegova sekretarica? „Gospode,“ reče moj muž s dubokim osećanjem, „ako budem imao sina pričaću mu ovu priču nekoliko puta godišnje.“

Upamtila sam ovaj hotel na Ohridu kao vrlo čudan, kao pojam koji deca pokušavaju da objasne u igri pantomime, a sada mi je izgledao još čudniji. Bili smo jedini gosti, restoran nije bio otvoren, a struja je bila isključena, tako da smo Konstantin, Gerda, moj muž i ja pojeli večeru izvrsnu na svaki način, dobru kao *filet de sole*[369] u Briselu, u spavaćoj sobi u kojoj su bila pripremljena četiri kreveta, dobro osvetljenoj brojnim svećama zadenutim u boce, i sa bocom vina koja se hladila u lavoru. Kada je Dragutin došao do nas da vidi kakav je plan za naredno jutro smejao se držeći se za dovratak. „Tako su Turci uživali!“ rekao je.

Ujutru sam se probudila kasno; moj muž je stajao pored mog kreveta a soba je bila ispunjena mirisom svežeg hleba. To je jedna od neobičnih odlika Ohrida: iako je grad vrlo siromašan, po ceo dan dečaci jure naokolo noseći poslužavnike sa gomilama vrlo ukusnih kifli napravljenih od finog belog brašna. Izašli smo i jeli ih uz kafu, sedeći ispred hotela pod jednim drvetom, uz šetalište koje vodi pored jezera. Ali sve oko mene izgledalo mi je pusto i neupečatljivo. Moj muž je učtivo gledao preko zaliva ka starom gradu, koji poput kornjače leži na isturenom delu kopna, pod brdom na čijem su vrhu ruševine tvrđave koju su, na rimskim temeljima, gradili Vizantijci, Sloveni, Normani i Turci. Pre nego što smo pošli u Jugoslaviju rekla sam mu da je Ohrid jedan od najinteresantnijih gradova u Evropi, grad za koji je, poput Asizija[370], moglo da se tvrdi da ga nisu gradile samo ljudske ruke. A sada je bio samo zbijena gomila bezbojnih kuća pod niskim nebeskim

svodom, toliko niskim da je izgledao kao da je i sam uprljan blatom. Brda koja sam zapamtila kao stroge sklupture, bila su sada samo tlo koje je, pošto je sva sposobnost zemlje za opakost bila iscrpena, pretvoreno u stenje prekriveno žbunjem. Naspramna obala jezera, tamo gde je Albanija, nije se uopšte videla, a voda je bila mrtva poput jezerceta u nekom gradskom parku.

Rekoh: „Danas ne možemo videti ništa; ovo je ono što gđa Edi[371], verovatno sasvim tačno, pripisuje 'zlonamemom animalnom magnetizmu', ali sve će doći na svoje mesto kada stignemo u crkvu i čujemo vladiku Nikolaja. Tada ćemo videti narodni genije. Na njegov podsticaj ljudi otkrivaju svoju pravu prirodu. Usuđujem se da kažem da bi mi se oni koji ih poznaju nasmejali i rekli da su zli i glupi kao bilo koji drugi ljudi, ali stvar je u tome što, kada se nađu zajedno u crkvi, oni pokazuju da prihvataju život onakav kakav jeste i da mu se raduju sa ushićenjem kakvo ne postoji nigde drugo. Nadam se da ćemo ga uskoro sresti." Naše putovanje smo i prilagodili činjenici da će Nikolaj, vladika žički i ohridski, u ovo vreme jednu sedmicu provesti u poseti svojoj drugoj eparhiji.

Ali, nikako nismo kretali. Pošto je Konstantin sada bio sa Gerdom, izgubio je svoju pravu ličnost, čak i onu instinktivnu sposobnost da bude praktičan. Ona je prekidala njegove raskošne priče, sekla svaki izliv koji je bio autentično njegov, i on se priklonio; ponudio joj je nešto za šta se nadao da će joj biti prihvatljivo: sebe u onoj verziji za koju je verovao da odgovara predstavi koju Nemac ima o Jevrejinu koji je odabrao da bude Sloven i pesnik. Konstantin je po prirodi galamdžija i otimač, on razbija mir u paramparčad, a onda se nasmeje onome zbog čega je vikao i vrati oteto, ali otkako ga znam on je uvek sasvim dobro i uspešno napredovao od jedne do druge tačke svog života. Mogao je ustati vrlo rano ako je bilo potrebno, bio je tačan, nije gubio stvari. A sada je trčkao naokolo nalik na jevrejskog komedijaša, izvikujući pitanja i ne čekajući odgovor, gubio je stvari, kasnio, ranio. Odjednom je počeo da priča bezbrojne zgode u kojima je ispao idiot: budala koja je pocepala vredne akcije u nastupu besa zbog nepoštenih direktora kompanije, ili izgubila priliku da uspostavi važan kontakt zbog netaktične primedbe. To se dopadalo Gerdi, pa se dopadalo i njemu.

To je bila njihova vrsta sreće i u nekim drugim okolnostima ne bismo imali ništa protiv; i Molijer bi od toga napravio nešto. Ali zbog toga se naša prepodnevna potragu za vladikom Nikolajem pretvorila u neprijatnu jurnjavu, poput noćne more ili halucinacija ljudi bolesnih od manije gonjenja, u mirakulu u kojoj je naša družina igrala ulogu manje dostojanstvenih apstrakcija. Stari grad Ohrid načičkan je crkvama kao jež bodljama, a ima ih nekoliko i u novom delu grada koji se prostire uz obalu. Vladika je išao od crkve do crkve, služeći celo jutro, a mi smo ga pratili, i stalno kasnili. Svaki put kad bi nam rekli u koju je crkvu

otišao, zadržala bi nas neka budalaština koju bi Konstantin priredio: njegovo insistiranje da od neke iznenađene i potpuno neobaveštene osobe zatraži dodatna objašnjenja, njegova iznenadna želja da kupi pastu za zube ili knjigu o proricanju, i mi smo stizali u crkvu kada su se ljudi već razilazili, brzo i ozarenih lica, ne zato što su žurili da negde stignu, već zato što im je od uzbuđenja krv brže strujala žilama. Nije nam preostajalo ništa drugo do da se vratimo u kafanu na glavnom trgu i popijemo još jednu kafu, dok ne bi došlo vreme da istu scenu odigramo iz početka. Kako je jutro odmicalo to nam je, umornima, sve više izgledalo kao dokaz nekog višeg neraspoloženja, naše sopstvene bezvrednosti. S velikim olakšanjem moj muž i ja, negde oko ručka, primili smo vest da je vladika napustio grad i otišao u neki dvadesetak milja udaljeni manastir, i da se toga dana više neće vraćati.

Ostatak dana proveli smo u uskim uličicama starog grada, razgledajući ljupke kuće iz 17. i 18. veka, lepog izgleda, iz potaje uživajući u ljudima. U svakom delu sveta postoji nešto što ostavlja najveći utisak. U Sjedinjenim Državama stranac mora da se trudi da vidi i nešto drugo osim lepih devojaka; u Engleskoj su zgodni sredovečni muškarci najuočljiviji deo društva, a ovde, u Ohridu, u oči najviše upadaju vitke starice sa lepim oblikom glava, gipkih leđa koja su prava bez imalo krutosti, i finih ruku i nogu, sa držanjem koje pre strogo nego mirno odbija da primeti sve ono u životu što nije plemenito. Teško da se može i zamisliti neki aristokratskiji tip, mada nije bilo ničeg što je ukazivalo na uzdržavanje od bilo čega osim od najgrublje vrste rada. Ne želim da kažem da te stare vojvotkinje nisu umele da šiju, kuvaju i peru pod, već da Ohrid ima dugu prošlost. Pre nego što je pripao Vizantiji, bio je deo velike ilirske imperije, bio je grčki grad, a osnovan je u doba predmikenske civilizacije. To je značilo da je ovde hiljadama godina bilo plemića, ljudi koji su više voleli harmoniju od disharmonije, i koji su bili u stanju da svoje najsnažnije impulse žrtvuju za ono što im je bilo draže. Tanka nit civilizacije koja je tu i tamo utkana u istoriju nikada nije istkala lepši uzorak od ovih izuzetnih starih gospođa, na kojima ni najmanja koščica nije bila varvarska.

Ali najuzbudljiviji aspekt Ohrida vezan je za njegovu skorašnju prošlost, za događaje od kojih nas deli samo hiljadu sto godina. Kada su slovenska plemena počela da potpadaju pod uticaj Vizantije, dobar deo stanovništva je pokršten; to se masovno dešava zahvaljujući grčkoj braći Ćirilu i Metodiju, koji su oko 870. godine preveli deo jevanđelja na slovenski jezik; tu misiju nastavili su u Ohridu njihovi sledbenici Kliment, Gorazd i Naum. Tako piše u knjigama. Ali šta to znači? Kako su ti događaji izgledali, zvučali i mirisali? To se može videti na vrhu brega u Ohridu, u crkvi sv. Klimenta i u drugim crkvama podignutim tamo gore u to doba. Po srpsko-vizantijskom običaju one su ukopane u zemlju, kao zgrade u kojima se

nalazi ono što ne treba da bude u blizini ljudskih prebivališta, nešto što treba da bude u mraku. Nema sumnje da je u tim prvim danima bilo preobraćenika koji su zalazili u tamu tih crkava nadajući se da će naći bogove poput onih koje su slavili u svojim bezbožnim danima, ali krvavije. Takvo slavljenje bogova upamćeno je u nekim balkanskim svetilištima, u koje ni dan-danas nije dobro ući, i gde se šire zla osećanja. Ali i senka je razuman recept za dobru magiju, i hrišćanstvo kao religija tame ima svoje prednosti nad našom zapadnom idejom o hrišćanstvu kao religiji svetlosti.

Dok sam stajala u crkvi sv. Klimenta setih se šta mi je jedan proizvođač odeće ispričao dok mi je pokazivao svoju fabriku na Long Ajlendu: „Da, ovo je divna fabrika, predivna, i ponosim se njome. Ali voleo bih da je nisam napravio. Kada dobijem neku hitnu narudžbinu nikako ne mogu da navedem devojke da rade u ovim velikim, provetrenim prostorijama onako kako su radile u malom mračnom prostoru koji smo imali u gradu. Tamo bi ih prosto obuzela groznica, prsti bi im leteli. A ovde nikako ne mogu da dostignu takvo uzbuđenje.“ Mada su kupole Sv. Klimenta mehurovi, predvorje je izuzetno trapavo, ima grube stepenice i ravan, širok krov, potpuno neduhovan, kakav bi odgovarao štali, a drže ga debeli i grubi stubovi. U njegovom sklopu nalazi se i predsoblje koje se koristi kao ostava: u njemu su rezervne stolice, ukrasne sveće koje se koriste tokom verskih praznika, oštećeni modeli drugih crkava. Gotovo svaka pravoslavna crkva izgleda kao da se u njoj izvode neki radovi i da su radnici jako spori. Iza predsoblja nalazi se još jedno, tamnije predsoblje, za one koji još nisu kršteni ili koji se moraju pokajati; a još dublje i dalje je crkva, tamna jama u kojoj su ljudi mogli da stoje zbijeni, i pevaju, padaju u trans, uzdižu se u ekstazi, da gledaju vrata na ikonostasu, koja se povremeno otvaraju pokazujući sveštenike u blistavim odorama kako drže relikvije pri svetlosti sveća, koja je za mrak bila ono što je prekrasna priroda Božja za ljudski rod.

To je legitiman verski proces, koji ovi ljudi do dana današnjeg vole više od svakog drugog. Nešto dalje i niže je crkva sv. Sofije, nebeske mudrosti, sazidana, kako se priča, kada i Sveta Sofija u Konstantinopolju, a Nemanjići su je obnovili. To je prekrasna građevina, velika otprilike kao parohijska crkva u Stipl Eštonu, i predstavlja izvanrednu kompoziciju sačinjenu od jednostavnih, dobrih cigala, kojoj veličanstvenost daju lepe kupole i lukovi. Ima nekoliko predivnih fresaka iz doba Nemanjića, od kojih jedna prikazuje ljutitog anđela kako se nadvija nad zemljom u gnevu zbog zagađenih tela onih koji nisu anđeli, a druga smrt Bogorodice, gde se ožalošćene figure razlivaju po zidu kao kiša, stojeći iza položenog tela žene koja se u potpunosti predaje bolu, zaprepašćena njime iako zna da je nužan. To što je ona sada hrišćanska crkva jeste pobeda, jer su je Turci pet stotina godina koristili kao

džamiju. Ona je prepuna svetlosti. Sagrađena je u vizantijskom, a ne u srpsko-vizantijskom stilu, i nema ikonostas već samo nisku pregradu koja sveštenika deli od pastve. Postoji neki ikonostas sklepan od cica, hartije i pritki, ali nije ni od kakve koristi. Svetlost se kao sveštenik nadvija nad ostalim sveštenicima, ispunjavajući kupole podignute visoko da bi bacale senku. Ova crkva nije voljena. Jedna strašna stara monahinja fanatično održava čistoću i spremna je da položi svoj život za njenu odbranu. Ali ona nije predmet nekog posebno raširenog obožavanja. Sve druge crkve u Ohridu imaju svoje vernike, koji se ne mogu moliti nigde drugde i koji govore o svojim crkvama sa strašću koja u sebi ima nečeg animalnog, verovatno sličnoj onom osećanju koje životinje gaje prema svojoj jazbini. I mada je Sv. Sofija prvobitno bila saborna crkva, ta počast sada pripada maloj, tamnoj crkvi sv. Klimenta; niko ne daje priloge niti popravlja njen krov koji je bušan poput sita.

Napustismo ovu odbačenu ljupkost i nastavismo šetnju kroz grad stazom koja je pratila vrh stene što se nadnosila nad jezerom i koja nas je konačno dovela do crkve podignute na rtu prekrivenom bledožutim cvećem. Ovu crkvu posvećenu svetom Jovanu, ili svetom Džonu, dobro sam upamtila, jer sam se u njoj prvi put susrela sa posebnim svojstvom istočnog hrišćanstva, a to nije svetlost, nego tama iz koje izbija neurednost i zapuštenost kakva na Zapadu ide samo uz izgubljene ljude. Kada sam tu prethodne godine došla sa Konstantinom saznali smo da se u njoj obeležava praznik, i da će služiti vladika Nikolaj. Zato smo pred hotelom uzeli čamac na vesla; klizili smo preko mlečnobele vode dok je jutarnje sunce postepeno otkrivalo zelene padine na crnim albanskim planinama i doticalo snežne vrhove sve dok nisu zablistali poput metala, sakupljajući raznobojne ohridske kuće jednu po jednu, tako da je grad na kraju bio nalik na buket bledih cvetova. Približivši se rtu začusmo zvuk glasova, ne reči, već njihov splet, poput zujanja pčela. Videh da su ceo prostor oko crkve i sve staze koje su ka njoj vodile prekriveni ljudima. Stajali su i na samoj ivici rta, tamo gde stene okomito padaju ka vodi, i činilo se kao da svakog časa neko od njih može pasti u jezero. U čamcima oko rta, gotovo uz samo kopno, bilo je takođe mnoštvo ljudi koji su zaneto pevali.

Naš čamac je pristao. Pođosmo uz stepenice koje su se pele kroz žuto cveće i povijene smokve, i gore na steni nađosmo se odjednom usred radosne gomile. Ljudi su razgovarali, smejali se, svađali i hranili bebe, a između njih su se probijali dečaci sa poslužavnicima prepunim kifli i kolača i muškarci koji su prodavali sokove. Ljudi su stajali, sedeli ili ležali na travi, već kako je kome bilo zgodno, svi odeveni u svoju najsvečaniju odeću, mada nisu svi bili i čisti. Neki su se gurali da uđu u crkvu, tiskajući se i laktajući na ulazu, a drugi su, uprkos suncu koje je

napolju blistalo, nadirali kroz životinjski smrad u tamnu pećinu sa niskim zidovima i vratima. Gurajući se i znojeći se, s laktovima zabijenim u stomake suseda, dišući za vrat onima ispred sebe, ti ljudi su, obožavanjem onog neobičnog sjaja koji je dopirao iza ikonostasa, bili uzdignuti u jedno posebno stanje. Kada sam uspela da se prilagodim ponašanju na koje nisam bila naviknuta, taj prizor mi se izuzetno dopao.

Ova pastva shvatila je ono što ljudi na Zapadu obično ne znaju: da ono stanje uma koje pogoduje obavljanju svakodnevnih poslova, nije pogodno i za razmatranje krajnjeg smisla života. Prepuštala se opojnom ushićenju da bi mogla da primi više znanja od onog koje bi primila razumom; a crkva koja je darivala to natprirodno znanje nije padala u strašnu jeres tvrdeći da je to znanje konačno, da je to sve što se može znati. Služba nije nudila neke površne etičke recepte podstaknute sujevernom brigom za napredak, koji zapadnu veru pretvaraju u skup pravila čija je jedina emocionalna dimenzija ispravnost i uštogljenost. Sve i da je istočna crkva na Balkanu želela da zapadne u takvu grešku, istorija joj to ne bi dopustila. Vekovima ovde nije bilo dovoljno srećnika koji su s autoritetom mogli reći: „Budite kao mi, budite čisti telom i duhom, jer takvo je carstvo nebesko. Bilo je vrlo malo srećnih hrišćana, izuzev medu fanariotima, a oni su mahom prodali svoje duše; nesrećni su bili isuviše siromašni da bi bili čisti, a neporočni su bili iz nužde, jer su njihove žene morale biti zatvorene u svoje patrijarhalne domove da bi bile zaštićene od nasilja neprijatelja; nisu se mogli kloniti ni ubijanja, jer su se jedino krvlju mogli odbraniti od bezbožnika. Crkva se stoga usredsredila na liturgiju, na ponavljanje prvobitnog značenja hrišćanstva. Morala je stalno iznova govoriti da je dobrota uzvišena i da u svakom čoveku postoji zlo koje je mrzi, da je jednom živeo siromašni čovek koga je rodila siromašna žena, da je on bio savršeno dobar i da su ga zato ubili zli ljudi; da je u svom porazu on bio pobednik, jer je mnogo bolje biti razapet nego razapinjati; da su njegove ubice bile poražene na način koji osvajači ne mogu ni da pojme; da se to nije desilo samo jednom na nekom vrlo udaljenom mestu, već se dešava stalno, i u svakom srcu.

Tako su ljudi zbijeni u crkvi čekali i radovali se, dok su duboki glasovi kojima su sveštenici pevali i sveće iza ikonostasa prizivali za njih lepotu koju su ubili, tešeći ih jer su dokazivali da ona nije nestala zauvek. Ta izvanredna liturgija, to remek-delo koje je bilo oprobano i pripremljeno bolje nego ijedno drugo umetničko delo, dostiglo je vrhunac i tu je zgaslo. Dobrota je bila tako potpuno prizvana da više nije mogla biti utamničena; morala se osloboditi i razliti po celoj vasioni; zajedno s njom i sveštenici i pastva potekoše napolje. Zažmirkaše, očiju naviknutih na senke i plamen sveća. Svetlost im se morala činiti kao vazduh koji

gori, upaljen zracima koji su jurnuli sa ikonostasa. Vladika Nikolaj, ogroman čovek koji je zbog svoje mitre izgledao još viši, stajao je, slep na jakom suncu, čvrsto držeći svoj pastirski štap, onako kako ratnik drži oružje kada ne može dobro da vidi. Ljudi nagrnuše da poljube njegov prsten, zaboravivši, opijeni tamom, ono čega bi možda bili svesni da su bili trezni i na dnevnoj svetlosti – da je on čist a oni prljavi, da je on učen a oni nepismeni. Zahvalno su klicali tom čarobnjaku koji je za njih iza oltara pripremio svetu tajnu i princip spasenja učinio vidljivim i stvarnim poput sjaja. Začuvši klicanje onih gore na steni, ljudi u čamcima na jezeru zapevaše oslonjeni o vesla. Mirna, blistava voda zadrhta, snežni vrhovi zablistaše. Izgledalo je kao da radost natapa čitavu zemlju.

OHRID II

Sedeli smo neko vreme pored crkve sv. Jovana. Nije više bilo žutog cveća, ali je zato cvetalo neko ljubičasto. Odjednom jezero dobi divlje zelenu boju i postade hladno, pa se popesmo uzbrdo prema tvrđavi, zapravo zidinama koje opasuju vrh, okružen maslinjacima i kućama podignutim u turskom stilu, melanholičnim u svom propadanju. Pustismo Konstantina i Gerdu da idu ispred nas i zađosmo među voćke na najlepšem imanju, gde je bledo okrečena kuća, sa sivom i trulom drvenarijom, delovala poput duha, mnogo manje materijalna nego rascvetalo drveće oko nje. Odjednom se silovit oblak otvori nad nama kao cvet i mi požurismo prema hotelu. Nismo daleko odmakli, međutim, kada nas Konstantin i Gerda dozvaše iz jedne bašte. Sedeli su za stolom pod jednim bagremom sa desetak ljudi i rekli: „Dođite, čovek koji ovde živi slavi rođendan, i želi da s njegovim gostima popijemo malo vina.“

U susret nam pođe jedan mlad čovek kakvih je mnogo u Londonu, koji je mogao biti i šaljivdžija u nekoj maloj kancelariji u Sitiju; uz njega je bila žena, lepa ali suviše mršava i bleda. Mnogo žena u Jugoslaviji je anemično. Sedosmo za sto i oni počeše da nam sipaju vino, previše brzo, i da nam nude hranu. Bila je tu slana torta od spanaća, divno kiselo mleko i kolač napravljen od izuzetno finog testa, filovanog pomorandžama i orasima. Muž objasni da je sve napravio sam pošto je poslastičar, ali da ne zaslužuje naročitu hvalu, jer su njegovi odvajkada bili poslastičari. „Kao uostalom i većina našeg sveta“, reče on, ‚jer mi smo Bugari “ Potom reče da ima tri brata i da sva trojica rade u inostranstvu. „A gde?“ upita Konstantin. Nastade pauza. Bili smo jedva dvanaest sati u gradu, ali već su svi znali da je on činovnik vlade. „Jedan je u Australiji, a dvojica su u Bugarskoj“, reče poslastičar. Očito je da nisu bili samo Bugari, već i pristalice Bugarske, i da su negovali vezu sa zemljom koju su doživljavali kao domovinu.

Baš tada poče da pada kiša, pa je proslava morala da se premesti u kuću. Jedan debeli čovek, po zanimanju vozač, pretvorio je preseljenje u zabavu imitirajući, dok je unosio tanjire u kuću, razne lokalne dostojanstvenike. U kući smo zatekli domaćinovu majku, jednu od onih vitkih lepih starih gospođa koje su izrazita odlika Ohrida, Otkrili smo da njena prefinjenost nije prestajala sa spoljašnjošću: imala je i vrlo fino držanje, izvesne stvari znala je veoma dobro i mogla ih je izraziti sa savršenom preciznošću. Soba u kojoj smo sedeli bila je uređena u turskom stilu: uz dva zida stajala je sećija sa jastucima, nekoliko ćilimova visilo je na zidu, i to je bio sav nameštaj. To je bilo neobično jer porodica nije imala u sebi ništa orijentalno, a mlađi ljudi, svi odeveni zapadnjački, lako su mogli biti Englezi ili Francuzi. Poslastičareva žena poče da nam pokazuje svoje

ručne radove, koji su nas prilično oneraspoložili; imala je urođenu spretnost makedonskih žena, ali se njome služila da izradi vezove poput onih najužasnijih koji se mogu naći u specijalizovanim radnjama u Brajtonu. Čudno je da ove žene, kada napuste vizantijsku tradiciju, uprkos tome što povremeno prave interesantne varijacije na vizantijske teme, ne pokazuju nikakvu sposobnost za procenu i u stanju su da oduševljeno kopiraju najgore naturalističke šare sa voćem i cvećem, prostačkih boja i sa ružnom pozadinom; pa ipak se ne može reći da nemaju ukusa, jer često sebi šiju divne haljine u zapadnjačkom stilu. U tom trenutku naiđe Dragutin sa kolima, jer je u kafani u centru grada saznao gde smo i pomislio da nam pešačenje do hotela po kiši može biti neprijatno. Ali poslastičar još nije hteo da nas pusti, pa se moj muž odvezao do hotela da donese bombonjeru koju smo kupili za neku ovakvu priliku.

Kada je on otišao staramajka mi je pokazala fotografiju sina koji je bio u Australiji i devojke kojom se upravo beše oženio, jedne raskošne Jevrejke. Debeli vozač zgrabi fotografiju i zagleda je držeći je u ispruženoj ruci, njišući se levo-desno i cokćući. Sledeća fotografija pokazivala je mladi par na venčanju, okružen prijateljima. „Draga devojka“, reče majka. „Dovešće je ovamo kroz nekoliko godina.“ Nisam mogla da ne razmišljam o tragediji koju je ta izjava mogla nagoveštavati. Devojka i njeni prijatelji izgledali su kao prijatan mlad svet, ali je bilo jasno da njima vladaju fabrički proizvodi; oni će pridavati ogroman značaj svojim automobilima, radio-aparatima, frižiderima i bioskopu, i može se desiti da neće moći da žive ako ne komanduju mašinama. Bilo je čudno da će devojčino razumevanje ove izrazito hrišćanske kuće zavisiti od toga koliko je bila izrazita Jevrejka. Ako je očuvala vezu sa svojom tradicijom, biće u stanju da shvati prirodu ove kuće, čije ognjište za temelj ima prošlost.

Majka iznese još jednu fotografiju, na kojoj je sin bio među osobljem restorana u kome je radio. Od Konstantina zatražiše da prevede natpis na zidu. Bili su prilično zbunjeni kada su ga čuli, pogotovo što je, po mom uverenju, dodao nešto sasvim neosnovano o asketskom i uzvišenom karakteru Australijanaca. A onda sam shvatila da je Konstantin reči „Čistoća je naša politika“ preveo kao „Čistota je naš ideal.“ Majka potom reče da njen sin želi da ona dođe u Austraiiju, ali da se njoj ne ide. Čula je da u tim velikim gradovima ljudi nemaju susede, i da često žive na jednom spratu a da i ne znaju ko živi na ostalim. To je strašno, čak ni životinje ne žive tako, to je neka nova vrsta opakosti. Ali, ona je nešto preduzela: pisala je sinu u Australiji i sinovima u Bugarskoj i rekla da će doći da ih poseti ako pošalju novac; oni su ga poslali, a ona ga je stavila u banku. Inače bi ga potrošili, a jednog dana će im dobro doći, jer te neverovatne plate koje mladi ljudi danas dobijaju neće trajati večno. *Pourvu que cela dure*[372]*,* govorila je Leticija Bonaparte.

Počeh da se brinem: moj muž se nije vraćao, a hotel je bio na svega pet minuta odatle. Bilo je sasvim moguće da je Dragutin najzad malo preterao u jurnjavi strmim i uskim ohridskim ulicama prekrivenim kaldrmom. Oni primetiše moju uznemirenost, i jedan čovek izađe da ih potraži. Starica priđe prozoru i reče: „Pogledajte, Cigani se penju prema tvrđavi. To je čudno. Ne znam zašto to rade danas. Bili su tamo juče; svake godine se okupljaju na taj dan, zato što je tada jedan Ciganin sahranjen u tvrđavi. To je veoma čudno jer oni jadničci i ne znaju ko je on bio. Svaki put ih pitam, a oni odgovaraju: 'O, on je bio od naših, ali mu ne pamtimo ime, to je bilo vrlo davno'." Učinilo mi se da o tome govori nekako neprirodno, a onda shvatih da zapravo nastoji da Gerdinu i moju pažnju odvrati od onog što se dešavalo u drugom kraju sobe. Konstantin je sa slavljenikom i njegovim prijateljima stajao pred okvirom u kojem je bilo nekoliko fotografija a bio je okačen vrlo visoko. Mladići su mu nešto šaputali na uho, zaklanjajući šakom usta, a on je na licu imao izraz svetskog čoveka punog razumevanja. Ubrzo uđe žena sa novom bocom vina, a ja iskoristih komešanje koje je nastalo da se približim ramu. U njemu je bilo nekoliko fotografija označenih kao Lil, Antverpen i Brisel, a sve osim jedne pokazivale su mladića s početka veka, u polucilindru, kratkom, uskom prsluku, sa širokom kravatom i smešnim pantalonama; bila je to gruba ali duhovita imitacija prototipa francuskog bonvivana koja prosto govori: „Gledajte kako sam vešt." Izuzetak koji je bio obeležen kao Lil prikazivao je ženu orlovskog nosa, bujnih, pretećih grudi i besprekorne punđe. Konstantin mi reče: „Čovek je staričin brat, bio je poslastičar u Francuskoj i Belgiji; žena je njegova ljubavnica. Za ovu porodicu je istovremeno i velika sramota i divota što su imali ujaka sa ljubavnicom Francuskinjom; starica povremeno govori kako će izvaditi njenu sliku iz rama i spaliti je. Ali, slike su im bile poslate u tom ramu, on je umro, a umrla je i Francuskinja, i ona ne želi da ga baci; svi oni misle kako u celoj toj priči ima nečeg vrlo čudnog i veselog."

Malo kasnije priđoh prozoru i zalud gledajući napolje rekoh: „Volela bih da znam šta se desilo sa mojim mužem!" Na to mlada žena uskliknu: „Zar to nije čudno! A stalno se priča da su Engleskinje vrlo hladne prema svojim muževima! A vidite kako se ona brine, zaista se brine za njega." „Pa", reče staramajka, „on izgleda kao veoma dobar čovek, sigurna sam da je i dobar muž, i nemoj mi reći da ima ijedan kraj sveta u kome žene ne vole svoje muževe." A onda čovek koji je izašao da potraži mog muža ulete u kuću, tapšući i radosno usklikujući: „Dobro je, hvala Bogu, dobro je, iako su imali malu nezgodu!" Na to svi odgovoriše priličnim zanimanjem i propratiše usklicima njegovu priču o tome kako su kola sletela u jarak pa su ih izvlačili pomoću volova. Kada moj muž najzad uđe s bombonjerom, oni ga pozdraviše kao nekog ko se vratio iz mrtvih, i u to ime otvoriše još jednu

bocu vina. Kada usklici uminuše, debeli vozač pogleda nas preko čaše, sentimentalno uzdahnu i reče: „Da, oni se stvarno vole; vidite kako sede jedno uz drugo, a nisu više mladi.“

OHRID III

Narednog jutra probudili smo se kasno i doručkovali pod jasenovima uz jezero, po najlepšem danu koji nam ovo proleće beše podarilo. Jezero je bilo plavo, milovao ga je blag vetar, a crvene njive pod ugarom i zelene livade bacale su u vodi nejasne odraze koji su se mešali i stvarali prekrasnu apstraktnu šaru. Planine na udaljenoj strani obale bile su magličastosrebrne, a one bliže kristalno jasne. Preko zaliva svaka kuća starog Ohrida pokazivala je svoju posebnost, često jedva primetno drukčiju liniju zida ili podupirača isturenog gornjeg sprata, ali uvek bitnu, sa arhitektonskog gledišta, kao što je to dužina Kleopatrinog nosa bila u svojoj sferi. Vreme je prolazilo i bližio se čas kada je trebalo da krenemo na liturgiju koju je služio vladika Nikolaj. Učinili smo sve što smo mogli da tačno saznamo kada i gde će se to odigrati. Čak smo iz predostrožnosti, pošto smo napustili zabavu kod poslastičara, svratili u crkvu, malu ali potpuno ispunjenu idejom veličanstvenosti, smeštenu u gotovo privatnom dvorištu prepunom jorgovana i perunika, na putu koji je od tvrđave vodio u grad; Dragutin je tu potražio crkvenjaka, od koga je pouzdano čuo da će liturgija biti služena narednog dana u pola deset ujutru. Ali u devet i dvadeset pet Konstantin i Gerda još ne behu spremni, a kada smo pokucali na njihova vrata, Konstantin je rekao da je sve u redu i da služba neće početi pre deset. Uvereni da smo mi pogrešili, siđosmo i sedosmo u kola.

U četvrt do deset Dragutin ustade sa svog sedišta i otrča u hotel, primenjujući metod koji se koristi za isterivanje gusaka: mahao je rukama i vikao: „Ajde, ajde!“[373] Pet minuta kasnije Konstantin i Gerda izašli su sa njim za petama, a u deset sati našli smo se tamo gde smo već u mnogo navrata bili: vozili smo se u susret vernicima koji su se, ozarenih lica, razilazili. Svaka žurba nestala je iz njih, te su stajali naokolo zabavljeni razgovorom. Briznuh u plač i rekoh svom mužu: „Nikada nećeš videti vladiku Nikolaja, a to je besmisleno, zato što nema nikakvog razloga da ga ne vidiš, a moraš da ga vidiš, jer on je ono što ovi ljudi vole.“ „Ali videćete ga“, reče Dragutin. On iskoči iz kola i upita nešto jednog sveštenika koji je prolazio, pa se hitro vrati i okrete automobil. Vozio je uskim uličicama starog grada i doveo nas do mesta koje je u ovom gradu fine tuge odudaralo svojim očitim raspadanjem. Izađosmo iz kola i nađosmo se na ivici jednog isturenog dela tla; ispod nas jedna zapuštena bašta pružala se prema kućama od malterom oblepljenih dasaka, a iznad nas, pored kuće čija je propala fasada bila prekrivena žalosnim, zarđalim plehom, bio je ulaz u uličicu koja se pela prema jednom napuštenom komadu zemlje. Nekoliko koraka od ugla nalazila su se jedna vrata. Dragutin reče: „Udite i srešćete vladiku, crkva obeležava praznik.“ Ja krenuh

napred i uđoh u zapušteno dvorište male, oštećene crkve, prepuno ljudi koji su gledali u lođu pred sobom. U čelu postavljenog stola sedeo je vladika Nikolaj, a nekoliko sveštenika, jedna monahinja, jedan čovek u uniformi i nekoliko muškaraca i žena u običnoj odeći sedeli su lica okrenutih ka njemu. Iznenadih se da uz crkveni praznik ide i prava gozba[374], sa jelom i pićem.

Vladika Nikolaj ustade i pozdravi nas, i meni odmah postade jasno da mu nije nimalo drago što nas vidi. Znala sam da ne voli Konstantina a da u mene nije bio siguran, jer je smatrao da mojom zapadnjačkom verolomnošću mogu izvrnuti i izopačiti svaku situaciju kojoj bi mi dozvolio da prisustvujem. Ali previše me je zanimao da bih marila šta misli o meni, a lični odnos između nas tu nije bio od pomoći, jer sam sve što me je interesovaio o njemu mogla saznati samo posmatrajući ga. Opet mi se, kao i kada sam ga godinu dana ranije prvi put videla, učinio kao najizuzetniji čovek na svetu, ne zato što je bio mudar i dobar, jer ni sada ne znam do koje mere je zaista takav, već zato što je vrhunski čarobnjak. On je imao vlast nad sredstvima koja su pravila čaroliju, a njegova izuzetna lepota, od one lavlje vrste, i glas poput tihe grmljavine, istovremeno i veličanstven i grlen, pokazivali su da može razgovarati sa bogovima, ljudima i životinjama. Znao je savršeno dobro kakvu utehu ljudi traže u magiji, kako žude da čuju da poraz nije poraz i da je moguće zadobiti ljubav. Svojom toplinom je znao da magija to može u potpunosti dokazati. A svojim hladnim razumom znao je, a to nije delio ni sa jednim ljudskim bićem, da je moć magije ograničena, da se njene pobede ne mogu odneti na ovozemaljskom bojištu, gde čovek žudi da ih doživi. Bio je takav čarobnjak da bi magiju, da nije postojala, sam izmislio. Video je čitavu zemlju kao njen izraz. Dok je pozdravljao našu neželjenu družinu, dok je nešto zapovedao gomili seljaka, dece i prosjaka koji su ispunjavali baštu, dok je gledao baštenske zidove sa spoljne strane, u očima mu je bio jedan pomalo nevideći i zaprečen izraz, kao da se pitao: „Kog je pevanja ovo kraj? Koji obred sada obavijamo? Je li ovo bela ili crna magija?“

Ponudio nas je da sednemo; pogledavši oko sebe spazih neke ljude koje sam upoznala prilikom prethodne posete Ohridu. Bio je tu iguman manastira Sv. Naum, na drugom kraju jezera, starac izuzetno probirljivog lica, ali nimalo mrzovoljan, Makedonac koji je bio sveštenik još u tursko doba, i kome je tokom detinjstva i mladosti stalno pretila iznenadna smrt, ali nije bio nimalo zaražen idejom nasilja; bio je tu i crvenokosi sveštenik koji divno peva, kao bik čija je rika zlatna, a smeje se kao bik koji ima zlatnu prirodu; u Ohridu se on najviše traži za venčanja i krštenja. Ostali su mi bili nepoznati, među njima i učiteljica, jedna vedra duša, koja je ovde radila mnogo pre balkanskih ratova; jedan ogromni žandarmerijski oficir, Crnogorac, kao i svi Crnogorci zatvoren u savršenstvo svoje

muževnosti, kakvi su verovatno svi homerovski junaci; jedan opštinski funkcioner iz Ohrida, tamnoput i žustar čovek, od onih zagonetnih bića koja obično zauzimaju takve položaje, što se nosi sa modernim svetom seljačkom snagom i seljačkom suzdržanošću, tako da stranac nikako ne može dokučiti njegovu suštinu.

Počesmo da jedemo. Ljudi u dvorištu kupovali su kifle od prodavaca i sladoled sa tezge koja je stajala kod crkvenih stepenica. Mi za stolom jeli smo hladnu jagnjetinu, tvrdo kuvana jaja, ovčji sir, hladnu prženu ribu, pogaču bez kvasca i mladi beli luk, koji je nalik na mladi, prolećni crni luk. Glasom u kome se osećala mržnja prema mržnji koju Zapadna Evropa oseća prema Balkanu vladika se obrati mome mužu: „Ovo je nešto što vi Englezi ne jedete, ali mi smo narod Istoka, i svi sa Istoka to moraju jesti." Dao mi je kuvano jaje i sam uzeo jedno, pa smo u isto vreme udarili svojim ono drugo. „Onaj koji polomi tuđe jaje biće gospodar", reče on. Rekao je to da zabavi ljude i da sebi da trenutak predaha od razmišljanja, jer je bio izuzetno umoran. Još od Uskrsa išao je od crkve do crkve, noseći sa sobom čaroliju tih dugih službi, nudeći sebe ljudima koji su tražili da u nekog veruju. Posle ručka je išao dalje i uskoro je dao na znanje okupljenima u dvorištu da će morati da ih napusti.

Oni se rastužiše, progutaše svoje kifle i sladoled ili ih prosto baciše na tlo i sjatiše se oko stola. Nikolaj ustade i viknu: „Hristos voskrese!, a oni odgovoriše: „Vaistinu voskrese!" Tri puta ih je tako pozdravio i oni odgovoriše, potom ispružiše ruke, a on im darivaše jaja iz velike činije koja je stajala na stolu. Bila je to čista magija. Oni uskliknuše kao da su tražili amajliju, a ne jaja; a vladika ih je darivao velikodušnošću koja uopšte nije bila lična, kao da je on samo sredstvo sile više od njega. Kada u činiji više nije bilo jaja, ljudi jeknuše kao da se više na svetu neće rađati deca, a kada je na stolu pronađeno još, oduševiše se kao da ni smrti nikada više neće biti. Pored vladike je stajala grupa dečaka, koji su jadikovali i radovali se sa strašću svojih starijih, ali su morali da čekaju, jer su bili deca. Njima Gerda poče da deli jaja koja su bila u činiji pred njom.

To je onaj trenutak koga se, dok smo deca, najviše plašimo, trenutak u kome će kršenje nekog svečanog pravila pretvoriti događaj kome prisustvujemo u nešto tako užasno da ga niko neće preživeti. S vremenom naučimo da ne verujemo tom osećaju, jer se toliko onog što smo naučili u detinjstvu pokazalo kao besmislica, ali to nije istina. Reč „nepojmljivo" ima svoje stvarno značenje. Postoje stvari koje su nepojmljive iako nisu zločin. Mi nismo osećali neki poseban stid zbog onog što je Gerda učinila, iako smo na gozbu došli s njom; još nismo bili stigli dotle, to će nas sustići tek kasnije. U tom času smo zajedno s drugima za stolom samo užasnuto posmatrali šta se događa. Deca kojoj je dala jaja uzeše ih nerado, ne znajući šta drugo da učine, a onda se okrenuše od nje, kao što se životinje okreću

od bolesnih predstavnika svoje vrste. Vladika Nikolaj, koji se okrenuo ka njoj i spustio pogled kao da je gleda kroz kapke, beše poput Prospera[375], puštajući da mana nekog od njegovih stvorenja bude ispraćena u tišini. Gerda pruži ruku da uzme sledeće jaje i nastavi da ih deli deci kada joj moj muž reče: „Ne smete to da radite.“ Ona zastade, a onda iskrivi usne u namešten majčinski osmeh i reče neiskreno: „Ali deca su plakala.“ Njena ruka ponovo krenu ka činiji, i ko zna šta bi učinila ili šta bi vladika Nikolaj učinio, da nas nije spasao jedan neočekivani događaj.

Jedan prosjak uđe u dvorište. Bio je star, odrpan i vrlo prljav, a bio je i slep: put je napipavao štapom a oči su mu sjajile kao u mrtve ribe. Zastao je i zatražio da ga dovedu pred vladiku, nekoliko ljudi uzmuva se oko njega i privede ga stolu. Kad se nađe pred vladikom on ga najpre pozdravi, zabaci svoju bezvidnu glavu i zadrhta, na trenutak spustivši svoje prljave ruke mom mužu na ramena da bi održao ravnotežu, a onda se ispravi i zapeva. „Ne znam ko je ovaj čovek“, šapnu mi crvenokosi sveštenik. „Nije iz Ohrida. A himna koju peva je vrlo stara.“ Morala je biti, jer je poticala iz klasičnog doba vere, pre nego što je ona bila iskvarena mazohizmom, pre nego što je ideja oproštaja pretvorila slavljenje Boga u trgovinu. Ona je izražavala obožavanje; nije pokušavala da zadobije spasenje obožavanjem; obožavala je ono što je uništila i izražavala patnju zbog tog uništenja; i radost što je smrt bila prevarena i što je onaj koji je bio uništen ponovo živeo. Sunčeva svetlost opet je izgledala kao deo oslobođenog sjaja.

Kada je završio, podigao je desnu ruku i prekrstio se, ali ne pokretom samohvale već pokretom odricanja; vladika ga pozva da priđe, blagoslovi ga i napuni mu ruke hlebom, jagnjetinom, lukom i jajima. Prosjak se udalji, sede na travu pod jednu smokvu i pojede svoj obrok, srećno gložući meso sa kostiju, a mi sasvim prirodno nastavismo razgovor. „Nekada je bilo mnogo ovakvih prosjaka“, rekoše nam. „Verovalo se da je kad čovek oslepi to zato što Bog ne želi da on vidi, već da misli, da je njegova dužnost da ode od kuće, da ide kuda ga duh vodi i da živi od onog što mu ljudi udele. Ali sada svuda vlada sumnja i više niko ne misli na taj način.“ Situacija se sada potpuno vratila u normalu. Potom je vladika Nikolaj održao govor predlažući opštinskog funkcionera za predsednika crkvenog odbora za narednu godinu, a male šale koje je ubacivao podstakle su decu da mu kliču. Onda je učtivo pomenuo mog muža i mene, izražavajući zadovoljstvo što ljudi dolaze na Ohrid čak iz Engleske. Bledi iguman manastira Sv. Naum stajao je pored mene, kao učtivi duh, držeći jaje u svojoj mršavoj ruci. „On kaže“, prevede vladika čiji je engleski jako lep, kako i dolikuje čoveku koji je jednom održao propoved u Katedrali sv. Pavla[376], „da vam daje jaje da ga ponesete svom parohijskom sveštenику, kao simbol da su anglikanska i pravoslavna crkva sjedinjene u

vaskrslom Hristu, ne u sahranjenom Hristu, već Hristu koji zauvek živi. Imate li parohijskog sveštenika?“, upita on sa popriličnom sumnjom. Rekoh, istinito, mada pomalo zaobilazno: „Odneću ga mom rođaku koji je sveštenik u crkvi sagrađenoj kada su anglikanska i pravoslavna crkva bile jedna crkva“, i umotah jaje u maramicu. Vladika Nikolaj gledao je odsutno moje prste, dok se već prihvatao ivice stola, spremajući se da se o nju odupre dok bude ustajao.

Onda se trenutak koji smo bili izbegli vratio. Konstantin je ustao i počeo da govori. Ne znam šta je rekao, ali vladika je ponovo postao Prospero, ovaj put umorni i gnevni Prospero koji je najzad izgubio strpljenje sa svojim stvorenjima. Podigao je svoju veliku glavu, a pogled kakav je imao nikada nisam videla: bio je to pogled boga koji naređuje suncu da zaseni mesec i potom nastavi da radi svoj posao. Ali Konstantin je odoleo, jer se upustio u nešto što i samo nije bilo lišeno veličine. Gerdin užasan postupak porekao je vrednost magije, potvrdio je da je jaje koje daje ljudska ruka isto kao i svako drugo jaje, koje daje bilo koja ljudska ruka; a njen postupak bio je poništen drugim postupkom, jednako izuzetnim, čak i izuzetnijim, jer je ushićenje u dobru mnogo teže postići nego grčenje u bolu; slepi prosjak objavio je da magija drži svoja obećanja. Tako je Gerda bila zaboravljena i bilo joj je oprošteno. Iz lojalnosti prema čudnoj zemlji u kojoj su, mimo svih ostalih običaja, njih dvoje obitavali, Konstantin je učinio isto što ona beše počinila, da bi njen postupak ipak opstao uprkos ispravci koju je doživeo; a to je izveo na nižem planu nego što je bio njen, da bi joj pričinio zadovoljstvo. Jer kada je ona davala jaja, činila je to sa izvesnim dostojanstvom, u ulozi majke koja se brine; a on je bio samo jevrejski komedijaš. Stajao je u odelu zgužvanom od puta pred ljudima nenaviknutim na niske, dežmekaste Jevreje koji poskakuju naokolo i nezaustavljivo pričaju, mada dobro poznaju mnoge visoke Jevreje, nalik na ptice grabljivice, što se kreću nečujno i ne govore mnogo; pred njihovim začuđenim očima mahao je svojim malim rukama i govorio tako brzo i glasno da mu se malo pene pojavilo na donjoj usni. Vladika nije hteo da učestvuje u toj predstavi. Naglo ustade iz stolice i nadnoseći se nad Konstantinom zamoli decu da ga triput glasno pozdrave. Ali kada su deca to učinila, Konstantin je nastavio da govori. Vladika nali sebi vina u čašu takvom silinom da stolnjak oko nje postade purpuran, pruži svoju ogromnu ruku preko stola i podiže je ka Konstantinovom zajapurenom, oznojenom licu, nazdravivši mu. Međutim, Konstantin i tada nastavi da govori, do krajnosti obuzet svojom dvostrukom namerom, koja je svakim sledećim trenutkom otkrivala svoju stravičnu lepotu: hteo je da podrži Gerdu u njenom napadu na svet, ali i u njenom preziru prema njemu samom. Vladika snažno spusti čašu na sto, pozdravi se s veličanstvenošću mira koji vlada u središtu oluje, odgurnu stolicu koja pade u ruke deci iza njega i izađe iz bašte praćen gomilom

sveta iz dvorišta. Ubrzo se nije videlo ništa osim ugažene trave. Ostali smo stojeći za stolom, dok su nas drugi gosti radoznalo posmatrali.

OHRID IV

Gerda i Konstantin izgledali su sasvim srećni. „Nisam bio baš preterano uspešan“, reče Konstantin, „ali ovo je teritorija vladike Nikolaja, ovde se njemu mora prepustiti da blista. Mislio sam da bi sada, pošto je vaš muž video vladiku, bilo dobro da odemo u mali manastir gde smo prošle godine bili sa onim pesnikom. Ima vrlo lep pogled i to bi bio fini način da okončamo ovo divno jutro.“ Pomislih da je to odlična ideja, jer smo svakako negde morali da idemo, nismo mogli ostati gde smo bili, a manastir sam pamtila kao vrlo lepo mesto u brdima povrh Ohrida. Posetili smo ga s jednim mladim pesnikom iz grada, koji je hteo Konstantinu da pročita svoje stihove negde gde ga njegovi prijatelji neće gledati iz prikrajka, ali se ispostavilo da ni to mesto nije bilo baš najpogodnije. Malo pseto koje je pripadalo jednoj monahinji neprestano je zavijalo jer njegova gospodarica beše otišla u grad da nešto kupi; a sveštenik – snažan starac od sedamdeset godina, koji je imao desetoro dece, od toga, kako je rekao, šest ili sedam sinova – sav se uzvrteo. „Stihovi, tja, tja! Nije loše smišljati pesme; ali zapisivati ih, nemojte mi reći da to nije gubljenje vremena!“ On odahnu kada je čitanje stihova bilo završeno, jer je tada mogao da nas povede dole u selo i upozna sa svojom majkom, koja je sedela pored česme sa svojim vremešnim drugaricama.

Makedonija navodi čoveka da posumnja u mnoge stvari u koje je verovao, a ono što najviše začuđuje jeste broj veoma starih ljudi. Oni moraju biti vrlo stari, mada verovatno ne toliko koliko tvrde, pa ipak su stari, jer ima kuća u kojima zajedno živi i po šest generacija. Ali Makedonci imaju užasne zube. Moguće je da su zubari neka vrsta obmane, poput Solomonovih čudnih žena, te nas je naš puritanizam ubedio da treba da idemo kod njih zato što bušenje boli, i da je ono što nam danas treba, zapravo karijes.

Kad smo stigli u manastir, sveštenik i njegova porodica nisu više bili tu. Novi sveštenik bio je čovek blizu tridesete, iz Debra, osetljiv i pomalo tužan, verovatno ne odviše snažan, sa naočarima koje su imale debela stakla. Uveo nas je u crkvu i pokazao freske – loš, moderan, seljački rad; u sceni Strašnog suda spaseni su bili opremljeni solidnim oreolima nalik na kuvana jaja; bili su apoteoza dobrog kuvanog jajeta. Pogledali smo Ohrid koji je preko zelenih i tamnocrvenih ravnica ležao uz belu svilu jezera, a potom bismo otišli da svešteniku nije bilo toliko stalo da ostanemo. Nismo želeli da jedemo, jer smo već doručkovali, a jeli smo i u crkvi – sve zajedno priličnu količinu vina, jagnjetine, ribe, kuvanih jaja i belog luka, a još ne beše ni podne; ali on ozarenog lica žurno nestade i vrati se sa vinom, ovčjim sirom i kuvanim jajima, pa nas povede u svoju sobu da se založimo. Soba je bila strašno siromašna. Dušek nije ležao na krevetskom ramu već na nekim

daščicama, peškiri su bili potpuno istanjeni, na podu nije bilo ćilima i nije imao nijednu knjigu. Sedeo je i smešio nam se postavljajući pitanja o životu van Makedonije, o čemu je izgleda znao vrlo malo. Govorio je ne s radoznalošću već nekako mnogo taktilnije: tako bi možda neka blaga, slepa osoba prelazila vrhovima prstiju preko nečijeg lica.

Kad začusmo hitro kloparanje nečijih nogu po drvenim stepenicama, on se odjednom sneveseli. Spusti čašu s vinom i rukom obrisa čelo. Vrata se naglo otvoriše i jedna monahinja, žena od oko pedeset pet godina, žumo uđe unutra. Ona reče: „Hvala Bogu, još ste tu“, i sede na sveštenikov krevet. Dašćući i hladeći se, upita ko smo. „Da, da“, reče istog časa kad Konstantin završi sa našim predstavljanjem, „vi ste vrlo zanimljivi ljudi, ali i ja sam imala zanimljiv život, ne možete reći da nisam, čekajte samo da čujete “ Sveštenik jedva čujno, bolno i umorno jeknu. „Ja sam Srpkinja“, poče ona udahnuvši duboko; „potičem iz vrlo bogate porodice iz Šumadije, a udala sam se vrlo mlada, što je bilo prirodno, jer sam bila vrlo lepa i svi su hteli da se ožene mnome. Pošla sam za najstarijeg od četiri bogata brata i ubrzo ostala udovica bez dece. Svi su me mnogo voleli, cela moja porodica i braća moga muža, imala sam sve što jedna žena može poželeti. Bila sam ponosna i vrlo lepa, vrlo lepa “ Rekoh svom mužu: „Ova žena nikad nije bila lepa.“ A on mi odgovori tiho i ozbiljno, optužujućim tonom: „0na je poput mlekadžijskog konja.“

„A bila sam“, reče monahinja, „i vrlo koketna. Znate, moja lepota imala je jednu manu“ i ona pridignu svoju kapu da nam pokaže kakvu „imala sam vrlo visoko čelo. Ljudi su mi govorili: ’lmaš čelo profesora’, a ja sam po celu noć plakala zbog te svoje jedine mane; a onda sam počela da je prekrivam loknama, malim, maleckim finim loknama; sati su mi trebali da ih napravim. Pevala sam, igrala, i bila okrutna sa onima koji su me voleli, i vreme mi je prolazilo u tome. A onda sam usnila jedan san predivan san.“ Sveštenik načini pokret koji me podseti na stihove kojima je Kolridž[377] ovekovečio osećanja onih koji slušaju neku dugu priču onda kada bi radije činili nešto drugo:

> I svadbeni gost se uhvati za glavu
> Jer začu glasni bas.

Ali ona nastavi. Bili smo kao sveža krv za žednog vampira.

U tom snu, rekla nam je, prikazala joj se Majka božja, i u ruke joj spustila prekrasno dete. Osetivši njegovu težinu i toplinu beše tako obuzeta radošću da pošto se probudila nije mogla da veruje da se to nije stvarno dogodilo. San ju je zabrinuo, svima je pričala o njemu, ali niko nije mogao da ga rastumači, mada joj je majka jednom rekla: „Mislim da to znači da ćeš imati takvo dete, ali neće biti

tvoje, i neće nositi tvoje ime.“ Prošlo je nekoliko godina i ona je otišla na sastanak nekog hrišćanskog kružoka gde je govorio jedan mladi student teologije. Kada je začula njegov glas, morala je da se pridrži za stolicu da se ne bi onesvestila: prepoznala ga je kao ono dete iz snova koje je sada odraslo. Odmah mu je prišla i pošto je bio siroče, usvojila ga je. Uskoro mu je našla jednu bogatu udavaču, ali to je ispalo loše. Nije hteo da se oženi njom, jer se beše zaljubio u jednu siromašnu devojku koja je uz to bila bolesna od tuberkuloze.

„Bila sam vrlo ljuta“, rekla je monahinja, „a sveštenik u manastiru mi je rekao: ’Tvoj sin će se oženiti devojkom koju voli, ali to će trajati samo tri dana’. Posle toga nisam sprečavala venčanje, mada sam ga naterala da mi obeća da neće spavati uz nju, jer sam se plašila da se ne razboli.“ A onda je, tri dana posle venčanja, devojka umrla u njegovom naručju, dok su zajedno stajali kraj prozora. Prema ovom događaju monahinja se odnosila kao ribar koji izvlači mrežu i negde pri kraju konačno nalazi veliku ribu. Malo potom, kad je bila u Albaniji, kod neke prijateljice, čula je kako je ožalošćeni mladić izrazio želju da se zamonaši, pa je sa prijateljicom smesta krenula za Beograd u nameri da ga spreči.

Kad je stigla do tog mesta u priči ustala je i zatruptala nogama po podu da bi nam pokazala koliko se snažno trudila da ga spreči; siroti mladi sveštenik ustade i priđe prozoru, pritisnuvši čelo o okno. Ali nije vredelo, ona je i dalje pričala; njen usvojenik joj je rekao da je obećao svojoj ženi da će se, ako ona umre, zamonašiti. Onda je i ona rekla da će se zamonašiti, i to je i učinila. A njenoj prijateljici iz Albanije obred se toliko dopao da se i ona zamonašila. „Nije to bila neka posebna žrtva“, reče monahinja„ jer već beše prešla šezdesetu, a nije bila ni nešto posebno lepa. Ali ja, koja sam bila mlada, lepa i imala sve, došla sam u priliku da živim ni od čega, od onog što mi ljudi daju, od onoga što je moj pas dobijao kada sam bila bogata. Da li ste ikada u životu čuli takvu priču?“

Tako nihilistička priča zaista se retko može čuti. Nije otkrivala nikakve prijatne osobine pripovedača i izgledalo je da se sastoji isključivo od opsesivnih postupaka; nije otkrivala nikakve osobine drugih učesnika: oni su bili samo lutke bez lica, mada se, kako je priča odmicala, slušaocu počinjalo činiti da je student teologije razgovarao sa svojom pomajkom čučeći na drvetu. „Jesu li vaši prijatelji Englezi ikada čuli ovakvu priču?“ upita monahinja blistajući, zagledajući nas iz velike blizine i snažno nas tapšući po leđima. „A sada morate doći da vidite moju sobu.“ Nad krevetom joj je visila njena veoma uvećana fotografija iz mladih dana koja je potvrđivala da zaista nikada nije bila lepa, da je moj muž bio u pravu i da se uvek odlikovala onom živahnom žilavošću ne baš najbolje vrste konja. Mora biti da je išla kroz život lupajući nogama i galameći, usvajajući ljude koji nisu bili

od njene vrste i birajući poziv za koji nije imala nikakvog osećaja, sprečavajući život da oblikuje neki artikulisan iskaz.

Vratili smo se nakratko u svešteničkovu sobu, ali nije vredelo. Ona je sedela i pričala; koščata ruka grčila joj se u krilu željna delanja koje nije imalo nikakve veze sa onim pokretima koji su proizvodili rezultate, pokretima koje čovek pravi kada svira na muzičkom instrumentu ili piše; a sveštenik ju je posmatrao u tišini, koju ne bi prekinuo čak ni kada bi mu ona to dozvolila. Moraće da živi s tom ženom u ovom malom manastiru barem pet milja udaljenom od grada, sve dok ga crkvene vlasti nekud ne premeste.

Kad smo ušli u kola, Konstantin nam se okrete blistajući od zadovoljstva. „Eto našeg pravog slovenskog misticizma“, reče, „drago mi je što ste imali prilike da vidite i tu stranu našeg života.“ „Da“, reče Gerda, „ona je kao neki lik iz Tolstoja.“

POPODNE U STRUGI

Vrativši se u hotel, s velikim uznemirenjem utvrdismo da nam je osoblje, pošto smo mu se iz nekog razloga dopali, pripremilo fini riblji rizoto. To je bio naš četvrti obrok u roku od četiri sata. Pojeli smo ga pod jasenovima pored jezera, sa izrazom lažne zahvalnosti na licu, a onda smo sedeli, obamrli i naduti, pokušavajući da se izlečimo kafom. Pored nas sitnim korakom prođe jedna vitka starica, sa lepo obojenom smeđom kosom, spreda podignutom i uređenom u neku vrstu kape, i sa visokim čipkanim okovratnikom koji su uz njen vitki vrat držale kitove kosti; koračala je pažljivo, a torbica joj se ljuljala u skladu sa nekim otmenim načelom koje je bilo zastarelo i smešno, mada se njoj nije mogao uputiti nikakav podsmeh – tako su izrazite bile njena tuga i njena otmenost. Rekoh: „Ovo bi mogla biti udovica ruskog generala iz neke Čehovljeve priče“, i gle, ona doista beše udovica ruskog generala, svirala je na klaviru u kafani malo niže niz ulicu.

To je otvorilo raspravu o ruskim piscima. Moj muž i ja rekosmo da najviše volimo Dostojevskog i Turgenjeva. On reče da *Zli dusi* pokrivaju svaku moguću eventualnost u moralnom životu i veliki broj pojedinačnih eventualnosti istorijskog života s kojima se lično susrećemo, a da je kod Turgenjeva naišao na nešto što ga je podsetilo na grčku književnost, ali što ga ipak nije navelo da oseća da je to svet koji poznaje. Ja rekoh da je moj izbor uslovljen time što su svi pisci uvek želeli da napišu knjigu koju je Dostojevski napisao u Snu velikog inkvizitora u *Braći Karamazovima*, i što svi pisci znaju da sve knjige treba da budu napisane kao *Uoči novih dana*. Ali Konstantin reče: „Ne, grešite. Tolstoj je najveći.“ To nisam mogla da izdržim; jer Tolstoj je ličnost koja osuđuje Evropu 19. veka, a ona ga nikad ne bi primala sa takvim strahopoštovanjem da nije izgubila vezu za sopstvenom tradicijom. U protivnom, shvatila bi da su sve ono vredno što je Tolstoj ikada rekao, od njega mnogo bolje rekli sveti Avgustin i drugi oci i jeretici rane crkve, koji su svojim obrazloženjima daleko nadmašili mogućnosti njegovog intelekta. „Ali on je bio veliki čovek, bio je velika ličnost“, reče Konstantin. „Jednom sam pročitao kako je neki Japanac posetio Tolstoja u Jasnoj poljani, i posle susreta s njim, mada je oduvek čeznuo da vidi Evropu, otputovao smesta za Japan, kako ništa ne bi umanjilo snažan utisak koji je pisac ostavio na njega.“ „A kakav je bio taj utisak, šta se posle s njim desilo?“ upitah jer me je to doista interesovalo. „To nije bitno“, reče Konstantin. „To je pitanje...“ Njegova ruka s poštovanjem opisa ogroman, prazan krug. U njemu je bila vizija sveta bez sadržaja, u kome su veliki ljudi govorili ne rekavši ništa, gde su sledbenici slušali i drhtali ne naučivši ništa, a postojanje se nikada nije pretvorilo u život.

Dragutin nam je prilazio ivicom jezera bacajući u vodu kamenčiće. Doviknuo nam je: „Ako ćemo da prespavamo u manastiru Sv. Naum ne treba da krećemo pre pet. Zašto ne bismo popodne proveli u Strugi, čuvenoj Strugi?“ On poče da peva poznatu pesmu o Strugi koja govori da je ona od svih gradova na svetu najlepša, što je doista prilično blizu istine, jer smo to zapazili kada smo u njoj zastali dolazeći iz Skoplja. „Zaista“, reče moj muž, „hajdemo“, ali ostali nisu hteli, pa smo pošii sami.

Struga je čarobno malo mesto, belo i čisto kao oljušten badem. Opkoračuje reku Drim, koja ističe iz Ohridskog jezera, sa vodom prozračnijom i blistavijom onoliko koliko je kristal blistaviji od stakla. Kuće su bele i zimzelenoplave, posvuda rastu jablanovi, vrbe i bagremovi. Struga je samo gradić u unutrašnjosti i nema pečat velike kulture kao Ohrid, ali je lepa, dovoljno lepa da čovek poželi da je pojede, i minuti prolaze kao sekunde dok čovek stoji na mostu i posmatra neverovatno čistu vodu kako protiče ispod njega, nepregledna i prelepa.

Dok smo šetali gradom naišli smo na crkvu čije je dvorište bilo prepuno sveta, a mnoštvo Cigana sedelo je na zidu. Vladika Nikolaj, rekli su nam, služio je unutra liturgiju a iz nje je dopiralo ekstatično pevanje. Rekli su nam da će, kada on u pratnji povorke izađe iz crkve, Cigani ući unutra, pomoliti se u tišini i potom razići. Ne bi im palo na pamet da uđu u crkvu dok u njoj borave hrišćani koji žive u kućama. Taj tako pučinijevski stav samo je povećao moje neraspoloženje prema Ciganima. Ali morali smo zastati na nekoliko trenutaka, jer je njihova zapadnjačka odeća bila odabrana sa takvom smelošću i glađu i, iako je svaki njen deo mogao biti kupljen u ulici Oksford[378], kombinovala je narandžasto sa kraljevski plavim, jarkocrveno sa smaragdnim, sivosmeđe sa žutonarandžastim, tako da je blistavošću nadmašivala i najbogatiju narodnu nošnju.

„Hajdemo da vidimo jegulje“, zagalami Dragutin, „ hajdemo da vidimo jegulje.“ Tako smo pošli do mesta gde se hvataju jegulje, u ograđeni prostor sa pregradama potopljenim u neverovatno bistru vodu. Ribari su izvukli dve, koje su i same bile poput crnog kristala, i vezali ih jednu za drugu, po dužini, ali glavom uz rep, tako da su se uvijale u dugoj travi dok smo ih gledali, ali bez ikakve prilike za bekstvo. Dragutin radosno uskliknu kada je video to rešenje. On je uvek srećan kada je u blizini životinja, kao što su ljudi u kojima još postoji dete radosni u društvu dece; kad bi video ljude koji savlađuju životinje, on bi srećno, bez i malo zlobe, navijao, kao kakav dečarac kada se neki rvač iz njegove ulice bori sa rvačem iz susedne. „Pogledajte“, reče on, pokazujući preko doline ispunjene vodom na neke drvene prizemne kućice među jablanovima, smeštene sred duge trave i mnoštva malih kanala. „Tamo je biološka stanica. Imaju i muzej gde možete videti sve ptice i zveri ovog područja; možete poći tamo ako želite,“.

Ostavili smo ga da se igra sa jeguljama. Voli živa bića, rekao je. Ali u čuvaru koji nas je poveo u obilazak čudnovate zgrade prepoznao bi brata. Zgrada je ličila na kuću na čamcu stavljenu u službu nauke, u kojoj su punjene životinje – orlovi, vukovi, medvedi, divlje mačke, divlji veprovi i zmije – staklastog pogleda zurile kroz zelenkasti sumrak. I on je imao isti odnos prema životinjama. Za njega je razlika između njega i njih bila ista kao između Srba i Grka, Bugara i Turaka. Kada moj muž reče: „Pa ovaj divlji vepar je zaista ogroman“, on objasni da u šumama na ničijoj zemlji, između Jugoslavije i Albanije, nije dozvoljen lov i tu se veprovi sklanjaju, hraneći se žirom i kestenjem, pa progunđa: *„Dort leben sie sehr gut“*[379]*,* kao što bi neki radnik iz istočnog dela Londona rekao za londonskog gradonačelnika i gradske većnike: „Imaju i od tice mleko, nije im ko nama, sirotinji.“ Bilo mu je drago što su oni koji su mu bili povereni na čuvanje bili tu gde su bili, sprečeni da čine zlo, uredno napunjeni, očuvani za večnost uz pomoć kuglica kamfora, u izglancanim staklenim kutijama, ali je nad jednim primerkom tugovao. Bilo je to dvoglavo tele, neobično lepo, nalik na potporni element koji su dizajnirala braća Adams[380]; telo je imalo skromnu, uobičajenu žrtvenu ljupkost teladi, ali šok su izazivale glave koje su se granale kao svećnjak: jedna je bila lepa, ali druga je bila užasna, kao ona prva u izobličujućem ogledalu. „Bilo je sačinjeno savršeno“, žalosno je rekao starac, „savršeno.“ „Da li je živelo po rođenju?“ upita moj muž. „Da li je živelo!“ uskliknu on. „Živelo je dva dana, a bilo bi živo i danas da nije bilo njegovog karaktera.“ „Karaktera?“ ponovi moj muž. „Da, karaktera. Seljak čije je bilo doneo ga je odmah kad je rođeno našim velikim doktorima, i ovde mu je bilo dobro. Kažem vam, bilo je sačinjeno savršeno. Ali, dva dana je lepa glava otvarala usta i pila mleko kojim smo ga hranili, ali kada bi ono stiglo do grla, ružna glava bi ga ispljunula. Ni kapljica nije uspevala da stigne do stomaka, i tako je uginulo.“ Imati dve glave, jednu koja gleda udesno, drugu koja gleda ulevo, jednu koja je oblikovana s ljupkošću i drugu koja nije, jednu koja želi da živi i drugu koja ne želi: to je iskustvo koje nije baš sasvim nepoznato ljudskim bićima. Dok smo pritiskali lica uz staklo, trudeći se da vidimo kroz zeleni sumrak, naši odrazi mešali su se sa teletom i ne bi bilo nimalo čudno da je i ono prišlo bliže staklu ne bi li nas bolje osmotrilo.

SVETI NAUM

Sveti Naum udaljen je od Ohrida sat vožnje i nalazi se na suprotnoj strani jezera. Po lepom vremenu može se videti preko vode kako svetluca beo na tamnoj steni nalik na minijaturu Gibraltara. Put do njega vodi obalom, preko planina prekrivenih mirišljavim žbunjem i zlatnom žutilovkom, do ribarskog sela sa bronzanim mrežama koje se suše na visokim pritkama pored vode. Dok smo prolazili, mladi ljudi sedeli su naokolo pod sjajem kasnog popodneva, u vrlo egzotičnoj narodnoj nošnji koja je podsećala na Persiju, i činilo se da su vrlo prijatni jedni prema drugima; Dragutin je rekao da je selo poznato ne samo po svom žestokom političkom životu već i po nežnoj obzirnosti muškaraca prema ženama. „Neki od njih išli su u Ameriku“, objasni on, „i takvi su se vratili.“ Potom su planine ponovo postale okrutne i biblijske, kao ravnice pored Debra. Goli lanac, crn poput noći, sa visokim prevojem pokrivenim snegom, ležao je s naše leve strane, a s desne, preko svetloplavog jezera, albanske planine bile su tamnije plave, ogrnute belim oblacima, jasne kao pravda. Put se potom naglo spuštao u ravnicu oko Svetog Nauma, i putnik tada postaje svestan da je stigao na mesto koje je prekrasno na mnogo jednostavniji, suštinskiji način nego kako to obično biva u modernom svetu.

Put prema manastiru vodi između strmih livada i pretvara se u aveniju oivičenu visokim jablanovima prema kopnu i čvornovatim vrbama prema jezeru; oni rastu iz glatke zemlje natopljene izvorima. Vode ima sa obe strane puta. Jezero zdesna uvek je u blizini, svetlucajući kroz drveće, a na kraju avenije nalazi se most preko reke koja se izliva iz jednog jezera s leve strane, manjeg i manje ambicioznog, u kome se odslikavalo ostrvo obraslo vrbama. Kada čovek prvi put stigne do Svetog Nauma, on jednostavno pomisli: „Bože, pa ovde ima vode na sve strane. Ali, stanje je još neobičnije, jer u mnogim krajevima sveta suvo tlo je samo stilska figura. Ovde čovek odjednom kaže: „Drveće, cveće i trava na ovom mestu nikada nisu osetili žeđ, vazduh ovde nikada nije bio ispunjen prašinom“, a atmosfera je takva, kao da je zemlja ovde postigla fiziološku ravnotežu vlažnosti koja se retko sreće. I to nije privid. Iza crnog planinskog lanca sa leve strane leži Prespansko jezero, površine od oko sto dvadeset kvadratnih milja, na oko sto pedeset metara većoj nadmorskoj visini od Ohridskog jezera, iz koga ne ističe nijedna vidljiva reka. Ali njegove vode prodiru kroz osnovu planinskog lanca i stižu ovde, u ravnicu u mreži koja predstavlja savršen prirodni sistem za navodnjavanje, osvežavajući oči, nozdrve, kožu.

Priljubljen uz masivnu crnu stenu, čija jedna strana okomito pada prema velikom jezeru, manastir leži čudnovato izobličen ružnim betonskim tornjem

plavičaste boje. Sagrađen je u znak sećanja na hiljadugodišnjicu osnivanja manastira.

Vladika Nikolaj dopustio je da se napravi i zbog toga je bio ozbiljno kritikovan. Branio se da su monasi i pastva hteli da toranj bude takav i da nije njegov posao da osigura odobrenje kulturnih ustanova. Drveni gat tu zalazi u vodu, a put skreće i penje se uza strm, kamenit nasip i ispod kamenog luka ulazi u dvorište koje po pravilu okružuje sve manastire. Ovo je veće od drugih, jer obuhvata pet-šest jutara zatravljenih padina. Oko njega stoje neke prelepe seoske zgrade, stare verovatno nekoliko stotina godina, sa krovovima od širokog crepa poduprtim drvenim stubovima, i lođama pod lukovima, koje pomalo podsećaju na grčku arhitekturu. Svinje, nekoliko konja, jedan carski ćuran sa velikim pegavim podgušnjakom i dva pauna čupkaju travu, a tu i tamo raste poneko visoko, razgranato drvo. Ovo imanje ima svoju istoriju. U tursko doba ovde su održavani vašari gde su se sastajali trgovci i seljaci hrišćani iz različitih krajeva zemlje; tu je tanka, istrošena nit vizantijske kulture još malo zastala, tu su kovane i ustaničke zavere.

Prošli smo ispod jednog luka i našli se na malom trgu oko koga su bile manastirske zgrade. Podizane u raznim periodima još od 14. veka, one su prilično raznorodne i obojene u različite boje – neke su bele, druge sive, neke crvene – iz jednog jedinog razloga: što su monasi mogli da dobiju samo te boje. Na jednom delu nema zgrada i tu se, sa jedne terase, otvara pogled na široko prostranstvo jezera. Vazduh je na ovom mestu svežiji zbog daha koji dopire sa vode. U središtu trga nalazi se crkva Sv. Naum. Ona je tamna i niska, zidovi su joj smeđi, osim na onim delovima gde je malter beo, a njene dve kupole od kojih je jedna viša, napravljene su od crvene i bele cigle, veoma stare, vrlo prigušene boje; krov je prekriven crvenosmeđim crepom. Po obliku podseća na lokomotivu. Uzdiže se iznad kaldrme na platformi od zemlje ozidanoj kamenom. S jedne strane crkve raste jorgovan, sa vrlo velikim ljubičastim cvetovima, a sa druge je smokva. Pored smokve su pritke na kojima se suše manastirske mreže.

Kada smo stigli nije bilo nikog osim jednog od onih mističnijih monaha, starca nalik na izdužen plamen beličastog vrha, kome nismo bili ništa i verovatno nije znao ni da li smo živi ili mrtvi. Zato smo ušli pravo u crkvu, koja je izuzetan primer srpsko-vizantijske arhitekture: roveći zemlju ona traži Boga. Mala je, mogla bi biti jazbina grupice većih životinja. Ima nekoliko uskih prozora, zapravo proreza na kupolama. Da nije bilo sveća koje su gorele pred ikonama, tamna prednja i još tamnija unutrašnja crkva teško da bi se razlikovale od podzemne tamnice. Pozlaćeni ikonostas ovde ima samo mukli, bakarni sjaj. Crkva miriše čudno, snažno ali čisto; dva zdepasta stuba koja dele dve crkve podignuta su na živoj

steni. Jedna niska vrata vode iz tame na jedno malo, još tamnije mesto, gde se nalazi grob svetog Nauma. Limena lampa sa crvenim i plavim staklom osvetljava veliki mermerni pravougaonik čija je gornja površina prekrivena tkaninom sa belim i zlatnim prugama, osrednjeg kvaliteta i zamašćenom na mestu gde mnoštvo vernika spušta glavu; tu takođe stoji i Sveto pismo – u dva velika toma i ne mnogo lepom srebrnom okovu – običan drveni krst i kutija za priloge zapečaćena ružičastim voskom; o zid su oslonjene četiri ikone, prekrivene mašinski rađenom čipkom, a jedna je ukrašena i veštačkim ružama; tu je i nekoliko svežnjeva odeće poklonjene manastiru, koja se izlaže neko vreme, a potom prodaje; a sred tih dragocenih sitnica, na zemlji, ničice je ležao jedan čovek sa kuvarskom kapom na glavi i oko struka vezanom keceljom, u stanju ogromnog očaja.

Na fresci iznad groba je portret svetog Nauma, koji je gotovo sigurno naslikao neko ko ga je poznavao. Sveti Naum je bio naslednik svetog Klimenta, prvog hrišćanskog misionara koga su u ove krajeve poslali Ćirilo i Metodije, a morao je doći ne s mirom, već s mačem, pošto niko od ljudi koji su učestvovali u tim zbivanjima ne beše još čuo za mir. On izgleda kao ratnik. Tokom ovih hiljadu godina niko se nije usudio da dirne stroge oči na njegovom portretu, a to dosta znači; jer freska stoji nisko, a Turci su imali bezbožni običaj da pucaju u oči hrišćanskih svetaca na freskama, dok su ih pobožni seljaci grebali i prah mešali sa vodom praveći napitak od koga je navodno jačao vid. Njegova strogost, i tamna snaga crkve, pružale su makedonskim seljacima utočište pred njihovim najvećim strahovima; one osvetljavaju užas istorije u ovim krajevima, koji nije bio nedostatak hrabrosti, već gubitak mentalnog zdravlja. Putnici koji su u stara vremena posećivali ove oblasti bili su zaprepašćeni učestalošću ludila koje je tu postojalo, što se uvek moglo dovesti u direktnu vezu sa nekom ratnom operacijom kao što je paljenje sela, a katkad i sa surovošću seoskog života. Ovaj manastir je bolnica gde takvi slučajevi bivaju na čudesan način izlečeni. Ovde smeštaju i hrane bolesnike i mole se nad njima pored ovog groba četrdeset dana. Nema sumnje da je ovaj kuvarski pomoćnik bio jedan od takvih melanholika.

Napustili smo manastir i spustili se do mosta preko rukavca koji spaja dva jezera, jer sam želela da moj muž vidi njenu čudesnost. Ta reka, Drim, prozirna je kao nijedna druga i vidljiva samo do one mere koja prija oku. To je, zapravo, ista reka koju smo gledali kod Struge. Nastaje od nekoliko izvora, koji svaki za sebe utiču u manje jezero obraslo vrbama; ono je prosto voda, kao bilo koje drugo jezero; no reka u posebnom, blistavom zanosu protiče ispod mosta, uranjajući u Ohridsko jezero kao ličnost i, poput ličnosti, ne stapa se sa svojom novom sredinom; i posle dvadeset milja ističe iz jezera zadržavajući svoj identitet, sasvim

svoja, sasvim različita od bilo koje druge reke. Sunce je zalazilo iza crnog, stenovitog planinskog lanca, a vazduh je svojom prozirnošću, čistotom i načinom na koji je strujao postao prekrasan poput ove vode. Dok smo oslonjeni laktovima na zid posmatrali jezero, otkrismo da nam kolena dotiču neke izbočine na ogradi mosta. Na njima su u kamenu uklesani ovan i ovca kako se pare, spomenik nekog starog kulta plodnosti. Kada su prvi slovenski hrišćani zidali svoje crkve često su u njih ugrađivali ostatke paganskih spomenika koje su zaticali na crkvištima. Ovaj je bio izvanredan zbog svoje prozaičnosti: ovan je izgledao kao prosečan poreski obveznik, a ovca je delovala uobičajeno čedno. Kult plodnosti među nezanimljivim ljudima morao je biti dosadniji nego bilo koja druga moderna religija. Sa bledo osvetljenih livada čuli smo blejanje ovaca, ljupki, jasni zvuk njihovih zvončića, i konačno, jedan glas, dotaknut svetom senkom, koji je nekog dozivao. Kroz voćnjak kojim se u sumrak, zbog okrečenih stabala, čudnovato rasipala svetlost, prolazio je krhki stari iguman; njegov crveni pojas činio ga je neobičnim poput fantoma koji se odenuo u svetle boje; najzad su ga čuli, te mu pritrča jedan seljak u kožuhu. Iguman pokaza neke grane u voćnjaku, a seljak se iznenadi i uznemiri. Naiđe jedan dečak na konjiću, sa drvenim sedlom i uzdama od kanapa, i njih dvojica mu doviknuše da stane. Dečak dojaha do njih kroz drveće i oni mu pokazaše ono što su ugledali u krošnji, što ih beše toliko uzbudilo. Dečak pogleda uvis i nešto brzo odgovori; po svemu sudeći, njihovo uznemirenje beše rezultat komične greške, i oni zajedno prasnuše u smeh. Bleda svetlost nad zemljom postade zlatna.

Po povratku u manastirsko dvorište naiđosmo na monaha koga sam upoznala prilikom svoje prve posete, kako sedi sa dvoje bolesnika i peva im arije iz *Madam Baterflaj*[381]. Taj monah je Srbin iz Novog Sada, a zovu ga Doktor, jer je pre nego što se zamonašio dve-tri godine studirao medicinu. Priča se da se na to odlučio jer je i njega sveti Naum izlečio od duševne bolesti. Veoma je šarmantan, a lice mu je istovremeno i vrlo animalno, kao da može da se orijentiše pomoću njuha, i vrlo blago, kao da je pročišćen od svake agresivnosti i svih drugih niskih instinkata; ima predivan bariton, bogat i pun neke odsutne čulnosti. Divno je biti u njegovom društvu, mada nije lako stupiti s njim u kontakt, jer Austrougarska imperija nije, kako se to često lažno tvrdi, otvorila zapadni svet svojim narodima učeći ih nemački; Novi Sad je pripadao Mađarskoj i deca u njemu nisu učila nemački, već mađarski. On radi vrlo teško, jer peva gotovo na svakoj službi; sam prima sve goste koji posećuju manastir i pomaže u čuvanju bolesnika; ali njegova koža glatka je poput dečje, a njegov šarm je šarm nehajnog čoveka.

Bolesnici su potvrdili moć koju je imao radeći s njima, jer su onog časa kada je svoju pažnju odvratio od njih ponovo potonuli u tugu. Netremice su gledali u

crkvu gde su ležale sve njihove nade. Ovo je bila antiteza vizantijske prakse da ljude oslepljuju tako što ih teraju da gledaju u jarku svetlost; oni su se trudili da povrate unutrašnji vid držeći pogled prikovan za tamu. Oboje bolesnika bili su toliko duševno poremećeni da je to bilo jasno već na prvi pogled. Jedno od njih bila je devojka u jeftinom kaputu sa okovratnikom od kozje kože, verovatno trgovačka pomoćnica iz nekog malog grada; nosila je sobne papuče, a na čarapi je imala rupu kroz koju se videla peta. Drugi bolesnik je bio izuzetno lep Čovek tridesetih godina, duge kose i svešteničke brade, takođe odeven u zapadnjačku odeću, ali s neverovatnom nebrigom: imao je jarkožute čarape i neke čudne prugaste cipele nalik na dečje. Bili su veoma različiti. Za devojku se moglo odmah reći: „Ne bi bila luda da neko nije bio strašno surov prema njoj“, isto onako kako bi se moglo reći: „To lice ne bi bilo izranjavljeno da nije bilo udarano.“ Ali u čoveku je postojala neka bazična poremećenost, samo njegova, koja bi postojala i da nije upoznao nikog drugog osim sebe, ili da nije bio okružen ničim do ljubavlju. Bio je u istom onom nesrećnom položaju kao i dvoglavo tele: jedan deo njegove duše odbacivao je hranu koja mu je bila neophodna.

Njihova odeća bila je zaprepašćujuće neuredna za zapadnjački um. Ali kad sam se prisetila perioda u svom životu u kome sam se najgore osećala, shvatila sam da bi mi bilo veliko olakšanje da sam mogla dozvoliti da sve oko mene, uključujući i moju odeću, iskazuje moj jad. Ta činjenica nije pokazivala neosetljivost njihovih staratelja, jer neki monasi su toliko zaneti da ne primećuju ništa materijalno, a drugi su odrastali u turskoj Makedoniji, gde je među hrišćanima odrpana odeća bila normalnija nego cela i nova. Nije bilo nimalo strašno biti s tim ljudima, a njihovo stanje učini nam se još manje strašno kada nam se pridruži jedan mladić koji je odseo u manastiru, ali ne kao bolesnik, već kao turista. Omanji i nemiran, odeven u široke kratke pantalone kakve se nose u srednjoj Evropi, sedeo je zviždućući i režući nokte džepnim nožićem; nije bio nimalo prihvatljiviji zato što su mu sve koze bile na broju. Za njega je, izgleda, vreme prolazilo vrlo sporo, što je neizbežno za čoveka koga ne interesuju pravoslavni manastiri, a pošto nije prihvatao razgovor, očito je bio od takve vrste ljudi.

Kad se približilo vreme večere, Doktor posla dvoje bolesnika u trpezariju, pozva nas četvoro da pođemo u gostinske odaje, i požele laku noć mladiću, koji mu je klimnuo glavom, prijateljski ali izuzetno neprikladno, onako kako se pozdravlja neko preko čaše piva. Doktor odgovori vrlo suzdržanim osmehom. Pođosmo za njim uza stepenice konaka i dođosmo na trem, ovde zazidan mada se u drugim manastirima uglavnom otvara prema dvorištu, gde se posetiocioma služi *slatko*[382], zvanično posluženje koje se sastoji od šećera ili džema i čaše hladne vode, a gosti koji ostaju da prenoće, tu i obeduju. Poslužili su nas i

šljivovicom, a potom nam pokazali naše male sobe, gotovo bez nameštaja, opremljene limenim lavorčićima. Prozori su gledali na jezero, koje pod crnim oblacima sada beše srebrno. Preko tamnog planinskog lanca sa naše desne strane nadolazila je prava Nijagara blistave bele izmaglice, a nekakva svetlost, čije se poreklo nije moglo dokučiti, puzala je uz samo tlo bojeći drveće u smaragdnozeleno. Albanske planine s leve strane behu tamnoljubičaste, a pod njima, pri samoj vodi, blistale su svetiljke albanskih sela. „0va svetla koja su vrlo blizu, gotovo pod našim nogama“, reče Doktor, „i ona su iz albanskog sela. Ovde smo na samoj granici. U stvari, jednom smo, posle prvog mirovnog sporazuma, zapravo i bili u Albaniji. Ali ovo je mesto hodočašća za mnoge ljude u Jugoslaviji i granica je morala biti ispravljena. Pa ipak, biće teško ako Italija odluči da iz Albanije udari na Jugoslaviju.“

Svojim lepim i smirenim glasom Doktor otpeva dugačku molitvu i sede da večera s nama. Nismo bili gladni mada je hrana bila sa bogatih manastirskih njiva, a spremio ju je kuvar koga sveti Naum nije do kraja izlečio, pa je molio da mu dozvole da ostane u blizini svetog mesta ukoliko mu opet zatreba pomoć; bio je to naš peti obrok tog dana. Ali Doktor je jeo s apetitom, jer je dan pravoslavnog monaha dug i naporan. Braća ustaju između tri i četiri ujutru i doručkuju u osam, posle duge službe, imaju podnevni obrok u pola dvanaest. a večeraju tek u osam uveče ili kasnije, iako neki imaju dugu popodnevnu službu. Dok je Doktor dremljivo sedeo nad svojom kafom, Konstantin ga upita: „Ko je onaj mladić u kratkim pantalonama koji je sedeo sa bolesnicima u dvorištu?“ A Doktor odgovori: „Ne znamo, ali povremeno dolazi.“ Konstantin upita: „A kaže li zašto dolazi?“ „Kaže da voli manastir“, odgovori Doktor bez velikog ubeđenja. „A šta kaže, odakle je?“ upita Konstantin. „Ima jugoslovenski pasoš,“ reče Doktor. „Ali čini mi se da govori kao Saksonac, možda ne kao Saksonac iz Saksonije, već pre iz Transilvanije“, reče Konstantin.

Nastade tišina i svi popismo još malo vina. „Tužan sam“, reče Doktor, , jer sam ovđe vrlo srećan, a možda ću morati da idem. Ne može mi biti bolje, ja volim gostima da pokazujem manastir, jer je na izvestan način ovo najlepše mesto na svetu, i volim da se bavim bolesnicima, jer mnogi od njih ozdravljaju. To je za mene velika radost, jer jedino zbog čega sam žalio pošto sam se zamonašio bilo je što nisam postao lekar, a ovde pomažem da se izleče oni koje nijedan lekar ne može izlečiti. Ali vladika Nikolaj kaže da će me možda premestiti u Žiču.“ Žiča je sedište druge eparhije vladike Nikolaja, ružičastocrveni manastir gde se krunišu svi srpski kraljevi, stotinak milja južno od Beograda. „A zašto? upita Konstantin. „On kaže“, odgovori Doktor, „da mu u Žiči, koja je administrativni centar, treba moderan čovek kao što sam ja, a da ovde, u Svetom Naumu, postoji živa tradicija

za koju se sasvim dobro mogu pobrinuti i tradicionalisti. Osim toga, on želi da se sprovede pravilo da samo Makedonci služe kao monasi u makedonskim manastirima, i nema razloga da ja budem izuzetak.“ On duboko uzdahnu, ali dodade: „To je mudro pravilo, iz mnogo razloga, čak i u korist samog Svetog Nauma. Jer, mogli bi doći oni koji ne razumeju ni mesto ni seljake.“

Bilo je dosta istine u onome što je rekao, mada je pravilo verovatno prvobitno bilo zamišljeno da se podiđe makedonskim rodoljubima. Doktor je bio jedinstvena ličnost, kretao se u svetu suština i primećivao je malo šta iz materijalnog sveta osim onih jednostavnijih prijatnosti, kao što je osećaj čistoće. Ali većina ljudi vaspitanih u orbiti Beograda ili Zagreba bila je zaražena zapadnim idejama o važnosti materijalnih dobara i pisane kulture. Kada su iguman, seljak i dečak te večeri razgovarali u voćnjaku, između njih je postojala razlika u godinama i položaju, što se sabiralo u veliku razliku u autoritetu; ali nije postojala nikakva osnovna ideja o nejednakosti prema rođenju, jer je i sam iguman verovatno poticao iz seljačke porodice. Nema ništa užasnije od pomisli da ovde dođe neki sveštenik koji će, lečeći poremećene ljude, biti onaj koji će im možda i nehotice dati prvu lekciju o klasnom sistemu, i tako im staviti do znanja da pripadaju nižoj kategoriji, čega pre toga uopšte nisu bili svesni. Taj užas omogućava čoveku da shvati da je klasni sistem, koliko god bio neizbežan u komplikovanoj kapitalističkoj državi, okrutan teret za ljudski um. Bilo bi takođe užasno da u zemlji u kojoj jedan deo stanovništva mora biti odrpan i prljav, oni koji su duševno unesrećeni moraju tražiti utehu od sveštenika koji ideju vrednosti poistovećuje sa neiscepanom i čistom odećom. Slična terapeutska pretnja postoji u zapadnoj nesposobnosti da kao vrednu prihvati kulturu u kojoj ne preovlađuje pismenost, koja Srbe i Hrvate, diplomce sa berlinskih, bečkih i pariskih univerziteta koji žive u Makedoniji, čini potpuno slepim za lepotu narodne nošnje, igre i obreda i navodi ih da veruju da je sve to varvarsko. To slepilo je zaista mnogo veća terapeutska pretnja nego bilo šta drugo. Pre nekoliko godina jedan engleski lekar objavio je knjigu o tome kako je bio nadzornik u jednoj afričkoj duševnoj bolnici i kako je njegov trud bio uzaludan sve dok nije shvatio domorodačku kulturum i mitove i ideje lokalnog stanovništva. Ako je to bio slučaj sa primitivnim ljudima, to pravilo moralo je biti još važnije kada je reč o narodu kojim je vladao fantom kompleksne kulture.

Moglo bi se pomisliti da nijedno od ovih razmatranja ne važi za svetilište, gde je izlečenje čudotvorno, te je stoga prosto kao obloga od vruće kaše, samo hladna i obrnutog dejstva, jer se pacijent jednostavno prostre po mermernom grobu a onda se natprirodnom prepusti da učini svoje. Međutim, izlečenje je znatno složenije. Ono se sastoji u tome da se bolesnici, u što je moguće receptivnijem

stanju uma, podvedu pod uticaj samog svetog Nauma, to jest ličnosti koja je nastavila da živi kroz usmenu tradiciju i u stilu gradnje manastira. I u tome zapadni uticaj može biti poguban, jer ta ličnost obdarena tako blagotvornim dejstvom na mentalno zdravlje izvanredno odgovara Makedoniji. Strog i nepopustljiv, sveti Naum nije pobeđen kada se među ovim stenama borio sa divljim ljudima koji su želeli da ostanu nekršteni; tako je prošao makedonsko iskušavanje. Znao je da nijedan užas nije nezamisliv na zemlji, ali da se verovatno sve može podneti ukoliko se čovek bori kao vojnik, utvrđujući koliko neprijatelja ima i prepoznajući im tip, koristeći sve raspoložive snage, od kojih je najmoćnija bila magija. Šteta bi bilo prepustiti ponavljanje te poruke zapadnom sentimentalisti, koji bi predstavio svetog Nauma kao blagog čoveka koji je poljubio ovo mesto i iscelio ga, ili zapadnom euforičaru koji bi netačno tvrdio da događaji nikada nisu užasni ako se na njih gleda iz pravog ugla.

Priroda svetog Nauma, ili tradicije koja se razvila oko njegovog imena, do te mere je određena da je svaki put kada bih prespavala u manastiru uticala na moje snove, pretvarajući ih u blede, ali ne i uznemirujuće predstave onoga što neće krenuti nabolje u mom životu; iz njih sam se budila osvežena. Ali ovog puta probudila sam se kasno. Čula sam udaranje velikog zvona koje je označavalo kraj duge jutarnje službe, umila se hladnom vodom gledajući preko jezera na svet koji je blistao, obukla se, pretrčala preko dvorišta gde je jedan paun širio svoj rep u jezeru sunčeve svetlosti i ušla, ili tačnije sišla u tamnu crkvu. Tu su, pri svetlosti sveća, stajali moj muž, Gerda, Konstantin i Dragutin, dve stare monahinje i jedna mlada, sa grbom, dvoje ludih koje smo sreli u dvorištu, i još jedno ludo stvorenje, mlada seljanka u pratnji majke.

Doktor, pored koga je stajao pomoćnik, momak u pocepanom kaputu, sa čarapama koje su nabrane dosezale do iznad članaka, čitao je pouku, a kada je završio, carske dveri na ikonostasu se otvoriše i kroz njih izađe sveštenik odeven u tamnocrveno i zlatno; zastao je u onom prostoru koji se nalazi između pastve i ikonostasa, gde je u krugu od belog kamena upisana crna zvezda. Jedna od starih monahinja povede devojku u kaputu ka njemu i ona pade na pod pred njim. Iz njegovih usta skrivenih dugom bradom izvi se dubokim glasom izgovorena molitva, dok je kadionicom mahao nad njom. Devojčino telo beše zgrčeno u obliku hijeroglifa čije je značenje bilo sasvim očito. Da je pitanje pola bilo u ljudskom umu postavljeno kako treba, te da su muškarci nežni prema onima koji im pružaju zadovoljstvo, ona ne bi bila luda. Ali tamna kupola, masivni stubovi crkve oko nas i ukrašeni ikonostas govorili su da je takva promena nemoguća i da u životu neizbežno preovlađuje nesklad. Na njeno mesto sada se spustio bradati čovek koji je takođe bio okađen. Bacio se žudno pred sveštenikove noge, a pošto

je kleknuo, odbijao je da se dalje povinuje obredu, premeštajući se s kolena na koleno, dižući i spuštajući glavu. Tu je ležao uzrok nesklada u životu, onoga što je devojku oteralo u ludilo. Opet se pojavilo dvoglavo tele koje je jednom glavom pilo mleko a bljuvalo ga drugom, te je moralo uginuti. Poslednja je prišla mlada seljanka, koja je svešteniku okrenula leđa, otkrivajući lepo lice oivičeno belom maramom. Bila je idiot, tresla se od smeha i dok je klečala pred sveštenikom. Njena majka koja nije bila stara, ali je, poput šunke na dimu, bila isušena ogromnom tugom, stajaše uz nju dok je ustajala, da je okrene prema oltaru. Šapćući joj na uvo, podigla joj je ruku ka čelu i devojka se, najzad, nespretno prekrsti. Majka se verovatno godinama mučila da je nauči ovom jednom pokretu.

Sveštenik je opet prošao kroz carske dveri, a Doktor je otpevao još jedan deo liturgije. Idiotkinja se umorila pa se udaljila od majke, koja je stajala očiju sklopljenih u molitvi, i zastala pored mene opipavajući moju haljinu od angore. Onda je izgubila svako interesovanje za okolinu i prosto zurila pred sebe, ugledavši najzad potiljak svoje majke povezan crnom maramom. Ispružila je ruku i dodimula je prstom iskazujući embrionsku ljubav; majka se okrenu i strpljivog lica privuče kćer sebi. Potom je sveštenik ponovo izašao pred ikonostas držeći činiju sa naforom malim, pljosnatim hlepčićima. Monahinje su željno i srećno primile svoje, devojka u platnenom kaputu je uzela svoj kao da to može biti baš ono što želi, bradati čovek je žudno prišao, a onda se okrenuo i počeo da ispravlja zamršene rese na polici na ikonostasu gde se izlažu ikone, dok se idiotkinja vratila smejući se, sa mrvicama oko usana koje joj je majka obrisala. Usledila je molitva zahvalnica, i magija je odjednom prestala. Monahinje i sveštenik požurili su da izađu iz crkve za svojim poslovima, a bolesnici su izlazili polako, kao da su se za njih svi časovnici zaustavili.

Dok smo na galeriji doručkovali kafu, mleko i slatki crni hleb koji prave od domaćeg žita, rekoh Konstantinu: „Volela bih da upitate Doktora da li leče sve vrste ludila.“ On odgovori: „Ne, on ne bi voleo da ga to pitate. A nije ni potrebno jer ja vam mogu reći kakav bi njegov odgovor bio. On bi rekao da milost Božja pomaže svim ljudima koji je traže“, i potom nastavi da pije kafu. Ja rekoh: „Molim vas, pitajte ga“, ali on je odbijao sve dok ja nisam pokušala da sama postavim to pitanje, saplićući se na svom oskudnom srpskom. Doktor se nasmeja blistavo i šeretski, kao lovački pas koji se domišlja kakvom triku lisica može pribeći, pa odgovori: „Sveti Naum može da izleči izvesne slučajeve ludila, a za druge Bog je očito namenio neki drugi put. Možemo da izlečimo neuroze. Sam sam video bezbroj neurotičara kako odavde odlaze kao zdravi ljudi. Neki psihotičari bili su izlečeni više, rekao bih, nego što bi bili na nekom drugom mestu; mislim da u duševnim bolnicama ne leče šizofreniju, a ovde sam video nekoliko slučajeva

izlečenja. Ali kada je u pitanju organski poremećaj, tu ne možemo da učinimo ništa. Možda ne bi trebalo to da kažem, jer to se već koliko sutra može promeniti. Trebalo bi takođe da naglasim da negde sigurno postoji manastir koji leči i takve bolesti. Ono što mogu da kažem je da mi ovde lečimo nešto drugo.“ Rekao je da smatra da će devojka u platnenom kaputu verovatno biti potpuno izlečena, ali je imao sumnje kada je u pitanju bio bradati čovek. Dodao je da po svemu sudeći neće moći da učine ništa za devojku sa belom maramom.

Ovakva presuda u pogledu opštih tipova i pojedinačnih slučajeva sasvim je nalik na onu koju bi izrekao psihijatar školovan po zapadnim metodama, ako se isključe optimističke prognoze date za psihotičare; ali Doktor je govorio samo na osnovu svog iskustva i tradicije manastira, jer njegovo školovanje prestalo je mnogo pre nego što je stigao u ove krajeve. U ovom manastiru sprovođen je sistem psihoterapije koji je u opštim crtama bio podudaran sa modernom medicinom i koji je svakako postizao izvestan uspeh. To nije neprirodno. Pacijenti dolaze da u manastiru provedu četrdeset dana, što je zapravo period koliko jedan pravi odmor i treba da traje, dobijaju zdravu hranu, raznovrsniju od one kakvu imaju kod kuće, koja se kod najsiromašnijih sastoji od hleba i paprike, a smeštaj im omogućava više privatnosti. Za mnoge od njih to je prva prilika za predah u životu koji se isključivo sastoji od teškog rada, a za veliki broj žena to je bekstvo od muške tiranije. Oni su takođe predmet pažnje velikog broja sveštenika, po njihovom shvatanju najvažnijih ljudi, što mora povećati njihovo samopoštovanje; a obred kome smo upravo prisustvovali svakako je na njih ostavljao veliki utisak; ovi ljudi naviknuti su na liturgiju, mnogo puta stajali su u crkvi i znaju da iza ikonostasa sveštenici slave svete tajne. Ponekad se zavesa koja ih razdvaja povlači u stranu i oni ih mogu videti u blesku svetlosti, kao svece i kraljeve starih vremena prikazane na freskama i ikonama, u prekrasnim odorama i duge kose; oni ponekad izlaze i daju im sveti hleb, nešto najsvetije. A sada izlaze samo zato da pomognu njihovoj pomračenoj svesti.

Posle doručka pošli smo da vidimo izvore od kojih nastaje malo jezero. Usput smo svratili u crkvu, da još jednom osetimo njenu moć i suzdržanost. Ali, nismo se zaustavljali, jer je na grobu svetog Nauma jedan sveštenik čitao neku isceliteljsku molitvu nad mladom seljankom, čija je majka, ruku sklopljenih preko kecelje, u očajanju stajala sa strane. Devojka je sedela na podu; na glavi joj je bila neka vezena liturgijska tkanina ispod koje je ogromnim crnim očima utonulim u belo lice nimalo tužno zurila ispred sebe. Po bolesnoj tanušnosti zglobova i članaka, kao i po dobroćudnoj izopačenosti lica, podsećala je na nekog mladog Parižanina iz dvadesetih godina 20. veka, nekog idola sa stopalima od kokaina, kakav bi bio drag Žanu Koktou[383] i njegovom krugu. Dok smo kroz zasvođen prolaz izlazili iz

manastira, nad našim glavama prolomi se strašna halabuka; tu je bilo nastanjeno mnoštvo lasta kojima je zapretio neki opaki golub. Jedan mršavi stari monah, istrčao je iz kuhinje noseći dugi štap. Žustrim pokretima i blagim rečima vrlo brzo je uspostavio red. Napolju je pejzaž, zbog obilja vode, izgledao kao obdaren nekom posebnom milošću. Trava i drveće blistali su sjajem mladosti savršenog zdravlja.

Krenuli smo stazom oko manjeg jezera. Sredina mu beše mirna; na njoj su se vrlo verno odražavali jablanovi pepeljastobele kore i zlatnog lišća. Ali uz obalu stalno podrhtava, jer ovde vode Prespanskog jezera izbijaju iz svog stenovitog zatvora u dve stotine izvora, praveći reku Drim. Svaki izvor ima sopstveni ritam: jedni su brzi, drugi spori, neki biju kao puls, a svi su kristalno prozirni. „Kako je čudno da su oboje na Svetom Naumu“, reče moj muž; „i mala crkva, nešto najtamnije i najteže što sam ikada video, i ovo najsvetlije i najblistavije prostranstvo vode, kakvo do sada nisam sreo.“ Jedan izvor ključao je, proziran poput vazduha, u kamenom bazenu okruženom visokom travom, kao u kapeli bez krova; naš dolazak naterao je velike, bronzanosmaragdne žabe da iz trave poskaču u vodu. Drugi izvor bio je na otvorenom i pored njega smo malo posedeli. Iznad nas, na padini koju je poljsko cveće obojilo u crveno, paslo je stado koza; jedno jare, sivo i nežno, spavalo je nedaleko od nas, blistavo i opušteno kao klupko svile. Ispružih ruku i dodirnuh najpoetičniji divlji cvet, presličicu. Ugledasmo Dragutina, čiji smo religiozni odnos prema vodi već ranije zapazili, kako s poštovanjem hoda obalom, pomno gledajući jezero i povremeno zastajući.

Kada je jutro već dobro odmaklo vratili smo se stazom kroz voćnjak gde smo videli igumana i seljake, i prešli preko mosta na Drimu. Nagnusmo se preko ograde, posmatrajući kako voda okreće vodenički točak pod sivom kulom za koju se priča da je stara koliko i manastir, hiljadu i više godina, i koja je prijatna i veličanstvena na način svog vremena. Voda je bila neverovatno blistava. Ugledali smo Dragutina kako dolazi putem oivičenim jablanovima i vrbama, zastajući da porazgovara sa pastirom čije je smeđebelo stado paslo na livadi pod drvećem. Potom nam se pridružio i spustio u moju ruku pregršt belih oblutaka koje je negde pronašao, pa se i on nagnuo preko ograde mosta. Igrajući se kamenčićima shvatih da me podsećaju na svete hlepčiće iz crkve, i ponovo proživeh onaj poetični trenutak kada sam za vreme svoje prethodne posete Svetom Naumu prisustvovala službi. U jednom trenutku za vreme popodnevne liturgije, jedna monahinja je u sredini crkve, u krug od belog kamena u koji je upisana crna zvezda, postavila mali, klimavi sto prekriven belom čipkom, kakvi se često viđaju u letovalištima na obali. A onda je prišao sveštenik odeven u tamnocrvenu i zlatnu

odoru i spustio na sto poslužavnik sa naforom. Potom je obišao oko stola, upirući ka hlebu dugačak krst na čijem vrhu beše upaljena sveća, verovatno tamo gde se oslanjala Hristova glava, zastajući na severu, jugu, istoku i zapadu da otpeva magične reči. Taj obred je tako sugestivno dočaravao Hristovu smrt, zračenje dobrote, greh njenog ubistva i poništenje tog greha pristankom dobrote da ponovo živi, da su oni koji su jeli taj hleb morali osetiti da unose u sebe nešto što je poput Hrista, da prosto upijaju njegovu dobrotu.

U Svetom Naumu magija stvamo postoji. Um je prihvata. Ovo je jedno od onih mesta na svetu koja svojim materijalnim oblikom, naglašenim rezultatima napora na koje podstiču svoje stanovnike, imaju simbolično značenje. Postojanje ovakvih mesta jedan je od ključnih faktora u istoriji i većina velikih gradova spada u tu grupu. Oblik zemlje oko njih, planine na kojima stoje ili ravnice koje ih čine dostupnim neprijatelju, reke, mora ili goleti oko njih, preporučuju određenu filozofiju. Ona nikada nije formulisana, ali ljudi žive i umiru u skladu s njom: tako ponekad provedemo čitav dan potišteni ili ushićeni zbog sna koga se ne sećamo. Dokaz leži u moći takvih mesta da utisnu isti pečat na sve stanovnike koje im istorija podari, čak i ako osvajanje potisne jedan narod i donese neki novi, sasvim drugog porekla i načina razmišljanja. Kakva god krv da se nađe u Konstantinopolju, ona se oseća obaveznom da teži neizmeroj veličanstvenosti, pod čijom težinom najzad postaje zamorena i aljkava; koja god vera da se nađe u Rimu, ona počinje da žudi za sveopštom dominacijom; bilo da je imperijalizam ili komunizam u Moskvi, on sedi iza zabravljenih vrata, plašeći se sopstvene senke.

Ovde u Svetom Naumu argument, priznat već hiljadu godina, jeste ubeđenje u korist mentalnog zdravlja; verovanje da život, ma kako bolan bio, nije toliko bolan da ga um ne može izdržati, i u suštini je divan. On ističe taj argument nizom simbola. Postoji krug planina u čijem središtu leži veliko jezero. Postoji jezero, koje je krug vode prirodne supstance poput planinskih stena. Postoji drugo jezero, mnogo manje, koje je takođe od obične vode, od kiše koja pada iz tamnih oblaka i sliva se niz padine brda, ali koje prima i druge, svetlije vode, što potiču iz izvora koji teku iz daleke planine. Ta druga voda teče kao reka kroz malo i veliko jezero, uronjena u njih, ali se ipak razaznaje, i napušta ih nepromenjene prirode. Pored tih jezera, tih izvora i te reke postoji i krug zelene zemlje, gde rastu visoka trava i drveće koji nikad ne iskuse sušu, gde se kreće stoka koja nikada nije gladna; a pored tog kruga zemlje, koja je krajnje plodna, postoji mali krug kamena, krajnja, apsolutna golet. Na tom kamenu podignut je kvadrat zdepastih, tamnih, čvrstih građevina. U središtu je najčvršća i najzdepastija, koja je i najtamnija od svih. Ona je podeljena u dva dela; u jednoj postoji svetlost i ljudi koji pevanjem i obredom mogu prizvati misli i osećanja koja su ljudskim bićima

ono što je voda travi, drveću i tlu, a u drugoj postoji tama i ljudi kojima treba takvo osveženje.

To je slika čovekovog života. Razlika između planina i jezera je kao razlika između prirode i čoveka. Razlika između jezera i reke koja kroz njih teče jednaka je razlici između čovekovog telesnog života, onog biološkog što mu je zajedničko sa životinjama, i duhovnog života njegovog uma. Postoji razlika između zelene zemlje i golog kamena, razlika između života koji ide na dobro i onog koji ide na zlo. Postoji manastir kao primer da čovek nije nemoćan onda kada život krene na zlo, da može sklopiti zvuke, boje i dela u obrazac koji očarava i priziva, koji ubeđuje vasionu da ustupi protivotrov koji neutrališe njen otrov. Ni na jednom mestu u Svetom Naumu se ne tvrdi da to otkrivenje dolazi lako. Ni ovde istina ne raste na svakom žbunu. Hleb ne postaje otelotvorenje dobrote dok ne bude stavljen na mali sto u sredini crkve, nad krugom od belog kamena u koji je upisana crna zvezda, dok nije zamađijan pesmom sa četiri strane zemljinog šara i pokazan plamenom. Priroda je umetnosti i misli da nikada ne budu jednostavni. Niti se i na jednom mestu u Svetom Naumu tvrdi da je otkrivenje potpuno, da se sada sve zna. Ako to mesto išta tvrdi, onda je to da se ovde u dužini od milju-dve tlo podudara sa stvarnošću i ta podudarnost se doživljava kao prijatna.

OHRID V

Vraćajući se na ručak ušli smo u kapelu Svetog Nauma i zatekli crkvenjaka kako na svečevom grobu drži dete od otprilike sedam godina, sa ogromnom glavom i sićušnim telom hidrocefalusa, i preko ramena govori detetovoj majci: „A sada klekni i počni da se moliš.“ Ali ona nastavi da hoda gore-dole, kršeći ruke. Imala je lepo lice, mada bi čovek, da ju je video kako radi u polju, pre zaključio da je gruba; to je, na neki način, doista i bila. Ona se okrete mom mužu i uskliknu: „Ali, šta da kažem? Vi ste obrazovani, vi znate šta treba da kažem!“ „Ne obraćaj se tom gospodinu“, reče crkvenjak. „Obrati se Bogu.“ „Ali to je baš ono što ne umem da uradim“, požali se ona. „Ne znam šta o ovome da kažem Bogu, ima tako mnogo stvari koje treba reći. Ne znam gde da počnem, tako je čudno sve to što se dogodilo.“ Opet pomislih koliko je sudbina bila zla kada je izabrala ljude ovakvog uma da pet vekova budu pod vlašću Turaka, čiji je instinkt za spekulativno tako slab da u svom jeziku nemaju čak ni reč koja znači „zanimljivo“.

Baš u tom trenutku Doktor i Konstantin uđoše i objaviše da moramo da ručamo što pre kako bismo krenuli za Ohrid, jer vladika Nikolaj želi da ga tog popodneva posetimo u njegovom dvoru. To nas je veoma smelo; znali smo da njegov poziv predstavlja samo učtivi izraz zahvalnosti zbog novca koji je moj muž priložio za popravljanje jedne crkve u Ohridu. Ali bilo je apsolutno nemoguće ne prihvatiti ga. Gerda i Konstantin, naravno, nisu videli nikakav razlog da odbijemo, i mada nam je Dragutin stavio do znanja da ne deli njihovo mišljenje, sasvim je jasno rekao da nema nikakvog smisla opirati se. Na ovakvom mestu takav poziv bio je kraljevska zapoved. Tako se u tri sata naš automobil peo kroz stari grad, blistav i ukočen pod teškom, kristalnom popodnevnom vrelinom, da bi nas odveo na susret za koji će se Istok pobrinuti na svoj način, sprečivši da bude ono što je trebalo da bude i pretvorivši ga u neočekivano uživanje.

Ništa nije bilo manje nalik na odlazak u neku englesku biskupsku palatu. U jednoj strmoj uličici, iza vrata neodređene boje, ležala je bašta i u njoj oronula kućica. Tako izgledaju seoska imanja kada njihovi stanovnici imaju previše posla, premalo para i dobre namere. Na nepokošenoj travi jedan dečak sa školskom kapom na glavi igrao se sa malim mešancem, a jedan prosjak spavao je na zemlji, lica zarivenog u tlo. Popesmo se iz predsoblja koje je nekada bilo štala, a ni sada nije bilo mnogo drukčije, i klimavim stepeništem stigosmo do vladičine kancelarije, u kojoj su sedela i razgovarala četvorica ljudi – dvojica u seljačkom, a dvojica u zapadnjačkom odelu. Vladika se, rekoše nam, još ne beše vratio sa podnevne službe u crkvi udaljenoj nekoliko milja. Tako se smestismo da čekamo u prijatnoj, dremljivoj svežini. Soba je bila izuzetna: drvena tavanica i zaobljeno

ulegnuće, fino izrezbareno i okruženo gipsanim listovima, bili su savršenih proporcija. Neko vreme sa prozora smo posmatrali jezero, koje je sada bilo zaslepljujuće belo i izgledalo uzdignuto u sredini, poput tanjira pretrpanog svetlošću; padine brda, na kojima je jako sunce padalo na tlo, tamnocrveno izjutra i uveče, sada su izgledale kao stenje prekriveno ružičastim dahom; posmatrali smo krov Svete Sofije, koja čak i ptičjem oku otkriva eleganciju svoje liturgije, prikladnost poštovanja koju car iskazuje svom nebeskom parnjaku; posmatrali smo biistave crne pupoljke jasena pod kojim je spavao prosjak.

Prošlo je tri četrvrti časa. Doneli su nam kafu, ali popodne beše dremljivo i mi ponovo utonusmo u naše fotelje. Pčele su letele oko vaze sa jorgovanom, stari sveštenik razgovarao je sa Konstantinom o politici, četvorica ljudi pričala su o nekom sporu oko zemlje u selu nedaleko od Struge. Posmatrala sam prekrasnu tavanicu pitajući se kom periodu pripada. Rad je mogao biti s početka 17. veka, ali čovek nikada ne može biti siguran kada je, posle turskog osvajanja, ovde nešto rađeno, jer vreme je potom stalo i neka izolovana oblast mogla je vek za vekom ponavljati izraz koji je davno nestao iz svih drugih krajeva Evrope. Onda više nisam mislila o tome; probudila sam se posle jednog sata, a sluga nam je doneo još po jednu kafu, ovaj put pošto je vladika toliko kasnio, sa ratlukom u koji je bila zabodena čačkalica. Jedna šarena mačka ušetala je u prostoriju; stari sveštenik joj je rekao da tu nema šta da traži, no to je učinio sa tako malo strogosti da mu je skočila u krilo i tu se sklupčala. Sluga je potom ušao i saopštio da su mu javili telefonom da se vladičin automobil pokvario prilično daleko odatle i da nema smisla da dalje čekamo.

Spustili smo se strmim uličicama na glavnu kada je popodne već postalo svežije, pa se moglo slobodnije disati. Poseta je bila izuzetno prijatna, mada je, zapravo, nije ni bilo. Konstantin i Gerda išli su ispred nas a mi smo zastajali, jer nas je sve očaravalo. Bilo je ono doba dana kada dečaci izlaze iz pekara noseći poslužavnike s kiflama i drugim pecivom, i moj muž kupi dve od one vrste koju smo naročito voleli – hlebne štapiće posute makom. Sedosmo u jednu veliku kafanu pored jezera, gde smo naručili kafu i mleko. Mora se priznati da smo to učinili iz čiste lakomosti, jer nismo bili ni gladni ni žedni, ali naša lakomost ne beše od neke strašne vrste. Samo je za nekog majušnog insekta ovo mogla biti orgijastična gozba. Pa ipak, kada su Konstantin i Gerda ušli u kafanu i seli za naš sto, ona mu reče: „0vi ljudi stalno jedu i piju. Pitam se da li su svi Englezi takvi proždrljivci.“ Rekavši to, ona uze moj štapić i poče da ga jede.

To nije bilo nimalo strašno, jer upravo tada dečaci sa poslužavnicima uđoše u kafanu i moj muž mi kupi drugi, ali potom usledi razgovor koji je bio izuzetno neprijatan i imbecilan. Konobar me upita da li sam Amerikanka, a kada mu rekoh

da nisam, ali da tamo često putujem, upita me da li sam ikada bila u Dalasu, u Teksasu, gde njegov brat radi kao pekar. Rekoh mu da sam tamo bila jednom i da ima mnogo lepih ijudi, a potom smo još malo popričaii. Kada on ode, Gerda reče: „Pošto poznajete Ameriku, pitam se da li znate kako Amerikanke prave svoje frizure?“ „Kako prave svoje frizure?“ ponovih. „Pa, rekla bih kao i sve druge žene, samo na to troše malo više vremena. „Ne, ne“, reče Konstantin, „to je nešto vrlo neobično, trebalo bi da čujete ovu priču, kad već ne znate. Tiče se načina na koji održavaju frizuru između dva odlaska kod frizera.“ „Ali one ne čine ništa posebno“, rekoh, „imaju trajnu, a mnoge, za razliku od Evropljanki, nose i mrežice za kosu.“ „Ne, nemaju trajnu“, reče Gerda, „one svake noći namotaju kosu na male gužvice toalet-papira. To je činila jedna Amerikanka s kojom sam putovala parobrodom po Dunavu, i ona mi je rekla da sve Amerikanke to rade “ „Eto, zar to nije čudno“, reče Konstantin, „vi ste bili u Americi a ona nije, a ona ipak zna nešto više o Amerikancima nego vi.“ „Kuda god da ide“, reče mu Gerda na srpskom, „ona ne vidi ništa. Kažem ti, ona je budala.“ „Pretpostavljam da je ovo ona vrsta razgovora koji se vode u paklu“, reče moj muž. „Tu se ne može ništa, to je potpuno blesavo“, rekoh. „Voleo bih da je to u potpunosti tako“, reče moj muž, „ali čini mi se da je to deo nečeg šireg. To je vrsta razgovora koji bi neka Rimljanka mogla voditi tokom putovanja sa nekom Kartaginjankom u trećem veku pre nove ere. Pojedi svoj štapić, pa da krenemo. Gospode, pa ona je pojela i drugi.“

U tom trenutku priđe nam jedan advokat iz grada, čiju smo kuću Konstantin i ja posetili godinu dana ranije; pošto je čuo da smo u kafani, žurno je došao da nam saopšti da bi njegova žena želela da nas vidi. I ja sam želela da vidim nju, jer je bila od posebne, junačke vrste: došla je ovde kao lepa, mlada devojka još u tursko doba da bude učiteljica u srpskoj školi, znajući da je ovo bugarska oblast vrlo neprijateljski raspoložena prema Srbima, ali verujući da je takva samo zbog ruske propagande. Ona je Demetra[384], kosa joj je gusta i žuta mada više nije mlada, glas joj je poput gustog krema i ima božanski dodir: cveće iz njene bašte, posebnih boja i mirisa, ispunjava sve vaze, a njeno slatko[385] od dunja, trešanja i šljiva nije samo odlično na uobičajeni način; ono je napravljeno od voća iz njenog voćnjaka, koje je krupnije od sveg voća koje smo videli.

Želela je da nas vidi delom zbog svoje nenametljive, velike gostoljubivosti, a delom zbog usamljenosti i utučenosti uzrokovane politikom. Shvatala je, kao i većina finijih ljudi koje smo sretali, da je uprkos svim svojim manama Konstantin strastveni rodoljub, i želela je njegovo razumevanje. Dugo su na srpskom razgovarali o lokalnim političkim događajima; Konstantin je bio ubeđen da ja ništa ne razumem, ali sam njihov razgovor ipak uspevala da pratim. Ona i njen muž behu vrlo ožalošćeni zato što je preovlađujuće raspoloženje u gradu bilo u korist

Bugarske. Nisu bili sigurni da li bi Ohrid, da je organizovan plebiscit o tome da li grad treba da pripadne Jugoslaviji ili Bugarskoj, ostao u sastavu Jugoslavije. To im je teško padalo, ali nisu pokazivali ni trunke šovinizma. Treba imati na umu da su svi Srbi, kada ih je napala Austrougarska a Bugari joj se pridružili u napadu, Bugare smatrali izdajnicima sopstvene, slovenske krvi, i da je u ratu došlo do incidenata koji su dodatno zatrovali odnose. Na brdu nedaleko od Ohrida stoji jedan beo stub, vidljiv iz velike daljine, ali ga niko ne posećuje; on čuva uspomenu na četiri stotine Srbe koje su pobili ovdašnji Bugari, kada su – bolesni, izgladneli i umorni – tokom povlačenja 1915. godine tu zastali da se odmore. Ohridski Srbi, uključujući i ovu ženu, bili su takođe internirani u Bugarsku za vreme rata, gde su sa njima postupali nimalo nežno. Srce joj se cepalo jer Makedonci koji su naginjali Bugarima ni posle dvadeset godina, tokom kojih se, po njenom uverenju, sa njima nije postupalo nimalo loše, nisu hteli da se ujedine sa Srbima i nisu bili u stanju da shvate da je tiranija koja im je pretila spolja bila mnogo gora od bilo kojih unutrašnjih ograničenja od kojih su strepeli. „Ne mogu da ih razumem“, rekla je s tugom; „ako nas Italija porobi, to će biti kraj slobode za sve nas i za Srbe i za Bugare, i za Jugosiaviju i za Bugarsku.“

Kao da želi da se uteši plodnošću zemlje, koja daje čoveku uprkos svim njegovim političkim greškama, ona izađe iz sobe i vrati se sa jednu sedmicu starim pilićima u kecelji. Izruči ih na pisaći sto, puštajući ih da piju̇u i tumaraju između mastionica i upijača, smešeći se, iako joj čelo beše još nabrano od briga. Uto se začu kucanje na vratima i mi shvatismo, kako se to često događa na putovanjima, da smo zapravo u jednoj od najdruštvenijih kuća u gradu. Stara učiteljica koja je bila na ručku u crkvi poslala je nekog da poruči da zna da će advokat i njegova žena doći na njenu slavu[386], ali da bi bilo lepo da dovedu i strance. To je bilo divno, ako ništa drugo ono zbog svetlosti koju je bacalo na obaveštajnu službu u gradu, ali ja sam bila očarana i mogućnošću da prisustvujem slavi (reč znači „sveti“), posebnom društvenom običaju Srba. Ona je kao neki ogroman i raskošan rođendan; porodica čitav dan prima goste obasipajući prijatelje, poznanike, pa čak i slučajne prolaznike hranom, pićem i prijateljstvom. To je običaj koji se nasleđuje, koji se prenosi sa generacije na generaciju i smatra se da obeležava dan kada se prvi porodični predak odrekao paganstva i prihvatio hrišćanstvo. To je sasvim uverljivo objašnjenje. Jedno od obaveznih jela je ono od kuvanog žita, poput naše pšenice kuvane u mleku, a ime joj je reč koja znači „žrtva ubijena nožem.“[387] Smatra se da je novim hrišćanima rečeno da ne moraju ubijati životinje na oltaru svog novog Boga, već da umesto toga mogu pojesti žito. Na to smo zakasnili, ali smo dobili malo slavskog kolača, koji takođe nosi hrišćanske simbole. To je veliki bogat kolač od pšeničnog brašna zaslađen medom, dosta

sličan hladnom pudingu, a istoričari ga dovode u vezu sa slavljenjem kulta plodnosti. Slavski kolač mora biti ispečen u sudu koji je označen imenom Isusa Hrista, i mora ga blagosloviti sveštenik, koji potom mora da pojede prvo parče.

Konstantin se vratio u hotel da bi telefonirao u svoju kancelariju u Beogradu, a Gerda, moj muž i ja pošli smo sa advokatom i njegovom ženom da se pridružimo grupi od oko dvanaest ljudi koji su sedeli u učiteljičinoj svetloj, goloj sobi. Ona je očito uživala da zabavlja goste, bez obzira ko su oni bili, pričajući priče iz svoje špijunske karijere tokom rata. Tada je prvi put videla more i bila je dovoljno preplašena i da nije bila na brodu koji je bio torpedovan. Pa ipak, sve je to bilo vrlo zabavno i ona se nadala da će i mlađi ljudi imati prilike da se u životu provedu tako dobro kao ona. Svakih nekoliko minuta dve devojčice, njene usvojenice, nudile su sa poslužavnika sitne kolače, ušećereno voće i vino. Potom je ušla jedna starija seljanka, baka jedne od devojčica, kojoj je ponuđeno počasno mesto. Pijuckajući vino ona upita advokata za slučaj koji je nedavno vodio. Iz njihove priče ispostavilo se da su se jedan hrišćanin i jedan musliman zajedno dali u razbojništva pa su se posvađali oko plena. Drugi hrišćanin priskočio je u pomoć muslimanu i za malu nadoknadu ubio prvog hrišćanina. Priznao je delo, pa su on i musliman osuđeni na po petnaest godina zatvora.

Svi živnuše; bilo je očigledno da je slučaj izazvao uzbuđenje u čitavom kraju. Učini mi se da je to izuzetno svedočanstvo za ono što je Jugoslavija radila u Makedoniji, pošto su drumska razbojništva za vreme Turaka bila tako česta da čovek nije ni putovao ukoliko nije mogao da plati naoružanu pratnju. Presude su očito izazvale različite reakcije. Seljanka reče da je u svom selu slušala beskrajne rasprave o događaju te nije znala šta da misli; želela je da čuje šta o tome misle pismeni ljudi. Učiteljica, koja je odrasla u jednom srpskom gradu, reče: „Nema nikakve sumnje da je trebalo da obojica budu obešeni“, ali advokat, rođen i odrastao u Makedoniji, nije se složio. Ispostavilo se, međutim, da on nije bio ni sasvim ubeđen u autentičnost priznanja. Pretpostavljam da su postojale sumnje da je policija pritisnula čitavu stvar, što u ovom delu zemlje nije neuobičajeno, s obzirom na tursko nasleđe koje čak ni najsavesniji administratori ne mogu da iskorene. Advokat reče da, barem što se tiče optužnice za pljačku, nije trebalo da kazna bude tako visoka, pošto je čovek koga su opljačkali bio bogat, a svako bogatstvo je nekome ukradeno. Učiteljica reče: „Oh Bože, ove stvari mogu se vrteti do sudnjeg dana, ali ovde, na zemlji, bolje ih je ostaviti na miru i usvojiti gledište da, u međuvremenu, čovek ipak ne može uzimati ono što mu ne pripada.“ Advokat reče da je to tačno i da je to pravilo po kome se danas živi, ali da bismo morali i da stremimo nečem boljem. „Ah, vas dvoje uvek težite nečem boljem, znam da ste takvi, zato vas i volim, ali ova tetka“, reče učiteljica tapšući

sebe po prsima, „ova tetka se do toga ne može uzdići.“ Advokat i njegova žena se nasmejaše i poljubiše je na rastanku, a mi pođosmo sa njima.

Dok smo hodali pored jezera koje je postajalo sve tamnije, rekoh Gerdi: „Hvala vam što ste nam prevodili ono što su govorili“, a ona odgovori: „Prevođenje je jedna stvar, ali da li ste išta razumeli? Da li vi shvatate kakav je to užasan svet? Svi su oni marksisti.“ Moj muž reče: „Šta hoćete time da kažete? Ono što su govorili nema nikakve veze sa marksizmom. Advokat i njegova žena zvučali su pre kao hrišćanski socijalisti starog kova, a možda nisu ni to, već prosto humanitaristi.“ Lica zgrčenog od mržnje Gerda ponovi: „Svi su oni marksisti.“

PUT

Gerda se vozila s nama od Ohrida do Bitolja, jer to je bio put od svega nekoliko časova, pa nismo mogli tvrditi da će nam, s njom u kolima, suviše dugo biti neudobno. Konstantin je sedeo pored Dragutina koji mu je prepričavao najnovije vesti. „Nećete pogoditi koga sam sinoć video kako se šeta pored jezera. Kostiće, one što imaju veliku tekstilnu radnju u Skoplju, jednu u Bitolju i još jednu u Kosovskoj Mitrovici. Mora da su ovde odseli; ona ima sestru koja je udata za jednog ovdašnjeg funkcionera. Oni su dobri ljudi i puni para, imaju ih ko pleve. Ali, imaju jednu nevolju – nemaju dece. To ih veoma brine. Smatraju, i to s pravom, da nije dobro da imaš toliko para a da nemaš kome da ih ostaviš. Stalno odlaze u crkvu da se mole, a potrošili su već čitavo bogatstvo na lekare. Kad bi mene, recimo, stari Kostić poveo na dobru večeru i dao mi sto dinara, njihov problem bio bi brzo rešen. Znam da novac ne treba petljati u to, ali on je bogat i ne bi ni osetio. Ali izgleda da ni ona nije mnogo snalažljiva. Jednom ju je samu poslao u Beč kod doktora; pametna žena bi uradila nešto, ne bi se oslonila samo na doktora, ali ja poznajem sobaricu njene najbolje drugarice i ona kaže da nije uradila ama baš ništa. E, ovde moramo stati pošto nešto treba da vidimo.

Naterao nas je da dođemo do padine prekrivene golom, razrovanom crvenom zemljom i pokazao nam malu rupu iz koje je izlazilo nešto pare, tek onoliko koliko izbija iz čajnika u kome voda počinje da ključa. „To je vulkan“, reče on. „I mada je mali, aktivan je. Svaka jadna životinja koja se tu zadesi cap odmah se izvrne.“ Nisam bila baš sklona da poverujem u tu priču, ali nešto niže ugledah zgrčeno telo jednog ježa, pokošeno u cvetu njegovog grešnog, ježevskog života. Bio je to Dragutinov dan; zemlja se ponašala po njegovom. Jer kada smo se popeli na vrh prevoja kola su poskočila i stala, a on izlete napolje i potrča natrag niz put. Vratio se tužan. „Mislio sam da sam pregazio zmiju, ali nigde je nema.“ Malo kasnije, kola još jednom poskočiše, i ovaj put zmija beše osakaćena, pa je bilo lako dokrajčiti je francuskim ključem. „Pogledajte crne šare na njenim leđima“, reče on, likujući nad njenim lešom. „To je znak da je stvarno opasna, ubija za pola sata; ovde ih ima mnogo.“ Upitah Konstantina: „Da li ovde mnogo ljudi strada od ujeda zmije?“ On pokuša da, zbog Makedonije, da sve od sebe. „Mnogo manje nego u Bosni. U Bosni mnogo ljudi umire od zmija. „Mada“, dodade on rodoljubivo, setivši se da je i Bosna u Jugoslaviji, „ne preterano.“

Put se potom naglo spuštao u prostrane crvene ravnice zasađene žitom i grožđem, dovevši nas u nezanimljivi grad Resen, koji izgleda poput svih ravničarskih gradova pritisnutih teškim tegom vreline. Dva puta je ušao u istoriju: godine 1903. u njemu su se hrišćani s velikom hrabrošću digli na ustanak protiv

Turaka, a tu je i Mustafa Kemal došao na ideju da osnuje Mladoturski pokret i za njega pridobije svoje saborce oficire. Seli smo da na trgu popijemo kafu, kada nam priđe jedan čovek obrativši nam se na američkom engleskom. Imao je oko četrdeset pet godina; deset godina je živeo u Čikagu odakle se nedavno vratio, zbog nekog porodičnog posla. Upitasmo ga pamti li išta od ustanka iz 1903. godine, i on potvrdi. Bio se, ispriča, trgnuo iz sna i istrčao na ulicu, ugledavši kako se nebo iznad turske kasarne crveni. Potom su usledila strašna vremena, a on i mnoštvo njegovih vršnjaka nikada više nisu videli svoje očeve. Prekide nas Džordž, mora svakog državnika.

Džordž je, kako se ispostavilo, pet godina proveo u Americi i vratio se 1928. godine. Radio je u Detroitu i zarađivao pedeset dolara nedeljno. Morao je da se vrati da bi odslužio vojsku, i nikako nije mogao ponovo da uđe u Sjedinjene Države. „Mlogo hoću tamo“, reče na engleskom. „Amerika dobra, niko radi mnogo, niko sirot.“ Rekosmo da bi možda sada driukčije mislio. „Ne, ne“, reče on. „Tetroit trukčiji. Tamo niko radi mnogo, niko sirot.“ Čovek iz Čikaga poče da viče na njega i maše rukama. Očito smo naleteli na raspravu koja je u ovom strašnom malom gradu trajala godinama. On nam se okrete i povika: „Stalno mu govorim da je izbila kriza!“ „I još“, nastavi Džordž, „u Americi nema si porez. Niko nikad čujo za to. Nema si ni vojska, isto.“ Čovek iz Čikaga se uhvati za glavu i jeknu. Tu ih i ostavismo i krenusmo da vidimo oficirski klub gde je bilo sedište Ataturkovih saboraca. To je bela, četvrtasta kuća čudnog i sudbonosnog izgleda: veliki balkon koji je nekada išao celom širinom prvog sprata beše uklonjen, ugaonici što su ga držali sada štrče poput vešala, a staklena vrata koja su nekada vodila na njega otvaraju se u prazan prostor. Pored se jedna urušena kuća, što je u danima velikog garnizona morala bili lepa vila, gušila u jorgovanu.

U kafani smo zatekli Gerdu kako jede hleb i kajmak, vrlo ukusnu zamenu za puter, koja se dobija kada se skine sloj masnoće sa kuvanog mleka i dobro pritisne. U tome nije bilo ničeg lošeg, ali pošto je osetila da se to kosi s njenim izjavama o asketizmu, ona objasni: „Ovo svakako ne bih jela, ali kada sam videla Dragutina kako ubija zmiju tako sam se uznemirila da sam morala nešto da pojedem. Zar to nije bilo varvarski?“ Kada je završila sa jelom, krenuli smo zaobilaznim putem do Prespanskog jezera koje, čini mi se, niko nije posetio osim Edvarda Lira, pesnika šaljivih stihova. On je stigao do njegovih obala sredinom 19. veka, u potrazi za temama za svoje lepe i čudnovato smislene akvarele. Izbili smo na jezero kroz niz sela, prepunih ljudi sa živim očima, gde život mora biti strašan u doba zimskih vetrova, a još strašniji po letnjoj vrelini. Zastali smo da se nasmejemo prizoru u kome su dva bivola sa izrazom velike važnosti ležala u potoku suviše plitkom za njih, dok ih je grupa brzih dečaka i devojčica,

ružičastozlatne kože, neki i sa žućkastosmeđim očima, prskala vodom. Iza močvara punih roda i pelikana naišli smo na duboko plavo jezero koje leži sred visoke bele trave među planinama bez boje, zapravo boje svetlosti koja je naišla na prepreku i nije mogla dalje. Lepo je poput Ohridskog, ali nije čarobno, nije sveto. Pravo čudo postoji na vodama kod Svetog Nauma.

Na udaljenim obalama šuma se spuštala do vode, a bliže nama odslikavala se u vidu male zelene mrlje na plavoj površini. „Na onom ostrvu“, reče Konstantin, „bila je palata bugarskog cara Samuila, onog koji je imao moćno carstvo u 10. veku, porazio ga je vizantijski car Vasilije, poznat kao Bugaroubica, mada je u modernom smislu radio gore stvari od pukog ubijanja. Zarobio je hiljadu pet stotina Bugara i sve ih oslepeo, osim svakog stotog, kojima je ostavio po jedno oko da ostale mogu odvesti natrag njihovom caru. A kada je ovaj video svoju oslepelu vojsku nije izdržao: prepuklo mu je srce jer je, iako Bugarin, bio pravi car.“ „Možemo li na to ostrvo?“ upitah. „Ono nije baš srećno mesto“, reče Konstantin. „Tu je tromeđa Grčke, Albanije i Jugoslavije, ima mnogo vojnika koji ljubomomo čuvaju čast svojih otadžbina i nemaju šta da rade pa bi rado pripucali; a osim njih ima i priličan broj velikih zmija.“ Stoga smo malo prošetali jednom uzvisinom iznad jezera, prekrivenom rascvetalim žbunjem i dubokom mekom zemljom, disali punim plućima i gledali ničim nepomućenu svetlost. „Slava Bogu!“ reče Dragutin skačući gore-dole. „Ovo tlo dobro je poput asfalta.“ „Slušajte ga“, reče Konstantin. „On je u duši vozač, njegov rečnik je rečnik vozača, njegov svet je svet vozača. To je kao komad onog Francuza, što je trebalo da izgleda kao da ga je napisao pas za pse, koji počinje uputstvom: *'Le rideau se léve sur un os*[388]*“* „Slava Bogu!“ uzviknu Dragutin. „Ove biljke divno mirišu! Lezite i valjajte se! To je pravi način da se uživa!“ Tako se svi bacismo na tlo i počesmo da se valjamo; naiđe jedan pastir i poče da nas posmatra, klimajući glavom i smešeći se. „ Tako je“, reče; „ali treba da dođete u julu i avgustu, onda miriše još lepše.“

BITOLJ I

Toliko smo se zadržali pored jezera da smo morali da ručamo u Resenu umesto da nastavimo za Bitolj. U tom neupečatljivom, zabitom gradiću ručali smo bolje nego bilo u kom velikom engleskom gradu: imali smo pileću čorbu, dinstanu jagnjetinu sa alevom paprikom i odlično kiselo mleko. Pošto smo moj muž i ja bili zadovoljni, Gerda se, crvena od srdžbe, požali Konstantinu na srpskom: „Ovo dvoje“, reče, „toliko su nepristojni da me nisu ni pozvali da i ja idem u Peć. Od tebe očekuju da pođeš, pošto ćeš im biti od koristi, a ja sam slobodna da se vratim u Beograd.“ Tačno je da je nismo pozvali da pođe u Peć. Nismo se osećali nimalo obavezni da produžavamo mučenje koje je trajalo poslednje dve sedmice, pri čemu je mržnja bila najblaže osećanje koje je iskazala prema nama. Moj muž i ja otišli smo u jednu knjižaru gde sam kupila crveni metalni zarezač koji je oštrio bolje nego ijedan koji sam imala. Moj muž reče: „Moramo reći sirotom Konstantinu da možemo otići u Peć bez njega. Ovo više ne može da se podnese.“ A kada smo se vratili do kola, Konstantin je predložio to isto. „Daću vam preporuke za jednog funkcionera tamo“, reče, „a ja ću se vratiti sa svojom ženom; već sam predugo odsutan od kuće.“

Popeli smo se do jednog prolaza između golih planina koji je, dok smo se bližili, bio premošćen dugom i zaustavili se na vrhu da poslednji put pogledamo poput divljeg zumbula plavu površinu Prespanskog jezera. Dragutin pokaza na ljubičasti oblak, jedan od mnoštva sličnih, za kojim su se preko sivozelenog neba vukli isprepletani velovi, i reče: „Grmljavina!“ Posle samo nekoliko minuta baš njega je zaparala munja. Dragutin se radovao predstojećoj oluji i pevao neku vagnerovsku ariju, no rezultat je bila sasvim obična kiša. Zbog nje smo, ne zaustavljajući se, morali proći pored jednog polja prekrivenog narcisima. Zastao je samo jednom, da bi nam s velikim poštovanjem pokazao selo odakle su svi muškarci odlazili u Ameriku da rade u fabrikama automobila i vraćali se da kupuju zemlju. „Pravili su dodžove, bjuike, ševrolete, da i linkolne“, rekao je glasom punim onog što Vorsvort[389] naziva prirodnom pobožnošću. A onda smo išli dnom doline koja nam je tokom poslednjeg rata svima postala poznata, jer Bitolj je poznatiji kao Monastir. Dolinu i planine oko nje držale su nemačke i austrijske trupe, koje su se na istoku udružile sa Bugarima protiv Grka. Bezbroj vojnika iz tih armija ovde je ubijeno ili stradalo od rana i groznice; a za one koji su preživeli, Monastir i Makedonija uvek će ostati sinonim mučeništva.

Pa ipak, Bitolj je jedan od najlepših gradova na svetu. Leži na ulazu u dolinu i rasipa se po prostranim ravnicama, zasenčen gajevima topola; a sneg na vrhovima iznad njega vidljiv je do duboko u leto. To je jedan od onih gradova koji

nam na naše zaprepašćenje predočava da mi zapadnjaci nismo ni počeli da shvatamo kako treba graditi gradove. U njemu živi trideset pet hiljada ljudi, ali sa svih strana izgleda kao bašta, i ne postoji nijedan deo koji je skučen i ružan pa je u njemu neprijatno živeti. Udžerice su i ovde udžerice, ali one su slučajnost, one kazuju da neko nije imao sreće, da je izgubio novac ili pamet. Trgovačka četvrt je divna: dva reda radnji, urednih poput kutijica, opasuju obale rečice zasenčene bagremovima. Ne postoji nijedan meni poznat grad u kome svaka otvorena kapija bez razlike otkriva s uživanjem i znanjem uređenu baštu; a mačke su – što je ozbiljan test civilizovanosti – debele i nimalo plašljive. Žene, čak i najsiromašnije trgovačke pomoćnice, odevaju se s jednostavnom elegancijom kojoj bi i kreatorke poput Aliks ili Megi Ruf[390] odale poštovanje; stanovništvo je prijatno i apsolutno nenametljivo. Ovo je bila turska prestonica Makedonije, u kojoj je duga urbana tradicija više nego očita.

Ali ja imam poseban razlog da volim Bitolj. To je jedino mesto na svetu u kome je celokupno stanovništvo ustalo u moju odbranu. Kada sam ga godinu dana ranije posetila, šetala sam sa Konstantinom novom glavnom ulicom, kada mi, gegajući se, priđe jadna stara muslimanka, pod zarom i odevena u crno, i zatraži nešto novca. Dadoh joj dvodinarac. Potom se vratismo u hotel gde smo popili kafu; kada smo izašli, opet mi, gegagući se, priđe jedna jadna stara muslimanka i zatraži nešto novca. Njoj dadoh jedan dinar. Kretosmo zatim u stari grad i dok smo se pogađali sa jednim jevrejskim trgovcem oko nekih vezova, priđe mi još jedna stara muslimanka i zatraži novac. Upravo sam nameravala da joj dam dvodinarac, kada mi je pritrčala grupa ljudi i zadržala mi ruku. Mada nisam imala predstavu da se iko zanima za ono što radim, a još manje da to pomno prati, oni mi saopštiše da mi je svaki put prilazila ista stara muslimanka, i da je, da bi me uhvatila i četvrti put, napravila pogodbu sa nekim taksistom da je za pola dinara preveze preko mosta. Stanovnici su zaključili da je dogovor sa taksistom prevršio svaku meru i da takva niskost njihovom gradu nikako nije potrebna.

Bilo je neprijatno što sam na njihovu dobronamernost mogla uzvratiti tako što sam se samo naizgled saglasila s njima, jer mi se nijedan prosjak nije toliko dopao kao ta dosetljiva starica, ili konobar u kafani uz rečicu, čiji postupak savesni Bitoljani svakako ne bi odobrili. Bila je to mala kafana, u kojoj su sedeli samo mladići sa duboko natučenim šeširima, pijući kafu i igrajući *moulin* na način koji je jasno pokazivao da varaju. Na zidovima su visile reprodukcije slika Kraljevske akademije na kojima su dvorjani Luja XV prikazani kako, igrajući menuet, testiraju izdržljivost svojih do kolena dugih belih satenskih pantalona. Slike su krajnje odudarale od ambijenta. Konstantin je stavio na sto novčić od deset dinara, od čega je trebalo da dobije osam dinara kusura, a konobareva ruka za trenutak je

zaigrala iznad njega, posle čega je savršeno nevino izjavio: „Baš čudno, učinilo mi se da tu stoji novčić od deset dinara. Kuda je nestao?“ Da sam gledala u njegovu ruku verovatno ne bih videla ništa, ali ja sam gledala mimo njega, u reprodukcije, pa sam krajičkom oka videla kako novčić iz njegove šake nestaje u manžetni. Nije uopšte protestovao kada mu je rečeno da ga vrati.

U Bitolju zapravo ima mnogo takvog zabavnog, parazitskog nevaljalstva koje doprinosi atmosferi iz hiljadu i jedne noći; i mora biti da je nekada bio grad baš iz takvih priča. Dokaz o tome koliko je tursko bogatstvo ovde bilo koncentrisano jesu i neverovatno ekstravagantni mermerni grobovi koji, poput ogromnih svadbenih torti, ispunjavaju muslimansko groblje; tada je ovde bilo i mnogo bogatih grčkih trgovaca koji su sedeli pored fontana u svojim senovitim baštama, kao i nekoliko veoma bogatih Jevreja. Ali u ratu je Bitolj pretrpeo veliku materijalnu štetu, a potom je nekoliko godina kasnije stradao i od velike eksplozije, o čemu i danas svedoče brojne oštećene i srušene kuće. Ljudi koji u Jugoslaviji ne vide nikakvo dobro gorko se žale da je, pretvorivši Skoplje u administrativni centar provincije, Jugoslavija uništila Bitolj; ali teško je shvatiti kako je mogla zadržati kao prestonicu grad koji leži na sporednoj pruzi i samo nekoliko kilometara od granice, dok je Skoplje na glavnoj železničkoj saobraćajnici i gotovo stotinu milja udaljeno od granice. Pa ipak, Bitolj ima budućnost kao turistički centar, jer kada bagrem cveta to je prekrasan grad, posut belim cvetovima i ispunjen slatkim mirisom. Na brdu izvan grada ima kafana koja je usred jednog bagremara, gde je divno sedeti u topla predvečerja i posmatrati zalazeće sunce kako obasjava četrnaest gradskih minareta i izdužuje senke koje jablanovi bacaju po ravnici.

Zbog mnoštva uspomena želela sam da izađemo čim ostavimo prtljag da bih svom mužu pokazala grad. Dok sam još razmišljala da li ću to moći da izvedem sama, sretoh Konstantina u hodniku. „Da, treba da izađemo“, reče on, „izaći ćemo i mi sa vama. Prirediću zadovoljstvo svojoj ženi i pokazati joj spomenik nemačkim vojnicima.“ Taj spomenik je jedno od najčudovišnijih nedela koja su ikada počinjena. Nemci su izvršili invaziju na Srbiju, pljačkali su po njoj i palili, a onda su se utvrdili u ovim brdima i svojim topovima nastavili da ubijaju po Makedoniji, sve dok ih saveznici nisu porazili. Potom su odlučili da je najprikladnije da svoje mrtve sahrane na vrhu brda sa koga su njihovi topovi gradu podarili mučeništvo, i da oko tog mesta podignu zid koji podseća na tvrđavu. Ništa nije rečitije govorilo da se nisu nimalo kajali za ono što su počinili, te da nameravaju da ponovo dođu ovamo čim im se za to ukaže prilika. To je jedino odvratno vojničko groblje koje sam videla, jer vređa i zemlju u kojoj se nalazi i nesrećne vojnike zgurane u njega, ne beležeći ni njihova imena niti pukove kojima su pripadali. Teško da je nešto moglo biti neprijatnije nego sa Gerdom posetiti taj nesrećni simbol njenog

naroda; ali nije bilo drugog rešenja, jer ona u tom trenutku izađe iz sobe i reče: „Tako mi je drago što ćemo ipak naći vremena da pogledamo mesto gde leže siroti mrtvi vojnici iz moje zemlje; mislila sam da mi nećete pružiti to zadovoljstvo, jer, naravno, vi odlučujete gde ćemo ići, a ne ja.“

Kada sam sišla, moj muž je već bio u kolima pored Dragutina, pa ga tako nisam mogla upozoriti kuda idemo. U nekoj drugoj prilici on bi sa poštovanjem posetio spomenik nemačkim vojnicima; još od najranijeg detinjstva njegov život je bio podeljen između Nemačke i Engleske, u jednom od tih grobova lako je mogao ležati neko koga je, kao dečak, poznavao iz obdaništa u Hamburgu. Ali ovo nije bio bilo koji spomenik iz rata i njegova reakcija bila je poput moje. Kada je izašao iz kola on upita: „Šta je ovo?“ Ja mu žurno priđoh i rekoh. „Nemački vojnički spomenik.“ On odgovori: „Koješta! To je neka tvrđava.“ Povedoh ga žurno ispred Konstantina i Gerde, objašnjavajući kako smo bili primorani na ovaj nesrećni izlet, tako da smo stigli na vrh malo pre njih. Moj muž zaprepašćeno pogleda građevinu – jedan običan, visoki kružni zid u koji se ulazi kroz uzana vrata prosečena ispod kule. „Ali ovo je samo tvrđava koja dominira Bitoljem!“ uskliknu moj muž. „I kakvo je to čudno groblje! Tako masivno a malo, tela vojnika jedva da mogu da stanu u njega.“ „Ima ih tri hiljade“, rekoh, „naguranih u mali krug i prekrivenih nekom vrstom žbunja koje je, ne znam iz kog razloga, doneto iz Švedske.“ „Nesrećnici!“ reče moj muž. Pokušasmo da otvorimo vrata, ali su bila zaključana. „Nije važno“, rekoh, „ionako nema ničeg, jedino crni mermerni kovčeg na kome su uklesana imena i grbovi nemačkih država, koji se nalazi odmah uz vrata, a na tavanici je mozaik koji pokazuje orla raširenih krila.“ „Ali, to nije nemački“, reče moj muž; „seti se kako su Nemci privrženi porodici, pomisli na ljubav koja se tako očito iskazuje na svakom nemačkom groblju. Međutim, ono što je najneprijatnije to je uvreda ovoj zemlji, jer je to i pretnja da će se vratiti. Pa, evo ih, stižu, nećemo više o tome.“

Obiđosmo spomenik gledajući prema snežnim vrhovima iza kojih je ležalo Prespansko jezero dole ka ljupkom Bitolju; kada smo opisali pun krug sretosmo Konstantina i Gerdu na ulazu. „Divan je“, govorila je ona, „ovo je jedan izuzetno vredan spomenik “ Onda se okrete nama i reče: „Zašto ništa ne kažete? Ne sviđa vam se. Gledala sam odozdo i videla sam kako stojite ovde i posmatrate ga s tom vašom engleskom hladnoćom. Pretpostavljam da smatrate da je smešno što Nemci imaju vojnička groblja; trebalo bi valjda da nas sahranjuju kao životinje.“ „Ne, ne“, reče moj muž, „samo smo pričali o tome da nam se ne sviđa onoliko koliko nam se dopalo zaista lepo nemačko vojničko groblje nedaleko od Beograda.“ „Dopalo nam se mnogo više nego ona koja smo viđali po Francuskoj“, dodadoh. „Vama se uopšte nisam ni obratila“, reče Gerda i potom se ponovo

okrete mom mužu. „A zašto vam se ovo groblje ne sviđa toliko?“ povika ona. „Zašto?“ „O Bože“, reče moj muž očajno. „Ne sviđa mi se zato što ne odaje poštovanje ljudima koji su na njemu sahranjeni i zato što ljude na koje je bila izvršena invazija netaktično podseća na prošlost.“

Gerda diže ruke u vazduh i vuknu put neba. „A sada još i vređa moj narod! Vređa ceo moj narod! Trebalo bi objaviti u novinama da Englezi govore takve stvari, samo da bi se videlo kakvi su to ljudi. Ali mi Nemci ne radimo takve stvari, mi smo suviše dobri, hoćemo da budemo prijatelji sa Engleskom! Ali tako je to, evo me ovde, daleko od kuće, a on vređa moju krv, nemačku krv!“ Lice joj je bilo purpurno i mokro od suza. Polako i teško poče da trči nizbrdo. Pred njom su zelena i ljubičasta brda blago padala prema planinama obraslim šumom, pravim putem pored vijugave rečice stoka i seoska kola lagano su se kretala kroz blato koje je prštalo obasjano suncem; dobro sačinjen grad, beo sa crvenim krovovima, ležao je sred svojih senovitih bašta. Dragutin, koji je stajao pored kola, pogleda u našem pravcu, ugleda je i skrsti ruke, lako nakrivivši glavu. Konstantin zadihano reče: „Nemci su takvi. Oni su jezivi ljudi.“ Moj muž reče: „Koješta, mnogi Nemci uopšte nisu takvi“, a onda, pošto je bio izuzetno učtiv čovek, zbunjeno zastade, jer je ono što je rekao zapravo značilo: „Vaša žena je užasna, ali to je zbog toga što je ona takva, a ne zato što je Nemica“, pa dodade: „Žao mi je što sam uvredio vašu ženu.“ Konstantin snuždeno reče: „Oh, dobro, svi znaju da vi Englezi ne možete a da ne budete netaktični“, i krenu nizbrdo, šutirajući kamenčiće pred sobom kao nesrećno dete.

„Zašto si to rekao?“ požalih se, kako žene ne bi trebalo da čine, dok smo silazili za njim. „Sam Bog zna da sam ti davala silne znake.“ „Nisam mogao da se suzdržim“, reče moj muž. „Znao sam da će nastaviti da nas vređa sve dok ne kažem istinu, pa sam skratio celu stvar. Ali, kako je to sve odvratno! Napraviti scenu na vojničkom groblju. Nad gomilom mrtvih mladića! Ovo je gore nego ono na gozbi kod vladike.“ „Sve je to deo jedne iste priče“, rekoh. „Vera i smrt nisu toliko važni kao što je važno biti Nemac, ništa ne treba da postoji osim nemštine.“ Kad stigosmo do podnožja brda, Dragutin je sedeo za volanom sa diskretnim izrazom lica, a Gerda je kružila oko automobila. Moj muž joj priđe i reče: „Žao mi je što sam vas uvredio“, ali ona se okrete od njega vičući: „Mislite li da reči mogu zaceliti ranu koju ste mi zadali? Zar mislite da treba mirno da slušam kako moj narod nazivate netaktičnim?“ Onda reče Dragutinu: „Otvorite vrata, sedeću pored vas“, pa onda zastade da doda: „od sada ćete se udobnije voziti ovim kolima u kojima ne možete da podnesete moje prisustvo, jer ja se vraćam u Beograd. Ne mogu više da budem u društvu ljudi koji vređaju moj narod.“

Dragutin nije pitao kuda da vozi, a mi smo bili previše uzbuđeni da bismo primetili da mu nismo dali nikakva uputstva. Provezao nas je kroz grad do ruševina Herakleje, rimskog grada koji leži oko jednu milju izvan Bitolja, na Via Egnacija, rimskom putu koji je vodio od albanske obale Jadranskog mora do Soluna i Konstantinopolja. Iskopavanja su u fazi koja je interesantna samo psima i arheolozima; moj muž i ja sedosmo nakratko na pravoslavnom groblju koje se prostire po obližnjem brežuljku. Osećam duboku vezanost za to groblje, jer sam tu shvatila da Makedonija predstavlja most između sadašnjosti i prošlosti. Tu sam videla jednu seljanku kako sedi na grobu pod drvećem, držeći u krilu jelo od žita i mleka, dok je sunčeva svetlost natapala belu maramu kojom beše povezala glavu. Utom je pristigla još jedna seljanka, po svemu sudeći iz drugog sela, jer joj je odeća bila drukčija. Mislim da se uopšte nisu poznavale. Pozdravile su se i žena koja je držala jelo pružila je posudu pridošlici, zajedno sa kašikom, a ova je uzela nekoliko zalogaja. Bila sam opčinjena; kada je sveta Monika stigla u Milano pre hiljadu pet stotina godina da bi bila uz svog teškog i darovitog sina, svetog Avgustina, odlazila je da jede na grobovima hrišćana i bila povređena time što ju je crkvenjak prekoreo jer je, kao što beše navikla u Africi, nudila jelo drugim ljudima koji su dolazili iz istog razloga. Ambrozije, svetac koji je voleo protokol, zabranio je taj običaj jer je po njegovom osećanju suviše ličio na izlete. Gledajući te žene koje su polako jele u slavu Boga, shvatila sam da na tom mestu mogu ukoračiti u prošlost kao u drugu sobu.

Tokom moje prve posete svidelo mi se takođe kada je naš vodič pogledao preko ravnica prema gradu i rekao: „Gledajte, eno pogrebne povorke. Ali, to je samo neki starac.“ „Kako znate?“, upitala sam. „Kovčeg prati vrlo malo ljudi i svi koračaju sporo“, objasnio je vodič. „Kada umre neko mlad, onda čitav grad smatra da je to veliki gubitak i svi dođu na pogreb. Gledajte, evo groba Anastazije Petrović. Imala je samo dvadeset godina, a po fotografiji na krstu možete videti koliko je bila lepa. Svi Bitoljani došli su da je isprate, a put od grada još se crneo od sveta kada su je unosili u kapelu. Ali kada umru starci, to je prirodno, i niko ne mari osim nekolicine starih ljudi.“ Potom su pristigle kočije i povorka, i doista svi ožalošćeni behu starci. Ušli smo s njima u kapelu i u mraku držali upaljene sveće, slušajući iskrenu tugu pravoslavnog opela. „Kakav je ovo rastanak, braćo! Kako je žalostan ovaj događaj! Priđite, prigrlite onog koji je još malo s nama. On će biti predat grobu, prekriven kamenom, da prebiva u senci i da bude pokopan sa mrtvima. Svi mi, njegova rodbina i prijatelji, bićemo odvojeni od njega. Pomolimo se Bogu da mu podari mir.“

Ugledasmo Konstantina kako dolazi šumskom stazom, kroz šarenilo senki i svetlosti. „Možda si“, rekoh svome mužu, „bio užasan, neverovatno užasan što se

nisi suzdržao kod nemačkog groblja, ali smo se barem rešili Gerde “ „Tu grešiš“, reče moj muž. „Ne grešim“, rekoh. „Zar je nisi čuo kako kaže da će sutra radije otići u Beograd nego da ostane s ljudima koji je vređaju?“ „Čuo sam je“, reče on, „ali neće održati reč. Razmisli, sutra idemo na Kajmakčalan, planinu gde su Srbi potisnuli Bugare i izvojevali odlučujuću pobedu u Istočnoj kampanji[391]. To je vrlo privlačan izlet. Sigurno će ostati i neće biti nimalo prijatnija. Ali u Skoplju se to mora završiti čak i ako ti i ja treba da ustanemo usred noći i krišom pobegnemo.“ Konstantin nam je prilazio blistajući. „Sada ćete videti da je moja žena zaista divna osoba“, reče on; „rekla je da sada treba da pođemo svi zajedno na francusko groblje jer želi da za vas učini nešto prijatno.“ S velikom nelagodnošću odvezli smo se na jedno od retkih mesta koja izazivaju doista duboka osećanja. Ono leži u ravnici, sred polja oivičenih vrbama i jablanovima; ono je prava šuma klimavih, malih, drvenih krstova obojenih u crveno, belo i plavo; svaki ima ime i broj, i svoje ružino drvo. Verovatno je koštalo onoliko malo koliko je takvo groblje moglo koštati, i verovatno je uteha rodbini mrtvih što su sahranjeni tako lepo i što imaju dovoljno prostora. Ima ih sedam hiljada i ne prestaju da pristižu, jer pastiri još nalaze kosture u planinama i donose ih prvom prilikom kada pođu na pijacu. Tako se, posle dvadeset tri godine, Žerar Mišel upravo vratio u ravnicu. Uvezan u platnenu vreću, bio je prosto neverovatno i žalosno lagan. Kada ga smestismo u malu spoljnu zgradu da čeka na sveštenika i ukopnika, izađosmo na vazduh, koji je mirisao na život, u tom času mnogo jače nego inače; snežni vrhovi crveneli su se od zalaska sunca i svaki krst bacao je dugu, kosu senku. „Pomislite“, reče Gerda dok smo posmatrali veliko polje grobova, „pomislite da su svi ti ljudi umrli samo zbog gomile Slovena.“

KAJMAKCALAN

„Danas idemo da vidimo mesto gde je moj narod spasao civilizaciju“, reče Konstantin zastajući pored stola gde smo doručkovali, na suncu, a u ruci je držao tri crvene ruže, „danas idemo da vidimo mesto gde je Srbija dobila rat za sve vas ostale narode. Išao sam da kupim malo cveća za svoju ženu, jer je vrlo draga jutros; tako je dobro raspoložena da je rekla da će ići s nama na Kajmakčalan.“ Kada je otišao, rekoh: „Moramo pokušati da ovo izdržimo što stoičkije“, a moj muž reče: „Pitam se da li možemo učiniti išta da smanjimo užas ovog dana.“ „Možemo“, rekoh. „Ljudi u hotelu rekli su da nam mogu dati jedino prasetinu ili jagnjeći paprikaš da ponesemo za ručak, a ona je rekla da ne voli ni jedno ni drugo. Hajde da joj ponudimo onaj jezik koji smo čuvali za specijalne prilike.“ „Da, to izgleda kao sasvim prijateljska ponuda“, reče moj muž. „Iznećemo ga kada dođe vreme ručka, jer će joj možda biti neprijatno kad se ponovo sretnemo.“ Nije bio u pravu, jer kada je sišla, Gerda ničim nije pokazala da postoji bilo kakva neprijatna situacija koju treba prevazići.

Put nas je vodio ravnicom, pored sela boje zemlje i polja izdeljenih u neverovatno male parcele, komadiće tla čije su međe bile obeležene životinjskim lobanjama postavljenim na kolje. Videli smo grupu od petnaest ljudi kako oru njivu jedva pet jutara veliku. Pored nas su prošli neki nomadi, vodeći svoju stoku i konje sa zimske ispaše na letnju. Na livadi u jednom selu ugledasmo grupu Ciganki kako sede, sa jarkim keceljama prebačenim preko glave, ljuljajući se tamo-amo; njihovi muškarci, rečeno nam je, behu odvedeni u opštinu zbog nekog prekršaja. Preko grčke granice videli smo sela sa belim, četvrtastim kućama, blistavim poput glava šećera, izgrađenim za izbeglice koje su Turci oterali iz Smirne. Najzad stigosmo do male kuće, nalik na bilo koju seosku kuću, smeštene na beznačajnom brdašcetu, gde je bio štab kralja Petra i princa Aleksandra za vreme borbi u Makedoniji. Imala je dve sobe i baštu punu perunika. S nelagodnošću smo šetali po njoj, jer nikako nismo mogli da zamislimo događaje koji su se ovde odigrali. Sve je bilo previše čudno. Ovde su kralj Petar i princ Aleksandar sedeli i posmatrali amfiteatar niskih brda koji predstavlja predvorje planinskog zida i razmišljali kako će onaj ko zauzme vrh po imenu Kajmakčalan, što znači kačica za puter, zavladati i ravnicom, pa stoga vrh mora biti zauzet, mada je to izgledalo nemoguće. Izvršenje tog zadatka svrstava ih u grupu velikih ljudi sveta; a još jedan događaj koji se odigrao u ovoj kućici takođe ih čini izuzetnima, ali na jedan drugačiji način. Jer, Solunska zavera potvrđuje da istorija nema autoriteta, da postoje tajne od najveće važnosti koje se mogu očuvati, kao i motivi toliko komplikovani da se ne mogu otkriti nagađanjem.

Ovde je 1917. Aleksandar naredio hapšenje velikog broja ljudi među kojima su bili i Apis (Dragutin Dimitrijević), Tankosić i Ciganović, poslednja dvojica manje značajni članovi Crne ruke koji su Principu dali oružje za Sarajevski atentat, kao i Mehmedbašić, mladi musliman koji nije bacio bombu na Franca Ferdinanda nego je pobegao na stanicu i seo u voz za Crnu Goru. Optuženi su da su planirali atentat na princa Aleksandra. Apis i crnorukaši osuđeni su na smrt i streljani, a Mehmedbašić je osuđen na dvadeset godina robije. Nema nijedne osobe na Balkanu koja veruje da su bili krivi; a posedovanje izveštaja sa suđenja i danas predstavlja krivično delo. Ne može se pominjati u novinama niti u javnim nastupima, a ja sam srela mnoge mlade, pametne ljude sa fakultetskim diplomama, koji nikada nisu ni čuli za taj događaj.

Najprostije objašnjenje ove tajne odiše vizantijskim duhom. Po njemu, Aleksandar je izgubio hrabrost i, ubeđen da će morati da traži separatni mir sa Centralnim silama, hteo da obezbedi sebi ovakav argument: „Da, ljudi koji su skovali zaveru da ubiju Franca Ferdinanda bili su neverovatni nitkovi, ali oni sa mnom nemaju nikakve veze. Oni su, zapravo, kasnije pokušali da ubiju i mene.“ A ako, kada to bude rekao, oni već budu u zatvoru ili pod zemljom, prištedeće sebi neprijatnost da Centralne sile traže od njega da ih izruči, što ne bi mogao učiniti a da narod ne okrene protiv sebe. Ovu teoriju potkrepljuje nešto što mi je rekao jedan moj prijatelj Nemac, prenoseći mi ono što je nekoliko godina ranije čuo od jednog Srbina u Berlinu. Taj čovek, bivši oficir koji je već dugo bio u izgnanstvu, rekao je: „Da, voleo bih da se vratim u Srbiju, ali Apis je bio moj šef, i on me je upozorio da smesta pobegnem, jer nameravaju da pobiju celu našu grupu, a samo je Apis odlučio da ostane, misleći da će za zemlju biti dobro ako umre.“ Moj prijatelj nije imao pojma o događaju na koji su se te reči odnosile, upamtio ih je jedino zbog njihovog neobičnog, slovenski samoubilačkog duha. Saučesništvo koje te reči pripisuju Apisu nimalo ne odudara od onog što znamo o njegovom karakteru, u kome je ideja o nasilnoj smrti kao izazivaču istorijskih kriza bila prosto opsesivno prisutna.

To objašnjenje ipak nije zadovoljavajuće. Upoznala sam jednog hercegovačkog muslimana, koji je danas srednjih godina, intimnog Mehmedbašićevog prijatelja, koji mi je ispričao vrlo uverljivu priču o postojanju nekih drugih faktora što su mogli uticati na Aleksandra. Ovaj Hercegovac je bio jedan od zapovednika na Solunskom frontu i posle suđenja dobio je Mehmedbašićevo pismo prokrijumčareno iz zatvora, u kome je osuđenik tražio od njega da ga poseti u tamnici na jednom grčkom ostrvu. On je to i učinio. Zatekao je mladića u jadnom stanju, napaćenog i zbunjenog. Bio je uhapšen u Francuskoj i, pre nego što je poslat za Grčku, Francuzi su s njim postupali ne samo kao sa izvršiocem ozbiljnog

zločina, već su pokušavali da od njega izvuku priznanje o nečemu o čemu on nije znao ništa. Francuzi nikako nisu mogli biti radi da učestvuju u planu kojim je srpska kraljevska porodica nastojala da sklopi separatni mir sa Nemcima. Niti su srpske vlasti, ako su znale da je optužba protiv Mehmedbašića lažna, mogle pritiskati Francuze da od njega iznude nekakvo priznanje. Misterija se, međutim, nije tu završavala. Pošto su ga srpske vlasti izvele na sud i osudile za nameravano ubistvo Aleksandra, od njega se i dalje tražilo da nešto prizna. Hercegovac je bio ne samo ubeđen da je Mehmedbašić nevin već da je bio i potpuno neupućen u to što se od njega očekivalo da prizna, šta god da je to bilo. On je bio valjan ali ni po čemu izuzetan ili značajan mladić, i neverovatno je da bi se ljudi umešani u neke opasne planove poverili baš njemu. Kada se Hercegovac vratio na front, otišao je do Aleksandra i rekao mu da se po njegovom mišljenju sa Mehmedbašićem postupa ružno i glupo. Učinio je to bez straha, jer su za njim bile godine časne službe u korist Srbije. Neobično je da jednog monarha sumnjiče da strelja svoje podanike i baca ih u zatvor na osnovu lažnih optužbi, a da se u isto vreme očekuje da će poštovati mladog oficira koji mu se suprotstavlja, bez obzira što je iskazao odanost nacionalnim idealima. Aleksandar ga je, međutim, pažljivo saslušao i postavio mu niz potpuno nerazumljivih pitanja. „Siguran sam da je nešto imao na umu“, rekao mi je, „ali nemam pojma šta je to bilo; on je bio vrlo neraspoložen zbog toga, bio je očajan i veoma ljut.“ Ubrzo potom i naizgled bez ikakave veze sa tim razgovorom, Mehmedbašić je pušten iz zatvora. Danas živi u Sarajevu, kao stolar sasvim nesklon razgovorima o politici.

Nema hipoteze koja sve ove podatke može spojiti u neku razumljivu priču. Ponekad mi izgleda verovatno da se oni odnose na nekadašnja govorkanja, danas gotovo zaboravljena, u vezi sa događajem u Sarajevu. Franc Ferdinand je očito bio žrtva dva zločina: jednog aktivnog, koji su počinili Princip i njegovi drugovi, i drugog pasivnog, koji su počinili oni koji su ga čuvali, jer ga nisu čuvali. Ali pričalo se da je bio planiran i treći zločin i da je u Sarajevu bilo ljudi koji su tog Vidovdana mislili da će krivica za ubistvo pasti na njih. Niko otvoreno ne pominje ko su bili ljudi iza tog plana, mada nije teško zaključiti da je austrijski uticaj bio previše zloćud da bi ostao pasivan. Moguće je da je to istina, ali je takođe verovatno da je tu kao sredstvo poslužio neki stranac, koga je neostvarena ambicija navela na takvo delo. Ukoliko atentat uspe, on je mogao uz pomoć vojske pokušati da dođe na vlast. To su, naravno, nagađanja. Ali ona prilično dobro objašnjavaju zašto je Aleksandar pokazivao živo interesovanje za atentat u Sarajevu, dugo pošto je bio počinjen. Mora se imati na umu da Aleksandar, kao uostalom ni drugi ljudi, nikada nije video zapisnike sa suđenja i da zato nije mogao znati da je Mehmedbašić bio mediokritet samo ovlašno povezan sa atentatom. To misteriju

čini još otpornijom na istorijski metod, jer je Aleksandar očito delao na osnovu potpuno pogrešnih pretpostavki. On je, takođe, bio jedan od najtajanstvenijih i najzatvorenijih ljudi na tako visokom položaju. Među ljubičastim perunikama, pomislih na dugačke police univerzitetskih biblioteka kako se protežu ispod prostranih kupola, na odblesak svetlosti na naočarima istoričara, i nasmejah se.

Potom je naš put zašao u planine gde Crni Drim, reka koju mnogi britanski i francuski vojnici pamte s mržnjom, pada izmedu stena. Obale obrasle travom i jagorčevinom pele su se u bukovu, a potom u borovu šumu gde su rasle svetle i tamne ljubičice i veliki cvetovi nezaboravka. Nikako nismo mogli uživati u njima jer je Gerda pokušavala da shvati zašto je Kajmakčalan slavan. Konstantin joj je objasnio da su Nemci i Bugari držali planinu, čvrsto utvrđeni, sa artiljerijom i mitraljezima, da su se Srbi popeli uz planinu i uspeli da zauzmu utvrđenja. „Ali ako su Nemci i Bugari bili utvrđeni sa mitraljezima, zašto su dozvolili vama Srbima da se popnete tamo?“ „Pa u tom i jeste stvar, nisu mogli da nas spreče.“ Ona upita: „Ali, kako ste se popeli?“ „Pa popeli smo se, peške.“ „Koješta“, reče ona, „niko se ne može popeti uz planinu dok neko puca na njega iz mitraljeza.“ Konstantin odgovori a to je zvučalo tako dobro na nemačkom da ću te reči ostaviti u originalu *„So dachten die Deutschen und so dachten die Bulgaren, aber so dachten nicht der Koenig Alexander und die Serben!"*[392]

Posle kratke pauze Gerda upita: „Da li je tu bilo više Nemaca ili Bugara?“ On odgovori: „Bilo je više Bugara.“ „Ah, sada razumem!“ uskliknu ona oduševljeno. „To sve objašnjava. To je bila izdaja. Bugari su izdali Nemce vama Srbima.“ „Nije bilo tako“, reče Konstantin umorno. „Bugari su nas tada, a i dugo potom, mrzeli.“ „Koješta!“ reče Gerda. „Svi ste vi Sloveni, udružujete se protiv Nemaca. To je bila izdaja. Bugari su izdali Nemce. Naravno da se ljudi ne mogu peti uz planinu kada na njih pucaju iz mitraljeza, a odgovor jednostavno leži u tome da se iz mitraljeza nije ni pucalo. I uostalom, otkud uopšte Srbi ovde? Mislila sam da su preko Albanije potisnuti na more. Kako su uspeli da se ovde vrate?“ „Vratili su se preko Grčke“, odgovori Konstantin. „A, preko Grčke, znači!“ povika Gerda. „Kako onda možeš da prigovaraš što su Nemci preko Belgije išli do Francuske!“ „Ali Belgija je bila neutralna, a Grčka je bila naš saveznik!“ zacvile Konstantin. „Pretpostavljam da za tebe i Engleze to predstavlja bitnu razliku“, reče Gerda ironično.

Tada smo primetili da su nas visoke planine već primile u svoj mir. Ostavili smo automobil na goletnoj uzvisini, tamo gde je počinjao sneg, pored sela sa kolibama čiji su zabravljeni prozori bili slepi. Nomadi koji ovde leti dolaze da prave sir još se ne behu usudili da dođu; proleće je dosta kasnilo. Gazili smo smeđe tlo iznureno lošim vremenom, tu i tamo posuto teškim blistavim plavilom i ljubičastim plamenom planinskog cveća, gledajući snegom prekriven stenoviti lanac dug oko

pet milja, sa ugaženom stazom kojom su hodočasnici išli prema crkvi na njegovom vrhu. Bilo je jasno da se tamo ne može otići bez odgovarajuće planinarske obuće, ali smo ipak išli dokle se moglo; kristalni vazduh nas je silno oraspoložio. Gerda je bila zadovoljna i prijatna prema Konstantinu. Klizali smo se niz jednu padinu i naišli na stenu okruženu bujnim cvećem koje je raslo pravo iz snega; sedosmo na nju, gledajući dole na bojno polje koje je koso padalo prema ravnici, prošarano dubokim udolinama utonulim u borovu šumu. Radost koju donosi planina je stvarna, jer dolazi od tela, tu je život na samom vrhuncu, ali je istovremeno i lažna. Sve što sam čula i videla sedeći na steni izazivalo je u meni zadovoljstvo, ali je bojno polje poda mnom dokazivalo da sam rođena u vreme čija ubeđenost u suštinske ideje nije bila dovoljo jaka da podari trajno siguran život.

Da, dokaz je ležao baš tu. Kada su bojna polja u pitanju postoje izvesne stvari koje svi primaju zdravo za gotovo; prva od njih je da ljudi, ako se na njemu bore kako treba za neku vrednu stvar, potvrđuju da su valjana ljudska bića. Kako bi moglo biti drukčije? Postoje stvari za koje se vredi boriti: sudbina Slovena pod Turcima to je jednom zauvek dokazala. Tvrdnja da odsustvo otpora parališe agresora jeste laž: da je tako, Jevrejima u Nemačkoj bilo bi i dan-danas dobro. Narod koji nema dobre vojnike neizbežno će biti porobljen od strane susednog naroda koji ih ima. Narod koji nema ratničke osobine, hrabrosti i discipline, ne može prosto odlučiti da neće voditi nepotrebne ratove i potom živeti civilizovano i u miru. Ako ikada mir zavlada svetom, to će biti samo onda kada veliki broj ljudi, koji na vrhunskim vojnim smotrama pokazuju svoju uvežbanost i spremnost, stavi svoju snagu i uvežbanost u službu života.

Verujem da je to istina, uprkos očitim nedostacima mnogih profesionalnih vojnika, od kojih pate ne zato što su vojnici, već zato što su profesionalci. Nije sigumo da su, kada su u pitanju opšte ideje, visoki oficiri ograničeniji ili manje u pravu od advokata, lekara ili drugih ljudi istog obrazovnog nivoa. U svakom slučaju sigurno je da veliki broj oficira ne bi smatrao neko civilno polje delatnosti tako budalastim kao što bi mnoštvo civila gledalo na ovo bojno polje. Za hiljade, čak i milione ljudi u Engleskoj i Americi padine Kajmakčalana nemaju nikakvog značaja osim kao mesto na kome je mnoštvo ljudi neslavno nestalo, kao u železničkoj nesreći, jer su bili toliko glupi da se zavade i započnu rat. Mnogi Amerikanci, nemajući iskustvo sa agresijom, doista veruju da sve ratove planiraju proizvođači oružja i da nijedan narod nikada stvamo ne tlači neki drugi narod. Oni ne uvažavaju prostu činjenicu da su Nemci, Austrijanci i Bugari izvršili invaziju na Srbiju s namerom da pobiju njene stanovnike i otmu im imovinu. Nenaučeni da prihvate takvu ideju, tako što će uzeti u obzir da su Turci punih pet vekova upravo

to činili na velikom području Balkana, oni su ubeđeni da su to bajke koje šire Vikers i Škoda[393]. Ameriku je takođe zahvatio i talas prilično tupavog cinizma, lišenog svakog sadržaja osim „A, jel'?“ i „Pa šta onda?“ koji čudnovatim obrtom dovodi do pomirljivog prihvatanja cele vasione, kakvo hrišćanski naučnici tek treba da dosegnu. Automatski skepticizam prema pričama o zločinima doveo je do ružičastih predstava u kojima se pripadnici invazionih armija ophode s učtivošću razvodnika u bioskopu. Srbi su, po njima, verovatno pogrešno shvatili činjenicu da su Nemci i Austrijanci prolazili kroz njihova sela uništavajući im domove, lomeći pokućstvo, prosipajući žito, vino i ulje u blato, gazeći im ikone. Svaki seljak preko tridesete, u zemljama koje su iskusile invaziju, posvedočiće da je bilo upravo tako, ali bezbrojni Amerikanci, i mlađi i stariji od trideset godina, tvrdiće da nije istina. Stoga je ovo bojište za njih besmisleno mesto koje sramoti ljudski rod.

Slično misle i mnogi engleski intelektualci. Samo da su Srbi učinili nešto... nešto... nešto, ne bi morali da uđu u rat. Tako čovek misli kada je mlad i kada čuje da njegova prijateljica ima rak i da mora da se podvrgne ozbiljnoj operaciji. Da nije jela meso, da nije jela so, ne bi ni imala rak; a tako ni on sam neće moći da ga dobije. Ali rak postoji i ima hiljadu načina da dospe u naše telo; i nema kraja načinima da jedna zemlja drugoj zagorča život. Ali hajde da ne razmišljamo o tome, hajde da se pretvaramo da su operacije nepotrebne, pustimo da svako bojište bude samo poprište ogromne gluposti. A o ovom zaista nema potrebe razmišljati, jer ono je tako daleko. Šta je Kajmakčalan? Planina u Makedoniji. Ali šta je ono bilo sa Makedonijom posle mirovnog ugovora? Ovaj njen deo naziva se Južna Srbija. A gde je to, u Čehoslovačkoj ili u Bugarskoj? I šta se tu u stvari dogodilo? Odgovor je suviše dugačak, dugačak kao ova knjiga, koju će zbog toga malo ko pročitati. To je nesreća našeg modernog načina života, ne možemo znati sve ono što nam je neophodno da znamo da bismo preživeli. Za ljude ovo bojno polje nema nikakvog smisla zbog njihovog straha i neznanja; ono se ne može uspostaviti ni kao činjenica, jer je zatrpano mnoštvom drugih činjenica.

Dragutin nas je pratio dok smo išli stazom, praveći usput male bukete za Gerdu i mene. „Osećam se kao budala na ovom svetom mestu“, rekoh, „jer sam bila previše mlada da učestvujem u ratu.“ „Da, ovo mesto je doista sveto“, reče Konstantin. „Kad bismo samo mogli ovde da dovedemo hiljadu Hrvata i pokažemo im kako se osvaja sloboda.“ „Da, da“, reče Dragutin smejući se. „Da im pokažemo kako se osvaja sloboda, pa da ih onda sve povešamo.“ On zapravo nije želeo nikakvo zlo Hrvatima; ništa nije bilo dalje od njega nego da se nasilno ponese prema nekom Hrvatu, ali to je bio njegov živahan način da se osvrne na političke razlike koje su potresale Jugoslaviju. „Ali, ne možete ovde provesti ceo

dan“, reče on, „koliko god ovo mesto bilo sveto, vozim vas dovoljno dugo da znam da vam ono neće nadoknaditi jelo.“

Ručali smo kod jedne izletničke kolibe desetak milja dalje, koja bi, smeštena među borovima, izgledala kao da se nalazi u Švajcarskoj da nije bilo vojničkih grobova na čistini sa druge strane puta. Dva mlada vojnika koja su se brinula o zgradi donela su nam sto na rasklapanje, a ja sam iznela hranu koju smo poneli. Gerda nije pomagala, a ja sam mislila da je to stoga što uživa na suncu koje je kroz hladni vazduh dopiralo kao čista svetlost bez imalo toplote, kao bestelesno uzbuđenje. Ubrzo shvatih da je ona i dalje bila u vlasti svog skrivenog neraspoloženja, jer kada smo joj ponudili komad jezika, smrknuto je upitala: „Šta je to?“ Preko volje rekoh: „Mislili smo da će vam se ovo dopasti, jer ste rekli da ne volite praseće pečenje ni jagnjeći paprikaš “ A ona odgovori: „Nije da ne volim praseće pečenje i jagnjeći paprikaš, samo ne vidim zašto moram stalno da ih jedem.“ Ona privuče jezik i bez imalo oklevanja odseče sebi jedno parče. Kako je moj muž i dalje držao tanjir namenjen njoj, lice joj se zgrči od mržnje, toliko iracionalne da joj je oduzela svaku moć govora.

Dragutin je ručao sedeći na papučici automobila, između dva mlada vojnika, na kojima je bilo vidno ono snažno osećanje obaveze i dužnosti, tako često kod jugoslovenskih regruta. Njegov ručak bio je, kao i uvek, asketski, u skladu sa principima prijatne magije: voleo je posno meso, grubi crni hleb i alevu papriku; smatrao je da sve meke i klizave stvari poput putera, kajmaka i sardina kvare čoveka. „Hej, ovo sigumo nikada niste čuli!“ doviknu nam on. „Ova dvojica kažu da znaju da je velika čast čuvati Kajmakčalan i da su preko dana zadovoljni, ali da je noću jezivo jer čuju kako mrtvi vojnici dozivaju svoje majke.“ „A šta govore?“ upita Konstantin. „Govore ’Jao matke, jao matke’“, reče nam jedan od vojnika.[394] „A Nemci i Bugari dozivaju ih na svom jeziku“, dodade drugi vojnik. Obojica zadrhtaše pa nastaviše da jedu, svečani poput telića za jaslama.

Uvek sam se pitala da nije ljudima koji imaju iskonski odnos prema ratovanju, koji ga smatraju nužnom i plemenitom aktivnošću, možda uskraćen potpuni uvid u strahote smrti u boju. Sada sam znala odgovor i život je postao utoliko neprijatniji; a to je bila i još jedna potvrda koliko je nedotupavna ona vrsta pacifizma koja kao argument protiv rata koristi njegove strašne aspekte kao da ih ljudi nikada ranije nisu uočili. Bilo mi je krivo zbog tog ogromnog amaterizma dobrog dela moderne misli, no prihvatila sam to kao dokaz otpornosti materijala kojim se misao bavi. Pri povratku nisam bila sposobna da podelim Dragutinove vizije o stalnoj, elementamoj disharmoniji života koju sam žudela da zaboravim. Dok smo se spuštali niz bezbojna ali blistava brda, on u jednom trenutku zaustavi automobil da bismo na nebu videli strašni monogram orla koji se bori sa rodom.

Malo kasnije izašli smo iz kola i popili vode sa izvora koji je izbijao iz stene i ulivao se u Crni Drim, a Dragutin pokaza prstom na jednog smaragdnog guštera, dugog tridesetak santimetara, koji izlete iz trave i kliznu pored moje noge. „Otrovan je“, reče Dragutin. „Nije“, reče Konstantin, ali znala sam da to govori njegovo rodoljublje. Pošto se vratismo u kola, iz te opasne vasione pobegoh u san.

Kada sam se probudila videh da se automobil pokvario pored jedne česme i da Dragutin nešto petlja oko motora, pod budnim okom tri prekrasne žene, koje su s kraljevskom ljupkošću nosile plave emajlirane krčage, i bile odevene u divne vezene haljine. Sudbina svih onih prelepih žena koje u romantičnim zemljama idu na vodu bila je kao sunčevom svetlošću obasjana nestankom amfora i pojavom gleđosanog posuđa. Nejasno čuh Dragutina kako im kaže da su se kola pokvarila zato što smo prestigli sveštenika koji je jahao na magarcu, a kraljice prasnuše u smeh. Ponovo zaspah, a kada se opet probudih već smo se bližili Bitolju. Preko jedne livade ugledah kućicu usred vinograda, sa tremom obraslim lozom i balkončićem od kovanog gvožđa ispod prozora na prvom spratu. „Stani!“ rekoh. „Stani!“

Imala sam razloga za to, jer na balkonu je stajao čovek odeven u blistavosivu odeću, koji je upravo iskazivao svoju nameru da se obrati ravnicama gestom uzvišenog autoriteta. Ponosito držanje njegovog tela pokazivalo je da je iskopao istinu iz dubine zemlje, ispod samog korena stene. Silina zamaha njegove desne ruke pokazivala je da je sa neba prizvao plamen da bi njime tu istinu stopio s našim životima, te oni tako neće nestati s našim telima. Duge senke behu prikovane za ravnicu, goletnim planinama lutali su oštri, horizontalni zraci zalazećeg sunca; oni – ljudi i životinje koji su radili na njima bez ikakvog očiglednog smisla – shvatiće da su oslobođeni čim ga budu čuli. Nedaleko od tog mesta, na travi pored puta, čučale su dve žene pod velom – bezlični smotuljci u ritama boje prašine verovatno musiimanke raspuštenice, jadnije od najjadnijih prosjaka, koje obitavaju uz polja i pružaju ruku seljačkoj milostinji. Izgledalo je kao da će, čim on bude progovorio, skočiti na noge, odbaciti svoje feredže i više nikada neće prositi.

Ali on neće progovoriti. Bio je samo strašilo odeveno u krpe natopljene blatom da ih ne bi oštetila zima, sklonjeno na balkon dok ne dođe vreme da se opet postavi u grožđe koje zri. Njegov autoritet bio je dah naramka slame, kao što je i spasenje koje nam je mrmljajući obećala ona rumunska Ciganka na glavnom trgu u Beogradu bilo samo isparenje nastalo dejstvom alkohola na njena tkiva. Duša se može uzneti, može biti navedena da vidi kraj svoje bede, poverovati da je sve za njeno dobro i da je od samog početka tako bilo i planirano samo zbog neke slučajne veze u materiji koja ne znači ništa i ne objašnjava ništa, koja je prosto

ono što jeste. Moćna reč strašila činila se oku kao nešto tako izuzetno da je u poređenju s tim svaki drugi uzlet izgledao lažan. Moguće je da Mocartova simfonija iz koje je dopiralo ono što sam, u restoranu na Fruškoj gori, protumačila kao dokaz lepote bila isto što i gest strašila ili Cigankino obećanje, samo na suprotnom kraju skale; da nije dokazivala ništa drugo do da telo ima veći domet od slame i da postoje i finije opijenosti od one koja nastaje od vina.

BITOLJ II

Strašilo je pravi stanovnik Bitolja, jer grad se stalno prikazuje u tako čudnim slikama da ih um može prihvatiti samo kao simbole, mada oni nikad ne otkrivaju svoje značenje. Dok se spuštao sumrak krenuli smo u šetnju ispod bagremova pored reke, zagledajući u radnje, male blistave pećine u tami. Kod velike džamije, čija su bujna kupola, visoki minaret i lepi gipsani ukrasi svedočili o prefinjenosti i moći, čistoj ruci koja drži mač, provirili smo kroz kapiju od kovanog gvožđa i ugledali povorku ozbiljnih, lepih starijih muškaraca kako ispod bagremova idu ka tremu, dok im fesovi blistaju kao da su krunisani tajnom, jer se večernji sjaj hvatao na belim trakama koje su označavale da su hodže. Zastali smo i kod drugog doista upečatljivog nemačkog vojničkog spomenika: grupe zvona u jednom starom zvoniku koja dvaput dnevno sviraju melodiju *„Jch hatt' einen Kameraden*, *einen bessern findst du nicht"*[395], prizivajući u misli sliku zlatokosih dečaka koji, žedni i u groznici, umiru u ovoj zemlji, okrutnoj čak i prema onima koji su očvrsli i tamni. Išli smo za jednim Jevrejinom, od one visoke sorte nalik na pticu grabljivicu, i njegovom ženom sa ogrtačem optočenim zlatnicima i u ljubičastoj haljini, kakve su se nosile u Španiji u 17. veku; gledali smo ih kako ulaze, tiho pričajući na španskom, u jednu prefinjenu kuću koja je u svom preziru prema preterivanju i usredsređenosti na ispravnost bila gotovo dekadentna. Na kraju smo odustali od ovog voajerizma jer smo ustali rano i opet smo morali rano ustati. Na povratku su nam se ukazali konačni znak i misterija, koji takođe ne behu rastumačeni. Zvuk strastvenog glasa naveo nas je da pogledamo kroz jedna vrata: tu, u skladištu po čijem su podu bile rasute vreće sa žitom, a sa greda na tavanici visili konopci koji su se završavali omčom, pri svetlosti gasne lampe okačene o zid, jedan čovek stajao je oslonjen na slomljeni stub koji je delovao kao starina i potpuno odudarao od tog mesta; obraćao se trojici ljudi kao da propoveda. Gledali su ga s ozbiljnim, sledbeničkim nespokojstvom, jer ga je svaka reč koju je izgovarao udaljavala od njih. Jedan poče nemirno da se vrti i nije bilo jasno da li će se prikloniti govorniku i baciti mu se pred noge ili će se pobuniti i udariti na njega. Dok smo ih gledali, pažnju nam privuče disanje usnulog čoveka koje se čulo u neposrednoj blizini. Osvrnusmo se i ugledasmo ga: čovek u seljačkoj nošnji, sa šubarom kakvu nose brđani, spavao je oslonjen uz dovratak tik uz nas. Bio je pravi div, visok preko dva metra.

Taj dan podario nam je i druge misterije, mada prozaičnije vrste. Dok smo kolima ulazili u grad iz pravca Resna videla sam jednu oronulu džamiju okruženu lepim grobovima od belog mermera, na kojima je bio reljef u muslimanskom regentskom stilu, očaravajući i neočekivan; zato smo rano izjutra pošli tamo da

bismo napravili neke snimke. Oko pola sata gazili smo neravan teren i dugačku travu a grobovi u obliku stubića bili su pijano nakrenuti levo ili desno, a oni što su bili čvrsta zdanja napukli su od žbunja koje je, poput bulki i različka naokolo, izvor svoje bujnosti i obilja nalazilo u mrtvim telima pokopavanim bez sanduka. Nadgrobni spomenici zasluživali su jedan, možda i dva filma. Očito ih je napravio neki poslastičar na koga je uticala persijska umetnost. Te cakane rolnice i venčići, to ljupko cveće u saksijama, te koketne sablje uklesane na vojničkim grobovima, sve je to bio ogroman, silan trud protraćen na predmete koji ga nisu zasluživali. U pitanju je bio dvostruki paradoks. Čudnovato je da se ovakva vrsta umetnosti javila među vojničkim narodom, kao i da se tako neobična vrsta umetnosti tretira s tako neverovatnom nepažnjom. Kada neka starija gospođa izveze divnu maramicu ili haljinu za bebu nije red da ih oni kojima je to poklonjeno stave u vreću sa starom odećom, a pogotovo ne ako je tvorac toga rada mladić. Ipak, izgleda da predmet koji pripada muslimanu, i sasvim je po njegovom ukusu, ne stiče time i pravo da bude posebno čuvan.

To nije bio jedini paradoks koji smo otkrili u ovoj džamiji. Iz nje su izašle dve žene pod zarom da vide šta radimo, dva smotuljka prašnjave crnine koja su tu služila, mada je bilo očigledno da se od njih ne očekuje da stvarno vode računa o ovom mestu. Povele su nas unutra, gde je stanje bilo slično kao i napolju. Mislim da se nigde u Americi ili Engleskoj ne bi moglo naći neko parče tla tako neuređeno kao ovo groblje, osim ako to ne bi bila bašta nekog sumanutog čoveka. Samu džamiju su seljaci koji su u blizini obrađivali zemlju koristili kao skladište. Motike i delovi ograda i kokošinjaca bili su nagurani između drvenih grobova koji su sigurno pripadali istaknutim ljudima, jer su bili obojeni zelenom, prorokovom bojom; na njihovim vrhovima stajale su kugle na kojima su trulile marame davno vezane nečijom pobožnom rukom. Malter se u debelom sloju ljuštio sa zidova, ali dve freske behu netaknute: jedna je prikazivala smeđežute palate među plavim drvećem, a druga ljupke plavičaste zavese vezane mašnama boje ruže, koje kao da su bile delo nekog dekoratera sa avenije Medison[396]. Dok smo ih gledali jedna daska puče pod mojim nogama i začu se neko neprijatno komešanje. Iz rupe u podu na drugom kraju džamije istrča pacov držeći u njušci nešto belo.

Prosto je neverovatno da se u gradu prepunom muslimana nije moglo naći nekoliko pobožnih radnika koji bi zajednički doveli u red ovo mesto, nekada očito centar okupljanja brojnih uglednih porodica; dok smo bili unutra činilo nam se da ono odslikava jadno stanje ljudi bez životnog žara. A onda smo kroz otvorena vrata ugledali dom ovih žena, napravljen tako što je predvorje džamije bilo ispregrađivano. Teško je zamisliti sobu koja bolje govori o čvrsto ukorenjenoj

civilizaciji, društvu koje je prihvatalo zdravo za gotovo da je život u čistoći i redu prijatniji. Gole daske bile su blistavo čiste, klupu postavljenu uza zid, napravljenu od drvenih sanduka, prekrivali su jastuci čije je boje izabrao odnegovan ukus, a na zidovima su visili ćilimovi koji su, iako zakrpljeni i izbledeli, bili u skladu sa najfinijom estetskom tradicijom Istoka. Na malom stolu sa intarzijama stajao je besprekorno čist ceremonijalni servis za kafu i mali razboj, na kome je neko tkao lep platneni peškir sa divnom šarom. „Gospode“ reče moj muž, „u ovoj zemlji čovek ni u šta ne može biti siguran.“

Bio je pazarni dan. Kada smo se vratili u Bitolj seljaci pridošli sa planina i iz ravnica sedeli su na niskom zidu uz reku, okrenuti radnjama, a njihova roba bila je u malim gomilama izložena pred njima. Najpre sede muškarci, sa vezama crnog i belog luka, korpama ranih jagoda i kokošima vezanim zajedno; potom sede žene sa manje važnim proizvodima, korpama s jajima, pregršti ma spanaća i grozdovima tamnocrvenih paprika, dok se sunčeva svetlost prosipa kroz bagremove i blista poput dijamanata na njihovim belim maramama. Roba koju su neke žene donele tako je beznačajna da je jasno da nisu došle zbog trgovine već zbog razgovora, koji je ovde živ kao i u Sarajevu. Dok je moj muž fotografisao neke od njih, a jedan magarac mu prišao i proturio glavu preko ramena, one su se smejale i šalile s nama, odgovarajući brzo i odmah shvatajući poentu nečijih reči.

Igrali smo se sa jednom kozom i njenim jaretom kada nam priđe čovek u prostačkom odelu i upita nas na američkom engleskom šta kog vraga radimo u takvoj zabiti kao što je Bitolj. Bio je Makedonac, ali se beše davno iselio u Toronto, gde je radio kao obućar. Sada je bio na odmoru i smatrao je da je Bitolj užasan. Razgovarali smo s njim o Americi, ali poput svih ljudi njegove sorte nije znao ni za šta osim za jeftine automobile, restorane podignute uz puteve i radio-aparate. Ne može se s potpunom sigurnošću reći da je prosečan čovek koji se iseli iz neke nerazvijene zemlje i koji ne usvoji američku kulturu izgubljen za evropsku civilizaciju. Naredni naraštaji mogu se prilagoditi novoj tradiciji, ali se teško može preterati ako se kaže da u umu onog koji preduzima takav korak vlada ogromna praznina. On beži iz ekonomskog pakla kojim Evropa kažnjava ljude koji je hrane i obavljaju poslove neophodne za njeno preživljavanje, i uzdiže se u ono što doživljava kao ekonomski raj, čime Amerika nagrađuje ljude koji joj pomažu da se sve više zadužuje praveći nepotrebne fabričke proizvode. Njegove osnovne potrebe su time tako potpuno zadovoljene da je on ubeđen da je srećan; ali on zaboravlja sve ono što je njegov narod dotada naučio o rođenju, ljubavi i smrti. To bi mu se i inače dogodilo, naravno, da je emigrirao bilo u koji veliki evropski grad udaljen od njegove tradicije; ali on će ipak pre otići u Ameriku.

Kakvo je idiotsko stanje ta promena stvorila kod ovog čoveka dobro se moglo sagledati i iz činjenice da nam je namignuo, pokazao prstom preko ramena i rekao: „A posle na izložbu u Pariz, a?“ Da bismo ga se što pre otresli, napustismo stočnu pijacu i pridružismo se nevelikoj grupi ljudi što se okupila oko dva čoveka za jednim stolom. Posmatrali su belog tovarnog konja koga su vodili gore-dole ispred njih. „Mislim da ovde prodaju stvari seljaka koji ne mogu da plate porez“ reče Konstantin. „Ako je tako, hajde da kupimo belog konja i vratimo ga vlasniku“, reče moj muž. Konstantin poskoči od radosti. Ne bi se više radovao ni da je dobio neko veliko nasledstvo. „Stvarno želite to da učinite?“ „Da, mislim da bi to bilo lepo“, reče moj muž.

Konstantin se progura kroz gomilu vičući poreznicima: „Stanite, stanite“, kao da je upravo dojahao sa Dirkom i Jorisom iz Genta[397]. Ovoj situaciji dodao je nešto na šta nismo mogli uticati. Poreznici ustadoše i s velikim zadovoljstvom primiše vest koju im je doneo, a kad utvrdiše da će to mog muža koštati tri stotine dinara, što je otprilike šest dolara, i da on i dalje nema ništa protiv, objaviše novost ljudima koji su tu stajali; oni se, poput statista na sceni, okrenuše jedni drugima iznenađeno mašući rukama. Čovek koga se sve to ticalo nije bio prisutan. Vlasnik konja, kako su nas uveravali njegovi prijatelji, trčao je naokolo po Bitolju tražeći nekog ko će mu bez garancije pozajmiti novac. Srećom detalji oko poklona nisu se mogli okončati brzo, jer su poreznici morali da naprave ugovor o poklonu, kojim je moj muž vraćao konja vlasniku. Pre nego što je uspeo da potpiše dokument, začu se žagor u gomili, a ljudi pored mene uzviknuše: „Evo ga! Evo ga!“ Okrenuh se i ugledah čoveka s bradom, sa šubarom na glavi, koji ne samo da nije pokazivao nikakve znake zadovoljstva već je ljutito sevao zubima i mahao toljagom kao da će udariti nekog iz grupe ljudi koji su nas malopre ubeđivali da su njegovi prijatelji.

„To ne može biti on“, rekoh, ali jedan deblji mladić u jarkocrvenom džemperu reče: „Jeste, ali još ne shvata. Jeste li vi Amerikanci?“ „Ne“, rekoh, „mi smo Englezi.“ „Englezi ili Amerikanci, učinili ste dobro delo“, reče on značajno. „Nadao sam se da ste Amerikanci, pošto mnogo volim Ameriku.“ „I ja je volim“, rekoh. „Da li se uskoro vraćate?“ „Ne“, odgovori on; „dok sam bio tamo napravio sam veliku grešku. Svi oko mene uvek su bili krijumčari, generacijama. Pre rata, bili smo krijumčari u Rijeci[398], na granici Crne Gore i Turske, a posle rata, ovde u Bitolju, jer je grčka granica vrlo blizu. Tako sam, kad sam otišao u Ameriku, mislio da je krijumčarenje tamo isto što i ovde – nezakonito, ali ne mnogo nezakonito – pa sam, ne razmišljajući, kamionom prevozio piće preko kanadske granice. Jednog dana došlo je do male pucnjave i našao sam se iza brave. Ono što mi se nije dopalo jeste što sam potom bio deportovan. To je strašno“, reče on, kao da peva

neku narodnu pesmu, „da budeš deportovan iz zemlje koju voliš.“ Lice mu postade tamnocrveno, a oči mu se napuniše suzama. Uhvatih sebe kako saosećajno govorim: „Ne sekirajte se, ne sekirajte se, mnogo mojih prijatelja takođe je bilo deportovano“, mada to uopšte nije bilo istina.

Suzbijajući tugu mladi čovek reče: „Evo ga vlasnik konja; sada je shvatio šta ste učinili i želi da vam zahvali.“ „A šta je mislio u prvi mah?“ „U trenutku kada ste ga prvi put videli“, objasni mladi čovek, „govorio je svojim prijateljima da su učinili zlo što su vam prodali konja, jer je svako po vašoj odeći i odeći vašeg muža mogao da vidi da ćete tražiti ogromnu kamatu na novac koji ste mu pozajmili. Pomislio je da je vaš muž jedan od ovdašnjih zelenaša, koji putuju od pijace do pijace i upropašćuju seljake. Nije mislio ništa loše. Takvu grešku mogao je načiniti bilo ko.“ Moj muž reče tužno: „Zamenili su nas s putujućim zelenašima, draga moja, a ti si čak dala i čudnu izjavu da su mnogi tvoji prijatelji deportovani iz Sjedinjenih Država. Mislim da je vreme da napustimo ovaj grad.“ Ali, vlasnik konja stajao je pred nama, stežući mom mužu ruku, i ustima prepunim dugih, belih, vučjih zuba izgovarao reči zahvalnosti. „Koji jezik govori?“ upita moj muž. „To nije srpski. Možda je Grk?“ „Ne, ne govori grčki“, rekoh, „on govori engleski. Slušaj.“ „Ej, baš vam fala“, govorio je on. „Baš me je ovo dobro strefilo, nema greške, a i vama će se vrnuti, ’oće vala. Ajmo po jedan viski u to ime, a? Ne, ni po cug?“ govorio je. Obućar iz Toronta izroni odnekud i stade tik uz mene. „Jeste li stvarno ovom čoveku vratili konja?“ upita on. „Što ste, bre, to uradili? Što?“

Kad se izvukosmo iz gomile, gde nam niko nije tražio ni dinara mada je bilo jasno da smo prilično darežljivi a mnogi od njih nemaju ni da jedu, kretosmo prema gradu i slučajno naiđosmo na jednu ulicu gde su na ivičnjaku sedele brojne žene. „Prodaju haljine“, rekoh oduševljeno: prodavale su nove haljine za one seljanke koje silaze u grad da rade i nemaju ni domaće platno ni vremena da šiju sebi odeću, a još se klone zapadnjačke; bilo je starih haljina na kojima je vez bio tako lep da su se još mogle nositi. Sve su bile urađene po uobičajenom slovenskom modelu od belog ili žućkastog domaćeg platna, bogato izvezene na rubu i rukavima, nešto skromnije oko vrata. Gotovo sve su bile prava umetnička dela. To ne mogu verovati oni koji poznaju samo komercijalnu narodnu umetnost srednje Evrope. Austrijska ili mađarska bluza urađena pokrsticom vulgarna je i neukusna i aristokrate je s pravom smatraju prostačkom, a proletarijat smešnom. Takva je zato što su teme narodne umetnosti duboke a tehnika tako složena da zahtevaju promišljenost koja se teško može naći van seoskog načina života ili mimo kruga obrazovanih i posvećenih ljudi, među kojima nema onih koji prave bluze. Žene rastrzane poslovima u modernom gradu ili prinuđene na tempo rada koji se odvija u njegovoj orbiti, nemaju iskustvo da procenjuju život koji stoji iza

ovog veza, niti imaju vremena da vežbaju bod i otkriju principe forme i boja koji čine ovo cvetno jedinstvo. Isti takav proces degeneracije može se videti u Tin Pen Eli[399], gde teme narodne muzike i lirskih pesama u žurbi konzumiraju plitki ljudi, da bi ih u još nesvarenom stanju ispljunuli i išli dalje.

Ali ove stare žene, srdačne i tragične, koje se mogu široko nasmejati jer su im od čestog plača lica izuzetno pokretljiva, prodavale su vrednu robu. Svaki vez imao je značenje. Prvi koji sam uzela imao je malu, radosnu borduru − niz sunaca sa zracima, širok oko dva santimetra, između kojih je bilo po jedno drvo, dok su nad njima poigravale zvezde. Sunca su imala crno središte i zrake, obrubljena naizmenično narandžastim i zelenim, drveće je bilo zeleno i plavo, a zvezde zelene, plave i smeđe. Ta šara je oivičena crnim bodom, ispod kojeg je bila isprekidana linija u sve tri boje. Sama ivica bila je ukrašena gustim bodom u crnoj, dubokoplavoj, svetloplavoj, tamnocrvenoj, zelenoj i ljubičastoj boji, a preovlađivala je crna, tako da se dobijao efekat tame razbijene bojama postanja. Ali mala sunca, drveće i zvezde nisu postanje primali suviše ozbiljno, kao da su prema njemu imali šaljiv odnos. To značenje nije bilo plod naše imaginacije, jer su se žena koja ga je prodavala i njene prijateljice smešile dok su nam je pokazivale, a bile vrlo ozbiljne dok su pokazivale drugu haljinu, koju sam takođe želela da kupim. Na njoj je neka žena drukčijeg temperamenta razmišljala o veličanstvenoj upornosti prirode i njenom ne previše nežnom licu, te je na platnu izvezla mnoštvo tamnog, uspravnog drveća iz kojeg raste gordo cveće nastanjeno ravnodušnim pticama. Šara je bila tako stilizovana da se nikako nije mogla posmatrati kao predstavljanje činjenica; nije dopuštala da se drveće vidi drukčije do kao simbol raspoloženja.

Naišla sam na još jednu šaru koja je bila potpuno apstraktna. Ukrštene linije i kvadrati crne boje imali su ispupčeni vez i ljubičaste detalje; na njoj nije bio prikazan ni jedan jedini predmet iz prirode, no ipak je bila uzdižuća. Pitanje je da li je Tolstoj ikada video seljaka. U svom imbecilnom radu *Šta je umetnost?* on tvrdi da seljaci cene samo slike koje utuvljuju moralne pouke, kao što je, na primer, slika žene koja daje hranu dečaku što prosi, a da jedino osoba izopačena obiljem može imati osećaj za umetnost lišenu didaktičnog cilja. Da je isturio glavu kroz prozor i pogledao svoje sopstveno selo video bi – jer se vez ovakve vrste radi s manje ili više uspeha po celoj istočnoj Evropi, od Crnog mora do Baltika – da seljaci, mnogo bolje nego ijedna druga klasa u modernom društvu, stalno stvaraju i cene umetnost koja je samo predstavljanje lepih oblika. Nije nemoguće da je Toistoj, pošto je bio loš ćovek, želeo umetnost koja bi ga poučila kako da bude dobar, a ove žene su mogle sebi da dozvole slobodnu i nedidaktičnu umetnost, jer moralni život ovog sveta ima čvrst koren. Turci su ih nemilosrdno gazili, morili

fizičkom glađu i žeđu za turskom krvlju, ali oni nikada nisu zaboravili ideju veličanstvenosti, tu vrednu moralnu ideju, koja podrazumeva da je čovekova dužnost da stremi nečem višem od zadovoljenja svojih životinjskih potreba i pretvara ga u nešto čudesno. Kupila sam jednu venčanicu, staru dvadeset ili trideset godina. Sastojala se od osam delova: fine duge košulje, platnene haljine izvezene na rubovima rukava i ivici tako gustim vezom da je bila preteška, ljubičastog somotskog prsluka ukrašenog srebrom, umetka sa tokama, koji se nosio kao kecelja, i tankog vela izvezenog ljubičastim i zlatnim nitima. Bila je to uspomena na Vizantiju i Srpsko carstvo; toke su svečano stavljene tamo gde su carevi i carice nosili drago kamenje; od vune, lana i onog što se moglo nabaviti od putujućih trgovaca sačinjeno je nešto što je poput vizantijskih brokata na velikoj skali zasenjivalo oči na maloj. Tako se i u narodnim pesmama ovog kraja s nostalgijom peva o zlatu i srebru, ne kao o bogatstvu ili metalu koji se može kovati, već kao o slavi koja može poslužiti kao blistavi ukras.

To što su pamtili slavu, osuđeni da dugo žive uniženi, ne treba shvatiti kao nešto normalno, što bi svako učinio na njihovom mestu. Tradicija nije materijalna stvar koja živi izvan čoveka. Ona može opstati jedino kroz ljude sposobne da shvate njenu strukturu i uzvrate na toplinu kojom ih greje. Azijske crkve nestale su ne zato što im je islam zapretio mačem, već zato što njihova doktrina nije bila dovoljno filozofska, niti su dovoljno volele ono što je trebalo voleti tokom dugih vekova i u izolaciji. Ali Makedonci su voleli da vole onako kako su ih naučili apostoli koji su im došli iz Vizantije, voleli su ono što su naučili od careva – da nošenje purpura i finih tkanina podstiče ljudska bića da se u svakom pogledu razlikuju od životinja; voleli su, čak preterano, naviku koju im je podarila vizantijska umetnost da dok žive ispituju život i da razmatraju svoju sudbinu dok ih ona ophrvava; i pošto su sačuvali svoje igle dali su se uspešno na posao da sažmu svoje velike i snažne ljubavi u ove male, misaone, svete šare.

Staricama se dopalo naše oduševljenje. One, naravno, nisu potpuno svesne uloge koju njihov vez igra u očuvanju ove drevne kulture; kada neka Engleskinja svira Parselovu[400] sonatu, ona uglavnom ne oseća da time čuva englesku muzičku tradiciju. Ali ove žene, dok šiju, ipak znaju da obavljaju neki poseban posao. Jedna Engleskinja koja već dvadeset godina sakuplja ovakve vezove i dobro poznaje njihove autore rekla mi je da je to ezoteričan zanat i da oni koji ga dobro poznaju ne odaju njegove tajne. Mnoge od tema koje se stalno javljaju imaju svoja imena i značenje koje se ne otkriva strancima; žene ponekad odbijaju da razgovaraju o vezu ili komadu odeće koji su napravile za sebe. Kada se udaju prave kape za svoje muževe i ni o njima ne govore. Tu leži još jedan dokaz nemogućnosti istorije. Ne može se sačiniti popis sadržaja vremena ako su neki, najdragoceniji elementi

zaključani na nedostupnim mestima, a gube svoju suštinu ako se premeste na drugo mesto gde se mogu podrobno ispitati, kada njihovi vlasnici ne znaju ništa o pojedinim aspektima njihove prirode, a ono šta znaju čuvaju kao tajnu.

Kupila sam nekoliko haljina i moj muž ih je držao prebačene preko ruke dok sam razgledala robu, a kada smo krenuli prema hotelu insistirao je da ih i dalje nosi. Zastadosmo ispred mosta da poslednji put pogledamo lepu grupu žena koje su sedele pod belim bagremovima, sa maramama obasjanim sunčevom svetlošću. „Moramo ponovo doći ovamo“, rekoh, „moramo dolaziti stalno, dok smo živi.“ „Da, moramo“, reče moj muž, „ali, šta se ovo dešava?“ Nekoliko seljanki prebiralo je sa odobravanjem po haljinama prebačenim preko njegove ruke. „Očito smatraju da imamo dobar ukus“, reče on zadovoljno. Ali one počeše da navode cenu, najpre na srpskom, a potom, kako nismo odgovarali, na grčkom i vlaškom; a Konstantin, koji je i dalje blistao zbog aranžmana sa belim konjem, postade još srećniji. „One misle da su haljine koje nosite na prodaju“, uskliknu radosno. „Vidite, njima je neshvatljivo da muž ponese nešto umesto svoje žene, a jedini njima poznati ljudi koji nose zapadnjačku odeću i zanimaju se za seljačke stvari jesu trgovci, zato uopšte ne mogu da shvate da ste vi Englezi, i to ne bilo koji Englezi, neshvatljivo im je.“ „Draga moja“, reče moj muž, „nije još ni podne, a za nas su mislili da smo putujući zelenaši i trgovci starom odećom. Ali mislim da će nam tvoja izjava kako su mnogi tvoji prijatelji bili deportovani naneti najviše štete. Šta će oni misliti o nama? Gospodin i gospođa Al Kapone *en vacances*[401]? Ali Bitolj će sve to pretvoriti u dobro i lepo.“

PUT

Ponekad zemlja od putnika danima skriva svoje tajne, ne pokazujući ništa osim površine trave, drveća, spoljašnjosti kuća. A onda mu odjednom baci ključeve i dozvoli da ide kud god želi i pogleda šta god hoće. Takva je tog poslepodneva i te večeri Makedonija postala u pogledu svojih Srba i Bugara. Naša pouka počela je dok je Konstantin ispraćao Gerdu; išla je u Skoplje, vozom koji je polazio u jedan po podne; trebalo je tamo da prenoći i da se sutradan vrati u Beograd. Poslednjih pola sata proveli smo u kafani u gustom bagremaru, na brdašcetu udaljenom oko jednu milju od grada. Bio je raspust i mnoštvo gimnazijalaca[402] sedelo je u senci gustih, belih cvetova, neki od njih prebirajući po guslama. Jedan opazi da je mome mužu ispala kutija šibica i priđe da je podigne. „Vi ste Nemci?“ upita on. „Ne, ali govorim nemački“, odgovori moj muž. „Jeste li ovde poslom ili putujete iz zadovoljstva?“ nastavi mladić. „lz zadovoljstva. Moja supruga bila je ovde pre godinu dana i toliko joj se dopalo da je sada dovela i mene.“

Momčić ozbiljno klimnu glavom. „Nema nikakve sumnje da je Makedonija najlepše mesto na svetu. Ali turisti su ovde vrlo retki, jer vlada ne čini ništa da ih privuče. Sve, ali baš sve ide u Dalmaciju, vlasti tamo troše sav novac i ništa ne ostavljaju za nas. Tamo imaju ogromne hotele, a mi ovde nemamo ništa.“ „Ovi ovde su za nas sasvim dobri“, reče moj muž, „ali ne verujem da će Makedonija ikada moći da se takmiči sa Dalmacijom u turizmu, jer se dovde dugo putuje. Mi Englezi stižemo na Jadransko more za nešto više od dvadeset četiri časa, a do Ohrida nam treba oko tri dana.“ „Treba napraviti put da se sa Jadrana može doći direktno ovamo“, nastavi momak uporno. „To nije učinjeno još od rimskog doba“, reče moj muž. „A zašto se ne bi moglo učiniti danas?“ reče momak ne odustajući. „Rimljani su raspolagali izvesnim prednostima“, reče moj muž umorno; „put od Jadrana do Makedonije vodio je kroz jedinstvenu rimsku teritoriju, a danas tu postoji nova zemlja, Albanija. Osim toga, oni su koristili rad robova, što je njihov posao činilo daleko lakšim.“

Posle kratke pauze momak reče: „Da pripadamo Bugarskoj, kako bi i trebalo, s obzirom, da smo svi Bugari, to bi bilo učinjeno i bilo bi učinjeno dobro.“ On čežnjivim pogledom osmotri snežne vrhove i uzdahnu. „Ne možete da pojmite kolika je sramota što ne pripadamo Bugarskoj, što imamo ikakve veze sa Jugoslavijom; Jugoslavija je siromašna zemlja, a Bugarska je vrlo bogata.“ „Mislim“, reče moj muž, „da Bugarska nije mnogo bogata zemlja. Ne mislim ni da je Jugoslavija bogata, ali sam siguran da Bugarska nije bogatija. Ja sam bankar i znam dosta o tome.“ „Ali svi u Bugarskoj žive vrlo dobro“, vajkao se momak. A onda u njemu buknu novi plamen. „I zašto nas ne puštaju da slobodno odlazimo

u Bugarsku! Svi tamo imamo rođake, a ne puštaju nas da ih vidimo. Imam strica koji u Sofiji drži fabriku slatkiša, a ne mogu da dobijem pasoš da ga posetim.“ „Mislim da je glupo što jugoslovenska vlada tako postupa, ako ljudi nemaju nameru da joj tamo učine neko zlo“, reče moj muž; „ali čini mi se da širom Jugoslavije ima Hrvata, Srba i Crnogoraca koji se slažu s vama i jednog dana oni će vam pomoći da promenite takvo stanje stvari.“ „Hrvati i Srbi!“ reče momak prezrivo. „Oni nam nikada neće dozvoliti da budemo slobodni! A ako i ima dobrih Hrvata i Srba, u šta sumnjam, kako oni mogu da nateraju Beograd da ih sluša? To je odvratan grad. Svi su oni Cigani. Ako je Jugoslavija pristojna zemlja, zašto u Beogradu ima toliko korupcije?“

„Nova zemlja“, reče moj muž, „može imati korumpiran glavni grad a da sama ne bude kommpirana. Kada je Amerika već postala velika i plemenita zemlja, njeni političari bili su vrlo potkupljivi, a Vašington je bio prepun onih koje nazivate Ciganima. To samo znači da politička mašinerija ne nastaje sama od sebe, da se ona neizbežno stvara u trenutku kada najbolji deo populacije odluči da se upusti u avanturu iskorišćavanja prirodnih bogatstava zemlje, tako da drugorazredni ljigavci i paraziti prirodno dolaze na vlast. To će se sve kasnije popraviti. To jest, onda kada se ti i tvoji prijatelji udružite sa Hrvatima i Srbima i svim ostalim ljudima kojima je stalo do poštenja i tolerancije.“ „Već smo počeli“, reče momak ponosno, „ovo su moji vrlo važni prijatelji, ovi koji sede oko mladića sa guslama. Povezali smo se sa drugim sličnim grupama u Ohridu, Prilepu i Velesu. Ali, naravno, svi smo Bugari.“

„Spremaš li se za studije?“ upita moj muž. „Da“, odgovori on. „lći ću u Nemačku da studiram građevinu. Nemci su vrlo dobar narod, bili su na strani Bugarske u poslednjem ratu. Jednog dana Hitler će se ponovo udružiti sa Bugarskom, ratovaće sa Jugoslavijom i podariti nam slobodu. Tako ćemo opet steći svoja prava. Znate li da nikom od nas nije dozvoljeno da uđe u Komunističku partiju?“ „Bojim se“, reče moj muž, „da ćete biti veoma razočarani ako mislite da će Hitler ratovati sa Jugoslavijom zato da biste ti i tvoji prijatelji stekli pravo da uđete u Komunističku partiju. Ali, da li mnogo vas to želi?“ „Ne“, odgovori momak. „Izgleda da ona nema mnogo veze s nama, ovde je sve toliko drugačije. Nas više zanima suština stvari. Raspravljamo o svim važnim pitanjima i u tome nas ne sprečavaju predrasude naših roditelja, Ja sam, na primer, ubeđen da Isus Hristos nije bio božanskog porekla, već da je bio filozof, i to vrlo veliki. Zapravo mislim da su lsus Hristos i Sokrat bili najveći filozofi koji su ikada postojali.“ Zastao je i klimnuo glavom nekoliko puta, vrlo ozbiljno, dok je ispod skupljenih obrva pomno posmatrao snežne vrhove. „Osim toga“, dodade on, „mi iz grupe ne dozvoljavamo svojim sestrama da koriste šminku.“

Kada smo odlazili on reče: „Voleo bih da ste imali vremena da upoznate moju majku, ona je izuzetna osoba. Ne kažem to samo zato što je moja majka; po meni, porodična osećanja su staromodna i smešna. Ali ona je dokazala svoju vrednost rodoljubivim radom u korist Bugarske. Kada je bila vrlo mlada, a u to vreme život je bio veoma opasan, otišla je za Strugu.“ Ona je u stvari bila obrnuta slika plavokose žene iz Ohrida koja nam je pokazala svoje piliće; a sigurna sam da je bila isto toliko hrabra, jer je ovaj momak, mada još neoformljen, imao osobine izuzetne osobe. „Kako idete u Skoplje?“ upita momak. „Preko Velesa? O, kako bih voleo da pođem s vama, jer u Velesu živi – on je advokat i veliki bugarski rodoljub. Čitali smo o njemu u beogradskim novinama koje ga besramno napadaju. Jednog dana ćemo ga posetiti, mada će nas policija zbog toga svakako šikanirati. Pa, do viđenja, mnogo vam hvala za ovaj razgovor. Uvek mi je drago kad imam prilike da nešto naučim razgovarajući sa ljudima iz sveta.“

Izašli smo iz Bitolja kroz ravnice prekrivene cvećem, detelinom, ljutićem i krasuljkom, i nekom vrstom divljeg graška, samo izduženijom od naše, pored smeđeg jezerceta prepunog bivola, koji su izgledali kao meso u gulašu i imali smo jedan prilično tupav susret sa smrću. Makedonski psi su mahom lepi i srčani, naučeni da budu opasni iz sasvim valjanih razloga. U vreme kada su razbojništva bila česta, danju su morali čuvati useve i stoku svojih gospodara, a noću su ih upozoravali na mogući prepad. Međutim, tako retko viđaju automobile, da ne znaju šta su; smatraju ih nekim posebno retkim zverima koje, poput svih ostalih zveri, moraju odvraćati od imovine poverene im na čuvanje. Na putu za Prilep jedan veliki, beli pas, guste dlake, čvrsto se držeći te pogrešne predstave, trčao je uz nas silno lajući. Jedna rupa na putu natera kola da skrenu ka njivi koju je čuvao, a pas krenu da obavi svoju dužnost onako kako dolikuje. Jurnu na kola kao na neprijateljski raspoloženu zver. Gledali smo kako njegovo belo telo leti kroz vazduh i pada u žito, dvadesetak metara od puta. Tako leteći, bio je samo gromada lišena razuma, a pao je kao da nikada nije ni živeo. Čovek nije mogao a da ne zaplače. „Mora da je tako mnogo Srba umrlo misleći da moraju jurišati na Bugare“, reče moj muž, „a i mnogo Bugara, misleći da moraju jurišati na Srbe.“

Prilep je ležao u ravnici pred nama, pod planinskim lancem čiji su stenoviti visovi ličili na tvrđavu; pre nego što smo ušli u grad morali smo se skloniti s puta da propustimo karavan dugokosih nomada okrutnih očiju, koji su na tovarnim konjima žurili u svoje kolibe na Kajmakčalanu gde leti prave sir. Prolazeći kroz pijacu, u ovom gradu koji se bori sa žegom i prašinom, začusmo kako neko doziva Konstantina i ugledasmo čoveka u uzanom crnom odelu kako nam žurno prilazi. „Upadaj, prijatelju“, reče Konstantin. „Vodim ove Engleze u manastir Kraljevića Marka, pa ćemo se vratiti zajedno.“ Bio je to jedan Srbin, činovnik zadužen za

obrazovanje u gradu, koji se žalio više nego ijedno drugo ljudsko biće. Čim je seo pored Konstantina iz njega pokulja reka žalopojki, ne kakav tanugni mlaz, već prava bujica, gonjena ogromnim pritiskom, kakva bi se očekivala na fontani u glavnom gradskom parku. „On ne posustaje“, reče moj muž, „uskoro će i zaplakati. Šta mu je?“ „Priča o nekim teškoćama u administraciji“, reče Konstantin žurno i neiskreno. Jadni čovek još je pričao kada smo izašli iz kola i počeli da se penjemo strminom koja je vodila do manastira. Moj muž reče: „Voleo bih da znam šta ga tišti; ima tako fino, tvrdoglavo, pošteno lice,“ „Svakako je uporan“, rekoh, „i to do te mere da Konstantin već nekoliko minuta ne može ni postrance da ubaci kcju reč. Da li je to rekord?“ „O Bože, znaš li šta govori?“ reče moj muž. „Slušaj! Slušaj! Pa to je neverovatno“! Čovek u uskom crnom odelu zastao je u tom času na ivici platoa ispred crkve, skakao gore-dole pred ogromnom, usplamtelom panoramom ravnice, planina i neba i, užareniji od njih, mahao pesnicom u pravcu nevidljivog predmeta svoje mržnje. „Da“, rekoh, „nema sumnje: on uzvikuje ’Lorde Bakstone! Lorde Bakstone!’ Sad znam o čemu se radi. Lord Bakston podržava Bugare, a ovaj siroti čovek je Srbin, činovnik koji se žali da ovdašnji Bugari ne cene njegove napore i da njihovu neposlušnost podstiče stav tih inostranih simpatizera.“

Moj muž obrisa naočare i još jednom pogleda čoveka u uskom crnom odelu. „Kako je to apsurdno“, reče, „jer on je upravo tip koji bi se svideo nekome kao što je Bakston, dobar i plemenit pedant.“ Probih se kroz Konstantinove odbrambene linije i rekoh: „Šta su Bugari učinili vašem prijatelju i kakvu ulogu u tome igra lord Bakston?“ On tiho odgovori: „Lord Bakston je došao ovamo sa svojim jednako tupavim sekretarom, i gledali su samo ono što im je Bugarska rekla da gledaju, a ne i ono što Jugoslavija ovde čini, što je, kao što znate, dobro, vrlo dobro; a ovaj čovek ne može da shvati kako ljudi koji su Englezi poput gospodina Gledstona mogu da budu na strani pokreta koji finansiraju Italijani i onaj đavo Musolini; Bugari tvrde da loše postupamo s njima, što i jesmo činili jedno vreme, jer su oni loše postupali s nama – ugrožavaju nas, a mi treba da učinimo mnogo stvari – i on sada ne može da kazni đake koji pljuju u učionici a da mu oni ne kažu da će pozvati lorda Bakstona.“ „Kako bi se iznenadio naš u osnovi liberalan lord Bakston kada bi čuo da ga smatraju saveznikom fašista i zaštitnikom slobode pljuvanja“, reče moj muž. „To vrlo lepo pokazuje da je sve što ovaj čovek govori istina. A otkriva i koliko je život zbrkan i pun žalosnih iznenađenja “ U tom trenutku čovek u uskom crnom odelu seti se da smo i mi tu i to mu dade ideju. Pokaza na jedan luk i uputi nekoliko strastvenih reči Konstantinu, sve vreme gledajući u nas. „Moj prijatelj bi želeo da pogledate“, reče Konstantin, „kako su Bugari za vreme rata na ovom luku naslikali boje svoje zastave, mada je ovo manastir Kraljevića Marka i

bez sumnje srpski spomenik. Takođe bi voleo i da vam pokažem kako su naružili neke srpske freske i natpise.“ „Gospode Bože“, reče moj muž, „pa ovo je kao da mi nismo prestajali da pričamo o Ratu dveju ruža[403]. Ali pretpostavljam da bismo tako i učinili da smo sve ovo vreme proveli u ropstvu i da sada počinjemo iznova. Pa ipak, to sve ovo ne čini nimalo manje zamornim.“

To je doista istina što se tiče istorijskih raspri između Srba i Bugara. Obe strane – a to se odnosi ne samo na stare profesore već i na obične ljude – polaze od tupave i neverovatne ideje da sada, pošto su Turci isterani sa Balkana, treba ponovo uspostaviti one granice koje su postojale u vreme turskog dolaska, uprkos tome što je prošlo pet vekova, a onda ih i ne poštuju. Granice koje ekstremisti na obe strane zahtevaju jesu one koje su njihovi narodi imali u vreme svoje najveće ekspanzije i sa kojih su se morali povući jer ih nisu mogli adekvatno braniti. Idealna Bugarska za kojom žude Bugari i koju gotovo da su dobili Sanstefanskim mirom iz 1878, čiji je tvorac bila Rusija, postojala je jedino za vreme cara Simeona, koji je umro u 10. veku, i cara Samuila, koji je umro stotinak godina kasnije. Srbi su isto tako nemogući u istoj meri kada doživljavaju cara Dušana ne kao inspiraciju, već kao tvorca geografske karte, jer se njegovo carstvo raspalo za svega trideset pet godina, koliko je proteklo između njegove smrti i poraza na Kosovu. Jedino što bi trebalo uzeti u obzir prilikom povlačenja granica na Balkanu jesu pravo ljudi da upravljaju sobom i modifikacije tog prava kojima se moraju podvrći da bi se poluostrvo u celini sačuvalo od razbojničkih nauma velikih sila. Ali istorijski pristup odgovara slovenskoj pedanteriji i stoga nikada nije bio napušten.

Zaboravih na čoveka u uskom crnom odelu koji je sada bio obuzet nečim drugim iz prošlosti, jer su iguman i dva monaha izašli iz manastira da nas pozdrave. Iguman, koji je bio Srbin od one najbolje vrste delatnika koji odlaze u Makedoniju da bi radili ili za crkvu ili kao lekari i učitelji, pozdravi nas veoma srdačno, ne zbog nas samih, čini mi se, već stoga što nismo bili dva monaha. Monasi su bili Rusi i na njima je bila vrlo vidna ona odeljenost od okoline, tako karakteristična za ruske bele emigrante u Jugoslaviji, koja mi je uvek izgledala neprijatna, osim u slučaju malog monaha iz Finske u Nerezima. Oni svakako nisu od ovog sveta, ali razlog tome je ogromna površnost, nedovoljna da obuhvati čak i površinu stvari. Izgledali su kao da su tu samo zato što su zakasnili na sve vozove koji vode u svet. Iguman nas je poveo na galeriju gde su primani gosti i poslužio nas slatkim[404], a ja ugledah nešto što je istog časa razrešilo zagonetku koja me je dugo mučila. Radilo se o ličnosti Kraljevića Marka, srpskog junaka o kome su spevane mnoge narodne pesme. On je doista postojao: bio je sin srpskog kralja iz 14. veka i knez u Prilepu; ali bio je i legendarna ličnost, simbol za ekstrovertno i

stoga drag narodu koji se koleba između ekstrovertnosti i introvertnosti, a sasvim dobro zna koji je ekstrem prijatniji. Marko je bio neverovatno snažan, oružje mu je bio buzdovan napravljen od trideset kilograma gvožđa, petnaest kilograma srebra i tri i po kilograma zlata. Njegov konj Šarac bio je najbrži na svetu i razumeo ljudski govor; s jedne strane njegovog sedla visio je buzdovan, a s druge jednako teška mešina crnog vina, jer Marko je puno pio, mada nikada nije bio pijan. Bio je veliki i plemenit borac. Kada je ubio Musu Arbanasa, albanskog pobunjenika, zaplakao je i rekao: „Jao meni do Boga miloga, đe pogubih od sebe boljega“, uzeo njegovu odsečenu glavu i poneo je u Konstantinopolj gde ju je bacio sultanu pred noge. Kada je sultan ustuknuo, Marko povika: „Kako bi ga živa dočekao kad od mrtve glave poigravaš?“

Treba reći da je Marko ubio Musu Arbanasa za račun sultana. To je odraz istorijske istine. Marko je pretrpeo poraz od Turaka i mada je zadržao vlast u Prilepu, postao je sultanov vazal; bio je prinuđen da se bori protiv hrišćana. To, po svemu sudeći, nije lako prihvatio, već s tugom i savesnošću. Tvrdi se da je pre bitke na Rovinama u Rumuniji 1399. godine, rekao: „Molim se Bogu da podari pobedu hrišćanima, čak i ako to moram platiti svojom glavom.“ Molba mu je bila uslišena. Takođe se tvrdi da je jedno jutro jahao a da mu je Šarac posrnuo i zaplakao; dok se on pitao kakav je to znak, vila, inače njegova posestrima, rekla mu je da ima već trista godina i da mora umreti. Zato je ubio Šarca, jer konj je bio njegov sto šezdeset godina, pa se više nisu mogli rastati, i lepo ga sahranio. Potom je svoj buzdovan bacio preko planina u more, vičući: „Kad moj topuz iz mora izišo, onda ’vaki đetić postanuo!“; legavši na zelenu travu, prepustio se najveselijoj smrti zabeleženoj u književnosti.

Razlika između ove dve verzije njegove smrti posledica je različitih priča o njegovom životu. Ona ne potiče otud što je jednu verziju napravio neko ko se držao činjenica, a drugu neko ko ih ili nije znao ili je više voleo da pribegne maštи; izgleda kao da je reč o dva različita čoveka, po naravi nimalo slična. Jedna pesma predstavlja ga kako je navukao na sebe očevu kletvu, jer je odbio da lažno svedoči i podrži njegovu tvrdnju da mu je car Stefan Dušan ostavio carstvo u nasleđe. Druga ga predstavlja kao zatočenika u rukama pagana, koji stiče slobodu obećavši kćerki saracenskog kralja koji ga je zarobio da će se oženiti njome ako ona ukrade ključeve od oca i pusti ga na slobodu. Ali kad su već bili na putu za hrišćanske zemlje on shvata da ne može održati svoje obećanje: ona je previše tamne puti, previše čudna, previše drukčija i ubija je. „Šteta“, kaže on, ne baš mnogo iskreno, ubeđen u svoju sposobnost zaboravljanja. Jedna od dve ličnosti u ovim pesmama ima osetljivost i savest. Druga ih uopšte nema.

Na zidu galerije ugledala sam reljef koji predstavlja okruglastog i veselog probisveta, potpuno nagog, kako jaše vrlo velikog konja. „Odakle je ovo?“ upitah. Iguman odgovori: „To je deo prvobitne crkve, sagrađene malo pre doba Kraljevića Marka, koja je srušena u 18. veku da bi se podigla nova, pa su ovaj deo ugradili u novo zdanje sagrađeno otprilike u isto vreme. Ali kažu mi da to ne bi trebalo ovde da stoji, jer je ovaj čovek bog koga su slavili u prehrišćansko doba.“ To je tačno. Bio je to Trački konjanik, božanstvo koje se slavilo po celoj drevnoj Trakiji i Makedoniji, a neki ga smatraju i Rezusom, junakom o kome je pisao Homer. Njemu je bio darovan dugotrajan život jer su rimski legionari tračkog porekla preuzeli njegov kult; svetilišta posvećena njemu nalazila su se svuda gde su bile rimske legije, čak i u samom Rimu. Nekoliko njegovih skulptura može se videti u budimpeštanskom muzeju. Tajna Kraljevića Marka bila je rešena. Postojala su dva paralelna procesa i sinteza njihovog uzajamnog dejstva. Kult Tračkog konjanika slavljen je u Prilepu a hrišćanstvo ga je potisnulo; ali on nikad nije bio istisnut iz srca ljudi, koji su u neprijatnim vremenima voleli da razmišljaju o prijatnom i besmrtnom, srećni što je večnost duga i ne zna za bol. A kada je Kraljević Marko ražalovan od vladara u vazala, ni on nije napustio srca ljudi, koji su pod turskim jarmom voleli da misle o blažem jarmu ovog hrišćanskog princa sklonog razmišljanju. Njih dvojica – srećni bog i tužni smrtnik – spojili su se u kolektivnom umu i mašta narodne pesme sledila je, u ovom spletu suprotnosti, čas jedan, čas drugi tok.

Dok smo išli nizbrdo, čovek u uskom crnom odelu trčao je ispred nas da nam pokaže stenu gde su Bugari naružili fresku koja je prikazivala srpskog kralja; ugledasmo Dragutina kako stoji pored kola u stanju duboke depresije. „Loše je raspoložen“, reče Konstantin, „videćete da je pretrpeo poraz u sukobu sa nekom životinjom.“ Kad stigosmo do njega, on nam tužno saopšti da je video jednu vrlo veliku zmiju među kamenjem i da mu je umakla. Raspoloženje mu se popravilo tek kad nas put dovede do planine po imenu Babuna, prekrivene niskom bukovom šumom, koja je od pamtiveka pružala sklonište pobunjenicima. Tu se behu sklonili prvi bogumili, manihejski jeretici, i tu su se održali toliko dugo da su tom mestu čak nadenuli ime, jer tada su ih zvali babuni; tu su se skrivali hajduci i komite tokom čitavog turskog doba. „Pobunjenici su ovom mestu dali ime“, reče Konstantin, „a ono je dalo ime jednom od naših najvećih pobunjenika. Sve naše komite koje su ratovale za oslobođenje Makedonije uzimale su lažna imena da Turci ne bi proganjali njihovu rodbinu; najdarovitiji među njima, koji se vrlo dugo skrivao u ovim šumama, zvao se Babunski.“ Dragutin radosno i s poštovanjem uskliknu na pomen njegovog imena.

Oko nas Makedonija je postepeno prelazila u najviši stepen lepote, mada mnogi stranci tu lepotu nazivaju strašnom. Gola je, bez sumnje; u dolinama jedva da ima po koje drvo, a retko gde vijuga kakva rečica, ali je prekrasno oblikovana. Prolazeći kroz nju čovek vrlo jasno poima veličanstvenost predela. Povremeno smo nailazili na polja opijumskog maka, sa otmenom, velikom, pozitivnom lepotom, debelim mesnatim listovima i stabljikama, jasnobelim i bledoljubičastim cvetovima; a povremeno na mozaike vode, odeljene finim linijama blata, tek pomalo prošarane oštrom, visokom, snažnom, treperavom zelenom bojom, piskavo-zelenim fis tonom. Dragutin mahnu pesnicom u njihovom pravcu. „To je pirinač“, reče Konstantin. „Vlada hoće da obustavi proizvodnju, jer sa polja dolazi strašna malarija, ali ne možemo jer su ljudi jako siromašni, a pirinač im se isplati više od drugih kultura.“ Kasno popodne stigli smo do drugog najvećeg zadovoljstva koje se oseća čulom mirisa. Prvo je kad se prolazi kroz Midi[405] u vreme odmah posle berbe grožđa, kada seljaci po poljima prospu isceđene ljuske umesto đubriva, pa se u toplim noćima sa njih diže dah pijanstva, snažan, a ipak blag, opojniji od vina. Ovde u Makedoniji, dok smo se bližili gradu sagrađenom u turskom stilu, sa mnoštvom malih bašta, u doba dana kada je sunce već mnogo časova delovalo na bagremove, naučila sam da med nije tako divan kao što se smatra, da nijedna pčela nikad u potpunosti ne ostvari ono za šta je stvorena, da je čovek koji pravi mirise samo nespretnjaković koji ne uspeva u svom naumu. Vazduh nije samo mirisao, bio je prosto začinjen ukusom cveća.

Bližili smo se Velesu, gradu kome se dive mnogi putnici za Atinu: njegove elegantne, oronule turske kuće, obojene u fine boje, okačene su o obe strane stenovitog klanca koji je prosekao Vardar, ovde izuzetno brz. Protutnjali smo kroz uzane uličice na putu prema uzvisinama, ne uznemirivši stanovnike toliko koliko bi se očekivalo, jer im je izgledalo da činimo nešto vrlo smelo i hrabro, pa su nam se smešili kao da smo neki razmetljivi vitezovi. Stigosmo do velike crkve na brdu, na tako visokom mestu da je oko nje još bio dan iako čitav grad već beše zapao u tamu; ležala je usred travnjaka, kamenih terasa i velikih zaravni, navodnjenih potočićem koji je izvirao iz jedne česme. Neobično je ličila na glavnu skopsku crkvu zbog svojih oblika izvedenih sa znanjem ali ne i razumevanjem; ispostavilo se da su je radili isti majstori. Zgrada je imala italijansku gotsku apsidu koja je pokazivala da su savladali zanat a da o njemu ništa nisu znali. Kopirali su građevine koje su gledali dok su kao zidari radili u Italiji, ali pošto nisu znali ništa o formama koje su postojale između njih i njihovih dalekih preteča, nisu shvatali ni njihove suštinske osobine. Lepota crkve izgledala je slepa. Unutrašnjost je takođe bila prepuna dubokih nesklada, zbog elemenata koji su odudarali ne samo arhitektonski već i verski i kulturno. I ovde je predikaonica bila nalik na mimbar;

propovednik se morao peti izuzetno strmim stepenicama i obraćati se pastvi odozgo, stojeći ispod samih greda; bile su tu i vrlo prostrane galerije, po duhu potpuno islamske, sa posebnim kapelama za žene i sa stolovima i klupama sa strane za društvena okupljanja. Proporcije crkve takođe su bile neskladne. Arhitekta je verovao da će zgrada, ako bude vrlo visoka u odnosu na osnovu, izgledati veličanstveno, a ne krakato. Ali ta greška bila je predivna, a način na koji je bio obrađen kamen, posebno mermer, učinio je shvatljivim užas koji su Turci osećali pred svojim slovenskim podanicima, užas koji ih je terao da ne posustaju u naporima da ih unište glađu i pokoljima.

Dva sveštenika priđoše nam preko zelenih travnjaka kroz zlatno popodne, dva čista i lepa čoveka. Jedan reče: „Tako nam je drago što ste došli da vidite našu crkvu; niko je ne posećuje, a zaista je lepa. Izgleda vrlo bogato, kao i crkva u Bitolju; Veles nikada nije bio bogat kao Bitolj, ali su svi hrišćani grada dali koliko su mogli, a i hrišćani iz mnogih okolnih sela.“ A drugi reče: „Zar nije divno što su Turci mislili da nas vređaju kada su naterali naše očeve da sagrade crkvu izvan grada? Omogućili su nam da imamo najlepši položaj u Velesu i da nam sve džamije leže podno nogu.“ „Sedite na klupu“, reče prvi, „a ja ću vam doneti slatko, jer ovde, na ovoj česmi imamo najdivniju vodu, hladnu i svežu poput živog bića.“ Seli su pored nas dok smo pili i rekli: „Ovde imamo jedan vrlo poseban grob. Jeste li ga videli? Eno ga tamo, onaj od belog mermera, pored kaldrme. Ljudi ovde dolaze radnim danom samo da bi njega posetili i često odu a da i ne pogledaju crkvu. Ali, nama je ipak drago što dolaze i odaju poštu tom svetom kamenu.“ „Ko leži pod njim?“ „Komita Babunski“, reče sveštenik.

„Babunski!“ uskliknu Konstantin. Dok smo žurili za njim niz kaldrmu prođosmo pored Dragutina koji je stajao uz česmu, uspostavljajući vezu sa nekim vodenim božanstvom. „Jesi li znao da je Babunski ovde sahranjen?“ upita ga Konstantin. „A ko mu je bio na sahrani!“ odvrati Dragutin. Stajali smo pred nadgrobnim spomenikom na kome je pisalo da tu počiva Jovan Babunski, 1878-1920. „Pa video sam ga malo pre nego što je umro“, reče Konstantin, „izgledao je mnogo stariji. „I jeste“, reče stariji od dvojice sveštenika. „Znao sam ga dobro kad sam bio mlad, i to što kažete je tačno. Ali šta tu ima čudno? Koliko je puta u svom životu prespavao u krevetu? Koliko je dana u svom životu proveo bez hrane, jedući samo šumske bobice? Bio je i ranjavan mnogo puta, a često i prosto bolestan od straha. Sve je to naš srpski brat činio zbog nas, da bi Makedonija bila slobodna.“

U Velesu nam se automobil pokvario, pa je Dragutin pola sata morao da se bavi njegovom utrobom. Konstantin je zaspao na zadnjem sedištu, a moj muž i ja prošetasmo u sumrak gradom, koji je oživljavao posle dnevne vreline, ali ne da bi radio, već da bi se protegnuo uživajući u pomisli da će uskoro poći na spavanje.

Zastadosmo ispred nekih radnji, malenih pećina od klimavog drveta, sa nešto robe koja se sastojala od otprilike stotinu krčaga, dvadesetak rolni tkanine, nekoliko lonaca kiselog mleka i nekoliko činija pilava. Iza ugla skretosmo u ulicu u kojoj su radnje bile veće, a roba sličnija zapadnoj. Videh da neke od njih i nisu radnje, već advokatske kancelarije. Tu je bila apoteka, malo dalje advokatska kancelarija, a još dalje tapetarska radnja. „Kako bi bilo zanimljivo videti ovakvu šarolikost na ulici Strend[406]“, rekoh; zatim zastadosmo da posmatramo kako jedan advokat ispraća klijenta; učinismo to najpre iz radoznalosti a potom iz prijateljskih osećanja, jer nam je advokat izgledao kao fin i plemenit čovek. Uvek će biti brižan, ali samo zbog drugih; prema samom sebi pokazivaće blagu, otmenu nezainteresovanost. Kada je ostao sam, zadržao se kratko na ulazu gledajući u tamu, kao da zna da će ona na kraju obuhvatiti sve, ali nije bio mnogo melanholičan.

Dok je zatvarao staklena vrata pogledah ime napisano na njima; povukoh muža za rukav. „Pogledaj! Pogledaj!“, rekoh. „To je advokat koga nam je onaj gimnazijalac iz Bitolja pominjao kao bugarskog rodoljuba! Hajde da uđemo i porazgovaramo s njim, da vidimo da li je situacija stvarno takva; on sigurno govori francuski ili nemački, a to bi bilo vrlo zanimljivo, jer sam ubeđena da je ovo sedište bugarskih propagandista.“ Kada uđosmo, advokat nas pogleda neužurbano i pažljivo otpusti sluškinju koja je bila u prostoriji, rekavši joj da donese kafu. Čim je izašla, moj muž objasni zašto smo došli. „Momak nam je ispričao da ste učinili mnogo za Bugare“, reče on na kraju, „i dodao da se on i njegovi drugovi nadaju da će moći da dođu i upoznaju se sa vama.“ Advokat se nasmeši. „Pretpostavljam da je momak dobar“, reče, „hrabar i pun snažnih osećanja?“ „Da“, rekosmo. „Prosto mi dođe da zaplačem od vaše priče“, reče on. Govorio je sporim, staromodnim francuskim, koji je bio odgovarajući medijum za njegovu blagu i vrlo određenu ličnost. „Da, mogao bih zaplakati. Jer, vidite, ja nisam bugarski rodoljub. Čak nisam ni Bugarin. U to sam sasvim siguran, jer sam kao dete video kako mi oca, koji je bio Srbin, učitelj u jednom selu prema Prilepu, ubijaju Bugari zato što nije bio Bugarin “

On odmahnu rukom kao da odagnava neku nelagodnost. „Ali pokušavam da to prihvatim kao tugu, a ne kao nepravdu, jer bih bio prava budala kada ne bih priznao da su ga, da je bio bugarski učitelj, mogli ubiti Srbi. Ali, postoji još jedan razlog zbog kog pokušavam da mislim da je moj otac umro, a ne da je bio ubijen. Verujem da je vreme da prestanemo da mislimo o tako nebitnim stvarima kao što je to da li smo Srbi ili Bugari. Verujem da bi trebalo da s novom ozbiljnošću razmotrimo činjenicu da smo svi Ijudska bića i da su svim Ijudskim bićima sloboda i pravda potrebne kao vazduh i hrana. Zapravo, ja sam protivnik sadašnje

jugoslovenske vlade i nisam uopšte prijatelj gospodina Stojadinovića. I odatle je nastala zbrka koja vas je dovela meni. Jer zvanična štampa, da bi me diskreditovala, lansira priču da sam Bugarin koji radi protiv srpskih interesa. Nema veće laži od te.“ Na sopstveno zaprepašćenje posmatrala sam isti onaj proces koji je stvorio Kraljevića Marka. „Ali nemojte se uznemiravati“, reće on ljubazno, „lepše ću misliti o toj laži sada, kada mi je omogućila da vas upoznam. Hoćete li malo ratluka uz kafu?“

SKOPLJE

Izgledalo je neverovatno da nam je Gerda rekla do viđenja. To je i bukvalno bilo sve što je kazala. Pružila je ruku i izgovorila te dve reči – „do viđenja“ – odsečno i ničim ne pominjući činjenicu da je punih petnaest dana bila naš gost. Mislila sam da će ipak nešto reći, jer se prethodne večeri divno zabavila: uspela je da sa posebnom virtuoznošću bude neprijatna prema meni, vitlajući sitnim podmetanjima kao snažnom toljagom. Dok ju je Konstantin ispraćao na voz za Beograd, nas dvoje smo sedeli pred hotelom i pili ledeno pivo, osećajući slabost i zadovoljstvo kao bolesnici kojima je temperatura konačno spala. Moj muž kupi od nekog Albanca đulištak, stavi ga na sto, pa razmisiivši nekoliko trenutaka, reče:

„Gerđa nema nikakav osećaj za proces. To je njen osnovni problem. Ona želi rezultat ali ne želi da se bavi onim što dovodi do rezultata. Ona želi da ima položaj supruge ne trudeći se da išta učini za svoj brak, odbija da se divi svom mužu zbog njegovih dobrih osobina, odbija da bude lojalno diskretna u pogledu njegovih loših osobina, odbija da poštuje one njegove bogove koji nisu njeni. Ona želi da bude majka a da ne vodi računa o svojoj deci, odbija da ih uči lepom ponašanju ili da im obezbedi mir. Ona želi da bude naš prijatelj, da nam bude toliko bliska da je pozovemo da putuje s nama, ali se nimalo ne trudi da joj se dopadnemo, niti da sakrije da nas ne voli. Ljuti se kada tebi, kao poznatom piscu, ukazuju poštovanje i smatra da takvo poštovanje pripada i njoj, mada nikada nije napisala ni retka. Besna je jer imamo nešto novca. Smatra da bi on trebalo da pripada njoj. Uopšte joj ne pada na pamet da taj novac ima neke veze sa mojim poslom i radom moje porodice u Burmi. Po njoj, taj novac bi sasvim lepo mogao da pređe u njene ruke, jednim jednostavnim pokretom, poput onog kojim se lepi etiketa. Pošto nema nikakav osećaj za to šta ljudima donosi ljubav, prijateljstvo, istaknut položaj ili bogatstvo, čini joj se da ceo svet uživa u nezasluženim dobrobitima; u takvoj vasioni u kojoj je sve proizvoljno, nije nimalo nemoguće da nepravda ode i korak dalje i da sve te dobrobiti budu oduzete od ljudi koji ih imaju, da im se ne ostavi ništa, i da sve pripadne njoj. Pošto je po njoj vasiona pre svega arbitrarna, pošto nigde ne vladaju nikakvi uzročno-posledični odnosi, u njenim ubeđenjima nema ničeg apsurdnog.“

„To je stav osvajača. To je bio stav Turske u svim njenim agresivnim fazama. Svako ko nije Gerda, za Gerdu je ’neverničko pseto’ koje ne zaslužuje milost. Kada bi mogla da dođe do našeg novca tako što bi nas nekažnjeno ubila, mislim da bi to i učinila, ne iz okrutnosti, već zbog svoje unutrašnje praznine. Pošto poriče postojanje procesa, ona bi, sasvim zgodno po sebe, zamislila našu smrt, ali ne i naše, po nas ne baš zgodno, umiranje. Ona je sebe isključila iz mogućnosti da

oseća milost, pošto je i bol proces a ne rezultat. U sukobu sa osetljivijim ljudima, ona stoga ima prednost, a to joj nije i jedina. Njena priroda pruža joj stabilan temelj za život, čega su žene mnogo bolje od nje po pravilu lišene. Konstantin nastoji da joj bude što bolji muž zato što je ona loša supruga. Sva njegova poniznost govori: 'Ako tako loše misli o meni, možda u meni postoji neki nedostatak?' Sva njegova ljubav govori: 'Pošto je tako strašno gladna, šta mogu da joj dam?' I, ako to uopšte treba reći, njena deca su joj odana. Deca instinktivno postupaju suprotno od svojih roditelja. Ako im se roditelji priklone, ona okreću leđa; ako im okrenu leđa, deca se priklanjaju njima."

„I u drugim odnosima ona ima puno sreće. Pre svega, niko ko nije kao ona ne može poverovati koliko je zla. Nismo ni mi, u početku; i kada bismo ispričali ljudima kakva je bila prema nama, u onom sažetom obliku u kome se priče obično kazuju, videli bismo kako senka sumnje prelazi preko njihovih lica. 'Mora da su bili netaktični prema njoj', 'Nisu se potrudili da stvarno oseti da je dobrodošla', tako bi mislili u sebi. Nemoguće je prihvatiti da nam se najpre nametnula kao gost a potom nas stalno vređala, jer bi se onda s pravom moglo zaključiti da za čovečanstvo nema nimalo nade. A i kada bismo ih ubedili u istinitost naše priče, oni bi požurili da za nju nađu opravdanja: tvrdili bi da je strankinja u čudnoj zemlji, da su je ratna iskustva iz rane mladosti načinila neurotičnom, da joj je Versajski mir nametnuo kompleks inferiornosti."

„To bi sve moglo biti i istina; ali prihvatiti takvu istinu je opasno. To slabi otpor koji treba pružiti Gerdi. Jer nema načina da se čovek zaštiti od nje osim da se ponaša prema njoj kao da predstavlja najozbiljniju opasnost po život. Pogledaj kako nas je porazila. Ti voliš Makedoniju više od ijedne zemlje u kojoj si boravila. Sveti Naum je za tebe jedinstveno mesto; želela si da me tamo povedeš. Pošli smo na taj put. Pošli smo sa neprijateljem koji nas je mučio ne samo svojim užasnim ponašanjem prema nama, već i prema ljudima koji su nam se svideli. To je zamaglilo našu sliku zemlje, ljutilo nas i načinilo nas slabijim. Kada nam je Konstantin rekao: 'Moja žena želi da pođe u Makedoniju sa nama', nije trebalo samo da kažemo: 'Mislimo da to neće biti dobro, voleli bismo da ona ne ide sa nama', već je trebalo da kažemo: 'Vaša žena nam se uopšte ne dopada, ne sviđa nam se kako govori protiv vas i Jugoslavije, nećemo da putujemo sa njom, i ako se pojavi na stanici, mi ćemo naš prtljag skinuti sa voza'. Ali, nismo bili u stanju to da učinimo. Nismo verovali da može nastaviti da se ponaša tako ružno kako se ponašala; žalili smo je što je Nemica koja voli svoju zemlju, a odlučila se da živi na Balkanu; od najranijeg detinjstva pažljivo smo učeni da mržnju prema drugima ne izražavamo otvoreno. I tako je ona dobila ono što je želela, i dobija to i dalje.

Nemoj misliti da ide u Beograd zato što mi ne želimo da ona sa nama putuje u Peć: ona ide jednostavno zato što joj sada odgovara da se vrati svojoj deci.“

„Gerdi se, zapravo, niko ne može odupreti. Stoga je neobično važno utvrditi koliko Gerdi ima na svetu i da li će se one okupiti oko nekog cilja. Gerda, naravno, nije karakteristično nemačka pojava. Seti se samo Gustava, Georga, Brigite i – ovih! Oni se ni po cenu života ne bi mogli ponašati kao ona. Ali, sasvim dobro možeš da se setiš nekih Engleza koji su poput nje.“ „U mojoj školi bio je jedan nastavnik fizičkog koji je bio isto toliko bezosećajan i agresivan, a jednom sam otišla na čaj kod neke svoje školske drugarice i njena porodica mi se učinila baš takva“, rekoh; „jednom sam srela i neke Amerikance koji su bili slični. Ni ledi – ledi – pa ni gđa – nisu mnogo drugačije, mada to vešto prikrivaju.“ „Ja znam jednog Jevrejina koji spada u tu grupu“, reče moj muž. „Taj tip ljudi, zapravo, postoji svugde, mada ih u nekim krajevima ima u većem broju. Čini mi se da se on javlja svuda gde su se ljudima dogodile dve stvari. Prva je gubljenje moći da se sagleda značaj procesa; oni su zaboravili da je sve što nije prirodno veštačko i da je sve veštačko bolno i teško; oni mogu da gledaju hleb ne shvatajući čudesnu istrajnost i genijalnost koju treba imati da bi se žito uzgajilo, samlelo i, kao hleb, ispeklo u pećnici. Nekoliko okolnosti dovodi do toga: jedan je uspešni imperijalizam, gde pobedničkom narodu pobeđeni narod pravi hleb; drugi je moderna tehnološka civilizacija gde mali ali uticajan deo populacije živi u gradovima u tako veštačkim uslovima da mu hleb stiže umotan u celofan, te se njegovo poreklo može zamisliti taman koliko i začinjanje i rađanje susedovog deteta. Druga stvar je da su takvi ljudi užasnuti pomišlju da mogu izgubiti rezultate procesa, što je jedino o čemu nešto znaju; plaše se da će sve veštačko nestati i da će biti silom vraćeni u normalu; verovatno drhteći zamišljaju dan kada više neće biti čudesnog hleba bezgrešno rođenog u celofanu, pa će morati da jedu travu.“

„Takav stav preovlađivao je kod Turaka u vreme kada su počeli da haraju Balkanom. U početku njihovi ratovi nisu bili podstaknuti fanatizmom i žudnjom da se porobi strana populacija, već prilično legitimnom željom da sebi obezbede političku i trgovačku sigurnost. Postali su okrutni tirani tek kada su se presitili pobedama Mehmeda Osvajača, Selima i Sulejmana Veličanstvenog, i kada se zbog uzdizanja Rusije i uspešnog suprotstavljanja srednje Evrope i Venecije u njima rodio strah da će izgubiti plodove svojih pobeda. Oni nikada nisu savladali umetnost napretka u miru, nisu bili ekonomski produktivni. Čudno je, ali i Nemačka je takva, uprkos svojoj ogromnoj snazi i sposobnostima. Gerda je buržujka odrasla u gradu. Ona je ponosna jer su svi u njenoj porodici ljudi uspešni u svojim profesijama; njoj je bitno da ne ume da ispeče hleb, ona voli da kupuje kolače u poslastičarnici. Njena teorija o tome koliko društveno vredi zavisi od toga

da li je sposobna da kupi rezultate procesa i da pri tom nema nikakve veze sa samim procesom. I strašno se plaši da će izgubiti takvu poziciju. Rat ju je prestrašio; a kriza je uvećala taj strah. Ne pada joj na pamet da ona i njoj slični treba da reorganizuju proces državnog života tako da se obezbedi izvesna količina veštačkih dobara za sve nas. Ne pada joj na pamet da je bolje da nauči da mesi hleb nego da ga kupuje; ona to smatra smrtnom kaznom. Stoga ona želi da uzme rezultate koji pripadaju drugim ljudima, da otme tuđi hleb."

„Pošto se tako ponaša vrlo veliki broj ljudi, Gerdin slučaj ne može se smatrati izolovanim. Ona je internacionalni fenomen. Ali ipak, čini mi se da je priličan broj Gerdi koncentrisan u određenim područjima, te se on može smatrati i nacionalnim fenomenom. U srednjoj Evropi ima ih toliko da mogu lako postati agresivna sila kojoj će biti teško odupreti se. Uostalom, ona je tokom celog 19. veka bila odlučujući element u Austrougarskoj imperiji. Parazitski grad Beč, iskvaren luksuzom koji su austrijski i mađarski plemići silom cedili iz seljaka, prestrašen znacima ekonomske nesigurnosti, stalno je, urlajući, tražio tuđi hleb. Priseti se samo s kakvim su besom zahtevali da im se u zapošljavanju da prednost nad Česima, da ne budu obavezni da polažu onako teške ispite kao Česi da bi bili primljeni u državnu službu. To se moralo gaditi ponositim Nemcima kakav je bio Bizmark; on je bio aristokrata, celovit čovek i nije ništa odstranjivao iz života; znajući svoju ulogu i ulogu seljaka nije bio uplašen. Ali Gerda bi svu tu galamu smatrala sasvim prirodnom."

„Treba priznati da vrlo brzo čitav naš svet može pripasti Gerdi. Ona će ga oteti iz naših ruku, suviše dobro vaspitanih, suviše saosećajnih i zbunjenih da bismo ga branili. Ali, ono što moramo imati na umu jeste da ona neće biti u stanju i da ga zadrži. Jer njen prezir prema procesu čini je nesposobnom da ijedan proces sprovede u život. Sećaš se kako je, kada smo se sreli na beogradskoj stanici, izrazila mišljenje o knjizi koju si imala u ruci, *Obredu lečenja,* što je bilo čista besmislica pošto knjigu nije ni čitala; smatrala je da može suditi o njoj samo na osnovu golih činjenica njenog postojanja. Videla si kako na Ohridu nije imala pojma o tome šta je komunizam i po čemu se on razlikuje od socijaldemokratije, mada je i sama nekada bila komunista; očito je da se nikada nije ni potrudila da otkrije šta stoji iza verovanja crkve kojoj se pridružila samo zato što je bila velika i što joj se mnogo ljudi pridružilo pre nje. Na osnovu tog principa ti možeš osvojiti neku zemlju. Bacanje bombi iz aviona je jednostavna primena razrađenog principa koji je neko već usavršio. Ali na osnovu tog principa ti ne možeš upravljati nekom zemljom. Sećaš se šta ser Čarls Eliot kaže u svojoj knjizi *Evropska Turska* o specifičnoj praznoći Osmanske imperije? U tom velikom području osvojenom turskim vojničkim genijem u punom zamahu i očuvanom njegovim ostacima nije

se odvijao ni jedan jedini složen i ozbiljan proces. U ratu su imali prednost u vidu onog što Eliot naziva 'taj posebni instinkt za disciplinu i red koji, nažalost, nema nikakve veze sa dobrom vladavinom, ali u kome je svaki čovek prinuđen na bespogovornu poslušnost vojnim i civilnim vlastima'. Prema ostalom životu odnosili su se bez ikakvog znanja o tome šta je potrebno da se obezbedi produktivnost i kontinuitet i svojim neuspehom bili potpuno zadovoljni. Nisu znali kako udobno da žive u svojim kućama: nikada nisu naučili da se zaštite od strašne zime. Voleli su zemlju i seoski život, ali bi obrađivali samo onu zemlju koja je bila toliko plodna da se gotovo i nije morala obrađivati. Njihovom trgovinom, finansijama i upravom morali su se baviti stranci; mnogi njihovi generali i admirali bili su Italijani, Poljaci i drugi evropski otpadnici, a mnogi od najsposobnijih velikih vezira bili su Arapi, Albanci i Sloveni. Nikada nisu napravili nikakav ekonomski program koji nije bio zasnovan na pukom otimanju novca od podanika kojima, za uzvrat, nisu davali ništa. Turci nisu nikada pomislili da narodi koji mogu da obrađuju zemlju, vode poslove i upravljaju bogatstvom svojih zemalja koriste logična sredstva da bi postigli željene ciljeve. Šta kaže Eliot? 'Turci ih smatraju čarobnjacima koji izvode silne trikove, zavisno od okolnosti, korisne, zabavne ili opasne; pa ipak oni okrutno, iracionalno preziru celo hrišćanstvo – to je prezir mača prema svemu što se može poseći.'"

„Mislim da prilično lako možemo zamisliti stanje koje bi nastalo kada bi sve Gerde počele da se ponašaju na isti način. Problem je koliko bi dugo deo sveta koji je osvojila Gerdina država bio u stanju da podnese njenu neefikasnost. Ta neefikasnost, imaj to u vidu, nije samo moja pretpostavka. Ona se već pokazala."

„Pogledaj samo poraznu istoriju austrijskog i nemačkog posleratnog bankarstva, to se može objasniti jedino pukom nesposobnošću bankara Gerdine sorte da shvate da je bankarstvo proces u kome se stalno moraju imati u vidu zakoni kauzaliteta. Tačno je da je Osmanska imperija uprkos svojoj neefikasnosti trajala više od pet stotina godina pošto je došla u Evropu. Ali, ona je imala izvesne prednosti koje Gerdina imperija neće imati. Uz sebe je imala islam, sedmovekovnu religiju, koja nije samo opravdavala militarizam, već je sama bila militarizam. Gerda neće moći da koristi hrišćanstvo da bi objedinila svoje narode, jer je ono suštinski protiv agresije i na strani milosti; ona može izmisliti neku novu paganske religiju, ali neće biti u stanju da natera ljude da je pravovremeno prihvate. Mladi ljudi mogu jurnuti u bitku uzvikujući imena bogova koje je neko lansirao noć-dve ranije, ali takvi bogovi neće pružiti utehu onima koji će oplakivati mladiće ako se bitka okrene protiv njih."

„Turci su imali i tu prednost da su naišli na Slovene, narod koji je u tri prethodna veka samo povremeno znao za red, mir i jedinstvo, a čija je vera, za

razliku od islama, delila svoje pripadnike umesto da ih spaja, najpre podelom na istočnu i zapadnu crkvu, a potom i time što su velike sile koristile tu podelu. Gerda neće imati ni tu prednost. Danas svako u Evropi iz sopstvenog iskustva ili iz priča očevidaca zna kakav blagoslov donose red i mir i gotovo svi znaju da je jedinstvo, ako ništa drugo, barem korisno sredstvo i da je protestantizam ako je i izazvao zlo izjednačujući veru sa etičkim naporom ograničene vrste doneo i dosta dobra, zapisujući crno na belo ideje hrišćanstva i pokazujući nam šta će život izgubiti ako ih budemo napustili. Upamti da nikome neće biti od koristi da Gerdinu imperiju održava u životu. Engleska je imala koristi od toga što je Turska opstala u Evropi; Engleska je želela da slaba sila u dnu Mediterana drži na odstojanju veću silu nezgodnih ambicija; Turska je sprečavala Austrijsku imperiju da se proširi ka Crnom moru i kočila panslovenske snove Ruskog carstva i njegovu čežnju za Konstantinopoljem. Ali Gerdina imperija neće poslužiti takvoj svrsi. Ona će biti izvor straha i ništa više."

„Stoga verujem da Gerdina imperija neće trajati dugo. Ali dok bude trajala biće strašna. A ono što će ostaviti za sobom kada bude prošla, takođe će biti strašno. Ne možemo se nadati ničem drugom osim neprestanim borbama za vlast među ljudima čije će umove tiranija i raskid sa evropskom tradicijom učiniti potpuno nepodesnim za vlast, sve dok se, polako i mukotrpno, nacije i civilizacije ponovo ne uspostave. Nije nikakvo čudo što si opčinjena Makedonijom. Pogledala si u čarobnu kuglu i videla našu budućnost. Oh, ne želim da preteram. Moguće je da se tragedija Gerdinog napada na sve one koji nisu Gerda neće u potpunosti odigrati, da će se ostvariti samo sedamdeset posto, šezdeset ili pedeset posto, od mogućih zala takvog ishoda. Ali, Turci su ovde, jer je Gerda ovde, a Evropa je u svojoj duši Makedonija. Ako Evropljani nemaju dušu makedonskog seljaka, naši životi su izgubljeni i mi ćemo biti samo lisna vaš na ruži iščupanoj i bačenoj na đubrište. Sve što jesmo i sve što činimo neće značiti ništa, sve što su naši preci bili i činili neće značiti ništa, ako nismo prirodno jednaki seljankama sa Skopske Crne Gore ili onima iz Bitolja, čiji prsti nikada ne zaboravljaju uzorak koji je drevna kultura sačinila kao simbol za ono što je otkrila o životu i smrti."

Moj muž je govorio ove reči dok smo ispijali pivo, šetali obalom i posmatrali kočijaše kako uvode ispregnute konje u plićak reke, dok smo ručali paprikaš i kiselo mleko i dok sam kasnije, u našoj spavaćoj sobi, sedela pored prozora i krpila odeću koju nam Ciganka, odevena u jarkožuto i modroljubičasto, beše donela sa pranja. Odmarali smo se jer je sledećeg dana bio Đurđevdan; trebalo je da te večeri odemo kolima sa Mehmedom i Milicom, našim prijateljima, bosanskim muslimanom i njegovom ženom, Srpkinjom iz Novog Sada, do nekih sela u okolini i vidimo običaje uoči tog praznika. Svi su vezani za kult plodnosti,

oni su čudesan lek protiv prokletstva jalovosti koje pritiska Makedoniju, delimično zbog malarije, a delimično stoga što žene teško rade i što se o njihovom zdravlju ne vodi đovoljno računa. Konstantin nije išao s nama jer je morao da ostane u gradu i večera sa nekim lokalnim zvaničnikom. Nismo imali nikakvu predstavu šta će nam ta noć doneti; stajala je pred nama poput tamnoplave zavese koja će, to smo znali, otkriti prekrasnu šaru čim budemo prišli bliže. Bila sam nekako neodređeno neraspoložena zbog onog što moj muž beše ispričao; požalih se: „Ne mogu to da podnesem, to zvuči kao da ću umreti pre nego što stvari budu dovedene u red.“ Moj muž reče: „Naravno da ćeš umreti pre nego što stvari budu dovedene u red! To moraš da prihvatiš, inače ćeš postati nesrećna i ogorčena.“ „Nije, naravno, ni bitno da mi budemo ti koji će doživeti da sve u svetu bude na svom mestu“, promrmljah, tražeći u korpi tamnodrap svileni konac, a potom prasnuh u smeh, svesna da je, šta god govorili, u našim srcima opstajala bleštava, idiotska nada: „Za pet godina biće sve u redu... Pa, onda za deset...“

Na vratima se začu kucanje i Konstantin uđe u sobu. Izgledao je umorno ali oslobođeno. „Sobarica je“, reče on gledajući niz hodnik, „poput Grečen. No koliko bi drukčiji bio *Faust* da je Grečen koju su Faust i Mefistofel sreli na izvoru bila iskusna sobarica.“ „To je verovatno ono što komadu nedostaje“, rekoh, pošto volim da mučim Konstantina komentarima o Geteu; „sam Bog zna da je Niče bio u pravu kada je rekao da je to tanušna i praznjikava pričica.“ „Evo telegrama za vašeg jadnog muža“, reče Konstantin sedajući. „Sobarica nije mnogo drukčija od *petite femme* u Parizu koja je igrala značajnu ulogu u životima nas srpskih studenata neposredno pred rat. Zvala se Blanš Lavaš i bila je puna razumevanja. Sećam se kako nam je ona razrešila pitanje koje nas je dugo mučilo. Pitali smo se kako je bilo moguće da *petite femmes* kojima smo odlazili odmah znaju da nismo ni Nemci, ni Švajcarci, ni Italijani, ni Rusi, već Srbi. Postavio sam Blanš Lavaš to pitanje u pogodnom trenutku i ona mi je smesta odgovorila, kao dobra, poštena devojka. ’To je zato’, rekla je, ’što imate pantalone koje se ne zakopčavaju, već se vezuju uzicom, kao pižame, a sve žene znaju da se takve nose samo na Balkanu.’ Otrčao sam svojim prijateljima i saopštio im ovo otkriće i da vidite samo kakvo je rasipanje nastalo! Izjurili smo i kupili nove pantalone po evropskoj modi, bacivši one koje smo poneli od kuće a, naravno, naše dobre srpske majke spakovale su nam za Pariz po desetak komada od svakog dela odeće.“ „Nažalost, draga moja“, reče moj muž, „ovim telegramom iz Berlina me obaveštavaju da večeras treba da očekujem telefonski poziv. Neću moći da pođem sa tobom, Milicom i Mehmedom[407]. Kakva šteta! Ali ići ću da popijem čaj sa njima i ispratim te. Ni za šta na svetu ne bih propustio da ih barem vidim.“

Ne sumnjam da je bio razočaran, jer ti prijatelji na nas deluju i opojno i smirujuće. Jednom sam Deniju Sorau, izuzetno mudrom čoveku, pokazala pismo koje sam dobila od Milice. „Vidim da piše iz Skoplja“, rekao je. „Pa mi smo mnogo bezbedniji nego što pretpostavljamo. Ako na prostoru odavde do Kine ima dvadesetak takvih ljudi, civilizacija neće nestati.“ Milica je rođena u Novom Sadu u doba kada je taj grad pripadao Mađarskoj; to znači da je potomak jedne od trideset sedam hiljada porodica koje je na austrijsku teritoriju poveo patrijarh Arsenije 1690. godine, jer više nisu mogle da trpe tursku tiraniju. Njen otac bio je poznata ličnost 19. veka: studirao je medicinu u Beču i proslavio se još kao student; kasnije je bio oficir u ruskoj vojsci, a potom kao vrlo učen čovek preveo *Fausta* na srpski. Milica liči na svoju majku, Grkinju, verovatno pravog i starog kova, jer ima istu krhku lepotu kao neki drugi ljudi koji bez sumnje potiču od vizantijskih porodica, dok je od oca nasledila svoje intelektualne sposobnosti. U detinjstvu je već znala nemački, mađarski, latinski i grčki, a kasnije je naučila engleski, francuski i italijanski. Proučila je književnost napisanu na svim tim jezicima; nisam srela gotovo nijednog Engleza ili Amerikanca koji bolje od nje poznaje engleske pesnike. Odbranila je doktorat iz filozofije, pisala dosta o Platonu, a sada je istraživala uticaj kabalista na crnogorskog vladiku Petra II, velikog pesnika mističara. I sama piše poeziju u kojoj njena izuzetna osećajnost, po nalozima njenog ambicioznog intelekta, pretresa celu vasionu. Govori s blistavošću svica, ali njen let nije lepršav, već je hitro putovanje od jedne logički utvrđene tačke do druge. Osim toga, ona sledi srednjovekovnu tradiciju brige o domaćinstvu koja se dobro očuvala u Novom Sadu; odana je kći svoje obudovele majke i prava žena Mehmedu.

Mehmed je hercegovački musliman, potomak slovenskih zemljoposednika koji su u 16. veku prešli u islam ne želeći da se odreknu svoje bogumilske jeresi. Otac mu je bio imam, muslimanski sveštenik, a on sam je kao dečak bio vrlo pobožan. Tada je želeo da postane hafiz, čovek koji zna Koran napamet, ali je savladao tek polovinu kada ga je zahvatila plima bosansko-hercegovačkog nacionalističkog pokreta. Predvodio je revolucionarnu grupu u Mostaru koja je bila ekvivalent one čiji je član u Sarajevu bio Princip. Jedno leto ratovao je kao komita u Makedoniji a potom se, u balkanskim ratovima, pridružio srpskoj vojsci. Posle rata je otišao da studira prava u Beču, gde je postao vođa nezadovoljnih studenata, Slovena koji su živeli pod Austrijom. Kada je 1914. godine izbio rat, pobegao je u Beograd i pridružio se srpskoj vojsci. Odlično je znao koliko je malo srpska vojska u to vreme želela rat, jer je učestvovao u nizu bitaka koje bi se okončale pobedom, samo da je bilo dovoljno municije. Povlačio se preko Albanije i kao ranjenik je evakuisan sa Krfa. Mada još mladić, imao je za sobom pet godina gotovo neprekidnog

ratovanja, što kao dobrovoljac, što kao redovni vojnik. Kraj rata dočekao je na Sorboni kao student orijentalistike. Zna turski, arapski, persijski i sanskrit. Po završetku rata vratio se u Hercegovinu i ne vodeći računa o svojim interesima učestvovao u agrarnoj reformi kojom su velika imanja muslimanskih posednika podeljena seljacima. Tokom svih složenih trenutaka posleratne jugoslovenske politike, uprkos iskušenjima koja su budila strasti i nudila prilike za sticanje bogatstva, zalagao se za državu zasnovanu na vrlini, poštenoj upravi i pravdi prema svim narodima i klasama. Iskustvo koje je trebalo da ga pretvori u vuka, međutim, nije promenilo njegovu postojanu blagost i nepokolebljivo milosrđe. U poslednjih nekoliko godina njegove političke ambicije doživele su krah, jer je Stojadinovićeva diktatura potisnula iz politike sve demokrate slične njemu. Ali on nije ogorčen i smeh prosto nadire iz dubine njegovog lepog, krupnog, bosanskog tela.

Milica i Mehmed su za mene posebno vredni ne samo zbog onog što jesu već i zbog toga gde se nalaze. Kroz Skoplje sam, pre nego što sam ga posetila, prošla dva puta. Posle prvog prolaska obratila sam se nekim ljudima u Atini: „Iz voza sam videla jedno mesto koje se zove Skoplje i koje ima divnu tvrđavu. Da li bi vredelo da svratim tamo?“ Niko od njih nije voleo Slovene i rekli su mi: „Da li vredi svratiti u Skoplje? Bože, kakva ideja! To je užasan, mali provincijski grad, tamo nema ništa, nema nijednog pametnog čoveka.“ Tako sam, kada sam drugi put prošla kroz njega, vraćajući se u Beograd, pogledala kroz prozor i zaključila da u njemu nema ničeg. Moj pogled je putovao po krovovima a ja sam zamišljala dosadne sobe koje kriju dosadne ljude i jadne spone što njihove svakodnevne funkcije povezuju u proživljen dan. A sve to vreme postojao je stan na obali Vardara, s divnim nameštajem dopremljenim iz Novog Sada, onim najboljim što je Austrougarska dala, koji je govorio o Beču, Mocartu i Šubertu; u njemu su bili Milica i Mehmed, uvek u pokretu i uvek čvrsti i nepokolebljivi. Milica je trčala iz sobe u sobu, iz biblioteke u kuhinju, iz kuhinje u spavaću sobu, da bi našla Šta je Šeli[408] rekao o Čatertonu[409], da bi videla da li ključa poslednja partija džema od bresaka, da isproba šešir koji je kupila u glavnoj ulici; Mehmed je sedeo na sastanku sa ozbiljnim starim imamima, tako starim da su bele trake na njihovim fesovima već postale plavičaste od čestog pranja, i pošto bi se polako i ceremonijalno pozdravili, trčao je dole u baštu da se poigra sa svojim lovačkim psima, da bi već sledećeg časa opet bio u kući gde je suzdržano savetovao studente koji su svratili da mu saopšte da planiraju demonstracije protiv gospodina Stojadinovića. Pa ipak, njih dvoje čvrsti su poput stubova. Oni su stubovi koji podupiru nevidljivu kuću, sklonište koje moramo imati ako ne želimo da nas oduvaju vetrovi prirode. I sada, kada prolazim kroz grad o kome ne znam

ništa, grad koji izgleda kao nimalo privlačna pustoš istovetnih ulica, gledam ga sa iščekivanjem i nadom, jer u njemu bi mogli živeti Mehmed i Milica.

NOĆ UOČI ĐURĐEVDANA I

Kada sam stigla u Mehmedov i Miličin stan da bih sa njima krenula u obilazak okoline i posmatranje raznih običaja vezanih za noć uoči Đurđevdana, ona je imala dve gošće; dok su Mehmed, Konstantin i moj muž razgovarali o politici, slušala sam kako one pričaju o jednoj poznanici koja je u Skoplju izazvala sumnjičavost, otišavši bez muža u prilično dugu posetu u Beograd. „Mislim da je to puko blebetanje“, reče Milica. „Jelena nije ostavila muža zbog nekog drugog, ona je nezadovoljna što joj muž ne daje više slobode; htela je malo da bude sama i uživa u čarima života “ „Moguće je“, reče jedna od gospođa, „ali, ako je otišla samo da bi bila malo sama i uživala u čarima života, zašto je nedelju dana pre puta posetila gospođu Popović u njenoj novoj kući i pozajmila primerak *Die Dame* sa nekim lepim spavaćicama?“ Ubrzo su otišle i mi sa čaja pređosmo na rakiju, a Milica je neko vreme raspravljala sa mojim mužem o neotomizmu, onako kako je to obično činila za vreme intelektualnih razgovora: stojeći pored stočića za čaj i s čašicom rakije u ruci. Čašicu bi podigla i u jednom trenutku je naglo spustila, a vučjak koji je bio u blizini skakao bi i gutao rakiju koja bi se prosula iz nje. „Treba da pođemo“, reče Mehmed. „To nije filozofija koju mogu tek tako da prihvatim“, govorila je Milica, „tu za mene nema religije. Onu meni najbližu našla sam jedino u Grčkoj, iz onih dana kada Bog nije smatran tvorcem i kada mu je bilo dozvoljeno da bude božanski i da ne odgovara za celu vaseljenu.“ „Pljus“, rakija je izletela, „vau, vau“, zalajao je pas. „Treba da pođemo“, rekao je Mehmed. „Biću gotova za minut“, odgovori Milica, ispivši ono što je ostalo u čašici. Pogledala je svog muža, i mog, s odobravanjem. „Sirota Jelena“, rekla je. „Njen muž je debeo, predebeo, a njen ljubavnik u Beogradu je starac.“

Najzad smo se nas troje kroz hladno sivo veče uputili da vidimo svetog Đorđa na delu. To je bio mnogo raznorodniji spektakl nego što se moglo pomisliti. Sv. Đorđe, isti onaj sv. Džordž koji štiti Englesku, tajanstvena je i blagonaklona figura, za koju se veruje da daruje plodnost na način koji je sada sasvim skriven. Papa Gelasije ga je još u 5. veku nazvao jednim od onih svetaca „čije se ime s pravom poštuje među ljudima, ali čija su dela znana jedino Bogu.“ Gibonova tvrdnja da je on pokvareni snabdevač vojske besmislena je; pomešao ga je sa jednim nitkovom, episkopom Georgijem iz Laodikeje. Po mišljenju stručnjaka ni ona priča koja tvrdi da je bio rimski oficir koji je postao mučenik tokom Dioklecijanovih progona nije mnogo pouzdana. Ali oni veruju da je sv. Đorđe ipak postojao i da je postao mučenik negde blizu Konstantinopolja, u 3. veku. Po svemu sudeći, bio je čovek od vrline i junaštva, koji je doživeo posebnu avanturu sa nekom divljom zveri, zbog čega ga je narod prihvatio kao hrišćanski ekvivalent Perseja. O čemu god da

se u tom događaju radilo, on je u svakom slučaju snažno intervenisao u korist života, jer ga legende prikazuju kako uzdiže mrtve, spasava gradove od vojski rešenih da ih unište, čini da suvo drvo pušta mladice i da iz odsečene glave mučenika teče mleko umesto krvi. On sam bio je tri puta ubijen – jednom je isečen na komade, jednom živ zakopan duboko u zemlju i jednom spaljen na lomači – ali sva tri puta vratio se među žive. U Makedoniji i hrišćani i muslimani veruju da leči nerotkinje i čini da jalova zemlja rađa; a pošto je nad Muhamedom imao prednost od tri stotine godina, nije se mogao tako lako istisnuti iz narodnog pamćenja.

Čim smo napustili kuću, videli smo ponešto od onog što on čini. Prešli smo most i vozili se obalom, a Milica je pričala: „U onoj kući sa cvećem na balkonu živi devojka koja je pre nekoliko godina bila mis Jugoslavije. To je za nju bila velika nesreća jer, da bi se dobro udala, mora biti ispravna i ne može raditi stvari kao što su učestvovanje na konkursu za najiepšu devojku; ona je dobra devojka, ali je sada neudata i siromašna.“ Tada ugledah povorku žena skrivenih lica i odevenih u crno kako se kreću obalom. Izgledale su kao crni biseri, prosuti sa pokidanog đerdana, koji se kotrljaju u istom smeru. „Da“, rekao je Mehmed, „svake godine uoči Đurđevdana dolaze ovamo, na obalu, i stoje pored jablanova gledajući u vodu.“ I sada su to činile: stajale su kao nesigurni crni stubovi i preko niske kamene ograde zurile u brzi Vardar. Bio je to najbeživotniji obred koji sam ikad videla, najneupečatljivija moguća ceremonija; kao da se u njoj nije događalo ništa. Naravno, ako njen učesnik ne može da pokaže svoje lice, ako je tako umotan u svoju odeću da jedva može da se kreće, ako je poništavanje njegovo najbitnije fizičko načelo, teško da uopšte i može učestvovati u nekom događaju. Ovaj običaj očito je bio u vezi sa obožavanjem prirode, što je osnovna vera ljudi iz ovih krajeva, u kojoj ljubav prema vodi igra istaknutu ulogu. Pa ipak, ovaj obred nije imao nijedno od terapeutskih svojstava slavljenja Boga, vernicima nije pružao nikakvo olakšanje koje dolazi od snažnih fizičkih pokreta kojima se iskazuje poštovanje, niti je ukazivao na postojanje dodira s magičnim silama. Ideji slavljenja Boga ove žene su se mogle približiti i pojmiti je samo onako kako su primale spoljni svet kroz veo. „A zašto dolaze baš na ovaj deo obale?“ upitah Mehmeda, ali on to nije znao. Sigurna sam, međutim, da je bio u potpunosti obavešten o svim praznovernim običajima muslimana muškaraca.

Uskoro skretosmo na lošiji put koji je prolazio kroz golo podnožje planina. Bilo je to kao skrenuti sa puta koji vodi dolinom od Luisa do Njuhejvna i okušati sreću preko polja i brda. Lepa deca u čudesnoj odeći posmatrala su nas kako poskakujemo neravnim putem, učtivi starci u belim suknjicama dovikivali su nam savete preko pustih pašnjaka. Neko je stajao oslonjen uz jedno zakržljalo drvo i

svirao u gajde. Posle otprilike dva sata stigosmo do jednog velikog imanja koje se belelo kroz sumrak, kroz krakata stabla mladog voćnjaka, a Mehmed reče: „Ovde ćemo ostati, mada vlasnik to još ne zna.“ Bi mi nelagodno pri pomisli da sam nezvan gost; nervozno sam šetala baštom, gurajući nos u ogromne cvetove jorgovana koji su u sumrak bili crni. A onda iz kuće dopre glas koji je govorio divnim engleskim, engleskim koji bi se smatrao izuzetnim čak i da ga je govorio Englez; jedan lep čovek svetle kose, širokih ramena i uskog struka izađe da mi poželi dobrodošlicu. Izgledao je kao ruski oficir, ali lice mu je bilo rastreseno, svesno svake moguće alternative onim delima za koje je njegovo telo bilo tako savršeno sazdano. Na tremu su stajale njegova supruga, divna mlada žena od oko dvadeset pet godina, i njena majka, još vrlo lepa žena, srebrne kose; razgovarale su sa Milicom i Mehmedom sa iskrenom ljubavlju prema šarmu njihovih prijatelja koja slovenski život čini tako prijatnim.

Istog časa uspostavljena je savršena atmosfera; ali kada je naš domaćin čuo da smo došli da u okolini vidimo običaje posvećene Đurđevdanu, on ustade i reče da moramo smesta krenuti, jer ako sačekamo mrak, nećemo moći da vidimo šta treba i vratimo se pre ponoći. Stoga odosmo natrag do kola, a on pođe s nama kao vodič. Dobro smo se truckali sve do jedne raskrsnice gde smo videli neke kolibe kako svetlucaju u tami. „Evo je Tekija“, reče naš domaćin. „Da, to je bektaško selo“, reče Mehmed. „Prepoznao sam ga, jer sam već dolazio ovamo.“ Do tada nisam pokazivala neku veću radoznalost prema onome što je trebalo da vidimo te noći, znajući da je čist gubitak vremena svaki pokušaj da unapred zamislim ono što će mi Jugoslavija ponuditi. Ali znala sam da je „tekija“ turska reč za sveto mesto i da su bektaši derviški red, to jest monasi koji u ortodoksni islam unose inače nedostajuću dozu misticizma. Ovaj red osnovao je čovek iz Buhare po imenu Hadži Bektaš pre otprilike šest stotina godina; to je bio janičarski kult, koji su oni proširili po celom Balkanskom poluostrvu. Tvrdi se da propoveda ekstatični panteizam i izabranima daje slobodu da u pogledu smrti slede sopstvenu inspiraciju. Iskoračila sam iz kola u onu vrstu mraka koji zaslepljuje poput najjače sunčeve svetlosti. Bele kuće sijale su kroz inače gustu tamu, nestajuća svetlost ogledala se poput uglačanog čelika u baricama na putu, koji se sada jedva naslućivao. U susret su nam dolazili neki ljudi sa fesovima, čiji su zubi i beonjače blistali kroz sumrak. Pozdravili su nas po običaju muslimanskih seljaka, jednostavno i nezainteresovano, kao stanovnici gradova, mnogo površnije nego što bi učinili njihovi slovenski susedi, gostoljubiviji i neuporedivo radoznaliji; odveli su nas u jednu malu kuću koja se nije razlikovala od ostalih. Dok sam posrtala prema njoj kroz tamu koja se gotovo mogla opipati, ubeđena da je put ovamo bio uzaludan, uznemirilo me je što nisam odmah videla da je to

muslimansko svetilište, kao što nisam mogla zamisliti da u Skoplju postoje Milica i Mehmed.

Unutra je bila jedna četvrtasta prostorija čija je tavanica pratila krov i bila opšivena drvetom, koju je slabašnom svetlošću osvetljavalo nekoliko sveća zadenutih u niske metalne držače na zidu. Naše ogromne zaprepašćene senke gledale su oko dva metra visoki crni kamen koji je stajao u sredini prostorije. Na vrhu je popreko ležao jedan mali, pljosnati kamen, kao neki poseban, akademski ukras. Oko kamena je bila vezana uzica, sa nje su visile trake od tkanine, dok je na podu bila postavljena kutija za priloge. Uskoro se našim velikim, čvrstim senkama pridružilo nekoliko nežnijih: među nama se stvoriše četiri žene pod zarom. Četiri puta se začuo zvuk novčića bačenih u kutiju, četiri puta se crno telo prislonilo uz crni kamen, četiri puta su se crni rukavi raširili i ruke pružile koliko su mogle oko njegove hladne površine. „Ako neka žena nešto poželi večeras dok bude grlila kamen“, objasni nam jedan čovek, „i ako se njeni prsti dotaknu, želja će joj se ispuniti.“ „Da li one stvarno veruju u to?“ upitah, a Mehmed i naš domaćin mi potvrdiše. Ali bilo je očito da žene u to nisu verovale. Ne behu nimalo uznemirene što ga nisu mogle obuhvatiti kako treba, a mislim da sam u životu videla jedva desetak žena čije su ruke bile dovoljno duge da bi mogle potpuno obujmiti toliki kamen. Činjenica da su muškaraci smatrali da one veruju samo je još jedan dokaz koliko je jadna bila tajanstvenost života muslimanki i koliko je zapravo bila nepotrebna, jer joj nije pretila nikakva muška radoznalost.

Bilo je jasno da se vera žena sastoji u tome koliko napora ulažu u zagrljaj; morale su uneti svu svoju snagu, sva svoja osećanja u to da se istegnu što više i da od kamena za sebe uzmu ono što mogu. Zatim su mu morale odati krajnje poštovanje tako što su podigle svoje feredže, otkrile usne i poljubile ga s bezgraničnim obožavanjem. To je delovalo kao akord i njegovo razrešenje, taj gest krajnje pohlepe koji smenjuje gest krajnjeg milosrđa i samoponištenja. Svaka od njih se potom povukla, lepršajući unazad i završavajući svoju šapatom izgovorenu molitvu prevlačeći vrhovima prstiju preko lica i grudi. Udaljile su se drhtureći i na zidu su se opet ocrtavale samo naše grube senke; zapravo, niko od nas nije ih video kako odlaze. Moglo bi se pomisliti da su te žene pod zarom, koje su od kamena tražile moć da obavljaju univerzalnu animalnu funkciju za dobro onih koji ih nisu nimalo poštovali, koje su bile toliko potisnute da je čak i tako pasivan čin kao što je izlazak iz neke prostorije trebalo da svedu na nešto gotovo neprimetno, bile samo neraznatljiva ženska materija, primerci prvobitnog materinstva. Pa ipak sve četiri žene su ovoj prostoriji i njenim senkama otkrivale svoju krajnje individualnu prirodu; iz svakog para rukava pružale su se ruke koje su bile jedinstvene poput duše. Jedan par bile su ruke koje su starile i bližile se trenutku

u kome se gubi nada; drugi par bio je mlad, ali je njihov zagrljaj bio očajnički, u agoniji, da ne bi izgubio nadu; treći par obujmio je kamen sa istim očajem, ali njegova agonija trajaće svega nekoliko minuta, možda i kraće; prestaće čim bude videla nešto što će je zasmejati; a poslednji par obavio je pokrete s preciznošću i bez žurbe i izgledalo je da bi se radije pridružio pravovernim muslimankama iz Skoplja u njihovom neuzbudljivom obredu pored reke, nego učestvovao u ovoj bektaškoj trgovini sa tajanstvom.

Dok smo izlazili, tri žene pod zarom kliznuše pored nas u svetu prostoriju. Dolaziće tu cele noći, iz svih sela i gradova gde je bektaški red imao svoje pripadnike, sa udaljenosti od mnogo milja. Vozili smo se dalje kroz tamu koja se valjala i pulsirala, spuštajući se sa neba po kome su putovali gusti oblaci jasno osvetljeni zvezdama. „A sada idemo na grob svetog Đorđa“, reče Milica. „I tu se okuplja mnoštvo žena koje žele decu. Reci mi šta si poželela?“ obe bejasmo zagrlile kamen. Muslimani su nam to predložili s učtivošću koja je, mislim, značila da obred, pošto je ženski, i nije zapravo svet. „Ja sam“, reče Milica, „poželela da se dogodi nešto strašno, drastično u političkom smislu.“ Ne dajem ni peni za život gospodina Stojadinovića ako kamen, kako se tvrdi, odista ispunjava želje.

Na malom brdu videli smo svetlucanje nejasne svetlosti i krenusmo u tom pravcu. Ukoračili smo u kadar derbija i videli ono što posetilac može videti na padinama Epsona uoči trke, kada Cigani zauzimaju svoja mesta. Ljudi su sedeli na travi, jedući, pijući i razgovarajući kao da uopšte ne postoji nikakva veza između noći i odlaska na počinak. Doživljaj je, kada se zatvore oči, bio neverovatan: kao da je žagorom neka elementarna forma svesti izražavala čuđenje što više nije nesvesna. Ciganski orkestar bubnjao je i frktao; prodavci limunade uzvicima su oglašavali svoju plavičastožutu robu; galerija jedne kuće koja je gledala na livadu beše ispunjena belom svetlošću pri kojoj se ocrtavalo mnoštvo crnih ljudskih figura. Pođosmo stazom koja je vodila uzbrdo do male kapele i pridružismo se gomili koja se tiskala da uđe. Kapela je bila nova i ne mnogo zanimljiva. U prvi mah ništa mi ne privuče pogled osim velikog broja pletenih vunenih čarapa živih boja, ukrašenih komplikovanim apstraktnim šarama, koje su bile okačene na ikonama i na konopcu ispred oltara. Gomila me potisnu napred i ja ugledah na sredini poda krst i ljude koji su se zbijali oko njega. „Krst stoji na grobu svetog Đorđa“, prošaputa Milica, „i pogledaj, o, pogledaj! Pa to je neverovatno! To je grčki obred inkubacije, tako su Grci ležali po čitavu noć na Apolonovom oltaru da bi u snu ušli u umove bogova i saznali svoju budućnost.“

Oko krsta je ležala gomila žena u obrednom transu, zatvorenih očiju, a grudi su im se dizale i spuštale u usporenom ritmu sna. Behu prostrte glavama uz noge, popreko i po dužini, s ramenom uz nečije koleno, s nogom uz nečije lice,

izmešane i nepomične, kao splet zmija pod kamenom, u zimsko doba. Činilo mi se da zaista spavaju. Zbog njihovog usporenog disanja, njihovih ispupčenih tela, njihovih izmučenih, usredsređeno sklopljenih očiju, i sama osetih pospanost. Zevnuh gledajući lice žene koja se posvetila snu, koja je sebe predala snu, koja je propala u dubinu sna, kao što kamen propada u dubinu bunara. Glavu je položila na ruku, a na rukavu jagnjećeg kožuha koji je dodirivao njeno ogrubelo lice bili su izvezeni luk i drvo, rustični potomci nežnih persijskih šara. Nalazili smo se među razbijenim delićima civilizacije, svenulim Ijušturama kulture. Koliko se ovaj obred sažeo! Grci su želeli da znaju budućnost, da se upoznaju sa veličanstvenim snovima svojih bogova. Ono što su ove žene želele od budućnosti bilo je svedeno na period od devet meseci; pomoć koju su one tražile bila je u posedu bića koje je bilo toliko daleko da se o njemu nije znalo ništa osim tihih glasina o njegovim dobročinstvima. Pa ipak, ovaj obred je, iako tako sveden, bio divan. Život koji je ispunjavao ove žene bio je pogrešne vrste i nije rađao novi život; zato su ga izlivale iz sebe u potpunosti i legale na sveto mesto da bi bile ispunjene drugom vrstom života, tako snažnim da se mogao reprodukovati. To je bio čin vere, za pohvalu kod ljudi koji imaju tako malo razloga da veruju, koji su doživeli tako malo potvrda da je život vredan nastavljanja.

Izlazeći iz kapele ugledasmo jednu staru seljanku okruženu grupom prijatelja, koja je pružila ruke prema dvema mlađim ženama i poljubila ih u obraz. „Pogledajte je“, reče naš domaćin. „Ona je u snu videla da je na ovom brdu pokopan kovčeg i da je u njemu telo svetog Đorđa“ Pokušali smo da joj vidimo lice, ali noć je padala tako brzo da nismo mogli utvrditi da li nosi žig vizionara ili priprostosti. Dok smo prolazili kroz apsidu da bi se spustili nizbrdo, mimoišao nas je Čovek sa električnom lampom, i pri njenom svetlu ugledasmo na jednom od prozora trake od namotane vune, vezane o komade drveta i metala koji su virili iz zida. „Žene koje žele decu rade i to“, reče naš domaćin; „to je sigurno vuna koju su same uprele.“ Na travnjaku je veliki broj ljudi bio okupljen oko grupe muškaraca i žena koji su sedeli u jarku i svađali se, neobično pedantnim tonom, mada su morali da viču da bi nadjačali ciganski orkestar i prodavce. Izlagali su svoje stanovište dugim, određenim govorima, koje je druga strana potom kritikovala, s onom detinjastom živošću poznatom onima koji su bili u Oksfordu. Odjednom jedna od žena skide svoj kožuh, baci ga na zemlju, leže na njega i poče da plače, a rasprava izgubi pređašnju silinu, jer se ljudi saosećajno uzmuvaše oko njenog tela razdiranog jecajima.

Kola nisu bila spremna pa moj domaćin i ja krenusmo putem kroz tamu. Rekoh: „Kako lepo govorite engleski“, a on odgovori: „Pa, bio sam na Itonu. Zar vam Milica nije ispričala tu smešnu priču? Stigao sam tamo zaobilaznim putem “

Ali Milica mi ne beše ispričala ništa osim da je njegov otac bio poznati general, koji se istakao i u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu. Dok je pričao, shvatih da sam za generala već čula, i da je bio među zaverenicima koji su ubili Aleksandra Obrenovića i Dragu Mašin. Kada mu je bilo deset godina, nastavi moj domaćin, poslali su ga iz Srbije na Carsku vojnu akademiju u Petrogradu, gde je ostao dok nije napunio šesnaest godina. Posle revolucije pobegao je preko Urala sa jednom malom grupom vojnika, a u Sibiru im je postao zapovednik posle smrti dvojice najstarijih oficira. Bezbedno ih je doveo u Vladivostok, i preko Sjedinjenih Država se vratio u Evropu, susrevši se u Nici sa porodicom, koja ga već beše oplakala. Potom je poslat za London, gde je ubrzo pozvan u Ministarstvo vojske. U čekaonici je pokušavao da utvrdi da li će ga poslati u Francusku ili u Solun. Oficir koji ga je primio rekao mu je: 'Mislimo da bi bilo dobro da provedete jednu godinu na Itonu'" Bilo je to kao da su Lejfa Eriksona[410], po povratku iz Amerike, poslali natrag u đačku klupu. Beše razočaran, ali je zavoleo Iton. I pošto je kada je ta godina protekla, rat bio završen, otišao je na Kembridž da studira agronomiju, da bi mogao da obrađuje zemlju u Makedoniji koju je njegov otac dobio kao nagradu za svoju službu. Sada je pokušavao da razbije kletvu neplodnosti koju Turci behu bacili na ovo područje, a učestvovao je u političkom životu, čvrsto se držeći slovenske urođene sklonosti ka demokratiji. Dok je govorio, bilo je očigledno da je suzdržan i neodređen, jer je na poslednjoj otvorenoj stranici istorije pročitao izuzetne stvari. Neće ga, stoga, iznenaditi šta god da bude pročitao na sledećoj, a neće biti iznenađen ni ako neku stranicu ne bude mogao da okrene jer je istrgnuta.

Po povratku, poslužili su nam obilnu večeru koja se sastojala od slanine i jaja, ogromne pečenice, ovčjeg sira, domaćeg hleba i jakog vina. Potom sam, dok su ostali razgovarali, posmatrala slike na zidu dnevne sobe. Po običaju starih srpskih kuća, i ovde je postojala mala galerija fotografija dimenzija 20 sa 15 cm, aranžiranih u grupu; složena nacionalna ikona prikazivala je i Karađorđeviće i Obrenoviće. Moj domaćin priđe da vidi šta gledam i skinu neke fotografije da bih mogla da ih osmotrim pri boljoj svetlosti. „Ovo je Karadorđe koga ne volim", reče on, „jer ovde izgleda kao Hitler. Nikako nije mogao ličiti na Hitlera, jer je bio krupan i lepo građen, snažan i muževan. Ne volim što se našem svetu svida slika našeg vođe na kojoj izgleda kao fanatik, kao neki derviš. Ne dopada mi se što je tako, voleo bih da ljudi budu razumni."

Na većini drugih slika bio je otac mog domaćina, uvaženi general, onizak, fino građen čovek, na čijem se licu video izraz čiste i pokorne predanosti, tako uočljiv na slikama mladih srpskih vojnika, koji na kasnijim fotografijama dobija pozoran pogled mistične kontemplacije. Na jednoj slici prikazan je kako sedi u borovoj

šumi sa pokojnim kraljem Aleksandrom, neuobičajeno opuštenim i srećnim; usta su mu izgledala prirodno, sa jasno ocrtanim usnama, bez onog stiska koji treba da ulije snagu pokolebanoj volji. „Moj otac je bio divan čovek“, reče moj domaćin, pa zaćuta i uzdahnu. I najsnažniji među našim voljenim, kada umru, izgledaju previše krhki da bi se o njima govorilo strancima. „A ovo je fotografija koju najviše volim: moj otac s mojom majkom, koja je bila seljanka.“

Vizantijska umetnost gotovo da uopšte nije stilizovana. Ta žena, koja je sedela sa belom maramom na glavi, u krutom oklopu odeće, pokazivala je ogroman autoritet i odavala ogromnu patnju Bogorodice. Ona je bila vojnik zemlje, dovela je svoju decu u ovaj ogromni zatvor, a njeno lice je pokazivalo da dobro zna kakav će gorak hleb jesti u svom zatočeništvu. Imala je istaknut nos, dug i koščat kao na mnogim freskama, dok su joj obrazi bili upali. Takve žene moraju dugo da doje svoju decu, jer kraljevi i čarobnjaci sveta nisu spremni da ih odmah, po odbijanju od sise, preuzmu i ponude im normalnu hranu sa polja; takve žene celog života jedu tek onda kada su se njihovi muževi i sinovi zasitili, stoga su suvonjave i suzdržane. Ako je smatrala da je život tako zao, zašto je osudila svoju decu na njega? Nije nam to mogla reći, ali je u toj stvari bila nepopustljiva. A njen sin je poštuje zbog te neodbranjive upornosti. Stoji uz nju s dubokim poštovanjem, ali njegova vitkost, snaga i lakoća pokreta, čak i odani žar u njegovim očima, potpuno drukčiji od njene postojanosti, bune se protiv njenih pravila. On želi da pobegne iz takvog života, da umakne iz zatvora u koji ga je rodila, ne pravo u smrt, već u novi život, protivno instinktima. Tako će, podvrgavajući se neprirodnoj disciplini, omesti prirodni tok stvari i obavljaće nemoguće zadatke, kao što su napadi na kraljeve i obaranje imperija. Plodnost koju su žene tražile od bogova te tamne noći u Makedoniji nije, kako su one mislile, bila nimalo jednostavan poklon. Molile su se da im period od devet meseci prođe dobro, da prilika koju su dobile urodi savršenim plodom; ali ono što će dobiti biće krvlju natopljena istorija ljudskog roda. Moj domaćin vrati slike na njihovo mesto i reče: „Pitam se kakve će slike visiti ovde kada moje dvoje dece, koja sada gore spavaju, budu imali onoliko godina koliko mi imamo danas.“ On sede pored lampe, osloni glavu na ruku i poče da priča o Musoliniju na zapadu i Hitleru na severu. Bilo je jasno da zna da na zidu možda neće visiti nikakve slike, a da će ove koje sada vise možda bajonetom biti zbačene na pod i umreti spržene vrelinom stakla koje ih je prekrivalo, dok se dim bude dizao sa zidova u plamenu. Od svih tih žena u noći jedino je Milica poželela „nešto stvarno strašno, drastično u političkom smislu“, pokušavajući da zaštiti njih i njihovu decu blistavom mišlju, kao Arijel koji je Bogorodici pritekao u pomoć.

NOĆ UOČI ĐURĐEVDANA II

Pošto smo želeli da vidimo ceremoniju koja se održava kod kamena na Ovčem polju, visoravni udaljenoj nekoliko milja, ustali smo u pola šest i krenuli kroz sivo jutro. Hladan vetar duvao je brdskim obroncima, kroz njive mlade pšenice; putem su polako jahali seljaci na tovarnim konjima, vraćajući se iz crkvice na grobu svetog Đorđa, klonuli od pospanosti, čvrsto stežući ogrtače oko sebe. Krenuli smo boljim putem koji ide na jug, uz Vardar, kroz jedan klanac u pravcu Velesa, pored strmih padina posutih livadama po kojima je raslo tamnoplavo cveće i žbunovi divljih ruža. Bližeći se gradu videsmo da se mnogo sveta ulogorilo na vrhu svakog brda, i da, jedući i pijući, dočekuju jutro. Muškarci su stojeći ispijali vino iz flaša gledajući u beline nad vrhovima planinskih venaca.

„Kako su divni ovi obredi“, reče Milica, „ovi ljudi koji obožavaju istu stvar i koji svima kažu: ’Imaćeš smelo oko pesnika, nikada nećeš lepotu primati zdravo za gotovo’!“ „Da“, reče Mehmed. „Ovde sam došao kolima zato što sam lenj, ali sam duhom tamo gore s njima, jer znam šta znači jutro. Znate, trebalo bi da sam mrtav. Trebalo je da umrem u zatvoru, pre dvadeset tri godine. Jer 28. juna 1914. šetao sam Bečom sa svojim rođakom, koji je takođe bio hercegovački nacionalista. Na trgu smo zatekli mnoštvo uzbuđenih ljudi i čuli da se pominju Srbi i ubistvo prestolonaslednika. Pomislili smo da je naš srpski prestolonaslednik ubijen, pa smo rastuženi seli u jednu kafanu da popijemo piće. A onda je došao momak s novinama, i ja pročitah da je jedan Srbin ubio Franca Ferdinanda. Ustadoh i rekoh: ’Hajde, moramo odmah pobeći u Srbiju, gotovo je. Hajdemo brzo na voz’. Ali moj rođak nije hteo da pođe sa mnom, jer je znao koliko će rat biti strašan, mada nije želeo da prizna da će do njega doći. Raspravljali smo se, a onda sam izvadio sat i video da ću zakasniti na voz, tako da sam pojurio i jedva stigao. Moj rođak je uhapšen iste noći, a bio bih i ja da sam ostao; umro je u zatvoru, a ne verujem da bi se Austrijanci mnogo trudili da mene održe u životu. Kad pomislim na to, osećam ono što oni ljudi gore osećaju. Uh! Dan, samo kao dan, dobar je“

Bližeći se Velesu mimoišli smo se s jednom ciganskom porodicom koja se polako truckala vraćajući se kući zaprežnim kolima u kojima je bila devojčica u ogromnim svetloružičastim šalvarama od satena; prošli smo i jedna bedna kola sa ljudima odevenim u crno i belo, nepomičnim i izgledom nalik na Egipćane, verovatno iz nekog udaljenog sela iz okoline Bitolja; potom su naišla i jedna modernija kola koja je vozila okruglasta i lepa mlada žena u zapadnjačkoj odeći. Ugledavši Milicu, bacila je uzde i počela da nam maše da stanemo. Bila je to jedna Srpkinja kojoj je Milica davala časove iz latinskog pre nekoliko godina, kasnije se

udala za nekog makedonskog političara. Sada je držala apoteku u jednom gradiću u brdima iznad Velesa.

„Zašto mi niste rekli da dolazite?“ prekori je ona. „Idem na slavu kod jednog prijatelja koji živi u Skoplju preko reke, ali bih mnogo više volela da ostanem kod kuće i ugostim vas. Danas mi je slobodan dan, a i zaslužila sam ga. Pre Đurđevdana bila sam na nogama od jutra do večeri.“ „Zašto?“ upita Milica. „Pa sve žene koje odlaze u manastir i mole se za decu kupuju puder, crvenilo i ruž da bi za tu priliku bile doterane“, reče apotekarka, „dolaze po ceo dan. A kuda ćete vi?“ „Idemo do kamena na Ovčem polju“, reče Milica. „O, dopašće vam se, ako uspete da stignete na vreme“, reče apotekarka, „a ako ne požurite sigurno ćete zakasniti. To je vrlo interesantan obred, mislim da u njemu ima nečeg, sudeći barem po onome što se meni dogodilo. Išla sam tamo pre dve godine, jer je tada bilo već pet godina otkako smo se Marko i ja uzeli a nismo imali dece; uradila sam najjednostavniju stvar koja se tamo može uraditi: popela sam se uz kamen i s njega bacila krčag. Bacila sam ga tri puta i nijednom se nije razbio, i mi još nemamo dece. Neću vas više zadržavati, svet će se razići dok stignete.“

Put je potom počinjao da se penje i mi ugledasmo Veles kao mozaik u daljini, presečen po sredini vardarskom klisurom, a onda skrenusmo uzbrdo, planinskim putem, uz prevoj crn od ljudi koji su pozdravljali jutro, i stigosmo na Ovče polje. Prizor je tu bio sasvim drukčiji. Plato se sastoji od mora pašnjaka i obradive zemlje, koja se uzdiže i spušta u blagim talasima u zaklonu sivoplavih planina. Pod sivim nebom ovo mesto je bez izraza, a u makedonsko leto teško da bi mu se, zbog vreline, mogao sagledati kraj. Ali sada beše proleće, jutro je bilo biserno, duvao je blag vetar i sijalo je blago sunce, te su svi oblici i boje bili do krajnosti vidljivi. Zemlja je na ovoj visoravni nežnocrvena, ne onako tamna kao u nizinama. Mlado žito se nikada tako ne zeleni kao kada raste iz ovakvog tla, a tamo gde ne raste ništa, tlo je prozirno i sedefno, zbog ustinjenog krečnjaka koji je po njemu rasut prosto nematerijalno, kao rep komete. Od okolnih brda izdvaja se jedno, veličanstveno zbog svog asketskog kamena i oblika piramide; zovu ga Božji svedok. Kad je sunce odskočilo, dolinu je oblila svetlost nalik na grčku, ona svetlost koja se ne koleba i lebdi kao božansko prisustvo između tla i neba, kao najvažniji sadržaj horizonta, važniji od bilo čega što je na zemlji.

Put kojim smo išli postao je stecište tragova koji su se pružali preko polja u dužini od otprilike deset milja. Videli smo neka neupečatljiva sela, bliža i udaljenija, ali ni u jedno nismo ušli, osim kada smo prešli uzdignutu prugu što je prolazila pored dve preterano velike zgrade od kojih je jedna bila žandarmerijska stanica a druga kombinacija stanične zgrade i pošte. Ovče polje bilo je mesto na kome je nova jugoslovenska država posle rata izvela jednu od svojih početničkih

grešaka, jedan nesrećni eksperiment. Na ovom krajnje nepogodnom mestu, naseljene su neke porodice sa severa zemlje, a da im nije bilo obezbeđeno ništa od onog što im je ovde bilo neophodno. Uprava je bila loša i nije imala nikakvog iskustva ni veštine u sprovođenju kolonizacije. S druge strane pruge počesmo da sustižemo grupe seljaka, a žene su izdaleka blistale zbog nežnog sjaja svojih raznobojnih kecelja. Kretali su se sporo, i mada su izgledali raspoloženo, bilo je očito da su vrlo umorni. Prestigla su nas neka kola u kojima su ljudi čvrsto spavali.

Dok su nas polako preticali, na kožuhu jedne usnule žene ugledah isti onaj persijski motiv koji se nalazio na rukavu žene što je u transu ležala na grobu svetog Đorđa.

Bilo je očito da se približavamo nekom ključnom mestu koje nije naselje. Put je išao ivicom jednog uzvišenja i mada ono nije bilo visoko, mogli smo videti ravnicu na nekoliko milja unaokolo. Ugledasmo izvestan broj ljudi, otprilike dvadesetak, kako se udaljavaju u raznim pravcima od nekog mesta na sledećem uzvišenju, koje još nismo mogli da vidimo. Neki od njih su pešačili, neki su se vozili kolima, a neki su jahali na tovarnim konjima; nedaleko od nas prošla je grupa tamnoputih, vitkih jahača, galopirajući pašnjacima na najboljim konjima koje sam dotada videla u Makedoniji, s vedrim samopouzdanjem i držanjem koje je ukazivalo da su pripadnici neke drevne i posebne zajednice. „Pa oni se razilaze!“ uskliknu Milica. Njen muž dozva jednog od jahača. „Je li ovo put ka Pastirovoj steni? Jesmo li zakasnili?“ Mladić teatralno zaustavi konja i dokaska do nas, učtivo nas pozdravivši rukom u ljubičastoj rukavici. Pevajućim glasom, ljupkijim no što su evropski glasovi, on odgovori: „Da, nastavite pravo, videćete je za minut-dva; ne možete pogrešiti, to je jedini kamen na Ovčem polju, i tamo još ima sveta.“

Skrenuli smo s puta i neko vreme lomatali se livadom dok se više nije moglo dalje. Kada izađosmo iz kola, već smo bili toliko blizu stene da smo joj mogli videti boju. Bila je zaravnjena na vrhu, nepravilnog oblika, visoka gotovo dva metra; smeđecrvena, blistala je potpuno prekrivena krvlju životinja koje su tokom noći na njoj žrtvovane. Desetak muškaraca sedelo je ili ležalo podno nje i većina je nosila fes; a jedan čovek je, nedaleko odatle, vrlo pažljivo polagao dete na ćilim. Trava po kojoj smo hodali beše ugažena, blatnjava i puna odbačene hartije, a što smo bliže prilazili, morali smo hodati pažljivije da ne bismo nagazili na odsečene glave petlova iz kojih je još tekla krv. Prizor je bio izuzetno odvratan. Boja prosute krvi zapravo i nije boja, ona je odsustvo boje, očita gnjilež. Sveće zadenute u svaku pukotinu stene sada su visile kao masni žuti repovi umazani krvlju. Niti vune, neke crvene i ružičaste, behu obmotane oko stene i natopljene mekim voskom i krvlju. Krhotine mnogobrojnih krčaga bačenih sa stene ležale su po

ugaženoj travi, izmešane sa glavama petlova. Mada nije bilo nikakvog izmeta, mesto je izgledalo kao zapušten poljski klozet.

Bilo bi divno okrenuti se, otrčati do kola i što pre udaljiti od tog mesta, ali to nije bilo moguće jer je ono imalo ogroman autoritet. To je bilo telo naše smrti, to je bilo seme greha koje je u nama, to je bio nakovanj na kome je iskovan mač koji će nas ubiti. Kada nam se konačno prikazalo jer mi odrastamo okruženi njegovim skrivenim predstavama bilo je glupo ne ostati tu još malo i ne razmisliti o njemu. Primetih da je čovek koji je stavljao dete na ćilim sada išao prema steni noseći u rukama crno jagnje koje se otimalo. Bio je mlad Ciganin, od onih koje zovu barutnim Ciganima jer su skupljali šalitru za tursku vojsku, ali su bili poznatiji po svojoj lepoti, čistoći i lepoj odeći. Ovaj mladi čovek imao je crte i držanje indijskog princa, i tamnozlatnu kožu koja kao da je bila prekrivena puderom, ali je ipak blistala. Njegova fina platnena košulja, ispod uzanog žaketa, bila je snežnobela, elegantne pantalone uvukao je u meke, kožne, do kolena visoke čizme, a na glavi je imao šubaru od finog krzna, po čemu se moglo zaključiti da mu je ime možda Kamaralzaman[411]. Obišao je tri puta oko krvlju natopljene stene i onda je stao, sagnuo se i poljubio je. Potom je podigao jagnje koje je prihvatio čovek što je stajao na steni. Izgledalo mi je da je čovekov dodir omamio jagnje, jer ono prestade da se otima; ležalo je mirno podno njegovih nogu, ne pomerajući se i ne dajući glasa od sebe.

Ciganin sada podiže dete i prinese ga steni. Bila je to devojčica od otprilike osamnaest meseci, odevena u vrlo čistu belu odeću. Imala je belu kapicu ukrašenu tamnosmeđim vizantijskim vezom, vezanu satenskom mašnom jarke, nebeskoplave boje. Njen otac je predade drugom čoveku koji je takođe stajao na steni, a onda se i sam pope, uze devojčicu i nežno je spusti, našavši sred prljavštine jedno čisto mesto. Čovek koji je držao jagnje prinese ga ivici stene i nožem mu pređe preko vrata. Mlaz krvi šiknu i prosu se, crven i blistav, preko smeđih tragova već osušene krvi. Ciganin umoči prste u nju i opisa krug na dečjem čelu. Onda siđe sa stene i ponovo je obiđe tri puta, noseći još jedno crno jagnje. „On to radi“, objasni jedan bradati musliman koji je stajao pored nas, „jer je njegova žena dobila dete pošto je dolazila ovamo i žrtvovala jagnje; sva deca dobijena od stene moraju se dovesti ovamo i obeležiti njenim znakom.“ Ciganin ponovo poljubi stenu i predade jagnje, pope se na žrtvenu platformu, i žrtva ponovo bi prinesena; ovaj put nije samo obeležio dete, već je i malo krvi uhvatio u jednu staklenu bočicu. Potom je dete ponovo odneo na ćilim, a čovek s nožem podiže mrtve jaganjce, čijia su se grla još pušila i položi ih na travu, među krhotine i glave petlova. Pod prekrasnim jutrom koje se rađalo smrad stene širio se sve jače, postajući nepodnošljiv.

Čovek s nožem i njegovi prijatelji okupiše se oko nas pričajući nam o moći ovog mesta. Mnoge žene dobile su decu darujući petlove i jaganjce steni. Jedna žena koja je stigla čak iz Prilepa dobila je dete posle petnaest godina braka. Bilo je glupo sumnjati u efikasnost prinošenja žrtava steni, jer ljudi to ne bi činili da nije bilo rezultata, a činili su to dugo, stotinama godina. Trebalo bi, naravno, reći hiljadama godina. Njihov dokaz, koji bi vredeo da je čovek razumno biće, bio je stoga i čvršći nego što su pretpostavljali. Ljudi koji su nam to pričali bili su dobra bića, blistavih očiju, dugih udova i čvrstih kostiju. Bili su takođe inteligentni. Njihovi komentari o steni zasnivali su se na nedovoljnoj obaveštenosti, ali su bili sasvim logični, a kada su prešli na razgovor o temama manje tajanstvenim od plodnosti, kao što su njihova iskustva iz prošlog rata, pokazali su dosta zdrave pameti i priličnu sposobnost zapažanja. Jeđan je govorio malo engleski, a drugi tečan francuski; dvojica su bili zanatlije. Ali ono što su činili na steni bilo je užasno.

Sve što sam videla prethodne noći nije narušavalo ugled ljudskog roda. Nisam videla da se čini išta što može podariti decu ženama koje su jalove iz fizioloških razloga; ali sam videla obrede koji su mogli podstaći snagu ljubavi, što u takvim stvarima nije bez značaja. Kada su muslimanke u Tekiji pružale ruke da bi obuhvatile crni kamen i pognule glavu da ga poljube, učinile su isto ono, mada ne tako apsolutno, što čine muškarci i žene koji se saginju da poljube tkaninu koja na svetom stolu za Uskrs predstavlja Hrista. Takvim pokretom telo podražava ono što duša čini kad voli. Ono kaže: „Predajem se tebi, dajem sve od sebe ne nadajući se da će mi biti uzvraćeno, i činim to s mirom, jer znam da ću kad ispraznim sebe biti ponovo ispunjen.“ Ljudska bića ne mogu tako često podsećati sebe da su sposobna da izvedu to čudo, čije se postojanje ne može dokazati logikom.

Žene koje su ležale u obrednom snu na grobu svetog Đorđa radile su to, kao i žene u Tekiji, za ozdravljenje svojih duša. Mi krešemo naš um da bi se mogao uklopiti u baštu običnog življenja. Iz naše svesti isključujemo sva stečena znanja, jer bi nas ona odvojila od problema koji moramo rešavati ako želimo da nastavimo da živimo, a ta znanja nas mogu navesti da posumnjamo u uputnost življenja. Ali ponekad je neophodno da znamo ne samo gde smo u vremenu nego i gde smo u večnosti, i zato tu zabranu moramo ukloniti. Onda moramo pustiti da celokupno znanje obuzme naš um, da sećanje na rođenje poput zmije ispuzi iz svoje pećine i da naše predosećanje smrti razvije svoju punu senku. Nema ništa sramno u tome da žene čija su čula izoštrena tugom jalovosti legnu na grob onog čiji je život bio vidljivo čudo, i da istraže nevidljiva čuda sopstvene prirode. Njihov obredni san okrepljujući je poput svakog sna.

Ali obred Ovčeg polja bio je potpuno sraman. Bio je ogromna i prljava laž. Moguće je da se jalovost koja potiče od uma može otkloniti obredom koji podstiče ljubav i uklanja negativne želje za odvojenošću i samoćom, ili oživljava zamorenu prirodu svežinom unutrašnjih, skrivenih izvora. Ali ovaj obred ne može ispuniti nikakva obećanja. Žene ne dobijaju decu tako što činu seksualnog opštenja dodaju klanje jagnjeta, lomljenje krčaga, odsecanje glave petlu, razvlačenje vunenih niti kroz krv i masnoću. Ako postoji žena čija će se utroba otpečatiti zbog toga što je prisustvovala bednom i besmislenom činu nasilja, što je gledala kako mlaz krvi ističe iz vrata jagnjeta na stenu već okaljanu ustajalom i smrdljivom krvlju, onda je njena plodnost suprotnost materinstvu i ona rađa decu da bi ih mrzela.

Obred je iznosio lažne tvrdnje ne zato što nije znao istinu: on je bio svesna prevara. Oni koji su ga izmislili i održavali ga vekovima bili su podstaknuti životinjskom retrogradnošću, želeli su da ponovo uživaju u rađanju zla, onakvom kakvo se prvobitno ukazalo njihovim detinjim umovima. Želeli su da stave svoje ruke na nešto slabije od sebe i izazivanjem bola podstaknu njegov mehanizam da čini čudne stvari, da skrše ono što je celo, da ga urone u toplu ljigavost sopstvenih izlučevina. Otud i klanje jaganjaca i petlova, lomljenje krčaga, haos krvi i masnoće. Ali čovek je dovoljno zdrav da zna da odrasli samo bezuspešno mogu nastojati da se vrate u infantilizam, i da se to završava imbecilnošću i ludilom. Stoga oni koji to čine tvrde da je to tajni put do dobrog, i da se u svetu zapravo odvija tajanstveni proces koji nema nikakve veze sa kauzalnošću. Taj proces je poput automata koji radi na novac. Ako čovek u njega ubaci malo patnje, iz njega će smesta izaći blagoslov. Ako neko podmiti smrt žrtvom, biće mu dodeljeno parče života za kojim žudi. Tako oni koji žude za nasiljem zadovoljavaju svoju žudnju i istovremeno stiču vlast nad onima koji vole mir i život. Videlo se da je ubica jaganjaca uživao u svojoj važnosti, a neki od muslimana koji su stajali u blizini stene požuriše da se pohvale da su i oni, tokom te noći, obavljali njegovu dužnost. Bilo je odvratno i pomisliti da su zbog toga mogli steći neki ugled, jer mada su obavljali nešto što je bilo staro hiljadama godina i posvećeno običajem, to mesto odisalo je ćudljivošću, hirom, nestabilnošću. Mimo svake konkurencije postigli su ono nad čim se gospodin Andre Žid oblizuje, *l'acte gratuit*[412]. To je sušta suprotnost dobroti, koja mora biti stalna i čvrsta, jer je ona odgovor na osnovnu potrebu ljudskog roda, koji je i sam stalan i čvrst.

Dobro sam znala tu stenu. Celog života živela sam u njenoj senci. Celokupna naša zapadna misao zasniva se na toj odvratnoj tvrdnji da je bol prava cena za svako dobro. Ovde se moglo videti kako je značenje Razapinjanja skriveno od nas, mada je jasno napisano. Neizmerno dobar čovek bio je rođen na zemlji, čovek u

kome nije bilo nimalo okrutnosti, koji je mogao naučiti ljudski rod da živi u neprekinutoj sreći; ali pošto smo opčinjeni tom idejom žrtve – prolivanjem nevine krvi da bi se zadobile nevine prednosti – jedino što smo mogli da učinimo sa tom propusnicom za spasenje bilo je da je uništimo. Postoji u vasioni, delimično u nama a delimično izvan nas, ono što je u potpunosti božanstveno, i to je ono što su ljudi ubili kada su razapeli Isusa Hrista. Naša sramota bila bi apsolutna kada bi zločin na koji se spremamo bilo moguće počiniti. Ali ubiti dobrotu je nemoguće. Uvek je ima još, ona ne beži s naše proklete zemlje, ona od nas neprestano traži da uzmemo sve što nam je potrebno.

Iz te lekcije nismo naučili gotovo ništa, jer ljudska dovitljivost diže se sa ove stene poput zadaha krvi prolivene na njoj. Okrutni duh koji joj daje maha spasava se obmanom, teološkom obmanom. Ta obmana bila je tako uspešna da mi se stena zgadila zbog dodatnog ukusa nečeg poznatog i omraženog, onako kako je pijanstvo alkoholičara odvratnije od pijanog ispada inače umerenog čoveka. Njen obred su mi, pod različitim obrazinama, od detinjstva preporučivale razne verske ustanove: katoličke, anglikanske, metodističke, Vojska spasa. Od svojih najranijih dana hrišćanstvo je terano da liči na svoju suprotnost. Ova stena, nož, prljavština, krv, to je ono za čim mnogi ljudi neizmerno čeznu, i da bi ih stekli ne prezaju ni od rata. Postojao je neprijatelj ljubavi i Hrista koji se zvao Savle iz Tarsa i koji nije mogao da podnese ono što je krst pokazao: da je čovek zao i da je okrutnost suština njegove zlobe, stoga je progonio hrišćane sve dok to poricanje božanstvenosti dobrote nije postalo nepodnošljivo njegovom poštenju, a ta spoznaja prikazala mu se u vidu jarke svetlosti. Ali njegovo srce verovalo je u snagu i bol, a njegov um, koji tako jevrejski nije mogao da prihvati poraz, zalud se mučio s jevanđeljem sve dok mu se nije učinilo da je surovost pravi put spasenja. Teorija iskupljenja koja je iz toga nastala, bila je potpuna ali ubedljiva besmislica, jer je brzo i naizgled genijalno saopštavana uzbuđenim ljudima koji su s poverenjem slušali, ljuđima koji su znali da je Hristos bio nevin i verovali da je sve što se izgovara u njegovo ime takođe nevino, i koji su, poput svih ljudskih bića, bili uprljani istom onom ljubavlju prema krvi kao i onaj koji im se obraćao. Ta užasna teorija tvrdi da se Bog razljutio na čoveka zbog njegovog greha i da je želeo da ga kazni, ali ne na način koji bi vodio njegovom preobraćanju, već jednostavno da bi mu zadao bol; zato je dopustio da Hristos pati umesto čoveka, spreman da se potom, pod izvesnim uslovima, prema čoveku ophodi kao da se nije dogodilo ništa. Ta teorija u svim svojim bitnim postavkama vređa razum, jer je nemoguće da Bog koji je pravedan oprašta zlim ljudima samo zato što je dobar čovek prošao kroz agoniju umiranja na krstu.

U toj teoriji postoji ogromna praznina, koju su mnogi obožavaoci okrutnosti pokušavali da premoste. Takvih, beznačajnijih, bilo je dosta, a postojao je i jedan veliki, Avgustin, iz čudnovatih razloga nazvan svetim. Posedovao je genije i toplinu, ali mu je srce bilo zagađeno poput stene. Voleo je ljubav s beznadežnim zanosom onih koji, poput kralja Lira, ne mogu da vole. Njegova majka i on bili su po snazi svoje prirodne veze kao ženka i mladunče, ali njegova sklonost ka ružnoći uprljala je i to. Povremeno su i za života uspevali da dosegnu sklad, ali trulež je prevladala, i kada je ona umrla, on je osetio ushićenje po zlobi nezabeleženo u književnosti, jer je ona umrla u Italiji, daleko od svog afričkog doma, te nije mogla biti sahranjena, kao što je želela, pored svog voljenog muža. Njegov odnos prema Bogu bio je jednako kompleksan. Čeznuo je za vrhovnim bićem aseptički očišćenim od svega što je njegov genije smatrao prljavim, ali nije želeo da ono bude u potpunosti dobro. Mrzeo je sve blaže vidove vrline, prezirao duh koji pušta da se stvari razvijaju u skladu sa svojom prirodom, jer je suviše voleo da nožem pređe preko grla jagnjeta. U želji da okrutnost pretvori u svetost, pokušao je da pruži logičku osnovu gnusnoj doktrini svetog Pavla i usvojio je teoriju po kojoj je đavo stekao pravednu moć nad čovekom zbog njegovih grehova, ali je tu moć izgubio jer je razapeo Hrista, koji je bio bezgrešan. To je u velikoj meri doprinelo da ova vasiona izgleda besmislena, što obožavatelji stene i priželjkuju. Po njoj, đavo je neko ko je u izvesnoj meri dostojan poštovanja, utoliko što mu je Bog, sve dok nije ubio Hrista, dopuštao da u vasioni ima zakonita prava. Ovo čovekovoj zlobi oduzima njen pravi značaj. Njegovi gresi očito nisu tako strašni, oni su samo onakvi kakvi se i mogu očekivati od podanika nekog razularenog lokalnog vladara. Možda je to i bilo ono što je Avgustinu, koji je znao da je zao, preporučilo ovu teoriju.

A to je svakako bilo ono što je Avgustinovu teoriju preporučilo Martinu Luteru, koji nije bio kao stena, već je bio stena, okružena okaljanom travom, glavama petlova, masnoćom, smrdljivom krvlju. On je bio najgori od velikih, ogromni krmak koji je umeo da govori. Njegova jedina vrlina bila je vrlina divljeg vepra; bio je hrabar. Ali nedostajali su mu svi ostali kvaliteti, zato je hteo da život, svojim lošim mišljenjem o njemu, pretvori u blatnjavi obor. Urlao je protiv čovekove obdarenosti da misli i u jednoj svojoj propovedi usklikom je zatražio od slušalaca da se bace izmetom na razum, jer je on đavolova bludnica, nagrizena svrabom i gubom, koju treba držati u nužniku. S razlogom je mrzeo razum; on je razobličavao svu glupost Avgustinove teorije o ispaštanju, njemu tako dragu u svojoj krvavoj nasilnosti, zato što je uživanjem u ubistvu zamenjivala grižu savesti zbog ubistva dobrote. U poštenju mu se omaklo da kaže da nema nimalo smisla u ideji Božjeg prihvatanja Hristove smrti kao žrtve za čoveka, ali se istovremeno

naslađivao njome – to je dobro, divno, to je večni život. Zbog njega protestantizam od tada nije prestajao da bleji o žrtvenoj krvi jagnjeta, mada ne mnogo glasnije od katolicizma.

Pošto toliko mnogo pobožnih odaje božanske počasti okrutnosti koju je Hristos hteo da razobliči i zbog čega je i sišao na zemlju, zlo je svakog dana osvajalo još jednu pobedu. Ako se Bog razljutio na čoveka i hteo da ga kazni, a potom mu je, pošto je iz Hristovih patnji crpao takvo zadovoljstvo, dozvolio da se nekažnjeno izvuče, onda su ljudi koji su Hristu naneli patnje instrumenti našeg spasenja, oni koji Boga snabdevaju zadovoljstvom; ili su barem jednako uzvišeni kao i anđeli. Onaj nasmešeni čovek koji stoji na steni, pun sebe, okaljanog noža u gadnoj ruci postaje osoba neophodna u duhovnom svetu; a pošto je okrutnost usađena u nas još u majčinoj utrobi, to nam je milo, iako istovremeno sve u nama što odobrava dobrotu i ume da voli zna da je to gnusna laž. Tako se dogodilo da svi ljudi koje Zapad nije izopačio toliko da mare jedino za industrijski napravljene stvari (među koje se crkva, zamišljena da bude pre svega društvena organizacija, s punim pravom može ubrojati), smatraju hrišćanstvo mučnom smetnjom, pošto i dobru i zlu u nama pruža ogromno zadovoljstvo i preti nam užasnim uništenjem. Stalno nam se govori da treba da se svrstamo i sa razapetim i sa razapinjačima, s nevinim i krivim, s nežnom ljubavlju i okrutnom mržnjom. Naše grudi stalno odzvanjaju poklicima: „Zgrešili smo ubivši dobrotu“ i „Spasićemo se ubijajući dobrotu“, „Jagnje je nedužno i ne sme biti ubijeno“, „Mrtvo jagnje doneće nam spasenje“, i tako živimo u haosu. To stanje se teško može izmeniti, jer su oni koji brane stenu previše lukavi da bi dozvolili da se njihova stvar pretoči u shvatljiv okvir koji se može opovrgnuti. Mada doktrina ispaštanja i privatno i javno ima ogroman uticaj na ljude, ona nije postala sastavni deo simbola vere, niti ju je prihvatio ijedan crkveni sabor.

Gotovo svi pisci umaču svoje pero u mastionice zagađene tom bestijalnošću. Šekspir je njome bio opsednut. lako u potpunosti svestan užasa ove stene, ustuknuo je pred njenim autoritetom. Smatrao je da je takav obred u skladu sa stvarnošću, koju je smatrao izopačenom. Prihvatao je božanstvenost dobrote, kako u njenoj jednostavnosti i u finijim nijansama, tako i u njenoj uniženoj veličanstvenosti nalik na čarobnjaka u odmaklom dobu. Ali iz dubine njegove prirode u njegova dela ipak prodire nostalgija za detinjastom gadošću, želja za rovarenjem po sebi, žudnja za okrutnošću u kojoj jedva da uživa, uz bolesnu težnju za ispunjenjem u sjedinjavanju sa odvratnim i razornim ali pravednim trenutkom, kao što mučenici čeznu za svojom propašću. On koji je savršeno razumeo prirodu ljubavi, koji je znao da „ljubav nije ljubav koja se menja kad menu nađe, ili se priklanja poništivaču da je poništi“, osetio se obaveznim da je

kastrira blateći seksualnu funkciju koja je sredstvo za većinu onih koji vole bili muževi i žene, ili roditelji i deca da budu zajedno. Njegovo poštovanje stene nateralo ga je da napiše *Kralja Lira* i da uzme jedno po jedno jagnje iz stada i da svakom nožem pređe preko grla. U tom komadu sve vrste ljubavi pokazane su kao bezvredne: ljubav roditelja prema detetu, deteta prema roditelju, ljubav supružnika i tajnih ljubavnika, svaka je ili bezmoćna ili bestijalna. Ali na kraju zreo čovek u Šekspiru uzvikuje da na svetu nema zdravlja osim putem ljubavi, da je bez nje život ludilo i smrt. Ljudskom rodu ne služi na čast što vrhunsko umetničko delo zapadne civilizacije sadrži samo opsednutost stenom i pobunu protiv nje. Pošto smo od naših početaka u kojima nije bilo govora i misli ipak dospeli dotle, mogli smo otići i dalje. Mora biti da u nama postoji nešto opako zbog čega, uprkos vremenu, zastajemo na tom nezdravom mestu.

Ali neki nisu bili s nama pored stene, već na sunčevoj svetlosti koja je slobodno sijala nad planinama, gde smrad gotovo da se nije osećao. To je Mocartova posebna vrednost. Nije reč o tome da je on bio dobar i blag. Ako je hteo jagnjetine, jagnje je moralo da umre. Ali u njegovoj muzici nema nijedne fraze koja pristaje na nešto tako neodređeno kao što je ovaj obred klanja, tako nebitno za svoju proklamovanu svrhu kao što je ovaj napad na jalovost, niti se ikada saglašava sa tvrdnjom da neprijatno ima nekakvu magičnu delotvomost. On veruje da zlo može roditi samo zlo, inače ne bi bilo zlo. „Pst! Pst!“ kaže Leporelo[413], prstom pozivajući maskirane strance u vrt i na bal; ali pošto je zlo domaćin, to nije bal već prilika za nasilje i krvoproliće. Posle Don Žuanove smrti, likovi koji su dobri, uzvišeni ili obični, zajedno pevaju slavujsku ariju, jer odlazak zla omogućava njihovoj dobroti da se iskaže onako kako njena blaga priroda zahteva. Ista vrsta određenosti, isto odbijanje da se bude obmanut licemernim tvrdnjama okrutnosti, odlikuje dela Džejn Ostin, koja su mnogo bolja nego što se može zaključiti po njihovoj sadržini. Ali tajna ne leži u prefinjenom stilu, jer Vilijem Blejk je grub. Njegovo odbacivanje stene ima drugu formu, on u svom umu grozničavo traži potvrdu da je ona prevara i poput preplašene žene koja u strahu od raka opipava svoje dojke, predaje se proročanskom besu ne bi li svoj um usmerio u pravcu neokaljanih izvora koji poznaju dobro. Ovde na Ovčem polju mogla se videti raspuklina koja se proteže kroz život i umetnost: na jednoj strani su ljudi koji su saučesnici stene, a na drugoj oni koji su joj neprijatelji. Videlo se takođe i kako ta raspuklina prolazi kroz ljudsku prirodu, čineći nas raspolućenim i nedelotvornim. Jednim delom sebe volimo stenu i on nam kazuje da ne treba da je odbacujemo, da je uzvišena, mistična i da samo plitki ljudi poriču vrednost žrtve. Pošto ovde postoji mit koji savršeno pogoduje bazičnoj ali gnusnoj sklonosti uma, bili smo poput onog divljeg i prljavog seljaka čiji je olabavljeni šal otkrivao

gušavi vrat, i koji je sada mlitavo ležao na steni, istog onog čoveka koji je prisustvovao noćnom obredu sve do duboko u naredno jutro i podizao jagnje koje se migoljilo dželatu sa fesom na glavi, dok je ovaj žurno i pun važnosti grabio prema užasnom mestu na vrhu.

STARA SRBIJA

KOSOVO POLJE I

Naš put od Skoplja do Kosova, polja nazvanog po ptici kos, vodio je prema sivim brdima, tu i tamo prekrivenim plavičastim senkama, pored doline koja je delovala izmoždeno, kao da stari, onako kako izgleda gotovo svaki južnjački predeo odmah pošto voće precveta. Malo potom Dragutin nas natera da izađemo iz kola jer smo stigli do nekog čuvenog izvora; pored vode zatekosmo dvojicu starih Albanaca, siromašne muslimane u ritama i poderanim sandalama, vedre i tihe poput jutra. „Dobar vam dan“, reče Konstantin. „Šta radite ovde?“ Pitanje je bilo sasvim umesno, jer je izvor bio dosta daleko od naseljenih mesta, a oni očito nisu bili od onih ljudi kojima nalaženje prevoza ne predstavlja problem. „Ja ne radim ništa“, reče stariji Albanac. „Kako ništa?“ „Pa, ništa“, reče on, a širok osmeh sinu mu kroz bradu. Videlo se da ponešto zna o moralu i pravilu da samo onaj ko teškim trudom zaradi dokolicu ima pravo u njoj i da uživa. „Sram te bilo!“ našali se Konstantin. „A tvoj prijatelj?“ „On mi pomaže!“ reče Albanac; dižući čaše sa vodom čija je ledenost, poreklom iz planinskih dubina, prosto pekla, narugasmo se marljivosti.

Ali kad smo se vratili u kola Konstantin splasnu. Izgledao je kao vrlo bolestan čovek, bio je pospan, nespokojan, ni nalik na sebe, svadljiv. U svemu je nalazio povod za sukob. Rekao je: „Zastaćemo u Gračanici, crkvi koja se nalazi na ivici Kosova polja, ali ne verujem da ćete je razumeti, jer ona je za nas Srbe nešto posebno, a vi stranci to nikako ne možete shvatiti. Za vas je to isuviše teško, mi smo pregrubi i preduboki za vašu prefinjenost i plitkoću. Zato su i mnoge knjige napisane o nama u inostranstvu uvredljivo neistinite. Sve to što se u inostranstvu štampa o nama dolazi na moj sto, jer ja sam cenzor, i mnogo šta me doista zaprepasti. Zapadna Evropa i Amerika mogu da tvrde da našim narodima tobože priznaju kulturu, ali to što rade, to je kao ruganje nekog pokvarenjaka koji se prevarom izdigao iznad svojih sugrađana, pa im sada kao zelenaš daje zajam i diže nos pred njihovom sirotinjom govoreći: ’Pih! Kakav smrad! ’ a nije ništa bolji od njih. Jeste li čitali knjigu Džona Guntera *U Evropi?* Zar nije odvratna i glupa? Bilo mi je strašno drago da je zabranim!“

„Ali, to nije loša knjiga“, primetih. „Nikakva je“, reče Konstantin. „On ne zna ništa, a ono što ne zna, ne ume ni da pogodi.“ „Da, znam da njeni pojedini delovi nisu baš najbolji“, rekoh, „ali u njoj ima dve stvari koje su jako dobre: opis Dolfusove[414] smrti i suđenje povodom paljenja Rajhstaga. U svakom slučaju, nije trebalo da je zabranite.“ „A što da ne?“ viknu Konstantin. „Što da ne?“ „Zato“, rekoh, „što i sami dobro znate da tu knjigu ne možete zabraniti a da ne primenite

tako stroge kriterijume po kojima biste onda morali zabraniti bilo koju pravu knjigu o bilo kojoj temi.“ „Grešite“, zakriča on, „to je nešto što vaš engleski mozak ne prihvata, a što naša srpska krv iskonski odobrava, a to je da treba udariti pečat zabrane na knjige koje pišu takve budale. Zašto bi zapadni kreteni balili po našim svetinjama?“ On je, naravno, zabranio tu knjigu uprkos svojim ubeđenjima, kao što bi i Volter, povremeno napravivši grimasu, zanemario svoju liberalnu savest i sebi dao predah. Ali Konstantin se pretvarao da je neko ko s njim nije imao nikakve veze, zadrti pruski oficir, primitivni italijanski činovnik, s kojima je imao tako malo zajedničkog da u toj ulozi nije mogao dugo da izdrži. Stoga bi zapao u ćutnju, s bradom palom na grudi i stomakom isturenim napred. Izgledao je mnogo stariji i potpuno obamro. Kao da je, prepuštajući se Gerdinom nihilizmu, odbacio i svaki integrativni proces, čak i cirkulaciju sopstvene krvi.

Ništa ga na našem putu nije zanimalo. Nije hteo da izađe s nama iz kola kada smo pošli da naberemo malo poljskog cveća i divljih ruža, mada je to ranije obavezno činio, pričajući našim pognutim leđima priče o svojim ljubavničkim i akademskim uspesima. „I kada sam te večeri ušao u svoju spavaću sobu i zatvorio vrata“, čuli bismo dok bi nam prsti hvatali stabljiku neke nedužne biljke, „žena švajcarskog ambasadora iskočila je, potpuno gola, iz ormana.“ Ili bi rekao: „Da li vi zaista u potpunosti razumete teoriju prostih brojeva? Ona odlično osvetljava istoriju. Odmah ću vam objasniti, jer ja sam matematičar.“ Ali sada je ostajao u kolima, niti usnuo niti budan, već prosto nesrećan. Morali smo se sami smejati kada smo ugledali potvrdu, bolju od one koju su mogle ponuditi ptice selice, da je godina konačno stigla do svog prijatnijeg dela. Na njivi u blizini jednog od mnogobrojnih bezličnih muslimanskih sela posutih po brdima između jablanova i minareta, ugledasmo starog seljaka kako gleda u sunce i briše znoj sa čela, poput nekog ko ispituje kliničke simptome i, presvlačeći se, postavlja dijagnozu. To je izveo krajnje prosto. Iskoračio je iz finih belih suknenih pantalona sa aluzivnim vezom na bedrima i tajanstvenim rešenjem koje ih sprečava da padnu, a onda se ponovo latio motike. Smatrao je da njegova košulja, lepo ukrojena u struku, i njegove gaće predstavljaju sasvim prikladnu odeću za leto, i bio je u pravu. Ali zapadnjačkom oku javnost takvog prilagođavanja temperaturi bila je zabavna. Zamislite nekog berzanskog službenika koji, dok razgovara sa klijentom, primećuje na zidu svoje kancelarije zrak sunčeve svetlosti i, ne prekidajući razgovor, sklda kaput, prsluk i pantalone, dobro raspoložen i nepokolebljivo uveren da svi normalni ljudi po vrućini nose samo donji veš.

Konstantin je ponovo oživeo kada su kola zastala pod brežuljkom na kome se nalazila nova, bela crkva. „Ovo je crkva koju smo mi Srbi podigli na Kosovu“, reče on; „odatle ćemo videti polje gde su nas Turci porazili i potom porobili, i gde smo

posle petstogodišnjeg ropstva pokazali da nismo robovi “ Bio je crven u licu i uzbuđen, zadihan i ponosan – bio je onakav kakav je kada je srećan. Išli smo stazom ka crkvi kroz visoku travu, i dok smo se peli, pred nama se polako otvarala ogromna ravnica. Dragutin je stisnuo pesnicu i viknuo u pravcu zemlje u kojoj su ležali mrtvi Turci. Mrtvi hrišćani za njega su bili na nebesima, bili su duhovi, nisu nikako mogli biti pod zemljom, nisu bili razbacane, beživotne kosti; samo su Turci bili tako potpuno mrtvi. A onda je nepomičnost Kosova i nas učinila nepomičnim. Kosovo nije kao *vega* kod Granade ili močvami predeli Engleske koji su potpuno ravni; nedostaje mu onaj obmanjivački izgled geološkog nenormaliteta, tla koje odstupa od zemljine prirodne raznolikosti. Ono je prototip solzberijske ravnice liči na spavača koji leži u naručju bezobličnih brežuljaka. Tlo nigde nije potpuno ravno. Ovde štrči rame, tamo ruka podupire usnulu glavu. Opušteno je i pasivno, bez i malo onog aktivnog duha koji je obavezni deo svake planine, šume ili živopisne doline. Aktivno je onoliko koliko je aktivno usnulo telo, ima onoliko života koliko čini razliku između sna i smrti, između ravnice i pustinje; trava obrasta golo grumenje, pustara menja svoj sastav čekajući povoljnu priliku, zeleno žito zeleni se jače nego inače, ali nema ničeg drugog osim tih, jednostavnih funkcija.

Odlika je neba koje se nadvija nad ravnicom da nije prostranije nego obično, već samo više; i ovde je jedan kontinent oblaka plovio iznad drugog, po svodu koji je bio vidljiv, ali je imao samo prostor, ne i boju. Svetlost je ovde živela. Njeni zraci, blistavi poput mesinga, jer beše gotovo leto, blagi, jer je proleće bilo loše, putovali su polako, i visoko i nisko, otkrivajući terase snega tamo iza brežuljaka, na vrhovima nevidljivih planina, bele kockice novog naselja u okrilju blago iskošenih polja, ispod kojih su prolazila stada ovaca mlečno belih i crnački crnih, sporih kao glupost. Te kuće i stada pokazivala su da ovde postoji svet ljudske delatnosti: hiljade muškaraca i žena, čak i desetine hiljada, živeli su, radili i znojili se na Kosovu. Ali ravnica ih je upijala u sebe i poništavala svojom ravnodušnošću, otkrivajući pred našim očima prvi od svih naših nesklada, osnovu svih naših kasnijih tragedija: podvojenost između čoveka i prirode. Kada u detinjstvu padnemo, razočarani smo što je zemlja tvrda i što nam dodir s njom nanosi bol. Kasnije u životu, možda ne tako otvoreno ali s ništa manjim očekivanjima, nadamo se podudarnosti između našeg života i mesta na kome se on odvija; sve žene, a i dobar broj muškaraca, smatraju da bi ih sudbina bar jednom u životu mogla smestiti na proplanak obasjan mesečinom i poslati im ljubav komplementarnu takvoj lepoti. S vremenom naučimo da je tlu svejedno da li ćemo o njega slomiti nos i da na proplanku obasjanom mesečinom najčešće nema ničeg osim mesečine, i mada smo razočarani, tešimo se trezvenom

ljubavlju, cvetom savršeno skladne slučajnosti. Čak i zaboravljamo da smo nekada, šašavo i ludo, čeznuli za nečim. A onda, kada se iznenada suočimo s tim neskladom, kada ugledamo mesto nekog tragičnog istorijskog događaja koje je, umesto da bude uništeno i sprženo, zeleno i nasmejano, ili kada idući na sahranu nekog ko nam je drag prolazimo pored nečije raskošne rascvetale bašte, u nama oživi razočarenje zbog tog osnovnog nesklada i osetimo gorku potištenost. Zemlja nije utešan majčinski zagrljaj. Ona prema nama ne gaji nikakvu naročitu nežnost. Od nje ne možemo očekivati da stane na našu stranu. Ona nas stvara, njena trava je naše telo, dopušta nam da hodamo po njoj, ali to je sve što će učiniti za nas; a pošto je zemlja ono što nismo mi, i stoga simbol sudbine i Đoga, usamljeni smo i prestrašeni.

Više nego ijedno drugo istorijsko mesto Kosovo izaziva takvu strašnu potištenost. Ono se miroljubivo širi u svoja blaga, nežna prostranstva, lagani vetar prelazi njime kao meka tkanina ogledalom dižući glavice uspravnog žita put svetlosti. Ima izgled nevinosti koja je, zapravo, duboko kriva. Jer ono je prepuno mrtvih koji nisu umrli samo telom, jer je s njima u grob bačena i njihova civilizacija. Ono je tragičnije i od svoje legende, koja s nepoštenjem i tvrdoglavošću umetničkog dela pamti samo jednu od nekoliko svojih bitaka. Posle bitke koja se vodila pod vođstvom cara Lazara, 1389. godine, i posle koje su Srbi pali u tursko ropstvo, odigrale su se još tri velike bitke u kojima su se Srbi hrabro suočili sa Turcima, sa smrću, i s potpunim uništenjem svojih životnih htenja. Četrnaest godina kasnije sin cara Lazara borio se ovde za nižu titulu srpskog despota protiv drugog srpskog plemića, Đurđa Brankovića. Nadmetali su se za položaj prirepka sultanovog dvora i svaki je vodio polovinu podeljenog naroda. Konačna pobeda nije bila moguća, obojica su nastavila da žive u nedostojanstvenom kompromisu; samo je Kosovo postalo bogatije grobovima. Četrdeset pet godina kasnije poraz je toliko prevladao da se, iako je vođena još jedna bitka na Kosovu, Srbi nisu mogli ni boriti. Oni koji od svih naroda najmanje oklevaju da se upuste u boj, morali su pasivno stajati na bojnom polju na kome se odlučivala njihova sudbina. Drugi Đurađ Branković, sinovac onog prvog, bio je despot Srbije koja se smanjivala, udružio se sa čuvenim Jankom Hunjadijem, Rumunom u službi Mađarske, i poljskim kraljem Vladislavom; nameravali su da spasu Srbiju i Bugarsku od Turaka. Bugarska nije mogla biti spasena, ali Srbija je povratila slobodu. Između saveznika potpisan je sporazum koji je obavezivao Poljake i Mađare da ostanu na drugoj obali Dunava, a da sultan ostane na svojoj, dok je Đurađ Branković dobio celu Srbiju i povratio sinove koje Turci behu zarobili i oslepeli. Ali pošto su Turci tada bili napadnuti u Maloj Aziji, papi se učinilo da je kucnuo čas da ih istera iz Evrope; poslao je vojsku pod zapovedništvom kardinala

Julija Cezarinija koji je zatražio od hrišćana da se ponovo late oružja. Kada su se oni usprotivili rekavši da su upravo potpisali mir i da su se obavezali da će ga poštovati, kardinal im je rekao da hrišćani imaju pravo da prekrše zakletvu datu nevernicima.

Ta izjava govori izuzetno mnogo o posebnoj prirodi zapadne crkve. Đurađ Branković odbio je da se pridruži Poljacima i Mađarima gnušajući se takve perfidnosti. To se, naravno, može objasniti i time što je on iz sporazuma izvukao više od ostalih potpisnika, ali ostaje činjenica da istočna crkva nije nijednom tokom vekova robovanja podsticala svoju pastvu da odbaci čast, iako je ta pouka mogla biti od velike koristi hrišćanskim podanicima Turske. Stoga je Đurađ Branković stajao po strani dok su katoličke vojske išle ka Varni u Bugarskoj, u susret Turcima i dok se sultan ovako molio: „O Hriste, ako si Bog kako tvoji sledbenici tvrde, kazni ih za njihovu podlost.“ Njegova molitva bila je uslišena. I mađarski kralj i kardinal Cezarini, sa većim delom svoje vojske, pali su na bojnom polju. Rat je s prekidima trajao još četiri godine i okončao se ovde, na Kosovu, bitkom koja je trajala tri dana i darovala ravnici još pedeset hiljada mrtvih. Tada su već Srbi bili demoralisani podelom hrišćanskog sveta i zajedništvom sa svojim smrtnim neprijateljima; priča se da su čekali na okolnim brdima da se bitka okonča, da bi potom pljačkali mrtve.

Tako su u prvoj bici Srbi naučili šta znači poraz – ne onaj srazmeran uloženom naporu kakav su iz svoje istorije već dobro poznavali – već potpuni poraz, uništenje svih zajedničkih htenja i svakog pojedinačnog. Druga bitka naučila ih je da čovek može živeti na tako niskom nivou da čak ne može biti ni poražen. Treća ih je naučila da ni taj nivo nije najniži, i da za poražene narode postoji ono predvorje pakla u kome nema ni pobeda ni poraza, već samo njihovih neuspelih formi koje bi, da su se mogle roditi, postale takva stanja. A predstojala je i četvrta bitka koja im je podarila još jedan užasan nauk. Ubrzo posle treće bitke, 1453. godine, pala je i Vizantija; Turci su se sada mogli usredsrediti na osvajanje Balkana. Srbi su bili prinuđeni da im se ne opiru u strahu od katoličkih sila, koje su iz dna duše mrzele njih i Bugare, zbog njihove odanosti istočnoj crkvi i sklonosti prema bogumilskoj jeresi. Pala je noć duga četiri veka, predvorje pakla otvorilo se u pakao, u kome je vladala suštinska osobina pakla – bezakonje.

Sloveni, a naročito bosanski Srbi, oteti za janičare od svojih majki hrišćanki i vaspitani da se odreknu Hrista i da prihvate i primenjuju ugnjetačke, iako ne i previše dosledne osmanske zakone, naučili su svoju lekciju isuviše dobro. Kada su i sami Turci na kraju poželeli da reformišu te zakone, janičari su se usprotivili. Uprkos svim naporima uloženim u to da zaborave svoje poreklo, prisetili su se da su Sloveni i verovali su da se, opirući se Turcima čak i tako što brane turske

zakone, zapravo opiru onima koji su im ih nametnuli umesto njihovih hrišćanskih vrednosti. Kada su pobunjeni janičari porazili sultanovu vojsku u četvrtoj bici na Kosovu 1831. godine, ostavljajući na bojnom polju bezbrojne mrtve Turke, bili su ubeđeni, iako su i sami bili muslimani, da su se osvetili za sramotu nanetu slovenskim hrišćanima u prvoj Kosovskoj bici. Ali njihova slovenska hrišćanska braća odbila su da im pruže podršku, smatrajući ih braćom po veri turskih tlačitelja, te stoga i svojim neprijateljima. Tako je pobuna janičara propala; a da stvar bude još kompleksnija pobrinula se i činjenica daje janičare porazio turski maršal koji nije bio ni Turčin ni musliman slovenskog porekla, već otpadnik od katoličke vere iz Dalmacije. Ovde se otkriva ono što istoričari često zatamnjuju: da narodi mogu nekom nesrećom zapasti u takvo stanje koje nije življenje već potpuna besmislenost, maligna besmislenost kanceroznog izraštaja.

Kosovo govori samo o svojim porazima. lstina je da su ih Srbi iz Srbije poništili kada su, početkom 19. veka, pod vodstvom Karađorđa i Miloša Obrenovića oteli svoju slobodu od Turaka, i, uprkos protivljenju velikih sila, nastavili dalje, sve dok u balkanskim ratovima nisu oslobodili Staru Srbiju i Makedoniju. Ali o tom trijumfu Kosovo ne govori ništa, jer se bitka kojom je 1912. Kosovo ponovo pripalo Srbima vodila ne ovde, već na Kumanovu, nekoliko milja odavde u pravcu jugoistoka; a potom je opet upoznalo poraz, jer su nemački avioni ovde bombardovali srpske trupe koje su se povlačile prema albanskoj granici. I mada su ovde Srbi gonili svoje neprijatelje kada su se, tri godine kasnije, vratili, to nije propratio nikakav spektakularni događaj. Kosovo je slika neuspeha, tako ogromnog da ispunjava oko onako kako neuspeh ponekad obeležava život pojedinca, čitavu jednu epohu.

Belu crkvu podiglo je u slavu povratka izgubljene zemlje društvo rodoljubivih Srpkinja. Unutar nje, na belo okrečenim zidovima, nalazile su se brojne zahvalnice, mnogo strastvenije nego što zahvalnice obično bivaju, a izvan nje, u tami koju je bacala njena kratka podnevna senka, nalazio se grob predsednice udruženja. Ona je, kazivao je nadgrobni spomenik, ceo život posvetila tome da svoje sunarodnike podstakne na oslobođenje porobljene braće i na samrti je izrazila želju da bude sahranjena nadomak Kosova. Dok smo stajali pored krsta, iz bele kuće nešto niže nas, na strani brda okrenutoj ka ravnici, izađoše dva dečačića, i ugledavši nas, počeše da nas prate kao da smo mi, a ne oni, divlja i stidljiva stvorenja. Kružili su kroz visoku travu na priličnoj udaljenosti i najzad zastali, sisajući palčeve, sa očima nalik na male, crne tunele pružene u dubinu njihovih malih zverinjih priroda.

Konstantin im doviknu: „Hej, vi malecki!“ osvajajući ih polako, korak po korak. Pošto su se malo približili oni mu rekoše da je bela kuća sirotište koje je osnovalo

isto rodoljubivo udruženje, i da su tamo sami, jer još ne idu u školu. Po našim zapadnjačkim predstavama nezamislivo je ostaviti celo jutro dva dečačića, gotovo bebe i uz to bose, same u sirotištu; no oni su izgledali sasvim normalno, bili su zdravi i vedri. Posredi je svakako bio neki mudri slovenski nered, poput onog u sanatorijumu u Hrvatskoj, koji je prepuštao da se pojedini procesi koji se tiču ljudi odvijaju prirodno, po svojim nepredviđivim zamislima. Kada su deca na kraju podlegla Konstantinovim čarima i sasvim mu prišla, on ih upita: „A zašto je sirotište podignuto baš ovde?“ Oni odgovoriše nežnom i detinjastom verzijom zvanične priče, dirljivom poput zastava i venaca koji krase rodoljubivu proslavu u nekom veoma malom selu. Pričali su o slavnom i davnom Srpskom carstvu, o tome kako su ga Turci sramno uništili na Kosovu, o strašnom petovekovnom ropstvu, o slobodi koju su Srbi zadobili hrabrošću, o stvaranju Jugoslavije koja treba da bude slavna kao nekadašnja Srbija. „A da li znate pesmu koju je naš narod ispevao o tom strašnom Vidovdanu?“ upita Konstantin. Oni odmah počeše da recituju, sa onim neiscrpnim, bujnim i rečitim pamćenjem slovenske dece:

„Vino pije Musiću Stevane
u Majdanu čisto srebrnome,
u svom krasnom dvoru gospodskome;
vino služi Vaistina sluga.
Kad se ladna podnapiše vina,
Al' besedi Musiću Stevane:
’Vaistino, moje čedo drago,
ja ću leći sanak boraviti,
ti večeraj, pa se napij vina,
pa pošetaj pred gospodskog dvora,
pa pogledaj čistom vedrom nebu:
je li jasan mesec na za’odu,
je l' Danica na istoku zvezda;
je li nama putovati vreme
na Kosovo, lepo polje ravno’...“[415]

Dok su recitovali, dečačići su izgledali uzvišeno i pobožno. Pred nama je bio nacionalizam koji su intelektualci mojih godina spremni da proglase manom, uzrokom svih svetskih nevolja. Ne mogu da razumem zašto. Svako ljudsko biće je od vrhunske vrednosti, jer mu njegovo iskustvo, koje u izvesnoj meri mora biti jedinstveno, omogućava jedinstven pogled na svet; zbir svih takvih pogleda trebalo bi da nam pruži prilično sveobuhvatnu sliku stvarnosti, koju ljudski rod mora imati ako želi da shvati svoju sudbinu. Stoga svako ljudsko biće mora biti podsticano da u punoj meri razvija svoju svest. Iz toga sledi da svaka nacija, s

obzirom na to da je skup ljudskih bića koja su se našla na osnovu zajedničkog iskustva, ima takođe svoj jedinstveni pogled na svet, što mora doprineti našem spasenju, pa joj stoga mora biti dopušteno i da uživa isti podsticaj. Neka se onda narodi drže svog jezika, svojih običaja, svojih verovanja, čak i ako to turistima ne pada uvek zgodno. Nema ni najmanjeg razloga da se nacionalizam, koji je želja naroda da bude ono što jeste, izjednačava sa imperijalizmom, koji je težnja naroda da spreči druge narode da budu ono što jesu. Snažan nacionalni duh je zaista vrlo često nastojanje naroda da ponovo izgradi svoj karakter pošto se neka imperijalna sila trudila da ga uništi. Finski nacionalizam je, na primer, transfuzija posle teških rana koje je Finskoj zadala carska Rusija, i propraćen je odbrambenim ali ne i agresivnim osećanjima prema susedima. U ovom slučaju sam bez ikakvih rezervi mogla posmatrati prizor preda mnom: dva dečaka, nabranih čela, koji, izgovarajući stihove oštro, nastoje da zvuče kao junaci, Konstantina čije su jevrejske oči bile pune srpskih suza, svog muža, pognutog nad dečacima u onom velikom poštovanju kakvo Englezi iskazuju dečaštvu koje je svoj vrat upreglo u jaram discipline, zelenu postelju i kameni krst nimalo tužnog groba, kupolu nacionalne crkve, sirotište gostoljubivo poput seoskog imanja. Iz toga se moglo roditi isto onoliko zla koliko i iz divljih ruža koje smo usput nabrali.

Prizor je bio izuzetan, ali je bio žalosno lišen težine i značaja u poređenju sa ravnicom, nabijenom tragedijom, koja se prostirala oko četrdeset milja pred nama. Ako bi neki div uzeo Kosovo u svoju desnu ruku, a nas, crkvu, seosko imanje i grob u levu, njegova desna ruka pala bi pod težinom tereta, a u levoj bi mu se činilo da ne drži ništa osim malo prašine. Reći da je priroda ravnodušna prema čoveku znači laskati joj. Ona je protiv njega u svakom pogledu i na svaki način, pruža mu više bola nego zadovoljstva, čak ga i dodatno izoštrava. Najprostiji i najdramatičniji primer može se videti kod hrane: ukusna ostriga ne može nikada biti tako ukusna koliko pokvarena može biti odvratna, dobra ostriga ne može onom ko je jede podariti večni život, a pokvarena ga može zauvek poslati među mrtve. Radost koja se oseća zbog Kosova ne može poslužiti kao prava protivteža ogromnoj patnji koja izbija iz Kosova. Ushićenje žena koje su sagradile crkvu bilo je stalno suzbijano, iako je donosilo veliko zadovoljstvo zbog stvaranja nove nacije, čija su htenja i snagu takođe stalno suzbijale materijalne stvari, kao i sukobi između različitih htenja usmerenih ka istom cilju, često ne manje pogubnih od sukoba htenja koja teže različitim ciljevima. Ali patnja Kosova bila je čista patnja, bol koji je sledio bol, koji se, tokom pet vekova, za svaku generaciju iznova rađao uvek jednako strašan. Noć zla bila je jača, a i sada je, u kvantitativnom smislu.

Iznad ravnice dizali su se meki beli zamkovi sačinjeni od oblaka i iza njih neprobojan plavi zid. Rođena sam u ovom svetu i s tim se moram pomiriti; ne mogu se preseliti na neku srećnu planetu gde svaka retka suza smesta biva otrta blagoslovom. To je moja čaša, moram je ispiti. U svojoj strepećoj želji da saznam šta je u njoj, upitah se: „Svet je tragičan, ali u kolikoj meri? Pitam se da li je to i konačno tako, da li ćemo se ikada moći suprotstaviti katastrofama koje su nam namenjene stvarajući radionicu mira u kojoj možemo eksperimentisati sa onim drugim načinom života koji nije tragedija, ali koji nije ni komedija. Svakako ne komedija, jer komedija je život pre nego što se na njega obruši tragedija, smešan kao klovn u filmovima koji pravi grimase i skakuće ne primećujući iza sebe policajca koji se sprema da ga palicom tresne po glavi. Taj drugi način života mora prevazići ne samo komediju već i tragediju, mora odbiti da se potčini njenoj veličini i sprečiti je da ga ometa na svakom koraku.“

Ali odlutah od svoje teme, koja je, naravno, bila priroda tragedije i tačke u kojima napada čoveka, da bih se prepustila onom optimizmu koji kod nas zapadnjaka zamenjuje čvrstinu i istrajnost. Život, rekoh sebi, svakako nije toliko tragičan, i možda poraz na Kosovu i nije bila propast ogromnih razmera. Možda su vojske koje su se suprotstavile Turcima bile samo gomila varvara, impresivna koliko i čopor vukova, koja je svojim umiranjem pokazala svetu samo nezanimljivu razliku između živog i mrtvog vučjeg čopora. To je stanovište izvesnih istoričara, na primer, osobe koju su tako nesretno odabrali urednici *Kembridžske istorije srednjeg veka* da napiše poglavlje o Srpskom carstvu; i dok smo se vozili obodom ravnice, pošto smo napustili crkvu, činilo se kao da to stanovište možda i treba uzeti u obzir. Stanovnici Stare Srbije žive u mnogo većoj bedi nego Makedonci i na prvi pogled zaslužuju loše mišljenje koje su putnici iz 19. veka imali o hrišćanskoj raji. Njihove kuće okreću svoje gole, oronule zidove seoskim ulicama, odeća im je često prljava i bez ikakvih ukrasa; zure u strance očima u kojima nema ničeg osim letargičnog straha koji je u neskladu sa sadašnjicom, ostatak taloga prošlosti još neuklonjen inteligencijom.

Znala sam zapravo da ima mnogo razloga zašto te žene izgledaju tako, drukčije nego što je njihovom soju pisano. One nisu pravi uzorak slovenske populacije koja je ovde živela u vreme Kosovske bitke, jer je mnoštvo plemićkih porodica palo na bojnom polju, a najbolji deo preživelih iselio se, tokom naredna tri veka, na austrijsku teritoriju. Oni koji su ostali podneli su sve nesreće turske vladavine bez onih prednosti koje su Makedoniju sačuvale od apsolutne propasti. Nisu imali tako bogat glavni grad kao što je bio Bitolj, niti trgovačke centre poput Skoplja, Velesa, Tetova i Gostivara. Ovde nije bilo one živopisnosti koja je mogla navesti bogate Turke da tu grade kuće za odmor. Zemlja je bila pre svega poljoprivredna.

Turci su im otimali sve što bi uzgojili i slali za Konstantinopolj, uzimajući im i poslednju paru za porez, ne dajući im za uzvrat ništa. Ova ravnica mogla je imati civilizaciju lepu poput rascvetane ruže i ništa ne bi mogla sačuvati. A s obzirom na skrivena lica kuća i seljački stav prema životu, bilo je moguće da te žene i nisu bile onakve kakve su izgledale. Ali tog časa gledala sam ih kao da sam idiot, kao da sam Gerda, misleći da su bezvredne a ne drugačije; pomislih da na Kosovu možda i nije palo ništa što je predstavljalo nenadoknadiv gubitak, da tragedija možda proliva krv, ali ne i poslednju, životvornu kap.

GRAČANICA I

Ipak, nisam mogla dugo tako misliti. Jer nekoliko milja južno od mesta bitke, na samom Kosovu polju, stoji građevina koja pokazuje kakva je civilizacija nestala sa srpskim porazom. Ona to dokazuje mnogo bolje od bilo koje nacionalističke retorike, ne dopušta da se misli drukčije, jer ona je komad nemanjićkog carstva, neoborivo svedočanstvo njegove vrednosti. Vozili smo se pravim putem, kroz potištena sela, pored neuglednih stada i krda, i pored pokunjenih seljaka, kojih je bilo tako malo da je i zemlja izgledala pusta poput neba. Skretosmo na jedan put koji je vodio u brda kroz njive na kojima je neko mirisno, žbunasto cveće gušilo useve. Ne bih se usudila da tvrdim da je zemlja bila neplodna, ali ona se posle vekova grabežljive i neznalačke obrade ponovo osvaja, pa zato i ostavlja utisak nemaštine. Nigde nije bilo ničeg u izobilju osim mirisnih orlovih noktiju po živicama. A onda smo, preko polja zelenog od mladog kukuruza, ugledali nekoliko malih imanja među niskim drvećem kroz koje se nazirala ružičastocrvena kupola oslonjena na četiri niže kupole, iste, tople i prozirne boje. Kao što preovlađujući oblik neke verske građevine i treba da čini, one su podsećale na stvarnost višu od pojavnog sveta, na red koji natkriljuje nered svakodnevnog življenja.

Čak i iz daljine jasno je da je Gračanica, kao i katedrala u Šartru, verska građevina; mada je njen iskaz skromniji, misao i osećanje koje prenosi jednako su složeni, a uzvišena tema je ista. Gračanica je zapravo onakva kakva bi katedrala u Šartru bila da stoji sama usred zemlje lišene svega što je Francuska predstavljala u vreme kada je sagrađena i potom; bez Sorbone, Pariza, Francuske akademije, bez ijednog savremenog predstavnika kulture koja je iznedrila katedralu, oko koje miljama unaokolo nema ni najmanjeg traga onog blagostanja koje ovakvoj kulturi pruža fizički oslonac – nijedne ugojene kokoši, ni grumena masla, nijedne boce dobrog vina i ni jednog jedinog udobnog madraca. Takvi prizori uobičajeni su u Africi, Aziji ili Americi, koje imaju svoje piramide, svoj Angkor-Vat i spomenike Inka, ali mi u Evropi na to nismo naviknuti. Naše istorijske tragedije ostavljale su mrlju na ponekom pasusu, ali su retko kad istrgnule sve stranice iz knjige istorije, ostavljajući samo korice u boji da nas muče nagoveštajima. Od Gračanice, međutim, katastrofa nam nije ostavila ništa osim Gračanice.

Kada smo se približili, videli smo da njena neuređena okolina izgleda još gore, jer su u toku bili neki građevinski radovi. Gračanica leži na goloj poljani po kojoj samo retko drveće baca senku, i njena porta se nikako ne može uporediti sa vrtovima oko džamija njenih porobljivača, ispunjenim česmama, fontanama i mermernim klupama. Taj prostor bio je sada zatrpan građevinskim materijalom, a nedaleko odatle nalazila se jedna poludovršena zgrada sa skelama; na klupama u

senci zgrade tridesetak vojnika sedelo je za ručkom, a oficir je stajao pored njih razgovarajući sa sveštenikom bele brade i jednim čovekom odevenim u gradsku odeću. Svi pogledaše u nas, a čovek u gradskoj odeći pljesnu rukama i potrča nam u susret vičući: „Konstantine! Konstantine!“ „Vidite, poznaje me, mene svi znaju“, reče Konstantin, kao što je uvek govorio u sličnim prilikama, ali bez uobičajene živosti. Ranije bi to rekao kao čovek koji savršeno dobro pamti sva zadovoljstva koja je delio s takvim prijateljem, a sada se činilo kao da je u pitanju samo mali ostatak potrošenog bogatstva. „To je jedan vrlo poznat arhitekta iz Beograda“, objasni on. „Sve ih poznajem. Verovatno radi na novoj građevini, šta god bi ona trebalo da bude.“

Arhitekta je potvrdio njegovu pretpostavku, držeći, sav radostan, Konstantina za revere. Radio je na novom konaku; konak je bio neophodan jer je manastir strašno siromašan i morao je nekako doći do novca. Svake godine za Vidovdan, na godišnjicu Kosovske bitke, ovamo pristižu desetine hiljada hodočasnika. Za sve njih nikako nije bilo mesta. Rumeni od toga što je praznik i nesrećni od razmišljanja o nacionalnoj tragediji, oni će i dalje spavati na njivama ispošćenim letnjom vrelinom, kao što su oduvek i činili. Ipak, nešto se moglo pribaviti od bogatijih seljaka, koji su sada konačili u svratištu u Prištini, gradu koji je bio najbliži crkvi. Arhitekta nastavi, zbog nas prešavši na francuski: „Ogromno je zadovoljstvo biti ovde, jer mogu nešto malo i da uradim za čudo, za biser, za samu crkvu. Pogledajte je!“

„Za mene je divno što ovde radim, jer u Beogradu čovek zaboravlja šta je njegov narod, kakvi smo stvamo. Pogledajte onog starog monaha. Znate, kad sam prvi put došao, nadao sam se da ću uspeti da ubedim igumana, monahe i vladiku da mi dozvole da uklonim predvorje, jer sam znao da će i vlada to dopustiti ako se oni saglase. Zato sam im rekao kako je sramota da Gračanica ne bude onako lepa kakva je bila u vreme kada ju je kralj Milutin sagradio; ali nisu hteli ni da čuju, a možda su donekle i u pravu jer je predvorje istorijski zanimljivo. Sagrađeno je u vreme kada su Turci navodno zabranili svaku gradnju i popravku hrišćanskih crkava, a razlog koji je to omogućio je romantičan. Jedan pripadnik porodice Sokolović, koga su Turci kao dečaka uzeli za janičara, postao je veliki vezir; koristio je svoj položaj da bi štitio Srbe, a i da bi ispunio sve ono što je od njega tražio njegov brat, sveštenik, koga je on lično postavio za pećkog patrijarha. Ali ja sam arhitekta a ne istoričar, i bio sam vrlo ljut kada su mi monasi uskratili saglasnost. Okrenuo sam im leđa i izašao iz sobe u kojoj smo razgovarali; zastao sam napolju, a onda sedeo besan na kamenom sedištu duž crkve i šutirao šljunak. Ovaj stari sa belom bradom izašao je za mnom i rekao da oni smatraju da je bolje da odmah znam da će me, ako dođem noću i uradim sa predvorjem što sam naumio,

ekskomunicirati. Hrabri starac, on je iz doba komita, krijumčara pušaka, bombi i noćnih pohara, i smatra da je takvo ponašanje normalno, naročito ako su ljudi ljuti. A to donekle važi i za ovo mesto, jer ono je surovo, vrlo surovo, što ćete i videti kada uđete. Tamo ćete, ako umete da gledate, videti da nismo bili varvari, ali da smo bili vrlo surovi."

Zaustavio nas je ponovo dok smo preko prašnjavog tla išli prema crkvi. „Ne, nismo bili varvari", reče on. „Pogledajte je. Ništa na njoj nije slučajno. Nju nije gradila jednostavnost, već krajnje intelektualna kompleksnost. Puna je izuzetnih rešenja koja teško mogu razumeti oni koji nisu arhitekte. Kule koje drže kupole pomerene su u odnosu na svoju središnju osu. To je učinio neko ko je tačno znao da se time postiže efekat elegancije i lakoće, a da se tako nešto postigne potrebno je mnogo teorijskog i praktičnog znanja. O, šta je sve ovaj graditelj znao! Pomislite samo, ispod ovog tla ima mnogo podzemnih voda. Na jednom mestu voda je jedva jedan metar od zidova. Ali, on se nije uzbuđivao, bio je siguran u svoje znanje. Ja se ne bih usudio da podignem građevinu ovakve veličine i značaja tako blizu vode. Ali on jeste, i bio je u pravu, jer i posle šest stotina godina ona stoji onako kao i kada je bila sagrađena, ni za santimetar bliže toj vodi. Takve stvari varvari ne mogu da postignu, takve stvari teško su postizali i kulturni narodi." U njegovom ubeđenju da ćemo možda posumnjati u vrednost kulture koja je uništena s Kosovom, ležao je najbolji dokaz nesrećne sudbine Balkana. „Ali, morate ući. Unutrašnjost Gračanice reći će vam sve o ljudima koji su je sagradili."

I to je bilo tačno. Ono što nam je rekla, na naše iznenađenje, nije nam bilo nepoznato. Sa ogromne visine svetlost se iz kupola spuštala na tri broda podeljena gigantski čvrstim stubovima, i stizala dole raznobojna od odsjaja fresaka koje prekrivaju svaki santimetar zidova. Čovek tu oseća ogromnu snagu, animalnu silinu, strast koja teži uzvišenim zadovoljstvima koliko i niskim, koja uživa u tamnocrvenoj boji slike i vina koje žudno ispija, koja s jednakim žarom ljubi i božanstvo i ljubavnicu. Duh koji je tu vladao bio je vrlo sličan dobu kasnih Tjudora, jer ova crkva je onakva kakvu bi možda sagradile arhitekte Hempton korta[416] da opsednutost gotikom nije zavladala u njihovom delu Evrope. Sličnost je bila zaprepašćujuća, jer je srpski vladar koji je podigao Gračanicu sedamdesetak godina pre Kosovske bitke bio vrlo sličan našem Henriju VIII.

Taj vladar bio je kralj Milutin. U 12. veku među Nemanjićima, vlastelinima koji su poticali iz male tvrđave na crnogorskoj granici nedaleko od jadranske obale, javio se genije u ličnosti svetog Save i čovek velikog dara u liku njegovog brata, kralja Stefana Prvovenčanog. Oni su zajedno stvorili stabilnu srpsku hrišćansku državu, koju su njihovi naslednici proširili na sever u pravcu Dunava, na istok do Vardara, i na jug, na račun Vizantije. Posle otprilike stotinu pedeset godina

vladavine njihove dinastije, na presto je došao Milutin, koji po svojim ličnim osobinama i načinu na koji je vladao izuzetno podseća na Henrija VIII.

Učinio je čuda za svoju zemlju, mada prema svojim podanicima nije pokazivao previše blagosti. Silno je žudeo za ženama, ali ih je s leđenom hladnoćom odbacivao pošto bi ih iskoristio za političke ciljeve. Bio je vrlo pobožan, ali je svojom verom beskrupulozno trgovao u odnosima s drugim državama. Posedovao je neku silinu koja opčinjava i s one strane groba, pa ipak nema sumnje da ga je iznutra nagrizao crv melanholije. Jedna freska prikazuje njegov lik. Bio je visok, uspravnog držanja, sa dugom bradom, obučen u odoru karakterističnu za srpske kraljeve, koja očito potiče iz Vizantije: to je kruta tunika od bogatog materijala posuta dragim kamenjem, koja zanemaruje krhkost ljudskog tela i nagoni ga da bude veličanstveno. Ta odora neodoljivo podseća na onu prikazanu na portretima poslednjih Tjudora, prekrasnu odeću koja obavija krupno telo Henrija VIII i njegove kćeri Elizabete razdirane mislima. Ta odeća koja ih čini impozantnim vladarima govori o svetu zasnovanom na ideji statusa, koji vidi kralja kao voljenog Božjeg izaslanika ne zato što je on neki izuzetan čovek, već što je društvo sigumo da će on, ako bude krunisan za kralja, učiniti sve da se ponaša kao voljeni Božji izaslanik, pošto je to ono što kralj treba da čini. Pored Milutina stoji, jednako veličanstvena, njegova žena Simonida, ćerka vizantijskog cara Andronika II. Ona je bila Milutinova četvrta žena. Bile su mu potrebne godine da bi je zadobio, ali njegov dug život omogućio mu je to, kao osvetu za razočarenje iz mladosti.

O tom razočarenju saznajemo iz zapisa njegovog savremenika koji je bio na strani onih koji su ga izazvali. Pahimer, vizantijski istoričar, pripoveda kako je vizantijski car Mihailo Paleolog želeo da sklopi savez sa srpskim kraljem Stefanom Urošem, pa je zbog toga ponudio svoju drugu kćer, Anu, za ženu Uroševom drugom sinu, Milutinu. Mihailova žena, koja nije samo bila carica već i rođenjem velika gospođa, nije bila mnogo naklonjena ovom predlogu, i pre nego što je nevesta sa pratnjom krenula na put, poslala je grupu zvaničnika i jednog episkopa da provere da li je srpski dvor prikladno mesto za njenu kćer. Njihova avantura bila je prilično tužna. Siromaštvo zemlje posebno ih je zaprepastilo; iz nekog razloga u srednjem veku tako nešto redovno se događalo kad god bi neko posetio zemlju koja nije bila njegova, a nije bilo nimalo neobično što su Vizantinci takve izveštaje primali mnogo gore nego ostali. Za to je postojao valjan razlog koji se prilično dugo održao. Stotinama godina njihov životni standard bio je mnogo viši nego u većini okolnih zemalja; toliko je odskakao da su Mlečani jednu vizantijsku gospu koja im je u 11. veku pristigla kao nevesta dužda Selvija, zbog njenih luksuznih navika, među kojima je bio i običaj da jede zlatnom viljuškom i nosi rukavice, smatrali dostojnom večnog pakla. Ali kasnije, kada nadmoć njihovog

carstva više nije bila tako izrazita, Vizantinci su omekšali, povukli se u sebe i postali skloni vajkanju, poput onih Engleza koji gunđaju na francusku kafu, američke vozove i nemačku posteljinu iako nikom normalnom ništa od toga ne smeta. Vizantijski izaslanici očito su pripadali takvoj kategoriji; izvestili su da Srbi žive samo od onog što ulove i ukradu, iako je poznato da je tadašnja srpska država trgovala drvenom građom, stokom, žitom i uljem, da je imala nekoliko bogatih rudnika i da je zanatstvo, koje su utemeljili Rimljani, i dalje cvetalo.

U sebe zatvoreni Vizantinci posebno su se uznemirili kada su naišli na onaj element Zapada s kojim još ne behu upoznati. Kralj Stefan Uroš bio je oženjen francuskom princezom Jelenom Anžujskom, vrlo pobožnom i strogom katolikinjom. Za nju se priča da je bila žena velike dobrote i inteligencije, i da je obnovila mnoga područja opustošena mongolskom najezdom, ali da je bila sklona najstrožem katoličkom asketizmu koji zapravo leži u korenu puritanizma. Pod njenim uticajem njen stariji sin, Dragutin, inače bogalj, uobičavao je da spava u grobu obloženom trnjem i oštrim kamenjem. Njen muž, iako je ostao pravoslavac, prihvatao je njene ideje. Kada su vizantijski zvaničnici i episkop stigli na dvor, primio ih je hladno, a pošto su mu saopštili da su samo deo pratnje princeze Ane i da ostatak tek treba da stigne, rekao je neljubazno da mu je žao što to čuje jer on i njegova porodica nisu naviknuti na takvu rasipnost. Onda ih je, vođen onim duhom koji dobro poznaju svi koji su bili mladi pre rata, odveo do žene svog starijeg sina, Dragutina, inače kćerke mađarskog kralja. Princeza je bila odevena jednostavno i prela je vunu. „Ovo je“, rekao je kralj Stefan, „vrsta žene kakvu volimo “.

Poentu možemo shvatiti mi koji smo vaspitani na primerima brojnih princeza koje samo što nisu padale mrtve od truda da budu što običnije, nosile neobično skromne, gotovo muške košulje, u čijim sobama se nije ložilo, a tako rano su išle u krevet da su, čak i kada se uzme u obzir da su veoma rano ustajale, morale spavati preko svake mere.

Vizantinci to nisu mogli da shvate. Pokazujući uznemirenost koja je na njihove domaćine ostavila vrlo loš utisak, brzo su odjahali natrag i zaustavili princezu u Ohridu. Ne znajući šta da čine, da li da je smesta vrate u Konstantinopolj ne čekajući dalja naređenja, ili da je puste da nastavi put, ostali su tu sve dok nije naišao srpski glasnik koga hronika naziva Đorđem, samo Đorđem. Đorđe je, po svemu sudeći, bio izuzetno dovitljiv čovek. Očito je da je bio poslat da ih odvrati od daljeg putovanja, pošto su se vizantijski izaslanici srpskom dvoru svideli taman koliko i on njima. Najpre im je ispričao da je usput opljačkan, što ih je navelo da se s pravom zapitaju kakvu milost mogu oni, kao stranci, očekivati od razbojnika koji ne štede ni uglednike iz sopstvene zemlje. A zatim je zapodenuo razgovor koji

je neizbežno doveo do toga da ga upitaju da li smatra da će se odredbe ženidbenog ugovora između Mihaila Paleologa i Stefana Uroša doista poštovati. Đorđe je upadljivo izbegao da im direktno odgovori na to pitanje. Te noći vizantijskim emisarima ukradeni su konji. Lokalna vlast nije im pomogla da ih nađu, ali je bila spremna da im u zamenu ponudi znatno lošije životinje. Princeza Ana i njena pratnja žurno su se vratili kući.

Taj neprijatni događaj, izuzev epizode s konjima, nikako se nije mogao dopasti Milutinu. On je jasno pokazivao da nije sklon idejama koje je njegova porodica toliko cenila. Užasavao se jednostavnosti i celog života odnosio se prema katoličanstvu samo kao prema sredstvu da zadobije podršku pape, čoveka koji je imao ogromnu moć. Težio je da se uzdigne toliko da njegov položaj postane očit svima, i u Evropi i u veličanstvenoj Vizantiji. Ali za to je bilo potrebno vreme, a dok je ono prolazilo njegov život rađao je dosta čudnovate voćke. Dragutin, njegov pobožni stariji brat, pobunio se protiv oca, kralja Stefana; uz pomoć svog šuraka, mađarskog kralja Ladislava IV, porazio ga je u velikoj bici u Hercegovini i oteo mu presto. Bio je pod tolikim uticajem svoje majke da nema nikakve sumnje da je ona podržala pobunu; verovatno su je oboje pravdali Stefanovom vernošću pravoslavnoj crkvi, mada im je kralj Ladislav, poznati nitkov rodom iz neprivlačnog azijatskog plemena, u tom svetom ratu bio doista čudnovat saveznik. Posle zauzimanja prestola, Dragutin je oca bacio u tamnicu i krenuo da prevodi zemlju u katoličanstvo. Narod je prozreo njegove namere i zbog toga ga je mrzeo. A kada je propao njegov zajednički pohod sa kraljem Ladislavom protiv Vizantije, i kada je bio prinuđen da Vizantiji ustupi deo srpskih zemalja, odrekao se prestola u Milutinovu korist. Potom je prešao u Bosnu, koju mu je njegova žena Mađarica donela u miraz, pokatoličio se i zatražio od pape da pošalje franjevačke misionare koji će pokrstiti bogumile i pravoslavce u njegovim zemljama. Tako je nastao period surovog verskog progona zbog koga su nesrećni Bosanci na kraju radije prihvatili islam nego katoličanstvo, omogućivši time Turcima da se utvrde u ključnim područjima jugoistočne Evrope. On je zaista bio neverovatan podlac.

Kada je Milutin došao na presto nije osetio nikakvu obavezu da oca pusti iz tamnice. Stefan, Lir koji je zaista imao razloga da brine, umro je godinu dana kasnije u jednom albanskom zatvoru. Od tog trenutka Srbija je krenula putem napretka, ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što je Milutin bio čovek kome je vladavina išla od ruke onako kako nekom drugom ide baštovanstvo. Rudnici su davali svoje blago, a vino, žito, ulje i stoka priticali su iz unutrašnjosti u neprekinutoj reci blagostanja. U spoljnoj politici Milutin se koristio slabim tačkama svojih suseda. Na jugu je zašao u Vizantiju koja je bila u haosu, u čemu mu je pomogao i njegov prvi brak. Oženio se kćerkom vojvode Jovana od

Neopatrasa, najmoćnijeg među despotima koji su, opirući se Konstantinopolju, stvarali svoje državice po grčkim ostrvima. A kada je Vizantija poslala Tatare na Milutina, on je, pod izgovorom da mora srediti stanje na zapadu, vojvodinu kćer poslao kući, baš poput Henrija VIII, i oženio se Elizabetom, sestrom Dragutinove žene i njegovog nekadašnjeg saveznika kralja Ladislava. Njegov brak je iz brojnih razloga izazivao nezadovoljstvo naroda. Katolici u Srpskom carstvu i izvan njega bili su zaprepašćeni njime ne zato što je Milutin bio razveden, već zato što je nevesta bila časna sestra. Pripadnici pravoslavne crkve bili su jednako zgroženi, zato što je nevesta bila sestra žene Milutinovog brata, te stoga s njim u bliskom srodstvu. Elizabeta je bila nepopularna i među Milutinovim podanicima zato što je bila Mađarica i što je savezništvo između Dragutina i njenog brata donelo Srbiji poraz i gubitak teritorija. Nemoguće je da je to bio brak iz računa pošto je Milutinu naškodio više nego što mu je koristio; po svemu sudeći motiv za njegovo sklapanje bila je strast. Sličan po svojoj nepolitičkoj i strastvenoj prirodi, a i po svom kratkom veku, bio je i Henrijev brak sa Anom Bolen. Milutin je vrlo brzo ostavio Mađaricu i oženio se Anom Terter, kćerkom Georgija Tertera, surovog i sposobnog bugarskog cara, koji je delom bio Sloven, a delom Azijat. Za Istok i Zapad posle varvarskih najezdi nije bilo nemoguće da se sretnu u jugoistočnoj Evropi.

Ali i Ana je uskoro bila otpuštena. Pod Milutinom Srbija je postala tako bogata, a njegova lukava vlađavina tako uspešna, da je Vizantijsko carstvo s velikim nespokojstvom gledalo na njegovu rastuću moć. Ipak, Turci, koji su se već decenijama gomilali u Maloj Aziji, predstavljali su veću opasnost. Tako je car Andronik II, nasledivši svog oca Mihaila Paleologa, potpisao mir sa Milutinom i ponudio mu, kao potvrdu prijateljstva, ruku svoje obudovele sestre Evdokije. Ova ponuda nije mogla biti data da Milutin nije pribegao neverovatnim legalističkim zavrzlamama koje se mogu uporediti sa onima pomoću kojih se Henri VIII razveo od Katarine Aragonske. Da to nije učinio, Milutin ne bi mogao više da se ženi, jer kanoni pravoslavne crkve izričito zabranjuju četvrti brak. Ali Milutin je savladao i tu teškoću. Tvrdio je da je njegov prvi razvod bio nezakonit. U prilog tome naveo je da sveštenici nisu dozvoljavali da se ime njegove druge kraljice pominje tokom liturgije, mada je pravi razlog za to bio što mu je ona bila rod u stepenu u kome se ženidba nije dozvoljavala. Tvrdnja da je njegov prvi razvod neregularan, značila je ne samo da njegova druga žena zapravo i nije bila njegova zakonita supruga nego da to nije bila ni treća, te da su i sva deca rođena u tim brakovima takođe nezakonita. Milutina to nije mnogo uzbuđivalo, jer, mada je imao dva sina koja je to pogađalo, on nije želeo bilo kakvog naslednika. Hteo je onog koji će preko njega naslediti srpsku, a preko majke vizantijsku krunu. Tako je konačno mogao da

se osveti i za podsmeh koji su mu uputili evnusi Mihaila Paleologa poslati da utvrde da li je dostojan muž za princezu Anu. Povoljan trenutak za njegove planove nastao je kada je njegova prva žena, ona stvarno prva, umrla. Mada pravoslavna crkva na nove brakove udovaca i udovica gleda jedva nešto blaže nego na novi brak supružnika rastavljanih razvodom, Milutin je – postigavši da se brisanjem drugog i trećeg braka ovaj koji je planirao računa kao drugi – bio slobodan da ga, posle kraćeg pokajanja, i sklopi.

Careva sestra Evdokija, međutim, odbila je da pođe za Milutina. Izjavljivala je naizmenično da je toliko volela svoga pokojnog muža da se ni za šta na svetu ne bi ponovo udala, i da će, kada se ponovo bude udavala, poći za nekog uglednijeg nego što je srpski kralj. Jer javnost je bila duboko zaprepašćena njegovim bračno-pravničkim računicama. Treba, međutim, napomenuti da za vreme Milutinove vladavine nije bilo nikakvih pogubljenja kao što su bila ona u kojima su upokojene Ana Bolen i Katarina Hauard. Na izvestan način Milutin je bio mnogo civilizovaniji od Henrija VIII, mada je živeo sto pedeset godina pre njega i u zemlji koja je primila hrišćanstvo tri veka posle Engleske. Malo ljudi je pomislilo da Henri VIII možda ne bi zaboravio svoju sinovljevsku dužnost da je za majku imao energičnu osobu koja bi se žestoko protivila svim njegovim razvodima i aktivno propagirala katoličanstvo, kako kod svoje kuće, tako i u okolnim zemljama. Ali, Jelena Anžujska, mada se protivila svim Milutinovim brakovima osim prvog, i podržavala ne samo svog sina katolika u Bosni, na zapadnoj granici Srbije, već je pokušala da preobrati i bugarskog cara na istoku, ipak je nadživela Milutina. Dobro nam je poznato šta se desilo ser Tomasu Moru; arhiepiskop Jakov bio je bolje sreće, jer, iako se hrabro suprotstavljao Milutinovoj mučnoj bračnoj politici, nije izgubio ni život ni arhiepiskopiju. Pa ipak, Milutinovo varvarstvo bilo je, čak i za njegovo vreme, ogromno. Tužan i osramoćen, car Andronik odlučio je da kupi mir sa Srbima po ceni većoj od one koju je prvobitno nameravao da plati. Pošto je njegova sestra Evdokija odbila da se žrtvuje, morao je da ponudi svoju kći Simonidu, koja je imala samo šest godina.

Njihove usluge nedovoljno se priznaju, usluge tih devojčica koje su sprečavale raspadanje istorijskog tkiva tako što su napuštale svoje dečje sobe i odlazile u daleke zemlje da među strancima koji govore nepoznat jezik i imaju nepoznate običaje iskuse silovanja i pobačaje. Taj običaj nije napušten toliko davno da bismo na njega mogli prezrivo gledati kao na gotovo zaboravljeno varvarstvo; smatralo se, na primer, da je velika šteta što belgijska princeza, koja se udala za prestolonaslednika Rudolfa Habzburškog, u vreme svoje udaje još nije pokazala nikakve znake ženske zrelosti, ali venčanje zbog toga nije otkazano. Da bismo sagledali sav užas takvog postupanja, nije, takođe, nužno ni da preterujemo

navodeći strahote preranog seksualnog života; licemerno je tvrditi da je dvanaestogodišnja devojčica, udata za prijatnog mladića, u gorem položaju nego žena u četrdesetim godinama, koja bi volela da se uda, ali je ipak neudata. Da je udaja dece bila tako strašna kako današnji svet tvrdi, bela rasa bi dosad izumrla. Erazmo je u jednoj propovedi rekao da je, iako je uobičajeno da se desetogodišnje devojčice udaju i odmah rađaju decu, to po njegovom mišljenju ipak previše rano.

Majka Henrija VIII imala je samo trinaest godina kada ga je rodila, a doživela je zrelo doba u dobrom zdravlju i kao prilično obrazovana osoba.

Ali trgovina tim malim princezama bila je bez sumnje i u potpunosti gnusna. Da bi devojčica-nevesta bila srećna, ona mora imati blagog muža koji joj je sličan, i, pri porođaju, treba da je okružuju poznata lica. Međutim, ta deca kraljevskog roda slata su u strane zemlje da godinama, a nekad i nikada više, ne vide svoju rodbinu, bila su predavana ljudima koji ne bi dobili tako dragocen poklon da nisu i duhom i delom dokazali svoju krvoločnost. Takvi brakovi često su služili da zapečate mir između na smrt zavađenih sila, pa su devojčice zapravo slate u postelje neprijatelja, često i zlikovaca iz priča uz koje su rasle. Svako dete u Vizantijskom carstvu u 13. veku moralo je noću drhtati od straha pri pomisli na Tatare, male žute ljude koji su kao živi plamen pakla uništavaii sve pred sobom. Ali, kada je Mihailu Paleologu bila potrebna podrška Tatara protivu Bugara, on je njihovom kanu Čalajiju poslao vrlo skupocen poklon. Za poslanika odabran je sveštenik i iguman manastira Hrista Svedržitelja, koji je sa sobom, uz mnogo šta drugo, poneo i pokretni oltar, prekriven skupocenim zavesama, ukrašen slikama svetaca i divno izrađenim krstom, uz brojne dragocene pehare i posude; a poveo je i carevu nezakonitu kćer po imenu Eufrosina, koja je tatarskom kanu obećana kao nevesta. Eufrosina ne beše još navršila deset godina. Kada je poslanstvo stiglo u tatarski logor u južnoj Rusiji, Čalaji više nije bio živ, pa se njome oženio njegov sin Nogaj. Mladoženja je radoznalo razgledao bisere na vizantijskim kapama njenih pratilaca, smatrajući ih amajlijama protiv grmljavine. O njenoj kasnijoj sudbini ne zna se ništa, osim da je jedan njen sin bio zadavljen tokom nekih tadašnjih previranja u Bugarskoj. Mihailo Paleolog imao je još jednu nezakonitu kćer, Mariju, koju je, po sličnom zadatku, poslao još dalje. Ona je, kao nevesta Džingis-kanovog unuka, stigla čak u Bagdad. Treba imati na umu da su osvajači iz Azije tada izazivali ništa manje zaprepašćenje nego danas, jer iako je društveno nasilje u srednjem veku bilo veće, u ratu su poštovana stroga viteška pravila. Nijedan zarobljenik nije ubijan niti zadržavan za otkup osim ako nije bio kraljevskog ili plemenitog roda, neprijateljski vojnici razoružavani su i puštani na slobodu, a osim za vreme bitke nije bilo ubijanja. Društvo koje se držalo takvih

praviia moralo se, poput nas, zgražati nad tatarskim pokoljima miliona ljudi, nad uništavanjem imovine i gaženjem svih prava stanovnika u zemljama koje su pustošili. Stoga je teško poverovati da Eufrosina i Marija nisu osećale strah, bilo kao deca, bilo kao odrasle žene.

Za devojčicu rođenu na visokom mestu u hijerarhiji Vizantije, Simonida onda i nije prošla tako loše, iako je njoj samoj to moralo izgledati užasno. Jedan njoj savremeni istoričar opisao je njeno putovanje u mučeništvo. Početkom Uskršnjeg posta car Andronik napustio je Konstantinopolj da bi je odveo Milutinu. Zima je bila duga i jaka, te je mnogo drveća i rastinja stradalo. Tlo je još bilo prekriveno snegom a reke zaleđene. Carska svita putovala je polako u pravcu Soluna, zastajući usput zbog državničkih poslova. Jedne noći zaustavili su se u manastiru gde je boravio patrijarh i ujutru su prisustvovali službi Božjoj. Patrijarh je pokušao da prekori cara zbog predstojećeg venčanja i zatražio da porazgovara sa Simonidom. Ali Andronik mu je, s grubošću koja kod slabog čoveka zamenjuje snagu, odgovorio da moraju da krenu, zatražio od njega blagoslov za sebe i svoju kćer i pošao kroz sleđenu zemlju dalje na sever. Kasnije je pisao patrijarhu saopštivši mu da neće, kakav je bio običaj, iz njegovih ruku primiti uskršnju pričest. Taj zadatak morao je biti poveren drugom svešteniku. Ali istovremeno mu je poslao na poklon hiljadu dukata, kako je običavao da čini o tom prazniku.

Mora da mu je bilo teško pri srcu dok se, jašući, udaljavao od manastira, jer je znao da je patrijarh u pravu. A devojčica mu je bila vrlo draga, jer se rodila posle nekoliko kćeri koje nisu ostale u životu. Njeno ime pokazivalo je koliko je mario za nju; dobila ga je zahvaljujući magiji kojoj je pribegao da je, poput njenih sestara, ne bi izgubio. Kada je rođena, dvanaest jednakih sveća zapaljeno je pred ikonama dvanaestorice apostola, i dok su one gorele čitane su molitve za dete; devojčica je stavljena pod zaštitu onog apostola čija je sveća najduže gorela. Sveti Simon joj je sačuvao život samo da bi u šestoj godini bila predata četrdeset godina starijem mladoženji, koji će je pre vremena odvesti u bračnu postelju i učiniti jalovom. Pa ipak, teško je kriviti Andronika. Preko mora, u Maloj Aziji, Turaka je svakim danom bivalo sve više, a užas koji su izazivali bio je mnogo gori od mongolskog: nisu odlazili, i ta upornost uvećavala je njihovu okrutnost i pretvorila pokolj u trajno stanje. Jedan hrišćanski kralj nije imao drugog izbora nego da zanemari porok drugog hrišćanskog kralja koji mu je mogao biti saveznik u odbrani Evrope od osmanskih osvajača.

Na veličanstvenoj ceremoniji u Solunu devojčicu i Mulutina venčao je ohridski arhiepiskop; a skrivena iza gomila sveta, stegova, trubača i povorki vojnika i evnuha odigravala se jedna druga, mračna ceremonija. Dve osobe predate su Androniku u naknadu za gubitak kćeri. Jedna je bila vizantijski dezerter koji je

predvodio Milutinove trupe u uspešnom pohodu na neke gradove po rubovima carskih teritorija: i Milutin je imao svog Vulsija[417]. Druga je bila kćer bugarskog cara Terterija, donedavno Milutinova žena. Trebalo je da bude stavljena na Andronikovu listu za eventualnu upotrebu, da bude iskorišćena ili odbačena zarad političkih razloga. Jednako kao i nova nevesta i ona je pokazivala koliko okrutne ironije ima u tome da se žene nazivaju zaštićenim polom. Priča se da Milutinu nije bilo nimalo teško da je odbaci jer je njen otac malo pre toga bio zbačen sa bugarskog prestola; ali na presto se uspeo njen brat. Međutim, kada su žene u pitanju, krv je uglavnom voda, i niko, po svemu sudeći, nije ni očekivao da joj njena porodica pritekne u pomoć.

Neko vreme i Simonida će deliti sudbinu svoje prethodnice. Nadživeće Milutina, kao što je Katarina Par nadživela Henrija Vlll; ali su obe bile u prilici da iskuse trenutke u kojima im se moralo činiti da će se čvrsto i sigurno tlo pod njihovim nogama iznenada otvoriti u ponor. Vreme je donelo izvesnost da Simonida neće Milutinu roditi naslednika vizantijskog prestola; ono je takođe pokazalo i da je njen otac, car Andronik, nesposoban vladar čije je savezništvo iz godine u godinu bivalo od sve manjeg značaja. Stoga je Milutin stupio u pregovore sa Šarlom od Valoa, koji je nosio titulu cara Latinskog carstva i bio brat Filipa Lepog, da bi zajedno s njima zbacio Andronika. To je zahtevalo da prethodno preduzme korake kojima bi on sam postao katolik i svoju zemlju preveo u katoličanstvo; u tom cilju Milutin se upustio u dugu prepisku sa papom; takođe je predložio i brak sa nekom rođakom, bilo kojom rođakom Šarla od Valoa. Taj plan je propao jer je Šarl izgubio interesovanje. Da nije, Simonida bi bila vraćena na očev dvor, a njen otac bi i sam završio u izgnanstvu, prezren zbog svojih diplomatskih i vaspitnih neuspeha; a ta sramota pala bi na nju, jer se odvratni starac za koga se udala priklonio katoličkoj crkvi koju je, poput svakog Vizantinca posle 1204, kada su krstaši opljačkali Konstantinopolj, i ona smatrala leglom kriminalaca i neprijatelja. Simonida je uvek mrzela Srbiju i nije nikakvo čudo što je pokušala da pobegne. Kada joj je umrla majka, odnela je njeno telo u Konstantinopolj i odbila da se vrati, a Milutin, koga je njeno bekstvo moralo podsetiti na prezriv odlazak poslanika Mihaila Paleologa iz njegove mladosti, naterao ju je da se vrati preteći da će pokrenuti i vojsku, i nije hteo ni da čuje za njene godinama ponavljane molbe da joj dopusti da se zamonaši. lzgleda da je u svakodnevnom životu lepo postupao s njom i da joj je čak bio i odan. Ipak, nije nikakvo čudo što je ona ostavila istu onakvu ružnu mrlju na srpskoj istoriji kakvu je Meri Tjudor ostavila kod nas. Ona je slika mučeništva koje se neće uzdići u svetost, već će svenuti u zlovolji i mržnji. Freska u Gračanici prikazuje je u trenutku kada je kruniše anđeo; naježena je kao mačka koja trpi neželjeno

milovanje, uznemirena je, čini se, bezrazložno, poput goropadnih ljudi i zatvorenika. Ostavila je za sobom večnu legendu o mržnji i zlobi. Svaki srpski seljak reći će vam da je kraljica Simonida bila zla žena, iako možda neće o njoj znati ništa drugo. Tako je i ime „Krvava Meri“ nastavilo da živi među običnim svetom u Engleskoj, sasvim nezavisno od stvarnih događaja.

Moguće je da je Simonida stvorila takvu lošu sliku o sebi ulogom koju je odigrala u odvajanju svog muža od njegovog sina Stefana. U narodnom kalendaru starih srpskih svetaca i kraljeva, preštampanom iz starih izvora prvi put pre oko stotinu godina, to se izričito navodi kao njen zločin. Priča koja je tu ispričana ne može biti istinita, jer je po njoj Simonida želela da ukloni Stefana sa mesta prestolonaslednika da bi na presto dovela svoga sina, a ona nije imala dece. Milutin je Stefana priznao za naslednika tek kada je postao sasvim siguran da mu ona neće podariti sina. Ali priča u načelu izgleda istinita. Stefan je po svemu sudeći bio sin Milutinove druge žene, Elizabete od Mađarske, časne sestre poreklom iz Azije. Kao vrlo mali video je kako njegovu majku istiskuje kćer bugarskog cara Georgija Tertera, ali on sam ostao je na dvoru i odigrao značajnu ulogu u državi. Otišao je kao talac Nogaju, tatarskom knezu koji se oženio malom Vizantinkom Eufrosinom, i u tom opasnom svojstvu tamo proveo nekoliko godina. Kada se vratio, dobio je za nevestu kćer Smiljca, bugarskog plemića koji je, poput svojih brojnih sunarodnika nekoliko godina bio car, jer je bugarski presto u to doba zauzimao onaj ko bi do njega najbrže stigao. Stefan je dobio i deo očevog kraljevstva kao teritoriju kojom je sam upravljao.

A onda je izbio građanski rat između Milutina i Stefana. Moguće je da je sin ustao protiv oca, jer je u zemlji postojala struja koja je smatrala da Milutin pokazuje nepatriotsku slabost u odnosima sa Vizantijskim carstvom, i da je ta struja podržala Stefana. Ali u svečanoj povelji povodom osnivanja jednog manastira Stefan optužuje Simonidu da je njegovom ocu ispričala laži o njemu, a značajno je i to da je rat počeo tako što je Milutin napao teritoriju kojom je upravljao Stefan. Ako je za ovo prvo kriva Simonida, onda je ona kriva i za ono gore, što je usledilo. Jer po nagovoru svojih vizantijskih savetnika Milutin je naredio da se njegov sin progna u Konstantinopolj, a da pre toga bude oslepljen. Oslepljivanje nije bilo srpski način kažnjavanja; Srbi su zločince terali u progonstvo ili su im oduzimali posede. Vizantinci su kao kaznu primenjivali razne oblike sakaćenja, a osobe na visokom položaju, za koje se smatralo da mogu predstavljati opasnost po državu, često su bile oslepljivane. Tako je Stefan sa svojim sinom Dušanom i ćerkom Dušicom sa dvora svoga oca pod stražom sproveden u Konstantinopolj. Pre nego što su napustili srpsku teritoriju, na istom onom Ovčem polju na kome sam gledala klanje jagnjadi na steni, stražari su

zastali i vrelim gvožđem ugasili njegove oči. Ne znam zašto su izabrali baš to mesto, ali izvori to navode kao nesumnjivo. Legenda kaže da mu se te noći u snu ukazao sveti Nikola i rekao: „Ne plaši se, tvoi vid je u mojim rukama.“ I kako se često događalo da ljudi koji su rukovali usijanim gvožđem budu milosrdni, nespretni ili potkupljeni, vid mu nije u potpunosti bio uništen. Ali Stefan nije rekao ništa.

Car Andronik primio ga je u Konstantinopolju s ljubaznošću koju je teško objasniti, osim da je tako blagom temperamentu kakav je bio njegov činjenje milosrdnog dela u tom krvožednom dobu bilo kao predah u senci razgranatog drveta. Stefan je bio udobno smešten u manastiru Hrista Svedržitelja, gde je boravio čineći se slepim, pretvarajući se, više od pet godina, da je sunčeva svetlost najtamnija noć. Takve majstorije i lukavstva su Tjudori podsticali u svojim potomcima; tako je Meri Tjudor zadržavala dah dok joj je otac bio živ, tako je činila i Elizabeta dok je bila Merina zatočenica. Konačno se Stefan usudio da saopšti Androniku da zapravo može da vidi; a Andronik mu je savetovao da nastavi da povezuje oči i da nikome ne govori ništa.

Legenda kaže da je ubrzo potom Andronik poslao misiju Milutinu da bi razmotrili zajedničke mere odbrane od Turaka, i da se u delegaciji našao i iguman manastira Hrista Svedržitelja, kome je bilo naloženo da ugrabi priliku i Milutinu kaže nekoliko lepih reči u korist njegovog sina. Istina je da su dva crkvena velikodostojnika, učeni arhiepiskop Danilo i državnik Nikodim, godinama nastojali da pomire oca i sina, u čemu su najzad i uspeli. lz toga možemo naslutiti kakva je bila Simonida: njen otac Andronik sprijateljio se s njenim neprijateljem Stefanom, i mada je bila pobožna, crkveni velikodostojnici nisu bili na njenoj strani. Zahvaljujući takvim posrednicima, Milutin je konačno zatražio od Andronika da mu sina pošalje natrag. I tako je Stefan krenuo na put sa svojim malim Dušanom – njegova kćer umrla je u zatočeništvu – i stigao u očevu palatu. Tu su ga doveli pred oca; kleknuo je i uhvatio rub njegove krute odore prekrivene dragim kamenjem, uskliknuviši da šta god njegov otac misli da je skrivio, jeste skrivio, i da je to davno okajao. Otac, bradat i visok, prignuo se k njemu i podigao ga, ljubeći ga u znak oproštaja. Ali Stefan nije skinuo povoje sa očiju. Kada mu je Milutin dao nove teritorije namesto onih koje je izgubio, zatražio je od njega da ostavi Dušana na dvoru gde će biti podizan kao princ; Stefan je, i dalje povezanih očiju, otišao da preuzme svoje kraljevstvo. Godinu ili dve kasnije došla su vlastela da mu saopšte da je Milutin mrtav. Ali Stefan nije otkrio da može da vidi sve dok nije bio siguran da je njegov otac doista mrtav i pokopan. Tako bi uradio i sin Henrija Vlll da je njegov otac hteo da ga oslepi i da u tome nije uspeo.

Cela ova priča prosto je utkana u Gračanicu, u ogromno bogatstvo njenih boja i u njenu snažnu i savršenu formu. „Ali“, mogao bi protestovati zapadni čitalac, „to je priča o varvarstvu, ona pokazuje da na Kosovu nije nestalo ništa za čim vredi žaliti “ Takav sud drži se normi koje nikada nisu važile osim u doba kraljice Viktorije, a to doba danas poznajemo kao oazu u moralnoj pustinji običnog vremena. Ako se prizna da je izvestan stepen nasilja uobičajen u društvu, tada se može videti da je Milutinovo doba bilo veliko i da je prethodilo jednom još većem dobu, onako kako je vladavina Henrija VIII kao jutro prethodila podnevu elizabetanskog vremena u Engleskoj. Milutin je bio pravi kralj. On je svoju zemlju okrenuo suncu, gde god da se ono na svom nebeskom putovanju u tom trenutku nalazilo. To se nikada ne može učiniti bez pogađanja i ustupaka, duh mora suzbijati svoju glad za principima. To je mnogo veća žrtva nego što izgleda. jer svi ljudi žude da žive u skladu sa principima; dobri bi da žive u skladu sa vrlinom, a zli u skladu sa porokom, ali i jedni i drugi traže čvrsta pravila za svoju sreću. Vladar ih, međutim, ne može imati. Pre nego što učini bilo šta mora sebi postaviti oportunističko pitanje: da li to što namerava da čini okreće njegovu zemlju ka suncu ili od njega, i mora delovati u skladu sa odgovorom koji dobije. Ta obaveza sprečava ga da bude dobar ili loš čovek, ali zbog toga narod na njega gleda kao na oca koji ga voli.

Takav kralj donosi svojoj zemlji slavu i zbunjenost. Vlast probija sopstvene granice i prostire se na sva dela koja um može zamisliti, ne zbog odsustva čvrstine, već zbog ispitivačkog duha. Kralj je zbunjen posledicama svojih dela, zbog kojih je njegovim podanicima dobro iako su u suprotnosti sa postojećim moralnim pravilima. Čini mu se da je otkrio novi princip moralnosti, i on ga istražuje novim, eksperimentalnim delima, od vrste koja nije sankcionisana, koja čak nije ni očekivana. Njegovi podanici učestvuju u njegovom trijumfu i zbunjenosti, osećajući da je u pravu mada, po svemu onom što znaju, to nikako ne može biti. Zato i oni pružaju priliku svakom događaju, a pošto je njihova zemlja okrenuta suncu, svako seme bačeno u takvo tlo isklija u krasan plod.

Takvo doba cvetanja razlikuje se od doba opadanja po shvatanju osnovnih stvari. Narod koji propada objavljuje svakim svojim gestom i mišlju da se sve već zna; narod koji je u usponu zapada u suprotnu grešku tvrdeći da sve bitno tek treba da se otkrije. U njemu se ženska tela podvrgavaju ispitu koji treba da utvrdi koliko uživanja i bola mogu da podnesu, i ono bi se jednostavno moglo proglasiti razvratničkim, da se u njemu istovremeno ne istražuje i ženski um i da se, kroz umetnička dela, ne iskazuje poštovanje prema htenjima žena. Takvo doba poznaje i najveću odanost i najgoru izdaju, što bi bili aspekti najniže, instinktivne animalnosti, da nisu praćeni dubokim, spekulativnim ispitivanjem suštine vere i

vlasti, začetim u glavi koja će biti posečena zbog veleizdaje, ili zapisanim rukom koja potpisuje naredbu o pogubljenju. Takvo doba je moralno ne zato što je u saglasju sa moralnim pravilima, već zato što za njima traga.

Nema sumnje da je Milutin bio ubica i razvratnik, da su mu i kao mužu i kao ocu kandže bile jednako krvave kao i našem Henriju VIII; kao i naš Henri VIII, malo je ratovao, a malo sklapao primirja u korist svoje zemlje, podsticao trgovinu i uzdigao tvrđavu zakona. A ta postignuća nisu bila lišena opasnosti niti jednostavna. Bio je okružen veličanstvenim plemićima odevenim u krzno i odeću prekrivenu dragim kamenjem, izrađenu od najskupljih materijala koji su stizali iz Grčke, Italije i Flandrije, poštovali su pravila uzvišene i svečane vizantijske etikecije, ali su, čim bi napustili dvor, bili skloni da se ponašaju kao najobičniji banditi. Milutin ih je ukrotio, njihovu okrutnost upregao u službu države, a da bi suzbio njihovo bezakonje, unapredio je zakon. Za tako nešto Srbija nije našla podsticaj u Vizantiji. Oslonila se na ono što su na tom planu postigle severnme zemlje – Poljska, Mađarska i Bohemija – a ponešto je pozajmila iz zakonika mongolskih osvajača, koji, nasuprot opštem uverenju, i nisu bili tako prizemni. Jedan pokazatelj severnjačkog uticaja bio je i ustanovljenje sudske porote. U nalogu da u poroti treba da budu zastupljeni predstavnici svih naroda jasno sagledavamo Milutinov pokušaj da reši problem karakterističan za Makedoniju.

I u verskim pitanjima odbacio je primitivnu jednostavnost, šta god da se pri tom njegovom maču i bedrima više dopadalo. Mada bi nebesko carstvo trebalo da bude prilično širokogrudo da bi ga primilo, on je u pitanjima hrišćanske vere bio pravi znalac. Iako je dvojstvo prožimalo pre svega njegove seksualne odnose, on se stalno lomio i između uputnosti da izda pravoslavlje, kome je u duši bio odan, i prilaženja papstvu. Milutinovo doba pruža dovoljno dokaza za njegovu veru, jer je bio poznat po ogromnom milosrđu. Izdržavao je čitavu armiju ljudi koji su se u to doba nazivali gubavcima. Među njima je svakako bilo i gubavaca, ali su većinu sačinjavali ljudi oboleli od raznih kožnih bolesti i onih strašnih čireva, lečenih, u skladu sa puritanskom teorijom koja i dan-danas nanosi ogromnu štetu Balkanu, nadražujućim mastima i vodicama. Možda su ta njegova dobročinstva bila ono što Amerikanci tako slikovito nazivaju osiguranjem od požara, ili čak i mehaničko nastavljanje običaja koji je ustanovila njegova pobožna majka. Međutim, njegovo učešće u crkvenom životu pobija takvo tumačenje. Na to ga svakako nije podsticao strah od moći crkve, jer kada je u pitanju bila politika okretanje njegove zemlje ka suncu nije oklevao da joj se suprotstavi. Tokom čitave svoje vladavine zanemarivao je neprijateljstvo između pravoslavne crkve i papstva i dozvolio osnivanje šest katoličkih biskupija na svojoj teritoriji. Vrlo je verovatno da je na svoj čudan način, poput Henrija VIII, zapravo bio vernik.

Čeznući za neograničenom slobodom delanja, možda su se obojica ovako molila: „Gospode, ja verujem, pomozi mojoj veri.“

Da je Milutin bio vernik pokazuje snažan, strastven, moglo bi se čak reći nepotrebno naglašen religiozni kvalitet crkava koje je gradio. Gračanica pre svega govori o jedinstvu crkve i države. Njen graditelj je svojim duhovnim okom video na prostom na kome će crkva tek biti sagrađena, božansku suštinu kako blista iz tajne tame ikonostasa, video je Milutina i Simonidu i njihove dvorane odevene u blistave ljubičaste odore, opasane zlatnim pojasevima ukrašenim biserima i dragim kamenjem, raznobojne poput poljskog cveća, kako koračaju prema ikonostasu da bi od skrivene božanske suštine crpli moć, autoritet koji priliči njihovom položaju. Dopustio je zemaljskoj slavi da se iskaže, da uspostavi svoju vrednost, ali je pokazao i nadmoć božanske slave paradoksom formi čvrstih poput stene, a ipak lakih poput raširenih krila ptice. Ne bi bilo moguće da jedno društvo, pogotovo malo i homogeno, izgradi takvu crkvu i potom odlazi u nju ne osećajući strast čiji je plod bila i koju je ono iznedrilo; a zapisi svedoče da su mnogi Milutinovi dvorani bili tako opčinjeni skrivenom božanskom suštinom da nisu više mogli podneti da ih ikonostas deli od nje. Osim mnogobrojnih kradljivaca ovaca, među srpskim aristokratama bilo je i mnogo svetaca. Toliko je mnogo mladih ljudi napuštalo dvor i odlazilo u isposnike i monahe, primajući zavet bespogovorno i pod mnogo strožim uslovima nego u katoličkoj crkvi, da je vladajuća klasa počela da se proređuje; stoga je i donet zakon koji je zabranjivao primanje novih iskušenika, bilo muških bilo ženskih, bez dozvole episkopa.

Žar tih mladih ljudi postaje shvatljiv kada se uđe u crkvu. Oko nas su stajali čvrsti stubovi, hladni i masivni, tako nalik devičanskoj steni da smo se mogli nalaziti i duboko pod zemljom, među izvorištima reka. Svetlost iznad nas kapala je kroz uzane prozore na kupolama sa običnog, beznačajnog prostranstva neba i osvetljavala freske i doba tako tananih opažaja, tako duboke spekulativnosti da su zapadnjaku bili gotovo nerazumljivi. Freske nisu savršeni domet klasične vizantijske umetnosti kakva je bila u svoja dva velika perioda – od 4. do 6. veka, i od 9. do 12. veka. Nisu klasične ni po duhu: one ne slave potpuno shvaćena otkrića do kojih je došla civilizacija koja je saznala sve što je mogla saznati o svojoj okolini. Pre klasicizma mora doći pripremna faza romantizma, u kojoj jedno doba napipava svoj put ka takvim otkrićima, formulišući sve moguće teorije i maštanja zato da bi se one koje nisu vredne razlikovale od onih koje jesu; ove freske pripadaju takvom eksperimentalnom periodu, nastalom na ostacima snažnog klasicizma. Kada je Gračanica podignuta, Vizantija je već izgubila svoju neprikosnovenu i sveopštu nadmoć; suviše mnogo njene snage trošilo se u strepnjama koje su izazivali Turci. Duh carstva je stoga našao nekoliko

provincijskih uporišta u mestima kao što su Solun, Trapezunt5[418], Mistra[419] i Srbija, među stanovništvom suviše drukčijim i dalekim da bi nastavilo vizantijsku tradiciju a da je ne prilagodi svojoj, drugačijoj prirodi. Stoga je srpsko-vizantijska umetnost spoj klasicizma i romantizma kao i dva rasna duha, različita po starosti, snazi i iskustvu. Ona stoga nije celovita i potpuna umetnost, ali sadrži lepotu koju kasnije vreme nije prevazišlo.

Na tim freskama, kao i na njihovim vizantijskim uzorima, vidljivo je veliko tehničko majstorstvo i velika ambicija u pogledu sadržaja. Majka Božja se moli, njene uzdignute ruke raširene su onako kako to čine ljudi rođeni blizu Azije, a njena priroda je uzvišena kakva kod roditeljki bogova i treba da bude, sudbina koja je zbunjuje čudesna je kao što je doista i bila. Dve žene se sreću, a njihovi crveni i plavi ogrtači lepršaju na snažnom vetru. To je Poseta svete Bogorodice, a vetar je Volja Božja koja će im doneti čudesnu plodnost. Jedan anđeo stoji pred mladom Marijom i izdaje joj strogu vojničku naredbu: ona je ustuknula, ali ne zato što odbija da se povinuje, već zato što bolje od njega shvata kako će ispunjenje te naredbe uticati na ljudsku sudbinu. Ta verzija Blagovesti poseduje originalnost, ono što bi naši stari zvali pikantnost, što se primećuje i na drugim freskama; jer ovde je sve duboko razmotreno, a pošto je sličnost između ljudi spoljašnja, a njihova jedinstvenost skrivena u dubini, prizor je nepredvidiv. Tu i tamo romantični element ove umetnosti koristi ovu originalnost da bi lepotu zamenio neobičnošću, te umesto da predstavlja otkrivenje, otvara raspravu. Tako je i sa freskom koja je navela mog muža da kaže: „Pogledaj, pa ovo je izvanredno. Sećaš li se one freske u Nerezima koja prikazuje ženu kako kupa malog Hrista, a koja izgleda kao Blejkova ilustracija za *Mentalnog putnika?* E, pa, evo jedne koja izgleda kao Blejkova ilustracija za *Urizena* ili *Losa*[420]*.*“

To bi bilo tačno kad bi čovek mogao da zamisli Blejka iz koga je uklonjen onaj odudarajući element koji ga je nagonio da nago telo posmatra kao neusklađen skup mišića i da svaku svoju proročku knjigu otpočne strašnim, žestokim porodičnim svađama između svojih natprirodnih bića. Ova freska oduzima dah neočekivanom lepotom prirodnih formi; ona kaže: „Evo kako biste videli da niste poput slepaca.“ Na pozadini snažne arhitektonske veličanstvenosti, kakvu čovek sreće u radovima ranih italijana, jedan natprirodni mladić stoji nag na visokom i uskom oltaru, jedan starac prostrt je pred njim u obožavanju i stidu, a jedan episkop stoji malo po strani, izražavajući svoje obožavanje nešto manje poniznim ushićenjem. Nagost mladića prikazana je krajnje uzvišeno, kao da je ljudsko telo kopija božanske slike i kao da bi svako ko bi ga potpuno shvatio, u potpunosti shvatio i Božje obličje. Starčeva odeća jedva skriva njegove udove, a njegovi udovi jedva skrivaju uznemirenost njegovog duha. Episkopov ogrtač, izvanredan

primerak ranog avanturističkog izleta u apstraktnu umetnost, proizvod igre kojoj su vizantijski umetnici bili tako skloni posipajući krstove po crkvenim odorama, čini da impresivan čovek bude još impresivniji. Odnosi tih figura i njihove pozadine toliko su dobri da kada smo izašli iz crkve nismo mogli da se setimo da li je freska velikih razmera ili mala, da li prekriva pola crkve ili samo jedan delić zida. Pa ipak, nedostajalo joj je ono što ima velika umetnost. Otvarala je pitanje - šta su ti ljudi, i šta oni rade? To pitanje bi postavio i svaki gledalac koliko god bio dobro upoznat sa temom koja je, zapravo, jedna epizoda iz života svetog Petra Aleksandrijskog, mučenika iz Dioklecijanovog doba: Hristos mu se prikazao nag da bi mu predskazao da će mu njegovu odeću – crkvu – oduzeti arijanska jeres. Pa i kad se ta istorijska činjenica zna, ipak je neophodno da ono što su ti ljudi iskazivali o sebi i ono što su iskazivali o božanskom i ljudskom, kao i o spoju tih elemenata u jedno pod crkvenim autoritetom, dobije i neko objašnjenje za koje su potrebne reči. To novo i eksperimentalno doba nije stiglo do krajnjih granica umetnosti, nije naučilo da slikarstvo ne treba da dira u teme o kojima literatura može reći više.

Ova sličnost srpsko-vizantijske umetnosti i Blejkovog dela, koja mi je toliko misteriozna da se ne može objasniti nijednom zamislivom teorijom, nema ničeg zajedničkog sa romantizmom; to vrlo jasno dočarava najklasičnija freska u Gračanici. Ona prikazuje mističara, a i pravoslavna crkva i Vilijam Blejk su vrlo dobro znali šta je misticizam. Pravoslavna crkva je to znanje crpla direktno od Hrista i apostola i razvijala ga u manastirima na Svetoj gori; a Blejk je bio jedan u dugom nizu mističara koje je Engleska mnogo lakše davala izvan crkve nego u njenom okrilju. Freska prikazuje lliju kako sedi u jednoj od onih pećina na koje nas je navikao El Greko, pravoj kamenoj utrobi. Malo dalje su naznake šume koja živi svoj život, a na ulazu su dva izuzetno stilizovana mala drveta, simboli jalovosti. Starčeva desna ruka stisnuta u pesnicu podupire njegovu bradu; glava, duboko zaneta mislima, zabačena je unazad, a njegova leva ruka drži koščato koleno. Ogrnut je jagnjećom kožom, a njegove umorne noge su bose. „Ovo je studija onog što jedino naš narod zna“, reče Konstantin, „ovo je misticizam bez patnje “.

Tako je naznačio razliku između modernog zapadnog sveta i vizantijskog sveta, koja je u osnovi razlika između siromaštva i bogatstva. Zapad zamišlja isposnika u pustinji kao nekog kome nedostaju materijalne stvari. Pretpostavlja se da on ima tako malo ideja o duhovnom svetu da mu je teško da na njih bude stalno usredsređen, te stoga već i samo odbacivanje fizičke udobnosti posmatra kao pobedu koja se mora uvek iznova osvajati. Takvo je i bilo stanje duha mnogih zapadnih mističara. Sveti Jeronim ističe u svojim pismima kako njegove telesne preokupacije stalno upadaju u slabo naseljenu oblast njegovog duhovnog života; a sveti Avgustin opisuje u svojim *Ispovestima* kako je prizor guštera koji lovi muve,

ili pauka koji ih upliće u svoje mreže bio dovoljan da ugrozi njegovu kontemplaciju. Ali na ovoj fresci sa Ilijom, ili na drugoj koja pokazuje svetog Jovana, divljih očiju, u kojima je više mudrosti nego što čovek može da podnese, predstavljen je mističar koji odlazi u pustinju zato što mu je glava tako puna ideja o duhovnom svetu da mu svakodnevni govor zvuči onako kako muzičaru zvuče ulične orgulje naspram onih koje sviraju u koncertnoj dvorani – mističar koji ne želi da jede i pije niti da spava sa ženama, jer mu to oduzima dragoceno vreme od ushićenog uživanja kojim prati sve moguće puteve dobra i zla u njemu samom i izvan njega. U Ilijinu pećinu doleteo je gavran sa hranom u kljunu, a on mu je jedva zahvalio. Kad bi se pred njim pojavila naga žena, ona ne bi bila iskušenje već uvreda, odurna poput neke osobe u biblioteci koja zapodeva razgovor sa istraživačem koji je, nekoliko minuta pre kraja radnog vremena, konačno našao podatak za kojim je dugo tragao. Život ovim ljudima nije dovoljno dug da bi potpuno uživali u bogatstvu svojih opažaja, da bi ih preobrazili u mudrost.

Njihovo bogatstvo ne može se procenjivati našim merilima. Ni naša čaša nije bila prazna, ali nikada nije bila ni tako prepuna kao čaše ljudi iz ovog sveta, na mestu gde se Azija srela sa Evropom, u vreme kada je vladajuća civilizacija upoznala i slavu i pad, i gde su slovenski narodi svojom osećajnošću i snagom svoje mladosti oživeli i uvećali to nasleđeno blago iskustva. Na jednom od zidova Gračanice prikazana je Bogorodica kako pada u san koji prethodi njenom uspenju, tema koju su Vizantinci često obrađivali. Danas ne postoji ni jedan jedini čovek koji bi, razmišljajući o toj ideji, mogao da je prikaže na taj način.

U prednjem planu je Bogorodica koja leži na odru. Opuštenim ali sigurnim potezom prikazano je čudo smrti – smrti koja nije samo gašenje svesti, koja može udariti i tamo gde nema svesti i ukinuti drvo, cvet, pšenični klas. Iznad njenog odra jedna zvezda rasipa svetlost u čijem središtu je Hristos; on prima u naručje majčinu dušu kao dete u povoju. Njihovi oreoli unutar zvezde oštrih uglova šire mir; oni su pečat najuzvišenije vlasti. Okruženi su gomilom apostola i učenika koji su žurno stigli sa onoga sveta i iz dalekih zemalja da prisustvuju Bogorodičinoj smrti, sa oreolima nalik na vazdušaste pa ipak uzvišene sfere. Na rubu te gomile stoji nekoliko episkopa sa ogrtačima prekrivenim krstovima; njihova nepokolebljiva čvrstina potiče od istrajnosti crkve, koja ne može biti uzdrmana ni najstrašnijom tugom. Tu je i skupina drugih sveštenika sa zalepršanim odorama, čija se tela prosto previjaju od žalosti, i još nekoliko monaha čije mantije takođe lepršaju, ali čija su tela ukrućena od napora, prosto pritisnuta težinom odra. Neki zaprepašćeni čovek drži se za odar obema rukama; to je jedan od Jevreja koji su ubili Hrista; on pokušava da uzdrma odar, ali će biti vezan za njega sve dok mu anđeo mačem ne odseče ruke. U pozadini su mnogobrojni anđeli onakvi kakve ih

je istočna crkva zamišljala, vazdušasta bića stalno obasjana božanskom lepotom, koja saopštavaju svoje zakone čoveku zatočenom u telo; oni, zapravo, otelovljuju san o savršenom, vidu i nesputanoj volji, neometenoj ljudskim nedostacima, površnim znanjem i ograničenim fizičkim moćima. Bez imalo napora, ogromnom snagom, oni otvaraju vrata Nebesa, i svetlost blešti na pragu, svetlost ispunjena svecima koji žele dobrodošlicu.

Ogroman imaginativni prostor obuhvaćen ovom malom freskom zapljuskuju dva talasa poput plime. Jedan je talas iskrene, detinje tuge, kakvu osećaju deca kada im umre mati; to je talas koji se lomi, pada i povlači; ali tu je i narastajuće more ushićenja zbog Sina koji čini čuda i može poništiti ovu i svaku drugu smrt, koji stvara slavu i pokret tamo gde nepomičnost i kraj izgledaju sasvim konačni. Ivice freske ispunjene su zgradama, iskrivljenim sa ogromnom hrabrošću da bi se uklopile u opšti motiv, ali koje ipak izgledaju čvrste i stvarne; kao što nam se to u životu često dešava, i ovde smo zaprepašćeni što su naša najuzvišenija iskustva okružena svakodnevicom, što i pantomima i tragedija imaju istu scenografiju. Iza tih zgrada prostire se nebeski svod, koji izaziva novo, dodatno zaprepašćenje. Ono, što zapravo izaziva najveće zaprepašćenje od svega što nam se događa jeste činjenica da nam se nešto uopšte događa. Neverovatno je da postoje muškarci i žene, majke i sinovi, odar i zgrade, tuga i radost; bilo bi mnogo verovatnije da vasiona zapravo ne bude ispunjena ničim. I samo postojanje, uzeto u svom najmanje čudesnom vidu, jeste čudo.

Mada je podstaknuta takvim idejama i mada ih saopštava, ova freska je najčistije slikarsko delo; ona ne pokušava da obavi zadatak koji pripada nekoj drugoj vrsti umetnosti. Te ideje se iskazuju jer su deo intelektualnog i duhovnog bogatstva koje je slikar nasledio od Vizantije, i on se mogao baviti nečim drugim, površnijim, jer su se one kod njega podrazumevale. Bio je potpuno posvećen samo svojoj umetnosti. Ograničio se na rešavanje izvesnih problema forme i boje, ali on je u toj meri vladao tehnikom da mu je to ograničenje dopustilo najveću moguću slobodu koju može imati darovit čovek, uz dovoljno vremena za svoj rad. Znao je kako će pravom linijom opisati krug i kako će krugom izvući pravu liniju, i radeći jedan motiv za drugim u okviru šireg motiva, koji izvesnim odstupanjem dosledno odbija da odbaci svoju pravu prirodu, nikako ne prihvata da bude prosta kopija materijalnog sveta; znao je kako da koristi bliskoistočnu paletu jakih boja čija je muževna silina dejstvom sunčeve premoći izbledela do svoje suštine, ili kakva je kada je, prigušenu u lavirintima vizantijskih palata, samo delimično oživljava svetlost baklji i svećnjaka. To je konvencija forme i boje koju mi na Zapadu poznajemo preko El Greka, i ukoliko ne poznajemo riznicu tradicije u kojoj ju je mogao naći, skloni smo da je pogrešno ubrojimo u njegovu zaslugu. U

Gračanici, gde freskoslikarstvo i arhitektura crkve ilustruju dve vrste umetnosti nastale iz poznovizantijske kulture, možemo videti koliko su neiscrpna bila bogatstva ove tradicije. Umetnici su ovde imali ono najveće bogatstvo koje kao umetnici mogu steći: nisu štedeli svoj dar jer su stvarali za publiku koja je imala bogatu moć opažanja. Ti ljudi rođeni su u carstvu koje je bilo onakvo kakva zemaljska carstva i treba da budu – da daju dobre žetve, dobro meso i dobro vino; imali su svega dovoljno dugo da zaborave glad i uživaju u izobilju. Pred njihovim očima ležalo je carstvo uma, koje je stvorio drugi narod i koje, poput svih carstava uma, nikada ne biva dovršeno, ali je, po svojoj lepoti, jedinstveno. Siti i puni snage, Srbi su krenuli u susret zadovoljstvima umetnosti i misli, da bi ovoj kulturi dodali bogatstvo jednako onom iz kojeg je nastala.

A kada smo izašli iz crkve, izašli smo u ništa. Poraz je uzeo sve. Preko prašnjavog dvorišta, koje je nekada bilo vrt, vojnici su gurali kolica puna kamenja, ne da bi ponovo podigli nestale palate, već da bi sagradili konačište gde će seljaci trošiti svoje pare umesto da ih potroše u nekom zabitom svratištu. Dragutin je sedeo na pragu naših kola i pušio, a pored njega je stajao dečak tupih očiju, odeven u raskopčanu i zamrljanu platnenu košulju, zakrpljene pantalone i iskidane opanke. Groznica na njegovoj usni bila je premazana nekom plavom mašću. „Odlazi, odlazi!“ reče mu Dragutin, gazeći cigaretu nogom. „Pogledajte kako je glup. Zna da idete u Trepčine rudnike, jer većina Engleza koji dolaze u Gračanicu ili ide u Trepču, ili dolazi otud. Zato hoće da ga preporučite direktoru, čuvenom mister Meku. A, molim vas, šta bi on radio sa ovakvima kao što je ovaj? Jer tamo je sve *fino, fino*, *vrlo fino*[421], i oni mogu da uzmu koga hoće da radi za njih, jer plaćaju dobro a i pravedni su, gospoda svi odreda.“ Dečak reče: „Za mene ovde nema nikakvog posla. Želim da radim u rudniku. Gospođo, gospođo, za mene ovde nema nikakvog posla, želim da idem u rudnik.“

Izvan zidina uzdizala su se neugledna, pusta brda koja su u Milutinovo doba bila prekrivena selima. Pružala su se u daljinu koja je doista bila prostranstvo, jer je putnik morao putovati mnogo milja pre nego što naiđe na život koji je blag, gde su obroci obilni i raznovrsni, gde ima tragova reda i znanja. A u vreme kada je Gračanica podignuta ljudi koji su živeli u ovoj ravnici i na ovim brdima jeli su divljač i drugo meso sa tanjira od zlata, srebra i kalaja, dok su muškarci i žene plemenitog roda, kojih je bilo u velikom broju i koji su bili srođeni sa seljaštvom, govorili i grčki i srpski. Ali pošto su hrišćani izgubili bitku na Kosovu, sav taj život je nestao. Jedino što je ostalo, to je pobožna ozbiljnost vojnika, nešto što Zapad ne poznaje. Engleski vojnik je mnogo ciničniji od engleskog civila; a kada Srbin obuče uniformu, njega ispuni neka tiha i duboka, neformulisana vera, koja je možda sećanje na cezaropapističko carstvo čiji je car bio Hristov namesnik na zemlji. I u

Dragutinu je bilo nekog gospodstva, možda nasleđenog od plemstva koje, s obzirom na to da je bilo napola seljačko, nije izgubilo svu svoju snagu kada mu je oteto svako drugo imanje. Ništa nije ostalo od onog što je ovde nekada postojalo; preostali sloj bio je žalosno tanak, tanak poput senke koju baca oblak kada zakloni sunce. Dečak je težinu svog tela premestio s jedne noge na drugu i ponovio: „Ovde nemam šta da radim.“

PRIŠTINA

„Ovo je Priština“, reče Konstantin. Priština je bila jedna od prestonica srpskih monarha. Da bi mogli izaći na kraj s veličinom svoje nove zemlje Srbi su, kakav je bio običaj i u ranoj Mađarskoj i Nemačkoj, imali putujući dvor. Čas je bio u Skoplju, čas u Tetovu, čas ovde, ili, pak u nekom severnijem gradu, bliže Dunavu. Posmatrali smo, žmirkajući, bezlično, prašnjavo selo. „Ručaćemo ovde“, nastavi Konstantin, „jer do Trepče ima još dosta. Možete baciti vaše cveće“, dodade melanholično, sa slabašnom zlobom invalida. „Uvelo je.“ Seli smo ispred hotela koji se nalazio na glavnom trgu. Nedaleko od nas jedan konj, uglast kao Euklidov dijagram, bio je upregnut u jednu zelenkastu kočiju ali nije se znalo ko koga održava u uspravnom položaju. Klimave radnjice od drveta, poput kokošinjaca na nekom malom, zlosrećnom imanju, oslanjale su se jedna na drugu, a kroz izvitoperena vrata i premale prozore videle su se skromne zalihe čudnovate robe koja se tu prodavala.

Kelner je primio našu narudžbinu. Pošto su Turci bili na Balkanu a tamo gde su Turci tu su i kafane – i najmanje selo zna šta je kelner, za razliku od Zapada gde njegovo prisustvo ukazuje da se čovek nalazi na relativno uglednom mestu. Upravnik hotela stajao je pored nas, upadljivo zadovoljan svojim položajem. Oko nas sedeli su ljudi u zapadnjačkoj odeći, fantastičnijoj od bilo kakve seljačke nošnje, jer ni oni ni njihovi krojači nisu videli muško odelo sve dok nisu dobro zašli u zrele godine. Nije nam trebalo dugo da naručimo ručak pošto je meni bio vrlo kratak. „Pile s pirinčem“, rekao je kelner, a vlasnik hotela ponovio je za njim: „Pile s pirinčem.“ Kelner se potom nagnuo i okrenuo stolnjak na naličje tako da se preda mnom našla jedna izuzetno fina mrlja od vina, velika i dekorativna, koju je nekoliko sunčanih dana izbledelo do nežnoljubičastog tona. Tako su me, kad sam izgledala najlepše ili bila u društvu svetski poznatih ljudi, s gardenijama dočekivali *maitres d’hotel* čuvenih restorana.

„Kada se vratite u Englesku“, reče Konstantin neraspoloženo, „preziraćete nas zbog ovog i pričati kako smo kao svinje, a pri tom ćete zaboraviti da nismo imali prednosti kao vi u vašoj zemlji, jer vi ste uvek bili bogati.“ „Koješta“, rekoh, „ovo samo znači da ovi ljudi još nisu čuli za običaj da stolnjaci treba da budu čisti. U većini ovdašnjih mesta ljudi su obavešteni o tome da posteljina ne treba da bude prljava; taj nauk su čak i previše primili k srcu. U jednom hotelu u Nišu provela sam strašnu, besanu noć kašljući i gušeći se jer su čaršavi bili iskuvani u vrlo jakom dezinfekcionom sredstvu. Kao da sam pošla na spavanje sa bocom mirišljave soli. Ovi ljudi biće mnogo čistiji od Engeza samo kada se reše da to budu “.

„Zapazio sam“, reče moj muž, „da bila Priština čista ili prljava, i uprkos tome što je strašno siromašna, možda siromašnija od svih gradova koje smo posetili – osim, naravno, nekoliko sela – ljudi ovde nisu utučeni. Vlasnik hotela se vrio ponosi svojim položajem i mestom gde živi. Njemu ne pada na pamet da se izvinjava za svoju okolinu, kao što su to radili vlasnici hotela u nekim mestima koja su mi se činila sasvim pristojna i lepa. I ljudi koji prolaze izgledaju dobro raspoloženi, mada su im lica izborana, a tela mršava i povijena.“ „To je zato što im je ranije bilo gore“, reče Konstantin. „Ovaj kraj bio je u najgorem položaju od svih mesta u turskim hrišćanskim oblastima, jer ovde nije bilo ničeg osim obične poljoprivrede, nije bilo gradskih centara u kojima se razvijaju trgovina i industrija, niti pak takvih kultura kao što je duvan. Ovde su gajili samo žito i stoku.“ „U stvari“, reče moj muž, „oni su gajili ono najvažnije i zato su bili očajnički siromašni. Nije potrebno ni da nam to pominjete. Tako je i u našoj zemlji, pa i širom sveta. To je verovatno greška zbog koje ćemo biti kažnjeni.“

„To je možda greška zbog koje je Vizantija bila kažnjena“, rekoh, „dve klase, ’moćni’ i ’siromašni’, žestoko su se sukobljavale još od 9. veka. Mali zemljoposednici i slobodni seljaci toliko su trpeli od invazija i građanskih ratova da su svoju slobodu dali u zamenu za zaštitu koju je trebalo da im pruže moćni vlastelini, a oni su iskoristili tu priliku da prisvoje njihova imanja i slobodne seljake pretvore u kmetove. Monarhija se u početku borila protiv takvog plemstva i izgledalo je kao da je u tome bila uspešna. Feudalizam, eksploatacija zemlje od strane velikih zemljoposednika, nije mogao postojati u teokratiji koja je tvrdila da sledi ideju božanske, nepristrasne pravde za svakog pojedinca i svaku klasu. Ali kada su Latini napali Vizantijsko carstvo, oni su sa sobom doneli feudalni sistem iz svojih zemalja, a on nije mogao nestati kada su oni isterani, jer vizantijski plemići, kao i svi bogataši, radije bi se ugušili u obilju nego osetili oskudicu; prihvatili su ideju koja je obećavala uvećanje njihovog bogatstva i moći koliko god da je bila opasna. Stoga je vizantijsko društvo postalo nedosledno. Teokratija više nije bila sveti mit, već laž pohlepnika.“

„Da“, nastavih, očarana što mogu da pričam o nečemu o čemu je moj muž znao manje od mene, „a u tome je ležala i klica propasti države. Siromašni su potom toliko osiromašili da su oni agresivniji među njima postali najamnici lojalni onom plemiću koji bi ih više platio. Pretpostavljam da se tih poslednjih dana centar moći polako pomerao prema Srbiji, jer je seljak, iako gotovo svugde vezan za zemlju koju nije smeo da proda, imao svoja prava čvrsto ustanovljena zakonom, koja plemići nisu mogli kršiti; ako je umeo da dobro gazduje svojom zemljom i da se uopšte drži kako treba, imao je velike šanse da se pridruži nižem plemstvu. Na taj način širio se krug ljudi kojima nije bilo u interesu izazivanje

nemira i koji su imali razloga da se odupru stranim osvajačima. Da nije bilo Turaka, vizantijska civilizacija preselila bi se ovde i procvetala još jednom u Srpskom carstvu, kao što je veliki deo naše evropske civilizacije prešao u Ameriku, gde živi na univerzitetima, u umetničkim galerijama, koncertnim dvoranama i laboratorijama, većim od onih koje mi možemo sebi da dopustimo."

„Šta je ovo?" upita moj muž. To nije bilo retorsko pitanje. On je zaista želeo da zna. „To je vaše pile s pirinčem", reče kelner. „Da, to je vaše pile s pirinčem", ponovi gotovo cvrkutom upravnik hotela. Jelo, uopšte uzev, nije bilo neukusno, jer je pirinač bio dobro skuvan; a dobar hleb, puter, ovčji sir, belo vino i trešnje pomogli su da nam i ne bude tako loše. Ali, ptica je bila pravo čudo, mršava šaka jada, iskrivljena poput El Grekovih izgladnelih svetaca. U ovim krajevima, pošto siromaštvo zemlje ne dopušta seljacima da gaje životinje duže od nekoliko sedmica, čovek često jede vrlo mlado meso, ono što ćelijska plazma, kao deo neprekinutog životinjskog lanca života, donosi na svet, koliko god da je organizam iz koga je potekla bio uhranjen ili neuhranjen. Jagnje i prase, međutim, sazdani su tako da se rađaju i s ponešto mesa, dok mala i komplikovana koštana struktura ptice u takvim okolnostima u najboljem slučaju dopušta da se oseti samo ukus. Pošto je ovo bila jedina vrsta živine za koju je upravnik hotela znao, blistao je nad nama dok smo se mučili oko lešinice. Ugojena kokoš, koja se lako jede, činila bi mu se pogrešnom poput terena za golf na kome nema nijedne prepreke.

„Sve je u redu, draga", reče moj muž. „Sasvim se dobro snalazim." Ali, verovatno je pile odigralo neku ulogu u onom što je potom rekao: „Možda si i u pravu kada kažeš da bi Srbija verovatno nastavila vizantijsku kulturu, iako sumnjam. Prisećam se da su neki vizantijski pisci beležili svoje utiske sa putovanja po Srbiji očito preneraženi varvarstvom na koje su nailazili. Jedan on njih, ako se ne varam, zvao se Grigora[422]". „Jeste", odvratih, „ali on je bio magarac." To je bila neizbežna odlika vizantijskih pisaca. U Vizantiji nije moglo biti prave literature jer nije bilo jedinstvenog jezika. Postojale su tri vrste grčkog: najpre infantilni i degenerisani grčki kojim su govorili siromasi, a zatim fini, savremeni grčki kojim su govorili bogataši, između kojih su postojale ogromne razlike zato što su dve klase bile odvojene dubokim jazom. Postojao je takođe i klasični grčki, koji su morali znati svi obrazovani ljudi. Čovek od pera smatrao je da, ako želi da bude dostojanstven, mora pisati ili na ovom trećem jeziku, ili pak na jeziku bogatih, izvitoperenom što je moguće više ne bi li podsećao na učeni jezik. Pisci su, dakle, bili svesni snobovi i diletanti, što i nije neka preporuka; a Grigora je u taj posao uneo i nadutost koju možemo prepoznati u svom njenom neukusu, jer je i danas, tako nepromenjene, ima u izobilju.

Pisao je mnogoglagoljivo, no njegova rečitost bila je posledica oskudice a ne obilja. „Sunce već beše prešlo zenit“, piše on na jednom mestu, „spremajući se da se skrije, silazeći, *kao i svakog dana,* prema horizontu.“ Iz miliona sličnih fraza polako se pojavljuje strašna činjenica da on, zapravo, strašno liči na dosadnog, dobrostojećeg Engleza. U jednom pismu prijatelju koje istoričari, naročito oni koji ne vole Slovene, često citiraju, piše o svojoj diplomatskoj poseti Srbiji krajem 13. veka; sličnost je i tu očita. Ta ekspedicija koja je, kako kaže, bila sastavljena od „sedamdeset ljudi i životinja“ počela je loše, jer je, bez ijednog valjanog razloga, krenula noću; tumarajući nekom stazom pored reke i prolazeći kroz šumu, sukobili su se sa grupom naoružanih ljudi koje su smatrali razbojnicima, ali se ispostavilo da je reč o srpskoj carskoj graničnoj straži. Ima nešto tako englesko u činjenici da niko od njih nije znao više od nekoliko srpskih reči, iako je tada već čitavih stotinu godina za Vizantiju bilo od ogromnog značaja da održava dobre trgovačke i diplomatske odnose sa Srbijom. Kada su stigli na srpski dvor u Skoplju, Grigora i njegovi prijatelji nisu uspeli da vide ništa što je bilo značajno za zemlju u koju su došli, jer su bili potpuno opčinjeni taštom srpskog kralja Stefana, koja tek što je izgubila muža, vizantijskog cara Jovana Paleologa[423]. Grigora snobovski uživa u njenoj tuzi, veličanstvenoj purpurnoj i patetičnoj lepljivosti, duboko polaskan što mu se pružila prilika da je čuje kako pominje svog supruga sledećim rečima: „O, ti, nasledniče brojnih careva, ukrašen vrlinama silnim“, grebući lice sve dok joj nokti nisu postali potpuno krvavi.

Ova nedovoljno diplomatska misija bila je usredsređena na nju punih deset dana, tešeći je zbog njenog gubitka i što ga mora podnositi u toj divljoj zemlji. Srpski kralj, šaputali su, nije pokazivao dovoljno poštovanja prema kraljici majci dok je pripremao njen povratak u Konstantinopolj, ali šta se drugo moglo i očekivati? Majmuni se ponašaju kao majmuni, otrovno su primetili, a mravi kao mravi; ni od jednih ni od drugih ne može se očekivati da budu lavovi ili orlovi. U jednoj od tipičnih rečenica Grigora kaže: „Mudrac doista beše onaj kome je prvom palo na pamet — da li Talesu iz Mileta, ili Platonu, Aristovom sinu, ili obojici, s obzirom na to da je drugi pozajmljivao od prvog – da iz dubine svoje duše bude zahvalan što je rođen kao Grk, a ne kao varvarin.“ Osećali su se, i on i njegova družina, kaže on, cereći se pri pomisli kako se šta radi u Konstantinopolju, kao da su ovde u Srbiji dospeli među insekte nakinđurene ogrlicama i narukvicama.

To zvuči tako poznato onima koji znaju situaciju sa obe strane okeana: „Draga moja, bilo je zaista strašno videti sav taj predivan nakit i prelepu odeću na tako užasno vulgarnim ljudima.“ Po pravilu se, nažalost, događa da mnogo dobrih devojčica i dečaka umre prerano, a da uvek odraste samo ono nesnosno dete

koje, podsmevajući se poklonima ispod jelke, kvari svaku božićnu zabavu; a ako je ono Evropljanin, sigurno će, mada ne toliko sigurno kao, recimo, pre sto godina, prezirati Ameriku. Takvi kao oni tvrde da mrze novo društvo u usponu jer je razmetljivo i vulgatno, a zapravo mogu da podnesu društvene odnose tek onda kada neprozirna forma prekrije njihovu suštinu i pravo značenje. Gostoprimstvo koje je i dalje velikodušno i bogatstvo koje uživa u svojoj sreći uznemiruju ih jer ih podsećaju na pravu stvarnost koju bi u svojoj otuđenosti i jalovosti više voleli da zaborave. Grigora je očito pripadao takvoj klasi; i kao što malo šta značajno protiv Amerike u poređenju s njenim prirodnim lepotama može reći neka engleska vojvotkinja koja predavanjima o svojoj cvetnoj bašti nije postigla ono što je želela, tako ni Grigorino pismo ne može da poništi ogromni duh i genije Gračanice.

„Ali reci mi“, reče moj muž, „koji je kralj Stefan imao Vizantinku za taštu? Mislio sam da se Stefan koji je bio Milutinov sin i naslednik, i koga je Milutin oslepeo, oženio bugarskom princezom.“ To je bila jedna od onih prilika kada život pada u šablon, kada se model ponavlja: Stefan nije došao lako do svoje krune. Da bi je nasledio, morao je da se pretvara da je slep sve dok njegov otac nije umro, i stoga je veliki broj ljudi smatrao da neće biti u stanju da je brani. I njegov brat, ili polubrat Konstantin, koji je takođe proglašen nezakonitim kada je Milutin poništio svoje prethodne brakove da bi se oženio Simonidom, i njegov rođak Vladislav, sin obogaljenog kralja Dragutina, koji je abdicirao i postao katolik i kralj Bosne, pokušali su da mu otmu presto. Stefan je Vladislava prognao u Mađarsku, ali Konstantina je prikovao na krst i pretesterisao napola. To nije bila neuobičajena kazna u 14. veku, a Stefan je, iako human, bio čovek svog vremena. Tek tada je bio siguran u svoje kraljevstvo i slobodan da živi u skladu sa svojom prirodom.

Međutim, odmah je postao verna kopija svoga oca, koji mu nije bio samo neprijatelj, već je smatran i njegovom suštom suprotnošću. U prvom pogodnom trenutku počeo je da se nudi papstvu, čak je i primio papskog legata i s njim pregovarao o uslovima pod kojima će Srpsko carstvo preći u katoličanstvo. Nije imao potrebe da svoga oca podražava i u razvodima, jer je njegova prva žena umrla, ali ga je sledio u bračnom oportunizmu, pošto je pokušao da se oženi Blanšom, ćerkom Filipa od Taranta, pripadnika kuće Anžuja koji je vladao velikim delom Grčke i Albanije, nadajući se savezu sa latinskim katoličkim silama koje su pretile pravoslavnoj Vizantiji. To je bila perfidnost mnogo veća od Milutinove, jer je veliki arhiepiskop Nikodim spasao Stefana izgnanstva ubedivši njegovog oca da ga pozove natrag na dvor i osigurao mu presto okrenuvši crkvu protiv Konstantina i Vladislava. To je takođe bilo i veoma nerazborito, jer su Srbi bili odani pravoslavlju kao što su bili i za vreme prethodnog kralja, a papstvo je izgubilo mnogo kada su pape napustile Rim i prešle u Avinjon. Posle pet godina napustio

je ovakvu politiku, ali samo zato da bi ponovio još jednu Milutinovu grešku: oženio se vizantijskom princezom. Tačno je da je njegova nevesta Marija Paleolog bila manje opaka ličnost od Simonide, pa ipak taj brak je na dva načina podsećao na Milutinov. Bio je nepopularan kod srpskih nacionalista koji su hteli da se sa Vizantijom spoje vojnom akcijom, a ne bračnim vezama, osim toga izazvao je neprilike u odnosima između kralja i njegovog naslednika.

Život najčešće ponavlja već postojeći model i zapada u šablon onda kada je slab i oboleo. Kada je snažan i zdrav, uvek je nepredvidljiv. To znači da nesigurni ljudi odbijaju da ga puste da ide svojim tokom i umesto toga ponavljaju događaje koji su im već poznati, jer im je draže poznato od nepoznatog zla. Neka od ponavljanja na kojima je Stefan insistirao uvećala su moć i slavu Srbije, jer ono što je imitirao bila je očeva snaga. Sledio ga je u podizanju crkava; Dečani, veliki manastir kod Peći, koji smo planirali da posetimo pošto vidimo Kosovo i rudnike u Trepči, bili su njegova zadužbina. Sledio ga je i u vojnim uspesima; u odlučnoj bici kod Ćustendila, nekadašnjeg Velbužda, porazio je novog bugarskog cara Mihaila, s kojim je Vizantija, uprkos bračnom savezu uspostavljenom preko Marije Paleolog, bila spremna da se udruži protiv Srbije. Ali zbog slabosti koja ga je činila imitatorom, njegova imitacija očeve snage bila je uzaludna.

Milutin se razljutio na svog sina, oslepeo ga i izgnao, kasnije mu je oprostio, ali posle pomirenja držao ga je u nemoći, jer je bio jači. Čak i da je Stefan imao snage da se pobuni protiv oca, Milutinova politička mudrost učinila je ljude tako zadovoljnim da im ne bi palo na pamet da se svrstaju uz kraljevog sina i okrenu protiv kralja. Milutin je svojom genijalnošću obezbedio sebi pravo da ostane na prestolu dok ne umre prirodnom smrću. Međutim, kada se Stefan u besu obrušio na svog sina, njemu je bilo pisano drugačije, jer je njegov sin bio veći čovek i od njega i od Milutina; protiv tako velikog i opasnog naslednika nije imao saveznika u narodu. Plemiće je uzbunio i ražestio odbivši da kao pravi državnik utvrdi svoju pobedu nad Bugarskom. Ostavio ju je kao naoružanu i nepokorenu neprijateljsku državu u susedstvu. Njegov sin Dušan stavio se na čelo nezadovoljnika, porazio oca i zatvorio ga u jednu tvrđavu na severu Kosova. Potom se krunisao za kralja, a krunisanje je izvršio veliki državnik i učen čovek, arhiepiskop Danilo. Bilo je potrebno da se to učini što pre, dok su Dušanove ruke još čiste, jer Danilo je bio nepotkupljiv. Samo dva meseca kasnije, na Dušanov podsticaj, ako ne i po njegovom naređenju, Stefan je u zatvoru zadavljen.

Tako je na strašan način najavljeno da je ova porodica ogromne genijalnosti, ojačana vizantijskom, francuskom, bugarskom i azijskom krvlju proverene vrednosti, dosegla tačku božanske pozitivnosti. Seme koje je putovalo iz jedne generacije Nemanjića u drugu, nagnavši ih iz močvara pored Jadrana na put slave,

mučenja, umetnosti, zločina i civilizacije, konačno je našlo svoje pravo oruđe. I Stefanov sin se zvao Stefan. Da bi se razlikovali, otac se naziva Stefanom Dečanskim, po velikom manastiru koji je osnovao, a sin Stefanom Dušanom. Nije do kraja razjašnjeno šta njegovo ime stvarno znači. To je možda ime od milja, od reči *duša.* Neki su tvrdili da potiče od reči *dušiti,* to jest daviti, i da aludira na sudbinu koja je zadesila njegovog oca. Ali je očito da je prva reč bila pravi koren. Verovatno su ga tako zvali u detinjstvu, a i njegova sestra se zvala Dušica; Sloveni nisu smatrali da je neprikladno nacionalnom heroju dati tako nežno ime. S druge strane, neverovatno je da bi ga zvali „davitelj", jer ako je tako nešto uradio jednom, mogao je to uraditi ponovo. Bilo bi nezamislivo da dvorani kraljice Elizabete, umesto da je zovu Glorijana, koriste neko ime koje bi asociralo na sekiru koja je prekinula živote Rolija, Eseksa i Meri[424]. A ta analogija nikako se ne može izbeći, jer ako je Milutin bio srpski Henri VIII, Stefan Dušan bio je srpska Elizabeta.

Stefan Dečanski nalazio se između svog sina Dušana i njegovog dede Milutina, kao što su se Edvard i Meri[425] nalazili između Henrija Vlll i Elizabete; sve troje su bili podjednako slabe ličnosti, bez sposobnosti da se zaštite od munja koje su sevale oko njihovih porodica, zaplašeni a ne podstaknuti da se odupru njihovom ubilačkom blesku. Ali Stefan Dušan je mogao zgrabiti svaku munju možda zato što mu je, kao i Elizabeti – okruženom neprijateljima i u smrtnom strahu – svako oružje bilo dobrodošlo. Za samo nekoliko godina postao je najmoćniji vladar 14. veka, a da u tome nije uspeo, bio bi vazal. Na istoku mu je bila Bugarska, koju je njegov otac samo delimično umirio, na zapadu katolička Bosna, koja je sa papstvom stalno kovala zavere protiv pravoslavne Srbije. Na severu se nalazila Mađarska, uvek samoubilački spremna da napada svoje susede čim bi zavojevači iz Azije nasrnuli na njih, na jugu je bila Vizantijska imperija, spremna da ratuje s njim, ali nesposobna da se odbrani od Turaka koji su nadirali ka Evropi. Da bi se suprotstavio svim tim neprijateljima, morao je biti više nego kralj, morao je biti car, i to nepobediv. Tako je bilo i sa Elizabetom. Da nije postala Glorijana velike Engleske, njena glava ne bi vredela mnogo, a njenu zemlju unizile bi Španija i Francuska.

Stefan Dušan obračunao se najpre sa Bugarskom; zapretio joj je oružjem, a onda se oženio carevom sestrom Jelenom. Za ovo doba, tipično po ignorisanju ženskih osećanja, zbunjujuća je činjenica da je ta žena, koja je poput kakve robe predata budućem mužu, i koja je imala dovoljno razloga da bude nesigurna i da ne ulaže snagu ni u šta drugo osim u osmeh koji treba da omekša nepredvidivu ćud njenog tamničara, dobila priliku da pokaže izuzetne sposobnosti. Postala je doživotni saborac i savetnik svoga muža i svojom pameću i hrabrošću i pre i posle

njegove smrti ostavljala snažan utisak na strane poslanike. Sledeći Dušanov korak bio je pohod na Vizantiju, osvojio je dobar deo Makedonije i stavio pod opsadu Solun. Nije uspeo da ga osvoji jer ga je s leđa napao mađarski kralj, te se morao vratiti na sever i odbiti napad. Ali već je bio dovoljno uspešan da je mogao nametnuti Vizantiji mirovni ugovor koji mu je zagarantovao poštovanje i mir u budućnosti. Potom je porazio mađarskog kralja i zauzeo priličan deo njegovih teritorija. Na kraju je oterao Anžuje sa njihovih poseda u Grčkoj i Albaniji, što je poboljšalo i njegov strateški položaj u odnosu na Vizantiju.

Svi ti uspesi bili su delo oružja; ali Dušan je delovao i diplomatski. Učinio je napor da preko svojih neprijatnih katoličkih suseda u Bosni pruži ruku Republici Veneciji, koja je na njega gledala blagonaklono s obzirom da je zbog Dalmacije ratovala sa njegovim neprijateljem, Mađarskom. Ne treba posebno naglašavati da je Venecija, kao i uvek, bila sebična, kratkovida i antislovenski raspoložena, i da je Dušan, da bi zaštitio svoje interese, morao da pribegava onom okolišenju i zavaravanju koje je karakteristično za politiku kraljice Elizabete. Povremeno kod njega prepoznajemo i onaj njen oklevajući, tajanstveni osmeh kojim je izluđivala strane diplomate. Jednom prilikom pisao je Veneciji moleći za utočište ukoliko njegova zemlja poklekne pred neprijateljima. Neki istoričari, ne potrudivši se da pogledaju datum, razumeli su to kao znak nestabilnosti njegove vladavine. Ali on je to napisao devet godina po dolasku na presto, u vreme kada je porazio Anžuje i imao dovoljno razloga da bude zadovoljan sobom. „Teško je pregovarati sa ženom“, vajkao se jedan od Elizabetinih ambasadora u Španiji, „koja u telu ima stotinu đavola, a stalno govori kako čezne da postane časna sestra i provodi dane u molitvi.“

Takvu priču može ispričati i Stefan Dušan. Imao je dugu prepisku sa papom Klementom VI i Inokentijem VI, a svoja pisma je morao pisati s velikim cinizmom, jer pape su već oko trideset godina bile u Avinjonu i papstvo je postalo puko oruđe francuske spoljne politike, isuviše podređeno mađarskim interesima da bi bilo šta moglo učiniti za Srbiju. On se u stvari pretvarao da čezne za prelaskom u katoličanstvo; kada mu je papa poslao precizne instrukcije kako se to može obaviti, ponašao se kao da ne razume o čemu se u svim tim pismima radi. A uistinu je bio vrlo odan pravoslavac, iako su njegovi odnosi sa crkvom bili neobični. Ona mu nikada nije oprostila ubistvo oca. Mada se za nemanjićke kraljeve koristio neobičan izraz „svetorodni“, jer su poticali od svetog Simeona, a Milutin i Stefan Dečanski bili poštovani kao sveci, nije moglo biti govora o tome da Stefan Dušan bude proglašen za sveca. Ipak, kao i njegov otac i deda, on nije preduzimao nijedan važan korak a da se ne posavetuje sa arhiepiskopom

Danilom; s vremenom se iz pravnih i političkih razloga, sve više interesovao i za organizaciju crkve.

Put njegovih ambicija vodio je ka jugu. Želeo je da osvoji jednu od nekoliko kruna Vizantije; carstvo je bilo razdirano građanskim ratom i on je znao da ga može zauzeti i zavladati njime. Već to je ukazivalo da ne namerava da priđe katoličkoj crkvi, jer je bilo nezamislivo da Vizantijom vlada neko ko nije pravoslavne vere. Ali trebalo je rešiti i jedan tehnički problem. Samo je patrijarh mogao krunisati cara, a bilo je jasno da vaseljenski patrijarh, koji je snažno podržavao postojeće carske porodice, neće nikada pristati da kruniše srpskog osvajača. Zato je Stefan Dušan sazvao Veliki sabor srpskih i bugarskih crkvenih velikodostojnika u Skoplju i prinudio ih da srpsku arhiepiskopiju u Peći proglase patrijaršijom. Za manje od mesec dana novopostavljeni patrijarh krunisao je Stefana Dušana za cara, samodršca Srba, Vizantinaca, Bugara i Albanaca, njegovu ženu za caricu, a njihovog sina za kralja. To je bilo ravno šizmi i stvaranju nove, nacionalne crkve, ali ta situacija je primljena sasvim mirno: razlike u naravi katoličke i pravoslavne crkve zaista su velike. Na kraju je – ali tek posle sedam godina i prvenstveno iz političkih razloga – vaseljenski patrijarh bacio anatemu na cara, novog patrijarha, celu srpsku crkvu i čitav srpski narod. U međuvremenu, Stefan Dušan pokazivao je velikodušnost prema pripadnicima vizantijske crkve u svom carstvu i ne samo da je potvrdio već je i uvećao privilegije Ohridske arhiepiskopije. Bio je izuzetno tolerantan vladar, njegova politika jasno je pokazivala da želi da osvojene teritorije naseljene nesrpskim narodima zadrže one oblike vlasti na koje su bile naviknute.

Ova teorija, međutim, pala je u vodu kada je od Vizantije uzeo Tesaliju. Vizantijski sveštenici neprestano su podsticali narod na pobunu, pa ih je morao zameniti Srbima. Tako se nasilno upleo u suštinska osećanja naroda, ali njemu u prilog se barem može reći da je to uplitanje bilo iznuđeno. S Musolinijem to nije slučaj. Jer kada sprečava Slovence da u svojim crkvama, školama i domovima koriste svoj jezik, Musolini ne može tvrditi da bi oni, da ne pripadaju Italiji, pripadali nekoj susednoj zemlji koja je u haosu te bi doprineli da se taj haos prelije u Italiju. Jer, s druge strane granice nalazi se neagresivna i civilizovana država Jugoslavija. U danima cara Dušana, međutim, Vizantijsko carstvo bilo je zemlja bez gospodara, ledina sa koje se korov širio na okolna polja, gušeći s mukom uzgajane useve. Neoborive dokaze o tom stanju pružio nam je čovek koji je i sam odgovoran za takvu situaciju, mada je o njoj pisao u svojim memoarima bez imalo stida, ubeđen da je sve što radi dobro. Taj čovek je Jovan Kantakuzin, vizantijski uzurpator.

Ta odvratna osoba bila je od onih ljudi koji su cena koju civilizacija u doba opadanja plaća za svoja postignuća iz vremena procvata. U Vizantiji, kao i u mnogim drugim društvima, vlast je po pravilu pripadala onima koji su bili povlašćeni nasleđem ili su bili srećne ruke; srećnike su povlašćeni nasleđem privijali na grudi onog časa kada bi njihova zvezda blesnula, ubeđeni, kao i svi bogataši, da je bogatstvo znak božanske naklonosti. Kao zatvorena i samodovoljna grupa, razvili su tehniku upravljanja gotovo do savršenstva i ostvarivali njene pune mogućnosti razmenjujući informacije koje su – zahvaljujući njihovom monopolu na vlast – stizale do njih. Tako su svojoj zemlji i sebi osiguravali stalni uspon i uspeh, sve dok i u sopstvenim očima nisu postali čarobnjaci kojima niko ne može ništa. Na kraju su sveopšti procvat svoje države počeli smatrati proizvodom svoje klase, koji će beskrajno dugo trajati samo ako oni budu vodili zdrav život i bavili se svojim tradicionalnim aktivnostima; ta fantazija bila je tako divna da nisu mogli podneti da ih neko trgne iz nje, čak ni onda kada se kosila s njihovim vlastitim interesima. Nama Englezima ta vrsta zablude dobro je poznata. Mnogi naši fabrikanti odbijaju da promene metode koji su im u 19. veku doneli bogatstvo, mada njihovi završni računi jasno pokazuju da gube tržište 20. veka; a naši diplomati se već dugo ponašaju kao da je britanski suverenitet garantovan već samim načinom života po poslanstvima i ambasadama.

U istoriji uvek dolazi vreme kada čak i najpovučenija i najlakovernija deca neke zemlje, najčešće stoga što im preti glad ili neka druga opasnost, shvate da oni koji njima vladaju žive u svetu mašte, a da vladari sasvim okrenu leđa stvarnosti umesto da se suoče s njom. Kantakuzin je bio znak da je takvo vreme došlo i za Vizantiju. Bila je, naravno, osuđena na propast. Turci će je tek uništiti, ali nemilosrdni Zapad već beše učinio svoje: razorile su je pohlepa Venecije, Đenove i Pize, koje su zahtevale ogromne trgovinske povlastice u zamenu za pružanje pomoći protiv latinskih marodera; uništile su je spletke papstva, koje je oduvek više mrzelo pravoslavnu crkvu od islama; uništili su je strani plaćenici čija je obaveza bila da je brane od Turaka, ali koji su se izdajnički okrenuli protiv svog poslodavca. Doista nema kraja zločinima koje je drugi, navodno civilizovaniji deo Evrope, počinio protiv Vizantije; ali, dok je Evropa radila polako, Azija je radila brže. Turci su ubrzo zauzeli jedan deo Vizantije u Maloj Aziji, i to je bilo vrlo ozbiljno, jer su vizantijski vojnici i mornari uglavnom poticali iz tih krajeva. Prirodno bi bilo da su se Vizantinci, nemajući drugog izbora, udružili sa Srbijom i Bugarskom: vera im je bila zajednička, a kulture bliske. To se moglo učiniti i bez sramotne otvorene kapitulacije, kroz instituciju nekoliko kruna. Postojalo je više vizantijskih careva koji su vladali uporedo, a u jednom trenutku bilo ih je čak pet.

Samo je jedan od njih imao carsku vlast, a ostali su bili tihi partneri, spremni da budu ili savetnici ili naslednici. I u Srbiji je bio prihvaćen taj običaj, pa je nekoliko kraljeva iz dinastije Nemanjića krunisalo svoje sinove za „mlade kraljeve". dajući im na upravu određene teritorije u okviru kraljevstva. Nije bilo teško napraviti takav aranžman koji bi ujedinio pravoslavne balkanske narode pod dvojicom ili trojicom careva, pogotovo što je u to vreme stanovništvo Vizantije bilo pretežno slovensko. To, međutim, nije bilo ono što je Jovan Kantakuzin želeo.

Bio je naslednik ogromnog bogatstva koje je na svoju sramotu bilo uzdrmano, i veliki domestik, to jest glavni vojni zapovednik cara Andronika II. Njegova sklonost destrukciji došla je prvi put do izražaja kada je car lišio svog unuka Andronika Mlađeg prava na presto: on je svoje inače loše ponašanje krunisao time što je postavio nekoliko strelaca u zasedu pred vratima svoje ljubavnice naredivši im da ubiju jednog njenog posetioca na koga je bio ljubomoran. Pošto je ubijeni čovek bio njegov brat i pošto je njihov otac, invalid, umro od šoka kada je čuo za tragediju, odluka starog cara bila je sasvim razumljiva. Ali, vremena su bila nasilna te su neki plemići smatrali takvu odluku nerazumnom i odbili su da kao naslednika prestola prihvate drugog unuka koga je odredio car. Jovan Kantakuzin podržao je tu neshvatljivu grupu i izazvao sedmogodišnji građanski rat. Ostavio nam je svoju detaljnu autobiografiju – jedno gnusno delo u kome je ispričao zašto je i kako učinio to što je učinio. Ono podseća na šam od belanaca i šećera koji neki kuvari koriste umesto šlaga: od beskrajnog samoveličanja stranice postaju neprirodno bele, a autorova očita ubeđenost da dobro piše i odsustvo bilo kakavih principa ili priznavanja stvarnosti izaziva gađenje. Ono je najjasniji dokaz da je u nekim periodima konzervativna klasa mnogo razornija od ijedne revolucionarne horde.

Nema sumnje da je Kantakuzin bio čovek velikih sposobnosti. Vizantijska uprava bila je tradicionalno efikasna, a vojska je, sve do modernih vremena, bila najorganizovanija u Evropi, tako da je uspešan vrhovni zapovednik po svim merilima morao biti čovek izuzetnih osobina. Ponosio se svojim pregovaračkim kvalitetima, i to s razlogom, jer je vizantijska diplomatija takođe bila veoma uspešna. Ali pregovori su umetnost koja se može upražnjavati samo u doba obilja, kada postoji višak oko koga se različite strane mogu relativno komotno pogađati. U mršavijim vremenima zemlja mora utvrditi šta joj je neophodno da preživi i uništiti one koji to neće da prihvate. Kantakuzin je, međutim, bio urođeno nesposoban da shvati da Vizantija može ikada dospeti u stanje krize, te je s krajnjim nemarom podsticao razlike između cara i njegovog unuka, nadajući se da će njegova veština dovesti do kompromisa među njima. Ta nada mu se ispunila preko svakog očekivanja. Tokom sedmogodišnjeg građanskog rata koji je time

izazvao, stvarao je izuzetne sporazume na koje su zavađene strane, okaljane krvlju u upropašćenoj zemlji, stavljale svoje potpise. Kantakuzin je bio hirurg Vizantije: svaka njegova operacija bila je uspešna, ali je svaki njegov pacijent umro.

Konačno su njegovi sunarodnici počeli da primećuju ono što je činio. Nisu bili nimalo voljni da mu ponude bilo koji uticajan položaj, a to su sasvim jasno pokazali kada je mlađi Andronik umro, ostavivši ga u svojstvu staratelja svom dvanaestogodišnjem sinu Jovanu. Kantakuzin nije mogao da shvati takvu nezahvalnost. Znao je da ima one osobine koje su u prošlosti uspešno služile Vizantiji, a pošto je njegova klasa bila izuzeta od svake kritike, nije mogao da shvati da je ono što diplomatija postiže stvar tehnike koja se suštinski razlikuje od državništva. Sa uzvišenim dostojanstvom i ubeđenošću u svoj moralni autoritet – koje njegova autobiografija predočava čitaocu u vidu ogromnog i neukusnog zdanja – ponovo je izazvao građanski rat, krunisao se za cara i od malog cara Jovana i njegove majke Ane od Savoje preuzeo izvršnu vlast. Usledilo je trinaest godina strašnog haosa, koje je Kantakuzin video kao seriju trijumfa sopstvene veštine, što bi doista bilo tako kada bi se ona posmatrala izdvojeno i kada se ne bi uzeo u obzir njen kumulativni doprinos uništenju Vizantijskog carstva.

U tom periodu Kantakuzin se stalno obraćao susednim zemljama za pomoć, pregovarajući s vrlo mnogo stila, takta i diskrecije. Ti pregovori ubrzali su propast civilizacije u jugoistočnoj Evropi, jer je njegovim susedima, da bi stvorili zajednički front za odbranu od Turaka, bilo neophodno da u Vizantiji vlada red; oni, međutim, nisu bili sigurni da li će taj red bolje garantovati Kantakuzin ili carica Ana, kolebali su se i tako i sami doprinosili sveopštoj zbrci. Svojim virtuoznim postignućima Kantakuzin je potom dodao i savez sa Orhanom, osmanskim sultanom. I to je izveo kao savršeni stručnjak. Ali to je Turke dovelo u Evropu u tolikom broju da ih je potom bilo nemoguće izbaciti; a kada je svoju kćer dao Orhanu za ženu, zamaglio je jasnu razliku između vizantijskih hrišćana i turskih muslimana, koja je među njegovim narodom i na Zapadu morala po svaku cenu biti očuvana.

Kantakuzin je najzad zapečatio svoja stručna i tupava dostignuća sklopivši mir sa carem Jovanom, sada već mladićem, pod uslovom da na prestolu budu dva cara i tri carice – on, mladi Jovan, njegova majka Ana od Savoje, Kantakuzinova žena i njegova kći, koju je uspeo da uda za Jovana, s tim da on sam bude jedini vladar tokom narednih deset godina. Za takav sporazum svakako je bila potrebna vrhunska diplomatska veština, mada mu je prilično pomogla i činjenica da je zemlja, zahvaljujući njemu, bila krajnje iscrpena. Građanski rat toliko je unazadio Vizantiju da je čak i dvor koji je nekada izazivao divljenje čitavog sveta ostao bez zlata i dragog kamenja. Na venčanju cara Jovana i Kantakuzinove kćeri članovi

kraljevske porodice i plemstvo nosili su ukrase od pozlaćene kože i stakla, a zdravice su ispijane iz limenih i olovnih pehara.

Srećom, ljudski rod uspešno se brani od svojih Kantakuzina svojom sposobnošću da se brzo oporavlja. Čim je primirje između dva protivnika dalo zemlji malo predaha, mladi Jovan je ustao na oružje i pozvao Đenovljane u pomoć, a za njim su krenuli i gotovo svi njegovi podanici. Kantakuzin je uzvratio time što je umesto Jovana za cara postavio svog sina Matiju; bio je siguran da je ono što zemlji treba još jedan pripadnik porodice koja zna kako se stvari rade na pravi način. U tom trenutku Vizantinci su konačno izgubili strpljenje. Okrenuli su se kao jedan protiv njega i oterali ga u manastir. On je svoju sudbinu prihvatio na izuzetno dostojanstven i miran način; pošto se njegova dela nisu dovoljno cenila ovde na zemlji, zamonašio se i okrenuo, sa nepoljuljanim samopouzdanjem, drugom svetu. Preostale godine života proveo je pišući pamflete protiv Jevreja i muhamedanaca kojima je podsticao duhovni građanski rat. Za njega je bilo sasvim prirodno to što je, s vrhunskom veštinom, najpre doveo Turke u Evropu gde oni nisu imali šta da traže, i što ih je zatim, takođe veoma vešto, napadao zbog ideja na koje su imali puno pravo.

Ovaj konzervativni političar, uglađen i blistav poput vode koja se u punom sjaju presipa preko ivice provalije, došao je u Prištinu u vreme kada je trebalo da bude prilično sumnjičav u pogledu svoje sudbine, s obzirom da je bio nov i ne naročito popularan uzurpator; bio je zapravo nesiguran poput člana parlamenta koji prvi put korača preko podijuma da bi zauzeo svoje mesto u sali. Možda nikada nije bio nesigurniji. Grad u koji je ušao, u kome smo Konstantin, moj muž i ja upravo ručali, bio je tada velelepan. Bio je sagrađen od drveta, što neki istoričari smatraju dokazom njegove primitivnosti; ali Sloveni, poput Skandinavaca, kad god mogu koriste drvo za građu, dok je mediteranski običaj da se gradi u kamenu rezultat manjka šume i obilja stenja. Srpski plemići sa svojim ženama dojahali su mu u susret između drvenih kuća, lepi u svojim crvenim ogrtačima postavljenim krznom i izvezenim zlatom, na konjima jednako lepo ukrašenim srebrnom opremom, koja je uglavnom poticala iz Venecije. Slovensko poreklo nije ih mnogo razlikovalo od njihovog posetioca. Mnogi od njih govorili su grčki, a za Stefana Dušana to je bio drugi maternji jezik, jer je u Konstantinopolju živeo od svoje osme do petnaeste godine. Dvorski protokol bio je vizantijski, što se Kantakuzinu veoma dopalo.

Po srpskom običaju, kaže Kantakuzin, kada neki istaknuti stranac dolazi u posetu njihovom kralju, obojica treba da sjašu, a stranac treba da poljubi kralja u obraz i grudi. Ali Stefan Dušan je naredio da se Kantakuzin, kada stigne, pozdravi na način uobičajen u Vizantijskom carstvu; tako su sva vlastela sjahala čim su ga

ugledala u daljini, a kada je prišao poljubili su ga u koleno dok je još bio u sedlu. Potom je odveden u palatu, gde su ga car i carica vrlo otmeno primili, a kada je došlo vreme za banket, odveli su ga u veliku dvoranu i posadili na stolicu koja je nadvisivala onu na kojoj je sedeo Stefan Dušan. Mada je bio Vizantinac, taj banket je na njega ostavio snažan utisak. Vlastela i njihove žene bili su odeveni u svečanu odeću koja se sastojala od zelenih i žutih tunika, prekrivenih dijamantima, dragim kamenjem i sečenim draguljima stare Grčke, a pojasevi su im bili od srebra i zlata. Muškarci su nosili divne bodeže, prstenje s dragim kamenjem, narukvice, i krstove oko vrata, a žene su imale dijademe od zlata i srebra s kojih su se spuštali lančići koji su pridržavali ogromne, prekrasne minđuše. Uz muziku sa svirala pili su ogromne količine medovine i vina, jeli sitnu divljač, srnetinu i ribu u snegu donetu sa Dunava, raznovrsno povrće i voće, ovčje mleko i med; žamor za stolom bio je kao na pravom, kosmopolitskom dvoru. Mnogo Italijana, Španaca i Azijaca došlo je u Srbiju u potrazi za bogatstvom, a ličnu gardu Stefana Dušana sačinjavali su Nemci. Običaj je bio sličan vizantijskom: i vizantijski car imao je svoju čuvenu varjašku gardu sastavljenu od Skandinavaca i Engleza. Ali osim bogatstva i kosmopolitskog izgleda dvora, Kantakuzina ništa manje nisu iznenadili ni izuzetni i prefinjeni dvorski maniri. Kaže kako gotovo nikada nije bio prepušten sam sebi u svom šatoru. Gotovo svakog dana Stefan DuŠan je slao deputaciju istaknutih starih plemića i odabranih mladih paževa koji bi ga molili da dođe u palatu i počastvuje dvor svojim divnim prisustvom; a kada bi prihvatio poziv, Stefan Dušan bi mu izlazio u susret, sačekujući ga na ulazu svoje palate, ponekad čak i na mestu gde bi sjahao.

Kada je posle izvesnog vremena bila zadovoljena konvencija koja je pokazivala da iza posete ne stoji nikakav drugi interes osim želje za društvom, Stefan Dušan je upitao Kantakuzina da razlog njegove posete nije možda potreba za kakvom uslugom, izrazivši nadu da će, ako je to slučaj, moći da mu udovolji. Kantakuzin je odgovorio, pozivajući se na mit o bogovima koji se posećuju, da je došao da bi se sprijateljio sa Stefanom Dušanom pošto mudri ljudi najviše cene odanog prijatelja. Takođe je priznao da od svog domaćina traži pomoć da bi ponovo uspostavio red u Vizantijskoiti carstvu. Dodao je da, ukoliko Stefan Dušan ne želi da mu pomogne, više voli da mu to bude odmah saopšteno kako bi potražio neki drugi način spasenja; iz ove priče koju on sam kazuje vrlo se dobro vidi kakva je pametna i vešta zverka bio. U svom obraćanju postavio je Stefanu Dušanu dvostruku zamku: predstavio je njihov razgovor kao razgovor dva gospodina i sugerisao da će onaj koji promeni ton pokazati da ne spada u tu kategoriju, a istovremeno je nagovestio da će odbijanje pomoći, ako bude usledilo, izgledati kao posledica nemoći.

Ovo poslednje Stefan Dušan, čija je bezbednost mahom zavisila od njegovog ugleda, nije mogao da zanemari. Ima dovoljno vojnika, rekao je, da pruži Kantakuzinu svaku pomoć ukoliko se pokaže da mu je doista potrebna. Kantakuzin je izrazio čuđenje zbog takve formulacije. Kakav dokaz je potreban? Stefan Dušan mu je rekao da će poverovati da je Kantakuzinu pomoć stvarno nužna ako bude predao srpskoj kruni sve gradove u Trakiji, tačnije sve one na grčkoj obali istočno od Soluna. To nije bio preteran zahtev. Stanovništvo Vizantijske imperije u to vreme bilo je pretežno slovensko a manje grčko, te stoga nije bilo nikakvih etničkih razloga zašto se Srbi, Bugari i Vizantinci ne bi ujedinili, a bilo je od najvećeg značaja da carstvo ima zaštitu jake vlasti. Agresori su često opravdavali svoje otimačine takvim razlozima, a ovde – u jugoistočnoj Evropi 14. veka – ti razlozi su doista imali smisla. Gradovi na grčkoj obali koji su bili bez zaštite vlasti predstavljali su nezabravljena vrata za razbojnike sa katoličkog Zapada.

Kantakuzin je odgovorio Stefanu Dušanu onako kako bi se neki engleski diplomata najgoreg starog kova obratio Amerikancu koji mu dosađuje povodom neplaćenog duga. Tema gospodstva bila je ponovo pomenuta s ledenom učtivošću. „Govorite vrlo razumno“ rekao je Kantakuzin, „J kad je u pitanju nagrada koju tražite; nema mudrog čoveka koji ne očekuje nadoknadu za trud i troškove. Ali ako vam vaš instinkt ne govori da treba da mi pomognete u vidu čina milosti, onda ste u pravu kad tražite da platim za vašu pomoć. Međutim ako je kupim i platim, neću biti ni u kakvoj obavezi prema vama, jer onaj ko plaća ono što kupuje ne oseća nikakvu obavezu prema prodavcu. Ali ako mi pomognete iz velikodušnog prijateljstva, iz ambicije koju gaji svaki časni vladar, vama će to što ćete se latiti oružja zbog tako plemenitih motiva a ne iz pohlepe, kao kod kakvih niskih stvorenja doneti slavu. Osim toga“, dodao je, „ako imate mene za prijatelja, dok ja imam carsku moć vi ćete posedovati ono što ja posedujem, pošto prijatelji, kako kažu filozofi, dele sve.“ Svoju tehniku je savršeno primenio; ali sledio je trenutak u kome će pokazati i svoje savršeno slepilo za realnost. „Ako je vaša ponuda za pomoć uslovljena predajom gradova koje tražite, recite to otvoreno", završio je hladno, „tako da mogu napraviti druge planove. Jer kunem vam se da neću predati nijedan grad; ali čuvaću ih, kao što sam čuvao sopstvenu decu.“ Oni nisu bili njegova deca; a nije ih mogao ni čuvati sve dok je tvrdio da jesu.

Stefan Dušan pao je u jarost, što mora da je bio izuzetno impresivan prizor. Stranci koji su ga posećivali opisali su ga kao „najvišeg od svih ljudi njegovog vremena“, a jedan portret na fresci pokazuje da je bio žilav i crnih očiju koje su plamtele iznad visokih jagodica. Njegov bes bio je opravdan jer je uzurpator svojom slabošću predstavljao pretnju za mir na čitavom Balkanu. Stefana Dušana je umirila njegova žena, carica Jelena, i on je pristao da pozove dvadeset

četvoricu najistaknutijih plemića i da s njima razmotri Kantakuzinov zahtev. Jelena je i tu odigrala važnu ulogu, a način na koji je to učinila pokazuje dvojstvo muškog odnosa prema ženama. Oni ih i vole i mrze; čuvaju ih i ružno postupaju s njima; žene su istovremeno i robovi i bića slobodnija od muškaraca. U srednjovekovnoj Srbiji žene su verovatno smatrane pokretnom imovinom jer njihovo svedočenje nije prihvatano u sudovima; a takvo pravilo uvek pokazuje da društvo zapravo nije u stanju da ženu zaštititi do te mere da ona može svedočiti istinito, a ne po nalogu muškarca. Pa ipak, carica Jelena mogla je ustati i u Saboru zatražiti da se politika njenog muža odbaci ili izmeni, i to tako da je bilo očito da je naviknuta da se svojom pameću služi u velikoj meri i bez straha.

Njen govor je bio izuzetno uspešan. Potvrdila je da Srbi nemaju nikakvu obavezu da Kantakuzinove interese pretpostave svojim, ali ih je upozorila da pažljivo razmotre šta je najbolje za njih. Uvijenim, kriptičnim rečenicama, za koje se sada zna da su se odnosile na ponudu Ane Savojske da će Srbima dati jednu veliku oblast u zamenu za Kantakuzina živog ili mrtvog, odbila je svaku mogućnost da nanesu zlo svome gostu. To bi, rekla je, bio zločin ružan ljudima a Bogu odvratan.

Ona je smatrala da treba da pomognu Kantakuzinu, jer se u prošlosti pokazao kao sposoban vladar, a ako bi stekao carsku vlast, mogao bi biti opasan neprijatelj. Predložila je da cena njihove pomoći bude ne traženje novih gradova, već priznavanje srpskog prava na gradove koje oni i njihovi preci već behu uzeli od Vizantinaca. S većom pameću no što je Kantakuzin i slutio, istakla je da će on verovatno prihvatiti te uslove jer mu gubitak tih gradova nije donosio nikakvu ličnu sramotu.

Carica je ubedila i Sabor i svog muža. Stefan Dušan održao je govor i zahvalio joj na brizi koju je pokazala za njegov narod, otišao je do Kantakuzina i rekao mu smešeći se: „Pobedili ste, ubedili ste nas da se zbog vas iziožimo teškoćama i iskušenjima.“ Kada je Kantakuzin čuo Jelenine predloge, oberučke ih je prihvatio, pa se srećno latio svog veštog pisanja. Ali, sreća ga je tako brzo napuštala da se osnova ovog sporazuma potpuno izmenila od vremena kada je planiran do vremena kada je potpisan. Jedan vojnik avanturista koji je krstario granicom između Srbije i Vizantije, lojalan čas jednoj a čas drugoj zemlji, zavisno od toga koja je bolje stajala, uzeo je još jedan vizantijski grad i požurio da ga preda Stefanu Dušanu. Bio je to loš znak. Taj čovek je bio nepogrešiv barometar i pošto je pokazao da po njegovom mišljenju Kantakuzin nije predstavljao ništa, bilo je verovatno i da je njegova stvarna vrednost takva, te ni savezništvo s njim nije bilo ni od kakve koristi za Srbiju. Stefan Dušan se ipak držao dogovora tražeći jedino da i taj grad bude pridodat spisku njegovih poseda, a da avanturista bude

proglašen njegovim podanikom, mada se Kantakuzin silno borio da oboje zadrži u vlasti svoje nemoći. A onda je dvadesetčetvoročlani Sabor ponovo sazvan i saopšteno mu je u parlamentamoj proceduri dostojnoj divljenja koja bi mogla da se malo češće primenjuje da, s obzirom na to da su odlučili da Kantakuzinu pruže vojnu pomoć, sada to moraju i učiniti. Dvadesetorica prisutnih poslata su na čelu vojske sa instrukcijama da svog novog generala slušaju u svemu. Mora biti da je Stefan Dušan, poput Elizabete, ostao da razmišlja o tome kako, osim u sopstvenoj desnici, nijedan čovek nema pouzdanog saveznika.

Osam godina kasnije Kantakuzin i Stefan Dušan ponovo su se sreli, daleko od Prištine, pred Solunom. U to vreme Kantakuzin već beše duboko zabrazdio na svom veštom i samozadovoljnom putu u propast, a Stefan Dušan svoju snagu već beše pokazao na severu i na jugu, na istoku i na zapadu, postavši gospodar Balkana. Učinio je Skoplje velikim gradom i u njemu je na Uskrs bio krunisan za cara i samodršca Srba, Vizantinaca, Bugara i Albanaca. Njegovo vaspitanje u Konstantinopolju prilično je uticalo na etikeciju njegovog dvora, koji je bio kao preslikani vizantijski dvor. Nosio je tijaru a na grbu mu je bio dvostruki orao. Njegovi zvaničnici nosili su imena koja su imali njihovi pandani u Vizantiji: sevastokrator, veliki logotet, veliki domestik i sakelarije. Podražavanje je išlo i dublje od nomenklature. Naravno, nije bio u potpunosti oslobođen briga. Kada je Kantakuzin u svom poslednjem zlosretnom pokušaju da povrati teritorije koje nije mogao očuvati krenuo na njega sa vojskom, uverio se da odbijanje tog napada nije dečja igra, pošto su ga njegovi katolički neprijatelji napali s leđa na granici s Bosnom. Ali, bio je veličanstven, carski veličanstven. Zemlja na kojoj je stajao suočen sa Kantakuzinom bila je nadaleko njegova, ili će to uskoro postati, privučena k njemu magnetizmom stvarne moći koju niko drugi nije imao.

Najpre je morao odbiti Kantakuzinove optužbe za perfidnost. Poput Elizabetinih, i njegovi neprijatelji uvređeno su tvrdili da je Dušan beskrajno prepreden i da ih je obmanuo; ali svaka životinja beži kao lisica ako je gone kao lisicu. Nema sumnje da je prekršio sporazum koji je sklopio sa Kantakuzinom, ali položaj njih dvojice toliko se u međuvremenu promenio da sporazum više nije bilo moguće poštovati. Teško je sprovesti u život ugovor koji su potpisali živ čovek i utvara. Nije lako dokučiti ko je i u kojoj meri u ovom sporu bio pravedan ili nepravedan, jer je na tom mestu u svojim memoarima Kantakuzin stigao do one tačke inače česte u autobiografijama da sebe može podneti jedino ako laže. Ispričao je nešto o Stefanu Dušanu što je uverljivo upravo stoga što je neverovatno. To nešto se neinventivnom Kantakuzinu učinilo tako neobičnim, da je svoj utisak zabeležio u nadi da će time diskreditovati svog uspešnijeg suparnika. On kaže da je usred njihovog otvorenog savetovanja, gde su govorili i Vizantinci i

Srbi, Stefan Dušan iznenada priznao da se veoma plaši Kantakuzina i njegove vojske. Da, rekao je, užasno ih se plaši. Kada bi mu pomisao na njih došla usred sna, budio bi se u znoju; a ako bi mu došla pre nego što bi zaspao, ostao bi budan čitave noći. Ova iznenađujuća tema iskrsla je još jednom nešto kasnije u razgovoru. Kantakuzin ga je pitao kako je dozvolio sebi da se ponizi prilikom posete Veneciji i da kao vladar mnogo većeg i moćnijeg kraljevstva pogne glavu pred tom republikom, on je odgovorio da je sasvim svestan da se ponašao nedostojanstveno, ali da je bio takav iz straha. Dodao je da se čudi, s obzirom na prirodu straha, da se nije poneo i gore. Kantakuzin je ovo tobože naivno prokomentarisao rekavši da su on i čitav svet očito o Stefanu Dušanu imali suviše uzvišeno mišljenje, pa je odmah zatražio da car vrati sve vizantijske teritorije koje beše osvojio.

Stefana Dušana je zaprepastio taj predlog. On je razmatrao prirodu straha i povremene bolesne fantazije kojima je – kao i svi smrtni ljudi – bio sklon; ali nije imao ni najmanju nameru da se ponaša kao slab čovek. Bio je to trenutak u kome kao da se iz Cezarevog dela *De Bello Gallico* odjednom pomolio neki lik Dostojevskog. Ne postoji neobičniji dokaz o tome kakav je slovenski karakter oduvek bio, jer Stefan Dušan je jasno iskazao istu onu težnju koja je i danas vrlo karakteristična za Slovene – želju da se sagleda celina. Kada se nađu u nekoj sudbinskoj krajnosti, oni streme ka drugoj, pokušavajući da shvate i nju. Da je bio poražen i lišen svake nade, pričao bi o pobedi sve dok se njegovi slušaoci ne bi počeli čuditi takvom hvalisanju. Stoga je za njega bilo prirodno da istraži svoju sposobnost da se nosi sa užasnim strahom, jer iako mu je opasnost i dalje pretila činilo mu se da je uspeo da nađe način da ga savlada.

Suština njegove moći bila je ogromna snaga koja mu je omogućila da se prepušta i delikatnostima svog slovenskog uma. Očito je bio čovek eksplozivne ali ne i mnogo teške naravi koja je išla ruku pod ruku sa savršenim zdravljem i izuzetnom vitalnošću. Jedan uvid u to kakav je bio može se steći iz onog odlomka *Dela svetaca*, gde se govori o svetom Petru Tomi, vrlo glupoj i netaktičnoj osobi, sasvim nepogodnoj za položaj papskog legata koji mu je bio dodeljen. Sveti Petar Toma bio je poslat na srpski dvor da bi ga privoleo na prelazak u katoličanstvo, ali je iz nekog tajanstvenog razloga odbio da caru, prilikom prijema, ukaže uobičajene znake poštovanja. To je, sasvim razumljivo, razjarilo Stefana Dušana, koji je, pod pretnjom da će ih oslepeti, zabranio svim katolicima na dvoru da sutradan prisustvuju misi koju će legat služiti. Sveti Petar Toma to je protumačio kao znak da će biti ubijen, mada oslepljivanje – običaj koji su Srbi preuzeli od Vizantinaca – nikada nije za posledicu imalo i smrt. On je ipak odslužio misu, a prisustvovali su joj mnogi Nemci iz careve garde i drugi dvorani katolici. To je bio

prilično ružno s njihove strane, s obzirom da je u Srpskom carstvu vladala potpuna verska sloboda te su mogli prisustvovati svakoj drugoj misi osim onoj koju je služio čovek koji je uvredio njihovog cara. Kada ih je Stefan Dušan pozvao k sebi i kada su mu rekli da su za svoju veru spremni da daju i život a ne samo vid, on je prasnuo u smeh i nije ih kaznio zbog smelosti koju su pokazali; a prema svetom Petru Tomi ophodio se s posebnom ljubaznošću tokom celog njegovog boravka na dvoru.

Kroz ovu priču blista odsustvo želje da se vreme gubi na mržnju i nasilje, tako karakteristično za Stefana Dušana. Može se činiti da je to neobična osobina za jednog oceubicu; ali i taj ogromni prvi zločin ima aspekte koji nas upozoravaju da o njemu ne sudimo kao o događaju koji pripada našem dobu. Kada je Stefan Dušan ubio svog oca, on nije ni ubio, ni zatvorio, ni prognao svoju maćehu. Šest godina kasnije udao ju je za despota Jovana Olivera i dao joj veliki miraz, koji je uključivao Ovče polje i Veles; a dokumenti u kojima je naziva svojom „voljenom majkom“ pokazuju da je na dvoru bila poštovana osoba. Uzalud se pitamo kako je to bilo moguće, kako su oni, nalazeći se, na primer, u istoj sobi, mogli uopšte i da dišu, uzevši u obzir koliko je straha i sramote bilo na obe strane. Ali ta situacija nije stravična kada se uporedi sa onim što su činili Tjudori, jer je gospa Džejn Grej[426] mogla samo uzdisati za delićem nemanjićke tolerancije; a ma kakvo poređenje s modernim vremenom, mada bi, pre tridesetak godina, bilo u našu korist, sa svakim novim svitanjem sve više je protiv nas. Nema sumnje da razlog neuspeha Stefana Dušana da ostvari sreću i dobrobit za sve nije ležao u odsustvu njegove želje da to učini. Kao i većina nas, i on bi to učinio samo da je znao kako.

On je puštao život da ide svojim tokom. U njegovoj vladavini nije bilo totalitarnosti niti ksenofobije. Njegov narod nije bio previše sklon trgovini i radu u rudnicima, jer mu se, sasvim razumljivo, više sviđalo da živi od svoje bogate zemlje. Vladar se tome nije protivio, i za trgovce je doveo Venecijance i Ragužane a za rudare Sase, i sa njima je postupao dobro. Znamo šta je o tome i mnogim drugim stvarima mislio, jer je za sobom ostavio Zakonik koji je imao gotovo dve stotine članova. To je bio veliki poduhvat, koji ne samo da je osavremenio zakone ranijih kraljeva iz dinastije Nemanjića već je bio i uravnoteženi spoj severnjačkog prava i vizantijskog kodeksa koji je ustanovio Justinijan. On je na prijatan i originalan način zadovoljavao potrebe jedne društvene strukture koja nije bila za prezir, čak ni u poređenju sa Zapadom.

Na Zapadu u to vreme zemlja je bila podeljena između feudalnih gospodara koji su imali bezbrojne kmetove; u Srbiji je bilo vrlo malo kmetova, toliko malo da su bili najmalobrojnija klasa, a postojala je velika klasa malih posednika. Postojao je i narodni sabor koji se sastajao da raspravlja o važnim pitanjima poput nasleđa

na presto ili povodom građanskog rata; sabor su sačinjavali vladar, njegovi upravitelji, visoko i niže plemstvo i crkveni velikodostojnici; jedna vrsta ovog sabora, samo malobrojnijeg, sastala se da odluči o tome da li Kantakuzin treba da dobije srpsku pomoć. Lokalna vlast bila je u rukama cele slobodne zajednice, kao što je to bilo i sudstvo, osim posebnih slučajeva – veleizdaje, ubistava i razbojništava, koji su bili u nadležnosti kralja. To je značilo da narod u celini rešava pitanja koja u potpunosti razume, dok su pitanja izvan opšte sfere razumevanja rešavali vladar i izabrani predstavnici naroda; jer, klase nisu bile zatvorene, a plemstvo i sveštenstvo popunjavali su se iz redova seljaštva.

Nasuprot vojnim teškoćama koje su stalno opsedale Stefana Dušana stajala je sigurnost njegovih poseda: zemlja zadovoljnih ljudi prepuna zlata, srebra, žita, stoke, ulja i vina, koja je sledila dve tradicije: jednu – vizantijsku – zrelu, drugu – slovensku – u nastajanju, koja je svim srcem težila civilizaciji. Vladali su obilje i velikodušnost: gestom koji je tako podsećao na naše doba Tjudora kada je gospodin, koji na nekoliko meseci napušta svoju kuću u unutrašnjosti, nalagao da svi gosti koji u međuvremenu naiđu budu primljeni kako dolikuje – Stefan Dušan je naredio da svi strani poslanici koji putuju zemljom dobijaju redovno meso i piće na račun dvora. Zadirući sve više u vizantijske posede na jugu vraćao im je sve ono što je bilo neophodno za civilizovan život, a što oni behu gotovo zaboravili. Imao je dovoljno novca i stoga nije morao otimati svojim novim podanicima onako kako su to činili učesnici u građanskom ratu; porezi su bili manji, popravio je urušene zidine njihovih tvrđava, a srpski vojnici čuvali su red i zakon. Poštovao je i princip tolerancije, vrlo drag vizantijskom stanovništvu; treba imati na umu da su pravoslavci u Konstantinopolju bez oklevanja jurnuli da odbrane džamiju saracenskih trgovaca kada su je napali fanatični latinski vitezovi. Taj princip se, naravno, nije mogao potpuno sprovesti, Stefan Dušan je morao imenovati srpske upravitelje da vladaju novoosvojenim teritorijama, a srpsko sveštenstvo poslao je tamo gde se lokalno pokazalo nepomirljivim; ali je lokalni društveni i politički poredak ostavio netaknut, a stanovništvo na osvojenim teritorijama nije bilo izloženo nikakvoj diskriminaciji.

Činilo se kao da srpskim carstvom teku med i mleko. Da se moraju izliti preko Vizantije, celom njenom teritorijom, sve do Bosfora. Svima je izgledalo sasvim moguće da će jednog dana Stefan Dušan stići do Konstantinopolja, da će postati car ne samo Vizantinaca nego i Vizantije, i da će mu sedište biti u palati u kojoj su carevali Konstantin Veliki i Justinijan. Ima mnogo razloga kojima se može objasniti zašto u tome nije mogao uspeti. Konstantinopolj je teško bilo osvojiti bez flote, a Stefan Dušan nije mogao da stvori moćnu flotu niti da ubedi kratkovidu Mletačku republiku da sklopi s njim savez da bi joj on pomogao u borbi protiv Turaka. Ali

bilo je i mnogo razloga zbog kojih se činilo da neće biti moguće da stvori ni carstvo koje je stvorio; po kartama koje su protiv njega podelili njegovi susedi na svim granicama izgledalo je da je širenje njegovih teritorija apsolutno nemoguće. Ali ni po onome kako je počela vladavina naše kraljice Elizabete, niko nije mogao da nasluti kako će se ona završiti. Ruski istoričari 19. veka, skloni Bugarima i protivnici Srba, mahom tvrde da Stefan Dušan nije mogao stići do Konstantinopolja. A ipak, njegovo doba, i svi oni koji su pamtili njegovu slavu, verovali su da je sposoban za takav podvig, pa čak i za više od toga. Međutim, i da je osvojio grad zatekao bi ga u žalosnom stanju: njegovo bogatstvo bio je istopljeno u građanskim ratovima a stanovništvo proređeno prvim napadima kuge; njegovu dragocenu luku držali su italijanski nitkovi koji su prigrabili trgovinu i vređali one koje su pljačkali. Oni koji su ga poznavali verovali su da će gradu povratiti sjaj, što bi bilo ravno čudu. Ali on je mogao postići i čudesnije stvari. Mogao je spasiti Evropu od Turaka, ili ih barem držati na odstojanju, dajući tako Evropi dovoljno vremena da se naoruža. Tada možda Mađarska ne bi morala da izdrži sto pedeset godina turske tiranije, Beč nikada ne bi bio opsednut, a najstrašnija od svih strahota – Austrougarska imperija – nikada ne bi morala biti stvorena. Naša noć bila bi manje tamna, a naša slava mnogo blistavija.

Ali Stefan Dušan je umro. U četrdeset devetoj godini života, u selu tako beznačajnom da mu nije zapamćeno ni ime, umro je u stravičnim bolovima, kao da je bio otrovan. Zbog njegove smrti dogodilo se mnogo ružnih stvari. Mi smo, na primer, sedeli u Prištini, s laktovima na stolnjaku prekrivenom smeđim i ljubičastim mrljama, jedući pirinač začinjen pilećim batacima sićušnim poput vrapčjih, a prema nama su išli čovek i žena koja je na leđima nosila gotovo ceo plug. Na ovom mestu, gde su žene nosile dijademe od zlata i srebra, i gde je carica govorila pred Saborom koji ju je s poštovanjem slušao, gde se ženstvenost toliko priznavala da je slikar mogao da strastveno prikaže ženin lik na fresci i da publika to prihvati, ova žena dugo je hodala teško natovarena, dok je njen muž išao pored nje ne noseći ništa.

Bilo je jasno da su prešli dug put, jer su se njihovi opanci i čarape beleli od prašine, i mada je žena bila moje građe – čvrste konstitucije tovarnog konja – plava senka umora ležala joj je na usnama. Njen muž je prišao upravniku hotela oslonjenom na vrata i dugo razgovarao s njim, dok je ona stajala i gledala u nas. Nije mogla da sedne zbog dugačkog metalnog sečiva koje joj je bilo vezano za leđa i pružalo se od kolena pa do iznad glave. Bilo je očito da ni njoj ni njenom mužu nije bilo nimalo neprijatno zbog prizora koji su pružali. Lica su im delovala pošteno i ozbiljno i mislim da ne bi učinili ništa što njihova zajednica ne bi odobrila; kada joj je on vezao plug za leđa, oboje su radili u skladu sa običajem

koji nikada niko u njihovom svetu nije kritikovao, i u kome ni sa jedne strane nije bilo nimalo grubosti, niti negodovanja. Ona nije izgledala kao sredovečna žena protiv koje se muž okrenuo pošto je izgubila seksualnu privlačnost; imala je dvadeset i nešto godina i bila čak donekle i lepa; a činilo se da među njima vlada i prilična sloga, iako je njihovo ponašanje bilo krajnje suzdržano.

Moglo bi se prigovoriti da kad je već tako, kada su ona i njen muž zadovoljni a zajednica nema ništa protiv njihovog ponašanja, stranci nemaju baš nikakvog razloga da se oko toga uzbuđuju. Ali u Prištini je bilo jasno da to nije tačno. Svaki prostor u kome muškarac ima negraničen primat, gde žene rade sve poslove i gde im se uskraćuje pravo da se ponašaju slobodno, u skladu sa svojom voljom, zapravo je odvratan ne samo zbog posledica koje ostavlja na ženu, jer ona uvek nauči nešto iz poslova koje je prinuđena da radi, već zbog toga što obezvređuje muškarca. Ovaj kosovski seljak bio je snažan i lepog držanja, ali je imao neku evnušku mekoću, što je bilo i prirodno s obzirom da se odrekao fizičkog napora. Očekivao je od žene da radi sve, da izrodi narednu generaciju i da za postojeću obavlja sve što je potrebno; očigledno je da sebi nije ostavio dovoljno posla. Mada ta žena nije bila sasvim neugledna i mada su njena crna haljina i narandžasta marama izgledale uredne i čiste, delovala je nekako zapušteno. Bila je nemarna prema svojoj utrobi. Zaboravila je da je mora štedeti, ne iz gordosti ili kukavičluka, već stoga što je njeno telo oruđe opstanka. Život koji njih dvoje treba da stvaraju da bi hrlio napred u susret vremenu, vukao se za njima kao senka po blatu. Ljudi su ovde nekad znali sve što mi znamo danas, pa i više, ali to znanje umrlo je posle smrti Stefana Dušana, ubijeno je na Kosovu polju.

Obasjani sunčevom svetlošću njih dvoje krenuše dalje; boje na njima bile su jasne, njihova tela jaka, prazna i tupa. Krenuh na sprat u toalet. Kroz otvorena vrata mogla sam iz hodnika da vidim manastirski čiste i asketske sobe, sa krevetima koji su imali metalno uzglavlje i sa klimavim toaletnim stolovima na kojima su stajali emajlirani bokali i lavori; gole podne daske bile su izribane do beline na tajni način koji su poznavali samo Cigani. U jednoj sobi neki Albanac ležao je na krevetu zureći u tavanicu i računajući nešto na prstima. Klozet je bio onog starog turskog tipa: mala prostorija s kamenim podom na kome je blizu zida bio otvor a nedaleko od njega slavina za vodu. Pod je bio potpuno mokar. Ko god je koristio ovo mesto izlazio je napolje cipela natopljenih mokraćom. Sve je na tom mestu bilo gadno. Zbog rupe u podu i nečeg tako strogo tradicionalnog u proporcijama same prostorije, učinilo mi se kao da se izmet, pošto ga je čovek izbacio iz sebe, pretvorio u neki nov, neprijateljski i čudesno moćan element koji svojom tamnom masom iz koje se cedi odvratna tečnost može prekriti čitavu zemlju. Obuze me panika koju loši higijenski uslovi katkad izazivaju i kod

najiskusnijih i najtvrđih putnika. Osećala sam se grozno, kao da me je ovo mesto zapljusnulo prljavštinom koju nikako neću moći da sperem, jer je jača od vode i sapuna.

Siđoh dole i rekoh mužu koji je stajao pred hotelom gledajući komad narandžaste tkanine: „U vizantijskom Konstantinopolju bilo je dovoljno vode, a iz bolničkih povelja znamo da su imali izuzetno lepa kupatila i klozete.“ „Jadna moja“, reče on, „i mislio sam da će biti tako. Otišao sam do radnji da potražim za tebe neku maramu koja se ovde pravi, ali ovo je sve što imaju.“ Bio je to četvrtast komad tkanine lošeg kvaliteta, porubljen mašinom. Na svakih dvadesetak santimetara, kroz ivicu, u žalosnoj imitaciji ukrasa, bilo je provučeno nekoliko resa od narandžastog konca, dugih desetak santimetara. „Čuo sam da se u gradu od neke žene može kupiti lep vez“, reče moj muž. „Ali ovo je ono što većina žena nosi. Još nismo naišli na nešto ovako obično. Kažu da su ljudi ovde tako siromašni da nemaju vune ni za sebe; izgubili su svaku naviku da bilo šta ukrašavaju.“

KOSOVO POLJE II

Kad smo ušli u kola, Konstantin se namršti na svele latice poljskog cveća i ruža, otpale sa buketa koji sam bacila pre ručka. „To stvarno ne razumem“, reče on, „pretvarate se da volite lepe stvari, a berete cveće iako znate da će uvenuti i da ćete morati da ga bacite.“ „A što da ga ne berem?“ upitah. „Na livadi gde sam ga nabrala ostalo je more sličnog i ovo nikome neće nedostajati, a nama je nekoliko sati pružilo uživanje.“ On slegnu ramenima i reče: „Pa dobro, ako to tako vidite, onda to tako vidite.“ A onda je, zauzevši svoje mesto, zabacio glavu i sedeo zatvorenih očiju, sa prezrivim osmehom na usnama. „Vi ste sasvim drukčiji od moje žene“, reče. „Ona je mistik; radije bi obišla neki cvetić pored puta nego da ga uzbere. Ali vi Englezi to ne shvatate, niste nežni.“ Pakosniji deo mene ćutke je primetio da Gerda ne bi mogla zaobići nijedan cvetić a da ne pričini priličnu štetu okolnom zemljištu. Pomislih na njenu mržnju prema mladim Ciganima koji su bili poput cvetova. „Nežna je kao što su bili Turci“, rekoh samoj sebi, „Turci koji su voleli prirodu i ubijali ljude.“ Sedeli smo ćuteći dok se put uspinjao iz ravnice u kojoj je ležala Priština, osvrćući se da pogledamo nove, bele zgrade koje su štrčale poput isturene, četvrtaste brade iz bezobličnih drvenih udžerica starog grada i zadirale u tamno zelenilo polja. Gusta i neprozirna trava davala mu je veštački izgled, kao da je bilo stvoreno za neku posebnu namenu, poput naših trkališta i terena za golf, ili one mogile kod Silberija koju su naši preistorijski preci podigli ko zna iz kakvih razloga.

Pokušala sam da poreknem njegovo ravnodušno, jednolično hvalisanje zbog nepopravljive štete koju je nanelo našem rodu. Pretvarala sam se da je verovatno malo šta bitno na njemu uništeno, jer da je slovenska kultura doista postojala, Srpsko carstvo ne bi propalo za samo trideset osam godina, koliko je proteklo između smrti cara Dušana i bitke na Kosovu. To je mišljenje istoričara koji su protiv Srba; oni ističu da se za vrlo kratko vreme njegovo carstvo raspalo na sastavne delove, tako da se Turci nisu suočili sa jedinstvenim narodom, već sa labavim savezom feudalaca i njihovih pristalica. Ali ma koliko da sam to samoj sebi ponavljala, znala sam da je to besmislica. I Engleska bi možda zapala u teško stanje i međusobne borbe raznih struja da je Elizabeta umrla u četrdeset devetoj umesto u sedamdesetoj; a postojalo je mnogo razloga zbog kojih je Srbija bila posebno sklona takvim neredima.

Jedan razlog je ležao u genetskoj grešci koja je u mnogim slučajevima odgovorna za nestabilnost civilizacije. Kao što se često događa velikim ljudima, Stefan Dušan je za sobom ostavio sina koji je bio njegova bleda slika; bio je izuzetan i prefinjen, ali mu je nedostajala očeva impresivnost i snaga. Mada je

Stefanu Urošu bilo samo devetnaest godina kada je došao na presto, njegova ograničenja bila su već poznata. Izgleda gotovo sigurno da njegova majka, carica Jelena, nije želela da on preuzme vlast. Izvesno vreme vladala je sama, čak je i zapovedala vojskom na bojnom polju; kasnije, pošto se povukla u manastir pod imenom Jelisaveta, nastavila je da upravlja jednim delom carevine. Osam godina posle smrti Stefana Dušana, vizantijski car Jovan pokušao je da napravi savez sa Srbima protiv Turaka, poslavši patrijarha da učini početne korake za ukidanje ekskomunikacije srpske crkve. Misija je bila upućena carici koja je tada već bila u manastiru. Nažalost, patrijarh je umro na putu za Srbiju, a za to doba, ispunjeno napetošću i trzavicama, bilo je tipično što posle njegove smrti nije preduzeto ništa da se pošalje još jedna delegacija.

Još jedan razlog za propast Srbije bila je nesreća koja se obrušila na zemlju ubrzo pošto je Stefan Dušan umro, tako užasna da bi uzdrmala bilo kog naslednika, bez obzira na njegove sposobnosti. Ona se opisuje kao glad od koje je umrlo mnogo ljudi, a po svemu sudeći bila je to neka vrsta kuge, poput one koja je opustošila Konstantinopolj. Epidemija je ubila silne ljude, uništila zanatske centre i trgovinu. Takva katastrofa morala je pogoditi carstvo koje je cvetalo u sreći tri četvrtine veka onako kako je kriza 1929. godine unazadila Sjedinjene Američke Države. U danima kada ekonomska teorija još nije bila ni začeta i kada obični ljudi nisu o njoj imali nikakvu predstavu, nezadovoljstvo izazvano materijalnim položajem nalazilo je svoj izraz u teološkim i dinastičkim raspravama koje nisu imale ni najmanju vezu sa stvarnim teškoćama.

Vizantinci toga doba iskazivali su svoje nezadovoljstvo u sporenju sa zelotima, a Srbima, koji su bili više umetnici nego intelektualci, draže su bile rasprave o onome što vide. Stoga su se gložili oko vladara. Bolje bi im bilo da su pokušali da nađu odgovor na pitanje da li se božanska svetlost Preobraženja može sagledati telesnim okom, jer bi im to možda pomoglo da zadovolje taštinu nevidljivih sila, pošto se Srbija morala veoma truditi da ne uznemiri vidljive sile. Jer, ona je tek stvarala svoje plemstvo, što će reći svoju upravljačku klasu, na način koji je tražio priznati autoritet. To se vidi iz činjenice da je plemić koji je dobio vojničko ili civilno zaduženje istovremeno dobijao od vladara i oružje i konja za borbu; kada bi umro, ono što je dobio, ili zamena za dobijeno, moralo se vratiti vladaru, koji je potom odlučivao da li će to podariti nasledniku umrlog ili nekoj drugoj porodici. To znači da je monarh imao gotovo crkvenu vlast i da je njegova volja bila sveti zakon. Ako bi oklevao pri donošenju ovakvih ili sličnih odluka, na njega bi se obrušila gomila feudalaca osporavajući mu pravo na vlast i nastojeći da mu je oduzme. Za Slovene je uvek bilo tragično to što se u trenucima krize među njima javljalo ne premalo već previše ljudi sposobnih da preuzmu rešavanje problema.

U prvih nekoliko godina vladavine Stefana Uroša javio se veliki broj ljudi željnih njegovog prestola. Među njima su bili njegova majka, očev brat Simeon, njegov zet, dva velikaša – braća Uglješa i Vukašin, prvi peharnik a drugi konjušar na njegovom dvoru, koji su se pobunili protiv njega i uzeli veliki deo zemlje za sebe. Postojalo je još nekoliko glavara sa sličnim pretenzijama, kao i nekoliko vrlo energičnih ličnosti koje su se sjurile na Bugarsku i rasparčale je. Izvesno vreme pre Kosovske bitke o njima se nije znalo gotovo ništa. Stefan Uroš oteran je iz zemlje i ubijen, a kasnije je priča o njegovoj blagosti navela pobožne ljude da pričaju o čudesima koja se događaju na njegovom grobu. Za taj grob nam je u manastiru Jazak na Fruškoj gori onaj ruski monah rekao: „Ovde nema ništa zanimljivo, samo telo jednog srpskog cara." Vukašin i Uglješa ubijeni su dok su vodili svoju vojsku na Turke. Vukašina je ubio neverni sluga. One koje nije odnela prirodna smrt ili vojnički poraz, bacila su u zasenak dva vladara izrazitih sposobnosti.

Jedan je bio bosanski kralj Tvrtko, poreklom od Nemanjića, koji je zavladao dobrim delom Dalmacije i srpskih teritorija na zapadu, a drugi knez Lazar, onaj Lazar čiju sam tamnu, poraženu ruku dotakla u Vrdniku, koji je vladao severnim i istočnim srpskim zemljama. Tvrtko je pokazao velike vojničke sposobnosti, a Lazar je već zabeležio prve vojne uspehe. Potpisivanjem sporazuma čiji je cilj bio da se održi slovensko jedinstvo pred Turcima, pokazali su i dovoljno pravog državničkog dara. Njihov sporazum je pokazivao da je opadanje Srpskog carstva posle smrti Stefana Dušana samo oseka posle velikog talasa, i da je moguć još jedan, jednako veliki talas. Tvrdeći da je balkanska hrišćanska civilizacija samu sebe osudila na propast, istoričari zapravo snobovski i malodušno izbegavaju da po zlu pomenu Staru damu – sudbinu. Po svemu sudeći Kosovska bitka oduzela je od civilizacije barem onoliko koliko je Engleskoj bilo dato da dosegne posle Tjudora.

Bila je to neprijatna pomisao jer je ukazivala na to da je svet u koji smo se ukrcali brod koji pušta vodu i koji se možda neće održati na površini. Nisam htela da izađem iz kola kada je Konstantin rekao: „Sada moramo peške, pokazaću vam celu našu tragediju." A kad sam najzad kročila na put, nisam osetila ništa. Videla sam samo obične zelene padine poput onih koje se mogu naći u nekim Viltširskim[427] dolinama; visoko, srebrno nebo je iz tog prizora otklanjalo sve nepoznato i neobično jer su pod njim snegom prekriveni vrhovi dalekih planina izgledali kao blistavi oblaci; videla sam i neke vijugave puteve i raštrkane zgrade. Ništa što se ovde dogodilo nisam mogla da povežem sa sadašnjim vremenom. U Gračanici sam videla srednjovekovnu Srbiju kao živu sliku, onako kako posetilac može videti Tjudore u Hempton kortu, ili Fridriha Velikog u Potsdamu; ali vojnici koji su ovde stajali uoči Vidovdana 1389. nisu za mene bili čak ni duhovi, već reči iz neke knjige. Bilo je prijatno biti tako izuzet. Setih se kako sam se plašila prve

godišnjice najstrašnijeg događaja koji me je zadesio i kako sam se probudila tog dana ne osećajući apsolutno ništa. Odvojih se od automobila i kretoh prema žbunu ružičasto-ljubičastog cveća koje je raslo nekih stotinak metara dalje; uživajući u svežem povetarcu što je slobodno duvao sa planine, nastavila sam da hodam i ne osvrnuvši se kada me je Konstantin pozvao. Dragutin potrča za mnom i reče polako, da bih razumela: „Kao dete je, kao dete.“ Držao je ruku dve tri stope od zemlje, a drugom je pokazivao na Konstantina. „On je kao dete, ali ima lošu ženu. Dođite na brdo, zanimljivo je. Ne obraćajte pažnju na njega.“

„Ne, nije to“, rekoh, ali nisam bila u stanju da objasnim, pa pođoh za njim preko trave da se pridružim svom mužu i Konstantinu. Stajali su na stazi koja se uspinjala uz jedan brežuljak na čijem se vrhu nalazila bela, šestougaona građevina pod metalno-sivoplavom kupolom. Oko nje iz zemlje su virili kosi stubići muslimanskih grobova, tu i tamo rasle su divlje ruže, a videla se i jedna voćka, okićena smeđim venčićima mrtvih pupoljaka. Iz naizgled praznog ulegnuća između dva brda, odjednom izroni mnoštvo ljudi s kojima nam se put ukrsti u blizini zgrade. Među njima je bila jedna žena pod velom; crnilo njene pamučne haljine izgledalo je zastrašujuće avetinjski naspram teške, letnje prašine. Minula je pored nas sa bebom u naručju i sa dvoje sitne dece oko nogu, budeći asocijaciju na tamnu, klizavu, neindividualizovanu plodnost ikre. Bio je tu i jedan mršav muškarac divljačnog izgleda, sa pastirskim štapom, obraza toliko upalih da bi se, da nije bilo njegovog udubljenog stomaka, moglo pomisliti da je upravo izvadio svoju veštačku vilicu. Tu je bila i jedna četrnaestogodišnja devojčica, hrišćanka, za koju bi bilo bolje da je nosila zar, jer joj je lice delovalo ukočeno i prazno od neprestane gladi, kao da je pojam sitosti bio izvan njene moći poimanja. Nosila je suknju napravljenu od ravnog komada tkanine čija je jedna fabrički obrađena ivica bila nabrana na struku, a druga štrčala oko njenih kolena kao parodija balerinine haljinice. Bilo je tu i nekoliko dečaka; svi su imali fesove i bili krivonogi. Žena pod feredžom kliznula je sa decom kroz oronuli ulaz u predvorje zgrade, a Konstantin kratko reče: „To je za njih sveto mesto.“ I doista, žena je izgledala kao da obavlja neki posao koji zadovoljava i motorne funkcije i osećanje dužnosti, nalik na kupovinu ili odlazak u posetu, ali na način karakterističan za molitve muslimanki. Muškarac sa pastirskim štapom zurio je u Dragutina s divljenjem kakvo izaziva izuzetno lep čovek. Deca nam prineše bukete cveća s gotovo aristokratskim nenavaljivanjem, a Konstantin reče: „To su čuvene kosovske bulke koje ne rastu ni na jednom drugom mestu, tvrdi se da su izrasle iz krvi pobijenih Srba. Uskoro će se cela ravnica crveneti od njih, ali sada je, kao što vidite, još rano; ovo su samo pupoljci.“ Bila je to jedna vrlo lepa vrsta divljih božura, sa zlatnom čašicom i ružičastim tučkom. Moj muž kupi buket od

devojčice, a Dragutin od dečaka; na Kosovu on se ponašao kao na izvorima i u crkvama: bio je mistično, vojnički uzbuđen, kao da odaje poštu svetinjama.

Konstantin poče da nam priča kako su trupe bile raspoređene za bitku. Ovde je bio šator kneza Lazara, tamo su čekali Turci. „Nije bilo tako!“ prekinu ga Dragutin. Uzviknuo je to polako i bez ljutnje, kao i uvek kada je bio podstaknut rodoljubivim žarom. „Nisu mogli čekati na severozapadu! Nisu bili ovde, nego tamo, psi! A onuda, onuda je trebalo da dođe Vuk Branković sa svojim trupama, ali se okrenuo i napustio bojno polje.“ „Vuk Branković je“, reče Konstantin, „Juda naše priče. Bio je zet kneza Lazara koji ga je izuzetno voleo, a pretpostavlja se da se prodao Turcima i da je u ključnom trenutku odveo svoje trupe sa bojnog polja, izlažući tako bok Lazarevih trupa neprijatelju. Ali današnji istoričari smatraju da nije bilo izdaje, već da jedan srpski velikaš nije na vreme dobio poruku da treba da dođe u pomoć Lazaru, te ga je tako izneverio. Ali mi svi znamo da nismo izgubili na Kosovu zbog izdaje, već zbog toga što smo bili podeljeni.“ „Da“, reče Dragutin, „to kaže pesma, da je Branković izdao, ali mi znamo da nije bilo tako, da smo izgubili bitku zato što nismo bili jedne pameti.“ „Kako to znate?“ upitah. „Hoćete da kažete da to učite u školi?“ „Ne“, reče on, „mi to znamo pre nego što pođemo u školu. To je nešto što narod pamti.“ Još jednom me je zadivilo neobično poštenje slovenskog uma, slovensko odbijanje da se protivrečnosti izglade ne bi li postale prihvatljive kakvom racionalnom cenzoru. Izgradili su mit koji je njihov poraz pripisivao izdaji i time iz njega izvukli žaoku, kao što su to učinili i Nemci posle rata; pri tom nisu suzbijali ni onaj kritički nastrojeni deo svog uma koji im je govorio da je mit ipak samo mit. S nedoslednošću koja nije bila opasna, jer su je priznavali, puštali su da mit i njegova kritika uporedo žive u njihovom pamćenju i duhu.

Konstantin i Dragutin zamahali su rukama u pravcu ravnice, ali ja još nisam videla ništa. Okretoh se i pogledavši belu zgradu pored nas, upitah: „Šta je ovo? Možemo li da uđemo unutra?“ „Naravno, naravno“ reče Konstantin, „ona je vrlo zanimljiva; to je mauzolej Gazi Mestana, turskog barjaktara koji je poginuo u bici i sahranjen na mestu gde je pao.“ „Da“, reče Dragutin, „mnogo naših palo je na Kosovu, ali, hvala Bogu, palo je i mnogo njihovih.“ Dok smo ulazili u drveno predvorje, žena pod feredžom i njena deca kliznuše mimo nas ka izlazu. Nađosmo se u prostoriji koja je, mada svetla i čista, izgledala kao da je dugo niko nije koristio za normalne poslove; u stvari, bila je tako stara da bi čovek očekivao da u njoj vidi jedino punjene životinje; ali tu nije bilo ničeg osim dva kovčega muslimanskog tipa, sa kosim poklopcem, višim tamo gde leži glava i nižim kod nogu. Bili su prekriveni pohabanom zelenom čojom i okićeni komadima tkanine, nekim sa neveštim vezom, drugim sa štampanim dezenom. Na zidu su visili

uramljeni dokumenti ispisani turskim pismom, kopija sultanovog pečata i neke razglednice. U susret nam krenu jedan čovek smešeći se srdačno i neodlučno. Nosio je izbledeli fes i urednu mada vrlo pohabanu zapadnjačku odeću. Čitav njegov izgled bio je melanholična aluzija na položaj mnogo bolji od onog u kome je sada; viđala sam ljude poput njega u Engleskoj kako, još pomalo vedri, po novembarskoj kiši idu u letnjem odelu i nose slamnate šešire. Ispričao nam je napamet naučenu priču o slavi i viteštvu Gazi Mestana koja je neprirodno isticala iz neke moždane ćelije okamenjene sećanjem. „A ti? Ko si ti?“ upita Konstantin. „Ja sam potomak Gazi Mestanovog sluge“, odgovori čovek. „Šesnaesta generacija. Moj predak bio je pored njega kada je poginuo, sklopio je svom gospodaru oči, sačuvao njegovo telo i bdio nad njim kada je ovde sahranjen. Tako smo ga svi mi čuvali.“

Jedan slabovidi dečak utrča u prostoriju i stade pored čoveka, koji ga zagrli. „Ovo je moj brat“, reče on nežno i prisloni obraz uz dečakovu finu, pravu kosu. Izgledali su neverovatno krhki. Da ih je neko kakvim kamičkom pogodio u poput papira istanjene slepoočnice srušili bi se na zemlju, ne prestajući da se slabašno smeše. Između dečakovih smeđih cipela i iskrzanih rubova pantalona videli su se goli članci, koji su tako štrčali da je koža razvučena preko njih bila jasno crvena. „Od čega žive ovi ljudi?“ upitah. „Verovatno dobijaju nešto od posetilaca, jer ovo je sveto mesto“, reče Konstantin. „A sigurno ih plaća i vakuf, muslimanski zadužbinski fond. U svakom slučaju, ne mogu se baviti ničim drugim, to je sudbina njihove porodice, a to je i posebna čast.“ „Ali oni jedva da liče na ljude“, rekoh. „U poređenju sa stvarnim ljudima oni su ono što je brod u boci u poređenju sa pravom lađom “ Svojim očima gledala sam šta imperija koja se širi preko svojih optimalnih granica čini od svojih podanika. Pošto svoju životnu snagu ne može preneti na sve teritorije koje osvaja, jer život ne može putovati tako daleko od svog izvorišta, ona uništava život koji zatiče u daljini. Tako svoje podanike zatvara u tamnicu ustajalog konzervativizma, u oronulu gospodstvenost koja nastavlja da slavi prošla dostignuća. Moglo se videti šta su ti ljudi bili. Da su im kosti bile snažnije, tela punija, a volja neusahla, bili bi Turci kakvi su bili u svojim velikim, prošlim danima, kakvi su u Ataturkovoj Turskoj: snažni i srećni. Ovde su bili samo aveti od kojih trnu usta, ljudsko vino pretvoreno u sirće.

Napolju zatekosmo Dragutina kako leži na zemlji; deca su se okupila oko njega, a on je u ruci držao poljskog miša. „Nećeš da ulaziš?“ upita Konstantin. „Ne“, odgovori on. „To što je neki Turčin živeo i više nije živ dobre su vesti. A pošto je taj tu mrtav već toliko dugo, vesti su pomalo bajate.“ „Hopla!“ viknu on i otvori šaku, a miš izlete iz nje strelovitom brzinom. „Sada ću vas odvesti na grob sultana Murata“, reče ustajući. „Ali, hvala Bogu, pre toga ćemo zastati kod jednog

hrišćanskog spomenika.“ Spomenik se nalazio nekoliko milja odatle, na glavnom putu jedan – sasvim običan krst u ograđenoj bašti u kojoj su perunike, vučika i prve ruže rasle u neverovatno bujnim žbunovima. Bilo je jasno da je Kosovo doista plodno i da je tu nekada postojalo mnoštvo vrlo bogatih sela. Dva vojnika koja su čuvala spomenik priđoše kapiji kod koje smo zastali; imali su po dvadeset i nešto godina, bili su niski i snažni, pucali su od zdravlja; koža, mada potamnela od sunca, bila im je ružičasta, crna kosa sjajna, a crne oči blistale su istim, samo dubljim sjajem.

Kada pohvalih njihovu baštu, jedan mladić ode da nabere malo cveća, ali ne iz središnje već iz sporedne leje, da ne bi narušio opšti utisak; Konstantin upita drugog: „Ti si Srbin sa severa, zar ne?“ On odgovori sa osmehom: „Da, ja sam sa severa, iz istog grada kao i vi, iz Šapca.“ „Šta!“ uskliknu Konstantin, sa izrazom bebe koja je ugledala bočicu sa mlekom. „Poznaješ me?“ „A ko od nas u Šapcu ne zna velikog pesnika iz našeg grada?“ odgovori vojnik; volela sam u tom trenutku Šapčane, jer sam iz izraza njegovog lica videla da su znali sve Konstantinove vrline i sve mane, da su ga istovremeno i poštovali i rugali mu se. „Reci mi“, prekide ih Dragutin, „zar onaj drugi nije Hrvat?“ „Jeste“, reče vojnik. „On je iz Karlovca.“ „Zar ti ne pada teško da po čitav dan budeš ovde sa Hrvatom?“ „Ne“, odvrati vojnik. „On je vrlo prijatan; mi smo drugovi, a on je i dobar vojnik. I meni je bilo teško da u to poverujem.“ „Ma nemoj“, reče Dragutin. „Kažem vam“, reče Konstantin, „ima mnogo dobrih Hrvata, i mi Srbi moramo s njima postati prijatelji.“ „Tačno“, reče Dragutin.

Ćutali smo neko vreme u podnožju spomenika na kome su bile ispisane zaprepašćujuće reči: „Junacima palim za krst časni, slobodu i narodna prava od 1389-1912 godine podigoše stanovnici Prištine.“ Glava je pucala od tog pokušaja da se oda počast uspomeni na ljude koji su bili potpuno izvan domašaja pamćenja; robovima rođenih od robova, koji su se dizali na bune i ginuli, u svom ropstvu potpuno odvojeni od svake, i najslabije svetlosti i slave. Kada se ponovo okretosmo bašti, drugi vojnik se beše vratio držeći buket po obliku i skladu boja dostojan kakvog dvora. Svi Sloveni, osim onih koji postanu cvećari, imaju prirodan dar za aranžiranje cveća. Pošto mu zahvalih, Dragutin reče: „Ej, Hrvat! Dobar si ti. Kako ti se sviđaju Srbi?“ „Sviđaju mi se“, odgovori mladić smešeći se. „Ovde su svi ljubazni sa mnom, a ja sam mislio da ste moji neprijatelji.“ „Ha!“ reče Dragutin, vukući ga za uvo. „Pobićemo vas sve jednog dana.“ Dečak se uvijao i smejao, a potom su razgovarali sve dok nismo bili spremni da pođemo dalje. Dragutin snažno potapša mladića po leđima rekavši: „Pa, ako vas dvojica ikad dođete u Skoplje, potražite me u banovoj garaži, naći će se za vas malo paprikaša. Vi ste ono što Jugoslaviji treba.“ Na tom malom komadu zemlje – na prostoru veličine

krsta sa koga tamna trava Kosova beše potisnuta – sreli su se i držali jedan uz drugoga, oni koji su rođeni pod različitim zastavama i bili primorani da sruše zid laži između sebe da bi mogli da se nasmeše jedan drugom.

Ako mi je Kosovska bitka bila nevidljiva, to je zato što se odigrala u potpunosti. Zato što je Kosovo polje potpuno progutalo sve ljude koji su iščekivali sudbinu u svojim vezenim šatorima, zato što je bilo natopljeno njihovom krvlju i sada postalo glib, tako dubok da je sve što se nalazilo na njemu moralo nestati zauvek. Konstantin reče: „A sada vas vodim u mauzolej sultana Murata, koji je zapovedao turskom vojskom i koga je noć uoči bitke ubio Srbin Miloš Obilić; osumnjičen od strane Srba da je izdajnik, junaštvom je skinuo ljagu sa svog imena." Sultan Murat bio je sin Orhana Pobednika i mlade Grkinje otete iz naručja verenika. Turci su je zvali Nilufer, Lotosov cvet, a sve hronike o njenom sinu predstavljaju nemoralan pokušaj da se stvori ličnost kakvoj se moralnost divi, jer je u njemu poput metala koji očvršćuje zlato neverovatna okrutnost bila stopljena sa pohlepnim uživanjem u svim telesnim i umnim zadovoljstvima. „Njegov mauzolej", reče Konstantin, „podignut je na mestu gde je poginuo."

Jedna staza vodila je od puta preko tamne, neprozirne trave, tako karakteristične za ovo mesto, prema zgradi koja je ličila na napuštenu seosku kuću. Kad stigosmo do kapije, desilo se isto što i kod Gazi Mestanovog groba: iz pustog tla odjednom su iznikli ljudi. Pošli su nam u susret, motajući se po dvorištu: muškarci u zapadnjačkoj odeći sa izgledom vabitelja klijentele na Lester skveru ili Pigalu, iako za taj sramni posao verovatno nikad ne behu ni čuli. Ta sličnost poticala je od njihove strašne želje da prodaju ono što imaju, a pošto nisu imali ništa, pretvarali su se da znaju nešto što niko drugi ne zna, da mogu pružiti neke posebne usluge. Dok smo išli kamenom stazom preko četvrtaste površine prekrivene travom, njihove bose noge, gazeći meko u opancima uvezanim krpama, tapkale su ispred nas, pored nas, za nama. Pred nama je bila zgrada čiji polomljeni prozori behu zatisnuti novinama, a zidovi, na mestima gde je malter otpao, izgledali su kao da boluju od ekcema.

Prošli smo kroz još jednu kapiju i ušli u siromašno i prašnjavo dvorište u kome je bio mauzolej. Na jednom zidu nalazila se česma, jedina svetla tačka toga mesta. Vrata mauzoleja bila su posebno gadna; behu od grubog drveta premazanog bojom čokolade, a okna su bila od jeftinog stakla, svako pogrešnog oblika. Takva vrata nekad se mogu naći na bibliotekama i drugim javnim zdanjima po provincijskim gradovima u Engleskoj. Oko zdanja prostirao se neuređen travnjak po kome je paslo nekoliko jadnih ovaca; bio je oivičen retkim cvećem i nekolikim muslimanskim grobovima, od one lepše vrste, isklesanih u jednom komadu kamena na čijem se vrhu i pri dnu nalazio po stubić, ali behu oštećeni vremenom

i nemarom. Na travi je sedelo nekoliko žena skrivenog lica koje su sa svojom decom bolesnih očiju nešto jele; bila je to slika one dirljive druželjubivosti muslimanki koja i nehotice otkriva lepu i neispunjenu želju da se uživa u prijatnom, a koja se teši i zadovoljava mrvicama. Na ogradi od pritki koje su štitile jedno mlado drvo od ovaca beše zategnut kanap na kome su visile raznobojne krpe; u njima se s mukom prepoznavala vrlo dobro oprana odeća. Bar jedna od tih žena živela je tako daleko od izvora da je vredelo doneti ovamo veš i oprati ga na česmi; međutim, po golim brdima na milju-dve unaokolo nije se primećivala nijedna kuća.

Priđosmo bliže užasnim vratima mauzoleja koja otvori jedan starac; po upredenoj beloj traci na njegovom fesu videlo se da je imam, muslimanski sveštenik, mada u njegovom stavu nije bilo ni traga nekog svetog autoriteta. Pozdravi nas mlako i nimalo dostojanstveno, i mi pođosmo za njim, s vabiteljima koji su nas pratili u stopu, pred sultana Murata. Zidovi njegovog poslednjeg boravišta imali su smeđikastu boju, sa apstraktnim tamnosmeđim, sivim i zelenim šarama kakve se koriste za obične boce, koje su vodoinstalateri i dekorateri posebno voleli u drugoj polovini prošlog veka; zavese navučene preko prozora bile su od izrazito vulgarno zelenog somota, poput onih koje se stavljaju u spavaća kola. U kovčegu čiji je poklopac koso padao kao i na onome u kojem je počivao Gazi Mestan, ali koji je bio prekriven somotom i samo nešto malo skupljim darovima, beše sahranjen Murat. Njegov turban - mali, prašnjavi smotuljak - bio je okačen o drvenu pritku uz uzglavlje kovčega. Imam je pogledao Konstantina bledim slepačkim očima i pošto je nešto rekao, usta su mu ostala otvorena, kao u ribe. „Ovaj starac kaže da je ovde samo sultanova utroba“, reče Konstantin, „ostalo je odneto u Brusu, u Turskoj, ali ne znam kada.“ Čak i najracionalnija osoba očekivala bi od imama da pokaže bar malo žalosti zbog činjenice da ovo svetilište čuva samo utrobu, a ne i sultanovo srce ili glavu. Ali u bledom svetlucanju njegovih očiju i zjapećoj praznini otvorenih usta prebivalo je savršeno ravnodušje.

Dva vabitelja minuše pored nas i mrmljajući padoše na zemlju da se mole, u nadi da ćemo zinuti u njih i dati im napojnicu. Nemoguće je posetiti Sarajevo, Bitolj, pa čak ni Skoplje i ne shvatiti da su Turci doista bili veličanstveni, da je kod njih bilo mnogo čega što je čoveka iz četvoronožnog podiglo u uspravan položaj, da su čak i za izuzetno vojnički nastrojene ljude sasvim dobro znali da tekuća voda, senovite bašte i beli minaret u nekom gradu, brokat i fino ophođenje, imaju vrednost veću od upotrebne. Bili su istinski aristokratski narod, olabavili su stisak nužnosti koji čoveka trbuhom čvrsto vezuje za tlo. Stoga je bilo mučno gledati ove Turke koji su žudeli za prilikom da imaju dva obroka dnevno mnogo jače nego

njihovi preci za najfantastičnijim bogatstvima, kojima su rite i prašnjavo dvorište bili očaravajuće osveženje. Ta lažna pobožnost izazivala je odvratnost ne zato što je bila prostituisanje plemenite vere – ljudski rod je tome nepopravljivo sklon – već što ih je na takav čin podstakla nada da će zauzvrat dobiti nekoliko dinara za koje se nije moglo kupiti ništa vredno kupovanja. Okrenuh glavu, ali krajičkom oka videh kako vabitelji iznenada usred jednog žustrog pokreta naglo malaksavaju, potpuno nesposobni za napor koji nije isplativ. Čim su shvatili da nam nisu zanimljivi, prestadoše da klanjaju upola pokreta, umorno se uspraviše i provukoše pored nas u dvorište.

„Glupo je dovoditi strance da gledaju ove stare turske stvari“, reče Dragutin Konstantinu. „Sve tursko sada je trulo i smrdi poput gomile izmeta. Pogledaj te ljude koji i ne liče na ljudska bića već na trule avetinje, trebalo bi i sami da budu u mauzoleju, majke su im verovatno godinama bile mrtve pre nego što su ih rodile.“ Njegov gotovo životinjski nedostatak sažaljenja bio je utoliko strašniji što u njemu nije bilo nimalo zlobe. Požurismo da izađemo iz dvorišta, praćeni vabiteljima koji su nas sustizali a neki već i prestigli, osvrćući se u strašnom, ogromnom iščekivanju. Nije bilo mnogo teško biti okrutan prema njima. Kada smo prošli kapiju, Konstantin nas povede duž nemalterisanih zidova do mesta gde je, prema predanju, pogubljen čovek koji je ubio Murata. „Zvao se“, reče nam, „Miloš Obilić, ali to mu nije bilo pravo ime. Ono je bilo Kobilić, kobilin porod, jer u to vreme naši ljudi, čak ni plemići, nisu imali prezimena, već samo imena i nadimke. Ali u 18. veku, kada se svet profinio, činilo nam se sramnim da se naš junak zove kobilinim porodom, pa smo ispustili prvo slovo, i jadnom Milošu ostalo je prezime koje nije značilo ništa, a i nije ni bilo njegovo. Još više bi mu smetalo što danas mnogi govore da ne bi trebalo da mu odajemo počast, jer je do sultana stigao na prevaru, predstavljajući se kao dezerter koji hoće da se priključi neprijatelju. Osećao je, u stvari, isto što i današnji rodoljubi osećaju da mora – da pred narodom otkloni sumnju da je izdajnik, i da je stekao pravo da obmane Turke jer ga je platio životom.“

„Čudno je“, rekoh, „da Turke nije pomelo ubistvo sultana.“ „Njih ništa nije moglo pomesti“, odgovori Konstantin, „bili su nadmoćni, superiorni, upravo onakvi kao što je Muhamed hteo da budu, bili su vojnici spremni da se podvrgnu svakoj disciplini, jer su verovali da ih je regrutovao Bog koji će na sudnji dan biti uz njih kao njihov general.“ „Naš ser Ćarls Eliot“, rekoh, „ovako je pisao o njima: ’Sultan je možda rimski imperator, ali svaki Turčin je rimski građanin koji ima osećaj dubokog samopoštovanja i zna ne samo šta je njegova dužnost već i što mu s pravom pripada'.“ Dok sam ovo govorila primetih da moj muž više nije pored mene, pa, kao što to žene obično čine, okretoh se da vidim gde je. Zaostao

je nekoliko koraka iza nas i vabiteljima davao novac; oni su ga primali sa otmenom, odmerenom zahvalnošću, neuniženi uprkos tome što su molili, što je dokazivalo da je ono što je Eliot rekao o njima nekada bilo istina, iako je to njihovo sadašnje stanje potpuno poricalo. Potom su prestali da nas prate, zastavši i gledajući za nama, lelujajući se poput plamenova, bledih lica i prašnjave odeće, žalosnih na sunčevoj svetlosti. Stajali su raštrkani na tamnoj travi Kosova, jer su im tela bila kao bez skeleta, suviše slaba da osete telesnu želju da se zbiju i spoje. Narod koji proširi svoju imperiju daleko od svojih pravih granica čini Onanov greh i prosipa svoje seme uludo.

Posle kraće vožnje stigosmo do jednog gaja, gde Dragutin odjednom zaustavi automobil. „Ovde ćemo jesti“, reče držeći vrata otvorena. „Kako to misliš?“ upita Konstantin. „Pa zar niste poneli hleb, vino i jaja iz Skoplja?“ upita Dragutin. „Ovo je najbolje mesto za takav obed, a i krajnje je vreme, jer je vrlo kasno a Englezi su navikli da jedu u pravilnim razmacima. I zato izlazite da jedete.“ „Ne, ne“, reče Konstantin vadeći sat i odmahujući glavom, „moramo da nastavimo za Kosovsku Mitrovicu, a može pasti mrak pre nego što stignemo.“ „Šta pričate?“ usprotivi se Dragutin. „Sada je tri sata, maj je, a do Kosovske Mitrovice nema ni dva sata vožnje. Izlazite, odmah.“ Nije govorio drsko, već s punom svešću da je Konstantin u proteklih nekoliko dana prošao kroz neku vrstu razarajuće promene i da se njegovom sudu sada ne može verovati. Konstantin ga pogleda s radoznalošću u kojoj nije bilo nimalo neprijateljstva, kao da pita: „Zar sam u tako lošem stanju?“ i posluša. Dragutin rasprostre ćebad na travu i izvadi hranu, rekavši: „Eto, imate petnaest minuta“, i ode da šeta gore-dole uz put jedući jabuku. Onda mi doviknu: „Ne sviđa vam se mnogo ovde.“ „Ne“, rekoh, „suviše je tužno. Baš sad razmišljam o manastiru Vrdnik na Fruškoj gori, gde sam videla telo cara Lazara i dotakla mu ruku.“ „A, da, jadni svetac“, reče Dragutin, „odsekli su mu glavu zato što je naš Miloš Obilić ubio njihovog sultana, mada bi to verovatno i inače uradili. Bili su vuci, bilo im je u prirodi da prosipaju krv plemenitiju od svoje. Pa, to se nije moglo izbeći. Mi nismo bili jedne pameti.“

Odgrize još jedan zalogaj jabuke i žvaćući nastavi da šeta gore-dole uz put, a ja rekoh Konstantinu: „To je čudno, on ne krivi vlastelu zbog međusobnih svađa.“ „Ne“, reče Konstantin razmislivši, „ali mislim da nije hteo to da kaže.“ „Ali on kaže: ’mi nismo bili jedne pameti’, rekao je to danas dva puta, a u svim istorijama piše da su Sloveni poraženi na Kosovu zato što su kneževi bili međusobno zavađeni. Šta je mogao drugo da misli?“ „Tačno je da naš svet uvek govori da smo poraženi zato što nismo bili složni, i tačno je da je bilo mnogo slovenskih knezova pre Kosova, i da su se svađali, ali mislim da ono što je Dragutin rekao nema nikakve veze s tom činjenicom“, reče Konstantin. „Mislim da to znači da je svaki

pojedinačni Sloven imao dvojak odnos prema Turcima, a to je aluzija na našu čuvenu pesmu o sivom sokolu.“ „Nikada je nisam čula“, odgovorih. Konstantin ustade i pozva Dragutina, koji nam je prilazio grizući jabuku. „Zamisli, ona nije nikada čula našu pesmu o sivom sokolu!“ „Sramota!“ uzviknu Dragutin, ispljunuvši koštice, i onda počeše uglas da recituju:

„Poletio soko tica siva,
od svetinje – od Jerusalima,
i on nosi ticu lastavicu...“15[428]

„Prevešću vam je“, reče Konstantin. „Ne mogu da je učinim tako lepom na vašem jeziku, ali videćete da se razlikuje od svake druge pesme, da je karakteristična za nas...“

To ne bio soko tica siva,
veće bio svetitelj Ilija;
on ne nosi tice lastavice,
veće knjigu od Bogorodice;
odnese je caru na Kosovo,
spušta knjigu caru na koleno,
sama knjiga caru besedila:
„Care Lazo, čestito koleno,
kome ćeš se privoleti carstvu?
Ili voliš carstvu nebeskome,
Ili voliš carstvu zemaljskome?
Ako voliš carstvu zemaljskome,
sedlaj konje, priteži kolane!
Vitezovi, sablje pripasujte,
pa u Turke juriš učinite:
sva će turska izginuti vojska!
Ako l’ voliš carstvu nebeskome,
a ti sakroj na Kosovu crkvu,
ne vodi joj temelj od mermera,
već od čiste svile i skerleta,
pa pričesti i naredi vojsku:
sva će tvoja izginuti vojska:
ti ćeš, kneže, s njome poginuti!“
Kada care saslušao reči,
misli care misli svakojake:
„Mili Bože, šta ću i kako ću?
Kome ću se privoleti carstvu?

Da ili ću carstvu nebeskome,
Da ili ću carstvu zemaljskome?
Ako ću se privoleti carstvu,
privoleti carstvu zemaljskome,
zemaljsko je zamalena carstvo,
a nebesko uvek i doveka.“
Car volede carstvu nebeskome
a negoli carstvu zemaljskome,
pa sakroji na Kosovu crkvu;
ne vodi joj temelj od mermera,
već od čiste svile i skerleta,
pa doziva srpskog patrijar
i dvanaest veliki vladika,
te pričesti i naredi vojsku.
Istom kneže naredio vojsku,
na Kosovo udariše Turci.

„Sledi“, reče Konstantin, „dugačak deo, vrlo zbrkan, o tome kako se car junački borio i kako je na kraju izgledalo da će pobediti, ali je tada Vuk Branković izdao, i tako je srpska vojska bila poražena. Zatim pesma kaže:

Tada Lazu nadvladaše Turci,
i pogibe srpski knez Lazare,
i njegova sva izgibe vojska,
sedamdeset i sedam iljada!
Sve je sveto i čestito bilo,
i milome Bogu pristupačno.“

„Znači, to je bilo posredi, Lazar je bio pripadnik Lige za mir[429]“, rekoh. Vetar zatalasa žitno polje na vrhu brega preda mnom, a ja osetih kako drhtaj prolazi mojom kožom i mojim krvotokom. Ljušteći jaje udaljih se od ostalih; shvatila sam da se pesma na neki način odnosi na mene, na nešto istinito i neprijatno u mom životu. „Lazar nije bio u pravu“, rekoh sebi, „spasao je svoju dušu, a potom čitavih pet vekova nijedan čovek na ovoj ravnici, a ni drugde u Evropi, na stotine milja u svim pravcima, nije mogao da zaštiti svoju dušu. Trebalo je da odabere prokletstvo da bi spasao druge ljude. Ne, šta zaboga govorim? Državu stavljam iznad pojedinca, ja koja verujem da postoje ljudska prava koja moraju imati prednost nad svima ostalim pravima. U stvari htela sam da kažem da ne verujem u tezu ove pesme. Ne verujem da bilo koji čovek može zaslužiti spasenje odbijajući da milione ljudi spase od strašnog ropstva. Nije bilo bitno što je to podrazumevalo borbu; ratovanje nije nimalo odvratnije, a možda je čak i manje

odvratno od mnogih drugih stvari koje ljudi moraju da rade da bi ljudski rod bio u stanju da se zaštiti. Da bi nas sačuvali od zaraznih klica, mnogi ljudi moraju da obavljaju izuzetno neprijatne poslove vezane za kanalizaciju, a da bi svojim zajednicama omogućili ekonomski napredak, mornari i rudari izlažu se velikim teškoćama i opasnostima. Ali ova pesma pokazuje da pacifizam nema veze sa užasima rata, jer ih i ne pominje. Ona zadire u suštinu stvari i otkriva da pacifista zapravo želi da bude poražen. Knez Lazar i njegova vojska pre boja će se pričestiti, i tako će, kada ih Turci unište, biti spaseni. Nema nijedne reči o izbegavanju krvoprolića. Naprotiv, podrazumeva se da se Lazar borio što je mogao bolje i da je ubio svakog Turčina koji mu je dopao šaka. Ono što je ovde važno nije bilo da čovek bude nevin, već da bude poražen."

Odjednom shvatih zašto me je ova pesma pogodila. Kada sam stajala pored groba u manastiru Vrdnik na Fruškoj gori i dotakla Lazarevu mumificiranu ruku, bila sam svesna da je on jedan od onih ljudi čiji mi je način razmišljanja poznat, da je pripadnik one družine koja voli čast, slobodu i sklad, koju danas predvode Herbert Fišer[430], lord Sesil[431] i profesor Gilbert Mari[432]. Takve ljude sam oduvek sledila, jer sam verovala da su u pravu, i moj razum mi je govorio da na zemlji može biti sreće samo ako se slede njihova i samo njihova pravila. Ali, iako su se takvi ljudi rađali u svim vremenima, uz one poput mene koji su ih sledili, zašto onda takva sreća nija dosad ostvarena? Zašto još postoji siromaštvo kada tvrdimo da smo spremni na velikodušnost? Zašto se tako nemamo odnosimo prema budućnosti naše dece? Zašto muškarci tlače žene? Zašto postoji neprijateljstvo između naroda? Sada znam odgovor. Znala sam ga već dugo, ali je bila potrebna ova pesma da bih priznala sebi da ga znam.

To što sam osećala može se videti na svim skupovima gde se okupljaju pristalice onih ličnosti kojima na srcu leži sloboda i dobrobit drugih ljudi, i mada o tome neprestano govore, iz njih prosto izbija neka čudna opasnost. Skupovi suprotne strane gde se okupljaju oni koji žele da zbog sopstvene koristi porobe druge ili da očuvaju nepravedne društvene institucije jer im one omogućavaju profit odbijaju svojom odvratnošću, pohlepom i glupošću, ali ne izazivaju sličan osećaj. A opasnost od onih prvih iskazuje se na mnogo načina: u odeći žena koje govore ili sede u publici, koja pokazuje da su te žene daleko od svake nemaštine i teškog rada, jer njihova odeća nikako nije jeftina i ne može se naći ako se pomno ne traži; sve je samo ne obična. To ne može a da ne odbije javno mnjenje, i tužno je što ti ljudi ne čine sve što je u njihovoj moći da zadobiju poštovanje zajednice za čije nevolje i budućnost iskazuju toliku brigu. Izgleda kao da oni zapravo i ne pokušavaju da uspeju u onome čemu teže; a takvu sumnju samo pojačava način na koji govornici izlažu ono što misle i odziv koji njihova izlaganja imaju u publici.

Govornici se trude da deluju iskreno i toplo, i uglavnom pominju vrline, ali nikada nemaju ono držanje koje pokazuje da će preduzeti nešto da vlast koliko sutra pripadne njima i da će je iskoristiti za delanje ispunjeno vrlinom. Ni njihova publika ne izgleda sudbinski predodređena da vlada; tapšu, gotovo prkosno, i smeju se svojim protivnicima, poput neumerene dece. Međutim, oni jedino žele da budu u pravu, a ne i da čine ono što je pravo. Ne osećaju obavezu da se uključe u glavne tokove života, a kad bi takvo uključivanje značilo i malo prljanja, oni bi radije ostali sasvim po strani, u žabokrečini svoje čistote. Oni, zapravo, jedino žele da se pričeste, da ih Turci poraze, i da potom odu u Nebo.

Na taj način pokazuju da su inferiomiji od svojih protivnika koji ne žele da napuste glavne tokove života, koji su ubeđeni da su agresivnost i tiranija najbolji način da se obezbedi čovekova budućnost i stoga uzimaju na sebe da to i ostvare. Prijatelji slobode nemaju nikakvog osnova da se smatraju superiornijim od svojih protivnika, jer oni su zapravo na njihovoj strani, zato što žele poraz a ne pobedu svojih principa. Nijedan od njih, čak ni najveći nije istovremeno bio i Cezar i blag; a sve dotle dok se ne bude javio Cezar blage naravi svako dete koje se rodi biće u opasnosti. Pogledala sam u svoje srce i videla da ni ja nisam nevina. Često sam se pitala da li bih, ako bi to bilo potrebno, bila spremna da patim za svoje principe, i to pitanje mi se činilo od ogromnog značaja. A ne bi trebalo da bude. Trebalo bi da se pre svega pitam da li sam učinila sve što je bilo u mojoj moći da te principe sprovedem u život, i kako mogu doći do moći koja će osigurati njihovu apsolutnu pobedu. Ali to su pitanja koja postavlja samo moj um, a ne ono što sam suštinski ja, koja brižno okleva dok moj um razmatra moju spremnost na mučeništvo.

„Ako je tako“ rekoh sebi, „ako je nekakav prirodni zakon da su oni koji na ovaj svet dođu voleći više prijatno od neprijatnog predodređeni za poraz, onda je čitav svet ogromno Kosovo, užasna ravnica natopljena krvlju, gde ljudi koji vole vode boj sa ljudima koji mrze, i izdaju sebe svojim neprijateljima, tako da ljubav biva proganjana u neizmerno dugim istorijskim periodima, mnogo dužim od kratkih perioda pobede.“ Zaplakah, jer su levičari među kojima sam živela čitavog života svojim odnosom prema spoljnoj politici počinili takvo izdajstvo. Uvek su bili u pravu, ali svoje pravo nikada nisu uspeli da nametnu. „Ako je ta sklonost da se istovremeno bude i Hrist i Juda urođena“, pomislih, „onda možemo samo umreti, što pre to bolje, jer poraz je bolniji posle lepih obećanja.“ Okrenuh leđa ravnici da ne gledam natopljenu travu, da ne mislim o ženi onako glupo natovarenoj plugom u Prištini, o slabovidoj braći kako se mlitavo grle u barjaktarevom mauzoleju, o bledim vabiteljima kako se lažno i pohlepno prostiru na pod oko sultanovog kovčega, da ne razmišljam o izgubljenoj slavi slovenskih hrišćana, ni o drugačijoj ali jednakoj slavi osmanskih Turaka, takođe izgubljenoj. Odjednom više nisam

imala snage da mislim o svemu tome, mada sam i dalje bila očajna. Obrisah suze i potrčah da bih što pre stigla do svoje družine.

Njoj se sada beše pridružio i četvrti član, stari Albanac sa belom kapicom, koja je za njihove muslimane isto što i fes. Pozvan da ruča s nama, sedeo je na zemlji, leđima okrenut meni. Kada priđoh, on se izvi da me pozdravi, nasmešivši se na onaj posebno ljubak, predusretljiv način karakterističan za Albance; u naručju je držao crno jagnje, isto onakvo kakvo su, dok sam posmatrala, žrtvovali steni na Ovčem polju; i u tom času značenje Kosova postade mi sasvim jasno.

Crno jagnje i sivi soko delali su zajedno. U tom zločinu, kao i u većini istorijskih i pojedinačnih zločina, oni su bili saučesnici. To sam naučila u Jugoslaviji, koja jasno otkriva sve skrivene stvari, koja pruža simbole za ono što um tek treba da uobliči. Na Ovčem polju videla sam žrtvu u svoj njenoj gadosti i laži, videla sam ogromnu moć koju ima nad ljudskom maštom. Tamo sam naučila koliko je neizmerno odvratno verovanje da se prosipanjem životinjske krvi nešto može steći, da se podilaženjem smrti može zadobiti dar života. Tamo sam shvatila da je to verovanje suštinski deo mene, jer je drago bazičnom umu zato što daje prost odgovor na mnogobrojna zbunjujuća pitanja, a bazični um je ono na čemu izrasta moderni način mišljenja. To verovanje nije samo užasno po sebi, ono zagađuje i dela Ijubavi. Ono teži da poništi smisao hrišćanstva, i uvlačeći se u crkvu, ono usklicima i ekstatičnom opijenošću propagira doktrinu ispaštanja koja je isuviše apsurdna da bi se mogla zapisati. Tom doktrinom se tvrdi da je Hristos došao na zemlju da bi izveo jedan besmislen i odvratan magijski obred, da svojom patnjom iskupi neku dobrotu koja s tom patnjom nema nikakve veze, a od nas se krije da nas je njegova smrt osudila kao grešnike, da je potvrdila da je naša vrsta toliko okrutna da kada se među nama pojavilo sušto dobro nismo umeli da učinimo s njim ništa drugo nego da ga ubijemo. Dok sam se udaljavala od stene sa Milicom i Mehmedom, osetila sam da ću, ako budem malo više razmišljala o žrtvi, otkriti i nešto više, nešto što će za mene biti sramno.

A sada, kada sam videla jagnje kako svoju malu, crnu njušku nemoćno pokušava da izvuče iz nesigurnog pribežišta starčevih istrošenih ruku, nisam više mogla da od sebe odagnam ono što sam shvatila. Niko od nas – ni ja, ni oni bolji od mene – ne može se odupreti iskušenju da prihvati tu žrtvu kao važeći simbol. Duboko u srcu svi mi verujemo da je život zapravo to i ništa drugo – čovek koji kolje jagnje na steni da bi umilostivio Boga i stekao sreću – i kada nam naš razum kaže da taj čovek čini gnusno i besmisleno delo, umesto da tu ideju odbacimo kao užasnu, mi sebi kažemo: „Pošto je pogrešno biti sveštenik i žrtvovati jagnje, ja ću biti jagnje koje će sveštenik žrtvovati.“ Tako uspostavljamo princip da je časno da nevinost propadne, i prihvatamo da je pravo da, ako težimo dobroti i želimo mir,

nož pređe i preko našeg grla. Stoga se stalno događa da kada se kako treba borimo za pravu stvar i kada nam je pobeda nadomak ruke, odjednom budemo ispunjeni osećanjem da ne postupamo u skladu sa božanskim protokolom, pa se okrećemo i tražimo poraz, izdajući one koji očekuju da im obezbedimo dobrotu i mir.

Tako su Sloveni bili poraženi od Turaka na Kosovu polju. Bili su svesni da je hrišćanstvo za ljude bolje od islama, jer je osuđivalo osnovnu ljudsku manu, okrutnost, koju Muhamedov vojnički um nije čak ni identifikovao, i da će, ako budu poraženi, sva njihova životna i umetnička postignuća biti bačena u blato i zgažena. Ali – zbog vlasti koju je stena imala nad njima i njihovom voljom – oni nisu mogli da krenu u pobedu. Bili su uvereni da postupaju u skladu s vrlinom, i da je zato i jedino ispravno da umru. Time su izdali sve one nevine ljude koji su došli potom, u narednih pet stotina godina. A i ja sam počinila istu vrstu greha, ja i moji istomišljenici – zapadnoevropski liberali. Smatrali smo sebe svetijim od naših torijevskih[433] protivnika, jer smo ulogu sveštenika zamenili ulogom jagnjeta, smetnuvši s uma svoju najvažniju dužnost prema ljudskom rodu: da štitimo dela ljubavi. Nismo učinili ništa da spasemo naš narod, koji je imao dovoljno slobode da bi mogao da očuva svoju dušu od rušiteljske mržnje onih naroda koji nikada nisu znali šta je duh slobode i zato žele da poput korova uništavaju duše. Moguće je da smo mi izdavali život i ljubav u periodu mnogo dužem od pet stotina godina, na polju mnogo većem od Kosova, koje obuhvata čitavu Evropu. Shvativši to, opet osetih onu glupavu potrebu da sagledam svoje ponašanje pred tako teškim izazovom, što je zapravo od vrlo malog značaja. Ono što je stvarno bitno to je da nisam odano služila životu, da mi je bilo više stalo do svog fiktivnog ličnog spasenja, da sam bila dovoljno glupa da poverujem da ću ga obezbediti motajući se oko smrdljive stene na kojoj je čovek prljavih ruku bez ikakvog razloga prolivao krv.

„Zar nije divan ovaj stari Albanac?“ upita Konstantin. Doista je bio takav, a bio je još divniji zato što se smešio; osmeh Albanaca prija i osvežava poput zalogaja lubenice, njihove svetle oči sjaje a beli zubi blistaju. Starčeva koža bila je, osim toga, bela i prozirna, poput nekog tankog oblaka. „Mislim da je vrlo dobar“, reče Konstantin, „a i ovo je sve vrlo tužno, jer on je s pravom pretpostavio da idemo u Trepču i želeo bi da njegovom unuku koji je, kako kaže, vrlo pametan momak, nađemo posao. Pitam se ne bismo li možda mogli nešto da učinimo povodom toga.“ Konstantin je uvek najsrećniji kada čini dobro, i ova prilika za dobročinstvo posle mnogo dana vratila je sjaj njegovom pogledu; ali obrazi su mu bili naduveni i izbrazdani kao u žene koja je plakala. Možda i jeste plakao. I njega je posetio sivi

soko. Ponudio je svoje ogoljeno grlo Gerdinom nožu, stavio je svoje srce ispunjeno ljubavlju u službu mržnje, da bi bio poražen i nevin.

„Naravno“, reče Dragutin na iskvarenom nemačkom da ga starac ne bi razumeo, „ovaj stari je verovatno zlikovac, čim je Albanac. Albanci su veliki zlikovci, imaju krvnu osvetu, oni su drumski razbojnici i odrekli su se Boga. Ali ovaj je siromašan i vrlo star, i kakvo god zlo da čini neće ga činiti još dugo, pa zato nemam ništa protiv da nešto učinimo za njega.“ On se strese, onda stavi šaku na grudi i udahnu duboko, kao da je pomislio na starost pa se povratio uživajući u svom zdravlju i snazi. Bio bi sušta slika primitivne jednostavnosti da nije, pre samo nekoliko trenutaka, recitovao prefinjenu i složenu pesmu o sivom sokolu, i da ta pesma nije preživela samo zato što je njegov narod umeo da ceni njenu vrednost. To je misterija slovenskog sveta: iako izgledaju u potpunosti kao ljudi od akcije, Sloveni su sasvim svesni unutrašnjeg života iz koga ta akcija izvire, što je dar koji kod drugih naroda imaju samo intelektualci. Moguće je da bi slovenski Cezar u nekoj kriznoj situaciji bio podstaknut čistotom metafizičkog motiva kakav bi se, osim među sveštenicima i filozofima, teško mogao naći kod drugih ljudi. Možda Stefan Dušan nije samo razmišljao o nevinosti i krivici, što svi veliki državnici obično čine, već se do te mere rukovodio njima da je odbacio sva druga jednostavnija i prizemnija razmatranja. Možda je umro prerano, kako se dešava mnogima, zato što je želeo svoju smrt; možda ga je slika krvave žrtve koja nas sve opseda navela da vidi sramotu u trijumfu koji mu je, kako se činilo, bio predodređen. Stajao je na svojoj kapiji u balkanskim planinama i gledao zlato, slonovaču i mermer Konstantinopolja, njegove krstove, kupole, i brodove u luci; znao je da nad svim tim ima moć poput Boga i da će sve to nestati ako ga kao čistu predstavu ne očuva u svom pamćenju. Uplašio se te svoje moći i povukao sa svetlosti koja je obasjavala njegovu kapiju u bezgrešni svet senki; a Konstantinopolj je nestao poput magličastog daha sa prozorskog okna.

„Jugoslavija mi stalno priča o smrti“, rekoh sebi, „o smrti Franca Ferdinanda, o smrti Aleksandra Obrenovića i Drage, o smrti kneza Mihaila, o smrti kneza Lazara, o smrti Stefana Dušana. A istovremeno je puna života. Mislim da bismo mi zapadnjaci morali doći ovamo da bismo naučili da živimo. Možda mi na Zapadu ne znamo ništa o životu zato što izbegavamo da mislimo o smrti. Čovek ne može naučiti geografiju ako se usredsredi samo na kopno a zanemari more.“ Odjednom sam kriknula, jer sam zaboravila na crno jagnje, a ono je hladnom njuškicom dotaklo moju golu ruku. Muškarci prasnuše u smeh, a Albanac se trudio da njegov smeh bude vrlo učtiv. I ja uzvratih smehom, ali sam bila uplašena. Nisam verovala da će iko iz naše grupe, a ponajmanje ja, biti u stanju da se oslobodi te

opčinjenosti žrtvom koja je dovela do Kosova, a ako to ne učinimo, ako neko ne uspe da je obuzda, ona će sprečiti napredak svega ljudskog.

KOSOVSKA MITROVICA I

Grad je ležao na ivici ravnice, na pragu tople, neravne srpske zemlje koja ljude iz Somerseta podseća na Somerset, a Škote na škotsku Niziju; bio je mali, običan, sa vojničkim barakama na brdu, s nekoliko minareta i s glavninom kuća smeštenom oko mesta gde je reka pravila zaokret. Bilo je u njemu izuzetnih turskih kuća, sa divno oblikovanim isturenim gornjim spratom i lepo izrađenim haremskim rešetkama, od kojih su se neke nalazile u istoj ulici kao i naš hotel. „Ulazite, ulazite“, reče Dragutin nestrpljivo. „Ne gledajte pacovske jazbine preostale iz doba gnusobe, gledajte hotel koji je podignut pošto su ponovo otvoreni rudnici u Trepči, i koji je*fino, fino.“* Velika kafana u koju smo najpre ušli bila je bez sumnje čista, lepa i prijatna, i nimalo balkanska: time želim da kažem da u njoj nije bilo ničeg što je izgledalo kao da ga je neki brižni intelektualac doneo sa nekog drugog mesta i prilagodio trenutnoj svrsi. I ljudi koji su sedeli u njoj sasvim su odgovarali mestu. Četvorica su igrala karte sa šeširima na glavi, a jedan mladi sveštenik kružio je oko njih držeći u ruci šolju čaja i zagledajući im karte. Bio je izuzetno lep; duga kosa i brada behu mu crni kao noć, a oči svetloplave. Bacivši pogled na karte jednog igrača, on zabaci glavu, reče nešto podrugljivo i, smeškajući se, sede da popije čaj. „Po njegovom akcentu rekao bih da je Rus“, reče Konstantin; i doista, od njega se širio onaj uzdižući, vazdušasti duh nalik na oblačiće dima, koji sam već zapazila na nekim ruskim monasima i sveštenicima u Jugoslaviji. „Da, Rus je“, reče kelner. „U Trepči rade ljudi najrazličitijih nacionalnosti; među njima ima mnogo Rusa, a on je sin jednog od njih.“ „Rezervisao sam sobe“, reče moj muž, „a sada idem da telefoniram ljudima u rudniku da vidim da li im odgovara da odmah odemo tamo.“ „Svakako, svakako“, reče Konstantin. „Reći ću kelneru da vas odvede do telefona i da vam pronađe broj.“ Ali kada se moj muž vrati i reče: „U redu je, zvuče vrlo ljubazno, vrlo škotski, i kažu da će im-biti jako drago da se vide s nama i da odmah dođemo“, Konstantin reče sa tužnim osmehom: „Nadam se da niste uplašili vaše prijatelje rekavši im da i ja dolazim s vama, jer ja neću ići.“ „Ali zašto?“ uskliknu moj muž. „Zvučali su kao da će im zaista biti vrlo drago da vas vide, i mislim da to nije bilo samo iz učtivosti. A sigurno bi i vama bilo milo da vidite rudnik.“ Konstantin odmahnu glavom i nastavi da se smeši. „Siguran sam da neće biti mnogo razočarani ako ne dođem s vama“, reče on. „Suviše dobro znam Engleze da bih poverovao u to. Mislim da ćete biti srećniji ako vaše društvo bude samo englesko, pa ćete moći da kažete jedni drugima šta zaista mislite o mojoj zemlji.“ Rekao je to Gerdinim tonom. „A što se tiče obilaska rudnika, ja sam pisac i ne

moram da posetim rudnik da bih znao kakav je.“ Dodao je da slučajno ne bih propustila da primetim žaoku koju mi je uputio: „Ja nisam novinar, ja sam pesnik.“

Strašno je unižavao sebe. Da je pošao, upoznao bi nove ljude koje je mogao šarmirati i opčiniti; njegov um, nimalo autokinetičan, koji se poput novozelanđskih gejzira izlivao tek onda kada bi u njega bio ubačen kakav čvrst predmet, u susretu s nečim tako stranim njegovom iskustvu kao što je to rudnik doživeo bi vrhunsku inspiraciju. Ali nije vredelo raspravljati se. On je polako zatvarao jedan po jedan kapak na svojim prozorima. Na trenutak smo sedeli ispijajući kafu u tišini. Kelner uđe noseći poslužavnik sa kolačima – šnitama doboš i saher torte koje na Balkanu predstavljaju nešto posebno, izuzetno, dodir sa Zapadom – i spusti ih pored ljudi koji su igrali karte. Sveštenik uze jedno parče i poče ponovo da obilazi igrače; jeo je otkidajući komade kolača odozgo umesto odozdo i gurajući ih jezikom o nepce, kao što rade medvedi u zoološkom vrtu kada im daju kašiku meda. Gornja polovina prozora na kafani gotovo je doticala istureni prvi sprat turske kuće koja je stajala uz hotel. Dve gole ruke držale su se za vrh rešetaka; neko nas je, skriven, posmatrao.

Dragutin uđe u kafanu i Konstantin mu doviknu: „Jesi li spreman da ih za koji minut povedeš do rudnika?“ On odvrati: „Jesam. Zagnjurio sam glavu u kofu hladne vode i svež sam kao kad sam krenuo iz Skoplja. A i da nisam, opet bih bio spreman da idem u rudnik, jer tamo je *fino, fino.* Tamo bih živeo da nisam banov šofer, i to mislim sasvim ozbiljno.“

Pre nego što je za nama zatvorio vrata automobila, Dragutin još jednom viknu: *„Fino, fino!“* i mahnu rukom nagoveštavajući da se vozimo u raj. „Pitam se šta je to što Dragutin podrazumeva pod *fiino, fino“* reče moj muž, „bojim se da će to biti nešto doista strašno.“ Gledajući kroz prozor, rekoh: „Ovde ima mnogo radnji, a roba koja se prodaje je odlična; ima i izvrsnog voća.“ „Vidim da ljudi hodaju brzo i bodro“, reče moj muž. „Ovo mesto ima ponosa kao i Bitolj.“ Put nas je izveo iz Kosovske Mitrovice i doveo u jednu dolinu koja je obgrlila podnožja strmih brda prekrivena patuljastim bukvama i krivudala uz vrbama obraslo korito reke; potom smo zašli među čudesa potpuno tuđa idiličnim predelima, nalik na narodnu pesmu finije izrade, samo malo grublju od pisanih stihova. Na obali reke umnožavale su se šine, a onda smo naišli na jedno nisko brdo, ne breg, već brdo, četvrtastog oblika i boje smrti. „To je otpad iz rudnika“ reče moj muž, „s njim se ne može ništa učiniti, na njemu nikada ništa neće rasti.“ Sledilo je nekoliko zgrada od talasastog lima, fantastično sazdanih u skladu sa ćudima projektovanja čas zarobljenih na visokim štulama, čas u formi dugih galerija spuštenih sa visine trećeg sprata do tla, nalik na gvozdene vratove koji žele da piju; sve su bile načičkane malim rezervoarima što su na tanušnim nogama štrčali između krovova

kao rode. „Ovo je ogromno“, reče moj muž srećno. A onda je reka povratila svoj mir i nastavila da teče kroz udoline, dok se put odvojio od nje i peo uz južnu padinu jednog strmog brda. *„Fino, fino“,* povika Dragutin, mašući rukom u pravcu brda; doista je bio u pravu. Na gomjoj polovini brda divlja priroda i divlja istorija behu netaknute; iznad bukove šume i gustiša, zelena padina posuta cvećem pela se uzbrdo do jednog špica obrubljenog ruševinama zamka. Prizor je bio lep, ali ne toliko kao ono što se pružalo ispod njega. Donja polovina brda bila je prekrivena prekrasnim vilama okruženim bašticama; bila je zaista *fino, fino.* Ne bih to mislila ranije, pre nego što sam videla Balkan, ali sada sam u to bila sasvim ubeđena.

„Nikada ranije“, reče moj muž, „nisam mislio da vila može biti stvar politike.“ Već sedmicama nismo videli kuću izvan grada koja nije jasno pokazivala da njeni stanovnici, iz sasvim razumljivih razloga, žive u stalnom strahu. Ukoliko se nisu nalazile u centru, okretale su ulici slepe zidove ili bile okružene visokim zidovima, podignutim da spreče napad turskih vojnika, razbojnika ili poreznika. Ali ove ovde imale su mnogobrojne prozore koji su slobodno gledali na sve četiri strane, a perunike, ruže i divlji grašak prosto su se nudili oku prolaznika. Ovde ničija baka nije bila silovana ili obogaljena, ničijem dedi razbojnici nisu oteli letinu, niti su ga poreznici sproveli na prinudni rad po pašinom nalogu a da ga potom više niko nikada nije video. Odblesak zalazećeg sunca sa nekih prozora učini mi se kao svirka srećnog trubača koji nikada nije osetio očaj. „Ove kuće pripadaju šefovima“, reče Dragutin, „ali i radnici imaju divne domove. Pogledajte dole u dolinu! Ali, hajdemo dalje, jer kuća gospodina Meka[434] je na samom vrhu i najlepša je!“ Uspesmo se na uzvisine lepše od mnogih bogatih engleskih krajeva, lepše čak i od nebesa, na koje bi mnogi od tih engleskih krajeva ličili kada bi čovek mogao da ih vidi makar i ne tren očišćene od prašine popale po njihovim institucijama, ne zato što se ne koriste, nego zato što se koriste već tako dugo da njihovo postojanje svi bez razlike prihvataju zdravo za gotovo.

Pred kućom se nalazio pošljunčani plato, ruže su rasle s obe strane glavnog ulaza, zidove su prekrivale puzavice, a na tremu su bila dečja kolica. U susret nam dojuri aberdinski terijer, a mi mu se obradovasmo jer nedeljama nismo čuli seoskog psa da laje tako mirno, u tobožnjoj ljutnji. To pseto nije u životu doživelo veću nesreću osim nekoliko trenutaka neizvesnosti dok iščekuje odluku sudija na izložbi pasa, a nije bilo ni od sorte obučene da uzima hranu samo iz ruke svog gospodara, kako ga neka druga ne bi otrovala. U vili je bilo puno engleskog platna, udobno tapaciranih sofa i fotelja, pod je bio lakiran, i – što je čest slučaj sa engleskim domovima – tu je bila i jedna škotska porodica. Gospodin Mek bio je Škot od one snažne i izuzetne vrste; oštrih crta, dugačkog vrata i mršavog tela izgledao je kao da mu je istočni vetar, koji ga je u detinjstvu bio, iskrivio i uvrnuo

svaki delić tela osim glave i srca. Njegova žena bila je predstavnik one druge Škotske, Škotske obilja, jedine zemlje gde se prave dobri kolači, gde se prezire površna privlačnost preliva i fila, a bogatstvo postiže korom i testom. Bila je snažno građena, poticala je iz Aršira i govorila dubokim, mekim naglaskom karakterističnim za zapadnu Niziju; kretala se polako i sigurno, kako bez sumnje čine zaposleni u kovnici novca. Jer i ona je čuvala bogate trezore majčinu dosetljivost i moć opažanja, neukrotivu radoznalost i svoje visoke, nepomerljive standarde. Imali su udatu kćer koja me je, potpuno nesvesna toga, pogodila pravo u srce zbog sličnosti sa mojom najdražom drugaricom iz školskih dana; iako nisu bile ni u kakvoj rodbinskoj vezi, imala je istu vitku figuru i istu ljupkost, fine crte lica, čist ten i prijatan glas. Smesta su nas opčinili. Pripila sam se uz njih bez i malo stida, kao gladan pas uz slasnu kost. Ostali smo tog dana suviše dugo jer smo prihvatili poziv za večeru i potom se nismo oprostili kada je bio red. Kad god bih se našla u njihovom društvu ostajala sam koliko god sam mogla jer su znali toliko mnogo stvari o kojima ja i moji prijateji nismo imali pojma i bili su sve ono što ja i moji prijatelji nismo bili.

„Ni ovaj a ni bilo koji drugi rudnik u Jugoslaviji ne eksploatiše se prvi put. Grci su bili prvi kopači, a potom Rimljani; u srednjem veku Srbi su doveli Sase da rade u njima. Rad je za vreme Turaka, punih pet vekova, bio potpuno obustavljen, dok nismo stigli mi. Čudno je što se svaki period razlikuje po načinu kopanja, i što se ta razlika odmah uočava. Grci su imali mnogo mašte, izgleda da su vrlo uspešno pogađali gde ima rude i na genijalne načine dolazili do nje. Ali njihova gradnja bila je slaba. Rimljani nisu imali tako dobre ideje, ali su bili sjajni graditelji. Oni su uvek u tome bili izvanredni. A Sasi su se fino uklopili, nisu dodavali ništa, ali su nastavili takav sistem rada. I mi koristimo dosta od onog što smo zatekli. Kad god prođem pored kamenog sedišta na kome je sedeo rimski čuvar, potapšem ga i zamislim se. Jer odmah pored tog sedišta postoji jedna konstrukcija koju niko od nas ne razume. To je jedan dugačak tunel, toliko uzan da ni dete ne bi moglo da se provuče kroz njega; on je jedina veza između dve galerije koje su normalne veličine. Mozgali smo o tome dugo i niko nije mogao da nađe objašnjenje. Ali i to se nekada događa: da se u starim rudnicima nailazi na radove koje ni najbolji inženjeri ne mogu da shvate.“ Misterija, koja stalno prati svaku ljudsku delatnost, bila je uznemiravajuća u nečem tako konkretnom kao što je vađenje rude.

Ponudili su nam da sutradan odemo do rudnika, što sam ja tako žudno prihvatila da je gospodin Mek nabrao svoje neobično guste obrve i odmah postavio jasan uslov. „Molim vas da upamtite da sam rekao da idemo *do* rudnika, a ne *u* rudnik“ Moj muž i ja nasmešismo se jedno drugom, jer ja se toliko užasavam silaska pod zemlju da se već dvadeset godina ne vozim ni londonskom

ni njujorškom podzemnom železnicom. Ipak rekoh: „Zar je toliko opasno?“ U stvari, nije se radilo o opasnosti; trebalo je voditi računa o osećanjima muškaraca. „Oni smatraju da će silazak žene u rudnik izazvati nesreću. E, pa sad mi vi to objasnite. Isto takvo verovanje postoji i u Južnoj Americi i u svim drugim rudnicima u svetu. Ali na drugim mestima imate rudare čije porodice generacijama rade pod zemljom i putuju za tim poslom po svetu. Logično je da su svoje predrasude razmenili sa rudarima iz drugih zemalja. Ovdašnji ljudi, međutim, nisu radili u rudnicima pet stotina godina; zapravo, mislim da nikada i nisu radili u rudnicima, jer su za vreme Srpskog carstva Sasi bili jedini rudari. Strani rudari koji su ovdašnje naučili poslu nisu im mogli preneti svoje ideje, jer jedva da znaju po koju srpsku reč, i uglavnom ih poučavaju tako što im praktično pokazuju šta treba da rade. Pa, kako je onda moguće da i ovdašnji rudari toliko duboko veruju, kao da su to verovali generacijama, isto ono što veruju i rudari širom sveta? Voleo bih da mi neko to objasni.“ Njegova kći reče: „O tome s njima ne vredi ni raspravljati, jer kad god je tata insistirao da neku ženu puste u rudnik, odmah potom dolazilo je do nesreće.“ „Ozbiljne?“ Gospodin Mek slegnu ramenima. Zaćutasmo, na trenutak obuzeti sumnjom da je priroda vasione stvamo tupava; ili da je priroda čoveka tupava, da ta tupavost ima samoubilačke razmere, da čak može da navede čovekovo nesvesno da radije izvuče neki potporni stub i dozvoli da ga proguta mrak nego da prizna da je njegovo klevetanje žena bezrazložno.

I žene su govorile, uvek kako treba, i uvek o poznatim stvarima. Pričale su o ljudima u gradu. Da, još ima nekih turskih porodica koje nisu otišle u Tursku, koje su suviše bogate da bi ostavile svoje posede. Jednu takvu porodicu, koja je još imala lepu kuću van grada, gospođa Mek poznavala je vrlo dobro. Imali su fine sinove, ali su bili zavađeni, svako je vukao na drugu stranu jer su želeli da se uklope u novi život Jugoslavije, ali su imali svoj porodični ponos i tradiciju koja ih je vezivala za muhamedanstvo, a to ih je činilo tuđincima u sopstvenoj zemlji. Jedan od njih nedavno je pristao da posluša roditelje i da bi učvrstio ortakluk uzme za ženu kćer jednog bitoljskog trgovca. „Ali ovdašnji momci navikli su da izlaze sa devojkama koje rade u kancelarijama dole u pogonu“, reče gospođa Mek, „a one su vrlo zgodne, posebno bele Ruskinje.“ Devojka iz Bitolja nije bila dorasla tim kriterijumima, i njen mladi muž imao je običaj da se napije i onda izađe negde sa svojom ženom, strgne joj veo i počne da viče: ’Pogledajte užas koji mi je zapao!’ Ali potom se budio kao dobar Turčin, i gorko se kajao, tako da mu je bilo grozno i u jednom i u drugom svetu.

„Većina muslimana koji rade za nas jesu Albanci“, reče gospodin Mek, „a svi vole Albance.“ To je opšta tvrdnja: neprijateljstvo koje su Turci podsticali između

Albanaca i njihovih suseda Slovena albanski šarm uspešno uklanja. Počeše da pričaju o svom starom baštovanu, albanskom muslimanu, koga su mnogo voleli, a koji je sada veoma bolestan. „Sumnjam da mu je žena i od kakve pomoći“, reče gospođa Mek. „To je čudno, ali te muslimanke i nisu baš neke domaćice. Priča se da uopšte ne vole da kuvaju i da je do njih, živele bi samo na kafi i pile je po ceo dan. Mislim da ne znaju kako da ugode svojim muškarcima. Ali, pre nego što je otvoren rudnik ljudi su ovde živeli strašno. Niko od njih nije imao pojma kako se kuva. Ispekli bi neku vrstu pogače u pepelu, i to bi bilo sve; a u vreme bundeva, pomešali bi ih sa brašnom i napravili neku užasnu kašu, poput hrane za pse. Nisu imali nikakvog mesa, pa su živeli samo od te dve stvari.“

U istorijama piše da su tri stotine godina posle Kosova Srbi iz ovog kraja pokušali da se izvuku iz bede u kojoj su živeli napuštajući ovo područje. Nikada nisu bili pokoreni i tri veka proveli su u stalnoj pobuni; ali kada su pomogli Austrijancima u ratu protiv Osmanske Turske u drugoj polovini 17. veka i kada su videli da su zapadnjaci, uprkos svim svojim prednostima, bili poraženi, izgubili su nadu. Onda je došlo vreme o kome se stalno govori, kada je patrijarh Arsenije III prihvatio ponudu austrijskog cara Leopolda i na čelu trideset sedam hiljada srpskih porodica 1690. godine krenuo preko opustošenih slovenskih zemalja u pravcu Mađarske i austrijskih teritorija. Tako piše u knjigama. Ali to, naravno, nije i cela istina. Jer knjige ništa ne govore o onima koji se nisu pridružili iseljenicima, nego su ostali ovde. Kada je Kolenkur[435] sa Napoleonom prolazio Rusijom, uverio se da evakuisani gradovi nisu bili potpuno prazni. U svakom je bilo *„Quelques malhereux de la derniere classe du peuple‘*\ *„quelques viels hommes et femmes de la derniere classe“*[436]. Verovatno je tako bilo i ovde. Sigurno je bilo ljudi koji se nisu pridružili iseljenicima jer su zbog krajnje bede u kojoj su živeli bili isključeni i iz svoje zajednice: stari i bolesni, kriminalci i žene bez muževa, zatim žrtve nekih obaveza ili oni koji su na neki način bili u vlasti neprijatelja. Oni su ostali i njihovi potomci su zaboravili sve. Zaboravili su čak i da kuvaju. Zato je ono što su jeli ličilo na pseću hranu. Kroz reči ove žene istorija se otkrivala u svojim pravim bojama.

Pošto smo se pozdravili, stajali smo na tremu pod puzavicama čekajući Dragutina. Dole u dolini zavijao je pas: nesnosno stvorenje, niko mu nikada nije rekao da može i prestati. „Prokleti pas“, reče gospodin Mek, „ne mogu od njega da spavam. Moramo sutra videti šta se događa, već treću noć priređuje nam ovakav koncert.“ „To je pas onog Nemca“, reče njegova kćerka. „Ima li ovde mnogo Nemaca?“ upita moj muž. „Ne, ima samo jedan koji se brine o žičari“, reče gospodin Mek. „Pa, ako imate žičaru, morate da imate i Nemce“, reče moj muž. „Ne sviđa mi se što su Nemci jedini dobri proizvođači žica za žičare.“ „Ne sviđa se ni meni“, reče gospodin Mek, „ali tešim se pomišlju da ih ne bi mogli praviti da

nije engleskog čelika.“ Njegovo vedro pričanje o materijalnim stvarima podseti me na dva stiha pesme koju su me učili u detinjstvu, a koji su mi se do tog časa činili ironičnim:

„Na svetu toliko predmeta ima,
Da carsku sreću daruju svima.“

Noćni vetar zalepršа kroz tanke haljine žena, i ja gotovo izvinjavajući se, rekoh: „Našem vozaču baš treba vremena da stigne.“ A onda kroz tamu začusmo Dragutinov glas; pozdravljao se sa poslužiteljem i kuvarom na kuhinjskim vratima, rečitim, sporim i dubokim glasom, a onda ga videsmo kako dolazi u neprefinjenom ali grandioznom stilu: tako je možda koračao neki podanik Stefana Dušana, ubeđen da svakog trenutka može dobiti konja i oklop koji će ga načiniti plemićem. Nekako drugačije vozio nas je nizbrdo, gde su gole svetiljke iznad ulaza isecale iz tame bele ćelije vrtova koji će uvek biti Engleska ako se englesko cveće po njima bude pitalo; klizeći tamnim putem, kroz usnuli grad, stigli smo do hotela, koji je u ovo kasno doba ipak bio osvetljen. Kafana je još bila puna ljudi. Imala je istu atmosferu kao i sva mesta na kojima Sloveni sede do kasno u noć; kao da je vreme uskočilo u to veštačko svetlo i tu za trenutak zastalo pre nego što će se opet vratiti u normalan tok. „Ostajete kasno“, reče moj muž vlasniku. A on odgovori: „To je zbog belih Rusa iz rudnika, oni prosto neće da odu na spavanje.“ I zaista je bilo tako: ti ljudi imali su onu posebnu osobinu Rusa, ne toliko vrednost ili lepotu, već nešto što podstiče maštu, neki poseban kvalitet kojim glumci poput Terijeve[437] ili Barimura25[438] obasjavaju scenu čak i ako ne znaju da glume. „Ne žalim se“, reče vlasnik „jer to donosi novac. Nismo ga imali dok se rudnik nije otvorio, ali sada ga ima, svakim danom sve više. Hvala Bogu!“ reče on.

Nalazili smo se u gradu natopljenom narastajućom plimom, ali ona još ne beše dosegla nivo koji se mogao očekivati. To smo shvatili narednog jutra kada smo, pre nego što ćemo krenuti do rudnika, izašli u kupovinu. Ovo je bilo ostrvo, a neki njegovi delovi bili su toliko izolovani da do njih još ne behu doprle stvari koje su uobičajene. To smo shvatili kada nas je fotograf kod koga smo kupili neke filmove, zaustavio ispred izložbenog panoa pred radnjom, rekavši: „Pogledajte, ovima se posebno ponosim! Govorio je o fotografijama sredovečne žene, poput odaliske odevene u dimije i vezeni prsluk, koja je sa značajnim osmehom nudila prolazniku šoljicu kafe; osmeh je nagoveštavao svu silu haremskih uživanja. Fotografije uopšte nisu bile neprivlačne. Jeste da je žena bila debela kao slon, ali je bila prelepa, pa je sličnost samo objašnjavala šta slonovi osećaju prema slonicama. „Vrlo je lepo“, reče moj muž. „A ko je ona?“ „0na je žena komandanta našeg garnizona“, odgovori fotograf. Bilo je to kao da je neki reklamni pano u glavnoj

ulici Alderšota[439] prekriven fotografijama žene komandanta lokalnog garnizona, u koketnoj pozi i obmotane perjem poput Mistinget[440].

Ali više nismo govorili o njoj, jer moj muž odmah ispod njenih fotografija, koje su se i bukvalno presipale od životne snage, ugleda drugu, po svemu potpuno drugačiju. Četiri zaprepašćene ožalošćene osobe stajale su pored otvorenog kovčega u kome je ležao jedan bradati čovek sklopljenih očiju; smrt je sasvim očito obitavala u ulegnućima njegovih obraza. Oko kovčega stajala su neka deca i jedna žena koja se u očajanju držala rukama za glavu. „Bože, ko je ovo?“ upita moj muž. „To je naš bivši gradonačelnik“, reče fotograf. „Bio je vrlo dobar čovek.“ „Je li bio ubijen ili je stradao u nekoj nesreći?“ upita moj muž. „Ubijen? Gradonačelnik?“ ponovi fotograf. „Ne, ne, svi su ga izuzetno voleli. Umro je od neke stomačne bolesti." „Pa šta onda ova slika predstavlja?" „To je njegov pogreb.“ „Vidi“, rekoh vukući muža za rukav, jer sam pronašla još jedan znak koliko je život ovde bio drugačiji od našeg. Bila je to fotografija mladog, crnomanjastog čoveka koji je na licu imao izraz kakav Sloveni često navlače kada žele da izgledaju romantično. Tako izgledaju svi ruski baletani u trenutku kada održavaju delikatnu ravnotežu i taj izraz najviše liči na tužnu kašiku. Slika ga je prikazivala nagog do pojasa, a između njegovih mlečnih žlezda, koje su bile čist gubitak, na lancu je visio onaj tako nevin komad nakita – privezak u obliku srca sa biserom u sredini. „Ko je ovaj mladić?“ upita moj muž. „On je poručnik u ovdašnjem garnizonu“, odgovori fotograf bez i malo nelagode. „Pravi je čudak, stalno dolazi da se slika; uvek je lepo odeven, a nekada se oblači i u žensku odeću.“ „Ima li ovde mnogo takvih mladića?“ upita moj muž. „On je jedini“, odgovori fotograf.

Pred hotelom su nas čekala kola kojima je trebalo da se odvezemo do rudnika, a Konstantin je sedeo za stolom umačući kiflu u kafu. „Dobro jutro!“ rekosmo mu i on nam učtivo odgovori, ali je bilo jasno da nas osuđuje i da se iz učtivosti veoma trudi da to ne pokaže. Očigledno smo napravili onu vrstu prekršaja koju čine ljudi koji nisu dobili morsku bolest dok svi ostali od nje nezamislivo pate. „Jeste li spremni?“ upitasmo ga. Njegovo čelo nabra se od bola. Bilo je očito da govorimo suviše glasno. „Spreman za šta?“ upita on. „Da krenemo u rudnik“, rekoh; „biće vrlo zanimljivo, a svideće vam se i upravnik, on je zaista divan čovek.“ Konstantin se nečujno nasmeja gledajući negde u daljinu. Bili smo, izgleda, i strašno neosetljivi. „Ne verujem da bi mi se upravnik dopao“, reče on. „Čitao sam o takvima kao što je on kod Dikensa; mislim da smo dva potpuno različita tipa.“ „Hajte, pođite s nama!“ zamolismo ga, ali on podiže obrve, obesi usne i pogleda uprtog u stolnjak polako odmahnu glavom. „Ne“, reče, „tamo gde ljudi riju po padinama plemenitih planina, radi novca i samo radi novca, osećao bih da sam dospeo na pogrešno mesto. Ali, vi idite“, reče on ljubazno, „samo vi idite. Neću

vam to uzeti za zlo. Ne mogu nam svima biti odvratne iste stvari. Pođite i lepo se provedite. A ja ću se sa Dragutinom odvesti na neko mesto gde su planine još netaknute. I tamo ću osetiti mir, setiću se da sam pesnik i biću srećan. Mnogo srećniji nego što to možete razumeti." Mi promrmljasmo nešto i ostavismo ga, ne ljuteći se nimalo. Oboje smo ga voleli, a on je bio u vrlo jadnom stanju: lice mu je bilo ljubičasto a beonjače sivkaste. Ali bilo je jednako teško razgovarati s njim dok je bio tako naopak kao i sa cirkuskim akrobatom koji otvara usta u senci svojih izvijenih kolena.

Vozač koji je došao po nas bio je lični vozač gospodina Meka; bilo je jasno da ima ljudi koji su za svoju poslugu istinski heroji. „Da li on misli da ćemo sve ovo preneti njegovom poslodavcu?" upita se moj muž; ali odmah potom i odgovori: „Ne, on je previše plemenito stvorenje, a i ubeđen je da je njegov odnos sa gospodinom Mekom već sada idealan." Izađosmo iz grada i smesta je bilo jasno da smo na jugu; ovde zemlja gori na letnjem suncu poput čovečje kože; jedan most spajao je jednu smeđu obalu sa drugom, a u smeđoj vodi plivala su smeđa, mlada tela. U dolini u kojoj su se bebe još tamnije puti praćakale i cičale u plitkom potoku među rogozom, po planinskim stranama stupali su metalni stubovi žičare kojom su povremeno prolazili vagoneti putujući iz rudnika u fabriku. Potom je naišla skupina prijatnih, novih kuća na brdu, i vozač zaustavi kola. „Tamo žive naši radnici", reče, a mi potvrdismo da su kuće doista vrlo lepe; i bile su takve, u jednostavnom lirskom ambijentu karakterističnom za neke moderne francuske industrijske gradove, pogotovo one na Seni nedaleko od Kodbeka, gde se prave hidroavioni. „Neke od kuća na koje ćemo kasnije naići podigla je kompanija, i one su veličanstvene", nastavi vozač, „ali ove su napravili satni radnici, i sasvim su dobre. Imaju i onaj izvrsni izum koji je gospodin Mek doneo u zemlju. Septičku jamu." On se u zanosu okrete prema nama. „Zar nije septička jama izvanredna stvar? Sva ta prljavština koja kulja –", i on rukom opisa krug na nebu dočaravajući sliku nečistoće koja preplavljuje vasionu, koja se ne može pobediti duhom, već jedino amajlijom gospodina Meka – „i koja se pretvara u vodu, čistu vodu!" Ruke mu zalepršaše, pozdravljajući spasenje. „Vekovima posle svoje smrti", povika on, „moj gazda će biti slavljen što nam je doneo septičku jamu." Iznenadismo se kako prvobitna ideja sanitacije može dobiti i anđeosko obličje. Ali sećanje na toalet u Prištini, čiji je pod bio prekriven ko zna koliko starim ljigavim naslagama, svede naše iznenađenje na razumnu meru.

Nikada ne bih bila u stanju da smesta prepoznam ulaz u rudnik. Ličio je na železničku stanicu, podignutu ispod ožiljka na šumovitoj padini u dnu doline, sa vagonetima natovarenim komadima rude boje srebra koje stari i očajava. U prostoriji koja je ličila na čekaonicu i služila kao neka vrsta kancelarije, zatekli smo

dvojicu mlađih Engleza u radnim kombinezonima i s električnim lampama u ruci, koji zastadoše da nam saopšte da su se upravo vratili iz rudnika gde su bili sa gospodinom Mekom, da se on popeo pre njih i da će nam se pridružiti čim se bude okupao i presvukao. Bili su to divni mladi ljudi, lepo oblikovani svojim poslom, nalik na dobro zašiljene olovke. Ne kao one s dugim špicem koje pripadaju umetnicima i naučnicima, koje se lako mogu slomiti, te ih treba svaki čas iznova oštriti; niti su bili poput olovaka istupljenog srca, koje pripadaju ljudima lišenim dara. Bili su baš kako treba. Kada su se okrenuli da pođu, pogledala sam mapu rudnika koja je visila na zidu i rekla: „Ne razumem ime ovog mesta – Stan Trg. Za trg znam šta znači, ali šta znači Stan? To uopšte ne zvuči kao srpsko ime.“ „I nije“, reče jedan od Engleza. „To je greška. Neko je pogrešno prepisao ime kada je rudnik otvoren, a niko nije znao dovoljno srpski da bi ga ispravio. Trebalo bi da piše Stari.“ Ostavili su nas da se čudimo bezličnosti glavnog demona rudarstva koji odlazi u zemlju o kojoj ne zna ništa, ne govori njen jezik čak ni toliko da zna kako se u njoj kaže „stari“, a zalazi duboko u njenu utrobu tražeći skriveno bogatstvo.

Na dnevnom svetlu krhkost gospodina Meka i njegova izbrazdanost vetrom bile su još izrazitije nego prethodne večeri, a njegova snaga, u svojoj krotkoj strogosti, još apostolskija. Izašli smo s njim iz kancelarije, a ljudi koji su prolazili volovskim kolima okretoše se da vide nas, strance koji učestvuju u lokalnoj divoti i uspehu. Svaki od njih mogao je slomiti žensko srce, jer su svi do jednog nosili ličku kapu. To je najlepši ukras ikada smišljen za mušku glavu. Kapa je crna i okrugla sa crvenim rubom, a fina crna pletenica pada na levo rame, dajući čoveku koji je nosi otmen i vedro nehajan izgled. Već ona jasno pokazuje zašto je lord Bajron voleo Bliski istok. „Ali, Lika je daleko odavde“, rekoh. Ona leži u kraškim predelima dalmatinskog zaleđa, a do nje se sa Kosova može stići ili preko Crne Gore, ili sporednim putevima kroz Bosnu. „Ovde ima mnogo Ličana“, reče gospodin Mek; „vlada ih masovno šalje ovamo jer u svojim brdskim selima ne mogu da zarade za život; tamo gotovo da nema zemlje, osim malih džepova u kamenu. Znate, ovde imamo ljude iz najrazličitijih krajeva. Imamo Hrvate katolike iz Hrvatske, Hrvate katolike iz Dalmacije, pravoslavne Srbe odavde, pravoslavne Srbe iz Srbije, koji su sasvim drugačiji, pravoslavne Srbe iz Crne Gore, koji se takođe razlikuju, ovdašnje Albance, koji su muslimani ili katolici, mada ima i pravoslavnih, bele Ruse u kancelarijama i u fabrici, ima nas Škota, Engleza i Amerikanaca. Da, sada se dobro slažu. U početku je bilo loše, a povremeno i dosta loše. Imali smo predradnika Hrvata koji je zapošljavao nove radnike, i Srbi su se stalno svađali s njim tvrdeći da Hrvatima daje prednost. Ali on je bio dobar čovek, te sam smatrao da u tim pričama nema istine i nisam ga otpustio. Jadnik, sedeo je u kancelariji kada je

jedan radnik Srbin, popivši previše, upao unutra i ubio ga. Bilo je doista strašno. Uhvatili smo ubicu, mada beše pobegao u brda; osuđen je na dug zatvor i to je otvorilo sledeću fazu. Shvatili su da su stari dani prošli, i da se za život ne plaća životom, već životom u zatvoru. To im se nije dopalo, pa su počeli da gledaju na stvari drugačije.“ „A da li je taj Hrvat davao prednost Hrvatima?“ upitah, i kada on oćuta i poče da priča o nečem drugom, sačekah da napravi pauzu pa mu ponovo postavih isto pitanje. Pokušavali su da me oduče od toga još dok sam bila mala, ali nisu uspeli. „Imamo i sad jednog Hrvata na sličnom položaju, i nema poštenijeg čoveka od njega“, glasio je njegov odgovor, i ja klonuh zureći u prašinu dok su muškarci razgovarali o rudama. *„Smatrao* sam da u tim pričama nema istine... I sada imamo Hrvata...“ Videla sam ga kako posle tragedije sedi u kancelariji i pretražuje dokumente mrtvog čoveka, kako mu lice iznenada bledi i mršti se pri pogledu na nešto što kvari red i ima tu opaku prednost da je ideološke a ne metalurške prirode, te se ne može popraviti primenom zdravih rudarskih principa.

Vijugavi put odveo nas je uz strmo brdo kroz grad prepun bašta, belih kuća i ružičastih krovova, okružen voćnjacima. Bio je isti kao takva mesta na Zapadu, pa ipak potpuno drukčiji. Kod nas ovakva naselja predstavljaju pokušaj da se ublaži pobeda tame nad dobrom zemljom; a ovde ona pokazuju da je dobra zemlja prvi put posle nekoliko vekova upoznala nešto drugo osim tame. Kod nas industrijski radnici izgledaju kao žrtve društvenog sistema koji im uskraćuje relativno pristojan život seljaka i zanatlija, osudivši ih na životni standard daleko ispod onog kakav imaju klase koje obavljaju lakše poslove ili ne rade ništa. Ovde je to bila čista besmislica. Pet vekova nijedan drugi, povoljniji način života nije bio dostupan ovim ljudima; to nije bio slučaj u Makedoniji ili u Srbiji, ali u ovom području je bilo tako. Pet vekova ovde nije postojala nijedna klasa koja je uživala ovakav standard i udobnost, i još je nema; državni činovnici i oficiri stoje još slabije. Na tremovima ovih malih kuća žene su sedele poput blaženih u raju, sa dodatnim zadovoljstvom ljudi koji su iskusili gore. Deca, koja su se igrala među cvećem, pogledaše nas, a nama se učini da u njihovim crnim ili svetloplavim slovenskim očima nešto nedostaje; shvatismo da smo u poslednje vreme susreli mnogo dece produhovljene glađu i opasnošću. „Tekuća voda postoji u svakoj kući“, promrmlja gospodin Mek, „a drže ih vrlo uredno i čisto.“ Prođosmo kroz taj obični, ali ipak autentični rajski vrt i stigosmo do kantine u kojoj su se hranili neoženjeiii radnici. Smešeći se uz poseban ponos onih koji su upućeni u ne samo blagotvorne nego i nove tajne, kuvari su stajali pored lonaca u kojima je ključao čorbast pasulj, smeđ i taman poput čađi, gde su se krčkali jagnjeći odresci u sosu crvenom od aleve paprike. Znam barem jednu englesku školu u kojoj hrana nije

tako dobra. Nije bilo nikakve greške, mehanička civilizacija ovde je bila izuzetno zavodljiva. Ovo moderno industrijsko postrojenje bilo je prijatno kao prozirnost lista papira podignutog naspram svetla, a za to su postojala dva razloga: bilo je izvanredan primerak svoje vrste i nastalo je posle dugog vakuuma loše turske vlasti.

Sve ovo delovalo je dirljivo poput bleska sreće u očima stranih useljenika u Sjedinjene Američke Države u dobra stara vremena pre 1929. godine, opčinjenih što su stigli na mesto gde ima obilja hrane bez obzira na vremenske prilike, tople i jeftine odeće, udobne obuće, kuća koje ne prokišnjavaju i radio-aparata, frižidera i automobila koji se, istina, ne stiču suviše lako, ali koji se ne mogu uopšte steći u poljskoj Galiciji ili u Portugaliji. Nisu mogli da shvate da u tom novom, industrijalizovanom svetu takođe postoje godišnja doba, istina neuslovljena kretanjem sunca, ali okrutnija i duža; i da je urbana verzija snežne oluje ili suše još gora, jer se mora preživeti u apsolutnoj nemaštini, nepoznatoj onim zajednicama u kojima svako poseduje makar komadić zemlje, a među ljudima postoje krvne i prijateljske veze stvarane generacijama. Taj proces je bio nešto sporiji u našoj zemlji, ali sam bila u prilici da vidim njegovu poslednju, žalosnu fazu. Engleski industrijalci 19. veka bili su spasitelji za potlačene poljoprivredne proizvođače koji su u zemljišnom sistemu kakav bi zaprepastio Balkan jedva preživljavali; mnogi od njih su pravu hranu i toplotu upoznali tek u gradovima Lankašira, Jorkšira i središnjih krajeva Engleske; ali ogromna, nesrećna armija nezaposlenih ne gleda više s nadom u tom pravcu. Zato sam osetila instinktivnu potrebu da upozorim radnike koji su upravo ulazili u trpezariju, smešeći se i probuđenog apetita, da im kažem: „Ne dozvolite da vas obmanu. Onaj koga smatrate dobročiniteljem zapravo je vaš neprijatelj; porobiće vas i vašoj deci oduzeti ono što ni pod Turcima niste izgubili – pravo na rad.“

A oni bi mi odgovorili: „Šta, zar treba da smatramo neprijateljem onog ko nam daje hranu i odeću, i pruža nam mogućnost da umremo u krevetu? Ako to tražite, onda vi zaista ne znate šta su glad, hladnoća i strah.“ I bili bi u pravu. Užasno je besmisleno kada liberali poriču da je industrijalizacija, podižući životni standard, mnogo učinila za čovečanstvo. To je jednako ludo kao i poricati štetu koju mu je nanela ne podižući ga u dovoljnoj meri, trujući nebo i polja jeftinim gradovima i oduzimajući radnicima volju time što ih je držala u političkoj i ekonomskoj potčinjenosti. Grešila sam smatrajući da će, pošto se industrija u Engleskoj i Americi pokazala nesposobnom da radnicima pruži ono što im je obećala, isto biti i u Jugoslaviji. Usporavanje napretka u Engleskoj prouzrokovano je smanjivanjem tržišta, što se dogodilo zato što je Istok počeo da proizvodi dovoljno za svoje potrebe, ali i zbog toga što su više klase sva industrijska preduzeća koja su

obećavala stabilnost predala u ruke naslednika nesposobnih da se nose sa novim uslovima, kao i zbog preterano konzervativnog bankarskog sistema. Do ubrzanog ekonomskog opadanja u Americi došlo je zbog toga što su industrijalci izgubili iz vida da potrošnja ne može neograničeno rasti, a takođe i zbog neodgovornog bankarskog sistema. Naravno, i u Engleskoj i u Americi prava krivica leži mnogo dublje: u težnji bogatijih klasa da zadrže za sebe najveći deo profita i potpunu kontrolu proizvodnje. A to znači da su pripadnici tih klasa zadovoljavali samo svoje potrebe i da nisu uzimali u obzir ni budućnost sopstvenog potomstva. Tako nešto se u jugoslovenskom slučaju moglo izbeći. Rudari su radili za akcionare, čiji su interesi bili na prvom mestu. Osim toga, rudnik je ponovo otvoren posle rata, kada su evropske težnje postale nešto skromnije, i to su učinili anglo-američki finansijeri stabilnijeg tipa, nezaraženi kockarskom groznicom koja je prohujala Volstritom i Srednjim zapadom. Kompanija je verovatno bila opreznija i nije gajila prevelike iluzije; u upravi su radili ljudi koji se nisu nadali da će se silno uzdići i živeti kao plemstvo po škotskim zamkovima sa dvadeset i pet spavaćih soba, dok njihove troškove plaća izrabljivana sirotinja. Moguće je da će ovo industrijsko postrojenje trajati onoliko dugo koliko zemlja bude davala rudu, i da će se njime upravljati razborito i sa pažnjom.

Nametalo se i pitanje da li među radnicima postoji jedinstvo. Da li su Englezi i Amerikanci koji su rukovodili rudnikom bili svesni potrebe da rudnik postane instrument života, a ne instrument smrti? To je zavisilo od toga kakvi su bili inženjeri, a o tome nisam znala apsolutno ništa. Jedino što sam znala bilo je da je ovaj koji je stajao pored mene u potpunosti svestan svih pitanja koja su bila u njegovoj nadležnosti.

Gospodin Mek pokazivao je jednu padinu koja je imala onu posebnu draž srpskog pejzaža – strmu livadu okruženu šumom, pravo mesto za ples nimfi – govoreći: „I to je naše. Bilo mi je žao da je kupim, mada nam je potrebno što više zemlje. Bio je jedan komad na drugoj strani doline koji nismo uspeli da ugrabimo na vreme, pa su neki dripci tamo napravili najgore vrste kafana iz kojih potiču jedine nevolje koje imamo sa radnicima. Ali ovaj komad ovde bilo mi je žao da kupim, jer Albanac kome je zemlja pripadala nikako nije bio voljan da je napusti, a bio je vrlo fin starac. Na kraju je došao do mene i rekao: ’Uzmite je, meni više nije ni od kakve koristi. Ženski članovi moje porodice više se ne mogu po njoj kretati bez feredže, više ne možemo živeti onako kako smo živeli pre nego što ste došli. Dajte nešto para, a mi ćemo preći u grad’. A pomislite samo, ta porodica je oduvek tu živela. Dali smo mu dve hiljade funti i bilo je ogromno zadovoljstvo poslovati s njim; bio je tako pošten i učtiv, svestan da smo mu platili dobro, i pre bi sebi odsekao ruku nego se poneo drugačije prema nama. Često mi bude žao

kad pomislim da smo prekinuli nekadašnji život njegove porodice jer je takav način života davao dobre ljude. Povremeno svrati da nas upita za savet jer ima poverenja u nas, ali ne verujem da mu je od one dve hiljade mnogo preostalo. Teško je u ovoj zemlji naći neku drugu investiciju osim dobre zemlje, a nije lako živeti u malom gradu gde je život mnogo gori nego u brdima. Nema smisla obmanjivati sebe: ne vodi svaka promena nabolje.“ To je stara mudrost koje bi moderan čovek trebalo da se drži.

A onda dodade: „U svakom slučaju, slab sam prema Albancima. Svi ih volimo. I ne samo zato što nam se rado potčinjavaju. Imaju mnogo duha. Dobri su sindikalisti. Kada smo nedavno imali spor oko zarada, oni su bili čvršći nego ostali i zbog toga im se divim. Vlada je potom poslala komisiju da utvrdi uzroke štrajka. Stavili su mi do znanja da je šteta što zapošljavamo toliko Albanaca, ali ja sam tu primedbu odbio. Otvoreno sam im rekao da ih zapošljavamo zato što su pristojni i dobro rade, i da ćemo nastaviti da ih zapošljavamo. Ali i tu se stvari popravljaju. Srbi koji rade u upravi takođe počinju da ih vole i sve manje prave razliku između njih i svojih sunarodnika. Ova zemlja sasvim fino prevazilazi svoju prošlost.“ Zastadosmo da predahnemo na jednoj strmoj krivini i pogledasmo dole na radničku kantinu. Moj muž me upita: „Jesi li videla dvojicu ljudi koji su upravo ušli u zgradu? Ne? Mislim da je jedan od njih Dragutin.“ „Nemoguće“, rekoh s velikim ubeđenjem. „0n je odvezao Konstantina negde u planine.“ Pri pomisli na Konstantina oboje se osetismo krivi i bezosećajni što nam je lepo i bez njega, u društvu ovog snažnog i smirenog čoveka.

Ali on je bio i genije: jedinstveni izuzetak koji ne samo što ne potvrđuje pravilo već izaziva sumnju da pravila uopšte ima. Ni na osnovu prethodnika gospodina Meka, gospodina Kaningema, koga smo upoznali kada smo se popeli još malo više, nije se mogao doneti pravi sud; krupan, sedokosi Škot stajao je u svojoj bašti s jednim monahom, a obojica behu zabavljeni oko neke košnice. Pčelarstvo mu je po svemu sudeći bilo hobi i provodio je puno vremena učeći lokalno stanovništvo kako da pravi i koristi moderne košnice, umesto onih koje se svaki put moraju lomiti da bi se izvadilo saće; to je bilo od velikog značaja za siromašnije manastire koji nisu imali novca da kupuju šećer. Kada je monah otišao, prošetali smo kroz cveće gospodina Kaningema; ono na neki čudesan način nije bilo isušeno jugom, kao da je tlo iz koga je raslo hladio isti onaj vazduh škotskih Brda, koji je njihovom čuvaru darovao njegov tvrdi izgovor. Rekoh mu: „Kakve divne kandilke! Izgledaju kao da su žive i da svakog trena mogu odleteti“, a on odgovori: „Da, znate, zovu ih vilinskim cvećem.“ Njegov zvučni škotski izgovor prohuja pored mene kao martovski vetar u ulici Prinseš... Potom gospodin Kaningem reče: „Reći ću Saši da za naše koktele odnese bocu vermuta u kantinu, ako ga društvo voli onoliko koliko

ga ja volim“, i on se okrete prema kući viknuvši: „Saša! Saša!“ A onda nam objasni: „On je naš domar, izvanredan je. Ko zna šta bi bilo s nama da nije njega “ Kada se Saša pojavi, razgovor uze onaj tok koji je čest u zemljama gde ljudi sa mehanizovanog Zapada žive među manje naprednim svetom. Škot poče da govori bespogovornim tonom guvernante koja se obraća detetu, a Srbin da odgovara kao dete koje prihvata guvernantin autoritet, ali i da sam nešto dodaje tonom guvernante, na šta je Škot odgovarao poput deteta. Tako engleski oficir u Indiji razgovara sa svojim hinduskim posilnim, tako američki južnjak razgovara sa svojim crnim slugom, tako kanadski izletnik razgovara sa svojim indijanskim vodičem, ako su ljudi od pameti. Samo onaj ko je glup propušta da primeti da svaka strana u takvom odnosu ima veliko znanje potpuno nedostupno onoj drugoj, te da se svaki od njih u domenu onog drugog može potpuno izgubiti ako njegov domaćin nije velikodušan. Iz Škotovog tona bilo je potpuno jasno da je toga svestan. Njegova klimom izbrušena pamet učinila ga je osetljivim na probleme njegovog poziva, prirodu rude i mesta gde se krije pod zemljom. Ali isto tako mudro se odnosio prema pčelama, cveću i ljudima, a umeo je i da svoju mudrost ne ugrozi sujetom. Nije mu padalo na pamet da svoje ispravno mišljenje o Saši žrtvuje težnji da istakne svoju superiornost nad njim. Takvi ljudi pomažu da civilizacija cveta.

Obični rudarski inženjeri mogu i ne biti od istog soja od kakvog su njihovi predvodnici. Neki su imali tu nepopravljivu sklonost da vode računa samo o svom tvrdom, neorganskom iskopu, a da stanje živih ljudi koji su matrica rudnika ne primećuju i ne razumeju, zbog čega je i ime rudnika pretvoreno u besmisleno „Stan Trg“; takvi su bili i oni koji su u njemu radili ranije, u danima koji su prethodili turskoj noći. Na jednoj zaravni pored puta nalaze se ostaci kapele u kojoj se za Sase, rudare koje su doveli srednjovekovni srpski kraljevi, držala služba Božja. Sasi nisu bili Srbi, a nisu bili ni Sasi; bili su prosto rudari. Napravili su državu u državi. Srpski zakoni ih nisu obavezivali; oni nisu potpadali ni pod zakon Saksonije, već pod kodeks koji je direktno izrastao iz njihovog zanata. On im nije, kako bi se moglo pretpostaviti, dopuštao neke prevelike slobode za koje su se izborili ljudi neophodni državi koja se širila; bio je pravničko uobličenje tajne kopanja rude, da upotrebimo ovde onu predivnu englesku reč, *mystery,* koja se koristi i da označi sve ono što se odnosi na teoriju i praksu nekog zanata, a koju smo mi pozajmili od starofrancuskog *mestier*, čije je pisanje, nemarom koji se pokazao genijalnim, bilo pobrkano sa grčkom reči koja znači okultno. Po tom kodeksu zanat je bio iznad svega: čovek za koga bi se utvrdilo da je oštetio rudnik vezivan je konopcem i naglavačke spuštan u okno, posle čega bi konopac bio presečen. Za hram u kome će držati misu, taj drugi, katolički narod uzeo je crkvu koju je podiglo domaće stanovništvo – vizantijsku crkvu namenjenu

pravoslavnom obredu – i doveo je nemačkog umetnika da je oslika. I posle mnogo vekova, pošto su njene kupole bile porušene a freske izbledele od sunca i kiše, bilo je očito da se ovde odigralo nešto što nije prirodno izraslo iz tla na kome se nalazi. To su bili pravi internacionalisti, koji se nisu osvrtali na specifičnu narodnu dušu.

Takvi su bili i mladići koje smo sreli u kantini na kraju puta. Bili su, u to nije bilo nikakve sumnje, rudarski inženjeri. Možda su bili još ponešto – sinovi i ljubavnici, muževi i očevi, sveci i grešnici, filozofi i prirodni ljudi; ali da je bilo koji od njih podignut uvis između božanskog kažiprsta i palca i sred grmljavine upitan šta je, svaki bi smesta odgovorio: „Ja sam rudarski inženjer.“ Njihova obuzetost sopstvenim pozivom bila je tolika da je isključivala svako rasipanje. Rudarski inženjer mora biti u dobroj formi, mora imati mnogo takta i biti u stanju da izdrži fizički pritisak. Stoga su igrali tenis, malo čitali, fotografisali, učili jezike; suočavali su se sa životom nenamrštena čela i ravnog stomaka. I sobom su poput blistavog zida prekrivenog pločicama – simbolično predstavljali tu odvojenost od života koji ih je okruživao.

Među njima je bio jedan Srbin, lekar, vedra duša crvenkaste kose i lica koje je počelo da se bora ne zato što je bio stariji nego što je izgledao, već zato što je još voleo da se smeje kao dete. Kada smo rekli da smo bili u Bitolju, on reče da je rođen u tom gradu. Porazgovarali smo malo o mestu, džamijama, lepim devojkama, bagremovima i bogatoj civilizaciji koja leži ispod njegove površine. Bio je ubeđen da je grad, mada mnogo siromašniji nego u vreme kada je bio prestonica Makedonije, i dalje izuzetno bogat. „Mnoge od onih žena koje se izjutra u svojim pamučnim ogrtačima motaju oko radnjica uz reku“, reče on, „nose oko vrata i ruku više zlata nego što je petsto venecijanskih gospođa odevenih u svilu ikada videlo u svom životu; grad je prosto zagušen zlatom.“ Pričao je, na balkanski zabavan način, o svom detinjstvu ispunjenom opasnostima. „Moj otac je bio učitelj“, reče on; .“bio je direktor prve srpske škole u Bitolju. Bugari su imali svoje škole i Grci svoje, ali mi Srbi nismo imali nijednu. Tako je moj otac, Srbin iz Šumadije, došao u Bitolj da poučava svoje sunarodnike. Moja majka je uvek bila vrlo nervozna, jer su ga svakog časa mogli ubiti bilo Turci, bilo Bugari, bilo Grci.“ „Ali zašto bi ga ubili kada je bio učitelj?“ upitaše neki inženjeri. „A zašto je Bitolj tako bogat?“ Nisu znali ništa o tradiciji evropske Turske koja je oblikovala zemlju u kojoj su živeli.

Nisu znali ništa ni o nečemu iz novije istorije, što je bilo zabeleženo u štampanom obliku tako da ga je svaki Englez mogao pročitati. Upitah doktora: „A šta ste radili za vreme rata?“, a on odgovori smejući se i krijući usta: „Nikada nećete pogoditi! Znate, povlačio sam se sa srpskom vojskom kroz albanske

planine prema moru. Vidite, trebalo je da odem, sa majkom, bratom i sestrama vozom do Soluna, no poslali su me da nešto kažem jednom starom rođaku u drugom delu grada, i dok sam se vraćao kući setio sam se jednog dečaka koji mi se mnogo dopadao, pa sam svratio da vidim šta će biti s njim. Kad sam shvatio da neću moći da ga nađem, voz već beše otišao. Pridružio sam se nekim vojnicima koje sam sreo na ulici i s njima pošao za Ohrid, a potom u albanske planine. I verujte, i nije bilo tako strašno. Da, sve što ste čuli istina je. Bilo je snega i leda, i vrlo malo hrane, a Albanci su nas dočekivali u zasedama. Ali, osećao sam se veoma odraslim, a svi mali Srbi žele da odrastu i da postanu ratnici, i bio sam miljenik vojnika. Kada smo zašli u planine, skinuli su šinjel s jednog mrtvog borca i dali ga meni. Naravno, bio mi je preveliki, dopirao mi je do zemlje, pa su me zvali 'general dug šinjel'. Bili su zaista divni prema meni; kad god je bilo nešto hrane davali su najpre meni. Pošto smo stigli na Krf, utvrdili su da je moja porodica u Solunu i poslali me tamo, a ja nisam bio preterano srećan. Pomislite da vam neko govori kada treba da idete u krevet pošto ste prošli ono što sam ja prošao!"

To je bilo tako neverovatno kao da nam je neko pričao kako je išao do Moskve i natrag s Napoleonom; ali jednako neverovatno je bilo i to što većina Engleza koja je slušala ovu priču nikada ne beše ni čula za povlačenje preko Albanije, a nijedan onu pesmu koja čuva uspomenu na tu strašnu patnju: *„Tamo daleko, daleko od mora, tamo je selo moje, tamo je Srbija"*[441]. To je značilo da oni nisu mogii znati šta je Jugoslavija, ili tačnije da nisu mogli objediniti sve ono bitno što su i znali o njoj u jednu celovitu sliku. Iz toga je sledilo da oni predstavljaju opasnost po državu, jer neće imati na umu njene interese o kojima nisu znali ništa. Tako je razmišljao i Brigam Jang[442], jedan od retkih pravih državnika 19. veka. Zato je on razne avanturiste i rudare koji su dolazili u Jutu u potrazi za njenim mineralnim blagom uvek smatrao neprijateljima države. Oni nisu bili deo njegovog naroda i zato nisu mogli služiti njegovim interesima. To je bila njegova teorija; ali u ovoj kantini iznad rudnika Stan Trg činilo se da ona ipak ne važi za ovaj deo sveta.

Ovi ljudi se nisu mogli okrenuti protiv onih s kojima su radili. Bili su neraskidivo vezani jedni za druge. Započeše da pričaju o tome kako su počinjali; svi su, činilo se, u ranoj mladosti, još kao deca, boravili u tuđim zemljama i neprijateljskoj klimi sa neopisivo opakim suncem i zimama; doticali su ih i događaji koji su, umesto da zauvek budu zatočeni u formalinskim bocama sudbine, uspeli da se nekako čudovišno materijalizuju. Ali to ih nije pokolebalo. U prošlosti ih je, kao i danas, održavao njihov kodeks. Verovali su... u šta su verovali? Da čovek mora imati čisto telo, da ne sme lagati ili dozvoliti da se laži govore drugima, da mora raditi posao za koji je plaćen, i, naravno, mora ga raditi dobro; da ne sme nanositi drugima bol i da mora poštovati slobodu drugih ljudi. To je etička tradicija koju je

protestantizam usadio u engleski i američki um, i nju nije teško gledati s podsmešljive visine. Postoji čak i izvesna nužnost za takav prezir, jer ta tradicija daje nedovoljno čvrst oslonac – ako ne i manje – za ljude čije blagostanje raste; za njih je ona, zapravo, recept za propast. Svaki pripadnik bogate engleske buržoazije i viših krugova održava telesnu čistoću bez ikakvih problema; može šebe lako ubediti da je ono što govori istina i može naterati pripadnike ekonomski slabije klase da mu govore istinu; po pravilu odabira posao koji ga ne suočava sa prevelikim zahtevima, a dužnost koja od njega traži da ne ugrožava druge uspeva lako da preobliči u odnos koji mu omogućava da se preda prednostima ravnodušja. Ali taj isti kodeks, kada ga primenjuju rudarski inženjeri, može čak postati i disciplina koja daje pouku iz misticizma. Biti čist u zemljama gde priroda tera čoveka da se znoji i prlja; govoriti istinu i rukovoditi se njom u teškim okolnostima koje neprestano traže da se ona zapostavi; raditi dobro čak i ako te niko ne nadgleda, umarajući i duh i telo preko svake mere; poštovati prava tuđih ljudi koji su neshvatljivi i stoga strašni: onaj koji poštuje ta pravila teško se može smatrati neprijateljem države. Postoje, naravno, rudarski inženjeri koji ne poštuju u potpunosti ovakvu disciplinu ili je ne poštuju uopšte. Ali pošto je prisutne u ovoj kantini odabrao gospodin Mek, i sam oličenje discipline, oni nisu spadali u tu kategoriju. I mada je Zapad po ko zna koji put svojim kužnim prstom dotakao Balkan, činilo se mogućim da u ovom slučaju njegov dodir bude sasvim čist.

Popodne smo napustili rudnike i dolinom se odvezli prema gradu i bledim razvučenim zgradama u kojima se ruda prerađivala; pored nas su pokretne trake tekle na svom beskrajnom putovanju bez odredišta, a dim je povremeno izbijao iz ventila, na vrhuncu nekog procesa koji se – što se mene tiče i imajući u vidu moje nepoznavanje mehaničkih procesa – nije zapravo ni odigravao.

„Beskorisno je da meni objašnjavate ove stvari“, rekoh gospodinu Meku, „za mene je sve to magija i samo magija.“ „Čudno je da ste to rekli baš ovde“, odgovori on, „jer to je baš ono što te mašine predstavljaju za mene i za sve ostale u našem odeljenju.“ Stajali smo usred brojnih rezervoara ispunjenih ključalim rastvorom rude, a svaki je sadržavao masu u različitom stadijumu ključanja i drugačijeg tona sive boje. „Ovo su najvrednije mašine koje imamo“, nastavi on. „One su poslednja reč tehnike. One su čarobnjaci. U svakoj kadi ruda odbacuje jedan svoj element – srebro, magnezijum, sumpor ili nešto drugo, tako da, kada prođe kroz ovu prostoriju, sve što je dobro biva izvađeno iz nje i jedino što treba da uradimo jeste da pokupimo ono što je ostalo u kadama. Međutim, ne mogu da shvatim teoriju na osnovu koje ove mašine rade, niti to može da shvati iko koga znam. To ne znači da ih ne možemo popraviti ako se pokvare. Možemo, kao što biste vi mogli da ispravite gramatičke greške u knjizi o rudarstvu, mada vam ništa

od teksta ne bi bilo jasno. Ali princip njihovog rada potpuno mi je neshvatljiv. Momci koji su ih doneli iz Amerike vrlo su dobro razumevali kako rade i jedno vreme su ovde ostali. Mašine su njihovo životno delo, oni su u tome savršeni stručnjaci, a naše znanje je opštije i traži od nas da umemo da organizujemo rad u rudniku.“ „Mislite li da i kopanje rude traži takvo posebno znanje?“ upitah. „Vrlo posebno“, reče on, „jedan čovek ne može znati sve što treba.“ Ne može se pobeći od misterije. Ona je neodvojivi deo našeg postojanja.

To, naravno, nije bilo ono što je uznemiravalo gospođina Meka. Stajali smo na mostu; ispod je prolazila pruga koja je povezivala fabrička postrojenja i put. S naše leve strane žičara se pela uz brdo, gore do rudnika, a zdesna je bio jedan pošumljeni obronak na čijem se okomitom vrhu nalazila tvrđava. Popodne se zlatilo na obroncima, gospodin Mek je gledao četvrtasto brdo otpada pred sobom, koje je pri sunčevoj svetlosti imalo boju mrtviju od smrti, smrti za koju nema nade da će biti okončana potpunim pročišćenjem i raspadom. „Ovo me mnogo brine“, promrmlja on. „Na njemu, po svemu sudeći, od danas pa do kraja vremena neće ništa rasti. Zaista je ružno. A ovo mesto bilo je veoma lepo pre nego što smo otvorili rudnik.“ Ispod nas desetak ljudi kopalo je neku jamu; bili su to Albanci muslimani, sa svojim belim kapama, odeveni u bele platnene košulje ukrojene u struku i bele pantalone. Uperih svoj foto-aparat u njihovom pravcu, a jedan od njih opazi šta nameravam. U trenutku se preobrazio, a njegov primer sledila je cela grupa. Dostojanstveno su se uspravili, izazovno nakrenuli glave i podbočili se, a čak se iz velike daljine moglo videti kako im oči i zubi blistaju. Moguće je da nisu primetili da više nisam mlada; ali možda ih je u tome sprečavao njihov romantizam, mogućnost da prožive taj dan u ubeđenju da su izazvali divljenje jedne lepe Engleskinje.

Gospodin Mek bdeo je nad njima kao nad svojom decom. „Kažem vam, ti Albanci su doista fini“, reče on. „Mislim da su se ovi ovde odrekli krvne osvete. To je prokletstvo alabanskog života. Ali oni tvrde da ona polako nestaje. A i logično je da tako bude. Dajte čoveku dobar posao, kuću i baštu kakvu želi, i on će razmisliti da li zaista treba da ubije ujaka čoveka koji je ubio njegovog brata od strica, pogotovo ako zna da će za to ići u zatvor. Znate, krvna osveta je nanela mnogo štete ovdašnjim ljudima. Kada je Jugoslaviji posle rata pripalo ovo područje, bilo je teško obezbediti sigurnost na putevima. U tursko doba, osim onih koji su bili dovoljno bogati da unajme oružanu pratnju ili su baš morali da putuju, ljudi nisu putovali. Gore u brdima postojala su čitava sela u kojima su svi stanovnici bili drumski razbojnici. Ne možete ih kriviti za to, bili su naterani na takav život. Možda su zbog nekog sukoba s vlastima bili proterani na zemlju koja se nije mogla obrađivati. lli se među njima javila neka snažna ličnost za kojom su se svi poveli.

Kako god bilo, oni bi se povremeno sjurili prema ovdašnjim putevima ubijajući i pljačkajući. To se moralo zaustaviti. Žandarmi su imali samo jednu mogućnost: da zađu po takvim selima i poubijaju sve – i muškarce i žene i decu. To je bilo neizbežno. Jer ako bi im izmaklo i jedno jedino dete, ono bi, kad odraste, moralo da izvrši krvnu osvetu nad žandarmima ili nad ljudima koji su ih poslali. A to je bilo strašno ne samo za seljake već i za žandarme, koji su po pravilu vrlo pristojni ljudi; bilo je teško i za ceo narod. To je snizilo kriterijume. Ako su žandarmi morali biti surovi prema brdskim seljacima, morali su da budu takvi i prema ostalima. To je, međutim, bila samo jedna faza...“

Priča je tekla dalje, živo predstavljajući iskušenja države koja je vaskrsavala, te je stoga bila razdirana jednako i samrtnom agonijom i porođajnim mukama.

Kada smo se vratili u hotel još smo bili ozareni zadovoljstvom zbog onog što smo videli i čuli, ali suzbismo takvo raspoloženje kada ugledasmo Konstantina kako sav crven sedi u kafani, sam među belim Rusima, sa novinama otvorenim na stolu ispred sebe. „Možemo li da sednemo i popijemo s vama kafu?“ upitah ga stidljivo. „Naravno, naravno“, odgovori on, no čim smo seli nametnuo nam je uvređeno i nasmešeno ćutanje. Moj muž pročisti grlo i upita ga: „Jeste li se lepo proveli u planinama?“ „Nisam išao, nije mi se išlo.“ Konstantinov odgovor bio je kratak i potom je opet zavladalo ćutanje. Najzad on upita: „A vi? Pretpostavljam da ste se divno proveli s vašim prijateljima u rudniku?“ Sa osećanjem krivice priznadosmo da je to istina. „Drago mi je“, reče on, „baš mi je drago, jer možda za vas i vaše zemljake neće biti još mnogo prilike za to.“ On upre prstom u novine pred sobom. „Evo, ovde sve piše.“ „A šta piše?“ upita moj muž. „Osporavaju britanskoj kompaniji pravo na rudnik?“ „Konstantin smrknuto klimnu glavom: „Da. Koncesija je data kao nagrada jednom našem velikom državniku, a njegov sin je to prodao. Ali, on po svemu sudeći nije bio mnogo pametan; a ceo svet zna da onaj ko hoće da posluje sa Englezima, mora biti vrlo pametan, možda i više nego pametan.“ On podiže obrve i slegnu ramenima. „Tako je zlo učinjeno, ali se može i ispraviti.“ „Ali ugovor nije mogao biti nepošten“, reče moj muž. „Ja poznajem čoveka koji je predsednik kompanije, a što je još važnije znam kako na njega gledaju u Engleskoj i Americi i kakva je reputacija njegove kompanije i njegovih saradnika; oni posluju pošteno. Osim toga, da je posredi neka prevara, oni sami bi najviše izgubili. Kompanija je uložila milion funti u rudnik pre nego što je iz njega izvukla i jedan jedini peni. Da su to uradili sa rudnikom koji im može biti oduzet jer su ga stekli na prevaru, ne bi im se baš isplatilo.“

Konstantin ponovo slegnu ramenima. „Vi ste čovek iz velikog grada, iz Londona. Nema sumnje da vam se čini da je sve što vaši sunarodnici rade dobro. Mi smo prosti ljudi. Mi gledamo stvari iz drugačijeg ugla i možda ćemo jednog

dana učiniti nešto na osnovu onog što vidimo.“ Zavlada ćutanje. Popili smo kafu i spremali se da ustanemo kada jedan mlad čovek, obučen po uzoru na nekog francuskog pesnika romantičara, priđe našem stolu. „Dobro veče, gospodine Konstantine“, reče on na francuskom, pogledavši nas iskosa, „gospodine Konstantine, koji si bio pesnik, a sada si državni službenik.“ Videli smo da i ovde, kao i u Beogradu, Sarajevu ili Zagrebu, ima mladih intelektualaca koji nisu mogli oprostiti Konstantinu što je napustio opoziciju; nepravedno su tvrdili da se prodao „za šaku srebrnjaka, za lentu na reveru“. „Dobro veče“, reče Konstantin i objasni nam: „Ovo je mladi pisac koji preko dana radi u laboratoriji u rudniku. Dobro ga poznajem. Imam prijatelje svugde.“ Mladi čovek nastavi: „Što čitaš to đubre? Znaš da je sve to gomila najobičnijih laži. Ti ljudi u rudnicima su deo prljavog kapitalističkog sistema, ali oni su najbolji koji se mogu naći. Sve to oko prava na rudnik u stvari je koješta, galimatijas, budalaština. I sam to vrlo dobro znaš, i znaš da te novine finansiraju Nemci, i to zato što bi nacisti hteli da stave šapu na našu zemlju. Ali ti i oni tvoji gangsteri u Beogradu puštate te dripce da izdaju te lažljive novine i ugrožavaju jednu od malobrojnih pristojnih ustanova u zemlji.“ „Nije istina“, povika Konstantin, „zabranjujemo ih čim se pojave! Ali oni su uporni, a mi ih suzbijamo, bacamo ih u blato gde i zaslužuju da budu!“ Pogleda nas snuždeno, svestan da je samom sebi skočio u usta; bio je u tako očajnom stanju da nije ni pokušao da se izvuče iz te situacije, nije čak mogao ni da se nasmeje samom sebi i da zahvaljujući svom izuzetnom daru uspe da dokaže da iza te očite nedoslednosti postoji neka fina, skrivena doslednost. Jedino što smo mogli da uradimo bilo je da ustanemo i poželimo mu laku noć.

KOSOVSKA MITROVICA II

Ostali smo u gradu još jedan dan ali nismo uspeli da dovedemo Konstantina ni blizu gospodina Meka, iako bi ga smesta zavoleo pošto je umeo da prepozna velikog i dobrog čoveka, i pošto su obojica voleli Jugoslaviju. Tog popodneva, dok su gospodin Mek i moj muž u rudniku još malo uživali u tehničkim zadovoljstvima, sedela sam sama sa gospođom Mek u njenoj bašti; sa terasastog tla pružao se pogled na brda i dolinu kroz koju je, između pašnjaka, tekla reka sa odrazima vrba. Bila sam kao dete ostavljeno nasamo sa teglom meda, jer je ova žena, poput mnogih Škotkinja, imala sve bitne odlike pravog pisca. Dugo je bila van rodne zemlje i čeznula je za njom. Njene reči bile su kao palimpsest, živ i raznobojan nanos Aršira preko Stare Srbije koju nam je bila pred očima. Potez po potez gradila je sliku – surovu i poštenu – onako kako je Dega30[443] slikao u mladosti, pričajući o užasnoj ceremoniji koju je njena majka, udovica u Škotskoj od pre četrdeset godina, izvodila svaki put kada se odevala u crninu da bi izašla iz kuće: predstava je bila toliko živa da sam osećala miris teškog crnog krepa i oštri brid bele uštirkane kragne, kao da sam stajala pred njom i, obuzeta strahopoštovanjem i zbunjenošću, gledala njeno lice, odsutno i bezizražajno, kakvo su u to doba imale sve udovice, lišeno svake radosti i ispunjeno nekim samounižavajućim zadovoljstvom zbog statusa koji je imala. Trezveno, ali s dubokim emocijama, gospođa Mek je potom dočaravala svoje produženo vereništvo koje je njena mladalačka osećanja pretvorilo u nešto dragoceno, ali bez uobičajene radosti i vedrine. Gospodin Mek je tada tragao za boljim životom van zemlje, a nije bio toliko siguran u svoja osećanja da bi joj i jasno saopštio svoje namere. Svi dani njenog proleća bili su zatamnjeni tugom: „Nije dobro iz godine u godinu trčati na poštu.“ Često je osećala da je ljudi smatraju dosadnom i previše običnom, i čeznula je da nekom ispriča svoju tajnu; ali da je pričala o onome što je želela da se dogodi kao o već gotovoj stvari to bi značilo iskušavati bogove. Njeno kazivanje imalo je dubinu i snagu rane škotske poezije Vilijama Danbara[444], ili Daglasove[445] *Enejide*.

Ta žena obdarena ogromnim darom opažanja i čvrstih merila bila je gotovo trideset godina udata za gospodina Meka, a brak nije toliko tajna koliko mikroskop; njen muž je preživeo sva ispitivanja, položio sve njene testove. Sam je postao test koji je ona primenjivala na život. Zvala ga je tatom. „Vidite onu veliku, četvrtastu belu zgradu u podnožju onog tamo brda? To je škola koju je kompanija poklonila ovom kraju. Ljudi su bili oduševljeni i posle polaganja kamena temeljca napravljena je velika zabava. I zamislite, na nju je došao i jedan sveštenik; mislili smo da će očitati molitvu i blagosloviti buduću zgradu, a onda je neko doneo

jagnje i on ga je zaklao nad kamenom. Pomislila sam, pa kakve veze to ima sa hrišćanstvom? Ali, oni žive ovde. To tata uvek govori. Ovo je njihova kuća. Moraju da rade na svoj način. Ali čudni su, znate. Napravili su preveliku školu. To im je takođe jedna mana. Sve prave veliko. Dole u Mitrovici grade zgradu opštine. Kad je gledate, pomislili biste da je grad veliki barem kao Glazgov. Ali tata kaže da je glupo ljutiti se na njih zbog toga. Ti možeš da imaš o tome svoj sud, a kada oni zapadnu u neku nevolju, onda se pobrini da im objasniš čime-su je izazvali."

Uradila je red-dva na džemperu koji je plela, odložila ga i rekla: „Vreme je da se tata penzioniše. Suviše dugo smo živeli van zemlje. Bili smo više od dvadeset godina u Južnoj Americi. Oba deteta su tamo rođena. Onda smo se vratili i uzeli kuću u Škotskoj. Ali potom su došli po tatu i zatražili da pogleda ovaj rudnik. Dobili su koncesiju ali nisu mogli da se odluče koji sistem rada bi bio najbolji. I tako je tata došao ovamo. Rekao im je da moraju da traže rudu zaobilazno, da je nikada neće naći ako krenu pravo po nju. A onda ga je rudnik opčinio, i ne samo rudnik, već celo ovo područje, sa svojim različitim narodima tako spremnim da se pohvataju za guše. Zato sam morala da prodam kuću i nameštaj koje sam tek kupila i dođem ovamo. Ovo je za njega bilo nešto posebno. Ali, vreme nam je da se vratimo kući. Potreban nam je odmor." Zamišljena, prošla je pletećom iglom kroz kosu.

„Teško je, znate, otići sada u penziju. Nema dovoljno sposobnih ljudi srednjih godina koji bi mogli da preuzmu posao. Ima dosta mladih, ali ne i onih između četrdesete i pedesete. Pobijeni su u ratu. Zato stariji moraju da čekaju da mladi još malo odrastu. A tata je ovde okupio priličan broj. On ima pravi osećaj za to. Vidite da ovde nije lako; moraju biti dobri ne samo u poslu nego i u ophođenju sa ljudima koji rade u rudniku. To se, kada je u pitanju ovakva zemlja, mora ozbiljno shvatiti. Tata uvek kaže onima koji se ovde zapošljavaju: 'Morate biti učtivi sa Jugoslovenima, ovo je njihova zemlja, mi smo ovde samo gosti'. Ali neki to ne shvataju, pogotovo ako i kod kuće nisu mnogo valjali. Pokušavaju da izigravaju gospodare. Saznamo to pre ili kasnije. Jugosloveni to prijavljuju jedino ako je neko od naših nepristojan prema oficirima. Za njih je, znate, vojska svetinja. Mislim da im je svetija nego što je nama crkva, jer mi ne smatramo da je strašno smejati se svešteniku. Ali to se sve pokaže. Uhvatila sam jednu od takvih kako pravi grimasu kada sam kroz bridž-klub provela ženu jednog lekara iz Beograda; mislila je da je neću videti. Posmatrali smo i muža i videli da je isti kao ona. Vrlo brzo našli su se u vozu za London."

Prešla je rukom preko čela i spustila je na usta, uzdahnuvši i gledajući u zemlju: bio je to tipično škotski gest. „Ali ovde ima mnogo šta strašno! Kako postupaju sa ženama! A zakon je, znate, na njihovoj strani!" Onda se stresla i ispričala mi priču

o jednoj kulturnoj Bosanki, koja je završila fakultet u Beogradu i Beču i potom došla da radi kao hemičar u rudniku, udala se za jednog Srbina, rudarskog inženjera, ali je posle nekoliko godina ostala udovica. Došla joj je porodica njenog muža, koja je bila sa sela, i pokupila sav nameštaj i svu njegovu uštеđevinu, jer je to u skladu sa zakonom o nasleđivanju. Takođe su zahtevali da pođe s njima i uda se za muževljevog brata. Pričala je o tome kao neko ko je i sam iskusio sav užas ženske potčinjenosti, te njene reči nisu bile samo plod bujne mašte: otimanje, sakaćenje, ranjavanje utrobe i života, srozavanje u blato i smrt. Bilo je očito da, poput mnogih ljudi koji su dugo živeli van svoje zemlje, smatra da je svaka posebna odlika čudnog mesta na kome se zatekla rana koja se zagadila, kužni čir koji će preći i na nju i usmrtiti je ako smesta ne pribegne antiseptiku. Pa ipak, bila je disciplinovana. Znala je da je senka koja pada na nju samo senka. Pošto se stresla, odmah se i pribrala. Okrenula je glavu, masivnu poput lavlje; prema zelenim i crvenim brdima, vodi obrasloj vrbama u dolini, i rekla kako sve to voli.

U pola pet trebalo je da siđemo do teniskih terena; bio je neki crkveni praznik, pa je dogovoreno da se okupi sve osoblje rudnika, jer iz Beograda treba na jedan dan da stigne i poznati profesionalni teniser. Ali pre toga morale smo obaviti nešto od onih običnih domaćih obreda dragih ženama poput mene, koje su ceo život provele na specijalizovanim zadacima. Pletivo gospođe Mek trebalo je da se spakuje, a i njena korpa za ručni rad da se dovede u red. Kretala se sporo što je bio znak bogatstva; krem se ne toči brzo. Morale smo da ubedimo aberdinskog terijera da uđe u kuću da nas ne bi pratio. Činilo se da stvorenje koje je celo popodne vrlo ozbiljno sedelo podno mojih nogu stalno se nameštajući kako bih ga počešala ispod levog uveta, u stvari pati od nesavladive strasti prema loptama. Bilo je poput nekog čuvenog filozofa hegelijanca za koga se ispostavlja da se odao piću. „Pa, krećemo!“ reče gospođa Mek sa uzdahom. Prošle smo stazom kroz voćnjak i posle jedne krivine stigle do teniskih igrališta. Bila su na divnom mestu. Malo dalje dizalo se brdo okrunjeno ruševinama, beličasto od poljskog cveća koje se probijalo kroz žbunje.

Igra već beše počela, i odvijala se, što je često slučaj kada profesionalci igraju sa amaterima, poput plesa. Profesionalac Srbin prvo bi poslao loptu u levi ugao, a engleski amater bi je vratio; potom bi je profesionalac Srbin poslao u desni ugao, a engleski amater bi je vratio. Onda bi lopta pala odmah preko mreže i tu bi i ostala. Mada profesionalac nije morao da se napreže da bi nametnuo takav način igre, ipak je rešavao problem koji se sastojao u tome da svede trošenje snage na minimum. Uspeo je utoliko što nije morao da žuri i što je uvek pre lopte stizao na mesto ka kome je ona neizbežno letela. Bilo bi zanimljivo posmatrati ga, da i ljupko ponašanje publike nije privlačilo pogled. Disciplinovanost publike ogleda se

u njenoj sposobnosti da se ne pomera. Ljudi nenaviknuti na dugotrajnu posvećenost nekom poslu nisu u stanju samo da gledaju: oni moraju da žvaču gumu, kopaju koru pomorandže koju su pojeli, premeštaju se s noge na nogu. Ali ljudi okupljeni oko ovog teniskog igrališta bili su smireni a njihova pažnja prava. Nepomičnih tela, mirnih ruku i usana, njihova nasmešena lica i pogledi kretali su se sleva nadesno i zdesna nalevo samo onoliko koliko je bilo neophodno da bi se pratila lopta.

Gotovo svi zaposleni u rudniku osim manuelnih radnika bili su prisutni, kao i dve vrste žena: supruge i žene koje su i same radile ovde – sekretarice, naučnice ili domaćice. Između njih nije postojala nikakva razlika. Sve su bile doterane, jer i ovde, kao i svuda u Jugoslaviji gde ima novca, žene imaju lepe frizure poput Bečlijki, a odeća im je neupadljiva i vedra. Mnoge su bile i lepe. Posebno se isticala jedna bela Ruskinja: radila je kao službenica u kancelariji i imala divno lice, hladno no ipak nežno, telo joj je bilo elegantno, a istovremeno i izuzetno gipko i ljupko. Bila je tu i jedna mlada Crnogorka, lepa kao junak, rođena da živi pod crnim visovima ovenčanim snegom, pod nebom kojim kruže orlovi. Bilo je tu i Engleskinja koje su išle uz bašte. Ali i te žene koje su bile izrazito individualne, poput muškaraca što su sedeli uz njih, bile su zahtevima zajedničkog cilja ujednačene ne toliko do uniformnosti koliko do jednodušnosti. Sve njih oblikovao je rudnik. lako je njihov medijum bila industrija, poput seljaka radili su da bi izdržavali sebe i svoje bližnje; svom obrazovanju i briljantnosti pridodali su i svetu ozbiljnost seljaka koga njegova okolina ne može pobediti. Ovde je Jugoslavija bez sumnje mogla uzeti poklone Zapada ne strahujući da su zatrovani, mogla je naučiti formulu za napredak koja će joj omogućiti da koristi svoja ekonomska bogatstva bez opasnosti po svoje bogatstvo u ljudima.

Kosi sunčevi zraci kasnog popodneva isticali su jaku svetlost i tamne senke oštrih visova iznad nas nalik na glave šećera, na kojima su se detaljno ukazivale lepe ruševine tvrđave. Nekoliko goveda lutalo je među usplamtelim žbunjem, blistavo poput svetih zveri koje su nagrađene i preobražene, ovde na zemlji; u gustoj travi raslo je i neko belo i ljubičasto cveće. Pored mene pojavi se gospodin Mek: on i moj muž su upravo stigli, zagrejani i zadovoljni posle obilaska fabričkih čudesa. „Vidim da osmatrate naš zamak“, reče on. „Pretpostavljam da znate da je tu Stefan Dušan zadavio svog oca Stefana Dečanskog.“ Uskliknuh: „Ali, ja sam bila ubeđena da se to dogodilo u Zvečanu, a ne u Trepči.“ „Ovo i nije Trepča. Trepča je tamo gde počinje dolina u kojoj je rudnik; ovo je Zvečan.“ Rekoh: „Volela bih da mogu da ga obiđem“, ali žena pored mene dobaci: „Nema bogzna šta da se vidi, samo razrušene zidine. A ne možete gore u tim cipelama, ima zmija.“

Bilo je sasvim prikladno da u zamku u Zvečanu bude zmija. Događaj koji se zbio na tom uzvišenju nije se desio odjednom; u svojoj smrtonosnosti on se odvijao vrlo dugo. Stefan Dečanski i njegov otac Milutin mrzeli su se mnogo godina, i tada je sin, kao progonjena zver, pokušavao da bude neprimetan i nepomičan poput kamena, da na sebe ne bi privukao smrtni udarac. Potom je, posle Milutinove smrti, došlo vreme kada je Stefan Dečanski mogao da živi u skladu sa svojom prirodom, ali on je izabrao da oživi opasnost iz prošlosti ponevši se uvredljivo prema sinu koji je bio najopasniji predstavnik celog njihovog roda. Onda je ponovo pokušao da podražava nepomičnost kamena, ali ne zato da bi izbegao propast. Ovde, na ovom bronzanom vrhu, zadržavao je dah samo da bi postao meta mača u zamahu, mača koji drži dželat nastao iz njegovog semena i poučen njegovim naukom. Sudbina je samo drugo ime za uporno, iako ne i željno, ljudsko stremljenje ka smrti. Toliko je prilika da ljudi žive kako treba, da sreća stalno natapa njihov život, ali umesto da budu zadovoljni, oni ruše puteve kojima dotiče sreća i potom umiru od suše. Slušaju opaki savet sivog sokola. Puštaju da im grla budu preklana kao da su crna jagnjad. Iza ovog brda leži misterija Kosova. Ona je u osnovi našeg života.

Ona je bila i u osnovi ove zajednice. Bilo bi detinjasto pretpostaviti da ovi ljudi vezani za rudnik mogu ponuditi formulu za srećnu budućnost Južnih Slovena, pa čak i za svoju sopstvenu. Međutim, nije detinjasto smatrati da su oni i njihov odnos prema okolini stvorili nešto što doista zavređuje divljenje. Ali ovo mesto je bilo samo jedna krčevina u džungli; stvorili su je pioniri koje je neka posebna genetska obdarenost, neko podsticajno odstupanje od normi njihove okoline, učinilo superiornijim nad ostalima. Ti ljudi ne bi mogli spasti Jugoistočnu Evropu, jer ne bi mogli spasti Englesku, koja, naravno, ne bi spasla njih, kada bi njihov život bio u pitanju. Ovi ljudi bili su na strani života; a nemoguće je ne primetiti da je najveći deo Engleske na strani smrti. Po svom poreklu muškarci i žene iz Trepče nisu imali vrhunski društveni i ekonomski značaj. Pretpostavljam da nikom od njih otac nije bio vojvoda niti da je među njima bilo naslednika nečijih miliona. Poticali su iz kuća u kojima se negovala tradicija udobnog življenja i lepog ponašanja, ali gde se nije moglo uživati ni u jednom ni u drugom, jer je svaki novi naraštaj tu tradiciju morao održavati radeći za život. Stoga su znali više od onih iznad sebe, kao što sportista koji živi od svakodnevnih nastupa zna mnogo bolje od amatera da će mu uživanje u alkoholu i nezdravoj hrani štetiti, da je za čoveka dobro da bude umeren, precizan i da poštuje dobre osobine drugih ljudi. Ali, ljudi koji su odlučivali o sudbini Engleske tu lekciju nisu savladali, jer nama i dan-danas vladaju naše velike kuće.

Nema nikakvog smisla imati preterano veliku kuću, osim ako ona nije mali dvor, protiv kakvih su se udruživale sve snage u evropskoj istoriji, ili dom neke pobožne duše koja iz milosrđa želi da ugosti svakog namernika. Ponos onih koji žive na takvim „mestima“ vrlo je kvantitativan. Oni uživaju u broju i veličini soba koje imaju, prostranstvu svojih vrtova, staklenih bašta i štala, armiji slugu, konjušara i baštovana. Dom skladnih razmera nije ono što ih ispunjava zadovoljstvom, i upravo u tome leži uzrok njihove propasti. Izgubili su ukus negde u 19. veku, a malo njih ga je povratilo, osim nekolicine, koje je od njihove klase odvojila prepreka u vidu izuzetnog dara, fizičke slabosti ili homoseksualizma. Dokazi vise na zidovima njihovih domova u vidu porodičnih portreta; pored njihovih Holbajna i Van Dajkova, njihovih Gensboroa, Renoldsa i Lorensa, vise njihovi Diksiji, Milei, Herkomeri, Sardženti, Lasloi i Birleji. Oko je izgubilo dar zapažanja jer zdravlje organizma ne zavisi ni od čula vida niti od ostalih čula. Ti ljudi hranili bi se dobro i da su bili slepi, gluvi i nemi, jer su se industrijska revolucija i kolonijalna ekspanzija potrudile da hrana sama stiže do njihovih usta.

Izgubivši ukus, oni su izgubili i dušu. Budući da svoja merila nisu više zasnivali na kvalitetu, kvantitet im je postao najvažniji. Ali kvantitet onog što su posedovali, u obimu koji im je bio potreban, mogao je biti samo zbir prošlih postignuća. A ta postignuća nemaju nikakvu vezu sa današnjicom. Stoga se takvi ljudi okreću od života. Najbolji od njih beže u veštine kao što su jahanje, lov ili pecanje, specijalizujući se u svojim sklonostima kao da je reč o zanatu; to im uskraćuje dar zdravog razuma koji nastaje iz stvarnmog bavljenja zanatom, no oni ne prestaju da se ushićuju svojom nadmoćnošću nad drugima koji se, bilo zbog intelektualnih interesovanja bilo iz materijalne potrebe, ne odriču svog zarad njihovog. Ako se ova tema trezveno razmotri, sasvim je jasno da konzervativno društvo koje lov smatra svetim poput službe Božje pravi od svojih pripadnika nepopravljive budale. Oni koji su uspeli da očuvaju dovoljno životne snage da ostave traga u javnom životu, sede u Parlamentu s veličanstvenošću koja pripada nekom drugom razdoblju naše istorije; a ceo njihov dodir sa stvarnošću sastoji se u čitanju materijala koje su za njih pripremili drugi ljudi, stručnjaci kojima nisu skloni da veruju zbog razlike u socijalnom poreklu. Oni imaju izvesne principe kojima su neizmerno odani; oni štite nagomilane rezultate prošlih napora i ne priznaju da sađašnjost ima pravo da od njih išta zahteva. Ne bi podigli ni mali prst da odbrane gospodina Meka i njegove saradnike. Ne bi razumeli lepotu i inventivnost njihovog rada u Trepči, jer to nije ni lov ni pucanje, to je nešto što pripada današnjici. Možda bi se malo zagrejali videvši rudnik kao potencijalni izvor dividendi, ali ne bi se protivili nekoj spoljnoj politici koja bi ugrozila rudnik, jer oni i dalje žive u 19. veku i ne mogu da veruju da Englezi više ne vladaju

svetom i da engleski kapital više nije neprikosnoven. Takva vladajuća klasa je smrt za Englesku koliko god da pojedini Englezi služe životu, i stoga engleski primer ne može biti spasonosan za Jugoslaviju.

Upitah gospodina Meka: „Pokazuju li ljudi iz Forin ofisa i ambasade ikakvo interesovanje za vas?“ On odgovori: „Ni najmanje. Mada sam pomišljao da bi trebalo. Mi ipak predstavljamo britanski uticaj na Balkanu. Nisu mi čak rekli ni šta da uradim u slučaju da izbije rat. Možda bi trebalo da ja insistiram na tom odnosu. Ali, znate kakvi su ti diplomati: vama je dosadno u njihovom društvu, a njima je dosadno u vašem.“ Ništa više ne srozava velike kuće od sklonosti njihove dece da se guraju u diplomatsku službu. Socijalni ekstremi sreću se izvan zemlje. Prosečan engleski diplomata s nameštenjem izvan velikih svetskih centara poput Pariza, Berlina, Rima ili Beča, ponaša se kao mlada žena koja je napustila posao prodavačice da bi se udala za mladog izvoznika slanine. Oboje imaju isti neumeren interes za odeću i pokazuju isti ravnodušni prezir prema stranoj sredini u kojoj žive. To više nije aristokratsko ponašanje, ali velike kuće više i ne daju aristokrate, već samo privilegovane.

A te privilegije su ogromne i zato daju loš primer ambicioznim pripadnicima ostalih klasa. Njihovo bogatstvo fascinira i impresionira ostale članove društva zato što je nasleđeno. Biti srećan od rođenja, od kolevke pa do groba, biti tako srećan da možeš prevazići Adamovo prokletstvo, to je sudbina o kojoj sanjamo u detinjstvu; stoga je to ono što bismo odabrali za svoju decu, jer kada razmišljamo o njima postajemo detinjasti. Gledamo veliku kuću, utemeljenu na vekovnom bogatstvu, i to nam daje nade da će se i naše želje ostvariti; i tako se štedljivost, najčistija od svih vrlina, koja se iskazuje svaki put kada dete neki slatkiš ostavi za sutra, uvećava i degradira u to ogromno čudovište tupih iščekivanja – želju da se ušteđevina uloži u ogromne i večne dividende.

Ni teorijski ni praktično naše nade nemaju nikakvih osnova. Bogatstvo koje održava veliku kuću obično su stekli preci koji su imali sreću da ugrabe zemlju bogatu rudom ili monopol na trgovinu pre nego što je ljudsko društvo naučilo da se štiti od eksploatacije i nađe načina da obori cenu artiklima koji se mnogo i stalno traže. Prva vrsta sreće ne može se steći u današnjem stabilizovanom svetu, a druga je sve ređa u našem visoko konkurentnom industrijalizovanom sistemu. Običnih ušteđevina nije tako malo da oni koji uzimaju zajmove moraju da plaćaju visoku i stalnu kamatu na njih. Ali naša celokupna ekonomija počiva na toj tvrdnji, kamen pohlepe vezan je oko vrata svakog industrijskog preduzeća, a njegova težina precizno je proračunata da opterećuje do krajnjih granica, ali ne i da uništi. Čak i ovde u Trepči dividende koje se isplaćuju akcionarima bez sumnje su opterećivale društvenu vrednost rudnika. Tačno je da je milion funti uloženo u

rudnik pre nego što je eksploatacija rude uopšte i počela, ali je cena koja se plaća za takva ulaganja preterana. Veliki deo otišao je dalekim uživaocima dividendi, koje nije briga ni za rudnik ni za Jugoslaviju, a oni – jadnici bespomoćni kao i svi drugi ljudi u ovom haotičnom svetu, suočeni sa ogromnim političkim rizicima – možda sada neće dobijati više nikakve dividende. Međunarodne finansije ne stupaju tako makijavelistički kako to tvrdi prizemnija socijalistička ili fašistička propaganda. Njihova glavna mana verovatno leži u tome što imaju premalo, a ne previše uticaja, i teško da se još mogu smatrati glavnim uzročnikom ratova. One su kao učen ali nagluv i pristrastan sudija u slučaju koji otvara značajna pitanja vezana za lične sudbine i pravne principe. Ponekad čuju i govore mudro. Ponekad samo bulazne.

Ni ljudi iz rudnika nisu baš sasvim bez krivice, jer ona Engleska koja je inferiornija od njih postoji zahvaljujući tome što oni to dopuštaju. Gospodin Mek je, po svemu sudeći, bio staromodni škotski liberal, vaspitan da poštuje g. Gledstona, dok je u duši svakako bio radikalan; pa ipak, stalno je izneveravao ono što je morao osećati: da duh društva ne poštuje stvaralački duh koji se iskazivao u valjanom kopanju rude i zdravom načinu upravljanja. Njegova žena bi gledala na revoluciju – ako bi bila ona prava – sa odobravanjem domaćice zadovoljne što je njena aljkava susetka konačno započela veliko spremanje. Ali većina ljudi koji su sedeli oko teniskog terena bili bi, verujem, mnogo konzervativniji. Ustali bi u odbranu snaga koje su želele da ih uništе; u svakom slučaju našli bi opravdanja, ako ne bi i sasvim oslobodili krivice onog upravljača koji bi pobio revolucionare rešene da im pomognu. Ljudi poput ovih, odlučni i s delom potvrđene vrednosti, svuda glasaju za održanje velikih kuća. Oni ne mogu rečito i detaljno da obrazlože svoja osećanja. Jasno je da postupaju instinktivno. Tvrdi se da slediti instinkt znači reagovati na najbolji način. Ali to je laž kojom laskamo sebi, koju opovrgava tvrđava na vrhu brda – cilj kome je, sledeći svoj instinkt, Stefan Dečanski nezaustavljivo hrlio.

Moj muž reče: „Vreme je da krenemo“, i mi počesmo da se pozdravljamo. Bilo mi je odista žao jer sam znala da te ljude verovatno više nikada neću videti. Odlazeći okretoh se ka grupi muškaraca i žena s kojima se nisam formalno ni upoznala i rekoh: „Do viđenja“, svesna da takav gest više priliči osobi kraljevskog roda koja napušta neko javno mesto, ali želela sam da još jednom obuhvatim pogledom svu prijatnost koju su pružali kao celina. lako sam prema njima osećala snažno divljenje, shvatih da je Zapad nemoćan da pomogne ostatku sveta; on daje tako izuzetne, odlučne, poštene i darovite pojedince da bi rajsko društvo već odavno bilo stvoreno da u njima ne postoji i mračna snaga koja ih tera da svojim delima – tako nežnim i ljupkim kada se posmatraju pojedinačno – ispisuju užasan

i mračan obrazac. Zahvaljujući genijalnosti gospodina Meka ta snaga je ovde suzbijena, a zapadne vrednosti ukazivale su se u svoj svojoj čistoti. Nažalost, zloduh je ovde bio isteran iz jednog sasvim malog, ograničenog prostora. Zapad koji se i u mojim mislima prostirao hiljadama milja tamo iza sunca koje je zalazilo, bio je strašan u svojoj iskvarenosti, u svojoj želji da umre, u podavanju svojoj bolesti.

Jeđino sam u Makedoniji, činilo mi se, videla Ijude kako leče svoju sklonost propadanju, kako pokušavaju da uzdignu ljubav prema životu da bi se suprotstavili ljubavi prema smrti i odbranili carstvo ljudskih poslova od sile čija vlast treba da se prostire samo nad grobljima. Prisetih se kako mi se činilo da se vladika Nikolaj silno rve s tom čežnjom prema smrti, iako je pod bogatom odeždom njegovo čvrsto i krupno telo bilo potpuno nepomično. Prisetih se kako su monasi u Svetom Naumu uzdigli privlačan simbol života pred onima koji su izgubili volju da žive. S nadom pomislih da te večeri odlazimo za Peć i da ćemo narednog dana posetiti veliki manastir koji je Stefan podigao u Dečanima, gde je i bogoslovija, i gde će se konačno razotkriti da li su ta dostignuća iz Makedonije delo pojedinačnog genija, ili pravoslavna crkva poseduje mudrost koju može podariti svoj svojoj deci; ako je tako, onda i prosečan čovek može činiti takve podvige, što pruža nadu da će Ijubav prema životu prevagnuti svuda. Stajali smo na kapiji; Dragutin nas je čekao pored automobila s rukom na čelu, a držao se kao da je pred šator cara Lazara doveo naše konje, zauzdane zlatnim amovima. Gospodin Mek reče: „Svideće vam se Dečani, to je jedno divno mesto u planinama, poput male udoline u škotskim brdima“, a njegova žena reče: „Nadam se da vam ga neće pokazivati onaj majušni monah u groznim kaljačama.“ Konačno kliznusmo niz breg nalik na škotski, i gotovo rajski, i tamna, rastuća složenost slovenskog života ponovo nas upi u sebe.

PEĆ I

Kada smo se vratili u hotel, zatekli smo Konstantina kako nervozno i nestrpljivo šeta gore-dole, držeći u ruci sat. Zlovolja koja je bila jedna od posledica Gerdinog razornog dejstva na njega dobila je oblik stalnog prigovaranja da svi osim njega ne prestaju da kasne ili rane čak i na sasvim obične, svakodnevne događaje. I ljudi koji su pili kafu činili su to, po njegovom ubeđenju, u pogrešno vreme, a svako je bilo bolje od onog koje behu odabrali. Stigli smo u hotel dvadesetak minuta pre vremena dogovorenog za polazak u Peć, ali po njemu to beše toliko kasno kao da je nastavak našeg putovanja morao da se odloži za sutradan ujutru. Dok smo izlazili iz kola pritrčao nam je, mašući satom i koreći nas, ali Dragutin iskoči i ispreči se pred njim, hladan i neprijatan. Iz dana u dan bivalo je sve jasnije da mu je Konstantinovo bolesno stanje odvratno i da bi najviše voleo da ga ukloni iz našeg društva. Mada nismo razumeli šta mu je rekao, osetili smo dah njegove ledene drskosti, a Konstantin se odjednom primiri, kao da je obukao dobro postavljenu, zaštitnu odeću. Upitah se da među njima nije već došio do nekog sukoba o kome nismo znali ništa. Ali Konstantin samo reče: „Pa, znate da ne možemo da krenemo kasno jer donedavno taj put je bio jedan od najopasnijih u Jugoslaviji.“ „Ali više nije“, reče Dragutin i poče da utovaruje naš prtljag.

Vratiše se prepirci pošto smo već prešli deo puta i zašli u brežuljkast predeo, obrastao žbunjem koje se rumenilo pri ranom smiraju dana. Vozeći se kroz zavojitu udolinu ugledasmo jedna zaustavljena kola. Neki čovek stajao je na obližnjem uzvišenju glave pognute u pravcu zapada. Usporismo, a kad videsmo da se krsti, Dragutin stade. „Kada završi pitaću ga zašto se ovde moli“, reče; „možda je ovo sveto mesto na kome je ubijen neki turski beg.“ Kada čovek siđe sa brežuljka on mu doviknu: „Zašto se moliš, prijatelju?“ Čovek priđe našim kolima i odgovori: „Zato što sam srećan što sam živ. Ali, zar vi niste Englezi? Da čujete samo moj engleski! Moji prijatelji u Engleskoj smeju mi se i kažu da govorim tako dobro da zapravo govorim škotski. Za vreme rata išao sam u školu u Aberdinu. Posle sam se vratio i postao trgovački putnik za konfekcijsku odeću, i to je razlog što se ovde molim. Stalno sam putovao između Kosovske Mitrovice i Peći i plašio se drumskih razbojnika, naročito na ovom mestu, jer bi obično došli ovom dolinom i brvnom preprečili put. Pomišljao bih na svoju divnu ženu i svoju malu decu i molio se Bogu da me zaštiti. Sada više nema opasnosti i ja Mu zahvaljujem što me je tada štitio. Ali pošto ste iz Engleske baš bih voleo da popričam s vama. Idete li u Peć? Koliko ostajete? E, pa dobro, onda ćemo se videti; sada moram da požurim jer treba da stignem na večeru kod jednog prijatelja koji živi izvan grada.“ „Vidiš“, reče Konstantin dok smo gutali prašinu koju su digla njegova kola, „rekao

je da je put opasan.“ „Rekao je da je bio opasan“, ispravi ga Dragutin, „a onim što je radio pokazao je da više nije tako. Ja verujem u Boga koliko i svako drugi, ali ne bih se zaustavljao na putu na kome očekujem drumske razbojnike niti bih napuštao kola da se molim. Molio bih se vozeći, a to bi uradio i svaki normalan čovek.“

Razbojnici koji su operisali na ovom putu bili su neka vrsta političkih pobunjenika. Bili su Albanci koji su tvrdili da su ostali bez zemlje zbog agrarne reforme sprovedene posle rata u Jugoslaviji. Na celom Balkanu postoji ta veza između drumskog razbojništva i revolucionarnog idealizma koja zapadnjaka uznemirava i zbunjuje, ali to je neizbežna posledica turske vlasti. Ona je zaledila odnose koji su vladali u 14. veku; a u srednjem veku svaki onaj koji bi napustio nišu u kojoj je bio rođen nije imao drugog izbora nego da postane bandit, jer se nije mogao preseliti u neki drugi kraj niti promeniti zanimanje. Ako bi neki seljak navukao na sebe gnev vlasti ustajući u odbranu svojih prava, morao je hitro da napusti svoju kuću i potraži spas u šumi, odakle je napadao bogate putnike. Tako je bilo i u doba Nemanjića i u tursko doba. Zato balkanski narodi ni danas nisu mnogo zaprepašćeni time što neki odmetnik tvrdi da ima političke ideale iako u stvari pljačka i ubija; ali običan svet brzo se zamara tom praktičnom primenom srednjovekovnih teorija na moderne uslove života. Slaba tačka takvog političkog programa leži u činjenici da danas nema bogatih putnika. Neki Robin Hud koji bi delovao na putu između Peći i Kosovske Mitrovice zaradio bi u proleće i jesen nekoliko pristojnih obroka, a ništa tokom leta ili zime. Stoga bi morao ili da se da u pljačkanje putnika slabijeg imovnog stanja ili u otimanje od seljaka, to jest, morao bi da postane napast za onu klasu čije je interese navodno zastupao. To je osnovni razlog i za nestanak VMRO-a; a ni Albanci nisu mogli da prevaziđu tu poteškoću, pogotovo što je rudnik u Trepči u ovu oblast doneo i novac. Seljaci su toliko želeli da žive normalno i da i sami osete blagodeti opšteg napretka da su, aktivno ili pasivno, listom bili na strani žandarma. Pa i pored toga iskorenjivanje razbojnika moralo je predstavljati vrlo ozbiljan zadatak. S desne strane puta diže se planinski zid ispresecan malim, međusobno odvojenim, pošumljenim udolinama, a s leve je ravnica, zelena, pitoma i plodna, poput naše doline Pjusi. Plen je mamio, a skrivališta je bilo do mile volje.

„Pogledajte, eno Crne Gore[446]“, reče Konstantin, i doista je bilo tako. Prostirala se pred našim očima, i kao činjenica i kao mentalna predstava, i to ne jednim delom, već u celosti. Jedan zid planina uzdizao se južno od Kosovske Mitrovice, a drugi se pružao severno, hrleći ka prvom iz magličastih dolina; ali nisu se susretali. Iznad prostora koji ih je razdvajao uzdizao se jedan još viši zid - crna litica koja je prečila nebo. To je bila Crna Gora, ali ona nije po tome dobila ime;

nazvana je tako u prošlosti po Strahimiru Crnom lvu – crnom jer je bio odmetnik srpskom knezu koji je tamo pobegao pola veka posle Kosova i osnovao svoju hrišćansku državu. Turci nisu pošli njegovim tragom, bar ne tokom nekoliko prvih vekova. Ostali su u ravnici i gledali tu ogromnu tvrđavu, taj poduhvat geološkog inženjerstva koji vadi stenu kakva se može naći samo duboko u utrobi zemlje – u pećinama i ambisima – i kači je u prostor predviđen za oblake.

Na‘samom ulazu u taj procep uzdižu se prijatni brežuljci, na kojima smo, kada smo se približili, razaznali džamije i kubeta grada. Zgrade oko nas sijale su plavičastobelo dok smo ulazili u sumrak sleđen i zasenčen liticom na kraju klanca, ali još dovoljno svetao da se uoči sva draž naherene i oronule Peći. Ona pomalo liči na švajcarski gradić: reka penušavo teče uz glavnu ulicu noseći sobom hladni dah lednika, a u svetlosti što polako jenjava planine izgledaju kao da su vrlo blizu; pa ipak, u njoj ne postoji nijedna zgrada koja čak i podseća na solidno građenu švajcarsku kuću. Dok ne dođe u Peć, čovek ne može ni da zamisli kako klimava i mala kuća može biti. Većinu onih pored kojih smo usput prošli, malo snažnija osoba mogla je do temelja srušiti omanjim budakom i za otprilike pola sata. Veliki broj bio je napravljen od tankih dasaka i benzinskih buradi, a one koje su bile malterisane izgledale su kao da boluju od neke vrste arhitektonske šuge.

Krenuli smo vrlo širokom glavnom ulicom, mada su tom utisku širine doprinosile vrlo niske i klimave radnje i kafane nanizane s obe njene strane. Duž jedne strane ulice, jarkom od onog tipa kakav su Turci pravili za otpadnu vodu, tekao je potočić. Bilo je vreme korzoa i mnoštvo uglavnom vrlo visokog sveta, šetalo je gore-dole; lica šetača i njihova fantastična odeća, oboje jednako ekspresivni, bili su dvostruko osvetljeni sudarom između bledećeg svetla sumraka i bleštave beline električnih svetiljki. Kontrapunkt je postojao i u pokretu tog prizora: ljudi su se kretali opušteno, potočić je žuborio uz ulicu, a snažna i penušava reka jurila je, vidljiva iza kuća, preko kamenja i između topola i vrba. Gledajući taj prizor prisetih se napuštenog grada koji sam videla u Koloradu, u kome je sloj devičanske prašine prekrivao prostor između zdanja kojima su nedostajala prozorska okna i puta do rudnika koji više niko nije koristio.

Hotel nas je primio na svoje prostrane, čudnovate grudi. Okruživao je restoran u vidu nepravilne, četvorougaone zgrade, sa galerijom oivičenom impresivnim korintskim stubovima jake i nezanimljive smeđe boje. Bio je to još jedan primerak arhitekture karakteristične za Balkan, neobičnih zgrada koje kao da je bez ikakvog plana podizao neko ko nikada nije imao prilike da vidi uzore na koje se ugledao. U restoranu je sedelo nekoliko ljudi u zapadnjačkoj odeći, verovatno funkcionera, a posluživalo ih je nekoliko kelnera; zbog veličine prostorije po kojoj su zraci električnog osvetljenja lutali bez većeg učinka, sve je u njoj izgledalo bezlično.

Pođosmo na sprat prolazeći kroz prostor koji je bio sasvim u skladu sa pećkim nehajem prema materijalnom, Kada bi pod zaškripao pod našim nogama, to nije bio zvuk bez značenja, već istinski jauk bola.

Upravnik širom otvori vrata jedne sobe i mi ugledasmo mladog oficira kose crne kao abonos, u maslinastozelenom kaputu ljupko ukrojenom u struku; stajao je pored gvozdenog stola i svetloružičastim sapunom prao ruke u emajliranom lavoru. Miris sapuna bio je tako jak, tako je snažno podsećao na neko cveće, da se prosto ukočismo u polukrugu koji smo obrazovali, zaprepašćeno zureći u magičnu sapunicu. Kao da smo otvorili vrata i ugledali čoveka kako vadi zeca iz cilindra. Upravnik je prvi povratio prisustvo duha. „Izgleda da je ova soba zauzeta“, objasni nam. Nerado smo se povukli, očiju još prikovanih za sapun nad sapunima. „Ali oficir brzo odlazi“, reče on kada stigosmo do odmorišta. „Ako ste voljni da malo posedite, nećete dugo čekati.“ „Zar nemate drugih soba?“ upita moj muž strogo, na nemačkom. „Da“, odgovori upravnik. „Ali ta soba i ona do nje su posebne; to sam već ranije zapazio. Voleo bih da ih uzmete.“ „A ja?“ upita Konstantin. „Da li i ja moram da čekam?“ „Da“, reče upravnik. „I u vašoj sobi je jedan oficir. Ne znam zašto još nisu otišli. Rekli su da će otići u pola šest. Ali, obojica su mladi, a kada je čovek mlad onda ne primećuje kako vreme prolazi. Ove će vam stolice biti udobne.“

Tu nije bio u pravu. Stolice su bile pletene, sa velikim rupama na sedištu. Ali mesto na kome su stajale nije bilo neprijatno jer je nedaleko odatle jedna sobarica peglala gomilu čaršava; izgledala je kao veoma prijatna osoba. Bila je Mađarica, ne naročito mlada i ne preterano lepa, ali je imala veselo, majmunasto lice koje se krivilo u zabavne grimase, ističući njene crvene obraze i blistave smeđe oči. Čaršavi su bili vrlo kruti, pa je peglanje tražilo prilično snage, a ona se bacala na taj naporni zadatak s divnim izrazom lica spojem asketske požude i ruganja samoj sebi. Bilo je prijatno sedeti tu u toplom sumraku. Čaršavi su mirisali poput čajnih kolačića. Nekoliko puta sam gotovo zaspala, ali me je svaki put trgnuo škripavi zvuk: vrata ormana otvarala su se bez ikakvog vidljivog razloga osim što nisu bila pričvršćena kako valja i nisu se mogla zatvoriti. U njemu se nalazio veliki broj predmeta umotanih u smeđi papir čija se namena nije mogla utvrditi. Setih se jednog ruskog romana koji sam prikazala za neke novine i u kome se opis sobe završavao sledećom rečenicom: „A ispod kreveta nalazio se ogroman klistir.“

Najzad oficiri odtruptaše niz hodnik i mi preuzesmo njihove sobe. Naša je još mirisala na ružičasti sapun na nezamislivo bogato, vlažno i klizavo leto. Presvukosmo se i samo što smo se spremili, Konstantin pokuca na vrata i uđe, vrlo zadovoljan i srećan. „Ona mala sobarica Mađarica“, objavi on, „možda nije

toliko dobra koliko bi mogla biti, ali možda je i mnogo bolja. Rekao sam joj da bih hteo toplu, vrlo toplu kupku, zato što imam malu temperaturu i voleo bih da se preznojim, a ona mi kaže: 'Da, dobićete vrelu, vrelu kupku, lično ću je pripremiti, ali ko će vas posle izmasirati? Da li treba i to da uradim?' Ah, tako je to sa svim našim sobaricama, sve su one vrlo nestašne, ali i vrlo dobre, videli ste je kako radi." On nam okrenu leđa da pred ogledalom punom deliričnih odraza i sa neverovatnim ramom popravi kravatu; u njemu je iznenada oživeo onaj divni duh samopodsmeha kojim nas je stalno očaravao tokom našeg prvog zajedničkog putovanja i sve troje se odjedanput nasmejasmo. Tada primetih crvenilo na njegovom vratu i rekoh: „Ali šta je s tom temperaturom? Konstantine, jeste li stvarno bolesni?" On se munjevito okrenu i odgovori: „To mi je od ruke." Sa užasom videsmo da mu je ruka oko zgloba tamnocrvena i otečena. „Šta se desilo?" „Jutros, baš kad smo završili doručak", reče Konstantin, „ujela me je jedna grozna buba s ogromnim krilima. Osa ili stršljen. Ali, vi niste ništa primetili."

Mi mu pridosmo i počesmo da mrmljamo pokajničke i saosećajne reči, i opet smo bili prijatelji kao pre. Za nas je bio kao dete i veliki čovek, a mi njemu kao roditelji i učenici, i nije više bilo prepreka među nama i u našim rečima. Ali vrlo brzo njegovo lice postade odsutno, kao da sluša neki udaljeni glas, i ponovo otvrdnu. On reče: „Da, osećam se vrlo bolesno, ali ne treba da se brinete, sići ću, večeraćemo zajedno, a potom ću vas odvesti da prošetate gradom." „Ni slučajno", reče moj muž, „otići ćete u krevet, a večeru će vam doneti u sobu." „Ne", reče Konstantin. „Dobro sam upoznao vaše navike. Bilo bi vam užasno kada ne biste prošetali posle večere. Znam ja kakvi ste vi Englezi." Moj muž odjednom reče jednu reč koja se u mom prisustvu tako retko izgovara da se pitam kako uopšte znam šta znači, uhvati Konstantina za mišicu i izvede ga iz sobe. Kada se vratio, reče: „Oprosti mi, draga. Ali činilo mi se da ovu situaciju može rešiti samo prirodan čovek. I ne brini se. Bilo mu je više nego milo da ode da legne."

U hotelskom restoranu večerali smo izvrsnu pastrmku, ali smo se načekali. Prostor je bio vrlo veliki, i čim je primio našu narudžbinu, kelner je otkaskao ka kuhinji; ali i kuhinja je verovatno bila vrlo velika, a kuvari su verovatno povremeno prekidali posao da bi obavili neke zidarske radove. Prekraćivali smo vreme sričući vesti iz beogradskih novina koje su prodavali mali, izuzetni crnpurasti dečaci u vrlo odrpanoj odeći, a porazgovarali smo i sa jednim mladićem koji nam je prišao u upitao nas na nemačkom da li nam je, s obzirom da smo stranci, potrebna neka pomoć. Rekao je da je Hrvat, advokat, da ovde radi kao činovnik u sudu; izgledao nam je mladalački jednostavan, učtiv i vrlo otmen. Napustio nas je kada je stigla pastrmka, a čim smo završili večeru imali smo još jednog posetioca. Crn, krupan čovek, obučen lepše od svih drugih u restoranu,

posmatrao nas je neko vreme sedeći za obližnjim stolom, a onda nam je prišao. Obratio se mom mužu: „Dobro veče. Neobično je sresti Nemca u ovim krajevima.u „Ja nisam Nemac“, reče moj muž. „Ja sam Englez. “

Crnomanjasti čovek primio je ovaj odgovor kao nešto što se može uzeti, odneti, spustiti na zemlju i pokopati ili podvrgnuti bilo kakvom drugom postupku, samo se ne može prihvatiti kao istinito. „Govorite nemački kao Nemac“, reče on. „To je zato što sam jedno vreme u mladosti živeo u Hamburgu“, odgovori moj muž, „a kasnije sam imao mnogo poslovnih kontakata s Nemcima.“ Crnomanjasti čovek nije se ni potrudio da sakrije svoju nevericu i moj muž upita suvo: „A vi? Vi ste Nemac; šta vi radite ovde? “ „0, ne, ja nisam Nemac!“ uzviknu crni čovek tobože iznenađen. „Ali govorite kao Nemac“, reče moj muž. „To je zato što sam Danac“, reče tamnoputi čovek. Činilo se da ga je izduženo i pametno lice moga muža odjednom strašno iznerviralo, pa se kratko pozdravi i udalji. „0n ne veruje da sam ja Englez“, reče moj muž, „ali je besan što ja ne verujem da je on Danac. Smatra da ne prihvatam igru. To znači da je Nemac.“ „Da nije možda ipak Danac?“ „Nemoguće“, reče moj muž. „Kod njega nema ni traga onog naglaska kojim se govori u severnim krajevima Nemačke. Taj čovek od rođenja govori nemački kao što se govori u Berlinu.“

U tom trenutku Dragutin, koji je sedeo u drugom kraju restorana, priđe da nam poželi laku noć. Shvatili smo da nam govori da je Peć depresivna posle Trepče, i da nikada nije video ništa lepše od kuća i fabrike u Gori. Pošto je otišao, ja se odjednom setih da on nije mislio na Goru kao na mesto, nego na „tamo gore.“ To je značilo da je bio u rudniku. „Pa to je strašno!“ rekoh. „Sećaš se kako mi se učinilo da vidim Dragutina na ulazu u radničku kantinu malo pre našeg ručka? Izgleda da je to stvarno bio on! Mora biti da ga je neki prijatelj odveo tamo!“ „Pa šta tu ima strašno?“ upita moj muž. „To znači“, odgovorih, „da je on otišao i ostavio Konstantina, verovatno i ne pitajući za dozvolu; umesto da ga odveze u usamljeničku vožnju na mesto gde je mogao da se oseća superiorno u odnosu na nas i na ljude u rudniku, jer je pesnik i ponaša se kao pesnik, ostavio ga je u hotelu gde se osećao odbačenim i prezrenim.“ „Bože, ti si verovatno u pravu!“ uskliknu moj muž. Pogledasmo se užasnuti. „Ne verujem da bi Dragutin namerno odbio da posluša Konstantina“, reče on. „Mislim da ga je prosto zaboravio. On zna da Konstantin nije više isti čovek, da je na neki način uništen, i boji se da to ne pređe na njega. Sada razumem još jedan uzrok antisemitizma; mnogi iskonski narodi stiču prva saznanja o otrovnom dejstvu misli preko Jevreja. Oni poznaju samo okrepljujuću ideju vere; a u Jevrejima vide kako je mučno i razorno dejstvo ideja skepticizma. Dragutin ga vidi kao čoveka na koga ideja deluje poput napada ozbiljne bolesti, siromaštva i sramote, a toliko je snažna da

ima moć čak i kada je prenosi žena. Nije nikakvo čudo što je zgrožen. Pa dobro, hajdemo na spavanje.“

Popeli smo se škripavim stepenicama i ušli u našu sobu prošavši pored male mađarske sobarice koja je, još uvek na dužnosti, nešto poslovala oko sveća u ormanu u kome su držane razne stvari; spavali smo dobro, mada sam se u jednom trenutku probudila i upalivši svetlo ugledala kolonu od pet miševa kako idu podom uza sami zid. Ujutro me je isto toliko buba posmatralo dok sam se brisala posle vrlo staromodnog kupanja. Pa ipak, sve je bilo čisto, antiseptično; a objašnjenje je ponudio i prizor koji smo zatekli u hodniku: sobarica je klečala, snažno sapunjajući klimavi pod, gledajući čas levo čas desno, i pevušeći možda čak i zviždućući neku tihu melodiju. Nazvasmo joj dobro jutro i rekosmo da za lepu devojku previše radi, ona nas pogleda sa osmehom, a sa daske ispred nje odlomi se jedno parče drveta, veliko poput kriške hleba. „Da“, reče Konstantin, koji u tom času izađe iz svoje sobe, „ona je dobra devojka, i vrlo je osećajna. Sinoć je ušla u moju sobu i rekla veoma ljubazno: ’Ah, tako bih volela da budem s vama, jer u vama ima nešto posebno, vi ste kulturniji od većine ljudi koji dolaze u ovaj hotel, ali vidim da ste isuviše bolesni, pa ću vam umesto toga doneti malo oranžade’“ Sišli smo i doručkovali pred hotelom, dugo ispijajući kafu jer smo bili očarani prizorom koji se pružao pred nama. U njemu je najdivnija bila oveća grupa devojčica, čija tamna kosa beše posvetlela, a nežna koža potamnela od sunca; skakutale su naokolo u divnoj nošnji koja se sastojala od uzanog jeleka i širokih pantalona skupljenih oko članaka, sašivenih od sjajnog materijala za zavese sa izrazitim osećajem za eleganciju koja nije bila istočnjačkog tipa. Rezultat je bio upadljiva ženstvenost. U toj odeći devojčica je pre svega žensko, mogući predmet poetskih izliva, ali njena volja se poštuje, ona može trčati i skakati koliko god želi. Na trenutak skrenusmo pogled sa njih gledajući u čudu nekoliko jeftinih automobila parkiranih ispred hotela, u koje su, dok smo doručkovali, ulazili ljudi koji se očito nisu međusobno poznavali. Svi su u ruci držali po limun i izgledali zabrinuto. „Plaše se da im ne bude muka“, reče Konstantin, „da bi je sprečili, sisaće limun. Putuju kroz Crnu Goru do Kolašina, Cetinja ili Nikšića, i to autobusom ili kolima, pošto železnica ne ide kroz celu Crnu Goru; suviše je brdovita.“ S obzirom na zid od stene koji je prečio put, to je bilo više nego očigledno. Ništa osim jednog tunela kroz koji bi se putovalo čitav dan nije moglo rešiti tu situaciju. „Jadni putnici“, nastavi Konstantin, „imaju pravo što se plaše muke, a i pogibije. Jer Crnogorci su junački narod, ali otkako su Turci otišli nemaju mnogo prilike da budu junaci, pa se junače kolima. Crnogorac vozač gleda na kola onako kako kozaci ili kauboji gledaju na konja: to je sredstvo kojim će pokazati svoju veštinu i hrabrost; ponose se povredama iz saobraćajnih nesreća kao da su

rane zadobijene u borbi. To je uzvišena tačka gledišta, mada ne i za putnike. Nema te filozofije, estetike, ili vere koja može takav pristup okrenuti putnicima na dobro. Ali da bi bilo vozača, mora biti i putnika. To je vrlo ozbiljan nesklad."

U tom trenutku našem stolu priđe jedan vitak, prekaljen i premoren čovek u uniformi, koji se predstavi kao šef pećke policije. Govorio je američki engleski, jer je gotovo dvadeset godina živeo na Srednjem zapadu. Bio je ophrvan onim društveno pogubnim osećanjem, tako kritičkim prema svakom sentimentalnom izlivu, da zapravo i nema imena: to je sušta suprotnost nostalgiji, bolesna odbojnost prema otadžbini. „Sve ovde tuđe mi je kao i vama", požali se on. „Pozvali su me da se vratim iz Sjedinjenih Država i preuzmem mesto šefa policije. Pošto sam bio za Jugoslaviju, prihvatio sam, ali sam pogrešio. Ovde ima suviše posla. Niko ovde neće da uradi ništa kako treba ako ga ne nateraš. A da bi ih naterao, moraš svakoga lično da poznaješ. Verujete li da moram svako veče da dolazim na korzo da bih naučio ko je ko i šta ima na umu? Možete li da zamislite da neko radi tako nešto u Americi?" Peć ima gotovo četrnaest hiljada stanovnika; u ravnici koja se pruža od Peći ka Prizrenu u dužini od oko pedeset milja u tursko doba događalo se u proseku oko šest stotina ubistava godišnje. Bilo je razloga da se saoseća sa nevoljom ovog gospodina koji je želeo da lično navede tako veliki broj ljudi, oblikovanih takvom tradicijom, da se ponašaju kao dobri Babiti[447]. Moj muž reče: „Ali mnogi od ovih o kojima se brinete izgledaju divno", a ja dodadoh: „Devojčice su prekrasne." Šef policije zaprepašćeno reče: „Stvarno to mislite?" „Naravno", odgovorismo. „Ne, ne, grešite!" uskliknu on. „Ali videli smo prelepe devojčice", počeh ja, ali me Konstantin prekide. „Šef policije je Crnogorac", objasni on, „i želeo bi da vam kaže, kada biste mu to dopustili, da samo tamo, iza onog planinskog zida na kraju ulice, u Crnoj Gori, živi divan svet i da su samo tamo devojčice zaista ljupke." „Teško da bi čovek lišen takve vere prihvatio ovakav položaj", reče moj muž. Pošto je šef policije održao baš onakav govor kakav je Konstantin i predvideo, ja upitah: „Ali zar monasi iz Patrijaršije i Visokih Dečana ne utiču na ovaj svet?" On me pogleda zaprepašćeno. „Kako mislite utiču?" „Pa", zamucah, „monasi, znate." On nastavi da me gleda zbunjeno, ali u tom trenutku naiđe jedan žandarm, pozdravi ga i potom mu prošaputa nešto na uvo. On poskoči i ostavi nas kao majka koja je upravo čula da su se njena deca ozbiljno dokačila.

„Toplije je nego ranije", rekoh dok smo kolima izlazili iz grada putem koji je vodio prema Crnoj Gori, ka Pećkoj patrijaršiji, čuvenoj gotovo koliko i Dečani.

Bila je to vrlo prijatna vožnja; kuće su bivale sve ređe, pred nama su se otvarali bogati pašnjaci koji su se prostirali do podnožja brda, a predivna reka isticala je iz klanca. „Čini mi se da uopšte nije toplo", reče Konstantin. „Ali, sunce je jako",

rekoh. „Meni se čini da je slabo“, reče Konstantin. „Nije tačno!“ uskliknuh. „Čarape koje sam sinoć oprala i okačila na prozor da se suše bile su u osam ujutru potpuno suve.“ Shvatih da sam se izletela i pre nego što je podrugljivo rekao: „Vi uvek imate dokaz.“ Lice mu je bilo utučeno i naduveno, delimično od temperature a delimično i od želje da nekoga povredi. Gerda ga je ubedila da biti Jevrejin znači biti bezvredan, i on je želeo da pokaže da su i ostali koje ona prezire takođe bezvredni, kako bismo svi bili slomljeni i uništeni dejstvom njene plave, slepe volje. Ćutali smo sve do Patrijaršije koja je, opasana zidinama, ležala na brežuljcima pri ulazu u klisuru, pored reke i pod stenama obraslim šumom.

Prošli smo ispod lučne kapije i ušli u prostor koji je podsećao na lepo, malo imanje: tu su bile pomoćne zgrade sa naslaganim drvima, vrlo uredan povrtnjak i voćnjak u kome su stabla bila okrečena. Jedan vrlo star monah, mršav i smeđ poput debla, nasmeši nam se ali ne odgovori na ono što mu Konstantin reče, već nas povede jednim prolazom do okrugle česme u senci drveća. Pomislismo da je gluv, ali on je bio Rus koji ni za sedamnaest godina izgnanstva nije naučio srpski. On ode da pozove igumana, a Dragutin izroni odnekud da bi bio siguran da ćemo poštovati onaj samo njegov obred: da ćemo popiti vode sa česme. Leči sve bolesti, reče on, i daruje Hristov blagoslov. Doneo je čaše iz automobila, da možemo piti kako treba, a voda je doista bila izvrsna.

Kad ispih svoju čašu, pogledah oko sebe sa zadovoljstvom. Bilo je to bogato imanjce: zgrade su bile ne samo nove, već i dobro održavane, na lepo popločanim terasama iza konaka nalazile su se moderne košnice, a savršeno čistim kamenim kanalom voda koja se presipala iz česme oticala je do potoka. Prisetih se epizode o Patrijaršiji iz one izuzetno značajne knjige *Putovanje kroz slovenske provincije evropske Turske*, od gđice Mjuir Mekenzi i gđice Irbi, u kojoj je tako dobro sagledan Balkan da, iako je napisana pre sedamdeset šest godina, i dalje pruža najbolje odgovore na neka pitanja koja muče savremenog turistu. Dve dame stigle su ovamo u pratnji vojnika, albanskih muslimana, u nameri da tu prenoće, ali primili su ih na smrt prestrašeni monasi koji su ih, s negostoljubivošću potpuno nekarakterističnom za Slovene i pravoslavnu crkvu, uporno odvraćali od njihovog nauma. Poput brojnih žena viktorijanskog doba kakve su postojale i izvan književnosti, dve dame koje su bile uzor hrabrosti i zdravog razuma zatražile su od stražara da se udalje iz prostorije i nasamo porazgovarale sa monasima. Od tih nesrećnika saznale su da je jedna druga grupa albanskih vojnika prethodno prošla i pokupila sve zalihe hrane, te su sada bili prestravljeni da će ih ovi kazniti kada otkriju da su im ostave prazne. Dame su rešile ovu situaciju naredivši vojnicima da napuste i manastir, ali ipak nisu mogle brzo leći da se odmore. Trebalo je nešto učiniti s buvama koje su naseljavale sve sobe, a na prozore je trebalo staviti okna,

što se nije moglo sve dok vojnici nisu izašli izvan zidina. U ovom prikazu izvrsno se ogleda prava suština srednjovekovne neudobnosti i srednjovekovne nesigurnosti. Tome sada nije bilo ni traga i ono što se pružalo pred nama najbolje se moglo opisati kao spokoj. Bili smo na najspokojnijem mestu na svetu.

Iguman se još ne beše pojavio. Proveli smo neko vreme gledajući grubi reljef na česmi, koji je delovao dosta staro, mada je na jednom mestu predstavljen čovek sa relativno modernom puškom, ali Konstantin postade nemiran i nervozan i mi ga povedosmo u crkvu. Nalazila nam se zdesna, smeštena među orasima, dudovima i borovima, a iza nje se naglo dizalo zeleno brdo. „Imam predrasude o ovoj crkvi", reče moj muž dok smo joj prilazili, jer je jedan Francuz rekao o njoj sledeće: *'Elle a la couleur tendre de la chair des blondes'"* Rekoh, pomalo zbunjeno: „To je mnogo više nego što bih očekivala od tebe, dragi." „Osećao sam", objasni on, „da posle te rečenice nije trebalo da dođe ona koja sledi: *'Elle est batie de gros blocs rectangulaires*, *irreguliers*.' Slika koju čitalac stiče teško može biti pozitivna." Ali bilo je očigledno šta je francuski pisac želeo da kaže. Boja crkve doista liči na ten plavuše, recimo tamo gde je malo, sasvim malo izložen uticaju vremenskih prilika, kao na vratu ili odmah iznad ručnog zgloba; a po obliku je nalik na efesku Dijanu s njenim brojnim dojkama. Ona je spoj tri male crkve koje stoje jedna uz drugu, svaka sa kupolom i zaobljenom apsidom, a svi oblici su materinski zaokrugljeni. Bilo je nekako sasvim normalno što je kroz vrata izašla grupa matrona na kojima su godine uništile sve prolazne atribute ženstvenosti, karakteristične za period plodnosti, ali koje su na divan način predstavljale svoj pol, jer sve ono neuklonjeno vremenom bilo je očito posvećeno svojoj suštinskoj svrsi – produžetku života i njegovom skladu. Bile su vitke i prave, poput ohridskih starica, samo što nisu imale njihov aristokratski izgled koji je nagoveštavao blagostanje, prirodan u gradu čija je prošlost bila vizantijska; mogle su biti Rimljanke u doba kada je Rim još bio stabilna republika. Bile su dovoljno stare da pamte zla vremena u Peći, kada su Turci toliko huškali albanske muslimane protiv njihovih slovenskih sunarodnika hrišćana da je na svakom srpskom pogrebu mrtvac gađan kamenjem i svakovrsnim smećem; ali bile su spokojno dostojanstvene. Prisetih se kako je gđicu Mjuir Mekenzi i gđicu Irbi izuzetno impresionirala jedna Pećanka, Katarina Simić, udovica bez dece, koja je držala školu za mlade hrišćanke, pokazujući neumornu hrabrost uprkos krajnje neprijateljskom držanju muslimana. Postala je monahinja zato što joj je taj status pružao više mogućnosti za njen nacionalni rad; opis koji su o njoj ostavile dve Engleskinje otkriva smirenu i mudru ličnost, nalik na velikog državnika. Pa ipak treba reći da se ona nije zamonašila a da nije bila vernik, jer u to doba hrišćanstvo i siovenski nacionalizam morali su se, čak i najduhovnijim osobama, činiti gotovo

istovetni. Ove žene koje su izlazile iz crkve mogle su lako biti u srodstvu sa učenicama Katarine Simić, a neke su možda bile i njene rođake. Da ih je mogla videti ponosila bi se njima. Primila bi njihovu pritajenu i strogu čvrstinu i elegantno dostojanstvo kao nešto sasvim prirodno, jer takva je bila i ona, i nije mogla zamisliti da bi slovenske žene mogle biti drugačije; ali na belim rukavima ispod njihovih crnih jeleka s radošću bi uočila i znak novog vremena. Bili su od prugaste svile kakva se tka u ovom kraju; u Katarinino doba samo su retke žene mogle da kupe svilu ili da je tkaju, jer je dudov list kojim se hrani svilena buba koštao mnogo više nego što su hrišćani mogli da plate.

Uđosmo u dugačko predvorje koje je povezivalo sve tri crkve. Unutra su bile još dve starice, sedele su i pametno razgovarale na kamenoj klupi duž unutrašnje strane zida, a jedna je u ruci držala otkinutu orahovu grančicu. Njihova opuštenost i ponosit, gostoljubiv pokret koji je žena napravila grančicom shvativši da smo posetioci koji su došli da iskažu divljenje, podsetio me je na istoriju ovih crkava.

Prvu je početkom 13. veka sagradio patrijarh Arsenije po nalogu svetog Save, koji je smatrao da je sedište srpskih arhiepiskopa, Žiča, suviše izloženo mađarskim upadima sa zapada i najezdi Tatara sa istoka, i da treba pronaći bolje sklonište na jugu. Ovde je bilo središte duhovnog života srpske civilizacije u usponu, a kada je Stefan Dušan bio prinuđen da odvoji svoju crkvu od vlasti u Konstantinopolju, napravljena je i patrijaršija. Druge dve crkve sagrađene su tokom narednih sto godina da bi se udovoljilo rastućem značaju ovog mesta. S dolaskom Turaka srpska crkva gubi nezavisnost, pa su jedno vreme slovenski hrišćani ponovo bili podređeni Konstantinopolju. U 16. veku odigrala se drama čiji su protagonisti bili braća Sokolović, za koju smo čuli u Gračanici; njihovo saučesništvo dodalo je crkvama veliko predvorje. Jednog brata Turci su uzeli kao dečaka da bi od njega načinili janičara. Dali su mu tursko ime Mehmed, a zahvaljujući ličnim sposobnostima, uzdigao se do položaja velikog vezira. U tom svojstvu Mehmed je oživeo srpsku nacionalnu crkvu i postavio svog brata, monaha Makarija, za pećkog patrijarha, dajući mu velike povlastice. Bilo bi zanimljivo saznati kako se u srpskom narodu gledalo na otpadnika kao što je bio Mehmed: da li su vreme i ponavljanje izbrisali zločin, tako da je njegova sudbina na kraju prihvaćena kao legitiman način kojim su hrišćani uspevali da se očuvaju, ili je prvobitni užas vezan za nju zadržao svu svoju silinu. Kroz ova vrata Makarije je morao proći hiljade puta i njemu – detetu sumračnog doba u kome je vera bila prekrivena sivim nanosom kompromisa – možda nije bilo ni drago ni žao, ili je pak smatrao da njegov brat mora goreti u paklu, te je s bolom razmatrao činjenicu da svojoj pastvi ne bi mogao davati hleb i vino spasenja da njegov brat nije odabrao

prokletstvo. Ali ne postoje nikakvi zapisi o tome šta se doista zbivalo u dušama tih ljudi. Kao i obično, ljudski rod zabeležio je samo svoja jednostavnija i lakše objašnjiva iskustva.

U svakom slučaju, Makarije je svoj posao obavljao uspešno; posle njega bilo je još sposobnih patrijarha sve do Velike seobe na Dunav 1690, kada je Patrijaršija preseljena među jorgovane, u svoje sadašnje sedište, u Karlovce, koje smo posetili tokom jednog od izleta iz Beograda. To, naravno, nije značilo da je ova zgrada bila sasvim napuštena. Ovde se uvek odvijala neka verska aktivnost, čak i u najtežim danima turske okupacije tokom 19. i početkom 20. veka. Taj kontinuitet, međutim, doveo je, kako to često biva, do uništenja najvrednijeg nasleđa hrišćanske prošlosti. Crkva sv. Marka bila bi mnogo lepša da Venecija nije postala tako bogata da je nastavila da je menja i ukrašava još nekoliko stotina godina pošto je već postala savršena; a ovde, u tri pećke crkve, najlepše srpsko-vizantijske freske su u skorije vreme prekrivene trivijalnim mazarijama koje su naručili seljaci u znak zahvalnosti za utehu koju su tu dobijali tokom dugih godina ropstva. Taj noviji sloj sada se, kao i u Nerezima, uklanja, tako da čovek uz njih može videti i stare freske, i još jednom se suočiti sa paradoksom iz koga je nastala najveća tragična umetnost. U srećnoj Austriji 18. i s početka 19. veka, Mocart i Betoven uranjali su u duboka i tamna izvorišta ljudske sudbine; u sitničavoj i ogavnoj Austriji s kraja 19. i početka 20. veka, kada su stalne zavere svakim danom nju samu i čitavu Evropu dovodile bliže propasti, čulo se jasno žuborenje valcera i operete. Ovde, na svakoj neravnoj ivici koja spaja freske napravljene u razmaku od tri do četiri veka, vidi se da su slobodni podanici Nemanjića imali snage da razmatraju misteriju bola, dok je unižena hrišćanska raja želela da razmišlja samo o prijatnom i dopadljivom. Kontrast je bio najjači tamo gde se ispod jedne dražesne freske, zaražene onim što sam nazvala turskim regentskim stilom, ispunjene bezizražajnim, elegantnim i nacifranim anđelima, zabavljenim za trpezom koju je, ispred prozora zastrtih koketnim muslinskim zavesicama, postavio neko sa pomodnim osećajem za ugodno, pojavljivala ogromna i nemilosrdna predstava odnosa između čoveka i njegove majke.

Sve te rane freske, mada stvarane u rasponu od dve stotine godina, i pored uočljivo neujednačenog stila, po nemilosrdnosti liče jedna na drugu. Na njima se anđeli obrušavaju poput furija, Sveti duh prikazan je u obliku ptice grabljivice, a gomila prestravljeno posmatra Preobraženje, što je i normalno u trenutku kada postaje jasno da je čovek do kraja obmanut materijalnim svetom, i kada se pred njim ukazuje drugi, koji treba da pojmi. U kupoli jedne od triju crkava prikazan je Hristos Svedržitelj, odeven u žutosmeđu odoru, ovenčan zlatnim oreolom na srebrnoj pozadini, okružen vihorom anđela koji predočavaju oku, onako kako

neka velika muzika predočava uhu, ekstazu bola koja se rađa iz velikog dara, velike moći, velike odgovornosti. Ponekad je to središte okrutne strogosti skriveno divnom ljupkošću. Jedna freska prikazuje Majku Božju kako doji bebu Hrista dok ga tri žene obožavaju a dva anđela čuvaju; ona podseća na Duča[448] ili Đunta Pizana[449], ali je i prefinjenija, jer poseduje onu nebesnu uzvišenost koja se retko sreće u italijanskom slikarstvu. To je kao da je umetnik radio u svetu u kome ružnoća i slabost gotovo da i ne postoje, kao da ih je zajednička svest izgnala iz njega. Ali i tu je očito odsustvo milosti. Mali Isus zapravo i nije beba, već umanjen odrastao čovek, mikroskopski mudrac i vladar; on sisa dojku svoje majke sa zrelom, nenasmešenom pohlepom, kao da namerava da izvuče i poslednju kap i ne uzvrati ni mrvicom zahvalnosti, iako je njeno telo meki ovoj oko njega koji ga štiti onako kako zreo plod štiti košticu. Sličnost između doba Nemanjića i Tjudora je ogromna. Tako su i elizabetanski pesnici znali da i pored toga što je Elizabeta bila Glorijana a Engleska slavna, Bog nije milosrdan prema čoveku, barem ne ovde, na zemlji.

Ali najnemilosrdnija bila je freska Device i deteta, koja je zurila u nas kroz anđeosku čajanku. Ona je bila strašna, sa užasom koji čini da realizmu usmeren napor kasnijih umetnika poput Ruoa37[450] izgleda kao igrarija deteta koje se u svojoj sobi pretvara da je bauk. Devica je ogromna kao što se majka mora činiti detetu onda kada ga uzima u ruke i odnosi pošto je odbilo da je posluša, znači, nepravedno velika; ona ga drži zidarski ogromnim prstima, koji su poput deset kula, deset svetionika pričvršćenih za ogromne dlanove. Crte njenog lica imaju gigantske bore, kako lice odraslog mora izgledati dečjem oku, i čini se nerazumno stroga, kakvima svi oni još neupoznati sa opasnostima ovoga sveta smatraju svoje majke. Ljubav i nežnost na njenom ogromnom licu su poput silne vojske ušančene oko objekta njenih osećanja. Na njenim prsima beba Hristos leži poput majušnog, okovanog sportiste, golih, mišićavih nogu koje vire iz trkačkog šorca, a njegovo blistavo, ljutito lice objavljuje pobunu protiv te utamničujuće dobronamernosti, blista od spremnosti da se bori za svoj daleki i slavni cilj koji je samo njegova tajna. Duh je bez i malo zazora razmatrao i ovakva pitanja: „Ko je moj brat i ko su moja braća?“ i „Ženo, šta ja imam s tobom?“, ne odbacujući ni mučne rasprave iz sveta u kome je živeo.

One su se, izgleda, nastavljale i u ovom svetu. Konstantin okrete leđa fresci i izvadi iz džepa dva pisma; još u kolima beše nam rekao da ih je tog jutra dobio od Gerde i svoje majke. Otvorio je oba i zurio u njih; izgledalo je kao da ga obliva vrelina mada je crkva bila prohladna. „Zabrinuti ste“, rekoh. „Zašto nas jednostavno ne ostavite i ne pođete za Beograd?“ On odgovori plačnim tonom: „Ali ako se vratim u Beograd, moraću da vodim naokolo jednu francusku

novinarku koja dolazi početkom iduće sedmice da piše o nama, varvarima. Ne volim te politički aktivne Francuskinje, one su sve iste; sve su kao Ženevjev Tabua i Andrea Violis; motaju se po svetu i kritikuju sve što pravi ljudi rade.“ On pogleda u ogromnu Devicu, a gornja usna polako mu se razvuče u ironičan osmeh; onda skrenu pogled i zagleda se negde u daljinu. „Znam šta bi žene trebalo da rade“, reče jedva čujno, kao da je vrlo umoran. Okretosmo se da pogledamo ostale freske i velike mermerne grobove patrijarha i potom izađosmo iz crkve, dok nas je on, uznemiren, sledio.

Napolju ugledah monaha za koga sam znala da je iguman jer je kao oznaku svog položaja nosio širok, tamnocrveni pojas; stajao je pod jednim vrlo krivim starim orahom i razgovarao sa staricama s kojima smo se mimoišli ulazeći u crkvu. Iz daljine primetih ono što ranije nisam videla jer su mi oči bile prikovane za njihova magnetski privlačna lica i njihove snežnobele, blistave rukave: nisu nosile suknje već pantalone skrojene od tamne tkanine sa cvetićima, skupljene oko članaka crnom pletenom ivicom; učini mi se da to nije baš najprikladnija odeća za žene koje su sasvim lako mogle biti i direktorke neke visoke škole. Obraćale su se igumanu s ljupkim poštovanjem, delom zbog toga što je bio sveštеno lice, a delom stoga što je bio prava ličnost za to; gledale su ga diveći se mirno i nevino njegovoj izuzetnoj lepoti. Bio je visok čovek čiste bele kože i tamne talasave brade, nalik na one Asirce izložene u Britanskom muzeju; iz njega su izbijali smirena snaga i dobro zdravlje. Mora biti da je u njima budio veliko zadovoljstvo potvrđujući da je mili predmet njihove brige – narod – još uvek kako treba. Malo dalje stajao je monah koji je bio njegova sušta suprotnost. Bio je vrlo nizak i tako povijenih leđa da je gotovo izgledao kao grbavac, a duga kosa i brada bile su mu bleštavoplave, kao u neke horistkinje. Iguman podiže pogled i ugledavši me kako izlazim iz crkve sa svojim mužem i Konstantinom, pođe nam u susret u pratnji malog plavokosog monaha, delujući pomalo smeteno dok nam se smešio u znak dobrodošlice. Bilo mu je drago što nas vidi; bio je Srbin iz Srbije i beše čuo za Konstantina, poticao je od dobrog pravoslavnog soja koji je bio tradicionalno gostoljubiv; ali ipak se osećao nelagodno. PoŠto nas je pozdravio, on nam predstavi malog plavokosog sveštenika rekavši: „Ovo je brat iz manastira Dečani koji je došao da nam pomogne u jutrošnjoj službi. Bojim se da on mora odmah da krene, pošto treba da stigne na autobus.“

To malo stvorenje krenu k nama, iskrivljenog lica, patuljasto, gestikulirajući poput nekog deteta, upirući prstom u nas i vičući na nekom vrlo posebnom nemačkom: „Znam šta mislite o meni!“ Bila je to vrlo neprijatna opaska s obzirom da je poticala od čoveka koji je izgledao tako čudno, ali on istog časa prasnu u kikot: „Mislite, ’Kako je plav! Kako može da bude tako plav kada je Jugosloven?

Plav je kao Nemac'!" Naravno, ništa nam slično ne beše palo na pamet, jer ima mnogo Slovena, naročito Bosanaca, koji su plavlji i od Nemaca, koji su kao Skandinavci. Jedino što smo primetili u vezi s njegovom kosom bila je njena drečava boja. „Objasniću vam tu misteriju", kliberio se on„ja sam Hrvat, Hrvat iz Zagreba. Ali moja majka, moja voljena majka svetica, bila je Nemica rođena u Austriji, i od nje sam nasledio svoju zlatnu kosu!" Šakama stisnutim u pesnice prebacio je uvojke rasute po leđima na lice i oni mu prekriše oči i umrsiše mu se u bradu. „Kad sam bio dete, ljudi su uvek zastajali na ulici i govorili: 'Čije je ovo dete koje izgleda kao anđeo, kao pravi mali Nemac?', a moja majka je odgovarala: 'To je moj mali Nemac koji u stvari nije mali Nemac.'"

Stvorenje se treslo od smeha, a iguman reče: „Ako ne požuriš, zakasnićeš na autobus." „Da, da", povika stvorenjce. „To nikako ne bi smelo da mi se desi, jer ja primam sve važne goste koji dolaze u Dečane. Govorim s njima na svom maternjem jeziku, divnom nemačkom. Danas popodne dolaze jedan italijanski general i njegova žena, princeza; sutra ujutru dočekujem jednog profesora koji vodi najveći francuski univerzitet. Treba da ih provedem po manastiru, jer ostali monasi ne znaju nemački, jedino ga ja govorim " „Autobus", reče iguman. „0, baš šteta što moram da krenem. Pa, do viđenja, do viđenja!" On otrča sićušnim koracima, smešeći nam se preko ramena i mašući rukom poput neke staromodne vilinske kraljice koja odlazi sa scene.

Iguman skide kamilavku, dunu u nju pa je vrati na glavu i odjednom mu bi bolje. To što je uradio bilo je čudno, ali znali smo kako se oseća i razumeli smo ga. Ovaj mu je neobični događaj bio prilično neprijatan zato što je, kako smo kasnije otkrili, bio pravi seoski domaćin. Zato je i postavljen za igumana. Njegova je dužnost bila da imanje Patrijaršije dovede u red i učini ga produktivnim, kako bi pećki hrišćani videli da Bog želi da oni žive dobro u vreme kada se od njih više ne traži mučeništvo. U tome je izvrsno uspevao i u manastiru je bila vidljiva ista ona agrarna pobožnost kao na mnogim francuskim i nekim engleskim seoskim imanjima. Mislim da mu freske nisu značile mnogo, ali je s velikim zadovoljstvom govorio o poseti Bemarda Berensona[451] i Gabrijela Milea[452], koji su došli da ih pogledaju. Umeo je dobro da proceni tuđu stručnost i bio je siguran da njih dvojica znaju svoj posao. Oduševljeno je ispričao kakvo su mu zadovoljstvo pričinile lepota g. Berensona i njegove lične osobine. „On je kao princ!" rekao je. „Sa tom belom kosom, finim rukama i vitkim telom, sa urednom i čistom odećom, on kao da dolazi sa velikog dvora. Nadam se da u Americi i Engleskoj ima mnogo njegovih slika."

Poveo nas je u prijatnu i čistu primaću sobu, gde smo popili izvrsnu kafu i probali prozirno slatko od dunja, a on je pričao o manastiru i svojim poslovima.

Da, mesto je divno, mada zimi ledeni vetar stiže iz Crne Gore kroz klisuru, a ima i dosta snega. Zemlja je jako dobra, iako ovaj manastir nije tako bogat kao Dečani, a ljudi koji je obraduju su dobri, naročito Albanci. Opet zapazismo kako se Albanci, najistrajniji mučitelji u tursko doba, većini Srba sada prilično dopadaju. Njegova pastva, nastavi on, dobra je i pobožna, i na službu stiže i izdaleka. Ali na njegovo lepo lice, koje nije imalo zašto da ne bude vedro, još dok nas je uveravao da je zadovoljan stanjem stvari, beše pala senka neraspoloženja. Njegove tamne veđe skupiše se pod nenamrštenim čelom, a oči, blistave poput užarenog ugljevlja, kao da su gledale nešto blisko, mada ne mnogo prijatno, recimo glavnu ulicu u Peći, onakvu kakva izgleda nekom ko u njoj ne nalazi draž nepoznatog, previše široku za saobraćaj koji se njom odvija, sa telegrafskim stubovima besmisleno pobodenim sa strane, koji u grad ne donose nikakve korisne vesti.

Trebalo je da popodne pođemo u Dečane, ali je za ručkom postalo jasno da se Konstantinova groznica povratila, pa je on telefonirao igumanu i dogovorio se da dođemo sutradan ujutru. Ispratismo ga u postelju i pokušasmo da i mi malo odspavamo, jer smo bili vrlo umomi. Ali nikako nisam mogla da se opustim. Ako me nisu opsedali skorašnji prizori, navirala su mi razmišljanja o nekim izuzetnim događajima koji su nam bili predočeni ili objašnjeni tokom protekla dva meseca: borba Hrvata između njihovog slovenskog identiteta i zapadnog obrazovanja, stavljanje dalmatinskih uskoka van zakona, mučeništvo Franca Ferdinanda, Sofije Hotek, Principa i Čabrinovića, sukob između Obrenovića i Karađorđevića, preplitanje magije sa hrišćanstvom u Makedoniji, obredi uoči Đurđevdana, veličanstvenost Gračanice i samopokolj na Kosovu, plemeniti napori u Trepči i Gerdin nihilizam, koji je zahtevao da sva nastojanja ljudskog duha budu ostavljena po strani, a da se sve sile vasione usmere na to da ona može da prigrabi sva materijalna dobra koja pripadaju drugima. Kada sam najzad zaspala, uznemirio me je san koji me je ubedio da je ono što je ujelo Konstantina za ruku u stvari bila Gerda. Nije želela da se on bavi poezijom jer je, kao i Hajne, bio Jevrejin.

Mog muža je probudilo motanje miševa oko naših cipela, pa smo odustali od odmora i otišli da se prošetamo po brdima iznad Patrijaršije na drugoj strani reke, kroz šumu koja je pupela i proplanke iskićene bledoljubičastim i plavim cvećern. Sreli smo lepog mladog čoveka nagog do pojasa koji je u ruci nosio svetloplavu košulju i mokre kupaće gaće. Pogledao nas je ozbiljno, a onda se okrenuo i upitao da li može da prošeta s nama i pokaže nam jednu isposničku pećinu, kojih u ovoj oblasti ima tako mnogo da je grad po njima, po staroj reči za pećinu, dobio ime. Govorio je didaktičan engleski koji je, kako je rekao, naučio u Americi kao dete, tokom posete stricu; verovatno je tada primio i naglasak sa praznim prizvukom propagandnih pamfleta. „Možda ste se zapitali zašto sam vam prišao ovako

polunag“, reče on, „ali to sam učinio s punom svešću, uveren da ste ljudi koji su odbacili sve prazne predrasude, otvoreni i prijemčivi za tako zdrave ideje kao što je sunčanje.“ „Kako ste to znali?“ upita moj muž. „Posmatrao sam vas sinoć dok ste večerali pred hotelom“, odgovori mladić, „i u to sam ubeđen “ „A šta smo to večerajući učinili da smo vas uverili da nismo protiv sunčanja?“ insistirao je moj muž. „Vrlo ste pažljivi prema svojoj supruzi“, reče mladi čovek. „očito je da ste obuzdali animalne instinkte koji muškarce nagone na tlačenje žena i da ste intelektualno i emocionalno usvojili gledište da ona rađanjem dece daje doprinos državi jednako kao i muškarac svojim specifičnim aktivnostima. Osim toga, vas dvoje razgovarate vrlo intenzivno, što znači da ste svoju suprugu uzdigli do svog intelektualnog nivoa. Juče sam otišao kući i naterao svoju ženu da izađe i pogleda vas kao pravi primer; ona je iz ovih krajeva i nije uvek sigurna treba li da bude napredna. Njena rana iskustva sprečavaju je da krene napred. Inače, ona je vrlo lepa i vrlo dobra, ali postoji još nešto kod nje što je vrlo teško opisati. A osim toga kako se ophodite jedno s drugim, imate i izgled kultivisanih ljudi. Siguran sam da mnogo čitate. Koje knjige volite i zašto?“

Prema ljudima koji postavljaju takva pitanja moj muž se odnosi kao pastir prema ovcama. On i ne razmišlja da li bi mu možda bilo prijatnije da misli o sopstvenim stvarima i provodi vreme sa onima koji su mu slični, već se potpuno predaje ubeđenju da postoji soj ljudi korisnih za društvo i da je njegova dužnost da se posveti svakom od njih pojedinačno. Razgovarao je s njim o knjigama dok smo šetali bregom obraslim borovima tako visokim da je proleće tek nedavno stiglo do njih; potom smo hodali kroz cvetne pašnjake, pored jedne srušene kuće gde su zmije klizile kroz bujne jele i čemerike ka očito ledenim virovima u kojima se mladi čovek kupao, sve dok zatravnjenom padinom nismo stigli do pećine. U njoj je još boravio bledi sjaj svetih slika koje je naslikao srednjovekovni isposnik, čuo se i odjek krikova za koje bi se možda moglo i poverovati da neizbežno prate dušu koja se lomi, da se četvrtasta stražnjica neke domaće životinje i njen rep nalik na uže nisu nazirali u njenoj dubini. Na travi nedaleko od pećine, u hladu bagrema, sedeo je jedan stari Albanac, sa osmehom nalik na svež izvor. Sigurni da je za svoj odmor odabrao najbolje mesto, spustismo se na travu pored njega.

Mladić i on pričali su jedan drugom viceve; jedan je bio toliko smešan da je mladić počeo da se valja po zemlji, ali se onda pribrao i rekao dostojanstveno: „Albanci imaju mnogo duha, ali nisu nimalo napredni“; potom je nastavio razgovor o knjigama. Naročito se zanimao za ekonomiju i političku teoriju i predstavio se kao komunista, ali se za marksizam interesovao na mnogo pametniji način od većine Jugoslovena koji tvrde da su marksisti. Oni su uglavnom zastupnici stare suprotnosti između sela i grada i imaju mnogo više razumevanja

za Vilijema Morisa[453] nego za Marksa, ali ovaj mladić je pročitao *Kapital* sa dosta kritičkog duha. Moj muž mu je ponovio neke od najzabavnijih delova iz knjige H. V. B. Džozefa o Marksovoj teoriji vrednosti, i uprkos svojoj veri mladić se glasno smejao i padao na leđa kao i kad je slušao Aibančeve viceve. „Ko je čovek koji je napisao tu knjigu?“ upita on. „Siguran sam da ima divan um, mada zvuči dosta površno. Poznajete li ga?“ „On je jedan on najfinijih svetskih umova“, reče moj muž, „bio je moj tutor iz filofozije na Oksfordu.“ „O, šta bih ja učinio“, povika mladić, „kad bih imao to što vi imate!“ On sede, zari bradu u ruke i naduren zagleda se u dolinu, a onda mu svetlost zaigra u očima i on reče mom mužu: „Čuo sam u gradu da ste došli iz Kosovske Mitrovice i da ste veliki prijatelji sa ljudima u rudniku. Možete li mi dati pismo za gospodina Meka i preporučiti me za posao? Ovde nema ništa što bih mogao da radim. Pomažem ocu u njegovom hotelu, ali nema dovoljno posla za obojicu, a suviše sam dobar za poslove kojih ima; mogao bih da postignem mnogo više. Ponekad plačem jer u Peći nemam šta da radim.“

Silazeći na večeru svratismo u Konstantinovu sobu da vidimo kako se oseća; na odmorištu ugledasmo sobaricu kako pegla gomilu čaršava, kao i prethodne večeri, sada je, međutim, tiho plakala. Rekoh Konstantinu: „Vaša mala obožavateljka plače, jeste li bili okrutni prema njoj?“ On odgovori: „Ne, ispričala mi je šta je žalosti, a to je mnogo važnije od mene. Došla je da mi donese oranžade, sela pored mene na krevet i rekla: Trebalo bi da budem srećna jer ovde imam dobru platu. Znaju da se hotel raspada i da bi nas, da ne ribam podove i ne čistim madrace, preplavili miševi i bube. Ali ponekad ne mogu da pobedim život’. Upitao sam je: ’Šta te muči, malecka?’, a ona je odgovorila: ’Smrt. Strašno me ljuti. Pre tri dana ovde je umro jedan čovek; bio je vrlo bogat i imao je visok položaj u gradu. Kada je predsednik vlade dolazio ovamo, on je bio među onima koji su ga dočekali, a nosio je cilindar poput budimpeštanske gospode. Dobro sam ga poznavala; bio je moćan i ponosit čovek, kome je mnogo šta prolazilo kroz glavu. A pre tri dana je umro, juče su proneli njegov kovčeg uiicama, i više nije bio ništa, samo telo koje će uskoro početi da smrdi i pretvoriti se u prašinu, prljavštinu!’ Onda je zaplakala, a ja sam je upitao: ’Jesi li ga volela, malecka?’, a ona je odgovorila: ’Ne, nije to, samo me ljuti što smrt može da učini takve stvari, da čovek bude važan i živ jednog dana, a da sutrađan ne bude više ništa. Ne bi trebalo da bude tako. Oh, bila sam tako besna, htela sam da se borim sa smrću i ubijem je’. Sedela je i plakala, i mislim da je govorila istinu. Mislim da nije volela tog čoveka, već ju je samo ljutila ideja smrti; plakala je kao uvređena žena, a ne kao žena koja je povređena. A onda je rekla: ’Moram da peglam’, protresla moj jastuk i otišla.“ Kada smo ponovo došli na odmorište, ona za trenutak prekide

posao; sveća sa koje je curio vosak i koja je stajala na naboranom ćebetu za peglanje bacala je ogromne senke po zidovima i tavanici dok smo prolazili.

Kad smo seli za sto u restoranu, priđe nam onaj trgovački putnik koga smo videli kako se moli u blizini Kosovske Mitrovice. Bio je tako fin i učtiv da smo ga pozvali da večera s nama. Poziv je smesta prihvatio jer je silno želeo da priča o prebivalištu radosti, mešavini Venecije u doba karnevala i Novog Jerusalima, u šta je Aberdin bio pretvoren u njegovom sećanju. Ali za to je osim njegovog pamćenja bio zaslužan i neki drugi alhemijski agens; pominjao je neke ličnosti koje su umekšale ispijenu lepotu tog grada i ubrizgale blagost u vene moje rodne zemlje, mešajući se s njenom strogom i nepokolebljivom životnom snagom. Jer on je pričao sa nežnošću o ljudima koje je sreo u Velikoj Britaniji, pogotovo kada je pominjao jednu ženu, koja je po svemu sudeći odista bila izuzetna. Ona je bila zaslužna za program na osnovu koga su se srpski dečaci raspoređivali po engleskim i škotskim kućama i školama i stalno ih je obilazila da bi videla kako im je; potom se, na njihovo zaprepašćenje, interesovala za njih i pojedinačno. „Bila je kao baka[454]“, reče on, „ali mnogo ljudi voli decu; to je kao kad se vole psi ili konji. Mnogo je važnije, međutim, ono što se desilo potom. Znate, prošle godine, doputovala je ovamo. Rekla je da je vrlo ostarila i da će možda uskoro umreti, pa je htela da vidi šta je bilo s njenim dečacima. Putovala je po celoj zemlji u potrazi za nama, i kad bi videla da je neko od nas nešto postigao bilo joj je drago. Bila je kod mene, popila čaj s mojom ženom i videla moju decu, sedela je, klimala glavom i rekla: 'Ovo je vrlo dobro, zaista vrlo dobro. Ne može biti bolje. 0 ovome ću često misliti kada se vratim kući'. Zaista nas je volela, zbog nas samih, a ne zato što smo bili mali. Mislim da je to vrlo lepo.“ I mi smo mislili isto, jer je to obećavalo da naša planeta možda neće zauvek ostati ono što jeste.

„Uvek će mi biti drago što sam bio u Engleskoj“, nastavi on„ jer sam naučio da sve radim uredno, postupno i na vreme, što ovde uglavnom nije slučaj, i to mi je donelo uspeh u poslu. Ne neki ogroman uspeh, jer ja nisam mnogo ambiciozan čovek; ali imam sve što želim i mnogo više nego što sam priželjkivao kao dete, mogu da pružim svojoj ženi dobar život i lep dom, a deca su mi zdrava i obrazovana. Ali mi je drago što sam se vratio u Jugoslaviju, jer ovo je divna zemlja.“ Upita nas da li smo videli mnogo manastira i bi mu žao što nismo videli više njih u samoj Srbiji, u dolinama južno od Beograda, ali mu je bilo milo što smo stigli do Svetog Nauma i Fruške gore. „Otkud tako dobro poznajete manastire?“ upita moj muž. „Sigurno nemate mnogo vremena da ih posećujete.“ „Kad radim uopšte nemam vremena“, odgovori on, „ali sam član jednog beogradskog društva, i svaki put za praznik, za Uskrs ili Duhove, iznajmimo autobus i odlazimo na dva-tri dana sa ženama i decom u neki manastir. To je divan način da se provede praznik,

jer nas drži blizu crkve, čak i kada nam se ne sviđa šta rade patrijarsi i kada zaboravljamo da idemo na službu u Beogradu, a podseća nas na našu istoriju; sva ta mesta su i izuzetno lepa, a ima i mnogo dobrih monaha koje vredi sresti." Pokušah da zamislim Kenterberi ili Gloster preplavljen izletnicima na Dan banki[455], kako jedu, piju, pevaju i igraju po livadama, i povremeno zalaze u katedralu da se pridruže službi i napuštaju je kad im se prohte, kako slobodno i prijateljski ćaskaju sa dekanom kanonikom i drugim sveštenim licima. Ali mašta ne može dočarati takvu sliku. Anglikanska crkva platila je uljudnost i manire tako skupo da je nepristojno zamišljati je lišenu takvih dobara. „Drago mi je", nastavi naš prijatelj, „što ćete videti Dečane. To je jedan od najlepših manastira. Moji prijatelji i ja proveli smo prošli Uskrs tamo i zadivili se njegovim bogatstvom. Po njemu se može naslutiti kakva nam je zemlja bila u doba Nemanjića." „Da li su Dečani uticali na ovaj grad?" upitah. „Izgleda da nisu", reče putnik. „Ovo je tužan grad, ne zato što ljudi u njemu nisu dobri, jer su Srbi iz Pećи uvek bili poznati po svom čvrstom karakteru i pameti, već zato što se ovde nikada ništa ne događa. Priča se da oko dve do tri hiljade funti u dinarima mesečno stiže ovamo u vidu vojnih penzija i beneficija, i ljudi uglavnom žive od toga. To je otprilike prihod od oko nešto više od dve funte godišnje po glavi stanovnika. Vidite, u tursko doba ovo je bio pogranični grad, a to je značilo da je bilo dosta novca zbog vojske, njenih potreba i krijumčarenja; a ljudi su bili zainteresovani da održe svoju veru jer su bili progonjeni. Ali sada im je potrebno nešto novo."

Ustao je dosta rano od stola jer je čim svane morao da krene dalje na jug; pre nego što je otišao učinio nam je-veliku uslugu nabavivši nam neke potrepštine iz apoteke. Bio je osoba dostojna divljenja, ali njegovo mesto odmah je zauzela osoba kojoj smo se divili znatno manje, Danac koji je govorio nemački poput Nemca. „Dobro veče", reče on. „Pretpostavljam da sutra idete na Cetinje?" „Ne", reče moj muž. „Šta onda radite ovde tako dugo?" upita Danac. „Mi smo turisti", reče moj muž. „Ali ovde nema ničeg zbog čega bi turisti ostali duže od jednog dana!" uskliknu Danac ozlojeđeno. „Još nismo videli Dečane", reče moj muž. „Ali trebalo je da vidite Dečane ujutru a Patrijaršiju popodne!" reče Danac vrlo glasno i pretećim tonom. „Šta vi radite ovde u Pećи?" upita moj muž. Danac je očito mislio da je pitanje drsko. „Ja prodajem poljoprivredne mašine", odgovori on hladno, kao da nam govori da gledamo svoja posla. „Pretpostavljam da ćete ovde biti nedeljama", reče moj muž. „Zašto kažete nedeljama?" upita Danac. „Pa, da li bi vam se više dopalo da kažem mesecima ili godinama?" odgovori moj muž. Ne krijući neraspoloženje Danac se vrati svom stolu i zadubi u nemačke novine.

PEĆ II

Narednog jutra, dok smo doručkovali ispred hotela, ispričali smo Konstantinu o svom susretu sa ovom sumnjivom osobom. „To će svakako biti nemački agent“, reče on. „To je drugi na koga smo naišli, jer sam siguran da je i onaj mali u kratkim pantalonama na Svetom Naumu takođe špijun. Nije mi jasno šta rade ovde kada ovo mesto uopšte nije važno. Nemci u Makedoniji prave velike nevolje sa Bugarima, i u tome imaju uspeha, ali ovde ima samo Albanaca, i teško da agitacijom mogu išta postići među njima.“ Dan je bio još topliji a kiša nije padala danima; dok smo tako sedeli, vetar se odjednom spusti sa stenovitog zida na ulazu u klisuru, zapljusnu nas hladnoćom i napuni nam oči i nozdrve prašinom koju je digao sa glavne ulice. Ta mala neprijatnost podstače Konstantinovu hroničnu bolest, i on nam se okrete s gorgonskim osmehom. „Da, Nemci su užasan svet“, iskezi se, „zbog svojih interesa šalju špijune u strane zemlje. Pretpostavljam da Englezi to ne rade ni u Rusiji ni u Indiji.“ „Naravno da kao i svaka druga sila imamo tajne agente“, reče moj muž; „ponekad je to opravdano, a ponekad nije, što se može reći i za druge zemlje. Ono što je interesantno, međutim, nije to što je taj čovek tajni agent, već što obavlja svoj posao sa toliko malo diskrecije da je dovoljno da vam opišemo šta radi pa da vam odmah bude jasno šta je “ „Da“, zaskiča Konstantin stiskajući svoje male pesnice, „Englezi su uvek hladni i dostojanstveni i nikada ne ispadaju smešni, a Nemci su klovnovi i prave budale od sebe; međutim, tu nije sve rešeno, to još ne mora značiti da su Englezi spaseni a Nemci prokleti.“ Glas mu je zvučao neiskreno i smeteno; koristio je duhovni vokabular Slovena zaokupljenog idejama neuspeha i poniženja da bi opravdao svoju lojalnost Gerdi; ona, međutim, za te ideje nije imala nimalo sluha i smatrala bi značaj koji im on pridaje dokazom slovenske inferiornosti; dok je govorio i sam je bio svestan koliko su njegove reči lažne, ali je istrajavao.

Kada smo krenuli za Dečane Konstantin opet postade svoj, jer put je bio divan. Rekla sam da se Peć nalazi na mestu gde planinski lanac koji se proteže iz pravca severa za samo malo propušta da se spoji sa drugim, koji stiže sa juga. Put iz Kosovske Mitrovice ide podno planina koje dolaze sa severa; put od Peći prema Dečanima vodi uz planine koje stižu sa juga i uzdižu se u području koje ima više vode i senke, te stoga njegovo zelenilo i plodnost izgledaju kao da pritiču iz dubokih, vlažnih korena. Šume na padinama brda su guste, visoko drveće ima bujne krošnje, a s leve strane puta proteže se ravnica koju smo posmatrali putujući iz Kosovske Mitrovice, bujna i vlažna poput doline Pjusi. Na plodnim njivama seljaci su radili u grupama izgledajući u svojim belim, nabranim suknjama kao *corps de ballet*[456], a u selima su žene, dostojanstvene poput kraljica na

freskama, ćaskale okupljene oko česmi. Međutim, kuće pored puta pričale su nam strašnu priču. Uski prozori bili su postavljeni visoko, tako da se iz kuća moglo pucati i biti zaštićen od pucnjave spolja, a zidovi su bili izbušeni mecima. Prisetih se kako sam negde pročitala da se ovde jedna pored druge nalaze dve kuće u kojima se 1909. odigrala besmislena tragedija. Čovek iz jedne kuće ubio je četvoricu ljudi iz susedne. Morao je da pobegne. To je bilo sasvim prirodno. Ono što nije nimalo prirodno, što je isto tako veštačko ograničavanje ljudske prirode kao i zloupotreba zapadne civilizacije, bilo je to što su i trinaestorica muškaraca iz njegove porodice takođe morali da pobegnu, iako s njegovim zločinom nisu imali nikakve veze. Da to nisu učinili, institucija krvne osvete, koja je neometano cvetala u tursko doba, uvukla bi ih u krvavo kolo u kome bi svi postali ubice ili bi i sami bili ubijeni. Godine 1919, pošto je stvorena Jugoslavija, taj zločinac je uhapšen, a njegovi nevini rođaci, s dopuštenjem porodice iz susedne kuće, jednako željne da se reši obaveze krvne osvete, mogli su da se vrate kući.

Red je nešto zaista važno. To sam opet pomislila dok smo prolazili kroz jedan gaj koji su Turci, iz svoje velike ljubavi prema lepoti koja ne zahteva mnogo brige i truda, izabrali za groblje. Mora biti da su u tom gaju potlačeni monasi iz Dečana dočekali gospođicu Mjuir Mekenzi i gospođicu Irbi kada su im, pre više od sedamdeset godina, iz Patrijaršije došle u posetu, preklinjući ih, umorni od stalne odbrane svog blaga i svog svetog oltara, da vojnu pratnju ne uvode u manastir. Gospođica Mekenzi i gospođica Irbi morale su delovati s velikom odlučnošću, čak su morale i pisati nešto po hartiji da bi pokazale da vladaju tom magičnom veštinom, kako bi se oslobodile vojnika koji su se očito nadali dobroj zabavi unutar manastirskih zidina. Gaj je sada bio pust, ako se ne računa jedan mali albanski pastir, lep poput devojčice, koji se zabavljao svirajući u frulu, dok su njegove ovce pasle među drvećem i oko mermernih stubića po kojima se svetlost igrala sa senkom.

Stigosmo do Dečana. Preko prostranih, urednih njiva ugledasmo malu, usku udolinu nalik na one u škotskim Brdima, iza koje se dizala planina, a povrh nje još jedna, obe nadvišene snežnim vrhovima koji su verovatno ležali duboko u albanskoj teritoriji. Brda bliže nama bila su smaragdno zelena u podnožju, a malo više, tamo gde rastu bukve i lipe, intenzivno zelena; zelenilo u pojasu obraslom borovima bilo je tu i tamo dotaknuto crnilom. Na ulazu u udolinu stajao je beli, pravougaoni manastir. Bio je veći od ijednog koji smo već videli, čak i sa daljine iz koje smo ga posmatrali odmah se videlo da je retkost, pravi dragulj. Bližeći mu se sporednim putem shvatili smo da nikad ne može biti naružen, mada je istovremeno tako blizu toga kao što verovatno nikada neće biti. Bio je opasan skelama i okružen ogromnim i nedelotvomim neredom kakav graditelji, pakosno

naplaćujući svoj trud, šire oko onog što popravljaju. Ali kada smo prešli preko improvizovanog mostića od dasaka, kuda se jedino moglo ući, i zaobišli rovove i gomile otpada u dvorištu, shvatili smo da je pred nama stvarni biser arhitekture. On ima jedinstvenost bisera, njegovo živo tkivo, čak i njegovu otmenu boju, jer je izgrađen od blokova belog, sivog i ružičastog mermera koji se stapaju u jedinstveni blagi, bledi sjaj.

Ja, međutim, ne volim bisere, i Dečani mi se nisu svideli. Manastir je nadahnuti trenutak one faze hrišćanske arhitekture u kojoj se jermenski uticaj stopio sa vizantijskom i lombardskom školom; mnoge francuske crkve primer su lepote koja nastaje iz takvog spoja. Obdaren verskom tolerancijom, tako karakterističnom za Nemanjiće, Stefan Dečanski je za graditelja svoje najvažnije i zapravo jedine istaknute zadužbine uzeo katolika, franjevačkog sveštenika, i taj dodir sa zapadnom crkvom uneo je u Dečane element koji se oku naviknutom na vizantijska merila, kakvo je moje već postalo, čini mek i nečist. Često izgleda da katolička vera ukida podelu između različitih ljudskih delatnosti, i da veenici stoga u veru unose one želje koje bi bile bolje zadovoljene u sferama seksa, iskazivanju moći ili sticanju ugleda. Stoga se i događa da kroz umetnost, obred ili dogmu, crkva govori o sladostrašću, pompi ili uvaženosti; a meni se činilo da Dečani govore o sve troje. Gračanica je bila podignuta za ljude koji, kada su dolazili u crkvu, nikada nisu mislili na seks, jer su shvatili i odredili njegovu ulogu u društvu; ti ljudi su imali svoje mesto u zajednici i u njegovim granicama iskazivali su svoju moć, potpuno svesni da ako žele da zadobiju poštovanje svoje okoline moraju biti dobri vojnici, dobri naučnici i dobre zanatlije. Dečani su mogli biti podignuti i za ljude potisnute volje i bolećivo raspusne, koji su počinjali da stiču nihilistička merila sposobnosti i negativna merila vrline, jer se ugled u zajednici mogao kupiti dugotrajnim posedovanjem materijalnih dobara. Dečani su izuzetni, ali nemaju nimalo strogosti i suzdržanosti, popustljivi su i samozadovoljni.

U svakom slučaju, barem u tom trenutku bilo je teško diviti im se kako dolikuje, iako skele nisu mogle sakriti njihovo savršenstvo. Rovovi i gomile šuta koje smo obilazili pravili su mnogo veći nered nego što se činilo potrebnim, kao da se niko nije ponosio ovim mestom toliko da bi ga poštedeo haosa; nekoliko mladih monaha, polaznika bogoslovije, neurednih i nepristojnih, okupilo se i zurilo u nas. Odeća im je bila prljava i zapuštena. Jedan je nosio mantiju kojoj je nedostajalo dugme na grudima, a kroz otvor se videla raskopčana košulja i čuperci zamršenih dlaka bez sjaja. Niko ne može zameriti svešteniku ako zbog snažnog verskog zanosa zanemari svoje telo. Ali lica tih mladih ljudi, meka i neusredsređena, tupa od dosade, jasno su pokazivala da njihova neurednost ima drugi uzrok. Odvojeni od discipline svojih seljačkih domova, ovde nisu bili podvrgnuti nekoj drugačijoj

disciplini. Vukli su se za nama ćuteći dok smo obilazili crkvu spolja, sve dok iza jednog ugla iznenada ne istrča i prepreči nam put mali zlatokosi monah koga smo prethodnog dana sreli u Patrijaršiji.

„Sećate li se da smo se juče sreli?“ povika on i zapljeska rukama praveći pokrete koji su, iako ne naročito razmahani i živi, ipak pokazivali neku sličnost sa baletom. „Ja sam onaj monah za koga ste mislili da je Nemac zato što je tako plav, a ja sam vam rekao da jesam Nemac ali da i nisam Nemac! Pa, eto mene opet. Rekao sam vam da ja jedini dočekujem goste jer jedini znam nemački; ostali monasi ne znaju ni reč.“ Terao je svoju nakićenu priču, iako smo mi, razdraženi, pokušali da nastavimo s razgledanjem crkve, i verovatno ne bi prestao da nije naišao jedan stariji monah, dostojanstven čovek lepih manira, i ukorio ga. Izgleda da su ga poslali da nam javi da odmah dođemo na ručak, jer je iguman uskoro kretao na put i nije mogao da čeka. Zlatokosi monah odmah reče: „Pa to sam i pokušavao da im kažem, ali niko od njih ne zna dobro nemački.“ Uđosmo u manastirske zgrade koje okružuju dvorište sa tri strane, a odatle su nas odveli u trpezariju. Tu je iguman – sredovečan čovek crne kose i crne brade koja se kovrdžala u svim pravcima – sedeo za stolom u društvu nekoliko monaha. On nas pozdravi na tečnom, ali ne naročito dobrom francuskom, i diže čašicu rakije u zdravlje našeg kralja. Pošto smo ispili rakiju i pošto je moj muž održao kratak, prigodan govor, iguman nazdravi i našoj kraljici, i pre nego što je obed počeo nazdravili smo gotovo svim članovima kraljevske porodice. Na sreću, nije čuo da postoji i princeza Margareta.

Ovaj skup ipak nije bio bez živosti. Daleko od toga da iguman nije bio inteligentan. Osim pristojnog francuskog govorio je i ruski, grčki i turski, a pričao je dosta živo. Svi monasi izuzev jednog sa orijentalnim izgledom, preko čijeg žućkastog lica nije prelazila ni senka nekog izraza, nadovezali su se na njegovu priču i povremeno pravili vesele upadice. Tako se mogao odvijati razgovor i za obedom u nekom devojačkom internatu, mada se njegova neprikladnost nije sastojala u tome. Ova ustanova lako je mogla nositi naziv škole svete Hilde ili svete Vinifred. Najpričljiviji monah, okrugao, tamnoput i upadljiv, veoma je ličio na nastavnicu crtanja. Ali uprkos ovoj neobaveznoj i nevinoj atmosferi, obed nije bio naročito prijatan. Poslužen je na najprljavijem čaršavu koji sam videla na Balkanu, a bio je gadan i po sadržini i po količini. Pošto je bio petak, postilo se; stoga smo dobili čorbu od ječma, prebranac, krompir-pire sa sosom od luka, vrlo masne sardine spremljene sa spanaćem, i neku kašu od pirinča sa prženim krompirom. Svako jelo bilo je posluženo u količini dovoljnoj za ceo obrok, i svako je bilo spremljeno bez i malo ljubavi i veštine. Osoba koja je odabrala ovaj meni tako je malo vodila računa o ograničenim sposobnostima ljudskog organizma u

pogledu varenja da su mi neizbežno pali na pamet sveti Avgustin i njegova monaška družina, pomenuta u *Božjem gradu*, koja je umesto muzike proizvodila zvukove slične njoj, služeći se vrlo neuobičajenim sredstvima.

Nažalost, nije samo hrana bila ono što nije uzimano u obzir. Iguman je učtivo pomenuo gospođicu Mjuir Mekenzi i gospođicu lrbi i njihovu priču o poseti Dečanima, a mi pokušasmo da uzvratimo na ljubaznosti pričajući o drugim strancima koji su u poslednjih nekoliko godina dolazili ovamo. Konstantin je mnogo njih ispratio iz Beograda, a i ja sam poznavala nekoiicinu. Videlo se, međutim, da to na igumana nije ostavilo nikakav utisak. Nije upamtio nijednog. Ništa njihovo – ni nacionalnost, ni položaj, ni zanimanje – nije pobudilo njegovo interesovanje. Nije mogao da se seti ni britanskog ministra, ni istaknutog francuskog diplomate, ni čoveka od pera, poznatog američkog profesora, ni čuvenog italijanskog filozofa. U prvi mah pomislismo da su oni dolazili u Dečane pre nego što je on postao iguman, ali pošto pomenusmo neke datume videsmo da to nije bio slučaj. Izgleda da nije bilo nikakvog razloga zašto bi se on, kao glava velike verske ustanove, morao zanimati za slučajne strane turiste, mada je među njima bio i jedan holandski umetnik, veliki mističar i odani pripadnik istočne crkve.

Kako je obed odmicao, tako smo polako otkrivali da je stvar bila u tome što ništa što je dolazilo sa Zapada nije za njega imalo nikakvog značaja; nažalost, zbog neke istorijske nesreće to je važilo i za sva ostala mesta. Lice mu je, kao što je i njegov fond stranih jezika pokazivao, bilo okrenuto Istoku; to je bilo sasvim normalno za jednog pravoslavnog sveštenika koji se zamonašio pre balkanskih ratova kada je njegova otadžbina pripadala Turskoj imperiji, a saveznik koji je obećavao da promeni takvo stanje bila carska Rusija, jer nova Turska nije imala nikakvu želju da bude u dodiru s njim. Stoga je bio izolovan u svojoj provincijalnosti koja bi bila podnošljiva da je bila preobražena duhovnim genijem. Ali tome nije bilo ni traga. Govorio je o Stojadinovićevoj zaveri sračunatoj da Konkordatom udovolji ltaliji i hrvatskom sveštenstvu, što je katoličku crkvu stavljalo u povlašćen položaj u odnosu na pravoslavnu crkvu; objašnjavao je to rečima koje bi koristio političar, nimalo ublaženim milosrđem ili pomirljivošću. S ogromnim neprijateljstvom govorio je o Crnogorcima koji su obrađivali manastirsku zemlju i živeli u susedstvu, potpuno drugačije od drugih sveštenika koji su vodili računa o tome da je zemlja rastrzana nacionalnim netrpeljivostima. Ni u čemu što je rekao nije bilo traga nastojanju da se prirodni čovek ili njegovo prirodno stanje poboljša; rezultat je bio brbljiva letargija, zamorna za uho i uznemirujuća za srce.

„Čuo sam nešto vrlo zanimljivo“, reče Konstantin. „Onaj čovek sa žutim licem koji je vrlo tih i koji se ne smeje, sin je Turčina i Srpkinje. Izgleda da je njegova majka bila vrlo srećna s njegovim ocem i mnogo je tugovala kada je umro, a potom su ona i sin nastavili svoj život. Nekoliko godina kasnije, ona se teško razbolela i često joj se dešavalo da ne zna šta govori; iz njenih nepovezanih priča sin je shvatio da njegova majka silno pati što ni on ni njegov otac nisu hrišćani. Obećao joj je da će se zamonašiti i ona je umrla srećna.“ To prilično dobro objašnjava zašto se nije smejao. Nedokučiva je misterija zašto se nečiji najbliži srodnik ne može skrasiti sve dok sebi najdraže biće ne osudi na skučenost ove male sobe i njenih razgovora.

Srećom, crkva nikuda nije putovala, pa smo joj se vratili čim je iguman otišao. Njena unutrašnjost mnogo je lepša od njene spoljašnosti, jer da bi napravio remek-delo, srpski stvaralački duh ovde nije uzeo stranca, već je radio u skladu sa svojom prirodom. Mada je crkvu podigao Stefan Dečanski, za freske i ukrase zaslužan je Stefan Dušan, a oni su dodatno potvrđivali sličnost između Dušanovog i Elizabetinog doba. I u jednom i u drugom nacionalna ekspanzija bila je propraćena procvatom stvaralaštva. Telo i duh stopili su se u jedinstvenu lepotu. Tu je bilo nekoliko kraljevskih portreta koji su zračili tjudorskom pozitivnošću, pogotovu onaj koji je prikazivao Stefana Dušana kao visokog, zdravog čoveka, koji se, kako su hroničari tvrdili, zaista povremeno tresao od gromoglasnog smeha. Nije teško zamisliti da ga je njegov narod doživljavao onako kako su elizabetanci doživljavali Elizabetu kao izvor obilja koji bogato natapa svoju zemlju. Ogromne razmere tog obilja, priroda tog bogatstva čudnim paradoksom bila je najbolje ilustrovana freskom čija je tema mučeništvo. Dželat na njoj sprema se da odrubi glavu svetoj Varvari, noge su mu u položaju igrača, a njegovi dugi prsti opipavaju oštricu mača. Na glavi mu je žut šešir, visok barem nekoliko stopa; ogrtač mu je ružičast, a tunika zelena. Njegova žrtva povijena je pred njim, a ružičastozlatan ogrtač pada preko njene plave haljine. I ona je u položaju igrača, jer njih dvoje u stvari igraju dobro poznati ples sadiste i mazohiste. Ova freska je rezultat iskustva sticanog u doba obilja. Slikar je bezbroj puta gledao kako se razne tkanine umaču u najrazličitije boje; pripadao je društvu koje se s poštovanjem odnosilo čak i prema svojim najmračnijim zvaničnicima, toliko je bilo siguRNo u svoju ispravnost; umetnici kao on prevazišli su nivo nužnosti i mogli su do mile volje da istražuju svoja neshvaćena srca.

Ipak nisam mogla da gledam freske onako kako sam želela, jer je mali, zlatokosi monah trčkao i skakutao oko mene, pričajući sve vreme, najpre nametljivo, a potom i neučtivo i srdito. Čim smo ušli, Konstantin, koji strasno voli istoriju i istorijske spomenike Srbije, poveo nas je da vidimo kovčeg na

mermernom postolju ispred ikonostasa, u kome počiva telo Stefana Dušana, obavijeno svilom i prekriveno posmrtnom maskom; tom prilikom obišli smo i ostale dragocenosti u crkvi, a ovo zamorno stvorenjce sad je htelo da mi sve to ponovo pokaže. Pogledom potražih Konstantina i svog muža, ali ih nigde nije bilo. Krenuh da ih nađem, ali stvorenjce potrča ispred mene, pa odlučih da ih, dok se ne vrate, sačekam tu gde sam se zatekla. Morala sam još jednom da vidim džinovsku sveću koju je manastiru dala udovica cara Lazara posle njegove pogibije na Kosovu, uz nalog da se upali onda kada Kosovo bude osvećeno, što je 1913. godine učinio kralj Petar Karađorđević. Moj pogled odlutao je zidovima u pravcu čuda – freske na kojoj je predstavljen sveti Đorđe mučenik, predivno biće sa izuzetnim osobinama od ovoga sveta, ali nepomičan i zanemeo jer beše žrtva ubistva, dva episkopa i jedan anđeo nalik na furiju nadnose se nad njim i čudesnom moći, bezličnom i neljubavnom poput sile magneta, vraćaju ga u život. „Ne slušate me!“ povika stvorenjce. „Zašto me ne slušate?“ „Slušam“, rekoh.

Ali znao je da ne slušam. Pričao mi je nešto o svom bratu, što je očito tražilo moje aktivno učešće, i da sam zaista slušala morala bih nešto reći. „Žao mi je, ne razumem nemački“, rekoh molećivo. „Razumete ga dovoljno“, odgovori on, „jednostavno niste obraćali pažnju; ispričaću vam ponovo.“ Ugledah muža kako ulazi u crkvu i pođoh prema njemu, poklapajući uši rukama, a veličanstveni prizori na zidovima gotovo da su mi se rugali: ovlaš uočih grupu lavova koja se bori sa sfingama, Blagovesti koje su poništavale vreme prikazujući kako slemena greda baca senku krsta između Device i anđela; ko zna da li će mi se i kada ponovo ukazati prilika da vidim takve slike, a u ovakvim okolnostima nisam ih mogla gledati. Kad stigoh do svog muža zaboravih zašto sam pošla k njemu jer moj pogled pođe za njegovim, ka lusteru iznad nas koji je bio od one prekrasne vrste kakva odvajkada postoji u svim vizantijskim crkvama. Jedan takav nalazi se u Svetoj Sofiji, a ima ih i u svim crkvama na Svetoj gori. Lanci koji se spuštaju iz središnje kupole drže vodoravan prsten napravljen od metalnih delova, načičkan svećama i ukrašen ikonama. Delovi su labavo povezani i u jednom trenutku posebno svečanih večernjih službi luster se zanjiše tako da cela crkva biva ispunjena igrom svetlosti i senke koja simbolično predstavlja igru anđela i svetaca pred nebeskim tronom. „Kakav divan, trezven rad, kakav divan, trezven ukus!“ uzdisao je moj muž. Zlatokosi monah nasrtao je na nas, grdeći i jadikujući, a ja uskliknuh: „Kako da ga se otarasimo?“ Moj muž mu strogo reče na nemačkom: „Kakve su to gluposti?“ Stvorenjce zaćuta, pogleda u svoje papuče i uzviknu: „0, moram da odem po svoje kaljače!“ Gledajući ga kako trči, moj muž reče: „Eno Konstantina, moram ga zamoliti da prekine ovo.“ Ali dok je Konstantin prilazio, on

pokaza preko njegovog ramena, i mi opet zaboravismo našu ozlojeđenost, ovaj put zbog zanimanja za grupu koju je jedan od starijih sveštenika uvodio u crkvu.

U njoj su bila dva muškarca i tri žene, od kojih je jedna nosila bebu u pletenoj kolevci, a pored nje su išla i dva mala dečaka. Bili su albanski muslimani. Muškarci su nosili kečiće, koji su za njih ono što su za ostale muslimane fesovi, i tipične bele suknene pantalone, sa crnim vezom na slabinama i člancima, koje su im se čudesno držale uz bedra. Dečaci su nosili majušne kečiće i majušne bele pantalone. Žene su bile pod zarom, odevene u duge bele haljine koje su padale u dubokim, bogatim naborima poput starinskih abažura. Naspram zida oslikanog u raznim tonovima, pod žutim snopovima svetlosti što je dopirala sa visokih prozora, izgledali su bledi i prašnjavi poput noćnih leptirica. Sveštenik je nešto rekao muškarcima i oni skidoše kape, a dečaci, sledeći njihov primer, učiniše isto. Rekao je nešto i ženama, i one ukloniše feredže, polako i nespretno, možda zato što su oklevale da prekrše pobožni običaj koji su sledile celog života, a možda i stoga što jedna grana islama (iako ne sve) smatra sporost i odsustvo ljupkosti ženskim idealom. Na licu im se ukaza jedva primetan, lukavi osmeh onih koji čine nešto zabranjeno, a izgledao je još jezivije, jer je jedna žena imala plavičastoljubičast ten i zabrinut pogled tipičan za bolesne od raka. „Petak je“, prošaputa Konstantin, „a to je muslimanski sveti dan, kao što je za nas nedelja. Dovode svoje bolesnike da ih izleče naši, hrišćanski sveci. Gledajte šta rade.“ Oni priđoše grobu Stefana Dečanskog i stadoše oko njega, tihi i ustreptali, potpuno usredsređeni na svoj naum.

Sveštenik ih ostavi i priđe nam, mrmljajući s osmehom: „Ovaj obred smislili su sami, ideja je njihova, mi s tim nemamo ništa.“ Kolevka je najpre spuštena na pod a dete izvađeno iz nje; njegov plač iskazivao je nagomilanu tugu i tešku malaksalost stogodišnjaka; njegova majka pritisnula je lice o poklopac kovčega, a potom kleknula pored groba, dok je jedan muškarac kleknuo uz uži kraj kovčega. Drhteći, žena je provukla dete ispod kovčega, a čovek ga je prihvatio i dodao joj ga s druge strane. To su učinili tri puta. Smatrali su da će taj nematerijalni dodir sa čovekom koga je oslepeo njegov otac, koji je ubio svog brata i stradao od ruke sopstvenog sina detetu podariti fizičko zdravlje. Dete je zatim ponovo vraćeno u kolevku, a jedan dečak poljubio je kovčeg i tri puta se provukao ispod njega. Potom je žena ljubičastog tena i čudnog pogleda polako izvela isti obred, tako ukočeno i mehanički kao da je hipnotisana sopstvenom bolešću. Treći put nije mogla da se provuče sama ispod kovčega, pa su joj dvojica muškaraca morala pomoći. Čak i ako ovaj obred daje rezultate, ona je došla prekasno; više nije bilo do nje da li će ozdraviti ili ne; bolest je sada imala poslednju reč. Muškarci su joj pomogli da se uspravi, a potom su se ponovo stopili u jednu grupu ispunjenu

ogromnim strahopoštovanjem. Polako su koračali crkvom idući ka predvorju. Jedna žena i oba muškarca pogledali su freske sa svesnim mirom turiste koji na tropskom ostrvu posmatra urođenike, prema pravilima njegove zemlje nepristojno razgolićene: islam zabranjuje prikazivanje ljudskog lika. Pratili smo ih do vrata posmatrajući ih kako odlaze, zaobilazeći rovove i gomile šuta, sa feredžama i kapama opet na svom mestu.

U Svetom Naumu pričali su mi da im muslimani dovode svoje duševne bolesnike, ali nisam imala prilike da ih vidim. To nije poništavalo teoriju islama. Mi uglavnom pamtimo da je Muhamed nalagao svojim sledbenicima da odsecaju glave nevernicima; a zaboravljamo da u Koranu on pominje Hrista s dubokim poštovanjem i da smatra Adama, Noja, Avrama, Mojsija, Hrista i sebe onima koje Bog najviše voli. Ti muslimani ovde su došli iz nekoliko razloga. Prvi i najtužniji bio je taj da su već plakali pred svojim Bogom i da ga nisu ganuli. Osim toga, ovo mesto je i u prošlosti, kao i danas, bilo veoma poštovano. Pre nego što je podignut manastir, Dečani su bili palata Nemanjića; i mada su posle Kosovske bitke Turci razrušili sve, izuzetno sagrađena kuhinja stoji i danas. Sećanje na veličanstvenost palate moralo je još živeti u zemlji gde je vek ono što je na drugim mestima decenija, a činjenica da su sveštenici, koji su pre samo jednog naraštaja ovde živeli u siromaštvu, sada bili među onima koji vladaju, dok su sultan i njegove paše isterani, morala se ljudima oskudnog znanja činiti poput uzdizanja feniksa iz pepela, poput trijumfa nad smrću. Koji god da su bili njihovi motivi, njihov dolazak ostavio je težak utisak, jer iz njega nije proizašlo nikakvo posebno dobro. Puzanje ispod kovčega Stefana Dečanskog nije samo po sebi bio zao obred, ali je bio glup. Bio je prava slika infantilnosti, regresije. Provlačeći se četvoronoške ispod simbola vlasti ljudsko biće pretvaralo se da je dete, pokušavalo je da pobegne od odgovornosti, vraćalo se u stanje zavisnosti. To je sve što su ti ljudi dobili od svog dolaska u crkvu koja je na svojim zidovima imala tako jasne i prefinjene dokaze šta hrišćanstvo može pružiti izmučenom ljudskom biću. U kupoli i iza oltara nalazio se Hristos Pantokrator, Vladar nad Svim: on je veličanstvena ideja o čoveku izmučenom brigom, potpuno poraženom nužnošću, i krajnje trijumfalnom, jer uprkos porazu i dalje postoji i iskazuje svoju volju. Na jednom zidu Majka Božja diže u molitvi svoje mršave i nežne ruke; nabori njene haljine sačinjeni su od sušte vere i svojim bogatstvom simbolično dočaravaju izdržljivost, kontinuitet. I ona je potpuno poražena i apsolutno trijumfalna, jer odbija da se u porazu odrekne težnje ka ljubavi. Ljudi koju su prihvatili te ideje uvek će moći da nađu kakvu-takvu utehu. Verujem da su one, zajedno sa Aberdinom, imale udela u prijatnoj prirodi i vedrini kojom se odlikovao naš prijatelj, prodavac konfekcijske odeće. Činilo se, međutim, da u manastiru nije

bilo snage koja je te ideje mogla razjasniti ljudima koje njihova tradicija ne beše pripremila za to. Nijedan čovek, čak ni najdivljiji musliman iz neke planinske zabiti, nije mogao ući u Sveti Naum a da ne dobije barem nagoveštaj o tome kako su njegovi osnivači i oni koji danas u njemu borave gledali na život. I mada je u Dečanima bilo nekoliko monaha koji su izgledali obdareni priličnom mudrošću i sposobnošću da je prenesu drugima, činilo se kao da su ih savladali bespomoćnost i gubitak volje.

„Hteo bih da vašem mužu pokažem neke reljefe na spoljnom zidu“, reče Konstantin. „Hoćete li vi s nama?“ ipak ostadoh među freskama, koje je sada oblivala popodnevna svetlost, otkrivajući ih ne više kao izraz osećajnosti demonom nadahnutih ljudi, već kao izuzetno uzvišeno čisto slikarstvo. Izronivši odnekud, međutim, mali zlatokosi monah ponovo se nađe uz mene. Mislila sam da je pomenuo kaljače samo da bi se izgovorio pred mojim mužem, ali on je na nogama sada zaista imao neku čudnu obuću napravljenu od plave tkanine. Ponovo začuh reči gospođe Mek: ’Nadam se da vas neće voditi naokolo onaj majušni monah sa čudnim kaljačama.’ Očito je ova glupava scena bila priređivana svim posetiocima

Dečana. „Dajte mi vaš pasoš“ reče on. „Zašto?“, upitah. „To je pravilo", reče on, „svi koji dolaze u manastir moraju mi dati pasoš “ „Ali mi ne ostajemo ovde", primetih. „Vrlo brzo se vraćamo za Peć, pre nego što padne veče.“ „To nije bitno“, reče stvorenjce, „svi posetioci, makar boravili ovde i svega nekoliko minuta, moraju mi dati pasoš.“ To je, naravno, bila čista besmislica. „Dajte mi ga, dajte mi ga“, galamio je. Znala sam da, ako mu ga budem dala, pasoš više nikada neću videti. Verovatno bi ga odneo nekud i potom tvrdio da ga nikada nije ni uzeo od mene. „Žao mi je“, rekoh, „nemam ga pri sebi. Ostavili smo pasoše u hotelu u Peći“. Njegovo lice zgrči se od srdžbe. „Znam da vam je ovde!“ navaljivao je. „Video sam ga u tašni kad ste vadili maramicu. Smesta mi ga dajte!“ Ja izjurih iz crkve, i pošto ne ugledah ni Konstantina ni svog muža, počeh da trčim oko zgrade, preskačući rovove i gomile šuta, u potrazi za njima. Bili su iza jednog ugla gde su razgovarali s jednim od starijih i dostojanstvenijih monaha. Mali monah koji je trčao za mnom u stopu naglo stade i okrete se da pobegne, vičući preko ramena: „Tražim onog mađarskog grofa kome treba da pokažem manastir. Ne znam kuda je nestao.“

Rekoh ljutito: „Stvamo nije pravedno imati na ovom lepom mestu takvog malog napasnika koji ne dopušta ljudima da u miru razgledaju.“ Mada sam govorila engleski, monah je shvatio šta sam rekla; uznemiren i zbunjen predloži da siđemo do potoka koji protiče kroz livade nedaleko od manastira i da popijemo vode sa lekovitog izvora na njegovoj obali. Dok smo ga sledili strmom stazom kroz

voćnjak, sretosmo tri muslimanke koje su se vraćale sa potoka vodeći tovarnog konja. Upitale su gotovo bez daha, dok su im crne feredže lepršale od uzbuđenja: „Možemo li u crkvu?“, a monah je odgovorio: „Možete, ali konja morate ostaviti napolju.“ Potok je proticao kroz blistavu svetlost i senke koje su bacali jablanovi, hrastovi, vrbe i bagremovi. Kao i sasvim drukčija reka koja protiče kroz Peć, i on se zove Bistrica[457]. Sa mosta smo gledali operetski živopisan udaljeni predeo i nešto bližu kompoziciju, sačinjenu od livada uz vodu i šume, jasnu i lepu poput najbolje muzike izvedene na flauti. Jedino što je kvarilo divnu svežinu prizora bile su prljave crne mantije polaznika bogoslovije koji su stajali u blizini zureći u nas.

Dok smo pili izvorsku vodu, uživali smo posmatrajući neke mlade Albance koji su se umivali klečeći među vrbama na ivici potoka. Između Srba i Albanaca postoji vrlo jasna razlika: mali Srbin čim više nije stalno u majčinom naručju odmah izgleda kao dečak, dok pol većine Albanaca postaje jasno izražen tek posle petnaeste-šesnaeste godine; ovi momci imali su negde između trinaest i sedamnaest godina i mogli su lako biti i Rozalinde. Trepavice su im bile duge, usne sjajne, ten lep i čist, a kretali su se hitro, poput nimfi. Upitah: „Zašto se umivaju? Nije tako vruće.“ A monah odgovori: „To je obred očišćenja koji su sami izmislili. Vole da dolaze u crkvu petkom, ali najpre idu na potok i umivaju lica i glavu. Nismo im tražili da to čine, rade to od svoje volje. Verovatno se osećaju krivim, jer za razliku od Turaka nisu oduvek bili bezvernici. U 14. veku, kada je manastir sagrađen, bili su hrišćani, i mislim da znaju da bi trebalo da budu ono što su bili, i da nam se vrate.“ Pomislih: „Ali nevolja je što ni vi niste kakvi ste bili u 14. veku, te nema dovoljno razloga da vam se vrate. Povraćena zemlja je kao pehar koji treba ponovo napuniti; meni se čini da vino nedostaje.“

U tom trenutku jedan lakat mi se zari u slabinu; mali zlatokosi sveštenik progurao se između mene i Konstantina. On prezrivo mahnu rukom prema pejzažu i povika: „I ja sam se žrtvovao za moju veru. Zbog ovoga sam napustio zadovoljstva života u gradu. *Hierfur hab ’ich das schonste Stadtleben aufgegehen*[458].“ Konstantin besno viknu na njega, a stariji monah mahnu rukom pokazujući mu da se izgubi. Prkosno zabacujući glavu, poput lika iz neke stare knjige o devojčicama, on pobeže strmom stazom kroz voćnjak, povremeno zastajući da nazuje kaljače koje su mu spadale. Albanski dečaci nakrenuše ljupke ovale svojih lica ka mostu, neuredni bogoslovi zbiše se i nastaviše da zure, a Konstantin je i dalje vikao: „Hrvat, pa još i Švaba, a tako priča o jednom od naših najsvetijih mesta!“ reče na kraju, a monah umorno sleže ramenima.

„Hajdemo odavde“, rekoh, „hajdemo odmah.“ Dok smo prolazili kroz prostor unutar zidina, crkva je na jakoj sunčevoj svetlosti blistala jače od bisera, kao Ijiljan, uprkos skelama i neredu. „Hoćete li da uđete još jednom?“ upita

Konstantin. „Ni slučajno“, rekoh. „Samo bih htela da malo prošetamo okolnom šumom.“ Pozdravismo se sa monahom, dadosmo mali prilog za crkvu i izađosmo na put gde zatekosmo Dragutina kako stoji pored kola prekrštenih ruku, dok je oko njega skakutao zlatokosi monah. „Da“, uzvikivao je on, „ali to nisu jedini poznati ljudi koji su imali čast da budu naši gosti. Danas nam je javljeno da ćemo o sledećim Duhovima imati veliku čast da u Dečanima ugostimo her Hitlera i generala Geringa!“ „Povezi nas malo putem“, reče Konstantin, „gospođa ne želi da ostane ovde, volela bi da se malo prošeta po šumi “ „Ne čudi me“, reče Dragutin; „ja ne zamišljam sveto mesto ovako. Kad bi ovaj mali vodio naokolo mečku, mislio bih da smo u ciganskoj mali.“

Našli smo jednu stazu koja je išla kroz tihu i mirisnu borovu šumu do letnjeg kampa za decu koji još nije bio otvoren; tu smo seli na neke klupe. Konstantin je ubrzo zadremao, a ja pođoh da se prošetam i vratih se sa buketom metvice. I moj muž je spavao, i ja sedoh između njih dvojice čekajući da se probude. Kada je otvorio oči Konstantin upita: „Šta vam je to u krilu? Sviđaju mi se ti tamnozeleni listovi, i ti tužni, sredovečni, ljubičasti cvetovi. Menta, kažete? Kakve veze oni imaju sa mentolom? Mirišu li kao on?“ „Ne“, rekoh, „to je nana.“ „Ma šta kažete!“ uskliknu on. „Ja sam kao dete koje je mislilo da bebe stižu u doktorskoj torbi sve dok mu okrutna učiteljica nije otkrila istinu. Uvek sam bio ubeđen da mentol dolazi iz radnje, iz neke kutije u dnu police, a vi mi sada surovo saopštavate da on raste iz zemlje, iz moje sopstvene zemlje, u šumama koje sam gledao celog života.“ Protrljah deo biljčice između prstiju i dadoh mu da pomiriše. „Stvamo, mentol“, povika on oduševljeno, jer voli jake mirise i ukuse. Ali izraz mu se odjednom promeni i umesto osmeha zadovoljstva, na licu mu se ukaza grč užasa. On odgurnu moju ruku i jeknu. Činilo se kao da se iznenada pobunio protiv jačine osećaja, kao da mrzi izrazitu silinu iskustva. „Vrlo sam bolestan“, uzdahnu on. „Strašno mi je teško. A nije mi ništa“, dodade jedva čujno.

Moj muž i ja ga zagrlismo jer nam se učini da će pasti sa klupe. On ostade za trenutak u tom položaju, zatvorenih očiju, a zatim reče: „Dobro mi je. Od uboda na ruci dobio sam groznicu. To je sve.“ „Ne“, rekoh. „To nije sve. Vrlo ste umorni.“ Zastadoh, jer su mi nedostajale reči. Nisam znala kako da mu kažem da umire zato što je Jevrejin u svetu u kome su se javile ideje kojima je neka nova zvezda davala čudnu snagu. Ali moj muž reče: „Dragi Konstantine, vi ste smrtno umorni. Zašto se ne vratite u Beograd i ne pustite nas da sami otkrijemo kako ćemo proći kroz Crnu Goru i stići do Kotora? Mislite da smo Englezi te stoga i glupi, ali odavde do Dubrovnika ne može se izgubiti ni najveća budala.“ „Kako vam je dosadno sa mnom“, reče Konstantin. „Već neko vreme mi je jasno da je to bilo neizbežno.“ „Dragi Konstantine, to nije istina“, rekoh. „Nismo mogli poželeti boljeg saputnika“,

reče moj muž. „Stvarno?“ upita Konstantin sasvim iskreno. Mi ga potapšasmo po ruci, ali on odvrati pogled kao da mu naša uveravanja nisu bila onako zanimljiva kako je očekivao. „Poći ću s vama“, reče. „Cra Gora je vrlo interesantna, a niko vam je ne može objasniti bolje od mene. A sada hajde da ovde malo posedimo i uživamo u miru ovog mesta. Dišite, dišite duboko! Ovo je divan vazduh, kakav vi u Engleskoj nemate.“

Kada smo se vratili u Peć Konstantin je odmah otišao da legne, a mi smo malo posedeli pijući šljivovicu ispred hotela i posmatrajući korzo. „Naši odnosi s Konstantinom su mučni ali zanimljivi“, rekoh; „kao da smo prestali da budemo ljudi i postali likovi iz sna nekog pesnika.“ „Ne mogu a da ne pomislim“, reče moj muž, „da ima boljih načina da se provede odmor od igranja uloge u drugom delu *Fausta.*“ Ispred nas prolazili su brđani, veličanstveni i visoki, koji u starosti uvek izgledaju tragično; pristali činovnici kretali su se odsečno, kao da behu rešeni da izbegnu sudbinu koju im starenje neminovno donosi; momci su stajali u grupama, ali ne mnogo zbijenim, već poput klupčadi vune, onako kako to čine i u siromašnijim krajevima naše zemlje; ozbiljni i bledi dečaci kružili su između stolova prodajući novine i razglednice, a vesele devojčice trčkarale su kroz gužvu u svojim šalvarama i prekrasnim jelecima s cvetnim dezenom.

Odjednom nas nešto trgnu iz naše prijatne obamrlosti. Dva mladića razgovarala su pored uličnog jarka, a onda se jedan izmače i udari onog drugog u prsa, mada ne snažno, već više u nameri da ga uvredi, ali drugi mu istog časa uzvrati silinom koja je delovala prilično ubilački. Prvi se okrete na jednoj nozi i mašući rukama pade kao proštac u jarak. Dok je izlazio iz jarka tišina se spusti na ulicu. Ne tišina usled zaprepašćenja, već onakva kakva vlada u cirkusu onda kada akrobate izvode svoju najdelikatniju tačku. Možda su mnogi u publici smatrali da su se vratili stari dani kada su muškarci mogli biti muškarci i predavati se svojim uzbuđenjima. Ali tišina beše prekinuta. Sablja je zazveckala, ali nije bila isukana; zapetljala se u noge od stolice. Šef policije ustade od svog stola u kafani sa izrazom ogromne ozlojeđenosti na čvrstom licu i pohita ulicom prema dvojici mladića. Povukao je za uvo onog koji je stajao na ivici jarka; drugom je pomogao da izađe iz vode, a zatim ga, nimalo nežnije, ćušnuo. Izgrdio ih je nadnoseći se nad njima kao dadilja. Korzo se ponovo pokrenu, dečaci ponovo počeše da izvikuju „Pravda!“ i „Politika!“ Nema sumnje da je mnogima teško palo što su još jednom uvideli da je sa starim običajima svršeno.

Prošetasmo glavnom ulicom, pored jednostavnih, tamnih niskih zgrada nalik na jasno osvetljene pećine, gde su činovnici i njihove žene mogli kupiti „kolinos“ i „listerin“, puder i ruževe poznatih firmi. Potom smo došli do onog mesta koje smo uočili na putu za Patrijaršiju, tajanstvenog i uzbudljivog ali ne zbog zgrada i

njihove okoline – džamije koja se više nije koristila i koja ni po čemu nije bila značajna, jedne turske kule stare dva-tri veka, travnjaka na kome je raslo nekoliko drveta i jednog otvorenog prostora posutog šljunkom – već zbog njihovog rasporeda. Zastali smo nakratko uživajući u tome kako je taj prizor golicao maštu. Padao je mrak. Blistavo nebo bilo je plavičasto i belo, posuto bezbrojnim zvezdama koje su iz trenutka u trenutak postajale sve sjajnije. Planine su bile boje ugljena i sazdane od njega, a šume u njihovom podnožju ličile su na zelenu vodu koja teče. Pored džamije bila je jedna potpuno bela bara. Začusmo prigušeni, bubnjajući zvuk i pomislismo da džamija nije napuštena kako su nam rekli, i da se u njoj verovatno održava služba. Ali kad joj se približismo zvuk oslabi, a slepi miševi izleteše iz njenih zidova. U potrazi za mestom odakle je zvuk dopirao obiđosmo otvoreni pošljunčan prostor i stigosmo do jedne male kuće sa baštom: tu je neko svoje goste zabavljao puštajući stare ploče na prastarom gramofonu. Mora da je gostiju bilo vrlo malo, jer kuća je doista bila majušna. Bilo ih je možda dvoje-troje; ali zvuk koji se širio bio je svečan, orgijastični zvuk slovenske zabave.

Dok smo tu stajali neko me povuče za kaput. Jedna devojčica u cvetnom jeleku i šalvarama stajala je iza mene. Zadihana i nasmejana, upita me: „*Parlez-vous français*, *madame?“* Zlatna patina koju je sunce posulo po njenoj smeđoj kosi blistala je u polusvetlu kao oreol. Kikoćući se i poskakujući pobeže od nas i priključi se grupi senki koje su se krile iza turske kule; onda se i grupa razbežala, a dečji smeh odjeknu kroz sumrak. Mada smo je zvali, nije prišla, ali to nije imalo značaja; njena lepota bila je očita, i da bi je pokazala nije, koliko ni vodomar, morala da prekine svoj let. Grad se činio još tiši pošto je ova ptičica u njegovoj tišini tako iznenada zalepršala krilima. Skretosmo nasumice jednom ulicom, gde su nam bele kuće okretale bezizražajna i tajanstvena lica, zaštićene širokim potokom koji je prolazio između njihovih bašta i puta. Nismo čuli ništa sve dok nismo sreli jednog Turčina koji je nosio starinski crveno-beli turban i dve amfore; dok smo se mimoilazili njegove naočare blesnuše u našem pravcu, ali on je i dalje nešto raspravljao sam sa sobom. Rekoh svome mužu: „Gospođica Kemp kaže u *Obredu lečenja* da je ovde srela jednog mladog čoveka koji je proučavao okultizam i u svojoj kući imao dve stotine starih rukopisa i knjiga o toj veštini.“ „Kad neko živi u Peći, mora se baviti čudnim stvarima“, reče moj muž; „zbog dostojanstvenog propadanja grada osećam se kao muva koja ide po somotu.“

Najzad začusmo i glasove. Na mostiću koji je prelazio preko potoka i vodio do jedne kuće stajala je devojka u beloj bluzi i crnoj suknji, držeći u jednoj ruci fenjer a drugom obgrlivši četvoro dece; svi su gledali uz ulicu. „Dolaze!“ uzviknu jedan dečak kada nas ugleda. „Nije tačno!“, narugaše mu se ostala deca. „To nisu oni! Zar si zaboravio kako izgledaju!“ To je razbilo pažnju s kojom su iščekivali i deca

utrčaše u kuću, ali devojka nastavi da gleda uz ulicu, čak i kada smo, zaboravivši pristojnost, zastali pored nje opčinjeni njenom neverovatnom lepotom. Nimalo osorno niti predusretljivo, jedva vidljivom promenom na licu, prekorela je našu drskost, držeći se i dalje jednako otmeno kako je i izgledala. Pomislih da je i ona od onog soja koji je dao veliku Katarinu Simić, ili barem njene sledbenike, i ponadah se da će posetioci koje je iščekivala doneti malo hrane za njenu divnu glad, priliku da nekim činom hrabrosti usmeri svoj život ka uzvišenom cilju. Pa ipak, ako su i dolazili da išta slično nagoveste, nisam verovala da su pripadali onoj organizaciji koja je podstakla divan stvaralački duh Katarine Simić: sigurno ih nije slala ovdašnja crkva. lguman Patrijaršije savršeno je obavljao svoj pobožni i nimalo mističan zadatak; kada bude starija, devojka će u manastiru nalaziti utočište i okrepljenje. Ali tu nije bilo sile koja bi njenoj mladosti mogla reći ono što je crkva rekla Katarini Simić, kada joj je takva lekcija bila potrebna – kako da na juriš zauzme nebesko carstvo. Pogledah nervozno preko ramena plašeći se da ću ugledati jedinog izaslanika vere koji je u ovom času mogao iskrsnuti na ovom mestu, jer se pojavljivao na svakom i u bilo koje vreme. Prosto sam ga videla kako kočoperno poskakuje ulicom na koju pada sumrak i kako mu plavi uvojci lepršaju dok koketira sa sopstvenom senkom.

Zvezde su blistale jače a boja je nestala iz sveta. Potok u dubokom jarku presijavao se kao crna zmija; kuće su bile blede poput krede, duhova, kostura. Možda sam grešila; moći ću to da proverim kada se budem vratila u glavnu ulicu, gde se Peć spremala za večeru, jer bio je petak, i dan posta. Kada smo se vratili u hotel i seli u restoran, rekoh mužu: „Ti naruči šta želiš, ja ću da napravim eksperiment.“ Upitah kelnera šta mogu da večeram, a on poče da ređa jela u kojima je bilo mesa, jaja, putera, ribe spremljene na puteru, sira, mleka, svih onih namirnica čije uzimanje pravoslavna crkva zabranjuje u dane posta. „Ništa od toga ne dolazi u obzir“, rekoh; „iako sam strankinja, želim nešto posno. Zar nemate nijedno posno jelo? Zar nemate pasulj, ribu spremljenu na ulju ili kuvanu ribu?“ „Ne“, reče on. „Da li je to zato što je vreme večere?“ upitah. „Možda spremate posna jela za ručak?“ „Ne“, reče on. „Ona se ne traže.“ „Dobro“, rekoh, „onda ću morati da večeram na nekom drugom mestu.“ Moj muž je pokazivao sve veće interesovanje za moj test. Išli smo glavnom ulicom od restorana do restorana; u njima je mnoštvo ljudi večeralo, ali niko nije postio. To je bilo čudno u gradu koji leži u senci Dečana i koji je vekovima ne samo održavao svoju izuzetno snažnu veru već je zahvaljujući njoj i živeo; jer čovek voli svoja mala lišavanja i ne odriče se nevidljivog zadovoljstva koja pruža post osim ako ne želi da se odrekne i onih ubeđenja koja su u njegovoj osnovi. Ako Zapad nije uspeo da Jugoslaviji podari formulu sreće, nije se moglo tvrditi da nije bitno što novine

nemaju uspeha, jer su ljudi u starom nalazili sve ono što im je bilo potrebno. U nekim delovima zemlje to staro je i dalje čuvalo svoju nekadašnju vrednost. U drugim ono više nije važilo. Ljudi ga više ne prihvataju kao platežno sredstvo, i ovde, gde nema nove valute, vlada sveopšte bankrotstvo. Dok smo se vraćali u restoran, ledeni vetar iz klanca spusti se poput ovna koji naleće na kapiju tvrđave; začu se lomljenje drveta i kršenje lima. Jedna mala radnja upravo se raspala.

CRNA GORA

PUT

Probudila sam se rano. Zbog svog istraživanja o tome kakvo je stanje vere u Peći večerala sam sardine, suv hleb, crno vino i crnu kafu, što mi nije nimalo prijalo. Tiho se izvukoh iz sobe, prođoh ječećim, gunđajućim hodnicima, i na ulici uzeh taksi. Htela sam da još jednom odem u Patrijaršiju i pogledam ogromnu Bogorodicu i njeno majušno dete-Hrista – pobunjenika i atletu. Taksista Albanac poveo je i jednog prijatelja koji je, kako je rekao, takođe želeo da porazgovara sa mnom. Otvorih rečnik na krilu i spremih se da im izađem u susret. Taksista je bio ozbiljan, zgodan mlad čovek, tipično balkanskog izgleda; njegov prijatelj bio je rođeni komedijaš, pravi Robin Gudfelou[459], ravne crvene kose koja mu je dopirala do ramena, graktavog glasa i krutih ruku kojima je stalno mlatarao. Bili su katolici, ali utvrdih da nisu znali apsolutno ništa o tome što papa Pije X govori i čini, a većina njihove zapadne katoličke sabraće ne bi bila naročito oduševljena njihovim društvom. Taksista je bio neoženjen, a Robin Gudfelou oženio se pre sedam godina četrnaestogodišnjom devojkom i imao je šestoro dece. Mrzeli su vlast i izrazili snažnu želju, čak i nameru, da pobiju što više njenih predstavnika. Njihova najveća zamerka bila je cena šećera. Šećer je zbog državnog monopola doista skup, ali ne toliko da bi ovakva okrutnost bila opravdana. Slatkiši su ih posebno zanimali; znali su da engleskim i švajcarskim čokoladama nema premca, a morala sam, s preciznošću vrhunskog poznavaoca vina, da im podnesem i detaljan izveštaj o njihovim vrstama i proizvođačima. Podrobno su se interesovali i za džemove i začine, ali shvatih da je gotovo nemoguće objasniti svojstva karija na jeziku koji čovek natuca. Pitali su me i koliko mi je godina, čime se bavi moj muž i zašto on nije pošao sa mnom. Kada sam odgovorila da još spava, oni s razumevanjem klimnuše glavama. Poput pravih muških realista behu ubeđeni da je prethodne večeri suviše popio.

Porta Patrijaršije bila je zlatnozelena pod kosim jutarnjim suncem, crkva je bila boje meda i ispunjena medenim igumanovim glasom. Jedna od najdivnijih stvari u pravoslavnoj crkvi jeste broj sveštenika koji umeju da pevaju i govore onako kako dolikuje Božjim predstavnicima. Došla sam pred kraj službe kojoj su prisustvovala dva sredovečna, očito vrlo pobožna čoveka, nekoliko mlađih žena sa decom i priličan broj gospođa u godinama i pantalonama, vrlo uspravnog držanja, koje sam već ranije zapazila. Kada se služba završila, provela sam jedno pola sata pred freskama koje su bile i lepše nego što sam mislila. Jutarnje sunce, što je kroz prozore na kupoli ulazilo pod pravim uglom, prelamalo se i zasipalo crkvu mekom, blagom svetlošću; obasjane njenim zracima freske su otkrivale svu svoju nežnost, eleganciju i gotovo prolećnu svežinu, tako karakterističnu za rano italijansko

slikarstvo. Nisam se dugo zadržala pred strašnom „Bogorodicom sa Detetom“; gledala sam ih kao scenu iz legende o Hristu koja se odigrava u zemlji za koju sam mislila da je drevna Toskana, ali sada znam da ona obuhvata mnogo veće područje. Potom izađoh na sunčevu svetlost, već dovoljno toplu da iz oraha i borova izmami opojni miris; poslednji put priđoh česmi i popih malo lekovite vode, a onda pođoh da se pozdravim sa svештenikom, koji je pod jednim drvetom pio svoju jutarnju kafu. Stajala sam pored njega nekoliko trenutaka dok me nije primetio, jer su njegov sluga Albanac i jedan stari radnik spustili ispred njegove stolice neku biljku mesnatih listova sa zgaženom i polomljenom stabljikom, a on je pomno gledao u nju, laktovima oslonjen o sto, držeći šoljicu kafe u ruci. Mislim da su razmatrali koja je životinja to mogla učiniti. U njihovom razmatranju bilo je veoma mnogo vrline. Život opstaje zahvaljujući takvoj brizi.

Pri povratku taksista i njegov prijatelj zanimali su se u kojim sam zemljama bila i koja mi se najviše dopala. Rekoh im da sam bila u Americi i u svim evropskim zemljama osim Rusije, Rumunije, Poljske i Portugalije, i da su mi se najviše dopale Jugoslavija, Amerika, Francuska i Finska. Oni uskliknuše kada pomenuh Francusku. Francuze nikako nisu voleli. Borili su se protiv njih u Velikom ratu, rekli su, i bilo im je drago zbog toga. Vole, rekli su, Nemce i Bugare, a Srbe mrze. Saglasili su se da bi silno uživali u još jednom ratu samo ako bi im se pružila prilika da pobiju što više Srba. Obojica ispružiše levu ruku i palcem desne ruke pritisnuše zglob, rekavši: „Bum, bum! Još jedan mrtav Srbin!“ Upitah: „Šta imate protiv Srba?“, a oni odgovoriše: „Posle rata loše su postupali s nama, oteli su nam zemlju.“ Tu je bilo nešto istine, to mi je bilo poznato. Pećki okrug je u početku predat na upravu jednom starcu koji je bio konjušar kralja Petra i on je, po svemu sudeći, poput naših zaljubljenika u ideju o bogatim zemljoposednicima koji su plemeniti i dobro postupaju sa zahvalnim seljacima, pružio jasan dokaz da preterano druženje s konjima loše deluje na intelekt. „Ali šta vam rade sada?“ upitah. Oni slegnuše ramenima i zagunđaše: „Živimo loše“, rekli su; „naša braća u Albaniji žive mnogo bolje od nas.“ To mišljenje bilo je jednako netačno kao i ono koje smo čuli od momka u Bitolju, koji je tvrdio da je Bugarska bogatija od Jugoslavije: svi koji iz Albanije stižu u Jugoslaviju zaprepašćeni su razlikom u životnom standardu koja bez ostatka ide u korist Jugoslavije.

Pred hotelom dadoh taksisti dobru napojnicu, a on mi zahvali rečenicom koju sam ga terala da ponovi nekoliko puta. Ali bilo je jasno da sam je i prvi put dobro čula. Rekao je: „Ove pare su mi dobrodošle, jer sutra idem u Pariz da se oženim.“ To je zvučalo potpuno nadrealno, i mada sam već bila iscrpljena pokušajima da vodim razgovor uz pomoć rečnika, zatražih da mi svoju izjavu bolje objasni. Objašnjenje je pružilo još jedan dokaz do koje mere je Francuska u stanju da upije

tuđe i pretvori ga u svoje. „Treba da znate“, reče on, „da ja nisam samo vozač ovog taksija, već i njegov vlasnik.“ „On je Rotšild!“ uskliknu Robin Gudfelou, upirući prstom u njegova rebra; „ima tuce taksija.“ Ispostavilo se da ih ima osam. Koristili su ih turisti koji su posećivali Dečane, a i imućne žene iz grada koje samo na pijacu idu pešice. Kada je kupio osmi, pisao je svojoj tetki, udatoj za Italijana, koji je držao jedan mali hotel u Parizu, da mu nađe ženu. Poslala mu je fotografije nekoliko kandidatkinja iz male, ali bogate albanske kolonije u Parizu, i on je odabrao jednu kojom će se kroz pet dana oženiti. Upitah, ispunjena misionarskim duhom: „Da li je vaša tetka srećna u Parizu?“ „Da“, odgovori on, „ona i njen muž dobro zarađuju, i kažu da se tamo osećaju vrlo slobodnim “ „A da li su Albanci koji tamo žive srećni?“ „Da“, odgovori on, „svima ide vrlo dobro.“ „Ne mislite li onda da su Francuzi ipak sasvim dobri ljudi?“ upitah. Ali to nije bio argument koji je mogao ubediti ove ljude vaspitane da je jedina normalna država ona u kojoj različiti narodi žive u uslovima o kojima odlučuje udaljeni vladar. Za njih zemlja kojom direktno upravljaju njeni stanovnici ima nenormalnu kompaktnost, ona je poput hermafrodita.

Popela sam se do naše sobe i zatekla muža kako zaključava svoj kofer. Na sredini mog kreveta stajala je uočljiva poruka – hrpica stvari koje sam zaboravila da spakujem. „Sve to su stvari za koje nimalo ne marim“, rekoh. „Pakovanje“, reče moj muž, „ne spada u istu kategoriju kao umetnička kritika.“ Mala sobarica Mađarica zaviri u sobu i mi joj dadosmo napojnicu od pedeset dinara, što je nešto više od četiri funte; ali njoj se to učinilo toliko puno da mi je silovito poljubila ruku. „Mnogo je zlatna“, reče Konstantin, koji je silazio na doručak; „jutros mi je pomogla da se spakujem, i rekla mi je: ’Volela bih da smo bili zajedno, vi ste tako šarmantni, tako kulturni, možda biste mi čak recitovali i poeziju. Svraćala sam do vas svake noći pošto bih završila posao, ali bili ste u groznici, crveni kao rak, i tako sam shvatila da sudbina nije htela da se išta dogodi između nas’.“

Doručkovali smo ispred velikog restorana, a malo kasnije Konstantin nas ostavi da bi se pozdravio sa šefom policije; ovaj je nešto govorio nekom čoveku koji je sa dva tovarna konja stajao nasred ulice. Tada nam je prišao danski prodavac poljoprivrednih mašina, obrativši nam se s blagonaklonošću koja je bila vrlo neprijatna. Imali smo utisak da je upravo bio obavešten da smo sasvim bezopasni i beznačajni, a čak i da jesmo od nekog značaja, to nije bilo bitno pošto smo odlazili. „Odlazite, *hein?*“ reče on. „Preko planina za Kolašin, a potom za Cetinje? Pa onda obalom do Splita, pa ka Budimpešti, i kući? Lepo, lepo.“ „Kako je ljubazno od vas što se toliko zanimate za to kuda ćemo proći da ste se čak o tome detaljno raspitali“, reče moj muž. „O, ljudi ovde vole da pričaju“, reče navodni Danac. „Pre bih rekao da vole da čitaju“, reče moj muž smrknuto. Nastade tišina, a ja pokušah

da je prekinem rekavši mužu: „Vidiš onog mladića koji nosi pod rukom crnu fasciklu? Javi mu se, pozdravio nas je. To je onaj sudski činovnik koji se onako ljubazno ponudio da nas provede kroz grad prve večeri po našem dolasku.“ Navodni Danac prasnu u smeh. „Taj mladi *Lummel!*Taj tupan mi je rekao koliko zarađuje. Zamislite, završio je fakultet a prima dvanaest maraka nedeljno – jednu vašu funtu! Ovde ljudi stvamo tavore.“ „Da, žalosno je što su tako siromašni“, reče moj muž. „A vrlo su fini“, rekoh ja. „Čuvajte vaše sažaljenje za nešto vrednije“, reče navodni Danac s iznenadnom žestinom. „To su samo Sloveni, ne trebaju njima nikakva prava; oni su poput stoke.“

U hotelu su pokušali da nam naplate više, ali tako su malo znali o svetu da je njihov pokušaj bio jedva primetan. Konstantin i Dragutin, međutim, bili su toliko ljuti da je rasprava trajala do sedam i deset. A onda smo krenuli ka klisuri, prema Crnoj Gori. „Sad ćemo se peti poput orlova!“ povika Dragutin. „A tamo“, reče on dok smo vozeći se u pravcu Patrijaršije prolazili pored jedne travnate zaravni obrasle vrbama na obali reke, „tamo sam spavao dok smo boravili u Peći. Ti prokleti lopovi u hotelu pokušali su da naplate meni, šoferu, isto koliko i vama; iako sam znao da biste vi platili, nisam želeo da se izlažete tom trošku, pa sam dolazio ovamo i bacao se na tlo; nije mi padalo nimalo teško i spavao sam kao car.“

Minusmo raskošne kupole Patrijaršije i uđosmo u Rugovsku klisuru, koja je veličanstvena u svakoj prilici, a sada je nudila oku onu suroviju lepotu, kakva se katkad zapaža i u prirodi i kod ljudi. Ovde, sa litica na ulazu u klisuru, srpska vojska je prilikom povlačenja 1915. gurala svoje topove u provaliju da ne bi pali u ruke Austrijancima i Bugarima, a onda je nastavila put u ledenu zimu i glad; takvoj drami je sasvim odgovarala ovakva scenografija. Okomite stene i oštri vrhovi pokazuju gvozdenu građu koju naša planeta krije pođ travom i cvećem; a muškarci i žene koji su se kretali putem u predivnom ritmu otkrivali su čvrstinu koju ljudski rod čuva pod mekim ovojem tela. Išli su na pijacu u Peć; većina je pešačila i pre no što padne noć vratiće se pešice svojim domovima. Dolazili su klancem iz sela udaljenih pet, deset, čak i petnaest milja. Za jedan dan prepešače između deset i trideset milja, a u povratku moraju da se penju strmim planinskim putem. Taj napor činio nam se zaista herkulovskim, pa zatražismo od Konstantina da porazgovara sa dvoje tipičnih pešaka. Zaustavili smo jednog Albanca sa belim turbanom na glavi, čiji su krajevi bili vezani oko vrata da bi prikrili gušavost uobičajenu u planinama, i njegovu koščatu ženu, odevenu u crnu haljinu, koja se iznad kolena, pomalo nalik na kritsku nošnju, neočekivano otvarala u volan. Da, dolazili su iz jednog brdskog sela, oko milju udaljenog od puta, i vratiće se iz Peći pre nego što padne mrak. Nisu mogli da jašu svog konja jer je bio pretrpan

stvarima koje su nameravali da prodaju – uglavnom vunom – a u povratku će biti natovaren robom koju su nameravali da kupe, pre svega drvetom, ako cena bude povoljna; uostalom, teško da bi ih konj, tako krupne, uopšte i mogao poneti. Njihova gruba, izborana lica razvukoše se u osmeh kada shvatiše naše zaprepašćenje. Svi ti ljudi bili su i u pokretima i u govoru promišljeni i suzdržani, poput ličnosti sa fresaka koje su oživele. Jedna žena, koja je sedela u kolima držeći malo dete ispod plavog ogrtača, neobično je ličila na jednu od dečanskih Bogorodica, čije lice je iskrivljeno od napora kojim njena ljubav kuša njenu izdržljivost. Ponovo nam se učini da vizantijska umetnost uopšte nije stilizovana, jer pored nas su prolazili nepobitni dokazi da je ona zapravo sasvim naturalističko predstavljanje izuzetno stilizovanog života.

Klisura se proširila u dolinu oko koje su planine prekrivene snegom s visina gledale kako se brezove šume šire po padinama pretvarajući ih u Švajcarsku; ova zemlja ima uslove da to bude a možda će jednog dana to i postati. Trava je sočna i gusta, baš po ukusu gurmanski nastrojenih krava. Ovde može biti sira, konzervisanog mleka i mlečne čokolade, samo kad bi stanovništvo moglo da nabavi dobre krave i nauči da ih uzgaja. U doba Stefana Dušana mnoga stada ugojenih ovaca i krava doterivana su ovamo svakog leta, ali pod Turcima hrišćani su zaboravili takve domaćinske običaje i samo su se retki nomadi zanimali za pašnjake u ovoj nesigurnoj oblasti gde se graniče Crna Gora i Albanija. Međutim, i njihovo kretanje bilo je ograničeno posle utvrđivanja granica, jer su se neki pašnjaci koji su im pripadali sada našli izdeljeni između tri države – Jugoslavije, Grčke i Albanije – pa više nisu mogli da slobodno izlaze na njih. Ovde su dobri uslovi i za planinarenje: ima pogodnih vrhova, a ponegde se sneg nikada ne topi; ali tradicija vodiča i planinskih kuća tek treba da se uspostavi. Cveće je kao u Švajcarskoj. Put se peo ka jednom prevoju, presecajući padinu suviše visoku za drveće, ljubičastu od šafrana i zlatnu od đurđevskog cveća. Sa ivice prevoja, kao zasečenog žiletom, gledali smo, kako se to nekad može u Švajcarskoj, dva potpuno različita sveta: jedan koji je ležao pred nama i drugi koji je ostao iza nas. Tamo odakle smo došli, planine, ne previše hladne, prostirale su se prema toplom horizontu, kao da su niska brda i udaljene doline iz svoje plodnosti izdisale topao dah. Planine i doline pred nama stapale su se u zemlju hladniju od svake druge, kao što je kip hladniji od živog tela. Nije tačno ono što se u knjigama tvrdi, da je Crna Gora neplodna i gola – to je zabluda onih koji je gledaju sa mora. Polovina njene unutrašnjosti, iako nema mnogo plodnog tla, prekrivena je šumama i pašnjacima. Ali oni su okovani stenama, odvojeni od toplote koja se poput plime širi ostalim predelima. Ono što sadrži taj stenoviti pehar potpuno je prečišćeno. Leti je tu, kažu, prava žega, u jesen sve u prirodi zri, a zimi vlada ledena hladnoća.

A sada, u kasno proleće, oseća se predivna svežina, karakteristična za ovo godišnje doba, koje obnavlja svet i vraća mu njegovu mladost.

„Ovim prevojem išla je stara turska granica“, reče Konstantin. „Ali više ne ide, hvala Bogu“, reče Dragutin. Dole, na kraju doline koja je plamsala zelenilom bukove šume i blistala obavijena oblacima cveća, naišli smo na jedno siromašno selo i svratili u tamošnju kafanu. „Moram da upitam za put do Plavskog jezera“, reče Konstantin, „svakako ga morate videti. Jeste li čuli za njega?“ Ime mi beše poznato. Jedna *contretemps*[460] odigrala se tamo u vreme Balkanskog rata. Kada je 1912. Crna Gora uzela od Turaka to selo, akciju je dosta pomogao lokalni hodža, koji je prešao u pravoslavlje i postao major u crnogorskoj vojsci. Čim se našao bez nadzora, organizovao je preki sud za svoju dojučerašnju pastvu i streljao sve one koji su odbili da se pokrste. Priča se da je takvih bilo oko pet stotina. Taj događaj ima sve užasne karakteristike maloletničkog zločina. Malom je Viliju rečeno da bude dobar dečak i potrudi se da beba ne plače, i baš zato što je želeo da bude dobar dečak, on je bebi stavio jastuk na glavu. Zamišljala sam to mesto kao gomilu koliba od blata u udubljenju okruženom blistavim stenama koje se dižu gotovo vertikalno. Ali posle dve-tri milje truckanja izrovanim putem došli smo na mesto koje je izgledalo savršeno i kao stvoreno za uživanje. Krug vode ležao je u pravougaoniku smaragdnog močvarnog tla oivičenog beličastom trskom i uokvirenog brdima prekrivenim zelenom travom i tamnocrvenom zemljom, a u daljini se uzdizao zid planina pod snegom. Blistava brda i bleštavi vrhovi jasno su se odražavali u jezeru, ulepšani nebeskom plavetnošću, glavnom odlikom njegove vode. Seli smo na kamenu branu, u senci gloga kojeg je vetar pretvorio u obličje smerne kineske gospođe. Ispod nas jedan čovek vadio je na obali jezera treset i tovario ga u svetloplava kola u koja je bio upregnut mali, sivi konj; čovek je izgledao tako ljupko kao da u životu nikada nije upoznao težak rad, a njegova bela košulja, suknjica, pantalone i crni jelek bili su beli kao sneg i crni kao ugalj naspram smaragdne močvare. Ovo mesto bilo je najbolje na svetu, ako lepota uopšte nešto znači i vredi. „Jezero Plav“, reče Konstantin, „znači plavo jezero. *Plav* je čudna reč. Ona znači i plav i svetlokos. Sve je to lepota bez senke.“

Kad smo se vratili u kafanu, ručali smo rano, okruženi ne naročito prijatnim stvarima. Jedan pas koji je izgubio šapu, hramao je naokolo i motao nam se oko nogu; još je, rekli su nam, dobar u lovu na zečeve, a on nas je, iskežen, pogledao hladnim okom bića koje živi u bolu i preživljava lukavstvom. Još smo jeli kada je pristigao autobus koji je u zoru krenuo sa Cetinja: istovario je gomilu bledih ljudi koji su stiskali polutke zgnječenih limunova, a njihov izgled jasno je govorio da im taj lek nije bio od naročite koristi. Jedna putnica je živo demonstrirala koliko je, u njenom slučaju, takva predohrana bila nedelotvorna. „Ovde postoji sve što bi

Oldos Haksli[461] poželeo“, reče moj muž; i to je bilo istina, jer se preko puta, u bašti koja je pripadala kafani, na kolju iznad potoka nalazila kućica nalik na mali letnjikovac; bili smo, međutim, prinuđeni da se uverimo da je to sanitarni čvor vrlo jednostavnog tipa. Ali prljavština nije karakteristika Crne Gore. Ako ona i ima neki izrazit nedostatak, to je zastrašujuća neposrednost. Tipična kuća podignuta je na maloj osnovi i ima veoma kos krov, prekriven borovim daskama koje izgledaju kao škriljac; lice joj je izuzetno bezizražajno. Najčešće je usamljena, jer Turci ovu zemlju nisu okupirali, pa nije bilo potrebe da se sela zbijaju radi odbrane od naoružanih napadača; čak i kada su u nekim selima kuće jedna uz drugu, iz njih nikada ne zrači toplina dobrodošlice i velike društvenosti. Andrijevica, selo od oko hiljadu i petsto stanovnika, u koje smo stigli vozeći se desetak milja kroz maslinjake i šljivike, zgodno leži nad rekom, okružena pustarama i borovom šumom. lma lepu glavnu ulicu oivičenu visokim drvećem i lepim, kamenim kućama sa finim balkonima, arhitektonskim ukrasom koji pokazuje da je selo na drugoj strani kultume vododelnice, gde se stremi Dalmaciji, Veneciji i Zapadu, jer Istok malo mari za takve detalje. Ali uprkos tim prednostima, opšti utisak su hladnoća i sumornost. Čini se kao da je stvaralačkom duhu ovog mesta nedostajalo emocionalnog i intelektualnog pigmenta. A taj utisak pojačan je strašnom lepotom Crnogoraca. Lepota muškaraca i žena daleko prevazilazi legendu ispredenu o njoj, jer legende teže da ugode i raspolože, a ovo savršenstvo pokazuje da dobrog može biti i previše. Oni su mitska suprotnost čudovištima. Ta simetrija lica i figure, to bogatstvo u kosi, očima, tenu i zubima, ta nepogrešiva ljupkost prosto guše oko.

Nedaleko od Andrijevice, na blistavoj zaravni visoko iznad reke nalazi se neka vrsta parka s novom, belom crkvom u vizantijskom stilu i spomenikom od crnog mermera u obliku magnetske igle, na kome je belim slovima ispisan ogroman broj imena. Priđosmo da ga pogledamo, a jedan mlad čovek koji je spavao u travi pored spomenika ustade u svojoj kao u kamenu isklesanoj lepoti, koju bi Dizraeli opisao kao vojvodsku, i reče nam da je taj spomenik podignut u slavu pripadnika plemena Vasojevići koji su pali u ratovima za slobodu. Srbi koji su se ovamo sklonili posle Kosovske bitke razišli su se po plemenima, koja su sva imala svoje glavare, vrlo slično ustrojstvu naših škotskih klanova, a Vasojevići su bili jedno od najmoćnijih. Sve četiri strane mermerne igle behu prekrivene imenima; bilo ih je verovatno sedam ili osam stotina. Iznenađeno uskliknuh ugledavši brojeve koji su ukazivali da je rat trajao od 1912. do 1921, ali je istina da je Crna Gora punih devet gođina bila pod oružjem. Crnogorci su se najpre pridružili Srbima u balkanskim ratovima, ali kada su Turci bili poraženi, nastavili su da se bore s Albancima do Velikog rata, a onda su ih napali Austrijanci; mir im nije doneo mir,

jer su ratovali i sa Srbima protiv prisajedinjenja Jugoslaviji. Dok smo stajali pred spomenikom, prišla nam je postarija žena, siromašno odevena ali aristokratskog izgleda, kakav je bio i mladićev; zajedno su nas poveli do nekih zanimljivih grobova. U parku su bila sahranjena dvojica generala iz ovog plemena; a s druge strane puta, na otvorenom polju, počivala su još dva pripadnika plemena, koje su na tom mestu obesili Austrijanci. Nedaleko od njih bili su i grobovi dvojice predstavnika starije generacije koji su u svojoj nerazboritosti od kralja Nikole tražili liberalni ustav.

Vazduh koji smo udisali bio je razređen zbog visine i mirisao je na borovinu; vresišta oko nas, planine i vode uživali su u svojoj prvobitnoj nevinosti; ovi prelepi i veličanstveni ljudi, spokojni poput najlepših životinja, pokazivali su nam grobove svojih pogubljenih rođaka. Setih se da je ova zemlja, više nego ijedna druga koliko me je sećanje služilo, za svoj opstanak mogla zahvaliti jednom jedinom događaju, a on je po svojoj prirodi bio gnusan. Tri stotine godina posle Kosova Crnogorci su ratovali sa Turcima ne gubeći hrabrost i stalno pobeđujući. Ali kada su Turci poraženi pod Bečom 1683. godine i kada su potom isterani iz Mađarske, oni su se okrenuli ovom, mnogo bližem i slabijem neprijatelju. Prošli su planinama kroz koje su ih vodili islamizovani Crnogorci i zauzeli Cetinje. Činilo se da će i to poslednje uporište slovenskih hrišćana neizbežno pasti, uglavnom stoga što je otpadnika bilo mnogo. Dve trećine Albanaca prešlo je u islam tokom 17. veka, i njihov primer je, po svemu sudeći, uticao i na njihove susede. Godine 1702. Turci su oteli jednog vladiku dok se vraćao sa posvećenja nove crkve i za njega zatražili otkup. Vladar Crne Gore vladika Danilo[462] shvatio je da Crnogorci moraju ili žestoko uzvratiti ili nestati. Jedna narodna pesma govori da je sazvao sabor plemena i naredio im da na Badnje veče krenu i svakom poturčenom Crnogorcu ponude da bira između povratka veri i smrti. Poslušala su ga petorica braće Martinovića, i mada pesma tvrdi da su oni izveli taj poduhvat sami, jasno je da je u tome moralo učestvovati celo pleme. „Naložiše blažene palice, Pa uždiše voštanu svijeću. Preliše ih vinom i pšenicom, Pak se mole Hristu Spasitelju Da im vazda bude u pomoći.“

Ja sam na strani braće Martinovića. Kada se zna šta je tursko ropstvo donelo Slovenima, jasno je da je njihov zločin bio opravdan. Čovek nije čovek ako ne želi da spase svoje seme. Ali užasavajuća je sudbina koja je naterala braću, za koju se s pravom može verovati da su bili besprekome i nadljudske lepote, poput današnjih Crnogoraca, da krenu u noć da bi ubijali otpadnike, koji su i sami morali biti lepi. „Molim te, daj mi malo rakije“, rekoh svome mužu. „Nešto mi nije dobro.“ Ali kada mi je sipao rakiju iz boce koju je nosio sa sobom, shvatila sam da to nije ono što mi je bilo potrebno. Trebalo mi je nešto izuzetno jako, nešto što bi

mi smesta pomračilo svest, nešto bez ikakvog mirisa, poput votke. Rakija podseća na miris i lepotu zemlje, lep i logičan nastanak cveća i voća koji čini da čovek, sa svojom sklonošću da argumente izvlači iz analogije, gaji preterane nade u pogledu sopstvenog života. To je samo jedna fina nijansa, ali ovde su, izgleda, fine nijanse bile osuđene na propast. Dok smo se vozili iz pustih predela prema zelenijim krajevima, sa seoskim imanjima koja su delovala neverovatno uredno i lepo, s obzirom da su živela na rubu siromaštva, prolazili smo pored crkava u kojima nije bilo ni traga misticizma. Mogle su biti opštinske zgrade, ili, u nekim slučajevima, čak i utvrđenja.

To je sasvim prirodno jer u Crnoj Gori donedavno crkva i država nisu bile samo spojene, već i neodvojive. U 16. veku poslednji vladar iz dinastije Ivana Crnog[463], Ivana Odmetnika, po kome je zemlja nazvana Crnom Gorom, abdicirao je i otišao u Veneciju; pre odlaska sazvao je narodni sabor i vlast predao cetinjskom vladici, koji je bio poglavar crnogorske crkve. Tako je i car Konstantin Veliki, kada je napustio Rim da bi osnovao Konstantinopolj, svoju vlast predao papi, omogućivši time papama da polažu pravo na svetovnu vlast. Tako se i dogodilo da su do 1851. godine, kada se Danilo II zaljubio u jednu lepu devojku i promenio ustav da bi se mogao oženiti i preneti kraljevske prerogative na svoju decu, Crnom Gorom vladale vladike, čija se vlast prenosila sa strica na bratanca. Crkva je, stoga, bila vlada, i njene građevine bile su prilagođene glavnoj funkciji vlasti, a to je bio otpor Turcima: u njima se nije mogla slaviti dobrota niti se njena neuništivost mogla sa ushićenjem priznavati. Najvažnije mesto u njima bio je oltar pred kojim su braća Martinovići ispili poslednju čašu pre nego što će krenuti na svoj pobožni zadatak, svoj istinski pobožni zadatak, vitlajući posvećenim buzdovanima. Hrišćanstvo ih je još podsticalo kao nešto što je potvrdilo svoju vrednost, ali poput crnogorskih kuća i lepote ljudi, bilo je isuviše jednostavno, isuviše očito, toliko usredsređeno na samo jedan jedini cilj, da ga zapravo nije ni bilo.

„Zar nisu Crnogorci podneli ogromne žrtve da bi očuvali svoju nezavisnost?“ upitah Konstantina, a on odgovori: „Veće nego što se može i pretpostaviti. Žrtvovali su gotovo sve izuzev svog junaštva. Oni su samo junaci. Oni jedu i spavaju samo da bi se probudili kao junaci. Žene se da bi rađali male junake, koji se ne bi maltretirali ni da se rode kad ne bi bili sigumi da će odrastati u junaštvu. Od svih današnjih naroda oni najviše liče na Homerove junake: hrabri su, lepi i tašti. Vojnik mora biti tašt. On mora odlaziti u bitku ubeđen da je toliko divan da Bog jednostavno neće dozvoliti da ga ubiju oni koji su gori od njega. A pošto su njegovi protivnici gori od njega bili Turci, koji su često bili izuzetni borci, nije bilo kraja bajkama koje su Crnogorci pričali sebi o sebi. To je zabeleženo u dve poslovične anegdote o njima. Jedna je istinita, i datira iz balkanskih ratova. Znate

da pri vežbanju vojnici moraju da se razbroje: ’Prvi, drugi, prvi, drugi’. To se u crnogorskoj vojsci nije moglo. Nijedan čovek nije želeo da bude drugi, pa je tako prvi govorio: ’Prvi’, a drugi bi brzo rekao: ’Ja do njega.’ Druga možda nije istinita, ali je tačna po duhu. Priča se da je neki putnik upitao jednog Crnogorca: ’Koliko vas ima?’ a ovaj je odgovorio: ’Nas i Rusa sto osamdeset miliona’, a putnik je, znajući da ih je negde oko dve stotine hiljada, upitao: ’A koliko vas ima bez Rusa?’ Crnogorac je odgovorio: ’Mi Ruse nikada nećemo ostaviti na cedilu’. I to nije samo šala, jer je taština tim ljudima bila neophodna da ne bi bili poraženi u boju.“

„Taština im ne dopušta da imaju bilo koje druge osobine, osim malih vrlo jednostavnih lukavstava, kakvim se odlikuju Homerovi junaci, jer da bi čovek mogao biti savršeno i potpuno tašt, mora se uzdržavati od svake druge aktivnosti, iz straha da u nekoj ne ispadne neuspešan. Zato se Crnogorci ne zanimaju ni za kakav rad i zbog toga je vrlo teško uklopiti ih u modernu Jugoslaviju. Jer u prethodnim vekovima oni su neprestano ratovali, što je uvek bilo propraćeno uzimanjem plena; od toga su živeli, kao i od strane pomoći koja im je stalno pristizala, jer je Crna Gora bila važno strateško područje na obali Jadrana; u 19. i 20. veku takođe su živeli od pomoći koja je pristizala iz Rusije. Sada je to prestalo i oni moraju da zarađuju za život, a ne žele ništa da rade; žene su se bavile čak i zemljoradnjom pošto su oni uvek ili bili u ratu ili su se odmarali između dva rata; nikakav rad ih ne privlači. Ovde nijedno dete ne kaže: ’Hoću da budem zidar, ili lekar, ili stolar’, mada neki žele da budu vozači: to je za njih izazovno i romantično zanimanje. I stoga opsedaju vladu zahtevajući položaj ili penziju. To je vrlo detinjasto jer nema toliko položaja, a ni sam Bog, kad bi Mu neko držao nož pod grlom, ne bi bio u stanju da izmisli razlog zašto bi svi oni dobili penziju. Siromašna zemlja kakva je Jugoslavija to teško može da podnese, i to je pitanje koje se ne može rešiti lako, strpljenjem i rodoljubljem, kao u Bosni, Staroj Srbiji ili Makedoniji, jer Crnogorcima ništa drugo nije u glavi osim njihovog neobuzdanog i nerazumnog junaštva, što znači da se često ponašaju nepromišljeno. Kažem vam, ova zemlja je samu sebe sebi žrtvovala, i od nje nije ostalo ništa.“

Nema izlaza iz osnovne duševne dileme. Oni kojima se ne dopada obred na Ovčem polju, koji ne žele da budu ni sveštenici ni crno jagnje, koji ne žele da pređu u islam ni da budu poraženi na Kosovu, prinuđeni su da se bore protiv sveštenika. Pošto moramo živeti u istom svetu sa onima s kojima ratujemo, to znači da moramo živeti s njima i na ovim izbledelim visovima, na kojima neizbežno stoji monolit uprljan krvlju. „Ko od mača živi od mača i strada“, samo je polovina prokletstva ratom bačenog na ljudski rod; druga polovina kaže: „Ko odbije da strada od mača živeće od mača “ Crna Gora je bila nešto poput zatvora. Mada se zbog vazduha u njoj moglo disati slobodno kao na nebesima, nije bila

zagušljiva poput drugih zatvora, ali je bila sva od kamena poput zatvorske ćelije, i zaudarala je na junaštvo onako kako druge ustanove zaudaraju na dezinfekciona sredstva; a njeni utamničeni stanovnici bili su osuđeni da žive sa ubijanjem i trijumfom, kao što su pravi tamnički zatvorenici osuđeni da žive sa krivicom i kaznom. Ako čovek zatvori oči i pomisli na bilo koje drugo zadovoljstvo osim onog najosnovnijeg, na uživanje koje pomaže umu da istražuje vasionu, i potom ih otvori, može jedino reći: „Toga ovde nema, ovde nema ničeg sličnog, osim u zametku." Tako je i izgledalo. A onda je put napravio jednu veliku krivinu obilazeći planinske strane ka još strmijoj planini, i popeo se do još jednog prevoja koji je bio toliko visok da je podnevno nebo nad udaljenim visovima sasvim izbledelo iako je nad nama bilo duboko plavo. Predeo, i inače raznolik, ponovo se promenio; na hladnim, severu okrenutim padinama bio je nalik na Bakingemšir[464], tako su bile visoke bukve, tako guste šume koje su se pele do neba, tako bogata trava. Peli smo se bez prestanka i najzad smo morali da zastanemo da bi se motor ohladio. Ali nije nam bilo žao: pored puta raslo je mnogo lincure, šume pod nama prostirale su se blago zatalasanim brdima poput lomača zelenog plamena, a tamo u daljini beskrajne planine plavile su se poput zumbula. Ostali smo tu tako dugo da nas je žena pored koje smo prošli na jednoj od donjih krivina sustigla, zastala, prišla kolima i, stavivši ruku na otvoren prozor, dobro nas zagledala. Lice joj je nekada bilo savršeno, ali ne i sada i utoliko je izgledalo bolje. „Dobro jutro" rekla je Kostantinu. „Ko si ti?" „Ja sam Konstantin", odgovori on. „Ja sam pesnik i rodom sam iz Šapca." „A ko ste vi?" upita ona mene i mog muža." „0ni su Englezi", reče Konstantin. „To je dobar narod", reče ona. „A zašto misliš da su dobar narod?" upita Konstantin. „Zato što su veliki ratnici i vole prirodu", odgovori ona. „Kako znaš da su takvi?" upita Konstantin. Ona skloni ruku sa prozora, uze klupko flne bele vune i igle koje je držala u drugoj ruci, a onda poče da plete, kao da je iz njegovog pitanja osetila da joj razgovor neće mnogo prijati i da je stoga bolje da se vrati svojim svakodnevnim obavezama. „Pa svi to znaju", odgovori ona odsutno. „A ti?" upita Konstantin, „odakle si ti? Jesi li odavde?" „Ne", odgovori ona. „Ovde živim, a rođena sam na Durmitoru." Durmitor je velika snegom prekrivena planina sa jezerom u podnožju, na severu Crne Gore. „A kako si stigla ovamo?" upita Konstantin.

Ona se nasmeja, prinese klupko ustima i jezikom ovlaži tanku nit vune, pa se zaljulja, s tugom izvivši obrve. „To je duga priča. Sada mi je šezdeseta", reče. „Pre rata bila sam udata tamo, ispod Durmitora. Imala sam muža koga sam volela, i dvoje dece, sina i kćer. Godine 1914. Austrijanci mi ubiše muža. Nije poginuo u borbi, već su ga izveli iz kuće i ubili. Sin mi ode u rat i pogibe, a moju kćer i mene poslaše u logor. Ona tamo umre. U logoru je bilo strašno, silni ljudi umreše. Kad

se rat završi, izađoh iz logora. Bila sam bez igde ikog. Udadoh se za dvadeset godina starijeg čoveka. Nisam ga volela kao prvog muža, ali je bio dobar prema meni. imali smo dvoje dece, ali oboje umreše, što je i prirodno, jer smo i on i ja bili prestari, a ja još i slaba od logora. Mom mužu je sada osamdeset, izgubio je razum i više nije dobar prema meni. Ljut je na sve; sedi u kući i žesti se, što god uradim ne valja mu. I tako nemam ništa.“ „Jeste li siromašni?“ upita Konstantin. „Ne“, reče ona. „Sin mog muža iz prvog braka je sudija u Staroj Srbiji, i on mi šalje trista dinara mesečno da platim čoveka koji radi zemlju, tako da imamo svega. To je kako treba, ali ništa drugo nije “ „O sestro, sestro“, reče Konstantin, „nije ti nimalo lako.“ „Nije“, reče ona. „Možemo li da učinimo nešto za tebe“, upita Konstantin, „pošto si nam se dopala? Hoćeš li da te povezemo tamo kuda si krenula?“ „To ne možete, iako vidim da želite od srca“, reče ona, ‚jer ja nisam krenula nikuda. Samo ovako hodam da razumem zašto se sve desilo kako se desilo. Ako sam se već rodila, zašto mi je zapao ovakav život? I kad se penjem ovako u visinu, čini mi se kao da ću lakše shvatiti.“ Ona prinese klupko čelu i protrlja ga, a bolne misli zablistaše joj u očima. „Do viđenja“, reče s odsutnom učtivošću odlazeći. „Do viđenja.“

Ta žena nije ni po čemu bila važna. Pitanje je da li će, hodajući tako po visinama, doći do nekog zaključka koji bi čak i za nju samu imao nekakvog značaja. Ona je, međutim, pružila odgovor na ono što me je mučilo. Primala je svoju sudbinu ne onako kako je primaju životinje, niti kao drveće i biljke: ona je nije samo podnosila, već ju je i razmatrala. Kad se iz tame na nju spustio mač pružila je ruku da zadrži sečivo, ne mareći da li će izgubiti prste samo da bi mogla da ispita od čega je sazdano, gde je iskovano i ko mu je bio kovač. Želela je da razume tajnu koju je Gerda poricala, tajnu procesa. Znala sam da su umetnost i nauka instrumenti te želje, i to je bilo jedino njihovo opravdanje, mada sam u svom zapadnom svetu videla umetnost srozanu na ukras i nauku prostituisanu u proizvođača nikom potrebnih naprava. Znala sam da oboje nastaju iz čovekovih iskonskih potreba, da je pećinski čovek, koji je crtao bizone na zidu svog staništa da bi ih bolje razumeo i imao više sreće u lovu, bio predak svih umetnika, da je nomad, koji je morao da proučava dužinu senki da bi znao kada da potera svoja stada prema letnjim ispašama, bio prethodnik svih naučnika. Ali ja nisam to znala suštinski, već samo svojim umom. Ali sada, gledajući ovu ženu pokrenutu željom da shvati, konačno sam razumela. Mogla je biti sasvim drukčija jer je zbog prošlosti i sadašnjosti svog naroda bila zatočenik sudbine koja je svoje žrtve lako mogla lišiti svih sposobnosti da ispituju. Pa ipak, ona nije čeznula ni za spokojem ni za blagom, već da spozna šta njen život stvarno znači. Oruđe kojim su se služili lovac i nomad nije bilo suviše grubo ni za finiji rad; nije mu smetala složenost

predmeta i moglo je poslužiti da se sagledaju i strašniji bizoni, koji tumaraju umom, i premere raspršene senke koje baca istorija. I, što je bilo važnije, ljudi nisu prestajali da žele da ga koriste.

Prisetih se šta je Deni Sora rekao o Milici: „Ako između nas i Kine postoji samo dvadeset ljudi kao što je ona, civilizacija će opstati.“ Ako tokom narednih milion generacija u svakoj od njih bude postojao barem jedan čovek koji neće prestati da ispituje prirodu svoje sudbine, čak i ako mu ona donosi samo lišavanja i nesreću, jednog dana rešićemo zagonetku naše vasione. Otkrićemo za kakav zadatak smo stvoreni i zašto ga ne možemo izvršiti. Ako rudnik ne cveta od svog bogatstva, ako crkva zalud rasipa blago svog oltara, znaćemo uzrok: saznaćemo zašto prelazimo nožem preko grla crnog jagnjeta ili zauzimamo njegovo mesto na odvratnoj steni, i zašto puštamo sivom sokolu da nam se gnezdi u grudima iako zariva svoj kljun u naše vene. Bacićemo u okove naše sopstveno ludilo. A onda, porazivši u sebi svog najvećeg neprijatelja, moći ćemo da se suočimo sa sudbinom koju nam je nametnula priroda i ratom koji nas u stopu prati. A šta to znači? Čije ime je iza prirode, koje ime, ako ne jedno jedino? A onda će doći do rvanja koje će biti vredno truda, onda će poraz biti večna slava, i ono što sledi biće veličanstveno. Ta borba će, s obzirom na snagu svojih učesnika, možda trajati milionima godina. A potom, šta potom? Kada um bude u stanju da razmakne crnu zavesu iza zvezda možda će ga zaslepeti sjaj veći od zvezdanog, možda će se ukazati poprište narednog veličanstvenog sukoba, kakav se sada ne može ni zamisliti? Ka tom sjaju je koračala žena kada smo je malo kasnije prestigli, pošto je, skrenuvši sa puta, gazila stazom kroz livadu i cveće koje nije primećivala. „Do videnja!“ doviknu joj Dragutin. „Do viđenja, majko!“

KOLAŠIN

Da nije bilo grobova rasutih pored puta, ovaj kraj mogao je biti Predeo jezera, lepši ili prijatniji Koniston[465]. Oko četiri po podne stigli smo do grada, lepog i kamenitog na crnogorski način, koji je ležao u ravnici okruženoj blagim brdima prekrivenim nežnom šumom kao paperjem, gde nas je sačekala kafana zastrašujuće ćistoće i gazdarica koja nas je ispunila priličnim strahopoštovanjem. Bila je od onih udovica zbog čije veličanstvenosti njihovi muževi izgledaju mrtvi na poseban način. Njena kao od mermera isklesana glava beše ovenčana gustim crnim pletenicama i ukrašena crnim velom; a bogata crna haljina prekrivala je krupno i dostojanstveno telo za koje je bilo nemoguće poverovati da se doista sastoji od običnih ljudskih udova. Dok smo u trpezariji pili kafu, ona se nagnu preko nas i upravivši svoje ogromne blistave oči u Konstantina, reče nekoliko vrlo svečanih rečenica. Upitah zaprepašćeno: „Da li to ona recituje neku posebnu pesmu za dobrodošlicu?“ „Ne“, reče Konstantin, „rekla mi je da je kuća u ogromnom neredu jer se pravi kupatilo, i da radovi neće biti završeni još desetak dana, pa ćete morati da se umivate iz bokala i koristite poljski klozet.“

„Ali“, prekidoh ga posle minut-dva, „ona govori u aleksandrincima.“ „Ne“, odgovori Konstantin, „govori u slobodnom stihu. U svakom ima deset slogova, a ne pet. Tako govore svi Crnogorci kada govore javno, to jest van kruga svoje porodice. Slušajte, sada će nam ispričati kako naš predsednik vlade g. Stojadinović uvek ovde odseda, i to je istina, jer ovo je njegova izborna jedinica. Videćete da je sve u desetercu.“ Bio je u pravu. Pomislila sam da je reč o aleksandrincima zbog njenog pevajućeg, prijatnog, jedva primetno nazalnog glasa koji me je podsetio na matinee poezije u Komedi fransez. Srpskohrvatski je, naravno, jezik koji se vrlo lako pretače u stihove, i doskora se to i podsticalo u svim prilikama koje su smatrane posebnim: kada je veliki američki novinar Stiven Bonsal prvi put došao na Balkan početkom devedesetih godina prošlog veka, opčinjeno je slušao srpskog ministra finansija kako svoj budžet izlaže u dugoj poemi u desetercu. Logika je očigledna. Slobodni ljudi koji žele da svoj život učine što dostojanstvenijim prirodno će odabrati da govore u stihovima, kao što će čovek radije nositi svilu nego platno. Ipak, postoji u toj logici i jedan nedostatak, jer ima prilika za koje su platno i prozni govor mnogo podesniji od svile i stihova.

Nešto kasnije priđe nam šef policije i pozva nas da pođemo na jezero udaljeno oko petnaest milja od grada. Pogledah ga s poštovanjem, kao nekog šerifa sa Divljeg zapada, jer Kolašin nije previše pitomo područje. Njegovo prvobitno ime je Kol i šen, što je, muci na volju, sveti Nikola na albanskom. Mada su u njemu u danima Srpskog carstva živeli Srbi, kasnije su ga zauzeli Albanci katolici, a potom

je postao i tursko utvrđenje. Tokom 18. veka ovde je, kao i u mnogim drugim delovima Crne Gore, došlo do mešanja albanskog stanovništva sa srpskim, i Albanci su usvojili i srpski jezik i pravoslavnu veru. Oni koji to nisu učinili često su zajedno sa Albancima sa turskih teritorija nasrtali na Albance hrišćane. Godine 1858. pripadnici nekoliko obližnjih plemena napali su grad i pobili sve stanovnike koji su očuvali svoj albanski identitet ili prihvatili islam. Potom je u ovoj oblasti zavladao mrgodni mir, a njegova posledica bila je snažan duh otpora, izrazita želja za nezavisnošću –najčešće najobičniji negativizam – zbog čega su bili odlučni protivnici poratnog priključenja Crne Gore Jugoslaviji.

Nezadovoljstvo je utihnulo – niko nije pokazivao neprijateljstvo prema vladinom automobilu kojim smo putovali, kao što je to bio slučaj u delovima Makedonije naseljenim Bugarima – iako ni ovdašnje stanovništvo nikako nije bilo uzor poslušnosti. Pri prvom pogledu na šefa policije bilo je jasno da svoje nameštenje nije dobio slučajno. Lice mu je bilo čvrsto i nepomično, poput kožnog đona. Pa ipak, bio je izuzetno učtiv i istinski predusretljivo poveo nas je do jednog automobila kojim je trebalo da odemo do jezera, pošto je naš bio suviše veliki za takav izlet. Poput svih crnogorskih prevoznih sredstava i to je bila jedna strašna krntija. Ovaj idilični pejzaž, mlad i svež svakog novog jutra, poput Nausikaje[466] koja sa svojim dvorkinjama ide na kupanje, nenaružen železničkom prugom i bez ijednog modernog, pa čak ni srednjovekovnog grada, sazdan od pašnjaka, šuma, planina i zaostalih sela, prostrt po tlu slatkom poput hleba tek izvađenog iz pećnice, kvare metalne olupine, koje kao da su uzete s nekog otpada, za čijim volanima sede momci ubeđeni da su junaci neke posebne priče. Jedan od njih, bled i poput kipa, sa samosvesno raširenim nozdrvama, nalazio se pored baš takve, crne, izubijane lešine.

Uživajući u zlatnoj svetlosti kasnog popodneva vozili smo se pored bučne reke, najpre kroz pitomu, obrađenu ravnicu, a zatim smo ušli u dolinu koja je podsećala na konistonski kamenjar, kakav bi bio u nekom narkotičnom snu u kome bi se um pružio u pravcu lepote a ne prema mogućim stvarima. Potom smo zašli u bukovu šumu i kroz senku osvetljenu srebrnim stablima i zelenilom natopljenim sunčevim zracima, vozili se dok nismo naišli na jednu neobičnu prepreku od drveta postrance iščupanog iz korena. Moj muž i ja krenusmo napred sa vozačem, dok nas je Dragutin sledio, zastajkujući, tražeći životinje, i sustižući nas povremeno da bi nam pokazao neku smaragdnu bubu ili kakvo drugo stvorenje. Konstantin i šef policije behu prilično zaostali za nama, a šef policije, poput onog iz Peći, nalik na usplahirenu guvernantu koju maltretiraju nevaspitana deca, koristio je priliku da se izjada. Pošto pređosmo otprilike jednu milju, vozač nam reče da moramo sići sa puta i krenuti prečicom uzbrdo. Okrenusmo se i ugledasmo Dragutina kako

kleči pored nekog isprepletenog korenja i baca čini na neki oblik života; dadosmo mu znak da skrećemo. Prijalo nam je penjanje mekom stazom prekrivenom bukovim žirom, pod zelenim plamenom visokih krošnji, jer već dugo nismo imali prilike da se malo razmrdamo. Jednom se okrenuh, ali Dragutina ne beše na vidiku; zastadoh i učini mi se da iza nas čujem neku galamu. Pade mi na pamet da smo možda krenuli pogrešnim putem i da ostali pokušavaju da nas dozovu, pa upitah vozača: „Je li ovo pravi put?“ On potvrdi s takvom sigurnošću, da se mi samo uzvikom oglasismo gde smo, i produžismo dalje. Staza poče da krivuda oko nekih strmih stena, te sam jedno vreme samo mislila o tome kako da hodam što pažljivije. A onda opet zastadoh. Iza nas nije bilo nikog. Pokušah da dozovem naše saputnike, ali nije bilo nikakvog odgovora.

Mada su krošnje iznad nas još bile osunčane, u šumi su se već skupljale senke. Sunce je zalazilo. Pogledah na sat i rekoh svom mužu: „Penjemo se već pola sata. Nešto nije u redu.“ Ali on je naviknut na planinarenje u Švajcarskoj i bezrezervno veruje vodičima. „Ovaj momak ovde živi“, reče on. „Ne može a da ne zna put.“ Ja upitah ponovo: „Jeste li sigurni da je ovo put?“ On odgovori nekako čudno i neodređeno, osvrćući se kao da iza nas leži neka opasnost, a onda nestrpljivo mahnu rukom u pravcu onog što je ležalo pred nama. Nastavili smo da se penjemo još nekoliko minuta stazom koja je sada postala tako strma da su mi kolena gotovo dodirivala pognutu glavu. Kad najzad dignuh pogled, ugledah vozača kako stoji malo ispred nas, okrenut leđima i rukom oslonjen na jedno stablo. Njegovo besmisleno ponašanje u trenutku mi je sasvim jasno prenelo smisao našeg položaja. Bilo je očito da smo zalutali. Doviknuh mu: „Hajde da se vratimo!“, ali on okrete ka meni mračno i užasnuto lice, i odjednom se izgubi među granjem.

Nestao nam je iz vidokruga za tren oka, jer senka već beše prekrila celu šumu. Okretoh se i viknuh nešto u pravcu doline koju je polako obavijala tama, ali ne čuh nikakav odgovor. Moj muž stajao je nedaleko od mene. Priđoh mu i uhvativši ga za ruku rekoh: „Kuda je onaj jadnik nestao?“ On odgovori: „Mislim da ovde u blizini ima koliba za drvoseče; verovatno je otišao da vidi ima li nekog ko zna put. Biće sve u redu.“ U tom trenutku vozač se pojavi; bio je u tolikoj žurbi da se klizao i saplitao, a za njim su išla dva čoveka i dečak u gruboj beloj odeći; dovikivali su mu nešto zabrinuto i upozoravajuće. Nikako nisam mogla da razumem taj prizor. U trenutku mi pade na pamet da smo dovedeni do razbojničke jazbine i da će nas zadržati za otkup; ali to mi se činilo nemogućim, pošto šef policije svakako nije mogao biti učesnik takvog plana. Mladić je, osim toga, hteo da nas odvede od pridošlica. Pao je, pa se podigao otresavši lišće sa sebe, i sada je stajao pred nama dahćući, dok mu se znoj cedio sa čela. „Ovamo! Ovamo!“ Okretoh se da vidim

kakva nam opasnost preti sa mesta na koje nas je upućivao, a kroz glavu su mi proletala klizišta i šumski požari; ali na bregu se nije micalo ništa, a vazduh je mirisao na veče.

„Ovamo!“ reče vozač. „Ovamo!“ Sa dvojicom ljudi i dečakom za petama, doveo nas je na vrh jedne stene sa koje je ukočeno drveće visilo u ambis skriven njihovim lišćem. „Kuda?“ On pokaza na stazu koja je išla ivicom stene, uzanu i klizavu, jedva primetno utisnutu u jednu raselinu. Rekoh: „Ne možemo se tuda spuštati u sumrak “ Moje oklevanje izazva kod njega pravo očajanje. „Morate! Morate!“ jeknu on. „Izgleda da smatra da smo u opasnosti“, rekoh mome mužu, „ali kakvoj?“ „Nemam pojma“, odgovori on. Pogledah još jednom ljude u beloj odeći, razmatrajući da li da ih upitam za savet, i videh da su ukočeni od užasa i očaja, dok je dečak, koji je jedini od ovih ljudi pravih noseva, imao zatupast nos, kao da je veći deo života proveo priljubljen uz nešto, iskorači malo napred, zureći užasnuto. „Pogledaj“, doviknuh mužu i on se osvmu da ih i sam osmotri. Ali njegov srpski bio je još gori od mog, što znači da ga uopšte nije znao. Zato sam ja morala da kažem vozaču: „Nećemo tuda da siđemo. Vodi nas do šefa policije." No on kroz stisnute zube reče: „Morate da siđete. Brzo, brzo!“

Njegova odlučnost oslabila je moju. Okretoh se da pogledam ljude u beloj odeći i shvatih da je naše odbijanje da siđemo niz stenu kod njih izazvalo ogromno olakšanje, toliko veliko kao što bi recimo bila razlika između nas živih i nas mrtvih. Ponovih: „Vodi nas do šefa policije!“ Mladićevo lice obuze takav očaj i on zakorači ka meni kao da namerava da upotrebi silu. Shvatih da moram pribeći nekom triku koji će me učiniti mnogo opasnijom nego što je bio meni nepoznat uzrok njegovog straha. S obzirom da ne padam u jarost a da od besa zanemim, morala sam odabrati neku dramsku ulogu. Prisetih se opisa Rejčel u *Vileti* Šarlote Bronte i, odlučivši se za taj pristup, zamahah rukama i zakričah: „Kod šefa policije! Niz stazu! Kod šefa policije!“ On zinu, ustuknu i navrat-nanos potrča niz stazu kroz drveće, osvrćući se preko ramena i dovikujući: „Ovuda, ovuda!“ Začusmo lomljenje grančica levo od nas i ugledasmo dečaka zatupastog nosa, koji je bio u društvu drvoseča, kako trči nizbrdo paralelno sa stazom na nevelikoj udaljenosti, gledajući nas kao da smo neko ogromno čudo koje nikako, ni za tren, ne sme pustiti iz vida. Vozač zastade, jer sam ostala bez daha, i jer neko vreme nisam izustila nijednu preteću reč; skrstio je ruke i nadurio se. Iz doline začusmo paničnu viku i tihi pisak policijske pištaljke. Bili smo na nekim stenama i nisam imala pojma kako ćemo sići. Više mi nije na um padala nijedna srpska reč, te počeh da kričim poput Valkira[467], i vozač opet krenu dalje.

Kada smo se najzad našli, Konstantin, šef policije i Dragutrin behu potpuno bledi. „Pa šta ste radili?“ vrisnu Konstantin. „Zašto se niste vratili? Vikali smo i

dozivali, i duvali u pištaljku dok nismo onemeli!“ „Gde si ih odveo?“ viknu šef policije na vozača. „Odveo nas je“, rekoh, „na vrh brda, a onda je hteo da siđemo dole niz neku užasnu strminu “ Šef policije diže ruke u vazduh. „Tom stazom!“ povika. Vozač, koji je sada zabacio glavu i izgledao vrlo dostojanstveno, reče nešto, a Konstantin viknu: „On kaže da nije hteo nikuda da vas vodi, da ste vi insistirali da se popnete na brdo, i da nije tražio od vas da siđete niz stenu, već da ste to vi predložili “ Ja uskliknuh: „Pa on je neverovatan lažov!“, ali moj muž reče: „Čekajte malo, ovde postoji neki nesporazum. Možda smo nepravedni prema tom mladiću. Vidite, tamo na brdu on je izgledao malo uznemireno i moja žena ga je pitala da se nije izgubio. Vrlo se uzbudio i mi smo shvatili da je zbog nečega uplašen. Kada je hteo da siđemo niz stenu, činilo se da je to neophodno, kao da... „Da, bilo je neophodno“, kriknu Konstantin, „za Crnogorca!“ On ispriča ostalima šta je moj muž rekao, a njihova reakcija bila je neverica i prezir; šef policije uhvati se za glavu, a Dragutin otpljunu.

„Ti Crnogorci“, zašišta Konstantin; „niste uopšte slušali šta sam vam govorio o njima. Svi su junaci, hvalisavi kreteni, poput Homerovih junaka, a ovaj ovde, ovo *espece de heros*[468]*,* nije smeo da prizna da se izgubio i da vas je vodio pogrešnim putem. I zato je trebalo da se spustite liticom, možda i da poginete, da bi on ipak bio u pravu, da bi dokazao da ima puta.“ Zamahao je pesnicama ispred vozačevog lica, vičući: „Kako si se usudio da ih vodiš opasnim putem?“ On zabaci kosu i bahato reče: „Put nije opasan.“ „Jeste“, zapišta jedan glasić iza nas. U sumraku drvosečin sin nam se neprimetno pridružio. „Rekli smo mu koliko je opasan. Ja ne smem tom stazom čak ni bos, a gospođa i gospodin odmah bi se okliznuli u svojoj obući. Njom više niko ne ide, jer već dugo nije sigurna. A posle one oluje od prošle godine drveće i stenje se stalno obrušava. Moj otac i stričevi gledaju na svaki način da ne rade pod njom.“ Rekoh, zadrhtavši: „Nemoguće je da je baš u takvom stanju. Uostalom, da smo stradali, stradao bi i on.“ „Mislite li da je za jednog Crnogorca to bitno?“ reče Konstantin.

Nastade tišina. Tri muškarca gledala su vozača ubilačkim pogledom. On diže glavu još više, grizući donju usnu. Drvosečin sin, posmatrajući ga s onom zlobom koja uživa u svakoj nevolji koja na njegovoj teritoriji snađe stanovnika nekog drugog sela, priđe bliže da ne bi nešto propustio. „Da li bismo sada mogli da pogledamo jezero?“ upita moj muž. Konstantin i šef policije pogledaše ga kao da prekida suđenje ili liturgiju. „Zbog toga smo i došli, zar ne?“ nastavi moj muž, i oni popustiše; nisu znali da li je potpuno lud, toliko lud da je pored njega beskorisno pokušavati išta razumno, ili je rešio da demonstrira neki egzotični i izumrli način džentlmenskog ponašanja. Stigli smo do jezera u poslednjem trenutku njegove dnevne lepote, pre no što mu je sumrak oduzeo svaku boju; bukova šuma

nadnosila se nad ogledalo, a nad njom dizali su se borovi prekrivajući oštre visove. Nevolja je što ga nismo mogli videti, iako smo sedeli na klupi okrenutoj ka njernu. Bila sam duboko potresena saznanjem da smo moj muž i ja jedva izbegli pogibiju koja je bila nužna samo zato da jedan mladić ne bi morao priznati da je pogrešio i zalutao. Konstantin i šef policije tresli su se od jarosti, Dragutinu je bilo nelagodno kao detetu prinuđenom da prisustvuje tuđem kažnjavanju, a vozač je stajao oslonjen o drvo, uzdignute glave i skrštenih ruku.

Konstantin ne izdrža: „Vidite kako su tvrdoglavi! Oni su junaci, moraju uvek ići napred, ne mogu se vraćati, čak ni kada je u pitanju večernja šetnja, i kada idenje napred može značiti i smrt! Kako da ih pretvorimo u razumne ljude, ljude našeg vremena, ako oni neće u tome da nam pomognu?“ „Pa da nisu bili takvi, ne bi uspešno ratovali s Turcima“, reče moj muž. „Znam, ali da li se ono što se radilo nekad mora raditi doveka?“ upita Konstantin ljutito. „Ja sam u svoje vreme činio izuzetno hrabre stvari, za vreme rata u severnoj Bosni bajonetom sam sebi prokrčio put kroz neprijateljsku vojsku, u Bugarskoj sam posle rata spasao svoje trupe zauzevši voz *manu militari*[469]. Moram li da nastavim da ubijam bajonetom, ili da zauzimam vozove, samo zato što mi je to u nekim situacijama pomoglo?“ On i šef policije nastaviše potom strastvenu raspravu koja je povremeno dobijala ton žalopojke, sve dok vozač nije pročistio grlo i sa izgledom razumnog i dostojanstvenog čoveka rekao nešto u svečanom desetercu. Oni odmah ljutito zagalamiše. „Priča besmislice“, viknu Konstantin, „kaže da ste hteli da dođete na ivicu stene da biste imali lepši pogled.“ „Ipak“, reče moj muž, „mislim da je drvosečin sin osoba koja mi se u celoj ovoj stvari najmanje dopada. Pogledajte, on nas posmatra iza onog starog drveta, tamo levo.“ „Šta imate protiv njega?“ upita Konstantin. „Nekako mi se čini“, reče moj muž, „da bi on, da smo prihvatili da se spustimo niz stenu, mnogo pre drugih našao naša tela.“

Kada smo se vratili u kafanu bila sam vrlo umorna; ustala sam trinaest sati ranije da bih još jednom posetila Pećku patrijaršiju, i bila sam sigurna da neću biti u stanju da večeram. Ali večerala sam obilno, jer nam je dostojanstvena gospođa donela bogatu čorbu od pasulja, domaću pršutu, divno začinjeno jagnjeće pečenje i gomilu sitnih, zaista izuzetnih kolača od sušenog voća i oraha pritisnutih između dva sloja testa. Bilo je i dobrog vina, iz južne Crne Gore. Dragutin je jeo za stolom u suprotnom uglu trpezarije, i mi svi zajedno podigosmo čaše u zdravlje udovice koja je stajala u sredini prostorije; s neočekivanom živošću odgovorila je grgutavim dubokim altom i snebljivim talasanjem crnih nabora, a to je izgledalo kao da smo oraspoložili gnezdo vrana.

Atmosfera je bila prijatna i dremljiva, a onda se vrata najednom otvoriše i u prostoriju stupi vozač, veoma bled. Zaćutasmo, posmatrajući ga kako priiazi

našem stolu i zastaje. „Šta je bilo? Šta je bilo?“ upita Konstantin, a mladić nešto reče u desetercu. Konstantin poskoči, udari pesnicom o sto i poče da urla na njega; Dragutin se takođe pridiže, vičući nešto besno i podrugljivo. „Pa to je neverovatno!“, reče Konstantin kada se vozač udaljio. „Nije došao da se izvini, već je ponovo počeo da objašnjava kako nije bila greška što vas je poveo na onu stenu gde ste se mogli razbiti u paramparčad.“ On zadrhta, otpi veliki gutljaj iz čaše, žmirkajući na ono što je ugledao na dnu. A onda senka zloslutnog sećanja, opreza, zlobe, pade na njegovo lice. Prisetio se da smo Englezi, da smo liberali, da ga volimo, a da je on odlučio da svoju dušu preda Nemcima, da bude lojalan nacistima koji su ga prezirali. Frknuo je: „Vidite kakvu ste nevolju napravili vašim stalnim pokušajima da budete nezavisni! Vas dvoje morate uvek da radite nešto posebno! Da ste se držali mene i šefa policije ništa od ovoga se ne bi dogodilo!“ Nismo imali šta da kažemo; optužba je bila sasvim nepravedna jer su nas domaćini poslali napred sa vozačem kao vodičem. Kada je video da nećemo reći ništa, Konstantin pogleda Dragutina i ponovi na srpskom ono što je rekao nama. Dragutin takođe oćuta.

Udovica oseti promenu raspoloženja i poče da posprema po prostoriji: ispravila je jednu zavesu i odnela jedan prazan slanik. Moj muž prinese šibicu cigari i preko plamena reče: „Ne znam zašto vas, Konstantine, nikada to ranije nisam pitao, iako sam često hteo. Da li ste ikad u mladosti prošli kroz onu fazu kada vam se činilo da osim Dostojevskog ne postoji nijedan drugi pisac?“ Sa Konstantinovog lica nestade podrugljiv osmeh, spremnost da se prepusti smrti. On reče: „Trajala je pune dve godine. Ali to je bilo nešto dublje, jer mi se činilo da i ne postojim osim kao deo stvaralačkog duha Dostojevskog. Pitao bih se kad god sam bio suočen sa nečim novim: ’Ko si sada? Jesi li Stavrogin ili Šatov? Jesi li Karamazinov ili Aljoša?’“ Počeo je da razmatra i objašnjava otkrovenje koje nam je Dostojevski podario, briljantno i uzvišeno, kao u svojim najblistavijim trenucima. „Turgenjev je veći od njega, kažu kritičari, i u pravu su, ali da nas Dostojevski nije spasao iz jame, ne bismo ni imali prilike da čitamo Turgenjeva...“

Zadrhtah od hladnoće koju ni ta ponovo zapaljena vatra nije mogla da odagna. Vozač je bio spreman da umre u brdima, i da nas povede u smrt, samo da ga ne bi smatrali glupakom koji ne zna pravi put; Konstantin je bio spreman da odbaci svoje samopoštovanje i sve ono do čega mu je bilo stalo – umetnost, filozofiju i život svoje zemlje – za jednako beznačajnu stvar: želeo je da oni koji su mu se nametnuli kao društveno superiorni time što su tvrdili da je Berlin bogatiji od Beograda o njemu misle dobro. Čovek nije mogao reći za vozača: „Pogrešio je iz neznanja koje se da ispraviti“, jer je Konstantin, jedan od najdarovitijih i najučenijih ljudi u Evropi, bio krivlji od njega, a za Konstantiria se nije moglo reći:

„On ne bi planirao sopstveno uništenje da nije na svoja pleća uzeo prevelik teret“, pošto je vozač počinio isti takav prekršaj samo u prostijem obliku. Žena koju smo sreli tog dana na planini nije mi se više činila kao znamenje koje obećava utehu. Među tako velikim i visokim planinama bila je suviše mala; pred našim ogromnim crnim ludilom njena želja da razume činila se prilično slabašnim oružjem. Stoga tako zadrhtah, da nisam bila u stanju da uživam u genijalnosti svog prijatelja, niti u blagosti koju je moj muž pokazao prema njemu. Bi mi drago kada udovica ustade sa stolice pored ognjišta i, da bi nam stavila do znanja da je za Kolašin već dosta kasno, reče nešto što Konstantin, čini mi se, nije preveo s uobičajenim nadahnućem. Jer gotovo sam sigurna da nam je poručila da želi da učini za nas sve što može, i da je bolje da odemo do poljskog klozeta dok je svetiljka u bašti još upaljena; ali Konstantin objavi: „Udovica kaže da će vam sve što ima staviti na raspolaganje, i da treba da odete do klozeta pre nego što vam se desi neka nesreća “

PODGORICA

Napustismo svratište rano, ponevši gomilu udovičinih sitnih kolača. Putovali smo nekoliko milja kroz bukovu šumu i pored potoka koji su sačinjavali ovu čulnu verziju Oblasti jezera. A onda preko jednog prevoja pređosmo u tradicionalnu Crnu Goru, gde se tlo tako opire obrađivanju da jedino seljaci tvrdi poput hrastovine i čvrsti poput trostruko ojačane bronze mogu na njemu opstati. To je veličanstvena zemlja, čak i onima koji dobro poznaju pustoš Švajcarske, Škotske i Stenovitih planina. Tamo čovek povremeno viđa drveće kako ukrivo raste iz pukotina u brdu prekrivenom stenovitim gromadama; ali ovde se čini kao da je neka vulkanska erupcija zastala na pola puta, malo pre nego što će sve to dići u vazduh. Brda se prosto izlivaju, i stenje i drveće vire iz njih pod neverovatnim uglovima na površini koja je i sama pod nekim neverovatnim uglom. Stanovnici takvog izlomljenog i izrovanog terena moraju izmeniti neke svoje navike koje se na svim ostalim mestima smatraju neizmenljivim. Nema govora o tome da se može prošetati stotinak metara od jednog mesta do drugog; ukoliko ne postoji staza, ta razdaljina može se preći samo skokovima, ogromnim koracima i veranjem.

Sledeći prevoj doveo nas je u još divljije područje gde je život morao biti još teži. Nije najtačnije nazvati ga golim i jalovim, jer tu i tamo videli su se komadi vrlo plodne zemlje; ali i ovde je došlo do nekog unutrašnjeg poremećaja koji je uskovitlao sve. Svi smo imali prilike da vidimo kuće toliko razrušene da su od njih ostali samo delovi prizemnih zidova, naznačavajući gde su nekada bile sobe a gde sada, mnogo bujnije nego naokolo, rastu trava, korov i cveće. A ovde se čoveku čini kao da je čitavo područje na dvadesetak milja unaokolo prekriveno upravo takvim kućama, da su im zidovi od ljubičastoplave stene, i da ih nije podigao čovek. A plodno tlo unutar njih, ako je imalo nekoliko metara u prečniku bilo je prekriveno usevima, među kojima je raslo po koje zakržljalo drvo, jer bližili smo se Jadranskom moru, gde je drveće dragocena retkost. Ali, iako su takvi komadi zemlje bili nedostupni, po njima je raslo cveće, guste perunike i buktinje žutilovke, dižući se iz blede čemerike. Bio je to prizor gladi, koji je istovremeno i otklanjao svaku pomisao na glad.

Spuštajući se prema niziji i udaljenom moru dospeli smo nadomak kanjona prosečenog bistrom, svetlozelenom rekom koja je vijugajući poput zmije tekla preko peska i šljunka. Njena boja opčinjava Jugoslovene. Pominje se u lokalnim narodnim pesmama, a najrazličitiji ljudi – od Milice do prodavačice obuće u jednoj beogradskoj radnji – rekli su mi: „Idete u Crnu Goru? Onda morate videti Moraču koja protiče kroz Podgoricu, jer je doista lepa.“ Na kraju kanjona ležale su

niske planine isečene u prirodne terase tako precizno da su veštačke terase na plodnom zemljištu podno njih izgledale krive. U daljini se prostirala ravnica, i pre nego što smo se spustili u nju zastali smo nakratko da je pogledamo sa mosta koji je prelazio preko reke upućene iz planina ka Morači. „Oko ovog mosta“, reče Konstantin, „Crnogorci i Turci stalno su se tukli, i njime je neprekidno tekla krv. Jer on je ključno mesto za kontrolu nad plodnom ravnicom, najboljim delom Zete, koja je pripadala Turcima sve dok je Crnogorci nisu konačno zauzeli, 1876. godine.“ „To je dobra zemlja“, reče Dragutin trljajući stomak; „sada i ostali, a ne samo Turci, mogu da jedu.“ „O, Bože, zašto pominješ jelo!“ uskliknu Konstantin. „Vozi nas odmah za Podgoricu.“

Vozili smo se brzo kroz kanjon, uz reku koja utiče u grad ne gubeći nimalo od svoje neobične i čudesne boje, i vrlo brzo našli smo se u restoranu najboljeg podgoričkog hotela večerajući pastrmku. Nismo protraćili nijedan trenutak na razgledanje Podgorice, jer je bilo očigledno da u gradu nema šta da se vidi. Jedva da ima tragova nekadašnje turske okupacije; a kao moderan grad Podgorica nema nimalo šarma. Pristojna je, drugi je po veličini grad u Crnoj Gori, i sada je administrativni centar oblasti, ali građena je bez i malo elokvencije. Kamen koji na svim drugim mestima onome ko radi u njemu nameće određenu vrstu izraza, ne može da učini ništa protiv ograničenja crnogorskog stvaralačkog duha, i ovde ne iskazuje ništa drugo do otvorenost i otpor. Međutim, prilikama za gledanje ljudi nije bilo kraja, čak i da se ne izađe iz restorana.

Čim smo seli, jedan postariji okruglast čovek, kose nevešto ofarbane u neverovatnu crnu boju, prikladnu samo za klavire, dojuri s druge strane restorana da zagrli Konstantina. „Šta radiš tako daleko od Beograda?“ povika on. „A ti? Nisam znao da možeš da dišeš izvan ’Moskve’“, uzvrati Konstantin. Jedan lep mlad čovek koji je sedeo za susednim stolom i koji je, umesto da jede svoju pastrmku, zurio u neko pismo, podiže pogled ka ovom prestoničkom zdravljenju; s obzirom na njegov gorki osmeh, činilo se da ih je obojicu prepoznao. Ljutito je presavio pismo, stavio ga u džep i počeo da jede. Debeli čovek objasni da je u Podgorici zato što s lokalnim ansamblom proba jednu od svojih drama. „Vrlo lepo rade“, reče on napravivši rukom elegantan pokret; i mi shvatismo da je ceo ansambl tu oko nas, i da svi jedu pastrmku. Muškarci su sedeli za jednim stolom: nekoliko mlađanih delija sa očima španijela, *pére noble* sa tupeom koji je odskakao u ritmu u kome je on, mašući kažiprstom, nešto dokazivao, i smešni čovek sa usplahirenim licem brižne majke i izbočenim stomakom. Vodeća glumica jela je sama. Mada se videlo da više nije mlada, bila je vrlo lepa i delovala je izuzetno. To ne znači da je podsećala na gospođicu Marlen Ditrih, niti je nagoveštavalo da je ispunjena onom naročitom vrstom samoproizvedenih seksualnih toksina koji

deluju na ten poput malo jačeg piva. lako beše solidno opremljena za ljubavne poduhvate i svesna zahteva koje postavlja ljubav, bilo je jasno da ju je u ljubavi mnogo teže potčiniti nego i najfrigidniju usedelicu. U stvari, bilo je nezamislivo da joj ljubav ijednog čoveka može značiti više od odobravanja publike. Nijedan čovek, stoga, nije mogao biti siguran u nju, čak ni pošto bi je fizički posedovao; ostavila bi svakog Romea samo da bi mogla odigrati Juliju. A muškarci su mogli do mile volje zamišljati sebe u ulozi onog koji slama njen otpor i postaje joj značajniji od aplauza.

Nije mogla biti lepša nego što je bila dok je tu sedela, dvostruko blistajući lepotom slovenske plavuše i jakom glumačkom šminkom, koja je sugerisala da je pristupačnija od drugih žena, dok je zapravo bila mnogo nepristupačnija. Jer maskara na njenim trepavicama nije stavijena zbog ljubavnika u čijem se zagrljaju nalazi, već zbog čoveka u poslednjem redu najviše galerije, a njen ten nije trebalo da odaje svežinu, već da u svakodnevni život prenese atmosferu reflektora. Koliko malo su ona i ostali od njene vrste predstavljali čistu pasivnost videlo se i na dvema starijim glumicama koje su sedele za posebnim stolom, slikovito dočaravajući narednu fazu glumačkog života. Obe su bile u godinama, a jedna je nekada bila vrlo lepa; na njima se nije video ni najmanji trag gorčine ili očaja: bile su samo cinične poput starih lisica koje su hiljadama puta umakle lovcima uspešno se domogavši sigurnosti svoje jazbine. Njihova vrednost u svetu umetnosti, stvarna ili zamišljena, pružila im je utočište od zala svakodnevnog života, davala im moć da mogu reći svakome ko je nameravao da ih ponizi ili razočara da to ne može postići, da ih mogu povrediti samo nepoznati ljudi oni koji sede u gledalištu. Dok sam ih posmatrala, jedna od njih reče: „Draga moja! Šta drugo možeš očekivati od takvih ljudi!“ Njene obrve iscrtane olovkom podigoše se, uglovi grubih usana se opustiše, a kada je okrenula finu ruku, ukaza se zihernadla koja je na manžetni bluze zamenjivala dugme. Dočarah sebi u mislima nered koji je bez sumnje vladao u sobama sve tri žene, svih žena poput njih u svim zemljama; nered koji nije rezultat urođene aljkavosti koliko prkos uobičajenim pravilima, odbijanje da se i najmanji atom nervne snage troši bilo gde osim na sceni. Spustih nož i viljušku i pljesnuh rukama, jer se setih nečeg lepog što Konstantinu mogu reći o Nemcima.

Njemu i njegovom prijatelju trebalo je dosta vremena da se rastanu. Njihov razgovor se beše odužio, što je navelo mladića za susednim stolom da ponovo izvadi pismo koje je stavio u džep i da ga pocepa. Bilo je otkucano na mašini i verovatno je saopštavalo neku vest nepovoljnu po njegove književne ambicije; nema sumnje da je to bila velika tragedija, jer u malim slovenskim gradovima postoji izuzetno mnogo darovitosti. U jednom drugom crnogorskom gradu,

Nikšiću, izlazi izvanredan satirični list. Konstantin nam se najzad ponovo pridruži i reče smešeći se i daščući: „Vidite, svugde imam prijatelje!“, a ja rekoh: „Konstantine, upravo sam se setila nečeg što pokazuje da ste vi u pravu a da ja grešim!“ „Ah, uvek sam vrlo rad da čujem takve stvari!“ povika on blistajući, i baci se na svoju ribu. „Povremeno sam u vašem prisustvu loše govorila o Geteu“, rekoh, „a sada povlačim sve što sam rekla. Postoji jedna stvar koju je izvrsno uradio, i to će trajati večno. Setila sam se toga onog časa kada sam primetila da je trupa vašeg prijatelja tu, oko njega. Niko ne može da gleda glumice u bilo kojoj zemlji, ni putujuću trupu koja na nekoj železničkoj stanici čeka da presedne na drugi voz, ni *pensionnaires*[470] Komedi fransez kako održavaju probu u rimskoj areni, niti zvezde kako ručaju u njujorškom hotelu ’Algonkin’ a da ne pomisli samo na jednu jedinu stvar!“

„A to je?“ upita Konstantin. *„Šegrtovanje Vilhelma Majsteral*[471]*“* rekoh. „Da“, reče Konstantin. „Jeste“, rekoh srećno. „Sećate se kako je čarobno opisana neurednost spavaće sobe lepe Marijane? On tako divno slika pozorišnu šminku i kostime koji leže naokolo, sasvim drukčiji nego kada su u upotrebi, poredeći ih sa sjajnom kožom ribe koju odbacuje kuvar. Popisuje i druge neobične predmete u njenoj sobi: pozorišne komade, jastučiće, ukosnice, note i veštačko cveće, a sve ih povezuje jedan zajednički elemenat – mešavina pudera i prašine. I pokazuje kako je mladi Vilhelm, naviknut na red svoje buržoaske kuće, najpre zaprepašćen kada mora da skloni mider svoje ljubavnice da bi mogao da otvori klavir, ili da premesti njenu haljinu ako želi da sedne, a kako kasnije u tom haosu nalazi posebnu draž.“ „Da, da“, reče Konstantin.

„Pa zar ne volite *Vilhelma Majstera*“ upitah jer mi se učinilo da govori pomalo hladno. „O, da, vrlo ga volim“, reče on. Njegov pogled bludeo je preko mog desnog ramena, vratio se na mene i ispitao me bez posebnog interesovanja, samo da bi potom opet odlutao. „On mi ne veruje“, pomislih pokajnički. „Isuviše sam ga ubedila da ne volim Getea.“ Zato nastavih glasno: „Sigurna sam, kada biste s glavnom glumicom otišli njenoj kući, da biste naišli na sobu koja je ista kao Marijanina, jer je i ona sama poput Marijane i Filine, pa čak i ozbiljne Aurelije.“ „Da, da“, reče Konstantin, „mislim da ste u pravu.“ Ali glas mu je bio odsutan kao i pogled. „Ne vredi“, pomislih. „On ne veruje da mogu reći išta pravedno o nečem nemačkom. A nepravedan je prema meni, jer ja i tamo mogu videti lepotu kao i u bilo čemu drugom.“ Videla sam Nemačku koja je bila scena za Marijanu, Filinu i Aureliju, neoklasične vile s njihovim toplim, belo malterisanim stubovima i zabatima, jorgovane i kestenove, fontane i skulpture koje nisu bile najgore iako nisu bile dobre; i upravo sam se spremala da kažem Konstantinu koliko mi se taj

prizor dopadao, kada moj muž upita: „Konstantine, zašto tako mrko gledate te ljude?“

Okrenuh se i shvatih da je, dok sam ja gledala staru Nemačku, Konstantin gledao u suprotnom smeru, u smeru današnje Nemačke. Za okruglim stolom iza mene sedelo je osmoro ljudi, četiri čoveka u košuljama i kožnim šorcevima i četiri žene u pamučnim haljinama nalik na tirolske; svi su bili izrazito plavi i izrazito debeli. „Izgledaju bezazleno“, rekoh. „Niste izabrali pravu reč“, reče Konstantin, „jer onaj najviši i najstariji je Altdorf, glavni nemački agent u Jugoslaviji.“ „Pa, u ovom trenutku izgleda doista bezazleno“, rekoh; „očito je samo izašao u društvu svojih prijatelja.“ Za trenutak Konstantin ne reče ništa. A onda ne izdrža: „Nisam baš siguran. Mislim da je tu posredi malo više nego samo *Bummel*[472] u lošem društvu. Mora da je posredi nešto što ima veze sa Albanijom. Zašto je onaj mali sa tri-četvrt pantalonama kome monah nije verovao bio u Svetom Naumu, koji je na albanskoj granici? I zašto je ona budala koja je tvrdila da je Danac bila u Peći, koja je takođe na albanskoj granici? Zašto je ovaj Altdorf ovde u Podgorici, koja je takođe na albanskoj granici? Sigurno je da će doći do nevolja u Albaniji, da će Italijani učiniti nešto strašno Albancima, a njihovi prijatelji Nemci, koji ih baš i ne vole mnogo, čekaju u blizini da vide kako će se stvari odvijati. Mislim da vi Englezi ne znate ništa o Albaniji. Jer ona gotovo da već pripada Italiji: ona tamo ima svoje zvaničnike, kontrolišu celu zemlju, a jednog dana stići će i njena vojska, što će biti pištolj uperen u Jugoslaviju.“ On silno zadrhta i reče: *„Jls avancent toujoursls.*[473]*“* Govorio je kao Srbin, kao Jevrejin, kao naslednik francuske tradicije.

Zraci sunčeve svetlosti u kojima je poigravala fina prašina pali su na čisti drveni pod, na krute, grube stolnjake, istakli su lica i gestove glumaca koji su imali tako malo vere u svoju prirodnu obdarenost da su ono što je bilo svetlo šminkom učinili još svetlijim, a ono tamno još tamnijim, koji su svome rodu ljupko plaćali danak živeći za njegov aplauz, na bezizražajne, ugojene špijune, zadovoljne svojom misijom, kojima nije uopšte bilo stalo da li drugi o njima imaju dobro mišljenje. Osećao se jak miris ribe, jer svi smo jeli pastrmku. Konstantin reče glasom koji je podrhtavao: „Moj prijatelj koji ovde proba komad nije pravi pisac. On je vrlo bogat čovek koji bi dao celo svoje bogatstvo da bude pisac. Ali njegovi komadi su vrlo, vrlo loši, jer ih ne piše on. On je bistar čovek priličnog apetita, voli da jede, pije i bude u ženskom društvu, i tako je stekao prilično iskustva, a dovoljno je pametan da zna šta radi. Ali kada uzme pero, nije on taj koji ga pokreće, već je to neka ženica koju je progutao dok je zevao svojim ogromnim ustima, i koja sada živi negde u njemu, recimo u njegovom bubregu, i bira vreme kada će se on latiti pera da bi isterala svoje. Jer njegovi komadi su tako mali, tako

fade[474]*,* tako slabi, oni su ono što bi neka časna sestra napisala za svoje *pensionnaires*[475]*“*

SKADARSKO JEZERO

Jedan sat tog popodneva sedeli smo na stenovitim stranama brda posutog velikim plavim cvetovima i nanom, gledajući ravnicu oko Podgorice, isečenu na delove nalik na tanke komade torte kakvi se služe u otmenim kućama, uredno zasađene kukuruzom i duvanom, jabukama, smokvama i bujnim dudovima. Oblak prašine koji se brzo kretao putem kroz besprekorne parcele govorio je da je moj muž zaboravio šešir u restoranu u Podgorici i da je Dragutin otišao po njega. Već je bilo toplo, nad nama je blistalo jasnoplavo nebo a pramenje izmaglice beše poput belih šalova prostrto tu i tamo po ravnici. Jedan oblačić nalik na igračku oslonio se o zaobljenu stenu poviše nas. Šetkala sam naokolo berući cveće, vrlo malo udaljena od dvojice muškaraca. „U engleskom“, čuh moga muža kako kaže, „ne postoji odgovarajuća reč za francusko *banaliser“* „To je znak bezosećajnosti“, reče Konstantin, „jer banalizovanje je jedan od najvažnijih procesa u životu. Postoje dve vrste banalizacije, ona koja dolazi odozdo i ona koja dolazi odozgo. Prvu sam osetio kada sam bio uspešan. Jer povremeno sam bivao uspešan, uspešniji nego bilo ko drugi u Jugoslaviji. Pisao sam komade koji su bili toliko popularni da su ljudi gazili jedan preko drugog samo da bi ušli u pozorište. Pisao sam romane zbog kojih ljudi u Beogradu nisu mogli da pričaju ni o čemu drugom. U to doba novinari su stalno dolazili da me intervjuišu, a ja sam primećivao da su iz mojih odgovora uklanjali sve što je bilo specifično moje, sve ono što je moje komade i romane činilo uspešnim. Često sam želeo da pitam: ’Zašto mislite da su vas vaši urednici uopšte slali da me intervjuišete ako ne zbog onog što je samo meni svojstveno, a što vi tako vešto uklanjate iz mojih reči? Zar ne shvatate da sam baš zbog toga što mislim i pišem na taj poseban način ja omiljen pisac a vi novinari?’ Ali, naravno, nisam to učinio. Zato je glupost večna; pametni ljudi imaju druga posla nego da ispravljaju budale.“

„A onda, kada sam shvatio da ne mogu da pišem dovoljno brzo da bih od toga izdržavao ženu i decu, pa sam postao činovnik vlade, otkrio sam drugu vrstu banalizacije. Jer, pisao sam govore za naše ministre, i to govore koji nisu bili dobri nego veličanstveni, kakve im niko na svetu ne bi napisao bolje od mene, veliki sami po sebi, izuzetni, najprikladniji mogući. Ali, na moje zaprepašćenje, ministri su ih menjali, isto onako kako su novinari menjali moje reči. Banalizovali su ih. Govori koje je ispisivalo moje pero bili su mudri, vredni pamćenja, ubedljivi. Međutim, izgovoreni, nisu zvučali bolje od onog što bi mogao reći piljar iz nekog malog, dosadnog mesta, zaboravljali su se istog časa kada bi bili završeni, nisu mogli ubediti nikog ni u šta. No priroda ove banalizacije nije bila ista kao ona novinarska, iako tako možda izgleda na prvi pogled. Jer jedna je donosila

siromaštvo i anonimnost, a druga bogatstvo i slavu. A to je ono što ide uz položaj ministra. Jer ponekad neki od njih nije menjao ništa u onome što sam napisao; govorio je tako da mu je publika klicala, spremna da pođe za njim i u smrt; i taj bi uvek izgubio položaj i bivao osramoćen. To je ono što ne mogu da razumem: da do siromaštva i bogatstva vodi jedan isti put. Ali ovde mi je sasvim dobro, jer nema ničeg osim kamena i sunca."

Dragutin je već dugo bio odsutan, a kada se vratio izgledao je zadovoljan poput lekara koji je otkrio da njegov pacijent, za koga je sumnjao da je anemičan, ipak ima dovoljno crvenih krvnih zrnaca. „Taj grad je ipak još živ", reče i sa uživanjem poče da nam demonstrira kako mu je jedan Podgoričanin koji nije mario za zakon namignuo i raskrilio kaput pokazujući džepove prepune švercovanih cigareta. „Probajte jednu", reče Dragutin, „dobre su. Nisu, naravno, tamo pravljene. Ali, čekajte. Ako hoćete da vidite Skadarsko jezero onako kako treba, moramo odmah krenuti." Ispesmo se među stenje isprano kišom i sažeženo suneem do hirurške čistoće. Kod velike betonske cisterne zastadosmo da sipamo vode u motor i pogledamo grupu devojčica koje su sedele oko debla jednog platana dok su njihove crne i bele ovce pasle u obližnjoj senci. U ovom delu Crne Gore žene više nemaju onu vizantijsku ukočenost i više liče na Di Morjeove[476] vojvotkinje, sa istim onim numizmatičnim profilima, uspravnim, trezvenim dostojanstvom, i onom suštinskom jednostavnošću, srdačnim i nepokolebljivo učtivim ponašanjem. Ovim devojčicama nedostajali su samo mašne, teniski reketi i dečaci u mornarskom odelu da bi bile iste kao likovi koje smo navikli da viđamo u starim brojevima *Pančа*[477].

„Zar ovo nije jedno od svetskih čuda?" upita Dragutin, kada posle nekoliko krivina izbismo na mesto odakle smo ugledali Skadarsko jezero; i doista, u poređenju s nekim drugim prizorom ovaj beše kao zmaj prema ostalim životinjama. Kroz duboki fjord negde oko hiljadu stopa ispod nas, jedna reka uticala je u jezero, polako, onako kako bi voda koja kaplje padala u bure sa melasom. Jer to jezero zapravo i nije voda, već blato. Zeleno je poput jezerca na nekom engleskom travnjaku, ali nije ni približno toliko tečno. Gotovo da je u čvrstom stanju; odrazi na njemu nisu površinske slike koje će i najblaži povetarac uzburkati i izbrisati, već fotografije utisnute u osetljiv želatin. Fotografisani oblici bili su strogo geometrijski. Fjord je opisivao krivu, a između njenih zelenih margina reka je sledeći istu krivu ispisivala svoj spori, zmijoliki tok. Stenoviti svet koji je uokviravao jezero bio je izdeljen u veće i manje trouglove. Viši vrhovi imali su oštre gornje uglove, niža brda i ostrva čučala su pod tupim uglom, a pod svakim trouglom, izuzev najviših vrhova, nalazio se obrnuti trougao odraza, čvršći, tvrdoglaviji, ne odraz već činjenica, jer beše zabeležena u toj viskoznoj materiji.

Arhipelag na ušću fjorda ličio je na stado krupnih ovaca zarobljenih u Sargaskom moru; svetlost se sa jezerske površine između ostrvaca odbijala kao bela, neprozirna izmaglica koja se ne može probiti u gornje slojeve vazduha. U ovom predelu s materijom se događalo ono što se događa kada, kako se kaže, vreme stoji. Ništa se nije kretalo. Na sivoj steni patuljasto drveće i žbunje raslo je tako nisko među velikim kamenjem da je izgledalo kao prikovano za nju; u zelenkasti želatin uticali su reka i odrazi, čak i svetlost, ponirali su i kočili se u njemu. Bilo bi logično naići na takvo zgušnjavanje u tropskim krajevima, ali dok smo ga posmatrali osećali smo na licu svež vetar koji je dopirao sa mora i planinskih vrhova. Priroda je ovde bila apsolutno neprirodna, i ogromnost tog prostranstva koje se pružalo dokle god je oko moglo da dopre, a dopiralo je daleko sa visine na kojoj smo bili, izazivala je uznemirenost. Osećaj je bio sličan otkriću da noćna mora neće trajati samo u času posle ponoći, već čitavu noć i čitav dan, da neki istorijski period sadrži samo užas i ništa drugo. Pa ipak, prizor je bio lep, toliko lep da se zaprepašćeni pogled nije mogao odvojiti od njega.

„Jedno dete nas gleda iza onih stena“, reče moj muž. „Pravite se da ga ne vidite, možda će nam prići“, reče Kostantin, „ali moramo biti vrlo oprezni, ovde su čak i mala deca stidljiva i ponosita.“ Posle desetak minuta devojčica napusti svoje skrovište, ali tada je bila u društvu još jednog deteta. „Dobar dan, deco“, reče Konstantin. „Recite mi, molim vas, da li je ono ostrvo sa dva vrha Vranjina?“ Devojčice nisu htele da budu neučtive. Prišle su nam, iako nerado. Bilo im je možda deset godina i bile su odevene u grube haljine od domaćeg sukna i šarene vunene čarape, preko kojih su nosile opanke. Držale su dugačke vrbove prutove, a malo dalje njihove ovce, crne i boje prašine, širile su se padinom nalik na lepezu koja ne prestaje da gricka. Jedna devojčica je bila plava, a druga tamnokosa, sa pramenovima iznad čela i na slepoočnicama od sunca izbledelim do boje meda. Obe su bile lepe, a njihova savršena i pažljiva lepota pobrinula se za sve, ispisujući luk obrva ili gomju usnu s čudesnim majstorstvom. Bile su i izuzetno dostojanstvene. Svaka crta na njihovom licu, svaki deo njihovog tela bili su kako treba. Držale su se ponosito, onako kako se drže dobri ljudi prilikom susreta sa strancima, nimalo osorno, niti previše predusretljivo.

Bilo je jasno da ih je Konstantinov izgled privukao. Taj mali, debeli čovek sa isturenom bradom i gustim crnim kovrdžama izgledao im je sam po sebi kao divna, zabavna predstava. Ali to nisu pokazale ni podrugljivim osmehom niti nekim nepristojnim gestom, već ozbiljnim, opčinjenim osmesima. Poput malih princeza behu naučene da uvek budu ljupke. Jedan dečak pope se uz brdo i stade uz njih, bez ikakve sumnje i sam mali princ. Potom priđe još jedna princeza, a malo zatim još jedan princ. Tako prekrasni, njih petoro se poređaše, a Konstantin

sede na jedan kamen i poče da prosipa onu oprobanu i moćnu magiju koja se skrivala pod njegovim crnim kovrdžama; širio je ruke, pućio usta, kolutao očima, a glas mu se peo i zastajao u odsudnom trenutku, tako da su njegovi slušaoci cičeći izgovarali poslednju, ključnu reč. Tako je, pre mnogo vekova, neko njegove krvi možda očaravao posetioce bazara u drevnom azijskom gradu. Uskoro deca počeše da navaljuju s pitanjima, gušeći se povremeno od uzbuđenog smeha, a tu i tamo su ga terala da se vrati i promeni ono što je rekao, jer je prekršio neku konvenciju za pričanje bajki.

Uopšte ne znam koju im je priču pričao. Obično nam je prevodio svoje razgovore sa ljudima koje smo sretali, ali sada je bio isuviše srećan i obratio nam se svega dva puta. Jednom se okrenuo na kamenu i rekao: „Imaju ime za svaku ovcu i svako je vrlo lepo.“ A malo kasnije, kada se još jedna princeza uzverala stazom i pridružila grupi podno njegovih nogu, držeći bradu tako kao da je već mnogo puta stajala pred sudijama koje je duboko prezirala, on je pozdravi, pa nam reče: „Ovo je vrlo zanimljivo. Zove se Gorda. To je kao kada biste vi svoje dete nazvali Ponosna. Mora da postoji neki poseban razlog što su je roditelji tako nazvali.“ Dok je govorio, deca su se ponašala kao da ga razumeju, jedva primetno klimajući glavom, gledala su ga pametnim, blistavim očima, zasenčenim suzdržanošću. Očito su se divila posebnosti svoje drugarice, u čemu god da se ona sastojala, i znala su istoriju njenog imena, ali nisu o tome htela da govore pred nepoznatim ljudima. Stoga odbaciše svoju ozbiljnost pre nego što ih je potpuno obuzela i zagrajaše, moleći Konstantina da nastavi priču,

Ali mala, plavokosa princeza, koja se prva popela uz brdo nije mu posvećivala potpunu pažnju, mada je u početku bila jedan od najpažljivijih slušalaca. Pogledavala je u mog muža i mene, osećajući se sve nelagodnije. Kao gosti, bili smo zapostavljeni. Pokušala je to da ispravi uputivši nam ljubak osmeh; ali savest joj je rekla da to nije dovoljno, te nije mogla da sedne i nastavi da sluša. Stoga se spustila malo nizbrdo do mesta gde je raslo nešto cveća i počela da za nas pravi odgovarajući, svečan buket, propisane veličine i raznovrsnosti. Bila je to velika žrtva i povremeno ju je jedva izdržavala. Do nje je dopirao smeh koji se prolamao u grupici od koje se beše odvojila, i ona bi joj se nakratko opet priključila. Ali pogled bi joj još jednom pao na nas, pa bi se sabrala i vratila svom zadatku. Kada je buket po njenom mišljenju postao dovoljno dobar, lakim korakom nam je prišla, dala mi ga, naklonila se i poljubila me u ruku. Za trenutak nisam mogla da podnesem da ode od mene; zagrlih je, i dodir tog izuzetnog bića koje je pripadalo udaljenoj i superiornoj rasi osetih kao treptaj leptira koji mi je sleteo na prst. Podnosila je moj zagrljaj učtivo, smešeći se i gledajući me u oči, a i mom mužu

uputila je pozdrav, ali onog trenutka kada sam je pustila, poletela je kao munja da se pridruži krugu oko Konstantina.

Otišla sam do kola i uzela kolače koje smo poneli iz Kolašina, zatekavši Dragutina kako sedi na haubi i pokušava da navede jednu kornjaču koju je usput našao da proba čokoladu. „Nije samo trava dobra“, govorio je. Odnela sam kolače Konstantinu; samo sam mu ih tutnula pod nos da ga ne bih prekinula. Istog časa kolači su postali deo priče. Njegov pogled i dalje je bio uprt u visine, u udaljene kule i kupole koje je dočaravao, a glas mu je brodio na silnim talasima koji su na ove planinske strane izbacivali junake, džinove i carske kćeri. Gestom čarobnjaka on dozva k sebi plavokosu princezu i predade joj kolače, dajući joj znak da svakom detetu da po jedan. „A sada kleknite!“ naredi on. Oni se spustiše na kolena. „Uzmite prvi zalogaj!“ Svi ga poslušaše. „A sada drugi! A sada treći!“

Mislim da im je rekao da su to čarobni kolači i da će ih prva tri zalogaja spasiti neke nesreće ili im podariti neku vrlinu, i mada su pomalo sumnjali, ipak su mu u potpunosti verovali. Gušili su se od smeha dok su jeli, ali su između zalogaja gledali kolače svečano; međutim njihovi jezici, koji nisu priznavali magiju, smesta su prepoznali dobar slatkiš, izletali su i kupili mrvice, i to je na kraju prevladalo. Seli su i polako, sa uživanjem dovršili kolače, dok ih je Konstantin ćutke posmatrao, oslonivši lakat o koleno i šakom poduprevši bradu. Iza lepote koju je predstavijao prizor sa decom, ogromno Skadarsko jezero gledano sa visine, sa sivim piramidama stena što su se, iako zarobljene u lepljivoj masi zelenog želatina pele ka podnevnom nebu, bilo je ideogram koji je zemlja sama sobom ispisivala, iskazujući sopstvenu čudovišnost.

CETINJE I

Ispod planina jedan grad spavao je pored reke koja je bila ogledalo šume. Nazvan je po njoj, Rijeka, ili potpunije Rijeka Crnojevića[478], plemena koje je naseljavalo ove padine crnogorske tvrđave. Dok je Dragutin tražio benzin sedeli smo ispod drveća na obali, gledajući neverovatnu lepotu oko sebe. Video se jedan stari, asimetrični most sa čarobnim lukom; na našoj strani reke bili su čamci na vesla, zakrivljeni poput lukova. Na drugoj obali drveće u cvatu dizalo se iznad svojih odraza u vodi. Iza nas pružao se red neupadljivih kamenih kuća s lepim ljudima koji su sedeli na otvorenim vratima. U kući najbližoj nama nalazile su se tri divne sredovečne žene i jedna starica. Zapazili smo tada, a i kasnije, da su Crnogorke lepše kao devojčice i žene koje stare nego kao žene u dobu seksualne privlačnosti, kada su prosto neprijatno prazne. Njihova lica su nalik na nišu napravljenu za skulpturu koje nema. Možda je razlog tome što u životu zrele žene postoji prostor koji mora biti ispunjen seksualnom ljubavlju ili njenom sublimacijom, ili biti prazan sa ciljem, a muškarci u Crnoj Gori očuvali su svoju slobodu mahnito čuvajući svoju muškost, što ih je sprečavalo da vole žene ili da im omoguće da nedostatak ljubavi zaborave u razmišljanju i radu. Tako ni žene u Crnoj Gori nisu u mnogo boljem položaju od većine žena na industrijalizovnom Zapadu, čije muškarce iscrpljuje nevidljivi neprijatelj, mnogo opasniji od Turaka. Ali ovde je ta tragedija dramatičnija, jer ove žene su izgleda zaista stvorene za ljubav.

„Hvala Bogu“, reče Dragutin, „našao sam benzin. Stići ćemo na Cetinje za pola sata, jer do njega je samo šesnaest kilometara planinskim putem. Međutim, kada smo otišli da to saopštimo Konstantinu, nije mu bilo milo. Sedeo je u društvu trojice staraca koji su ga u početku smatrali običnim turistom pa su ljutito gunđali: „Ovaj gradić je potpuno propao, siromašni smo kao crkveni miševi, a Beograd ne čini ništa za nas“, ali odmah su se oraspoložili kad im je odgovorio: „Znam zašto gradić propada, i Beograd tu ništa ne može da učini, nevaljalci jedni. Jer ako ste i bili bogati pre rata, to je samo zato što je ovo bilo pogranično mesto, a vi ste se svi bavili švercom. Da, svi ste kršili zakon, i ne znam da li bih mogao uopšte da razgovaram s takvim ljudima da nisam iz Šapca, jer Šabac leži na Savi, na granici Srbije, i tamo smo i svi mi bili šverceri od rođenja. Voleo bih da znam da li umete bolje od mene da pakujete duvan u cipele.“ Kad smo stigli, njih četvorica bili su već stari pajtaši. Konstantin nam okrenu očajničko lice. „Ne možemo još na Cetinje“, reče. „Moram vas odvesti preko mosta, da vidite Skadarsko jezero s druge strane, a i ruševine manastira Obod, gde je u 15. veku bila prva srpska štamparija. Uništili su je Turci, koji su u 16. veku uništili sve. Tamo su štampane

mnoge crkvene knjige. To svakako morate videti.“ U automobilu on jeknu: „Tamo na Cetinju čeka me Savo Milićević, moj činovnik; tamo je opet isti svet, kao u Beogradu.“

Pošto smo prešli most, niko više nije ni pomenuo manastir Obod; lutali smo usred lepote i prijatnosti kakvu nisam mogla ni da zamislim, za kakvu nikada nisam čula. Posle mosta reka se širila, potpuno prekrivena žutim Ijiljanima, a uz obe obale pružala se tanka traka ogledala u kome su se odražavale vrbe. Dizale su se odmah iznad svojih odraza, prodorno zelene i čudesno nalik na mačke sa hiljadu repova; bile su kao vatromet koji se ne miče. Lepi momci iz obližnje kasarne veslali su naokolo obučeni u uniforme, a njihovi lučni čamci su poput ledolomaca sekli put kroz ljiljane. Tamo gde se reka ulivala jezerska voda bila je još gušća i neverovatnija nego u fjordu na suprotnoj strani: u podnožju brda prekrivenih finom šumom, smaragdne vodene livade spajale su se nevidljivom linijom sa močvarnim tlom, jedva malo čvršćim, na kome su greubi i netačni odrazi šume izgledali poput neuspelih fotografija u boji. Šetali smo oko tih blistavih, viskoznih jezeraca krivudavim stazama koje su vodile do kamenoloma koji se gušio u orlovim noktima; voćnjaci s dunjama grubih belih cvetova terasasto su se peli jedan za drugim; jedna seoska kuća sa zatvorenim kapcima jarko plave boje stajala je među njivama sređenim kao na sceni, ali pustim, bez ijedne ljudske prilike, kao da su ih obrađivali fantomi. Iz te tišine gledali smo gore uz padine koje su sa tog mesta izgledale kao sivi zid prekriven snegom na vrhu, crvenim od zalazećeg sunca. Tamo gore je Konstantin ispričao svoju priču i podelio kolače malim princezama i prinčevima, koji verovatno još čuvaju svoje ovce među niskim žbunjem, jer njihov dan je dug. „Vreme je da se ide na Cetinje", reče Dragutin. „Da, da" reče Konstantin tužno; ali raspoloženje mu se vratilo pri povratku za Rijeku. Igrao se radiom u automobilu i našao Milano. Stanica je emitovala jednu vrlo živahnu operu, i on je otkrio da pojačavanje zvuka u određenom trenutku može dobro.da posluži umesto sirene. Zaprepašćene seljake koji su terali kući svoju telad i tovarne konje uklanjao je s puta sopran koji je prizivao *amore*, i bio prekidan trenutak pre svog randevua sa tenorom. „Za ovo je“, reče Konstantin nepravedno, „italijanska muzika kao stvorena.“

Popeli smo se uz okomitu stranu planine, prevalili put preko njenog vrha i stigli na Cetinje. Ono leži u kamenom krateru poput mozga u nekoj ogromnoj lobanji. Njegove četvrtaste kamene kuće smeštene duž širokih ulica odišu tipično crnogorskim puritanizmom koji ne trpi nikakav ukras osim ponekog velikog drveta. Sa svake strane vidik ograničavaju talasi izlomljenog kamena, koji je u ovom trenutku bio boje sušte hladnoće. Jedno sokolsko patriotsko i gimnastičko društvo održavalo je ovde skup i kad uđosmo u grad, koji je ličio na Golgotu,

upadosmo u muziku nekoliko orkestara, okruženih gomilom prelepih mladića i devojaka u raznim narodnim nošnjama i uniformama, zbog kojih smo morali voziti vrlo polako. Neko vreme nismo mogli da se probijemo do ulaza u naš hotel, jer su ljudi koji su se tu našli baš tada odlučili da zaigraju kolo. Sjaj meseca, upletenog u lišće visokog drveta iza ljudi koji su igrali, odražavao se na prozorima velike kuće pored hotela i davao joj izgled mesta u kome ne obitavaju živi. „To je“, reče Konstantin, „onaj internat za mlade dame koji je izdržavala ruska carica.“ Tu su ljupke dušice iz Dalmacije, Hrvatske i Bosne dovedene da bi bile zadojene principima apsolutizma, a one su naučile da čitaju Stepnjaka, Kropotkina i Gorkog. To je bila najsvežija demonstracija onog svojstva tako karakterističnog za Balkan da život razotkriva do kraja, da raznorodne elemente spaja u razumljiv simbol. Izbeljeni grad, sazidan na suvom i neplodnom tlu, bio je mesto gde su se bezbrojni pokušaji carske Rusije okončavali bez uspeha. Mesec je i dalje obasjavao zgradu, ljudi su i dalje igrali kolo.

Posle crnogorske Badnje večeri, kada su braća Martinovići pročistili svoj narod od muslimanskog otrova, Petar Veliki beše zadivljen Crnogorcima. Umeo je da zapazi kvalitete Južnih Slovena, pa je grupu svojih mladih plemića poslao u Kotor da se uče pomorskoj veštini. Odnosio se prema Crnoj Gori vrlo blagonaklono, proglasivši vladiku Danila svojim saveznikom „u pobedi nad Turcima i slavljenju slovenske vere i imena“, slao mu je novac i poklone – trebnike, odeždu i ikone koji su imali za cilj da neguju pravoslavlje. Njegovi naslednici održavali su tu tradiciju dok je nije prekinuo pedanterijski i doktrinarni odnos birokrata, lišenih stvarnog razumevanja za narod koji se u iskonskim uslovima borio da preživi. Godine 1760. jedan ruski izaslanik došao je da bi utvrdio kako vladika Sava troši rusku pomoć. Zaprepastio se kada je shvatio da vladika, preko svog bratanca vladike Vasilija, vrlo sposobnog političara, deli novac na način koji najbolje obezbeđuje lojalnost plemena centralnim vlastima; lojalni su ga dobijali, a oni koji su pravili neprilike nisu. Ruski birokrata smatrao je da ruski novac treba da se podjednako raspodeli svima; hladno se povukao, a iz svog izveštaja izostavio je izvanredan otpor koji su Crnogorci pružali Turcima, posavetovavši caricu da im više ne šalje ni pomoć ni poklone. Vasilije je potom pošao za Petrograd ne bi li izmolio promenu ove odluke, i tamo je i umro. Razboleo se, a nije imao ni marjaša da sebi kupi lekove ili najosnovnije potrepštine. Pošto je bio vladika, Rusi su mu priredili veličanstven pogreb i sahranili ga u crkvi Aleksandra Nevskog.

Tako je ruska vlada uništila mehanizam kojim se održavao red u Crnoj Gori i ona je zapala u haos koji vladika Sava nije mogao da otkloni jer Vasilije više nije bio živ. Situaciju je spasao neočekivan događaj, pojava novog i darovitog vladara, monaha po imenu Šćepan Mali. On je tvrdio da je car Petar III, muž Katarine

Velike, mada je tog nesrećnog bezveznika nekoliko godina ranije Orlov uklonio najpouzdanijim sredstvom – ubistvom. Teško je pretpostaviti da je narod poverovao tvrdnjama Šćepana Malog u uobičajenom smislu te reči. Nijedan monah ne može se tek tako, niotkuda, pojaviti u manastiru; i doista, priča se da su ga mnogi prepoznali kao pripadnika jedne poznate dalmatinske porodice. Poput mnogih varalica i on je verovatno svoju priču sročio kao simboličan izraz svog prirodnog prava na vlast, i mada bi njegovi sledbenici svakako porekli da su njegove tvrdnje prihvatili doslovno, vrlo su jasno pokazali da ga se neće odreći čak i ako se ispostavi da one nisu istinite.

Šćepan Mali je ubrzo pokazao neobičnu sposobnost jer je uspostavio mir među plemenima i ujedinio ih u zajednički front protiv Turaka. Ali Katarini Velikoj palo je na pamet da u Crnu Goru pošalje grupu od trideset oficira, predvođenu knezom Dolgorukovim[479]. Njihova poseta je imala dvostruki cilj koji nikako nije doprinosio novopronađenom skladu: da razobliče Šćepana Malog kao prevaranta i da organizuju upis crnogorskih dobrovoljaca za borbu protiv Turaka u ruskoj vojsci. Boravak na Cetinju nije im bio nimalo prijatan. Kao vladičini gosti, behu zaprepašćeni ne samo količinom rakije koju su domaćini od njih očekivali da popiju sa kaluđerima, već i neregularnošću i oskudnošću obeda. Skupu koji su plemenski glavari organizovali da bi im odali počast pridružio se i Šćepan Mali u pratnji grupe oduševljenih sledbenika. Treba imati na umu da je Šćepan Mali morao znati da će ga knez Dolgorukov optužiti ako se bude pojavio. Kada je to i učinjeno, Crnogorci su odbili predlog Rusa da streljaju Šćepana Malog, ali su se saglasili da ga zatvore, što su i učinili, smestivši ga u prostoriju iznad stana u kome je boravio Dolgorukov.

Tada su počele nevolje. U narednih nekoliko dana turske snage otpočele su pripreme za novi napad; pećki patrijarh je zajedno s jednim od svojih vladika stigao na Cetinje da moli za pomoć protiv tiranije koja je vladala u tamošnjim krajevima; špijuni su javljali da su Turci oduševljeni zbog zatvaranja Šćepana Malog. Crnogorci su se okupili i zaključili da je žalosno što su među njima glavar, vladika i patrijarh, uz jednog ruskog kneza i trideset oficira, a da ipak nemaju vođu. Istakli su da im je knez Dolgorukov dopustio da zatvore Šćepana Malog u prostoriju iznad njegovih odaja samo zato što je bio svestan da je kaluđer po rangu viši od plemića.

Koliko god to neverovatno zvučalo, ovu primedbu su brojni istoričari tumačili kao znak crnogorske prostodušnosti i neznanja. To je, međutim, bila konvencija koja se poštovala i u Versaju i na dvoru Romanova. Iz tog razloga su sobe iznad odaja francuskog kralja i ruskog cara uvek ostavljane prazne. Knez Dolgorukov i njegovih trideset oficira pobegli su niz Lovćen za Kotor, odakle su otplovili

ostavivši Šćepana Malog da sa vladikom deli vlast narednih osam godina, do 1774. Vladao bi i duže, jer je bio odličan vladar, da ga nije ubio berberin koga mu je u manastir poslao skadarski paša. Činilo se da se ovaj zločin može pripisati Turcima, ali Skadarski pašaluk nasleđivala je porodica Srba otpadnika; za njega je teško okriviti islam i zato što je u arhivi venecijanske inkvizicije jasno zabeleženo da je ona poslala izvesnog grofa u Crnu Goru sa nalogom da ubije Šćepana Malog, i da ga je u tu svrhu snabdela flašicom otrova.

Red koji je uspostavio ovaj veliki prevarant nadživeo ga je. Crna Gora još je bila disciplinovana kada je vladika Sava umro 1782. godine, i kada je na presto došao njegov briljantni bratanac vladika Petar I. On je bio gotovo jednako čudesna pojava kao i Šćepan Mali: bio je dobar vojnik, spretan političar, uspešno je radio na civilizovanju i ujedinjenju plemena i imao izuzetan pravnički um; uveo je pisani zakon i uspostavio pravosudni sistem. Imao je i tu prednost da je bio dugovečan, te je svoje ideje mogao ostvarivati tokom vladavine koja je trajala četrdeset osam godina, a jednu od svojih najspektakularnijih pobeda protiv Turaka izvojevao je u sedamdeset trećoj godini. Ostavio je izuzetno snažan utisak na maštovit um cara Aleksandra I, koji mu je davao veliku pomoć u zamenu za usluge njegovih vojnika. Pa ipak, njihovo savezništvo bilo je puno nesklada. Postoji svedočanstvo jednog užasnutog ruskog mornaričkog oficira koji se borio sa Crnogorcima, izvesnog gospodina Bronijevskog. „Kada je, tokom bitke za Klobuk[480], jedan naš odred bio prinuđen na povlačenje, neki naš oficir, prilično krpan čovek, ali ne više mlad“ – možemo ga već videti kao jednog od sporednih likova u *Evgeniju Onjeginu* – „srušio se od iscrpljenosti. Jedan Crnogorac je to primetio i smesta mu pritrčao, izvukavši svoj jatagan i rekavši: ’Ti si vrlo hrabar i sigurno bi voleo da ti odsečem glavu da ne bi živ pao u ruke neprijatelja. Pomoli se i prekrsti se’.“

Razumela sam osećanja tog oficira, jer smo veče proveli sa Konstantinovim prijateljem Savom Milićevićem, koji je došao po nas dok smo stajali i posmatrali kako se kolo talasa i zastaje, ponovo hvata ritam i ponovo zastaje, posuto, poput tla na kome se vilo, finim, belim prahom mesečine. Savo je bio sazdan po uzoru prave crnogorske lepote, a njegova priroda bila je plemenita poput njegovog izgleda, ali nekako nisam uspevala da odagnam pomisao da bi mi u izvesnim okolnostima mogao reći da se pomolim i prekrstim pre nego što mi odrubi glavu, i da bi na takav gest bio podstaknut tako uzvišenim osećanjima da bi bilo nemoguće da im se oduprem. Za večerom je razgovarao s nama na francuskom i italijanskom, i izgledao kao najfiniji gospodin; sasvim bi se dobro uklopio u Oksford ili Prinston. Ipak, najviše je delovao herojski, klasično. Pristao je da se spusti u naš moderan, niži svet, jer je znao da se u njemu osećamo dobro, ali njegovo srce je to jedva podnosilo.

To ponašanje bilo je sveobuhvatno, doticalo se čitavog života, mada je – snažno i direktno – izviralo iz nevelikog prostora u kome su važili običaji njegovog naroda. To se pokazalo onog časa kada nam je predao poštu koja nam je u međuvremenu stigla, i kada sam ja među svojim pismima našla i jedno od moje svekrve. Jeknuh, jer njen rukopis ima jednu jedinu manu – gotovo je nečitljiv. Savo je bio zaprepašćen i nimalo ga nisu smirila moja objašnjenja da sam jeknula od nestrpljenja da što pre pročitam njeno pismo, bez sumnje divno i puno duha. Bilo bi mu mnogo lakše da sam svoj bračni život započela padajući ničice pred svojom svekrvom, što bi me naučilo da je smatram predstavnicom Demetre od koje se bez pogovora prihvata ne samo nečitljivo pismo nego i sve ostalo. Kasnije, kada je čuo da sam za predavanja koja sam održala u Jugoslaviji odlikovana Ordenom svetog Save, on upita moga muža: „A vi, jeste li vi nešto dobili? Ovde u Crnoj Gori muškarcima nije pravo kada žene dobiju ono što oni nemaju.“ Mada se pri tom i nasmejao, ipak je bilo jasno da smatra da je doista pomalo čudno da čovek ima ženu koja se ističe onim čime se on ne ističe, makar bio ugledniji i poštovaniji od nje. Muškarac mora imati sve, jer on je junak; izmedu njega i zemaljskih plodova mora postojati unapred utvrđena veza, jer bi njegova sudbina inače bila neizdrživo neizvesna. Ta teorija izgubila bi svoju vrednost kad bi ženama bilo dopušteno da za sebe uzmu i jedan jedini deo onoga što je najbolje, jer i kada su junaci, žene su to nekako amaterski, nikada do kraja, nikada kao potpuni profesionalci. Za uzvrat, svaki obdaren muškarac podariće ženi krajnje poštovanje i zaštitu, i Savo je govorio o Crnogorkama kao da su sve odreda svetice, kao da bi za sve njih zajedno i za svaku pojedinačno položio svoj život.

To nije bila prazna priča. Bilo je jasno da ovom čoveku ne nedostaje ni hrabrosti ni samopouzdanja, isto onako kao što je jasno da većini nas zapadnjaka to nedostaje. To, naravno, nije ono što je najvažnije, jer ono što ženama treba nije lična zaštita, već visok stepen građanskog reda, a te dve stvari nisu uvek u skladu. To smo shvatili kada je moj muž upitao da li crnogorska narodna nošnja, sa svojim bogatim ukrasima od zlata, srebra i svilenih gajtana, košta mnogo, a Savo mu je odgovorio da je ona prilično skupa za ljude koji žive u siromaštvu, jer samo odelo staje trideset funti, ne računajući i dodatke među koje spada i puška. „Da li je za pušku potrebna dozvola?“ upita moj muž. „Da“ odgovori Savo, „naravno da je, kao u svakoj civilizovanoj državi, za pušku potrebna dozvola, ali ne i kada se nosi uz narodnu nošnju.“ „Ali to je onda u potpunoj suprotnosti sa samom idejom izdavanja dozvola za oružje“, reče moj muž. „Pa mi smo vojnički narod“, reče Savo, „kako možemo nositi nošnju bez puške?“

Osim druge pošte, moj muž je dobio i telegram koji ga je obaveštavao da treba da bude u Budimpešti tri dana ranije nego što smo planirali; dok smo razgovarali

o tome šta moramo da promenimo u planu našeg puta, Konstantin odjednom reče: „Zar ono tamo nije nemački ambasador u Albaniji?“ „Da“, reče Savo. „Stigao je danas popodne.“ „Zašto?“ upita Konstantin. „Nemam pojma“, odgovori Savo. „Možda ide kući na odmor.“ „Da se nije nešto desilo u Albaniji?“ opet upita Konstantin. „Nisam čuo ništa“, reče Savo. „U novinama, naravno, nema ni reči o tome.“ „Ali, mora biti da se nešto događa u Albaniji!“ uskliknu Konstantin i odgurnuvši tanjir zari glavu u ruke. Potom ispriča o nemačkim agentima koje smo sreli u Svetom Naumu, Peći i Podgorici, a Savo jeknu. „Ne mogu da verujem da to rade Italijani; tako sam ih zavoleo tokom studija u Rimu. To što sada čine, to njihovo udruživanje s Nemcima, pa to je zločin protiv ljudske prirode.“

Nekoliko trenutaka sedeli su u nelagodnoj ćutnji, a onda Konstantin upita: „Vidiš li ovde još nekog ko je došao iz Albanije?“ Savo pogleda naokolo po prostoriji i odmahnu glavom. „Onda moraš upitati nemačkog ambasadora šta se dogodilo“, reče Konstantin. „To ne mogu!“ uskliknu Savo s negodovanjem. „Možeš i moraš“, reče Konstantin; „ti si ovde predstavnik vlasti, možeš mu se predstaviti i upitati ga da li treba nešto da učiniš za njega. A onda, odlazeći, možeš kao usput dodati: ’A, da, priča se’ – možeš reći bilo šta – ’da je u Albaniji izbila revolucija’“ „Ne, ne, to neće ići“, reče Savo. „Ali zašto?“ upita Konstantin. „Možda neće hteti da mi kaže“, reče Savo. „Pa šta onda?“ reče Konstatin, crveneći. „Nećemo ništa izgubiti.“ „A zar ja“, reče Savo, dok mu je lice bledelo, „zar ja neću izgubiti ako čoveku postavim neko pitanje a on me ponizi odbivši da mi odgovori?“ „Ne, nećeš“, reče Konstantin, „nećeš izgubiti baš ništa.“ Dva čoveka gledala su se i Konstantin najzad rezignirano slegnu ramenima. „Pa, dobro, onda sve do sutra nećemo znati kakva opasnost preti našoj zemlji“, reče on i mi nastavismo da pričamo o našim planovima za sutrašnji dan. Odlučismo da ujutru vidimo što više možemo u Cetinju, da se spustimo do Budve, gde ćemo ručati i okupati se, a da popodne uhvatimo brod u Kotoru i stignemo u Dubrovnik kasno uveče.

Te noći rekoh svom mužu: „Kako je čudno to što su se obojica poneli kao da su ubeđeni da bi svet propao ako bi se svi ljudi ponašali kao onaj drugi.“ „Da“, reče moj muž, „Savo Milićević misli da muškarci ne bi bili u stanju da se odbrane ako bi išli naokolo nenaoružani i tako se izlagali napadima svojih potencijalnih neprijatelja. A Konstantin misli da ljudi nikada ne bi bili u stanju da se odbrane kada ne bi koristili sva raspoloživa sredstva da otkriju šta čine njihovi neprijatelji. Za jednog je dostojanstvo sve, a za drugog je to znanje.“ Pet minuta kasnije, njegov glas, vrlo pospan, ponovo se začu iz tame. „Savino ponašanje podsetilo me je na nešto što se dogodilo na padini planine, kada smo odlazili od one dece. Mislim da ti to nisi videla jer si pokušavala da ubediš Dragutina da će kornjačin stomak proraditi istog časa kada je bude uneo u kola. Uzgred budi rečeno, ti

doista znaš čudne stvari. Konstantin je dao preostale kolače maloj plavoj princezi rekavši joj da ih podeli ostalima. Ali dece je bilo šestoro, a ostalo je samo četiri kolača. Morali su da ih podele, što je značilo i da treba da priznaju da ih žele i da će im biti krivo ako podela bude nepravedna. Kada ti od pogleda na kolače voda ide na usta, kada ti dođe da zaplačeš ako ga ne dobiješ: to nisu uzvišena, klasična osećanja. Zato je mala princeza ostavila kolače po strani dok ne odemo.“ A kasnije je ponovo progovorio: „Šteta što ne umeš da čitaš grčki.“ „Malo sam prestara da učim“, rekoh, „ali zašto ti je to baš sada palo na pamet?“ „Ono što je učinila mala princeza“, poče on, zastavši obuzet pospanošću, pa ipak nateravši sebe da dovrši misao reče: „Ono što je učinila mala princeza kada je odložila kolače nije bilo prekrasno samo po onome što je značilo, već i samo po sebi. Nema sumnje da su takvi pokreti činjeni milionima puta od postanka sveta, ali pokret njene ruke imao je takvu svežinu kao da je bio učinjen prvi put. Tako je i u *Ilijadi.* Kada čovek čita o junaku koji zateže luk ili podiže štit, čini mu se kao da taj čin prekriva devičanska rosa prvog jutra na svetu. Ono iskonsko u ljudskom rodu uvek će biti neodoljivo lepo.“

CETINJE II

Ujutru je Cetinje izgledalo još čudnije nego prethodne večeri. Ono malo zemlje oko grada vrlo je plodno i daruje život visokom drveću, zelenoj travi i bujnim kulturama, kojima prija obilje kiše. Ali vode gotovo jedva i da ima: njive su male, a ostatak pejzaža sačinjava porozni kamen koji vodu zadržava koliko i cediljka. Takav, potpuno ogoljen i suv, on je izložen razornom dejstvu ne samo sunca već i kiše. Neobična odlika ovdašnjih žitelja, rođenih u ovakvom okruženju, jeste što i sami na njega gledaju kao na nešto neobično. Malo ko od njih je putovao, ali svi znaju da su crnogorski visovi i goleti nešto krajnje neobično. U gradu još stoji stari Vladičin dvor, verovatno jedinstvena takva palata, poznatija kao Biljarda; ime je stekao po tome što je negde tridesetih godina 19. veka tadašnji vladika Petar II naredio da mu se na mulama dopremi bilijarski sto iz Kotora, što je bilo ogromno čudo. U sobi koja je naknadno podignuta uz dvor, italijanski zarobljenici, pod nadzorom austrijskih generalštabnih geografa, napravili su veliki reljef Crne Gore, koji nam je Savo Milićević pokazao, naglašavajući veličanstvenost divljih obrisa zemlje, onako kako bi se to očekivalo da čine žitelji engleskih močvamih oblasti. Iznenađenje koje Crnogorci stalno iskazuju prema Crnoj Gori pokazuje da su sačuvali davno sećanje na svoje domove u ravnicama i dolinama Srpskog carstva.

Pored Biljarde nalazi se Cetinjski manastir, podignut u 15. veku; radovi izvedeni na njemu krajem 17. veka dali su mu snažan i strog izgled karakterističan za crnogorsku crkvenu arhitekturu. Na steni iznad njega prepoznala sam ostatke jedne okrugle kule, koja je bila uzrok velikog uznemirenja Engleza po imenu ser Gardner Vilkinson, jednog od posetilaca vladike Petra II. Kada je Petar I, veliki zakonodavac, posle četrdeset osam godina provedenih na prestolu, 1830. godine umro, nasledio ga je jedan od najzanimljivijih evropskih monarha svih vremena. Obrazovanje je stekao u ovom manastiru na Cetinju, a potom i u manastiru Savina, na obali Jadranskog mora, tamo gde je kralj Aleksandar, uoči svog puta za Marselj, zvonom oglasio svoju predstojeću smrt. Potom ga je poučavao srpski pesnik po imenu Milutinović. Istoričari lupetaju kada tvrde da su pravoslavni manastiri bili stecište neznanja, predrasuda i razvrata, a Srbi narod svinjara. Petar II govorio je nemački, francuski, latinski i ruski i poznavao je književnost pisanu na tim jezicima; bio je izuzetan vladar i poznavalac prava; bavio se filozofijom, a dosta je znao i o misticizmu. Pored ostalih dela, napisao je i *Luču mikrokozma*[481], jednu od najvećih ikada napisanih metafizičkih poema. U to vreme se na engleskom prestolu nalazio Vilijem IV. Petar II samo je jednom otišao iz zemlje, da bi u Petrogradu bio rukopoložen za vladiku i prihvaćen za saveznika. Ali često je primao u posetu strane goste, neizmerno impresionirane njegovom živopisnom

pojavom. Bio je čudesno lep, na način nešto rafiniraniji nego što to Crnogorci obično jesu; imao je dugu crnu kosu, crnu bradu i belo lice, glas mu je bio izuzetno prijatan, a bio je visok dva metra. Nosio je crvenu kapu, po tadašnjem narodnom običaju, tamnocrven ogrtač oivičen krznom, beli kaput, jasnoplave pantalone, tamnocrveni pojas načičkan oružjem, bele čarape i turske papuče. Nosio je i crne, kožne rukavice i otmenu crnu mašnu, nalik na one omiljene među francuskim pesnicima romantičarima pod čijim je velikim uticajem bio.

Njegov najdraži strani posetilac svakako bi bio Lamartin, čijim se delima strasno divio. Ali morao se zadovoljiti manje čuvenim gostima koji su –kada su u pitanju bili Britanci – pokazivali izuzetnu hrabrost u stizanju na svoje odredište, ali im je nedostajalo pameti i znanja da, kada bi najzad dospeli do svog cilja, uoče tu i nešto doista zanimljivo. U januarskom broju časopisa „Blekvud“, iz 1845. godine, pored prikaza najnovijeg uspeha gospodina Aleksandra Dime – romana *Tri musketara* – jedan engleski oficir i njegova supruga svedoče o tome kako su posetili vladiku dok je zapovedao svojim trupama na ostrvu u Skadarskom jezeru, nedaleko od Rijeke Crnojevića. Njihovo putovanje moralo je biti strašno; Crnogorci, koji su bili pravi ratnički narod, iako od posebne vrste, i koji su toliko voleli da budu ratnici da se nisu mogli baviti ničim drugim, njima su izgledali kao „amateri“; osim toga, ovaj par nas uverava da je Petar II samo čekao da skupi dovoljno novca da bi pobegao u neku civilizovaniju zemlju. Ser Gardner Vilkinson pokazao se u tom pogledu nešto bolji, ali nema sumnje da je svog domaćina prilično izmučio. Ser Gardner se visoko izrazio o sposobnostima Petra II počevši od njegove omiljene veštine da pogodi limun koji bi neki od njegovih perjanika bacio uvis („izuzetna sposobnost za jednog vladiku“ smatrao je on), do veštine upravljanja državom; no bio je konsterniran okruglom kulom pored Cetinjskog manastira, jer je bila načičkana turskim glavama, pobodenim na kočeve, i okružena gomilama lobanja.

„Lice jednog mladog čoveka“, pisao je ser Gardner, „bilo je posebno potresno; njegova zgrčena gornja usna, koja je otkrivala niz belih zuba, iskazivala je užas; bilo je jasno da je mnogo propatio, od straha ili od bola, u trenutku umiranja.“ Prizor ga je vrlo uzbudio; on je doista bio dokaz demoralizacije koju su Turci doneli Evropi. Protestovao je kod Petra II, koji mu je umorno rekao da se tu ne može učiniti ništa. Ako bi Crnogorci prestali da uzvraćaju na turski način, Turci bi pomislili da su izgubili snagu i navalili bi na njih. Mogao je takođe i dodati da Crnogorci moraju da seku glave svojim sunarodnicima ranjenim na bojnom polju da ih Turci ne bi uhvatili žive, jer bi ih potom mučili i sakatili; i da ih je stoga teško kriviti što Turcima čine ono što su ih Turci primorali da čine svom sopstvenom rodu.

Duboko zgrožen, ser Gardner otišao je u Hercegovinu i prilikom posete mostarskom veziru doživeo dodatni šok: pored vezirovog dvora ugledao je okruglu kulu načičkanu glavama Crnogoraca. I tu je pokušao da protestuje, ali vezir mu je rekao da se tu ne može učiniti ništa pošto Crnogorci neverovatno okrutno postupaju s jadnim Turcima koji nikada nikome nisu činili ništa nažao. Ser Gardner je onda predložio da posreduje u primirju i razgovara sa Petrom II, ali vezir je to odbio tvrdeći da su svi pravoslavci prevaranti; obećao je, međutim, da će Turci prestati da seku glave Crnogorcima ako Crnogorci prestanu da seku glave Turcima. To je ubedilo ser Gardnera. Nesrećnom Petru II napisao je pismo u kome ga je obavestio da je vezir fin čovek, spreman na dogovor o prekidu ovih strašnih zločinstava. Petar II nije mogao učestvovati u ovoj prepisci s prevelikim oduševljenjem, znajući da njegova porodica ne može ponovo postići ono što je postigao Petar I; kada ga je Napoleonov maršal Marmon prekoreo u vezi s ovim istim pitanjem, Petar I je odgovorio: „Čudno je da Francuzi takvo postupanje smatraju šokantnim, s obzirom da su na taj način pogubili svog kralja i svoju kraljicu." Zato je otpisao rekavši samo da mostarski vezir i nije tako fin čovek, te je teško verovati da je naročito zainteresovan za humanitama pitanja, budući da je nadaleko čuven po svojoj okrutnosti i po sklonosti da žive ljude nabija na kolac. Nema drugog leka, dodao je, osim da se Turci isteraju iz Evrope.

Petar II umro je u četrdeset sedmoj[482] godini, što je za Crnogorca koji umire nenasilnom smrću apsurdno rano. Bolovao je od tuberkuloze, najverovatnije izazvane prilično čudnim književnim razlozima. Jer njegov učitelj, srpski pesnik Milutinović, živeo je neko vreme u Nemačkoj i bio pod velikim uticajem nemačkih romantičara. Od njih je preuzeo verovanje u uzdižuće dejstvo oluja, te je običavao da svog zaluđenog štićenika vodi planinama po jakoj kiši i nevremenu, ne bi li ga približio Uzvišenom. U svakom slučaju, nesrećnog Petra II njegova sudbina je veoma izmučila. Nije bilo lako biti božanski lep div, s miltonovskim poetskim genijem i nekom vrstom svetačke blagosti, i istovremeno predvoditi narod plemenitih divljaka prinuđenih da se varvarski otimaju za svaku mrvicu civilizacije, dok mu je duhovnu i nacionalnu veru nagrizao crv moralne sumnje. Ako vredi boriti se za civilizaciju, zašto je onda zapadni civilizovani svet tako ravnodušan prema tragediji njegovog naroda, a tako prijateljski raspoložen prema njegovim dušmanima?

Nije nimalo čudno što je posle Petra II moralna snaga vladajuće dinastije posustala. Od velikog vladike Danila I, koji je poslao braću Martinoviće na njihov strašni zadatak, presto je prelazio sa strica na bratanca ili nekog člana porodice koji bi bio usvojen kao bratanac, i koji bi se pre doiaska na vlast zamonašio. Petrov bratanac knez Danilo odbio je da postane kaluđer, jer je već bio pred ženidbom sa

lepom i obrazovanom Srpkinjom iz Dalmacije, ali je sebe s pravom smatrao vladarem kakav je bio potreban njegovom narodu. Stoga je izmenio ustav i svu crkvenu vlast predao cetinjskom mitropolitu, dok je on preuzeo svetovnu kao apsolutni, nasledni vladar. Potom se zbog svoje dalekovide spoljne politike suočio sa strašnim događajima. Podržao je srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića – blagog Karađorđevog sina koji je došao na presto pošto su Miloš i Mihailo Obrenović prognani iz zemlje – u njegovoj politici neutralnosti i nastojanjima da se izvuče iz intriga velikih sila. To nije bilo lako; ni on ni Aleksandar Karađorđević nisu se mogli odupreti stranim nastojanjima da budu uvučeni u rat protivno sopstvenim interesima, a da ne budu izloženi poniženjima kojih su se njihovi podanici gnušali.

Danilo nije hteo da pomogne Rusiji u Krimskom ratu protiv Turske, plašeći se da će Turci, ako to bude učinio, napasti Crnu Goru s još većom silinom od pređašnje. Pošto su njegovi podanici voleli Rusiju, našao se u položaju kapetana broda čija se posada može svakog časa pobuniti. Ali isto tako nije hteo da radi ni za interese Austrije, koja je iz osvete stalno kovala zaveru protiv njega. Godine 1858. izgledalo je da je njegova politika propala, jer su Turci – ne vodeći računa o koristi koju im je donela crnogorska neutralnost u Krimskom ratu – ipak napali Crnu Goru. Danilo, koji je učio svoju zemlju zapadnjaštvu, u bici na Grahovu do nogu je potukao tursku vojsku. Naredne godine izgubio je svog saveznika u Srbiji, ali je dobio još boljeg; Aleksandar Karađorđević bio je zbačen, i pošto ga je Miloš Obrenović nakratko zamenio, na presto je došao Milošev sin, Mihailo, pravi, genijalni vladar. Ko zna šta bi ta dva izuzetna čoveka učinila za Južne Slovene da obojica nisu bila ubijena.

U leto 1861. ženi kneza Danila, Dalmatinki Darinki, lekar je preporučio kupanje u moru, te je ona pošla u Kotor. Njen muž je insistirao da je prati iako su mu savetnici govorili da je za njega opasno da boravi na austrijskoj teritoriji. U prijatne večeri ugledni Kotorani okupljali su se u bašti malog restorana na obali mora gde je svirala muzika; kneginja je volela da odlazi na takva mesta, odakle bi se potom čamcem na vesla vraćala u svoju vilu. Jedne takve večeri, dok je Danilo pomagao svojoj ženi da uđe u čamac, začuo se pucanj i on se srušio mrtav na zemlju. Jedan Crnogorac pucao mu je u leđa. „Ubica je“, reče Savo vodeći nas prema centru grada širokim, netajanstvenim, običnim ulicama Cetinja, „bio čovek čiju je ženu knez Danilo zaveo.“

„Ne, to ne može biti istina“, reče moj muž, s velikom sigurnošću. „Zašto to mislite?“ upita Savo začuđeno. „Jeste li čuli neku drugu verziju?“ „Ne“, reče moj muž, „ali nikada nisam bio u nekoj zemlji u kojoj je kao u ovoj sve dostupno pogledu. Knez Danilo nije mogao odvesti tu ženu u šume kod Kolašina, jer su se u

njegovo doba na takvim mestima odvijale stalne vojne aktivnosti. Nije je mogao ni viđati kriomice na Cetinju, koje je po mojim proračunima tada moglo imati četiri do pet hiljada stanovnika čija je pažnja bila stalno usmerena na kneza. Svaki kutak u udolinama ovde je izložen pogledu poput polica na kojima se drži posuđe. Pretpostavljam da je jedino mesto gde bi se muškarac i žena mogli krišom sastajati vrh neke planine, a oni su, koliko sam shvatio, zimi prekriveni snegom i ledom, a leti prepuni zmija. Za običnog seljaka to možda i nije neka prepreka, ali sa kneževima stvari stoje drugačije."

„Pa ipak", odvrati Savo hladno, „zna se da je bilo tako. Ženu tog čoveka pleme je oteralo, a mi sada znamo šta je bio razlog tome. „Da li ste", upita moj muž, „tako postupali sa svim preljubnicama u Crnoj Gori?" „Da", reče Savo sa svečanim uživanjem. „Isterivali smo ih iz kuće, a to činimo i danas." Savo nam se činio izuzetno blagim čovekom u pitanju svih odnosa među ljudima, a njegovi rođaci, njegova sekretarica i njegov sluga prosto su ga obožavali. „A u ranija vremena preljubnicu bi kamenovali." „To mi je vrlo čudno", reče moj muž, „jer ovde je doista užasna kazna oterati ženu iz kuće, pošto svaki komadić zemlje ima svog poznatog vlasnika, i svako ljudsko biće ovde ima svoje mesto. To je kao proterivanje Agare[483] u pustinju. Činilo mi se da ovde nema potrebe za takvom okrutnošću, pošto vaše žene prirodno ne osećaju nikakvu sklonost ka previše slobodnom ponašanju. Izgleda da je raskalašnost za njih mnogo veći teret od čednosti." Moj muž to izgovori bez ikakvih zadnjih misli, ali njegove reči suočiše našeg domaćina s velikom i neprijatnom dilemom. Jer Savo je istovremeno želeo da se složi da su Crnogorke prirodno i neizmenljivo čedne, ali i da ne porekne svoju tvrdnju da čuvajući svoja ognjišta od svake prljavštine Crnogorci obavljaju svetu dužnost.

Njegovo lepo lice namršti se i on pređe na drugu temu. „Zanimljivo je", reče, „kako je pažljivo taj čovek pripremao svoju osvetu. Jer on je napustio Crnu Goru, otišao na grčka ostrva gde je živeo kao ribar, a potom se vratio u Kotor; a pošto su svi grčki mornari govorili o njemu kao o jednom od svojih, niko nije ni pomislio da je Crnogorac, tako da je sasvim lako mogao da se približi knezu kada je za to kucnuo čas." „To je vrlo čudno", reče moj muž, koji povremeno liči na psa ubeđenog da je ispod leje sa ružama ipak nešto zakopano, „jer bi Crnogorac koji je ubeđen da mu je knez zaveo ženu mogao ubiti kneza bilo gde u Crnoj Gori, osim možda na Cetinju, i sačuvati svoju slobodu." Na to Savo ne reče ništa, a kasnije smo utvrdili da smo doista nabasali na sumnjivo mesto u crnogorskoj istoriji. U to vreme jedna grupa crnogorskih izgnanika koji su se pobunili protiv zakona koje je Danilo nametnuo plemenima, uvodeći teške kazne za razbojništva i krvnu osvetu, našla je utočište u Zadru, prestonici austrijske Dalmacije. Austrijska

vlast isplaćivala im je penzije, a Danilo je odbio da se potčini Austriji; treba takođe imati na umu da je sedam godina kasnije srpski knez Mihailo, koji se takođe zamerio Austriji, pao kao žrtva nečeg što je nedovoljno ubedljivo predstavljeno kao zavera Karađorđevića. Ali da bi izbegli neprijatna nagađanja, Crnogorci radije pričaju ovu priču, neverovatnu poput operetskog zapleta, o uvređenom mužu koji je lutao grčkim ostrvima pripremajući osvetu koju je mogao izvršiti i na svom kućnom pragu.

U toj tragediji vidi se trag koji će velike sile ostavljati na Balkanu od sredine 19. veka naovamo: on se ne može nazvati drugačije nego kvarenjem, koje bi bilo više nego strašno i da je njegov rezultat bio samo zarivanje noža u leđa dobrom čoveku; međutim, posledice su bile mnogo gore jer su se pripadnici ratničkog i seljačkog naroda, obdareni mnogobrojnim srednjovekovnim vrlinama i neznatno nagrizeni srednjovekovnim manama, pretvarali u ulizice i potkazivače koji zapadnim gospodarima izdaju i isporučuju svoje sunarodnike. Taj unižavajući proces simbolizuje velika, neukrašena vila koja još stoji na Cetinju i svojim opakim a ipak grandioznim obrisima snažno odudara od dostojanstvenih, strogih i oronulih kuća prekrivenih šindrom, karakterističnih za Crnu Goru. NiŠta ne pada teže od nastojanja nerazvijenog društva da se uklopi u norme drugog društva, toliko razvijenog da je već postalo dekadentno. Ta vila pripadala je Nikoli, poslednjem vladaru samostalne Crne Gore, vladaru koji je najpre bio knez, a potom sebe uzdigao u kralja. Nikola je bio Danilov bratanac, sin njegovog brata Mirka, čoveka koji je bio na dobrom glasu kao general i na zlom kao tvrdica; nasledio je presto jer je Danilo od dece imao samo jednu kćer. Nikola je nasledio i velike porodične sposobnosti, ali gotovo ništa od porodične moralne čvrstine. Bio je ona najgora i najneprijatnija vrsta ekscentrika - svesni lakrdijaš. Voleo je da se ponaša tako groteskno da kod ljudi izaziva smeh, a da im se onda u potaji smeje, rukom skrivajući usta, zadovoljan što ih je tako lako obmanuo: zato u njegovo doba nigde nije bilo dobrih osećanja, već su preovlađivali poruga i podsmeh.

Nikola je bio kulturan čovek. Školovao se u Parizu i govorio francuski, nemački, italijanski, ruski i pomalo engleski; imao je i prilično književnog dara. Bio je tako dobar vojnik da je potisnuo Turke, koji su iskoristili uzbuđenje izazvano Danilovom smrću da zauzmu dobar deo najplodnije zemlje u kneževini, a posle dvadeset godina provedenih na prestolu uzeo je i dobar deo onog što su Turci ranije držali; na kraju balkanskih ratova teritorija kojom je upravljao bila je dvostruko veća, Bio je takođe i vešt političar, tako da je ne samo izvukao svoj narod iz vrlo ozbiljnih kriza već je pokazao da je na ravnoj nozi sa evropskim državnicima poput Dizraelija i Gledstona. Ali da bi napravio svoju neukusnu i prizemnu šalu na račun Evrope, sakrio se iza maske hvalisavog, lukavog i beskrupuloznog seljaka.

Izigravao je prostaka i primitivca i tako bio znatno ispod uobičajenog ponašanja svojih podanika; bio je takođe i neuporedivo ispod veličine i šarma svog rođaka Petra II. I u dipiomatiji je izigravao lukavog seljaka koji na pijaci zavađa trgovce stokom. Čini se kao da mu je savest nalagala da svojim bednim ponašanjem žrtvuje svoj ugled znajući da ga zapravo i ne zaslužuje, zbog svojih tajnih odnosa sa velikim silama.

A ti odnosi bili su doista odvratni. Živeo je, i to dobro, od pomoći koja je stizala iz Turske, Austrije, Italije i Rusije. Sa lukavim izrazom na licu objavljivao je: *„Jch bin ein alter Fechter.“ Fechter* znači borac, ali je i to staronemački ulični izraz čije je pravo značenje onaj koji uzima na zajam. Bio je toliko pohlepan da njegovi strašno siromašni podanici od te pomoći nisu imali nikakve koristi; istovremeno je i od njih uzimao sve što je mogao. Kada je za vreme gladi Rusija Crnogorcima poslala žito, nije ga podelio, već ga je prodao onima koji su mogli da ga kupe. Posle sedmomesečne opsade u kojoj je palo dvadeset hiljada crnogorskih vojnika, 1913. godine zauzeo je albanski grad Skadar samo da bi ga ponovo predao. Znajući šta će uraditi, obezbedio je sebi dovoljno vremena da zaradi špekulišući na venecijanskoj berzi. Ponudivši sebe velikim silama na aukciji, zaključio je da je austrijska ponuda najbolja, i stavivši se u službu Austrije, naneo je ogromnu štetu svom narodu. Mada se školovao u inostranstvu i mada je njegova porodica dobro poznavala prednosti putovanja u strane zemlje, odbijao je da izda pasoše ikome osim retkim, privilegovanim pojedincima. Trudio se koliko god je mogao da svoje podanike zadrži u položaju nesvesnih petlova za borbu, trupa koje mogu biti obećane bilo kojoj stranoj sili ukoliko postoji šansa da se od druge sile, na račun te pretnje, izvuče veća pomoć. Demoralisao ih je do te mere da su se, kada su u balkanskim ratovima zauzeli Peć, Prizren i Đakovicu, pokazali potpuno nesposobni da tim područjem i upravljaju. U Crnoj Gori prosto nije bilo dovoljno pismenih ljudi. A u zemlju je stizalo toliko stranog novca da su svaki čovek i svaka žena mogli za to dobiti sasvim pristojno obrazovanje. Posebno je žalosno što je Nikola izgledao kao plemenit i romantičan čovek, pravi otac naroda. U knjižarama u većini gradova južnog Jadrana još se mogu kupiti razglednice na kojima on i njegova dostojanstvena kraljica, tuku pod ruku, kao Jupiter i Junona, šetaju iskićenim ulicama, dok im se Crnogorci – u belim, pri ivici proširenim kaputima – i Crnogorke – u belim haljinama i crnim jelecima – klanjaju odajući im počast poput poslušne dece.

Njegova vladavina stalno je pomerala granice izdajstva. Godine 1914, odmah po izbijanju rata, Nikola, koji je tada bio već pedeset tri godine na prestolu, poslao je kralju Petru Karađorđeviću telegram obećavši da će on i njegovi podanici biti uz Srbiju čak i po cenu propasti. Srpske i crnogorske trupe zajedno su krenule na

Bosnu. Bile su uspešnije nego što su se nadale i opasno su se približile Sarajevu. Kada se činilo da će grad neizbežno pasti u njihove ruke, Nikola je bez upozorenja povukao svoju vojsku, tako da su se i Srbi morali povući. Naredne godine, kada je srpska vojska bila prinuđena da se preko crnogorskih i albanskih planina povlači prema moru, kralj Nikola izdao je naređenje svojim perjanicima da spreče narod da daje ili prodaje hranu izgladnelim srpskim vojnicima. Januara 1916, Nikolin sin Petar predao je Austrijancima Lovćen, a njegov otac je najpre doveo crnogorsku vojsku od pedeset hiljada ljudi u takav položaj da su je Austrijanci morali zarobiti, pa je potom i sam napustio zemlju. Odnosi između njega i Austrijanaca nisu više bili dobri, ali on im je ipak predao svoju vojsku, plašeći se da će ga, ako poput Srba izbegne na Krf, ona zbaciti. Pobegao je u Francusku, gde su mu vlasti dopustile da ostane, pre svega da bi ga držale na oku; Austrijanci su zauzeli Crnu Goru, donoseći joj smrt, glad i bedu. Kada je predloženo da se Crnoj Gori, poput Belgije, pošalje pomoć u hrani, Nikola se usprotivio. „Neka čekaju“, rekao je, „a kada kucne čas mog povratka, vratiću se sa zalihama svega i svačega i svi će me voleti “ U to vreme žena koju smo sreli u planini bila je u koncentracionom logoru i gledala svoju kćer kako umire.

Dogovorili smo se s Konstantinom da se nađemo ispred dvora, ali on se nije pojavljivao; bilo je više nego neprijatno čekati ga pored ovog podsetnika na jedan posebno gadan izraštaj slovenske istorije, pogotovu stoga što je Konstantin najverovatnije kasnio jer je pokušavao da utvrdi kakve su vesti o situaciji u Albaniji, po svemu sudeći, još jednom znaku da sudbina nije Slovenima previše naklonjena. „Hajde da pređemo na drugu stranu“, reče Savo, „pa da pogledate kuću u kojoj se rodio kralj Aleksandar.“ To je dosta prostrana zgrada, nešto manje stroga i kruta od većine crnogorskih kuća. Možda je bila inspirisana sećanjem na opuštenije srpske seoske kuće koje gledaju na bujnu travu a ne na bezmerje kamena, jer nju je sagradio Petar Karađorđević pre nego što je postao kralj Srbije, kada je ovde 1883. godine došao da organizuje crnogorsku vojsku. Nikola je bio oženjen vrlo lepom ženom koja je poticala iz plemena poznatog po pameti i ponosu; a njen brat, Vukotić, bio je omiljen u Crnoj Gori zbog razvijenog osećanja za opšte dobro i svoje čestitosti u poslovima. Nikola i ona imali su nekoliko lepih kćeri koje je on razaslao širom Evrope ne bi li unapredio svoju spoljnu politiku. Jedna je postala italijanska kraljica i imala nesrećan život. PoŠto je ta boginja, naviknuta na klasično lepu nošnju svog naroda, izgledala čudno u šeširima velikim poput poslužavnika za čaj i haljinama koje su je pojasevima od čupave tkanine delile nadvoje, smatrali su je nekultivisanom i urođeno prostom. Druga se udala za jednog austrijskog aristokratu, treća i četvrta za ruske velike knezove, a peta,

Zorka, data je Petru Karađorđeviću, samo zato da bi se oslabili Obrenovići i tako izazvale nevolje u Srbiji.

Petar je za nju podigao ovu kuću, preko puta dvora njenog oca. Sada je to oficirski klub; a mladi Srbi i Hrvati, zračeći svečanim slovenskim militarizmom, pribijali su se uza zid da bi nas propustili da se popnemo uz stepenice do prostorije u kojoj je kneginja Zorka, jedva nešto starija od njih, rađala svoju decu i umrla. Bila je to dugačka, niska soba sa tri prozora, otvorena prema zelenilu koje je krasilo ovu slepu ulicu kraljevstva koga više nema. Leti, kada je lišće skrivalo palatu, svako ko bi ušao u ovu prostoriju poverovao bi da se zapravo nalazi van grada. Moglo bi se zamisliti da je žena koja je imala dobrog muža, što je Petar, na svoj trezven i zreo način, sigurno bio, mogla biti srećna dok je ležala u njoj, osećajući trudove poništene korisnim ishodom; a pomalo je i zastrašujuće razmatrati koliko je dobila što je umrla mlada.

Od petoro dece koje je rodila u ovoj sobi, troje je ostalo u životu. Najstariji, Đorđe, provodi već mnoge godine u tami. Jelena se udala za velikog kneza Konstantina, videla kako ga boljševici ubijaju, razišla se sa porodicom i sada živi u izgnanstvu. Aleksandar je ubijen u Marselju. Te tragedije možda bi i izdržala. Njene fotografije izložene na zidu pokazuju da je bila od junačkog soja. Bilo bi joj mnogo teže da izdrži očevu zlobu koja se jasno pokazala u Bombaškoj aferi 1907. godine. Tada je njen muž Petar Karađorđević već bio na srpskom prestolu, Srbija je postajala uspešna, i time je izazvala Nikolinu zavist. Takvo stanje pogodovalo je austrijskim planovima; jer Austrija je nameravala da anektira Bosnu i Hercegovinu čim to bude moguće, a biće slobodna da to učini ako se Evropa uveri da je Beograd leglo kriminala i korupcije i da ne zaslužuje da mu se povere nove teritorije. Osim toga, Austrija je želela da liši Srbiju eventualnog saveznika, pa je podrivala bratsku ljubav koju su obični Crnogorci osećali prema njoj. Zbog toga je Nikola izjavio da je žrtva bombaške zavere.

Bombe su nesumnjivo postojale. Bile su poslate u običnom prtljagu na dva granična prelaza, gde su, kako bi i najnaivniji zaverenik mogao pretpostaviti, bile otkrivene. Osoba po imenu Nastić, kojoj je izuzetno dobro odgovaralo to ime[484], prijavila je njihovo postojanje. To stvorenje izvrsno pokazuje do koje je mere zavisnost od velikih sila degradirala one stanovnike Balkana koji nisu bili junaci. Nastićev deda špijunirao je svoje sunarodnike Srbe za račun Turaka, njegov otac špijunirao je svoje sunarodnike Srbe i Hrvate za račun austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini, a on sam špijunirao je svoje sunarodnike Srbe, Hrvate i Crnogorce najpre za račun bosanske vlade, a potom i za austrijsko ministarstvo spoljnih poslova. Tvrdi se da je najbolja stvar koju je ikada učinio krađa jednog dvogleda u Bečkoj operi. Pominjao se na zloglasnom veleizdajničkom procesu u Zagrebu. On

je profesoru Fridjungu, austrijskom antislovenski raspoloženom istoričaru, dostavio dokaze koje je profesor, s obzirom na to da je bio pošten čovek, potom morao da odbaci kao falsifikat. Bio je odgovoran i za štošta drugo, naročito u Sarajevu, što je mnoge izuzetne Slovene odvelo u zatvor ili u smrt. Nastić je utvrdio da je bombe grupi crnogorskih izdajnika, koji su nameravali da njima dignu u vazduh kralja Nikolu i njegov dvor, poslao princ Đorđe, najstariji sin Petra Karađorđevića. To je naravno bila čista besmislica. Porodica je princa Đorđa već znala kao osobenjaka i on je bio pod strogim nadzorom, a u to vreme je njegova sestra Jelena, kojoj je bio duboko odan, bila u poseti svom dedi. Ali priča o zaveri postigla je cilj. Dodatno je ocrnila Beograd i ime Karađorđevića, a Austrija je postala još velikodušnija u slanju pomoći Crnoj Gori. Zahvaljujući zaveri Nikola je mogao da pobije priličan broj Crnogoraca, a još veći da baci u zatvor. Dvojica takvih počivali su u grobovima koje smo videli kraj puta na izlazu iz Andrijevice.

Napustili smo tu skromnu i tragičnu kuću i šetali gore-dole izbeljenom ulicom ispred dvora, osećajući u nozdrvama strašni zadah Evrope 19. veka. Gangrenozni leš Austrije zarazio je Crnu Goru, a činilo se da se Crna Gora osvetila na drugom pripadniku carskog roda. „Čudno je i pomisliti da je sa našeg dvora, koji je sve samo ne veliki ili uticajan, Rusiji došla propast. Zar to niste znali? Najstarija kćer kralja Nikole, Milica, bila je udata za velikog kneza Petra, i vremenom je počela da se zanima za *coulisses*[485] vere, za svakog kaluđera ili sveštenika koji je tvrdio da zna nešto novo o vizijama i čudesima. Zbog tih njenih sklonosti neko joj je doveo Raspućina, i ona, i njena sestra, velika kneginja Anastazija, odvele su ga carici. To je veoma čudno, jer naše žene su obično vrlo razumne. Ali, hajdemo u dvor; sada je muzej i mada u njemu nema ništa posebno značajno, možemo ga videti dok čekamo gospodina Konstantina.“

To je svakako bila promena, ali i ona je, kao i čitav taj čas, odisala smrću. Jer istog trenutka kako smo kročili u dvor, osetili smo ne smrad, ne avetinjski eho slaboumnosti, već blagi miris koji nas je podsetio na pad treće imperije. Sistem provincija, odnosno banovina, koje je uspostavio kralj Aleksandar, priključio je Cetinje onoj čije je sedište bilo u Sarajevu, gde Muslimanska stranka ima veliki uticaj; tako da se i o državnom muzeju Crne Gore, koji uglavnom sadrži eksponate iz petovekovne borbe sa Turcima, stara Turčin koji se drži svoje vere i nosi fes. On nije bosanski musliman, već pravi osmanski Turčin. To veliki broj Crnogoraca doživljava kao uvredu svoje prošlosti. Osim toga, tome se može prigovoriti iz jednog sasvim drugačijeg razloga. Turski gospodin nije trofej koji treba javno pokazivati. Bilo bi mnogo milosrdnije da je u tu svrhu zadržan stari običaj da se okrugla kula na brdu iznad manastira ukrašava muslimanskim glavama pobodenim na kočeve.

Na prvi pogled s njim je sve bilo kako treba; punačak i s rupicama na obrazima, proveo nas je muzejem sa istinskom i nenametljivom ljubaznošću, govoreći onaj istočnjački francuski, sladak poput slatkog od ružinih latica. Ali svaki njegov pokret pokazivao je savršenu prilagođenost sistemu koga ovde nije bilo, kome nije mogao služiti i koji ga nije mogao nagraditi. U dvorskoj trpezariji bila je izložena Nikolina kolekcija istočnjačkog i zapadnjačkog oružja. Kolekcija je poprilična zbog toga što je trgovački put od Dubrovnika do Carigrada prolazio kroz Crnu Goru, a Crnogorci su često naplaćivali prolazak uzimajući od putnika neko novo, dotad neviđeno oružje. Oprobavajući sečivo jatagana ili prikazujući primitivni, ali oštrouman način za punjenje neke stare puške, čuvar muzeja pod fesom kretao se duž eksponata s ponosom i opuštenim uživanjem u tehnici kojom su ljudi ovladali i koja je bila značajna u doba individualističkog načina ratovanja, kada se čovek oslanjao na svog konja, svog kovača i svoju hrabrost. Pošto je takvo doba prošlo, ona više nije bila ni od kakvog značaja, jer nikome više nije bila potrebna.

To bi se moglo lako osporiti, moglo bi se reći da pilot mora da se oslanja na svoj avion, svog mehaničara i svoju hrabrost i da zato postoji i most između tog doba i ovog današnjeg. Ali u životu avijatičara nema opuštanja, on ne zna ništa o turskom klackanju između grozničave delatnosti i dokolice, između aljkavosti i elegancije. Iskusni ostareli pilot nimalo ne liči na pašu koji se bliži času svog uzdizanja u muhamedanski raj. Na licu zapadnjaka pokazivaće se više, ali i manje. Nema kraja dokazima da je duhovni svemir Turaka nestao. Negde u visini njegovog lakta, dok je prstom prelazio preko sečiva sablje, nalazila se posmrtna maska nekog paše koji je u Crnu Goru stigao bez tela. Nije bila nimalo nalik na azijatsku; da su mi rekli da pripada Luju Napoleonu I odmah bih poverovala; i doista, taj paša nije ni bio Turčin, već Poljak čiji je jedini motiv da se bori na strani Turaka bilo to što su oni bili neprijatelji poljskog dušmanina – Rusije. U staro doba Turci su sa ogromnim uživanjem koristili svoju tajnu službu, jednu od najboljih koju je svet ikada video, da omraze među hrišćanima okreću sebi na korist, omraze koje su im se činile tim smešnije što su stalno bile prožete tupavom zlatnom niti čežnje za mirom i težnjom ka skladu. A ako je takva tajna služba postojala i danas, ona bi samo mogla utvrditi da je uzajamna mržnja hrišćana postala drukčija i sirovija, da se iz nje više ne može tako cinično izvlačiti korist, jer su i sami hrišćani postali cinici, a centar za koji bi ona radila prosto bi iritirao svojom ravnodušnošću prema finesama, svojom usredsređenošću na ekonomska i finansijska pitanja, daleko ispod dostojanstva ljudi koji su prezirali trgovinu.

Čuvar je izgledao strašno dok nas je vodio na sprat, u privatne odaje kraljevske porodice, gde su bili izloženi predmeti koji bi istoričara naveli na pogrešan trag;

jer jedan čovek koji je kao sluga radio u palati rekao mi je da je u vreme kada je kralj tu živeo sve izgledalo drugačije, da je većina njegovih stvari sklonjena kada je otišao, da su nameštaj koji smo gledali poklonile strane kraljevske porodice i da ga Nikola nikada nije koristio. Ali čak i takva, ova postavka je imala svoje blistave trenutke. Velike prostirke od kože polarnih medveda leže na podu primaće sobe okrečene u nevino plavo, a na stolicama sa vezom ističe se slovo N, za Nikolu, kao i za Napoleona; na zidovima vise porodični portreti i portreti savremenika, uglavnom fotografije izbledele do svetlosmeđeg tona pileće čorbe, i slike na kojima su umetnici s fotografskom preciznošću pokušali da predstave tkanine, naročito one bleštave, od kojih je bila napravljena odeća njihovih modela, svih u sedećem stavu. Upravo je kod tih neobećavajućih eksponata čuvar iskazao svoju tursku senzualnost, tako jednostavnu da je izgledala kao svoja sušta suprotnost.

„Regardez la pluche![486]“ reče on ispred slika čak i ne pokušavajući da sakrije da mu voda ide na usta. „*Le satin! Lafourrure! Les bel-les fem-mes!“*[487] A ispred izbledelih fotografija izgovarao je titule: *„Son altesse le Prince, sa majeste la Reine Imperatrice*“[488], pretvarajući svaku naslikanu osobu u sultana ili sultaniju, izvaljene, pod zlatnim kupolama, na svilenim jastucima. Pošto smo bili zapadnjaci i stoga opsednuti sekundarnim značenjima, pitali smo se: „Kakve su snove ti materijali i titule izazivali u ovom Turčinu te je tako očaran?“ Ipak, nismo bili u pravu. On je jednostavno bio oduševljen jer je pliš mek, a saten odbija svetlost, jer je krzno glatko i toplo, jer se dragulji raznobojno presijavaju, jer su lepe žene lepe i žene, jer je bolje biti knez ili car nego rob; dokaz njegove prijatnosti i dobroćudnosti bio je to što se trudio da pokaže svoje ushićenje u ovoj prostoriji, pošto je ona nekad bila posvećena pompi i eleganciji, mada u tome nije bila naročito uspešna. Ali baš tu se pokazao kao pravi Turčin, jer Turci će se okupljati u svakoj kafanici koja se nalazi u blizini neke prirodne lepote, recimo pored nekog šumarka ili vodopada, čak i ako su najjadnijeg izgleda – ako se sastoje od nekoliko kržljavih stabalaca ili jedva primetnog traga vode koja kaplje ispod nekog kamena – i podsticaće u sebi oduševljenje tom navodnom lepotom. Bio bi za preziranje kada bi gledao sopstveni narod kako napušta takav dar i poput ludih, slabih zapadnjaka počinje da istražuje i analizira, da korača stazom raznih neprijatnosti, kakav je, na primer, mentalni napor. U njegovom nastojanju da očuva taj dar bilo je nekog junaštva, mada su portreti koji su sada bili jedini njegov objekat jednako avetinjski, bilo da su u pitanju izbledele fotografije ili slike preterano jakih boja.

U muzeju je bilo još posetilaca, pa smo se tako Savo, moj muž i ja našli sami u maloj sobi koja je nekada pripadala jednoj od princeza. U njoj su se isticali jedan pijanino i jedan goblen na kome je Verdi prikazan s belim kamašnama; prozor te sobe gledao je na vrt dvora koji je sada bio javni park, u kome su se ipak sušili

nečiji krevetski čaršavi. Razmišljala sam o hiljadama muškaraca sa fesom i ženama sa feredžom koje sam videla u Sarajevu kako se očajni razilaze jer su ih predstavnici nove Turske gledali hladno, saopštivši im da je stara Turska njihova mati mrtva i sahranjena. Upitah Sava: „Da li je ovaj čovek nesrećan što stare Turske više nema?“ „Jeste“ odgovori Savo, „i to se vrlo jasno videlo kada nas je nedavno posetila grupa turskih novinara. Ovaj nesrećnik mnogo je od toga očekivao, jer ovdašnji muslimani nikako ne mogu da shvate, znate, da su ih se Turci iz Turske potpuno odrekli. Ubeđeni su da ih jugoslovenska vlada sprečava da održavaju vezu sa svojom braćom po veri. Jadnik je danima pričao samo o tome i pravio grdne planove za njihov doček. Ali kada su stigli, nisu bili nimalo skloni da dođu i vide ga preko reda, tako ih je morao čekati nekoliko sati. Bilo je očito da ga je susret duboko zaprepastio, jer naši muslimani ne mogu da shvate da se Turci iz Turske oblače kao hrišćani; a kada im je održao govor koji je pripremio, oni nisu odmah odgovorili, već su mu najpre rekli: ’Šteta je što nosite fes. Ataturk ne želi da nosimo fesove, a mi danas sledimo njega.’ Potom ih je odveo da vide zbirku, i pokazao im gipsanu masku pašine glave, kao nešto zbog čega bi trebalo da im bude vrlo žao, jer je jadnik bio dobar sluga sultanov i Muhamedov, a Crnogorci su mu odsekli glavu i napravili masku da bi mogli da se nasladuju nad njom. Ali turski novinari nisu hteli ni da čuju za to, već su rekli: ’Mi se radije ne bismo time bavili. Ratovao je za nas i odsekli su mu glavu. Ali on je bio taj koji je u Evropu doneo civilizaciju u koju spada odsecanje glava, a Ataturk nas je naučio da se time ne ponosimo.’ Njihova poseta muzeju nije bila preveliki uspeh, a jadni čuvar mislio je da je večera koju smo im priredili u ovdašnjem hotelu takođe bila sve samo ne uspešna. Jer mi ovde imamo jednu posebnu vrstu šunke koju su oni jeli u velikim količinama. To je za čuvara bilo nepodnošljivo. On je vrlo pobožan musliman i ne samo da prostire ćilim i moli se u određeno vreme, već poštuje i sve zabrane, tako da mu je sigurno bilo strašno da gleda Turke kako jedu svinjetinu, najnečistiju od svih nečistih stvari, kako je utvrdio Prorok. On ne pije ni vino, a novinari su popili poprilično rakije. Ali on je vrlo učtiv čovek; ustao je i rekao da mora da ide jer mu nije dobro; a i oni su bili učtivi: rekli su mu da se nadaju da će mu uskoro biti bolje. Ali, potrajalo je; danima je bio prosto bolestan.“

Priljubih lice uz prozorsko okno. Dole u parku jedna žena klečala je pored čaršava opipavajući ih da vidi da li su još vlažni; mora biti da ih je prostrla još u zoru čim je verovala da su se dosad mogli osušiti. Iza dva razigrana deteta polako je išla jedna devojka tužnog lica, verovatno nemačka ili italijanska guvernanta. Bolje je raditi najteže poslove ili biti izgnanik nego proživljavati ono što je ovaj Turčin proživljavao: otkriti iznenada da su svi osim njega napustili ona uverenja koja je preuzeo od svojih roditelja i naučio u školi i na čemu je zasnivao svoj stav

prema svetu i ljudima. To je bilo siromaštvo poput onog kada čovek nema ni hleba, koje ubija čak i glad, jer pitanje kako živeti sutra predstavlja zagonetku kojoj nema rešenja. Rekoh samoj sebi: „To se uvek događa kada nacionalne vrednosti nekog naroda izgube značaj. Naravno da su turska verovanja morala izgubiti nakadašnju vrednost. Okrutnost i sladostrašće, mada često udruženi sa uzvišenim stvarima kao što su hrabrost i lepota, očito nisu dovoljni. Mora se dopustiti da smrt odnese ono što je mrtvo; ako neka civilizacija ne može da se održi, ona mora propasti.“

Posle nekoliko trenutaka ubeđenosti da ne mislim ni o čemu, da samo posmatram ženu koja je skupljala čaršave i devojku kako doziva decu i kako ubrzava korak jer se ona nisu osvrtala, moje srce zadrhta. Mora biti da sam sve vreme razmišljala o mnogim stvarima, od kojih nijedna nije bila prijatna. Rekoh sebi: „Moja civilizacija ne sme da umre. Ne treba da umre. Englezi imaju sistem vrednosti koji je dragocen, osmanski nije bio takav. Znam da su bolesni poput gubavaca u poređenju sa savršeno zdravim ljudima. Ne predaju se osećanjima i radu onako kako bi trebalo, nedostaje im spremnost da žrtvuju svoja pojedinačna prava radi zajedničkog dobra, ne prihvataju kako treba osećanja drugih ljudi. Ipak, oni su na strani života, vole pravdu, mrze nasilje i poštuju istinu. Nije uvek tako kada se radi o odnosu prema Indiji i Burmi; ali to nije njihova mana već mana imperije, koja omogućuje čoveku da poseduje stvari koje ne može kontrolisati. Ali između sebe, u odnosu prema stvarima koje su u njihovom domašaju, naučili su deo hrišćanske lekcije o našoj sklonosti da razapnemo dobrotu na krst, i da stoga moramo prevazići i pobediti svoje varvarstvo. Tom mudrošću zaslužili su da njihova civilizacija ne propadne.“

Savo mi reče: „Tamo je skladište na koje bih voleo da obratite pažnju. Godinama su u njemu stajali kovčezi ispunjeni vrednom odećom i nakitom, ličnom svojinom Nikole i njegove porodice, koju su ostavili kada su u žurbi napustili Cetinje i otišli u Skadar. Koliko god da su naši ljudi siromašni i naviknuti na pljačku kao na sastavni deo ratovanja, niko te stvari nije ni taknuo. Smatrali su da im je ispod dostojanstva da uzmu ono što pripada njihovom nedostojnom kralju.“ To je bila impresivna priča, ali njegov ton i profil oživeli su samo jednoličnu kolonadu crnogorskog junaštva, njegov zamorni hram pobede. Osetih neraspoloženje koga sam morala da se rešim ako nisam želela da se nađem u istoj nevolji kao i Turci. Ako želim da moja civilizacija preživi napad na sebe a iz ovog putovanja shvatila sam da će biti napadnuta, čak i ako ranije nisam u to verovala trebalo je da budem spremna da se za nju borim. Ta nužnost neće biti umanjena zato što je ta borba značila žrtvovanje većine suptilnih varijacija koje intelekt voli da nameće instinktivnom životu. Morala sam da budem spremna da se borim za

nju čak i ako mi to bude odvratno, jer je suština civilizacije nesklonost nasilju, te će me, svakako, i kada je budem branila, navika terati da strepim da je zapravo izdajem.

„Mora biti“, reče Savo, „da je Konstantin stigao.“ Kada smo sišli, automobil je već bio tamo, a Dragutin i Konstantin sedeli su u njemu u istoj, zloslutnoj pozi: prekrštenih ruku i spuštenih brada koje su im gotovo dodirivale grudi. „Gospode Bože“, reče Savo, „Šta je ovaj ludak iz Beograda sada smislio?“ Moj muž pođe napred i upita Konstantina: „Jeste li saznali šta se dešava u Albaniji?“ „Ne“, reče Konstantin. „Uspostavio sam vezu sa svojim ministarstvom u Beogradu, ali oni ne znaju ništa.“ „Taj razgovor je potrajao“, reče Savo. Konstantin skoči sa svog sedišta poput čupavca iz kutije. „Nije! Nije trajao ni dvadeset minuta; ne, nije trajao ni petnaest minuta! Čudim se da pričaš o našem telefonskom sistemu pred strancima! Posle sam imao puno drugog posla. Puno posla“, reče on gledajući ubilački u Dragutina. „Ali“, reče Dragutin, „slušajte, zaboga. Na Cetinju nema benzina. To je zbog jučerašnjeg Sokolskog sabora. A ja imam dovoljno da vas spustim niz Lovćen do Kotora i Budve, gde mogu nabaviti koliko god mi treba. Ali, ne! Morali smo ići naokolo i zaći u svaku steničavu krčmu i buvaru, u svaki kokošinjac koji sebe zove automehaničarskom radnjom, i moliti za ono malo konjske pišaće koje su uspeli da nahvataju u kantu za benzin, da bismo imali dovoljno da odemo do mora i vratimo se. I tako je otišlo celo jutro.“ „On ništa ne zna“, reče Konstantin nadmeno. „Ja sam iskusan putnik, znam sve puteve u Jugoslaviji, Švajcarskoj i Francuskoj. Vozio sam puno i sam, znam kako se to radi; uvek treba imati dovoljno benzina i za odlazak i za povratak.“

Znala sam da i njemu samom sopstvene reči zvuče beskrajno glupo, i da se vozio naokolo po Cetinju zato što je hteo da se baci na nešto, bilo šta, a da se pred njim isprečila samo Dragutinova volja. „Pa u Kotoru ili u Budvi sigurno ima benzina“, reče Savo. I on je bio na ivici, i on je želeo da povredi i uvredi srpskog zvaničnika koji je predstavljao jugoslovensku vlast nametnutu Crnoj Gori. „To ti kažeš“, reče Konstantin, „ali otkud znaš? Ja imam ogromno iskustvo, a opet ne mogu tako nešto da tvrdim “ Nekoliko puta potom ponovili su isto to na malo drugačiji način, i nije izgledalo da će ih bilo šta zaustaviti, pa stoga rekoh: „A idemo li sada pravo na Lovćen?“ Moja intervencija nije bila tako uspešna kako sam se nadala. Savo pogleda niz put i reče glasom koji je od ljutnje sekao poput oštrice polomljenog stakla: „Vidi šta se desilo dok si jurio naokolo po Cetinju misleći da nigde na Jadranu nema benzina.“

Stenoviti amfiteatar koji okružuje grad beše utonuo u visoki bedem magle. „Sada“, reče on, visoko uzdignute glave, „oni sigurno neće videti Lovćen koji ima najlepši pogled na svetu, kakav vi u Srbiji nemate nigde. Neće videti ni grob

vladike Petra. Neće videti Njeguše koji su kolevka naše kraljevske dinastije.“ „Može biti“, reče moj muž, „ali razlog neće biti to što ćemo kasno krenuti, jer ta magla tamo stoji celo jutro.“ Savo ga pogleda s nevericom, ali bio je intelektualac do te mere da ga je bilo lako ubediti. „Siguran sam u to što govorim“, reče moj muž; „video sam je još jutros u sedam, dok sam se brijao.“ Kada je Dragutin čuo od drugih šta je moj muž rekao, pogleda ga kao da mu je odjednom sve postalo jasno. Kasnije mi reče da je šteta što je moj muž bankar i što ja pišem knjige, jer bismo bili izuzetno dobri trgovci. „A sada“, reče moj muž, „neka nas Dragutin poveze tamo gde je magla najređa, da vidimo ono što se može videti.“

BUDVA

Stajali smo na planinskom obronku, u okrugloj ćeliji u kojoj smo bili nas dvoje, Konstantin i Savo, jedan obelisk i jedna zakrivljena balustrada. Neka tajanstvena i ćudljiva sila uklonila je svu maglu oko ćelije u krugu od oko dva metra tako da se sve što je bilo unutar njega moglo jasno videti, a ono što je bilo dalje baš nikako. Automobil na putu bio je samo obris koji se ne bi mogao prepoznati da Dragutin nije stajao pored njega i povremeno nestrpljivo pritiskao sirenu. Malo pre toga Savo nam je tužno rekao: „Uveravam vas da je pogled sa ovog mesta obično veoma lep, doista veoma lep“, a onda je između njega i Konstantina nastala ona vrsta rasprave koja im je dolazila lako i nikako nije htela da se okonča.

„Kažem vam“, reče Konstantin, „da treba da idemo pravo dole do mora. Znam sve o ovakvim maglama. Dugo sam živeo u Ženevi i često sam posmatrao maglu kako nadire dolinom Rone; znam da se, kad je ovakva, ne diže. Nema smisla da ih vodimo na Lovćen. Neće videti baš ništa.“ „Kakve veze ima Švajcarska sa Crnom Gorom?“ upita Savo. „Ona leži severnije i u središtu kontinenta. Uslovi nisu isti. Ovde je kao u Abruciju[489], koji poznajem vrlo dobro, i vrlo je moguće da se magla poput ove odjednom podigne, a onda će moći da zaista uživaju u najlepšem pogledu u Jugoslaviji.“ „Ali nema smisla ići dalje u planinu, neće videti ništa, baš ništa“, reče Konstantin, „siguran sam, jer u Švajcarskoj uopšte nije tako kako ti zamišljaš; magla koja dolazi dolinom Rone ista je kao i svaka druga magla, po njoj možeš proceniti sve ostale magle, a ja sam ih, kažem ti, proučavao godinama.“ „Ali mora im se pružiti prilika da vide Lovćen, jer je pogled s Lovćena zaista najlepši“, reče Savo. „Ovdašnji uslovi mnogo su sličniji onima u Italiji nego onima u Švajcarskoj, a tamo se ovakva magla začas digne.“ Dok su tako razgovarali, činilo se da Konstantin postaje sve niži, a Savo sve viši.

Moj muž i ja se udaljismo i posle samo nekoliko koraka nađosmo se u samo našoj, odvojenoj ćeliji. „Možda smo likovi iz *Razoritelja*[490] Etel Smit?“ reče on. „Ili putujemo starom podzemnom železnicom, kakva je bila u doba kad sam bila dete“, rekoh, „i u tom slučaju ko zna gde ćemo završiti.“ Iznad nas začu se meki topot kopita, Dragutinova sirena zatrubi, čulo se neko motanje i uzvik upozorenja i iznenada pred nas iskrsnu jedan seljak sa konjem natovarenim drvima, praćen oblakom prijatnog mirisa. „Pogledaj“, reče moj muž, „on nosi ogroman buket narcisa!“ Mi pođosmo za njim, tek toliko da budemo sigurni da ni Savo ni Konstantin neće moći da čuju moj jadni srpski, a onda ga pozdravismo i zamolisnio ga da nam proda malo cveća. On odgovori: „Rado, ali ne mogu vam prodati sve, nosim ga svom sinčiću.“ Bio je pravi div, a lice mu je bilo tako surovo da se pre moglo pomisliti da se njegov sin igra samo ručnim bombama.

Stajali smo beskrajno zadovoljni, mirišući hladne cvetove, kad više nas začusmo uzbuđene glasove. „Hej! hej!“, vikao je Konstantin i onda uskliknuo: „Pa to dvoje uvek moraju nešto da izmisle!“ Mi se oglasismo i krenusmo ka njima nerado, jer čim se uveriše da nam se ništa nije dogodilo, oni nastaviše svoju raspravu o razlikama i sličnostima Švajcarske i Abrucija. Kada ugledaše narcise zastadoše. „Gde ste ih našli?“ nasmeja se Konstantin željan da čuje neobičnu priču. „To je zaista neočekivano od jednog engleskog bankara: da će se, ako po magli odluta među stenje, vratiti s naručjem punim cveća.“ “To je zbog bankareve žene“, reče Savo. Kompliment je bio škrt, ali je dobra namera bila očita. „Toliko ste pričali da niste ni osetili njihov miris dok su prolazili“, naruga im se Dragutin. „Ja sam ga se nadisao, i bio je poput tamjana u crkvi. A sad se okrenite i pogledajte! Nemojte opet da počnete raspravu, jer ćete ovo propustiti!“

U magli pod nama pojavi se jedan srebrni oblik, poput kose koju je neka nevidljiva ruka držala nedaleko od nas, nešto nalik na ogroman i neprirodno iskrivljen mesečev srp. Rastao je na naše oči i mi odjednom shvatismo da je to zakrivljena ivica zaliva. Uskliknusmo od čuda, jer nam se učinilo da ono što smo videli stoji visoko iznad horizonta. Prizor izblede i izgubi se, ali na drugom mestu ukaza se medaljon plavog mora u koji je bilo utisnuto ostrvo, koji takođe odmah nestade, a u narednom procepu ugledasmo ponositi nos jednog terasastog rta kako pada u blistavi trag sunca. Potom se zid ponovo zatvori i mi se opet nađosmo u našoj ćeliji. „Ma nema nikakve koristi od stajanja ovde!“ povika Dragutin. „Uskačite! Uskačite! Dole u Budvi je divan dan! Hajdemo odmah, jer inače nećemo imati vremena da se okupamo pre ručka!“ Spustismo se u teatralnu bleštavost sunčeve svetlosti. Pored puta nalazila se žandarmerijska stanica koju su Austrijanci delimično sagradili 1914. Kroz njene nezavršene prozore blistali su dijamantski talasi. Ispod nas videli smo Budvu, ozidani grad na poluostrvu, malu belu kornjaču naspram plavog mora. Zbog zlatne žutilovke čije su se metlice pružale iz svake pukotine koju motika nije dotakla sunce se činilo još blistavijim; ponovo smo stigli u područje kakvo danima nismo videli, gde se zemlja obrađivala i bila tako plodna da su prema njoj čak i divne njive oko Podgorice izgledale jadno. Vinogradi i maslinjaci ovde su bili opojni poput vina i gusti poput ulja, a terase su se uobraženo nadimale od žita. Dalmacija nije naročito plodna, čak ni ovde na jugu, ali mi smo je gledali očima naviknutim na Makedoniju i Crnu Goru, u kojima je prizor takvih njiva potpuno prekrivenih slojem zemlje, dubokim bar tridesetak santimetara, predstavljao nešto gotovo nezamislivo. More nas je takođe iznenadilo svojom slobodom i bogatstvom. Udaljeni parobrod za sobom je ostavljao trag dima mnogo veći od sebe, jedna jahta pružila se poput lenjog albatrosa pored blistavog ostrva, a nešto dalje

nekoliko manjih čamaca jedrilo je po talasima. Postoje ljudi koji ne moraju da rade teško i bez predaha da ne bi umrli od gladi, koji putuju iz zadovoljstva; postoje ljudi koji mogu da kupe skupe predmete koji koštaju mnogo više od nekoliko obroka, koji rade stvari koje nisu neophodne, za koje se prave čamci da bi mogli da plove naokolo samo iz zabave. U Srbiji i Makedoniji zaboravili smo da takve stvari postoje.

Turci su upropastili Balkan, razorili su ga do te mere da je pitanje da li će posledice ikada biti otklonjene. Budva je jedan od manjih dalmatinskih gradova koji je ležao suviše južno i bio suviše izložen napadima s mora da bi Venecija u njemu videla neki poseban interes; ali osetismo da je to ipak bogat grad, neobično slobodan i siguran. Pijaca je na onom istom mestu na kome je, kako veruju arheolozi, bila i kad su Grci osnovali Budvu kao svoju koloniju. Pod lepim spoljnim zidinama grada, tu i tamo prekrivenim puzavicom sa crvenim cvetovima, stolovi su poređani u dva reda u senci visokih, krivih platana; pred njima na kamenim klupama sede seljaci odeveni u ovdašnju crnu nošnju. Šetala sam među njima obuzeta ogromnom radošću. Bili su siromašni, a njihova roba na svakoj zapadnoj pijaci smatrala bi se jadnom; ali oni nisu bili zgrčeni zbog krajnje ogoljene nemaštine i niko od njih pred sobom nije imao samo jednu jadnu gomilicu pasulja.

Prizor tog obilja, koliko god je ono bilo relativno, sve nas je obradovao. Žurno prođosmo ispod lava sv. Marka, koji je svoju otvorenu knjigu držao nad kapijom grada, i posvetismo nekoliko sasvim kratkih trenutaka razgledanju. Čim smo ušli u grad bili smo zadivljeni njegovim savršenstvom, njegovom neobičnom sličnošću sa kineskom kutijom: na prostoru od svega nekoliko kvadratnih metara nalazila se crkva iz 9. veka, uobličena strogom i ozbiljnom pobožnošću tog ranog doba, zid jedne bašte ogrnut runom crvenih ruža, i jedan ogroman platan iz čije su senke izlazile kamene stepenice i pele se do venecijanske tvrđave koja se na svom uzvišenom mestu kupala u suncu. Svako krenu na svoju stranu da kupi nešto što nam nimalo nije nedostajalo, samo iz radosti koju nam je nudila ta, kako nam se činilo, divna prilika za rasipanje. Kada smo se potom ponovo sastali ispred radnji, moj muž reče: „Pogledaj, draga, kupio sam ti srebrnu kopču albanske izrade“, a ja rekoh: „Pogledaj, kupila sam kupaće kostime za sve nas“, a Konstantin reče: „Pogledajte, kupio sam ova dva turska bodeža za svog malog sina, a prodavac mi je obećao da će ih zatupiti dok budemo ručali“, a Dragutin reče: „Pogledajte, kupio sam par svilenih čarapa svojoj ženi.“ Prošavši kroz gradsku kapiju Savo nam priđe govoreći: „U hotelu sam naručio za nas crvenog cipala i palačinke; ručaćemo na terasi među ružama, ali morate požuriti! Nećete stići da se okupate,

ručate i uhvatite brod u Kotoru, ako ne požurite!“ Pa ipak, naše oduševljenje je odjednom splasnulo, osećali smo se kao da je svet prazan i pust.

Preko planina, u Makedoniji, nije bilo ničega: ničega vidljivog. Ali tamo je ležalo ogromno skriveno blago Vizantije, čija je vrednost rasla tokom petovekovnog slovenskog ropstva, tako da mu je sada cena toliko visoka da se njime mogu finansirati istraživanja duha o kojima u siromašnijim zemljama ne može biti ni govora. Osećali smo se kao da smo izgubili veliku sumu novca, kao da je pred nama budućnost u kojoj moramo biti krajnje štedljivi i ekonomični.

Dok smo išli prema plaži, povremeno smo se osvrtali da pogledamo divni profil Budve, ostrvo zadovoljno smešteno u zalivu ispred nje, i tvrđavu Cre Gore koja se uzdizala iznad njih zauzimajući polovinu neba. Oko trideset ljudi, što odraslih što dece, nalazilo se na plaži; srećno i ne mnogo bučno brčkali su se u vodi ili prosto ležali na pesku, pokazujući ne posebno lepa, ali čista i čvrsta tela. Jedna devojka, koja nam je dala peškire i ulaznice za kabine, rekla je zadirkujući nas: „Toliko muškaraca i samo jedna žena. Pitam se kako ste to postigli“, a moji pratioci se galantno nasmejaše, kao da su u mom društvu iz doista romantičnih razloga. Kada smo izašli iz kabina vreli pesak pržio nam je stopala, a ljudi koji su lenjo ležali na peškirima gledali su nas sa smeškom dok smo skakutali prema moru. Nismo osetili nikakav šok prilikom ulaska u vodu, jer ona gotovo i nije bila voda, već mešavina vode i sunca. Polako nas je uvlačila u svoju čaroliju, najpre blažeći kožu, potom krv i na kraju mišiće. Svako je postupio u skladu sa svojim karakterom: Savo i moj muž otplivaše ka otvorenom moru poput pravih sportista, Konstantin se probijao kroz vodu kao snažan pas, a Dragutin se, uživajući u bogatstvu mora naspram reka u kojima se obično kupao, praćakao po površini.

„Dovoljno je biti živ“, rekoh mužu dok smo stajali ispred kabina cedeći kostime. „Da, sasvim dovoljno“, reče on. Konstantin izađe iz svoje kabine, nameštajući kravatu kao dendi, i reče: „Sada se osećam kao uspravan čovek. Znam da sam samo čist čovek, ali osećam se kao da sam i uspravan.“ Jedno dete se u prolazu saplete o njegovu nogu, a on ga zadrža da ne padne uhvativši ga za vrat. Dete mu zahvali čudnim, pevajućim rečima. „Ovaj mali je Čeh“, reče Konstantin dobroćudno gledajući za njim. „Većina gostiju su Česi“, reče Savo. „Vrlo su miran i pošten svet. Dolaze samo siromašniji, trgovci i činovnici, jer nema nekog velikog, modernog hotela, ali je njihovo ponašanje izuzetno.“ „Da“, reče Konstantin, „Česi su dobri; mi Jugosloveni im se smejemo, ali oni su vrlo dobri, oni su naša braća.“ Dva čoveka klimnuše glavama s odobravanjem gledajući pocrnele, zdrave ljude koji su ležali mirno i opušteno na podnevnom suncu. Dragutin izađe iz svoje kabine udarajući se po grudima. „Sada se osećam kao junak!“ reče on. „Gde su Turci, gde su Hrvati, gde su Švabe!“

Dok smo se vraćali u grad, Savo reče: „Sada kada ste videli kako Jadran izgleda leti, nadam se da ćete ponovo doći iduće godine i uživati kao vaš kralj Edvard (ne znam kakav je vaš stav u vezi s tim pitanjem i da li možda više volite da ga zovete vojvodom od Vindzora). Kada je on ovde došao svojom jahtom, ja sam bio zadužen za njegov boravak, pošto se moje područje prostire sve do Dubrovnika, i moram reći da mi nije mogla zapasti prijatnija dužnost. Vrlo mi se dopao. Nikada nisam imao priliku da se brinem za nekog vladara ili neku drugu javnu ličnost koja se više trudila da ne bude na teretu.“ Ispričao nam je kako se vojvoda potrudio da sazna da li će zbog njegovog prisustva u bašti jednog restorana policija zabraniti ljudima da plešu i kako je pomerio svoju jahtu usidrenu ispred jedne vile, jer je vlasnicima smetao veliki broj ljudi koji se okupljao da bi ga video. To je bio Savov način da oda poštovanje kupanju, ovom danu. Nije rekao ništa o tome kako se oseća posle plivanja, jer se to kosilo sa suzdržanošću koja je bila deo crnogorskog heroizma; ali da bi pokazao da se oseća prijatno, pričao je prijatne anegdote, a smatrao je da će za nas biti posebno prijatne one koje se tiču naše kraljevske porodice.

Seli smo za naš sto na terasi. Ruže su rasle oko drvenih stubova, ružičasti geranijumi, koji su mirisali na zemlju, bili su rasuti među salvetama. Kao aperitiv pili smo lokalno vino slično lakom portu, samo manje gusto. Savove uspomene, potpuno iskrene ali ipak nekako umetnički doterane, dobiše melanholičan prizvuk, a melodiju je zaključila molska fraza. „Ne, on nije mogao biti kralj“, rekao je sa sigurnošću; „bio je princ dostojan divljenja, ali nije zasluživao da bude kralj. To smo svi shvatili jedne večeri u Dubrovniku. Dok je sedeo za stolom, uručen mu je telegram koji nije bio za njega već za njegovog sekretara. Nismo mogli da verujemo svojim očima kada smo videli da čita telegram i potom ga baca sekretaru. Razumete li? Nije ga dao kelneru, nego ga je bacio sekretaru ovako.“ Spustivši potom ruku, tužno je zavrteo glavom i ispio svoje vino. „Ne, nikako nije mogao postati kralj.“

Još sam osećala na koži radost koju mi je podarila slana voda, svežina još ne beše napustila moje telo. Pred nas izneše veliki tanjir sa živopisnom ribom i drugu vrstu vina. Blag vetar donosio je miris ruža i nadimao bela jedra šest brodića koji su sa otvorenog mora plovili prema gradu. Konstantin, koji je sedeo pored mene, odjednom ustade: „Šta je ono? Pogledajte one automobile!“ povika on. Nedaleko od gradske kapije u senci palmi nalazio se prostor za parkiranje. Kada smo stigli, naš automobil bio je jedini na parkingu, a sada je pored njega bilo još šest-sedam automobila, mnogo skupljih nego što bi čovek očekivao da vidi u Budvi. „Pogledajte, na svakom je zastavica! To su diplomatska kola. Sigurno nisu došla iz Beograda. Postoji samo jedno mesto odakle su mogla stići, a to je Tirana. Baš bih

voleo da znamo šta se događa u Albaniji.“ Prestadosmo da jedemo pogleda uprtih u emajl i hrom koji su muklo blistali u senci palmi, u male lepršave zastave. „Da li je to je nešto važno?“ upitah neraspoloženo. „Naravno, mora biti da je nešto važno!“ uskliknu Konstantin. „Sigurno nisu sve diplomate iz Albanije došle ovamo samo da bi plivali na budvanskoj *plage!* Došli su u Jugoslaviju da bi mogli da telefoniraju i telegrafišu svojim vladama a da Albanci ne saznaju šta govore. Mislim da je situacija sa Albanijom vrlo loša, vrlo loša, a ne može ni biti dobra, jer su Italijani već jednom nogom u njoj.“

Savo reče: „Ponovo se događa ono što se događalo pod Turcima.“ „Kako možemo da saznamo šta se događa?“ jeknu Konstantin i s gorčinom dodade: „Da sam ja ovde predstavnik vlasti, ja bih već odavno znao, znao bih to istog časa kad se dogodilo.“ Nepomičnog lica Savo reče: „Ja nisam u policiji“, i možda bi opet došlo do oštre rasprave, da Konstantin nije uzviknuo: „A, setio sam se kako ću da saznam! Vidite onog čoveka koji stoji tamo, s druge strane puta? Dobro ga poznajem. Kažem vam da svuda imam mnogo prijatelja, a ovaj je iz Albanije, taj mali. Stefanopoli! Hej, Stefanopoli! On je Grk s kojim sam bio u Atini, i on zna sve jezike pa radi u jednoj od ambasada u Tirani. Hej, Stefanopoli! A, čuo me je!“ „Čula te je cela Dalmacija“, reče Savo.

Gospodin Stefanopoli, mahnuvši da bi pokazao kako mu je drago što vidi Konstantina, ali bez osmeha, priđe nam i zastade pod terasom, učtivo se naklonivši. Ne, ne može nam se pridružiti za ručkom. Pošto je već u Budvi, mora da poseti jednu svoju rođaku udatu za gradonačelnika. Bio je to uredan mlad čovek s filcanim šeširom, malo nakrivljenim povrh guste talasave kose i u lepo skrojenom salonskom odelu; zato je bilo čudno što je izraz njegovog lica bio onakav kakav se ponekad viđa u ilustrovanim časopisima i filmskim žumalima koji izveštavaju o stanovnicima oblasti izmučenih dugotrajno neblagonaklonom prošlošću. On je pre svega izgledao umorno; a takav umor javlja se i na licu često prebijane supruge pijanca kada začuje kako se njegov nesiguran korak bliži vratima njene sobe. Konstantin prestade da govori francuski i poče da ga zasipa pitanjima na modernom, krutom i uglastom grčkom jeziku. Mladić je odgovarao kratkim, jedva čujnim rečenicama; oči su mu potamnele, dok su mu se oko nozdrva pojavile bore. Isturio je donju usnu, izvadio iz džepa češalj i prošao njime kroz svoju talasavu kosu, a Konstantin je uzviknuo: „Znao sam da stvari sa Albanijom stoje loše. Vrlo loše. Došlo je do pokolja. Italijani su potkupili predstavnike vlasti, i oni su uhapsili četiri stotine mladića za koje se pretpostavljalo da mogu praviti nevolje kada Italija bude okupirala zemlju. Onda su objavili da su pohvatali komuniste koji su pripremali ustanak i sve su ih pobili. To je tako odvratno, tako užasno; sada više nema povratka.“

EPILOG

EPILOG

To je bio kraj našeg uskršnjeg putovanja. Pozdravili smo se sa Konstantinom u Kotoru i ukrcali na naš veliki, beli, biistavi brod. Pre nego što smo otišli na spavanje, još jednom smo bacili pogled na Dubrovnik koji sagledan kao slika na novčiću naspram beličaste tame zvezdane junske noći nije uopšte ličio na stvarni grad. Ujutru je dalmatinska obala klizila pored nas, gola poput kamenoloma, a u sumrak stigosmo u Sušak, luku iz koje smo krenuli. Narednog dana pošli smo za Zagreb kroz planine koje su, kada smo ih poslednji put videli, izgledale kao da ne znaju ni za šta osim za zimu, da su osuđene na sneg, a sada su bile boje lavlje dlake, tako spržene da se činilo da je podne jedino vreme koje tu postoji, a leto jedino godišnje doba. I sada, kao i onda, napolju ne beše nijednog ljudskog bića. U dolinama tako arhetipski pustim da su prizivale u pamćenje zaboravljena biblijska imena, kao što su Horeb[491] i Baka[492], tamnocrveno cveće i bezbojne stene treperili su u prozirnom vazduhu; sve ostalo beše izbezumljeno od vreline i nigde se ništa nije micalo. Planinski pašnjaci i borove šume hrvatskih brda, gde su čobanice sa šarenim maramama čuvale krave a drvoseče sa okruglim kapama vitlale sekirama, donele su predah ne samo oku već i plućima i mišićima.

Tri-četiri sata pre Zagreba sišli smo sa voza i proveli dan na Plitvičkim jezerima, najvedrijem i najbezbrižnijem od svih čuda prirode. Ovde je stvaralački duh prirode pokazao svoju najveću snagu kao i na Nijagarinim vodopadima, u Kanjonu Kolorada, ili na Materhornu; ceo predeo je nedirnut tragedijom ili užasom, u potpunosti posvećen radosti i lepoti. Šesnaest jezera, što velikih što malih, leže među travnjacima ili brdima obraslim šumom, povezana blistavim, raspevanim vodopadima koji su čas u vidu spiralnih stepenica, čas poput amfiteatara, a čas kanali, ali uvek vrlo lepi iako ne i veličanstveni. Teško je na ovom planu naći izuzetnu lepotu; Mocart je najveći deo svoje genijalnosti uložio u Suzanu, koja je ipak samo subreta, no nijedna umetnost ne daje mnogo mogućnosti za analogije sa prirodom. Ovde smo celo jedno jutro i jedno popodne šetali kroz zelene senke šume, kroz suštu svetlost i kroz jasne odbleske vode u zelenim senkama, i razgovarali o Konstantinu. Ovo mesto je na neki način njegovo otkriće. Tu je boravio kao dečak kada je ovo još bila Austrija i kada nije bilo turista, jer su jezera pripadala slovenskim varvarima, i on ih je često slavio u svojim delima. Neke njegove rečenice dolazile su nam u sećanje i bilo nam je teško jer su bile tako prikladne; oboje smo ga voleli, a sada je bio sasvim izgubljen za nas.

U našoj tuzi bilo je zbunjenosti i nelagodnosti. Ne bismo se više razišli ni da smo se žučno posvađali i da smo se pri tom sve troje poneli izuzetno ružno. Ali to se nije dogodilo; razdvojile su nas razlike koje nisu bile lične. Mi smo bili Englezi,

Konstantin je bio slovenski Jevrejin oženjen Nemicom. Pošto smo rasli u svetu koji nas je učio da civilizovan čovek prevazilazi takve razlike i rukovodi se u svom odnosu prema drugim ljudima pre svega njihovim individualnim osobinama, činilo nam se da smo se poneli detinjasto i nevaspitano dozvolivši da među nama dođe do otuđenja. Pa ipak, znali smo da to nije bilo ono presudno. istina je bila mnogo gora. Prošlost nas beše navela da zanemarimo rasne i nacionalne razlike jer nas ničim nije mogla upozoriti na neizbežne posledice sukoba nečijih dobrih namera i nečije opakosti; svi Evropljani tada su imali zajednički ideal moralnog društva. Svet se otada promenio. Sada različiti narodi i nacionalnosti imaju različite predstave o idealnom društvu, a one su tako oprečne da izazivaju uzajamno gnušanje i gađenje gore nego i najčudovišniji čin pojedinca. Moj muž i ja smatrali smo da je Gerdino crno belo, a njoj se naše belo činilo crnim; Konstantin je gledao našim očima, ali srcem je bio uz Gerdu, i nije bio u stanju da je obuzda onako kako pametan čovek treba da obuzdava glupog, jer se – kao pripadnik progonjenog naroda lišenog otadžbine – osećao inferiornim. To što je suština naših razlika bila političke prirode, a ne stvar pola ili novca, situaciju nije činilo lakšom već težom.

Kasno popodne, dok smo pili kafu i jeli hleb sa džemom od višanja na terasi naše sobe, svetlost postade čeličnosiva, jezero ispod nas se zatamne, a ciklonski vetar pretvori svaku krošnju u šumi u zavojiti šiljak. Taj prizor potom iznenada sakri zavesa bučne kiše. „Naše oluje su vrlo lepe“, reče kelner sa ponosom, „i obično traju tri dana.“ Iznenadio se kada smo pozvali automobil da nas odveze na stanicu. U udaljenijim krajevima Evrope čovek uvek nabasa na ostatke starih književnih pokreta: ovaj kelner, na primer, pripadao je eposi romantizma, mada je zapravo bio veoma mlad čovek. Činilo mu se da bismo, pošto smo bili dobrostojeći i obrazovani, morali slediti primer zaljubljenih iz *Jada mladog Vertera*, i na prvi zvuk grmljavine pasti jedno drugom u naručje, drhteći od emocija i mrmljajući ime nemačkog pesnika koji je napisao odu oluji, nesrećnog Klopštoka. Ljudima s prtljagom kakav je bio naš tri dana oluje teška da je moglo biti poput festivala u Bajrojtu[493].

Brzi voz doveo nas je u Zagreb pre mraka. U restoranu velikog, modernog hotela nedaleko od stanice ponovo osetismo, ovaj put još snažnije, odbojnost zbog preteranog obilja materijalnih dobara praćenog oskudicom u onim važnijim, suštinskim stvarima koju smo upoznali pre relativnog bogatstva budvanskih radnji. Jelovnik je nudio brojna jela, ali ljudi oko nas bili su bezbojni i bezizražajni. Njihova odeća nije nam govorila ni ko su ni odakle su, a njihova živost posmatraču nije ničim otkrivala svoje uzroke. Ovde, nezahvalno smo mislili ležeći u našim udobnim krevetima, život duše neće, kao u drugim slovenskim krajevima, nikada

imati oblik koji je vidljiv oku. Jutro je opovrglo naše ubeđenje. Ono će nam, slovima velikim poput Zagreba saopštiti da i ovde, kao i na Plitvičkim jezerima, romantizam nastavlja da živi, iako u nešto manje nevinoj formi nego što je padanje u zanos pred olujom.

Najpre smo pomislili da grad slavi neki praznik, što je u katoličkim krajevima čest slučaj, jer većina radnji beše zatvorena a mnoštvo ljudi sedelo je na klupama u parkovima. Ali pala nam je u oči jedna zbunjujuća nepodudarnost. Bilo je nemoguće da se nešto praznuje jer su sa mnogih prozora visile uzane crne zastave kojima se na Balkanu obeležavaju kuće u žalosti. Pa ipak, izgledalo je kao da ljudi iščekuju neko zadovoljstvo. Delovali su lukavo, kao da su ubeđeni da će neko pokušati da im ga uskrati, ali kao da znaju da će ga se oni ipak na kraju dokopati. Zaboravismo ta razmišljanja kad stigosmo na pijacu, jer šta god da se događalo, seljaci iz unutrašnjosti behu rešeni da prodaju svoju robu, te su tezge na trgu oko spomenika Jelačiću bile prepune, a suncobrani otvoreni. Ponovo osetismo ono isto čuđenje pri pogledu na raznovrsnost njihove robe: a kada smo kupili kesu prekrasnih sočnih crnih trešanja za nešto više od jednog penija, i lepo izvezen stolnjak za svega nekoliko šilinga, i prisetili se da i seljaci moraju kupovati fabričke proizvode – čizme, poljoprivredne alatke ili posuđe – shvatismo da je to obilje samo privid i ruganje. Bez i malo italijanskog ili nemačkog navaljivanja, s istinskom strpljivošću pokazivali su nam ono što su izneli na tezge, kada se začu neki žagor a prodavci počeše da se osvrću da bi videli o čemu se radi. Gomila ljudi slivala se stepeništem koje vodi od trga na kome se nalazi katedrala u jedan kraj pijace. Žena koja nam je upravo pokazivala neke prekrivače stisnu usne i poče da se pakuje, a onda se okrete da zatvori suncobran pored svoje tezge. Teško se sklapao i dok su joj se prsti mučili oko federa, ona umorno reče: „Danas je pogreb trojice Hrvata koje su Srbi ubili na festivalu pevačkih društava u Senju. Biće nereda, pa je bolje da se sklonite.“

Šest meseci kasnije u Londonu od jedne mlade Engleskinje koja je prisustvovala tom događaju saznala sam šta se zapravo dogodilo u Senju. Ona je od Zagreba kolima putovala za Dubrovnik i zbog sudara s jednom zapregom morala je da ostane dva dana u Senju dok joj automobil nije bio popravljen. Drugog dana njenog boravka u gradu je održan skup hrvatskih i dalmatinskih pevačkih društava. U Evropi je česta pojava da društva koja su navodno posvećena nekoj vrsti zabave imaju prikrivene političke ciljeve. U Poljskoj su, na primer, klubovi za stoni tenis sedišta jevrejskih liberala; a u Hrvatskoj i Dalmaciji ljudi po svemu sudeći pevaju zajedno samo ako su ubeđeni separatisti – sledbenici mrtvog Radića ili živog Mačeka. U Senju se okupilo mnogo takvih pevača. Od rane zore pristizali su u tolikom broju da su, uprkos pojačanim

žandarmerijskim snagama koje su stigle prethodne noći, potpuno zakrčili grad. Pevalo se celog tog vrelog dana, a predveče se mnogo i pilo, što je oslobodilo kako glasove tako i politička raspoloženja pevača. U sumrak su se žandarmi, od jutra izloženi poruzi i provokacijama, s mukom trudili da održe red u uskim ulicama kojima su se zaprežna kola i automobili odlazeći iz Senja jedva probijali kroz gomilu koja je urlala nacionalističke i antisprske pesme. Na jednoj raskrsnici neki žandarm pokušavao je da natera pešake da propuste jedan veliki izletnički autobus prepun pevača. I pešaci i ljudi iz autobusa dovikivali su mu uvrede. Iznenada se začula eksplozija. Žandarm je pomislio da iz autobusa neko puca na njega, a to je bila i prva pomisao Engleskinje koja se nalazila samo nekoliko metara od njega. Ispostavilo se, međutim, da niko nije pucao, da je samo pukla guma na kolima koja su išla iza autobusa. Ali žandarm, iscrpljen vrućinom, umoran, očajan i uplašen, nije utvrđivao šta se stvamo desilo. Pucao je u pravcu autobusa i ubio pet mladića.

Hrvatske vođe, koje nisu nimalo naivne, svakako su dobro znale da jugoslovenske vlasti nisu želele da jedan žandarm ubije pet ni po čemu značajnih Hrvata u nimalo zakulisnim okolnostima, jer će to izazvati ogromnu reakciju. Ali to ih uopšte nije podstaklo da učine bilo šta da bi smirile strasti svojih sledbenika. Oni su nadirali stepeništem, preplavili pijacu i okružili seljake koji su, brzo i neraspoloženo, zatvarali tezge i skianjali robu. „Trebalo je da odete“, rekla je žena čiju smo robu razgledali. „Tu su i žandarmi i može lako doći do pucanja.“ Iz suprotnog pravca naišlo je dvadesetak žandarma s puškama na gotovs. Kad ih je ugledala, gomila koja je brojala oko hiljadu ljudi, prestade sa pevanjem. A onda neki mladići na jednom kraju počeše da uzvikuju parole protiv Srba i u korist Hrvata, što je izazvalo klicanje gomile. Žandarmi krenuše ka njima pokušavajući da ih potisnu bez preterane grubosti. Demonstranti u prvim redovima zaćutaše, ali oni iz zadnjih redova počeše još snažnije da izvikuju parole i kliču. Žandarmi zastadoše, počeše da se osvrću oko sebe, okrenuše se i pođoše u pravcu odakle su dopirali novi usklici. Čim im se približiše, i ta grupa rodoljuba umiri se i zaćuta, povlačeći se pred žandarima, a ona prva ponovo stade da kliče. Bili su to ratni pokliči, prizivali su krvoproliće, i gomila s leđa jurnu na žandarme. Jadnici se opet okretoše, a čitav trg odjekivao je od poruga i zvižduka.

Ovi demonstranti bili su dobro uvežbani, poput igrača nekog američkog ragbi tima, a uprkos svom tužnom povodu, demonstracije su za svoje učesnike očito bile samo igra. Raspevana razdraganost, koja je u gradu bila vidna još od jutra, blistala je i na licima demonstranata, a ako je u katedrali i bilo nekog ko se dosetio da ubijene mladiće treba i oplakati, nikog sličnog njemu nije bilo među demonstrantima. Oni su bili opijeni svojom zabavom, iako su tvrdili da ih je

podstakla žalost, i poricali su svoju navodnu želju za samoočuvanjem jer njihova zabava beše odista opasna. Okretali su se protiv svojih prirodnih prijatelja, svojih slovenskih sunarodnika, a njihovi prirodni neprijatelji Nemci, Austrijanci, Italijani i Mađari stajali su naokolo, čekajući prvi pogodan trenutak da se bace na njih i unište ih.

Žandarmima je stiglo pojačanje, gomila se istopila, a seljaci odahnuše i ponovo počeše da otvaraju tezge i izlažu robu. Mi kupismo platno od seljanke, ali ona nije htela da komentariše događaj. „Sve je to politika“, rekla je. „Niko razuman ne bavi se time.“ Ali čovek za sledećom tezgom pred kojom smo zastali, koji je prodavao predmete od kože, rado nam je saopštio da su „dvojicu naših, Hrvata“ srpski žandarmi ubili bez i malo milosti. Govorio je naizgled tužno, no ushićeno, a u očima mu je blistala radost, i mora da se uopšte nije mnogo interesovao za slučaj jer nije ni znao da je ubijeno više od dvojice mladića. „Hajdemo do Univerziteta“, rekoh, „tamo ćemo naći Valetu i on će nam ispričati šta se dogodilo.“ Hodali smo tesnim uličicama u kojima su neki vlasnici zatvarali radnje, a neki ih, ozarenih lica, otvarali, dok su uske crne zastave lepršale sa svake druge kuće. Kad stigosmo do zgrade Univerziteta videsmo da je prostor pred njom zakrčen ljudima. Žandarmi su stajali na stepeništu ispred zatvorenih vrata, dok je pred zgradom šetkalo mnoštvo mladih, povremeno uzvikujući parole i poruge.

„Hoćete li nam, molim vas, objasniti šta se ovde događa?“ upita moj muž jednog onižeg čoveka u odelu boje senfa koji je stajao na uglu ulice. Bio je to jedan od onih ljudi koji se mogu sresti u većim gradovima Balkana, Skandinavije ili drugih zemalja u kojima preovlađuje seosko stanovništvo; iako siromašni poput prosjaka i prinuđeni da se bave najtežim manuelnim poslovima, oni veruju da im zapadnjačka odeća i status stanovnika grada daju neko posebno dostojanstvo. „Očaran sam što mogu biti na usluzi strancima od ugleda“, odvrati on na staromodnom, kitnjastom nemačkom. „Ono što se desilo je sledeće: studenti su hteli da organizuju protest zbog masakra u Senju, ali vlasti to nisu dopustile i zatvorile su Univerzitet.“ „A kakav je to masakr u Senju?“ upita moj muž. „Pa“, reče čovek sa istom onom tobožnjom tugom prepunom ushićenja. „Dole na festivalu u Senju srpski žandarmi ubili su dum-dum mecima nekoliko naših Hrvata bez ikakvog razloga.“ Ne previše snažan, bez zanimanja ili zemlje, ovaj čovek ne bi preživeo ni prvu zimu nacističke okupacije. Jedino čemu se mogao nadati bila je ona fleksibilna i nespecijalizovana privreda kakva postoji u Jugpslaviji, protiv koje se, iz političke navike, mehaničke i iracionalne poput tika, tako zadovoljno bunio. U tom času uočih dve poveće, nedovoljno uobličene polulopte neutralnih boja – jednu sivkastocrnu, a drugu tamnosmeđu. To behu stražnjice dveju seljanki koje su opštinske vlasti uposlile da pleve cvetne leje oko trga. Bile su pravi idioti,

isključivale su sve ono što je bilo izvan njihovog strogo omeđenog, privatnog sveta, tako nalik na bolničarku u londonskoj klinici koja nije mogla da shvati zašto bi ubistvo kralja Aleksandra uzbuđivalo ikog osim njegovih najbližih prijatelja. Behu plaćene da uklanjaju korov, a pošto im je novac bio potreban, nisu prestale da rade čak ni kada su studenti, koji su stajali jedva petnaestak metara od njih, uzviknuli nešto što je nateralo žandarme da krenu k njima. Gledajući te usredsređene stražnjice kako poigravaju u ritmu plevljenja i samozadovoljno lice automatskog pobunjenika, zahvalih Bogu na ženskoj autističnosti koja je u mnogim delovima sveta jedina odbrana života od ludosti muškaraca.

Dok smo se vraćali u hotel ugledasmo desetak žandarma kako ulaze u policijsku stanicu leđima okrenuti gomili koja im se rugala. Izgledali su vrlo uplašeno, što ne znači da su bili kukavice. Vrlo dobro su znali da Hrvat koji ubije srpskog žandarma neće dobiti više od tri godine zatvora, a da se često događalo i da bude pušten na slobodu pošto izdrži samo polovinu kazne. Verovatno su isto tako znali da u gradu nije bilo nijednog čoveka, osim tamošnjih Srba koje niko nije uzimao u obzir, koji prema njima oseća išta, makar i sažaljenje. Pre nego što smo otputovali iz Zagreba razgovarali smo o demonstracijama sa više ljudi u radnjama, u našem hotelu i na železničkoj stanici i svi osim jednog, koji nije bio Hrvat već Slovenac, ispoljili su mržnju prema Jugoslaviji i prema svim njenim institucijama. U svim slučajevima bez razlike razlog mržnje bio je iskreno predočen kao prezir prema inferiornijoj, istočnoj civilizaciji Srba, Južnih Slovena. Mesto Hrvata, sledilo je iz toga, bilo je na Zapadu: a to je značilo sa onim što je preostalo od Austrougarske imperije. Tokom sledeće etape našeg putovanja otkrićemo koliko je to osećanje bilo uzvraćeno.

Odmah posle ručka uzeli smo voz za Budimpeštu i celog tog vrelog popodneva putovali smo kroz polja prekrivena ljubičastim, belim i ružičastim cvećem, i žitom boje zagasitog mesinga koje je zrilo. Blato srednjoevropske ravnice zimi izgleda posetiocu iz grada kao sušti negativitet; a leti njena plodnost u kojoj nema nimalo vegetativne nevinosti, njeno kupanje u obilju i zadovoljstvima, čini da izgleda pozitivno poput planinskog lanca. Potom je pao mrak, a s njim su stigla i svetla Budimpešte. Zaslepila su nas. Takvog svetla nema ni u jednom balkanskom gradu, kao što nema ni hotela kakav je „Dunapalota“, sa podovima od skupog, uglačanog drveta, debelim tepisima i finim tapiserijama, sa bogatim, fino istkanim i krajnje izbeljenim prekrivačama na stolovima, belim kelnerskim prsima, i belim posteljnim rubljem i peškirima. Ni u jednom balkanskom gradu ulice ne oivičavaju radnje pored kakvih smo prolazili narednog jutra, prepune robe, nove i sveže, nimalo ustajale niti izbledele od sunca, najrazličitijih oblika i šara, koje su daleko prevazilazile svaku nužnost. „Zar ima toliko vrsta cipela?“ upitah u čuđenju pred

izlogom koji je i sam bio čudo, ogroman i sav u staklu. „A zašto ste uopšte zastajali u Zagrebu?“ upitaše naši prijatelji iz Budimpešte. „Tamo nema ništa.“

To je na izvestan način bilo tačno. Svetlosti Zagreba jedva da svetle u poređenju sa zaslepljujućom bleštavošću Budimpešte. Ali nismo mogli da objasnimo na koji način to nije bilo tačno, jer ovde kroz kupole i hodnike uma niko nije tragao za idejama onako kako se to činilo u Zagrebu. Ni u jednoj kafani u Budimpešti nismo upali u diskusiju o Vonu Siluristi, ili o prirodi duha. Razgovori koji su se ovde vodili ticali su se samo jedne teme, a o njoj se raspravljalo isto onako silovito kao i kada sam tu bila poslednji put, 1924. godine: mora se povratiti ono što je Mađarska izgubila Trijanonskim mirom[494]. Tih dana prodavana je mapa na kojoj je pisalo „*Nem, nem soha“,* što na mađarskom znači *„Ne, nikada više*“, i koja je prikazivala Mađarsku okruženu crnim prstenom teritorija koje su joj nekada pripadale, a koje su sada bile čehoslovačke, rumunske, jugoslovenske i austrijske. Mapa se još prodavala i ona je, po svemu sudeći, bila i jedina mapa mađarskog duha. Frizer u „Dunapaloti“ zasipao me je iredentističkom propagandom od trenutka kada mi je nasapunjao kosu pa dok nisam otišla pod haubu, ali ne fanatično, jer mu je narav bila prijatna, već kao da ne zna o čemu bi driugom pričao. Jedini novi elemenat koji je uspeo da se nametne bio je rastući ponos zbog zbližavanja sa Italijom. Naši prijatelji hvalisali su se veličanstvenim dočekom koji je Budimpešta priredila Viktoru Emanuelu nedelju-dve ranije, ponudivši nam čak da nas odvedu da vidimo filmske žurnale u kojima su snimljene kolone oduševljenih ljudi.

Nije bilo lako dostići takav stepen nacionalne slaboumnosti; ona je čak nadmašivala i ludost Hrvata. Ti ljudi se nisu bavili nijednim svojim unutrašnjim problemom: zemljišni sistem bio je takav da seljaci nikako nisu mogli biti lojalni državi, a finansijska politika zemlje nametala je stepen industrijalizacije koji je daleko premašivao potrebe malog i ograničenog tržišta. Teritorije čiji je povraćaj Mađarska zahtevala nisu većinski bile mađarske, tamošnje stanovništvo oduvek je mrzelo i Mađare i njihovu vlast; ponovno preuzimanje tih oblasti donelo bi im ogromne upravljačke probleme. Jedini način na koji su Mađari mogli da održe svoju nezavisnost bio je da poštuju mirovni ugovor. Da je stanje u Evropi dopuštalo komadanje Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije, Mađarska bi onda morala biti potpuno izbrisana. Ona nema nikakvih vojnih, strateških ili političkih prednosti koje može koristiti kao pregovaračke adute; između dva žrvnja – Nemačke i Italije bila bi samlevena u prah. I mada bi joj njene izgubljene teritorije mogle biti date da bi se potkupljivanjem potčinila, one joj ne bi bile ni od kakve koristi. One su ranije služile njenim interesima samo zato što je Austrija htela da učvrsti Dvojnu monarhiju kao protivtežu Nemačkoj Hoencolema, s jedne strane, i

Rusiji, s druge, i donele su joj veštački napredak. Nemačka i Italija neće imati nikakav razlog da joj tako povlađuju; uzeće njeno žito i stoku, raskomadaće je, preplaviti trgovcima i kolonistima, napasti njen jezik, pokušati da joj unište identitet.

„Ne možemo da shvatimo“, rekoše naši prijatelji dok smo pijuckali kajsijevaču u salonima ukrašenim skupocenim tapiserijama i zidnim ćilimima. „zbog čega vi Englezi malo snažnije ne podržite naš revizionistički program. Uostalom, mi Mađari smo poput vas, našim životima vlada ista ideja 'gospodstva '“ Upitasmo ih zar ne smatraju da bi možda bilo bolje da uspostave dobre odnose sa svojim balkanskim susedima i da se zajedno s njima pripreme za zao čas. Ali oni to smesta odbaciše. Kako bi mogli biti u dobrim odnosima s tim susedima upitaše, izolovani svojom opsesijom poput zlatnih ribica u staklenoj kugli, a da im zemlje koje su im otete nisu prethodno vraćene? A o zlom času nisu želeli ni da razmišljaju. Jedan mladić prestade da svira na klaviru i reče mlitavo: „Ako dođe do rata sa *Nazismusom*, biće to vrlo neprijatno, jer čovek neće znati za koju stranu da se opredeli.“ Zaprepašćeno ga upitasmo šta time želi da kaže. „Pa“, reče on lepršavo, kao da govori o nečemu što će se desiti u pozorišnom komadu ili romanu, „to će biti rat između *Nazismusa* i *Kommunismusa*, a jedno je loše koliko i drugo.“ U toj zemlji, na čijem je srcu ležao onaj nimalo rafiniran, nimalo komplikovan poklič *„Nem, nem soha“* bilo je tako lako zaboraviti da možda postoje i neke druge ideje koje vredi braniti. Pa ipak, uzrok našeg zaprepašćenja nije bio takvo zanemarivanje činjenica. Taj mladić bio je Jevrejin i od njega bi se očekivalo da se nimalo ne dvoumi oko toga da li će se boriti protiv nacista, ako ni zbog čega drugog onda zbog toga što se nacisti u pogledu njegovih sunarodnika nimalo ne dvoume. „Da“, reče jedan Englez koji je dugo živeo u Budimpešti, „svi Jevreji su takvi. Plima antisemitizma raste oko njih. Nijedan Jevrejin nije bio pozvan na prijeme organizovane u čast italijanskog kralja. Ali čini se da oni nemaju ništa ni protiv Nemaca, koji daju ton, ni protiv Italijana, koji drže takt.“

Odnos prema Slovenima, međutim, nije bio tako tolerantan. Ni Jevreji ni ostali nisu mogli da shvate zašto smo toliko vremena proveli u Jugoslaviji. „A šta ste tamo radili?“ pitali su. „Zemlja vam je lepa? Da, valjda jeste, ali ljudi tu takvi varvari, život je tako divljačan, to je kao boravak među životinjama.“ Ljudi koji mi, moram reći, nisu izgledali nimalo prefinjeno, opisivali su mi kako nisu mogli uživati u prizorima i arhitekturi Dalmacije zbog odvratnog ponašanja tamošnjih stanovnika. Prisećajući se profesora iz Splita, čoveka sa Hvara koji je na licu imao beleg boje vina, Kardinala i njegove porodice na Korčuli, pomislih da su morali imati izuzetan peh ili da su bili neprirodno osetljivi. Ponovo sam čula priču o tome kako su jugoslovenski vandali uništili ceo Trogir, a ne samo mali kameni reljef koji

je prikazivao lava. Čula sam mnoštvo anegdota: jedna se odnosila na putovanje grupe turista od Kotora, gde su stigli parobrodom, do Cetinja; prošlo je dosta loše jer je jedan lekar, naviknut, kako su nam rekli, na život u Africi, udario. iako samo ovlaš, vozača Crnogorca. Kad čuh tu priču, sklopih oči kao da će u sobi odjeknuti neka ogromna eksplozija. Ipak, skretanje teme na Zagreb nije imalo onaj efekat kojem bi se u Zagrebu nadali. „Ali Hrvati su tako glupi!“ rekoše naši budimpeštanski prijatelji, počevši da se smeju onako kako se čovek smeje šali koju zna od najranijeg detinjstva. Izgleda da su u nekadašnjem Austrougarskom carstvu Hrvati bili nešto poput mudraca iz Gotama[495], stanovnika ludog Safolka, onakvi kako ljudi iz Lidsa vide ljude iz Padsija. Mislim da je to jedina uloga koji su Hrvati ikada igrali u habzburškom kosmosu.

Hrvati su gledali svet koji govori nemački, a sve što su od njega naučili bilo je da je lepo i otmeno mrzeti svu svoju slovensku braću. Mađari su takođe gledali svet koji govori nemački i jedino što su za uzvrat dobili bilo je uverenje da treba da preziru sve osim sebe, i da prigrabe sve ono što ti prezreni drugi smatraju da im, iz nekog neshvatljivog razloga, pripada. Taj razorni stav prihvatili su i Jevreji, koji su nekada bili veliki, kreativan narod, a koji su danas najveći tumači savremene evropske kreativnosti. Ono što je bilo u njima ispraznilo se i isteklo na tlo. Nije im preostalo nimalo onog tako potrebnog straha koji mora osećati svaki čovek da bi bio u stanju da se odbrani od neprijateljskog mača. Ono što ih je osiromašilo nije iscrpljenost koja je došla posle rata, niti zbunjenost zbog ekonomskog sloma. I pre rata zloglasni jevrejski „novinari revolveraši“ bili su dobro poznati. Sedeli su u Zemunu, na tadašnjoj mađarsko-srpskoj granici, i slali u Budimpeštu i Beč svoje nepotkrepljene i nezamislivo otrovne izveštaje, prikazujući Beograd kao gnezdo antihabzburške zavere. Ti međunarodni saboteri često bivaju branjeni tvrdnjama da su na to bili naterani rasnom diskriminacijom: antisemitska politika Rusije izazvala je kod njih želju da se svete svim Slovenima. Nevolja sa ovakvim opravdanjem, međutim, leži u tome što su oni svoj opaki posao obavljali s jednakim žarom i u vreme kada su Rusija i Srbija bile u neprijateljskim odnosima. Nisu se ponašali kao Jevreji, već kao germanizovani Jevreji.

U srcu Evrope izgleda postoji vrelo negativizma koje ubija sve do čega dopru čak i njegove raspršene kapi. To smrtonosno dejstvo ne treba razumeti samo kao tevtonsku reakciju na Slovene. Ono ne poznaje rasna ograničenja. To ću i praktično naučiti u Beču, prilikom susreta sa devojkom zlatne kose, koja je jedne večeri stigla u moj hotel, po mene neprijatno zbunjujućim poslom. Ručali smo tog dana s jednim prijateljem u njegovoj kući u okolini Beča, gde nas je odvezao vozač koji nam je, tokom naših poseta, uvek bio na usluzi. Bio je to krupan čovek od

nešto preko trideset godina, plave kose i plavih očiju koje su se, poput Gerdinih, činile slepe. Pri povratku upadosmo u oluju, i da bismo izbegli njen najžešći deo, sklonismo se u jednu usputnu kafanu. Dok smo sedeli i pili pivo u savršeno čistom malom salonu, razgovor je neizbežno skrenuo na ekonomske i političke nevolje koje su potresale Beč. Vozač reče jadikujući, onako kako Austrija uvek čini kada mora da prizna da hleb ne raste na drveću: „To je za nas Bečlije odista strašno, strašno. Tako smo razočarani; nadali smo se da će se stvari popraviti. Vozio sam za majora Feja u februarskoj revoluciji; bio sam ubeđen da će se ta priča završiti, i da će major Fej i njegova stranka stvamo nešto učiniti. A eto, nismo nimalo odmakli.“ Glasno jeknuh.

Ta februarska revolucija iz 1934. ostala je je upamćena po razaranju stambenog bloka „Karl Marks“ i drugih sličnih blokova; ali njen nihilizam bio je mnogo razorniji. Jedna grupa ljudi koja nije imala nikakvih ekonomskih ili političkih ideja smatrala je da će na neki volšeban način dovesti do boljitka time što će uništiti drugu grupu ljudi za koju su verovali, ne sasvim bez osnova, da takve ideje imaju. Nisu imali nikakav drugi program. Šušnig[496], njihov kandidat, nije se zalagao apsolutno ni za šta, ni za kakav princip, ni za kakvu teoriju, ni za kakvo mišljenje osim za odbacivanje svakog drugog mišljenja. Nekoliko prethodnih nedelja provela sam među ljudima koji su bili toliko siromašni da bi vozačeva hrana i odeća za njih predstavljali neizmeran luksuz, kakvom se nisu mogli nadati ni posle pedeset godina rada. Pobeđivali su ga na njegovom terenu, a njihova istorija, kada im je donela vladara sumnjivog porekla, pokazala je da snaga njihove okrutnosti nije zanemarljiva. Pa ipak, ne bi im palo na pamet da krenu protiv svoje braće zbog razloga koji su u potpunosti ništavni. „Da će se ta priča završiti... da će stvarno nešto biti učinjeno.“ Seljaci sa Skopske Crne Gore, bugarski poslastičari iz Ohrida, kafedžijin sin iz Peći, starica koja je hodala putem kroz crnogorske planine, niko od njih nije nikada vodio razgovore toliko lišene sadržaja da bi im takve rečenice uopšte mogle pasti na um. Pogled vozača, uprt u nas zbog naše iznenadne ćutnje, bio je gotovo slep. Kao da mu je iza mrežnjače postojala glupost koja je propuštala samo svetlo, a isključivala sve drugo što ljudi obično spoznaju čulom vida.

U primaćoj sobi zatekoh zlatokosu devojku, sa preporukom od jednog mog bečkog prijatelja koji studentima predaje engleski. Pismo je navodilo da je ona jedna od njegovih omiljenih studentkinja i da je moje radove odabrala za svoju tezu. Iskreno sam se zaprepastila. Objasnih joj da sam ja za tu svrhu sasvim nepogodan pisac: da su moji tekstovi rasuti po američkim i engleskim časopisima, da nikada nisam pisala da bih svoju ličnost otkrivala drugima, već da sebi otkrijem šta znam o nekim stvarima koje su mi važne, da sam napisala roman o Londonu

da bih shvatila zašto ga volim, biografiju svetog Avgustina da bih utvrdila zašto mi svaka njegova rečenica zvuči kao smrtna presuda meni i mom dobu, i roman o bogatašima da bih ustanovila zašto mi se čine opasni poput divljih veprova i pitona, i da bi ti elementi mogli poslužiti u tezi koja se bavi Londonom, ili svetim Avgustinom, ili bogatim ljudima, ali da se ne mogu spojiti u sliku pisca, jer između njih ne postoji vezivno tkivo.

S neraspoloženjem primetih da je zlatokosa devojka prihvatila ovo objašnjenje kao znak moje skromnosti, što nije bio slučaj, a s obzirom na to da svaki nemački student hoće da za temu svoje teze pronađe nešto čime se niko još nije bavio, njenu ogromnu upornost nikako nisam mogla pogrešno razumeti kao znak moje važnosti. Prisetih se kako je jedan student doktorirao s tezom o Mili Potejtous, igračici iz pozorišta Druri Lejn, koju je Dikens pomenuo u samo jednoj prilici, da je za njom tragao po londonskim crkvenim knjigama, i da ga je jedan njegov sledbenik prevazišao radom pod naslovom *Die Schwester von Mealv Potatoes*[497]*.* Zlatokosa devojka pripadala je takvoj upornoj tradiciji i moja nelagodnost nije je sprečila da mi postavi more pitanja. Moji odgovori, međutim, doveli su do toga da se ona oseća nelagodnije od mene. Htela je da me ugura u neku poznatu školu i tražila je da joj odgovorim koji su pisci uticali na mene. Uznemirila se kada je čula da sam u mladosti pokušavala da pišem kao Mark Tven i da i danas smatram da on sa svojim medijumom ima mnogo više sreće nego neke druge veličine. „Ali zar Mark Tven nije Amerikanac?“ upita ona sumnjičavo. „I zar nije humorista?“ Istog časa bilo mi je jasno, kao što bi bilo svakom piscu, da je književnost za nju zatvorena knjiga i da nikada neće biti u stanju da išta pročita kako treba. Uprkos mom neraspoloženju ona nastavi sa pitanjima, ali u razgovoru o mojim izborima nismo mogle da nađemo zajednički jezik čak ni kada je uspela da ih prihvati kao legitimne.

Onda je rekla: „Sada imam dovoljno o engleskim piscima“ gledajući pomalo namršteno u svoje beleške, kao da je predviđala da će imati teškoća da moj um, koji je izgubio etiketu, ugura u odgovarajuću rupu. „Ispričajte mi nešto o evropskim piscima koji su uticali na vas“, zatražila je. „Pa, pre svega Dima“, rekoh. „*Tri musketara* i *Grof Monte Kristo* su pravi romani, koji decu od najranijih nogu uče da avantura potvrđuje da je tkivo života, koliko god izgledalo čvrsto i gusto istkano, zapravo rastegljivo. A potom u devojaštvu dolazi Ibzen, koji ispravlja osnovnu manu engleske književnosti, a to je nepriznavanje dinamizma ideja. Intelektualni svet je uglavnom engleska tvorevina, no naši pisci pišu o idejama kao da su to stvari koje se mogu birati i uzeti, iako taj izbor može odvesti i u mučeništvo, kao da se one mogu ostaviti po strani, kao da postaju relevantne tek onda kada se na njih obrati pažnja. A da su ideje simboli odnosa između stvarnih

sila zbog kojih ljudi kasne na doručak, zbog kojih ostaju bez doručka, zbog kojih se tuku za stolom za kojim doručkuju, to je nešto što Englezi nerado prihvataju. Lenji, neizmemo lenji, oni žele da veruju da je život samo življenje.

„Da“, nastavih, odjednom osetivši da moja tema, za razliku od mog slušaoca, počinje da me interesuje, „Ibzen me je ubedio da su ideje ono što pokreće svet. Ali odrastajući počela sam da shvatam da je Ibzen očajnički tražio ideje iz onog istog razloga iz koga ljudi traže vodu; nedostajale su mu. Bio je moralista od vrlo jednostavne vrste, koji je čuo, onako kako dete čuje mrmor školjke, huk filozofskog okeana. *Žig* nije komad o veri, to je grubo predstavljanje asketskog impulsa. *Kuća lutaka* nije komad o emancipaciji žene u njemu se doista ne dotiče ni jedno osnovno pitanje tog pokreta već naivna i sirova tvrdnja da na terazijama pravde ispravnost inspirisana zločom može imati manju težinu nego obmana učinjena iz ljubavi. Ali pošto mi je Ibzen izbrusio glad za idejama, ponovo sam se okrenula književnosti moje zemlje, koja je tada izgledala kao da je može zađovoljiti. Jer, bilo je to vreme Golsvordija, Velsa, Šoa...“

„Ah, Šau, Šau“, uskliknu zlatokosa devojka. „Šo“, rekoh ljutito. „Da, Šau, Šau“, nastavi ona, „nismo razgovarali o njemu. Pretpostavljam da mu se izuzetno divite.“ „Ne naročito“, rekoh. „Kako je to moguće?“ upita ona. „Mi ga ovde smatramo jednim od vaših najvećih pisaca, odmah uz Šekspira i Oskara Vajlda.“ „Možda uz Oskara Vajlda, ali ne i uz Šekspira“, odvratih oštro; „sada kada ga ponovo čitam ne mogu da nađem ni traga nekih ideja kod njega. Vels je barem imao ideju da bi ljudi imali ideje kad bi ih ljudi koji ih imaju tome učili, i kada bi naišao na neku nerazumnu budalu, mogao je biti savršen polemičar, gotovo Volterovog ranga, ali Šo ne zastupa ništa osim socijalizma u kome nema ničeg osim verovanja da bi svet bio bolji kad bi svi u njemu bili čisti i siti što se ne zasniva ni na kakvoj analizi čoveka i ne zavisi ni od kakve teorije države i jednog potpuno plitkoumnog napada na licemeije koji nigde ne doseže nivo *Tartifa.* Naravno, naša zemlja dala je i bolje pisce od Šoa i na njih sam naišla kasnije, ali njih nije lako naći, jer našoj književnosti nedostaje kontinuitet. Jedan pisac počinje u izolaciji, podstaknut ogromnom strašću da piše o nekoj temi, ali retko kad teži da pročita ono što su drugi pisali o tome. Zato je francuska književnost od takve koristi umu; svaki francuski pisac potpuno je svestan svoje kulture i kada učestvuje u nekoj raspravi tačno zna do koje su je tačke njegovi prethodnici doveli.“

„Šta ste to rekli o francuskoj književnosti?“ prekide me zlatokosa devojka. Ja ponovih ono što sam rekla, a ona zaprepašćeno uskliknu: „Francuska književnost! Zar nije francuska književnost beznačajna i veštačka!“ „Beznačajna i veštačka!" ponovih. „Abelar! Ronsar! Žoaken di Bele! Montenj! Rable! Rasin! Paskal!

Lafonten! Volter! Larošfuko! Balzak! Bodler! Viktor Igo! Benžamen Konstan! Prust! I Didro zar niste čitali *La Neveu de Rameau?“* „Ne znam francuski“, reče ona; „ovde ga gotovo niko ne uči. A svi oni zajedno sigurno se ne mogu uporediti sa Geteom?“ Rastužih se, jer mi se učini da je svaki od njih imao da kaže barem koliko i Gete, čija se filozofija svodi na usklik „Nije li priroda divna?“ Rekoh: „Šteta je što ne možete da čitate Montenja; i on je dosta razmišljao o prirodi, mada nije mislio da je divna, već neizbežna.“ Pogledala me je kao da misli da to baš i nije neko otkriće, a ja pogledah nju razmišljajući koje reči bi joj mogle preneti vrlinu koja leži u punom prihvatanju sudbine, shvativši da bi joj moje reči to prenele mnogo bolje nego Montenjove. Jer u njoj još nije bilo ničeg što bi joj omogućilo da razume šta je imao na umu kada je rekao da ništa u životu Aleksandra Velikog nije bilo tako ponizno i smrtno kao njegova ćudljiva sklonost deifikaciji, i da nema nikakve koristi odreći se našeg humaniteta, da i ako hodamo na štulama, ipak moramo koristiti sopstvene noge, i da nema nijednog drugog načina da se sedi na prestoiu osim da se za to koristi sopstvena stražnjica. Uhvatih sebe kako se smešim prisećajući se kako je dodao, naizgled nepovezano, ali s tako prikladnom mudrošću, da za stare ljude život ne mora biti tako stvaran: **„***Or, la viellesse a un peu besoin d'etre traitee plus tenderment*[498]*“.*

Mada sam zureći u njeno lice bila obuzeta mislima, moje oči su mom umu ipak na kraju prenele neke informacije. Shvatih da su njeno čelo i njene jagodice imale onaj oblik koji mi je postao poznat tokom poslednjih nekoliko meseci, i da je bila plava ne negativno, poput Nordijke, već na način zlatnih izuzetaka kod tamnih rasa, kao da u njoj ima puno bogatog, zlatnog pigmenta. Ta sumnja me navede da pogledam njenu posetnicu, koju sam gužvala među prstima. Uskliknuh: „Pa vi niste Austrijanka! Imate slovensko ime!“ Ona odvrati: „Provela sam u Beču gotovo ceo život“, a ja, ne zapažajući njen ton, primetih: „Pa ipak ste slovenskog porekla.“ Vrteći se u stolici obuzeta jadom, poput lopova uhvaćenog u krađi, ona reče: „Da, moji roditelji su Hrvati.“ Zbunjena njenim ponašanjem rekoh: „Pa onda pored engleskog i nemačkog govorite i srpskohrvatski, a to je još jedan jezik na kome možete raditi.“ Ona odgovori sa žestinom: „Ne, ne znam ni reč srpskohrvatskog. Kako bih znala? Ja sam Bečlijka. Živela sam gotovo sve vreme ovde. Nisam bila u Hrvatskoj otkako sam odrasla, osim nekoliko dana u Zagrebu.“ „Zar ne mislite da su ljudi tamo vrlo pametni?“ upitah. „Nisam razgovarala s njima“, uzviknu ona prezrivo. „Grad je užasan, tako je provincijalan.“ „Pa zar se ne ponosite svojom slovenskom krvi?“ uskliknuh. „Zašto bih se ponosila? Zašto bi neko bio ponosan što je Sloven?“ upita ona zaprepašćeno.

Tako centralna Evropa deluje na svoju okolinu. Ovoj devojci ubila je osećanje ponosa sopstvenim narodom, što bi bilo šteta čak i da je njena rasa učinila mnogo

manje nego što je odbrana evropske civilizacije od turskog uništenja. Odvojila ju je od mogućnosti da bude prosvećena onom francuskom kulturom koja je imala tu prednost da se začne ranije i da se u kontinuitetu razvija direktno iz romanskog stabla. Ono što joj se nudilo bilo je skromno, skorašnje. Svodilo se, uglavnom, na Fridriha Velikog i Getea. Muzika joj je možda mogla nadoknaditi ono što joj je drugde bilo uskraćeno, ali svaki sklad između Baha, Betovena, Mocarta i Hajdna bio je poništen, jer je centralna Evropa imala najviše sklonosti prema lažnom geniju Vagneru. Ovoj devojci ostavila je klimavu i sklepanu kuću lišenu temelja koji bi išli dublje od 19. veka, a da je bila odana svojoj slovenskoj krvi i sledila glavne tokove evropske kulture bila bi naslednica dve ogromne baštine: i Zapadnog i Istočnog rimskog carstva. Taj čudan izbor načinili su ne samo Konstantin već i ova devojka i njena porodica, a i mnogi drugi poput njih. Koliko je pogrešna tvrdnja da je čovek pohlepan. Mnogi više vole siromaštvo od bogatstva, a neki idu tako daleko da im smrt postaje draža od života. To ću naučiti po povratku u Englesku.

Povratak mi je doneo osamljivanje. Ništa me u životu nije tako pogodilo kao ovo putovanje kroz Jugoslaviju. Razlog tome bila je podudarnost prirodnih oblika i boja zapadnih i južnih delova Jugoslavije sa urođenim oblicima i bojama moje imaginacije. Makedonija je zemlja koju sam uvek videla između sna i buđenja; još od detinjstva, kada bi mi dosadilo mesto na kome sam se nalazila, priželjkivala sam da se ono pretvori u grad nalik na Jajce, Mostar, Bitolj ili Ohrid. Ali ovo putovanje pogodilo me je i zato što sam zahvaljujući njemu pronašla onu vunenu nit koja će me izvesti iz lavirinta u kome sam, kako sam sa zaprepašćenjem otkrila, bila zazidana. Može biti da ću se, kada prateći tu nit stignem do njenog kraja, naći pred zaključanom kapijom, i da ću shvatiti da je taj lavirint ono jedino što mi je na ovoj zemlji bilo dodeljeno. Ali, ako ništa drugo, sada sam znala njegove krivine i vijuganja, znala sam i koji njegov hodnik vodi u koju zasvođenu odaju, dok mi, pre mog odlaska u Jugoslaviju, ništa nije moglo razotkriti te misterije. To iskustvo navelo me je da kažem sebi: „Da je neka Rimljanka, nekoliko godina pre razaranja Rima shvatila da će on biti razoren, i šta pokreće varvare a šta Rimljane, i da je zapisala sve što je o tome znala i osećala, taj zapis bio bi dragocen istoričarima. Moja situacija, iako možda ne tako sudbonosna, jednako je zanimljiva.“ Očito, moja dužnost bila je da je zabeležim.

Stoga sam odlučila da stavim na papir ono što je tipična Engleskinja osećala i mislila krajem tridesetih godina ovog veka našavši se ubeđena u neizbežnost drugog anglo-nemačkog rata u prilici da sledi tamne vode tog događaja sve do njihovih izvora. To me je prinudilo da se povučem i nekoliko godina provedem baveći se istraživanjem osnovnih činjenica. Trebalo je da napišem dugu i

komplikovanu istoriju, da je prožmem pričom o sebi i o ljudima koji su me pratili na mojim putovanjima, jer je moj cilj bio da pokažem prošlost istovremeno sa sadašnjošću koju je ta prošlost stvorila. I dok sam se nekoliko godina rvala sa svojim materijalom, on mi je nametnuo izvesne ideje.

Ponovo sam počela da sumnjam u imperije. Još od detinjstva sam i svesno i nesvesno razmatrala njihovu vrednost, jer sam rođena kao građanin jedne od najvećih imperija koja je ikada postojala i rasla kao njen ogorčeni kritičar. Pa ipak, ni u jednom trenutku nisam bila toliko nerazumna da osuđujem ljude što su uopšte formulisali imperijalnu teoriju, niti da poreknem da se ona u praksi često pokazivala i veličanstvenom. U danima kada je među ljudima na zemlji vladala ogromna nejednakost, kada neki još nisu znali za zemljoradnju i za složeni proces koji postoji iza prividne jednostavnosti nomadskog načina života mnogi ljudi su gladovali i glad ih je nagonila na neizmernu grabljivost i međusobne sukobe; neki su sasvim otvoreno počeli pokazivati da uživaju u ubijanju, dok su oni koji su bili napredniji morali da se suoče sa činjenicom da se potreba za zaštitom života i imovine često gotovo neosetno pretvara u naviku za osvajanjem. U to doba, takođe, varvari su mogli posedovati neki metal ili kulture biljaka koje su civilizovaniji narodi mogli bolje upotrebiti, ali su varvari odbili da ih podele s drugima iz čiste zlobe; u tom slučaju za onog ko se drži komunističke teorije po kojoj sve stvari pripadaju svim ljudima, pokušaj da se takav otpor slomi bio je opravdan. Već odavno zaostalost nikome ne nanosi ozbiljnu štetu, a divljaštvo danas preti iz tehnoloških dostignuća. Osim toga, već vekovima se rat nekog civilizovanog naroda za pristup dobrima koje njihovi manje razvijeni vlasnici ne koriste može opravdavati vrlo kratko, jer nejednakost između strana u tom sukobu jačeg dovodi u iskušenje da zloupotrebi svoju snagu. Pošto se nikakva moralna opravdanja za imperijalizam u njegovim kasnijim fazama nisu mogla izricati bez licemerja, ona su dobijala onu vrednost kojom se licemerne tvrdnje odlikuju, a to je da mogu poslužiti kao dobar primer. Teorija o Britanskoj imperiji koja tvrdi da je ona postojala da bi donosila red i zakon u one delove sveta u kojima je vladao haos bila je uglavnom čista obmana, ali je podsticala na delatnost one ljude u čijoj ljubavi prema delanju nije bilo ni trunke obmane. Oni su se borili sa zarazama, poplavama, sušama i glađu da bi pomogli podjarmljenim narodima, a mnogi od njih stvarali su sudove tamo gde je pravda, ako i nije bila slepa kada su vladari i podanici dolazili u sukob, po pravilu imala povez preko očiju. O takvim postignućima može se misliti iako su oni koji su bili njihov predmet o njima s pravom mislili sve najgore kao o viteškim delima, a naš prost svet video je njihove protagoniste kao veličanstvene junake. A to je bilo i ono

najbolje, jer se baš taj svet, ponoseći se svojom imperijom i njenim graditeljima, tako i sam priklanjao viteštvu.

Jedne večeri u Londonu pre četrdeset godina moja majka ušla je u moju sobu i blistajući ispričala mi kako se vraćala sa jedne čajanke u centru grada i ugledala gomilu sveta koja je stajala ispred nekog hotela, uporno kličući u pravcu prozora na kojima su zavese bile navučene. Klicali su tako dugo i glasno da su se zavese konačno razmakle, a grupa bradatih ljudi, lica ukočenih od zaprepašćenja, naklonila se iz osvetljene sobe u tu čudnovatu noć. To su bili burski[499] generali koji su došli da potpišu mir posle poraza u ratu u južnoj Africi. Taj prizor mogao bi se tumačiti kao apoteoza samozadovoljstva, da duh iz koga je nastao nije nekoliko godina potom učinio da južna Afrika dobije ustav liberalniji od ijednog koji je pobednik ikada podario poraženom, a četvrt veka kasnije došlo je i do usvajanja Vestminsterskog statuta, kojim je većini britanskih kolonija dat najveći mogući stepen samouprave u imperijalnim okvirima. Ta priča je lepša od većine koje ispunjavaju stranice istorije; a pošto Englezi imaju malo moralnih i intelektualnih prednosti nad drugim narodima, jasno je da neće biti i jedini koje će imperijalna ideja podstaći da teže odličnosti.

Pa ipak, u britanskom imperijalizmu sam, pored prostora za veličanstvenost, videla i prostor za nitkovluk i glupost. Pobeđeni narod je bespomoćan narod; a ako se od pobednika razlikuje i fizički i kulturno, on se ne može nadati zaštiti koju bi dobio u skladu sa današnjim shvatanjima pravednosti i ljudskosti. Karlajl, koji je tvrdio da voli Boga, a zapravo je obožavao Tamerlana[500], sažeto je iskazao ekonomske posledice takvog stanja kada je u svom pamfletu pod nazivom *Crnačko pitanje*[501] napisao da je „zakon naše prirode“ da crnac „koji ne želi da radi u skladu sa sposobnostima kojima ga je Bog obdario“, ne može imati prava da jede bundeve niti da poseduje delić zemlje na kojoj ona raste, koliko god da takve zemlje ima“, ali da ima „neosporno i stalno *pravo* da bude nateran, od strane stvarnih vlasnika takve zemlje, da odgovorno radi da bi mogao da preživi“, što je značilo da radi za bele vlasnike planataža šećerne trske na Zapadnoindijskim ostrvima. Ovakav stav je mnogo opasniji nego što se čini, jer ako neki čovek ima moć da natera drugog čoveka da protiv svoje volje radi za njega, on svakako ima i moć da određuje uslove takvog rada; a ako on nije čovek od inače retkog ličnog integriteta, on će se potruditi da ti uslovi budu takvi da mu donesu što veće bogatstvo, a njegove sluge načine što poslušnijim. Tako je omogućena najgramzivija vrsta kapitalizma, u kojoj se radna snaga drži u životinjskoj potčinjenosti, a opšti nivo civilizacije i kulture tone. To je nužna tendencija imperija kada se one zasnivaju na okupaciji teritorija koje naseljavaju druge rase, a vreme je još nije ublažilo u meri u kojoj je to nužno. Karlajl je pisao o pobuni na

Jamajki 1865. godine; zbog jedne druge pobune, godine 1937. osnovana je komisija da ispita uslove rada na Zapadnoindijskim ostrvima.

Postojala je još jedna teškoća koja je u velikoj meri doprinela propasti Rima, a to je da su divljom periferijom imperije vladali ljudi koji, koliko god da su bili pogodni za svoj položaj, nisu imali uticaja i njenom središtu, gde se tražio drugačiji tip vladara. Vojnici i administratori koji imaju beskrajno strpljenje i razumevanje sa onima koje smatraju decom, bilo da su im podređeni službom ili su pripadnici drugog naroda, nemaju ni vremena ni sklonosti da prihvataju metode pogodnije za opštenje sa sebi jednakima ili svojim sunarodnicima. Stoga se, po njihovom shvatanju, da bi se društvo postavilo na zdravu osnovu, moraju istaći sve njegove nejednakosti, i tom cilju, koji ne mora imati nikakve veze sa stvarnim društvenim problemima s kojima se suočavaju ili sa kulturnom tradicijom njihovog naroda, oni će podrediti sve. Tako se i dogodilo da su pozniji rimski imperatori uništili strukturu koju su stvorili stari Rimljani, a koja je građanima davala velike slobode u zamenu za podvrgavanje neophodnoj državnoj disciplini, sve dok se nisu i sami potpuno otuđili od Rima, posećujući ga samo u nekoliko kratkih navrata tokom svoje vladavine, a ponekad i nikada. Zbog toga se reč „Puna“, što je zapravo ime grada u provinciji Bombaj, koristi, delom podrugljivo a delom sasvim ozbiljno, da označi onu vrstu reakcionarne politike koja se ne može dovesti u vezu ni sa jednom oblašću u Engleskoj.

Nepovoljni aspekti imperija postaju potpuno jasni kada se razmatra slučaj Jugoslavije. Ne mogu navesti očigledniji zločin od uništenja Makedonije i Stare Srbije, gde su Turci pet stotina i pedeset godina do te mere pljačkali stanovništvo da je postojala opasnost da će svoje žrtve u potpunosti istrebiti i tako sebe lišiti prilike da tu pljačku i nastave. Siromaštvo Bosanaca i Hercegovaca, osim muslimana i Jevreja, predstavlja jednako strašnu osudu kako Turaka, tako i njihovih naslednika, Austrijanaca. Venecija je opljačkala Dalmaciju do gole kože. Mađarska je svojom vlašću na bezbroj načina usporavala napredak Hrvatske, te je ona u materijalnom pogledu daleko zaostajala za svojim zapadnim susedima. Imperija na Balkanu nikada nije značila i starateljstvo. Bilo je staratelja, ali onih kojima je mesto u zatvoru. Južni Sloveni su takođe mnogo propatili zbog nesposobnosti imperija da daju ljude koji mogu i da osvajaju teritorije i da njima upravljaju. To se ne odnosi na područja koja su pripadala Austriji ili Veneciji, jer ih ove sile nikada nisu osvajale, već su ih dobijale lakšim metodom – prevarantskom diplomatijom; ali to je ključna nota turske simfonije. U svojoj izuzetnoj knjizi *Evropska Turska* ser Čarls Eliot kaže da su Turci „umesto Korana citirali Bibliju, nikakve reči ne bi bolje opisale njihov način života od izjave ’Mi ovde nemamo stalni grad’“; on opisuje sobe u turskoj kući kao „najčešće izuzetno čiste, ali gole i

sa jedva nešto nameštaja“, koje izgledaju Evropljaninu kao da je „neka grupa putnika zauzela stari ambar i rekla: ’Hajde da sredimo ovo mesto tek toliko da u njemu možemo boraviti; više truda se ne isplati. Verovatno ćemo kroz koji dan krenuti dalje’.“ Takvo zanemarivanje udobnosti i potrebe za opuštanjem bilo bi sasvim na mestu kod osvajača koji nameravaju da uzmu i dodatne teritorije i tek utvrđuju svoju vlast na onima koje su već zauzeli. Ali kada se tako ponašaju upravitelji velikih područja, onda to znači aljkavost i nered, siromaštvo, bolest i neznanje. To, pre svega, znači da poreznici svake godine uzimaju sve što im padne pod ruku kao da im je to poslednja prilika, pre nego što njihova vojska krene dalje. Tu i tamo pojedini Sloveni spaseni su zahvaljujući jedinom stranom misionaru koji je ikada učinio nešto dobro za Balkan: orijentalnoj ljubavi prema uživanju. Na nekim mestima Turci su se, iz svoje senzualnosti, okruživali gajevima jablanova, česmama i boljestojećim hrišćanima, koji su se tako i sami naučili senzualnosti. Dalmaciji je mnogo dobra učinio Marmon, Francuz čija izuzetna postignuća nisu dovoljno cenjena; i on je oko sebe širio čulnost poput ulja po uzburkanoj vodi. Ali, nadvladao je njegov gospodar Napoleon: on je potvrdio pravilo, ne mogavši da u miru zadrži ono što je stekao u ratu.

Razmatranje Jugoslavije otkriva i druga, porazna svojstva imperija. Izvesne sumnje u efikasnost imperijalnog sistema kao civilizujućeg sredstva osim u prvoj, početnoj fazi, prvi put su mi pale na pamet dok sam pisala svoj rad o svetom Avgustinu. Činilo mi se da bi Afrika bila znatno srećnija da Balbus[502] nije podigao zid. To uverenje znatno su osnažila moja istraživanja vezana za Jugoslaviju. Dalmatinska obala je jedna strana mrtvačkog kovčega. U njemu počiva Ilirija, veliko kraljevstvo koje je Rimska imperija ubila u ime svoje civilizujuće misije. Iliri su bili opijeni, tvrdili su Rimljani s osećanjem pravednika, i ne sluteći šta će Svetonije[503] učiniti s njihovim dobrim glasom; bili su i gusari, nesposobni da svoju zemlju učine bezbednom. Ali ako neki razbojnik opljačka i ubije neku porodicu, a potom izjavi da je ta porodica bila tako gnusna da je on, uništavajući je, zapravo izvršio svoju društvenu dužnost, mi tu izjavu moramo primiti s rezervom, pogotovo ako činjenice to demantuju. A u ovom slučaju bilo je mnogo takvih činjenica. Ilirija se, među istočnim silama, isticala svojom prefinjenošću i sjajem, i Rim se s njom nije mogao meriti; Aleksandar Veliki, prema kome je svaki Rimljanin mediokritet, bio je tri četvrtine Ilir; a kada su Iliri bili poraženi, dali su mnogo ljudi koji su u poslovima imperije nadmašili svoje savremenike rimskog roda. Stoga je nemoguće prihvatiti rimsku verziju tih događaja.

Kada se uzme u obzir vreme, osvajanje Ilirije ne može se opravdati. Bilo je potrebno dve stotine pedeset godina otvorenog ratovanja i pedeset godina borbe za gušenje mnogobrojnih ustanaka da bi se postigao mir koji je trajao jedva

stotinu godina. A taj mir se održavao samo zahvaljujući darovitim Ilirima prinuđenim da preuzmu upravu nad imperijalnom mašinom koja se raspadala, koji su koristili svoju darovitost u nepovoljnim okolnostima kakvih u slobodnoj Iliriji ne bi bilo. Osim toga, i njihov dar bio je ometen katastrofom za koju je imperija snosila odgovornost. Najezde varvara, koje su paralisale imperiju i bespovratno uništile dobar deo evropske civilizacije, brzinom plamena širile su se kontinentom prema zapadu. To se ne bi moglo dogoditi da su naišle na otpor čvrstih, međusobno povezanih država, u kojima se politička vlast podudarala sa nacionalnim i ekonomskim granicama. Ali Rim je uništio sve takve države. Umesto njih, uspostavljena je labava federacija naroda demoralisanih dugom potčinjenošću tuđoj vlasti, i sama neefikasna zbog nesrećnog spleta političkih, ekonomskih i vojnih okolnosti. Dovoljno je bilo da pojedine delove te federacije Mongoli samo dotaknu pa da od njih ne ostane ni traga.

To je naravno hipoteza i ništa više; ali njena tačnost može se proveriti na osnovu našeg znanja o Africi, čija je istorija mnogo dokumentovanija. Rim je uništio punsku civilizaciju zato što još nije bio shvatio pojam trgovine, što nije mogao da pojmi da konkurent može biti i mušterija, a želeo je severnu Afriku za svoju žitnicu. Priča koju je ispričao o svojoj žrtvi liči na onu o Iliriji, i jednako je neverodostojna. Jer i tamo je pobeđeni narod preuzeo poslove pobednika. Ilirska loza rimskih imperatora poznatih kao r*estitutores mundi* bila je izuzetna; ali svojom genijalnošću afrički sveti oci sačuvali su hrišćansku crkvu onda kada je pretila opasnost da ona propadne zajedno sa celim društvom, očuvavši tako i kontinuitet zapadne kulture. Zahvaljujući svetom Avgustinu, jednom od najvećih afričkih hrišćana, znamo šta se, kada su stigli varvari, događalo sa tim darovitim ljudima i njihovom plodnom zemljom. Severnoj Africi nije bilo dozvoljeno da ima svoj privredni život, ona je bila samo ćelija Rimske imperije; a kada je imperija bankrotirala, zaraza se proširila i na nju. Imovina je postala beskorisna zbog nepodnošljivog tereta carskih poreza, i crkva je bila zbunjena brojem imanja koja su joj darovali zemljoposednici jer nisu mogli da plate dažbine razrezane na njihovu zemlju. Zanatlije i radnici osiromašili su do te mere da su izgubili svaku orijentaciju i masovno se pridruživali grupama lutajućih sektaša kod kojih se verska histerija udruživala sa samoubilačkom manijom. Vesti o propasti širile su se na jug i divlja plemena nadirala su iz svojih skrovišta u dubini kontinenta nagrizajući rubove civilizacije. Svemu tome pomogla je i činjenica da je imperija u to vreme bila podeljena svađom između cara mekušca i njegove dominantne sestre, što se potom razgranalo u komplikovanu mrežu svađa između nekoliko vojničkih grupacija. Upravitelj severne Afrike, nesrećnik po imenu Bonifacije o kome se dosta zna, nije mogao da se odluči kome treba da bude lojalan. Šta god

da je odabrao, bio je pobunjenik, i u trenutku kada su Vandali napali zlom razdirane afričke provincije, na njega su išle dve rimske armije. Oslanjajući se na otpadnike koje je stvorila loša uprava, Vandali su bez većih teškoća uspostavili ono stanje propasti koje je, s izuzetkom relativno kratkog perioda islamske kulture, trajalo narednih hiljadu i pet stotina godina. Tako se ideja imperije pokazala sumnjivom baš u onom domenu u kome je ona najviše opravdavala svoje postojanje. U savremenoj Africi izraz „dug belog čoveka“[504] nije nimalo ironičan: bezbroj Evropljana dalo je živote da bi spaslo Afrikance od takvih zala kao što su spavaća bolest i trgovina robljem. Ali pitanje je da li bi njihova misionarska delatnost uopšte i bila potrebna da Rimska imperija nije onemogućila prirodni razvoj afričke kulture.

Moguće je da je Rim uništio mnogo više ljudskih dostignuća od onih čije je stvaranje podstakao. Balkan je mnogo dobio od Vizantije, ali tek onda kada su Zapadno carstvo zadesili teški dani, kada je agresija postala napola zaboravljeni san, pošto je potreba za odbranom potisnula sve. Sigurno je da je Balkan izgubio mnogo više u dodiru sa savremenim imperijama nego što je dobio. Njegovo iskustvo spada u sferu tragedije, a imperije ne razumeju pojam tragičnog. Velika Britanija nije mu bila od koristi, osim g. Gledstona – koji bi bio šokiran da je saznao pravu istinu o balkanskim ustanicima protiv Turaka, onih koji su, pretvarajući se da nisu ono što jesu takvim licemerstvom zapravo bili u službi istine – i osim nekoliko plemenitih žena, poput gospođice Irbi i njene drugarice i saputnice, gospođice Mjuir Mekenzi. Gospođica Irbi je prošla celu Makedoniju u vreme kada je to bio opasan poduhvat, i ispričala istinu o turskoj vlasti, a potom osnovala hrišćansku školu u Sarajevu, gde su se, pored ostalih predmeta, izučavale i istrajnost i hrabrost. Ali kada je Balkan bio u pitanju, Englezi su se obično ponašali vrlo tupavo, zadojeni imperijalističkom idejom da je imati dobro, i stoga skloni da pogrešno zaključe da oni koji nemaju nisu ni dobri. Enleski putnik iz 19. veka bio je sklon da nepovoljno misli o hrišćanskim podanicima Osmanske imperije jer su bili prljavi, nepismeni, pohlepni (što siromasi, za živo čudo, često bivaju), servilni, negostoprimljivi i nevaspitani (što zaplašeni ljudi, za živo čudo, često bivaju). Osuđivao ih je kao što je osuđivao stanovnike novih industrijskih paklova Lankašira i Jorkšira, koji su uživali što smrde i opijaju se džinom, što su neotesani i neprijatni. I kao što mu je bilo drago što su njegovi nesrećni sunarodnici predmet misionarskih poduhvata filantropa iz gornje i srednje klase, tako mu je bilo drago i što slovenske hrišćane čuvaju Turci, ljudi izuzetnih ličnih navika, kultivisani, velikodušni, dostojanstveni, gostoljubivi i veoma učtivi. Ta osećanja bila su odjednom ugrožena kada se Turska imperija srušila. Filantropi ne bankrotiraju. A u 20. veku unuci tih putnika usmerili su isti taj entuzijazam na

Rusku i Austrijsku imperiju, žaleći što bar jedna od njih nije staratelj Balkana. Čak i posle rata koji je pokazao da su obe ove velike sile poput gnjilih jabuka, a Srbi uporni i čvrsti u spasavanju evropske civilizacije, mnogi Englezi žalili su što balkanski narodi nisu pod tutorstvom šarmantnih, kulturnih Austrijanaca.

Kako je čudan taj san koji još traje i po kome bi trebalo da Rusija civilizuje Južne Slovene! Nekadašnja Rusija nije čak bila ni prava imperija, a ni moderna država; nije bila stvarno delatna, već pre simbol ogromne duhovne vrednosti zahvaljujući kome su milioni ljudi, rasuti po ogromnom prostoru i udaljeni jedni od drugih, teško pogođeni porazom iz prošlosti, verovali da učestvuju u drami kojom će čovek otkriti smisao svoje izuzetne sudbine. Ti ljudi nikada se nisu oporavili od propasti koju im je donela mongolska Zlatna horda, čija je vladavina trajala gotovo dve stotine godina, odvojivši ih od Vizantijskog carstva u onom stadijumu njegove paradoksalne apoteoze u kome je, umirući, davalo novi život. Tokom te dvovekovne noći zavladala je sveopšta pometnja, i mada je Rusija dala nekoliko pravih genija, sazdanih, kako treba, i od vatre i od dima, koji su dokazali vrednost svog roda, malo je bilo onih koji su imali osobine negovateljice. Ništa nije moglo biti fantastičnije od zamisli da se izmučene turske žrtve, kojima je više od svega trebalo mira i reda, i prilike da slede sopstveni put, prepuste brizi Rusa, koji su i sami pod azijatskim uticajem utonuli u haos, u kome su ruku pod ruku postojali i anarhija i apsolutizam; ništa osim ideje da se predaju Austrijskoj imperiji.

Teško je napisati jednostavnu istinu o Austrijskoj imperiji inače jasnu svakom istoričaru koji nije katolički propagandista. Bečki jorgovani i kestenovi, pozlaćena stepeništa i kristalni lusteri njegovih baroknih palata, njegovi božanstveni muzičari, i veliki i mali, potpuno su pomeli sud sveta; ali odbrana Japanskog carstva zasnovana na trešnjevom cvetu, pagodama i Hirošigovim[505] slikama ne prolazi tek tako. Divno je piti *heuriger*[506] u baštama „Grincinga"[507], ali ni gospodin Gledston nije preterivao kada je rekao da o Austriji ne može da kaže ništa dobro. Ona je predstavljala samo onaj deo nemačkog naroda koji se mogao okupiti u jednu jedinstvenu grupu. Ostali su se radije sporili i teško je poverovati da bi pronašli ijedan razlog zbog koga bi sklad pretpostavili neskladu i ostavili po strani svoje lokalne razmirice, pa bi i sami Austrijanci ostali gde su i bili da im nije zapretila turska najezda. Koliko su malo pameti i smotrenosti imali može se dobro sagledati u svetlu činjenice da su vekovima dopuštali da njihovi vladari budu Habzburzi.

Od onog nesrećnog dana 1273. godine kada je Koledž elektora, zbog njegove osrednjosti, izabrao Rudolfa Habzburškog za rimskog kralja, pa do abdikacije Karla II, 1918, ta porodica nije dala nijednog genija; imala je samo dva sposobna

vladara – Karla V i Mariju Tereziju – i, uz bezbroj glupaka, i popriličan broj imbecila i ludaka. Dok su bili zaduženi za Nemačku, izgubili su Švajcarsku; Nemačkoj su podarili bedu Tridesetogodišnjeg rata, od koje se ta zemlja nikada nije u potpunosti oporavila; Španiji su doneli propast koja izgleda kao da će večno trajati, a njihovo ime je u Holandiji došlo na vrlo zao glas. Ako se i činilo da su kod kuće imali uspeha u odbijanju Turaka, to je bilo samo zato što su u međuvremenu, bivajući generacijama neuspešni ali zadržavajući presto, razvili izvesne manipulativne sposobnosti i uspevali da angažuju strane generale, poput Eugena Savojskog ili Jana Sobjeskog, koji će protiv napadača predvoditi strane trupe. Njihova užasna dela nisu prestajala: kampanja kojom je car Ferdinand preveo svoje mahom protestantske teritorije u katoličanstvo jedna je od najgnusnijih u istoriji. Lepota Beča je najbolja potvrda jaza koji je postojao između vladara i naroda. Jer Austrija nije prirodno bogata; njen najveći deo zauzimaju planine i ona je uglavnom poljoprivredna zemlja sa ne baš najboljim komunikacijama. Stoga su njjene barokne palate nastale samo zahvaljujući krajnjem izrabljivanju seljaka i zanatlija. Ali pravdi za volju treba reći da se Habzburzi nikada nisu licemerno pretvarali da im interesi naroda kojima su vladali doista leže na srcu. „On je možda rodoljub kada je u pitanju Austrija“, cinično je rekao car Franc Jozef za jednog političara koga su mu, zbog njegovog rodoljublja, preporučivali za ministra, „ali da li je rodoljub kada sam u pitanju ja?“

Habzburzi i njihov narod bili su najgori u svom odnosu prema drugim narodima u okviru imperije. Austrija je anektirala Mađarsku kada su Turci isterani iz nje i nikada nije naučila niti da s njom postane prijatelj, niti da je potčini. Izgubila je svoje posede u Italiji zbog svoje okrutnosti i nesposobnosti da vlada. Ali ostala je sasvim nekritična prema dvostrukoj strasti koja je, od najranijih vremena, buktala u nemačkim grudima. „Sloveni su“, saznali su Saksonci iz objave svojih knezova i biskupa u 11. veku, „užasan narod, ali je njihova zemlja bogata mesom, medom, žitom i stadima, a kada se obrađuje bogato rađa, tako da joj nema ravne. To kažu oni koji te krajeve dobro poznaju. Stoga možete istovremeno spasti svoju dušu i steći najbolju zemlju za sebe“. Osam stotina godina kasnije, dok je pregledao tekst Berlinskog mirovnog ugovora, Bizmark je dobio napad besa: ugledao je jednu klauzulu, koju je više puta potcrtavao: ona je štitila prava Kucovlaha, mirnog naroda za koji je on pogrešno verovao da je slovenski; potom je nastavio da piše ugovor čiji je cilj bio da se Balkan isporuči grabljivim čeljustima Austrijanaca.

Bila je to najpostojanija, najizraženija crta nemačkog karaktera. Ona je navela austrijske Nemce da uspostavljanjem Dvojne monarhije prihvate Mađare kao sebi jednake, jer su i oni mrzeli Slovene i nisu se libili progona Hrvata i Srba koji su

živeli na njihovoj teritoriji. „Vi se pobrinite za svoje varvare“, govorio je mađarski državnik Andraši[508] austrijskom kancelaru Bojstu[509], „a mi ćemo se pobrinuti za naše.“ Najveći deo austrijske unutrašnje politike bio je usmeren na to da se naivno dokaže neotuđivo pravo austrijskih Nemaca na svaku vrstu privilegija na račun carskih podanika slovenskog roda. Kada je uvedeno pravilo da nemački službenici koji rade u češkim oblastima moraju da znaju češki, što ih je izjednačilo sa češkim službenicima koji su bili obavezni da znaju nemački, svi austrijski Nemci su se pobunili, a njihovi predstavnici opstruirali su parlament sve dok uredba nije povučena. To je bila jedina pozitivna odlika bečkog političkog života u 19. veku. To doba nigde nije bilo plemenito, jer je tada neznanje građana, koji su, ako nisu bili izuzetno učeni, neizbežno morali biti potpune neznalice, bilo senka koja je sve više zamračivala čovekova intelektualna postignuća, ali ono je u Beču bilo mnogo manje plemenito nego na drugim mestima. U Beču se javljaju klerikalizam, uglavnom kao opskurantizam detinjastog tipa, klasna pohlepa birokratije narasle preko svih prirodnih mogućnosti zemlje, liberalizam koji nije bio ništa drugo do puko protivljenje industrijalaca, bankara i advokata zemljoposednicima, i hrišćanski socijalizam koji je bio antisemitski i štitio *Spiessburgera*[510], mediokriteta koji prezire radne ljude, ali nema pameti da se priključi uspešnijim klasama, te vikom zahteva da kroz delovanje svoje stranke dobije privilegovan položaj. lz ovog poslednjeg kasnije se razvio nacizam, ali bez smelosti koja je ovome jedini lep atribut. Automatski, kako su nastavljali i svoju tradiciju spoljnog reda, Habzburzi su preuzeli i ovaj pokret, tako da on nikada nije imao goreg vođu od poznatog bečkog gradonačelnika, dr Karla Lugera; on je, iako osim mržnje i pohlepe nije imao drugih ideja, delao u onom okviru na koji se tadašnja buržoazija beše ograničila. Pa ipak, stvarna pokretačka snaga tog i svih ostalih bečkih pokreta bila je mržnja prema Slovenima.

Toliko sam pročitala u knjigama. Ali u Jugoslaviji sam svojim očima videla nemačku mržnju prema Slovenima. Bila je upadljiva poput ožiljka u brbljivoj smetenosti Hrvatske, u izmučenoj moralnoj lepoti Bosne; vrila je poput gnojnog procesa na nemačkoj duši dok je Gerda posmatrala sedam hiljada francuskih grobova kod Bitolja, povredivši svog muža, koji se odnosio prema njoj s beskrajnom nežnošću, rekavši mrzovoljno: „Da toliki ljudi daju svoj život za gomilu Slovena!“; bila je poput utrobe nadute od zločina kod nemačkog vojničkog spomenika nedaleko od Bitolja. Prvi put znala sam kvalitete strana u ovom sukobu. Videla sam uzvišene i veličanstvene vezove slovenskih seljanki i znala sam kakvu degeneraciju veštine i ukusa predstavljaju mali, sjajni cvetovi i srca na austrijskim pojasevima koje skijaši donose is Svetog Antona. Videla sam Srbe koji idu na ozbiljnije izlete nego što je piknikovanje pored restorančića u Vinervaldu,

koji odlaze na hodočašće na Frušku goru, da u caru Lazaru, koji počiva pod zlatnim pokrovom, vide sam poraz: taj poraz je bez glave, kako i treba da bude, jer on je osujećenje ličnosti, ali ruke su mu očuvane, kako i dolikuje, jer ruka je znak ljudskosti: ona čoveka odvaja od ostalih životinja, a suočavanje sa porazom je ono što ljudska bića odvaja od sveta prirode. Videla sam Srbe koje podanici Habzburga nisu imali čemu naučiti. Dvaput su Srbi svoje tobožnje učitelje izgnali iz Srbije, i, poraženi u trećem navratu, ne toliko oružjem koliko bolešću i glađu, povukli se preko sleđenih planina ka moru; tu su predahnuli i onda krenuli u borbu i četvrti put i pobedili. To nije odnos između učenika i učitelja. Videla sam u Jugoslaviji mnogo ljudi poput majke umno zaostale devojke na grobu svetog Nauma koja nam je rekla: „Ne znam šta da kažem Bogu; ima toga toliko mnogo da i ne znam odakle da počnem, toliko je čudno ovo što se desilo“, poput starice koja je išla planinskim putem u Crnoj Gori pitajući nebesa: „Ako je već trebalo da se rodim, zašto je moj život morao biti ovakav?“ Bilo je i drugih, poput Milice, koja je pesnik, istraživač i svetska žena, pa ipak bez sumnje i sestra te dve žene; ona je potvrda da njihove osobine nisu neka dragocenost koja je posebna samo zato što nije korišćena, da njihova prefinjenost nije površni sjaj koji će nestati u prvom dodiru sa modernom civilizacijom, da je ono od čega su sazdane ono iz čega nastaju najlepša dostignuća ljudskog roda. Znam da je malo Austrijanaca koji mogu da poučavaju takve ljude, i da je svejedno da li ih je malo ili mnogo, jer bi u svakom slučaju morali razumeti da ljudima poput ovih nije potrebno da ih drugi uče, da oni mogu učiti sami.

Dok sam se borila sa materijalom za ovu knjigu, često sam sebi govorila da će se najzad desiti ono što je dobro. Jer stara Turska beše nestala, njena naslednica nije se interesovala za stvaranje imperije, Rusija je postala Savez sovjetskih republika, a Habzburzi su pali; Versajski, Trijanonski i Senžermenski mirovni ugovori oslobodili su male narode. Sloboda je tim narodima donela ogroman polet. To znam jer sam taj polet gledala svojim očima. Finska, Estonija, Litvanija, Čehoslovačka i Jugoslavija bile su poput mladića koji se rano izjutra, posle dubokog sna, proteže pored otvorenog prozora. U tim zemljama i sama mogućnost da se ruča na javnom mestu i prošeta parkom izazivala je ogromnu radost i sreću. U istoriji se dosad nije desilo ništa veličanstvenije od oslobođenja ovih naroda koji tokom vekova tlačenja nisu zaboravili svoju dušu, nego su duga, bolna razmišljanja o sopstvenom životu uspeli da iz prolaznog iskustva pretoče u trajna i podsticajna umetnička dela. Ne može se ni zamisliti šta bi postigli da su imali vremena da ovladaju veštinom upravljanja, jer mada ima naroda koji su dali veliki doprinos civilizaciji, oni su to učinili samo zato što su imali sreće da žive u slobodi, a nisu, poput Slovena, Finaca i Balta, sticali onu mudrost koja se „prodaje

na pustim pijacama, gde ne kupuje niko, sa usahlih polja s kojih seljak zalud očekuje hleb."

Sa iznenađenjem sam otkrila da ima mnogo Amerikanaca i Engleza koji tvrde da im je doista stalo do budućnosti ljudskog roda, ali koji ovakvim razvojem događaja nisu bili nimalo očarani. Posebno je levica bila vrlo kritična prema novim državama i svemu što su radile. Ta nedoslednost uočavala se naročito kod onih koji su se, čak i preko svake razumne mere, zalagali za to da pojedinac treba slobodno da odlučuje o svojoj sudbini. Razlog tome delimično je ležao u ubeđenju, toliko apsurdnom da ni njegova suprotnost ne može pledirati na istinitost, da je nacionalizam uvek antidemokratski i agresivan, a da je internacionalizam uvek liberalan i pomirljiv. Anacionalizam je naprosto rešenost jednog naroda da neguje svoju sopstvenu dušu, da sledi običaje koje su mu zaveštali preci, da razvija svoju tradiciju u skladu sa sopstvenim instinktima. On je isto što i rešenost pojedinca da ne bude rob. Ispunjenje tih težnji jedan je od glavnih ciljeva levih programa. Međutim, oslobođenje pojedinaca i naroda može imati različite posledice, zavisno od njihovih različitih priroda. Mađarski i irski nacionalizam uvek su bili vrlo snažni, ali Mađarskoj je oduvek bio cilj da održi feudalni zemljišni sistem i tlači druge narode koji žive na njenoj teritoriji, dok Irska, iako želi da uništi Alster, želi da bude seljačka država sa industrijom koja se neće nekontrolisano razvijati. Bilo je logično očekivati da će sve države koje su mirovnim ugovorima stekle slobodu težiti liberalizmu, jer se njihovo stanovništvo uporno i neprestano bunilo protiv ruskog, turskog i austrougarskog apsolutizma. Tako se i dogodilo, jer s obzirom na njihovo teško nasleđe, one su sve manje ili više naginjale liberalizmu. Pa ipak levica je te države gledala krajnje sumnjičavo i kada su ih njeni predstavnici posećivali, odmah bi nalazili zajednički jezik sa opozicionim strankama, čak i sa onima koje su bile izrazito reakcioname. Zato sam bila ne malo iznenađena kada sam sa intelektualcima iz grupe Blumsberi[511], koji su i sami bili slobodni mislioci i marksisti, razgovarala o Jugoslaviji, jer su gajili najtoplije simpatije prema Hrvatima katolicima, čak i onima čiji su stavovi bili daleko reakcionarniji od prosečnih stavova Mačekovih sledbenika.

Svaka rasprava o tim pitanjima bila je komplikovana njihovom sklonošću da reči „nacionalizam" i „imperijalizam" koriste kao da one označavaju jedan isti pojam. Nije preterano reći da tri četvrtine svih engleskih ili američkih autora koji pišu o francuskom nacionalizmu zapravo imaju na umu francuski imperijalizam; a to su u francuskom životu dva odvojena pojma. Napoleon je bio francuski imperijalista i nije imao nikakve veze sa francuskim nacionalizmom, što je i prirodno jer on i nije bio Francuz; a Šarl Pegi[512], predvodnik francuskog nacionalzma, bio je ogorčeni protivnik francuskog imperijalizma. Ali retko koji

razgovor ovoj temi uspevao je da dosegne nivo čak i ovakve zbrke. Uporedo sa pogoršanjem stanja u Evropi, brojni ljudi, mahom Amerikanci, govorili su s uzdahom: „Ah, to je sve zbog tih malih država“, a da zapravo uopšte nisu znali šta hoće time da kažu. Svakako da nisu mogli zaista misliti da su mali narodi ti koji mašu naoružanom pesnicom, a pritisnuti tim argumentom, počinjali bi da tvrde da mali narodi, štiteći se carinskim barijerama, sprečavaju slobodnu trgovinu u Evropi. To nikako nije važilo za skandinavske i baltičke zemlje, a za činjenicu da balkanske države nisu stvorile dunavsku federaciju trebalo je zahvaliti Italiji, koja je, želeći da te zemlje budu slabe kako bi ih jednog dana mogla prigrabiti, od jedne konferencije do druge činila sve da im se onemogući bilo kakvo udruživanje te vrste.

Sva ta kampanja protiv malih država bila je neartikulisana i znatno ispod nivoa opšte kulture ljudi koji su u njoj učestvovali. Znači da se zapravo radilo o predrasudi; a to me je zaprepastilo jer ako igde u današnjoj Evropi postoji izvesnost da život može ponekad biti dobar i da će jednog dana možda biti i bolji, onda se za to ima zahvaliti baš tim malim zemljama. Ne mogu a da ne pomislim da je i sa stanovišta Turaka i sa stanovišta Slovena divno to što turski poreznici više ne deru do gole kože seljake na brdima i ravnicama oko Skoplja, za račun paše koga ni turski seljaci nemaju razloga da vole, a to je samo jedan primer gde je nešto prijatnije smenilo ono neprijatno, što je, pretpostavljam, težnja svakog razumnog ljudskog bića. Ali prisetih se – a moje sećanje potkrepljivala je i umetnost vizantijskih fresaka i spekulativnost koja je osnova svih osim najpovršnijih slovenskih razgovora – da ljudska bića nisu razumna, i da prijatno ne pretpostavljaju uvek u dovoljnoj meri neprijatnom. Jedino je jedan naš deo duševno zdrav: samo deo našeg bića voli zadovoljstvo i teži sreći, želi da doživi devedesetu i umre u miru, u kući koju smo sami napravili, koja će biti dom i onima koji će doći posle nas. Drugi deo je gotovo lud. On više voli neprijatno, voli bol i njegov tamni, noćni očaj, želi da umre u katastrofi koja će život vratiti na početak i od naše kuće ostaviti samo pocrnele temelje. Naša svetla strana bori se u nama sa tom narastajućom tamom, i nijedna ne pobeđuje, jer podeljeni smo protivno svojoj prirodi i ne možemo dozvoliti da ijedan naš deo bude uništen. Ta borba ogleda se stalno i u našem ličnom životu. Vrlo je redak čovek za koga se s pouzdanošću može reći da nikada neće odbaciti sreću, ma kako je se žudno i čvrsto držao. Tako se i u istoriji često okrećemo sopstvenoj propasti. Ponekad tražimo mir, ulažemo napor da pronađemo pravu meru i prave ciljeve naših nacionalnih sudbina; no ponekad nepokolebljivo stremimo ratu, uništavajući jedine temelje na kojima počiva naš na cionalni život. Zanemarujemo tu samoubilačku crtu u istoriji, jer smo, kada slikamo sebe, po pravilu loši umetnici:

ulepšavamo naša htenja i tvrdimo da ona pred Bogom nisu raznobojna. Tvrdimo da je Tridesetogodišnji rat izneverio očekivanja onih koji su ga izazvali jer je doneo srednjoj Evropi glad, tako strašnu da su čitava sela zaćutala i zarasla u korov, tako strašnu da su bande očajnika iz zasede vrebale putnike da bi ih ubijale i jele. A možda ti inženjeri rata nisu ni voleli sela i pripadala im je muka od pomisli na društvo u kojem ljudi imaju šta da jedu. Izgleda da, presićeni našom pobedom u poslednjem ratu, sada želimo da doživimo poraz. Nove države bile su pune života – Jugoslavija je zamahala svojim stisnutim pesnicama i zaklela se da će živeti. Stoga su se Engleska i Francuska okrenule od nje, jer im je bilo odvratno ono što je živo; želele su izbledeli svet, beskrvan i predat porazu.

I zato se nisu mešale u one aktivnosti koje su se odvijale po strani, naporedo sa nacionalnim naporima čiji sam bila hroničar. S vremena na vreme iz teksta bi iskakale male, crne prilike, zaustavljale bi se na belini margina, grupisale se i, prizvavši magijom smrt, ponovo utrčavale u tekst, koji je tekao svojim putem, putem glavnog. legitimnog istorijskog procesa.

Jedno vreme postojala je neka neusklađenost između tih povremenih ispada iz legalnog procesa, iz opšteg toka istorije. Male crne figure istrčavale bi iz teksta, ostavljale na marginama svoj magični trag i nestajale; a gusta i čvrsta masa teksta tekla bi i dalje, otkrivajući tek u kasnijim odstupanjima od očekivanih događaja da je magija bila uspešna. Tok 19. veka bio je delimično izmenjen ubistvom crnogorskog kneza Danila, a znatno više ubistvom srpskog kneza Mihaila, mada je to moglo zapaziti samo izuzetno upućeno oko; a kada su ubijeni Aleksandar i Draga i kada je Petar Karađorđević došao na presto, činilo se kao da je mapa Evrope prebojena svetlijim, ali neskladnim bojama. Međutim, zbog Danilove smrti moja prabaka nije zaplakala; sumnjam da je činjenica što je knez Mihailo napustio ovaj svet išta poremetila u životu moga dede; ja nisam jela nešto drugo niti nosila drugačiju odeću zbog smrti Aleksandra i Drage, niti su moje misli bile drugačije. Ali Sarajevski atentat imao je sasvim drugačije posledice. Njegov čudesni uticaj na tekst bio je smesta vidljiv. Ja i gotovo sve žene u Evropi plakale smo bez prestanka, i bez prestanka govorile: „Ah, to je zbog rata“, naučile smo da jedemo zato što smo gladne, da se oblačimo da bi nam bilo toplo, da razmišljamo ne zabave radi, već da bismo našle izlaz iz lavirinta. Bile smo obeležene bezličnim događajem kao da je on bio sastavni deo našeg najličnijeg života. I pošto se tama sukobljenih vojski povukla iz Evrope, moglo se videti da je njena mapa još jednom prebojena, da su boje blistave i, ovaj put, skladne.

Moglo se dogoditi da nekome u budućnosti Evropa izgleda kao freska naslikana rukom genija, koji je ovo doba video kao Zapad čiji uticaj polako bledi, kao uznemiren nemački narod koji se grči i uvija, kao zabarikadiranu i zabrinutu

Rusiju, i kao nisku blistavih malih zemalja oduševljenih punim i divnim životom, najlepšim koje jedno društvo može iskusiti. Ali postojao je jedan uporan i nepomirljiv element kome se takav poredak nikako nije mogao dopasti.

U Sarajevskom atentatu učestvovala su tri bitna istorijska faktora. Princip je bio inspirisan nacionalizmom; austrijski oficiri koji su dozvolili da Princip uradi ono što je naumio bili su imperijalisti; učesnici drugog atentata, koji se nije dogodio zato što ih je Princip preduhitrio, bili su Apisova deca: voleli su ubijanje radi ubijanja. Ali postojao je još jedan važan faktor modernog doba koji u atentatu nije imao nikakvog udela, kao što nije imao udela u zadovoljstvu koje je usledilo posle mira, a, istini za volju, ni u zadovoljstvu koje mu je prethodilo reč je o onom segmentu gradskog proletarijata lišenom razuma, tradicije i imovine, koji je Lukenija kao svog predstavnika poslao da ubije caricu Elizabetu od Austrije, iako, uglavnom zahvaljujući mestu zločina, nije bio umešan u ubistvo Franca Ferdinanda. Stoga njegovi interesi nisu igrali neku posebnu ulogu u ratu koji je usledio, a bili su neobjašnjivo zanemareni i po njegovom okončanju. Novo doba žudelo je za reformama i nije štedelo na njima, ali nije načinilo nikakvu drastičnu reorganizaciju društvenog poretka. Razlog tome delimično je ležao u pasivnosti levice. Levičari su pravi ljudi za revolucije, to je njihovo zanimanje. Ali u tom času bili su suviše zauzeti raspravama o udaljenom boljševičkom eksperimentu u Rusiji i nisu imali ni vremena ni snage da učine nešto za sopstveno spasenje. A to je prevratnicima sa desnice pružilo priliku koju su iščekivali.

Lišen razuma, tradicije i imovine, Musolini je došao na vlast. Italija je bila predodređena da bude prva zemlja na svetu koja će predati svoju sudbinu u ruke pripadnika ove klase, jer iako je i sama imala veliku gradsku populaciju, Francuska je bila i nepopravljivo nesklona da bude lišena pameti, Velika Britanija imala je jaku tradiciju, a Sjedinjene Države imale su imovinu. U Italiji je, međutim, bilo mnogo seljaka koji su bar jednu generaciju proživeli u gradu a da nisu postali građani, izgubila je tradiciju svojih državica a da nije stekla novu, dostojnu celovite države kakva je postala; osim toga, bila je vrlo siromašna. Musolini je bio njen sudbinski predodređen vođa. Jer iako nije bio dovoljno inteligentan da se izdigne iz svoje klase, nije bio ni toliko neinteligentan da, šegrtujući na levici, ne stekne i kakvo-takvo znanje iz teorije i prakse društvene revolucije. Da je postao vladar u doba mira, nastojao bi da počini neko nasilno delo koje bi izazvalo rat; ali pošto je njegov čas kucnuo kada je čitavom svetu već bilo muka od vojski, njegov program stigao je u tako pogrešnom trenutku da je morao naći načina da nasilje primeni u vreme mira. Možda je slušajući jedva shvaćenu priču nekog pametnijeg saborca ili prelistavajući knjigu stavljenu u kutiju pred antikvarnicom sa mnoštvom drugih koje su se takođe prodavale po bagatelnoj ceni, nabasao na

Dioklecijanov zakonik; ne znajući, a možda čak i ne mareći za činjenicu da je Dioklecijan u svojoj splitskoj palati umro u očaju jer nije uspeo da zaustavi propast Rima, primenio je njegov zakon na svoju zemlju. To je bio komičan poduhvat. Jer Dioklecijan je imao nekog opravdanja kada je pokušavao da ediktima stabilizuje ustanove carstva koje je trajalo više od hiljadu godina, ali bilo je tupavo na taj način vladati zemljom koja je bila ujedinjena tek nepun vek i bila deo svetskog privrednog sistema koji je i sam bio vršnjak industrijske revolucije.

Musolini nije zasnivao svoju želju za oživljavanjem zakonika na nečemu prihvatljivom, što bi našlo odziva u višim sposobnostima čoveka, recimo u njegovoj težnji boljitku. On ga je želeo jer se nije mogao primeniti drugačije nego nasiljem, a nasilje je za njega imalo vrhunsku vrednost. Mogućnosti nasilja u miru, međutim, ograničene su i ne daju ploda. Bio je stoga prinuđen da pribegne ratu. Navikao je svoje sledbenike na ukus napada, i taj apetit mogao je zadovoljiti obećanjem masovnog ubistva evropskih razmera; podigao im je životni standard velikodušnim socijalnim davanjima koja su prevazilazila mogućnosti zemlje, a njihovu novonastalu pohlepu zadovoljavao je obećanjem da će Italija postati pomorska sila poput Britanije, i imati imperiju koja će zaći u Aziju i u Afriku. Prvi korak ka ostvarenju tih ciljeva moralo je biti uništenje Jugoslavije. Dalmatinska obala bila mu je nužna da bi kontrolisao ceo Jadran; a kroz dalmatinsko zaleđe vodio je glavni put ka Aziji. Ali nije imao hrabrosti da se pošteno bori. Pošto je bio lišen tradicije, nije mogao znati ono što su znala sva društva osim najprimitivnijih: da je u sukobu za obe strane bolje da ni na jednoj nema prevare i podvale. Želeo je da dobije bitku bez borbe, pa je podstrekivao revoluciju među jugoslovenskim građanima u Hrvatskoj i Makedoniji. Ali i tu je napravio grešku. Pošto je pripadao tupoj i nedovoljno zaposlenoj klasi koja uvek uzbuđeno reaguje na uličnu tuču, nije shvatio da se seljaci brzo zamore od gerilaca koji tumaraju njihovom zemljom i ometaju radove neophodne za uspešnu žetvu. Stoga se okrenuo severu, ka Austriji.

Beč još postoji. Što znači da je upravo onakav kakav je i bio. Veliki grad stvara svoju tradiciju, koja je neuništiva jer prožima duh i telo svih ljudi rođenih u njemu ili u njegovoj senci; on utvrđuje svoja pravila tako što svima koji dolaze iz drugih krajeva nameće svoj način života. Tako je bilo i sa Konstantinopoljem koji su Vizantinci napravili po uzoru na svoje veličanstvene snove; on je te snove nametnuo Turcima, ljudima sasvim drugačijeg duha, koji su potisnuli Vizantince. Tako je bilo i sa Bečom.

U početku je izgledalo kao da grad prihvata sudbinu koju je sebi nametnuo izazivanjem rata. Potom je neizbežno bio siromašan, jer je i prirodno bio takav. Samo je nemilosrdno izrabljivanje seljaka i slovenskih podanika omogućilo

njegovoj aristokratiji ekstravagantan, a njegovoj buržoaziji lagodan način života. U opadanju svog značaja, u mirenju sa činjenicom da je mali grad, ne tašt ali s razlogom ponosan svojim univerzitetom i operom, baroknim palatama i umetničkim galerijama, jorgovanima i kestenovima, obiljem jevrejske genijalnosti, mogao je upoznati vreme jednako veliko kao ono iz 18. veka. Ali nije bio u stanju da obuzda tradiciju čiji je koren tokom 19. veka prodirao sve dublje, bujao među ruševinama Beča i brzo se širio i po okolnom tlu.

A ta tradicija našla je savršeno oruđe u Adolfu Hitleru. Mora se uvek imati na umu da Hitler nije Nemac, već Austrijanac, i da je sve ono što je doneo u poratnu Nemačku već postojalo u predratnoj Austriji. U njegovoj demonskoj maštи, osim njenog intenziteta, nije bilo ničeg novog. On je pripadnik iste klase u koju spadaju Lukeni i Musolini, vojnik bespomoćnog gradskog proletarijata lišenog nade; poput njih, ni on nema ni mudrosti, ni imovine, ni tradicije, barem kada je reč o ljudskoj. On nije znao zašto se uopšte težak i ponekad opasan posao razmišljanja ceni; on nije znao da je hiljadu i pet stotina godina pre njega jedan car objavio da vladar „mora biti ne samo proslavljen oružjem već i naoružan zakonom“, i da su se sva društva morala toga držati ili nestati; nije bio u stanju da razume da je zdravo za ljudski rod da više voli prijatno od neprijatnog. Bio je loš zanatlija, koji nije voleo svoj poziv, što je sasvim normalno za dete carinika – parazita našeg društvenog sistema. Ali priče iz detinjstva nastavile su da odzvanjaju u njegovim ušima. Rodno selo njegovog oca nalazilo se svega nekoliko milja od porodičnog imanja Šenerera, osnivača pangermanskog pokreta koji je krajem prošlog veka procvetao u Beču, i u *Majn kampfu* ne postoji ništa čega već nema u Šenererovom programu. Tu je isti onaj osećaj rasne nadmoći, isti antisemitizam, ista mržnja prema Slovenima, isto neprijateljstvo prema crkvi. Šenererov pokret je, međutim, neslavno propao jer je tražio sledbenike među obrazovanim ljudima. A takvi ljudi vole da cepidlače, pa se nisu mogli diviti jednostavnoj čvrstini programa čiji je svaki redak bio sazdan od mržnje i taštine. Dvojica vođa, nijedan od njih seljak ili radnik, obojica birokrate, shvatili su da jedina nada za njihovu veru leži u tome da se proširi među kalibanskom[513] klasom gradskih radnika koji nisu bili udruženi u sindikate. Osnovali su Nemačku socijalističku radničku partiju, koja se po programu uopšte ne razlikuje od Nacističke partije, i koja je 1911. imala tri mesta u austrijskom parlamentu. Hitler je samo izvoznik austrijske robe, koju prodaje snagom koju pogoni njegova ogromna strast prema prolivanju krvi, što je njegov zaštitni znak. Jer zadovoljstvo koje mu pruža ubijanje toliko je veliko da je Apis, u poređenju s njim, umeren čovek, koji je, u ljutnji, samo povremeno lupao nogama o pod.

Hitler je, međutim, svoju sudbinu potražio u Nemačkoj, dok u Beču takve dramske ličnosti nije bilo; tamo su stari glumci svesno izvodili istu staru komediju na temu ekstravagancije i *Schlampereia.* Finansijeri i industrijalci igrali su svoje uloge sa toliko žara da ne samo da su srušili svoju kuću sebi na glavu već su uzdrmali i privrednu strukturu celog sveta. Bankrot Anštalt banke 1931. godine izazvao je nemačku krizu, reprizu svetskog sloma iz 1929. Političke snage u gradu, kao i uvek površnom i razjedinjenom, to nisu mogle sprečiti. Levica je iznedrila nekoliko pravih sindikalista, od kojih su neki bili gotovo sveci, i ogroman broj sledbenika one vrste internacionalnog socijalizma koji onemogućava svoje pripadnike da se pozabave lokalnim problemima. Svi su bili jalovi i nesvesni činjenice da kada vlast koju izaberu socijalisti troši novac kao da je socijalizam već uspostavljen, iako on još nije dovoljno jak da zbaci kapitalizam, reakcija mora biti ogromna. A desnici su pripadali ljudi koji su, razgovarajući uz šoljicu čaja, pitali svoje strane posetioce: „A da li gospodin taj i taj pripada najvišoj ili drugoj po redu klasi engleskog društva? Jedina nada za nezavisnost Austrije ležala je u prijateljstvu sa podunavskim zemljama; one su s njom mogle napraviti snažan blok prkosnih mladih država, spremnih da se odupru narastajućem nacizmu i fašizmu, imajući iza leđa još prkosniju Rusiju i Tursku. Ali Austrija je i dalje s podsmehom gledala narode istočno od sebe, hvališući se da je ona „granica Evrope“. Tražila je spas na Zapadu, a kada je, poput ostalih zemalja, doživela slom, pala joj je na um bolesna pomisao da će se njene nevolje okončati ako sa Nemačkom uspostavi carinsku uniju. Zahvaljujući zdravorazumskom osećaju koji su kasniji istorijski događaji u potpunosti potvrdili, velike sile su to zabranile kao pretnju miru u Evropi; ali to je u svakom slučaju bio neodgovarajući lek za austrijsku ekonomsku boljku, jer je i Nemačka bila teško bolesna, a dve države koje su bankrotirale iz gotovo identičnih razloga, teško da su zajedno mogle biti solventnije. Neki političari desnice bili su toga svesni, ali u njihovom znanju nije bilo mnogo pameti.

Bili su rešeni da održe nezavisnost zemlje, pa ipak su podsticali želju za stvaranjem unije sa imperijalističkim i internacionalističkim nacizmom, i, s jednakim samoubilačkim oduševljenjem, podsticali interesovanje svojih sledbenika za imperijalistički i internacionalistički fašizam. Tim suludim impulsima napovratno su žrtvovali: čast, pristojnost, ljudskost, i sve ono što čovek žrtvuje kada u odnosu prema svom narodu ne iskaže te kvalitete. Dim te čudnovate žrtve izvio se februara 1934. godine.

Jedna od najtipičnijih odlika poratnog Beča bila su radnička naselja koja je sagradila gradska vlast; Bečom su vladali ekstremni levičari, a zemljom ekstremni desničari. Te velike zgrade činile su se posetiocu, naviknutom na jorgovane i

kestenove bečkih vrtova, modernim i racionalnim; oni skeptici koji takvim rešenjima u načelu zagledaju u zube, izlažu se opasnosti da budu proglašeni bezosećajnim stvorovima koji siromašnoj deci uskraćuju pravo na pristojan dom. Ta naselja, međutim, bila su zaprepašćujuće zastranjivanje za grad koji je već propao. Osim toga, ona nisu bila ni nužna. Mada je habzburški Beč bio unakažen užasnim sirotinjskim četvrtima, smanjenje stanovništva dovelo je do toga da siromašni ljudi više nisu ni morali živeti u njima. Mogli su se prosto useliti u kuće koje su njihovi bivši gospodari napustili. U gradu je bilo bezbroj vila, i to lepih, sagrađenih za buržoaziju i više klase, koje su bile prazne, ili u kojima su vlasnici i dalje živeli, gladujući da bi mogli da plate poreze. Te vile su zajedno sa baštama mogle biti pregrađene i date u najam. Pa ipak one su ostavljene da propadnu, a gradsko veće unesrećenog grada čije se stanovništvo smanjivalo, potrošilo je više od četrnaest miliona funti na izgradnju šezdeset hiljada stanova u posebnim četvrtima, smestivši u svaku negde oko hiljadu sedam stotina porodica. Država koja je i dalje sledila principe kapitalizma ne bi za tako kratko vreme odvojila toliki novac za industriju: stopa nezaposlenosti rasla je u direktnoj srazmeri sa brojem tih visokih zgrada. Osim toga, pitanje je i da li je dobro da porodice žive u stambenim zgradama ako već ima dovoljno prostora za stanove sa baštama; a ti novi stanovi bili su doista mali. I mada su neizmerno opčinjavali strance i bili daleko bolji od engleskih stanova sličnog tipa, oni su zapravo bili mnogo gori od sličnih radničkih blokova u Holandiji i Skandinaviji i znatno ispod normi koje se u toj oblasti u poslednjih dvadeset pet godina primenjuju kod nas.

Tvrdi se da motivi koji su podstakli bečke vlasti da podignu te blokove nisu bili jednostavni. Da bi dobio pravo na stan, građanin je morao da prođe određenu trijažu kojom se utvrđivalo da li je socijaldemokrata; ako je imao neku kvalifikaciju, morao je biti i član sindikata. Tako su ti blokovi razmeštali kompaktne grupe socijalističkih glasača po kvartovima koji bi inače mogli većinom glasati za desničare. Ako je to doista bilo tako, onda su blok „Karl Marks“ i blok „Gete“ konkurisali Vavilonskoj kuli po arhitektonskoj ironiji. Jer u februaru 1934. ponovo je došlo do prekida u sporom, legitimnom procesu civilizovanog postojanja, i pribeglo se akciji koja je po svojoj logici bila isuviše brza i prenagljena da bi se mogla smatrati plodom mudrosti. Ponovo su crne figurice istrčale iz teksta istorije ispisujući magično slovo na margini. Austrijski kancelar Dolfus, vatreni katolik, austrijski nacionalista i agrarni protekcionista, mrzeo je ateizam, imperijalizam i Hitlerov ekonomski program. Stoga se tajno obratio za pomoć Musoliniju, i tako gotovo i bukvalno postao oruđe italijanske politike. To je učinio i knez Staremberg, bogati aristokrata koji je u početku bio Hitlerov saučesnik, ali se posle odvojio od njega i postao vođa domobrana, polufašističke oružane grupe

Heimwehr, koja je podržavala Dolfusa. Januara 1934. činilo se da će Dolfus i Staremberg zbog teškog unutrašnjeg stanja biti prinuđeni na sporazum sa socijaldemokratama; i doista, tadašnja levičarska vlast u Francuskoj izvukla im je čvrsto obećanje da će to i učiniti. Ali sredinom januara Musolini je poslao poruku Dolfusu u kojoj mu je saopštio da se sa socijaldemokratama ne može pregovarati i da oni moraju biti uništeni. Na nesreću, 7. februara, posle strašne bitke na trgu Konkord, koja je svetu otkrila snagu fašizma u Francuskoj, vlada u Parizu je pala; Dolfus je vrlo brzo shvatio lekciju. Jedanaestog februara vicekancelar major Fej i knez Staremberg krenuli su na Beč predvodeći policiju i *Heimwehr* u hajci na socijaldemokrate. Nije im bilo nimalo teško da pronađu svoje žrtve – većina je živela u stambenim blokovima. Okružili su ih, napali i isterali. Građanski rat ima tu prednost da se broj žrtava može sakriti, te tako nikada nije tačno utvrđeno koliko je nesrećnih stanara blokova ubijeno, zatvoreno ili ostavljeno bez doma i igde ičega; verovatno je da ih je bilo na hiljade. U tom holokaustu učestvovao je i moj vozač, slepih, plavih očiju, ubeđen da je vreme da neko nešto učini.

To ubistvo označilo je novu fazu u karakteru ubistva koje je oblikovalo našu noviju istoriju. Ono, naravno, na jedan način nije bilo novina. Nosilo je prepoznatljivi otisak svog pravog pokretača. Poput degradacije Hrvatske i Makedonije, bilo je krajnje besmisleno. Nije moglo poslužiti nikakvoj svrsi, jer da je Musolini ušao u Austriju, oduprle bi mu se vojske drugih zemalja, a ne nesrećni stanovnici blokova „Karl Marks“ i „Gete“. Taj zločin podseća i na druge koje su Austrijanci počinili u svojoj neljudskoj bezosećajnojsti. Posle tragedije u Majerlingu ujaci Marije Večere noću su bili pozvani u lovačku kuću gde im je pokazano golo telo njihove sestričine, smešteno u korpi za veš, i gde su im dali njenu odeću da je odenu. Potom su ih naterali da leš stave u sedeći položaj između sebe i odvezu ga na desetak milja udaljeno groblje da bi ga tamo tajno sahranili. Da bi njeno telo moglo da se održi u sedećem položaju upotrebljen je kišobran: vezan je za njena leđa i vrat. Nijedan dvorski službenik ničim nije pokazao da je to što se traži od tih nesrećnih mladih ljudi gnusno. Bezosećajnost s kojom je dvadeset pet godina kasnije obavljen pogreb Franca Ferdinanda i njegove žene pokazuje da to varvarstvo nije bilo prolazno, a dvadeset godina potom februarski pokolj će pokazati koliko je istinita izreka: „Kakav gospodar, takav i narod.“ Ponašanje vozača moglo bi se proceniti na pravi način kada bi se zamislio neki taksista iz radničkog dela Londona kako sav radostan nekoliko dana vozi naokolo nitkova kome je glavno zanimanje da baca bombe i puca iz mitraljeza na stanovnike opštinskih stanova u Londonu, bez obzira na to da li se radi o muškarcima, ženama ili deci. Treba imati na umu da tog vozača na takvo delo nije pokrenulo zgražanje nad nekim konkretnim nepravdama ili neka velika ideja, već

samo neodređena nada da će se time možda nešto promeniti nabolje, da on nije izbezumljen siromaštvom, da je sit i odeven, i da ako i zapadne u težak položaj može potražiti pomoć od priličnog broja socijalnih službi.

Ali taj zločin je na izvestan način bio i užasno nov. Ljudi koji su ubili crnogorskog kneza Danila i srpskog kneza Mihaila bili su pojedinci koje su izvesne ideje podstakle na ubistvo nacionalista. Čovek koji je ubio caricu Elizabetu nije bio pojedinac, on je predstavljao bezličnu ljudsku masu, ali je ubio pojedinca, predstavnicu klase koju je smatrao odgovornom za to što su oni koje je predstavljao izgubili svoj lik i potonuli u masu. Ljudi koji su ubili Aleksandra i Dragu Obrenović bili su uglavnom pojedinci i nacionalisti, protivnici ljudi koji bi takođe bili nacionalisti, da ih nije iskvario tuđi imperijaiizam, a jednim manjim delom bili su i pojedinci koji su voleli da ubijaju. Ubistvo Franca Ferdinanda bio je najčistiji slučaj u kome pojedinac nacionalista ubija pojedinca imperijalistu. Ali u februarskom pokolju masa je ubijala masu. Musolini je uništavao ljude svoje vrste, ne zbog motiva koji pokreće pojedinca koji razmišlja, koji ima tradiciju i želi da očuva društvenu stabilnost; posredi je bila bazična reakcija, kakva, recimo, navodi embrion da se okreće u utrobi. Pojedinac je prvi put bio istisnut iz istorije. Nije bio ni subjekt ni objekt događaja koji će uticati na sudbinu miliona ljudi. To je značilo da će ti događaji neizbežno biti nasilni i nerazumni; embrioni ne mogu da kontrolišu komplikovano ustrojen svet odraslih. A to je takođe značilo da će život izgubiti ono prijatnosti i dostojanstva koje je još imao i dosegnuti sasvim novi stepen bola i poniženja: embrioni ne mogu uspešno vladati odraslim ljudima.

Prva posledica bečkog pokolja bila je poznato nacističko krvoproliće od 30. juna 1934. Do tada je ubijanje igralo manju ulogu u Hitlerovom programu. Njegov glavni oslonac bila je kombinacija mučenja i zatvaranja, a ubistvu je pribegavao samo kada je u pitanju bila neka izuzetno opasna ličnost. Ali bečki primer mu je pokazao da čovek, ako je dovoljno moćan, može nekažnjeno ubiti čak i vrlo veliki broj ljudi. Tako je, u toku jedne jedine noći, bez suda i upozorenja ubio oko hiljadu i dve stotine ljudi od kojih su ga mnogi voleli i verovali mu. Time je istovremeno zadovoljio svoju glad za ubijanjem i ostvario maštariju kojom smo se, kao deca, gotovo svi zanosili. Malo je onih koji, ležeći u krevetu poput malih Tamerlana, nisu u nekom trenutku žarko želeli da sve neprijatno i teško nestane preko noći, pa da ujutru imaju novu mamu, novog tatu, novu guvernantu i novo obdanište. S takvom detinjom okrutnošću Hitler je svojim žrtvama pridodao i šefa i dva glavna kelnera iz minhenskog restorana koji je, dok se još ne beše uzdigao, često posećivao sa članovima svoje partije. I ovde je masa ubijala masu; no ovde je subjekt bio toliko sličan objektu da je ovo ubistvo ličilo na pravo ubistvo koliko i masturbacija liči na seksualni odnos. Mnogi od pobijenih su se do te mere

poistovećivali sa nacistima da su, verujući da su žrtve antinacističkog ustanka, umirući uzvikivali: „*Heil*, *Hitler!*“ Međutim, Hitleru je ovo iskustvo pružilo tako veliko uživanje da se posle nepunih mesec dana odlučio na još jedno. Dvadeset petog jula organizovao je nacistički ustanak u Beču, čiji je glavni cilj bio ubistvo Dolfusa. Dolfus nije zaslužio da iko za njim prolije ijednu suzu. Ako i nije aktivno učestvovao u februarskom pokolju, pristao je da se njegovi sunarodnici međusobno ubijaju za račun Musolinija. Ali čak i ako čovek nije mogao žaliti Dolfusa, samo ubistvo je bilo odvratno zbog varvarstva s kojim je počinjeno: on je ostavljen da satima leži u krvi i uzalud moli da mu dovedu sveštenika ili lekara, a zaverenici su se pokazali kao strašne kukavice jer su sumanuto trčali tamo-amo ne znajući šta treba dalje da čine. Ali oni su u svakom slučaju bili osuđeni na propast. Nisu omogućili Nemačkoj da anektira Austriju, jer je Musolini – a to je mogao zaključiti svaki normalan posmatrač – posle prvih glasina o ustanku poslao trupe na granični prevoj Brener. Teško je reći da li je krvoproliće od 30. juna poslužilo ikakvoj svrsi, jer građanski rat čuva svoje tajne, a mnoge žrtve bile su toliko vezane za nacističku partiju da ih niko izvan njenog kruga nije ni poznavao. Dolfusovo ubistvo, međutim, bilo je zaprepašćujući primer besmislenosti istorijskih događaja o kojima odlučuju diktatori.

Potom je usledio predah nešto duži od dva meseca. Širom sveta u avgustu se ne događa gotovo ništa, a na Mediteranu ta opuštenost traje i tokom septembra. U oktobru pak posao je ponovo počeo. Devetog oktobra u Marselju počinjen je zločin – ubistvo jugoslovenskog kralja Aleksandra, koje me je toliko dugo zaokupljalo i zbunjivalo. Činilo mi se da sam objasnila taj zločin materijalom koji sam prikupila na svom putu po Jugoslaviji. On je ubijen zato što su balkanski narodi nekada davno bili poraženi od Turaka, koji su, poput svih imperijalista, shvatili da je mnogo teže vladati nego osvajati, pa je to poluostrvo kojim se tako loše upravljalo postalo objekat pohlepe susednih imperija; poput vukova raspoređenih unaokolo na svojim stražnjim nogama, čekale su čas kad će se Turci hramljući povući i ostaviti svoj plen nebranjen, i nikada nisu oprostile balkanskim narodima koji su u tom času, osećajući kako u njima oživljava stari san, ustali i uzeli ono što im pripada. Grabljivci su čeznuli da poniše taj trenutak, povrate izgubljeni plen i osvete se za neostvarenu nadu i uskraćeno uživanje u slasti pokolja, draže od svake krađe i pijačke. Stoga su morali ubiti Aleksandra, koji je sobom otelotvoravao balkanski duh, koji je bio strašan poput svih naroda Balkana: njegov narod se dvaput izdigao iz mrtvih, ustao iz kosovske grobnice, a kada su Austrijanci još jednom zaravnali i utabali zemlju na njegovom grobu, on je ponovo ustao i uspravio se. Nema ništa gore za ubice nego kada ubijeni čovek odbije da bude mrtav, kada izađe na svetlost dana, s trepavicama poprašenim

zemljom, i s očima ispunjenim mudrošću koju je stekao boraveći u tamnim osnovama našeg života, tokom svoje smrti.

Aleksandar je morao da umre. To je materijal koji sam prikupiia nesumnjivo dokazivao. Ali dok sam nekoliko godina sedela za stolom i radila, a moj materijal i događaji koji su se nadvijali nad Evropom iz dana u dan bivali sve mračniji, polako se pojavljivala mogućnost da je Aleksandar tog dana umro onako kako je umro možda samo zato što su dva embriona bila takva da bi, da su bili partneri u bridžu, jedan drugom uvek sekli kečeve. Musolini i Hitler morali su se udružiti u negativizmu protiv pozitivizma ostalog sveta; jedno vreme, međutim, nadmetali su se između sebe u besmislenom ubijanju. Musolini je u februaru pobio bečke socijaldemokrate; Hitler je u junu pobio svoje drugove i – ozaren uspehom – u julu likvidirao Dolfusa; da ne bi zaostao, Musolini je udario u oktobru. Ubistvo Aleksandra bilo je ideja koja je imala duboke korene u istoriji; moguće je, međutim, da je postala sastavni deo sveta činjenica samo zahvaljujući takmičarskom duhu koji je vladao među zločincima. Ta besmislenost dala je ovom zlodelu užasan smisao. Predstavnici života bez uma, to jest bez pamćenja ili volje, ubili su predstavnika života koji se uzdigao iz smrti, ne dozvolivši da pet stotina godina nataloži na njemu i malo praha zaborava, rešenog da će njegovo srce, iako proburaženo mačem, ipak nastaviti da kuca.

Izgledalo je da istorija može biti poput delirijuma ludaka, besmislena i istovremeno prepuna stravičnog značenja; a novi akter koji se javio naspram prirode našeg doba to je još više istakao. Ona vrsta gradskog stanovništva koju su predstavljali Musolini i Hitler na silu je odvojena od sela da bi proizvodila mašine i ostala fabrička dobra; a taj mehanički napor podario nam je avion. Za diktatora to je savršeno oruđe. Zasipajući bombama velike gradove mogao je zadovoljiti želju mase za masovnim ubistvom; a na isti način uništiće i političke i privredne centre drevnih država, čija je prošlost pričala dugu i neprekinutu priču, i tako izvršiti juriš na um, tradiciju i ono što je sređen čovekov dom. Takav način ratovanja značiće propast za sve, jer jedna masa gotovo da je po brojnosti jednaka drugoj, i pošto će osim ako opet ne bude imao na raspolaganju isti toliki broj vekova i istovetan poetski uzlet duše svet biti nemoćan da ponovo izgradi ono za čije su stvaranje bili potrebni vekovi i nepokolebljiva vera u sudbinu. Ali takva spoznaja neće sprečiti ratove, jer ovo je neartikulisana faza našeg ljudskog ciklusa, a to znači da će se za porazom i utrnućem jednako žudno čeznuti kao i za pobedom. To sam mogla da zaključim iz činjenica na kojima sam radila, i to su tokom mog rada novine svakodnevno potvrđivale. One su beležile napredovanje sveopšteg i maloumnog rata, i gore od toga. Jer one su beležile ono što je na tlu Španije bila upravo generalna proba takvog sukoba koju su Nemačka i Italija neometano

obavljale, a sile kojima je njihova pretnja bila upućena, još pune svoje blistave nasleđene snage, sedele su skrštenih ruku u kataleptičnoj tišini.

Ponekad se čovek izvan grada probudi u tišini na koju nije naviknut. Oseća kao da se ona prostire miljama iznad njega i miljama oko njega; ni zora ne donosi uobičajene zvuke. On prilazi prozoru i otkriva da je ceo svet prekriven snegom. Beo je travnjak, belo drveće, i polja u daljini, crni se samo sleđena bara na stazi. Nema ni ptice ni zveri, niti ijednog čoveka koji napolju radi. Ne čuje se ništa osim bubnjanja krvi u ušima, a ivice svih stvari ocrtavaju se oštro i jasno na čistoj svetlosti. I vazduh je pročišćen hladnoćom i u nozdrvama on je poput razrešenja od greha. Zvuci koji se još čuju – poput krika divljeg labuda – ono malo kretanja kojeg ima – skakutanje sive veverice po putu – bitniji su nego što bi bili u manje pročišćenom svetu. Tog dana, te nedelje, naredne nedelje sneg je divota koja prekaljuje i budi novu životnu snagu, ali kada mesec za mesecom prolazi a sneg i dalje prekriva sve dok se samo voda crni, i sam život počinje da biva ugrožen. Takvi snegovi i led dobri su na visinama na koje izlaze tragači za avanturom, ali su loši u nizijama gde se odvijaju glavni procesi ljudskog života. Stoka se ne može napojiti kada su potoci zamrznuti na samom izvoru, ovce ne mogu naći skrivenu travu, seme se ne može posejati u sleđeno tlo, na voćkama ne mogu izbiti pupoljci. Ako se sneg ne otopi i vode ne poteku, lepota ledenog pokrivača postaje čelični okov, a potom i propast od koje umiru životinje, a s njima i čovek. Kada belina zime predugo traje, govorimo sebi da sve sezone imaju svoj čas i da se još nije desilo da proleće ne dođe; tako je bilo i ove godine, tako je bilo i prethodne. Ali naredne godine ne mora biti tako. Zime su nam često dolazile iznenada, ugrožavajući sigurnost, uništavajući lišće, cveće, voće i naša tela. Sneg bi najpre prekrio pragove, potom prozore, pa dimnjake na imanjima u višim predelima, donoseći tišinu koju ne blaži prolećeno sunce. Ponekad bi polja i voćnjaci za koje se smatralo da nisu suviše visoko bili sprženi mrazom kao vatrom, a oni koje su hranili spustili bi se, izgladneli, u ravnice. Nekada je postojalo i ledeno doba.

U Engleskoj je vladala takva tišina, takva bela zima duha, vladala je tako dugo da je pretila smrću. Pošto fašistička Italija i nacistička Nemačka nisu prestajale da izvikuju svoje ratne pokliče, i pošto je Engleska bila ono što su htele da ubiju, normalno bi bilo da se svi užurbano pripremamo za odbranu, da odjekuju povici upozorenja, objave, pozivi na oružje, rasprave o strategiji. Pa ipak, vladala je tišina u kojoj se ništa nije micalo. Kao da je pokrov ništavila prekrio čitavu zemlju, kao da su potoci nacionalne volje bili čvrsto okovani mrazom. Neki ljudi su, naravno, u strahu i ljutnji vikali protiv diktatora, ali oni su bili izuzeci, odvojeni od većine Engleza, neki time što su bili bolji, a neki time što su bili gori. A većina je bila inertna, i u prvi mah činilo se da u tome leži nada. Da bi Engleska bila u stanju da

izađe na kraj sa izazovima novog doba, morala se duboko preobraziti, napustiti svoju bučnu, polihromnu, viktorijansku ličnost, tako duboko ubeđenu u sopstvenu mudrost da nije nimalo oklevala da odlučuje o sudbini vrlo dalekih i drukčijih naroda, o čijem životu i duhu nije znala ništa. Morala je naučiti da delanje nije sve, da je razmatranje i duboko razmišljanje neophodno da bi se otkrio put i prečistila volja. Morala je neko vreme biti tiha i osluškivati pouku mističnog znanja koja se ne može prihvatiti dok logika stoji za govornicom i nadjačava svaki drugi glas. Bilo je dobro što je bila prekrivena tišinom kao snegom, što nije bilo nikakvog kretanja, što je vazduh bio pročišćen skepticizmom, i što su se odvijale samo najjednostavnije i najosnovnije stvari – tako se moglo otkriti ono bitno, zaboravljeno u danima zagušenim akcijom. Pa ipak, Engleskoj se nije mogla desiti veća nesreća od toga što su ti dani nedelanja, koje je nadzirao lord Boldvin514, tako savršeno ličili na uvod nužan za njenu obnovu. Činilo se kao da snaga koja je bila stvar prošlosti upravo iskazuje svoju nesposobnost da se uhvati u koštac sa sadašnjošću i samo čeka da se stoički i bez uzaludne borbe povuče pred novim i spremnijim snagama.

Ali tišina je trajala previše dugo. Nove snage nisu se pojavile. A preživela snaga prošlosti nije nikada ni nameravala da preda vlast. Naprotiv, ščepala je grčevitom silinom naciju za gušu, onom užasnom silinom koja je bila od drugog carstva, ne od carstva života. Jer stisak živog čoveka popušta usled zamora, a samo ruka aveti može stiskati dugo, nepromenjenom snagom. Te aveti nisu bile poštene, jer da su bile, oživele bi veličanstvenu Elizabetinu moć; mogle su ponoviti Viktorijinu nepokolebljivu drskost čak i da je debela prašina prekrivala nacionalnu pozornicu, i da su im reči, koje su dopirale iz pluća lišenih tela, zvučale prazno. Njima je, međutim, svaki tradicionalni engleski ponos bio toliko stran kao da su i po krvi bili stranci. Musolini i Hitler nisu više bili nimalo učtivi i urlali su na naše državnike kao što u jeftinom restoranu koji drže stranci kelneri urlaju na kuhinjske momke. Od njih su i njihovi narodi gotovo listom preuzeli to jevanđelje, koje nije bilo ništa drugo do poziv na uništenje Britanske imperije i njeno ponovno stvaranje u nižem obliku; a da te reči treba pretvoriti u delo, u izranjavljeno i okrvavljeno telo, pokazivalo je i kršenje niza ugovora i stvaranje zabranjenih armija. Budućnost se svima činila nepodnošljivo užasnom jer je gradski proletarijat bez pameti, tradicije i imovine bio očaran izgledima na rat u vazduhu. Narod Nemačke i Italije unapred se oblizivao pri pomisli na takvo vojevanje koje su mu obećale njegove vođe. I pored toga upravljači Engleske jedva da su se micali. Lica su im bila bezizrazno opuštena. Nisu izdavali naredbe za organizovanje odbrane. Iako je svakom normalnom čoveku u Evropi bilo jasno da će vrlo brzo Engleska biti bombardovana iz vazduha, mi nismo pravili avione.

Seoska porodica koja posmatra kako sneg zatrpava prag a potom i prozore njene kuće, morala se osećati onako kako smo se mi osećali. Nasilje je mnogo užasnije kada dolazi tiho, kada se ne čuje ništa osim bubnjanja sopstvene, uznemirene krvi u ušima. Naš jad bio je mnogo gori od onog koji zadesi žrtve prirodne katastrofe, jer nije nas priroda predavala smrti već ljudi naše sopstvene krvi, ljudi iz klase ka kojoj smo uzdizali pogled pun detinjeg poverenja. Znali smo da će nas silom sprečavati da uživamo sva prava odraslih kada budemo stasali u ljude, da će nam od naših sedmičnih zarada uzimati previše da bi nam za uzvrat omogućili da imamo dom, ali smo s verom u njih očekivali da će u nekoj krajnjoj situaciji postupiti kao naši odani roditelji, da će se do smrti boriti za svoje potomstvo. Međutim, smrt je došla, a oni nas nisu branili. I ne samo to, već su nam uzeli i oružje i vezali nam ruke, a onda su, otvarajući vrata našim neprijateljima, rekli: „Da, spremili smo ih, gotovi su za pogubljenje, nećete s njima imati nikakvih nevolja."

Mnogi od nas tada su smatrali da nas naša vlast svesno izdaje zato što želi da uspostavi totalitarni sistem u našoj zemlji, i da jedva čeka da zajedno sa nacističkom Nemačkom i fašističkom Italijom učestvuje u porobljavanju Evrope. Zaista se samo tako može objasniti britanska politika nemešanja u Španski građanski rat, jer je zapravo bila prikriveno onemogućavanje svakog delovanja, ma koliko legalnog, koje je moglo pomoći opstanku nezavisne i prijateljske Španije, čime je dopustila našim prirodnim neprijateljima Nemcima i Italijanima da se utvrde na bokovima naših prirodnih saveznika Francuza. U izvesnoj meri optužbe za izdaju bile su tačne. Veliki nitkovi vole novac; stoga je u Sitiju neizbežno bilo mnogo takvih; a oni su listom bili za naciste i fašiste. Finansijski krugovi su svakako činili štošta da Engleska bude predata Nemačkoj, pod uslovom da njeno bogatstvo ne promeni vlasnika. Bilo je znakova da i u Ministarstvu spoljnih poslova ima protivljenja ideji da se Engleska brani. Britanski ambasador u jednoj podunavskoj zemlji, tokom celog svog mandata snažno je propagirao nacistički plan za komadanje te zemlje; a ataše u jednom poslanstvu u centralnoj Evropi saletao je posetioce pričama o očitoj superiornosti nemačkog naroda nad svim ostalim narodima, nepravdama koje su mu nanete mirovnim ugovorom, kao i o potrebi da se pokajanje iskaže tako što će se nacistima dati sve što traže. Ali to, kao i želja da se naoružamo za borbu protiv diktatora, bili su izuzeci od opšteg raspoloženja. Upravljači Engleske pokazali su sasvim jasno da nisu imali takve zločinačke namere. Da su hteli da uspostave fašizam, svakako bi pokušali da izvedu državni udar u danima sramote i zaprepašćenja koji su usledili posle Minhena. To, ipak nisu učinili, kao što, uostalom, nisu učinili ni bilo šta drugo.

Bilo je jasno da zemlja nije tako tiha zbog sna; to je bila smrt. Isto kao što ogromna hladnoća prži poput plamena, tako i neprirodan mir uništava život jednako kao i rat. Potom će doći i stvarni rat, ali on će uništiti samo ono što je već uništeno. Naše kuće rušiće se na naša skršena tela; naša ognjišta će tada biti već davno ugašena, a naša tela bezvoljna poput leševa. Pod pustim nebom ležala je pusta Engleska. Tvrdi se da to nije tačno, da Minhen nije negativan već pozitivan, da je Nevil Čemberlen potpisao ugovor zato što je znao da je njegova zemlja nespremna za rat, pa je hteo da dobije u vremenu da bismo se naoružali. Čak da je to i bilo istina, on bi ipak bio kriv, jer je bio član vlade odgovorne za to što zemlja nije bila naoružana; a, osim toga, i to je bila laž. On i njegove kolege jednostavno nisu hteli da iskoriste predah da bi odbranili narod. Tu i tamo pojedinci koji su voleli život grozničavo su radili u pešadiji, mornarici i vazdušnim snagama, u fabrikama; ipak većina engleskog stanovništva i dalje je bila inertna. Oni koji su vladali našom zemljom stajali su pored nas, vezanih i bespomoćnih podno njihovih nogu, pijano se smešeći iako nisu pili ništa, dok je čudan, izdajnički duh koji ih beše poseo nastavljao da poziva naše neprijatelje govoreći: „Dođite brzo i dovršite ih, ne mogu vam ništa.“

Poput svih ljudi sličnih meni, koji umeju da pišu i čitaju i koji su putovali po svetu, bila sam zaprepašćena. A dok sam pogledom prelazila preko tog pustog istorijskog pejzaža, po toj pustinji koju ni u svojim najmračnijim predviđanjima nisam mogla zamisliti kao mesto na koje će me moja zla sudbina naneti, shvatila sam da mi nije nepoznat. „Ovde sam već bila“, rekoh; i to je bila istina, jer sam već videla Kosovo. Hodala sam bojnim poljem gde su se hrišćanski vladari, suočeni sa neprijateljem koji je hteo da im zatre seme, veru i kulturu, bez potrebe prepustili porazu, ne iz kukavičluka, ne iz izdajstva, već sledeći neku duboku, pribranu glad duše, koja je osećala da će time što traži da bude utažena biti i posvećena. Razlika između Kosova 1389. i Engleske 1939. ležala je u vremenu i mestu, ne i u događajima; oni su ličili jedni na druge do najsitnijih detalja iako mi, žrtve novijih katastrofa, smatramo ove današnje nekim posebno novim, samo našim užasom. I u jednom i u drugom postojao je taj čudnovati element voljnog podavanja novoj pretnji tehnološke prirode. Onako kako su nama Nemci pretili svojom strastveno pripremanom avijacijom, tako su i Turci porobili balkanske narode svojom strašnom i genijalnom veštinom korišćenja konjice; kao što su Englezi, iako su pravili dobre topove i avione i bili dobri artiljerci i piloti, propustili da stvore odbranu od napada iz vazduha, tako ni balkanski narodi, iako su imali konje i prilično tradiciju njihovog uzgajanja, uz dugo poznavanje turskih metoda ratovanja, nisu organizovali nikakve odgovarajuće snage za odbranu. I jedni i drugi vrtoglavo i nezaustavljivo su se kotrljali niza stranu sa visine neprikosnovene

nadmoći u potpuno poniženje i propast; veliki srpski car Stefan Dušan, koji je u svoje doba bio najmoćniji evropski vladar, umro je svega trideset i četiri godine pre Kosova, a Minhen je došao samo trideset sedam godina posle smrti kraljice Viktorije.

Poraz će, osim toga, za Englesku predstavljati isti onaj jad i uniženje kakve je doneo Srbiji. Kroz pet stotina godina naš narod će zaboraviti blagost i dobrotu; gadni ljudi vezivaće plugove na leđa svojih žena i ne stideći se koračati pored njih; nećemo se osvrtati na naše đubre, ukrasi i znanje stranih jezika i otkrića genijalnih umova među našim precima biće fantomi koji će nas samo povremeno proganjati u sećanjima; a preko zemlje pružaće se smrdljivi naplavi naneti plimom osvajačke rase. U *Denkmalu* podignutom u znak sećanja na nemačkog avijatičara, potomak njegovog narednika iz šesnaeste generacije, čovek nezdravog izgleda po imenu Hans, s naborima kože umesto nabora sala na vratu, pokazivaće kovčeg pod trulom zastavom sa kukastim krstom i hvaliće mrtve u prigodnom, jedva razumljivom govoru, pokazujući izbledele fotografije na zidu koji se ljušti, nazivajući onog mršavog Geringom a debelog Gebelsom; a oko groba ubijenog *Gauleitera*, žene tankih, plavih, pravih pletenica, ubijene siromaštvom, ručaće u nepokošenoj travi jedva se prisećajući pokreta pod nazivom Snaga kroz radost[515], dok će njihovi muževi mlitavo dizati ruku na hitlerovski pozdrav ukoliko odnekud naiđe neki turista. Gradovima će tumarati deca bez doma, potomci iste takve dece zalaziće u restorane i sa prljavog poda kupiti pikavce koje su bacili gosti, vaspitani u društvu kojem je svaka lepota davno postala strana. To je poraz, tako izgleda neka zemlja kada njenu privredu i kulturu uništi osvajač; to je osvajanje, to je ono što se događa nekom narodu kada se previše udalji od mesta na kome je pustio svoj prvi koren.

Činilo se da nam nema pomoći, jer vlada je smišljala naš poraz; bila je lišena razuma i samilosti, obuzeta bolnim, teškim zanosom, poput cara Lazara.

Poletio soko tica siva
od svetinje – od Jerusalima,
i on nosi ticu lastavicu.
To ne bio soko tica siva,
veće bio svetitelj llija;
on ne nosi tice lastavice,
veće knjigu od Bogorodice –
odnese je caru na Kosovo,
spušta knjigu caru na koleno,
sama knjiga caru besedila:
„Care Lazo, čestito koleno,

kome ćeš se privoleti carstvu?
Ili voliš carstvu nebeskome?
Ili voliš carstvu zemaljskome?
Ako voliš carstvu zemaljskome,
sedlaj konje, priteži kolane!
Vitezovi, sablje pripasujte,
pa u Turke juriš učinite:
sva će turska izginuti vojska!
Ako l' voliš carstvu nebeskome,
a ti sakroj na Kosovu crkvu, n
e vodi joj temelj od mermera,
već od čiste svile i skerleta,
pa pričesti i naredi vojsku:
sva će tvoja izginuti vojska,
ti ćeš, kneže, s njome poginuti!“
A kad care saslušao reči,
misli care misli svakojake:
„Mili Bože, šta ću i kako ću?
Kome ću se privoleti carstvu?
Da li ću carstvu nebeskome?
Da li ću carstvu zemaljskome?
Ako ću se privoleti carstvu,
privoleti carstvu zemaljskome,
zemaljsko je zamalena carstvo,
a nebesko uvek i doveka.“

I tako je car izabrao nebesko carstvo i propast svog naroda.

Tada Lazu nadvladaše Turci,
i pogibe srpski knez Lazare,
i njegova sva izgibe vojska,
sedmdeset i sedam iljada!
Sve je sveto i čestito bilo,
i milome Bogu pristupačno.

Tako je bilo na Kosovu, tako je bilo u Engleskoj. Bez i malo ironije moglo se reći da je u kabinetu Nevila Čemberlena i u Vajtholu sve bilo sveto i čestito. Razlog tome nikako nije bio kukavičluk. Oni koji su vladali našom zemljom nisu ni trepnuli kada su posle napada na Poljsku bili prinuđeni da Nemačkoj objave rat,

mada su bolje od svih znali strašne razmere naše nezaštićenosti. Nisu izdavali svoju zemlju ni za novac ni iz ljubavi prema fašizmu. Tačno je da je barem jedan od ljudi koji su bili najodgovorniji za pasivan stav prema ratu u Čemberlenovoj vladi bio potkupljivac koji je u Nemačkoj imao sumnjiva poznanstva; ali izdajstvo je oprezno, hitro, pametno i nada se dobitku, dok je raspoloženje naših upravljača bilo pospano, halucinirajuće, i – kao i u slučaju pričesnika – doživelo je svoje ispunjenje i pre faktičkog ispunjenja, jer je bilo mistično. Kada je gospodin Čemberlen govorio u Birmingemu posle nemačke aneksije Čehoslovačke, marta 1939. godine, u njegovom glasu preko radija odzvanjao je čudnovati dvostruki kontrapunkt. Jedna tema izražavala je gnev taštog čoveka koji je obmanut, a druga, glavna, dublja tema svečano je prihvatala neizbežnost propasti i spasenja. „Boricemo se“, govorila je oštra i plitka nota mržnje prema Hitleru; „boricemo se“, govorila je duboko skrivena misao, „i bez sumnje ćemo biti poraženi, i sve će milome Bogu biti pristupačno “ Ponovo je sivi soko poleteo iz Jerusalima i Englezima je predstojalo ono što beše zadesilo slovenske hrišćane; grkljan će im biti prerezan kao da su crno jagnje u rukama paganskog sveštenika. Vratili smo se steni. Bili smo u vlasti užasne izmišljotine koja tvrdi da je prolivanje krvi Bogu posebno drago, i da će čin okrutnosti prema bespomoćnoj žrtvi doneti zemlji blagodet i sreću. Kao i Sloveni Kosova došli smo do one tačke na kojoj ta maštarija postaje prinuda na samoubistvo. Jer dobro smo znali da je okrutnost zla i stoga nismo želeli da budemo sveštenik pod čijom će rukom mlaz krvi poteći iz grla crnog jagnjeta; a pošto smo još verovali da je krvna žrtva nužna, smatrali smo da u službi dobra nemamo drugog izbora nego da budemo crno jagnje.

Vekovima smo kljukani bogatstvom i moći, a u najgorem ratu koji je svet do sada video zadobili smo slavnu pobedu koja je poraženima zadala ogroman bol. Osećanje krivice koje se javlja u svakom čoveku i koje nema racionalnu podlogu imalo je tu čime da se hrani, tako da smo dugo bolovali od mazohizma. To se može videti i na primeru čudnovate propagande protiv Versajskog mira, u kojoj su obični Englezi godinama učestvovali a da nisu pročitali ni redak teksta mirovnog sporazuma, niti su čak poznavali ikog ko je pročitao ijedan redak, koji nisu nikada prešli Lamanš, i koji nisu dobijali naloge ni od jedne političke stranke. Ti ljudi su u potpunosti zanemarivali ono što je mir postigao dajući slobodu malim narodima, čudovišno su uvećavali nevolje navodno izazvane njegovim ekonomskim klauzulama koje se najvećim delom nisu ni primenjivale, i –bšto je najneverovatnije – pokazivali su ogromnu nezahvalnost kritikujući one njegove odredbe koje su sprečavale Nemačku da ponovo napadne Francusku i Englesku. Izgubili su svaki osećaj da je nekada potrebno boriti se za sopstveni život; mnogo dece rođene u deceniji posle Prvog svetskog rata ne može od svojih roditelja i

učitelja čuti ni jednu jedinu reč koja kazuje da je njihova zemija, kada se 1914. latila oružja, bila podstaknuta ikakvim drugim motivom osim glupim, plitkoumnim, ratobornim šovinizmom. Ideja samoočuvanja tako je brižljivo skrivana od mladih kao što su nekada skrivane činjenice koje su se ticale seksa. I tako se Engleska – ne izopačeno levičarska Engleska koja nije marila koju cenu treba platiti samo da se postojeći društveni sistem zbaci i uništi, već konzervativna, prosečna Engleska – stavila u položaj po nesigurnosti jedinstven u istoriji, odgajajući čitavu generaciju muškaraca kojima je ideja odbrane sopstvene nacije bila toliko odvratna ne zbog opasnosti koje je sobom nosila (iako se dečaci danas najčešće uče strahu tamo gde su se nekada učili hrabrosti), već zbog toga što nisu verovali da će se takva potreba ikada ponovo javiti. Pošto su Nemačka i Italija svakodnevno vrlo oštro i vrlo jasno govorile da nameravaju da poraze i unište Englesku, neverovatno je da su uopšte mogli tako dugo biti zatočeni u magičnoj kugli svoje obmane. To bi, naravno, bilo razumljivo da su im čula bila omamljena nečim zavodljivim ili da su prestali da mare za čast; ali nikada nije toliko mnogo ljudi bilo treznije, uzdržljivije i više poštovalo zakone, nikada se nije više stremilo ka časnim odnosima između klasa i naroda. Problem nije bio u dekadentnosti, već u težnji za svetošću, verovanju u žrtvu, spremnosti da se bude žrtva, zaklana i Bogu prihvatljiva.

To sam mogla da pročitam na stranicama svoje knjige kad bih pored nje otvorila novine; činilo mi se da izmišljam istoriju, tako je okorelo nepopravljiva naša savremena sklonost da verujemo da je politička delatnost podstaknuta običnim i površnim razlozima. Svi znamo da kada vidimo nekog čoveka na ulici i kažemo: „To je Džon Džons, on je proizvođač kišobrana i ide u svoju fabriku u Aktonu“, mi ga zapravo ne opisujemo, već samo stavljamo u promet izvestan broj činjenica o njemu koje zajednici mogu biti korisne u odnosu s njim. Prava priča o njemu mora biti poput mape džungle u kojoj vreba mnoštvo zveri, dobroćudnih koliko i užasnih. Šekspir je posebno veliki zato što je pokazao kompleksnost ličnosti; posle *Hamleta*, *Otela* i *Kralja Lira*, više se ne može tvrditi da je čovek stvorenje koje traži sreću i izbegava bol. Ali kada su nacije u pitanju, takva tvrdnja i dalje opstaje. Ako neka nacija kreće u rat, smatra se da ona za to mora imati razuman, objašnjiv motiv, koji se može potkrepiti materijalnim dokazima, i da mora želeti da iz rata izađe kao pobednik. Ne prihvata se da neka nacija može reći, poput Hamleta, da se u njenom srcu odvija borba koja joj ne da da spava, ili da, poput Otela i kralja Lira, može sama svoj svet iskidati u krvave komade.

Ali, dok sam pisala poslednji deo ove knjige, Francuska je, tragedijom koja u istoriji zauzima ono mesto koje u umetnosti zauzimaju *Hamlet*, *Otelo* i *Kralj Lir* pokazala da se i nacija može suočiti sa istom potrebom kao i pojedinac da ispiše

sudbinu koja joj se čini lepa, iako vodi samouništenju; i ideja takve sudbine, tema te pesme ispisane ne na papiru već životom, bila je tema Kosova, stene. Ako je Engleska imala jedan razlog da veruje da Nemačka namerava da je napadne, Francuska je imala deset, i svi su joj govorili da je opasnost neposredna i ogromna. Ali ona je bila još bespomoćnija od Engleske. Točak je zaista opisao pun krug, i ona je ustala i rastrčala se da sve svoje kapije otvori neprijatelju, vičući na sav glas da se on mora dočekati s dobrodošlicom, jer nije ni moguće ni mudro braniti se. Svaka klasa imala je svoj razlog što je želela da se potčini, a nijedan nije imao smisla. Bogati su tvrdili da žele da sarađuju sa nacistima da bi očuvali svoje bogatstvo, mada je hitlerovska rasna teorija jasno govorila da nacistički osvajači Francuske nemaju nikakvog interesa da štite francuske naciste iz prostog razloga što oni nisu Nemci. Katolički reakcionari čeznuli su da Hitler dođe i uništi slobodne mislioce i demokrate koje su mrzeli iz dna duše, zaboravljajući da čedo pokreta *Los von Rom* neće biti sklono da se s naročitom blagošću odnosi prema njihovoj veri. Radnici iz Narodnog fronta slegali su ramenima i govorili da im pod nacistima neće biti gore nego što im je bilo, mada su sva njihova nemačka sabraća već bila po koncentracionim logorima. Vladajuće klase, iako naizgled vredne poput mrava, nisu imale nikakvog dodira sa stvarnošću, čak ni preko ideja koje su stvorile stranke kojima su pripadale. Šarl Pegi je jednom prilikom rekao da *l'inieret, la guestion*, *l'essentiel est que dans chaque ordre, dans chaque systeme*, *la mystique ne soit point dévorée par la politique á laquelle elle a donné naissance"*[516]. Ipak takva katastrofa dogodila se u uzavrelom i besmislenom političkom životu Pariza. Svi ti ljudi ujedinili su se da zajednički pripreme oltar na kome su se spremali da budu žrtvovani. Jer nijedna grupa nije se usprotivila tome da se novac koji je trebalo upotrebiti za pravljenje tenkova i aviona baci u Mažino liniju, iako ona nije mogla ispuniti svoju odbrambenu funkciju pošto nije bila završena i pošto se – sasvim jednostavno – mogla zaobići. lako je i to bilo više nego dovoljno, to ipak nije bilo sve: čitava vojska izdajnika izmilela je da dočeka Nemce onog časa kada su prešli granicu predajući im tvrđave, mostobrane, pruge i kanale. Ni u njima, ni u izbeglicama koje su zakrčile puteve i sprečavale lojalne francuske snage da se odupru neprijatelju, nije bilo nimalo stida. Nije ni bilo razloga za stid u naciji koja je proživljavala mučeništvo koje je sama odabrala. Da svet ne bi propustio da shvati značenje ove svečane i uzvišene predaje, dva vojnika svete francuske vojske koju je nekada predvodila Jovanka Orleanka, dva vojnika koja na početku svojih karijera nisu bila ravnodušna prema slavi, maršal Peten[517] i general Vegan[518], saopštili su to glasom koji je paradoksalno, s obzirom na prirodu tog vremena, pa ipak sasvim adekvatno zvučao kao blejanje. Francuska je, rekli su, trula i mora biti obnovljena porazom. Teško je shvatiti šta su

želeli time da kažu, osim da su se rukovodili kosovskim mitom, mitom stene. U takvim govorima nije bilo ničeg hrišćanskog. Davno pre toga crkva je objavila da njen oltar traži „razumnu i nekrvnu žrtvu“ hleba i vina. Ono što su Peten i Vegan rekli bila je propaganda crne magije, paganizma.

A mi u Engleskoj ostali smo sami. Mi, koji smo bili neprikosnoveni gospodari sveta, bili smo siromašni i opsednuti poput Južnih Slovena. Okružavalo nas je blistavo, prekrasno leto, a mi smo znali da će ga poništiti večna tama. Ipak to iskustvo nije bilo tako neprijatno kako se moglo činiti, jer smo izgubili želju da umremo ne braneći se, i to je, a ne opasnost, bilo ono zastrašujuće. I najstrašnija smrt ima ista ograničenja kao i izuzetno lepa devojka: može podariti samo ono čime raspolaže. Ali dobrovoljno prihvatiti ulogu u činu okrutnosti, saglasiti se s teorijom vasione čiji je Bog spreman da obaspe blagoslovom sve one čija se krv besmisleno prolije, znači započeti proces degradacije koji nema kraja, jer je fiktivan i slobodan od međa stvarnog sveta. Oslobodili smo se iz tog pakla zahvaljujući silama koje je teško imenovati. Možda su nas Nemci, opakošću svojih napada, otvoreno suočili s niskošću tog obreda u kome smo bili spremni da učestvujemo. Možda u našoj duši postoji ravnoteža između života i smrti koja se sama ispravlja čim jedna od strana pretegne. Takvo uravnotežavanje može se uočiti u Šekspirovom *Kralju Liru*, koji bolje od svih drugih umetničkih dela osvetljava mit žrtvovanja: Šekspir polazi od toga da se ne može dati odgovor na to šta je okrutnost, jer dobrota, čak i kada dosegne svoj plemeniti vrhunac u ljubavi, predstavlja samo plašt za gramzivost i izdajstvo, da bi na kraju uzviknuo da je ljubav jedini pravi dragulj u vasioni, i da ako ga još nismo otkrili, moramo nastaviti da tragamo za njim sve dok ga ne pronađemo. U tom vrhunskom delu naše književnosti posle pada u duboku tamu bivamo ponovo vraćeni u svetlost; to je bio put koji smo sledili i u ovoj našoj teškoj istorijskoj krizi. Ponudili smo smrti sva naša postignuća, sve što je bilo naše uključujući i naše živote, a onda smo preko noći povukli tu ponudu. Oruđe našeg samoubilačkog impulsa, Nevil Čemberlen, za koga se činilo da se iz naše vlade ne može ukloniti koliko ni šećer iz bubrega dijabetičara, odjednom je nestao. Odbacili smo našeg Jovana Kantakuzina. Sada nas je vodio Vinston Čerčil, a njega je vrlo teško zamisliti kao čoveka koji želi da umre, mada bi bio spreman i na to ako bi nam njegova smrt omogućila život u slobodi, ako bi ona bila cena za opstanak njegove zemlje. A onda je sve bilo lakše.

Naravno da je bilo lakše. Bilo je lakše zato što smo ponovo osećali hrabrost tako dugo gurnutu u stranu, i što smo počeli osećati kako nam se s njom vraća i onaj divni unutrašnji sklad. Ali nije bilo sasvim lako. A kako je i moglo biti kada je sve drugo bila agonija! Sve to vreme, pošto se jadna Francuska slomila i priklonila, gledali smo sudbini u lice, a ono je bilo čelično. Činilo nam se da ćemo proći kao

Francuzi, kao stanovnici Holandije, kao Česi, kao Poljaci. I kad nam je naš strah to govorio, osećali smo studen oko srca, jer ni Česi ni Poljaci ne bi patili da mi nismo bili tako slabi da smo u našem neobjašnjivom ludilu puzili pred sopstvenim dželatima. Od te mrlje nikada se nećemo oprati. Pomišljajući na invaziju, ili kada bi bomba pala negde u blizini, molila bih se Bogu da mi podari hrabrost koju imaju Srbi, a znala sam da nemam prava da to tražim jer su nam Sloveni braća, i da je greh koji smo našom nesposobnošću počinili prema njima neoprostiv. Zbog njega se, kada smo prilazili prozorima i gledali kako London gori, nismo mogli uzdati u svoju nevinost; a oni koji gledaju svoj rodni grad u plamenu sa zaprepašćenjem otkrivaju da taj prizor dotiče neki skriveni izvor bola koji se opire svakoj reči razuma, kao kada izgubimo nekog bliskog. Možemo govoriti da su uništene ulice bile ružne i da će biti zamenjene novim, ali sina koji plače za majkom ne možete utešiti govoreći mu da je ona ionako bila stara i obična.

Povremeno mi se činilo da je pisanje ove strašne knjige – hronike bola, nasilja i krvoprolića u kojoj su se narodi tako dugo okretali jedni protiv drugih – neizdrživ zadatak; a možda je ono najstrašnije što sam je, da bih ostvarila svoj naum i pokazala kako se sadašnjost začinje u prošlosti, morala završiti dok oko mene besni zlo jednako onom koje sam opisivala. Sada čitava Evropa pati kao Sloveni, pod neprijateljem koga je teže pobediti nego Turke. Moglo bi se reći da nigde nema nikakve nade osim u mogućnosti da čovek prevaziđe sebe u napadu na svoj soj i tako nestane sa lica zemlje. To se može i dogoditi, i možda takav rezultat neće vredeti ni jedne prolivene suze. Svet u kome nema čvrstog tla, koji je samo mešavina blata i krvi, ugažena u ljigavu masu po kojoj tumaraju Jude, varajući jedan drugog u večnom ciklusu izdajstva, gde dželati zamahuju sekirom i padaju posečeni a da svoje oruđe još nisu ni očistili od krvi koju su prolili, da li je takav svet vredniji od mira pod snegom sveopšte smrti?

Ipak verujem da nećemo imati samo takav izbor. Ako ljudska bića nastave da budu ono što su bila, da čine ono što su činila u istorijskim periodima na koje se osvrće ova knjiga, onda bi za sve nas bilo dobro da umremo. Ali postoji nada da se ljudi mogu promeniti, jer na njih deluju dva pročišćujuća faktora. Jedan je umetnost. Ovo vreme omogućilo nam je da ispitamo proces umetnosti i ocenimo da li je ona sredstvo koje obavlja vredan posao, ili samo tvorac igračaka za detinjaste ljude. Sada nam strah odvlači pažnju, sada nas očajanje sprečava da dovodimo u pitanje ijednu tvrdnju. Puštamo gramofonsku ploču, i odjednom zablista mala bela zvezda koja je, recimo, *„Deh vieni, non tardar*,“ pesma koju na kraju *Figarove ženidbe* Suzana peva dok u bašti čeka da padne srećna noć. A onda se preko čitavog neba i po čitavoj zemlji rasprsne ogromna crvena zvezda – bomba ogromne razorne moći. Nema nikakve sumnje u to da će velika crvena

zvezda progutati malu belu zvezdu. Ali, to se ne događa. Naprotiv, crvena zvezda se odmah gasi. Pri pogledu na nju okreće se utroba, pa ipak dolazi do opuštanja, i pažnja više nije na njoj, osim ako ne uslede fantastične posledice – komično nizanje raspolućenih tela po zidovima, izlivanje krvi nalik na versajski vodoskok. Međutim, pažnja usmerena na malu belu zvezdu pesme ne popušta, jer ona je prava, stalna, važna. „Da“, kažemo u sebi, slušajući je srcem, umom i telom, „ovo je ono što je važno.“ „Šta je važno?“ ponavlja naš zaprepašćeni razum. „Hoćeš da kažeš da je bomba koja te je mogla razneti na komade manje važna nego pesma koju peva sobarica koja nikada nije postojala, dok čeka da je sobar koji takođe nikada nije postojao uzme u zagrljaj?“ „Da“, odgovaramo. Jer oni među nama koji su pre rata voleli slike, muziku i dobro pisanje otkrivaju da je njihovo uživanje u ovom vremenu mnogo veće. Sećam se, kada sam, dok sam sedela u restoranu na Fruškoj gori slušajući kako se Mocartova simfonija izliva sa radija, pitala sebe da li išta postoji u tom divnom obećanju koje muzika kao da daje, ili je kompozitor prosto melodijom podražavao tonove ljudskog glasa pune nežnosti i zaštitničke ljubavi. Sada mi se čini da sam posumnjala samo zato što još nisam upoznala užasnu nesigurnost koja potiče ne samo od pretnje usmerene na mene lično već i na čitav moj narod. Sada mi je sasvim prirodno što su Dalmatinci pod brdima okrenutim moru, čiji su vrhovi bili načičkani turskim tvrđavama, a strane okrenute kopnu gledale na pustoš i propast uništene Bosne, suočeni sa opasnošću poput naše gradili crkve i palate, razmatrajući u kamenu prirodu pobožnosti i uživanja. Sasvim mi je normalno što makedonske seljanke prekrivaju svoje haljine vezom, što pevaju i igraju. Jer, naravno, umetnost nam daje nadu da istorija može promeniti svoju ćud i da čovek može postati dostojan poštovanja. Šta je umetnost? To nije ukrašavanje. To je ponovno proživljavanje iskustva. Umetnik kaže: „Oživeću ponovo taj događaj, promeniću mu oblik, jer je bio iskrivljen dodirom sa drugim događajima; to ću učiniti tako da se ukaže njegovo pravo značenje “ A njegova publika kaže: „Gledajući sliku ili kuću ovog čoveka, slušajući njegovu muziku i čitajući njegovu knjigu dozvolićemo da se taj događaj ponovo odigra.“ Taj događaj ne sme biti kopija, on mora biti sećanje, mora biti ponovo proživljen, mora proći onim delovima uma koji su u aktivnoj vezi sa životom, koji krvare kada su ranjeni i iz kojih izviru blage radosti; istovremeno mora biti ispitan i onim delovima uma koji su udaljeniji od života. Na kraju tog procesa ukazuju se koreni iskustva; otkriva se alhemija kojom oni bivaju krunisani radošću ili bolom, u onoj meri u kojoj to naša okrutnost dopušta. Ono što se shvati, savladano je. Kada bi umetnost mogla ispitati sva iskustva, čovek bi razumeo čitav život i mogao bi da upravlja svojom sudbinom. To je sila koja bi mogla uništiti mit stene, i koja

će, bez sumnje, to učiniti kroz hiljadu godina. Nije nikakvo čudo što posežemo za tom silom onda kada smo opsednuti najužasnijim strahovima.

Takvo oslobođenje, nažalost, neće doći brzo, jer umetnost je vrlo nesigurno oruđe. Pišući ovu knjigu stalno sam se suočavala s tim da sudbina ne dozvoljava čoveku da sagleda ono što mu se događa, da sa opakim uživanjem njegov put posipa obmanama. Na ovim stranicama jedan predsednik vlade umire ubeđen da je ubijen po nalogu kralja koji će ubrzo i sam biti ubijen, i koji će umreti u uverenju da je žrtva ubijenog predsednika vlade; a obojica su otišla u smrt jer je to želela grupa sastavljena od dva tipa ljudi čiji su motivi bili toliko različiti da jedni nikako nisu mogli shvatiti one druge. To može poslužiti kao tipičan primer svakog složenijeg istorijskog događaja. A ako ljude razdvajaju pogrešne predstave o činjenicama i razlike u temperamentu, onda su oni odvojeni od stvarnosti pogrešnom predstavom o sredstvima koja jedino imaju na raspolaganju da do stvarnosti i stignu. Um je sopstveni neprijatelj, on se bori sa sobom lepljivim, oktopodskim pipcima kojima je nemoguće umaći. Mit stene se prepliće s hrišćanskom legendom tako da vera istovremeno poziva čoveka da ide na sve četiri i uspravi se i pogleda u svetlost. Umetnost ne može govoriti razumno, ponekad mora govoriti nešto što izgleda kao besmislica, a što zapravo ima viši smisao. Ali i ludosti je toliko da ona katkad tako nagomilana počinje da liči na mudrost. Prilika koja se nalazila na balkonu stare kuće nedaleko od Bitolja, koja je uzdignutim rukama objavljivala da će proglasiti oslobođenje ravnica i planina, bila je samo strašilo, sklonjeno od vetra i kiše dok ne dođe vreme da se ponovo postavi među grožđe koje zri. Možda je polovina čovekovih umetničkih aktivnosti falsifikat. Ono malo pomoćnika datih čoveku da uz njih izađe iz tame stižu mu izmešani sa izdajnicima, odeveni u istovetnu odeću, nerazaznatljivi. Nemoguće je preterati u opisu težine ljudske sudbine. Stoga nijednu stranicu istorije, ni onu najkrvaviju koju je ova knjiga zabeležila, ne treba odbaciti s prezirom.

Ne bi bilo pravedno suviše kriviti čoveka i ako bi odlučio da okrene leđa svom cilju i živi poput zveri, ne želeći da išta zna. Ali u njemu postoji gen koji ga uporno navodi na suprotno. Starica koja je hodala crnogorskim planinama u potrazi za onim za čime tragaju umetnici zapravo je govorila: „Želim da shvatim šta znači moj život.“ Sve je bilo protiv nje: najpre vekovi pre nego što je rođena i mesta miljama udaljena od prostora u kome se odvijao njen život, njena šira okolina, Istočno rimsko carstvo i slovenske zemlje koje su propale na Kosovu; potom Austrougarsko carstvo i crnogorska država; i najzad starac koji je sedeo pored njenog ognjišta. Ali, mimo očekivanja njen tragalački duh nije se umarao. I u tim rečima mimo očekivanja leži i drugi razlog za našu nadu. Istorija, poput ljudskih bedara, ne rađa uvek u skladu sa svojim tipom. Čast ne daje uvek čast, zločin i

genijalnost ničuju gde se najmanje očekuju. U ovoj knjizi najužasniju ulogu igra onaj segment proletarijata koji je, još od vremena industrijske revolucije, poremećeni društveni poredak masovno slao iz sela u gradove, da bi radio poslove koji ga ne uče bogzna čemu, u uslovima koji mu nisu dopuštali da prihvati kulturu koja je vladala u gradovima. U Italiji, Nemačkoj i Austriji ova klasa zapala je u ogromnu bedu i uniženje, čiji su izraz postali Musolini i Hitler, a u Francuskoj je njena pasivnost bitno doprinela političkom banditizmu i dovela do tragedije iz 1940. U Engleskoj je nacionalna tradicija, uzdužući se iznad tradicije grada i sela, uspela da sačuva zemlju od sramote koju donosi gubitak sposobnosti da se razlikuje dobro od zla. Činilo se da ta klasa mora iskazati svoju vrednost i promeniti uslove u kojima živi ustajući protiv ekonomske nepravde kojom je postala ono što je postala, i u toj pobuni, verovatno ne pre nje, iskazati svoju veličinu. Ona i njeni preci bili su zaslužni za najveći deo pojedinačnih napora čiji je zbir bio heroizam naše vojske, naših ribarskih i trgovačkih flota i rudara. Ali sled događaja nije ukazao da joj je pisano da stvori novu vrstu heroizma i dovede je do vrhunca u trenutku u kome se začela u njoj.

Svojim očima sam gledala kakvi su ti ljudi bili. Dok je Francuska padala, moj muž i ja smo svake večeri odlazili u šetnju pored ružičnjaka u parku Ridžent. Pod nebom tog savršenog leta na kome nije bilo nijedne mrlje, čudnovato ozvezdanog srebrnom masom cepelinskih prepreka, svet je sedeo na klupama među ružama, čitajući novine ili prosto gledajući pravo ispred sebe, potpuno bledih lica. Tu i tamo neki su šetali među lejama s posebnom pažnjom zagledajući blistave cvetove i udišući njihov miris kao da govore: „Ovako izgledaju ruže, ovako mirišu. Moramo to pamtiti, dole u tami.“ Pored ružičnjaka je jezero u kome se nalazi malo ostrvo, a na njemu među kamenjem rastu i patuljaste i vrlo visoke biljke. Preko kineskog mosta koji ostrvce spaja sa kopnom polako se kretala ljudska povorka, s ozbiljnošću rešena da vidi radosne, nežne biljke među kamenjem, svečana poput ljudi koji odaju poštu pred nečijim odrom. Englezi, kako je rekla starica iz crnogorskih planina, vole prirodu. Većina tih ljudi je opravdano verovala da će uskoro biti podvrgnuta napadu strašnijem od ijednog do sada učinjenog protiv običnih ljudi. Neka ih niko ne kleveta tvrdeći da nisu osećali strah. Za razliku od volova i magaraca, bili su prestravljeni. Ipak njihove blede usne nisu se otvorile da propuste reči kojima bi stekli sigurnost i izgubili čast.

Ono što su predviđali dogodilo im se. Ničija blagonaklona ruka nije se ka njima pružila s neba da bi ih nagradila za viteštvo i da bi ih zaštitila. Umesto nje stigle su bombe; mnogi su osakaćeni ili ubijeni, mnogi su izgubili dom, a svi su upoznali ponižavajući bol straha. A onda su počeli da se smeju. Boraveći među ružama, onda kada su u zamenu za jednu jedinu reč mogli dobiti sigurnost, nisu se čak ni

smešili. A sada, iako su im kolena klecala a oči im bile staklaste od užasa, zbijali su šale od zalaska sunca, kada bi sirene počele da odmotavaju svoju otegnutu zvučnu traku, pa do zore, kada im je svetlost dana otkrivala uništenje onog što im je bilo drago i blisko. Ali nisu bili samo stoici. Radili su, borili se kao vojnici, bez one opijenosti koju rađa uživanje u ubijanju, jer mogli su samo da se brane i svojim napadačima nikako nisu mogli uzvratiti. Tako trezni, muškarci i žene su izlazili i raščišćavali ruševine da bi izvadili ranjene dok su bombe još padale, borili se sa vatrom od koje čovek instinktivno beži, suočeni s njom iz noći u noć, iz nedelje u nedelju, iz meseca u mesec. Bilo je junaka na ravnicama Troje, na elizabetanskim morima, na poljima Flandrije, u albanskim planinama koje se spuštaju ka moru, ali od današnjih niko nije bio hrabriji.

Nije se moglo predvideti da će rat iz vazduha – oružje koje bezlična masa koristi protiv bezlične mase – potpuno poraziti one koji ga koriste jer će preobraziti svoje žrtve u veličanstvene pojedince. To lukavo i vrhunsko postignuće istorije smesta je preobrazilo stanovnike gradova, koji su dotad bili u nemoralnom položaju princa koji odlučuje o ratu u kome se neće boriti on već profesionalni vojnici, podarivši im nevinost vojnika sa prve linije fronta; dalo im je obećanje da život može prevazići sebe, da nismo prinuđeni da stalno ponavljamo jedan isti životni model. To obećanje ispunio je naredne godine na drugoj strani Evrope narod čija je sudbina opisana u ovoj knjizi. U poslednjim mesecima 1940. Evropa je utonula u uniženje kakvo ne beše iskusila ni u jednom drugom dobu. Više ne bih mogla s onakvom sigurnošću reći zlatokosoj devojci u Beču da joj je njeno neznanje francuskog uskratilo priliku da se upozna s velikom kulturom i civilizacijom; na moj dugi spisak imena mogla je odgovoriti jednim jedinim imenom – Peten. U Skandinaviji, Holandiji, Čehoslovačkoj ljudi koji su koliko juče bili slobodni i dostojanstveni, postali su neme tovarne životinje, toliko bespomoćne da su ih nemački vojnici mogli udarati i na najmanji znak da se prisećaju svog nekadašnjeg položaja; a mučeništvo poljskog stanovništva bilo je upozorenje kako je strašan greh odupreti se zlu. Postojao je samo jedan tračak nade u Evropi – grčki otpor italijanskoj invaziji, koja je počela oktobra 1940. Bilo je sasvim jasno da Grci nemaju razloga da se plaše italijanskih snaga. U prethodnom ratu borci balkanskih vojski rado su se zabavljali ovakvom pitalicom: „Šta je to: nosi perje nije ptica, beži brzo nije zec, nosi pušku nije vojnik?“ Odgovor je glasio: bersaljero. Pa ipak Grci su sasvim dobro znali da neće moći da uživaju u plodovima pobede, jer Nemci nisu mogli dopustiti da njihov saveznik izgubi; osim toga želeli su i da budu prisutni na grčkom tlu da ne bi bilo nikakvih nesporazuma oko toga kome će ono pripasti posle rata. Činjenicu da su se Grci uprkos tome borili neki su pripisivali njihovom poreklu od Starih Grka, ali to je pre deo priče o

Balkanu. Moderni Grci imaju mnogo slovenske krvi, a grčki vojnici u suknjicama, koji su se sukobljavali sa Italijanima, bili su mahom Albanci.

Tokom prvih meseci 1941. postalo je jasno da Hitlerova intervencija može uslediti svakog časa: Britanci su bili isuviše uspešni u borbi sa Italijanima u severnoj Africi. Scena je bila spremna za Hitlerov ulazak. Rumunija je davno pre toga pokleknula. Kralj Karol, koji je na početku rata pokazivao želju da se svrsta uz demokratske snage, sve više je ustupao pred pritiskom sila Osovine; ali pošto mu je zatraženo da svoju zemlju sroza ispod podnošljive granice, septembra 1940. abdicirao je i napustio Rumuniju. Presto je ostavio svom sinu Mihailu, mladiću od osamnaest godina, kod koga su sve mane jedne neuspešne dinastije bile uvećane lošim obrazovanjem, i koji je potom vladao pod kontrolom nacističkog vojnog i civilnog garnizona i rumunskih izdajnika. Naftna polja i rudnici predati su Nemcima pod uslovima koje su oni diktirali, hrana je odvožena iz zemlje iako je narod gladovao, vojska je stavljena pod nemačko tutorstvo, a rumunski sudovi izricali su vrlo stroge kazne Rumunima koji su se usudili da protestuju protiv uništenja svog naroda. Februara 1941. britanski ambasador u Bukureštu zatražio je da bude opozvan jer je Rumunija postala zavisna od Nemaca. Oni koji fašizam smatraju zdravom stepenicom u razvoju moderne države koja ima neke mane ali, sve u svemu, ipak predstavlja korak napred u pogledu reda i zakonitosti trebalo bi da obrate pažnju na izopačenje koje je taj navodni preobražaj sobom doneo. Uprkos darovitom narodu, Rumunija je oduvek bila poznata po haosu i korupciji; pa ipak njena prošlost sada izgleda kao zlatno doba. Dolazak nemačkih nacista omogućio je da rumunski nacisti, Gvozdena garda – grupa koljača i pljačkaša koji već prilično dugo terorišu pristojan svet čija je jedina želja da pošteno zarađuje za život – stekne privilegovan položaj. Stanje je postalo još gore kada su neki pripadnici Gvozdene garde, nešto manji nitkovi od ostalih, shvativši da Nemci nisu došli kao braća već kao tuđinski pljačkaši, organizovali nekoliko pobuna. Ovu zemlju sada razdire strašan rat između različitih bandi.

I Bugarska je u međuvremenu doživela slično uniženje. Kraljevska porodica učinila je šta je mogla da očuva zemlju i našla se pred zidom. Tokom prvih meseci 1941. hiljade navodnih nemačkih turista ušlo je u zemlju; predsednik vlade objavio je u parlamentu da bugarska budućnost leži u vezivanju za sile Osovine, a svi aerodromi i luke našli su se u nemačkim rukama. I ovde je širenje nemačkog uticaja označilo srozavanje domaćih civilizacijskih normi. Nemci su sarađivali sa kriminalcima koji su osnovali VMRO, organizaciju potpuno korumpiranu italijanskim novcem: ti razbojnici i ucenjivači, trgovci belim robljem i drogom, koje je zajednička akcija kralja Borisa i kralja Aleksandra Karađorđevića oterala nazad u njihove pacovske jazbine, ponovo su izmileli i potisnuli normalan bugarski svet

koji je, do Hitlerovog uspona, posle hiljadu godina prvi put živeo smireno i vedro. U martu je u Bugarskoj bilo već pola miliona Nemaca; svaki znak poštenog i nezavisnog života bio je suzbijen.

Položaj Jugoslavije postao je očajan. Sa svih strana bila je okružena silama Osovine i njihovim žrtvama; jer i Mađarska je, još mrmljajući i gunđajući: „Nem, *nem soha"* postala, poput Francuske, bedni vazal. Jugoslavija nije mogla dobiti nikakvu pomoć od saveznika; Grčka nije dozvolila korišćenje svojih aerodroma za napad na snage koje su se gomilale u Bugarskoj obrazloživši svoju odluku time da je u ratu sa Italijom, a ne sa Nemačkom, u čemu je nemački uticaj svakako odigrao izvesnu ulogu. Bilo je gotovo sigurno da Jugoslavija neće moći da Hitleru odbije ništa što bude zatražio. Nijedna od zemalja koja je već položila oružje ili propustila da ga se lati nije imala bolji izgovor za kapitulaciju. Kada je Hitler zatražio da ministri jugoslovenske vlade dođu u Beč i potpišu pakt kojim će se zemlja prikloniti silama Osovine, izgledalo je da je otpor apsolutno nemoguć.

Unutrašnje stanje u Jugoslaviji otežavalo je krizu. Godine 1939. zemlja je delimično rešila svoje najveće probleme dajući samoupravu novoj hrvatskoj banovini kojoj su priključeni delovi Dalmacije, Hercegovine i Slavonije. Ta nova Hrvatska bila je relativno uspešna; izabrala je svoju vladu od članova Radićeve Seljačke stranke koju je sada vodio Maček. Agrarna reforma sprovedena po ugledu na socijalističke ideje zadovoljila je seljake, ali je otuđila Zagreb i ostale veće gradove. Kriza koja je dovela do sporazuma sa Hrvatskom, dovela je i do smenjivanja Stojadinovića, koji je gajio sve veće oduševljenje za Hitlera i pokazivao želju da i sam postane *Fuhrer.* Ali na njegovom putu bilo je mnogo prepreka. Kada je, sledeći uobičajenu tehniku svoje sorte, razvozio grupe mladih po zemlji da bi na mitinzima koje je držao klicali: „Vo-đa! Vo-đa! Vo-đa!", stanovništvo se rado priključivalo; međutim, nije dugo potrajalo a stvari su se tako okrenule da su na kraju sale odjekivale od skandiranja: „Đa-vo! Đa-vo! Đa-vo!" On je pripadao onoj tužnoj grupi minornih istorijskih ličnosti koje kažu: „Zlo, budi moje dobro", ali od zla dobiju samo podsmešljiv znak glavom, jer se Mefistofel drži pravila da odbija sve Fauste ispod određenog nivoa. Na nesreću, njegov naslednik Cvetković bio je samo još jedan primerak istog soja, još jedan predstavnik beogradske klike finansijera i lovaca na položaj. Ipak, on je bio manje drastičan slučaj. On je rekao: „Dobro, budi moje zlo", moleći se da bude pošteđen iskušenja. Ni Maček, koji je postavljen za potpredsednika vlade i koji je u svoj posao uneo malo šta osim najjednostavnijih ideja, nije mu mnogo pomogao, a još od manje pomoći bio je ministar spoljnih poslova, profesionalni diplomata po imenu Cincar-Marković. Taj čovek nije služio ni u Londonu, ni u Parizu, ni u Vašingtonu, a dugo je predstavljao svoju zemlju u Berlinu. Tamo je naučio da na

Balkan gleda kao na komično zaostalo područje, a na Nemce kao na rođene vladare sveta. Treba dodati i da je bio bratanac onog generala Cincar-Markovića koji je ubijen iste noći kada i kralj Aleksandar Obrenović. Moguće je da je ta činjenica kod njega razvila sklonost da traži sigurniji put.

Ministri su prvih osamnaest meseci rata uglavnom dostojanstveno vodili vladu, blisko sarađujući sa namesnikom knezom Pavlom. Ta saradnja je širom zemlje izazivala veliko podozrenje. Svi oni koji nisu bili u prilici da donesu sud, svi seljaci i intelektualci naročito u gradovima u unutrašnjosti, bili su ubeđeni da sile Osovine uživaju naklonost kneza Pavla i da on jedva čeka da svoj narod isporuči Hitleru; ali oni koji su ga poznavali bili su ubeđeni da su njegove simpatije na strani Britanaca. Neke engleske diplomate u Beogradu bile su u to čvrsto ubeđene, a činilo se i da izvesne odluke vlade idu u prilog takvom njihovom ubeđenju. Kada je Stojadinovićeva propaganda u korist nacista prevršila meru, on je interniran u jedno malo mesto u Srbiji. Vlada je, uglavnom, nastavila da sledi uobičajeni put umilostivljenja, sa sasvim očekivanim rezultatima. Zemlja je najpre bila ekonomski porobljena. Poljoprivredni proizvodi slati su u Nemačku u zahtevanim količinama, čak i kada je žetva 1940. godine podbacila, pa nije bilo dovoljno hrane ni za domaće potrebe. U januaru 1941. cena hleba povećana je 157 posto u odnosu na prethodnu godinu. Zauzvrat, Nemačka je u Jugoslaviju slala one svoje proizvode s kojima nije znala šta će, bez obzira na to da li su nekom trebali ili ne, prilagođavajući strukturu razmene svojim potrebama. Bilo je znakova koji su ukazivali da nemački uticaj preovlađuje i u drugim oblastima. Ministar vojske, general Nedić video je šta se događa u Rumuniji i zaključio da, ako ne želi da doživi takvu sudbinu, Jugoslavija treba da priskoči u pomoć Grčkoj i istera Italijane iz Albanije pre nego što Hitler pošalje trupe na Balkan. Smesta je bio smenjen, a na njegovo mesto postavljen je čovek koji je gajio simpatije prema silama Osovine. Vreme je prolazilo, stvari su sve više uzimale onaj tok koga se general Nedić plašio, a vlada je odbijala da bilo šta preduzme. Njeni članovi nisu hteli čak ni tajno da razgovaraju sa Britancima i Grcima.

Zato je bilo jasno da jugoslovenska vlada neće odbiti Hitlerov poziv u Beč i da će uraditi sve što se od nje bude tražilo. Malo pre toga, istina, vlada je deportovala Stojadinovića i predala ga britanskim vlastima u Grčkoj, umirivši tako antinacistički raspoložene Jugoslovene i sprečivši ih da mu nanesu neko zlo. Dvadeset petog marta Cvetković i Cincar-Marković poslušno su se popeli u voz za Beč. Ribentrop ih je primio u Belvederu, veličanstvenoj baroknoj palati podignutoj za Eugena Savojskog, domu Franca Ferdinanda i Sofije Hotek; preko travnjaka i fontana njegovih terasastih vrtova pruža se pogled na tornjeve i kupole grada koji je umetnosti podario toliko lepote i životu toliko gadosti. U tim

sobama visokih tavanica, u kojima nema ni topline ni prave svetlosti osim one koja se odbija sa starinskih, pozlaćenih ogledala i besprekorno uglačanih podova, od jugoslovenskih ministara zatraženo je da potpišu već poznati Trojni pakt kojim se svaka zemlja koju su nacisti gutali obavezivala da neće podići ni mali prst u svoju odbranu. Od njih je zatraženo da obećaju da neće dopustiti nikakvu aktivnost protiv sila Osovine na svojoj teritoriji i da će svoju nacionalnu privredu uskladiti sa Novim ekonomskim poretkom Rajha. To je, kao i u drugim podjarmljenim zemljama, značilo porobljavanje nacionalnog uma, izgladnjivanje nacionalnog tela. Jugoslaviji je takođe bila nametnuta i specifična sramota, u tom trenutku nužna. Pakt ju je obavezivao da dozvoli transport nemačke vojne opreme prema Grčkoj i da te transporte ne kontroliše. Tako je Jugoslavija bila prinuđena da pomogne Nemačkoj da zarije nož u leđa njenom balkanskom bratu, rodu po krvi i tradiciji.

Da bi, kada se vrate kući, ministri mogli nekako da se odbrane, Nemci su ubacili i klauzule kojima su Jugoslaviji garantovane postojeće granice i obećan izlaz na Egejsko more. Ali to je bila grimasa, jezik koji se plazio iz iskeženih usta, jer je Nemačka već obećala Bugarskoj zamašne delove Jugoslavije, one preko kojih je vodio jedini put prema Egejskom moru. Isti duh koji je rodio te odredbe morao se smešiti gledajući kako grof Ćano i japanski ambasador posmatraju Cvetkovića i Cincar-Markovića dok potpisuju taj sramni ugovor. Prisustvo grofa Ćana predstavljalo je ogroman prekršaj pristojnosti. Njegove ruke bile su uprljane krvlju kralja Aleksandra i brojnih jugoslovenskih seljaka i policajaca; nije priličilo da u trenutku kada se njegovim trupama zbog lošeg učinka na bojnom polju smejao ceo svet, on likuje nad uništenjem ljudi koji nikada nisu gubili hrabrost i koji su bivali poraženi samo onda kada su ih druge, jače sile ostavljale na cedilu; a on se smešio sramoti i propasti koju im je donosio onaj koji se spremao da osramoti i uništi i sopstvene sunarodnike. Prisustvo japanskog ambasadora kršilo je jednu još osnovniju normu. Mada su Nemci dugo razmatrali rasne probleme, nikada nisu shvatili da nije ispravno da beli čovek posmatra poniženje pripadnika crne ili žute rase, niti da pripadnici crne ili žute rase prisustvuju poniženju belog čoveka. Kada je Hitler te večeri posle ceremonije potpisivanja primio Cvetkovića i Cincar-Markovića, predsedavao je nečemu što je bilo najdraže njegovom srcu. Dok su se te iste noći vraćali u Beograd, ministri su imali jednu utehu, samo nju i ništa drugo. Odsada će njihov narod možda živeti u ropstvu, ali će živeti. Nijedan Jugosloven neće morati da umre, osim prirodnom smrću.

Ali Jugosloveni nisu želeli život kupljen po tu cenu. Shvatili su šta se dogodilo i pljunuli na ruku koja im je učinila tu ponudu. Danima pre togu, još od trenutka kada se proneo prvi šapat da će od Jugoslavije biti zatraženo da prihvati nemački

jaram, čitava zemlja je pokazivala da će se radije odupreti i prihvatiti smrt. Nije bilo klase koja se nije usprotivila. Mada su vojsku vodili generali naklonjeni silama Osovine, oficiri su smrknuto tražili da im se dozvoli da se bore uz Grke. Intelektualci koji su drugim očima gledali na svet ovaj put su bili uz njih. Četiri ministra podnela su ostavke, a Cvetković je imao teškoća da im nađe zamenu. Mnogi državni službenici takođe su napustili položaj od hrvatskog i vardarskog bana do običnih ljudi koji su radije izabrali gladovanje. Sveštenici i monasi pravoslavne crkve govorili su pastvi da ne sme dopustiti da ih vlada preda stranim upravljačima, koji ne mare ni za dobro ni za zlo, i neće dopustiti slovenskoj duši da na svoj način ispunjava volju Božju. Patrijarh Gavrilo otišao je kod kneza Pavla i zatražio od njega da ne koristi namesnički položaj da bi uništio državu poverenu mu na čuvanje. Ipak seljaci su bili najnepomirljiviji. Okupljali su se po selima i gradovima protestujući protiv sramote koju im je nametala vlada.

Kada se saznalo da su predsednik vlade i ministar spoljnih poslova bili u Beču i potpisali pakt, narodno nezadovoljstvo buknulo je kao plamen. Policija više nije htela da upotrebljava oružje protiv demonstranata i da ih hapsi, a u vojsci je vladalo toliko nezadovoljstvo da je i vojnicima i oficirima zabranjeno da napuštaju kasarne. Čitava zemlja zahtevala je da pakt ne bude ratifikovan i da se ustane na oružje protiv Nemaca. Mora se shvatiti da to nisu zahtevali ljudi koji nisu imali predstave o tome šta znači moderno ratovanje. Veći deo onih koji su to tražili bili su sredovečni ili stariji ljudi koji su iz prethodnog rata znali šta znači biti ranjen, gladan i bez doma. Osim toga, svi su pratili vesti i bili su obavešteni o tome šta je vazdušno bombardovanje načinilo od Londona, Roterdama i Berlina; neki od njih pamtili su i prvu upotrebu aviona u ratu: bombardovanje srpskih izbeglica pri povlačenju preko Kosova 1915. godine. Treba takođe imati na umu da su ti ljudi bili u potpunosti svesni da će ako zarate sa Nemačkom svakako biti poraženi. Bila je tu i mala grupa mladića i devojaka komunista koji nisu razumevali da se Staljin, poput Nevila Čemberlena, i dalje rukovodi politikom umilostivljenja, te su verovali da će, ako se usprotive Hitleru, Rusija ispružiti svoju dugu ruku i zaštititi ih. Ipak velikoj većini Jugoslovena bilo je do kraja jasno da njihova mala, sa svih strana opkoljena i slabo opremljena vojska nema nikakvih izgleda da pobedi ogromnu mehanizovanu nemačku silu. Bilo im je takođe jasno i kako će se Hitler osvetiti narodu koji je počinio dvostruki prekršaj: bio je istovremeno slovenski i nespreman da se pokori. Znali su da će se uskoro naći u rukama onih istih tamničara koji su odlučili o Principovoj i Čabrinovićevoj sudbini.

Knezu Pavlu, koji suštinski samo igrom slučaja nije bio Srbin, moralo se činiti da su težnje njegovog naroda neprijatno izuzetne i izuzetno neprijatne. Situaciju je rešio na sebi svojstven način. Dočekao je predsednika vlade i ministra spoljnih

poslova na stanici nedaleko od Beograda, poslao telegram Hitleru sa „najboljim željama za budući napredak velikog nemačkog naroda“, i seo na voz za Sloveniju, gde je, na Bledu, imao vilu. Neki smatraju da je nameravao da pređe u Austriju, ali to nije mnogo verovatno jer je ženu i decu ostavio u Beogradu. Hteo je samo da se odmori, da se pravi kao da se ništa nije desilo. Dok je putovao zemljom u kojoj nikad nije pustio koren, mada ga nije imao ni na nekom drugom mestu, u kojoj je, sa svojim osećajem za umetnost ali bez stvaralačkog dara, bio neka vrsta čergara, Beograd se, obuzet genijem svoje istorije – strašnim, moćnim, stvarnim, demonskim, skrivenim i noćnim – probudio iz sna u kojem je proveo poslednjih nekoliko godina. Kasno uveče 26. marta žena Dušana Simovića, komandanta vazduhoplovnih snaga, čudila se zašto je njen muž i dalje budan. On je odgovorio da je verovatno popio previše kafe. U pola tri izjutra još ne beše pošao u postelju, i nije bio nimalo iznenađen kada je začuo kucanje na vratima. „Šta je to?“ upitala je ona. „Revolucija“, rekao je general, „a ja sam njen vođa.“ „Gluposti“, odgovorila je ona poput svake prave žene, „nemoj meni da pričaš da si ti vođa revolucije!“

Njena neverica nije bila nimalo neprirodna. General Simović, kome je bilo pedeset osam godina, nikada nije učestvovao u velikim okršajima. Nije bio među kraljeubicama i nije pripadao Crnoj ruci. Visok i mršav, ličio je na mnoge jugoslovenske oficire, ali njegov snažan vrat nije lako slomiti; ima kesice ispod očiju, direktan, vedar pogled i lice ogrubelo od vremena. Priznat je kao izuzetan vojnik i veliki taktičar; ipak pet puta je smenjivan ali iz shvatljivih, i po njegovoj priči, zabavnih razloga. Prvi takav slučaj ticao se dvojice polaznika vojne akademije koje je oborio na ispitu iako su bili rođaci uticajnog političara; kasniji povodi bili su ozbiljniji. Takve kontroverzne situacije on je okretao na dobro, jer je imao fini duh, potpuno lišen lukavstva, koji se iskazivao na jednostavan način dobroćudnim gunđanjem starog vojnika i umeo je u samo nekoliko reči oslikati nečiji karakter ili neku situaciju tako dobro da mu je na tom daru mogao pozavideti i najbolji pisac. Ta izuzetna sposobnost bila je udružena ne samo sa velikim intelektualnim moćima već i sa onom čvrstinom karaktera koja potiče od časne porodične i nacionalne tradicije. Bio je potomak Hercegovca koji je morao prebeći u Srbiju u vreme ustanka protiv Turaka; postao je pravi Šumadinac i borio se i pod Karađorđem i pod Milošem Obrenovićem, rađajući sinove koji su u kasnijim ratovima zauzimali njegovo mesto. Ono što je general Simović najviše na svetu voleo bilo je njegovo malo imanje izvan Beograda; ali nije se klonio ni vlasti.

Po nalozima tog čoveka neki ljudi su, izgovarajući lozinke, neopaženo promicali kroz gradske senke čitave noći, obavljajući neophodne poslove. Pa ipak ta noć nije bila poput drugih koje je Beograd upoznao, jer u njoj gotovo da nije bilo krvoprolića, a i ono do koga je došlo, bilo je slučajno. Odabrane vazduhoplovne

trupe, kojima su se pridružila tri od četiri bataljona Kraljevske garde, i druge jedinice uz najveći deo policije, zauzele su najvažnije zgrade. Obezbeđenje se u većini predalo bez ikakvog otpora jer je bilo upozoreno, ali, na nesreću, poruka poslata žandarmima koji su čuvali zgradu radija nije stigla do njih i oni su pucali na grupu koja je došla da preuzme zgradu misleći da na njih idu maskirani Nemci. Ni na jednom drugom mestu nije bilo gubitaka ljudskih života. Cvetković i Cincar-Marković probuđeni su iz sna, koji svakako nije bio previše dubok, i učtivo uhapšeni. Knez Pavle je bio u spavaćim kolima kada je dobio poruku da se vrati. On je nerado prekinuo putovanje u Zagrebu i posle posete hrvatskom banu vratio se vozom u Beograd. U međuvremenu, general Simović je već stigao na Dedinje da bi saopštio mladom kralju da mora bez odlaganja preuzeti vlast i da se ne može čekati septembar, kada će napuniti osamnaest godina. Tu je kročio na teren koji je u svakoj revoluciji najopasniji. Međutim, naredio je Kraljevskoj gardi raspoređenoj oko palate da ne puca na jedinicu Kraljevske garde u palati, koja se, zbog nesigurnosti i nekih stranih uticaja, nije pridružila državnom udaru. A pošto je i kralj naredio da se ne puca na trupe koje su se nalazile oko palate, njihov ulazak prošao je bez ikakvih incidenata.

Dečak u palati proveo je usamljen ali izuzetno uzbudljiv dan. Prethodne večeri dvorski zvaničnici, koji su već neko vreme nešto nagoveštavali, saopštili su mu da se narod okrenuo protiv njega i da će ga ubiti ako se ne bude zatvorio u palati. Dečak je uglavnom poverovao u tu priču. Kada mu je bilo samo dvanaest godina izveden je iz škole da bi prisustvovao pogrebu svog ubijenog oca, znao je istoriju svoje zemlje, i ova priča činila mu se mogućom. Uzeo je dva pištolja skrivena u ormanu i nosio ih čitavog dana sa sobom da ne bi nespreman dočekao ono što je trebalo da se dogodi. Od oca je nasledio krutu i ćutljivu hrabrost, a to nije bila jedina osobina koju je dugovao svojoj porodici i srpskoj krvi. Poput divljih zveri, čuvao se zamki. Nije se u potpunosti pouzdavao u svoj dvor, U skladu sa demokratskom tradicijom Karađorđevića sticao je obrazovanje u društvu šestorice dečaka iz uglednih srpskih porodica, s kojima je učio i igrao se sasvim ravnopravno, i ti dečaci često su ga zvali na njegov privatni telefonski broj na Dedinju. Malo pre ovih događaja kralj je od telefonske kompanije zatražio da mu se uvede još jedna privatna linija za koju njegovi dvorjani nisu znali, a broj je dao jednom od svojih prijatelja, dečaku koji se prezivao Kostić. Čitavog prepodneva tog 26. marta kralj je sedeo u sobi ne usuđujući se da ikoga pozove, ali spreman da zgrabi slušalicu onog trenutka kada telefon zazvoni. Kostić je pozvao u podne i kralj ga je upitao da li je istina da narod želi da ga ubije. Prijatelj mu je odgovorio da je to potpuna neistina, da je narod protiv vlade i kneza Pavla, i da će uskoro prevratnici doći u palatu da ga ustoliče za vladara i da će tim činom zapravo

početi ustanak protiv Nemačke. Posle tih šapatom izgovorenih reči, koje su značile da će od njega biti zatraženo da povede svoju zemlju u propast i da je jedino čemu se može nadati smrt, utamničenje ili izgnanstvo, mladi kralj osetio je olakšanje. Ali vesti o tome da su ljudi izvan palate njegovi prijatelji značile su da su ljudi oko njega njegovi neprijatelji, i on je nastavio da nosi pištolje. Bili su mu pod jastukom kada su ga probudili da primi generala Simovića.

U osam izjutra, obasjan blistavom sunčevom svetlošću ushićeni dečak vozio se ulicama Beograda, a grad ga je pozdravljao kao da se kralj vraća iz pobedničkog pohoda, a ne kao da se sprema da svoj narod povede u poraz. Iz dvora u gradu izdao je proklamaciju u kojoj je saopštio da namerava da preuzme vlast; istakavši da su mu se kopnena vojska i mornarica stavile na raspolaganje, apelovao je na Hrvate, Slovence i Srbe da se okupe oko prestola. Brojni ljudi, pristigli da bi ga videli na balkonu dvora, uzbuđeno i gromko su klicali, a potom su krenuli na drugi kraj grada, do Patrijaršije. Tamo im se obratio patrijarh Gavrilo, iskazujući zahvalnost što je dinastija dala kralja koji će zaštititi čast srpskog naroda u trenutku kada se činilo da će ona biti izgubljena. Možda su mu se te reči omakle, ali one su bile istinite; u ovoj drami glavnu ulogu igrao je srpski narod, a ne jugoslovenski. Državni udar izveli su ljudi iz Šumadije, ljudi od soja Karađorđa i Miloša Obrenovića. Međutim, tokom dana formirana je vlada u kojoj su bili predstavnici sva tri naroda i svih političkih uverenja. Kada je palo veče i kada su plakati sa imenima novih ministara bili izlepljeni po čitavom gradu, sveopšta radost postala je još veća, jer narod je na nacionalno jedinstvo gledao onako kako bi neki pesnik gledao na pesmu koju nikada nije uspeo da dovrši. „Šta god da se posle ovog dogodi“, rekao je jedan starac, „nije nam se moglo desiti ništa bolje, konačno smo svi zajedno.“ Jedina istaknuta ličnost koja se nije uklapala u veličanstvenost ove prilike bio je dr Maček. On nije osećao nikakvu posebnu odvratnost prema potpisivanju pakta sa silama Osovine, iako je Hitler vrlo surovo postupio s nekim Hrvatima koje je zatekao u Beču, pa zato i nije bio među ministrima koji su iz protesta podneli ostavke; a kada je video da su članovi nove vlade postali i neki Srbi koji su se protivili hrvatskoj autonomiji, dr Maček je posumnjao da će saradnja s njima biti moguća, mada je taj problem bio gotovo u potpunosti rešen dve godine ranije i mada se činilo gotovo neverovatnim da će ga iko ponovo otvoriti. Na kraju je ipak prihvatio da još jednom preuzme mesto potpredsednika vlade, no to je potrajalo nekoliko dana. Istorija je Hrvate načinila advokatima, a Srbe vojnicima i pesnicima. To je prilično žalostan nesklad.

Tokom dana javnost se još snažnije okrenula protiv kneza Pavla. Proučavani su državni dokumenti, ispitivani su zvaničnici, i sumnje su bile potvrđene. Ispostavilo se da su seljaci i intelektualci iz unutrašnjosti, koji nisu imali nikakvog načina da

znaju šta se odvija u glavi kneza Pavla, bili u pravu, a da su oni koji su ga dobro poznavali pogrešili. Već neko vreme on je gajio simpatije prema silama Osovine. Odluka da se ne suprotstavi Nemcima nije poticala samo iz osećanja koja je kao svaka obzirna osoba njegovog položaja morao imati da nije vladaući monarh već namesnik, i da stoga ne može donositi političke odluke koje njegovu zemlju mogu skupo koštati. Ona takođe nije poticala ni od nedostatka poštovanja koje je prirodno imao prema Čemberlenovoj Engleskoj, ni zbog nepoverenja u nju kao u saveznika. Njegov stav bio je posledica iskrenog divljenja Hitleru i želje da Jugoslavija veže svoju sudbinu za pobedničku stranu. To uverenje bilo je toliko snažno da je zapravo on bio iza onih odluka koje su donošene u korist sila Osovine, a koje su posmatrači pripisivali drugim ljudima, verujući da oni imaju mnogo veće simpatije prema nacistima nego sam knez Pavle. lako ciničan profesionalni političar, Cvetković u ovoj krizi nije bio glavni cinik. Povodom poziva u Beč on je knezu Pavlu podneo jedan izuzetan memorandum u kome je izložio da je Jugoslavija, ma šta da bude učinila, osuđena na propast. Ako se odupre nemačkim zahtevima, nemačka vojska nasrnuće na zemlju, njena polja, rudnici i šume biće poharani, a nacionalni život uništen; a ako prihvati nemačke zahteve, dogodiće se isto. U gladi i tlačenju koje su trpele Holandija, Rumunija, Belgija i Bugarska bilo je malo razlike. Razlika bi, naravno, bila vrlo velika u slučaju da Jugoslavija pruži otpor, jer bi mnogo ljudi stradalo u vazdušnom bombardovanju i sukobu sa nadirućim stranim trupama. Ali to nije bilo jedino što treba uzeti u obzir. Jer, jednog dana Hitlerovo vreme mora proći, ono neće trajati zauvek. A tada, ako se Jugoslavija odupre ponosno i hrabro, pobednici će morati da je prihvate kao saborca i podare joj punopravno mesto u nekom budućem evropskom poretku. U protivnom, ako se Jugosloveni budu poneli kao kukavice, niko ih neće poštovati, čak ni oni sami sebe, i biće zauvek osramoćeni. Zato je Cvetković zatražio od kneza Pavla da dopusti vladi da odbije nemačke zahteve. To je tipičan srpski stav, i on se zasniva na iskustvu iz vremena turske vlasti i njenog zbacivanja. Knez Pavle nije bio sklon takvom predlogu i ubedio je Cvetkovića da postupi protivno svojim uverenjima i da krene na put poniženja u Beč. Kada su te tajne drame najzad izašle na videlo, u Beogradu je počeo da raste strah da knez Pavle, s obzirom da nije bio tako pasivan kako se verovalo, možda i sada aktivno radi, i da može uz podršku nekih korumpiranih elemenata u zemlji izazvati građanski rat koji bi poslužio nemačkim interesima. Mnogi ljudi, naročito u vojsci, smatrali su da ga, zbog bezbednosti zemlje, treba streljati.

U sedam uveče general Simović otišao je na stanicu da sačeka voz kojim je trebalo da knez Pavle doputuje iz Zagreba. Izdao je nalog da se smesta pripremi drugi voz koji će ići ka Grčkoj. Kada je knez Pavle stigao, general se s njim odvezao

do Ministarstva vojske, jedne od najvećih zgrada u istočnom, administrativnom delu grada koji su strani putnici tako često kritikovali zbog neukusa i ružnoće. Kada su ušli u predvorje zgrade, general mu je rekao: „Idemo liftom na prvi sprat“, ali pre nego što su stigli do lifta prišao im je jedan oficir i rekao knezu Pavlu: „Ne, morate ići stepenicama.“ Te reči morale su mu zazvučati u uhu kao posmrtno zvono, tako su strašni postali ti posvećeni i vitki ljudi u tim časovima kada im se činilo da su njihovi predvodnici zaboravili osnovne odlike njihove zajedničke, svete vere. Osmehujući se samouvereno, knez Pavle je rekao: „Vaš šef mi kaže da treba da idem liftom, a vi mi kažete da treba da idem stepenicama. Koga treba da poslušam?“ „Bolje je da idete stepenicama“, rekao je oflcir, a general Simović se potom saglasio da je možda ipak bolje da krenu tim putem. Srbi kao što je on znaju narav svog naroda kao što seljak poznaje vreme. Knezu Pavlu, međutim, nije se spremalo ništa nasilno kako je možda verovao. Stepenište je bilo široko i svetlo, a na svakom stepeniku stajala su po dva oficira, koji su, dok je knez Pavle prolazio, uzvikivali: „Živeo kralj!“ Taj niz ljudi, svetih i strašnih poput ljutitih anđela u svojoj mržnji prema vladaru koji je skovao zaveru protiv njihove smrti i spasenja, preobrazio je ovu običnu zgradu, koja se ni po čemu nije razlikovala od hiljada sličnih u zabačenijim prestonicama sveta; ona je sada bila poput simboličnih zdanja u pozadini srpsko-vizantijskih fresaka, gde se lažno zaobljeni oblici, viđeni našim nejakim, telesnim okom, pretvaraju u uglasta obličja stvarnosti. Prisustvo kneza Pavla u toj sceni snažno je odudaralo, jer mada je voleo slikarstvo, te freske mu se nikada nisu sviđale. Da bi se kompleksna materija lakše približila poznavaocima i trgovcima umetničkim delima, vizantijska umetnost je vrlo pažljivo rangirana; to su uglavnom uradili stručnjaci koji nikada nisu videli freske koje i danas postoje, pa se srpska škola, zajedno sa drugima do kojih je takođe bilo teško dopreti, našla na začelju tog spiska. Uprkos razvijenom osećanju za lepo, taj razlog morao je uticati na kneza Pavla. U maloj sobi na kraju stepeništa u koju su ga odveli, bez protivljenja je potpisao dokument o abdikaciji koji su mu podneli; a kada je general Simović rekao: „A sada čekam vaša naređenja“, on je samo zatražio da mu se dozvoli da napusti zemlju. Narednog dana voz koji je bio spreman odveo je njega i njegovu porodicu u Grčku. Kratko je ostao u Atini, a potom otišao za Keniju.

Kada je ta neupečatljiva, tuđinska ličnost otišla, scena se za njom zatvorila i postala potpuno srpska – freska iz doba Nemanjića. Na Dedinju je patrijarh činodejstvovao pri ceremoniji na kojoj je kralj prihvatio presto i položio zakletvu pred novim ministrima, a potom su svi prisustvovali službi zahvalnosti u Sabornoj crkvi. Petar Karađorđević II bio je nepomičan u svom kraljevskom stavu, poput nekadašnjih kraljeva u draguljima ukrašenim tunikama, sa predivnim dijademama

na glavama; odani vojnici stajali su pored njega, zadovoljni što je Njegovo visočanstvo pred njima oživelo državu, život njihovog naroda; sveštenici i monasi Srpske pravoslavne crkve, poput onih čiji su beli ogrtači u staro doba bili ukrašeni crnim krstovima, dopunjavali su prizor pokazujući da su spasenje i prokletstvo stvarne kategorije, da daruju ili vrhunsku sreću i radost, ili nanose najstrašniji bol; a žene koje su ih posmatrale tugovale su poput Matere Božje na zidovima Dečana i Gračanice, i mada zaprepašćene gorkim ukusom tragedije, zadržavale su gorčinu u ustima jer to je bila pričest koju je u tom času davala dobrota. Neko vreme scena je ostala tako nepomična, poput freske. Nemačka je zatražila od nove vlade da ratifikuje pakt potpisan u palati Belvedere, ali to je odbijeno, uz uveravanja da Jugoslavija želi da bude neutralna i da nema nameru da se stavi na stranu nijedne zaraćene strane. Posle takvog odgovora usledila je zaprepašćena tišina. A onda se sa nemačkih radio-stanica začuo poznati zvuk. Snažne žalopojke tvrdile su da se na ulicama jugoslovenskih gradova mirni nemački građani napadaju i prebijaju, da se nemačke radnje pljačkaju i da se nemačka naselja u Sloveniji i duž Dunava pale i uništavaju. Te reči zvučale su kao krici histerične žene koja za silovanje optužuje čoveka koga nikada nije videla: bile su kreštave i lažljive i neverovatno bestidne. Nemački generalni konzul u Ljubljani učinio je podvig kakav nijedan Nemac nije učinio od dolaska nacista na vlast. Znajući da će ga sustići osveta, izdao je saopštenje nazivajući sve izveštaje o lošem postupanju sa nemačkom manjinom u Sloveniji potpuno neistinitim; na kraju je zahvalio jugoslovenskoj vladi i narodu na lepom i ljudskom odnosu prema svojtm „Švabama“ u vreme kada su imali dovoljno razloga da se okrenu protiv njih. Ali istina, naravno, uopšte nije bila bitna. Kampanja preko radija bila je samo upozorenje Evropi da će još jedan nedužan narod uskoro biti zbrisan sa lica zemlje.

Zašto su Jugosloveni izabrali da nestanu? Treba naglasiti da je to bio njihov izbor, učinjen s punom svešću i znanjem. Nikom od njih nije se takva sudbina neopaženo prikrala. Njihov vođa general Simović znao je da može povesti svoju vojsku samo u poraz koji se ne može dugo odlagati. Kada je nekoliko godina ranije bio na položaju šefa generalštaba napravio je plan odbrane zemlje, savršeno prikladan baš za ovakvu krizu, jer je predviđao koncentraciju rezervnih armija u centralnim delovima zemlje sa zrakastim putevima komunikacije. Ali njegov naslednik sklonio je taj plan i nametnuo svoj, kojim je rasporedio kordon trupa oko cele zemlje, osim prema Bugarskoj, odakle, po njegovim izuzetno optimističkim predviđanjima, nije pretio nikakav napad. S obzirom na okolnosti taj plan je značio da će nemačke mehanizovane jedinice ući u zemlju iz svih pravaca, da će istovremeno na velikom broju mesta preseći front i tako odseći i opkoliti nekoliko odbrambemh armija. Vojnici su izuzetno dobro razumeli

situaciju, a činjenica da su ljudi nagrnuli u crkve da se pričeste pokazivala je da je i građanstvo sasvim dobro shvatalo šta se događa. Odlučnost građana da se odupru agresiji i krvare radije nego da se potčine i budu bezbedni ne može se, kao ni odlučnost stanovnika engleskih gradova, objasniti neustrašivošću. S obzirom da su imali dušu umetnika, ti ljudi tačno su znali šta je smrt. Mladi vojnici koji su na padinama Kajmakčalana razgovarali sa Dragutinom, znali su da duhovi oko njih zapomažu i dozivaju majke; znali su i da ni oni neće moći da izbegnu strašnu sudbinu koja je njihove prethodnike zadesila na bojnom polju. Moja prijateljica Milica ima prefinjen um i nežno telo, i oboje bi zadrhtalo pred hladnoćom koja dopire iz groba. Njih nije vodio mit stene, nisu želeli poraz kojim bi, kao novčićem, kupili spasenje od nekog tupavog boga, nisu ponudili sebe kao crno jagnje svešteniku koji nije bio svet. Ona glad za smrću koja se javlja kod svih ljudskih bića kada se nauživaju života – jer mi za sada znamo samo kako se klatno njiše, ali ne i kuda njegov pokret vodi – bila je kod Jugoslovena utoljena Kosovom i turskim ropstvom. Ta država i taj narod su, više od svih drugih, želeli da žive.

Pa ipak u tom času Jugosloveni su često ponavljali pesmu o caru Lazaru i sivom sokolu, koja više od svih drugih umetničkih dela slavi čežnju za žrtvenim samoponištenjem. „Sve je sveto i čestito bilo“, izgovarali su gledajući sa visoke kule slutnje na polje svoje predstojeće sudbine, „i milome Bogu pristupačno.“ To nije odgovaralo činjenicama. U Jugoslaviji 1941. godine nije bilo nijednog čoveka koji bi svoje lično spasenje kupio pristankom na potčinjavanje čitavog naroda, i nijednog koji ne bi više voleo da se pobede nacisti, da je to ikako bilo moguće. Njihov otpor, a ne njihov poraz, bilo je ono što im je izgledalo kao sveti element njihovog mučeništva. Ali pesma je ipak u njihovim ušima zvučala kao proročanstvo koje se ostvaruje njihovim delanjem, blagoslov nekog sveznajućeg bića koji je putovao kroz vekove, bića koje je, iza te vremenske krive, bilo potpuno svesno šta blagosilja, i niko ko ih je poznavao nije tu pesmu sada mogao čitati a da sasvim jasno ne spozna svu njenu prikladnost. Ona ima smisla, a tajna njene smislenosti leži u složenoj prirodi svih pravih i velikih umetničkih dela. Na jednom nivou umetnik je vođen potrebom da razreši neki duboki konflikt, da između različitih mišljenja o nekom značajnom pitanju otkrije pravu istinu. Njegovo delo je, stoga, najčešće palimpsest na kome je suprotstavljeno nekoliko oprečnih pogleda na njegovu temu; i onaj izražen s najvećom silinom, koji on oseća kao najistinitiji nije uvek i onaj koji gradi narativnu formu kakvu je umetnik odabrao za svoj iskaz. Pesma o caru Lazaru i sivom sokolu priča priču koja slavi želju za smrću; ali njeno skriveno značenje bije životom.

„Zemaljsko je zamalena carstvo,
a nebesko uvek i doveka.“

Dobrota je predivna i besmrtna. Zgažena, ona se ponovo uspravlja, i ljudska bića čeprkaju po prašini da bi našla njene prve zelene izdanke, nagoveštaje njenog povratka. Vrsta ne može preživeti bez uzajamne dobrote između muškaraca i žena, starih i mladih, države i pojedinca. Mržnja prethodi ljubavi, donoseći mrzitelju čudna i divna zadovoljstva, no njena dela su kratkog veka; glava je odsečena od tela pre vremena prirodne smrti, laž se izgovara da bi sprečila da plan drugog nitkova urodi plodom. Pre ili kasnije društva se umore od pravljenja mozaika od tih zlih fragmenata; pa čak i ako carstvo mržnje traje nekoliko vekova, ono u stvarnom vremenu ne zauzima nikakav prostor, on je pukotina u stvarnosti, i ni najveća pljačka materijalnih dobara, ni svetski juriš na rudnike i žitnice, ne mogu je zatisnuti suštinom i smislom. Jugosloveni, koje je istorija često terala na greh, potpuno su svesni razlike između dobra i zla. Oni znaju da država koja priznaje obavezu pravde i milosti, što znači država koja brani svojim građanima da se predaju ružnijim oblicima mržnje i omogućava im da žive u skladu sa ljubavlju, ima više prilike da opstane nego država zasnovana na ubilačkom i pljačkaškom jurišu; takođe znaju da, ako se prikloni pred državom zasnovanom na mržnji a da joj se svom silom ne odupre, država zasnovana na ljubavi u stvarnom svetu menja svoj predznak. Stoga su odlučili da je bolje da Jugoslavija bude uništena nego da se potčini Nemačkoj i preživi, a taj izbor su učinili iz ljubavi prema životu, a ne iz ijubavi prema smrti.

U zoru 6. aprila nemački avioni napali su Beograd; napad je trajao puna četiri dana. Nemačka je to učinila bez objave rata, a Beograd je bio proglašen otvorenim gradom. Osam stotina aviona letelo je nisko iznad grada i metodično uništavalo dvor, univerzitet, bolnice, crkve, škole i stambene četvrti. Dvadeset četiri hiljade leševa je sahranjeno, a mnogi još leže pod ruševinama. Sedmog aprila nemačko ministarstvo spoljnih poslova objavilo je da su nemačke trupe prodrle dvadeset milja duboko u teritoriju Jugoslavije. Potom se sve zbivalo kako je i bilo predskazano. lnvazione trupe opkolile su zemlju. Nemci i Austrijanci nadirali su sa svih strana, a svoju vekovnu mržnju protiv Slovena sada su iskazivali i mehaničkim sredstvima. Italijani su se bez i malo stida pojavili u Dalmaciji i Hrvatskoj, gde se sami nikada nisu usudili ni da kroče. Četiri meseca pošto je potpisao pakt o večnom prijateljstvu sa Jugoslavijom, grof Teleki[519] je u Budimpešti izvršio samoubistvo, jer je njegova Vlada bila spremna da dozvoli Nemačkoj da mađarskim prugama transportuje svoje trupe i stavi joj na raspolaganje mađarske aerodrome; a sada su te sluge poslale i mađarske trupe preko granice ka Dunavu. Nemačke mehanizovane jedinice, već dugo nagomilavane u Bugarskoj, prešle su istočnu granicu, a s njima je došla ne samo bugarska vojska već i najgori pripadnici VMRO-a. Okupatori su odsekli i uništili

snage koje su branile taj deo zemlje. Osamnaestog aprila nemačka vlada je objavila da je jugoslovenska vojska kapitulirala, ali to nije bilo istina. Ta objava bila je izdata samo zato da bi nemačka vojska imala izgovor da puca u Jugoslovene koji su se predavali, umesto da ih zarobljava. Jugoslovenska vojska nikada nije kapitulirala, mada je bila uništena; njeni poslednji ostaci još se bore, skriveni u planinama i šumama.

Potom kao da su velike kapi crne, smrdljive nafte počele da se rasipaju po mapi Jugoslavije. Dalmacija je data na upravu Italijanima, koji, pošto ne žele da imaju probleme u upravljanju jadranskim lukama, tamo ne čine masovne, već samo pojedinačne zločine. Ali u Hrvatskoj čine ono što su Nemci učinili u Rumuniji i Bugarskoj; poredak je uništen do te mere da su kriminalci postavljeni da vladaju nad običnim, pristojnim svetom. Položaj predsednika vlade, apsolutnog vladara pod kontrolom nacista, dat je Anti Paveliću, organizatoru hrvatskog terorizma koji je vodio logore za obuku ubica u Italiji i Mađarskoj, čoveku odgovornom za smrt velikog broja ljudi u eksplozijama bombi i uništavanju vozova, koji je lično pratio ubice kralja Aleksandra do Francuske, dajući im oružje i instrukcije, i koga su zbog toga francuski sudovi u odsustvu osudili na smrt. Taj užasni primerak profesionalnog revolucionara sada vlada blagim zagrebačkim intelektualcima, seljacima koji slave Boga u Šestinama, lekarima u sanatorijumu. Sarajevo i drugi gradovi u Bosni uništeni su u vazdušnim napadima, i u njima svi pravoslavci, Jevreji i Cigani nose na mišici istovetnu traku sramote i ne smeju da koriste javni prevoz. Tamo su uslovi vrlo loši, ali su još gori u Srbiji, koju je Hitler s pravom prepoznao kao izvorište južnoslovenskog otpora. Ogroman broj muškaraca i dečaka starijih od deset godina poslat je u koncentracione logore u Rumuniji i drugde, u kojima se sprovodi politika istrebljivanja kakva se primenjuje i protiv Poljaka. U Makedoniji su svi Srbi, tamo naseljeni u poslednjih dvadeset pet godina, naterani da napuste svoja imanja i bez ikakve imovine krenu put severnijih krajeva. Velike oblasti predate su VMRO-u i njegovom nemilosrdnom vođi Ivanu Mihajlovu. Zbog ogromnog terora i pokolja, veliki broj seljaka izbegao je u planine. Ubijeno je mnogo sveštenika i kaluđera. Etnički raznorodno stanovništvo gradova, kao što su Skoplje i neki drugi, smetalo je rasnoj čistoti Nemaca; pogubljeno je mnogo turskih muslimana. Ova zemlja kojoj po patnji nije bilo ravne, sada prevazilazi sve svoje iskustvo.

Deo jugoslovenske vojske povukao se preko planina u Grčku i tamo se u pozadini borio uz Britance, a neki od njih uspeli su da se probiju i do Egipta; neki ribari i mornari pobegli su morem, a neki civili stigli su čak u Tursku, dok su se neki opet volšebno pojavili u Lisabonu. Vlada je, na početku bombardovanja, poslala kralja Petra iz Beograda u manastir Ostrog, usamljeno mesto u

crnogorskom kršu. Izabrali su ga zato što je blizu Nikšića, gde se nalazi i aerodrom. Kada se videlo da se poraz bliži, kralj i njegova pratnja poslati su na aerodrom da bi se avionom prebacili u Janjinu, u Grčkoj, koju su još držali Britanci. Čekali su u Nikšiću, malom kamenom gradu smeštenom među dudovima, u plodnoj ravnici okruženoj golim planinama; ali avion nije dolazio, a veza s drugim jugoslovenskim aerodromima nije se mogla uspostaviti, jer su ih sve već držali Nemci. Jedini izlaz bio je da se ukrcaju u jedan od aviona koji su se nalazili na nikšićkom uzletištu. Međutim, svi ti avioni bili su italijanske marke „marketi". Leteti u njima predstavljalo je ogroman rizik – mogli su ih napasti britanski avioni, mogla ih je oboriti protivavionska artiljerija. A nije bilo moguće obavestiti Janjinu o situaciji, jer su Nemci mogli presresti poruku. Stoga je odlučeno da se pošalje jedan avion sa pilotom koji će probati da obavesti Engleze, ali kralj je morao da krene pre nego što se saznalo da li je misija prvog aviona bila uspešna. Putovanje se okončalo srećno samo zahvaljujući neverovatnom spletu okolnosti. Kad je prvi avion stigao do Janjine smesta su ga okružili brojni borbeni avioni; da bi im saopštio da nije neprijateljska letilica, pilot je počeo da šalje neke nasumce odabrane signale. Ispostavilo se da su britanske vlasti Jugoslovenima poslale poruku koju oni nisu primili, a u kojoj su im saopštili da prilikom dolaska pošalju gotovo istu takvu kombinaciju signala koju je pilot pukim slučajem pogodio.

Kralj je iz Janjine otišao u Jerusalim, tamo odakle je poleteo sivi soko noseći Bogorodičinu poruku na Kosovo. Tu mu se pridružio general Simović sa nekolicinom ministara, koji su takođe stigli iz Nikšića. Dvojica su poginula kada je avion koji ih je prevozio oboren. Neki, poput Mačeka, nisu mogli napustiti zemlju i sada su zatvoreni u svojim kućama. Kasnije su kralj i ministri napustili Aziju i preko Afrike, stigli u Lisabon, a potom u London, gde sada čekaju mir i oslobođenje svoje zemlje. Stigli su na Zapad, ali ne kao molioci, već kao dobročinitelji; jer otpor koji su pružili Nemačkoj dao je Velikoj Britaniji neophodni predah. Nemci su, to se sada zna, svoje snage u Bugarskoj nameravali da iskoriste protiv Turske, a ne protiv Jugoslavije, kao uvod u napad na Rusiju. To je trebalo da se dogodi u martu, u isto vreme kada i Rašid Alijev državni udar u Iraku i prodor nemačkih tmpa u Siriju, a bilo je predviđeno da se Rusija napadne u maju, onda kada neprijatelj bude zavladao gotovo čitavim Bliskim istokom. Južni Sloveni uzdigli su se još stepen više u svojoj paradoksalnoj istoriji. Oni koji su među poslednjima prihvatili hrišćanstvo, sada su poslednji koji ga čuvaju u njegovom prvobitnom obliku, kao kristalno čistu magiju. Oni koji su među poslednjima prihvatili red i blagost sada su poslednji čuvari Vizantijskog carstva, njegovih zakona i veličanstvenosti. U ovom ratu, kao i u onom prethodnom, oni su svoje poraze preobrazili u velike pobede, a one su sačuvale moćne savezničke imperije od

sramote da postanu slabe poput njih. Sada, u ovom času, kada je njihov kralj u izgnanstvu, a po njihovim ognjištima riju svinje, njihova zemlja je poput čvrste stene u svetu koji se menja iz časa u čas; širom Evrope oni koji tuguju nalaze utehu u mislima o njihovoj istoriji, iako je ona samo putovanje od jedne nesreće do druge. Jer vest da se Jugoslavija prkosno suprotstavila Hitleru obasjala je kao sunčeva svetlost zemlje koje je on progutao i ponizio, obećavajući proleće. U Marselju neki ljudi su u svojim baštama nabrali cveće, a drugi su naručili vence i poneli ih na trg Kanebijer. Policija je shvatila šta imaju na umu i preprečila im je put. Ali oni su se ukrcali na tramvaje koji su tuda prolazili. Tramvajdžije su vozile vrlo sporo i narod je mogao da baca cveće na mesto na kome je ubijen Aleksandar, kralj Jugoslavije.

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFSKA BELEŠKA

Postoje dva razloga zbog čega ne navodim potpuni spisak izvora koje sam proučavala radi pisanja ove knjige.

Jedan od njih je prostor. Svaka studija o Balkanu otvara toliko pitanja da čovek koji se bavi tom temom mora da baca svoje mreže daleko od obale i na velikoj dubini. Da bi se stekao uvid u duh i karakter Južnih Slovena, potrebno je imati jasnu sliku i o Vizantijskom carstvu i o onom što je savremeni svet nasledio od njega. Gibbon, Bury, Norman Baynes, G. P. Baker, C. Chapman, Stephen Runciman, Diehl, Schlumberger, Iorga i mnogi drugi pomogli su mi da saznam što više o prvoj temi, a da bih naučila dovoljno da bih mogla da rasvetlim drugu, pomogli su Dean Stanley, Neale, Adeney, Hore, Hamack, R. Janin, d'Herbigny, Battifol, Salaville, Arsenev, Berdyaev, Darzad i drugi. Mnogi od ovih autora, međutim, samo se posredno dotiču Balkana, te bi navođenje njihovih dela u bibliografiji samo zbunjivalo i iritiralo one čitaoce koji bi u njima tražili direktne podatke o Balkanu. Da navedem samo jedan primer: knjiga *Propast hrišćanstva u Aziji* gospodina L. G. Brauna (L. G. Brown, *The Eclipse of Christianity in Asia*) bila mi je od neprocenjive koristi, ali samo stoga što mi je njegovo izlaganje o tome kako je hrišćanstvo napušteno u Aziji omogućilo da shvatim kako je ono očuvano na Balkanu. Isto tako, gotovo sve knjige koje sam pročitala o Austrijskom i Osmanskom carstvu bile su mi od koristi; ali njihov spisak ne bi otkrio i razloge za to. Osim toga, ne želim da ove stranice opteretim podacima koji su nevažni i očigledni. U ovoj knjizi ima nekoliko pasusa o mitraizmu; autoriteti na koje sam se pozivala bili su, neizbežno, Kumon (Cumont) i *Kembridžska antička istorija (Cambridge Ancient History*). U slučajevima kada bi vrlo mali broj ljudi želeo da sledi takav zaobilazni put, a gde se putokazi mogu naći u svakom bibliotečkom katalogu, izvore nisam navodila.

Drugi razlog što sam skratila spisak jeste specifična priroda literature koja se bavi Balkanom. Dobar njen deo je propaganda koju su naručile i platile velike sile. A još veći deo je tužno sporenje između ptica dve različite fele, jednih koje ne vole tiraniju i okrutnost i drugih koje ih vole, ali koje, bez obzira na svoju prirodu, ne idu dalje od toga da snažno mašu krilima u uzvišenim sferama svog neznanja. Osim kratkog pomena iz ove knjige namerno sam izostavila bitku oko „Istočnog pitanja"[520] koja je u 19. veku besnela u Engleskoj. Želela sam da dam stvamu sliku života Južnih Slovena, a slika o evropskoj Turskoj koju su davali učesnici tog spora bila je najčešće potpuno subjektivna. Nadajmo se da će se neki dobar istoričar jednog dana pozabaviti ovim čudnim primerom teškoća na koje ljudski rod nailazi

obaveštavajući se o samom sebi. Kada su čitavi periodi podlegli takvim neverovatnim mentalnim akrobacijama, od pojedinačnih autora teško da se moglo očekivati išta drugo.

Stoga sam iz svog spiska izostavila veliki broj knjiga koje sam pročitala, ali koje zbog svoje savesti ne bih mogla pomenuti a da ih ne prokomentarišem na način zbog koga bih neizbežno bila tužena za klevetu. Tu spada i rad jednog opštepriznatog autoriteta za Balkan. Objavljivanje ove knjige ipak mi dopušta da kažem da je imati po jednu ozbiljnu netačnost na svakoj stranici malo previše; a pored netačnosti koje su rezultat želje da se jedan balkanski narod izdigne na račun drugog, ovaj autor odgovoran je i za druge koje su direktna posledica neuvažavanja činjenica. Teško se može oprostiti piscu koji u istoj knjizi piše panegirik jednom balkanskom vladaru iz 18. veka i istovremeno ga kritikuje, ubeđen da su u pitanju dve različite osobe. Još nekoliko autora isključila sam iz sličnih razloga.

Odbacila sam i druge pisce koji su, mada ne po prirodi skloni netačnostima, ponavljali netačnosti koje su njihovi prethodnici izmislili iz političkih razloga. Tako, na primer, uporno opstaje legenda koja tvrdi da je Sarajevski atentat isplaniran i počinjen u saradnji sa ruskim generalštabom, preko Apisa i ruskog vojnog atašea u Beogradu, generala Artamanova. Rusko učešće pominje se i u knjizi gospođina ln der Mauera *Die Yugoslavie einst und jetzt* (Johannes Gunter Verlag, Leipzig und Wien, 1936); a gospodin M. W. Fodor, ugledan mađarski pisac u knjizi *Južno od Hitlera (South of Hitler,* Allen &Unwin, 1938) kaže: „Ubistvo nadvojvode izvršeno je 28. juna 1914! godine sa znanjem ruskog generalštaba (sa kojim je Dombrijevič bio u kontaktu preko ruskog vojnog atašea, generala Artamanova).“ Zatražila sam od g. Fodora da mi ukaže na činjenice na kojima zasniva tu svoju tvrdnju, ali on je samo odgovorio da je to „opštepoznata stvar“. Do sada se nije pojavio nijedan svedok, niti je pronađen ijedan dokument koji potkrepljuje ovu teoriju. Boljševici, koji su, kako sam obaveštena, imali više nego slobodan pristup svim arhivama, takođe nisu otkrili ništa što bi poduprlo ovu tvrdnju. Osim toga, kako je ukazao profesor Siton-Votson u svojoj knjizi *Sarajevo*, i vremenski elemenat pokazuje da je to bilo gotovo nemoguće. Prepuštam čitaocima da zaključe da li bi se ruski generalštab ili Apis, ako su i imali nameru da upletu ruski generalštab u evropski rat, oslanjali na tako neozbiljnu grupu zaverenika koju je g. Stiven Grejem izvanredno i podrobno opisao u svojoj knjizi *Vidovdan.* Besmislice poput te legende o ruskoj umešanosti rasute su po brojnim knjigama, naročito onim čiji su autori austrijskog ili nemačkog porekla. Najočitiji takav skorašnji primer je knjiga *Istorija moga doba* Ota Štrasera (Otto Strasser, *A History of My Own Times),* u kojoj je svaki pomen balkanske istorije propraćen ogromnim neistinama. U

jednom takvom pasusu on groteskno i apsurdno optužuje pokojnog Svetozara Pribićevića za umešanost u Sarajevski atentat. Pribićević je bio sklon kriminalnim delima taman koliko i neki istaknuti engleski profesor ili sudija.

Od dela koja sam koristila kao izvor podataka ili za proveru sopstvenih zapažanja navodim stoga samo ona za koja smatram da će čitaocima biti od najdirektnijeg značaja, a to su sledeća:

E. Gibbon, *The History ofthe Decline and Fall ofthe Roman Empire,* London 1896.

J. B. Bury, *The History ofthe Roman Empire* (1893).

J. B Bury, *The History ofthe Later Roman Empire* (1889).

J. B. Bury, *The History ofthe Eastern Roman Empire* (1912).

Cambridge Ancient History, knjiga XII.

Ferdinand Lot, *Les Invasions Barhares,* Pajot, 1937. (Materijal izložen u ovoj knjizi je od izuzetnog značaja i apsolutno je neophodan za razumevanje savremene evropske istorije.)

A. A. Vasilev, *History of the Byzantine Empire*, University of Wisconsin, 1928. (Ova knjiga je natrunjena ruskim predrasudama u korist Bugarske, što, uzimajući u obzir slovensku upornost, utiče i na događaje od kojih smo odvojeni vekovima.)

Histoire de Constantinople jusqu 'á la fin de l 'empire, Tr. sur les Onginals grecs de Monsieur Cousin. (Četiri knjige) (Vreme je da neki britanski istoričar sledi primer ovog izuzetnog dela. Ono tumači istorije Agatija, Ane Komnine, Kantakuzina, Duke, Lava, Menandara, svetog Nićifora, Nićifora Briena, Nikite, Pahimera, Prokopija, Teofilakta Simokate.)

Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, Arnold, 1933; Longmans, 1933. (Izvanredna studija.)

Robert Byron, *The Byzantine Achievement,* Routledge, 1929, Knopf, 1929. (Autor, zbog čije smrti od neprijateljske ruke svi njegovi prijatelji i čitaoci moraju duboko žaliti, napisao je ovu knjigu kada još nije imao dvadeset pet godina, i ona je izvanredno delo. Ova knjiga u potpunosti pobija sve one uobičajene besmislice o tobožnjoj dekadenciji Vizantije.)

Konstantin Jirechek, *La Civilisation serbe au moven age,* prevedeno 1920. (Kratak rad od izuzetnog značaja.)

Konstantin Jirechek, *Geschichte der Serbei,* Gotha, 1911-18.

M. Spinka, *Christianity in the Balkans*, The American Society of Church History, 1933. (Ovo je rad od velikog istorijskog značaja i pokriva područje kome dosad nije poklanjana potrebna pažnja.)

Cambridge Medieval History, knjiga IV. (Vrlo jadno. Mada ga je osmislio profesor Beri, nivo ove knjige je razočaravajući. Ali ona na jednom mestu sabira činjenice, ili nešto najbliže njima, i može poslužiti kao osnova za dalje proučavanje.)

Knez i kneginja Lazarovitch Hrbelianovitch, *The Servian People,* T. Wemer Laurie, 1914. (Ova knjiga izgleda neugledno, ali je zapravo vrlo dobra.)

H. W. Temperley, *History of Serbia,* G. Bell, 1917. (Vrlo korisna knjiga.)

L. F. Waring, *Serbia,* Home University Library, 1917.

Cheddo Miyatovitch, *Serbia ofthe Serbians*, Pitman, 1915.

Leopold von Ranke*, History of Servia and the Servian Revolution.* Prevod gđa A. Kerr.

Voyeslav Yanitch i C. Patrick Hankey, *The Lives of the Serbian Saints,* Macmillan, NewYork, 1921.

Helen Rootham*, Kossovo; a translation ofthe heroic songs ofthe Serbs,* Blackwell, 1920.

D. H. Lowe, *The Ballads of Marko Kralyevitch,* Cambridge University Press, 1922.

Dragutin Subotitch, *Yugoslav Popular Ballads,* Cambridge University Press, 1932.

L. de Voinovitch (-1918), *L' Histoire de Dalmatie,* Hachette, 1934. (Izvanredna studija.)

Sir T. G. Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria, mth Cettinje and the Isle of Grado,* Oxford, 1887. (Klasičan rad koji je obavezno štivo za svakog ko namerava da poseti Dalmaciju, pre svega zbog osvrta na dalmatinsku istoriju i arhitekturu.)

Memoires-du duc de Raguse (le marechal Marmont).

H. Kretschmayr*, Geschichte von Venedig: I. Band bis zum Tode Enrico Dandalos,* Gotha, 1905; *II. Band, Die Blute bis 1516,* Gotha, 1920; *III. Band, der Niedergang,*

Stuttgart, 1934.

Sir Gardener Wilkinson*, Travels in Dalmatia and Montenegro; History of Dalmatia,* 1848.

Robert Adam, *Architecture of Diocletian's Palace at Spalato.*

Sir Arthur Evans, *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, 1875, with Historical Review of Bosnia, etc.,* Logman, 1876.

Miss Muir Mackenzie i Miss Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe,* Bell & Daldy, 1867. (Ovo je izvanredno delo, neophodno svakom ko želi da izučava Balkan.)

Sir Charles Eliot, *Turkey in Europe,* pisano pod presudonimom „Odysseus." (Ključno delo. Ser Čarls Eliot bio je jedan od najvećih umova svog doba i pisac prelepe i suzdržane proze. Treba, međutim, imati na umu da je pred kraj života postao budista, i da njegova nesposobnost da ceni hrišćanski doprinos civilizaciji znatno utiče na njegov stav prema turskoj okupaciji.)

R. W. Seton-Watson, *Sarajevo*, Hutchinson, 1927. (Izvanredno delo, koje obavezno moraju pročitati oni kojima je bila servirana knjiga profesora Sidnija Feja /B. Sydney Fey/ *Origins ofthe World War,* Macmillan, 1928, dopunjeno 1931. Razmere predrasuda profesora Feja vidne su iz činjenice da je on napisao predgovor i za englesko izdanje prvog romana Bruna Brema /Bruno Brehm/, otrovne antislovenske trilogije pod nazivom *Apis und Este.)*

Albert Mousset, *L 'Attentat de Sarajevo,* Payot, 1930. (Izveštaj o suđenju.)

Stephen Graham, *St. Vitus' Day,* Benn, 1930; Appleton, 1931. (Romansirana priča o sarajevskim zaverenicima, koja se, međutim, drži činjenica.)

N. Stoyanovitch, *La Serbie d'hier et de demain,* 1917.

M. Nintchitch, *La Crise bosniaque* (1908-9), u dve knjige, Alfred Costes, 1937.

Bemadotte Schmitt, *The Annexation of Bosnia*, Cambridge, 1937.

M. D. Stoyanovitch, *The Great Powers and the Balkans* (1875-78), Cambridge University Press, 1938.

Cheddo Miyatovitch, *A Royal Tragedy.*

R. W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and the Hapsburg Monarchy, 1911.

H. Wickham Steed, *The Hapsburg Monarchy,* Constable, 1913.

Karl Tschuppik, *The Reign ofthe Emperor Franz Josef* G. Bell, 1930. (Objavljeno u Americi pod naslovom *Francis Joseph I: the Downfall of an Empire* by Karl Tchuppik, Harcourt, 1930.)

R. Sieghart, *Letzte Jahrzrhnte einer Grossmachty,* 1932.

Field-Marchal Conrad von Hotzendorf, *Aus Meiner Dienstzeit.*

T. von Sosnosky*, Franz Ferdinand Erzherzog,* 1920.

P. F. Bresnitz, *Das Ende der Dynastie Obrenovitch*, 1899. (Ovo delo, izuzetan primer nitkovluka, napisao je podlac po imenu Đorđević, koji je jedno vreme bio predsednik srpske vlade.)

Herbert Vivian*, The Servian Tragedy, with Impressions frorn Macedonia,* 1904.

H. N. Brailsford*, Macedonia, Its Races and Their Future*, 1906.

R. G. Laffan*, The Serbs, Guardians of the Gates, Oxford,* 1918.

Henry Baerlein, *The Birth of Yugoslavia,* Parsons, 1922.

Stephen Graham, *Alexander of Yugoslavia,* Casell, 1938; Yale University Press, 1939.

Louis Adamic, *The Native's Return,* Gollanz, 1934; Harper, 1934. (Autor je Slovenac koji je emigrirao u Ameriku. Napisana je sa stanovišta komuniste tog vremena, živa je i interesantna, naročito u onim delovima u kojima se osvrće na Sloveniju. Ali slika zemlje u celini je pojednostavljena, i, što je vrlo čudno, mada je vrlo naklonjena Hrvatima, Hrvate je posebno iritirala zbog, kako im se činilo, neslovenskog stava ovog iseljenika.)

David Footman, *Balkan Holiday,* Heinemann, 1935; Ryerson Press, 1935. (Ovo je putopis čiji je cilj da zabavi, ali je napisan pametno i sa puno znanja.)

A. T'Serstevens, *L'Itineraire de Yugoslavie,* Grasset, 1938.

L. Fielding Edwards, *Profane Pilgrimage,* Duckworth, 1938.

L. Fielding Edwards, *A Wayfarer in Yugoslavia*, Methuen, 1939; McBride, 1939.

Elizabeth Wiskemann, *Undeclared War,* Constable, 1939. (Vrio uspeo prikaz situacije u Jugoslaviji neposredno pred rat.)

Stoyan Pribitchevitch, *Living Space,* Heinemann, 1940. (Objavljeno u Americi kao P. B. Stoyan /Stoyan Pribitchevitch/, *World without End,* Reynal, 1939.) (Jedna od najuspelijih knjiga napisanih u poslednje vreme. Daje pregled Balkana, s posebnim osvrtom na Jugoslovene, a autor je mladi liberal, sin Svetozara Pribićevića, koga je kralj Aleksandar oterao u izgnanstvo.)

H. D. Harrison, *The Soul of Yugoslavia,* Hodder & Stroughton, 1941. (Ovu knjigu pominjem zato što obiluje podacima, kao i zato što je njen autor ozbiljan novinar koji je nekoliko godina živeo u Jugoslaviji, ali nisam mogla da je koristim jer je za mene izašla prekasno.)

Mnogo materijala za ovu knjigu dobila sam razgovarajući direktno sa Jugoslovenima, bilo tokom ovog putovanja, ili tokom moje naredne posete koja je bila znatno duža. Neke od tih razgovora ovde sam i navela, a neke nisam, delom zato što su podaci koje su mi dali bili od većeg značaja nego način na koji su mi ih saopštili, delom zbog potrebe da budem diskretna. Volela bih, na primer, da sam mogla da navedem svedočenje oficira kome je, u vreme kada to nije bilo suviše preporučljivo, Tankosić rekao: „Nikome, baš nikome nismo ispričali za mlade ljude iz Sarajeva“; ali on je s prezirom gledao na ono što su učinili i bilo bi veoma neprijatno pominjati ga zbog te sasvim slučajne veze s njima. Stoga sam odlučila da usvojim njegov stav, ne navodeći direktno njegove reči. Nadala sam se da ću svim svojim prijateljima moći da odam dužno priznanje za pomoć koju su mi pružili. To, međutim, sada nije moguće. Svi ljudi koje sam pomenula u ovoj knjizi sada su ili mrtvi ili unesrećeni do mere koju mi na Zapadu još ne možemo ni da pojmimo. Niko od njih, osim Gerde i monaha zlatne kose iz Dečana, ne može se nigde skloniti. Kada bih navela imena svojih prijatelja, samo bih uvećala njihovu ogromnu patnju.

Želela bih da izrazim zahvalnost za pomoć u pripremi ove knjige Njegovoj ekselenciji ministru Jugoslovenske vlade dr Subotiću i njegovoj supruzi dr Ani Subotić, dr Dragutinu Subotiću, sa Škole slovenskih studija, gospođici Veri Javarek, gospođici Ketrin Braun čiji sam veliki dužnik, gospođici Elizabet Viskmen, gospodinu Janu Bojsevanu, gospodinu Dejvidu Futmenu, gospodinu Piteru Braunu, gospođi Rudoi i Greti Vud. Teško mi je da nađem prave reči da iskažem zahvalnost koju dugujem Margaret Hodžis, koja je prekucala najveći deo ovog

rukopisa, uradila korekturu, i, uprkos dugoj i ozbiljnoj bolesti, omogućila da knjiga ode u štampu.

Što se tiče moga muža, Henrija Endruza, njegova je zasluga ono što je u ovoj knjizi najbolje, a u godinama u kojima sam je pisala nikada nije oklevao da mi pomogne i preuzme na sebe sve one obaveze koje je mogao. Mape i fotografije bile su njegova briga. Ali najviše sam mu zahvalna na strpljenju koje je pokazao dok sam se bavila onim što je donedavno izgledalo kao čudnovato nesvrsishodan trud popisivanja događaja i ljudi iz jedne strane žemlje. Za to je bila potrebna velika vera, i zato sam njegov veliki dužnik.

FOTOGRAFIJE

FOTOGRAFIJE

Smrt Aleksandra Karađorđevića, kralja Jugoslavije, Marselj, 9. oktobra 1934. Godine

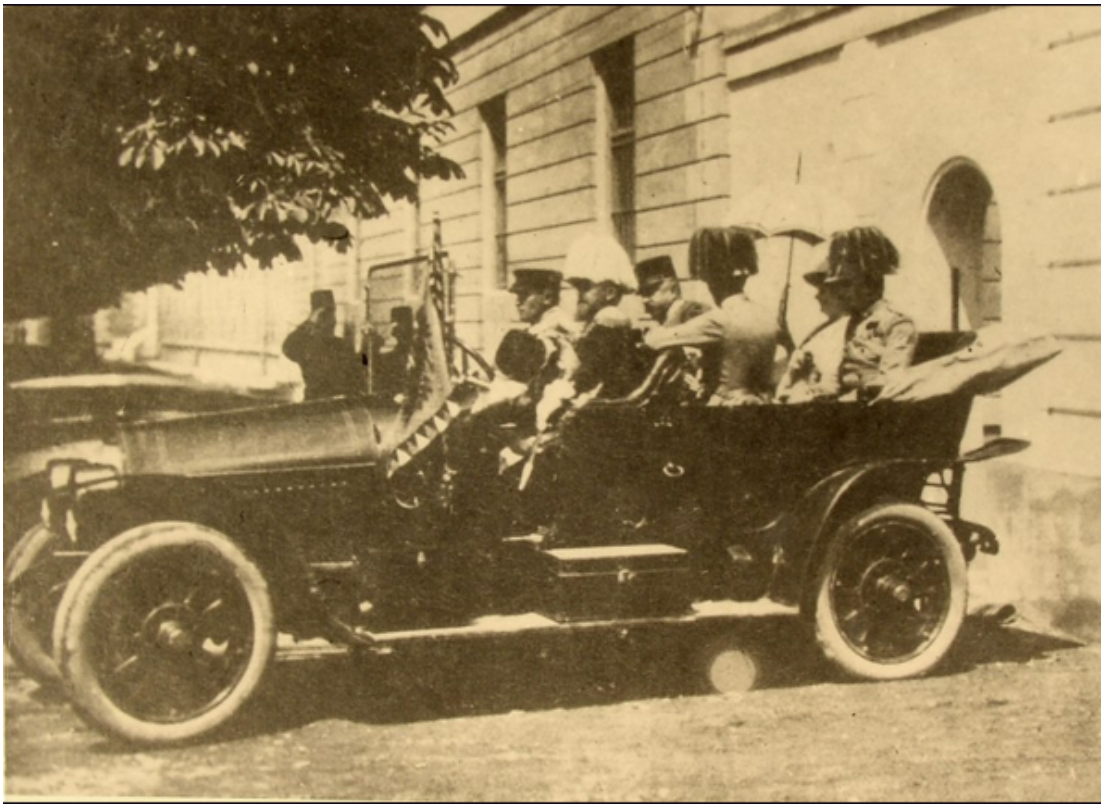

Nadvojvoda Franc Ferdinand i Sofija Hotek verovatno u trenutku kada napuštaju hotel „Bosna“ na Ilidži, na putu ka gradskoj većnici u Sarajevu, 28. juna 1914. godine. Ispred nadvojvode sedi general Poćorek, guverner Bosne

Pijaca u Zagrebu

Zidine Raba

Katedrala u Rabu

Karakteristična dalmatinska ulazna vrata: sa ove fotografije može se videti kakav je uticaj arhitektura koju je Robert Adam video na dalmatinskoj obali izvršila na džordžijansku arhitekturu

Pogled na Split sa Marjana

Zlatna kapija Dioklecijanove palate

Peristil Dioklecijanove palate

Vidikovac maršala Marmona kod Trogira

Korčula

Dubrovnik

Dubrovnik: Onofrijeva česma i crkva sv. Spasa

Mostarska nošnja

Mitrasov oltar kod Jajca

Manastir Velika Remeta na Fruškoj gori

Manastir Jazak na Fruškoj gori

Crkva Sv. Pentelejmon, Nerezi

Isabegova džamija, Skoplje

Ušće Crnog Drima u Ohridsko jezero

Crkva pored Ohridskog jezera gde je vladika Nikolaj držao propoved
(crkva Sv. Jovana Teologa, selo Kaneo, Ohrid)

Crkva Svetog Nauma

Pijaca u Ohridu

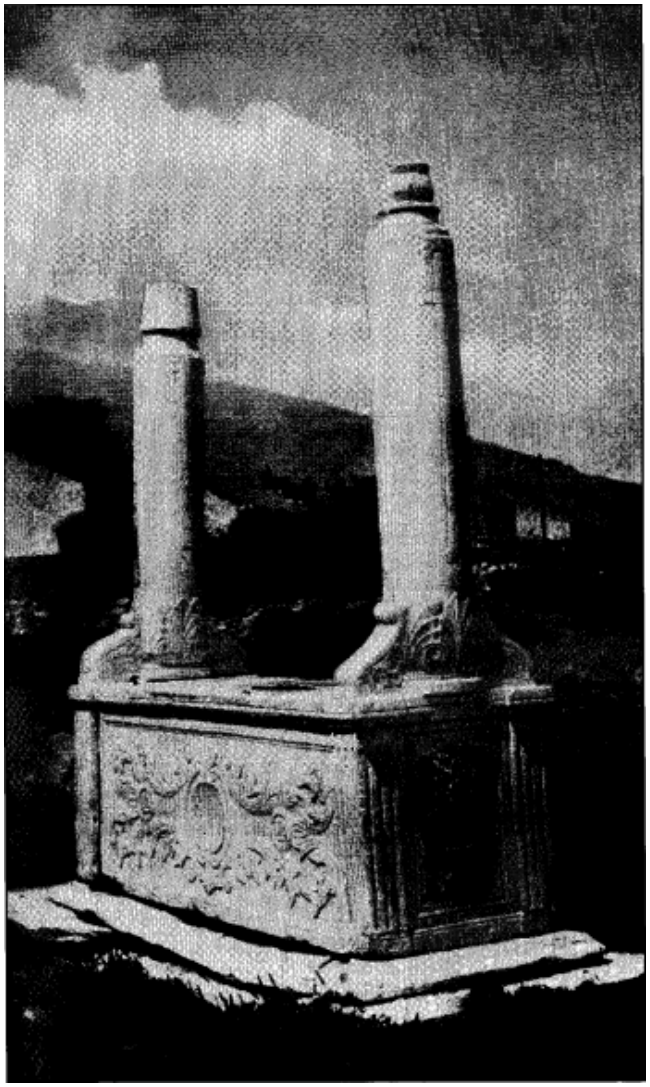

Grobnica na muslimanskom groblju kod Bitolja

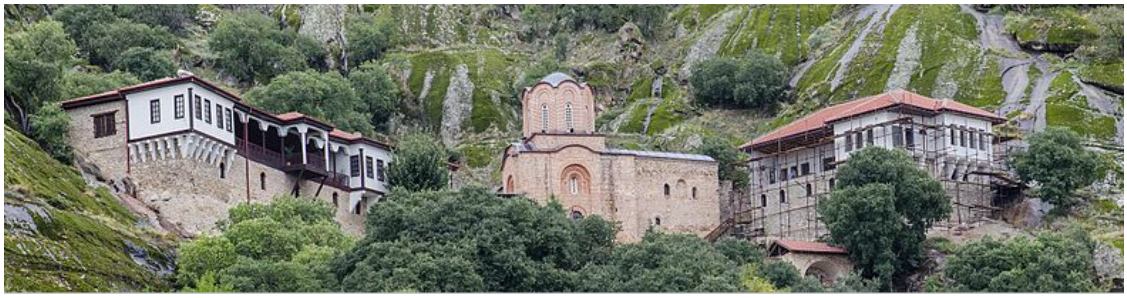

Manastir Kraljevića Marka kod Prilepa
(manastir Sv. Arhangela Mihaila, Varoš, Prilep)

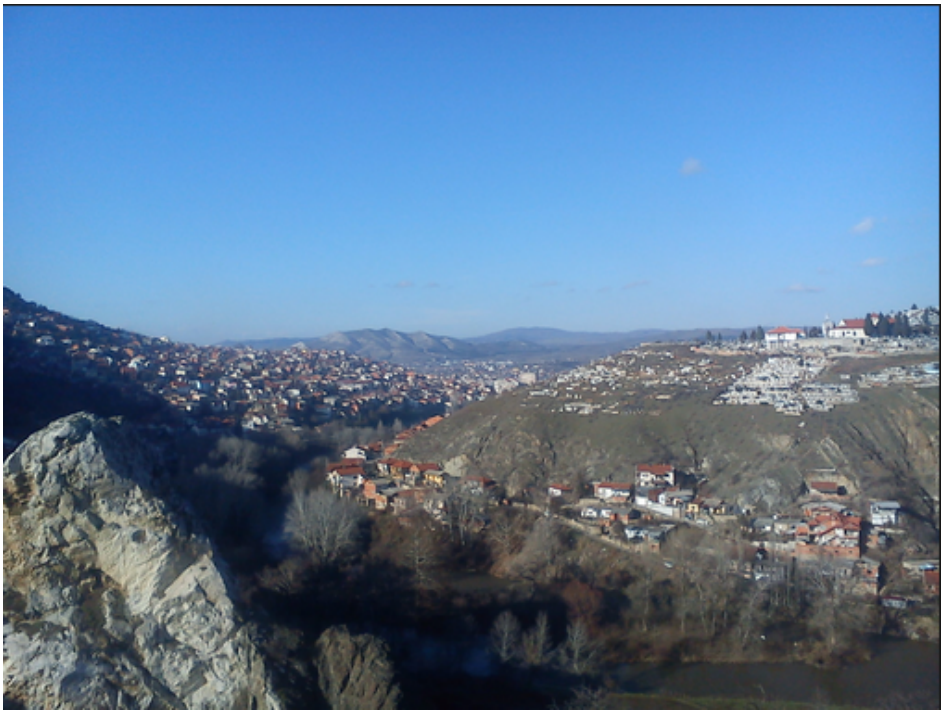

Pogled na Veles

Gračanica

Gazi-Mestanov grob na Kosovu
(Turbet sultana Murata u Kosovu polju u kome se čuvaju posmrtni ostaci – ispred vjerovatno originalni sarkofag)

Pećka patrijaršija

Freska Raspeća Hristovog u manastiru Dečani

Skadarsko jezero

Cetinje

Petar Karađorđević, kralj Jugoslavije polaže zakletvu 28. marta 1941. u dvoru na Dedinju. Sleva nadesno: patrijarh Gavrilo, ministar spoljnih poslova dr Ninčić, ministar saobraćaja g. Bogoljub Jevtić, potpredsednik vlade profesor Slobodan Jovanović, kralj Petar, predsednik vlade Simović

HRONOLOGIJA

HRONOLOGIJA ŽIVOTA I STVARALAŠTVA REBEKE VEST

Rebekia Vest 1837

Rebeka Vest rođena je kao Sisili Izabel, treća i najmlađa ćerka Čarlsa i Izabele Ferfild, 1892. godine u Londonu. Otac joj je bio Irac avanturističkog i nemirnog duha, iz osiromašene porodice sa aristokratskim vezama, a majka Škotkinja iz muzički obdarenih porodica Kembel i Mekenzi, i sama darovita pijanistkinja. Sreli su se na brodu koji je išao za Australiju. Izabela je putovala u posetu bolesnom bratu, a Čarls, napustivši položaj upravitelja rudnika u Koloradu, pratio je kući sedmogodišnjeg sina svojih australijskih prijatelja koji su nesrećno stradali. Posle nekoliko godina, Ferfildovi su se iz Melburna preselili u Škotsku, a odatle u London. Godine 1901, kada je Rebeka Vest imala osam godina, otac joj napušta porodicu i odlazi za Afriku. Iako se potom vratio u zemlju, nije im se ponovo pridružio; umro je pet godina kasnije u Liverpulu. Očev odlazak i odsustvo

ostaviće trajan trag na osetljivoj devojčici vezanoj za njega. Čitavog života Rebeka Vest će pokušavati da shvati njegovu odluku ne bi li svom životu dala neki čvrst oslonac i uklonila osećaj odbačenosti i nepripadanja koji ju je stalno pratio. Brak njenih roditelja biće u središtu memoara koje je menjala i dopisivala poslednjih dvadeset godina života i koje nikada nije završila. Pod naslovom *Porodični memoari (Family Memoirs),* priređeni su i izdati 1987, četiri godine posle njene smrti.

Posle očevog odlaska porodica se 1901. godine seli u Edinburg, majčin rodni grad od koga se ona, zbog dugog odsustva, potpuno otuđila. Majka je ulagala ogromne napore da školuje kćeri i omogući im odlaske u pozorište i na koncerte. To su dani „obrazovanog siromaštva" koje je Rebeka upamtila za ceo život. U školi joj je išlo dobro, ali zbog tuberkuloze koja nije ostavila trajne posledice prekida formalno obrazovanje. Sa četrnaest godina objavljuje svoj prvi tekst – pismo listu „Skotsmen" *(The Scotsman)* u prilog ženskog prava glasa – zbog čega upravnik škole prekoreva njenu majku rečima: „Zar ne možete sprečiti svoju ćerku da pravi ovakve ispade?" Zahvaljujući najstarijoj sestri Leticiji, koja će postati ugledan lekar, obe mlade devojke ući će u krug fabijanskih socijalista. Tako će se sve tri devojke okrenuti protiv očevih konzervativnih političkih uverenja i postati pobornici ženskih prava i socijalizma. Otac je bez sumnje doprineo velikoj strasti Rebeke Vest prema apstraktnim idejama i ispitivačkom odnosu prema svetu. „Ne sećam se da je u mom životu uopšte postojalo vreme kada nisam znala šta su kapitalizam, socijalizam, individualizam, anarhizam, liberalizam, konzervativizam... Znala sam o politici i ekonomiji ono što o veri znaju deca koja rastu u porodici koja redovno odlazi u crkvu i čita Bibliju", pisala je. lako se kasnije sasvim udaljila od feminističkog pokreta, razvila je svoj poseban način borbe za ženska prava. Tom svom hrabrom i neideološkom feminizmu ostala je verna do kraja života.

Svoj prvi neuspeli autobiografski roman *Adela,* Rebeka Vest piše u sedamnaestoj godini. Na podsticaj poznate profesorke glume upisuje se na Akademiju dramskih umetnosti, zbog čega se porodica ponovo seli u London. U školi je provela tri semestra. Lišena pomoći svoje zaštitnice koja je u međuvremenu napustila školu i zbog nemogućnosti da se uzdrži od neprijatnih komentara (pitala je nastavnike zašto umesto pravih komada na scenu postavljaju „koještarije"), Rebeka Vest se 1911. godine razočarano rastaje od glumačke karijere. U porodici su svi pisali, uključujući i oca koji je u Australiji bio novinar, te je pisanje za nju bilo „prirodno, poput disanja". lste godine napisala je i prvi pozorišni prikaz za „lvning standard" (*Evening Standard),* zamenivši urednika kome se nije išlo na predstavu. Ubrzo počinje da radi i za novopokrenuti

feministički list „Slobodna žena“ *(The Freewoman),* za koji su radikalne tekstove o političkim, moralnim i seksualnim pitanjima pisali tada vodeći pisci oba pola. Tu je provela dve godine kao novinar, književni kritičar i zamenik glavnog urednika, radeći istovremeno i za znatno poznatiji „Klarion“ (*Clarion*). Zbog majke koja nije volela radikalne ideje i sirov jezik kojim su izlagane, Rebeka Vest uzima za pseudonim ime lika iz Ibzenove drame *Rozmersholm* pod kojim se i proslavila. Zahvaljujući svojoj otvorenosti i silini, kao i izuzetnoj sposobnosti da epigramski jezgrovito i slikovito iskaže sudove koji se pamte, u roku od godinu dana, sa samo dvadeset godina, postala je poznato novinarsko ime. „Naše više klase nesposobne su jer žive suviše lako. Naše niže klase lišene su svake životne snage; isceđena je iz njih teškim i prljavim radom“, „Oni koji su dosad pisali o Augustu Strindbergu zaboravili su da napomenu samo jedno: on ne ume da piše“ samo su neki od njenih oštrih, mladalačkih komentara koji su s godinama dobijali dubinu i žestinu. Nazvavši ga „usedelicom“ a njegovo pisanje „dosadnim“, dodavši da njegov odnos prema telesnom u njegovim delima odlično „odslikava um suviše dugo obuzet letilicama i koloidima“ privukla je pažnju H. Dž. Velsa, tada već slavnog 46-godišnjeg pisca i mislioca, velikog pobornika slobodne ljubavi kojoj se predavao s odobrenjem svoje supruge. Njihov intelektualni susret posle izvesnog vremena pretvorio se u vezu koja je, s usponima i padovima, trajala čitavu deceniju. Iz nje je rođeno jedino dete Rebeke Vest, sin Antoni Vest (1914-1987), koji je i sam postao pisac.

Na poslu

Rebeka Vest je do kraja života ostala i novinar, i u časopisima i novinama sa obe strane okeana tokom svoje duge karijere objavila bezbroj prikaza, priča i reportaža o najrazličitijim temama. Međutim, njene ambicije bile su literarne. Studija o engleskom piscu Henriju Džejmsu (*James)* objavljena je 1916. godine, a 1917. i njen prvi roman *Povratak vojnika* (*Return of the Soldier*), kojim je ušla u krug cenjenih i hvaljenih pisaca. Roman je kasnije adaptiran za pozorište i igran u Americi, a po njemu je 1982. godine snimljen i istoimeni film sa Alenom Bejtsom, Džuli Rristi i Glendom Džekson. Gotovo odmah počinje da piše svoj sledeći roman *Sudija* (*The Judge*), koji izlazi iz štampe 1922. U međuvremenu ne prestaje da se bavi književnom i pozorišnom kritikom, izuzetno ceneći D. H. Lorensa koga je srela samo jednom, ali koji je za nju bio i ostao otelotvorenje pravog umetnika. Godine 1960, tri decenije posle njegove smrti, ona će se pojaviti i kao svedok na suđenju njegovoj knjizi *Ljubavnik ledi Četerli (Lady Chatterleys Lover).* Knjiga će biti oslobođena optužbi da podriva javni moral, što neki biografi smatraju i njenom zaslugom.

Rebeka Vest sa sinom

Kraj njene veze sa Velsom pada u vreme njene prve, izuzetno uspešne šestomesečne turneje po Sjedinjenim Američkim Državama 1923-1924. godine. Oduševljena je Amerikom i njenom vitalnošću i neko vreme razmišlja da tu napravi dom za sebe i svog sina, ali je istovremeno i zaprepašćena razmerama tamošnje korupcije i odsustvom moralnih, intelektualnih i estetskih standarda. Iz tog vremena datira i njena duga saradnja sa „Njujork herald tribjunom“ *(New York Herald Tribune),* koji će finansirati njena kasnija putovanja i za koji će raditi kao stalni kritičar. Nekoliko godina radi na romanu *Suncokret (Sunflower),* putujući povremeno u Ameriku i odlazeći na psihoterapiju da bi razrešila velike emocionalne probleme. Ovaj nezavršeni roman objavljen je posthumno, 1986. godine. Već poznata, slavna i hvaljena kao pisac „pun duha, najblistaviji glas današnje generacije“, takođe biva i stalno osporavana. „Ali šta je zapravo uradila?

Napisala je samo dva romana i tu i tamo poneki novinski tekst“, govorio je nemali broj onih koji je nisu voleli.

Zbirka njenih eseja i kritika *Ta čudnovata potreba (The Strange Necessity)* pokušaj da utvrdi svoju poziciju pisca i oceni tadašnju savremenu književnost objavljena je 1928. godine. Tu prvi put dolazi do izražaja njen specifičan stil u kome kroz samoispitivanje i oštre i otvorene sudove istražuje stvarnost i smisao umetnosti. Kritike su bile mahom nepovoljne. U jednoj od njih kaže se i sledeće: „Ona piše loše... Kada se prema svojoj publici ne bi odnosila kao prema grupici koja se okupila na popodnevni čaj, a prema piscima kojima se bavi kao prema matorim lavovima čije grive treba počešljati a repove dobro povući, možda bi i imala neku budućnost. Ovako, teško da se o tome može govoriti.“

Venčanje sa Henrijem Endruzom, novembra 1930

Godine 1929. završava i objavljuje roman *Harijet Hjum (Harriet Hume),* snažnu satiru o amoralnim političarima i njihovoj žudnji za moći i još jedan pokušaj da objasni zašto muškarci i žene ne mogu da se slože. Godinu dana kasnije udaje se za Henrija Maksvela Endruza, bankara koji je dobar deo života proveo u Nemačkoj, i koji će joj biti potpora sve do svoje smrti, 1968. godine. Odmah po

Hitlerovom dolasku na vlast, Henri, koji još neko vreme radi kao bankar u Nemačkoj, piše memorandum u kome tačno izlaže sve opasnosti koje nosi novi nacistički režim. Njegov zaključak da su Hitler i njegova partija sjedinjeni u opasnom poduhvatu čiji je cilj bezuslovna pobeda jedne isključive ideologije, ljudi ne prihvataju dovoljno ozbiljno, ali Rebeka Vest već oseća nadolazeću apokalipsu. I tada, kao i mnogo puta potom, uspela je izuzetno dobro i precizno da proceni nastupajuće događaje. Zahvaljujući retkom i velikom daru za sintetičko mišljenje, sjajno je uočavala uzročno-posledične veze između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, i pravce opštijih istorijskih kretanja koje ljudi obično zanemaruju uzimajući jedino sopstveni, ograničeni život za merilo svega oko sebe. Iste, 1933. godine piše studiju o svetom Avgustinu *(St. Augustine),* čiji je život interesuje još od rane mladosti. Godine 1935. izlazi iz štampe zbirka pripovedaka *Oštar glas (The Harsh Voice)*, čiji stil kritičari hvale, a zaplet smatraju odličnim. Virdžinija Vulf i H. Dž. Vels, pored ostalih, pišu joj pisma pohvale. Rebeka Vest radi na romanu *Trska koja misli* (*TheThinking Reed),* nadajući se da će ga završiti do 1934, ali to uspeva tek dve godine kasnije. Knjigu je kritika izuzetno dobro primila, ali tvrdnje da je više esejista a manje romansijer ne prestaju da je prate. Činjenica da je najveći deo onog što je napisala zapravo spoj eseja, romana i ličnog iskustva, da ono što ispituje – umetnost ili ideje, ljude ili istoriju – prelama kroz sebe zbunjivala je, a ponekad i iritirala kritičare.

Na podsticaj Britanskog saveta 1935. godine Rebeka Vest odlazi za Skandinaviju da bi održala seriju predavanja. Finska joj se čini zemljom koja je dobar primer „male nacije kojoj prete velike sile i koja se bori da očuva svoju nezavisnost“. Namerava da o njoj napiše knjigu, ali izuzetno težak finski jezik odlaže njene planove. Naredne godine, takođe na predlog Britanskog saveta, odlazi na balkansku tumeju i drži predavanja i u nekoliko jugoslovenskih gradova. Posle prvog uskršnjeg boravka u Jugoslaviji zaključuje da je ona „mnogo bolji primer za političku ideju koju želim da izložim”. Godinu dana kasnije ona i Henri putuju zajedno za Jugoslaviju. Oba puta domaćin im je Stanislav Vinaver, koji će u njenoj knjizi, na kojoj će raditi nekoliko godina, neprekidno nositi ime Konstantin. Poslednji i treći put Rebeka Vest putuje sama za Jugoslaviju da bi uspela konačno da uobliči ono što je „užasna, komplikovana knjiga koja nikoga neće interesovati“, i čiji je naslov do poslednjeg trenutka glasio *Nestalo s Balkanom (Gone with the Balkans).* Tek posle tog poslednjeg putovanja odlučuje se za naslov *Crno jagnje i sivi soko*, dve centralne slike i ideje koje čine okosnicu njenog remek-dela o Jugoslaviji.

Posle Minhenskog sporazuma koji je doživela kao poniženje Britanije i snažne propagande pacifista i levičara protiv rata, 1939. godine, kada je njena zemlja već

objavila rat Nemačkoj, u pismu naslovljenom „Izazov levici“, objavljenom u listu „Tajm end tajd“ (*Time and Tide*), Rebeka Vest se otvoreno suprotstavlja trivijalnim prigovorima koje levičari navode protiv rata – njegove užase i razaranja – i tvrdnjama da „uski“ rodoljubivi nacionalizam samo jača kapitalističku državu. Kritikujući ih što se protive odbrani zemlje, a istovremeno očekuju da radnici ustanu na oružanu pobunu protiv kapitalističkog sistema, ona kaže: „Valjda je normalno najpre pobediti u ratu, a potom stvarati državu zasnovanu na slobodi, pravdi i jednakosti.“ Čuvši za pakt koji su Hitler i Staljin sklopili 1939. godine, Rebeka Vest postaje žestoki antikomunista. Činjenica da se „ruska komunistička država, zasnovana na propovedima Jevrejina Marksa, udružila sa antikomunističkom, antisemitskom Nemačkom“ izazvala je u njoj trajno gađenje i odvratnost prema svakoj vrsti totalitarizma. Dala je ostavku na položaj potpredsednika Nacionalnog saveta za građanske slobode *(National Council for Civil Liberties)* rekavši da ta organizacija dela „po direktnim nalozima Komunističke partije“. Od maja do avgusta 1940. godine, tokom takozvane „Bitke za Britaniju“ – konstantnog nemačkog bombardovanja Engleske koje je trebalo da otvori put invaziji – za američke novine piše tekstove o svakodnevnom životu u Engleskoj pod bombama. Knjiga *Crno jagnje i sivi soko (Black Lamb and Gray Falcon),* duga gotovo 1600 stranica, predata je izdavačima u vreme kada izdavaštva zbog bombardovanja gotovo i nije bilo i kada je papir bio racionisan. Međutim, fascinirani njenim delom, izdavači, po rečima urednika Loveta Diksona, nisu ni razmišljali o preprekama. „Kako su mogli da ne budu fascinirani“, rekao je Dikson, „kada je knjiga jasno pokazivala da Istočni London ne bi ležao u ruševinama da balkanska hrišćanska vojska nije bila poražena na Kosovu 1389. godine?“

Glumica Ingrid Bergman, Dr. Laura Zirbes, Henri Truman i Rebeka Vest priliikom uručenja Rebeki Vest nagrade ženskog novinskog kluba za žurnalizam (*Women's Press Club Award for Journalism*) 1948

Knjiga je oktobra 1941. Objavljena u Njujorku, a početkom 1942. i u Londonu. Kritičari su kao i obično bili podeljeni. Gotovo svi negativni prikazi bili su sređeni na njene političke i feminističke stavove. O političkim, rasprava traje i danas. Među ondašnjim žestokim kritičarima bio je i Stojan Pribićević, koji joj zamera da ne posvećuje dovoljnu pažnju seljaštvu i da preko Vinavera, čiji identitet prvi razotkriva, usvaja stav jugoslovenske vlade čiji je Pribićević protivnik. Jedan drugi, inače naklonjen kritičar, prekoreva je što pogrešno obaveštava čitaoca da Turci nemaju reč za „zanimljivo“, navodeći da glagol *ilgilenmek*, pridev *ilgine* i još desetak izvedenica, imaju upravo to značenje. Dajana Mosli, žena britanskog fašiste Osvalda Moslija, pokušava da ospori njenu kritiku Austrougarske imperije kao nepotkrepljenu i pristrasnu, navodeći kako je njeno viđenje Franca Ferdinanda kao ubilački i samoubilački nastrojene ličnosti zasnovano na tvrdnji da je voleo da ubija divljač, mada je lov oduvek bio uobičajeni sport članova kraljevskih porodica. Priča Rebeke Vest o Francu Ferdinandu inače je jedan od njenih briljantnih psihološko-istorijskih portreta koji govore o čoveku, njegovom dobu, i karakteru kao sudbini. Većina ozbiljnih poznijih kritika, međutim, usredsređuje se na epilog knjige i način na koji je videla ulogu kneza Pavla u jugoslovenskim martovskim događajima 1941. godine. Ti napadi na nju ponovo

su oživeli 1980. posle knjige koju je bivši zet kneza Pavla, Nil Balfur, objavio o njemu (*Paul of Vugoslavia).* U pismima koje je slala pojedinim listovima i svom advokatu Rebeka Vest objašnjava da je u vreme pisanja svoje knjige mogla jedino da se oslanja na zvanične izvore Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva informacija. Ali u ponovnom izdanju *Crnog jagnjeta i sivog sokola,* 1982. godine, nije izmenila ni jednu jedinu reč. U jednom takvom sporu od lista „Spektator" dobila je i 2.500 funti na ime odštete, a novac je poklonila Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Londonu.

Kada je Čerčil, januara 19. promenio politiku prema Jugoslaviji, izazvao je i potres u životu Rebeke Vest koji će trajati do kraja njenog života. Od početka rata, ona je podržavala Dražu Mihailovića i njegov pokret, smatrajući ga autentičnom pobunom protiv nacizma i okupacije. Čerčilovu odluku da odbaci Mihailovića i podrži partizane videla je kao ponavljanje Minhenskog sporazuma, izdaju jedne zemlje i njeno predavanje diktatorskom režimu. Bilo joj je potpuno jasno da će „male evropske zemlje biti prepuštene komunističkoj tiraniji". O svom stavu govori javno, tako da njena predavanja bivaju otkazivana, što pothranjuje njen strah da će je komunisti ubiti. Radi na svom „ruskom" romanu, ali ne uspeva da ga završi (objavljen je pod naslovom *Ptice padaju – The Birds Fall Down* – tek 1966. godine), pomaže na svaki način izbeglice iz Jugoslavije i šalje pakete Stanislavu Vinaveru, kome su ona i muž ponudili utočište u Engleskoj, ali koji je odbio da napusti svoju unesrećenu zemlju, da bi potom proveo rat u nemačkom logoru zajedno sa brojnim srpskim oficirima.

Godine 1946, za časopis „Njujorker" *(The New Yorker)* objavljuje dugačak tekst o suđenju Vilijemu Džojsu, poslednjem čoveku koji će posle Drugog svetskog rata biti osuđen na smrt zbog veleizdaje. Džojs je tokom čitavog rata bio glavni spiker nacističkog radija u programu koji je trebalo da obeshrabri i slomi Britance. Njegov izvanredni portret izložila je u knjizi *Značenje izdaje (The Meaning of Treason*), prvi put objavljenoj 1948. godine u Americi, kojoj su u kasnijim dopunjenim izdanjima dodati i drugi slučajevi: Džona Amerija, dr Alena Nana Meja, Etel i Džulijusa Rozenberga i drugih. Iste godine Rebeka Vest prisustvuje u Londonu i pomenu generalu Draži Mihailoviću čije je pogubljenje smatrala zločinom. Poštovala ga je kao jednostavnog i dostojanstvenog čoveka, žrtvu komunističke zavere i kukavičkog stava britanske vlade. Njegovu smrt doživela je kao smrt još jednog heroja, prethodno odbivši sva nastojanja Forin ofisa da ga se odrekne i pomogne pragmatičnim naporima britanskih vlasti da dobiju rat bez obzira na cenu u tuđim životima. Mnogi su joj zamerali na njenoj „ljubavi prema Srbima", a karakteristično je da je tokom i neposredno posle demontiranja bivše Jugoslavije, devedesetih godina prošlog veka, mnoštvo uspešnijih i manje

uspešnih „stručnjaka za Balkan“ (Robert Kaplan, Miša Gleni i Ričard Holbruk su samo neki), pomno proučavalo njenu knjigu, tumačeći je ne mnogo drugačije od Dajane Mosli.

Njeni izveštaji sa suđenja Džojsu, Ameriju i drugima doneli su joj više pisama nego išta što je dotad napisala. Časopis „Njujorker“ angažovao ju je kao izveštača sa suđenja nacističkim ratnim zločincima u Nirmbergu, što je prihvatila verujući da će tako najbolje privesti kraju svoju buduću knjigu o izdaji, ključnoj temi njenog stvaralaštva. I ti tekstovi, koji će 1954. godine biti priređeni i objavljeni u knjizi eseja *Trag baruta (A Train of Powder*), nosili su njen snažan pečat: kombinaciju ličnog i opšteg, malog i velikog, portrete optuženika, među kojima je bio i Gering, i portrete običnih ljudi preko kojih predstavlja stanje u posleratnoj istočnoj Evropi i svet kakav bi mogao biti kada bi čovek, rastrzan svojom dvojnom prirodom, dopustio da u njemu prevlada ljubav prema životu.

Početkom pedesetih godina, Rebeka Vest piše seriju tekstova za londonski „Sandej tajms“ *(Sunday Times)* u kojima jasno izlaže svoj pogled na liberale i na njihovu spremnost da sarađuju sa komunistima, čime, po njenom uverenju, zapravo služe komunističkim, totalitamim ciljevima. Mnogi američki liberali je napadaju: optužuju je da je desničarka, antisemita i da podržava američkog senatora Makartija, čija je komisija u to vreme pokušavala da iz javnog života odstrani sve one za koje bi se utvrdilo da imaju komunističke simpatije i veze. Rebeka Vest, međutim, nema na umu sitne obračune, već opštiju ideju pravedne i slobodne države koja ne zapostavlja ljudske slabosti i pouke istorije. Svoj ideal brani snažno i dosledno jer doista veruje u njega, i svoju temu podrobno ispituje iz svih mogućih uglova. Makarti je za nju prolazan politički fenomen; problem su lažni liberali i oni koji nasedaju na komunističke obmane. U takvom svetlu posmatra i razlaz Tita i Staljina 1948. godine: čak i ako je taj razlaz stvaran, Tito ipak ostaje komunista i svaka podrška njemu znači jačanje komunizma, smatra Rebeka Vest.

Dok radi na novom romanu *Rođaka Rozamund (Cousin Rosamund)* prolazi kroz još jednu krizu u odnosima sa sinom Antonijem, koji napušta suprugu i decu, odlazi u Ameriku gde 1955. objavljuje roman *Nasleđe (Heritage).* U njemu se obračunava s majkom prikazujući je u liku glumice koja zanemaruje svog vanbračnog sina. Imajući dovoljan broj stvarnih neprijatelja i živeći u nemilosrdnom i gotovo incestuozno povezanom literarnom svetu koji je često izazivala svojim stavom i mišljenjima, imala je i priličan broj zamišljenih neprijatelja koji su joj pretili imaginarnim nesrećama i propastima. Čarls Karan, jedan od njenih urednika koji ju je poznavao veoma dobro, okarakterisao ju je sledećim rečima: „Ona ima nekoliko slojeva kože manje nego ostala ljudska bića,

to je neka vrsta psihološke hemofilije, što je jedan od razloga zašto piše tako dobro i zašto je toliko ranjiva.“ Potrudila se da *Nasleđe* ne bude štampano u Engleskoj, gde je izdato tek posle njene smrti. Velsova biografija *(H. G. Wells: Aspects of Life)* u kojoj Antoni Vest nimalo milosrdno zaključuje da je njegova majka bila ubeđena da „svoj život može ulepšati redigovanjem“, takođe je objavljena tek posle njene smrti, 1984. godine.

Rebeka Vest sa suprugom Henrijem Maksvelom Endruzom, 1957

Mada strepi od odjeka sinovljevog romana, 1956. godine ipak odlazi na još jednu američku turneju i na univerzitetu Jejl drži predavanja o novim mogućnostima čitanja Šekspira, pored ostalog tvrdeći da *Hamlet* nije studija puna razumevanja za osetljivog čoveka koji nastoji da sagleda sebe, već pesimistička slika čovekovih nesavršenosti. Štaviše, Ofelija nije volela Hamleta i nije se ubila iz ljubavi. Gde su te reči, ta jedna jedina reč, koju je ona izrekla o svojoj ljubavi? Polonije i Klaudije koriste je kao piona. Kada Hamlet ubija njenog oca, ona ostaje bez ikakve zaštite, a Klaudiju više nije potrebna. U strahu i rastrojstvu ona se slučajno davi. *Hamlet* je, zaključuje ona, komad o politici i moći. U svojim

predavanjima sabranim 1957. godine u knjizi *Dvor i zamak* (*The Court and the Castle)* ona još jednom potvrđuje svoj politički i moralni stav: revolucionarna po stilu i duhu, ona nije revolucionar i rušitelj; odavno se udaljila od svojih nekadašnjih mentora Bernarda Šoa i Velsa i približila Edmundu Berku, državniku i političkom misliocu iz 18. veka, konzervativcu suprotstavljenom radikalizmu jakobinskog tipa, i poput njega veruje u institucije i njihovo poboljšanje kao jedini, iako nesavršeni način da civilizacija opstane.

Godine 1956. završava roman *Fontana se presipa (The Fountain Overflows*), prvi deo trilogije sa mnogobrojnim autobiografskim elementima čiji je zajednički naziv trebalo da glasi *Rođaka Rozamund.* Roman je odlično primljen i u kratkom roku u Americi i u Engleskoj prodato je gotovo 100.000 primeraka. Nastavak pod imenom *Ova istinska noć* (*This Real Night*), objavljen je 1984. godine, a treći, nezavršeni deo, *Rodaka Rozamund*, 1988. Priređivači su tvrdili da su postojale naznake da je Rebeka Vest nameravala da napiše i četvrti deo.

Sredinom pedesetih godina Rebeka Vest ima preko šezdeset godina i mnogi njeni bliski prijatelji umiru. Oseća se usamljeno, njene odbrambene linije, za njenu ranjivost i povremenu paranoju tako bitne, oslabljene su, i strahujući da će uskoro doći red i na nju, ona univerzitetu Jejl zaveštava svu svoju dokumentaciju uz naznaku da ih može koristiti po svom nahođenju tek onda kada ona, njen muž Henri Endruz i njen sin Antoni budu mrtvi. Godine 1959, za svoje velike književne zasluge prima iz ruku britanske kraljice visoko odlikovanje – viteški orden Dame Britanske imperije. Svojim biografima je naznačila da uz to izuzetno priznanje smatra važnim još samo nekoliko, među kojima je i Orden sv. Save. Godinu dana kasnije odlazi na turneju po Južnoj Africi, nadajući se da će tekstovi koje treba da piše za „Sandej tajms“ biti osnova za buduću knjigu.

Rebeka Vest u Londonu, 1960, nakon svedočenja na suđenju D. H. Lorensu zbog knjige *Ljubavnik ledi Četerli* u sudnici Old Baill

U leto 1962. godine u Edinburgu učestvuje u radu foruma protiv cenzure. Učesnici joj se nimalo ne dopadaju. Henri Miler je, na primer, „odvratni matori folirant“. Pored takvog „degenerika“, „tupavi gorila“ Norman Majler izgleda kao „zdravo seljače“, a Milerov prijatelj Lorens Darel liči joj na „zdepastog patuljka“. Skup je po njenom viđenju „neopisiva orgija neukusa, vulgarnosti, loše kritike, najprostačkijeg homoseksualizma, pornografije i slavljenja droge kao inspiracije i umetničkog načina života“. Svima je, po njenom uverenju, više stalo do njima omiljene vrste seksa nego do pisanja. Njihova dela videla je kao najgori oblik materijalizma. Bila je protiv cenzure, ali i protiv literature koja ne poštuje suštinske moralne standarde, ili nema neke druge iskupljujuće kvalitete. To potvrđuje i njen iskaz na suđenju Lorensovoj knjizi *Ljubavnik ledi Četerli* dve godine ranije. Roman nije opscen, rekla je ona tom prilikom, jer odlično pokazuje da seks lišen ljubavi nikome ne pruža ništa. Seksualna sloboda čiji su zagovornici muški pisci degradira ženu, smatrala je. Negde u to vreme izbija i čuvena afera Profjumo. Sudbinu devojaka umešanih u aferu ona usko povezuje sa knjigama kakve pišu Majler, Darel i Nabokov. Umesto knjige o Kristini Kiler, najčuvenijoj kolgerli iz afere Profjumo, čije joj se pisanje nudi uz povoljne uslove, rešava da dopuni svoje *Značenje izdaje*, koje pod novim naslovom, *Novo značenje izdaje* (*The New Meaning of Treason),* i uz osvrt i na tu čuvenu aferu, postiže veliki

uspeh. Dodatak naslovu ne označava samo da je reč o dopunjenoj verziji ranijeg dela, već i o dopunjenom značenju koje je pojam izdaje u međuvremenu stekao – ona više nije plod principa i ubeđenja, već je dodatno degradirana na želju da se stekne isključivo materijalna korist.

Plod njenog dugogodišnjeg rada na „ruskom“ romanu – *Ptice padaju* konačno je u prodaji 1966. godine i gotovo odmah postaje bestseler. Iste godine putuje u Meksiko da bi napisala seriju članaka za „Njujorker“. Njena opčinjenost zemljom toliko je snažna da počinje da radi na knjizi po obimu i složenosti vrlo sličnoj *Crnom jagnjetu i sivom sokolu.* Beleške, koncepti, verzije, razgovor sa unukom Trockog, gomilaju se. Rebeka Vest ima 74 godine i njena zamišljena epopeja ne napreduje onako kako želi. Početkom sedamdesetih godina istovremeno piše knjigu o Meksiku, knjigu o Libanu i svoje porodične memoare. Takođe piše i dnevnik i susreće se sa brojnim autorima koji žele da napišu biografiju H. Dž. Velsa, koji je tada već dve decenije mrtav.

Posle muževljeve smrti 1968. godine, nije dovršila nijedan od svojih brojnih, velikih projekata. Godine 1980. pojavljuje se kao jedan od svedoka istorije u filmu Vorena Bitija Crveni (Reds), priči o Džonu Ridu i Luiz Brajant i nastanku ruske revolucije. Završava svoju poslednju, naručenu knjigu , o Londonu na prekretnici dva veka i nastajanju modernog sveta. Do poslednjeg dana, iako jedva vidi, piše prikaze, i brojnim pismima davnašnjim i novim prijateljima koje ne prestaje da stiče reaguje na istorijske i lične događaje. I u dubokoj starosti pokazuje istu onu oštrinu duha i skrivenu ranjivost kao i u rečenici kojom je počela jedan svoj prikaz za list „Sandej telegraf“ (Sunday Telegraph): „Nema, naravno, nijednog razloga za postojanje muškog pola osim što ti povremeno zatreba pomoć da klavir pomeriš s jednog mesta na drugo.“ Umrla je u svom londonskom stanu marta 1983. godine. Sin Antoni nije prisustvovao njenoj sahrani.

Portrait (autor Madam Jevonde)

OpraŠtajući se od nje brojni kritičari istakli su *Crno jagnje i sivog sokola* i *Značenje izdaje* kao njena najvažnija dela. Mnogi su je smatrali jačom od svih njenih književnih likova. Pišući neprestano gotovo sedamdeset pet godina, nije prihvatala uobičajene i tradicionalne stege književnih žanrova i intelektualnih trendova. Njene teme su borba između dobra i zla, svetlosti i tame, života i smrti, razobličavanje neiskrenosti i licemerja, drama pojedinca suočenog sa društvom i istorijom, iskupljujuća moć umetnosti, posebno muzike, i pre svega značenje izdaje i njenog nerazdvojnog saputnika poniženja. Njen stil je lako prepoznatljiv i teško uklopiv u kategorije. Njene asocijacije i analogije obuhvataju ogroman raspon, njene ljubavi i mržnje su jake, sudovi bespogovorni. Njenu lirsku naraciju

prekidaju novinarski komentari, savremeni događaji prepliću se sa onima od pre nekoliko vekova, ili sa zbivanjima sa sasvim drugog kraja zemaljske kugle. Njeno pisanje je jedinstveni spoj zamišljenog i stvarnog, autobiografskog i vanvremenog, sa svojim unutrašnjim zakonitostima i logikom koje, kada se prihvate njeni uslovi, pruža ogromno uživanje. Otpisujući jednom kritičaru, oduševljenom i zbunjenom njenom knjigom o Jugoslaviji, ona kaže: „Tvrdite da u njoj ima onoliko sistematičnosti koliko i u spektru boja poljskog sveća na nekoj livadi. Kada biste samo znali koliko sam se mučila da bih postigla taj efekat! Želela sam da ljudi, ne neki veliki i izuzetni ljudi, već prosto ljudi shvate situaciju u kojoj se nalaze Južni Sloveni i od kakvog je značaja ta situacija za njih lično. A to se nije moglo postići bez dugačke i komplikovane priče koja zahteva neuobičajeno mnogo pažnje i strpljenja. Da bih čitaoce navela da idu mojim putem namerno sam toj priči dala laku, neobavezujuću privlačnost prijatnih stvari iz života, izgled poljskog cveća rasutog po livadi.“ Posle susreta sa ovom njenom knjigom, prvi put u celini prevedenom na srpski, dvadeseti vek, čiji je bila svedok i hroničar, više nikada neće biti isti.

Ana Selić

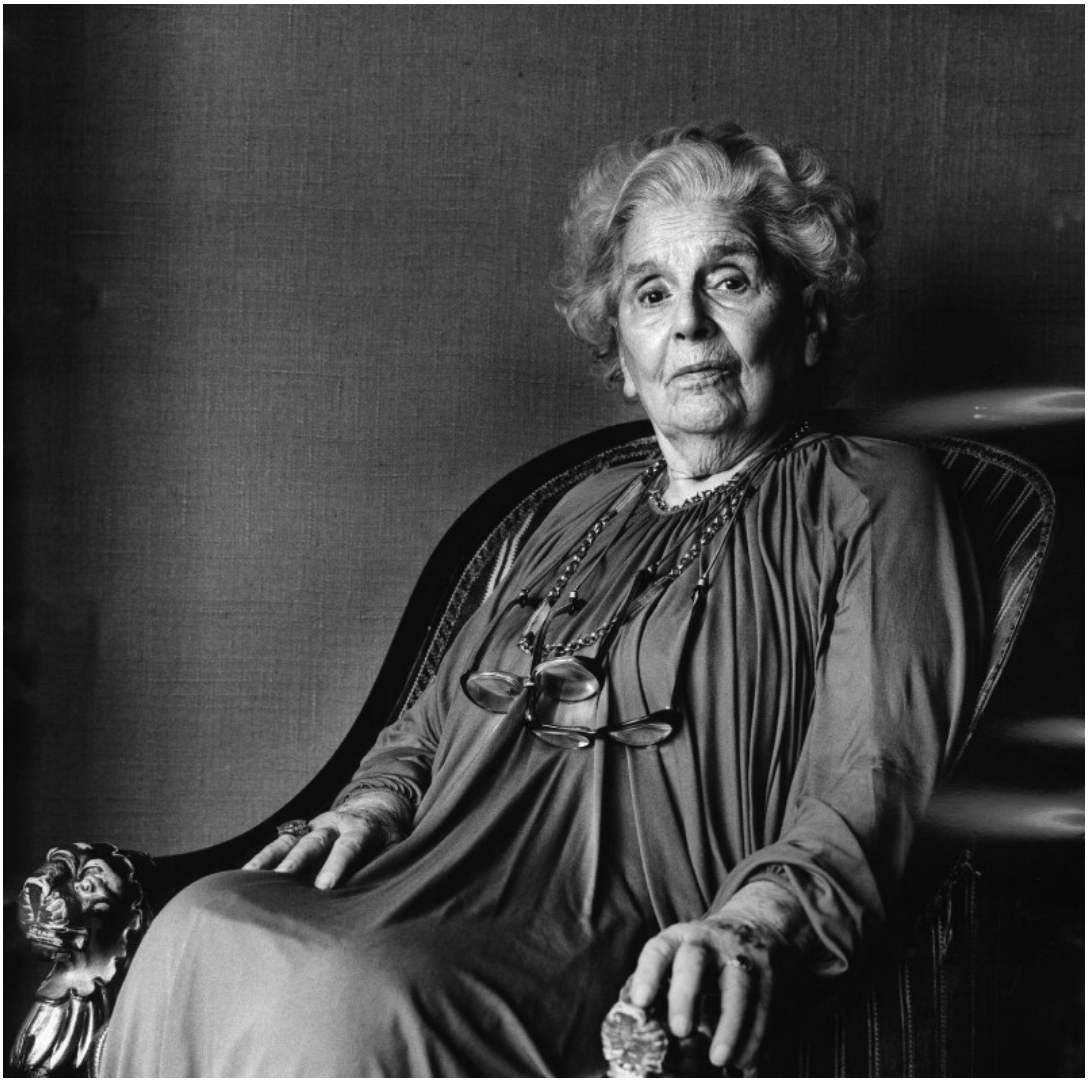

Rebeka Vest (Lord Snowdon, 9 Februara 1982)

Rebeka Vest (1 januar 1982)

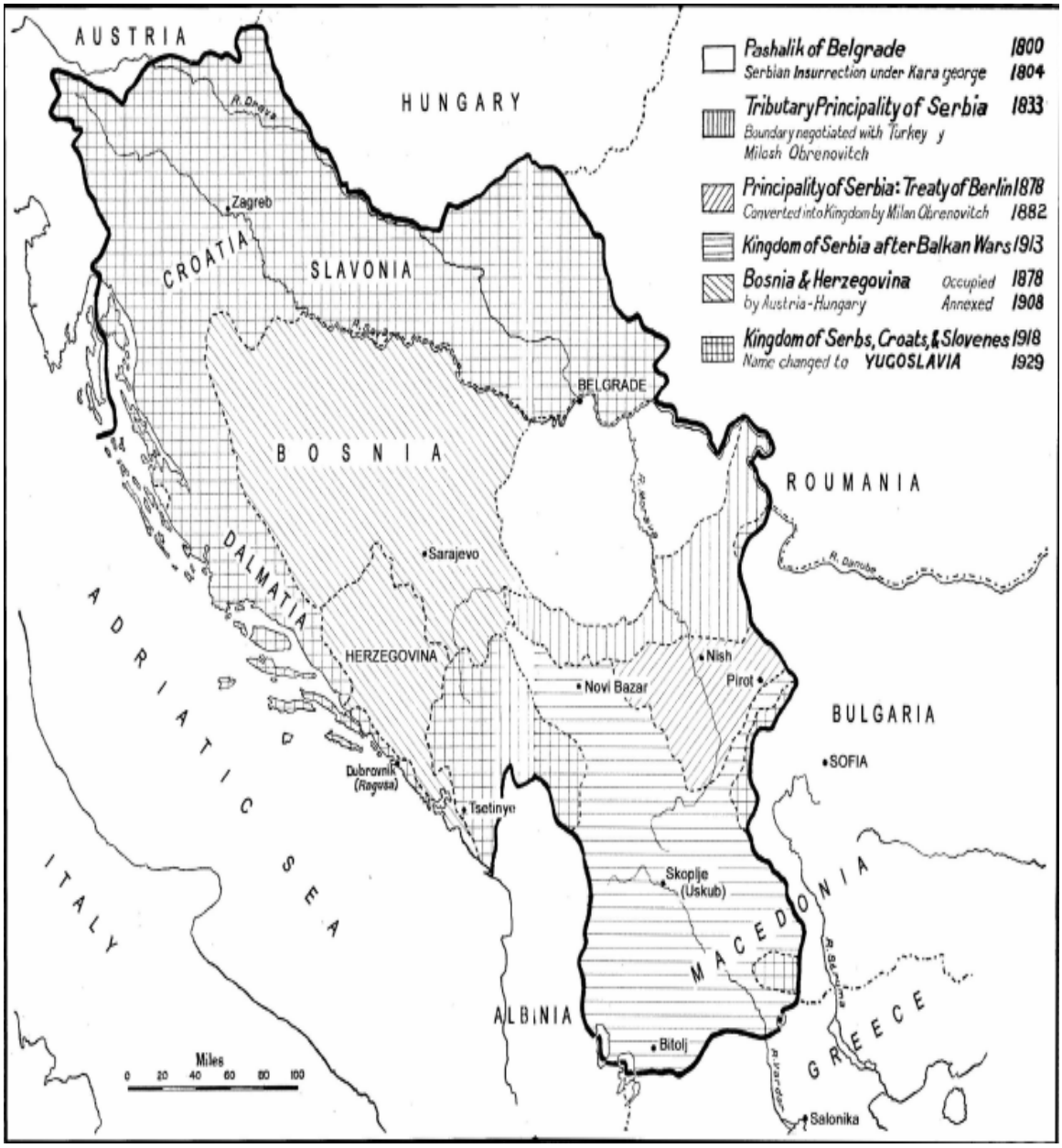
AUSTRIA
HUNGARY
R. Drava
Zagreb
CROATIA
SLAVONIA
R. Save
BELGRADE
BOSNIA
ROUMANIA
R. Danube
Sarajevo
DALMATIA
HERZEGOVINA
Nish
Pirot
Novi Bazar
BULGARIA
SOFIA
Dubrovnik (Ragusa)
Tsetinye
Skoplje (Uskub)
MACEDONIA
R. Struma
ADRIATIC SEA
ITALY
ALBINIA
Bitolj
GREECE
R. Vardar
Salonika
Miles
0 20 40 60 80 100
Pashalik of Belgrade 1800
Serbian Insurrection under Kara George 1804
Tributary Principality of Serbia 1833
Boundary negotiated with Turkey by Milosh Obrenovitch
Principality of Serbia: Treaty of Berlin 1878
Converted into Kingdom by Milan Obrenovitch 1882
Kingdom of Serbia after Balkan Wars 1913
Bosnia & Herzegovina Occupied 1878
by Austria-Hungary Annexed 1908
Kingdom of Serbs, Croats, & Slovenes 1918
Name changed to YUGOSLAVIA 1929

GERMANY (AUSTRIA)
FROM Munich
HUNGARY
TO Budapest
ROUTE SHOWN THUS
ROAD
RAIL
SEA
FRONTIERS
R. Drava
Danube
Subotitsa
R. Tisa
L. Yubliyana
Zagreb
R. Drava
Novi Sad
Karlovtsi
Trieste
Karlovats
R. Sava
Shabac
Fiume
Sushak
Brod
BELGRADE
Senj
Banyaluka
R. Bosna
Zemun
Plitvitse Lakes
ROUMANIA
YUGOSLAVIA
Avala
Topola
THE SHUMADIYA
Yezero
Yaitse
Travnik
Danube
Vakuf
Kiselyak
Visok
Sarajevo
Uzhitse
Kragujevats
Parachin
Zara (It.)
Shibenik
Trogir
Salonae
Split
Yablanitsa
Ilidzhe
Vishegrad
Studenitsa
Nish
R. Iskr
Mostar
Hvar
Kossovska Mitrovitsa
Metkovitch
Trebinje
Nikshitch
Kolashin
Prishtina
SOFIA
Korchula
Pech
Dechani
Grachanitsa
R. Morava
BULGARIA
Dubrovnik
Podgoritsa
Prizren
Kumanovo
Kotor
Tetovo
Skoplje
R. Struma
ADRIATIC
Scutari
Veles
Gostivar
ITALY
Debar
Prilep
0 50 100 Miles
Tirana
Durazzo
Bitolj
ALBANIA
GREECE
SALONIKA
Drawn by Bip Pares

CIP Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

821.111-992
821.111:929 Vest R.

VEST, Rebeka
Crno jagnje i sivi soko : putovanje kroz Jugoslaviju / Rebeka Vest; s engleskog prevela Ana Selić. – Beograd: Mono & Manana, 2004 (Bor: Bakar). – 952 str.: fotogr.; 28 cm. – (Biblioteka Blago)

Prevod dela: Black Lamb and Grey Falcon / Rebecca West. Pravo ime autora: Cicely Isabel Fairfield. – Slike autora. – Tiraž 1.500. – Str. 873-884: Hronologija života i stvaralaStva Rebeke Vest / Ana Selić. – Napomene: str. 887-918. – Bibliografija: str. 865-870

ISBN 86-813-59-8
a) Jugoslavija – Putopisi
COBISS.SR-ID 116121868

BALKANDOWNLOAD

www.balkandownload.org

Sken:	Harold Fander	2017
OCR:	Harold Fander	2017
Word:	VestaHR	06/2018
PDF:	VestaHR	06/2018
epub	VestaHR	06/2018
mobi	VestaHR	06/2018
azw3	VestaHR	06/2018

Zabilješke

[←1]

Zahtevam istinsku sreću, istinsku ljubav, istinsku zemllju gde se sunce izmenuje sa mesecom, gde se godišnja doba izmenjuju pravilno, gde istinsko drveće donosi istinski plod, gde stinske ribe nastanjuju reke i istinske ptice nebo, gde istinski sneg otkriva istinsko cveće, gde je sve istinsko, istinsko, stvarno. Umoran sam od ovog mog sveta, ovih golih kampanja bez dana, bez noći, gde samo opstaju divlje zveri i ptice grabljivice, i gde zakoni prirode više ne važe. (VestaHR)

[←2]

Mislim da je to u Makedoniji gde je rođen Aleksandar. Kažem vam, kapetane, ako pogledate u karte sveta, ja vam garantujem naći ćete, u poređenju između Makedonije i Monmouta, da su te situacije, vidite, obje slične. Postoji reka u Makedoniji, a tu je, štaviše reka u Monmoutu: zove se Vie u Monmoutu; ali je van moje pameti koje je ime druge reke; ali 'to je sve jedno, slično kao što su moji prsti slični mojim prstima, a ribe ima u obje.(VestaHR)

[←3]

Joachim du Bellay (1522-1560), francuski pesnik, napisao manifest grupe „Plejada“.

[←4]

Srećan je onaj koji je, kao Odisej, bio na lepom putovanju, franc.

[←5]

I kada ću opet ugledati zaklon svog sirotog doma, svog carstva prednosti mnogih?, franc.

[←6]

Luigi Luccheni (1873-1910), italijanski anarhista koji je 10.9.1898. ubio austrijsku caricu Elizabetu. Na robiji je izvršio samoubistvo.

[←7]

Naziv koji se nekada mnogo češće koristio za Kosovo, Metohiju i Sandžak, pogotovo među engleskim putopiscima, i koji je tokom 20. veka poiako nestajao, verovatno stoga što je potreba da se to područje tako definiše prestala i zbog izmenjenih političkih i geostrateških ciljeva.

[←8]

Prodor na istok, nem.

[←9]

Prvi svetski rat se na engleskom govomom području najčešće tako zove; to je bio Veliki rat koji je trebalo da jednom zauvek okonča sve ratove (the war to end all wars).

[←10]

Srećan je onaj koji je, kao Odisej, bio na lepom putovanju..., franc.

[←11]

I kada ću opet ugledati zaklon svog sirotog doma, svog carstva prednosti mnogih?, franc.

[←12]

Sestra Lazara iz Vitanije koja je sumnjala da će Hristos vaskrsnuti njenog brata. Jovan 11.39

[←13]

Fransoise Rosay, francuska filmska glumica i pevačica.

[←14]

Turkey in Europe, područja naseljena hrišćanima, pre svega Balkan, koja je Osmanska Turska držala u potčinjenosti.

[←15]

Divno, nem.

[←16]

Čudesno, nem.

[←17]

Da, tako je!, nem.

[←18]

Apolonov sveštenik u Troji koga su zajedno sa dvojicom sinova udavile dve ogromne zmije zato što je savetovao Trojancima da ne unose u grad drvenog konja i prvi hitnuo koplje na njega govoreći: „Bojim se Danajaca i kad darove nose“.

[←19]

Članovi grupe nemačkih socijalista levičara koja je, pod vođstvom Karla Libknehta i Roze Luksemburg, pokušala za vreme Prvog svetskog rata, 1918. godine, da izvede socijalističku revoluciju i zavede diktaturu proletarijata u Nemačkoj; nazvana po Spartaku, vođi pobunjenih rimskih robova i gladijatora.

[←20]

Karl Helfferich (1872-1924), nemački vicekancelar i ministar unutrašnjih poslova 1917, koji se kasnije bavio finansijskim problemima posleratne Nemačke.

[←21]

Wanda Landowska (1877-1959), poljska čembalistkinja, pijanistkinja i muzički pisac. U okolini Pariza osnovala školu za izučavanje klavsenske muzike.

[←22]

Normansko osvajanje Velike Britanije, posle bitke na Hestingsu, 1066. godine.

[←23]
Kralj Hrvatske, Mađarske i Dalmacije, lat.

[←24]
„Ah, Hrvati!“, franc.

[←25]
Ser Edward Bume-Jones (1833-1898), engleski slikar i dizajner.

[←26]
Vaughan, Henri (1622-1695), engieski pesnik poznat pod nadimkom Silurista.

[←27]
Nužnost, neizbežnost, grč.

[←28]
Rasplet, franc.

[←29]
„Nije ni dobar ni loš, već osrednji!“, franc.

[←30]
Winthrop Mackworth Praed (1802-1839), engleski pesnik.

[←31]
Nathaniel Hawthom (1804-1864), američki romansijer.

[←32]
Anton Wildgans (1881-1932), austrijski pesnik i dramski pisac.

[←33]
Engleski vez, franc.

[←34]
Zamak, nem.

[←35]
Koledž u Oksfordu.

[←36]
Trgovačka ulica u Londonu.

[←37]

Koješтarija, franc.

[←38]

Uiica u zapadnom Londonu u kojoj se nalaze ordinacije lekara specijalista.

[←39]

Ubijanje bikova.

[←40]

Dama s kamelijama, roman francuskog pisca Aleksandra Dime, o ženi koja boluje od tuberkuloze.

[←41]

John Keats (1795-1821), poznati engleski pesnik romantičar.

[←42]

Grad u indijskoj provinciji Hajderabad koji je u 16. veku bio poznat po trgovini dijamantima, sinonim za rudnik ili neki izvor bogatstva.

[←43]

Oblast u severozapadnoj Kanadi čuvena po zlatnoj groznici.

[←44]

Vaclav Fomič Njižinski (1890-1950), ruski igrač i koreograf, svetski poznat, umro uSAD.

[←45]

Pravo ime Mari Luiz Fuler (Marie Louise Fuller, 1862-1928), američka igračica koja je stekla svetsku slavu novinama koje je unela u osvetljenje scene i svojim „zmijskim plesom“. Igrala je u Foli Beržeri i bila omiljena ličnost avangardnog Pariza.

[←46]

Joseph (Žozef) Fouche (1759-1820), francuski revolucionar, zatim Napoleonov ministar policije; izdao Napoleona i sačuvao položaj pod Restauracijom; kada je uklonjen s položaja, primio austrijsko državljanstvo i umro u Trstu.

[←47]

Ultramontanizam, katolički klerikalni pokret u zapadnoj Evropi i shvatanje u rimokatoličkoj crkvi po kome je Rim, koji je „preko brda“ (tra montana), tj. papa, duhovno središte hrišćanske crkve i sveta uopšte.

[←48]

Konkordat je ukinut 1938. godine zbog snažnog srpskog protivljenja i mlakog stava Hrvata. On je u potpunosti bio vatikanski projekat.

[←49]

Charles Stewart Parnell (1854-1891), irski državnik, za koga se smatralo da je duševno nestabilan.

[←50]

Zgrada u Dablinu u kojoj se nalazi irski parlament.

[←51]

Engleski način računanja dužine teksta je 250 reči po stranici; dakle, bilo je nešto manje od 3.000 stranica.

[←52]

Grad u Italiji nedaleko od Ankone, stecište hodočasnika, u koje su po legendi Svetu kuću preneli anđeli.

[←53]

Pijaca antikviteta u Londonu koja više ne postoji.

[←54]

„Deset dinara je previše, deset dinara je skupo, previše skupo!“, nem.

[←55]

Gabriele D’Annunzio, pravo ime Rapagneta (1863-1938) italijanski književnik i političar, preteča fašističke partije, posle Prvog svetskog rata organizovao čuveni iredentistički marš na Rijeku, koja je tada imala status nezavisnog grada.

[←56]

U originalu piše „Mr Yunaka“; iz daljeg teksta jasno je da je Rebeka Vest upamtila šta te reči treba da znače, ali ne i kako se izgovaraju na srpskom.

[←57]

Edward Lear (1812-1888) engleski humorista.

[←58]

Drvo s gvozdenim šiljcima koje se stavlja kao prepreka, franc.

[←59]

Vittore Carpaccio (oko 1450-1523), italijanski slikar.

[←60]

Jacopo Bellini (1400-1470), italijanski slikar, najistaknutiji član čuvene slikarske porodice.

[←61]

Italijanski mermer koji ima naizmenične redove bele i zelene boje, i čija struktura podseća na crni luk, na italijanskom *cipolla*.

[←62]

Paolo Veronese (1528-1588), talijanski slikar visoke renesanse i ranog manirizma, rođen je kao Paolo Caliari u Veroni, zbog čega je prozvan Veronese. God. 1553. preselio se u Veneciju, gdje je s Titianom i Tintorettom, dominirao slikarskom scenom 16. stoljeća.

[←63]

Carinika, franc.

[←64]

Gaius Aurelius Valerius Dioclecianus (oko 243-posle 313), rimski car rodom iz Dalmacije, verovatno iz okoline Salone.

[←65]

Rebeka Vest Solin naziva njegovim latinskim imenom, Salonae.

[←66]

Robert Adam (1728-1792), britanski arhitekta rođen u Škotskoj, koji je jula 1757. godine došao u Split da bi proučio Dioklecijanovu palatu, po njegovom uverenju poslednji veliki spomenik rimske arhitekture. Ostao je pet nedelja i crteže rekonstruisanog zdanja objavio u knjizi Ostaci Dioklecijanove palate, 1754 godine.

[←67]

Francesco Bartolozzi (1727-1815), italijanski majstor gravira koji je boravio i u Londonu.

[←68]

Opera Volfganga Amadeusa Mocarta, inače omiljenog kompozitora Rebeke Vest.

[←69]

Žan Anri Fabr (Jean Henri Fabre, 1823-1915), francuski entomolog

[←70]

Rebeka Vest Zadar naziva njegovim italijanskim imenom, Zara.

[←71]

Na punom pansionu, franc.

[←72]

Raskošna kupatila koja je u Rimu podigao rimski car Marko Aurelije Antonije Karakala (211-217. g.).

[←73]

Jedan od sedam rimskih brežuljaka gde su bile podignute bogatije kuće.

[←74]

Bog veštine lečenja, sin Apolonov i Koronidin, figurativno, lekar (lat. Aesculapius).

[←75]

Ser Lawrence Alma-Tadema (1836-1912), engleski slikar rođen u Holandiji, pripadao neoromantičarima.

[←76]

Kraj u Londonu između ulice Flit i Temze, koji je u 14. veku postao deo pravne akademije.

[←77]

Gray's Inn, jedna od četiri najstarije zgrade pravne akademije u Londonu (Inns of Court) u kojoj su bili smešteni studenti i njihova udruženja.

[←78]

Rebeka Vest je ovde napravila grešku: reč je o Grguru Ninskom, biskupu iz Nina, s početka 10. veka.

[←79]

Obnovitelji sveta, lat.

[←80]

Kult staropersijskog boga Mitrasa, zaštitnika istine i pravde, koji se od 1. veka nove ere veoma raširio po Rimskom carstvu, ali ga je docnije potisnulo hrišćanstvo.

[←81]

Sasanidi, poslednja nacionalna persijska dinastija, koja je vladala od 226 do 641. godine.

[←82]

Deo odeće razrezan sa strane koju crkveni dostojanstvenici nose preko duge bele odežde; sličnu odeću nose i engleski suvereni na krunisanju.

[←83]

Bitka kod Hestingsa odigrala se 10“. godine; u njoj je Viljem od Normandije, poznat i kao Viljem Osvajač, pobedio Harolda II od Engleske; to jest, Normani su porazili Britance i osvojili Britaniju.

[←84]

Boadicea, umrla 62. godine, britanska kraljica koja se otrovala pretrpevši poraz od Rimljana.

[←85]

Markantun de Dominis (Gospodnetić) (1560-1624) pisac i naučnik, prvi Dalmatinac postavljen za splitskog nadbiskupa; zalagao se da se uskoci privedu mirnim zanimanjima, bio begunac od inkvizicije i protivnik papske države; njegove knjige izdate u Londonu, gde se čitav intelektualni London otimao o njegove simpatije, izazvale su ogromne podele u crkvenim krugovima i tadašnjoj Evropi.

[←86]

O crkvenoj državi, lat.

[←87]

Frane Bulić (1846-1934) arheolog, direktor Arheološkog muzeja i konzervator spomenika u Splitu i Solinu, radio u rimskoj Saloni i u Dioklecijanovoj palati.

[←88]

Alberto Fortis (1741-1803) italijanski opat, filolog i prirodnjak, za nas značajan po svom putopisu Put u Dalmaciju (1774), u kome je dao niz istorijskih i etnografskih podataka o tom području i zabeležio pesmu „Hasanaginica“.

[←89]

Bogomoljstvom, crkvenim ukrasima, spoljnim efektima, franc.

[←90]

Južni vetrovi uništavaju cveće a divlje svinje bistre potoke, lat. Stih iz pjesme *Ecloge* rimskog pjesnika Publija Vergilija Marona (70 –19 p.n.e.); slobodan prevod. (VestaHR)

[←91]

Polibije (oko 205-oko 120 p.n.e.) grčki istoričar koji je kao talac doveden u Rim. Od njegove Istorije sveta u 40 knjiga sačuvano je samo prvih pet.

[←92]

Teodor Regrut (Novak) - Sveti Teodor iz Amasije (? – 306 p.n.e.), kršćanski svetac mučenik za veru, i prvi zaštitnik Venecije.

[←93]

Kći Saturna i Ree, boginja meseca, domaćinstva i braka.

[←94]

Sveti Jeronim (Oko 340-420), jedan od četvorice crkvenih otaca, rođen u Stridonu u Dalmaciji, veoma ličan i vulgaran u dogmatskim polemikama; propovedao askezu.

[←95]

U ranom srednjem veku ime za arabizovane muslimane seveme Afrike i Španije, docnije za sve muslimane; tokom 9. i 10. veka afrički Saraceni su svojim napadima uznemiravali mnoge zemlje na obalama Sredozemnog mora, kao i južnu Italiju, južnu Francusku i Dalmaciju.

[←96]

Gaj Petronije, zvani Arbitar, I vek, rimski književnik, savremenik Neronov, na Čijem je dvoru živeo. Satirikon je njegov satirični roman, od koga je sačuvan samo jedan deo, tzv. Trimalhionova gozba.

[←97]

Versko učenje nazvano po persijskom veroučitelju Maniju, 3. vek nove ere.

[←98]

Zoroastrizam, ili mazdaizam, dualistička religija Parsa nazvana po svom osnivaču Zaratustri (ili Zoroasteru, u grčkoj verziji njegovog imena), koji je živeo negde između 7. i 12. veka stare ere; u njoj je glavni predstavnik dobra Ahura Mazda (Mudri Gospod) a zla Ahriman.

[←99]

Judas tree, negde se naziva i rogač; veruje se da se o takvo drvo obesio Juda pošto je izdao Hrista.

[←100]

Ličnost iz istoimene Ibzenove drame u stihovima napisane 1867. godine.

[←101]

O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, lat.

[←102]

Anđelo Alori (Angelo Allori), poznat kao II Bronzino (1503-1572), firentinski slikar, jedan od najvećih firentinskih portretista 16. veka.

[←103]

Paris Bordone (1500-1571), venecijanski slikar, izuzetan portretista.

[←104]

Poznata glumica iz doba nemog filma, plavuša talasave kose.

[←105]

Zlatni ljiljan, kraljevski simbol, lat.

[←106]

Lujo Vojnović (1864-1951), diplomata i pisac rođen u Splitu, pored ostalog i sekretar knjaza Nikole i cmogorski delegat na Londonskoj konferenciji 1915. godine; njegova Istorija Dalmacije izdata je 1934. godine u Parizu.

[←107]

Frigijski kralj kome su bogovi ispunili želju da se sve što dotakne pretvori u zlato.

[←108]

Johan August Strindberg (1849-1912), švedski prozni i dramski pisac.

[←109]

Uredan, valjan, franc.

[←110]

Krunisanje engleskog kralja Džordža VI i kraljice Elizabete 12. maja, 1937. godine.

[←111]

Henry James (1843-1916), američki pisac i kritičar koji je živeo i radio u Engleskoj, o kome je Rebeka Vest napisala studiju.

[←112]

Edith Newbold Wharton (1862-1937), američka književnica i bliska prijateljica Henrija Džejmsa.

[←113]

Rebeka Vest u originalu daje instrukciju za izgovaranje koja domaćem čitaocu nije od pomoći. Naprotiv.

[←114]

Ser Thomas Graham Jackson (1835-1924), engleski arhitekta, projektovao zgrade u Oksfordu i Kembridžu. Autor nekoliko knjiga o arhitekturi, od kojih je jedna posvećena Dubrovniku, Dalmaciji, Istri i jadranskoj obali. Dalmatinci su tražili njegovu pomoć u rekonstrukciji zvonika u Splitu, koju je završio 1882. godine.

[←115]

Mare intemum ili nostrum, Sredozemno more.

[←116]

Likovi iz Mocartove opere „Don Đovani“.

[←117]

Sitwell, Edith, Osbert, Sacheverell, engleska porodica pesnika, esejista, biografa i kritičara, rođenih krajem 19. veka.

[←118]

Regent Street, poznata trgovačka ulica u centru Londona.

[←119]

Ulica u kojoj je sedište britanske vlade.

[←120]

Froangois Boucher (1703-1770), francuski slikar, glavni predstavnik rokokoa.

[←121]

Markiza de Pompadur (1721-1764), milosnica francuskog kralja Luja XV, aktivno učestvovala u vođenju francuske politike, pristalica prosvetiteljstva, pomagala Voltera, enciklopediste, filozofe i umetnike.

[←122]

Rebeka Vest za Lastovo koristi italijansko ime.

[←123]

Giovanni Bologna (1529-1608), italijanski vajar iz doba visoke renesanse.

[←124]

Cecil of Chehvood (1864-1958), pripadnik poznate engleske plemićke porodice, konzervativni političar koji se zalagao za žensko pravo glasa i stvaranje Lige naroda, dobitnik Nobelove nagrade za mir 1937. godine.

[←125]

Krit, Turci su nekoliko vekova pokušavali da preuzmu ostrvo od Venecijanca, što im je konačno pošlo za rukom posle Kandijskog rata vođenog od 1645. do 1669. Za vreme tog rata Turci su bezuspešno opsedali i Kotor (1667).

[←126]

Alfonso XIII (1896-1941), španski kralj prisiljen da abdicira 1931. godine posle pobede republikanaca na izborima.

[←127]

Camillo Bensodi Cavour (1810-1861), italijanski državnik zaslužan za oslobođenje Italije od Austrije i potom za njeno ujedinjenje.

[←128]

Dama Ellen Terry (1848-1928), engleska glumica.

[←129]

Rebeka Vest navodi pozdrav na srpskom, prevodeći njegovo značenje.

[←130]

Nizak planinski lanac u centrainoj Škotskoj koji odvaja Brda (Highlands) od nižih delova zemlje (Lowlands).

[←131]

Gottfried Keller (1819-1890), švajcarski pisac.

[←132]

Fiesole, gradić u centralnoj Italiji blizu Firence.

[←133]

Vallombrosa, gradić u blizini Firence u Apeninima.

[←134]

Bath, grad u Engleskoj.

[←135]

Twickenham, grad u Engleskoj nedaleko od Londona.

[←136]

Engleski obed, nem.

[←137]

Prema Vebsterovom rečniku argosy znači veliki trgovački brod, posebno onaj koji nosi bogat tovar. Reč takođe označava bogatstvo uopšte, ili bogatu kolekciju. Prvobitno je glasila ragosy, to jest, brod iz Raguze.

[←138]

Henri VII (1457-1509), vladao Engleskom od 1485. do 1509.

[←139]

Markiza de Mentno (Maintenon, Fransoise d'Aubigne), (1635-1719), druga žena Luja XIV.

[←140]

Jansenizam je učenje holandskog teologa i biskupa Kornelijusa Jansena (1585-1638) koji je u duhu sv. Avgustina učio da je milost Božja tolika da za nju nije potrebno posredovanje crkve. Time je na svoje sledbenike navukao gnev katoličke crkve, naročito jezuita.

[←141]

Marojica Kabužić i Đuro Bucić poslati su 1677. kao poklisari na turski dvor.

[←142]

Nikoia Burić i Marin Gučević.

[←143]

Treba imati na umu da je knjiga pisana kada je Drugi svetski rat već počeo i da je prvi put izdata oktobra 1941

[←144]

Ne mnogo značajni engleski slikari.

[←145]

John Ruskin (1819-1900), engleski pisac i kritičar.

[←146]

Rebeka Vest navodi njegovo ime kao Rodžer Džozef Bosković.

[←147]

William Ewart Gladstone (1809-1898), engleski državnik i vođa liberala.

[←148]

Robert Harley, lord Oxford (1“1-1724), engleski državnik.

[←149]

David Lloyd George (1863-1945), britanski državnik.

[←150]

Giuseppe Mazzini (1805-1872), italijanski rodoljub i revolucionar koji je pomogao Garibaldiju u ujedinjenju Italije.

[←151]

Ličnost iz Dikensovog romana Sumorna kuća.

[←152]

Gilbert Kit Česterton (Gilbert Keith Chesterton, 1874-1936), engleski pesnik, pripovedač i esejista, borben, duhovit i originalan pisac koji je prešao u katoličanstvo.

[←153]

Starogrčki bog, zaštitnik pastira i lovaca.

[←154]

Feničanin iz grčkog mita koji je Grcima doneo pismo i osnovao grad Tebu.

[←155]

...on liznu lice svoje žene i skliznu u njene drage, bliske grudi, obmota je i potraži grlo koje je tako dobro znao. Svi prisutni – jer prijatelji behu s njima- zadrhtaše od užasa. Ali ona pomilova glatki vrat krljuštavog reptila, i odjednom tu behu dve zmije spletenih repova, koje potom otpuzaše u obližnju šumu. Sada, kao i kad su bila ljudska bića, ne plaše se ljudi niti ih povređuju, jer su nežna stvorenja koja još pamte što su bila.

[←156]

Grad, lat.

[←157]

Aubrey Vincent Beardsley (1872-1898), engleski umetnik koji je radio u crno-beloj tehnici, namerno zanemarujući proporcije i perspektivu.

[←158]

Jezero u južnom Kamberlendu, u Engleskoj.

[←159]

Ilja Iljič Mečnikov, ili Eli Mečnikof (1845-1916), ruski fiziolog i bakteriolog.

[←160]

Rebeka Vest grad pogrešno naziva Rišan (Rishan).

[←161]

Jedan istoričar iz Beča trebalo je da mi pošalje detalje koji su otkrivali razloge za takav izbor ali došao je Anšlus, i više se nisam čula s nim. – Prim. autora

[←162]

Arnold Boecklin (1827-1901), švajcarski slikar.

[←163]

Aluzija na francuski roman Pol i Virdžinija Bernardena de Sen-Pjera, objavljen 1787. godine, koji je bio vrlo popularan u viktorijanskoj Engleskoj. Centralni događaj je brodolom u kome se junakinja davi jer ne želi da se spase na jedini mogući način: tako što će skinuti odeću.

[←164]

Staro ime za Džakartu, glavni grad Indonezije.

[←165]

Grad u Holandiji.

[←166]

Mićo Ljubibratić (1839-1889), hercegovački vojvoda i jedan od vođa Hercegovačkog ustanka 1875. godine.

[←167]

Grad u Holandiji.

[←168]

Marka ženskog donjeg veša.

[←169]

Šlag, nem.

[←170]

Bratislavski mir od 26. decembra 1805. godine kojim su francuske trupe dobile pravo da uđu u Dalmaciju; sklopljen je posle poraza koji su Austrija i Rusija pretrpele od Napoleona kod Austerlica. Presburg je nemačko ime za Bratislavu. Ovaj mir naziva se i Požunski mir, po mađarskom imenu Bratislave. Rusija ga nije priznala i u martu 1806. ušla je u Boku Kotorsku.

[←171]

Dubrovačka rijeka.

[←172]

Rebeka Vest tako na engleski prevodi ime grada.

[←173]

Primorski gradić u pokrajini Kent, u Engleskoj, za čije se žiteljke govorilo da su izuzetno čestite i razborite.

[←174]

Sitan, raznobojan dezen, obično sa zakrivljenim figurama.

[←175]

Rebeka Vest ga zove Mali konj (Little Horse).

[←176]

Ferdinand V Katolički (1452-1516), kralj Aragonije; ženidbom sa Izabelom od Kastilije dobio Kastiliju i tako ujedinio Španiju; zaveo inkviziciju, proterao Arabljane iz Španije i opremio Kolumbovu ekspediciju.

[←177]

Mnogi autori različito objašnjavaju poreklo bogumilskog, ili bogomilskog imena. Jedni navode da je nastalo po popu Bogomilu iz 10. veka, drugi da su se sami tako nazvali jer su bili „mili Bogu“. Ima tvrdnji da je ime nastalo i iz njihove molitve „Bogo mili“, što je očito ono što Rebeka Vest smatra najverovatnijim. Takođe su nazivani i babuni.

[←178]

Karolinzi, potomci Karla Velikog, dinastija francuskih, nemačkih i itaiijanskih vladara; vladali u Francuskoj (843-987), u Nemačkoj (843-911), i u Italiji (843-875).

[←179]

Pristalice i pobornici arijanizma, učenja aleksandrijskog sveštenika Arija, iz 4. veka, koji je tvrdio da Hristos nije Bog, nego običan čovek.

[←180]

Valdenzi, ili lionski siromasi, francuska klerikalna sekta koja je propovedala vraćanje crkve siromaštvu; njeni članovi živeli su skromno, često odeveni u rite. Osnovao ju je 1176. u Lionu trgovac Pelrus Valdus.

[←181]

Crkveni raskol 1054. godine.

[←182]

Jan III Sobieski (1624-1696), poljski kralj i vojskovođa. Prilikom druge opsade Beča 1683. porazio Turke i oslobodio Beč opsade, što je sprečilo dalje širenje Turaka u Evropu.

[←183]

Rebeka Vest Visoko naziva Visok.

[←184]

U engleskom jeziku Bliski istok uključuje i balkanska područja, dok je ono što se kod nas smatra Bliskim istokom, kod njih već Srednji istok.

[←185]

Poznati trg u Parizu.

[←186]

Igračica trbušnog plesa, franc.

[←187]

Trbušni ples, franc.

[←188]

„Nemate čime“, franc.

[←189]

Okrug nedaleko od Londona.

[←190]

„Da načini duh slobodnim“, franc.

[←191]

Nekadašnji uobičajeni naziv za Makedoniju.

[←192]

Nemate predstavu, gospođo, do koje mere su Turci idioti“, franc.

[←193]

Gazi-Mustafa Kemal-paša Ataturk (1881-1938), turski državnik, političar i vojskovođa, koji se 1919. stavio na čelo nacionalnog pokreta u Turskoj, 1922. zbacio sultana i 1923. postao prvi predsednik Republike Turske. Izvršio progresivne reforme koje su iz korena izmenile lik zemlje.

[←194]

„Ovde je svet mnogo kultivisaniji“, franc.

[←195]

Ljubak, umiljat, franc.

[←196]

Kako vam drago, I čin, II scena, Viljem Šekspir, Celokupna dela, knj. 2, str. 132 (prevod Borivoje Nedić i Velimir Živojinović), BIGZ, Narodna knjiga, Nolit, Rad, Beograd, 1978.

[←197]

Istog Hasanovića pominje i američka književnica Rut Mičel (Ruth Mitchell) u svojoj knjizi Srbi biraju rat (The Serbs Choose Var), u ne mnogo pozitivnom svetlu. Upoznala ga je 1941. godine, kada ju je u Jugoslaviji zatekao početak rata i kada se sklonila u Dubrovnik da bi, kao član četničkog pokreta, tu sačekala početak otpora Nemcima.

[←198]

Port Salut, vrsta žutog, polutvrdog francuskog sira, koji se pravi u manastiru Por de Salu, u Francuskoj.

[←199]

Seoski petao, glavni momak, franc.

[←200]

Sveti Žilijen Siromašni, svetac popularan u zapadnoj Evropi, zaštitnik skeledžija, krčmara i cirkusanata.

[←201]

Guštav Mahler (1860-1911), austrijski poznoromantičarski kompozitor i dirigent.

[←202]

Da bi istakla neuravnoteženi karakter Franca Ferdinanda, Rebeka Vest koristi reč *humour*, praveći aluziju na srednjovekovnu i renesansnu podelu ljudskih naravi na četiri tipa (sangvinik, flegmatik, kolerik i melanholik), na osnovu četiri tipa telesnih tečnosti. Ako nisu u ravnoteži, što stvara idealni temperament, onda dolazi do ekscesnog ponašanja. Elizabetanci su posebno bili pod uticajem ove fiziološke teorije ličnosti, a koristio ju je i Šekspir.

[←203]

Karl Tschuppik, čije delo Rebeka Vest navodi u bibliografskoj belešci na kraju knjige.

[←204]

Aloys Lexa von Aehrenthal (1854-1912), austrougarski diplomata i državnik, nosilac ideje austrougarskog prodiranja na Balkan.

[←205]

Leopold von Berchtold (1863-1942), austrijski državnik i aristokrata; nastavio Erentalovu agresivnu politiku na Balkanu; njegovo delo je ultimatum Srbiji od 23. jula 1914. koji je izazvao Prvi svetski rat.

[←206]

Franz Conrad von Hoetzendorf (1852-1925), austrijski feldmaršal, protivnik ujedinjenja balkanskih naroda.

[←207]

Aljkavost, ležernost, nem.

[←208]

Winston Churchill, The Unknown War (Eastern Front).

[←209]

Sergej Mihajlovič Kravčinski (1851-1895), ruski književnik, revolucionar narodnjak, pristalica terorističkih metoda borbe, učestvovao u bosansko-hercegovačkom ustanku protiv Turaka 1875. godine.

[←210]

Petar Aleksejev Kropotkin (1842-1921), naučnik iz kneževske porodice, poznati teoretičar anarhizma, više godina proveo kao emigrant u zapadnoj Evropi, gde je takođe bio proganjan zbog revolucionarnog rada.

[←211]

Agent provokator, franc.

[←212]

Rebeka Vest na više mesta koristi francusku reč *attentat,* ostavljajući je u originalu, verovatno zato što joj se čini da engleska reč *assassination* ne označava toliko jasno politički kontekst ubistava kraljevskih ličnosti koje pominje.

[←213]

Engleski izraz za Evropu osim Engleske.

[←214]

Verovatno William Henry Davies (1871-1940), britanski pesnik koji je lutao po Americi i bavio se najneobičnijim poslovima pre nego što je objavio svoju prvu zbirku. Mnoge pesme posvećene su životu u prirodi.

[←215]

Roman Gi de Mopasana (Guy de Maupassant, 1850-1893), izrazitog predstavnika francuskog naturalizma, u kome je cinično opisan beskrupulozan mladić koji fizičkom lepotom krči sebi put u životu.

[←216]

Zaverenička organizacija u Srbiji koju su pretežno sačinjavali učesnici prevrata iz 1903; posle njenog rascepa, jedan deo je 1911. formirao tajnu nacionalističku organizaciju pod imenom „Ujedinjenje ili smrt“, ili „Crna ruka“, dok su drugi deo nazvali „Bela ruka“. Cilj „Crne ruke“ bio je da sve Srbe priključi Kraljevini Srbiji.

[←217]

Dragutin Dimitrijević Apis (1876-1917), generalštabni pukovnik srpske vojske, učesnik zavere u kojoj je ubijen kralj Aleksandar Obrenović 1903. godine, osnivač „Crne ruke“, optužen 1916. za pokušaj atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića, osuđen na smrt u Solunskom procesu i pogubljen 1917. Rehabiiitovan je na reviziji Solunskog procesa 1953.

[←218]

Posle rata od 1991. do 1995. u Bosni i Hercegovini, taj most je preimenovan u most Franca Ferdinanda.

[←219]

Istoimeni roman Aleksandra Dime zasnovan na istinitoj priči o tajanstvenom čoveku koga je u 17. veku Luj XIV držao zatočenog u Bastilji i čiji identitet nikada nije pouzdano utvrđen.

[←220]

Valpurgijska noć noć uoči 1. maja kada se po starom nemačkom verovanju veštice sastaju na brdu Broken.

[←221]

Imon (Eamon) de Valera (1882-1975), irski državnik, višegodišnji predsednik irske vlade.

[←222]

Povod za rat, lat.

[←223]

Radikalnoj stranci Nikole Pašića.

[←224]

Artur Džejms Balfur (Arthur James Balfour) (1848-1930), britanski državnik i pisac, predsednik vlade 1902-1905. godine.

[←225]

Herbert Henri Askvit (Herbert Henry Asquith) (1852-1928), britanski državnik, predsednik vlade 1908-1916. godine.

[←226]

Sir Henry Wilson (1864-1922), britanski vojnik i član parlamenta, rođen u Irskoj. Kritičkim govorima u parlamentu navukao na sebe mržnju svojih sunarodnika. Ubijen ispred svoje kuće u Londonu.

[←227]

„U to vreme svi smo bili ludi“, franc.

[←228]

Teško prevodiva igra reči, jer se cijanovodonična kiselina na engleskom zove „pruska kiselina“ (prussic acid); to ime potiče od pigmenta čijim je zagrevanjem prvi put dobijena, a koji se na engieskom naziva „prusko plavilo“ (prussian blue), po mestu u blizini Berlina gde je prvi put pronađen.

[←229]

Rebeka Vest pogrešno navodi ime kao Pali.

[←230]

Stephen Graham, *St Vitus Day*.

[←231]

Andreas Hofer (1767-1810), tirolski rodoljub koga je Austrija izdala i koga su streljale italijanske trupe u Mantovi.

[←232]

Romani Johana Volfganga fon Getea (Johann Wolfgang von Goethe) (1749-1832), nemačkog pesnika.

[←233]

Alfred Tennyson (1809-1892), engleski pesnik romantičar, *Kraljevske slike* (Idvlls ofthe King) su zbirka od 12 poema u kojima romantičarski obrađuje srednjovekovne legende o kralju Arturu.

[←234]

Običaj pripadnika hinduističke vere u Indiji da se žena spaljuje zajedno sa svojim umrlim mužem.

[←235]

Okolina sela Lambum, u pokrajini Berkšir, u Engleskoj, gde se treniraju trkački konji.

[←236]

Knjiga o Jovu, 39.23-28.

[←237]

Klemens Metemih (Mettemich) (1773-1859), knez, austrijski političar i državnik.

[←238]

Bekstvo od Rima, pangermanski pokret koji je osnovao Riter Georg fon Šonerer (Ritter Georg von Schonerer) (1842-1921), poslanik u austrijskom parlamentu; pokret se borio protiv katolicizma, zalagao se za ujedinjenje Nemačke i nemačkih delova Austrije i bio izrazito antisemitski.

[←239]

Trgovina starim nameštajem u jednoj od centralnih londonskih ulica, nešto što ne pripada mestu na kome se nalazi.

[←240]

Rebeka Vest ga pogrešno naziva „Treboviće“.

[←241]

Ukratko, jednom rečju, franc.

[←242]

„O lepa majko lepše kćeri“, lat.

[←243]

Grupa ostrva koja leže zapadno od obale Škotske; nazivaju se i Zapadnim ostrvljem

[←244]

Duboki bas, ital.

[←245]

Stari persijski bog svetlosti i istine, kasnije i sunca.

[←246]

Quintus Septimus Florens Tertullianus (oko 160 oko 225), Kartaginjanin, advokat u Rimu, posle prihvatanja hrišćanstva jedan od najplodnijih crkvenih pisaca, dogmatičar kome se pripisuje izreka „Verujem, jer je nerazložno“ (Credo, quia absurdum est). Kritikovao većinu antičkih filozofa, ali se u nekim pitanjima sukobio sa crkvom i prišao sekti montanista, koja je propovedala askezu.

[←247]

Hubert Robert (1733-1808), francuski slikar ne toliko upamćen po svojoj veštini, koliko po životnosti svojih scena.

[←248]

Petar Keglević od Bužina, ban koji je od 1537. do 1542. ratovao sa Turcima.

[←249]

„Uzmi i čitaj“ lat. Izašavši u dvorište u suzama i obuzet patnjom zbog nedostatka moralne čvrstine, sveti Avgustin začuo je dete kako izgovara te reči, i one su označile prekretnicu u njegovom životu. Vratio se u sobu i uzeo poslanice svetog Pavla, otvorio ih i počeo da čita na mestu koje ga je upućivalo na odvajanje od telesnih želja i put Isusa Hrista. Tako je ovaj svetac (354-430 g.), o kome je Rebeka Vest napisala studiju 1933. godine, episkop u rimskoj sevemoj Africi, krenuo u pravcu koji će ga dovesti do toga da postane najznamenitiji predstavnik rane hrišćanske filozofije, tzv. patristike.

[←250]

„On je uvek morao da tera inat, uvek“, nem.

[←251]

Pogled na svet, nem.

[←252]

Rebeka Vest navodi reč u originalu, a u zagradi objašnjava da je to neka vrsta šumske nimfe.

[←253]

Subjektivista, nem.

[←254]

Moris Meterlink (Maurice Maeterlinck) (1862-1949), belgijski pesnik, predstavnik simbolizma u pozorištu, sklon misticizmu. Dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1913. godine.

[←255]

Aleksandar Fjodorovič Kerenski (1881-1970), poreklom plemić, član i predsednik Privremene vlade u Rusiji 1917. godine; istaknuti predstavnik eserovske partije, igrao važnu ulogu u februarskoj revoluciji.

[←256]

„Sva trojica bili smo zajedno u tvrđavi sv. Petra i Pavla u Petrogradu“.

[←257]

„Da, gospođo, ja i naš dragi Konstantin bili smo zatvoreni u istu ćeliju, a posle smo obojica bili osuđeni na smrt“.

[←258]

„Zamislite samo, on je dvaput bio osuđen na smrt. Dvaput! Dvaput!“

[←259]

„Znate kako je to, gospođo. Bili smo mladi.“

[←260]

Jane Austin (1775-1817), engleska romansijerka koja je u svojim delima realistično, s blagim humorom i ironijom, slikala običan život provincijske Engleske.

[←261]

Štrudlu od jabuka, nem.

[←262]

Chambertin, vrsta francuskog vina.

[←263]

„Jadni Peter polako se tetura, bled kao leš i preplašen na smrt“

[←264]

Oblast u Jukonu, u severozapađnoj Kanadi, gde je 1897-1898. godine mnoštvo sveta došlo u potrazi za zlatom.

[←265]

Bljutavo, bezukusno, nem. i franc.

[←266]

Malograđani, franc.

[←267]

Jezero u Škotskoj.

[←268]

Brda u južnoj Škotskoj.

[←269]

Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells, 1866-1946), engleski književnik, napisao Istoriju sveta i veliki broj naučnih, popularno-naučnih, istorijskih, socijalnih i fantastičnih romana i pripovedaka. Rebeka Vest ga je upoznala pošto je kao 20-godišnja, već poznata književna kritičarka feminističkog časopisa Slobodna žena (Free woman) u jednom prikazu ismejala njegov stil. Iz njihove kasnije gotovo desetogodišnje veze rođeno je njeno jedino dete, sin Entoni Vest, koji je i sam bio pisac. Vels je tada imao četrdeset šest godina i iako oženjen, bio je veliki pobornik slobodne ljubavi, naročito sa dva puta mlađim pripadnicama „Fabijanskog obdaništa" – ćerkama istaknutih socijalista koji su ga pozivali svojim kućama kao čoveka novih ideja i mislioca. Osvrt na njega u ovom kontekstu, međutim, osvrt je pre svega na odgovornost koju tvorci socijalih novotarija imaju, iako je po pravilu ne osećaju, za posledice svojih „vizija", što dosledno prožima celokupnu ovu knjigu.

[←270]

Rraj veka, franc.

[←271]

„Čuvar odnese zvono", gde je bitna aliteracija.

[←272]

Čudo od deteta, nem.

[←273]

Patience Kemp, The Healing Ritual.

[←274]

Dilys Powell, poznata britanska autorka filmskih kritika, koja je dugo živela u Grčkoj, gde je učestvovala u nekim arheološkim iskopavanjima; godine 1941. objavila knjigu Setite se Grčke (Remember Greece), namenjenu popularisanju tada okupirane zemlje.

[←275]

Uprkos trudu, prevodilac nije uspeo da utvrdi o kom pesniku je reč.

[←276]

U originalu Pannonian Plain, neprevodiva igra reči, što zbog aliteracije u engleskom, što zbog mnoštva značenja koja reč plain ima u engleskom: osim ravnice, ona znači i nešto prosto, jasno, otvoreno, vidno, direktno itd.

[←277]

Rebeka Vest prevodi ime na engleski kao Šumovit predeo.

[←278]

Whipsnade, poznati zoološki vrt nedaleko od Londona.

[←279]

Posle Čikaga drugi po veličini grad u američkoj državi Ilinois, koji danas sa okolnim naseljima jedva da ima 150.000 stanovnika. Rebeka Vest ga je uzela za primer jer je jednom prilikom boravila u njemu, gde je održala nekoliko predavanja.

[←280]

Maria Edgeworth (1767-1849), irska književnica.

[←281]

Roman opata Prevoa (1697-1763), francuskog književnika, akademika, pisao pripovetke i romane.

[←282]

Ugledni, dostojanstveni, nem.

[←283]

Gospodine, nem.

[←284]

„To je dobar kraj; u njemu niko nije bogat ali je svima dobro.”, franc.

[←285]

Spomenika, nem.

[←286]

Karl Lueger (18-1910), austrijski političar, vatreni katolik, populista i antisemit, jedno vreme gradonačelnik Beča.

[←287]

Rebeka Vest daje ime u originalu.

[←288]

Kupatilo, nem.

[←289]

Arthur Hugh Clough (1819-1861), engleski pesnik.

[←290]

Stari grad nedaieko od Rima, antički Tibur.

[←291]

Frascati, grad nedaleko od Rima čija su glavna atrakcija vile rimskih velikodostojnika, sa prekrasnim baštama i fontanama.

[←292]

Prevodiocu je naravno jasno da se radi o Matici srpskoj, ali je dužan da bude veran originalu, koji iz umetničkih razloga (građenja Gerdinog lika), namerno nije precizan.

[←293]

Rebeka Vest reči „Polako, polako“ daje u srpskom originalu.

[←294]

Prvi američki bogataši, koje su zvali i „baroni pljačkaši“ (robber barons).

[←295]

Luj XIV, vladao od 1643 do 1715, podigao apsolutizam na najveću visinu, sagradio Versaj i bio mecena mnogih umetnika.

[←296]

Gothold Effairn Lesing (Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781), nemački kritičar i dramski pisac.

[←297]

Reč je o Stefanu Brankoviću (1420-1476), srpskom despotu i sinu despota Đurđa Brankovića, čija je žena Angelina bila ćerka Arijanita Komnina, gospodara oblasti Konjuha (Elbasana), rođaka Đurđa Kastriota Skenderbega, jer je njena sestra bila udata za njega.

[←298]

Kraljica Natalija umrla je u jednom manastiru u parizu 1941. Godine.

[←299]

Valis Simpson, američka udovica zbog koje se engleski prestolonasiednik Edvard VIII odrekao prestola decembra 1936. godine, jer je drugačije nije mogao uzeti za ženu.

[←300]

Left Book Club, izdavačka kuća osnovana u Engleskoj 1936. godine da bi širila levičarske ideje. Pokretač i idejni tvorac bio je izdavač Viktor Golanc (Golanz), a njegovi glavni saradnici pisac i laburistički poslanik u parlamentu Džon Strejči (John Strachey), i kritičar i profesor na Londonskoj ekonomskoj školi Harold Laski.

[←301]

U južnoj Engleskoj.

[←302]

Jarrow, lučki grad u Engleskoj.

[←303]

Džarou i velški rudarski gradovi bili su poznati po siromaštvu.

[←304]

Turskog cara Murata.

[←305]

Tj. u mestu mučeništva u Maloj Aziji, gde su se tada nalazili Lazarevi sinovi u vojsci sultana Bajazita.

[←306]

Tekst je, zajedno sa dve fusnote, u celini preuzet iz knjige *Monahinja Jefimija*, u izdanju Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, Sekcija Beograd, štampane u Državnoj štampariji Kraljevine Jugoslavije u Beogradu, 15. septembra 1936. godine.

[←307]

Pesme o podvizima, forma starofrancuske epske pesme koja je bila vrlo populama između 11. i 14. veka, u kojoj se pevalo o delima legendarnih ili istorijskih junaka. Mnoge od njih bavile su se Karlom Velikim i njegovim vitezovima. Sačuvano je oko osamdeset takvih spevova, od kojih je najpoznatiji Pesma o Rolandu. U njoj se, što istraživačima obično promiče, Srbi na dva mesta pominju među neprijateljima tadašnjeg Zapada. Teško je poverovati da je u tim vremenima takav uticaj mogao ići tim putem i širiti se poput današnjeg rokenrola, jer je logičnije pretpostaviti da su svi ratnički i junački narodi imali sopstvenu, autentičnu tradiciju pevanja o svojim podvizima. Koliko god da je Rebeka Vest razbijala uvrežene zapadne teorije i samopercepciju, to nije mogla činiti na svakom mestu.

[←308]

Karađorđev ubica je poznat, to je njegov kum Vujica Vulićević, koji je to učinio po nalogu Miloša Obrenovića i koji je potom podigao crkvu Pokajnicu, neđaleko od Velike Plane, kako se tvrdi i po nagovoru kneginje Ljubice, Miloševe žene, jer su deca u njenoj porodici počela pobolevati.

[←309]

Milošev konak, u Topčideru.

[←310]

Danas je to Predsedništvo Republike Srbije.

[←311]

Jedrenski mir sklopljen između Rusije i Turske 2. septembra 1829. godine. Istim mirom Grčka je dobila autonomiju.

[←312]

Nekadašnja kneževina u jugoistočnoj Evropi; njenim ujedinjenjem s Moldavijom 1861. godine stvorena je Rumunija.

[←313]

Toma Vučić Perišić (1787. ili 1788-1859), vođa ustavobranitelja u Srbiji.

[←314]

H. W. Temperley, *The History of Serbia*.

[←315]

Richard Cobden (1804-1865), engleski trgovac, ekonomista i državnik.

[←316]

Henry John Temple Palmerston (1784-1865), vikont, britanski državnik, predsednikvlade 1855-58. i 1859-65.

[←317]

Poznati proroci iz Kremana bili su Miloš i Mitar Tarabić. Autori Kremanskog proročanstva (Zapis, Beograd 1982) Dragoljub Golubović i Dejan Malenković, tvrde da je čovek koji je prorekao ubistvo kneza Mihaila Mitar Tarabić, čije je dmgo ime na krštenju bilo Matija. Rebeka Vest verovatno sledi neke izvore koje je prihvatio i dr Radovan Kazimirović u svom delu Tajanstvene pojave u našem narodu Kremansko proročanstvo (Sezam, Beograd, i Zora, Sremski Karlovci, reprint izdanje 1991; original izdat 1941. godine u Beogradu, kao izdanje Knjižamice Milorada P. Milanovića), koji proročanstvo pripisuje nekom vidovnjaku Matiji. Obrenovići su veoma strepeli od kremanskog proročanstva, a njime su se i u poslednje dve decenije 20. veka služili izvesni kmgovi u političkom životu Srbije.

[←318]

Rebeka Vest pogrešno navodi ime Kremna kao Krema.

[←319]

Probisvet, franc.

[←320]

Oblast u severozapadnoj Engleskoj u kojoj ima mnogo jezera.

[←321]

Reč je o Timočkoj buni koju je kralj Milan iskoristio i za obračun sa radikalima Nikole Pašića.

[←322]

Takozvano Treće namesništvo sačinjavaii su Jovan Ristić, Kosta Protić i Jovan Belimarković.

[←323]

Brod kojim su engleski doseljenici u potrazi za verskom slobodom koju im je uskraćivao kralj Džems I doplovili u Ameriku i osnovali grad Plimut. Smatraju se začetnicima američke demokratske tradicije.

[←324]

Poznati savremeni delovi Njujorka.

[←325]

Grad u jugozapadnoj Francuskoj, na obali Biskajskog zaliva.

[←326]

Grad u današnjoj severnoj Italiji, blizu granice sa Austrijom.

[←327]

Aluzija na engleskog kralja Edvarda VIII koji se, decembra 1936. godine, odrekao prestola da bi se oženio Amerikankom Valis Simpson.

[←328]

Rebeka Vest daje reč „kum“ na srpskom, potom objašnjavajući da je kum glavni svedok na venčanju i da on tokom venčanja po pravoslavnim običajima igra mnogo značajniju ulogu nego pri venčanju po katoličkom obredu, te da je on neka vrsta čuvara braka.

[←329]

Pierre Loti (1850-1923), francuski romanopisac.

[←330]

Ariel, duh vazduha u Šekspirovom komadu Bura.

[←331]

Rebeka Vest pravi igm reči sa imenom kralja Petra, znajući da u grčkom jeziku ta reč znači kamen, dakle čvrst i stamen poput kamena.

[←332]

Elefterios Venizelos (1864-1936), grčki političar i državnik, u to vreme predsednik grčke vlade.

[←333]

Londonski ugovor zaključen je 26. juna 1915. godine između Italije, Velike Britanije, Francuske i Rusije; po njemu Italija je trebalo da dobije Tirol, Trst, Goricu, Istru, Dalmaciju do blizu Trogira, dalmatinska ostrva od Paga do Mljeta, delove Albanije i Dodekaneska ostrva, kao nagradu za stupanje u rat na strani Antante.

[←334]

Rebeka Vest prevodi ime na engleski kao stupa.

[←335]

U percepciji Anglo-Saksonaca Balkan predstavlja Bliski istok, ili tačnije jedan njegov deo, dok je ono što mi nazivamo tim imenom u njihovom jeziku Srednji istok (Middle East).

[←336]

Aleksandar Stamboliski (1879-1923), bugarski političar i državnik, vođa Zemljoradničkog narodnog saveza; njegova vlada oborena je u prevratu 9. juna 1923. godine a on je bio ubijen.

[←337]

Georgi Dimitrov (1882-1949), jedan od tvoraca Komunističke partije Bugarske.

[←338]

Petar Živković (1879-1953), armijski general i predsednik vlade, jedan od vođa „Bele ruke“; otišao u izbeglištvo sa jugoslovenskom vladom za vreme Drugog svetskog rata, umro u emigraciji. Na procesu protiv Draže Mihailovića osuđen u odsustvu na smrt kao ratni zločinac.

[←339]

U grčkoj mitologiji boginja pravde, koja nagrađuje dobro a kažnjava zlo, naročito nepravdu i nasilje učinjene iz obesti.

[←340]

Tomaš Garig Masarik (Tomas Garrigue Masaryk, 1850-1937), češki filozof i državnik, prvi predsednik Čehoslovačke republike 1918-1935.

[←341]

Oktobra 1903. vlade Austrogarske i Rusije podnele su Velikoj porti i sultanu drugi deo svog plana reformi u Makedoniji koji se po mestu u kome je potpisan, Mircštegu, nazivao i Mircšteski program i kojim su ruski i austrijski savetnici poslati turskom generalnom inspektoru u Makedoniji Huseinu Hilmi-Paši, a jednom italijanskom generalu je povereno da reorganizuje žandarmeriju. Naziv ovog grada u Austriji često se koristio kao sinonim za želju dveju sila da se Balkan moralno, ako ne i politički, podeli.

[←342]

Poznate engleske glumice s početka 20. veka.

[←343]

Aleksandar Nikolajevič Skrjabin (1878-1972), ruski kompozitor i pijanista, stvaralaštvo bazirao na teozofskoj koncepciji sveta, komponovao pođ uticajem Šopena i impresionizma, bio preteča ekspresionizma.

[←344]

„Ne, sasvim izvesno ne!“, nem.

[←345]

„Postoje pravila!“, franc.

[←346]

Pobožna, franc.

[←347]

Rebeka Vest u zagradi prevodi naziv na engleski, the Black Mountain ofSkoplje.

[←348]

Jesse James (1847-1882), poznati američki razbojnik i legendama ličnost.

[←349]

Francuska rojalistička i nacionalistička omladinska organizacija osnovana 1903. godine, učestvovala u fašističkim neredima februara 1934. godine.

[←350]

Rebeka Vest daje reč oba puta na srpskom, mada je teško verovati da su oni odgovorili sa „Prijatno“.

[←351]

Matthias Grunevvald, nemački slikar s početka 16. veka, poslednji i najveći predstavnik nemačke gotike.

[←352]

Grčki putnik i geograf iz 2. veka.

[←353]

Johh Browns Body, borbena pesma severnjaka u američkom građanskom ratu 1861-1865.

[←354]

Teorija koju je Blez Paskal (Blaise Pascal, 1623-1662), francuski filozof i matematičar, izneo u svom delu *Misli,* a koja tvrdi da je veirovanje u Boga razumno samo s pratećim argumentima. Ako Bog ne postoji, onaj ko ne vetuje u njega neće izgubiti ništa, ali ako postoji, onaj ko ne veruje u njega izgubiće sve. U izvođenju ove tvrdnje koristio se i matematičkim argumentima, a poenta je da smo svi prinuđeni da se kockamo.

[←355]

Rebeka Vest daje srpsko ime Skopska Tserna Gora, prevodeći ga potom na engleski kao the Black Mountain of Skoplje.

[←356]

O cveću i prirodi, franc.

[←357]

Rene Clair (1898-1981), istaknuti francuski filmski reditelj.

[←358]

Dajte nam slobodu, jedan od poznatih filmova Renea Klera.

[←359]

Stil u arhitekturi, nameštaju i unutrašnjoj dekoraciji u Engleskoj u istoimenom dobu, s početka 19. veka, sličan francuskom „ampir“ stilu, ili stilu iz doba direktorijuma.

[←360]

Rex Whistler (1902-19), engleski slikar, dizajner porcelana, murala i oglasa, poznat i po crtežima-optičkim varkama.

[←361]

Rebeka Vest piše to u originalu kao “Aide, aide“.

[←362]

Rebeka Vest ime daje na engleskom kao Watery One.

[←363]

Bemhard Berenson (1865-1959), američki kritičar umetnosti, rođen u Litvi.

[←364]

Marc Chagall (1887-1985), slikar ruskog porekla koji je živeo u Francuskoj.

[←365]

Pol Burže (Paul Bourget, 1851-1935), francuski književnik i akademik.

[←366]

Bujnost vegetacije Kralja Lira, zapravo bogatstvo detalja, gust tekst, franc.

[←367]

William Blake (1757-1827), engleski pesnik, graver i siikar.

[←368]

Žan Fransoa Mile (Jean-Fransois Millet, 1814-1875), francuski slikar i grafičar, pripadnik barbizonske škoie i glavni predstavnik realizma u francuskom slikarstvu 19. veka.

[←369]

Fileti bakalara, franc.

[←370]

Asizi, gradić u centralnoj Italiji, rodno mesto Franje Asiškog, osnivača franjevačkog reda, koji je živeo na prelazu iz 12. u 13. vek.

[←371]

Mary Baker Eddy (1821-1910), osnivač Crkve hrišćanske nauke u Americi (1866), zasnovane na Svetom pismu i značaju duhovnog ozdravljenja.

[←372]

Pod uslovom da uopšte traje, franc.

[←373]

Rebeka Vest u zagradi daje prevod na engleski i objašnjava da je to izraz koji se koristi da bi nekog podstakao da se pomeri.

[←374]

Isti engleski izraz „feast“ označava i praznovanje i gozbu.

[←375]

Čarobnjak iz Šekspirovog komada Bura.

[←376]

U Londonu.

[←377]

Semjuel Tejlor Kolridž (Samuel Taylor Coleridge, 1772-1834), engleski pesnik, kritičar i filozof.

[←378]

Oxford Street, poznata ulica u trgovačkom delu Londona.

[←379]

„Tamo im je baš dobro“, nem.

[←380]

Džejms i Robert Adams (James and Robert), engleske arhitekte i dizajneri nameštaja iz 18. veka.

[←381]

Opera Đakoma Pučinija (Giacomo Puccini), italijanskog kompozitora, 1858-1924.

[←382]

Rebeka Vest navodi reč na srpskom.

[←383]

Jean Cocteau (1889-1963), francuski pisac i slikar.

[←384]

Grčka boginja zemljoradnje.

[←385]

Rebeka Vest daje reč u originalu, ne objašnjavajući je.

[←386]

Rebeka Vest daje reč „slava“ u originalu.

[←387]

To je očito objašnjenje reči „koljivo“.

[←388]

Zavesa se diže i otkriva kost, franc.

[←389]

William Wordsworth (1770-1850), engleski pesnik.

[←390]

Čuvene modne kreatorke iz prve polovine 20. veka.

[←391]

The Eastern Campaign – rat na Istoku, u zapadnoj vojnoj terminologiji termin za borbe čiji je deo bio i Solunski front. Ključnu ulogu srpske vojske, kao ni činjenicu da je prvi prodor u rovovskom načinu ratovanja u Prvom svetskom ratu učinjen upravo tu, zapadni hroničari rata gotovo i ne pominju.

[←392]

„Tako su mislili Nemci i tako su mislili Bugari, ali tako nisu mislili kralj Aleksandar i Srbi.“

[←393]

Poznate fabrike koje su bile i proizvođači oružja.

[←394]

Pošto Rebeka Vest daje uzvike u originalu, sledi rečenica u kojoj prevodi ove reči kao „Avaj, majko!“

[←395]

„Imao sam jednog druga, boljeg neću naći“, nem.

[←396]

Madison Avenue, ulica u Njujorku, nekada glavni centar reklamne industrije.

[←397]

Aluzija na pesmu engleskog pesnika Roberta Brauninga (Robert Browning, 1812-1889) *Kako su doneli dobre vesti iz Genta u Eks* (*How They Brought the Good News from Ghent to Aix*), u kojoj Dirk i Joris jašu sa naratorom paklenim tempom iz Genta u Eks, noseći dobre vesti čija se priroda u pesmi ne otkriva.

[←398]

Reč je o Rijeci Crnojevića.

[←399]

Gradska četvrt koju smatraju mestom gde je nastala popularna muzika.

[←400]

Henry Purceli (1659-1695), engleski kompozitor.

[←401]

Na odmoru, franc.

[←402]

Rebeka Vest objašnjava kakva je to škola gimnazija (gimnasium), kako se ona zove u Engleskoj, a kako u Americi.

[←403]

Građanski rat u Engleskoj, 1415-1497, između pristalica dinastije Lankastra, koja je imala grb sa crvenom ružom, i dinastije Jorka, čiji je znak bila bela ruža.

[←404]

Rebeka Vest daje reč u originalu kao slatko.

[←405]

Jug Francuske.

[←406]

Jedna od centralnih ulica u trgovačkom delu Londona.

[←407]

Dva lika građena po uzoru na Anicu Savić-Rebac, s kojom je Rebeka Vest dugo bila u prepisci, i njenog muža, Hasana Rebca.

[←408]

Persi Biš Šeli (Percy Bysshe Shelley, 1792-1822), engleski pesnik.

[←409]

Tomas Čaterton (Thomas Chatterton, 1752-1770), engleski pesnik.

[←410]

Čuveni vikinški moreplovac iz otprilike 1000. godine, sin Erika Crvenog.

[←411]

Ličnost iz Hiljadu i jedne noći.

[←412]

Slobodan čin, franc.

[←413]

Don Žuanov sluga u istoimenoj Mocartovoj operi.

[←414]

Engelbert Dollfuss (1892-1934), austrijski savezni kancelar i ministar spoljnih poslova 1932-1934, koga su ubili austrijski nacisti prilikom neuspelog puča 1934. godine.

[←415]

Rebeka Vest navodi ove stihove u prevodu na engleski.

[←416]

Hampton Court, dvorac Henrija VIII nedaleko od Londona, sagrađen početkom 16. veka.

[←417]

Thomas Wolsey (1473-1530), engleski kardinal i državnik, kancelar Henrija VIII, koji je izgubio kraljevo poverenje i bio uhapšen.

[←418]

Grad i luka na obali Crnog mora, glavni grad istoimenog carstva, od 1204. do 1461, koji je pao pod tursku vlast.

[←419]

Tvrđava na Peloponezu gde je bio despotski dvor i centar Vizantijskog carstva u njegovim poslednjim godinama.

[←420]

Urizen je figura koju je izmislio Vilijam Blejk; on je slepi tiranin, „ostarelo neznanje“, racionalni zakonodavac, Satana. Los je još jedna takva imaginarna figura, on je duh vremena i proročanstva.

[←421]

Rebeka Vest navodi ove reči na srpskom, mada netačno, kao *fino,fino, brlo fino*.

[←422]

Reč je o Gregoriju Nićiforu (oko 1290–oko 1360), vizantijskom istoričaru iza koga je ostala obimna korespondencija sa značajnim savremenicima. Napisao Rimsku istoriju.

[←423]

Jovan Paleolog, tast Stefana Dečanskog, umro je 1327. godine na srpskom dvoru u Skoplju gde je došao da traži pomoć od svog zeta u pokušaju da se kao solunski namesnik otcepi od Carstva.

[←424]

Elizabeta I (1533-1603), kraljica Engleske i Irske, kći Henrija VIII i Ane Bolen; ser Valter Roli (Walter Raleigh, 1552-1618) bio je veliki istraživač, putnik i pisac, pogubljen posle Elizabetine smrti, ali na osnovu stare presude; Robert Devereux Essex (1566 -1601) bio je Rolijev supamik i Elizabetin miljenik, ali vrlo ambiciozan i ne mnogo poslušan, osuđen na smrt i pogubljen 1601; Meri, kraljica

Škotske (1542-1587), pogubljena je na osnovu optužbe za zaveru protiv Elizabete i pogubljena 1587. godine.

[←425]

Edvard VI i Meri I, deca Henrija VIII iz brakova sa Džejn Simor i Katarinom od Aragona.

[←426]

Lady Jane Dudley (1537-1554), potomak engleskog kralja Henrija VII, pogubljena zato što je bila konkurentkinja za presto Meri I.

[←427]

Područje u južnoj Engleskoj.

[←428]

Rebeka Vest navodi ove stihove na srpskom.

[←429]

Peace Pledge Union, mirovni pokret koji je osnovao 1934. godine deklarisani pacifista, kanonik katedrale sv. Pavla u Londonu Ričard Šeperd; pokret je podržalo mnogo istaknutih javnih ličnosti i pisaca među kojima i Oldos Haksli i Bertrand Rasel. Tvrdili su da rata neće biti ako ljudi odbiju da se bore, organizovali demonstracije protiv zakona o mobilizaciji i zaštiti od vazdušnih napada, bili hapšeni; imali su veliku podršku u javnosti.

[←430]

Herbert Albert Laurens Fisher (1865-1940), britanski istoričar i državnik, pobornik ujedinjene Evrope i Lige naroda.

[←431]

Edgard Algemon Robert Cecil (1864-1958), britanski državnik liberalne orijentacije, takođe pobornik Lige naroda.

[←432]

Gilbert George Murray (18“-1957), britanski klasičar i prevodilac antičkih tragedija sa grčkog, veliki pobornik stvaranja Lige naroda.

[←433]

Torijevci, konzervativci, članovi engleske konzervativne partije.

[←434]

Rebeka Vest ga na engleskom zove „Gospodin Mać”

[←435]

Caulaincourt, Armand Augustin Louis (1773-1827), plemić, vojnik i diplomata koji je igrao veliku ulogu u ratovima i mirovnim sporazumima svog vremena.

[←436]

„Nekih nesrećnika iz najniže klase, nekih staraca i starica iz najnižeg sloja“, franc.

[←437]

Ellen Alice Terry (18487-1928), engleska glumica.

[←438]

Maurice Barrymore (1847-1905), američki glumac.

[←439]

Grad u engleskoj pokrajini Hempšir koji se smatra domom britanske vojske, jer je tu u drugoj polovini 19. veka prvi put napravljen veliki garnizon.

[←440]

Žan Buržoa (Jeanne Burgeois), francuska pevačica i igračica s početka 20. veka koja je nastupala pod umetničkim imenom Mistinguett i bila najveća i najbolje plaćena zvezda mjuzikhola svog vremena.

[←441]

Rebeka Vest daje ove stihove u srpskom originalu, a potom ih prevodi na engleski.

[←442]

Brigham Young (1801-1877), vođa američkih mormona, čije je sedište i danas američka država Juta (Utah).

[←443]

Edgar Degas (1834-1917), francuski siikar impresionista.

[←444]

William Dunbar (oko 1460 oko 1520), škotski pesnik.

[←445]

Gavin Douglas (1474? -1522), škotski pesnik i biskup, prevod Enejide je njegovo poslednje, najznačajnije, i po mnogima, najvažnije delo.

[←446]

Rebeka Vest daje ime kao Tserna Gora.

[←447]

Samozadovoljne osobe koje prihvataju konformističke ideale građanske srednje klase, naročito one koje se odnose na materijalna dobra, po liku iz istoimenog romana Sinklera Luisa, napisanog 1922. godine.

[←448]

Dučo di Buoninsenja (Duccio di Buoninsegna, 1255/60-1319), italijanski slikar, jedan od glavnih predstavnika sijenske škole.

[←449]

Giunta Pisano, umro oko 1260, italijanski slikar poreklom iz Pize koji je radio u Asiziju.

[←450]

Žorž Ruo (Georges Rouault, 1871-1958), francuski slikar, grafičar i keramičar inspirisan francuskim srednjovekovnim majstorima, pravio spoj religiozne i svetovne tradicije, koje su još od renesanse biie razdvojene.

[←451]

Bemard Berenson (1865-1959), američki teoretičar umetnosti, rođen u Litvi, bavio se italijanskom renesansom.

[←452]

Gabriel Millet, vizantolog i istoričar umetnosti.

[←453]

William Morris (1843-1896), engleski umetnik, pesnik i pisac socijalista.

[←454]

Rebeka Vest daje reč u originalu kao baba, a potom ponavlja značenje na engleskom.

[←455]

Bank Holiday, radni dan kada su banke zatvorene.

[←456]

Baletski ansambl, franc.

[←457]

Rebeka Vest daje ime u engleskom prevodu kao „Clear One“.

[←458]

„Sada ovde imam najlepši gradski život“, nem.

[←459]

Robin Goodfellow, zli ili nestašni vilenjak iz srednjovekovnog engleskog folklora, poznat i kao Pak (Puck).

[←460]

Nezgoda, neprilika, franc.

[←461]
Aldous Huxley (1894—1963), engleski pisac i kritičar, poznat po svojoj briljantnoj inteligenciji; njegova dela mahom su pesimističke satire i odlikuju se izuzetnom elegancijom i duhovitošću.

[←462]
Rebeka Vest ga naziva Danijel Njegoš (Daniel Nyegosh).

[←463]
Rebeka Vest ga naziva John Tserno.

[←464]
Oblast u južnoj Engleskoj.

[←465]
Planinski predeo u Oblasti jezera, u severozapadnoj Engleskoj koji izlazi na Irsko more.

[←466]
U Homerovoj Odiseji kći feačkog kralja koja na Atenin podsticaj u snu odlazi sa svojim družbenicama na ušće reke gde se krije Odisej posle brodoloma i pomaže mu.

[←467]
U norveškoj mitologiji ženski duhovi koji odvode duše ubijenih ratnika u Valhalu.

[←468]
Vrli heroj, ironično, franc.

[←469]
Na vojnički način, lat.

[←470]
Glumci koji od države dobijaju stalnu platu, franc.

[←471]
Roman Johana Volfganga Getea.

[←472]
Šetnja, izlazak, nem.

[←473]
Idu sve dalje i dalje, franc.

[←474]
Bez ukusa, bljutavi, dosadni, nem.

[←475]

Ista francuska reč koja se pominje malo ranije u ovom poglavlju, ali sada upotrebljena u drugom značenju, kao štićenici, franc.

[←476]

Du Maurier, George Louis Palmeila Busson (1834-1896), engleski ilustrator i pisac, deda poznate književnice Dafne di Morje (Daphne Du Maurier).

[←477]

Punch, list u kome je Di Morje objavljivao svoje karikature i ilustracije.

[←478]

Rebeka Vest na engleski prevodi ime Rijeka Crnojevića i transkribuje ga ali netačno, kao Rijeka Čemijevica (Riyeka Tchemiyevitsa), a Crnojevići su prema njenoj transkripciji Čemijevići (Tchemiyevitches).

[←479]

Jurij (Đorđe) Dolgorukov (1740-1830), došao je 1769. godine u Crnu Goru da izvidi slučaj Šćepana Malog i da Crnu Goru pokrene na rat protiv Turske.

[←480]

Srednjovekovna tvrđava podignuta na teško pristupačnom zemljištu u staroj župi Vrin, u oblasti Travuniji, danas Korijenici (put Trebinje-Nikšić). Pokušaj ruskih i crnogorskih snaga da zauzmu Klobuk, koji su Turci dobro utvrdili, završio se, jula 1807, neuspehom.

[←481]

Rebeka Vest naslov ovog Njegoševog dela prevodi kao Otkriće mikrokosmosa (The Discovery of the Microcosm) dok ga Enciklopedija britanika navodi kao Svetlost mikrokosmosa (Light ofthe Microcosm).

[←482]

Rebeka Vest je pogrešila; Petar II Petrović Njegoš rođen je 1813, a umro je 1851, dakle u 38. godini.

[←483]

Ličnost iz Starog zaveta, misirska robinja koja je Avramu rodila sina Ismaila i koju je Avramova žena Sara oterala u pustinju.

[←484]

Nasty na engleskom znači ružan, gadan, pokvaren, prljav, smrdljiv.

[←485]

Tajne, franc.

[←486]

Pogledajte pliš!, franc.

[←487]

Saten! Krzno! Le-pe žene!, franc.

[←488]

Njegovo visočanstvo princ, njeno visočanstvo kraljica!, franc.

[←489]

Pokrajina u srednjoj Italiji koja izlazi na Jadransko more.

[←490]

Opera The Wreckers, koju je 1904. godine napisala engleska kompozitorka i sifražetkinja Ethel Smyth.

[←491]

Planina koja se pominje u Bibliji i za koju neki smatraju da je Sinajska gora.

[←492]

Pokrajina u srednjoj Italiji koja izlazi na Jadransko more.

[←493]

Grad u Bavarskoj gde se svake godine održava muzički festival koji je ustanovio Ričard Vagner.

[←494]

Trijanonski ugovor zaključen posle Prvog svetskog rata 4. juna 1920. godine između zemalja Antante i Mađarske, kojim je Mađarska izgubiia sve slovenske zemlje koje su ranije bile u sastavu Austrougarske.

[←495]

Selo u Engleskoj poznato po poslovičnoj gluposti svojih stanovnika.

[←496]

Kurt von Schuschnigg (1897-1977), austrijski državnik, posle Dolfusove smrti savezni kancelar, koga je Hitler posle invazije 1938. godine zatvorio.

[←497]

Sestra Mili Potejtous, nem.

[←498]

Ali, starosti je potrebno da se s njom postupa biaže, franc.

[←499]

Burski rat (1899-1902) vođen je između Bura, holandskih doseljenika u južnoj Africi, i Engleza koji su želeli prisajedinjenje rudnim blagom bogatih burskih republiika Natala, Transvala i Oranja Britanskoj imperiji. Englezi su u tom ratu odneli pobedu.

[←500]

Timur-Lenk Tamerlan (1336-1405), mongolski vojskovođa i osvajač.

[←501]

The Nigger Question; reč Nigger, upotrebljena za crnce nekada je bila sasvim legitimna dok se danas upotrebljava samo kao krajnja pogrda, u značenju „crnčuga“; Rebeka Vest koristi reč Negro, koja nije nikada dobila tako pogrdan smisao, ali se danas više ne upotrebljava, jer se smatra da je zbog ukazivanja na boju kože sama po sebi uvredljiva; ni zamena ovog termina Black, više nije u upotrebi iz istih razloga, te je najnovije rešenje, barem u Americi, African Americans. Škotski esejista i istoričar Tomas Karlajl (Thomas Carlyle, 1795-1881), što se tiče korišćenja termina i gledanja na svoju temu, nije generalno odstupao od svog vremena.

[←502]

Lucije Kornelije Balbus (1. vek pre nove ere), dva bogata naturalizovana Rimljanina, stric i bratanac, poreklom iz Kadiza u Španiji, koja su imala veliki uticaj na ključne ličnosti u poslednjim godinama rimske republike, prvi zvani Major, drugi Minor. Moguće je da Rebeka Vest misli na drugog, koji je bio konzul u Africi.

[←503]

Gaj Svetonije Trankvilije (69 posle 122), rimski istoričar, pisao biografije poznatih pisaca i vladara.

[←504]

„White man's burden“, ironičan izraz koji je skovao engleski pisac Radjard Kipling (Rydyard Kipling, 1965-1936), da bi opisao Engleze koji su išli da služe u Indiji krajem 19. veka, živeći tamo kao superbirokrate u svojim klubovima i posebnim, vojskom obezbeđenim četvrtima, čuvajući se „domorodačke zaraze“ (native contamination), tj. svake veze sa domaćim stanovništvom.

[←505]

Ando Hirošige (1797-1858), japanski slikar.

[←506]

Mlado vino, od te godine, nem.

[←507]

Grinzing, jedan od tri čuvena restorana u okolini Beča, gde se služi mlado vino uz muziku.

[←508]

Đula Andraši (1823-1890), mađarski grof, diplomata i državnik, jedno vreme austrougarski ministar spoljnih poslova. Inicijator austro-ugarske nagodbe 1867. i okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Ogorčeni neprijatelj slobode i ujedinjenja južnoslovenskih naroda.

[←509]

Friedrich Ferdinand von Beust (1809-1886), austrijski grof, diplomata i državnik.

[←510]

Malograđanin, nem.

[←511]

Grupa Blumsberi (Bloomsbury), nazvana po kraju Londona nedaleko od Britanskog muzeja gde se okupljala, bila je neformalno udruženje britanskih intelektualaca – pisaca, filozofa i umetnika – najaktivnije u periodu od 1907. do 1930. godine. Bavili su se estetskim i duhovnim pitanjima u duhu agnosticizma. Među članovima, od kojih su neki bili i fabijanski socijalisti, bili su i pisac E. Foster, biograf Liton Strejči, pisci Leonard i Virdžinija Vulf, ekonomista Džon Majnard Kejns, a povremeno i Bertrand Rasel, Oldos Haksli i drugi.

[←512]

Šarl-Pjer Pegi (Charles-Pierre Peguy, 1873-1914), francuski književnik i filozof, Bergsonov učenik i socijalista.

[←513]

Kaliban je ružan, podao rob, vrlo nalik životinji, iz Šekspirove Bure.

[←514]

Stenli Boldvin (Stanley Boldwin, 1867-1947), konzervativni britanski političar koji je u periodu između 1923. i 1937. tri puta bio premijer. Godine 1935. isključio je Vinstona Čerčila iz kabineta, a 1937. prepustio položaj Nevilu Čemberlenu koji je sa Hitlerom sklopio Minhenski sporazum.

[←515]

Nacistički program subvencionisanja radničkih odmora, izleta u planine i na more, čak i krstarenja Mediteranom, koji je, omogućavajući im ono što je do tada bilo dostupno samo višim kiasama, kod radnika trebalo da stvori osećaj zajedništva i ponosa. To je bio i način da se otkloni nedostatak radne snage.

[←516]

„Najvažnije je pitanje, pitanje svih pitanja, suština da ni u jednom poretku, ni u jednom sistemu mistiku nikako ne sme progutati ona politika koju je ta mistika stvorila“, franc.

[←517]

Anri Filip Omar Peten (Henry Philippe Omer Petain, 1856-1951), francuski maršal, predsednik višijevske vlade tokom nemačke okupacije, od 1940. do 1944.

[←518]

Maxime Weygand (1867-1965), francuski general, vojni pisac i član Francuske akademije, posle kapitulacije Francuske bio ministar vojske u Petenovoj vladi; od 1942. do 1945. bio u koncentracionom logoru u Nemačkoj, što Rebeka Vest, s obzirom na to kada je pisala knjigu, nije mogla znati.

[←519]

Grof Pal Teleki (1879-1941), inače geograf, predstavnik na Pariskoj mirovnoj konferenciji 1919. godine, predsednik mađarske vlade od 1939. godine, izvršio samoubistvo jer je trebalo da prekrši obećanje dato u sporazumu sa Jugoslavijom.

[←520]

Pod Istočnim pitanjem Zapad podrazumeva problem s kojim se suočio tokom 19. i početkom 20. veka – jasnim znacima da će se Turska imperija i konačno raspasti. Evropske sile plašile su se da će neka od suparničkih strana iskoristiti tursko povlačenje da bi na Balkanu i Bliskom istoku ojačala svoj uticaj. To pitanje periodično je kulminiralo – u vreme grčke revolucije 1820. godine, za vreme Krimskog rata (1853-1856), „balkanske krize“ iz 1875-1878, „bosanske krize“ 1908. i balkanskih ratova 1912-1913. Nekadašnje osmanske teritorije bile su raspoređene na sledeći način: tokom 20. veka balkanske provincije postale su nezavisne države, Britanija je okupirala Kipar 1878. godine i Egipat 1882, a posle Prvog svetskog rata dobila mandat nad Palestinom i Irakom. Francuska je 1920. preuzela Siriju i Liban. Turska je priznata kao nezavisna republika 1923. godine. S obzirom na događaje na Balkanu s kraja 20. i početkom 21. veka jasno je da je Istočno pitanje sa stanovišta Zapada i dalje nerešeno, te da je preraspodela teritorija od strateškog značaja još, ili ponovo u toku.